ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(64), 2020

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(64)

Алматы, 2020

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(64), 2020

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев** (бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева,** (жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов** (Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко** (Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов** (Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2020

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10102 - Ж

Басуға 16.03.2020 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 70,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 254.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Акылбаева И.М. Степь и перспективы казахской государственности..... 11
Akylbayeva I.M. Steppe and perspectives of kazakh statehood
Балыкова А.М. Батыс Қазақстандағы білім беру ісінің тарихынан (ХХ ғасырдың бірінші жартысы)..... 15
Balykova A.M. From the history of education in Western Kazakhstan (the first half of the twentieth century)
Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С. 1970-1980 жылдардағы Семей облысының әлеуметтік- экономикалық дамуы..... 19
Baigapanova A. B., Adilbaeva A. S. Socio-economic development of Semipalatinsk region in 1970-1980
Исибаева Е. И. Жекешелендіру үдерісі және оның әлеуметтік салдары..... 25
Isibaeva E.I. The privatization process and its implementation
Кудайбергенова Ж.А. Позиция конституционно-демократической фракции в государственной думе по вопросам аграрной политики царской империи и массового переселения крестьян в Казахстан (1906 – 1917 гг.)..... 32
Kudaibergenova Zh.A. The position of the constitutional democratic fraction in the state duma on the agrarian policy of the imperial empire and the mass resettlement of peasants in Kazakhstan (1906 - 1917)
Жанғалиев У.К ., Болатова К.Б. XVIII-XIX ғасырда патшалық Ресейдің Қазақстандағы саясаты және дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымына әсер ету салдарлары..... 38
Zhangaliev U.K., Bolatova K.B. In the XVIII - XIX century and the policy of tsarist Russia In Kazakhstan consequences of influence on the structure of traditional kazakh society
Жуман Г., Джумалиева Л.Т. Социально-бытовые проблемы рабочего класса в Казахстане в 1920-1930-е гг..... 45
Zhuman G., Dzhumalieva L.T. Social and household problems of the working class in Kazakhstan in 1920-1930
Еспенбетова А.М., Хаджи-Мұхан Н.Х. Ақтөбе өңіріндегі 1931-1933 жылдардағы аштықтың әлеуметтік-демографиялық салдары..... 52
Espenbetova A.M., Khaji-Mukhan N. Social-demographic consequences of the hunger of 1931-1933 year in the Aktobe region
Ошанов Н.З., Нурлигенова З.Н., Макалаков Т.Ж. Институт бийства в традиционном казахском обществе..... 57
Oshanov N.Z., Nurligenova Z.N., Makalakov T.Zh. Institute of ambience in traditional kazakh society
Сарсембаева Г.А. Урбанизация, как основной миграционный тренд современного Казахстана 63
Sarsembaeva G.A. Urbanization as the main migration trend of modern Kazakhstan
Сулейменова М.Ж., Касимова С.С., Нұғман Б. Развитие культуры Казахстана на современном этапе..... 68
Suleymenova M.Zh., Kassimova S.S., Nugman B. Cultural development of Kazakhstan at the present stage

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №1(64), 2020

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев,** (зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова,**
к.и.н., доц. **Т.Т. Далаева,** (ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов,**
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап** (Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов** (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко** (Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов** (Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2020

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 16.03.2020.
Формат 60x84 1/8.
Объем 70,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 254.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Байжұма Г., Дүкенбаева З.О. 1911-1940 жылдардағы Моңғолия қазақтарының қилы тарихы..... 73
Bayzhuma G., Dukenbayeva Z.O. The history the kazakhs of mongolia in 1911-1940 years
Балакаева Л.Т., Адильгазинова А.Е. Проблема мигрантов в современной Японии..... 78
Balakaeva L.T., Adilgazinova A.E. The problems of migrants in modern Japan
Есеркемисова Б.А., Оржанова У.К. Роль неправительственных организаций в «Цветных революциях»..... 85
Yeserkemisova B.A., Orzhanova U.K. The role of non-governmental organizations in “Colorful revolutions”.
Есеркемисова Б.А., Оржанова У.К. Возможности и перспективы Центрально-Азиатского диалога..... 91
Yeserkemisova B.A., Orzhanova U.K. Opportunities and perspectives of Central Asian dialogue
Қартабаева Е.Т., Бахрадин Г.Ж. Крест жорығы туралы идеологияның қалыптасуы..... 98
Kartabayeva E.T., Bakhradin G.Z. Formation of the ideology of the Crusade
Abdikhalyk T.O., Kassymov M.S. The Military-Political Union of Soviet Republics during the Period of Civil War and Foreign Intervention (summer 1918-1920)..... 103
Әбдіхалық Т.О., Қасымов М.С. Азаматтық соғыс және шетел интервенциясы кезіндегі Кеңес республикаларының әскери-саяси одағы (1918 жазы -1920 жж.)
Рүстемова А. Қазақстан-Жапон қарым-қатынастары: қалып-тасуы мен даму үрдістері..... 107
Rustemova A. Kazakh-Japanese relations: formation and development prospects
Сутеева Х.А. Центральноазиатская политика России во второй половине XIX века: «Илийский вопрос» в русско-китайских отношениях и его разрешение..... 117
Suteeva H. A. Central Asian policy of russia in the second half of the XIX century: the "Ili question" in Russian-chinese relations and its resolution

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Алтаев А. Ш., Хасанаева Л.М. Историко-методологические проблемы изучения гражданской идентичности..... 121
Altayev A.Ş., Khassanayeva L.M. Historical and methodological problems of the civic identity study
Алдашева А.А. Халықаралық туризм бұл еліміздің болашағы..... 128
Aldasheva A.A. International tourism is the future of the country
Аманиязова Б.А. Қазіргі ақпараттық қоғамның даму жағдайы және әлеуметтік желі объективті-виртуалды әлемде адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде..... 132
Amaniyazova B.A. The state of development of the modern information society and the social network as a tool for meeting human needs in the objectively - virtual world
Абдурахманов Н.А., Омарова Р.А, Бахтибаев А.А., Купбаева Р.М. Тарихи дүниетанымның қалыптасу ерекшеліктері және оның тарихи алғышарттары..... 138

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№1(64), 2020

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T.
doctor of historical sciences, professor,
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2020

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 16.03.2020
Format 60x84 1/8.
Volume 70,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 254.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Abdurakhmanov N.A., Omarova R.A., Bahtybaev A., Kupbaeva R.M. Features of formation of historical outlook and its historical background
Боранбаева Б.С. Орда ауданының «Капустин Яр» полигонына айналуының әлеуметтік-экономикалық зардаптары..... 144
Boranbayeva B.S. Social-economic consequences of orda region transforming into the Kapustin Yar test range
Бахтибаев А.А., Омарова Р.А., Абдурахманов Н.А., Кадиргалиева А.Т. Технологии развития профессионально-творческой готовности будущего учителя к педагогическому труду..... 151
Bahtybaev A.A., Omarova A.A., Abdurakhmanov N.A., Kadyrgalieva A.T. Technologies of development of professional and creative readiness of the future teacher to pedagogical work
Ибрагимова А.Т. Торговая война между Китаем и США: что произойдет в отношениях США и Китая в 2020 году..... 156
Ibragimova A.T. A trade war between China and the USA: what will happen in the relations of the USA and China In 2020
Изтелеуова Е.А., Шенин А.С., Оспанова А.Н. АҚШ Орталық Азия мен Ауғанстанда: американдық истеблишмент ішіндегі айқын емес перспективалар мен консенсустың жоқтығы..... 161
Izteleuova Ye.A., Shenin A.S., Ospanova A.N. USA in Central Asia and Afghanistan: unclear perspectives and lack of consensus within the american establishment
Ибрагимова А.Т. Экономические интересы США и Китая в Азиатско-Тихоокеанском регионе..... 166
Ibragimova A.T. Economic interests of the USA and China in the Asia-Pacific region
Kamaljanova T.A., Gaur P. The role of the oil and gas sector in the foreign policy of Kazakhstan..... 171
Камалджанова Т.А., Гаур П. Қазақстанның сыртқы саясатындағы мұнай-газ секторының рөлі
Карибжанова Е.А. Как проходило реформирование партийных органов союзных республик после XX съезда КПСС..... 181
Karibzhanova E.A. How was the reform of the party bodies of the union republics after the twentieth congress of the CPSU
Молдабаева Д.Ж., Адилбаев А.Ш. Түріктердің мемлекет басқару дәстүріндегі "Әлемдік билік" орнату идеясы..... 187
Moldabayeva D.J., Adilbayev A.Sh. The idea of the installation of "World power" in turkic states
Зайниева Л.Ю., Серик А.С. Роль регионального уровня в формировании и реализации молодежной политики..... 191
Zainieva L.U., Serik A.S. The role of the regional level in the formation and implementation of youth policy
Мусаева Э.А., Аубакирова Ж.С. Қазақстанның 1991-2018 жж. аралығындағы білім беру жүйесіндегі өзгерістер туралы..... 196
Mussaeva E.A., Aubakirova Zh.S. About changes in the education system of Kazakhstan 1991-2018
Деловарова Л.Ф., Макашева К.Н., Конуспаев Е.Б. К вопросу миграционного сотрудничества как фактора сближения государств-членов Евразийского экономического союза..... 202
Delovarova L.F., Makasheva K.N., Konuspaev Ye.B. On the issue of migration cooperation as a factor in rapprochement of the member states of the Eurasian Economic Union
Сембаева Ж.С. Важнейшие аспекты кооперации Центрально-Азиатских стран: региональная интеграция и безопасность..... 208
Sembayeva Zh.S. The most important aspects of cooperation of Central-Asian countries: regional integration and security
Нұрманбетқызы Ж., Әбдіхалық Т.О. ЖОО-да оқыту үдерісіндегі болашақ педагогтардің бойында толеранттылықты қалыптастырудың жолдары мен оның маңызы..... 212

Nurmanbetkyzy Zh., Abdikhalyk T.O. The importance and methods of forming tolerance among future teachers during the educational process at the university
Shapay M.Sh., Ibraeva A.E. Migrational flow from Central Asia to the European union..... 217
Шапай М.Ш., Ибраева А.Е. Орталық Азиядан Еуропалық одақ елдеріне миграция ағыны
Шингисбаев Б.М., Акрамова А.С., Зиябекова Б.С. Профессионально-педагогическая подготовка будущего учителя в свете историко- культурологического подхода..... 222
Shyngyshbaev B., Akramova A., Ziyabekova B. Professional and pedagogical training of the future teacher in the light of the historical and cultural approach
Amirbek A.A., Anuarbekuly A., Makhanov K., Anlamassova M. Internal migration in Kazakhstan..... 226
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Маханов Қ., Анламасова М. Қазақстандағы ішкі көші-қонды талдау
Amirbek A.A., Anuarbekuly A., Makhanov K., Anlamassova M. UN Population Prospects: Case of Central Asia..... 230
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Маханов Қ., Анламасова М. БҰҰ-ның демографиялық болжамдары: Орталық Азия мысалы
Amirbek A.A., Anuarbekuly A., Makhanov K., Anlamassova M. Demographics of Kazakhstan: the end of active growth cycle..... 235
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Маханов Қ., Анламасова М. Қазақстанның демографиясы: өсудің белсенді циклін талдау
Шаймарданова З. Население как геополитический фактор..... 240
Shaimardanova Z.D. Population as a geopolitical factor
Отыншиева Г.Т. 1930-шы ж. Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір салтының қалыптасу тарихынан..... 245
Otinshieva G.T. The everyday life of the Kazakhstan writers In the 1930s
Ismailova S.S., Ospanova A.N., Bolysbekova M.K., Dyusenova A.T. Foreign policy analysis of Russian Federation..... 251
Исмаилова С.С., Оспанова А.Н., Болысбекова М.К., Дюсенбаева А.Т. Ресей Федерациясы сыртқы саясатының сараптамасы
Нургалиева Д.А., Аметова Л.А. Мектепке дейінгі ересек топ балалардың адамгершілік сапаларын қалыптастыруда халық ауыз әдебиетін пайдаланудың маңызы..... 255
Nurgalieva D.A., Ametova L.A. The importance of the use of oral folk art in the formation of the moral qualities of older preschoolers

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Абдурахманов Н.А., Бахтибаев А.А., Омарова Р.А., Шекербеков Қ.М. Жыраулар мұрасындағы қазақ өмірінің көріністері..... 261
Abdurakhmanov N.A., Bahtybaev A.A., Omarova R.A., Shekerbekov K.M. History of kazakh life in the heritage of zhyrau
Батырбекқызы Г. Ұлы дала тұлғаларын зерттеудің әдіснамалық мәселелері..... 265
Batyrbekkyzy G. Methodological Problems Of Studying The Personality Of The Great Steppe
Идрисова Г.Б., Танатаров Б.К. Дәстүрлі қазақ қоғамының зерттелуінің методологиялық мәселелері..... 271
Idrısova G. B., Tanatarov B. K. Historiography of the history of the kazakh traditional society
Tazhitayeva R.S., Tokmurzayev B.S. Historiographic «landscape» on agrarian colonization of the steppe region in the second half of the 19th – early 20th century..... 277

Тажитаева Р.С., Токмурзаев Б.С. XIX ғасырдың II-жартысы мен XX ғасырдың басындағы дала өлкесін аграрлық отарлау бойынша тарихнамалық «ландшафт»
Коломейцева О.А. О борьбе с нарушениями законов должностных лиц в официальной документации конца XIX – начала XX века..... 284
Kolomeitseva O. A. On the struggle against violations of laws by public officers in the official documentation of the late XIX - early XX centuries
Құрманалин С.Б. Ресей отаршылдығына қарсы тұңғыш азаттық қозғалысының зерттелуі..... 288
Kurmanalin S.B. Study of the first liberation movement against Russian colonization
Ksenzhik G., Salkynbek D. Overview and classification of russian cartographic materials of the XVIII-XIX centuries. By the history of Kazakhstan..... 293
Ксенжик Г.Н., Салқынбек Д.И. Қазақстан тарихы бойынша XVIII-XIX ғғ. орыс картографиялық материалдарына шолу және жіктеу
Хазретәліқызы Р., Ахмет А., Тұрсұн Х.М. «Шетелдік архивтік Қазақстан»: мазмұны және қолданбалық маңызы..... 299
Khazretalikyzy R., Ahmet A., Tursun Kh.M. "Foreign archive Kazakhstan": content and use value
Шаймарданова З., Кубашев А. Методологические основы исследования курдского вопроса..... 304
Shaimardanova Z.D., Kubashev A. Methodological approaches of kurdes issues studies
Yedgina G.T., Zhumashev R.M., Zuyeva L.I., Shapagatova D.D., Yegeshova L.A. The initial period of the labor activity of N.A. Nazarbayev on the pages of the soviet press of the 1960s-1970s... 308
Едгина Г.Т., Жұмашев Р.М., Зуева Л.И., Шапагатова Д.Д., Егешова Л.А. 1960-1970 жылдардағы советтік баспасөз беттеріндегі Н.Ә. Назарбаевтың алғашқы еңбек жылдарындағы өмірбаяны
Мулдахметова Ж.И. История изучения этнографии казахского народа на страницах Туркестанского сборника..... 314
Muldakhmetova J.I. The history of the study of the ethnography of the Kazakh people on the pages of the Turkestan collection
Оспанова Р., Жораева Г. Ұлы Отан Соғысынан кейінгі жылдардағы Шығыс Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының даму тарихынан..... 319
Ospanova R.R., Zhoraeva G.T. From the history of the development of higher educational institutions in east Kazakhstan in the years after the great patriotic war

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Аман Ә.Б., Тлеукабылова К.Б. Батыс Қазақстан өңіріндегі ауыл халқының ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер тарихы (XX ғасырдың 50-80 жылдары)..... 327
Aman A.B., Tleukabylova K.B. History of changes in the national and social structure of the rural population in Western Kazakhstan (50-80 years of the twentieth century)
Ермагамбетова А.У., Мырзағалиев Е.А. Батыс Қазақстан аймағындағы демографиялық ахуал (XIX ғ. II жартысы)..... 333
Yermagambetova A.U., Myrzagaliev E.A. The demographic situation in the Western region of Kazakhstan in the second half of the nineteenth century
Джунусбаев С.М. История изучения этнографии народов Туркестана на страницах Туркестанского сборника..... 337

Zhunusbaev S.M. History of the study of ethnography of the peoples of Turkestan in the pages of the Turkestan collection
Горячев А.А. Новые материалы могильника эпохи бронзы Кожабала-I в горах Хантау..... 342
Goriachev A.A. New materials about burial mound of Bronze age Kozhabala-I in Khantau mountains
Исабек Б.Қ. Шаланов Е.С. Қазақстан аумағына депортация-ланған халықтар тарихы..... 352
Issabek B.K., Shalanov Y.S. History of deported peoples to the territory of Kazakhstan
Қозғамбаева Г.Б. Қазақ халқынындағы «Жеті ата» дәстүрі..... 358
Kozgambayeva G.B. The "Zheti-ata" kazakh tradition of marriage taboo
Подзюбан Е.В. Палеоклиматические условия в первой половине голоцена на территории Тургайского прогиба..... 365
Podzuban E.V. Paleoclimatic conditions in the first half of the holocene on the territory of the turgay trough
Тарина Г.Қ. Топонимы, основанные на духовной культуре казахского народа (на примере уланского района, Восточно-Казахстанской области)..... 370
Tarina G.K. Toponyms based on the spiritual culture of the kazakh people (On the example of ulan district, East Kazakhstan Region
Mussakhanova M., Mussakhanova Zh. The ancestors' cult of the kazakhs..... 375
Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Қазақтардың ата-бабаларынына табынушылығы
Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н., Георгиев К.А., Кудабаев Ч.А., Умарходжиев А.А., Зайберт В.Ф. «Исследование памятников пазырыкской культуры в Алматинской области»..... 380
Yarygin S.A., Elderado N.N., Georgiev, K.A., C.A. Kudabaev, Umarkhadzhiev A.A., Zaibert V.F. "Study of the monuments of the Pazyryk culture in the Almaty region"
Савельева Т.В., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды..... 390
Savelyeva T.V., Shagirbayev M.S. Osteological materials from caravanserai Shengeldy

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Assymova D., Болатхан А. Innovative teaching methods as ways to increase student interest in learning..... 400
Асымова Д., Болатхан А. Білім алушылардың инновациялық әдістерді қолдану арқылы оқуға қызығушылығын арттыру
Әбдіғұлова Б.Қ. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша «Қазақстан тарихы» мен «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқыту мәселелері..... 405
Abdugulova B.K. The issues of training "History of Kazakhstan" and "World History" on the updated program
Джайнакбаева Г.Т. Применение современных образовательных технологий – как критерии повышения профессионального мастерства педагога..... 415
Jainakbayeva G.T. The use of modern educational technologies - as criteria for increasing the professional skill of a teacher.
Қырғызхан Г.А. Сандық білім құралдарының оқыту жүйесіндегі маңызы..... 412
Kyrgyzkhan G.A. The role of digital educational tools in the learning system
Смағұлова Г.М., Төлеуова Б.Т. Қазақстан жастарынының бойына тарихи білімді қалыптастырудың негізгі бағыттары..... 425

Smagulova G.M., Tuleuova B.T. Main paths of forming historical knowledge of young generation of Kazakhstan
Тарина Г.Қ. Историко-географический очерк Шемонаихинского района Восточно-Казахстанской области..... 431
Tarina G.K. Historical and geographical sketch of Shemonaikhinsky district of East Kazakhstan region

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Бегимбаева Ж.С. Кудайберген Жубанов и Актюбинский филиал общества изучения Казахстана..... 435
Begimbayeva Zh. Kudaibergen Zhubanov and Aktobe branch of the society for the study of Kazakhstan
Қасымова С.С., Ушакова К.В., Садвакасова Р.М. Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуы..... 443
Kassimova S.S., Ushakova K.V., Sadvakasova R.M. Formation of socio-political views Nygmet Nurmakov
Мамбетов Б.М., Тұрсын Х. Репрессия құрбаны Садықбек Сапарбековтың қилы тағдыры..... 451
Mambetov B.M., Tursun Khazretali. The difficult fate of a victim of repression Saparbekov Sadykbek
Жораева Г.Т. Батыс Алашорда үкіметі және Х.Досмұхамедұлының қызметі..... 458
Zhorayeva G.T. Western branch of alashorda and activities of H.Dosmukhamedov
Sultanova V.I., Esimova A.B. Philosophical heritage Abu Nasra Al-Farabi..... 465
Султанова В.И., Есимова А.Б. Философское наследие Абу Наср Аль-Фараби
Смағұлова С.О. Абай шығармаларының бағалануы *(Ақынның 175 жылдық мерейтойына орай)*..... 468
Smagulova S.O. Abay's works evaluation (To the 175th anniversary of the poet)
Қозғамбаева Г.Б. Мұстафа Кемал Ататүрік және Түркия Республикасы..... 476
Kozgambayeva G.B. Mustafa Kemal Ataturk and Turkey
Нұрымбетова Г.Р. Сұлтанбек Қожанов – қоғам және мемлекет қайраткері..... 483
Nurymbetova G.R. Sultanbek Kozhanov - public and statesman
Shabambayeva A.G., Abdrahmanov B.A. Life and scientific heritage of A.Zh. Mashanov..... 489
Шабамбаева А.Г., Абдрахманов Б.Н. А.Ж. Машановтың өмірі және ғылыми мұрасы

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Әшімжан Назерке Қазақстан Суретшілер Одағының құрылу тарихынан..... 495
Ashimjan Naserke From the history of the Union of Artists of Kazakhstan
Даукен Гайни, Абаган А. Межэтнические браки в политике Республике Корея в начале XXI века как одно из решений демографической проблемы (по данным англоязычной историографии)..... 500
Dauken Gaini, Akerke Abagan Interethnic marriages in the politics of the Republic of Korea at the beginning of the XXI century as one of the solutions to the demographic problem (according to English historiography)

Асылбеков Е.А. Государственное регулирование интернет ресурса в Казахстане..... 504
Assylbekov Y.A. State regulation of the internet resource in Kazakhstan
Кушубекова Ж.Р. XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақтардың күнделікті өміріндегі дін көріністері..... 509
Kushubekova Zh.R. Religious manifestations in the daily life of kazakhs in the 60-80s of the XX century
Қалиасқарова М.С. Әлем қазақтарының тұңғыш құрылтайы және дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы..... 513
Kaliaskarova M.S. First congress of Kazakhs and the world Kazakh association
Нуралиева Ж.Н., Алтаев А.Ш. Таможенное дело как инструмент сохранения культурного наследия..... 519
Nuraliyeva Zh.N., Altayev A.Ş. Customs case is a cultural heritage preservation tool
Супанева А.В. Протестантская реформация и её влияние на формирование новой формы религиозной идентичности..... 523
Supaneva A.V. Protestant Reformation and its influence on the formation of a new form of religious identity.
Сапарғалиева С.Қ. Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмір тарихы (1930-1940 жж.)..... 526
Sapargaliyeva S.K. History of daily life of Karaganda miners (1930-1940)
Жумабаев Н.Ж. Историографический обзор по изучению антропологии на территории Казахстана..... 530
Zhumabaev N.Z. Historiographic review on the anthropology study in the territory of Kazakhstan
Оразай А. Г.И. Пацевичтің Қазақстан Ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуге қосқан үлесі..... 533
Orazay A. Deposit G.I. Pacevich in the study of the medieval monuments of Kazakhstan
Орымбай Ф.А. Роль оценивания в процессе обучения истории.... 538
Orymbai F.A. The role of assessment in the process of teaching history
Мектепбергенов Н. Е. «Қазақ газеті» және тұлғатну мәселесі..... 544
Mektepbergenov N.E. “Kazakh newspaper and the problem of personality
Қансейтова Э. Мұхамедрахым Жармұхамедұлы - айтысты зерттеуші..... 549
Kanseytova E. M. Jarmuhamedula and traditional Kazakh art - aitys
Оспанова Р.Р. Қазан төңкерісіне дейінгі Зайсан қаласы мен аттас уездің басқару жүйесінің барысы..... 554
Ospanova R.R. Management systems of the city of Zaysan and the district of the same name until the October Revolution
Алиева Т.С. Влияние китайской диаспоры в Юго-Восточной Азии..... 560
Aliyeva T.S. Influence of the Chinese Diaspora in Southeast Asia

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 93/94
ГРНТИ 03.01.09

Акылбаева И.М.[1]

[1]*к.и.н., профессор Департамента общеобразовательных дисциплин,*
Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, г. Нур-Султан, Казахстан

СТЕПЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация

Степная память сохранила национальную идентификацию посредством «мест памяти», которые несут информацию об исторической динамике развития государственности и ее перспектив. Степь передает во времени исторические названия мест, государств, городов, памятников, подготавливая условия возникновения казахской государственности.

Статья посвящается проблеме начального периода казахской государственности в степи. XV век выступает переломным периодом так называемой «большой игры» среди лидеров – чингизидов в степи. Важным является переосмысление процесса создания «Казахского ханства» в 1465 году и роли лидеров Керея и Жанибека ханов в реализации перспектив дальнейшего развития казахской государственности. Первые казахские ханы заложили перспективы в создании конкурентного государства за счет эффективных стратегий, усиливая казахскую государственность и ее влияние в степи.

Ключевые слова: степь, степная память, Казахское ханство, Керей и Жанибек ханы, перспективы казахской государственности.

И.М. Ақылбаева[1]
[1]*М.С. Нәрікбаев атындағы КазГЮУ Университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.*
Жалпы білім беру пәндері департаментінің т.ғ.к., профессоры

ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Ұлы дала жадында мемлекеттіліктің тарихи динамикасы мен оның болашағы жөніндегі ақпараттар ел есінде сақталуы арқылы ұлттық ерекшелік бүгінгі күнге жетіп отыр. Дала тарихы уақыт өте келе қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына жағдай тудырған жерлердің, мемлекеттердің, қалалардың, ескерткіштердің тарихи атауларын береді.

Мақала Ұлы даладағы қазақ мемлекеттілігінің алғашқы кезеңіндегі мәселелерге арналған. XV ғасыр Ұлы даладағы көшбасшылардың - «Шыңғыс әулетінің» «үлкен ойындарының» бетбұрысы болды. 1465 жылы «Қазақ хандығын» құру процесі мен Керей мен Жәнібек хан басшыларының қазақ мемлекеттілігінің одан әрі даму перспективаларын жүзеге асырудағы рөлін қайта қарастыру маңызды.

Алғашқы қазақ хандары тиімді стратегиялар арқылы бәсекеге қабілетті мемлекет құрып, қазақ мемлекеттілігін нығайтудың және оның Ұлы даладағы ықпалының артуына жағдай жасады.

Түйін сөздер: дала, дала жады, Қазақ хандығы, Керей және Жәнібек хандар, қазақ мемлекеттілігінің болашағы.

Akylbayeva I.M.[1]
[1]*Candidate of Historical Sciences, professor, Department of Liberal Arts, M.S. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

STEPPE AND PERSPECTIVES OF KAZAKH STATEHOOD

Abstract

Steppe memory has preserved its national identity through "places of memory" that carry information about the historical dynamics of development of statehood and its prospects. The steppe reflects the historical names of places, states, cities, monuments and prepare the conditions for the Kazakh state emergence.

The article is devoted to the problem of the initial period of Kazakh statehood in the steppe. The 15th century is a critical period of so-called "big game" among the leaders – as Genghisides in the steppe. Rethinking of the process of creating the "Kazakh Khanate" in 1465 also the role of the leaders as Kerey and Zhanibek Khan in realizing the prospects for the further development of Kazakh statehood is very important. The perspectives for creating a competitive State were established by the first Kazakh khans through effective strategies and strengthening Kazakh statehood and its influence in the steppe.

Key words: steppe, steppe memory, Kazakh Khanate, Kerey and Zhanibek Khans, development of Kazakh statehood.

Степная память выступает важным национальным идентификатором, имеющим способность передачи информации о прошлом в настоящее и будущее. Великая степь казахов вобрала в себя пространство и время, племена и культуры. Она вынуждала кочевников малых и больших расстояний постоянно быть в движении, в поиске государственности, лидеров, ценностей свободы, справедливости, честности. «Степь умела бороться за свободу, за право быть собой, а не тенью иных миров…» [1, с. 91].

Важным в степи являются «места памяти», которые выполняют главную парадигму сохранения информации об истории государственности и ее лидерах. Так степь продвинула в мир названия Мазафат аль-гуз, Дешт - и- кыпчак, Сары - Арка и Улытау, на ее территории происходил глобальный процесс накопления опыта государств. Историческая динамика государственности представляла эволюцию кочевых государств и империй от племенных союзов, тюркских каганатов, монгольских улусов, Орд до Казахского ханства.

Мир интересовался степью. «Места памяти» отражены в исторических названиях степи. Так в арабских источниках на рубеже IX-XI веков «Мафазат - ал-гуз» - «Степь огузов» представляла традиционное движение центрально - азиатских племен, расширявшие территории Западного и Южного Казахстана. Наследие степи продолжил знаменитый перс, путешественник и миссионер Насири Хосров. Он в XI веке первым назвал земли от Алтая до Волги «Дешт - и кыпчак» [2, с. 132]. В начале XX века представитель казахской интеллигенции, поэт Магжан Жумабаев в поэме «Батыр Баян» прославлял любовь к Родине, Сары Арке [3]:

Так и я, перу доверю эти мысли,
Нарисую взгляд на ширь Сары – Арки:
Море желтое - Арка моя, безбрежна,
Утомит любой орел крыла в пути.

Через Сары-Арку и Улытау пролегает путь политического центра Казахского ханства, где проходили всенародные маслихаты трех казахских жузов.

Кроме того, степь приняла урбанизацию. Возникли по дорогам Жибек жолы города Отрар, Сайрам, Сыгнак, Тараз, Кулан, Сауран, Туркестан, Бозок. В них расширялось взаимодействие кочевничества с оседлостью, проникали рынок, торговля, денежная эмиссия, появились караван – сараи, базары, сосредотачивались ресурсы укрепления ханской власти чингизидов и перспективы казахской государственности. Степь создавала исторические и жизненные перспективы к образованию Казахского ханства.

Идея свободы родилась раньше, чем лидеры, которые могли это реализовать. Свобода кочевника была порождена степью под влиянием специфики кочевого уклада, особенностями экономики, традиций и ценностей. Кочевник был более свободен в своем выборе, имел право влиять на власть, при желании и наличии качеств мог интегрироваться во властные структуры, в конечном счете, он в знак протеста мог покинуть пределы государства.

По мнению Д.Кшибекова «казахи не знали крепостничества, авторитаризма, деспотизма и очень ценили личную свободу, независимость». Под личной свободой он понимал уважение его голоса и статуса при признании верховной власти в лице чингизидской династии. Важной чертой казаха является активность, способная изменить мир [4].

XV век в степи время «большой игры» среди лидеров – чингизидов, которые следовали вечному порядку, установленному некогда Чингисханом. Чингизизм представлял мировоззрение, идеологию, философию, санкцию общественного строя и структуру социальных институтов, политическую и правовую систему, культурологическую доктрину, основу просвещения, средство регуляции поведения в семье и обществе и право рода Чигизхана на верховную власть. Это означало, что титул «хан» становится привилегией чингизидов [5, с. 18, 19]. Соперничество чингизидов за политическую власть в степи явилось перспективой возникновения Казахского ханства. Началась длительная война династий Шибанидов и потомков Урус хана. Какие результаты соперничества были между Абу-л-Хайр – ханом и первыми казахскими ханами Керей и Жанибеком?

Вначале XV века в возрасте 17 лет Абу-л-Хайр был провозглашен ханом Узбекского улуса и правил 40 лет. При избирании ханом его поддержали некоторые группы Шибанидов, султаны, предводители племен и родов, бахадуры, представители мусульманского духовенства, мангытские эмиры. Поэтому он должен был реализовывать политику подобающей завоевательным традициям кочевников степи Дешт – и Кыпчака, которая отвечала интересам авторитетных и влиятельных групп кочевого общества, проводить военные компании и успешные походы, обретать новые земли. Кроме того, у Абу-л-Хайр хана были мечты. Тщеславный хан стремился победить своих соперников чингизидов, создать единое кочевое государство на основе Восточного Дешт – и Кыпчака и править самостоятельно.

Однако, в степи было неспокойно. Кризис и неэффективность политики Абу-л-Хайр хана в Узбекском улусе имели несколько причин. Это неповиновение со стороны многочисленных чингизидов, султанов Керея и Жанибека, Ибак хана, Буреке султана и других, претендентов на ханскую власть в Узбекском улусе власти Абу-л-Хайр хана. Не имели успеха среди простых кочевников и его беспрерывные военные походы по завоеванию присырдарьинских городов и Хорезма, войны с калмаками, а также порядок, который насаждался жестокими способами внутри государства. Кроме того, столкнулись интересы благополучия хана, степной аристократии, чиновников с кочевниками и населением покоренных земель, городов, которые вынуждены были платили налоги и выполнять повинности.

Недовольство политикой Абу-л-Хайр хана становилось повсеместным ближе ко второй половине его правления, о чем указывается в работе М.Х.Дулати «В то время в Дашт-и Кипчаке владычествовал Абу-л-Хайр-хан. Он причинял много беспокойства султанам джучидского происхождения» [6, с. 195]. Такова была жизненная ситуация в Узбекском улусе со столицей Сыганак.

Степь ждала перемен и новых лидеров. Султаны Керей и Жанибек, представлявшие привилегированную прослойку «ақ сүйек» в степном, традиционном обществе сыграли роль в реализации перспективы образования казахской государственности. Они были чингизиды, имевшие общего предка Урус хана. Как и другие джучиды, они не хотели признавать могущество правителя Узбекского улуса и включились в борьбу за власть, где одной из серьезных причин ухода Керея и Жанибека из - под власти Абу-л-Хайр-хана является нарушение их права на наследование верховной власти в Дешт-и Кипчак. В это время их влияние как наиболее самостоятельных султанов наблюдалось в южной части Узбекского улуса, в отдельных присырдарьинских городах, районах Туркестана, где они имели небольшие земли.

В 50-годах XV века честолюбивые султаны Керей и Жанибек приняли важное намерение об откочевки, изменившее ход исторического развития государственности в степи. В этом заключается их лидерский потенциал, когда они возглавили «рассеянное общество» племен и родов, которые выражали недовольство деятельностью Абу-л-Хайр-хана [2, с. 234]. Так, откочевка стала актом несогласия с позицией власти, конкретно с действием и бездействием правителя Узбекского улуса.

Необходимо отметить, что откочевка султанов с подвластными племенами и родами в Могулистан (Жетысу) была на начальном этапе незначительной, так как покинуть Родину являлось достаточно сложным процессом для кочевника. Однако, на новых землях, предоставленных могульским правителем Есен – Буга ханом, численность приверженцев Керея и Жанибека увеличивается до 200 тысяч человек из числа племен Жетысу, Дешт-и Кипчака и узбеков с территорий Шибанидов. Они уже обладали военным потенциалом и усиливали свой авторитет в степи и городах.

Таким образом, султаны Керей и Жанибек, боровшиеся за восстановление власти династии ханов Ак-Орды в Дешт-и Кипчаке, смогли объединить свои властные амбиции и надежды с общим

недовольством народа правлением Абу-л-Хайр-хана и на основе возрожденных ими древних принципов степной демократии: свободы, справедливости, открытости. Они встали на путь создания казахской государственности. К тому же с кончиной Абу-л-Хайр-хана и возникшим там кризисом, для Керея и Жанибека возникли благоприятные условия, и они «вернувшись в Узбекский улус, вскоре захватили там верховную власть, частью истребив, частью прогнав своих соперников. Этими событиями было положено начало собственно казахской государственности» [7, с. 252].

Начало казахской государственности определено образованием «Казахского ханства» в междуречье Чу и Козыбасы в 1465 году по свидетельству Мирзы Мухаммад Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди». М.К. Козыбаев писал: «Применительно к «Тарих-и Рашиди можно сказать что, Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат был значительно умнее многих из нас, когда он писал: «Начало правления казахских султанов – с восемьсот семидесятого года, а Аллах лучше знает. Да, «Аллах лучше знает», с какого времени можно начать летоисчисление Казахского государства» [8, с. 58].

По существу, первым казахским ханам Керею и Жанибеку удалось создать конкурентное государство. В чем заключалась конкурентноспособность Казахского ханства? Прежде всего успешная политика собирания кочевых племен первыми ханами, что способствовало расширению территорий ханства в направлении Центрального Казахстана, Западного Семиречья, степей Северного Приаралья, низовья Сырдарьи, предгорья Каратау. Керей и Жанибек ханы, имея человеческие и военные ресурсы, земли, продолжали борьбу против Шибанидов, усиливая казахскую государственность и ее влияние в степи. Они закрепили на данной территории этноним «казах» и название государственности «Казахское ханство».

Вместе с тем, первые годы возникновения Казахского ханства Керей и Жанибек ханы правили совместно, используя принцип консенсуса, следовали институту Старшего хана и уважали друг друга. Неспроста, Жанибек хана называли «Аз - Жанибек», то есть «святой Жанибек». С 70-х годов XV века Керей хан около десяти лет самостоятельно правил Казахским ханством, так как по возрасту был старшим, ему было сорок лет, что свидетельствует о том, что вся политика властвования первых казахских ханов была мудрой и взвешенной. Так династия первых казахских ханов заложила начало степного лидерства и казахской государственности на протяжении более трех столетий.

Таким образом, сегодня воплощением перспективы казахской государственности как взаимосвязи времен истории Казахского ханства и современного Казахстана является картина, триптих «Мәңгілік Ел», созданная казахстанскими художниками под руководством Ерболата Толепбая к празднованию 550-летия Казахского ханства в 2015 году. Движение исторического времени в картине из трех частей происходит с основателей Казахского ханства, первых казахских ханов Керея и Жанибека, объединивших казахские рода и племена в государство «Казахское ханство». Центральная часть триптиха, портрет первого казахстанского Президента, Лидера Нации Н.А. Назарбаева как символ консолидации казахстанцев и укрепления казахской государственности на рубеже XX и XXI веков. В третьей части воплощены традиции правовых норм казахов «Жеты жаргы» с Тауке ханом и биями. Степная память передает последующим поколениям взаимообусловленность исторического времени и роли лидерства в перспективе дальнейшего укрепления казахской государственности.

Список использованной литературы:

1. *Ауэзов М. Времен связующая нить. – Алматы: «Жибек жолы», 2016. – С. 9.*
2. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, «Рауан», 1992. – С. 132, 234.*
3. *Жумабаев М. Батыр Баян. Часть 1., Глава 1. Айна Айтжанова. Перевод @Айгуль Кохаева. https://www.stihi.ru/2009/11/25/8798*
4. *Кишибеков Д. Истоки ментальности казахов. – Алма-Ата, 2006.*
5. *Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – С. 18, 19.*
6. *Масуди Кухистани. Тарихи Абулхайр - хани. В кн: Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата, 1996. – С. 195.*
7. *Абусеитова М.Х., Абылхожин Ж.Б. История Казахстана и Центральная Азия. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 252.*
8. *Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – С. 58.*

УДК 94(574) (035.3)
ББК 63.3 (5Каз) я 73

А.М. Балыкова[1]

[1]*тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.*
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Қазақстан, Орал. e-mail:akkain-b@yandex.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Қазақстандағы білім беру ісінің тарихы баяндалады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болған. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Мақалада аймақтағы білім беру ісінің жүргізілуіндегі жетістіктер мен қиындықтар баяндалады.

Кілт сөздер: кеңестік дәуір, Батыс Қазақстан, білім беру ісі, сауат ашу мектептері.

Балыкова А.М.[1]
[1]*кандидат исторических наук, доцент.*
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Казахстан, Уральск. e-mail:akkain-b@yandex.ru

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Аннотация

В статье освещается история ликвидации безграмотности в Западно-Казахстанской области в первой половине XX века. После октябрьской революции сразу начали открываться школы и курсы для ликвидации безграмотности у взрослого населения. Начали функционировать школы для безграмотных в регионах с материальными и культурными возможностями. Ликвидация безграмотности производилась несмотря на трудности, связанные с нехваткой финансовых средств, учительских кадров, учебных пособий и письменных принадлежностей. Для этого краевой комитет ВКП(б) отправляет первых выпускников Казахского педагогического института в кочевые и полукочевые районы с целью улучшения и укрепления работы районных управлений образования. По Западно-Казахстанской области показатель населения с высшим, с незаконченным высшим, средним и неполным средним образованием был на высоком уровне. В целом по Казахстану уровень грамотности населения в 1939 году достиг 83,6%. В статье освещаются достижения и трудности просвещения в регионе.

Ключевые слова: советский период, Западный Казахстан, образовательная деятельность, школы грамоте.

Balykova. A.M.[1]
[1]*candidate of historical sciences, Associate Professor.*
West Kazakhstan University of innovation and technology Kazakhstan, Uralsk. e-mail:akkain-b@yandex.ru

FROM THE HISTORY OF EDUCATION IN WESTERN KAZAKHSTAN (THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY)

Abstract

The article covers the history of the elimination of illiteracy in the West Kazakhstan region in the first half of the twentieth century. After the October revolution, immediately began to open schools and courses to eliminate illiteracy among the adult population. Schools for the illiterate in regions with material and cultural opportunities have begun to function. The elimination of illiteracy was carried out despite the difficulties associated with the lack of financial resources, teachers, teaching AIDS and writing materials. To do this, the regional Committee of the CPSU (b) sends the first graduates of the Kazakh pedagogical Institute to nomadic and semi-nomadic areas in order to improve and strengthen the work of district education departments. In the West Kazakhstan region, the indicator of the population with higher, incomplete higher, secondary and incomplete secondary education was at a high level. In General, the literacy rate in Kazakhstan reached 83.6% in 1939. The article highlights the achievements and difficulties of education in the region.

Key words: the Soviet period, Western Kazakhstan, educational activities, school the diploma.

XX ғасырдың басында өлке халқының басым бөлігі оқи да, жаза да алмады. Сондықтан да, революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады.

1920 жылы жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды, олар сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог-мамандарды даярлаумен, курстар мен мектептер ұйымдастырумен, көмекші оқу құралдарын басып шығарумен айналысты. Кейінірек бұл жұмысты «сауатсыздық жойылсын» қоғамының жергілікті бөлімшелері жүргізді. Барлық жерлерде дәрістер оқылып, бір күндік, үш күндік, айлықтар өткізілді.

Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Осындай мамандардың бірқатары Батыс Қазақстан аймағына да бет алған. Мысалы, 1933 жылы Ақтөбе облысына алты маман келген. Олардың әрқайсысы әрбір алты ауданға Шалқар, Ырғыз, Ойыл, Табын, Арал және Торғай аудандарының аудандық білім басқармасына келді. Ал, Батыс Қазақстан облысына маман Қаржауов – Гурьев аудандық білім басқармасына, Исмайылов – Жымпиты, Даулетов – Жаңақала және Валитов Маңғыстау аудандық білім басқармаларына жіберілген.

Осындай жоғары білімді мамандардың келесі бір тобы мектептер мен облыстық және аудандық білім басқармаларының қарамағына жұмысқа жұмсалды. 1933 жылы Батыс Қазақстан облысына төрт маман, Ақтөбе облысына төрт маман алғашқы қазақ жоғары оқу орнын бітіріп келген. Олар Батыс Қазақстан облысы бойынша Кузнецов, Ешмеков, Лукьянцевтар – облыстық білім басқармасына, Старостин – Орал педагогикалық техникумына қызметке жіберілді. Ал, Ақтөбе облысы бойынша Шуватов, Қостанай педагогикалық техникумына, Тарлавине, Жигулин, Сатаринов облыстық білім басқармасына оқытушылық қызметке кіріскен [1].

30 жылдардың ортасындағы ересектерді оқыту жүйесіндегі ерекшелік – сауатсыздықты жою, шала сауатсыздықты жеңумен қатар жүргізілді. Бұл өте қиын жұмыс болды. 1933 жылы болған VIII бүкілқазақстандық өлкелік конференция ересектерді оқыту, есепке алу ісінде мектептерді оқулықтармен, жазу құралдарымен қамтамасыз етудегі елеулі кемшіліктерді ашып көрсетіп, оларды болдырмаудың нақты шараларын көрсетеді. 1933 жылы Қазақ АКСР-і мен өлкелік комитеті Халық комиссарлары кеңесінің бастауыш және орта мектептерде жаңа оқу жылын ұйымдастыру туралы жарғысы қабылданады. Онда 8-12 жас аралығындағы мектеп жасындағы балаларға арналған облыстар бойынша мынадай орындық мектеп-интернаттарды ұйымдастыру туралы айтылады [2]. Батыс Қазақстан облысы бойынша – 1500, Ақтөбе облысы бойынша – 3450, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша – 7770, Қарағанды облысы

бойынша – 5120, Шығыс Қазақстан облысы бойынша 5360, Алматы облысы бойынша – 7300, барлығы 30500 балаға арналған мектептер ашу көзделді.

Осы жарғыда, сонымен қатар, жаңа оқу жылына дейін республика бойынша 122 мектеп ғимаратын және 7 балалар коммунасының ғимараты құрылысын салып бітіру ескертіледі. Оның ішінде Ақтөбе облысы бойынша 1 балалар коммунасы мен 17 мектеп, Батыс Қазақстан облысы бойынша 22 мектеп құрылысының салынуы көзделеді.

Батыс Қазақстан облысының өзінде 1935 жылы облыс көлеміндегі әліппелік сауатсыздарының саны 95 мың адам болса, оның ішінде 56 мыңы әйелдер болды. Сауатсыздықты жою және мектеп жұмысының жүйелі жолға қойылуына республика көлемінде ұйымдастырылған жарыстар ықпал етті. Бұл сайыстардың негізгі көрсеткіштері оқу жылына мектептерді әзірлеу, мұғалімдерді тұрғын үйлермен қамтамасыз ету, мектеп жасындағы балаларды оқуға тарту, ересектердің арасында оқуды жолға қою болды. 1935 жылы облыстық сауатсыздықты жою орнына арналып 12 мың әліппе және 1600 дәптерлер сатып алынған. 1936 жылы сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқытуға арналған 960 мың сом қаржы бөлінді, бұл 1935 жылмен салыстырғанда 2 еседей артық. Облыс тұрғындарының сауаттылығы 1935 жылы 55 пайызға көтерілді [3].

Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. Өйткені, 1937-1938 оқу жылынан бастап, мектептердегі жоғары сынып оқушыларының саны артты. Осы оқу жылының өзінде Қазақстанда бастауыш мектептердегі жоғары сынып балаларының саны 2182-ге, орталау, орта мектептерде 1134-ке артты. Әсіресе, мұғалімдер, пән мұғалімдеріне деген сұраныс арта түсті. Сондықтан, облыстарда төрт айлық бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлайтын курстар ашыла бастады. Оның ішінде Ақтөбе облысында - 120, Батыс Қазақстан облысында 150 мұғалім дайындайтын курс ашылды. Сондай-ақ, қазақ орталау мектептеріне орыс тілі пәнінің мұғалімін дайындайтын екі айлық курстар ашылды. Олардың ішінде Ақтөбе облысы бойынша – 30, Батыс Қазақстан облысы бойынша 40 мұғалімдік курстар ашылды.

Бұған қоса, облыстық алты айлық орталау және орта мектептерге арналған оқытушылар дайындайтын курстар ашу жоспарланды. Қазақ КСР ХКК мен БК(б)П Өлкелік комитеті бастауыш, орталау және орта мектептерге мұғалімдерді даярлау ісімен қоса педагог-мамандардың біліктілігін арттыру мәселесін қолға алды. Осыған орай, 1937 жылы Өлкелік комитеттің VII пленумының жарғысы жарық көрді. Онда, педагог-мамандар, мұғалімдердің сырттай оқумен қамтылуын қадағалау тапсырылады. Сәйкесінше, бастауыш мектептердегі 4, 5 және 6 сыныптық білімі бар Батыс Қазақстан облысы бойынша 837, Ақтөбе облысы бойынша 913 мұғалімнің сырттай оқуға түсуіне мүмкіндік жасалады [4]. Сонымен бірге, орта мектептерде мұғалімдік қызмет еткенмен жоғары білімі жоқ ұстаздарды сырттай оқумен қамту үшін Алматыдағы педагогикалық институттан 978 орын, Қазақ мемлекеттік университетінен 535, Орал педагогикалық институтынан 570 ұстазға орын бөлінді. Ал, тұтас республика бойынша орталау мектептерде ұстаздық ететін, бірақ сәйкесінше білімі жоқ 800 мұғалім сырттай оқумен қамтылды. Оның ішінде Ақтөбе және Орал мұғалімдер институты бойынша 275 адам қамтылды.

Осы жылдары бастауыш, орталау және орта мектептердегі ұстаздардың арнаулы және жоғары білімдеріне деген талап күшейіп келеді. Оның куәсі, 1938 жылы Қазақстанда 19 жоғары оқу орны болған. Оның ішінде 7-і екі жылдық мұғалімдер институты болды. 1937-1938 оқу жылдары 1 педагогикалық институт, 2 мұғалімдер институты ашылса, 1 педагогикалық және мұғалімдер институты Қиыр Шығыстан көшірілген. 1936-1937 оқу жылдары жоғары оқу орындарын 4366 адам оқыды, оның ішінде 1738-і қазақтар болса, 185-і қазақ қыздары еді. 1937-1938 оқу жылдары 5286 адам жоғары оқу орындарында білім алды, оның ішінде 1774 қазақ болса, 203 қазақ қыздары болды. 1936-1937 оқу жылдарындағы түлектер 803 адамды құрады, қазақтар саны 360 адам болатын. Келесі оқу жылы 878 адам жоғары білімнің иегерлері болды.

Батыс Қазақстанда жоғары оқу орындарының желісінде бұл уақытта 3 оқу орны болды. Олар 1932 жылы негізі қаланған Орал педагогикалық институты, Ақтөбе мұғалімдер және Орал мұғалімдер институты болатын. Орал педагогикалық институты 1932 жылы Орынбор қаласынан көшірілген Халық ағарту институтының негізінде ашылады. Кейіннен гуманитарлық университетке айналып, педагог мамандарды даярлайды. Бүгінгі таңда мемлекеттік университет мәртебесін иеленген бұл оқу орны аймақтағы ірі ғылыми әлеуетті орталыққа айналып отыр. Осы оқу орындарындағы студенттердің саны 1937 жылы 584 адамды құрады, олардың ішінде қазақ студенттер саны 393 адам, қыздар саны 171 адам да, қазақ қыздарының саны 60 адамды құрап отыр. Сонда, жоғары білімге тартылған қазақ қыздарының үлес салмағы барлық әйелдердің арасында 35,1 пайызды құрайды. 1938 жылғы көрсеткішке назар аударсақ, студенттердің саны 608 адамға артқан [5]. Демек, жыл артқан сайын жоғары білімді игеруге студенттер де көптеп тартыла бастады. Соған қарамастан, кейбір келеңсіздіктердің орын алғанын айтпай кетуге болмай-

ды. 1937-1938 оқу жылдары бойынша жоспарланған қазақ орта мектептерінің даму бағдарламаларында келіссіздіктер болды. Ашылуы тиіс 98 қазақ орта мектебінің орнына 93 мектеп ашылған. Әсіресе, Гурьев облысында 13 мектептің орнына 10 қазақ орта мектебі жаңа оқу жылын бастады.

Гурьев облысында жылма-жыл білімге тартылған оқушылар саны арта түсті. 1939-1940 жылдары оқушылар саны 7696 балаға өскен. Ал, жоғары сынып оқушылары мен педагогикалық училищені бітіруші түлектер саны 1937-1938 оқу жылы 120 болса, 1939-1940 оқу жылдары 180 оқушыға көбейген [6]. Гурьев облысында жоғары білімді педагог-мамандардың саны осы оқу жылдары аралығында 58-ден 150 оқытушыға артса, орта білімді мұғалімдер қатары 549 адамға жетті. Дегенмен, облыс бойынша осы оқу жылдары математика, неміс тілі, әдебиет, орыс тілі пәндерінің мұғалімдері жетіспеді, мұғалімдердің білім деңгейлері төмен дәрежеде болды. Облыстағы аяқталмаған орта білімді 1077 мұғалімнің тек 446-сы ғана педагогикалық училищенің сырттай оқу бөлімінде білімдерін жалғастырған.

Енді соғысқа дейінгі жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі мектеп жүйесінің барысына назар аударайық. Мысалы, 1914-1915 оқу жылдарында барлығы 22 мектеп қана болды. Оның 4-і қала мектебі де, қалған 18 ауылдық мектептер болатын. Олардың барлығы да бастауыш білім беретін мектептер ғана болды. Ал, араға жылдар салып, 1927-1928 оқу жылдарында бұл көрсеткіштерге елеулі өзгерістер енеді. Мектептер саны 31-ге артады. Оның ішінде қала мектептері 5, ауыл мектептерінің саны 26 болатын. Бұрынғы бастауыш мектептердің желісіне енді ауылда бір жеті жылдық мектеп қосылды. Кейінгі 1932-1933 оқу жылында мектептер саны 39 болды. Оқушылардың саны 1927-1928 оқу жылында 1183 балаға артса, 1932-1933 оқу жылы 4337 баланы құрады. Ал, 1937-1938 оқу жылы мектеп қабырғасында 6530 бала білім алған. 1914-1915 оқу жылымен салыстырғанда оқушылардың саны 5220 балаға артып отыр. Оқушылар санының артуына 1927-1928 оқу жылынан бастап жеті жылдық мектептердің, 1937-1938 оқу жылынан орта мектептердің Маңғыстау облысында білім жүйесіне енуі себеп болды.

1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Батыс Қазақстандағы білім деңгейі жоғары өңір Орал облысы болып отыр [7]. Әсіресе, халықтың білім деңгейі Ақтөбе және Гурьев облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары болды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болып отыр. 1939 жылы жалпы 9-49 жас аралығындағы халықтың сауаттылық деңгейінің пайыздық көрсеткіші бойынша да Орал облысы 92,8 пайызға ие болған. Осы уақытта Ақтөбе облысындағы сауаттылық деңгейі 87,9, Гурьев облысындағы сауаттылық деңгейі 82,2 пайызды көрсеткен. Сондай-ақ, сауаттылық деңгейі бойынша ерлердің үлес салмағының жоғары екендігін ұмытпау керек. 1939 жылы Батыс Қазақстанда 9-49 жас аралығындағы ерлердің сауаттылық деңгейі 92,7 пайыз, әйелдердің сауаттылық деңгейі 80,4 пайызды құрады. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Әріп танымайтын сауатсыздықты толық жоюға Ұлы Отан соғысы кедергі жасады. Мектептегі оқу ісінің қиыншылықтары Ұлы Отан соғысының басталуымен байланысты мүлде шиеленісе түсті. Оқу-материалдық негізі нашарлады, мұғалімдер мен жоғары сынып оқушыларының бір бөлігі майданға немесе өндіріске кетті. Жалпы, Қазақстанда 1940-1941 және 1945-1946 оқу жылдары арасында оқушылардың саны 30,0 пайызға, мұғалімдердің саны 14,0 пайызға қысқарып кетті. XX ғасырдың басында өлке халқының көбі оқи да, жаза да алмады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6558 іс, 43-45 бб.*
2. *ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6560 іс, 7-8 бб.*
3. *Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. Уральск, 2002. – 120 с.*
4. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 1-тізбе, 568 іс, 10-11 бб.*
5. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 2/1-тізбе, 756 іс, 49 бб.*
6. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 4/1-тізбе, 1363 іс, 66-67 бб.*
7. *Всесоюзная перепись населения 1959г. Казахской ССР. – Москва, 1962. – 56 с.*

УДК 94 (574)
МРНТИ: 07.00.03

А.Б. Байгапанова [1], А.С. Адильбаева[2]

[1]докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Қазақстан, Семей. E-mail: aigul_bol@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Қазақстан, Семей

1970-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада 1970-1980 жылдардағы Семей облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, яғни облыс халықының шаруашылығы мен өнеркәсібі және тұрғын үй мәселесі, облыстың дамуына кәсіпорындардың, колхоздар мен совхоздардың қосқан үлесі. Сонымен қатар облыс халқының тұрмыс тіршілігі карастырылған. Мемлекет алдындағы міндеттер, бес жылдықтың тапсырмаларының орындалуы. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының материалдық техникалық базасымен қамтылуы. Осы кезеңдегі облыстың өнім шығаруы, транспорт түрлерінің қызметінің даму қарқыны жайлы баяндалған.

Кілт сөздер: экономика, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, колхоз, облыс, өнім, фабрика, егіншілік, совхоз, аудан.

Байгапанова А.Б.[1], Адильбаева А.С.[2]
[1] Казахский гуманитарно юридический инновационный университет
докторант 3 курса г.Семей. Казахстан, E-mail: aigul_bol@mail.ru
[2] Казахский гуманитарно юридический инновационный университет
доктор исторических наук. г.Семей. Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1970-1980 ГОДАХ

Аннотация

В статье рассматривается социально-экономическое положение Семипалатинской области в 1970-1980 годах, вопросы хозяйства и промышленности населения области и жилья, вклад предприятий, колхозов и совхозов в развитие области. Кроме того, рассмотрены вопросы жизнедеятельности и здоровья населения области. Задачи перед государством, оценка поручений на пять лет. Обеспеченность материально-технической базой сельхозпредприятий. На данном этапе были изложены тенденции развития деятельности видов транспорта.

Ключевые слова: экономика, промышленность, сельское хозяйство, колхоз, область, продукты, фабрика, земледелие, совхоз, район.

A.B. Baigapanova[1], A.S. Adilbaeva[2]
[1] doctoral student, Kazakh humanitarian and legal innovation University
Kazakhstan, Semey. E-mail: aigul_bol@mail.ru
[2] doctor of historical Sciences, Kazakh humanitarian and legal innovation University Kazakhstan, Semey

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SEMIPALATINSK REGION IN 1970-1980

Abstract

The socio-economic situation of Kazakhstan in 1970-1980 went through a period of various changes. All this is due to the emergence of many urgent problems. It requires its own critical views and research. During the Soviet era, economic indicators and industrial development of the Semipalatinsk region in 1970-80, production of agricultural products, the successes and shortcomings achieved in it are reflected.

Key words: Economy, industry, agriculture, collective farm, region, products, factory, agriculture, state farm, district.

Қазіргі кезеңде, Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бері әлемдік экономикалық қауымдастыққа кіріп, дүниежүзілік тарихи дамумен байланысы оның өткен тарихын жан-жақты үйрену мен зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Әлеуметтік-еңбек өрісіндегі қол жеткізілген жетістіктеріміздің түп тамыры-экономикада, оның тұрақты түрде, сатылап өрлеуінде. «Экономика біздің дамуымыздың басты басымдылығы» - деп көрсетеді Елбасы Н.Ә. Назарбаев. Экономикалық өсімнің барынша жоғары қарқынына қол жеткізу - негізгі міндетіміз болып қала береді. Демек, экономиканың дамуы, оны онан әрі ырықтандыру, жүйелі реформаны бүгінгі таңда және бұдан былайғы орта кезеңде де тереңдете жүргізе беру, индустриалды-инновациялық өзгерістердің ауқымын кеңейту, т.б. әлеуметтік дамуымыздың алғашқы шарты болып табылады. Еліміз үшін мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық саласын жетілдіру арқылы әрбір қазақстандықтың тұрмыстық жағдайын мейлінше жақсарту айрықша маңызды. [1]

1970-жылдардан бастап облыс экономикасы жоспарлы түрде шоғырландырылып, негізгі өнім түрлерін кәсіпорындар мен өндірістік бірлестіктер өндірді. Семейдің жылдық экономикалық табысы 1960 жылмен салыстырғанда 1985 жылы 2 есе, нақты табыс 2,2 есе, төлемдер мен жеңілдіктер 3,9 есе өсті. 1975 жылмен салыстырғанда Семейдің жылдық экономикалық табысы 1985 жылы 3,1 есе өсті [2,216 б.]. 1960-1970-жылдардың басында басталған реформалар бірте-бірте тежеле бастады. Қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыру жүзеге аспады. Экономикалық әлеуетті арттыру республиканың қорын пайдалану, шикізат және отын-энергетикалық ресурстарын айналымға енгізу арқылы жүрді.Кеңестік экономика негізінен директивалық ұстаным мен орталықтың жоғарыдан бұйрық беру әдісі арқылы басқарылды. Қазақстан өнеркәсібінің 50%-ы одақтық министрліктердің қарауында болды.

Облыстың совхоздары мен колхоздарының экономикасы нығайды. Мемлекет алдындағы міндеттер, бес жылдықтың тапсырмалары орындалып отырды. Ет, сүт дайындау жоспарларының орындалуы да қамтамасыз етіледі. Облыстың совхоздары шаруашылық жылын он миллион сомдай пайдамен аяқтап отырған.

1970 жылы облыста партия ұйымы ауыл шаруашылығы өндірісін маман кадрлар мен толықтыру, олардың тәрбиелеп тұрақтандыру жөнінде көп жұмыстар атқарды. Облыста барлық совхоз директорлары мен колхоз председательдерінің 94 процентінің жоғары және орта дәрежелі білімі бар, 96 шаруашылықты тек ауыл шаруашылығы мамандығы бар кадрлар басқарды. Зоотехниктерді, мал дәрігерлерін, агрономдар мен инжинерлер-техниктерді, экономистер мен бухгалтерлерді алатын болсақ ондай мамандар орта есеппен әр шаруашылыққа 54 адамнан келген. Сол тұстағы колхоз, совхоз сияқты аса ірі ауыл шаруашылығы өндірісін басқару үлкен өнер санауға болады. Ол білімділікті, іскерлікті, халықпен жұмыс істеуді, жаңалықты, прогрестікті, сезгіштікті талап етеді. Семей облыстық бірлестігінің кәсіпорындары мен ұйымдары үстіміздегі бесжылдықта өз жұмысының көлемін анағұрлым ұлғайтты. Товар айналымы өткен бесжылдықпен салыстырғанда екі есе өсті. Республика егістіктерінде 239 мың трактор, 109 мыңнан астам астық комбайындары, 184 мың жүк автомобильдері, көптеген басқа техника жұмыс істеді. Ауыл шаруашылық өндірісін мамандану мен шоғырландыру, оның агроөндірістік интеграциясы кең көлемде жүзеге асырылды. Ауыл шаруашылығын химияландырудың, суландырудың және жайылымдарға су жіберудің көлемі өсті. Мал бордақылау және ет өндіру жөніндегі мал шаруашылық комплекстері, ірі құс фабрикалары, жүздеген совхоздар мен колхоздардың күшін біріктіретін шаруашылықаралық ұйымдар құрылды. Облыстың колхоздары мен совхоздарына 35 млн сомның техникасы мен түрлі товарлары берілді. Оның ішінде 700 трактор, 490 автомобиль 6 275 астық комбайны, 520 трактор тіркемесі және басқа да техника болды. 1960 жылдармен салыстырғанда 68% артық. Егіншілік пен мал шаруашылығының негізгі өнімдерін дайындаудың мемлекеттік жоспарын жоспардаң артық орындаған. [3,24 б.]

1970 жылы орталықтандырылған қаржы есебінен облыс еңбекшілері 44 мың шаршы метрдей тұрғын үй алған. Көп мөлшерде өнеркәсіп өнеркәсіптік, мәдени-тұрмыстық обьектілер салынды.

Экономикалық шым-шытырық өзгерістер өндіріс атаулыны аттап өтпегені бәрімізге мәлім. Қазақстанның жеңіл өнеркәсіп орындарының ішінде алдыңғы қатарлыларының бірі Семей облысынындағы аяқ киім фабрикасы қуатты жылына 5,5 млн пар аяқ киімдік шығар отырды. Колхозшылардың табысы артты. Тамақ және ет-сүт кәсіпорындары шұжық, концерві, сыр тағамдарын өндіруді артқан. Жартылай фабрикаттар мен кулинариялық тағам шығару орын алды. 1970 жылы облыстық жергілікті өнеркәсіп басқармасының галантерея фабрикасын қайта құру аяқталды. Былғары – шикізат заводы пайдалануға берілді. Электр жүйелері құрылысын салу және шаруашылықтардың едәуір мөлшерін мемлекеттік энергия жүйесіне қосу жөнінде үлкен жұмыстар жүргізілгендігін айта кеткен жөн. Негізгі екі сала егіншілік пен мал шаруашылығынан өнім өндіруді арттыру нәтижесінде совхоздардың көпшілігі рентабльді шаруашылыққа айналды.

Облыстың 66 совхозы шаруашылық жылын 18,9 миллион сомнан асай пайдамен аяқтап отырған. 1970 жылы жоспардан тыс 11,9 мың тонна цемент, 4,9 млн шартты плита шифер, 2,6 миллион дана құрылыс кірпіші, 7,5 мың текшеметр құрастырмалы темір-бетон бұйымдары, 61 мың шаршы метр жүн маталар 262 мың шаршы диаметр қатты және 21 мың мың шаршы диаметр жұмсақ былғары товарлар 11мың пар жүннен басылған және 52 мың пар былғары аяқ киім, 29 мың сырттық трикотаж, 1686 тонна жуылған жүн, 158 тонна ет, 492,8 тонна мал майы, 6,3 мың тонна ұн, 22,4 мың тонна жем, 72 тонна макарондар өндірілген.

Сонымен қатар жеке кәсіпорындар өнімнің кейбір түрлерін шығару жоспарын орындауды қамтамасыз етпеді. Соның салдарынан облысты тұтас алғанда мақта-мата жібін, шұлық-ұйық бұйымдарын, шұжық тағамдарын, консерві, қаймағы алынбаған сүт өнімдерін, жарма, кондитер тағамдарын, сабын, мебель өндіру жоспарлары орындалмады. Өнеркәсіп еңбек өнімділігі 1960 жылмен салыстырғанда 9,2% өскен. [4,25 б.]

1974 жылы «Қазақкабель» заводы құрылған болатын. Күрделі қондырғылар сымдарын және жылуға төзімді өткізгіш сымдар, радиожелілік кабельдер металл торлар мен никельденген сымдар және көпшілік қолды товарлар шығарады.

Жүк тасымалдау тез қарқын алды. Жүк тасымалдау 1950 жылға қарағанда 1955 жылы 10 есеге жуық артты. Теміржол көмегімен жүк тасымалдау көлемі 1989 жылы 105 миллион тоннаға артты. Кейін экономиканың құлдырауына байланысты жүк тасымалдау көлемі азайып, 1970 жылдардың деңгейінде жүзеге асырылуды.

1980 жылдың жоспарына сәйкес облыс өнеркәсіп орындары өнеркәсіп өнімдерінің жеке түрлерін өткізу және өндіру көлемі бойынша табысты орындаған.

Өнеркәсіптің жеке салалары бойынша өнім өндіру 1979 жылдың бірінші жартысымен салыстырғанда мына мөлшерде ұлғайған мысалы:.

Қара және түсті металургия - 7 процент

Машина жасау және металл өндеу - 11 процент

Орман және ағаш өндеу өнеркәсібі - 3 процент

Тамақ өнеркәсібі - 12 процент

1980 жылдың 1 жартысының жоспары электр энергиясын, шифер, құрастырмалы темір бетон, шұлық-ұйық бұйымдарын қатты және жұмсақ былғары товарларын, киіз және былғары аяқ киімдерді, сырт киімдік трикотажды, ет, шұжық тағамдарын, сырды, ұнды, құрама жемді, макарон тағамдарын, мәдени-тұрмыстың және шаруашылық товарларын өндіруден артығымен орындалған.

Колхоздар мен совхоздар көктемгі егіс жоспарын орындады. 1980 жылдың егініне арналған егістік көлемі шаруашылықтардың барлық категориялары бойынша алдың ала алынған деректер бойынша 2030,6 гектар оның ішінде дәнді дақылдар 2018,7 мың гектар болды. 1980 жылмен салыстрығанда бидай, қарақымық, бұршақ, картоп, мал азығы, дақылдар егісінің көлемі ұлғайды. Суармалы жерлердегі егіс көлемі өсті.

Колхоздар мен совхоздарда өнім беретін мал және құс саны төмендегі кестеден көруге болады.

	1970 ж.	1980 ж.	1970-1980 жж. салытырғандағы %
Ірі қара мал	423,6	427,6	100,9
Оның ішінде сиыр	127,4	127,5	100
Шошқа	202,0	184,6	91
Қой мен ешкі	4701,1	1877,8	104
Құс	976,1	1022,5	105

Мал шаруашылығында маңызы және құндылығы жағынан қой шаруашылығы ежелден басты орындардың бірінде болып келді. Бұған Семей облысында Республиканың барлық қой санының төрттен бірі өсіріліп отырғандығы дәлел болса керекті.

Жазғы шілденің аптап ыстығында облыс шаруашылықтарының салқын-самал жайлауларын аралай қалсаныз тұс-тұстан жамырай өрген кой отарларын көрер едіңіз. [5.10 б.]

Ауыл шаруашылығын дамытуға жұмсалған күрделі қаржы жұмыстың барлық комплексі бойынша 52,0 млн сом болып, 1979 жылдың жартысынан 7% артты. [6,26 б.]

Жарты жылдықта облыстың ауыл шаруашылығына жалпы қуаты 59;2 мың ат күшіне тән 758 трактор, 565 жүк автомобильдері мен арнаулы автомобильдер, 346 астық жинайтын, 116 сүрлем жинайтын комбайндер, 51 жамбырлатқыш машина 171 шөп тарағыш,1010 сеялка, 74 минералдық және органикалық тынайтқыштарды себетін машина және басқа да көптеген ауыл шаруашылық машиналары мен механизмдер берілді.

Облыс шаруашылықтары 16,0 мың тонна минералдық тынайтқыш алды.

1980 жылдың бірінші жартысында жалпы пайдаланудағы өзен автомобиль және темір жол транспортында жүк айналымы мен жүк тасымалы жоспарлардың орындалуы мына деректермен сипатталады.

	1970 жыл	1980 жыл	1970-1980 жж. салытырғанда %
Жоғарғы Ертіс өзен пароходствасы	1198	81	116
Семей өндірістік жүк автомобиль басқармасы	316	104	110
Алматы темір жолының Семей бөлімшесі	7764	99,7	102
Жоғарғы Ертіс өзен пароходствасы	2324	99,0	120,0
Семей өндірістік жүк автомобиль басқармасы	8654	104	106
Алматы темір жолының Семей бөлімшесі	3360	92	104

Бірінші жарты жылдықта мемлекеттік күрделіқаржы есебінен негізгі қорларды іске қосу өткен жылдың тиісті мезімімен салыстырғанда 4% артық орындалды.

Жаңа құрылыс жүргізу есебінен арматура заводының өндірістік қуаттары ұлғайтылып, Семей қаласында 2300 нөмерлік автоматты телефон станциясы пайдалануға берілді.

1981 жылы «Семей-кабель» заводымен біріктіріліп, Семей «Қазақкабель» заводы болып аталды. Онда қызуға төзімді өткізгіш сымдар цехы, сым тоқу цехы, гальваникалық жолмен металл жалату және дайындау учаскесі бар. Завод осы заманғы технологиялық жабдықтармен жабдықталған.

Соның нәтижесінде Республикамыздың солтүстік, батыс және орталық аудандарын оның шығыс бөлігімен байланыстыратын жаңа транзит жолы пайда болды. Жаңа жолдың пайдалануға берілуіне байланысты Павлодар мен Семейдің арасын 1600 шақырымға, және Алматыға дейін 377 шақырымға қысқартты. Жүргіншілерді тасымалдайтын поездардың қозғалыс уақыты еліміздің солтүстігінен шығыс аймақтарына дейін тоғыз сағатқа, ал жүк тасымалдау уақыты 1 тәулікке қысқарды [7,12 б.].

Мемлекеттік құрылыс-монтаж ұйымдары атқарған мердігерлік жұмыстар көлемі 3% ұлғайды.

Облыстың халық шаруашылығындағы жұмысшылар мен қызметшілер саны өткен жылдың бірінші жартысымен салыстырғанда 3,3% өсті. Халық шаруашылығындағы жұмысшылармен қызметшілердің орташа айлық жалақысы 1979 жылдың бірінші жартысымен салыстырғанда 2,1% өсіп 150 сом болды. [8,37 б.] Облыстың сауда ұйымдары халыққа жоспарда көзделінгендегіден 3,700 мың сомның товарын көп сатты.

Мемлекеттік сауда да жекелеген товарларды сату көлемі төмендегідей болып өзгерді:

1979 - 1980 жж. салыстырылған % есебімен:	
Ет және құс еті	103 %
Шұжық тағамдары	107 %
Ет консервілері	96 %
Балық	111 %
Балық консервілері	83 %
Мал майы	97 %
Өсімдік майы	96 %
Қант	113 %
Кондитер тағамдары	102 %
Арақ және ликерлер	95 %
Жүзім және жеміс шарабы	109 %
Мақта мата	87 %
Жүн мата	108 %
Жібек мата	115 %

Халыққа тұрмыстық қызмет көрсетудің жылдық жоспары орындалды:

Оның көлемі 8,2%, оның ішінде селолық жерлерде - 9,2% өсті.

Мемлекеттік күрделі қаржы мен колхоздар қаржысы есебімен жалпы көлемі 88,9 мың шаршы тұрғын үйлер пайдалануға берілді. Мұның үстіне өз қаржыларына және мемлекеттік қарыз көмегімен жеке тұрғын үйлер салынды. Қалалар мен селоларды көркейту жұмыстары жүргізілді. Жарты жылда 1821 пәтерге газ тартылды.

1979-1980 оқу жылына жалпы білім беретін мектептерде (күндізгі, кешкі, сырттай оқитын) 173,9 мың адам, кәсіптік- техникалық училишелерде 5,1 мың адам, жоғарғы оқу орындарында 12,4 мың адам, арнаулы оқу орындарында 18,2 мың адам оқыды.

1980 жылдың көктемінде жылпы білім беретін мектептерді жоғарғы білімді 14,5 мыннан астам адам, кәсіптік-техникалық училишелерді 1,4 мың адам бітірді. Жоғары және арнаулы орта оқу орындары жоғары білімді 2,1 мың маман, арнаулы орта білімі бар 5,1 мың маман даярлап шығарады. [9, 38 б.]

Өндірісті басқаруды одан әрі жетілдіру, салаларды, басқарудың құрылымын реттеу өндірісті шоғырландыруды арттыру, олардың белгілі кәсіпке бейімделуін дамыту бағытындағы жұмыстар одан әрі жүргізіледі. Өндірістің барлық саласында жоспардың нақтылыған ерекше көңіл бөлінеді.

Жеңіл жән тамақ өнеркәсібінің үлес салмағы (жалпы өндіріс көлемінде 56%) жоғары. Жеңіл өнеркәсіпорындары 708 млн сомнның тамақ және ет-сүт өнеркәсібі 246,4 млн сомның немесе 1979 жылдың дәрежесінен 13,4% көп мөлшерде өнім шығарады деп жоспарлаған.

Жергілікті өнеркәсіпорындарында өнім өндіру, халық тұтынатын және шаруашылыққа қажетті товарлар өндіру артады. 1981 жылы товар өндіру 20 млн сомға көбейген.

КПСС Орталық Комитетінің октябрь (1980ж) пленумында Л.И. Брежнеев жолдас халықты азық – түлікпен жабдықтауды жақсарту міндетін бірінші кезекке койды. Облыста осыған байланысты шаралар белгіленген. Бұған нақтылы жауапты облыстың экономикалық және әлеуметтік даму жоспарынан табуға болады. Колхоздар мен совхоздарда ауылшаруашылығы өнімдерін одан әрі арттыру жөніндегі жұмыс жалғасытырып отырды. Атап айтқанда азық бағасын өндіру мен дайындаулы дамыту барлық ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыру жөнінде шаралар белгіленді. Егістің жалпы көлемін 2 млн 17 мың гектарға жеткізу белгіленген. Мұның жартысынан көбіне дәнді дақылдар орналасырылады. 1981 жылы 1 млн астық 60 мың тонна картоп, 40 мың тонна овощь өндіру, ірі қараны, қойды көбейту, Малдың өнімділігін арттыру жоспарланған. [10,2 б.]

Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының материалдық техникалық базасын одан әрі нығайту мақсат етілген. Бұнығысынша ірі мал шаруашылығы комплекстерін салу басты бағыт болып қала берді. Жылына 1млн үйрек өсіретін құс фабрикасының құрылысы одан әрі салынады. «Сергиополь», «Семеновка», «Энгельс» атындағы, «Жаңа Семей» совхоздарында ірі қара үшін жаңа қоралар қатарға қосылды. 50 мындай қойға арналған қой қорасы 9,3 мың бас сиятын шошқа қорасы салынған.

Совхоздар мен колхоздардың машина паркі едәуір толықтырылады. Олар келесі жылға 3,290 тракторға, 660 астық комбайнны және 400 сүрлем жинайтын комбайнға мыннан астам жүк автомобиліне заказ беріп отырған.

Облыс бойынша ауыл шаруашылығы комплексін дамытуға барлық финанс көздері бойынша мөлшермен жүз млн сом қаржы бөлініп отырған. Транспорттың барлық түрін одан әрі дамыту, жүк айналымын және жолаушы тасымалының көлемін ұлғайту көзделуде. Автомобиль транспортының материалдық техникалық базасын нығайтуға, жаңа объектілер салумен қайта құруға 1,3 млн сом жұмсалмақ. Байланыс құралдары телевидение мен радио одан әрі дамытылады деп жоспарланған. [11, 39 б.]

1985-1990 жылдары ауыл шаруашылығы дағдарысқа ұшырады. Ауыл шаруашылығының төменгі дәрежеде дамуының егізгі себептері мыналар: шаруалардың экономикалық ынтасының шаруашылықта қыспаққа алынуы, колхоздық секторларды жою және мемлекетгік мешпікке алу совхоздарды көбейту. Шаруашылық еңбек үнемі қатар әкімшілік бақылауда жояды. Бұның бәрі шаруашылық бастамаларын төмендетуге, қоғам еңбегінің нәтижесін де немқұрайлы қарауға әкелді. Тұрғындар ауылдық жерлерден кете бастады. Егер 1950 жылы Қазақстанда 3760 колхоз болса, ал 1985жылы 388 ғана қалған. Колхоздардың өлшемі ерікті түрде құралды, оларды орналастыруда табиғи өндіріс орындары мен басқа да фактілер есепке алынбады. Бұның нәтижесінде бірнеше тұрғындар пункттері басқарусыз қалды.

1986-1990 жылдары Қазақстанда 1556 килограмм астық өндіріледі. Орталық басшылық болса республика алар межені кол жеткен табыстардан жоспарлай отырып, бұрынғыдан бетер биіктетгі. бірінші бесжылдықта астықтың жалпы түсімін 28-29 миллион тоннаға, он екінші бесжылдықта 31,5 миллон тоннаға жеткізуді талап етті.

Жөнсіз қабылданған шешімдер мен нұсқаулар егіншілік шаруашылығының қайтарым заңын бұзды. Сол кездің өзінде егіншілікте топырақ өңдейтін тиімді машиналар ықпал жасайтын тыңайтқыштар жүйесі қайтадан ойластырылмады. Жер қыртысына органикалық заттарды енгізу, арам шөптермен, өсімдік ауруларымен күрес ісі жеріне жете шешілмей қалды.

1985 жылы Семейде Қазақстандағы көркемсурет құндылықтарын жинаған ірі мәдениет орындарының бірі – Невзоровтар отбасы атындағы Шығыс Қазақстан облыстық бейнелеу өнері мұражайының ашылды. 1988 жылы Қазақстан Республикасының Министрлер Советінің шешімімен жеке мұражай ретінде таныла бастады.

Семей облыстық Әміре Қашаубаев атындағы филармония, Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық мұражайы, Ф.Достоевский атындағы орыс драмалық театры, тарихи-өлкетану мұржайы тағы басқа мәдени орталықтар халыққа әлі де қалтқысыз қызмет етіп келеді.

1949 жылғы 29 тамызда Семей жерінде әлемді дүр сілкіндірген оқиға өтті. Ол ядролық қуаты 20 килотонналық алғашқы ядролық сынақтың өткізілуі болды. 1949-1989 жылға дейін 40 жыл ішінде Семейден 120 шақырым жердегі полигонда 458 ядролық жарылыстар, 88 әуе, 30 жер үсті, 340 жер асты жарылыстары жасалған. Осы кезең ішінде 500 мыңнан астам адам ионды сәуле алды. Бұл туралы ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Нұртай Сабильянов: «Өкінішке қарай, ядролық сынақтардың апатты зардабы уақыт озған сайын күшейе түсіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, барған сайын қатерлі әсер етуде. Бұл зардаптарды жою халықты емдеу, сауықтыру, денсаулығын қалпына келтіру, әлеуметтік қорғау жөніндегі арнаулы мемлекеттік бағдарлама мен кешенді шараларды жүзеге асыруды қажет етеді», – деді. Бүгінде Семей қасіреті – әлемдік деңгейде шешуді қажет ететін жаһандық мәселеге айналғаны құпия емес. [12,1]

1970-1980-ші жылдардағы Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуы бір қатар істердің басы қайырылып, біршама ауқымды шаралар атқарылды. Біздің зеттеуіміз тарих ғылымының даму тарихындағы маңызды белестің ақиқатын ашуға көмектеседі деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1 Назарбаев, Н.Ә. Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2010 жылғы Жолдауы // «Егемен Қазақстан», 2010 жыл, 30 қаңтар.

2 Семей облыстық статистика басқармасы: Статистический сборник: 1970. – 1980 жж. Семей 2000. – 216 б.

3 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 34-т., 1-іс, 24-п

4 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 34-т., 1-іс, 25-п

5 Семейдің алтын жабағысы. – Алматы:МП Саржайлау, 1995 г. – 10 б.

6 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 34-т., 1-іс, 26-п

7 Әлиясова Н.Экономикалық шолу // Семей таңы 1980 жыл. №4. – 12 б.

8 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 33-т., 1-іс, 37-п.

9 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 33-т., 2-іс, 38-п.

10 Кәрімов А. Халық үшін аянбай еңбек етуіміз керек // Семей таңы.-1980.-23 желтоқсан. – Б.2.

11 ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 33-т., 2-іс, 39-п.

12 Сабилянов Н. «Семей ядролық полигонындағы ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтар-ды әлеуметтік қорғау туралы» заңды жетілдіруіміз керек». – Астана, 2010. – 1 б.

ӘОЖ 94 (574)
ГРНТИ 03.20.01

Е.И. Исибаева[1]

[1]*т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті*
Ақтөбе қ., Қазақстан

ЖЕКЕШЕЛЕНДІРУ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЫ

Аңдатпа

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан республикасы әкімшіл әміршіл жүйеден нарықтық экономикалық жүйеге көшуі меншік қатынастарын өзгертудің заңды қажеттілігін туындатты. Қазіргі таңда айқындалып отырғандай, бұрынғы көзқараспен социализм орнату жолында деп есептелінген республикадағы элеуметтік-экономикалық жүйенің күйреуінің басты себептерінің бірі – бұл мемлекеттік меншік қатынастарының үстемдікке ие болуы деп саналған. Шаруашылықты жекешелендіру барысында тап болған алғашқы кездегі қиыншылықтар оның әлеуметтік жағдайына да өзіндік әсерін тигізді. Сол себепті де оларды өзгерту және түбегейлі құру қажет етілді. Сөйтіп, бұл мақаламызда жекешелендіру үдерісі және оның әлеуметтік экономикалық салдары қоғам тарапынан өзіндік көзқарас білдіру мәселесі алға тартылып отыр. Бүгінгі таңдағы жекешелендіру, меншік ұғымдарының төңірегіндегі пікір-таластарды талдау бұл күрделі проблеманың теориялық негізін анықтау қажеттігін туындатып отыр.

Кілтті сөздер: жекешелендіру, меншік, мемлекет, өндіріс, мемлекет иелігі, ұлттық бағдарлама.

Исибаева Е.И.[1]
[1]*к.и.н.доцент Актюбинский региональный гоусударственный университет имени К.Жубанова*
г. Актөбе. Казахстан

ПРОЦЕСС ПРИВАТИЗАЦИИ И ЕГО СОЦИАЛЬНАЯ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

После распада СССР переход Республики Казахстан от административно-властной системы к рыночной экономической системе вызвал юридическую необходимость изменения отношений собственности. В настоящее время стало очевидным, что одной из главных причин крушения социально-экономической системы в республике, считавшейся с прежним взглядом на установление социализма, стало доминирование отношений государственной собственности. Первые трудности, возникшие в процессе приватизации хозяйства, отразились на его социальном положении. Поэтому необходимо было менять и кардинально строить их. Таким образом, в данной статье затрагивается взгляд со стороны общества на процесс приватизации и его социально-экономические последствия. Сегодня анализ мнений вокруг понятий приватизации, собственности вызывает необходимость определения теоретических основ этой сложной проблемы.

Ключевые слова: приватизация, собственность,государство, производство, государственная собственность, национальная программа.

E.I. Isibaeva[1]
[1]*Candidate of historical sciences, Aktobe regional state University named after Zhubanov*
Kazakhstan, Aktobe

THE PRIVATIZATION PROCESS AND ITS IMPLEMENTATION

Abstract

After the collapse of the USSR, the transition of the Republic of Kazakhstan from an administrative-power system to a market-based economic system caused a legal need to change the property relations. Currently, as defined, one of the main reasons for the collapse of the socio-economic system in the Republic, which was considered with the previous view of establishing socialism, was considered to be the dominance of state property relations. The first difficulties encountered in the process of privatization of the economy affected its social status. Therefore, it is necessary to change them and radically build them. Thus, this article deals with the process of

privatization and its socio-economic consequences on the part of society. Today, the analysis of opinions around the concepts of privatization and property makes it necessary to determine the theoretical foundations of this complex problem.

Keywords: privatization, property, state, production, statehood, national program.

Қазіргі таңда айқындалып отырғандай, бұрынғы көзқараспен социализм орнату жолында деп есептелінген республикамыздағы элеуметтік-экономикалық жүйенің күйреуінің басты себептерінің бірі бұл – мемлекеттік меншік қатынастарының үстемдікке ие болуы. Соған байланысты бұл социалистік меншікті өзгерту және түбегейлі құру еді. Осыған байланысты бұрынғы социалисттік жүйеден нарықтық экономикаға көшудің өзекті шарты болып табылған – жекешелендіру процесі, шаруашылық субъектілерінің іс белсенділігін күрт арттыру үшін, экономикалық бәсекелестікті жандандыру үшін жүргізілген еді [1,76]. Мемлекеттік өндіріс орындарын жекешелендіру үдерісі бұл республика үшін – күрделі мәселе, ол әсіресе халықтың менталитетіне тура байланысты болғандықтан қысқа мерзімде өткізу қиынға соқты. Әсіресе, жерді, оның қазба байлықтарын жекешелендіру ұзақ уақытты талап етеді. Сол сияқты кейбір стратегиялық маңызды салаларда (қару-жарақ, ядролық заттар, тағы басқа өндірістер), не болмаса нарыққа көшіруге әлі толық негіз болмаған жағдайларда (іргелі ғылым, кейбір білім, мәдениет, өнер, тағы басқа орталықтар) жекешелендіру жүргізілмеді, олар мемлекет меншігінде қала береді. ҚР-да мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру процесі шаруашылық серіктестіктер және акционерлік қоғамдар жөнінде заңдар жүйесімен, нормативтік актілер арқылы және мемлекеттік бағдарламалар негізінде жүргізілді [2,24]. Республикада жекешелендіру үш кезеңмен өтті.

Бірінші кезеңде (1991-1992) “Кіші жекешелендіру" бағдарламасы бойынша мемлекеттік сауда және қызмет көрсету кәсіпорындары (31 мың нысандардың 50%-і) жаппай сатылды, не болмаса еңбек ұжымдарына берілді.

Екінші кезеңде (1993-1996 жылдары) жаппай жекешелендіру процесі орта және үлкен кәсіпорындар бойынша жүргізілді, жеке жобалар бойынша 5 өнеркәсіп орындары ақшаға, ал 700 зауыттар мен фабрикалар инвестициялық купондарға сатылды, 44 ірі кәсіпорындар сенімді басқаруға тапсырылды, оның ішінде 12-сі шетел инвесторларына берілді.

Үшінші кезеңде (1997 жылдан бастап) жекешелендіру отын-энергетика, көлік, денсаулық, ғылым салаларында өтті. Аталған кезеңдерде республикада жабық және ашық акционерлік қоғамдар көптеп құрылды. Ірі және орташа кәсіпорындар үшін жабық акционерлік қоғамдар жекешелендірудің негізгі түрі болып саналды. Оның құрылтайшылары болуға тек еңбек ұжымы мен мемлекеттік басқару органдары ғана заңдық сипатқа ие болды. 1994 жылдан бастап жекешелендіру нысандарын сату саясаты жүргізілді. Жекешелендіру экономикаға және тәжірбиеге көптеген жаңалықтар әкелді [3, 123 б.]. Қоғам дамуының өтпелі кезеңдерінде меншік мәселесі, даму перспективасы ең алдымен көтеріліп, жалпы қозғалыстың, дамудың өзіндік өзегін құрады. Қоғамның, мемлекеттің, жеке адамдардың болмысының даму заңдылықтары, өндірістің материалдық және рухани негіздері барлығы да меншік жүйесіндегі маңызды өзгерістерге тәуелді болды.

Агроөнеркәсіптік жүйедегі мемлекет иелігінен шығарып жеке жекешелендіру оның әр түрлі салалары мен кәсіпорындарының өзіндік ерекшеліктері ескере отырып жүргізілді. Бұрынғы кеңшарлар мен басқа да мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпорындардағы фермерлік және шаруа қожалықтарына, ауылшаруашылық кооперативтеріне, шағын кәсіпорындарға және шаруашылық етудің басқа да мемлекеттік емес нысандарына қайта құрылып жатты. Мемлекеттік мүлік конкурста немесе аукционда сатылды және ауылшаруашылық кәсіпорны мүлкінің сату бағасының 75%-ына дейін тұрғын үй купондарымен төлеуге рұқсат берілген болатын.

Республикада 1993-1995 жылдары 1490 мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпорындары жекешелендірілді, бұл аграрлық-өнеркәсіптік саладағы мемлекеттік кәсіпорындар жалпы санының 70,2%. Осымен қатар, аграрлық-өнеркәсіптік жүйеде холдингтік түрдегі 13 мемлекеттік акционерлік компания құрылды. 1996 жылдың ақпанында 1996-1998 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында мемлекеттік мүлікті қайта құрылымдау мен жекешелендірудің 3-ші бағдарламасы бекітілді, ал 1997 жылдың басында секторлық бағдарламалар бекітілді. Олардың басты мақсаты – мұнай-газ және коммуникациялық кешеннің, өндіріс, денсаулық сақтау, білім, ғылым, мәдениет және спорт кәсіпорындарын жекешелендіру процестерін жаңартудың негізінде Қазақстан экономикасында жеке сектордың басым орын алуына, қол жеткізу және оны күшейту еді. Мемлекеттік меншіті жекешелендіру тек қана ақша қаражатына сатылатын болды. 1995 жыл 1-желтоқсанына дейін 1776 шаруашылық жекешелендірілді. Бұл – жалпы көлемнің 84% болып

саналды. Реформаланған кеншаралардың негізінде 1000-нан астам ұжымдық шаруашылық, 420 шағын жекеменшік кәсіпорын, 340 акционерлік қоғам мен шаруашылық серіктестіктері, 1240 шаруа қожалықтары құрылып, жұмыс істей бастады. Мемлекеттік құс фабрикалары, мал шаруашылығы кешендері мен асыл тұқымды шаруашылықтарды акционерлеу толық аяқталды. Агроөнеркәсіп кешендерінің дайындау, ұқсатушы және қызмет көрсетуші орталықтарында ауыл-село тауар өндірушілерінің қатысуымен 144 акционерлік қоғам құоылды. Тәжірибе ретінде 20 совхоз аукцион арқылы жекеменшікке сатылды. 20 жылдан астам еңбек стажы бар 33 шаруашылық басшысы мемлекеттік кәсіпорынның сатылуға түскен дүние-мүлкінің негізгі бөлігін тегін алды Осыған сәйкес, Елбасының «Совхоздар мүлкінің бір бөлігін директорлардың меншігіне беру туралы» Жарлығы жарық көрді [4,1]. (1994 жылы 9 наурыз). Бұл Жарлықтың негізінде:

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мүлік жөніндегі мемлекеттік комитеті мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпорнын жекешелендіру барысында:

– оның мүлкінің сатып алынатын бөлігінің 10 пайызын осы қызметте кемінде 20 жыл жұмыс істеген директорға тегін негізде бөлсін;

– директорға мүліктің сатып алынатың бөлігінің қосымша 10 пайызын шарттық жағдаймен мемлекет үлесі ретінде 5 жылдан аспайтын мерзімге уақытша пайдалануға уақыт берсін. Бірақ бұл Жарлықтың негізінде, ауыл басшылары ауылдағылардың бәрі фермерлер, шаруа қожалары болуы керек деді, енді біреулері жекешелендіру жалауымен барлық бай совхоздарды құртып жіберіп, жергілікті жұрт құр алақанын жайып кетті. Осындай шаралардың жүзеге асуы нәтижесінде, аграрлық секторда 32 мыңнан астам түрлі ауылшаруашылық нысандары құрылды. Қайта құру, идеологиялық догмалар мен шаруашылықты жүргізудің бұйрықты әдістеренен біртіндеп арылу кезеңінде аграрлық экономиканың жекелеген аяларын реформалаудың көптеген әрекеттері жасалды (мердігерлік, жанұялық, арендалық әдістер), бірақ та олар сезілетіендей нәтижелер әкелген жоқ. Уақыт тәжірибесі көрсеткендей, жекелеген шаралар ешқандай нәтиже бермеді. Сондықтан, өндірістік және әлеуметтік қатынастарды түбегейлі реформалардың және осының негізінде өндіргіш күштері жанғыртудың қажеттігі туды. Нарық механизмдеріне сүйене отырып, кешенді қайта қарауға бағыт жасалды. Алайда тактикалық тұрғыдан бұл асығыстық, бағытсыздық көріністерін берді. Жекешелендірілген, бұрынғы мемлекеттік кәсіпорындардың мүлкін бөлшектеріне дейін бөліп алған, пай иелерінің шаруашылық жүргізуге әлдері жетпеді, егін шаруашылығын жүгізуге қажетті жөнді техникасы қалмады, өндіріс алған күннің өзінде өнімдерін ұқсатуы қиынға соқты, нарықтық қыспағына төтеп беруге жағдайлары келмеді. Экономикалық басқарудың жаңа тәсілдері, жекешелендіруді және оның тағы басқа тетіктерін республика жағдайында пайдалану әлі де болса кең өріс ала алмай келді. Бұл ретте республика шаруашылықтарында өндірісті басқару, ұйымдастыру әдістерін күрделі проблема ретінде қаралып отырғаны құпия еді [5,4 б.]. Сондықтан да нарықтық экономикаға өту барысында бұрын қалыптасқан ауыл шаруашылығындағы өндірісті ұйымдастыру, басқару мәселелерінің тәжірбиелерінің әдістері мен кемшіліктерін ғылыми түрде зерттеу бүгінгі күн талабы. Осы жылдар аралығында, республикада мал шаруашылық фермалары, құс фабрикалары мен басқа ұқсас өндіріс орындарында өнімді өндірудің үзіліссіз технологиялық үрдісі қамтамасыз етілмеді. Ауылшаруашалық кешеннің мемлекеттік ауылшаруашылық, дайындаушы, өңдеуші және қызмет көрсетуші кәсіпорындары мүлкін жаппай жекешелендіру, сонымен қатар, шаруашылық нысандарын таңдау мүмкіндіктерінің іс жүзінде жоқтығы, инфляция тұсында шаруа қожалықтарын құру мәжбүрлігі, саланың ішіндегі тепе-теңдіктің бұзылуы, ауыл шаруашылығында кооперацияның, жоғарылмалы бірігудің мүмкіндігі жоққа шығарды. Осының бәрі, ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігіне кері әсерін тигізді. 1994 ж. соңына қарай негізінен совхоздар мен мемлекеттік шаруашылықтарды жекешелендіру есебінен ауылшаруашылық құрылымдарының саны 1990 жылдағымен салыстырғанда, сегіз еседен артық өсті, яғни, ауыл ауылшаруашылығындағы көп тұрпаттылық орын алды. Алайда, шаруашылық етудің жаңа нысандарының тиімді жұмысы үшін және жерді ұтымды падалану мен қорғау үшін құқықтық, экономикалық, әлеуметтік жағдайлар жасалмағандықтан, нарықтық өзгерістер өнім өндірісінің өсуіне алып келмеді. Ауыл тұрғындарының көпшілік бөлігі өмір тұрпатындағы үлкен өзгерістерге алып келетін реформаларға дайын емес еді, өндірістегі технологиялық байланыстар бұзылған еді. Осы кезеңде өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өнімнің бағалары тепе-теңдігінің бұзылуы мәселесі ерекше өзекті еді, өнеркәсіптік тауарлар мен қызметтер бағаларын босатып қойып, Үкімет ауылшаруашылық өнімдерді бағаларының еркіндігін кідіртті. Жаңадан құрылған шаруа қожалықтарын несиелендіруді, мемлекет тарапынан жерге орналастыру шараларының ауқымды бағдарламасын, өсімдік зиянкестері мен аурулармен күрдесті, жануарлардың айырықша жұқпалы аурулармен күресті қарастырған «ауылшаруашылық кешеннің сала-

ларын несиелендіру мен мемлекеттік іс-шараларды қаржыландыру туралы» (1993 ж. сәуір) Заңның қабылдануына қарамастан, бөлінген қаржы жеткіліксіз болып шықты. Ауылдың нарықтық қатынастарға көшуінің салдарын жұмсарта алатын «Ауыл мен Агроөнеркәсіп дамуының басымдылығы туралы» Заңды (1991 ж.) қаржыландыру да ұқсас жағдайға ұшыратты. Әрбір көрсетілген сектор бойынша жекешелендірудің арнайы бағдарламасы бекітілді, оларды іске асыру нәтижесінде 2615 акционерлік қоғам акцияларының мемлекеттік пакеттері немесе олардың жалпы санының 51,8%-ы және 2905 әлеуметтік сала объектілері, 6262 шағын бизнес объектілері, олардың ішінде 797 дәріхана, 993 май құю станциясы жеке меншікке берілді. Бұдан басқа 9226 автокөлік жекешелендірілді. Мемлекеттік мүлікті басқарудың және жекешелендірудің тиімділігін арттырудың 1999-2000 жылдарға арналған 4-ші бағдарламасы акциялардың мемлекеттік пакеттерін иелену және пайдалану құқығы салық министрліктер мен ведомстваларға берілген акционерлік қоғамдарды басқару саласындағы жаңа тәсілдерді көздеді: салық министрліктер мен ведомствалардың өкілдері – Директорлар кеңестерінің құрамына енгізіліп, акционерлер жиналыстарын өткізуге, индикативтік жоспарларды бекітуге қатысатын болды. Үкімет сондай-ақ, “Көгілдір фишкалар” бағдарламасы ретінде мемлекеттің үлестік қатысуы бар 10 ірі кәсіпорынды анықтады. Олардың қатарына мынадай акционерлік қоғамдар кіреді: “Маңғыстаумұнайгаз”, “Ақтөбемұнайгаз”, “Қазмырыш”, “Өскемен титан-магний комбинаты”, “Соколов-Сарыбай кен байыту өндірістік бірлестігі”, “Қазақстан алюминий”, “Қазхром”, ұлтаралық компаниясы, “Қазақстан халық жинақ банкі”, “Қазақтелеком”, “Қазақмыс”. 1999 жылы “Қазақстан халық жинақ банкі”, акционерлік қоғамы акцияларының мемлекеттік пакетінің бөлігі (16,7%), ал 2000 жылдың соңында "Маңғыстаумұнайгаз" акционерлік қоғамы акцияларынын мемлекеттік пакеті жекешелендірілді. Осы бағдарламаның негізгі айырмашылығы – меншіктің республикалық және коммуналдық меншікке бөлінуі, бұл мемлекеттік меншікті басқарудың тиімділігін арттыру мақсатын көздеді. 1999 жылы 953 акционерлік қоғам және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің мемлекеттік пакеттері мен мемлекеттік үлестері коммуналдық меншікке берілген еді. Коммуналдық меншік объектілеріне жекешелендіру шешімі мен іске асыру құқығы, яғни түпкілікті нәтиже үшін жауапкершілігі бар облыстар және Алматы мен Астана қалаларының әкімдеріне берілді. Мемлекет көп жылдар бойы әрбір мемлекеттік кәсіпорын қызметінің міндеттерін, олардың ел экономикасындағы ролін анықтамай келді. Бірінші қатарда мынадай мәселе шешілуі тиіс еді: ол қай мемлекеттік кәсіпорынды мемлекеттік меншікке қалдыру қажет, ал қайсысын басқа ұйымдық-құқықтық нысанға қайта ұйымдастыру қажет? Қайсысын акционерлеу керек және қайсысын тарату керек? Ал, қазір мемлекетте 500-ден астам республикалық (еншілестерді қоспағанда) және 5000-нан астам коммуналдық мемлекеттік кәсіпорындар бар, осылардың жартысы – залалды, осындай ауыртпалықты көтеріп жүру мүмкін емес. Мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік, қорғаныс сияқты айрықша немесе бірігей қызмет атқаратын кәсіпорындары бөліп тасталды. Жекешелендіру нәтижесінде өндірістің қалыптасуына және дамуына мүдделі меншік иелері, қожайындар тобы пайда болды. Ел экономикасына сонша қажетті инвестициялар тартылды. Кәсіпорындар жұмыс істей бастады. Сөйтіп, мұның бәрі республика экономикасының дамуына қолайлы жағдай жасалды. Жалпы ішкі өнімде жеке меншік секторының үлесі: өнеркәсіпте – 70-75%, ауыл шаруашылығында – 95%, құрылыста – 95% болды. Жекешелендірудің негізгі мақсаты орталық жоспардан нарықты экономикаға ауысуына қажетті жағдайды қалыптастыру болып саналды. Ұлттық мүліктің Республика халқына мемлекеттен қайтару процесінде меншік иелену дербестендіру негізінде жүргізілуі тиіс. Бұл мақсатқа жету келесі негізгі мәселелерді шешуді қажет етті:

- көптеген мемлекеттік кәсіпорындардың акционерлеу мен шаруашылық құрлымының шамалы нарықтық жолмен тездетіп қалыптасуы, мемлекеттік меншік объектісін кіші және көпшілік жекешелендіруді жүргізу;
- тиімді шаруашылық субъектісі ретінде жеке иелену қабатының қалыптасуы.
- бәсекелестік орта құру және өндірісті монополиясы заңдандырумен қамтамасыз ету;
- шағын және орта бизнестің дамуы;
- ірі және шағын халық шаруашылық объектілердің жеке жаңғырту проектісін шығару;
- шетел инвесторларын тарту мен жеке бизнестің басым болу ұйымдық шарушылық құрлымының қалыптасуы;
- бағалы қағаздар нарығының субъектісі ретінде инвестициялық құрылым жүйесінің күшеюі және дамуы.

Бұл бағдарлама мемлекет иелігінен алу және жекешелендіруді әр түрлі салалардың ерекшелігі негізінде қағидалы әдіс амалдарды анықтады. Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіруге жататын

объектілер тізбегі осы бағдарламамен тікелей байланысты еді. Бұл бағдарлама жыл сайын өкіметпен бекітілді. Мемлекеттік меншік объектілері 2 классификациялық топтарға бөлінеді:

- мемлекет иелігінен алу және жекешелендіруге жатқызылатын объектілер;
- жекешелендіруге тыйым салынған объектілер. Қ.Р-ның меншігінен шығарылып тастаған, жекешелендіруге жатпайтын объектілер;
- жер, су, әуе кеңестігі, жануар және есімдік әлемі, табиғи ресурстары, т.б.

Жекешелендірудің негізгі бағыттарында жекешеленген әдістері мен нысаналар кешені арқылы түсіну және жекешелендірілген объектілердің әр топтарының айрықша жұмыс істеу қызметтерімен байланысты іске асырылған болатын. Кәсіпорындарды жекешелендіру негізгі мынадай критерийлер бойынша жүргізілген болатын. Атап өтсек ол:

- объектінің халық шаруашылықтық мағынасы;.
- салаға қатыстылығы;
- қызметкерлер саны.

Кәсіпорынның және ұйымдардың жұмыс істеушілер санына байланысты шартты төмендегідей бөлінген еді:

- жұмыс істеушілердің саны 20 адамнан кем емес кіші кәсіпорындар;
- жұмыс істеушілердің саны 200-ден 5000 адамға дейін орта кәсіпорындар;
- жұмыс істеушілер саны 5000 адамнан астам ірі кәсіпорындар. Жекешелендіру объектісі жыл сайынғы тізім жасалған кезде жекешелендіру салалардың, аймақтардың және басқа объектілердің ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіпорынның кіші, орта және ірі топтарына жатқызылатыны анықталуы мүмкін. Осы топтарға жатқызуға байланысты бағдарлама мемлекеттік иелігінен алу және жекешелендірудің процестерін нақты бағытталуының ашылуын қарастырды. Ол бағыттар келесідей:
- жеке жобалар бойынша ірі және бірегей мүлікті кешендерді жекешелендіру;
- орта кәсіпорындардардың бірақ жекешелендірілуі;
- кіші кәсіпорындардың аукцион және конкурстық сауда, коммуналдық шаруашылық, тұрмыстық қызмет көрсету арқылы қалыптасқан кіші жекешелендіру [6,41 б.]. Жекешелендірудің жеке жобалары халық шаруашылығының шешуші саласы базалық кәсіпорындардың оңтайлы ұйымдық құрлымын жасауға мүмкіндік береді және олардың басқарылуында жеке және мемлекеттің қатысуын анықтау, отандық сонымен қатар, шетел инвесторларын тарту, жобаны дайындау кезеңдерінен басталады. Жеке жобаларға ерекше әлеуметтік өнім немесе қызмет түрі бар және мемлекеттің табиғи монополиясында болатын бірегей сатылар жатқызылады:
- істің таңдаулылығы жан-жақты және объектінің бәсекелес бола алатындығы, сонымен бірге оның өмірлік кешен құнының бағалануы;
- ұйымдастыру-құрылымдық мәселеге сай технологиясы,
- монополиясыздандыру бойынша ұсынылатын өзгерістер жүйесі. Жеке жобалардың өту келесі әдістермен орындалды:
- қосымша түсінік жағдайындағы белгілі бір инвестицияларды сату;
- аукцион немесе конкурс арқылы өткізу;
- баскаруды келісім-шарт жасау;
- акциялардың ашық сатылуы. Басқаруға келісім-шарт заңды немесе жеке тұлғаларға қолдануға құқық беретін тәсіл болып табылады. Берілген әдіс объектінің жекешелендірілген кезде экономикалық орынсыз немесе алдын ала болған жағдайларда қолданылады. Көптеген жағдайларда жекешелендіру процесі республиканың көп тұрғындарына өз меншігі құқығының орындалуына мүмкіндік жасады, бағалы қағаздар мен жұмыс істеуге тәжірибе алуға рұқсат етті. Сондай-ақ көпшілік жекешелендіру өз қатысушыларына таңдау еркіндік, бәсекелестік, процесті басқарудағы қарапайымдылығы және жылдамдығын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Барлық тұрғындардың көптеген қатысуына меншікті тиімді бөлуге мүмкіндік қалыптастырды. Көпшілік жекешелендіруді басқару мақсатты шаралар көмегімен қалыптасты:
- Республика тұрғындарына инвестициялық купондарды бөліп беру;
- комерциялық негізінде жұмыс істейтін инвестициялық жекешелендірілген қормен жүйелі мекемелер. Кіші жекешелендірілу тұтыну нарығын тауар жеке қызметпен қамтамасыз ететін көптеген меншік иелерінің пайда болуына нақты тұғырын қалыптастырды. Ол жекешелендіруге жатқызылатын өлшемі өте үлкен емес, 200 адам істейтін кәсіпорын мен ұйымдарды қамтыды. Осы бағыт айналасында жекешелендірілген объектілердің негізгісі көтерме жеке бөлшек сауда, қоғамдық тамақтану және тұрмыстық қызмет өрісі болып табылады [7,1]. Шаруашылық басқару органдарының жүйесін жетілдіру жұмыстарын жүргізу

кезінде 81 кәсіпорын үш ұлттық компанияның құрамына кірді. Қазақстан Республикасы Үкіметі құрған 17 акционерлік қоғамдардың мемлекеттік холдингінің үшеуі Ақтөбе қаласында орналасты.Ауыл шаруашылығы саласында 56 кеңшар жекешелендіріліп, 94 акционерлік қоғам құрылды. Жекешелендірілген кеңшарлардың 14-і акционерлік қоғамға, 42-і ұжымдық кәсіпорындарға айналдырылды. Мәселен, сол Ақтөбе облысындағы жекешелендіру процессін атап өтсек; ол Дөң тау-кен байыту комбинаты, «Ақтөбемұнай», Ақтөбе темірбалқыту зауыты, №406 авиажөндеу зауыты сияқты облыстың ірі әрі әмбебап кәсіпорындарының негізінде жекелеген жобалар бойынша акционерлік қоғамдар құрылды. Мемлекеттік мүлікті басқаруды жетілдіру мақсатында Мемлекеттік мүлік және жекешелендіру комитеті Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік мүлікті басқару мен жекешелендірудің концепциясын жасады және оны Үкімет мақұлдады. Концепцияның негізгі мақсаты — мемлекеттік меншікті экономикаға инвестиция тартудың құралы ретінде пайдалану; мемлекеттік меншікті басқаруды жетілдіру үрдісіне тарту; мемлекеттік мүлікті пайдаланудан түсетін қаржы есебінен республикалық бюджеттің кірісін ұлғайту болды. 1981 жылы құрылған Мұнай және газ өнеркәсібі министрлігіне қарасты «Ақтөбемұнай» өндірістік бірлестігі 1993 жылдың желтоқсан айында «Ақтөбемұнай» АҚ-на, кейін 1998 жылы «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ болып құрылды. Акционерлік қоғамның құрамына технологиялық процесте әрқайсысының өзіндік орны бар 19 мамандандырылған бөлімшелері кіреді.

Мұнда мұнай мен газ өндіруді «Октябрьмұнай» және «Кеңкияқмұнай» мұнай-газ өндіру басқармалары жүзеге асырды. Бұл – адамдарды жұмыспен қамту жағынан да, активтері бойынша да акционерлік қоғамның ең үлкен бөлімшелері болды 1998 жылдың қаңтарынан бастап «Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ның Қытай Ұлттық мұнай-газ корпорациясымен серіктестігі басталды. Қытай Ұлттық мұнай-газ корпорациясы акционерлік қоғамның акцияларының бақылау пакетін сатып алып, Ақтөбенің мұнай-газ өндірісін дамытуға 4 млрд. доллар инвестиция салатындығына Қазақстан Республикасының Үкіметіне кепілдік берді. Барланған хром рудасының қоры бойынша Кемпірсай кен орны арқылы Қазақстан Оңтүстік Африка Республикасынан кейінгі екінші орынды алады.

1993-1998 жылдары нарықтық қатынастарға көшудің ауыр кезеңдері болды. 1993 жылы комбинат «Дөң кен байыту комбинаты» АҚ ретінде тіркелді.

Өндірістегі негізгі рудалық материал – хромшпинелид, руда емес серпинтин болып табылады. Рудалар химиялық құрамы бойынша жоғары сортты, хром оксидінің пайдалы бөлшектерін иеленген. Тау-кен байыту жұмыстары ашық және жабық түрде жүргізіледі. Жоғары сапалы руданың мол қоры, негізгі кен орындарын игеруге дайындықтың жоғары деңгейі, білікті мамандар – комбинат болашағының зор екенінен үміт күттіреді. 1991 жылы 30 қыркүйекте ұжымдық меншікке алғашқы сатылған нысандардың бірі №26 «Спорт тауарлары» дүкені. Дүкен кейін «ТОСТ» фирмасына, 1999 жылы «ТОСТ» ЖАҚ-на айналды. Негізігі қызмет түрі – бөлшек саудада теле-видео-аудиоаппаратураларды, тұрмыстық техникаларды сату. Бастапқыда фирма 23 адам жұмыс жасайтын бір дүкеннен тұрды және сату көлемі небәрі 360 мың теңгені құрады. Жиырма жылда фирма мейлінше кеңейді, 2 дүкені бар және онда 100-ге жуық адам жұмыс жасайды. АҚ қызметінен жыл сайын бюджетке 50 миллионға дейін салықтық түсімдер түсті [8].

2011 жылдың тоғыз айында біз 23 республикалық мемлекеттік заңды тұлғаларға тексеру жүргіздік. Тексеру барысында барлығы 931 бірлік пайдаланылмай тұрған немесе істен шыққан мемлекеттік мүлік анықталды. Олардың 909-ын есептен шығаруға; 15-ін (автокөліктер) сатуға; 6-ын коммуналдық меншікке беруге; 1-ін өзге республикалық мемлекеттік заңды тұлғалардың теңгеріміне беруге ұсынылды.

Жекешелендірудің қорытындысы туралы бірер сөз. Республикада 1991 жылдан1998 жыл аралықтарында 22 мың нысан жекешелендірілді. Осымен бірге мемлекет меншігінде 1182 акционерлік қоғамнын жарғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі бойынша төмендегідей үлестірілген акцияларының мемлекеттік пакеттері болды ол :

225 акционерлік қоғамның жарғылық капиталының 100%-ы;

292 АҚ жар-қ кап-ң 50%-нан астамы;

186 АҚ жар-қ, кап-ң 25%-нан 50%-на дейін;

187 АҚ жар-қ, кап-ң 25%-нан кем;

292 АҚ – таратылу сатысында.

Республикалық және жергілікті бюджеттерге жекешелендіруден және мемлекеттік меншікті пайдаланудан түскен қаражаттың құрылымы мен серпіні мынадай: 1995-2000 жылдар аралығында жекешелендіруден түскен қаражат – 216525 млн. теңге, мемлекеттік мүлікті жалдаудан – 3000,7 млн.тг., дивиденттер ретінде – 5408,1 млн. тг. болды. Ал республиканың ауыл шаруашылығындағы жекешелендіру процесінің ерекшелігі мынада: 70 жылдан астам уақыт кезеңінде меншіктің екі формасы әрекет етті:-

мемлекеттік және колхоздық-кооперативтік [9,42]. Сонымен бірге соңғы форма іс жүзінде бөлінбейтін ұжымдық сипатта еді, ал бұл әміршіл-әкімшіл жүйеде колхоздың ұжымдық беделін формальды түрде сақтай отырып, оларды іс жүзінде мемлекеттендіруге мүмкіндік берді. Колхоздарда меншікті реформалау мәселесі олардың әрбір мүшесін өндіріс құрал жабдықтарына жеке-үлестік меншікпен қамтамасыз ету мәселесіне кепіл тірелді. Бұл процесс колхоздың меншігін жекешелендіру үрдісі деп аталды. Колхоздар мемлекеттік меншігі болмағандықтан, әңгіме меншікті жекешелендіру жөнінде болуға тиіс деп есептелінді. Жекешелендіру үрдісі жеке адамды меншікпен төленетін немесе төленбейтін негізде қамтамасыз ету процесін білдірді, яғни жекешелендіру процесі нәтижесінде жеке меншік субъектісі қалыптасуға тиіс еді. Бөлінбейтін колхоздық меншік, белгілі бір адамдар тобынна тиесілі болғанымен, мемлекеттік сияқты қоғамдық меншіктің бір түрі болып табылды. Демек, колхоздық бөлінбейтін меншігі – ол да іс жүзінде иесі жоқ меншік, оны бөліп, колхоз мүшелерін тиісті үлестік меншікпен қамтамасыз етуді колхоздың меншігін жекешелендіру процесі ретінде қарастыруға болады. Жеке меншік, екі түрге бөлінді: жеке топтық және дара меншік. Отбасылық шаруа қожалықтары мен жеке қосалқы шаруашылықтан басқа кәсіпорындардың барлық түрлері және меншіктің жеке топтық формасын құрды. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының меншігін жекешелендіру үрдісін жүзеге асыру нәтижесінде Қазақстан жағдайында ерекше өзекті сипатқа ие болды. Қорытындылай келе, ел экономикамыздың нарықтық қатынастарға көшуі барысында және мемлекеттік меншікті жеке меншікке айналдыруда шағын бизнестің алатын орны ерекше. Жаңа тәй-тәй басқан экономикамыз қазірде бірталай оң жетістіктерге жетті деп айтсақ болады. Қазір шағын бизнестің үлесі елдің ЖІӨ 30%-ті құрап отыр, бұл үлкен жетістік. Бірақта бұл жоғары өсу көбінесе отанымыздың әлі де шикізаттық бағытында орындалып отыр, дамыған елдер тәжірибесі бойынша экономиканы индустриалды – инновациялы дамытпай дамыған елдер қатарына қосылу мүмкін емес, ал осы шараны іске асыруда шағын бизнестің қосар үлесі жоғары. Қазақстан экономикасының нарықтық қатынастарға өтпелі кезеңінде экономикада кәсіпкерлік қызмет даму үстінде. Кәсіпкерлік, әсіресе шағын кәсіпкерлік нарықтық жүйеде толық қанды қызмет ету үшін кәсіпорын жаңа технологиялар мен жаңалықтар ашып отыруы керек. Нарықтық экономикаға көшу – меншік қатынастарына тікелей байланысты. Өйткені, қай қоғам болсын, өндіріс қатынастарының негізінде белгілі бір меншік формасы жатыр. Сондықтан нарық қатынастарына көшу кезеңінде оның көптеген объективті мәселелері өз шешімін күтуде.

Қазіргі таңда айқындалып отырғандай, бұрынғы көзқараспен социализм орнату жолында деп есептелінген елдердегі элеуметтік-экономикалық жүйенің күйреуінің басты себептерінің бірі – мемлекеттік меншік қатынастарының үстемдікке ие болуы. Сол себепті де оларды өзгерту және түбегейлі құру туралы қортынды жасалды. Сөйтіп, бұл проблемаларға қоғам тарапынан өзіндік көзқарас білдіру мәселесі алға тартылып отыр. Бүгінгі таңдағы меншік ұғымының төңірегіндегі пікір-таластарды талдау мен меншіктің нақты әр түрлі формаларын өндірудің мәнін түсіну үшін аталған күрделі проблеманың теориялық негізін анықтау қажет. Қоғам дамуының өтпелі кезеңдерінде меншік мәселесі, даму перспективасы ең алдымен көтеріліп, жалпы қозғалыстың, дамудың өзіндік өзегін құрайды. Қоғамның, мемлекеттің, жеке адамдардың болмысының даму заңдылықтары, өндірістің материалдық және рухани негіздері барлығы да меншік жүйесіндегі маңызды өзгерістерге тәуелді. Іс тәжірибеде және теорияда терең зерттеп, саралауды талап ететін құбылыстардың қатарында, меншік ұғымы мен жүйенің ішкі даму заңдылықтарын және түр өзгерістерінің себеп-салдарлы байланысын анықтау, екінші кезекте, осыдан туындайтын шаруашылық құқықтық қатынастардың нормативтік негіздері мен өзара тәуелді қатынасын анықтау мәселесі аса маңызды міндетке айналды. Жеке меншік немесе мемлекеттік меншік құбылыстарының сан-алуан түрлерінің өзіндік даму заңдылықтары мен қайшылықтары ғылыми негізде шешілуі тиіс.Нарықтық қатынастар аясында жүзеге асырылып жатқан кәсіпкерлік қызметтің мемлекет тарапында және экономика өмірінде атқаратын ролінің ұшан теңіз екені дәлелдеуді қажет етпейді. Қазір дамыған өркениетті елдердің қайсысын алып қарасақ та шағын және орта кәсіпкерлікті дамыта отырып, айтарлықтай жоғары дәрежеге жеткені баршаға мәлім.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қаражан Қ.С., Әбсеметова Ж., Қозыбақова Ф.А. және т.б. Қазақстан тарихы: лекциялар курсы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 376 б.

2.Әубәкіров Я.Ә. , Байжұмаев Б. "Меншік диалектикасы. – Алматы: КазГУ,1993 ж.

3. Калиев Г.А. Аграрные проблемы на рубеже веков. – Алматы: Казахстан; 2003. – 325 с.

4. «Совхоздар мүлкінің бір бөлігін директорлардың меншігіне беру туралы» Қ.Р-ның Президентінің Жарлығы 9 наурыз, № 1585 .

5. Әубәкіров Я.Ә. "Экономикалық реформа туралы" /Ақиқат. – Алматы,1995 ж . №12.

6. Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы. Оқулық. / Ред. басқ. Қ.С. Қаражан. – Алматы, 2005.
7. Әбдуов Т. "Жекешелендіру қалай жүріп жатыр"/Егемен Қазақстан. – 1997. –17 ақпан.
8.Т. Меңдіғали. «Жекешелендіру купон туралы әңгіме» Ақтөбе газеті. 12 Мамыр, 2014.
9. Калиев Г.А Аграрные проблемы на рубеже веков. – Алматы: Казахстан; 2003. – 325 с.

УДК 902: 314.7 (091)(574) «18/19»
ГРНТИ 03.20.

Кудайбергенова Ж.А.[1]

[1] *д.и.н., доцент КазНПУ им. Абая*

ПОЗИЦИЯ КОНСТИТУЦИОННО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ФРАКЦИИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ ПО ВОПРОСАМ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ ИМПЕРИИ И МАССОВОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КРЕСТЬЯН В КАЗАХСТАН (1906-1917 гг.)

Аннотация

В статье рассматриваются взгляды конституционно-демократической партии в отношении аграрной политики царской империи, в том числе и по переселенческой. Кадеты являлись действительными защитниками интересов коренного населения Сибири, Степного края, Туркестана и стремились к правовому решению земельного вопроса, при непременном участии в его обсуждении всех заинтересованных сторон. На основании стенографических отчетов о заседаниях Государственной Думы России, собранных в «Сборнике документов и документов по аграрной истории Казахстана (XIX-XX вв.)» освещены принципы законности, консенсуса и отрицания насилия при решении земельных вопросов, которым следовали кадеты.

Ключевые слова: аграрный вопрос, кадеты, крестьянское переселение, Государственная Дума

Ж.А. Кудайбергенова[1]
[1]*т.ғ.д., атындағы ҚазҰПУ, доценті*

МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ФРАКЦИЯНЫҢ ПАТШАЛЫҚ ИМПЕРИЯНЫҢ АГРАРЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ШАРУАЛАРДЫ ЖАППАЙ ҚОНЫСТАНДЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСТАНЫМЫ (1906-1917 жж.)

Аңдатпа

Мақалада конституциялық демократиялық партияның қоныс аударуды саясаты қарастырылған, оның ішінде сонымен қатар империялық аграрлық саясаты да. Кадеттер Сібірдің, Дала өлкесінің, Түркістанның байырғы тұрғындарының мүдделерінің нағыз қорғаушылары болды және оны талқылауға барлық мүдделі тараптардың жер мәселесін құқықты шешілуін талап етті. «Қазақстанның аграрлық тарихы туралы құжаттар мен құжаттар жинағында (XIX-XX ғг.)» жиналған Ресейдің Мемлекеттік Думасы отырыстарының вербалды жазбаларына сүйене отырып, кадеттердің ұстанған жер мәселелерін шешудегі заңдылық, консенсус және зорлық-зомбылықтан бас тарту қағидалары баяндалды.

Кілт сөздер: аграрлық сұрақ, кадеттер, шаруаларды қоныстандыру, Мемлекеттік Дума

Zh.A. Kudaibergenova[1]
[1] *doctor of historical sciences, associate professor KazNPU named after Abai*

THE POSITION OF THE CONSTITUTIONAL DEMOCRATIC FRACTION IN THE STATE DUMA ON THE AGRARIAN POLICY OF THE IMPERIAL EMPIRE AND THE MASS RESETTLEMENT OF PEASANTS IN KAZAKHSTAN (1906-1917)

Abstract

The article examines the views of the constitutional democratic party regarding the agrarian imperial policy, including the resettlement one. The cadets were the true defenders of the interests of the indigenous population of Siberia, the Steppe Territory, Turkestan and strove for a legal solution to the land issue, with the obligatory

participation of all interested parties in its discussion. Based on verbatim records of the meetings of the State Duma of Russia, collected in the "Collection of documents and documents on the agrarian history of Kazakhstan (XIX-XX centuries)," the principles of legality, consensus and the denial of violence in addressing land issues followed by the cadets are highlighted.

Key words: agrarian question, cadets, peasant resettlement, State Duma

В начале XX века в России происходили значительные события в общественно-политической жизни общества. Среди них важное социальное значение имели первые шаги становления и развития буржуазной демократии. Особенно значительным социально-политическим событием того времени стал созыв Государственной Думы. Деятельность высшего законодательного органа на протяжении двенадцати лет (1906-1917 гг.) оставила заметный след в истории России и жизни населявших ее народов.

Начало XX века в Российской империи ознаменовалось обострением социальных противоречий в аграрном вопросе. Нерешенность этой проблемы постоянно порождала недовольство народов России. Именно аграрный вопрос был одной из главных причин революции 1905-1907 годов, а позднее февральской и октябрьской революций 1917 года.

Царское правительство в целях разрядки социальной напряженности, с одной стороны, и дальнейшей колонизации Казахстана с другой, активизировало переселенческую политику. На смену военно-казачьей колонизации пришла крестьянская. Царское правительство решило переселить миллионы «беспокойных» крестьян из внутренних губерний в надежде притупить остроту классовых противоречий и создать в их лице социальную опору на национальных окраинах, в северных, западных и юго-восточных районах Казахстана. В этот период крестьянское переселение рассматривается не как средство русификации окраин, а как составная часть «новой» аграрной политики царизма.

Аграрный вопрос стал испытанием на прочность едва народившегося российского парламентаризма. В ответном адресе Думы, предложенном от имени комиссии депутатом от Санкт-Петербурга Набоковым В.Д. от 2 мая 1906 г. на тронную речь царя, аграрный вопрос выдвинут в качестве ближайшей задачи Государственной Думы.

В частности, говорилось, что «наиболее многочисленная часть населения страны – трудовое крестьянство – с нетерпением ждет удовлетворения своей острой земельной нужды, и I Государственная Дума не исполнила бы своего долга, если бы она не выработала закона для удовлетворения этой насущной потребности путем обращения на этот предмет земель казенных, удельных, кабинетских и принудительного отчуждения земель частновладельческих» [1].

О заинтересованности Думы в скорейшем решении аграрного вопроса свидетельствуют законопроекты, внесенные на рассмотрение различными партиями.

Представители данной партии считали неотложно необходимым решение земельного вопроса в России. Об этом свидетельствует тот факт, что через неделю после открытия I Государственной Думы 8 мая 1906 г. кадеты предложили Думе проект 42-х депутатов, с целью взятия за основу будущего законопроекта их положений. Суть «Проекта 42-х» была изложена в десяти пунктах. Для примера приведем три пункта.

В пункте I говорилось: «Увеличение площади землепользования населения, обрабатывающего землю личным трудом, как-то: безземельных и малоземельных крестьян и других разрядов земледельцев, государственными, удельными, кабинетскими, монастырскими, церковными землями и путем обязательного отчуждения для той же цели, за счет государства, земель с вознаграждением нынешних владельцев по справедливой оценке, т.е. сообразно с нормальной для данной местности доходности, при условии самостоятельности ведения хозяйства, не принимая во внимание арендных цен, созданных земельной нуждой».

Второй пункт гласил о том, что «отчуждаемые земли поступают в государственный земельный запас. Начала, на которых земли этого запаса подлежат передаче нуждающемуся в них населению, должны быть установлены сообразно с особенностями землевладения и землепользования в различных областях России.

В седьмом пункте отмечалось: «… Из государственного земельного запаса отводятся земли сначала местному малоземельному и безземельному населению. За удовлетворением потребности местного населения остающиеся свободными земли государственного земельного запаса предназначаются для переселенцев, не получивших земельного обеспечения по месту прежнего жительства» [2].

Допустив возможность насильственного отчуждения частновладельческих земель, кадеты вольно или невольно признали справедливыми многовековые притязания крестьян на землю помещиков. Живя в крестьянской стране с прочными традициями общинного землепользования, кадеты вынуждены были корректировать свои буржуазные ценности и руководствоваться ими с поправкой на действительность.

16 ноября 1907 г. выступая от фракции кадетов, депутат В.А. Маклаков критиковал правительство за то, что оно «…вместо того, чтобы создать те нормальные условия жизни, которые могли бы успокоить всю нашу жизнь, создать ту правовую атмосферу, на которой она бы держалась … пошло по пути создания лишь исключительных орудий и органов силы, создания очагов беззакония, упразднения нормальных условий жизни и введения исключительных положений». Далее, обращаясь непосредственно к правительству, он сказал: «… Вы выступили здесь не с сознанием того, что проведением правового строя вы боретесь с революцией, вы выступили с апологией ваших прежних средств борьбы исключительно силой, вы выступили как люди, не верящие в силу права… Сила правительства, - подчеркнул также В.А. Маклаков, - вещь необходимая, но эта сила успешна только тогда, когда станет на твердую, правовую почву, когда апология силы будет не потому только, что она сила, а потому, что с ней совпадает и право [3].

Теперь относительно взглядов кадетов по переселенческому вопросу. Надо заметить, что их оценка и суждения относительно роли и места переселения в ослаблении остроты земельного вопроса отличаются, пожалуй, большей взвешенностью и реализмом, по сравнению с периодом I Государственной Думы. В них присутствует осознание ограниченности колонизационного фонда, невозможности удовлетворить за счет него нуждающихся в земле. В частности, депутат от Семипалатинской области

Н.Я. Коншин на заседании II Государственной думы заявил, что « … подобная политика (переселение в Сибирь – Ж.К.) Правительства грозит неисчислимыми бедствиями для сибиряков и старожилов Сибири. Помимо того, что никакие переселения в Сибирь общерусского аграрного вопроса решить нисколько не помогут, … благодаря такой неправильной политике Правительства в переселенческом деле не будут устроены те переселенцы, которые под влиянием правительственной рекламы уже двинулись и еще двинутся в Сибирь. … Мы, сибиряки, с цифрами и фактами в руках могли бы доказать ту крайнюю неточность сведений о свободных для переселениях землях, ссылаясь на которые Правительство теперь побуждает крестьян двинуться в Азию», - утверждал депутат [4].

Депутат от г. Орла Ф.В. Татаринов в своем выступлении напоминал депутатам о проведенном председателем Совета Министров совещании, где присутствовали представители киргизского населения. Они обоснованно говорили, что даже то скромное в сущности переселение уже нарушает интересы старожилого местного населения, и уже оно отнимает те земли, которые служили им единственным обеспечением существования. Он приводит подтверждение из книги прежнего министра Земледелия и Государственных Имуществ Ермолаева о том, что «переселяться некуда, что все переселенческие участки более или менее исчерпаны». Депутат сделал вывод, что «вопрос о переселении в качестве средства расширения крестьянского землепользования очевидно недостаточен» [5].

Представительство кадетов в III Думе, по сравнению с двумя предыдущими созывами, заметно сократилось. Если в I Думе им принадлежало 179 депутатских мест, то в II – 98, в III – 53. Несмотря на относительную малочисленность в Думе, идеалами русского либерального движения активно оставались парламентские методы борьбы, они решительно осуждали политику грубой силы лишь как провоцирующую насилие и экстремистские настроения в обществе и не оставляющую ниши для налаживания диалога и взаимодействия власти и народа.

С позиции отрицания насилия как инструмента реформирования общества подходили кадеты и к вопросам колонизации. Их выступления в III Думе проникнуты глубоким пониманием того, насколько опасно при проведении колонизационной политики идти по пути попрания исконных прав коренного населения на землю. Хорошо зная о положении дел на местах, они аргументированно, вооружившись статистическими материалами, доказывали, что громко возвещаемая переселенческим ведомством «беспредельная емкость» «необъятных» сибирских пространств оказывалась в действительности мифом.

Мысль об обеспечении правовых гарантий коренного населения окраин в области поземельных отношений была в выступлениях кадетов одной из ключевых. В отсутствие представителей коренного населения Степи в Государственной Думе третьего созыва кадеты особенно остро ощущали свою ответственность за судьбы номадов, втянутых в драматические события с разрушительными для их экономики и образа жизни последствиями. Ужа на первой сессии третьей Думы кадеты выступили с законодательной инициативой: 14 июля 1908 г. ими (совместно с октябристами) был представлен проект положения «Об учреждении землеустроительных комиссий в Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской, Уральской, Семиреченской, Сырдарьинской и Закаспийской областях». В поддержку данного проекта выступили также некоторые «трудовики», прогрессисты и мусульманская фракция. Речь идет о так называемом «Проекте 60-ти».

Авторы проекта предлагали «немедленно приступить к землеустройству как оседлых, так и полуоседлых и кочевых киргиз на постоянных наделах, по особо определенным для всех этих разрядов киргизского населения нормам, …учредить землеустроительные комиссии, которые непосредственно занимались бы отводом земель казахскому населению». Убежденные в том, что решение столь судьбоносного для коренного населения Степи вопроса невозможно без непосредственного их участия, они предлагали включить во вновь образуемые уездные и областные землеустроительные комиссии по шесть представителей от казахов наряду с шестью членами, представляющими колониальную власть [6].

Реакция правительства на этот законодательный проект кадетов была, как и следовало ожидать, крайне негативной. В своем заключении, представленном П.А. Столыпину 19 октября 1908 г. Главноуправляющий землеустройством и земледелием А.В. Кривошеин категорически выступил против «повсеместного сплошного землеустройства всех разрядов киргизского населения». Согласно А.В. Кривошеину, «основное начало земельной политики в Киргизской степи» должно состоять в землеустройстве лишь «оседлых киргизских хозяйств» и в «непредоставлении в собственность кому бы то ни были ни пяди государственной земли для кочевания. Для кочевых же киргиз, - утвержден Главноуправляющий, - должны быть сохраняемы… только пространства наименее пригодные для обработки». На главное требование авторов представленного в Государственную Думу проекта «О прекращении впредь до завершения поземельного устройства киргиз переселения в Степной край», А.В. Кривошеин ответил категорическим отказом. «… Правительство, - заявил он, - всегда самым решительным образом отклоняло такие домогательства. С этой почвы нельзя сходить и теперь» [7].

Итак, имперская власть в очередной раз продемонстрировала свою решимость насильственно разрушить кочевой образ жизни, покончить с кочевничеством. Для нее коренное население Степи было лишь объектом проводимой силовыми методами колонизационной политики.

Большую активность проявил в защите интересов крестьян Сибири и степных областей Казахстана депутат двух созывов (III и IV) от Забайкальской области Н.К. Волков. При обсуждении законопроекта «О дополнении ст.270 «Положения об управлении Туркестанским краем» депутат Волков начал свое выступление с критикой представленного дополнения к ст.270 Законопроекта: «… Земли, могущие оказаться излишними для кочевников, поступают в ведение Главного Управления Землеустройства и Землеведения» - сформулировано в этом дополнении. Оратор указал на мотивы настоящего законопроекта: «… В объяснительной записке к нему Правительство выставило два главных мотива: 1) необходимость усиление русского населения в Туркестане и 2)наличность в этом крае, в особенности в Сыр-дарьинской области, большого запаса земель, вполне пригодных для устройства переселенцев из южных губерний Европейской России, для которых к тому же все труднее и труднее становится находить подходящие земли в заселяемых ныне районах Сибири и Степного края, и так как эти свободные, обширные, по мнению Правительства, земли находятся в пользовании кочевников, то и необходим настоящий законопроект, чтобы можно было отобрать эти земли у населения» [8].

Оратор на основании данных ревизии Палена утверждал, что земельный запас, пригодный для немедленного использования переселенцами, в коренных областях Туркестанского края весьма незначителен. Далее в своем выступлении Волков остановился на самой постановке Переселенческого дела в Семиречье и в коренных областях Туркестанского края. Он отметил, что «… переселенческое дело, как выяснилось при ревизии сенатора Палена, ведется здесь неудовлетворительно. Так, например, статистические работы в Семиреченской области не предшествуют землеотводным работам, а ведутся одновременно с ними, ведутся крайне поспешно и небрежно. Гидротехнические работы в той же Семиреченской области ведутся так, что остается невыясненным общий запас воды в водохранилищах всей области или отдельных районов, для орошения тех или иных определенных земельных площадей. Ирригационных сооружений никаких не производилось. При образовании переселенческих участков оставались без разрешения даже такие важные вопросы, как вопрос о достаточности имеющихся запасов воды для ведения киргизами оседлого поливного хозяйства на отводимых им, так называемых удобных землях. Оставался невыясненным и вопрос о справедливом распределении пользования водой между киргизами и переселенцами и т.д.» [9].

Эту часть своего выступления депутат заканчивает выводами, к которым пришел ревизовавший Туркестан г.Пален о том, что существует реальная опасность «…подготовки в близком будущем аграрного кризиса на этой окраине и притом в самой острой форме, так как он не замедлится осложниться здесь национальной рознью между неустроенным в земельном отношении коренным, инородческим населением и неосмотрительно заброшенными в край русскими сельскими обывателями». В этих

условиях, по мнению Волкова, необходимо издать особый закон, устанавливающий порядок использования этих земель, прежде чем допускать к ним ведомство.

Не менее убедительным в отстаивании интересов коренного населения Казахской степи был и другой представитель фракции кадетов в III Думе, депутат от Астраханской губернии В.А. Виноградов. С ссылкой на сенатора Палена он приводил факты: «Ревизия г. Палена установила, что чинами Переселенческого Управления у киргизов систематически отбирались пашни, орошенные и неорошенные, отбирался целый ряд обработанных их трудом земель. В правилах 1909 г. чинам переселенческой организации предоставляется право отбирать орошенные земли у киргизов в том случае, если они превышают установленную норму, и таким образом делается выход отобранию даже орошенных пашен. Я считаю, что в той части Туркестана, где оседание киргизов проявилось особенно сильно, особенно резко, нужно щадить эти очаги киргизской оседлости, а ни в коем случае их не разрушать. Если вы все время говорите, что кочевник должен сесть на землю, то проводите эти слова на деле, а не уничтожайте оседлости» [10].

Депутат от Санкт-Петербурга П.Н. Милюков 7 декабря 1910 г. выступив при обсуждении законопроекта «О дополнении ст.270 «Положения об управлении Туркестанским краем»» характеризовал этот документ как самый циничный из всех законов, продиктованных третьей Думе реакционным правительством. Этот закон, по мнению Милюкова, юридически не защитим, практически не нужен и политически опасен. Согласно ему «рекомендуют откровенно и просто, в нескольких словах, отобрать «могущие оказаться излишки» у киргизов и отдать их русским переселенцам. Обыкновенно под законом понимают акт, который создает точную, юридическую норму, определенно расширяющую или суживающую сферу прав индивидуального лица или общественной группы.

В указанном законе, как считал Милюков, нет определенного понятия «излишки», каким образом и кем они вычисляются, какие процедуры при этом необходимо соблюсти. «…Суть вопроса в том, что надо разуметь под «излишками»? Закон не знает, что такое излишки. Само понятие «излишки» противоречит действующему закону. «Излишки» являются только там, где предварительно установлена «норма» наделения. А система наделения по «норме», по мнению гр. Палена, несомненно: 1) не согласна с действующим законом; 2) несправедлива по существу; 3) экологически вредна; 4) политически небезопасна

Конечно, такая постановка отодвигала бы русскую колонизацию в довольно отдаленное будущее. И вот тут-то и придумана была эти система «норм», система, прямо противопоставленная существующему, в законе порядку наделения по фактическому пользованию. Что такое «норма»? Норма это известная условная величина, среднее арифметическое в лучшем случае, в большинстве случаев, величина, взятая «на глаз». Приноравливаясь к известному типу хозяйств, производится расчет, сколько для хозяйства примерно нужно пахоты, сенокоса и пастбищ, затем умножают полученную произвольно взятую «на глаз» цифру на количество кибиток. Получается известная сумма, которую, после некоторых манипуляций вычитывают из общей суммы годных земель. Этот арифметически полученный остаток и составляет «излишек». Вот что такое норма [11].

Такая практика пришла в непримиримые противоречия с самыми элементарными потребностями местной жизни. Об этом свидетельствует картина применения метода «норм» в Туркестанском крае, в Семиречье. Она отображается в документах ревизии гр. Палена. На практике, прежде всего, выделяемы были для «излишков» не действительные излишки за возможными поделениями, а самые лучшие земли, т.е. земли, которые разработаны, искусственно орошены местным населением и уже обращены под интенсивную культуру. В результате такого зачисления уже обработанных земель в число «излишков» возникала необходимость при наделении разрушать очаги оседлости. Приходилось смещать туземное население, которое уже перешло к оседлости.

Надо заметить, что для чиновников, которые производили эту экспроприацию, не было секретом, что они действуют вовсе не по закону. Они должны были показать усердие, должны были нарезать участки переселенцам «числом поболее, ценою подешевле», они это делали, потому что так было приказано, нельзя было опираться на закон. Оратор приводит и такой факт, что заведующий партией прямо сообщает, что «невозможно вести законным порядком, а Помощник генерал губернатора генерал-лейтенант Кондратович предписывает Семиреченскому Военному губернатору телеграммой 18 ноября 1907 г., чтобы при образовании переселенческих участков в интересах переселенцев делать некоторые возможные отступления от законного порядка [12].

П.Н. Милюков, на основе официальной справки Переселенческого Управления, напечатанной в 7-м выпуске «Вопросов колонизации», заключений ревизии Палена и книги генерала Куропаткина, делает

вывод, что действительно никаких свободных земель, удобных для земледелия, нет. Надо, напротив, добавить киргизам, даже по тем фантастическим «нормам», которые теперь продолжаются вычисляться весьма приблизительно.

Как показывает деятельность кадетов в Думе, они являлись действительными защитниками интересов коренного населения Сибири, Степного края, Туркестана и стремились к правовому решению земельного вопроса, при непременном участии в его обсуждении всех заинтересованных сторон. Историческая заслуга депутатов-кадетов в Думе состоит также в том, что в раздираемом социальными, этническими, религиозными противоречиями российском обществе они пытались сеять семена подлинного гуманизма и высокой нравственности. Они считали, что реформы, чтобы быть успешными, должны проводиться не ради экономики, ее модернизации, а во благо человека, для снятия в обществе социокультурного противостояния, недопущения социального взрыва. Вот почему в своих выступлениях кадеты решительно осуждали правительство за его приверженность насильственным методам при проведении колонизационной политики и в подтверждении своей правоты приводили многочисленные факты произвола властей в отношении коренного населения окраин. Либеральные демократы неизменно выступали в защиту законных прав аборигенов на землю. Правительство же своей законодательной практикой по переселенческому вопросу, как подчеркивали кадеты, открывало путь произволу, дискредитировало саму идею права в глазах подданных, укрепляло их неверие в силу закона. Тем самым право по-прежнему оставалось на периферии общественной жизни и практически лишилось шанса стать в будущем неотъемлемым элементом культуры. Это загоняло в тупик все общество, лишая его перспективы стать правовым, демократическим, гражданским.

Таким образом, детальное ознакомление с деятельностью кадетов по аграрному вопросу в Государственной Думе всех созывов требует сегодня изменения негативного отношения к ним в прошлом. На протяжении практически всего периода советской истории их деятельность незаслуженно, с нашей точки зрения, представлялась в искаженном виде, становясь предметом неконструктивной критики с позиции радикализма. Мы солидарны с мнением современного исследователя аграрной истории Казахстана начала XX в. С.Н. Малтусинова о том, что «… в советской историографии доминировало априорное воззрение на кадетов как на предателей интересов трудящихся и крестьянства, в том числе. В интересующем нас контексте это означало, что кадеты полностью смыкались с реакционными партиями и правительством, плетясь в хвосте антинародной аграрной политики царизма в целом и переселенческой, в частности. Такие выводы марксистских историков, руководствовавшихся идеологическими, а не научными эталонами критики, были вполне закономерны. Ведь их критика велась с позиции взаимоисключающих друг друга крайностей «либо - либо»: революционный – контрреволюционный, свой – чужой. Такая логическая схема, исключающая нечто третье между двумя этими крайностями, неизбежно помещала либеральных демократов - «несоюзников» революционной социал-демократии в лагерь реакции» [13].

Данная выше оценка политических взглядов кадетов относится к периоду деятельности Думы (1906-197 гг.), т.к. впоследствие, с июля 1917 г. конституционные демократы принципиально изменили свою политическую платформу.

Список использованной литературы:

1. *Государственная Дума. Стенографический отчет. 1906 г. Сессия первая. Т.1. – СПб. – С.75*
2. *Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX вв.). Сборник документов и материалов. –Алматы: Дайк-Пресс. 2006. – С. 550-551*
3. *Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1907-1908 гг. Сессия первая. Т.1. – СПб. – С.343-345.*
4. *Государственная Дума. Второй созыв. Стенографический отчет. 1907 г. Сессия первая. Т.1. Спб. – С.2271-2272.*
5. *Там же. – С.1764.*
6. *Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX вв.). Сборник документов и материалов.– Алматы: Дайк-Пресс. 2006. – С. 855.*
7. *РГИА. Ф.391. Оп.3. Д.929. Л.23.*
8. *Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX вв.). – С.951.*
9. *Там же. – С.952.*
10. *Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия четвертая. Т.1. – СПб., 1910. – С.2630-2631.*
11. *Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX вв.). – С.993.*
12. *Там же. – С.994.*

13. Малтусинов С.Н. Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума в России (1906-1917). Социокультурный подход. – Алматы, 2006. – С.290.

УДК 94 (574).
МРНТИ 03.19.00

У.К. Жанғалиев [1], К.Б. Болатова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Тарих факультетінің докторанты, Нұр-Сұлтан қаласы.
[2]Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, т.ғ.к., Семей қаласы

XVIII-XIX ҒАСЫРДА ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА ӘСЕР ЕТУ САЛДАРЛАРЫ

Аңдатпа

Ресей империясы тұсындағы отарлау саясаттың Қазақ жеріне әсер етуі сонымен қатар отарлау кезеңінде қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымының қарсы тұру жолдары және бейімделу механизмінің өзгеруімен негізгі нәтижелері көрсетілген. XVIII-XIX ғасырлардағы Патшалық Ресейдің Қазақстандағы жүргізген әкімшілік саяси реформаларымен империяның отарлау саясатының рөлі сипатталған. Сол кездегі қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымына, дәстүрлі шаруашылығының бүкіл болмысын өзгертіп, әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесінде елеулі өзгерістер әкелегені көрсетілген. XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамында әскер басылары - батырлардың әлеуметтік тобының маңыздылығымен саяси ықпалы түсіндірілген. Мақалада сұрыптау, талдау, салыстырмалы әдістер қолданылған. Жәнеде мақалада тың деректік мәліметтер келтіріліп алғашқы және қазіргі зерттеушілердің еңбектері қарастырылған.

Кілт сөздер: қырғыздар, патша, қоныс, реформа, бодан, демократия, билік жүйесі.

Жангалиев У.К[1] ., Болатова К.Б.[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Докторант исторического факультета. г. Нур-Султан.
[2]Казахский гуманитарно - юридический инновационный университет, к.и.н., г. Семей.

В XVIII-XIX ВЕКЕ И ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ВЛИЯНИЯ НА СТРУКТУРУ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В период колониальной политики в Российской империи отражено влияние на казахскую землю, а также основные результаты изменения механизма адаптации и пути противодействия традиционной структуре казахского общества в период колонизации. XVIII-XIX веках с административно-политическими реформами, проводимыми царской Россией в Казахстане, описана роль колониальной политики империи. В то же время в этносоциальной структуре казахского общества произошли существенные изменения в системе социально-экономических отношений, изменяя все реалии традиционного хозяйства. В период первой половины XVIII – первой половины XIX вв. в казахском обществе было объяснено политическое влияние значительной социальной группы воинов - батыров. В статье использовались методы сортировки, анализа, сопоставления. В статье приводятся новые источники и рассмотрены труды первых и современных исследователей.

Ключевые слова: киргизы, царь, поселение, реформа, бодан, демократия, система власти.

Zhangaliev U.K [1]., Bolatova K.B.[2]
[1]The Eurasian national University named after L.N. Gumilev. Doctoral student of the faculty of history. Nur Sultan city.
[2]Kazakh humanitarian and legal innovation University, candidate of history, Semey city.

IN THE XVIII-XIX CENTURY AND THE POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN CONSEQUENCES OF INFLUENCE ON THE STRUCTURE OF TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

During the period of colonial policy in the Russian Empire, the influence on the Kazakh land is reflected, as well as the main results of changes in the mechanism of adaptation and ways of countering the traditional structure of Kazakh society during the period of colonization. The role of the colonial policy of the Empire is described in the XVIII - XIX centuries with administrative and political reforms carried out by tsarist Russia in Kazakhstan. At the same time, the ethno – social structure of the Kazakh society has undergone significant changes in the system of socio-economic relations, changing all the realities of the traditional economy. During the first half of the XVIII – first half of the XIX centuries, the political influence of a significant social group of warriors - batyrs was explained in Kazakh society. The article uses sorting, analysis, and comparison methods. The article presents new sources and reviews the works of the first and modern researchers.

Keywords: kyrgyz, tsar, settlement, reform, bodan, democracy, power system.

Қазіргі кезеңдегі қазақ мемлекеттілігінің жағдайы жүйелі қайта құру үрдісімен сипатталады. Осыған сай, бұл қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихын зерттеу маңызды орынды иеленуде. Мемлекетаралық байланыстар тарихының қалыптасуы, отарлауға дейінгі даму эволюциясын ретроспективті талдау, содан кейін Ресейдің империялық саясатының белсендеуіне қатысты, қазақ жерлерін отарлау есебінен территориясын кеңейту, Ресей империясының құрамына кіруі ғылыми және саяси маңызға ие.

Қазақ-орыс қатынастар тарихын зерттеу бұрынғы прогрестік ойлау, бір бағыттық еліктеушілік (стереотиптер) пен догмалардан тәуелсіз, жаңа тұрғылардың қалыптасуы, тарихи білімнің мазмұны мен деректік базасын, тарихнаманың болашақта дамуы мүддесі үшін қажет.

Ресейдің Орта Азиядағы саудасы жөніндегі деректер Қазақстанның және Орта Азия хандықтарының Ресейдің шикізат базасына айналғандығының айғағы болып табылады. Қазақстан тек Ресей тауарлары сатып алынатын орын емес, сонымен бірге маңызды шикізат көздерінің бірі болған.

Орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы әскери отарлаудың жалғасы, жаңа сатысы екендігі мойындалды. Орыс миссионері А.Е. Алекторовтың "Қырғыздар туралы кітаптардың, журналдар мен газеттердің көрсеткіші" деген еңбегінде патша өкіметінің отарлауының осы екі кезеңі жөнінде былай делінеді: "Казактар қырғыз жерінде тыныштық орнатуға белсенді түрде атсалысып, өзінің тарихи миссиясын орындады. Жаңа кезеңнің талабына сай, қырғыз даласын экономикалық жағынан отарлау керек. Сондықтан біз үшін бұрын әскери пикеттердің маңызы қандай болса, переселендік поселкелер құрудың бүгінгі таңдағы рөлі сондай болуы тиіс" [1,109-121].

Патша үкіметі өзінің жаулап алу саясатында, бір жағынан қарулы күшке, отарлау апаратына, екінші жағынан, қазақ шонжарларының феодалдық басшы топтарына сүйеніп өз жұмыстарын жүргізген болатын. Кейбір жаулап алынған күшпен тартып алынған территорияларды осы қазақ қоғамының феодал шонжарлардың күшіне сүйеніп жұмыс жасаған [2,124].

«XVIII-XIX ғг. Рухани отарлаудың білім – ағарту саласында Патшалық Ресейдің Қазақстандағы саясатының көріністерінің бірі» Ресейдің оқу-ағарту саласындағы рухани отарлау барысы жөніндегі зерттеулер тарихнамасы беріледі. А.Сабырханов Қазақстанның Ресейге қосылуына арналған еңбегінде: «Қазақ жерлерінің Ресей құрамына енуі - қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мүдделеріне сай келді.

Патша өкіметінің зорлық-зомбылық сипаттағы саясатына қарамастан, Ресейге қосылу сөз жоқ, прогрестік маңызға ие болды...» - деп мәлімдесе, өткен ғасырдың 20-жылдары орыс ғалымдары И.Л. Ямзин мен В.П. Вощинин «Отарлаушылық және қоныс аудару туралы ілім» деген оқу құралы ретінде ұсынылған еңбегінде орыс тарихнамасында отарлаушылық туралы мәселенің толық зерттелмегендігі жөнінде жазған болатын [3, 296].

Т.Тәжібаевтің «Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века» еңбегінде жаңа әдістемелік мектептер жүйесіне қарама-қайшы пікірмен сипаттау – сол кезеңдегі саясаттың талабы, ұлтшылдар жаңа әдістемелік мектептерді үздіксіз насихаттағанына қарамастан, қалыққа қарапайым ғылыми білімді де меңгерте алмады деп сипаттауға мәжбүр болған. Т.Тәжібаевтың «Педагогическая мысль Казахстана во второй половине XIX века» атты еңбегінде қазақ даласындағы қазан төңкерісіне

дейінгі оқу – ағарту ісіне көңіл бөле отырып, патшалық Ресей үкіметі мұсылмандық қоғамдық ойды әрқашан бақылап отыруды негізгі міндеттердің біріне айналдырғандығы айтылады. [4, 24]

XIX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстанда Ресейдің басқару жүйесі енгізіліп, қазақ жерін экономикалық тұрғыдан игеріп, отарлауға кең жол ашылғанымен бұл процестің бастауы ертеректе жатыр, ол орыс казактарының бейбіт қазақ еліне басып кіруі, одан кейінгі уақытта қиыншылықты жағдайда Қазақстанның батыс бөлігінің Ресей қарамағына қарауынан бастап орын алды.

Казактардың, орыс бодандары – башқұрттар мен еділ қалмақтарының Кіші жүз қазақтарын қыспаққа алып, тонаушылық шапқыншылықтары салдарынан тілі, діні бөлек жат жұртшылықтың протектораты болуынан кейін-ақ Қазақстанның батыс өлкесіне өз ортасынан бас сауғалаған діни сектанттардың, ұрыларылардың, қарақшылардың, басқа жерден қоныс іздеген орыс шаруаларының ағылуына мүмкіндік берді.

Сан ғасырларға созылған отарлық үстемдіктің осы кезеңі туралы тарихнамада қым-қиғаш пікірлер әлі күнге дейін сақталып келеді, себебі бұл мәселе мемлекетаралық қатынастар идеологиясын барып тіреледі.

Орыс тарихшылары бұл кезеңді Ресей империясының шекарасын кеңейту, оны көшпелілерден қорғау, отарлау, шаруашылық тұрғыдан игеру секілді концепциялар шеңберінде көрсетіп, патша өкіметінің отарлаушылық саясатын ашып жазбайды.

Орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы әскери отарлаудың жалғасы, жаңа сатысы екендігі мойындалды. Орыс миссионері А.Е. Алекторовтың "Қырғыздар туралы кітаптардың, журналдар мен газеттердің көрсеткіші" деген еңбегінде патша өкіметінің отарлауының осы екі кезеңі жөнінде былай делінеді: "Казактар қырғыз жерінде тыныштық орнатуға белсенді түрде атсалысып, өзінің тарихи миссиясын орындады. Жаңа кезеңнің талабына сай, қырғыз даласын экономикалық жағынан отарлау керек. Сондықтан біз үшін бұрын әскери пикеттердің маңызы қандай болса, переселендік поселкелер құрудың бүгінгі таңдағы рөлі сондай болуы тиіс" [10, 198].

Қазіргі кездегі тарихнамшылардың кейбір сарапталған деректеріне сүйенетін болсақ, қазақ жерін отарлау мен бұл өңірді славяндардың қоныстана бастауын XVI ғасырдың аяқ кезімен белгілеу Ғ.Қарасаевтың еңбектерінен байқалады. Ол "Ресей патшалығы қазақ жеріне біршама ерте уақыттан көз аларткан" [6, 32-34].

XVI ғасырдан бастап Ресей патшалығы мен Қазақ хандығының арасында саяси, мемлекетаралық байланыс орнатылады, алайда патша үкіметінің түпкі мақсаты қазақ жерін өзіне қосу еді дейді. Осы уақыттан 1917 жылға дейінгі қоныс аудару қозғалысын үш хронологиялық кезеңге бөледі: "1. XVI ғасырдың аяғынан XVIII ғасырдың басына дейінгі кезең. Бұл уақыт патша үкіметінің қазақ даласымен танысуымен, зерттеуімен, қазақ хандығымен саяси-мәмілегерлік қатынас орнатуымен, қазақ өлкесі шекарасын қоршай әскери қоныстар, қамалдар мен қалалар салуымен ерекшеленеді. 2. Қазақ елі Ресей империясы құрамына қосылған кезең (XVIII ғасырдың 30-жылдары – XIX ғасырдың 60-жылдары). Бұл – қазақ жерін жоспарлы отарлау, әскери қамалдар, қоныстар, өндіріс орындарын салу, әскери қоныстандыру кезеңі. 3. XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың басына (1917 жылы) дейінгі кезең. Патша үкіметінің орыс шаруаларын Қазақстанға топ-тобымен жоспарлы, жүйелі қоныстандыруы, жергілікті халықты шет аймақтарға күшпен ығыстыруы" [7, 77].

Мұнан әрі қарай қазақ жерін отарлау әдістері мен тарихы Е.Бекмахановтың "Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында" деген монографиясында кеңінен талданады. Еңбекте жаңа шептердің салынуы, олар салынған және олардың маңындағы жерлерді қазақтардан тартып алу, казактар мен шаруаларды, қылмыскерлерді әкеліп орналыстыру барысы сан-алуан мұрағаттық дереккөздері негізінде пайымдалады. Сол кездің өзінде патша өкіметінің қазақ жерін орыс шаруаларының күшімен отарлауды жоспарлағаны көрінеді [2,142].

Б.С. Сүлейменов пен В.Я. Басин шаруалардың Ресейдін ішкі губернияларынан Қазақстанға қоныс аударуының бастапқы кезеңі ретінде XIX ғасырдың 60-жылдары көрсетілгенімен, қозғалыстың кең етек алуы 70-жылдардан бастап орын алды делінеді. Бұл мәселе туралы Б.Сүлейменов өзінің еңбегінде бұл жағдайды 90-жылдармен белгілейді [8, 71].

Мұрағат деректері қоныс аудару қозғалысының Ресейдің бірнеше губернияларын қамтып, Қазақстанға келушілердің санының өсуі 80-жылдары орын алғандығын көрсетеді. Бұл уақытта орыс қоныстанушылары әуелі Ақмола, кейін Семей, Орал, Торғай, Жетісу облыстарына келіп орныға бастағаны белгілі.

Біздің зерттеу нысанымызға байланысты XVIII-XIX ғасырларда Патшалық Ресейдің Қазақстандағы саясаты ол Қазақ даласында өзінің отарлау саясатын, қоныстандыру саясатын, реформалар жүргізу

жұмыстарын барлығын жинай келе Қазақ жерлерінде өзінің толықтай басып алу саясатын жүргізіп оны іске асыруға бағытталған жұмыстарын көреміз. Сонымен қатар осы саясатты іске асыру барысында әр түрлі әлеуметтік-экономикалық, саяси реформалардың іске асқандығында атауға болады.

Патша үкіметінің қазақ елінің басым жерлерінің отарлауының көптеген түрлерін қолдана отырып 1822 жылдан 1867 жылға дейін әскери реформалық жүйелерімен жұмыс жасады деуге болады. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының екінші кезеңі тұсында әскер күші арқылы елдің ішкі тірлігіне араласып, жергілікті қазақ шаруаларын қонысынан қуа бастады. Олардың орнына ішкі Ресейде жоқшылыққа ұшыратқан орыс босқындарын әкеп орналастырды.

Отарлаудың осы әскери-әкімшілік кезеңінде патша өкіметінің тірек пункттері ретінде әскери бекіністердің іргелері қалана бастады. Оларды тұрақтандыру үшін шекаралық белгілермен бөлді. Біртіндеп бекіністер Қазақстанның ішкі аймақтарына тамыр жайды. Бастапқы кезде бұл бекіністер Орал, Ертіс сияқты өзен-арналарына орналасты. Ал кейінірек патша өкіметінің отарлау саясатының күшеюі нәтижесінде әскери қамалдар салу Қазакстанның батыс, солтүстік-шығыс аймақтарын тегіс қамтыды. 1744 жылы Орынбор қаласы, 1752 жылы Петропавл қаласы салынды. Ресейдің Шығыс Қазақстан жеріндегі экспансиясы бұрынғысынан неғұрлым күшейе түсті. 1752 жылдан бастап Оңтүстік Алтайдың, Ертістің жоғарғы ағысындағы Үлбі, Бұқтырма және Нарым бойындағы жерлердің Ресейге қосылғаны туралы ресми түрде жарияланды. 1760 жылы Өскемен бекінісінен Телецк көліне дейін бекіністер салына бастады. Келесі 1761 жылы Өскеменнен Зайсан көліне дейін Бұқтырма шебінің бекіністері пайда болды. 1764 жылы Кузнецк-Колыван шебінің бір бөлігі Өскеменнен Тигерец форцостына дейін көшірілді. Сөйтіп, Қазақстандағы шекаралық шептің шығыс қанаты XVII ғасырдың 60-жылдары Ресей әскери қамалдарының бірнеше шебінен тұратын күшті бекіністі ауданға айналдырылды.

Ресей зерттеушісі А.В. Цюрюмов өз еңбегінде Ресейдің қазақ-қалмақ қатынастарындағы бітістірушілік рөлін қарастырады: «Бейбіт қатынастардың қарулы қақтығыстарға айналуы қалмақтар мен қазақтар арасындағы байланысты жандандыра түсті. Дәл сол жылдары көшпенділер құрған мемлекеттердің құрылымында өзіндік ерекшеліктер пайда бола бастады. Осы кезеңде Орталық және Орта Азия Ресей империясының мүдделері тоғысқан аймаққа айналды. Еуразиядағы барлық геосаяси кеңістікті біріктіруге ұмтылған Ресейдің көшпелі халықтарды бітістірудегі рөлі арта түсті. Ресейдің бітімгершілік миссиясы қалмақ-қазақ арасындағы келісімге ықпал етіп, қарқынды және жемісті байланыстарға бастама болды». Осылайша А.В. Цюрюмов «Орынбор бағытының құрылуы екі көшпелі халық арасындағы дипломатиялық және сауда байланыстарын бақылауда ұстауға мүмкіндік бергенімен, қалмақтар мен қазақтар арасындағы елшілік пен сауда қатынастары ресей үкіметінің алаңдаушылығын туғызды» деп жалғастырады [9, 84].

Қазақ жерін отарлаудың бастауында қазақ-орыстардың тұрғандығына және бұл процесте олардың маңызды рөл атқарғандығына қарамастан бұл тақырып орыс тарихнамасында XX ғасырдың орта кезіне дейін арнайы зерттеу нысаны бола қоймады. Орынбор, Жайық, Сібір, Жетісу казак әскерлерунің тарихына арналған еңбектерде жергілікті халықты атамекендерінен ығыстыру, көп жағдайда қырғынға ұшыратуы арқылы олардың шұрайлы қоныстарына келіп орналасуы «орыс мәдениетінің» таралуындағы “заңды құбылыс” ретінде қарастырылады. Оларда тарихи шындық көмескіленіп, казак-орыстардың империялық саясаттың қолшоқпары болғандығы нақтылы көрсетілмейді.

Соның нәтижесі ретінде қазақ даласында айырбас сауда рыныгі үшін күресте түркістан –ташкент көпестері көшпелілерге талап қоюды неғұрлым күшейте түскен Ресей тарапынан жасалатын бәсекеге төтеп бере алмады.

XVIII ғасырдың ағында әдеттен тыс жағдай қалыптасты – ол кезде бұрынғы біріңғай жалпы қазақ шаруашылығы бірнеше экономикалық аймақтарға бөлінді. Атап айтсақ Солтүстік аудандар және кейбір орталық Қазақстан рулары орыс рыногына, оңтүстікпен оңтүстік батыс – Орта Азияның, шығыс – Қытайдың рыногына бағдар алды.

XIX ғасырдың 20 жылдарында Қазақстанда толып жатқан әкімшілік-аумақтық реформалармен ерекшеленеді. 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылданған еді, ал 1824 жылы Кіші жүзге де осындай жарғы қабылданды. Осы тұста «Жарғылармен» Қазақ даласының сол кезге қарай Ресей бодандығында болған бөлігін басқару тәртібі реттелді. Жаңа әкімшіл жүйе қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттарын жойып, аумақтық ұйымдастыруды енгізді, көшпелі халыққа салық салып, даланы отарлауды тереңдете түсті.

Сонымен қатар «Жарғыда» қоғамның түп – негіздеріне өзгеріс жасау көзделмей, дамудың жаңа шаруашылық нысандары ұсынылмаса да, жер мәселесі бірінші болып алға тартылып, еселене түскен

жанжалдың себебіне айналды. Қазақ қоғамының дәстүрлі қоғамдық түп – негіздерін әкімшілік округтер мен болыстардың шекараларымен сыйыстыру мүмкін емес болатын. Нақ осыған байланысты реформаны жүзеге асыру созылып кетті, тек XIX ғасырдың 40-жылдарына қарай ғана қазақтардың бір бөлігін реформаның негізгі ережелерін қабылдауға көндіру мүмкін болды.

XVIII-XIX ғасырларда Патшалық Ресейдің Қазақстандағы жүргізген саясатының салдары дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымынада әсер етпей қоймады.

Қоғамдық еңбек бөлінісі мен қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жіктелу барысы қоғамдық міндеттерді жүзеге асырудағы одан әрі мамандандыруды туғызды және соның салдары ретінде номадтардың әлеуметтік қатынастары құрылымында ерекше институттардың қалыптастыру үрдісіне әкеп соқты. Бұл орайда қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен әлеуметтік топтарға бөлінуі сәйкес келмеді, ал кейде бір-біріне тіпті қайшы келіп отырды. Адамның әлеуметтік мәртебесі көп жерде барлық уақытта бірдей оның экономикалық әл-ауқатымен анықталған емес, ал соңғысы, өз кезегінде, барлық уақытта бірдей оның биік мәртебесіне тәуелді бола бермейді. Қазақ қоғамының әлеуметтік бөлінуіне тән ерекшелік индивидтердің «*ақсүйек*» және «*қарасүйек*» дейтіндерге сараланыу болды. Бірінші әлеуметтік топ оның әлеуметтік оқшаулығы және қоғамдық қатынастар құрылымындағы мәнінің зор болуы себепті сырттан ешкімді өткізбейтін индивидтердің мәртебесі жабық корпорациясы болды. Оған аристократиялық екі сословиені - *төрелер мен қожалар енгізілген.*

XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамындағы әскер басылары – батырларының әлеуметтік тобының маңызы мен саяси ықпалы зор болды.

Батырлар - ер жүрек адамның атағы ғана емес, сонымен қатар көібнесе әскери міндеттерді жүзеге асырумен айналысатын адамдардың жеке дара қасиетіде болады. Е.К. Мейендорфтың айтуынша Қазақ қоғамында «ер жүрек» әділ және тапқыр, соғыс кезінде – шабандоз адамдар «батыр» деп аталған [10, 41].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы мейлінше күшті өсті, мұның өзі сыртқы қауіпке және Қазақстанның әлеуметтік ұйымдасуында әскери құрылымдар рөлінің арта түсуіне байланысты болатын.

Қазақ жүздерінің аумақтық шептерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл әскери көсемдердің қоғамдық беделі мен саяси ықпалының белгілі бір толқыны XIX ғасырдың 20-40-жылдарында Кіші жүз бен Орта жүзде Қазақ жүздерінің аумақтық шептерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл кезде Кенесары сұлтанның, оның туған інісі Наурызбай батыр (1822-1848), Ағыбай, Бұқарбай, Иман және басқа да көптеген батырлар сияқты ер жүрек жауынгерлер мен олардың серіктері қазақтар арасында аса күшті беделге ие болды.

Тарихтың жоғарыда келтірілген кезеңдерінің бәрінде батырлар ер жүрек жауынгерлер,ат жалында ойнаған шабандоздар және әскери жасақтардың қолбасшылары ғана емес,сонымен қатар көшпелі қоғамның ең таңдаулы әлеуметтік топтарының бірі болды. Бұл жағынан ревалюцияға дейінгі көптеген авторларлдың батырлар арасынан көшпелілердің саяси ұйымдасуында маңызды орын алған рубасы қазақ ақсақалдарын көп кездестіруге болатын деп ескертуі де кездейсоқ емес. Мәселен, XIX ғасырдың басында Г.И. Спасский жазып алған үш жүздің 67 рулық бөлімшелерінің 25 құрылымын батырлар басқарған [11,9].

Батырлардың жалпы жағдайы олардың жеке қасиеттерімен қоса, соғыстағы табыстарына, беделді рулық байланыстары мен байлығына, яғни жат елдерге соғыс жорықтары кезінде олардың қолға түсірген олжасының мөлшеріне, сондай-ақ көпшілік бөлігі қазақ жастарынан тұратын ерікті жасақтарының санына байланысты болды. Жәнеде кей уақыттарда билеуші хандар мен сұлтандардан да асып түсіп отырды.

Патша өкіметінің қазақ жерінде өзінің негізгі саясатының орындалу барысында көптеген айла әдістермен реформалармен сонымен қатар халықты бейімдеу механизмі жолында әртүрлі жеңілдіктер жасап оларға сыйақы тағайындап өкімет басшыларының орындарынада тағайындаған болатын. Мысалы П.Рычков пен А.Тевкелев арқылы Орынбор әкімшілігі қазақтарды Ресей өкімет орындары жағына шығару оларды жеңілдіктер жасай отырып, тарту арқылы мүмкін болады деп санады. Әкімшілер Жайықтың оң жағасына көшіп баруға бір қалыпты көзқараста болды. Орынбор губернаторы А.Р. Давыдов ешқандай келісім ге жол бермеді. Осы жерде осындай ұсыныста келіп түскен болатын: Маған қырғыз – қайсақ ханына оның өз малымен Жайықтан өтуге рұқсат беру туралы қоймай қойған өтінішіне оңай жауап қайтаруға болады деген. Ол Ресей бодандығын мойындайды, демек ол тыңдайытын болады және өз малымен өзі сұраған жерлерге баралмайды, кез келген Ресей боданы сияқты өзіне рұқсат берілмеген

жерге өте алмайды. Егер мал азығы аз болса, жартысын ақшаға сатып немесе тауарға айырбастап алсын немесе қор жасасын деп кеңес береді [12,165 б.].

Қазақ қоғамының өзінде феодалдану үрдісі тереңдей түсті, феодалдық аристократия мен ру шонжарларының мүдделері барған сайын алшақтай берді. Хандармен сұлтандардың үстем тобы дәстүрлі шонжарлар – ақсақалдармен, билермен, батырлармен барған сайын азырақ санасып, олардың құқықтарын шектей бастады. Патша өкіметінің дала төңірегінде олардың тірегіне айналып, саясатын жүргізіп, ру – шонжарларын биліктер аулақтатты. Ал бұл жағдайды Патша өкіметі билеушілердің екі тобы арасындағы қырқысты шебер пайдалана білді және олардың ары қарай шиеленісуіне ат салысып, олардың ары қарай құлдырауына себебін тигізіп отырды. Атап айтсақ XVIII ғасырдың орта шенінде саяси дағдарыс салдарынан Кіші жүз аумағы екі хандыққа бөлінді. Нұралы ханның иелігіне кірген қазақ рулары Арал өңірі мен Сырдария бойындағы Батыр хандығына кірген қысқы жайылымдарды пайдалану мүмкіндігінен айырылды. Бұл рулардың қазақтары батысқа қарай, Каспий ойпатында орналасқан қоныстарға ығысып баруға мәжбүр болды. Алайда Жайық бекініс шептері жолына кедергі жасады. Осындай жағдайдан кейін 1775 жылы патша өкіметі жергілікті басқару ісіне қайта ұйымдастыру жүргізіліп Орынбор губерниясы таратылды. Кіші жүз және Орта жүз аумағының бір бөлігі Симбирск және Уфа генерал губернаторының құрамына кірді.

Патшалық өкімет орындары қазақ сұлтандарын өзінің сенімді тірегіне айналдырып, солардың көмегімен қазақтардың толқуларын болғызбауға ұмтылды. Өз тарапынан Нұралы хан мен сұлтандар патша өкіметіне адалдығын дәлелдеуге бар күшін салып тырысты. Патшалық өкімет орындары сыйлықтар үлестіру, айлық тағайындау, шен беру жолымен дала аристократиясымен одақты нығайтуға ұмтылды.

М.П. Вяткиннің атап көрсеткеніндей: бұл халықтың ең белсенді бөлігінің отаршылдық езгі мен феодалдық зорлық зомбылыққа қарсы стихиялы наразылығының бытыраңқы көріністер болды [13,358]. Сонымен бірге Сырым патшалық режимінің отарлау саясатына он төрт жыл бойы қарсы тұра білді. Батырдың іс-әрекеттеріннің бәрі бірдей бола қойған жоқ ол саяси биліктің дәстүрлі жүйесін сақтауға ұмтылып, патша өкіметінің іс-шараларына шеберлікпен қарсы қимылдады, алайда күш тең емес еді. Патша өкіметі Орынбор әкімшілігі арқылы көтерілске шыққандардың қимылын көп жағдайда бейтараптандыра білді. Ал дәстүрлі демократиялық билік қалдықтарының сақталуы қозғалыс нәтижелерінің бірі болатын. Сол арқылы мемлекеттіктің қалдықтары және дәстүрлі тұрмыс салты сақталып калды.

Кіші және Ішкі ордадағы саяси режимдер үнемі екі жақтың күштің әсерінен өзгеріске түсті. Біріншісі ол тарихи және эканомикалық жол болса қазақ қоғамының, ал екіншісі империяның және жергілікті отаршылдық жүйенің саясаты болатын. Саяси режимінің жұмыс істеу әдістері де әркелкі болды. Орынбор губернаторының жұмыстары патша өкіметінің негізгі органдарына сүйемелденуіне жүгінетін. Сондықтан да Орта жүздегі Сібір губернаторының әдіс тәсілдерінен ерекшелігі көбінесе өте дөрекі түрде және қатал әрекеттер көп жасалды деуге болады. Өз кезегінде қазақ қоғамының да дәстүрлі құрылымына өзгеруіне және сол заманғы режимдерге бейімделу механизмі де қалыптасты деуге болады. Атап айтсақ хандардың патша өкіметіне жұмыс жасауы, ауыл, ру басыларының өз үстемдігін сақтап қалуда хандарға, би, сұлтандарға жұмыс жасауы да қазақ қоғамындағы кейбір бейімделу механизмінің әсерлерін көрсетеді.

Патша өкіметінің тағы бір саясаты сұлтандар мен билер аға сұлтан, болыс билеушілерін өзіне жақынырақ ұстау саясатында оларға қарапайым халықты тек әкімшілік басқару да ғана емес басқада экономикалық-әлеуметтік жағдайдада қолдау көрсетіп отырды. Оның астары яғни, патша өкіметіне бағыну жұмыстарын жүргізуде жеңіл болудын істерідеп білді. Оларға сұлтандармен билерге сот қызметін атқару жүктелді. Жергілікті жерде қазақтардың дағдылы құқығы жұрып тұрса да дегенмен сот – талап ісінің едеуір бөлігі сұлтандар мен билердің қатысуымен орыс әкімшілігінің үкімі арқылы өтетін болған. Бұның негізгі астары патша үкіметінің қазақ жерінде өз саясатын оданары нығайтуда бірқатар сұлтандарға өздерінің жеңілдіктерімен марапаттауларын жүргізген болатын. Атап айтсақ архив құжаттары көрсеткендей 1860 жылы маусым айының 8-і күні бірнеше қазақ (киргиз) сұлтандарын марапаттауы болған Оренбург губернатырлығына қарасты территорияда. МИНИСТЕРСТВ ГОСУДАРСТВЕННЫХЬ ИМУЩЕСТВЬ: Сентябрь 1860. № 209. Бұйрығымен 12 қазақты (киргиз) марапатқа ұсынылған құжаттар көрсетілген [14].

Жалпы қорытындыласам Тәуелсіздік алған жылдардан бастап қазақ даласын отарлау саясаты, әсіресе, әскери және рухани отарлау барысы зерттеле бастады. Кейінгі кезеңдегі зерттеушілер өте кең ауқымдағы құжаттарды көтеріп, өз зерттеулерінде патшалық Ресей чиновниктері қазақ халқын шоқындырып, орыстандырып – біртұтас мемлекет құрамыз деген идеологияны бүркемелеп ұстағандығын айқындауда. Сонымен, қатар қазақ халқының жантала күресіне қарамастан, қазақ халқын шоқындыру

үрдісі жүргізілгенімен, толықтай қазақ халқын шоқындыру болмағандығын тарихнамалық талдаулар барысындағы зерттеулердегі деректер дәлелдеп отыр. Бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылығының тұрақтылығын дәлелдей түседі.

Қазақ халқының әдет ғұрыпқа, дәстүрге беріктігін, зерттеушілер оның тамыры тереңде жатқандығын түсіндірсе, кейбір зерттеушілер XIX ғасырда қазақ халқына толығымен ислам дінінің қатты әсерімен оны таза ұстануы деп пікірді білдіреді.

Жалпы алғанда экономикалық, саяси әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі өзгеріске ұшырады және оған әржерде әр территорияда әр түрлі қарсы тұрды және бейімделу механизмі де әр түрлі жүргізілді деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тихонов Б.В. Переселенческая политика царского правительства в 1892-1897 годах // История СССР. – 1977. - № 1. – С.109-121.

2. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 бет.

3. Ямзин И.Л., Вощинин В.П. Учение о колонизации и переселениях / Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.-Л., 1926. – 328 с.

4. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века [Текст]. – Алма-Ата: Казгос политиздат, 1962. – 507 с. : ил.; 21 см.

5. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей о киргизах.– Казань, 1900. – 985 с.

6. Қарасаев Ғ. Қазақ жерін отарлаудың алғашқы кезеңі (XVI-XVIII ғасырлар) // Қазақ тарихы. - 2003. – № 2. – 32-34 бб.

7. Әбділдабекова А.М. XVIII-XX ғасыр басындағы Қазақстан мен Ресей қарым-қатынасы: Тарихнама мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 160 б.

8. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII -начало XX вв. – Алма-Ата, 1981. – 247 с.

9. Цюрюмов А.В.Калмыцкое ханство в состове России: проблемы политических взаймоотношений. Джангар, 2007. – 462 с.

10. Мейендорф Е.К Путишествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975.

11. Спасский Г.И. Киргиз –кайсаки Большой, Средней и Малой Орды // Сибирский вестник, 4. IX-XI. – СПб., 1820.

12. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР.Т.-1. С древнейших времен по 1870 г. – М., 1941,

13. Вяткин М.П. Батыр Срым. Учебное пособие. – Алматы: Санат, 1998. – 344 с.

14. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ. ГБУ ГАОО. Фонд 6. Опис 10. 1часть. Дело 7644.

УДК:93/94:323.33 (574) (045)
ГРНТИ 03.01.07

Жуман Г.[1], Джумалиева Л.Т.[2],

[1]к.и.н., и.о.доцент, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010011, Казахстан, guliktim@mail.ru
[2]к.и.н., и.о. доцент, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина г. Нур-Султан, 010011, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАБОЧЕГО КЛАССА В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1930-е гг.

Аннотация

Встав на путь индустриального развития, вопросы формирования и развития национального рабочего класса в Казахстане приобретали особую значимость. В этой связи, анализ различных аспектов социально-экономического положения и бытовых условий рабочего класса в Казахстане, в частности, их образ жизни, поведение, эмоциональные реакции на жизненные события под воздействием государственной политики, позволяет лучше понять характерные тенденции развития советского общества в 1920-1930-е гг.

В данной статье рассматриваются основные социально-бытовые проблемы казахских рабочих в 1920-1930-е гг. На основе широкого круга источников особое внимание уделено жилищному вопросу, заработной плате, продовольственному снабжению, проблемам здравоохранения и межнациональным отношениям.

Ключевые слова: Казахстан, индустриализация, безработица, рабочие, жилищный вопрос, здравоохранение, продовольственное снабжение, заработная плата, межнациональные конфликты.

Г.Жұман[1], Л.Т. Джумалиева[2]
[1]т.ғ.к., доцент м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Жеңіс даңғылы 62,010011, Қазақстан, guliktim@mail.ru
[2]т.ғ.к., доцент м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Жеңіс даңғылы 62,010011, Қазақстан

1920-1930 жж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫСШЫ ТАБЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТҰРМЫС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

1920-1930 жылдардағы кеңестік қоғамның даму тенденцияларын индустриалды даму жолына түсе отырып, Қазақстанда ұлттық жұмысшы табының қалыптасуы мен дамуы мәселелері ерекше мәнге ие болды. Осыған байланысты, Қазақстандағы жұмысшы табының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен тұрмыс-тіршілігінің әртүрлі аспектілерін талдау, атап айтқанда, олардың өмір сүру салты мен мінез-құлқы, мемлекеттік саясаттың әсерінен өмірлік оқиғаларға эмоционалды реакцияларды жақсы түсінуге мүмкіндік берілді.

Бұл мақалада 1920-1930 жылдардағы қазақ жұмысшыларының негізгі әлеуметтік мәселелері талқыланады. Дереккөздерге сүйене отырып, баспана мәселесі, жалақы, азық-түлікпен қамтамасыз ету, денсаулық мәселелері мен ұлтаралық қатынастарға ерекше көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: Қазақстан, индустрияландыру, жұмыссыздық, жұмысшылар, тұрғын үй, денсаулық сақтау, азық-түлікпен қамтамасыз ету, жалақы, ұлтаралық қақтығыстар.

Zhuman G.[1], Dzhumalieva L.T[2].
[1]candidate of historical sciences, acting associate professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Zhenis Avenue, 62 , Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan,guliktim@mail.ru

[2]candidate of historical sciences, acting assistant professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University[1], Zhenis Avenue 62, Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan

SOCIAL AND HOUSEHOLD PROBLEMS OF THE WORKING CLASS IN KAZAKHSTAN in 1920-1930

Abstract

Having embarked on the path of industrial development, the issues of the formation and development of the national working class in Kazakhstan acquired special significance. In this regard, the analysis of various aspects of the socio-economic situation and living conditions of the working class in Kazakhstan, in particular, their lifestyle, behavior, emotional reactions to life events under the influence of state policy, allows us to better understand the characteristic development trends of Soviet society in 1920-1930. This article discusses the basic social problems of Kazakh workers in the 1920s and 1930s. Based on a wide range of sources, special attention is paid to the housing issue, wages, food supply, health problems and interethnic relations. Keywords: Kazakhstan, industrialization, unemployment, workers, housing, health, food supply, wages, ethnic conflicts.

Встав на путь индустриального развития, вопросы формирования и развития национального рабочего класса в Казахстане приобретали особую значимость. В этой связи, анализ различных аспектов социально-экономического положения и бытовых условий рабочего класса в Казахстане, в частности, их образ жизни, поведение, эмоциональные реакции на жизненные события под воздействием государственной политики, позволяет лучше понять характерные тенденции развития советского общества в 1920-1930-е гг.

В качестве исследовательского материала использовались архивные источники, содержащие ценную информацию о социально-бытовых проблемах рабочего класса в Казахстане в рассматриваемый хронологический период. Источниковая база статьи опирается на документальные материалы различных фондов Архива Президента Республики Казахстан г.Алматы (АП РК), Центрального Государственного архива Республики Казахстан г.Алматы (ЦГА РК), а также материалы Российского Государственного архива социально-политической истории г.Москвы (РГАСПИ).

Особый интерес содержат партийные отчеты, циркуляры, распоряжения, где сосредоточены ценные сведения о ходе подготовки квалифицированного рабочего класса преимущественно из казахов-кочевников, о материальном положении рабочих Казахстана; их образе жизни; поведении; настроении; жилищных и медицинских условиях; низкой производительности труда и т.д.

Фонды данных архивов содержат комплекс документальных материалов, характеризующих деятельность ВКП (б) по разрешению национального вопроса в Казахстане, а также ценные сведения, связанные с многочисленными трудностями быта казахских рабочих в условиях тоталитарного сталинского режима.

Обращаясь к историографии 1920-1930-х годов, следует отметить, что проблема социально-экономического положения и бытовых условий рабочего класса в Казахстане рассматривалась не историками-профессионалами, а практиками-теми, кто непосредственно участвовал в процессе модернизации. Это были партийные деятели, интеллигенция, экономисты, хозяйственники.

Жилищно-бытовые условия рабочих, как один из источников недовольства последних своим положением, стали предметом изучения Мустафы Шокая [1], которого волновали ужасающие социально-бытовые условия казахских рабочих. М. Шокай изобличал колониальные мероприятия Советской власти в Туркестане, исходя из истинного положения казахских рабочих на промышленных предприятиях.

Важные материалы и выводы о положении промышленных рабочих содержатся в монографии академика А.Н. Нусупбекова [2], по праву признанной первым обобщающим научным исследованием по проблемам индустриального развития 1920-30-х гг. Автор ставил своей задачей исследовать проблему формирования рабочего класса из числа коренного населения.

Дополнительно были использованы сведения из журналов периода 20-30-х годов: «Большевик Казахстан», «Казахстан в цифрах». В процессе работы авторами использованы сведения из газеты «Советская степь».

Вопросы формирования национального рабочего класса были неразрывно связаны с индустриализацией, так как без создания квалифицированного и многочисленного пролетариата невозможно было развивать индустрию.

По планам большевиков, в кратчайшие сроки, предполагалось создание качественно новой социальной структуры общества – рабочего класса, который в дальнейшем должен был стать «мощной опорой» для Советской власти. Партийное руководство в свое время это хорошо понимало, в результате чего на XII съезде РКП (б) был взят курс на «воспитание и подготовку нового поколения рабочего класса». Тот же съезд поставил задачу создания «…в республиках ранее угнетенных национальностей промышленных очагов с максимальным привлечением местного населения» [3, с.79-81].

Процесс формирования и укрепления рядов рабочих Казахстана в восстановительный период, проходил в сложных условиях: голод 1921 г., многие предприятия горнодобывающей и горнозаводской промышленности бездействовали, наблюдалась значительная безработица. К примеру, к 1922 году на биржах труда было зарегистрировано 50 тыс. безработных. В свою очередь, биржи труда и органы социального обеспечения не имели возможности обеспечить всех безработных соответствующими социальными пособиями. Критическая ситуация наблюдалась в Семипалатинской, Уральской губерниях, Экибастузе и Риддере. В результате происходил отток рабочей силы в аграрный сектор экономики [2, с. 91].

Большинство казахских рабочих являлись неквалифицированными специалистами. На предприятиях они работали сезонно – весной и летом, когда перекочевывали в районы к заводам и рудникам. Шли они туда под влиянием изменяющихся экономических условий степи: голод, падеж скота, снижение интенсивности скотоводческого хозяйства [4]. Как известно, здесь не требовалось особых знаний и большой квалификации.

На рынке труда спросом пользовались квалифицированные рабочие кадры. Так как казахский народ, в основной массе, были чернорабочими, то они и оставались за «бортом» этого спроса, составляя львиную долю безработных. Соотношение рабочих-казахов в горнодобывающей промышленности составляло: квалифицированных – 18%, средней квалификации – 19%, неквалифицированных – 62,7% [5, л. 280]. Таким образом, большой процент рабочих-казахов выпадал на неквалифицированную рабочую силу.

В связи с чем, для подготовки новых квалифицированных и переквалификации старых кадров казахского пролетариата необходимо было обеспечить доступ казахской бедноты во все существующие в Казахстане профтехнические школы, техникумы. Но и на пути разрешения данной проблемы имелись свои определенные трудности. Как отмечал Председатель ЦСНХ М.С. Саматов: «…дети казахов, обучающиеся в трехлетних школах фабзавуча, из-за своей малоподготовленности сами уходят из школы, да и из-за повышенных требований в эти школы не попадают». Например, в промышленно-экономическом техникуме «казахи составляли лишь 23,6% учащихся, в сельскохозяйственном учебном заведении профобразования 40,8 % учащихся, в школах крестьянской молодежи казахами было занято лишь 34,6 % мест. В индустриально-технических школах процент учащихся казахов был снижен до 38,7, в транспортных школах – до 16,9 %, в строительных школах – до 9,2%, и даже до 1,7% на курсах кройки и шитья [6, с.18].

По всему Казахстану в 1925 г. на заводах и фабриках работало около 40 тысяч рабочих, из которых 5 тысяч – из числа бедного казахского населения. Обычным явлением являлось увольнение рабочих-казахов, вынужденных покидать производство. Например, в Семипалатинске, на Экибастузе, осенью, когда производительность завода снижалась, увольняли, прежде всего рабочих казахов, а на их место ставили приехавших из-за границы русских [7]. Подобная ситуация была характерна для многих регионов Казахстана.

Для этого времени наиболее характерна была «теория дальнего прицела», основанная на том, что «нельзя ориентироваться на подготовку кадров из коренного населения, это значит, что мы, лишившись чернорабочей базы, должны будем ввозить их извне…» [8, с. 47-51]. Но метод с привозными рабочими из других регионов и в дальнейшем себя не оправдал. Во-первых, это было связано с дополнительными материальными расходами, а во-вторых, рабочие из Российской Федерации и Украины были мало приспособлены к условиям жизни в степи. Все это в совокупности влекло за собой большую текучесть кадров.

По мере восстановления предприятий в области обрабатывающей промышленности и железнодорожного транспорта, ряды рабочих Казахстана постепенно начинают консолидироваться. Их состав пополнялся за счет безработных, возвращения на производство старых рабочих кадров, ремесленников, кустарей, а также переселенческого крестьянства.

Так, к концу восстановительного периода (по данным Всесоюзной переписи населения на 17 декабря 1926 года) в Казахстане насчитывалось 152 тыс. рабочих. И если в 1914 г. общий процент казахских рабочих в промышленности составлял 20%, то в начале 1926 г. - 31%» [9, л. 21-22.].

Важным показателем материального благосостояния казахских рабочих являлись жилищные условия. Жилищный вопрос в быту рабочих в большинстве сюжетов характеризуются как неудовлетворительный.

Показательным примером является положение рабочих и Казжелдостроя – объединения, занимавшегося строительством железных дорог. В этом объединении особенно тяжелые социально-бытовые условия были характерны для участка Караганда – Акмолинск, где 500 рабочих, среди которых были и бывшие кочевники, проживали в грязных бараках и вагонах, «в каждом вагоне по 10 семей». Площадь на одного рабочего по Джезказгану составляла – 3,62 кв.м., Байконуру – 2,76 кв.м., на Джетыгаринских приисках жилищная норма доходила до 2,3 куб. м. [10, л.13].

«Карсакпай – это магнит, который притягивает к себе окружающее батрацко-бедняцкое население» - писал в своей докладной записке ответственный секретарь Сырдарьинского губернского комитета ВКП (б) Фомин. Если в октябре 1925 года в Карсакпайском медеплавильном заводе работало 316 казахов, в октябре 1926 года – 907, в октябре 1927 г. – 1 тыс. 620, то уже в 1930 году – более 3 тыс. бывших кочевников [11, л. 106.]. Казахское население использовалось в качестве чернорабочих, а также на земляных и горных работах, не требующих высокой квалификации.

Скученность и антисанитария неизбежно вызывали эпидемии, а также вспышки различных инфекционных заболеваний. Так, рабочие Карсакпайского медеплавильного завода жили в тесных бараках, на 1 человека в среднем приходилось 2,58 квадратных метров, что стало одной из причин эпидемии брюшного тифа. Медицинское обслуживание населения было весьма неэффективным вследствие нехватки медицинского персонала и отсутствия специального здания для больницы. Поэтому рабочие во время эпидемии брюшного тифа вынуждены были оставаться в переполненных бараках, что еще сильнее обостряло ситуацию.

Отсутствие на заводе элементарной техники безопасности влекло за собой высокий уровень травматизма и несчастных случаев. Так, только в 1932 году по Карсакпайскому комбинату было зарегистрировано 712 несчастных случаев.

На территории Центрального Казахстана бывшие кочевники шли на строительство Балхашского медеплавильного комбината. К началу строительного сезона в 1932 году на строительную площадку Бертыс из прилегающих районов, в частности, из Коунрадского, переселилось большое количество бывших кочевников. Однако на работу принимали лишь незначительное количество бывших крестьян, а остальные были вынуждены перебиваться случайными заработками.

В процессе строительства Балхашского медеплавильного комбината на первых порах наблюдалось полное отсутствие питьевой воды и жилья, что стало одной из причин массовых заболеваний и смертности среди рабочих. В 1932 году на строительной площадке Бертыс погибло, и впоследствии было захоронено свыше 4 тыс. человек, среди которых немалое количество бывших кочевников. За первое полугодие 1932 года на Прибалхашстрое было зафиксировано свыше 41 тыс. 867 заболеваний [12, л. 14].

Сложная ситуация складывалась и у рабочих Риддерских рудников (262 человека). Здесь наблюдалось массовое недовольство рабочих перебоями в заработной плате, нерешенными жилищными проблемами, антисанитарными условиями на многих участках. В справке Казахского Краевого Комитета об итогах проведения национальной политики в КССР отмечалось, что «на промыслах Эмба рабочим-казахам отведены необорудованные квартиры, чем русские рабочие поставлены администрацией в привилегированное положение», а это, бесспорно, «служит причиной национальных трений», ущемляет интересы национальных кадров [13, л.2].

Нерешенный жилищный вопрос отрицательно сказывался на производительности труда, вырос процент травматизма, увеличилась заболеваемость, возросло количество несчастных случаев.

В 1927 году Джетысуйское управление по труду опубликовало результаты обследования строительства Атбасарского завода цветных металлов, где было отмечено, что в процессе этого строительства, требования казахов относительно зарплаты, жилья и питания достаточно скромны. Получив же возможности для освоения профессии, казахи зачастую работали лучше, чем противоположная им европейская сторона. Один журналист, наблюдая за тяжелой работой казахских землекопов, писал с восхищением: «Эти бывшие кочевники работают, как автоматы».

Первыми кого увольняли с работы, были казахи. Наблюдалась открытая дискриминация, которая проявляла себя в вопросах распределения заданий. Большинство казахов было занято на земляных работах по сдельным ставкам. Поэтому на оплате их труда сразу же сказывались как сложность

проходимого грунта, так и обеспеченность соответствующим инструментом. Неравенство проявлялось в уровне заработной платы, порой в три раза меньше чем европейские рабочие [10, л.13].

Казахи постоянно страдали от плохо налаженной системы выплаты заработной платы, когда она постоянно задерживалась, рабочие нещадно обсчитывались. Из-за незнания условий коллективного договора казахи становились легкой добычей мошенничества [14, с.2-3].

Дискриминации казахи подвергались и в свободные от работы часы. Так, на партийной конференции Южного строительства Турксиба, прошедшей в середине 1929 года, отмечалось, что на многих строительных участках казахи имели худшие жилищные условия. Как правило, казахи являлись последними, кто обеспечивался жильем, постельными принадлежностями и другим имуществом, положенным при полевых работах.

Только в редких случаях профсоюз, равно как и другие органы власти, выступали на защиту казахов.

На конференции профсоюзов Северного строительства общежитие казахов описывалось следующим образом: «Их кровати сколочены из грубого теса, нет столов, где можно было бы принимать пищу, а помещение настолько перенаселено, что люди не знают, сколько их здесь находится» [15, л. 66-71].

Более того, даже при строительстве нового жилья, казахам отказывали в справедливом его распределении. Положенные им места в бараках, а также квартиры зачастую «перераспределялись» на основе банальных отговорок.

Не редкостью были совхозы, в которых рабочим выдавался только мороженый картофель и мука пополам с полынью. В рационе питания рабочих отсутствовали овощи и молочные продукты [16, л. 64].

Аналогичным образом была плохо налажена и система здравоохранения. Врачи отдела здравоохранения не были знакомы со спецификой лечения местного населения и не хотели этим заниматься. Несмотря на неоднократные указания, медицинское управление отказывалось готовить казахских фельдшеров, владеющих казахским языком (медработников среднего звена).

Санитарные условия казахов оставались крайне запущенными по всей стройке. Даже в конце 1930-го года казахи на Северном строительстве зачастую оставались без питьевой воды, режима уборки юрт и санитарной обработки [17, л. 146-147].

Холера и другие инфекционные болезни, не признающие этнических границ, периодически делали свои опустошительные набеги на Турксиб, и, как упущение со стороны руководства, могли быть объяснены шовинистическим настроем на казахов.

Социальная инфраструктура также не отвечала потребностям стремительно растущего рабочего класса. Рыночные цены на овощи, мясные и молочные продукты в бюджете рабочих и служащих отнимали до 35% средств, но их удельный вес в кооперации составлял лишь около 17%.

Со своей стороны государство до принятия первого пятилетнего плана имело в наличии незначительные средства поощрения. Слабо была развита сдельная работа (на Атбасцветмете – 43%), почти отсутствовали премии, слабым было техническое нормирование. В коллективных договорах главные нарушения касались охраны труда, снабжения спецодеждой, приема и увольнения рабочих, организации ученичества. Но объективно растущая индустриальная культура, новые социальные стимулы и критерии постепенно укрепляли и расширяли свое влияние.

В кооперативных магазинах Турксиба казахские рабочие не имели возможности приобрести всю необходимую продукцию, вследствие того, что им было отведено самое последнее место в очередях. Самым сложным препятствием в деле освоения промышленного производства для вчерашних кочевников являлось незнание русского языка.

Избиения были привычным делом в поездных бригадах и среди каменщиков. Оскорбления и избиения стали характерной чертой отдельных строительных участков.

Несмотря на тяжелое положение строителей Туркестано-Сибирской железной дороги ненормированный рабочий день, задержка заработной платы, ущемление прав рабочих казахской национальности, строительство продолжалось, так как хозяйственное значение магистрали нельзя недооценивать. Это «одна из основных задач, стоящих на пути разрешения проблем индустриализации СССР, состоящих в расширении и укреплении сырьевой базы промышленности и приближении последних к источникам сырья» по плану большевиков [18, л. 27].

Аналогичная ситуация сложилась и с профсоюзными организациями. В 1920-х гг. профсоюз делал попытки привлечь больше казахов в свои ряды [19 л. 47-65]. Однако к концу НЭПа численность казахов в профсоюзе составляла только 23% рядовых членов. С началом реализации первого пятилетнего плана данное процентное соотношение даже пошло вниз. К середине 1928 года численность казахов составляла

только 21,5% от общей численности республиканского отряда профсоюзов в 138556 членов, 40% из которых являлись сельскохозяйственные рабочие.

Подобная ситуация была характерна и для Турксиба в целом. Казахские имена весьма редки в большинстве отчетов профсоюзов [20, л. 1-2]. Будучи в основной массе новичками на стройке и профессионально не подготовленными, казахи были тем типом рабочих, которых профсоюза не желал видеть в своих рядах. На Южном строительстве только 31% казахских рабочих на пяти строительных участках был охвачен коллективных соглашением, в то время как более 60 % всех рабочих были поставлены на обеспечение по этим соглашениям [15, л. 66-69].

По данным видного политического деятеля М. Шокай, % промышленного пролетариата среди членов профсоюзов Казахстана был крайне мал. На 148 тысяч членов профсоюзов приходилось лишь 34 тысячи казахов, что составляло 22% по отношению к общей массе промышленных рабочих края. Подробно анализируя условия жизни казахского пролетариата на крупных предприятиях, Мустафа Шокай приводит данные о численности казахских рабочих на Риддерском заводе: «Из 2 800 тысяч человек, работающих на заводе, всего 370 казахов, из которых «только один числится в рядах квалифицированных», остальные – чернорабочие [1, с.56], даже из числа тех, кто окончил действующую при заводе фабрично-заводскую школу по подготовке квалифицированных кадров. При сокращении в первую очередь увольняются казахи, и даже заработная плата у них ниже [21, л.30].

Подобные настроения не исчезли и к концу первой пятилетки. На промышленных предприятиях, в школах, ФЗУ можно было наблюдать проявления межнационального антагонизма. Методы и формы проявления великодержавного шовинизма несколько изменились, но суть их осталась прежняя: ущемление казахов в продовольственном снабжении, что приводило к истощению и даже к смерти (Риддер, Караганда); беспричинное увольнение и перевод на менее оплачиваемую работу; оскорбление, доходившее до массовых побоищ; задержка зарплаты до трех месяцев (Петропавловский кожевенный завод); завышение установленных норм выработки [22, л. 47]. Размеры заработной платы не соответствовали действительным затратам труда.

Все эти негативные явления приводили к тому, что некоторая часть рабочих-казахов обвиняла Советскую власть в «колониальной политике, проводимой в крае и направленной на вымирание казахского народа» [22, л.46].

Таким образом, основные трудности в перестройке жизнедеятельности вчерашних кочевников представляли языковой барьер, слабая профессиональная подготовка, социально-психологический дискомфорт в связи с резкой сменой в организации труда, быта, досуга, взаимоотношений в новых социальных группах и коллективах.

Значительное количество рабочих прибывало из деревень и аулов, им приходилось обустраивать свой быт практически заново. В целом, рабочий класс Казахстана имел по многим показателям более низкий уровень жизни, чем рабочие центральной части России.

На вопрос, за счет каких средств идет столь успешное усиление темпа индустриализации, Голощекин скромно ответил: «Средства мы берем за счет временного ограничения своих потребностей – рабочих и крестьян» [23, л.536].

С 1930 г. на всех заводах, фабриках и стройках были созданы фонды премирования, куда отчислялось 40% средств от экономии после внедрения рацпредложений. Профсоюзы через спецкомиссии учета результатов соревнования и представления ударников к премированию получили новый рычаг управления. Моральные стимулы ударничества оставались наиболее распространенными. В 1930 г. во многих отраслях промышленности ударники составляли около 6% всех рабочих, в 1933 – свыше 33%, а на некоторых предприятиях – более 50%.

Между тем, Ф.И. Голощекин в конце 1932 г. признавал: в промышленности и транспорте «текучесть рабочей силы, недисциплинированность, прогулы, поломка машин, простои предприятий, хищения инструментов, а иногда и продукции, пожары». Производительность труда росла медленно, а сохранение рабочих кадров некоторым ростом зарплаты повышала себестоимость продукции. В итоге, вина возлагалась на враждебные элементы и плохое руководство местных хозяйственных, советских, партийных и общественных организаций [24, с. 150].

Очень тяжело пришлось кочевникам, пришедшим из аулов, которые не могли быстро привыкнуть к условиям промышленного производства. Они были вынуждены встать в ряды рабочего класса в результате тяжелых последствий коллективизации.

Неблагоприятный морально-психологический климат, трудности адаптации, отсутствие взаимной требовательности, уважения, конфликты и напряженность в общении – это далеко не полный перечень факторов, негативно влиявших на психологию формирующегося национального рабочего класса.

Таким образом, прогрессивное значение и необходимость проведения индустриализации бесспорно, но вопрос жизненного уровня народа игнорировать нельзя. Формы хозяйственной деятельности Казахстана складывались веками и были обусловлены потребностями самосохранения и самовыживания. Веками складывавшийся порядок жизнедеятельности основной массы казахского народа, не мог соответствовать ритму и задачам индустриального производства, которое потребовало «подстройку» человека к машине в весьма короткие сроки, то есть адаптация к индустриально-машинной среде происходила неизмеримо в короткие сроки [25, с.122].

Список использованной литературы:

1 Чокай-оглы Мустафа. Туркестан под властью Советов. Статьи, воспоминания. – Алма-Ата: Айкап, 1993. –160 с.

2 Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг). – Алма-Ата: Наука, 1966. –241с.

3 Сидоров А. Индустриализация степи и национальный вопрос Английская историография о Казахстане (20 – 30 годы) // Мысль, 1995. - № 7. – С.79-81.

4 О формировании кадров казахского пролетариата. Советская степь. – 1929. -№ 31.

5 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1125.

6 Городецкий И. М., Шиманский С. Э. Краткий обзор по учебным заведениям профобразования // Казахстан в цифрах. 1929. - № 4 - 5, апрель-май. – С.18.

7 Еңбекші қазақ. - 1925. - № 284.

8 Баймагамбетов. Учесть уроки Карсакпая //Большевик Казахстана. 1931. - № 4. – С.47 – 51.

9 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1040.

10 ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 9. Д. 90.

11 АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1889.

12 АПРК. Ф. 719. Оп. 5. Д. 192.

13 ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 1. Д. 678.

14 В. Беляков. «Рабочий вопрос на Турксибе». // Советская степь. № 225 (1430), 10 октября 1928 г.,- С.2-3.

15 ЦГА РК. Ф. 131. Оп.1. Д 325.

16 РГАСПИ. Ф. 17. Оп.25. Д. 47.

17 ЦГА РК. Ф. 1129. Оп.8. Д 79.

18 ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 6. Д. 13.

19 ЦГА РК. Ф. 138. Оп.1. Д. 1246.

20 ЦГА РК. Ф. 131. Оп.1. Д. 294.

21 АП РК. Ф. 719. Оп. 1. Д. 1431.

22 АП РК Ф.719 Оп. 4. Д.666.

23 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 38.

24 Ауанасова. К.М. Развитие и роль кустарной промышленности в Казахстане в восстановительный период (1921-1928). Дисс. …к.и.н. – Алматы, 1997. – С. 150.

25 Шайхутдинов. М. Е. Формирование национальных кадров рабочего класса Казахстана 1917-1941. Актуальные вопросы историографии. Дисс. …к.и.н. – Алматы, 1995. – С. 115.

УДК 94(574.1)
ГРНТИ 03.01.06

А.М. Еспенбетова [1], Н.Х. Хаджи-Мұхан [2]

[1]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Тарих және дінтану кафедрасы т.ғ.к., аға оқытушы
[2]6М011400-Тарих мамандығы 2 курс магистранты
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., aikami@mail.ru

АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы XX ғ. 30-шы жылдарындағы аштық мәселесіне арналған. Қазақстандағы 1931-1933 жж. жылдардағы аштық мәселесіне қатысты шетелдік және Отандық тарихшылар мен зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасай отырып, жекелеген авторлардың мәліметтерін ұсынған. Сонымен қатар, мақала авторы ашаршылық мәселесінің кеңес дәуірінде обьективті бағасын алмағандығына назар аударады. Кеңестік тоталитарлық режим тұсында жүргізілген ұжымдастырудың ашаршылыққа ұласқанын және оның қазақ ауылдарын түгел қамтығанын мұрағат деректері негізінде қарастырады. Ақтөбе өңіріндегі мал басының азайғанын көрсететін статистикалық мәліметтерге талдау жасайды. 1931-1933 жж. аштық салдарынан болған демографиялық үрдістері сандық мәліметтермен көрсетеді.

Кілтті сөздер: аштық, кеңес дәуірі, ауыл шаруашылығы, демография, тоталитаризм, зерттеу, халық саны, бұрмалау, геноцид, саясат.

Еспенбетова А.М.[1], Хаджи-Мухан Н.Х.[2]
[1]кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры Истории и религиоведения
[2]магистрант 2 курса специальности «6М011400»-История
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова,
aikami@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1931-1933 ГОДАХ В АКТЮБИНСКОМ КРАЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме голода 30-х годов XX вв. в Казахстане. Автор, анализируя труды зарубежных и отечественных историков и исследователей, касающихся проблемы голода в 1931-1933 гг., предоставил исторические данные отдельных авторов. Помимо этого, автор статьи обращает внимание на то, что проблема голода в советское время не получила объективной оценки. Архивные данные, использованные автором, свидетельствуют о том, что коллективизация советского тоталитарного режима привела к голоду и полной гибели казахских аулов. Анализирует статистические данные, отражающие снижение поголовья скота в Актюбинском регионе. В статье отражены цифровые данные по демографическому процессу, обусловленным голодом.

Ключевые слова: голод, коллективизация, конфискация, миграция, демография, масштабность, народная трагедия, преступление в отношении к народу.

Espenbetova A.M.[1], Khaji-Mukhan N.[1]
[1]candidate of historical sciences, senior lecturer department of history and religious studies.
[2]2-nd undergraduate specialty «6M011400»-History

Aktobe Regional state University named after K.Zhubanov,
aikami@mail.ru

SOCIAL-DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE HUNGER OF 1931-1933 YEAR IN THE AKTOBE REGION

Abstract

This article is devoted to the problems of hunger in Kazakhstan in 1930s. The author has analyzed the works of local and foreign historians and researchers regarding the topic of hunger in 1931-1933, and provided historical data given by individual authors. Apart from this, the author draws attention to the fact that this problem of the Soviet times was not objectively assessed. The archival data used by the author indicate that the collectivization of the Soviet totalitarian regime led to hunger and the complete death of Kazakh villages. It analyzed statistical data reflecting the decline in livestock on Aktobe region. The article also provides digital data on he demographic process caused by hunger.

Keywords: famine, collectivization, confiscation, migration, demography, scale, tragedy, crime against people.

Кеңес дәуірінде үкіметтің саясатын бүркемелеу үшін кейбір тарихи оқиғалар жалған мәліметтермен бұрмаланып, өңі айналдырылып берілгендігі бәрімізге аян. Осындай бұрамалаушылыққа ұшыраған оқиғалардың бірі XX ғ. 30-жылдардағы аштық зобалаңы еді. Ф.И. Голощекиннің қазақ ауылындағы «Кіші қазан төңкерісінен» басталған ауыл шаруашылығын социалистік қайта құру тақырыбы елдігіміздің тізгінін өз қолымызға алып, еңсемізді тіктегенге дейін маркстік методология тұрғысында жазылып келді. Бұл жерде тарих ақиқаты толық ашылмаса, оның халыққа беретін саяси-тәрбиелік сипатының жойылатыны ескерілмеді.

Шындықты бейнелейтін құжаттарға «құпия» және «аса құпия» деген белгілер басылып, қол жетпес құпия саналды. Еліміз тәуелсіздік алып, ұлттық тарихын зерттеу мен зерделеуде жаңа серпілістер бой көтерді. 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасы» қабылданып, онда тарихи білімнің іргелі принциптері айқындалып, негізгі басымдықтары анықталды. Тұжырымдамада Қазақстан тарих ғылымы алдында тарихи ілім-білімнің үзіктілігі мен біржақтылығынан мүмкіндігінше арыла отырып, өткен тарихымыздың шынайы бейнесін жасау қажеттілігі айтылған болатын [1, 25 б.].

Қазақстан тарихы беттерінде ақтаңдақ болып қала беретін XX ғасырдың 1931-1933 жылдардағы ашаршылық елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайына өз ықпалын тигізбей қоймады. «Ұлы жұт», «Зобалаң», «Зұлмат», «Аштық» деген атпен қалған қасірет қазақ халқының басына түскен әлеуметтік-демографиялық салдарын қамтыған ауыр жылдарға айналды. 30 жж. аштық ауыл шаруашылығын ұжымдастырудан бастау алған билікті басқарып отырған большевиктік режимнің кесірінен болды, бейбіт уақытта жаппай аштықтың салдарынан миллиондаған адам қырылды. «Социализм орнатамыз» деп шешкен большевиктердің тәжірибесінің нәтижесінде XX ғ. 30 ж. КСРО да ауыл шаруашылығы негізгі сала болып табылатын өңірлерде - Қазақстан, Украина, Солтүстік Кавказ, Еділ бойы халықтары аштықпен қырылып, басым бөлігі елден қашуға мүдделі болды.

Ұжымдастырудың нәтижесінде Қазақстанда болған нәубет, Украинадағы, Солтүстік Кавказ, Еділ бойында ашаршылық біраз уақытқа дейін КОКП мен кеңестік тоталитарлық мемлекеттің ұлы құпиясы болып келді.

Тарихшы ғалым Қ.С. Алдажұманов «қазақ халқы өзінің ашаршылықта жоғалтқан санын тек 40 жылдан кейін ғана қалпына келтірді. Бұл орны толмас демографиялық күйзеліс әлі ұзақ жылдар бойы сезілетіні сөзсіз» деген еді [2, 64 б.].

Ғалым С.Мақсудовтың еңбегінде Қазақстанда құрбан болғандардың 1,45 млн. қазақтар мен 100000 басқа этникалық топтардың өкілдері деп мәлімдейді. Еске салсақ, аштық құрбаны тек адамдар ғана емес, төрт түлік мал да қырылды. Кейбір деректерге сүйенсек, республикадағы мал басының 90%-ы қырылып, көшпелі қоғамға ауыр соққы болып тиді. НКВД / ОГПУ / МҚК-нің (КГБ) «Кеңес ауылының трагедиясы. Ұжымдастыру және ыдырату» анықтамалығында республиканың әртүрлі аймақтарындағы мал басының 1929 жылмен салыстырғанда 70-75% төмендегенін байқауға болады. Бұл жағдай, атап айтқанда, Батыс және Солтүстік Қазақстанда байқалды. Еуропа ғалымдары Дэвис пен Стивен Уиткрофттың «Ашаршылық жылдары. 1931-1933 жж. КСРО ауыл шаруашылығы» еңбегінде Қазақстандағы қайтыс болғандардың санын 1,3-тен 1,5 млн адамға дейін құрайды деп талдайды. «1928-1933 жылдары Қазақстанда мал шаруашылығы КСРО-ның қалған бөліктерімен салыстырғанда едәуір тез төмендеді. ЦУНХУ (Халық шаруашы-

лығын тіркеу бойынша орталық Басқарма) мәліметтері бойынша 1930 жылдың шілдесіне дейін ондағы ірі қара малдың үштен бірі, ал қойлар мен ешкілер шамамен 40%-ға азайды. Мал санының азаюы келесі үш жыл бойына жалғасты, 1933 жылдың шілдесіне қарай жылқылардың саны 87 пайызға, ірі қара 77 пайызға, ешкі мен қой 89-дан 77-пайызға азайды. 1930-1933 жылдары түйе саны 1057 мыңнан 73 мың басқа дейін қысқарды [1, 13 б.].

Батыс ғалымдарының 1930 жылдардағы қазақ ашаршылығы туралы алғашқы зерттеулері сол кездегі маңызды оқиғаларға шолу жасады, бірақ кеңес мұрағаттарының қол жетімді болмауына байланысты көптеген ақпараттар шектеулі болды. Америка Құрама Штаттарының зерттеушісі, 90-жылдары Қазақстанға келген Марта Брилл Олькотт «Қазақтар» атты еңбегінде «1930 жылы орыстар да дегеніне жетті, алқымнан алған аштық қазақтарды бағынуға мәжбүр етті», құрбандардың 1,5 миллионнан астамы этникалық қазақтар болғандығын келтіреді [3]. Марта Брилл Олькотт аштықты «қате есептеулер» деп анықтады. «Сталин және басқалар, ол айтқандай, қазақтардың көшпелі шаруашылығының ерекшеліктерін нашар түсінген. Осыдан кейін, жиырма жылға жуық уақыт ішінде қазақ трагедиясын зерттеу халықаралық ғалымдар тарапынан қайта жандана бастағанға дейін жүргізілген жоқ [4].

Ғалымдар мен тарихшылардың зерттеулерінде аштық құрбандарының саны туралы мәліметтер әртүрлі болғандықтан, басқа да проблемалы мәселелер туындайды: мысалы, аштықтан қашқан босқындардың саны едәуір көп болды. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатының мәліметі бойынша, «Левон Мирзоян Қазақстанда: құжаттар мен материалдар жинағы» топтамасында 1931-1933 жылдар аралығында ашаршылыққа республикадан басым көпшілігі – қазақтар ұшраған және 1,1 миллионнан астам адам кетіп қалды деп келтіреді.

Сталиндік режим күштеп ұжымдастыру жылдарында орын алған алапат аштықтан туындаған демографиялық апатты анықтауға мүдделі болған жоқ. Өйткені мұндай зерттеу «ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру» деген атпен жүргізіліп шаруа халыққа орасан зор қасірет әкелген, кінәсіз жандарды жаппай жазалауға ұласып кеткен қызыл империя саясатын әшкерелеуге алып барар еді.

Сондықтан Мәскеудегі мемлекеттік, партиялық органдар күштеп ұжымдастыру салдарынан опат болған қазақстандық шаруалар туралы өздерінің ресми деректерінде үндемей кетуге немесе осы демографиялық қырғынды көтеріңкі санмен жауып көрсетуге тырысты.

Мұрағат деректерін саралай отырып, атылмыш кезеңдегі Ақтөбе өңіріндегі аштық пен оның әлеуметтік-демографиялық салдарын зерделеп көрелік. 1932 ж. 20 ақпанында Ақтөбе облысының әкімшілік-шекаралық бөлінісінде 17 аудан және 1 қала болған. Оған: Адам, Ақ-Бұлақ, Арал, Батпаққара, Жетіқара, Ырғыз, Қарабалық, Қостанай, Меңдіқара, Жетікөл, Табын, Темір, Торғай, Обаған, Федоров, Қобда, Шалқар. 1932 жыл Батыс-Қазақстан облысынан Ойыл ауданы берілген, 1932 жылы Ақтөбе облысы құрылған [5].

1932 жылдың 20 қарашасына дейінгі ресми мәліметтер бойынша облыстан тысқары көшіп кеткендердің саны есепке алынды. Облыстан және КСРО-ның басқа өңірлерінен жаппай көшу Қарақалпақ Автономиялық Республикасының Қоңырат, Шымбай қалаларына және Қарсақпай ауданына қоныс аудару етек алды. Соңғы үш аудандағы ресми мәліметтерді негізге алғанда 3000 шаруашылықты құраған 12000 адам көшіп кетті. Әсіресе, Табын, Шалқар, Торғай және Батпаққара аудандарынан көшіп кету қарқынды жүріп, ал Ақтөбе ауданындағы Арал, Темір, Қобда аудандарынан баяу көшу үдерісі жүрген. Тұрғындардың көшіп кетуінің себептеріне мыналар жатады:

- аудандардағы азық-түлік тапшылығының кең етек алуы;
- нан және мал азықтарын өндіруде жоспардың орындалмау қаупі;
- бай-кулактардың жаппай көшуге ықпал еткен азық-түлік тапшылығы кезіндегі қитұрқы әрекеттері;

Азық-түлік тапшылығынан зардап шеккен Батпаққара және Торғай аудандарының төтенше жағдайынан халықтың жаппай көшуі тоқтаған жоқ. №№6,14,15,10,16 және 17 әкімшілік ауылдар босап қалды. 1932 жылы қыста Табын ауданында өте аз тұрғын қалады.

Деректерде Адамов ауданындағы №№2,3,4,5,7,8 ауылдарында азық-түлік сатып алу жоспарының орындалмауынан колхоз жылқыларын алып Қарқара аудандарына көшіп жатқандығын мәлімделген. Олардың айтуынша нан жинау науқаны басталып, былтырғыдай жаппай күштеп алып кетпей тұрып, ақша табуға кеткеніміз дұрыс дейді. Дегенмен көшу тоқтаған жоқ. Ал, Меңдіқара ауданында Михайловск ауыл кеңесінде колхоз тұрғындары арасында нан жинау науқаны басталғанда олар аштықтан қашып отбасымен немесе отбасын тастап, құжатсыз кеткендері бар. Нан жинау науқаны салдарынан аштықтың болатынын ескерткен анти кеңестік билік Қарақалпақстанға көшу үдерісін тездетті.

Күштеп ұжымдастыру жылдарында әділетсіздіктер жиі кездесіп, тек қана «байлар» емес, орта дәулетті кісілер де тәркіленіп, тырнақтап жиған-тергендерінен айрылды. Мәселен, Ақтөбе округы бойынша

барлығы 80 ірі бай-жартылай феодалдардың шаруашылықтары кәмпескеленді. Олардан 14426 бас мал (ірі қараға аударғанда) тартып алынды. Ол малдың 72% жеке шаруашылықтарға, 10,5% ұжымдық шаруашылықтарға, жалпы кәмпескеленген малдың 15,3% кеңес шаруашылықтарына бөлінді. Байдан тартып алынған малдың негізінде 1 мал шаруашылығы кеңшары құрылды. Жаңадан ұйымдастырылған шаруашылыққа байлардан алынған 6388 мал, оның ішінде 5370 қой бөлінді [6, 36-п.].

Ірі байлар мен орташа дәулетті тұрғындарды тәркілеу тек мал басымен шектеліп қалған жоқ. Малмен бірге Ақтөбе облысы бойынша 93 арба, 4 үй, 76 жертөле және басқа да 64 құрылыс тәркіленді. Байлардан ат пен құрал-саймандарынан: 15 соқа, 37 шөп шапқыш машина, 22 ат тырма, 16 егін оратын машина, 3 тұқым сепкіш, 3 сепаратор тартып алынды [7].

1933 жылға қарай Ақтөбе өңірінде азық-түлік тапшылығы орын алған келесі аудандар қатты зардап шекті, оған Ойыл, Торғай, Батпаққара, Темір, Табын, Шалқар және басқа да аудандар кірді. Мысалы: Ойыл ауданында 1933 жылы ақпан айына дейін №№7,8,9,11,16,17,18 ауылдарында аштықтан 353 адам зардап шеккені туралы ресми мәлімет тіркелді. Ойылда 1932 ж. желтоқсанынан 1933 ж. ақпанына дейін аштықтан өлгендердің саны –167-ға жеткен. Ал, Батпаққара ауданында №№1,3,5,7,10 ауылдарда 1933 жылы ақпан айының өзінде – 321 адам аштықтан қаза тапқан. Аудан бойынша 1932 ж. маусым айында - 4781 адам, 1932 жылғы қазаннан 1933 жылғы наурыз айы аралығында аштықтан 1046 адам қайтыс болды. №№3,7,10 ауылдарды тексеруші БК(б)П Ахметов Акбас бұл ауылдарда көктемге қарай халықтың 25% қалатынын мәлімдеді. Осыдай қиын жағдайда Темір ауданында 15-ақпан мен 10-наурыз аралығында 13 адам етін жеу фактілері тіркелген. Тергеу жұмыстары барысында Ойыл ауданында 5 адам жеу фактілері тіркеліп, 2-уі қасақана кісі өлтірумен болғандығы анықталды. №23 ауылда ТОЗ кедейлері Нуров, Урманбаев, Кенжиев, Есеев, Ангалов тамаққа 3 адам етін қолданғандығын ашық айтты. № 7 ауылда адам етін жегендіктерін жасырмайды [8].

Ақтөбе өңірінде болған аштықтың тағы бір әлеуметтік салдары-эпидемиялық аурулардың таралуы. 1933 жылы 15 ақпанында Бершүгір станциясында Казродуголь шахтасында шешек аурулары, бөртпе және іш сүзегі эпидемияларының таралуынан жұмысшылардың жұмыс орындарында тексеріс жүргізіліп келесі фактілерді анықтады. Жұмысшылар тұрып жатқан барактарда жарық жоқ, тұратын бөлмелері өте лас, жұмысшылар жерге жатады, жарлары ылғал, кешкілік уақытта жуынатын қолжуғыштары жоқ, барактарда тұратын адам саны белгісіз. Есік алдына тамақ қалдықтары мен қоқысты лақтырған және оны әкімшілік бақыламаған. Ал монша мүлдем жоқ, сондықтан іш сүзегінің таралып отыр. Амбулатория жабдықталмаған, ылғал, мұздай құралдар лас күйінде сақталған. Кесілген аурулар мен өліктер санына статистика мүлдем жүргізілмеген [9]. Жұмыс жағдайлары дұрыс ұйымдастырылмағандықтан, тамақ жетіспеушілігі және антисанитарлық жағдайдың болу салдарынан ашығушылар саны мен эпидемияның қатар жүргенін көруге болады.

1933 жылы 2-шы қазанда Шалқар ауданының саяси-экономикалық жағдайын қарастыратын болсақ, халықтың басым көпшілігі мал өнімдерін қолданғандықтан, егіннің шықпауы және мал басының күрт төмендеуі азық-түлік өнімдерінің жетіспеушілігіне алып келді. 1930 ж. – 260 969, 1931ж. – 150 610, 1932 ж. – 24 828 жыл бойғы мал басының күрт төмендеуі, ауданның толық экономикалық құлдырауына алып келді. 1931-1932 жылдардағы мал басының күрт құлдырауына мынадай жағдайлар ықпал етті: етті сатып алу және ұжымдастыру кезіндегі партиялық саясатты асыра пайдалану және бұрмалау, уәкілетті және жергілікті органның халық арасында жаппай түсіндіру жұмыстары жүргізілмегендігі, халықтың жаппай қоныс аударуы және бүлікші топтардың азық-түлік жеткіліксіздігін тудырған қозғалысы, мал азығының жоқтығы және ұрын сойып алып кету әрекеттері.

Жергілікті шенеуніктердің жүргізіп отырған саясатты бұрмалауы мұрағат құжаттары дәлелдейді. БК(б)П хатшысы Каналин №25 ауылға мемлекеттен ашыққандарға азық-түлік көмегі жіберілгенде Курманбаев Бюро жиналысына өзі қатысқандығын айтып хаттамаға ауданда жағдай жақсы деп жазуды көндіргенін және азық-түлікті байларға таратып бергенін айтады. «Бұл ақпарат сыртқа шықпас үшін азық-түлік көмегі туралы сұрақ жалпы жиналыста тарату тізімі барлық тұрғындармен талқыланды және бекітілді, сондықтан ешкім де тиісе алмайды», - деп жауап берді. (РК ВКП(б) хабар берілді. №25 ауылға тергеу амалдары жүргізілуде)

Бүкілодақтық лениндік комсомолдық жастар комитетінің (ВЛКСМ) хатшысы №1 ауылда және ТОЗ хатшысы Курмашев азық-түлік көмегін таратып тұрып хаттамаға 8 кг деп жазып, 4 кг-нан бергенін, жартысын өзіне алып қалып, қалғанын байларға таратқанын айтты [10].

1931-1933 жылдарда еліміздің көптеген жерлерінде, сонын ішінде Ақтөбедегі егіс шықпай, жұт болды. Ұжымдастыру барысында малынан айырылған, түйір наны жоқ аштыққа ұрынған халық РСФСР-дың көршілес облыстарына, ал оңтүстік аудандардың шаруалары Қытайдың Шыңжаң өлкесіне көше бастады. Аштық азабына душар болған ондаған мың шаруалар бір тілім нан үшін Қазақстанның түкпір-түкпірін кезіп жүрді. Аштық алапатына тап болғандар шөп тамырларын қазып, жәндіктердің етін жеді, тіпті

адамдардың етін жеуге дейін барды. Оны төмендегі мұрағат дерегінен көруге болады:

Ырғыз ауданының №22 ауылы өте қиын жағдайды бастан кешуде. Ауылда 654 адам аштыққа ұшыраған немесе халықтың 64%-ы. Ауылда аштықтан ісініп кеткен және қайтыс болған адамдар бар. Көліктің жоқтығынан Шалқар ауданынан көмек келе алмай отыр. №21 ауылда 457 адам аштыққа ұшыраған немесе халықтың бұл 33%-ын құрайды. Ауылдағы осы жағдайлар БК(б)П хатшысына хабарланды. №18 ауылда да осындай келеңсіз жағдайлар орын алды. Аштықтан қаза тапқан адамдар саны көбеюде. Желтоқсан айында Қаратөбе ТОЗ-ында Әлімбетов отбасы аштықтан ісініп кетті. Сонымен қатар Құдайберген әйелі және қызымен, Үсербаев әйелімен, олардан басқа 8 отбасы аштықтан ісініп кетті. Ыркөл ТОЗ-ында аштықтан 5 адам қайтты, 35 адам ісініп кетті.

Ойыл ауданының №16 ауылында соңғы жетіде аштықтан 8 адам, №7 ауылда 35 адам, № 4 ауылда 15 адам, №11 ауылда 10 адам қайтты. Сонымен қатар осы ауылдардың барлығында тұрғындар аштықтан ісініп кеткен [11, 10-п.].

1933 жылы 5 қыркүйектегі арнайы хатқа 27 ауылдың бастан кешіріп жатқан қиын-қыстау кезеңі түсірілген. Аштық зардабын кешіп жатқан адамдарға жіберілген көмек жетпей жатыр. Себебі оны жоғарыдағылар түгелімен бөліп алуда. Соның кесірінен қаза тапқанда саны өсуде.

Шалқар ауданының №1,2 ауылдарында азық-түліктің жетіспеуінен бүкіл ауыл қаңырап қалды, ұрлық көбейді, тамақ ретінде өлген жануарлардың етін пайдалануда, соның салдарынан көптеген аурулар пайда болды. Аштықтың кесірінен өлім көбейді. Күн сайын 3-4 адам қаза табады. Дәл осындай жағдайлар №№14,15,16 ауылдарында байқалды.

Батпаққара ауданының №7 ауылындағы «Жоли-Пан» тоғайына таратылған ауылдардың 70 шаңырағы келді. Олардың ішінде 18 ғана тірі қалды. Қалғандары аштықтан отбасыларымен бірге өліп ұшырады. Осыған ұқсас жағдайлар №1,3,5,6,7 ауылдарында болды. Адам етін жейтін жалмауыздар шықты.

Темір ауданы, «Бадамен» колхозының №2 ауылында шілде айының 15-30 аралығында аштықтан 10 адам қайтты. Осы уақытта ауылда азық жоқтығынан колхозшылардың 30%-ы ісініп, өлім ауызында жатыр [12, 2–3-пп.]

Осылайша күш қолдану Ақтөбе өңірінің де халықтарының өмір сүріп отырған жүйесін талқандау бұрын болып көрмеген демографиялық күйреуге әкеліп соқтырды, оның зардабы қазіргі заманда да көрініп жатыр. Ашаршылық кезінде құрбан болғандардың жалпы саны әлі де болса терең зерттеліп, анықтай түсуді талап етеді. Қайткен күнде де Қазақстан тарихында «30-шы аштығы» қара жазумен жазылатын ауыр кезең. Бұл жылдар – республика басына төтенше төнген нәубет, халық тұрмысымен, психологиясымен санаспай басшылық еткен кеңестік әкімшілік-тоталитарлық биліктің солақай саясатының салдарынан туындаған зұлмат жылдар. Бұл жыл – ешуақытта ұмытылуға тиіс емес, керісінше, келер ұрпаққа үлкен сабақ болуы тиіс. Бұл – орны толмас халықтық қасірет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 35 б.

2. Алдажұманов Қ.С. Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылық тарихы мәселесіне // «Дүниежүзі тарихы: зерттеу және оқыту мәселелері» атты «Нұрпейісов оқулары». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. – Алматы: Қыздар мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, 2010. – 446 б.

3. Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931-1933 Р. Дэвис, С. Уиткрофт ; [пер. с англ. О. Ю. Вздорик ; под ред. Л. Ю. Пантиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 543 с.: табл. - (История сталинизма).

4. Олкотт М. Қазақстандағы ұжымдастыру науқаны. – Лондон, 1981.

3. АОММ, 13-қ., т-2, іс - 282.

4. АОММ, 13-қ., т-1, іс - 341.

5. АОММ, 3-қ., т-1, іс - 40, 39-п.

6. Ақт.ОМ. 13-қор, 1-т, 38 іс, 36-п.

7. Тәжібаев М. Қ. Ақтөбе облысының тарихы / 1864-1991/ Ақтөбе, 1999. – 280 б.

8. АОММ, 13-қ., т-1, іс- 341, 24-п.

9. Ақт.ОМ. 13-қор, 3-т, 403 іс, 10-п.

10. Ақт.ОМ. 13-қор, 42-т, 458 іс, 2-3-пп.

УДК 342.54

МРНТИ: 06.81.23

Ошанов Н.З.[1], Нурлигенова З.Н.[2], Макалаков Т.Ж.[3]

[1]*м.п.н., старший преподаватель, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Казахстан*
[2]*м.п.н., старший преподаватель, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Казахстан*
[3]*м.п.н., старший преподаватель, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Казахстан*

ИНСТИТУТ БИЙСТВА В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье на значительном фактическом материале рассматривается малоисследованная в исторической литературе научная проблема, связанная с местом и ролью института бийства в традиционном казахском кочевом обществе. Прослеживаются истоки института бийства, содержание и характер, степень и глубина восприятия современным массовым сознанием понятия «суд биев», «совет биев». Показаны объективные характеристики тех представлений и ассоциаций, которые имели место в прошлом, относительно оценки места и роли биев в судьбах как простых людей, так и общества в целом. Приводятся суждения известных знатоков суда биев – Ч.Валиханова, С.Зиманова – относительно тех знаний, способностей и навыков, а также моральных качеств и этических норм, которыми должны были обладать и придерживаться претенденты на высокое звание бия. Определенное внимание в статье обращено на вопросы социального происхождения биев, возрастных критериев, преемственности семейных традиций, а также тех принципов, которых придерживались в своей повседневной практике бии. Заметное место в статье занимают суждения относительно:

а) позиций, которые занимали известные бии по отношению к степным правителям;

б) оснований, условий и возможностей, которые предоставляла родоплеменная структура вкупе со степной демократией для свободного выбора беспристрастных и честных судей;

в) исторических условий возникновения суда биев и совета биев;

г) процесса формирования свода правовых норм «Жеты Жаргы»;

д) места и роли биев в решении проблем социального, дипломатического и военно-политического характера;

е) оснований и причин геополитического характера, которые привели к упадку, а затем и ликвидации института бийства.

Анализ, всестороннее и углубленное изучение института бийства, дает возможность использовать некоторые элементы судопроизводства в современном обществе.

Ключевые слова: номадизм, сословие, беки, хан, элита, честь, законность, батыр, суд биев, судопроизводство, правосудие, адат, шариат, института бийства, судьи, кочевое общество, юрист, законодательный орган, степная демократия, родовой быт, барымта.

Н.З. Ошанов[1], З.Н. Нурлигенова[2], Т.Ж. Макалаков[3]
[1]*п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қарағанды қ., Қазақстан*
[2]*п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қарағанды қ., Қазақстан*
[3]*п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қарағанды қ., Қазақстан*

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада дәстүрлі көшпенділер қоғамында, билер институтының рөлі мен орны аз қарастырылған мәселе бойынша зерделеу жүріп жатыр. Осы еңбекте билік институның көзі, мазмұны мен мінездемесі, қазіргі қоғамдағы «билер институты», «билер кеңесі» түсініктерін тереңдетіп көпшілікке жеткізу қарастырылып отыр. Нақтылы мінездемелер мен түсініктемелерді бұрынғы заманда билердің қарапайым адамдармен, жалпы қоғамдағы атқарған рөлі мен орнын көрсетеді. Осы мәселені зерттеген Ш.Уалиханов пен С.Зимановтың жазғандарында, билердің сот ісін шешуде алдымен, салт-дәстүр, әдет-ғұрып шеңберінде моральдық-этикалық нормаларына жүгінгені жайлы айтылады. Мақалада билердің қандай әлеуметтік таптан шыққанын, жасына байланысты талап, отбасылық мұрагерліктің дәстүрі және күнделікті тәжірибе жинау шеберлігі сияқты талаптарға аса үлкен мән берген. Зерттеу жұмысында, ерекше орын алатын:

а) атақты билер мен хандардың арасындағы қарым-қатынас;

б) рулық қоғамындағы дала демократиясына байланысты әділ және адал билерді таңдау;
в) билер соты мен билер кеңесінің тарихи пайда болу негізі;
г) «Жеті Жарғы» заңдарының қалыптасу процесі;
д) билердің әлеуметтік, дипломатиялық, әскери-саяси мәселелерін шешуде атқарған рөлі мен орны;
е) Билік институтының құлауы және ыдырауының негізінің көрсетілуі.

Көшпелілер қоғамында билер институты биліктің саяси құрылымының ірге тасы деп түсінеміз.Билер институтын жан-жақты зерттеу, қазіргі қоғамға өзінің кейбір элементтерімен сот ісін жүргізуде қолданыс табады деп сенеміз.

Түйін сөздер: билер соты, сот ісін жүргізу, сот төрелігі, адат, шариат, сот билігі, төрешілер, көшпелі қоғам, заңгер, заң шығарушы орган, номадизм, барымта, рулық өмір, бектер,батыр, билер, хан, әлеуметтік таптар, ар, намыс.

N.Z. Oshanov[1], Z.N. Nurligenova[2] , T.Zh. Makalakov[3]
[1]master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan
[2]master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan
[3]master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan

INSTITUTE OF AMBIENCE IN TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

In this article on considerable actual material the scientific problem low-investigated in historical literature connected with the place and a role of institute of a biystvo in traditional Kazakh nomadic society is considered. Sources of institute of a biystvo, contents and character, degree and depth of perception are traced by modern mass consciousness of the concept "court биев", "council биев". Objective characteristics of those representations and associations which took place in the past, concerning assessment of the place and a role биев in the fate of both ordinary people, and society in general are shown. Judgments of the famous experts on court биев – Ch.Valikhanova, S.Zimanova – concerning that knowledge, abilities and skills and also moral qualities and ethical standards which had to possess and adhere applicants for a high rank Biya are given. A certain attention in article is paid to questions of a social origin биев, age criteria, continuity of family traditions and also those principles which adhered to Biya in the daily practice. The noticeable place in article is taken by judgments relatively:

a) positions which were taken known to Biya in relation to steppe governors;
b) the bases, conditions and opportunities which were given by tribal structure together with steppe democracy for the free choice of impartial and honest judges;
c) historical conditions of emergence of court биев and council биев;
d) process of formation of the set of precepts of law of "Zheta Zhargy";
e) places and roles биев in the solution of problems of social, diplomatic and military-political character;
e) the bases and the reasons of geopolitical character which have led to decline, and then and elimination institute of a biystvo.

The analysis, comprehensive and profound study of institute of a biystvo, gives the chance to use some elements of legal proceedings in modern society.

Keywords: nomadizm, estate, bek, khan, elite, honor, legality, batyr, court биев, legal proceedings, justice, adat, Sharia, institute of a biystvo, judge, nomadic society, lawyer, legislature, steppe democracy, patrimonial life, barymt.

Важную роль в общественной и политической жизни номадов играл суд биев, в тяжелые для народа периоды истории бии успешно выполняли функции по объединению родов и сохранения национальной государственности. Устная народная поэзия номадов полна сказаниями и легендами о деятельности степных биев, которые по социальному статусу стояли ниже султанов, но выше батыров и религиозных деятелей. У казахов сохранилась поговорка: «Батыра может родить каждая вторая женщина, а бия может родить только избранная». Бии не только осуществляли судебные функции, но и зачастую выступали в роли старейшин, решая все вопросы, касающиеся ключевых интересов своего рода или племени.

В современной исторической науке отсутствуют фундаментальные труды по изучению судопроизводства и института биев. Возможно, это связано с тем, что в советский период по идеологическим соображениям властями было наложено «табу» – запрет на изучение ряда аспектов истории кочевников

Казахстана, в числе которых были институт Бийства, институт Батырства, институт Ханства, Военное искусство казахов и т.д. Институт биев, как великое наследие прошлого до сих пор не занял достойного места в изучении Отечественной истории. Вполне правомерным видится суждение Ел Басы, который в своей книге «Тарих Толқыныда» отметил: «Біз өткеннің күл-қоқысын емес, от – жалынын алуымыз керек» («Мы, как наследники великих предков, не довольствуясь малым должны без оглядки на прошлое смело смотреть вперед») [1, с. 73]. В связи с этим представляется необходимым обратить внимание на данную тему посредством характеристики института биев, его зарождения и функционирования, определения места и роли в жизни казахского традиционного общества и, тем самым, внести посильный вклад в научную разработку истории института бийства.

Термин «би» своими корнями восходит к далекой древности. Так, например, С.Г. Кляшторный в этой связи пишет: «Бии – наследники далекого прошлого, поэтому они так органично усвоили все функции управления. Ведь и впрямь бии (беки) Дешти Кипчака древнее Чингизидов. Бии, в противоположность Чингизидам – «денациональному» сословию, составляли, так сказать, «национальную» аристократию, элиту социальной группы кара-суйек» [2, с. 351].

Казахское понятие «бий» (би) происходит от древнетюркского «бег» (бек, бей) – традиционного титула, которым в тюркских сообществах наделялся, как правило, знатный, состоятельный или могущественный в том или ином отношении человек. Как указывал Е. Бекмаханов: «Термин бий восходит к далекому прошлому. Слово бий образовано от слова «бек» или «биюк, бийлік», что в переводе означает глава одного рода или старшина рода, или бек рода» [3, с. 40].

В истории любого народа, подчеркивает Б. Ахан, законы управления формируются в результате длительного процесса, меняясь и подстраиваясь под природно-климатические условия, традиции, обычаи, религиозные обряды. Бии, облеченные ханом и народом административной, правовой властью, прекрасно разбирались в нуждах государства и народа, в особенности в культурной, духовной сфере, решали сложнейшие проблемы традиционного казахского общества [4, с. 219].

Обратим внимание на следующее обстоятельство. В представлении многих наших граждан суд биев сводится только к знанию определенных сведений о деятельности трех знаменитых биев XVIII века – Толе бия, Казыбек бия и Айтеке бия. Современное восприятие биев простым народом далеко не совпадает с тем отношением к биям, которое было до конца XIX в. Согласно установкам философии кочевников считалось, что женщина должна рожать детей и ухаживать за мужем, мужчины должны защищать свою землю и семью, вожди править народом, бии обязаны справедливо вершить правосудие, поэты и жырау воспевать героизм батыров, благородность и неподкупность биев. Уже в этих установках мы видим, что бии ассоциировались у казахов с понятиями чести, законности и справедливости.

Простой народ давал оценку и биям, и батырам, и правителям. Поэты – жырау, будучи посредниками между различными социальными слоями, в своих высказываниях выражали волю народа, как, например, Жанақ ақын:

Хан қақпан, халық қазына
Батыр қорған, шешен шеңбір болғанда
Би таразы, әнші сәнің
Күйші көркің, ақын жорған болмайма

Примечательны концентрированные суждения народа озвученные в поэтической форме Дулатом Бабатайұлы:

Би мен бектің сәні жоқ
Елін қорғай алмаса
Тура жолға салмаса
Ыстығына күймесе
Суығына тоңбаса

Примерный перевод данных высказываний звучит следующим образом: «Зачем нужны нам бии и султаны, если не способны защитить народ, если не могут указать верной дороги, если нужды и страдания не переживают вместе с народом».

В контексте решения задачи по определению роли и значения института бийства в кочевом обществе важно обратить внимание на следующий важный момент. В казахском обществе титул «бий» был не столько наследственным или жалуемым, сколько заслуженным, почетным званием. Вот как пишет Ч.Уалиханов о суде биев: «Это звание в народном сознании принадлежит тем немногим, «которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокие познания казахских народных

обычаев, традиций, норм обычного права, психологии кочевников, способны выносить нестандартные решения в сложнейших ситуациях. Только совокупностью этих природных способностей и приобретенных ими познаний заслуживается репутация бия; или, другими словами, бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его. Молва о таких людях быстро распространялась по всей Степи, и имя их становилось известным всем и каждому» [5, с. 326].

Бии не назначались и не избирались. Любой социум кочевого общества мог выделяться биями, аксакалами и другими уважаемыми и умудренными жизнью людьми, первоначально оказывавшими ему определенную поддержку, но стать бием можно было лишь после народного признания претендента. Основными требованиями к таким людям были: доскональное знание норм обычного права адата и шариата, обладание ораторским талантом и честность. Несправедливо вынесший правосудие неизбежно терял звание бия. «Неблагонамеренный судья, – отмечал исследователь казахского традиционного права С.З. Зиманов, – при настоящем положении дел, без всяких скандалов, может быть обойден: к нему никто не будет обращаться» [6, с. 188].

Таким образом, главными критериями являлись талант и признание народа. Приведем в этой связи суждения И. Ерофеевой: «Среди привилегированных социальных категорий „черной кости“ чрезвычайно важное место занимало сословие биев, осуществлявших функции судебной власти в кочевых коллективах. При выдвижении каких-либо лиц в роли судебных арбитров определяющую роль играл принцип меритократии, согласно которому биями могли стать только самые талантливые, авторитетные и опытные народные судьи, имевшие солидные познания в обычном праве казахов» [7].

Одной из особенностей степной демократии кочевого общества является признание бием независимо от социального происхождения и даже возраста. Например, исследователи иногда отмечают довольно ранний возраст – 13 лет, когда претендент признавался бием. Возможно, поэтому у казахов считалось нормой женитьба юноши в 13 лет, и он считается полноправным хозяином дома (от ағасы). Знаменитые бии Әнет-би, Бала-би, Толе, Казыбек, Айтеке, а также Сырым-батыр, Едыге-батыр и многие другие прославились своими способностями еще в раннем детстве. Дети знаменитых биев имели большую юридическую практику, обыкновенно наследовали знания и звания своих отцов. Например, отец Казыбек-бия Келдыбек также был бием, а наследниками Казыбек-бия на поприще судейства, стали Бекболат Казыбекбиұлы, затем его сын Тленши, от него Алшынбай и т.д. Бии, как мы уже отмечали, могли происходить из простолюдинов кара суйек. Чаще известны бии из среды зажиточных кочевников, а так же из среды султанов. По своему положению в обществе бий мог быть главой рода, советником хана или султана, свободным поэтом-жырау, такими как, например, Бухар-жырау, Умбетей-жырау, Казтуган-жырау, Шалкииз-жырау, Доспанбет-жырау и многие другие. Правосудие биев осуществлялось в соответствии с обычным правом казахов - адат и шариатом, можно отметить, что кочевники строго придерживаются степных законов. В казахском обществе носителем и хранителем ценностей народной мудрости выступали судьи, и жырау. Бии были наставниками и учителями, разрешали встречавшиеся вопросы по всевозможным случаям жизни, учили народ различным мерам по преследованию общественных нарушений, как-то: воровство, барымта (узаконенный угон скота), куна за убийство и прочие преступления, – определением за них правильных и точных наказаний.

Святая обязанность биев – быть максимально ближе к своему народу, хранить мир, согласие и покой, укреплять нравственную чистоту, честь и величие своих родов. Бии не просто пропагандировали честность, но и в своей деятельности придерживались ее как основы образа жизни. Кочевник молил Всевышнего, – пусть даже хан будет жестокий, лишь бы бий оставался неподкупным и справедливым. Это связано с тем, что не хан-правитель назначал бия, а сами кочевники выдвигали будущего претендента. Только избранные народом, достойные бии могли говорить горькую и жестокую правду хану в лицо, не боясь его гнева и мести. Из истории нам известны суровые высказывания Бухар-жырау Аблай-хану, Махамбета Отемисова Жангир-хану и другие.

На решение крупных и сложных споров приглашались одновременно несколько знаменитых биев. Родоплеменная структура казахов служила основанием свободного выбора биев из всех лиц, носящих это звание, на пространстве всей Казахской степи, для разбора своего важного дела. Степная демократия создавала идеальную возможность выбора вполне беспристрастного и честного суда биев, несмотря на сложность преступления. К примеру, султан Барак, один из правителей Среднего жуза, убив хана Младшего жуза Абулхаира, решил перекочевать к джунгарам, боясь мести детей Абулхаира, однако Казыбек-би остановил его, предложив ему положиться на справедливость правосудия степных законов. Султан Барак по его совету избрал для суда над собою 4-х знаменитых биев, из представителей всего казахского народа, и был оправдан.

В летнее время, зачастую существовали разъезжающие степные аристократы бии, желанные гости степняков, в услугах которых пользовались нуждающиеся люди. Выездные бии также искали подобных себе посостязаться в знаниях древних обычаев, в остроумии, старались быть в гуще народа, чтобы знать его чаяния, собирали народную мудрость. У казахов сохранилась поговорка «Би болмасан-да, би тоқтайтын үй бол» – «даже если ты не избран в бии, то пусть твой дом будут посещать бии». Юрта-дом, где гостили бии всегда была главным центром, куда стремились жители и соседи со всех аулов. Присутствовать в таком доме, значит быть «первоисточником последних новостей Великой степи», а это «особая радость» для степняков – номадов всех времен. Ч.Уалиханов отмечает: «Вообще, казахи любили и любят судиться у проезжих биев или у лиц совершенно незнакомых, чем у биев соседнего племени, с которыми у них есть частые сношения, следовательно и родовые счеты» [5, с. 329].

Согласно закону родового быта кочевники одного рода считались членами одного семейства. Бий однородец мог быть только адвокатом, но не судьей его. Однако в исключительных случаях при недостаточности предъявляемых обвиняемому улик, бии приглашали на решение спора справедливых и уважаемых людей из рода обвиняемого, для того, чтобы они поручились за него и сами вынудили от него признания и вынесли правильное решение. Родовая община была главным звеном существования кочевника, и родоправитель был ответственным за каждого члена рода. У казахов вплоть до завоевания их Российской империей не было тюрем – имели место только временно используемые юрты для содержания провинившихся. Свои решения суд биев, основывал на народных обычаях адата. Таким образом, институт биев можно воспринимать одновременно и как высший законодательный орган, облаченный исключительной властью, и как судейскую коллегию [5, с. 318].

Важно отметить, что бий за исполнение правосудия получал часть вознаграждения, которое он присуждал той или иной стороне. В пользу хана обычно выплачивали от 1/10 до 1/3 части присужденного взыскания. Судьи имели право штрафовать стороны в процессе за нарушение правил судопроизводства. Штраф также шел в пользу судьи. Таким образом, осуществление правосудия предоставляло и не малые материальные выгоды. Исторические реалии второй половины XVII в. в Казахском ханстве резко подняли роль биев. Для коллегиального решения межплеменных раздоров и решения дипломатических вопросов действовал Совет биев. Как нам представляется, основоположником Совета биев более древнего периода можно считать легендарного Майкы-би. В народе сохранилось высказывание – «Түгел сөздің түбірі бір, түп атасы, сөз атасы Майқы-би» (Главным основоположником и мастером слова является Майкы-би). Следовательно, родоначальником суда биев является Майқы-би – бий, прославившийся остроумием и ораторским искусством, присутствовавший еще при избрании Чингисхана великим ханом. Это свидетельствует и Рашид-ад Дин: «Майкы-би является главным бием всех тюркских и монголоязычных народов» [8].

В Совет биев, утвержденный в 1680 г. при хане Тауке, вошли: Карлыгаш Толе-би, Каздаусты Казыбек би, Айтеке би, киргиз Кокым би, каракалпак Сасык би, Мухамед би. Старшим был выбран Сасык би. Совет биев был постоянно действующим учреждением. Ему вменялись совещательные права, но хан должен был считаться с решениями биев. Судя по тому, что «Жеты-Жаргы» составлялось биями, Совет биев имел и законодательные функции. В нужных вопросах хан мог рассчитывать на поддержку Совета биев. Благодаря поддержке биев хан Тауке пользовался авторитетом и широкой известностью среди народа. В Совет биев конца XVII в., как известно, вошли представители народов, противостоявших завоеванию джунгар, китайцев, российских казаков.

Усилиями знатных биев был создан свод норм обычного права «Жеты-Жаргы». В нем удачно соединились старые своды законов хана Касыма и Есима с новыми нормами. Сформулированные кратко и точно в форме изречений и афоризмов, положения этого закона сравнительно легко запоминались. Бии обязаны были их знать при судебных разбирательствах. В народе они получили известность как «Жеты-Жаргы» (Семь Установлений) или «Законы Тауке-хана». Законы содержали нормы административного, уголовного и гражданского права, а также положения о налогах и религии. Официальное закрепление норм обычного права казахов при хане Тауке достигли успеха. Нормы, внесенные в закон, с различными дополнениями действовали на всей территории Казахстана довольно долго. «Жеты-Жаргы» явились тем фундаментом, на котором в дальнейшем строилось правовое здание казахского общества.

В условиях острой внешнеполитической ситуации в совете биев произошли изменения. Совет сузился до трех человек – по одному представителю от жуза. Сюда вошли от Старшего жуза – Толе би, от Среднего – Казыбек би и Младшего – Айтеке би. Ключевую роль биев в казахском обществе можно отметить на примере пожелания Тауке-хана своим послам, отправляемым с дипломатической миссией к джунгарам:

«Қол бастайтын батыр болу қымбат
Жол бастайтын көсем болу қымбат

Бәрінен де ел тағдырын шешетін
Шешен би болу қымбат»

Примерный перевод гласит:

Большая честь стать батыром и возглавить войско.
Большая честь стать вождем и править народом,
Но самая сложная ответственность быть бием,
Принимать судьбоносное решение для народа.

Благодаря институту биев во многих случаях предотвращались кровопролитные войны между родами, племенами, народами. Бии, как доверенные люди родов и племен, принимали активное участие, в выработке законов, правил и уложений, в организации отражения военной агрессии, в дипломатических отношениях с другими государствами. По существу институт бийства был демократичным и справедливым учреждением дипломатии.

После ликвидации власти ханов и подавления восстания хана Кенесары классический институт номадизма «бийство» постепенно теряет свои позиции. Теперь начинают работать чуждые для Степи законы, которые приводят к разрушению традиционного быта, судопроизводства и жизни казахов.

19 мая 1854 г. Российским государством был принят Закон «О распространении на сибирских киргизов общих законов империи». Этим указом был нанесен решающий удар, направленный на уничтожение норм номадизма и действующего правосудия – институту Бийства. Выборы биев стали проводиться под жестким надзором колониальных органов, с обязательным утверждением в этой должности представителями царской администрации. Происходит изгнание «народных биев», на смену приходят послушные ставленники, подкупные бии. Реформы, насильственно привитые совершенно другой культурой, пагубно отразились на номадах, живших по своим, выработанным многовековым укладом, законами. Ко всему прочему, казахи не знали русского языка, что еще больше ухудшало их положение.

Подводя итоги изложенным выше суждениям, отметим следующее:

Научная разработка вопроса, сформулированного в заглавии настоящей статьи, находится в начальной стадии развития.

Осуществленный в первом приближении и в самых общих чертах анализ материалов показывает, что институт бийства занимал ключевое место в традиционном кочевом обществе и играл важную связующую роль в его органичном функционировании.

Роль и место сословия биев в казахском кочевом обществе определялось судебными функциями, значение которых и обуславливало высокие критерии, предъявляемые к вершителям как отдельных человеческих судеб, так и родоплеменного сообщества в целом.

Институт биев просуществовавший в течении многих веков в традиционном казахском обществе в конце XIX в. приходит в упадок, а с начала XX в., в силу ряда причин геополитического характера вообще исчезает.

Возрождение института бийства в современных условиях не является возможным и целесообразным, но его всестороннее и углубленное изучение необходимо как в научно-познавательных, так и в практических целях, что даст возможность использовать некоторые элементы суда биев в современном судопроизводстве.

Список использованной литературы:

1 Назарбаев Н.А. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.

2 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий Казахстана. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374 с.

3 Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. – М.: АН СССР. – 1957. – 337 с.

4 Ахан Б. Взаимоотношения личности, общества и природы в социально-философских взглядах биев: дисс. на соискание ученой степени доктора философских наук. – Уфа. 2004. – 315 с.

5. Уалиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1986. – 414 с.

6 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – 293 с.

7. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Научное издание. – Алматы: Сана», 1999. – 334 с.

8. Қожабаев Ө. Билер мектебі - билік үлгісі. – Алматы: Таймс, 2005. – 213 б.

УДК 94 (574)
МРНТИ 07.00.03

Сарсембаева Г.А. [1]

[1]*к.и.н., ст.препод. Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

УРБАНИЗАЦИЯ, КАК ОСНОВНОЙ МИГРАЦИОННЫЙ ТРЕНД СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Миграционные процессы, являясь важнейшим компонентом эволюционного развития населения, обуславливая изменения его численности и структуры (половозрастной, этнической, социальной, профессиональной), на сегодняшний день продолжают оставаться актуальной темой для рассмотрения и анализа. Внимательное и всестороннее изучение миграционного движения, создание сильной миграционной политики воздвигается в ранг ведущих приоритетов республики, в контексте ее дальнейшей ускоренной модернизации.

В представленной статье рассмотрены эволюции урбанизационных процессов в современном Казахстане. Автор уделяет внимание таким особенностям урбанизации республики, как: динамика численности городского населения, проблема интеграции и адаптации бывших сельчан в городском пространстве. В работе отдельно рассмотрены сценарии освоения мигрантами города, проблемы этнизации и рурализации городских поселений, трансформации отдельных элементов городской субкультуры.

Ключевые слова: миграция, урбанизация, городское пространство, этнос, этнизация, рурализация, адаптация, интеграция.

Г.А. Сарсембаева[1]
[1]*т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Өскемен қ., Қазақстан*

УРБАЛАНДЫРУ, ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ МИГРАЦИЯЛЫҚ ТРЕНД РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Көші-қон процестері халықтың эволюциялық дамуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде, оның мөлшері мен құрылымының (жынысы, жасы, этникалық, әлеуметтік, кәсіптік) өзгеруінің себебі бола отырып, бүгінгі күні қарастыру мен талдаудың өзекті тақырыбы болып саналады.

Көші-қон қозғалысын мұқият және жан-жақты зерттеу, мықты көші-қон саясатын құру, оны одан әрі жеделдету жағдайында республиканың жетекші басымдықтарының қатарына көтеріледі және оны одан әрі жаңғыртуға бағытталған.

Бұл мақалада қазіргі Қазақстандағы урбаландыру процестерінің эволюциясы талқыланады. Автор қала халқының динамикасына, бұрынғы ауыл тұрғындарының қалалық кеңістігіне бейімделуінің ерекшеліктеріне назар аударады. Бұл еңбекте мигранттардың қаланы дамыту сценарийлері, қалалық елді мекендердің этнизация мен рурализациясы, қалалық субмәдениеттің жекелеген элементтерінің қайта құрылу мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: көші-қон, урбаландыру, қалалық кеңістік, этнос, этнизация, рурализация, бейімделу, интеграция.

G.A. Sarsembaeva[1]
[1]*c.p.s., Senior Lecturer of the East Kazakhstan State University named after S.Amanzholova, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

URBANIZATION AS THE MAIN MIGRATION TREND OF MODERN KAZAKHSTAN

Abstract

Migration processes, being the most important component of the evolutionary development of the population, causing changes in its size and structure (gender and age, ethnic, social, professional), today continue to be an urgent topic for consideration and analysis. A careful and comprehensive study of the migration movement, the creation of a strong migration policy is elevated to the rank of the republic's leading priorities in the context of its further accelerated modernization.

This article discusses the evolution of urbanization processes in modern Kazakhstan. The author pays attention to such features of urbanization of the republic as the dynamics of the urban population, the problem of integration and adaptation of former villagers in urban space. The paper separately discusses the scenarios of the development of the city by migrants, the problems of ethnicization and ruleization of urban settlements, the transformation of individual elements of the urban subculture.

Key words: migration, urbanization, urban space, ethnos, ethnicization, ruleization, adaptation, integration.

В сравнении с Россией, для которой одной из особенностей современной миграционной ситуации является рост потоков населения из стран Центральной Азии и Китая, основными миграционными трендами Казахстана являются внутренние миграции, в первую очередь процессы урбанизации. Внешняя миграция также актуальна для республики, как эмиграция европейского населения, так и иммиграция репатриантов, однако, на повестке дня наиболее значимым является вопрос миграционного вектора село – город. Сегодня Казахстан столкнулся с новым для себя явлением – резким ростом городского казахского населения, формированием и заполнением городского пространства представителями титульного этноса.

Процессы урбанизации населения Казахстана имеют свои особенности, на которых хотелось бы остановиться в представляемой работе. В течение XIX-XX вв. основным компонентом формирования населения Казахстана были внешние миграции. Несмотря на высокие показатели воспроизводства казахов и некоторых других азиатских этносов республики, основным источником роста населения были иммиграционные процессы, в которых участвовало в целом европейское население. Существенное увеличение численности населения Казахстана в отмеченное время происходит за счет европейских этносов. Ситуация начала меняться с 80-х годов XX столетия в связи с активизацией эмиграции. Обозначившаяся тенденция находит свое продолжение и в последующее время, а с распадом СССР и последовавшим за ним экономическим и политическим кризисом число эмигрантов резко увеличивается. В структуре покидающего республику населения существенная доля принадлежит русским, немцам, украинцам и некоторым другим европейским этносам.

С конца XX века население страны начинает формироваться на внутренней основе, что делает приоритетным в миграционных процессах внутренние перемещения населения, процессы урбанизации и освоение городского пространства вчерашними сельчанами.

В целом наибольший рост городского населения произошел в период 2009-2018 гг. – на 1881,9 тыс. человек или на 21,7%. В сравнение с периодом 1999–2009 гг., где рост численности горожан составил 285,1 тыс. человек, 3,4%. Согласно данным, приведенным в таблице 1, с 1989 г. по 1999 г. наблюдается сокращение численности городского населения на 1025,3 тыс. человек, на 10,9%, что связано с активизацией эмиграции русского, в целом европейского, (как правило городского) населения.

Таблица 1 – Расселение населения Казахстана по городам и селам по данным переписей 1989, 1999, 2009 годов и текущей статистики 2018 года [1, 2, 3, 4, 5]

	1989 г.		1999 г.		2009 г.		2018 г.	
	тыс. чел.	%	тыс. чел.	%	тыс. чел.	%	тыс. чел.	%
Все население	16464,5	100	14953,1	100	16009,6	100	18292,7	100
городское	9402,6	57,1	8377,3	56,0	8662,4	54,1	10544,3	57,6
сельское	7061,9	42,9	6575,8	44,0	7347,2	45,9	7748,4	42,4
Казахи	6534,6	100	7985,0	100	10096,8	100	12011,8	100
городское	2506,3	38,4	3615,5	45,3	4841,1	47,9	6562,7	54,6
сельское	4028,3	61,6	4369,5	54,7	5255,7	52,1	5449,1	45,4

У титульного этноса динамика городского населения в обозначенный период – с 1989 г. по 2018 г. стабильно положительная. Здесь наибольший рост горожан произошел также в период 2009-2018 гг. на 1721,6 тыс. человек. В период 1999-2009 гг. численность автохтонов в городах страны выросла на 1225,6 тыс. человек. С 1989 г. по 1999 г. – на 1109,2 тыс. человек (таблица 1).

Анализ статистических данных позволяет сделать вывод о том, что эволюции городского населения на сегодняшний день определяются в большей степени титульным этносом.

О нарастающих темпах урбанизации титульного этноса в суверенный период говорят следующие данные. С 1989 г. по 2018 г. численность городских казахов выросла на 4056,4 тыс. человек, удельный вес в структуре этноса поднялся на 16,2% (таблица 1).

В структуре же всего городского населения в 2018 г. автохтоны составили 62,2%. В 1989 г. удельный вес городских казахов равнялся 26,6%. Т.е. в сравнении с 1989 г. в 2018 г удельная доля казахов-горожан в структуре всего городского населения поднялась на 35,6 пункта. В 2018 г. численность казахов, проживающих в городах, равнялась 6562,7 тыс. человек, что составило 54,6% от их общей численности. Таким образом, большая часть автохтонов в современное время сосредоточена в городских поселениях республики (таблица 1).

Тенденции процесса урбанизации казахов начали проявлять себя со второй половины XX века. Эволюции данного явления не были однозначными, характеризовались прохождением в своем развитии нескольких этапов, на которых считаем необходимым остановиться. В 50-90-е годы миграционный поток титульного населения в город был не очень велик. Главной причиной указанного являлось то, что долгое время казахстанский город был европеизированным, мало чем отличавшимся, например, от города российского. Урбанизация в определенной мере подразумевала под собой русификацию, а восприятие стандартов города – отказ от традиционного сельского уклада жизни. Приезжие из села мигранты очень быстро приспосабливались к городской среде и уже во втором поколении становились русскоязычными. Поэтому, на уровне этнического подсознания казахи, оберегая себя от русификации, потери национальной самобытности, по мере возможности оставались проживать в сельской местности. То есть, до начала 90-х годов урбанизация казахов отличалась малочисленностью, плавностью и предсказуемостью.

Экономический кризис, разразившийся в конце XX в., а также провозглашение суверенитета республики внесли изменения в эволюционные процессы миграционного потока «село – город». Людской потенциал, долгое время копившийся в селах Казахстана, пришел в движение и устремился в города.

Любые миграционные потоки в город не проходят для него бесследно, вносят нечто новое в городское пространство. Нам бы хотелось проанализировать, как изменился казахстанский город под влиянием мигрировавшего в него сельского казахского населения, обозначить новые тенденции в развитии городского пространства, определить их положительные, или, напротив, отрицательные последствия.

В рамках исследуемой проблематики считаем уместным провести аналогию с такими странами, как Россия, Германия, Франция и некоторыми другими, в которых внешние миграционные потоки имеют городскую направленность, т.е. города отмеченных стран пополняются не только за счет внутренних резервов, но и за счет мигрантов из Азии и Африки. Отмеченное актуализирует проблему сосуществования в одном пространстве представителей различных культурных, религиозных и прочих идентичностей.

Для Казахстана разработка проблематики процессов урбанизации имеет несколько иное направление. Приезжающее в город население – это не жители другой страны, напротив, это представители титульного этноса Казахстана. Однако долгое время казахстанский город формировался и развивался по логике европейских стандартов и был заселен преимущественно представителями европейских этносов. До начала 90-х годов XX века особенностями этнодемографического расселения населения республики являлось сосредоточение казахов в селах, европейских этносов – в городах страны. В силу сказанного, в начале постсоветского периода приезжающим в стандартизированный европеизированный город сельским казахам необходимо было осваивать новые стандарты поведения, мышления, перестраивать жизнь согласно новому окружению. Насколько успешным был этот процесс? Удалось ли городу трансформировать поведенческие модели вчерашних сельчан или же, напротив, сельские жители внесли свои коррективы в развитие современного города? На наш взгляд, ситуация для каждого города республики индивидуальна. Во многом трансформации в социальной жизни города зависят от состояния местной экономики, выполняемых функций, развития инфраструктуры, этнокультурной специфики, а также от корпоративных особенностей самих сельских мигрантов.

Необходимо отметить, что большую часть бывших сельчан, проживающих на данный момент в городах республики, характеризует очень тесная связь с селом, родней, оставшейся там или проживающей в городе, а также со своим кланом. Многих бывших сельчан лишь только формально по месту проживания можно отнести к городским жителям. Зачастую, они меняют место проживания с села на город, однако сохраняют при этом традиционный сельский тип мышления и, соответственно, поведения.

Процесс интеграции сельских мигрантов в городское пространство во многом зависит от того, насколько эффективно действуют в тех или иных случаях адаптирующие механизмы. К последним можно отнести места концентрации: по месту проживания, а также места общения – мечети, рестораны,

кафе «для своих» (с привычной кухней, доступными ценами, моноэтническим составом клиентов и обслуживающего персонала). Существуют также виртуальные адаптивные механизмы. К ним относим семейные, клановые и земляческие связи, так называемый «институт агашек». Как правило, данный институт начинает работать при поступлении в вуз, при устройстве на работу, при продвижении по карьерной лестнице и пр. Ядром такой неформальной структуры является «агашка» – человек, занимающий высокий пост, или же влиятельный бизнесмен.

Истории известны самые различные модели освоения мигрантами города. Зачастую они создают свои особые экономические, религиозные или территориальные сегменты в пространстве города. Это могут быть особые экономические ниши, религиозные общины, территориальные анклавы. Для сельских казахов, мигрирующих в город, на наш взгляд, характерны все обозначенные модели, проявляющиеся в том или ином городе в различной степени. Это и места жилищной концентрации (пригороды, отдельные районы города), религиозные и культурные общины, экономические, административные и профессиональные ниши. Т.е. казахи в силу своей многочисленности и удельного преимущества, заполняют на сегодняшний день практически все социально-экономические ниши в структуре города.

Освоение городского пространства может проходить по трем основным сценариям. Первый, движение «от традиционного к современному», т.е. урбанизация, растворение сельчан в городской среде. Второй, движение «от современного к традиционному», т.е. рурализация. Третий сценарий – на основе прежней социальной структуры города, создание или трансформация его отдельных элементов (этнических, культурных, экономических), создающие предпосылки для дальнейшего развития.

Одной из особенностей урбанизации Казахстана является её этнизация.

Почему именно город стал объектом мощной этнизации? Во-первых, процессы формирования независимого Казахстана сопровождались подъемом национального самосознания, поиском цивилизационных идентичностей, что не могло не актуализировать проблему этнического фактора. Во-вторых, основными участниками процессов урбанизации республики в постсоветский период являются казахи, до недавнего времени проживавшие в сельской местности и сохранившие традиционный уклад жизни. Сформированная на базе русского языка и культуры городская среда для мигранта-сельчанина представляется чужой и далекой. Этничность в данном случае может выступать в качестве своеобразной защитной реакции на новые условия жизни, а также в качестве формы консолидации мигрантов, позволяющей переступить барьеры, разделяющие их. Наконец, в третьих, в стратегических программах нациестроительства и развития Казахстана основной упор делается на дальнейшую урбанизацию и модернизацию, на формирование урбанизированной казахской нации. Приоритеты стратегических планов государства, так или иначе, обуславливают проблему этничности.

Ясно, что город в силу того, что он более индивидуалистичен и анонимен, нивелирует этничность. Однако для Казахстана характерны мощные миграционные потоки из села. В некоторых городах численность городских жителей наполовину представлена бывшими сельчанами. Традиционные для города схемы и логика в республике не действуют. Поэтому, на сегодняшний день этнический фактор является чуть ли не самым главным в жизни города. В целом, многое зависит от самого города, его расположения в стране (Север, Юг, Запад, Центр или Восток), экономической составляющей, истории формирования и хинтерланда. Так, для некоторых городов Казахстана этнический фактор стоит на первом месте. Это, как правило, города с наибольшим представительством казахского населения (Шымкент, Кызылорда, Талдыкорган, Семей и др.). Здесь этничность, принадлежность к тому или иному роду (албан, дулат, найман, аргын и т.д.) манифестируются, являются одним из главных маркеров во взаимоотношениях. Для городов с достаточным количеством русских, а также наличием русскоязычного казахского населения (Усть-Каменогорск, Павлодар, Караганда, Кокчетав), этничность не является столь актуальной.

Города Казахстана, относящиеся к первой категории, претерпевают трансформации в направлении «от современного к традиционному». Некоторые из них подверглись процессам рурализации.

Одним из признаков этнизации пространства городов первого типа является создание мест жилищной концентрации мигрантов. Это, как правило, хинтерланд, территория вокруг городских рынков, частный сектор, а также микрорайоны города, с наиболее низкой стоимостью квартир (районы сосредоточения «сталинок», «хрущевок», бараков). Таким образом, в городе появляются этнически маркированные объекты, поля отношений. В стране на социальную инокультурность (сельские мигранты – вчерашние крестьяне) накладывается также и этническая (сельские мигранты – казахи). Мигранты из села выделяются не только обликом, но и языком, религией, традициями. Они «приносят с собой

собственные привычки, манеры, уклад и образ жизни, модели социальной организации, непривычные, а то и глубоко чуждые горожанам» [6].

В городах первой категории, как правило, бывшие сельские жители не стремятся к социально-культурному освоению города, не перенимают городские стандарты жизни, демонстрируют поведенческие модели, основанные не на общепринятой логике взаимоотношений, а ориентированные больше на ту или иную ситуацию. Соседство с такими мигрантами для все еще оставшейся небольшой прослойки горожан-старожил вызывает, как правило, дискомфорт, Но, в силу своей немногочисленности, таким горожанам приходиться принимать правила игры и привыкать к сосуществованию с мигрантами из села. И, если, города данной категории визуально еще отчасти сохранили городской облик, то внутренние качественные процессы в них трансформировались в сторону рурализации.

Отдельного внимания заслуживает краткий анализ освоения сельскими мигрантами городов второй категории. Здесь, можно проследить, как эволюции «от традиционного к современному», так и сценарий – на основе прежней социальной структуры города, создание или трансформация его отдельных элементов. В данных городах, в большинстве случаев, сельские мигранты уже во втором поколении адаптируются к городской среде и интегрируются в урбанизированное пространство. Исключение составляют пригородные территории, которые, как правило, заселяются по этническому принципу и являются ареалами концентрации автохтонов в рассматриваемых городах.

К одним из критериев урбанизированности в Казахстане можно отнести знание английского языка, а также последних технических ноу-хау. Зачастую по названным критериям второе поколение сельских мигрантов демонстрирует большую продвинутость, нежели горожане как таковые. Еще одним критерием городского образа жизни являются современные прокреационные установки населения. Процессы «постарения» рождаемости и снижение ее показателей, эволюции в сторону автономизации и планирования семьи говорят о трансформации репродуктивного поведения бывших сельчан в сторону модернизации. Однако, данные особенности более приемлемы для бывших сельских жителей городов, которые были отнесены нами ко второму типу.

Визуальное пространство практически всех городов Казахстана, претерпев изменения, демонтрирует присутствие в городских поселениях автохтонов. Так, произошли изменения в ономастике городов. Названия многих улиц, проспектов, бульваров, да и самих городов, подверглись переименованию на казахский язык. В городах все чаще можно встретить названия магазинов, супермаркетов, салонов красоты и прочее на государственном языке. Воздвигаются мечети, появляются рестораны для большого количества посетителей, этнические кафе и прочее.

Таким образом, проанализировав урбанизацию, как один из главных миграционных трендов Казахстана, приходим к следующим выводам. Урбанизационные процессы в республике отличаются массовостью и ускоренными темпами. Наряду с этим, этническая окрашенность потока село-город актуализирует проблему этничности, что во многом обуславливается регионом, в котором расположен город. Региональное расположение городского поселения, а также уровень концентрации в нем автохтонов предопределяет дальнейшие векторы развития. Часть городов Казахстана в силу указанным причин подверглась процессам рурализации. В таких городах интенсивность миграционного движения превысила их адаптационные возможности. Эти города захлебнулись большим притоком сельчан, сменив свой облик.

Города же, расположенные по большей части в Северо-Восточном регионе страны, где все еще существенна численность горожан-старожил, со временем переваривают новичков, постепенно «выделывая» из них, и особенно из их детей, горожан. Это нивелирует культурные контрасты и может (хотя и не всегда) снимать этнически маркированное напряжение.

Одним из примеров нивелирования этничности – новая топонимика г. Усть-Каменогорска, где в названиях улиц присутствуют и казахские батыры, философы, просветители, и партизан К.Кайсенов, и классики русской литературы Л.Н. Толстой, А.П. Чехов.

На наш взгляд, наиболее оптимальным для дальнейшего развития городского пространства Казахстана является трансформация его отдельных элементов (этнических, культурных, экономических) на основе прежней социальной структуры. Это создаст предпосылки для дальнейшего развития казахстанского города, сохранения городской субкультуры и, в тоже время, интеграции в городское пространство автохтонов.

Список использованной литературы:

1. Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – 135 с.

2. Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / Под ред. А. Смаилова. – Алматы, 2000. – Т. 1. – 154 с.

3. Демографический ежегодник Казахстана, 2005 // Статистический сборник / Под редакцией К.Абдиева. – Алматы, 2005. – 515 с.

4. Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2010. – 110 с. – С. 17, 23.

5. Этнографический сборник Республики Казахстан. – Астана: Агентство РК по статистике, 2018. – 324 с.

6. Дятлов В.И. Этнизация общественного пространства: причины и механизмы процесса // Вестник Томского государственного университета. История. - 2015. - №5 (37). – С. 6.

УДК 94 (574)
МРНТИ 316. 722 (574)

Сулейменова М.Ж.[1], Касимова С.С.[2], Нұғман Б.[3]

[1]кандидат исторических наук, доцент Карагандинского государственного технического университета, г. Караганда, Казахстан
[2] кандидат исторических наук, доцент Карагандинского государственного технического университета, г. Караганда, Казахстан
[3]кандидат философских наук, доцент Карагандинского государственного технического университета, г. Караганда, Казахстан

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы развития культуры Казахстана на современном этапе. Современные культурные процессы в Казахстане являются многоликими и разнообразными. Под ними понимается широкий спектр изменений, новаций, коренных преобразований, охватывающих различные отраслии сферы образования, науки и культуры, включая все развивающиеся в настоящее время виды и жанры искусства. Поэтому культурный процесс здесь вбирает в себя явления, связанные с взаимодействием и взаимовлиянием национальных культур. Развитая культура способна сплотить вокруг себя народ, делая его сильным, готовым к противодействию вызовов современности. Важно отметить, что Казахстан - колыбель культурного наследия, а сейчас, в современном мире, наши талантливые соотечественники доказывают, что мы можем достигать успеха не только по политическим, экономическим, спортивным, но и культурным свершениям.

Ключевые слова: культура, образование, наука, искусство, полиэтническое общество

М.Ж.Сулейменова[1], С.С. Қасымова[2], Б.Нұғман[3]
[1]тарих ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті, Қарағанды қ., Қазақстан
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті, Қарағанды қ., Қазақстан
[3]философия ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті, Қарағанды қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі кезеңдегі Қазақстан мәдениетінің даму мәселелері қарастырылған. Қазіргі кездегі Қазақстандағы мәдени үрдістер алуан түрлі және әркелкі. Мұның астарында білім беру, ғылым және қазіргі таңдағы даму үстіндегі өнердің барлық түрлері мен жанрлары енетін мәдениеттің түрлі салаларын қамтитын өзгерістердің, жаңарулардың, түбірімен қайта құрулардың кең шоғыры жатыр. Сондықтан бұл жерде мәдени үрдіс өзіне ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеттестігімен және өзара ықпалымен байланысты құбылыстарды қабылдайды.

Дамыған мәдениет халықты күшті, қазіргі заманғы сын-қатерлерге қарсы тұруға дайын ете отырып, өз айналасына біріктіре алады. Қазақстан - мәдени мұра бесігі екенін атап өткен маңызды. Қазіргі таңда

заманауи әлемде біздің дарынды отандастарымыз қазақстандықтардың тек саяси, экономикалық, спорт жағынан ғана емес, сондай-ақ мәдени жетістіктер бойынша да табысқа жете алатынын дәлелдеуде.

Түйін сөздер: мәдениет, білім беру, ғылым, өнер, көп этносты қоғам

Suleymenova M.Zh.[1], Kassimova S.S.[2], Nugman B.[3]
[1] candidate of historical sciences, associated professor of Karaganda state technical university, Karaganda, Kazakhstan
[2] candidate of historical sciences, associated professor of Karaganda state technical university, Karaganda, Kazakhstan
[3]candidate of philosophikal Sciences, associated professor of Karaganda state technical university, Karaganda, Kazakhstan

CULTURAL DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AT THE PRESENT STAGE

Abstract

In this article questions of Kazakhstan cultural development at the present stage are considered. Modern cultural processes in Kazakhstan are many-sided and various. They are understood as a wide range of changes, innovations, drastic alterations which coverdifferent industries and spheres of education, science and culture including all developing nowtypes and genres of art. Therefore cultural process hereincorporates the phenomena connected with interaction and interference of national cultures. At the same time it should be noted that cultural processes in Kazakhstan society are not limited only by national cultures, but also by the variety of social and political, social and economic transformations.

Developed culture can unite the people around itself, making it strong, ready to confront the challenges of modern times. It is important to note that Kazakhstan is the cradle of cultural heritage, and now, in the modern world, our talented compatriots prove that we can achieve success not only by political, economic, sports, but also by cultural achievements.

Keywords: culture, education, science, art, multiethnic society.

В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подчеркивает, что в Третьей модернизации Казахстана главная цель – войти в тридцатку развитых государств мира. Одной из этой цели является модернизация общественного сознания, где большая роль отводится культуре как духовной модернизации [1].

В 2013 году Н.А. Назарбаев, выступая по поводу присуждения Президентской и Государственной премии представителям казахстанской интеллигенции, отметил, что вопросы развития культуры и утверждения высокой духовности в казахстанском обществе также важны, как и экономический рост или повышение благосостояния народа [2]. Все годы Независимости государство уделяет большое внимание развитию культуры. Досрочно реализовав главные цели Стратегии «Казахстан–2030», республика приняла новую Стратегию до 2050 года. Она должна чётко распознаваться в системе восприятия культурных ценностей различных народов мира. Это касается всех видов современного искусства – музыки, театра, кино, литературы, живописи и т.д. Казахстанская культура должна стать такой же узнаваемой в мире, как, например, китайская, российская, японская, корейская и другие культуры. Речь идёт о том, что Казахстану нужно стратегическое видение вхождения в 30-ку наиболее известных культур мира. Для этого следует задействовать новейшие технологии продвижения информации.

В условиях развития независимого Казахстана стало возможным реализация государственной программы «Мәдени мұра» - «Культурное наследие» (2004 г.), ощутимые результаты которой проявляются в деле возрождения и развития культурного достояния казахского народа. Так был возрождены культурно-исторический памятники, проведены археологические исследования на древних стоянках, поселениях, городищах, организованы экспедиций в Китай, Турцию, Монголию, Узбекистан, США, Западную Европу и другие страны в результате которых исследователями было обнаружено более пяти тысяч ранее неизвестных рукописей и изданий, наполнивших культурный фонд республики. За прошедшие годы из национальных библиотек Европы были привезены более 70 древних рукописей, отражающих историю, экономику древнего Казахстана. Необходимо отметить, что в рамках Государственной программы «Культурное наследие» в республике была проведена огромная работа: появились на свет несколько сотен томов научных изданий по 16 направлениям, 10 томов «Казахской философии»

также были созданы интернет-порталы «Казахстанской электронной библиотеки» и «Культурного наследия». Были реставрированы 30 памятников истории и культуры, проведены археологические исследования 27 древних городищ, стоянок. Ценными для изучения истории были написаны и изданы 10-ти томные издания «Отан тарихы» / История Отечества» в 20-ти книгах. Учеными Института истории государства были изданы книги «Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства», также «Алимхан Ермеков», «Жумабек Ташенов».

В 2014-2016 гг. была принята программа исторических исследований «Народ в потоке истории» созвучная работе Президента Н.А. Назарбаева «В потоке истории» для воссоздания и изучения богатой истории казахского народа с древнейших времен до современности. Работа в этом плане продолжается и в настоящее время. Созданы Художественные советы по отраслям. Их деятельность направлена на повышение социокультурной отдачи творческого сообщества в вопросах деятельного участия в решении задачи вхождения Казахстана в число 30-ти развитых стран. В республике действуют множество республиканских и местных национально-культурных центров: республиканское общество «Казақ тілі», Всемирная ассоциация казахов, Русская община, Русский союз, русский национально-культурный центр «Согласие», славянское культурно-просветительское общество «Истоки», Республиканский татарский культурный центр, Совет немцев Казахстана, Ассоциация развития культуры чеченского и ингушского народов «Вайнах», Ассоциация румын и молдаван и другие. Издаются журналы «Простор», «Нива», «Мысль», «Жулдыз», «Акикат», «Тамыр», «Евразия», «Нурбах», альманахи «Дидар», «Литературная Азия», книжное обозрение «Книголюб», республиканский бюллетень «Фикер» на татарском и русском языках, альманах «Феникс», газеты «Дойчеальгемайнецайтунг», «Уйгур авази», «Коре ильбо» и другие.

Государственная политика в области культуры и национальных отношений проявляется, прежде всего, в возрастании внимания деятельности музеев, выставочных площадок, вернисажей, театров, развитию кино и эстрадного искусства, в поддержке талантливых певцов, художников, музыкантов и других мастеров искусства и культуры. Государственную поддержку получают народные артисты Казахстана, такие как Алибек Днишев, Роза Рымбаева, Димаш Кудайбергенов, творческие коллективы «Муз-Арт, «Улытау», дуэт «Нур-Мукасан». Мировое признание получили лауреаты многих престижных премий Парижа, Лондона и Рима пианистка Жания Аубакирова и скрипачка Айман Мусаходжаева, оперная певица Майра Мухаммедкызы, скрипач Марат Бисенгалиев, которые являют миру талант и культуру казахского народа. Интересны и значимы произведения как маститых писателей: А.Нурпеисова («Последний долг»), З.Кабдолова («Мой Ауэзов»), А.Кекильбаева (драма «Абылайхан»), Шерхана Муртазы («Луна и Айша»), Д.Исабекова («Истина Ай-Петри»), А.Нуршаихова («Писатель и его друзья»), так и молодых: Аскара Алтая, Алибека Аскарова, Айгуль Кемельбаевой, отмеченных Государственной премией «Дарын». Известные писатели Д.Снегин, М.Симашко, Г.Бельгер стали лауреатами Президентской премии мира и духовного согласия.

За годы независимости развитие получило образование. Новая структура национальной системы образования была создана согласно статье 30 Конституции Республики Казахстан и Международной стандартной классификации образования: дошкольное воспитание и обучение, среднее, высшее, послевузовское образование, основанные на непрерывности и взаимосвязи. В ходе реформы 90-х годов в Казахстане была создана система общего (среднего и высшего образования, которая состояла из государственного и негосударственного секторов. Главные задачи системы заключались в дальнейшем развитии качественного как общего, так и специального образования, которое было необходимо для устойчивого развития страны в XXI веке.

В 2000-х годах большие изменения произошли в системе среднего образования. С 2004 года ученики стали проходить Единое национальное тестирование, которое явилось одновременно и выпускным экзаменом в школе и экзаменом для поступления в вуз. В эти годы формировалась национальная система оценки качества образования, обсуждался вопрос об оптимальной интеграции отечественного образования в мировое образовательное пространство, внедрялись в учебный процесс новые информационные и кредитные технологии, велась дискуссия в обществе о переходе на 12-летнее среднее образование.

Главным требованием времени является качество и востребованность образования. Поэтому система профессионального образования должно быть адаптирована к рынку труда. Уникальные образовательные проекты, реализуемые по инициативе Главы государства, сделали казахстанское образование не только узнаваемым во всем мире, но и позволили войти в пятерку стран-лидеров по Индексу развития образования [3]. Были разработаны госпрограммы реформирования и развития образования в Республике

Казахстан: «Дарын», «Образование», «Ауыл мектебі» («Сельская школа»), «Балапан», программа «Студенческое жилье».

Существенно изменилась структура вузовского образования, целью которой является – удовлетворить спрос общества, государства, дать возможность человеку выбирать содержание и сроки обучения. Поэтому структура высшего и послевузовского профессионального образования в Казахстане трехуровневая: бакалавриат, магистратура и докторантура. Такая структура стала возможной благодаря присоединению Казахстана к Болонскому процессу, к унифицированным международным стандартам образования.

Огромное значение для подготовки кадров и развития образовательных связей с ведущими зарубежными университетами имеет Государственная программа «Болашак». Программу прошли более 10 тысяч человек. Основной целью государственной Программы образования на 2011-2020 годы является повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого роста экономики.

С обретением независимости перед Казахстаном встала задача формирования своей собственной научной базы. Первыми шагами на этом пути были создание законодательного и организационного фундамента деятельности казахстанской науки. В 2001 г. был принят Закон Республики Казахстан «О науке». С этого года наблюдалось увеличение числа специалистов-исследователей. Постановлениями Правительства были учреждены крупные научно-технические программы: по сохранению, развитию и использованию генного фонда растений, научному обеспечению производства, идентификации и сохранению продуктов сельского хозяйства, программа по развитию государственной системы научно-технической информации Республики Казахстан. Институциональная структура науки Казахстана постоянно совершенствуется. В целях интенграции науки при высших учебных заведениях открылись научные центры. Так, в 2010 году по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в Астане был создан университет международного класса, получившее новое название – Nazarbaev Universiny / Назарбаев Университет. Главной целью Университета является – стать вузом с сильной и современной научной инфраструктурой, направленной на проведение инновационной исследовательской деятельности. Новый Университет способствует становлению Астаны в качестве научно-образовательного и культурного центра Евразии с талантливым, конкурентоспособным человеческим капиталом, обеспечивает опережающее развитие и выход на международный уровень системы образования и науки Республики Казахстан. По мнению Н.А. Назарбаева наука должна быть основой инновационной экономики. Благодаря реализации Государственной программы развития науки Казахстан на 13 позиций улучшил свое место в рейтинге глобальной конкурентоспособности по индексу «Инновационное развитие».

В условиях восстановления государственности и строительства национального государства постепенное значение приобрела проблема возрождения и восстановления справедливости в отношении казахского языка – языка, принадлежащего народу, давшему имя нашему государству. 1989 году согласно «Закону о языках» и Конституции Республики Казахстан, казахский язык был объявлен государственным языком. В настоящее время разрабатывается и реализуются различные программы по интенсивному изучению казахского языка всеми гражданами страны. Казахский язык является ключом к карьерному росту, усовершенствованию и развитию потенциала граждан Республики Казахстан. На XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана Глава государства отметил, что к 2017 году овладения государственным языком составит 80% населения республики, а к 2020 году не менее 95% [4]. В Послании народу Казахстана «Новый политический курс состоявшегося государства - Стратегия «Казахстан-2050» Президент отметил к 2025 году казахский язык станет главенствовать во всех сферах жизни, станет языком повсеместного общения. С 2013 года намечен и осуществляется комплекс мер по переводу казахского языка на латинскую графику, которая облегчит изучение иностранных языков, создаст условия для интеграции в мир, лучшего изучения английского языка и языка Интернета, и самое главное - это даст толчок модернизации казахского языка [5].

В Казахстане уделяется внимание изучению не только казахского в качестве государственного языка, также русского, имеющего статус как официального языка, но также изучение английского языка, доля населения, владеющего английским языком, к 2020 году составит не менее 20%. Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отмечает, любому казахстанцу, как и нации в целом, необходимо обладать набором качеств, достойных XXI века: программой «Триединства языков», компьютерная грамотность, культурная открытость. Все эти качества, включая и программу трехъязычия, программу культурного и конфессионального согласия – это часть подготовки всех казахстанцев к жизни в XXI веке. Это часть нашей конкурентоспособности.

Развивая свои мысли о развитии культуры Казахстана Н.А. Назарбаев в Послании народу Казахстана «Нұрлы жол – Путь в будущее» [6] подчеркивает, что в числе необходимых условий для создания новых возможностей и раскрытия потенциала казахстанцев, следует дать новые импульсы развитию все казахстанской культуры. Следует разработать долгосрочную Концепцию культурной политики. В рамках ее реализации в Казахстане уже решаются ряд задач по формированию конкурентноспособной культурной ментальности, основанной на основополагающих ценностях Мәңгілік Ел. Эту идею Глава государства Н.А. Назарбаев озвучил в своей статье «Семь граней Великой степи» [7], отметив, что особое внимание необходимо уделить Великим именам Великой степи таким как *аль-Фарабии Яссауи, Кюль-Тегин* и *Бейбарс, Тауке* и *Абылай, Кенесары* и *Абай* и многим другим, внесшим значимый вклад в развитие казахской земли, в целом Казахстану в разные исторические периоды. В связи с этим Первый Президент предлагает создать научно-популярные серии «Выдающиеся личности Великой степи» – «Ұлы Дала тұлғалары», организовать Всемирный конгресс тюркологов в Астане в 2019 году и Дни культуры тюркских этносов, где в экспозициях музеев различных стран будут представлены древнетюркские артефакты.

В статье Главы государства особое место отводится Казахстану как прародине тюрков, то есть наш Казахстан является – священным *«Қарашаңырақ*, предлагает образовать Музей древнего искусства и технологий Великой степи «Ұлы дала», выпустить сборник «Древние мотивы Великой степи» – коллекцию значимых произведений. Большую роль для модернизации исторического самопознании народов занимает киноискусство поэтому Президент предлагает создать Общенациональный клуб исторических реконструкций «Великие цивилизации Великой степи» и проводить на его основе фестивали в Астане и регионах Казахстана. В целом Президент Н.А. Назарбаев предлагает создать целостную систему изучения культурного наследия тюркских этносов к которому непосредственно относится и казахский народ.

Изучая и исследуя историю казахского народа в Казахстане тем не менее большое внимание уделяется самобытности культур всех народов, проживающих в республике. Оно характеризуется обращением к человеческим ценностям, полнокровному возрождению прогрессивных народных традиций и обычаев, возвращению к гуманитарным наукам, признанию ценности и самостоятельности всех национальных культур.

Список использованной литературы:

1.Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017, 13 апреля.

2.Выступление Назарбаева Н.А. на встрече интеллигенции по случаю вручения Президентских и Государственных стипендии деятелям литературы и искусства. Официальный сайт Президента РК. 9 январь. 2013.

3. О роли образования и науки в свете Послания Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь 2050»: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // /Казахстанская правда. – 2014. – 18 января.

4. Выступление Н.А. Назарбаева на 17 сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2011. – 19 апреля.

5. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства // Казахстанская правда. – 2012. – 15 декабря.

6. Назарбаев Н.А. Нұрлы жол – путь в будущее. Послание Президента народу Казахстана //Казахстанская правда, 13 ноября 2014 года. – Алматы:Атамұра, 2014. – 368 с.

7. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи // Казахстанская правда. – 2018 г. 24 ноября.

ЖАЛПЫ ТАРИХ

ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ОӘЖ:94 (517) (045)
МРНТИ

Г.Байжұма[1], З.О. Дүкенбаева[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультетінің 2 курс докторанты
[2]т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультетінің профассоры
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

1911-1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚИЛЫ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазақстандағы халықтың қоныстануының бірқатар зерттелмеген түйінді мәселелерін айналып кетуге болмайды. Олардың қатарында дүние жүзі бойынша қазақ диаспорасы көп шоғырланған Моңғолия қазақтарының қилы тарихына ерекше тоқталып кету керек. Себебі тәуелсіздік қарсаңында ұлы көштің тізгінін ең алғашқылардың бірі болып тартқан моңғолия қазақтары еді. Аталмыш мәселелерді жан-жақты зерттеу, қазақтардың Моңғолия топырағында басынан кешірген өмір тарихы, қазақы салт-сана, тіл мәдениетінде болған кейбір өзгерістерді айшықтау жалпы қазақ тарихының бір кемтігін толтырып, қазақ тарихын зерттеу, зерделеу мүмкіндігін арттыра түсері сөзсіз.

Мақалада автор, 1911-1940 жылдар аралығындығы Моңғолия қазақтарының басынан кешкен қилы тарихын тарихнамалық зерттеулер арқылы ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Моңғолия қазақтары, Қобда, Баян-Өлгий, Сыртқы Моңғолия, Алтай, Мәнжу-Цин.

Байжума Г.[1], Дукенбаева З.О.[2]
[1] докторант 2 курса исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
[2] д.и.н., профессор исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

ИСТОРИЯ КАЗАХОВ МОНГОЛИИ В 1911-1940 ГОДЫ

Аннотация

Нельзя обойти ряд малоизученных ключевых вопросов миграции населения Казахстана. Особого внимания заслуживает сложная история монгольских казахов, так как эта казахская диаспора сконцентрирована по всему миру. Всестороннее изучение этих вопросов, истории жизни казахов на монгольской земле и выявление определенных изменений в казахском языке, культуре и языковой культуре, несомненно, улучшает изучение истории казахского языка в целом.

В статье автор раскрывает через историческую историографию далекую историю монгольских казахов между 1911 и 1940 гг.

Ключевые слова: казахи Монголии, Кобда, Баян-Улгий, Внешняя Монголия, Алтай, Манджу-Цин.

G.Bayzhuma[1], Z.O. Dukenbayeva[2]
[1] doctoral candidate 2 courses the department of history of ENU of L.N. Gumilev
[2] d.h.s., professor the department of history of ENU of L.N. Gumilev
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE HISTORY THE KAZAKHS OF MONGOLIA IN 1911-1940 YEARS

Abstract

A number of poorly studied key issues of migration of Kazakhstan cannot be avoided. The complicated history of the Mongolian Kazakhs deserves special attention, since this Kazakh diasporas is concentrated around the world. A comprehensive study of these issues, the history of the life of Kazakhs on Mongolian soil and the

identification of certain changes in the Kazakh language, culture and language culture, undoubtedly improves the study of the history of the Kazakh language as a whole.

In article the author reveals through a historical historiography far history of the Mongolian Kazakhs between 1911 and 1940 years.

Keywords: Kazakhs of Mongolia, Kobd, Bayan-Ulgy, External Mongolia, Altai, Mandzhu-Qing.

Шетелдегі қазақтар мәселесі Отан тарихының, әсіресе оның тарихи демография саласының ең бір өзекті проблемасы болып табылады. Оның өзектілігі тәуелсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік, ұлттық, саяси-әлеуметтік жағдайына тікелей байланысты екендігі анық. Себебі Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі мемлекет құрушы қазақ ұлтының өркендеуіне байланысты және мемлекеттің ең құнды байлығы – қазақ халқы, оның әлеуметтік демографиялық дамуы – мемлекеттің, ұлттың, этностың өзегі екендігі даусыз. Жалпы алғанда тарихи демография тарихты ғылым ретінде байытатын және көптеген үдерістердің түсінігін кеңейтіп, тарихқа жаңа, шынайы мән беретін адамзат тарихын ғылыми зерттеудің басым бағыты болып табылады. Халық тарихты жасаушы, байланыстырушы буын ғана емес, сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің дамуының көрсеткіші. Қазіргі заманғы тарих ғылымында басты назар тікелей тарихты жасаушы – халық пен адамды зерттеуге арналған. Отандық тарих ғылымы оның негізінде халықтардың тарихы мәселесін жан жақты және тиянақты зерттемей одан әрі қарай дами алмайды.

Дүние жүзінің бірнеше елінде өмір сүріп жатқан қазақ этносының өкілдері ХХ ғасырдың аяғында әлемді қамтыған саяси-экономикалық өзгерістер кезеңінде Қазақстан Республикасына бет бұрып, келешегін ұлттық ортада жалғастыруға ұмтылды. Бұл үрдіс өз ырғағымен жалғасып, шетелдегі қазақ этникалық топтар мен диаспоралардың тарихы мен өмір салтын тереңірек білу үшін олардың этномәдени ерекшеліктеріне сай пәрменді іс-шараларды ұйымдастыру қажеттілігі туындап отыр. Демек, шетелдегі қазақтардың ең ірілерінің қатарында саналатын, өзіндік тарихи қалыптасу ерекшелігімен дараланатын Моңғолияда тұратын қазақтардың тарихын зерттеу осындай сұраныстан дүниеге келді.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігін жарияламастан бұрын-ақ Моңғолиядағы қазақтар тарихи отанына ұлы көшті бастап, ұлт алдындағы парызын өтеуге құлшынды. Қазақтың осы бір алғашқы легінің ұлы көші қазақ диаспоралары мен ирриденттерін кешенді түрде тануға жетелейді. Олардың өткен тарихы мен қазіргі кездегі ахуалын ғылыми сараптамадан өткізу арқылы шетелдегі қазақтардың Отанынан ажырауы, ұлттық этномәдени болмысын сақтауға талпынысы, тарихи отанына ұмтылу себептері, одан туындайтын салдарлар негізінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен Қазақстандағы халықтың қоныстануының бірқатар зерттелмеген түйінді мәселелерін айналып кетпеуге болмайды. Олардың қатарында дүние жүзі бойынша қазақ диаспорасы көп шоғырланған Моңғолия қазақтарының қилы тарихына ерекше тоқталып кету керек. Себебі тәуелсіздік қарсаңында ұлы көштің тізгінін ең алғашқылардың бірі болып тартқан моңғолия қазақтары еді. Аталмыш мәселелерді жан-жақты зерттеу, қазақтардың Моңғолия топырағында басынан кешірген өмір тарихы, қазақы салт-сана, тіл мәдениетінде болған кейбір өзгерістерді айшықтау жалпы қазақ тарихының бір кемтігін толтырып, қазақ тарихын зерттеу, зерделеу мүмкіндігін арттыра түсері сөзсіз. Айта кететін бір жәйт, бүгінде қазақ пен моңғол деген екі халық, екі ұлыс елдің тарихының тоғыстығына байланысты бірқатар материалдар осы күнге дейін толық зерттелмей, екі елдің архив қорларынан шыға алмай жатқаны ақиқат.

Жалпы алғанда Баян-Өлгей мен Қобда аймақтары Моңғолиядағы қазақтардың ең тығыз орналасқан жері. Соның ішінде 6-7 атадан бері Қобда өңірінде қоныстанған қазақтар осы аймақтың жергілікті тұрғындары десе де болғандай. Қобданың өлке тарихы қытай жылнамаларында ерте ортағасырлардан басталады. Өлкенің өзегі Алтай таулары мен әйгілі Қобда дариясы. Қобда Көк түркілердің ежелгі мекені. Өлкені әуелі Көк түркілер, одан Қырғыз, Ұйғыр, Қидан, Наймандар мекендеді. Шыңғыс хан 1204 жылы наймандарды жеңіп, мұндағы аймақты өзіне қаратты. 1206 жылы Ұлығ Моңғол ұлысы (Их Монгол улс) құрылғанда бұл өлкені Хорч ноянның құзыр билігіне берді. Ол туралы «Моңғолдың құпия шежіресінде» былай деп жазады: «.... үш мың Бааринде рге Тахай, Ашиг және Адарғандық Чинос, Тоолис, Теленгіт аймағын қосып он мыңдық етіп Хорчының билігіне берілсін. Ол Ертіс дәриясы бойындағы Орман жұртына дейінгі ел, жұртты билесін. Орман жұрты да Хорчыға қарасын. Оның рұқсатынсыз кімде кім Орман жұртына қарай қоныс аударушы болмасын. Хорчының сөзіне көнбегендер жазалансын» [1]. XYI ғасыр соңына дейін өлкені Хорчы ұрпақтары биледі. 1368 жылы моңғолдың державалық билігі құлағаннан кейін 150 жыл бойы өлке ойраттардың жеке-дара билігінде болды. XYII ғасырдың орта кезінде ойраттың төрт аймағы: Чорос, Дөрвөд, Торгууд, Хошууд негізінде Хотогчин батыр хунтайшының басшылығында Жоңғар (Зуун гар) хандығы құрылды. 1755-1758 жылдары жоңғарларды Чиң державасы басып

алды. Шүршіт-қытайлар Қобда шебін құрып, Улиастай, Қобданы шүршіттердің әскери-стратегиялық орталығына айналдырды. 1911-1912 жылдары Қобда қаласы шүршіт-қытайлардан азат етілгеннен кейін өлкеге Қытай және Ресейліктер екі жақтан көз тіге бастады. Ұлты торғауыт Палт ван Қытай атынан, Дамбийжанцан және басқалар Ресей атынан Қобдаға иелік ету үшін түрлі айла-шарғылар жүргізді. Екеуі де кеі жақтан әскер кіргізді. Бірақ бұл тайталаста ресейліктер басымдыққа ие болды. Ресейліктер 1865 жылы Қобдаға өз консулдығын құрып, 1867 жылы мұнда ресейдің алғашқы сауда керуені келді.

Қазақтардың алғаш Қобда бетіне келе бастауы да осы кезден басталады. Бұл оқиғалар Қобда өлкесін зерттеуге жол ашты. 1870-1920 жылдар аралығында Қобдаға Ресей шығыстанушы, өлкетанушылардың 12 экспедициясы келді. Олардың ішіндегі ең ірілері Г.Н. Потанин, В.В. Сапожников, И.Г. Грумм-Гржимайло, А.М. Позднеев, А.Д. Симуков экспедициялары. Барлығы да Қобдада болды. Г.Н. Потанин, В.В. Сапожниковтар Қобдада бірнеше ай, әйгілі моңғолтанушы ғалым Б.Я. Владимирцов 6 ай, А.В. Бурдуков Ханкельцик өзені бойында орналасқан Я.И. Мокиннің сауда өкілдігін бастап 1908-1927 жылға дейін 19 жыл тұрды. Барлығы да аса құнды еңбектер жазды. Аталмыш зерттеу жобасында олардың еңбектері кеңінен қолданылды. Барлығы да Қобда асқан қазақ көші туралы жазды. Далама Дамбийжанцанмен жақын ара-қатынаста болған А.В. Бурдуков 1912-1914 жылдары қазақтар қасірет тартқан «Жалама айдаған» оқиғасының куәгері болды. Ол бұл туралы жазды да.

Қобда зерттеудегі әйгілі еңбектердің қатарында Цэвээн-Жамсраноның «Дархад, Хөвсгөл нуурын Урианхай, ... Хасаг, Хамниган нарын гарал, үндэс байдлын үгүүлэл», Д.Гонгордың «Ховдын хураангуй түүх» атты еңбектері жатады. Д. Гонгор Қобданың тарихын термелесе, Ц.Жамсраны алғаш Қобда асып келген қазақтардың саны туралы мәлімет берді. Бұл еңбектер этно-демография тұғысынан да құнды. [2,3]

Моңғолия қазақтарының тарихы туралы З.Қинаятұлы және басқалар жазды. Автор Моңғолия қазақтарының әлеуметтік, тарихи-мәдени жағдайына тоқталып, ол жақтағы қазақтар жайлы жан-жақты мағлұмат берді. Негізінен алғанда З.Қинаятұлы XVIII-XIX ғғ. Қобда аймағының табиғаты мен тарихи географиясы, ондағы қазақтардың жағдайы, тыныс-тіршілігі, көпке мәшhүр болған адамдар жайлы баяндайды. Дегенмен де автор XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі саяси оқиғаларды назардан тыс қалдырды. Міне, осы олқылықтың орнын толтыру үшін осы мақала дүниеге келіп отыр. [4]

Қобда бетіндегі қазақтар XX ғ. бас кезінен бастап біршама уақыт берекелі өмір сүрді. Сол дәуірді Ү.Ақыт қажы «алшаңдап азғантай жыл кеңдік көрген», «бір-бір үй, бір-бір ауыл болып», «толықсып бақ дәулетке толады» - деп сипаттап, кейіннен халықтың бейбіт өмірі бұзылғанын айтады. Дәл сол кезде, бұрынғы Цин империясының батыстағы тірегі Қобда өңірі кімнің иелігінде болуы өте күрделі мәселеге айналды. Цин империясының күйреуі Ресей үшін аса ұтымды болды. Себебі Ресей сыртқы Моңғолияның тәуелсіздік алуына қол ұшын берді. 1911 жылы Моңғолияда тарихи бетбұрыс басталды. Моңғол әулетінің Мәнжу-Қытай отаршылдығына қарсы жүргізіп келген ұлт-азаттық қозғалысының нәтижесінде Моңғолия ұлт бостандығын қолына алды. Моңғолияның астанасы ұлы Хүрээде доңыз жылы желтоқсан айының басында, Еуропа санауы бойынша 1911 жылдың 1 желтоқсанында Моңғолдың хан, ван, гун, әкімдері мен дін басыларының ұлы құрылтайы Моңғолия дербес ел болғанын жария етіп, күллі Моңғол әулетіне арнаулы үндеу шығарды. Үндеуде Моңғолия ұлт тізгінін өз қолына алғандығын, бұдан былай ешкімге бағынышты емес екендігін мәлімдеді. [5]

Богдахан Халханын төрт аймағынан әскер жасақтау туралы құпия түрде тапсырма берді. Ұлы Хүрээнге бірнеше күннің ішінде мың әскер жасақтады. Богдахан 1911 жылдың 30 желтоқсанында Хүрээдегі Мәнжу-Цин амбаны Сандоны үш күннің ішінде Моңғолиядан өз еркімен кетуін талап етті. Моңғол жерінде арқа сүйер күші қалмаған Сандо амбан Моңғолиядан кетуге мәжбүр болды. Сөйтіп, Моңғолиядағы Мәнжу-Цин әулетінің 220 жылға жалғасқан билігі құлады.

Осы тұста Мәнжу-шүршіттің Қытайдағы билігі де құлап, дербес Жунго мемлекетін құрғаны да әлемге аян болған еді.

Сөйтіп, ұлы Хүрээде 29-желтоқсанда әмір Богда Жабзундамбаны хан көтеруге арналған салтанат өтіп, Жабзундамба Моңғолияның үкімет және дін басы, зайыбы Дондогдулам «Улсын дарь эх» (ел анасы) деп жарияланып, ұлыстың хас таңбасы және алтын әріппен жазылған мәртебелі ұсыныс хаты Богдаға табыс етіліп, азиялық ұлы үрдіс бойынша ақшыл түстен басталған тоғыз сыйға тартылды.

1912 жылдың 1 қаңтарын «Богданы көп болып хан көтерген» немесе дербес Моңғолияның бірінші жылы деп санап, ұлы Хүрээнің Богдахан билігіндегі Моңғолияның астанасы етіп жариялады. Осынау жаңаша жыл санау 1941 жылға дейін, ұлы Хүрээнің аты 1924 жылға дейін жалғасты. Моңғолияның мемлекеттік үрдісі осылайша тағы бір рет бой көрсетті.

Алтай, Қобда өңіріндегі халықаралық шиеленісті жағдай біршама саябырлаған шақта Қобда қазақтары «Жалама айдаған» деген ауыр оқиғаға душар болды. Бұл оқиғаның басталуына қазақтың өз арасындағы алауыздық, ынтымақсыздық, бақталастық тартыс үлкен кесірін тигізді. Бұрындар Моңғолия жеріне төрт мәрте келген, Дамбийжанцан Алтай бетіндегі қазақтарды Қобда бетіндегі ағайындарымен қосылып, бүкілкіндік Азияны қамтыған саяси аласапыранында үлкен күш пен дербестікке қол жеткізу мүмкіндігін тудырмау үшін қазақтарды моңғол жұртының ішіне қарай мәжбүрлікпен қоныстандырып, шашырату саясатын әскери зомбылықпен жүзеге асырған. Қазақтарды өз жұртынан 300-350 шақырымға мал-мүлкімен айдап, аса қатыгез, қанішер әрекеттерге барып, қазақтардың үрейін алды. Осы тұста қазақтың бас біріктіретін елағалары дүниеден озып, ел басы бірікпей қалды. Дүрбіттер ортасына қазақтарды айдап апарған оның жендеттері қазақтарды будда дініне зорлап енгізу, әскери басыбайлыққа пайдалануды көздейді. Алайда, қазақтар тойтарысына тап болып, «Қазақтар бір түннің ішінде Бұрғыстай жағасында жаудың 33 әскерін жайратып, 300 ауыл үй, мал-мүлкін алып, Бөхмөрөн өзенін өрлеп көшіп, Ресей жері Қос-Ағашқа бар» [6]

Жаламадан азат болған қазақтар Тува жері арқылы Қосағашқа өтіп, ондағы қандастарын паналап, кейіннен 1913 жылы мемлекетаралық келісім бойынша кері қайтарылды. Қобда қазақтары осы тұста әлеуметтік-экономикалық, саяси жағынан үлкен дағдарысқа ұшыраған. Қазақтардың біраз бөлігі тувалықтар мен алтайлықтар арасында қалып қойғандығы туралы ауызекі деректер бар. 1913-1915 жылдар аралығында Қобда бетінің ежелгі тұрғын қазақтарының басым көпшілігі мекеніне қайта оралды.

1913 жылы шілдеде Қобда қазақтарының өкілдері Моңғолдың жаңа билеушісі Боғда ханға хат жолдап, Сыртқы Моңғолия құрамына кіруге дайын екенін мәлімдеді [7] . Ұсыныс сол күйінде толығымен қабылданды және оған Сыртқы Моңғолияның Ресей ықпалында болуы себеп болды. Сонымен қатар, 1914 жылы 8 қыркүйектен 1915 жылдың 15 маусымына дейінгі Ресей, Қытай мемлекеті, Сыртқы Моңғолия арасындағы келіссөзде, моңғолдар тарапынан кіргізген жобада «... Қобда қазақтары мекендеген жер.... т.б. қатарлы жерлер Моңғолия шекарасына сиысады», - деп белгілейді [8]. Осының негізінде Сыртқы Моңғолия деген ұғымға 1,5 млн. км^2 жер, 600-700 мың адам енді. Сөйтіп, 1911-1921 жылдар аралығында Қобда бетіндегі қазақтар Сыртқы Моңғолия құрамында қалғанымен, саяси тұрғыдан бейтарап болып, іс жүзінде өзін өзі биледі. Аса аумалы төкпелі осы дәуірде қазақ атқа мінерлері әрбір оқиғаға көз тігіп, өзінше қорытынды жасап, ұлттық, рулық биліктен арылмауға тырысты.

1921 жылы Моңғолияның батысына Бакич, Сокольницкий, Казанцев, Кайгардов бастаған Қазақ төңкерісінен соққы алған ақ гвардияшылар 2000-2500 әскері келсе, соңынан қызыл армия қолы қуа келіп, қазақтар тұрған өлкені шайқас алаңына айналдырды. К.К. Байкалов, Ц.Хасбаатар бастаған қызыл әскерлер Кайгардов бастаған ақтармен 1921 жылы тамыз айында Баян-Өлгейдің Сақсай деген жерінде кездесіп ұзақ шайқасады.

«Алтай 7 ұраңқай ауданының Бадрах деген әкімі, қазақтың 12 Абақ-керейін билеген Дөрбетхан деген әкімдері қызылдардың қолбасы мен Моңғол өкіметінен батыс өлкеге жіберілген өкіл Хасбаатарға келіп, қазақ халқының жайын баяндап, өз ықтиярлығымен Сыртқы Моңғолияда жеңген революцияшылдарды мойындап, олардың билік құрамына кіріп, бір өкіметте болуға келісім жасап, мәлімет қалдырды» - деп жазады оқиғаның куәгері Ц.Дамбадорж. К.К. Байкаловтың отряды қоршауда ауыр жағдайда күн кешіп, Қосағашқа қазақтарды бірнеше рет елшілікке жіберіп, солардың арқасында қызыл армияның 21-дивизиясының Исаков, Фроловтар басқарған 185 және 55-полк әскерлері көмекке келіп, ақтардың жеңіліс табуымен оқиға аяқталды. Қобда қазақтары бұл оқиғаға басынан аяғына дейін бел ортасында жүріп қатысты. [9]

1924-жылы Моңғол Халық Республикасының (МХР) мемлекеттік алғашқы құрылтайға қазақтан Т.Дәуітбай, Ибрахим, Қанафия қатарлы үш өкіл қатысып, жаңа мемлекеттің іргетасын қаласып, мемлекет ісінде өз қабілеттерін байқатумен қатар жалпы моңғол халқы алдында Қобда өңірінде қоныстанған қазақ ұлтының өкілдерінің бет бейнесін көрсетіп берді. Олар Коминтерн өкілі Т.Рысқұловпен пікірлесіп, кеңесін тыңдап қайтады. [10]

1937-жылдан бастап қазақтар арасынан ұсталатын адамдар тізімі жасалады. Оған ру басы, бай, молда, би, зиялылар, өкімет белсенділері т.б. қамтылып, қазаққа тым қатал тиіскенін соңғы кезде зерттеу жасаған моңғол ғалымдары да мойындап отыр. 1937-1938 жылдары саяси жаламен қанша қазақ құрбан болғаны жайлы деректер толық емес, тізім жасалмай келеді. Доктор Х.Зардыханның мәлімдеуінше саяси жалған жаламен 3270 қазақ жазаланған. 4300 отбасы 21000 қазақтан 2000-дайы Х.Чойбалсаның бұйрығымен атылғанын жазады [11].

МХРП ОК-і басқармалары Моңғолиядағы қазақ ұлтының мәселесін 1938-жылы екі қайта саралады: Онда жергілікті әкімшілік орнату, өндіріс, сауда орнын құру... халықтың тұрмысымен мәдениетін арттыруға арналған шаралар белгіленгенімен нақты нәтижеге жетпеді. 1938-жылдан қазақтың әкімшілігін ру атымен емес жер-су атымен атауға шешім шықты. Қазақтар-Хужирт, Цагаангол, Дэлүүн, Тұлба, Улаанхус, Цагааннуур, Баяннуур, Сақсай т.б. жер-су атымен аталған әкімшілік бірліктерге бөлінді. Бұл қазақтың қандастық-рулық бірлігін ыдыратып, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүрлер, ұлттық мінезіне кері әсер етіп, мәңгүрттер көбейіп сорақы жат көріністер бой көрсетудің басы болды.

Сондықтан да, қазақтар мұндай жайлардың ары қарай-жалғасуына қатты қарсылық көрсетіп, өздері мекендеген өлкесінде қазақтың ұлттық әкімшілік-территориялық бірлігін құру мәселесін қайта-қайта көтерумен болды. Сөйтіп, МХР-сының VIII құрылтайынан елдегі қазақтардың талап тілегін орынды қабылдап, олардың саяси, экономикалық жағдайы толыққанын назарға ала отырып, қазақтың автономиялы жеке дара аймағын құру туралы тарихи маңызды шешім қабылдады. 1940-жылдың маусымның 25-інде МХР-сының кіші құрылтайының Басқармаларының Қазақ ұлттық дербес аймағын құру туралы жарлығы қабылданып, бұл елдің ерекшелігіне сай қазақтардың өзін-өзі билеу құқығына ұлттық әкімшілік-территориялық бірлік ретінде мақұлдап, қазақтардың талап-тілегін орындап іске асырды. 1940-жылы тамыздың 19-20-сы күндері аймақтың алғашқы құрылтайы ашылып, 84 өкіл қатысып, Баян-Өлгий аймағы құрылып, аймақтың кіші мәжіліс мүшесіне 32 адам, аймақ әкіміне Б.Қабый /1899-1955/ сайланды. Моңғолия Мемлекеттік Кіші құрылтайы, өкімет тарапынан 1940-жылы қазанның 4-күніндегі 38-жиналысы Баян-Өлгий қазақ аймағы құрылғаны туралы аймақ өкілдері құрылтайы шешімін заңды қуатты деп танып ресми қуаттап, бекітті [12].

Баян-Өлгий аймағы құрылған соң қазақтардың ұлттық ерекшелігіне сәйкес әкімшілік, сот, прокуратура, мектеп, мәдениет ұйымдары құрылып, барлық мекемелерде қазақ тіл, салт-дәстүрін толық білетін жергілікті қазақ кадрлер қызмет етіп, ресми іс қызмет қазақ тілінде жүріле бастауы бұл өлкедегі қазақтардың тарихи дамуын сапалық деңгейге көтерілуге талпынудың басы болды. Баян-Өлгий қазақ ұлттық дербес аймағы құрылуы – Моңғолияның ұлт саясатындағы игі қадамы болып есептелумен бірге қазақтардың шаруашылығы мен мәдениеті ілгерілеп рухани дамуында шешуші рөл атқарды.

Жалпы алғанда Моңғолия қазақтарының тарихы мен мәдениетін зерттеу әлі де өзекті. Себебі талай жылдар бойы тарихи отанынан жырақта жүрсе де этноска тән белгілерді толығымен сақтаған осы Моңғолия қазақтары болып отыр. Осы орайда болашақ зерттеудің негізгі бағыттары Моңғолия қазақтары жайлы зерттеулердің библиографиясын шығару, Моңғолия қазақтары тарихының көп томдығын жазу, этнографиялық энциклопедия және т.б. бүгінгі күні маңызды екендігі анық.

Сонымен, қай бір халықтың болмасын шаруашылықтың белсенді іс-қимылы негізгі екі үлкен бағытпен жүріліп, жер бедерін өздеріне сәйкестендіруден, өздері жер бедеріне үйлесіп өмір кешуі басым болды. Этнос тобының жер-су қонысы біртұтас болуы этностың қалыптасып, дамудың басты жағдайын жасайды. Сөйтіп, адамдар өзара қатынасып, бара-бара қазақ этникалық тобының дараланыуына мүмкіндік жасады. Демек, этностың жер-суы, ауа-райы, орналасуы олардың қауымдастығының ықтималды мүмкіндігі, келешегін де айқындауға әсер етті.

Этностық басты ерекшелік, қасиеттерінің бірі – тіл. Біріншіден, тілде этностың ерекшелігі толық, терең іске асатын күш-қуатқа ие болса, этностың басқа нышан белгілері көбінесе тіл арқылы көрініс тапты. Екіншіден, тіл халықтың бүгінгі жайын ғана емес, өткенін де өз бойына сіңіргені айқын. Үшіншіден – этностың барлық өзіндік белгілері арасында тіл ең тұрақты; төртіншіден – тіл этностық дамуының құралы болатыны белгілі. Ал, Моңғолия қазақтары қазақ тілін таза, байырғы қалпында сақтап, қатынас құралы етіп, өмірдің барлық деңгейінде пайдаланып кеткені белгілі.

Моңғолияны мекендеген қазақтар өзінің қазақ тегінің біртұтас бейнесін сақтап қалды. Олардың этнобио, этномәдениеті, тіліне моңғол этномәдениеті, тілі кері ықпал жасамады. Себебі, қазақ, моңғол тілі біртектілігі, екі халықта ағаш уықты, кигіз туырдықты болуы олардың мәдениетінде бір-біріне қарамақайшы келетін қарсы күштің әлсіз екендігін көрсетті.

Моңғолиядағы қазақтар қазақ этникалық тобын қалыптастырып, моңғол халқымен ассимиляцияға түспей, этноска тән белгілерді толығымен сақтап қалғанын мойындау керек. Қазақтың шағын бір бөлігінде ғана ұлттық қасиеттерінің күш-қуатының байқалуы жалпы қазақ ұлтының тарихи биологиялық күшінің зор екендігінің бір айқын айғағы. Талай ғасырлық табиғи қатал жағдайға байланысты шыныққан қазақ этносы қандай қиын тарихи кезеңде болмасын өзінің ұлттық кодын сақтап қалды. Осылайша XXI ғасырдың көшіне генетикалық қорын сақтап, тіл, психология, рухани мәдениет – ұлттық жан-күй, шаруашылық, қоғамдық-тарихи біртұтас негізде бастау алған қазақ қауымдастығының ерекшеліктерімен дараланды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қинаятұлы З., Қыланбайұлы Ш. Моңғолиядағы қазақтар. 3-кітап: Қобдалық қазақтар: Тарихи дерекнама. – Алматы, 2012. – 280 б.

2. Д. Гонгордың Ховдын хураангуй түүх. Улаанбаатар, 1964. 78 х.

3. Д. Гонгордың Ховдын хураангуй түүх. – Улаанбаатар, 1964. – 83 х.

4. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы, 2001. – 320 бет.

5. Ислам Хабышұлы Моңғолия қазақтарының тарихы. – Баян-Өлгий, 1980. – 105 -108 б.б.

6. Ислам Хабышұлы Моңғолия қазақтарының тарихы. Баян-Өлгий, 1980. – 115 б.

7. «Үнэн». МХРП-ның органы. 1990. 6. 27. №192.

8. Хурметхан Мухамадиұлы Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2000. – 250 б.

9. Дамбадорж Ц. Тұлба көлі. – Улаанбаатар, 1969. – 81 б.

10 . Міниіс Қ., Сарай А. МХР. – Баян-Өлгий. 23 б.

11. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы, 1995. – 106 б.

12. МХРП ОК архиві Қор.4- Бума.34,37,51,75,82,108.

УДК 94(4/9)
МРНТИ 03.19.00

Балакаева Л.Т.[1], Адильгазинова А.Е.[2]

[1]к.и.н., доцент, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан
[2]студентка 3 курса специальности «Востоковедение: японский язык
Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби.
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА МИГРАНТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЯПОНИИ

Аннотация

Данная статья посвящена такой актуальной проблеме современности как миграция, которая влечет определенные социально-экономические и политические последствия для различных государств. В статье исследуется проблема мигрантов в современной Японии. Раскрывается политика правительства в отношении мигрантов; культурный аспект вопроса, связанный с неприятием иностранцев японцами и их культуры, в основе которого лежит дуалистическая концепция «ути» и «сото», что порождает проблемы в межличностных отношениях. Показана современная демографическая ситуация, связанная со старением населения и сокращением рождаемости. Обосновывается необходимость мигрантов как резерва рабочей силы. Приводятся данные о количестве мигрантов и их занятости в различных сферах деятельности. Опубликованы результаты анкетирования, проведенного авторами статьи среди студентов и преподавателей отделения японоведения КазНУ им. Аль-Фараби, которые прошли стажировку в Японии.

Ключевые слова: Япония, мигранты, политика, правительство, гайдзин, демография, старение, рождаемость.

Л.Т. Балакаева [1], А.Е. Адильгазинова [2]
[1]т.ғ.к., әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан
[2]Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шығыстану мамандығының 3 курс студенті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЖАПОНИЯДАҒЫ МИГРАНТТАРДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Аталған мақала түрлі мемелекеттердің белгілі әлеуметтік-экономикалық және саяси салдарына әкеп соғатын миграция (көші-қон) сияқты қазіргі заманның өзекті проблемасына арналған. Мақалада заманауи Жапониядағы мигранттар мәселесі зерттеледі. Үкіметтің мигранттарға қатысты саясаты ашылып

көрсетіледі; «ути» және «сото» дуалистік тұжырымдамаға негізделген жапондықтардың шетелдіктерді және олардың мәдениетін қабылдамауына байланысты мәселенің мәдени аспектісі, бұл тұлғааралық қатынастарды проблемалар тудырады. Халықтың қартаюы және туу деңгейінің төмендеуімен байланысты заманауи демографиялық жағдай көрсетілген. Мигранттардың резервтік еңбек күші ретінде қажеттілігі негізделеді. Мигранттар саны және олардың түрлі саладағы жұмыспен қамтылуы туралы деректер келтірілген. Мақала авторларының Жапонияда тағылымдамадан өткен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жапонтану бөлімшесінің студенттері мен оқытушылары арасында өткізген сауалнама қорытындылары жарияланған.

Түйін сөздер: Жапония, мигранттар, саясат, үкімет, гайдзин, демография, қартаю, туу деңгейі.

Balakaeva L.T. [1], Adilgazinova A.E. [2]
[1]Candidate of Historical Sciences, associate professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]3 yeard student of Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF MIGRANTS IN MODERN JAPAN

Abstract

This article is devoted to such a topical issue of our time as migration, which entails certain socio-economic and political consequences for various states. The article explores the problem of migrants in modern Japan. It reveals government policies regarding migrants; the cultural aspect of the issue related to the rejection of foreigners by the Japanese and their culture, which is based on the dualistic concept of “uti” and “soto”, which creates problems in interpersonal relations. The current demographic situation associated with an aging population and a reduction in fertility is shown. The necessity of migrants as a reserve of labor is substantiated. Data on the number of migrants and their employment in various fields of activity are given. The results of a survey conducted by the authors of the article among students and teachers of the Department of Japanese Studies of KazNU named after Al-Farabi, who had an internship in Japan.

Keywords: Japan, migrants, politics, government, gaijin, demography, aging, fertility.

Миграция в современном мире является сложным и быстро развивающимся процессом, что влечет социально-экономические и политические последствия для стран мира. Процесс миграции отражается на культурном балансе любой страны, а это приводит к различным межгосударственным конфликтам. Более того, на современном этапе миграция становится источником угрозы безопасности как для отдельных стран, так и для личности и общества. Поэтому становится актуальным исследование миграционных проблем и попытка анализа будущих миграционных процессов.

В настоящее время в Японии проживает большое количество иностранцев. К началу 2018 года их количество в стране достигло отметки в 2,5 миллиона человек. Прирост иностранцев в среднем составляет 180 000 человек в год. В регионе Токио один из десяти человек от 20 до 30 лет – иностранец.

Работники приезжают из самых разных стран – Китая, Южной Кореи, Вьетнама, Непала, Шри Ланки, Узбекистана, Таиланда, Мьянмы и Индонезии. Для граждан большинства государств нет ничего необычного в том, что встречаешь людей других национальностей в повседневной жизни. Здесь может возникнуть вопрос: “В чем же состоит проблема иммиграции в Японию?”. Дело в том, что Япония нуждается в новой рабочей силе, а именно в иммигрантах, но не желает их видеть в своей стране. /1/

Политика правительства в отношении иммигрантов

Стратегию, применяемую к иммигрантам правительством, называют “политикой трёх дверей”. Она состоит из “боковой”, “парадной” и “задней” дверей. Для “боковой” двери японские власти привлекают студентов и практикантов для трудовой деятельности, данный вид иммиграции задумывался как элемент передачи новых технологий развивающимся странам. “Парадная” дверь применяется к потомкам японских эмигрантов, которым японское правительство оказывает помощь по въезду в страну и трудоустройству. “Заднюю” же дверь используют нелегальные мигранты, которые приезжают как туриста, а потом остаются работать – с ними активно борются, штрафуют и депортируют. /2, с. 67/

Согласно информации из базы данных международной миграции ОЭСР, в 2015 и 2016 годах Япония занимала четвёртое место по росту количества иностранных резидентов. Правительство стремится еще

больше увеличить этот поток, создав новый визовый статус для работников, для чего учреждена комиссия при кабинете правительства. Премьер-министр Абэ Синдзо говорил о необходимости создать систему, позволяющую принять разных работников из других стран, которые смогут сразу приступить к работе.

Многие локальные администрации работают над интеграцией иностранных резидентов в японское общество. Например, город Акитаката в преф. Хиросима, где активно работают над привлечением иностранцев с 2010 года. Мэр города Хамада Кадзуёси комментирует: «Путь к выживанию таких муниципалитетов, как наш, страдающих от депопуляции, лежит через привлечение внимания людей по всему миру. Сейчас не время говорить “Я не могу жить с иностранцами”. Нам нужно учиться создавать успешное мультикультурное сообщество» /1/

Как пишет влиятельное издание The New York Times, эта мера является замечательным поворотом для Японии, которая удивила весь мир. Страна, которая когда-то принимала большие ограничения на иммиграцию, сейчас неохотно движется в другом направлении, и манит иностранцев в страну. /3/

Японское правительство, конечно, ищет и другие способы привлечения иностранцев, например, учеба. Так, за последние 10 лет правительством был принят план о привлечении около 300 000 иностранных студентов, но план был перевыполнен. В чем же состоят причины? Изначально вопрос стоял только об имидже Японии, а то есть «сделать Японию более открытой страной, способствовать культурному обмену, создав обстановку, которая привлечет иностранных туристов». Первое отступление от замысла произошло тогда, когда правительство разрешило студентам работать неполный рабочий день. По закону люди со студенческой визой могут работать до 28 часов в неделю, а во время каникул они могут работать до 40 часов в неделю, что весьма сильно отличается от мировых норм для подработки. Например, в США или Канаде люди со студенческой визой вообще не могут иметь работу. Поэтому японское правительство рассчитывает на то, что студенты станут частью рабочей силы, пока учатся здесь, так как страна испытывает острый недостаток в рабочей силе из-за сокращения населения. В действительности более 90% иностранных студентов заняты на какой-либо работе во время обучения в Японии.

Япония решила упростить въезд для рабочих мигрантов. В декабре 2018 г. Верхняя палата парламента приняла поправки к закону, касающиеся миграционной политики. Благодаря новой визовой системе в Японию, где очень мало иностранцев, в 2019 смогут приехать сотни тысяч мигрантов. Послабление касается в первую очередь тех областей, где особенно сильно ощущается нехватка рабочих рук: строительство, сельское хозяйство, уход за больными и престарелыми. /4/

Как можно судить по вышеперечисленному, японское правительство предпринимает попытки привлечь в страну как можно большее количество иммигрантов, так как их трудовая деятельность напрямую связана с экономикой Японии.

Культурный аспект вопроса

В чем состоит “нежелательность” иммигрантов? Дело в культурном аспекте этого вопроса: а именно непринятии японцами иностранцев и их культуры.

Так как японцы обычно называют иностранцев гайдзин (человек извне), независимо от того, как долго те живут в Японии и насколько хорошо владеют японским языком, это создает некоторые проблемы. В этом и проявляется особенность мышления японцев, называемая ути и сото.

Японцы весьма серьезно отделяют «внутренних» от «внешних» в повседневной жизни. Хотя это деление во всём мире могут отнести к ксенофобии, оно имеет глубокие корни и широко распространено в Японии, в которой концепция ути/сото оказала огромное влияние на общество, особенно в части межличностных отношений. /5, с. 261/ Это самое деление является причиной для многих проблем внутри японского общества, что также сказывается на развитии международных отношений.

Чувство превосходства над чужим и незнакомым, порожденное концепцией ути и сото, все еще является частью коммуникации японцев с иностранцами. Японцы все еще относят к сото, то есть чужим, людей, отличающимся от них самих по самым различным признакам. В нашем современном глобализованном мире такая позиция может привести к довольно большим конфликтам, и поэтому правительством Японии проводятся дни различных культур, то есть учат японцев толерантности и терпимости. Но так как проявление ксенофобии и расизма к иностранцам в Японии все еще существует, то японским руководством ведутся работы по изучению этой проблемы и методам ее решения.

Так, в 2017 г. Министерством юстиции Японии были опубликованы результаты обзора иностранных граждан Японии, который провел Центр организации по образованию и обучению в сфере прав человека. Своей целью Центр определил комплексное исследование дискриминации, которая выражается японцами по отношению к иностранцам, живущим в Японии. Вопросы опроса были составлены лучшими

социологами, статистиками, антропологами и специалистами международного права. Анкеты для иностранцев включали в себя вопросы о трудоустройстве, о возможности и условиях получения жилья, а также об испытанных респондентом формах дискриминации. Результаты обзора показали, что из 65.6% опрошенных, искавших работу за последние 5 лет, 25% рассказали о том, что им было отказано по причине того, что они не японцы, а 19.6% – о том, что им была назначена более низкая зарплата, чем японцам за ту же самую работу**,** либо же они столкнулись с другими недостатками в условиях работы или при продвижении карьеры (17.1%). Меньший процент дискриминации был обнаружен в случаях с количеством отпускных или увольнении по причине того, что работник иностранец. Наиболее частыми были заявления о пристальных взглядах, предрассудках на работе или в учебных учреждениях, издевательствах по поводу способности говорить на японском языке или игнорировании при попытках заговорить с кем-то.

В Японии можно встретить такие таблички при входе в общественные места (рис. 1).

Большинство опрашиваемых отмечают, о частых проявлениях ксенофобии в основном в эфире СМИ или в интернете. 20% опрошенных сталкивалась с демонстрациями ненависти в реальной жизни. Эксперты считают, что эти факты станут основой для первых законов против ксенофобских высказываний в Японии. /6/

Также в 2018 году американский исследовательский центр Пью провел опрос среди японцев для определения японского отношения к иммиграции и иммигрантам. По результатам этого опроса, 23% респондентов в Японии заявили, что в стране должно быть больше иммигрантов, 58% считают, что численность иммигрантов должна остаться такой же, 13% проголосовали за уменьшение их количества, а 5% не смогли ответить на вопрос. Для сравнения, в 2007 году 47% японцев проголосовало за ужесточение миграционных правил.

К тому же по результатам опроса можно проследить положительную оценку японцев к мигрантам. Так, 75% отметили, что иммигранты принимают японские обычаи, 65% считают, что они не повышают риски терроризма, 59% отметили, что иммигранты делают страну сильнее, применяя свои таланты на работе. /7/ По информации японского информационного агентства «Джиджи», наблюдатели отмечают, что такие подъемы в результатах отражают правительственную политику по привлечению большего числа иностранных квалифицированных рабочих при растущих потребностях в рабочей силе и сокращении населения. При этом число японцев, считающих трудовую миграцию большой проблемой, увеличилось с 12% в 2002 году до 30% в 2018 году. /8/

Авторами статьи было проведено анкетирование среди студентов и преподавателей японского отделения факультета востоковедения КазНУ имени аль-Фараби (рис. 2-5) насколько комфортно они чувствовали себя во время прохождения краткосрочных и долгосрочных стажировок в Японии. Результат анкетирования показал, что большинство из них не испытывали давления, как на иностранцев. Но на это есть несколько причин: это знание языка, азиатская внешность, что позволяет иногда быть воспринятым за японца/японку, а также осознание японцами того, что они люди временные, будут присутствовать в Японии недолго и не будут претендовать на социальные блага.

Принимали ли вас за японца/японку в Японии?

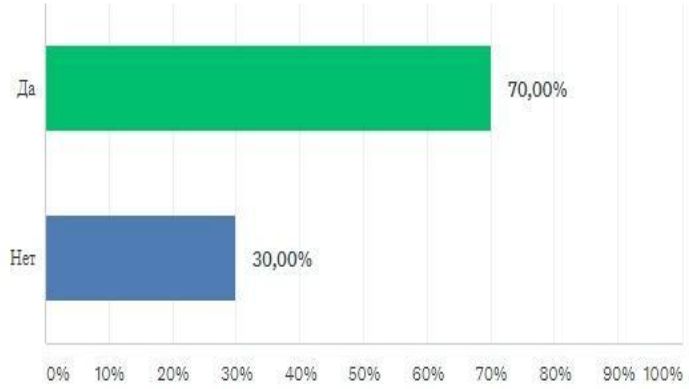

Рис. 2

Были ли Вы свидетелем беспричинного плохого отношения к иностранцу?

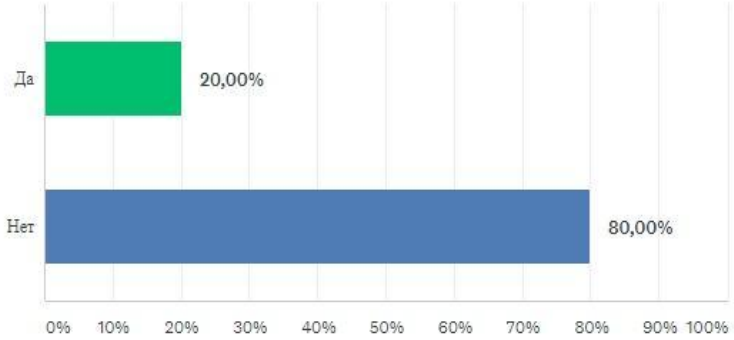

Рис. 3

Относились ли к Вам по-другому в отличии от японцев в общественных местах?

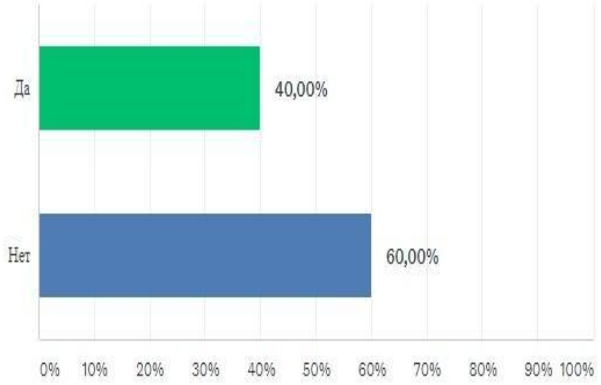

Рис. 4

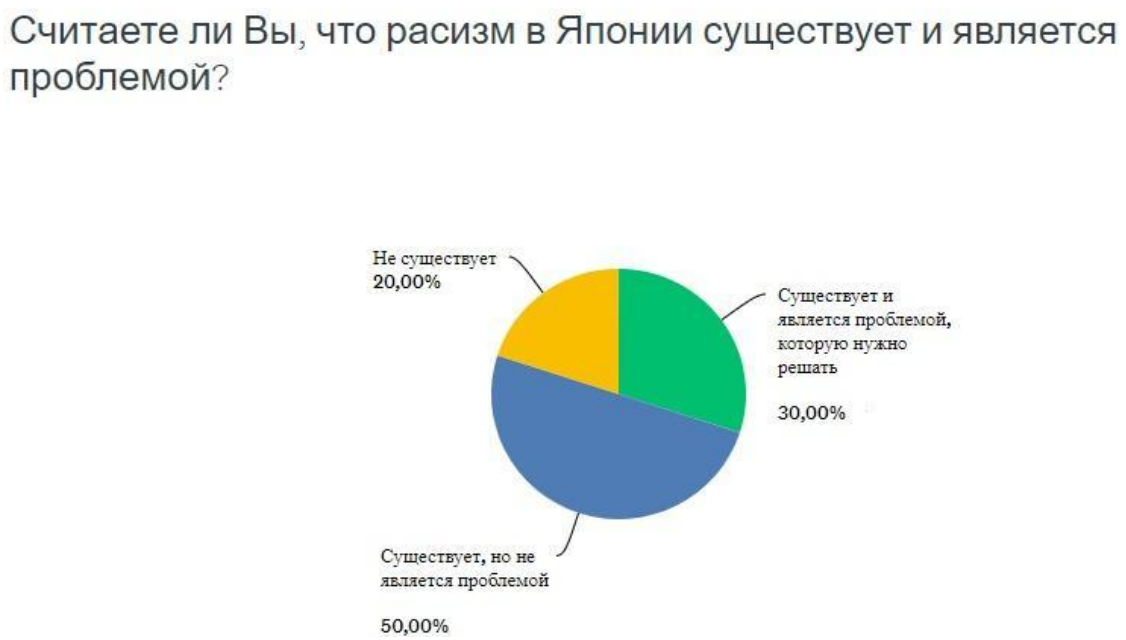

Рис.5

В целом же процесс интеграции иностранцев в японское общество является крайне сложным. По оценке американского исследователя Б.Бейли, “любой иностранец, живший в Японии достаточно долго, может подтвердить, что не важно, сколь бегло вы говорите по-японски, или сколь хорошо вы умеете держаться по-японски и изучили японскую культуру, но если вы антропологически не японец, вы не считаетесь японцем”. “Чем более усердно и компетентно иностранец хочет ассимилироваться с японским обществом, – продолжает Бейли – тем более жестко общество отвергает его; японское понимание гражданства практически идентично концепции расовой чистоты.” /9, с.152/

силы

За последние 50-60 лет демографическая ситуация в Японии претерпела достаточно серьезные метаморфозы. В первые послевоенные переход – от высокого уровня рождаемости и высокого уровня смертности к постепенному снижению рождаемости и резкому сокращению смертности. В настоящее время для страны ха переход –

, а в целом – тенденц

между поколениями, изменение географического размещения населения, его высокая плотность. Согла статистике, с 1920 г., когда началась регулярная перепись населения, по 2004 г. его численность постоянно возрастала, увеличившись с 55,9 млн. до 127,8 млн. Но начиная с 1977 г. темпы прироста упали ниже 1%, составив в 1999 г. лишь 0,16, в 2000 г. –

смертности. В результате, если за 1960-1980 гг. численность населения выросла на 24%, то за последующие двадцать лет – лишь на 8,5% .

ти примерно в 2005-

прогноз естес

тенденции к сокращению рождаемости к 2055 г. численность населения сократится до 90 млн.чел., а к 2105 г. – возраст японцев (по оценке сотрудников ООН) к 2025 г. достигнет 50 лет, при том что более 35% населения страны составят люди в возрасте свыше 60 лет. /10, с. 225, 227/

Еще в середине 1990-х годов в Японии численности населения была меньше, чем в большинстве развитых стран, – 14,56%. Однако темпы старения были высокими: например, доля лиц старших возрастов поднялась здесь с 7 до 14% за 24 года, в то время как во Франции

для этого потребовалось 114 лет, в США – 69, в Англии – -
час японское общество – самое старое в мире (доля лиц старших возрастов составляет свыше 22%) . По прогнозам японского НИИ населения и социального о
вес 65-летних повысится в Японии до 39,6% против 27,7% – в Швеции, 23,2 – в Великобритании и 20,7% –
, а на начало 2008 г. составила 21,8% против 13,5%, т.е. превысила ее уже на 8,3 пункта. /11, с.138/
силе в принципе не стоял. Даже в период высоких темпов роста, в условиях все увеличивающегося спроса на рабочую силу она в

силы представляют женщины, которые пост

силы,
научно-технического прогресса. /10, с.229/

чивого развития в условиях тенденции сокращения населения. По данным министерства здравоохранения, труда и благосостояния Японии численность, работающих в Японии, иностранцев достигло 1460000 человек в 2018 году. На таблице, опубликованной министерством, (рис. 6) наглядно демонстрируются сферы деятельности, в которых работают иностранцы. Так, иностранцы заняты в промышленности, в сфере услуг, в оптово-розничной торговле, в гостиничном бизнесе, в образовании, строительстве, в информации и коммуникации, а также в здравоохранении. /12/

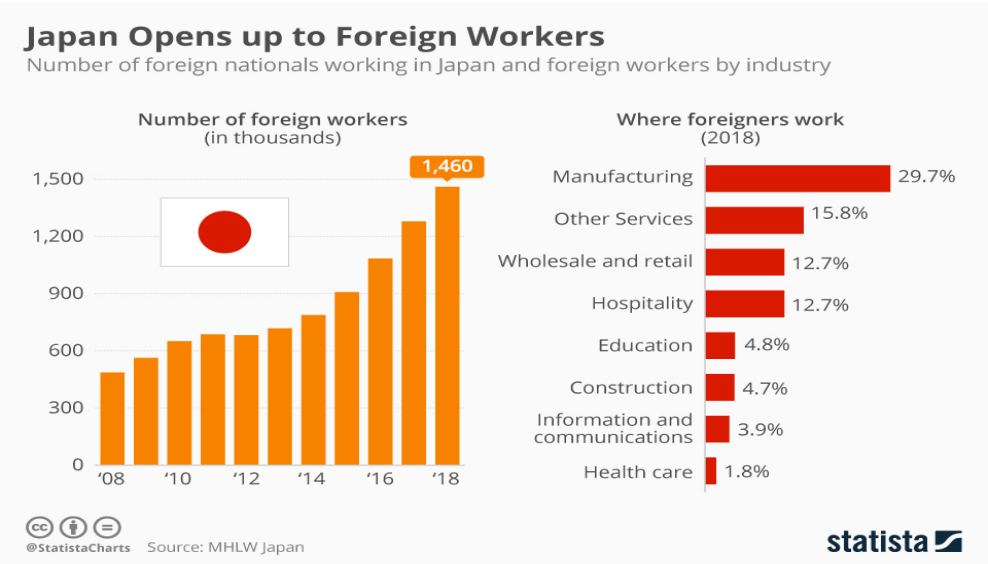

Рис. 6

Список использованной литературы

1. *Сэрисава Кэнсукэ. Япония открывает двери для иммигрантов, 2018. [Эл. ресурс] https://www.nippon.com/ru/currents/d00427/?pnum=2*

2.
политики России.//Вестник НГУЭУ. 2009. - No 2.

3. *M. Rich. Bucking a Global Trend, Japan Seeks More Immigrants. Ambivalently // The New York Times, 7.12.2018. [Эл. ресурс] https://www.nytimes.com/2018/12/07/world/asia/japan-parliament-foreign-workers.html*

4. *Japan eases immigration rules for workers BBC News, 8.12.2018 // https//:www.bbc.com/news/world-asia-46492216*

5. *Дэвис Р. Дж. Икэно О., Япония. Как ее понять: очерки современной японской культуры. – М.: АСТ: Астрель, 2008.*

6. *Опрос иностранных резидентов Японии о дискриминации, проведенный Министерством юстиции Японии (外国人住民調査 gaikokujin jūmin chōsa), 2017. [Эл. ресурс] http://www.moj.go.jp/content/001226182.pdf*

7. *Pew Research Center, 2018. [Эл. ресурс] https://www.pewresearch.org/global/2018/11/12/perceptions-of-immigrants-immigration-and-emigration/*

8. *The Jiji Press Ltd, 2019. [Эл. ресурс] https://www.nippon.com/ja/news/yjj2019121900620/*

9. *Япония: некоторые аспекты внешней политики на пороге XXI века Ответ редактор Павлятенко В.Н. М., Макс-Пресс, 2003 г.*

10. *Маркарьян С. Б. Проблема иммиграции в контексте демографической ситуации в Японии // Япония, открытая миру. Рук. проекта Э. В. Молодякова. – М.: АИРО–XXI, 2007*

11. *Маркарьян С. Б. Иммигранты в японском обществе: необходимы, но не желательны // Япония: экономика и общество в океане проблем под ред. Д.В. Стрельцова. - М. : Восточная литература, 2012*

12. *The Ministry of Health, Labour and Welfare [Эл. ресурс] https://www.statista.com/chart/16838/number-of-foreign-workers-in-japan/*

УДК 11-98
ГРНТИ 03.01

Есеркемисова Б.А.[1], Оржанова У.К.[2]

[1] к.и.н, доцент университета «Туран»,
[2] к.и.н., доцент университета «Туран»

РОЛЬ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В «ЦВЕТНЫХ РЕВОЛЮЦИЯХ»

Аннотация

В данной статье рассматривается возникновение новых вызовов и угроз, сопряженных с насильственным преобразованием политических систем в результате использования технологии «цветных революций». В нынешних условиях соперничество за ресурсы, территории и глобальное влияние резко обострились. Начало XXI в. продемонстрировало появление феномена «цветных революций» в политической практике, что привело к смене политической верхушки в ряде постсоветских стран. Цветные революции» носили подчеркнуто коммуникативный характер, большинство событий происходили в информационном пространстве и затем находили отражение в реальности, поэтому основными инструментами для оппозиционеров стали средства массовой коммуникации. Многие неправительственные организации на постсоветском пространстве имели свои печатные или электронные средства массовой информации, а также информационную поддержку со стороны периодических изданий, находившихся в собственности или под контролем отдельных представителей олигархического капитала.

Ключевые слова: цветная революция, НПО, мягкая сила, политика, государство, суверенитет.

Есеркемисова Б.А.[1], Оржанова У.К.[2]
[1] т.ғ.к., «Тұран» университетінің доценті
[2] т.ғ.к., «Тұран» университетінің доценті

«ТҮСТІ РЕВОЛЮЦИЯЛАРДАҒЫ» ҮКІМЕТТІК ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада «түрлі-түсті төңкерістер» технологиясын қолдану нәтижесінде саяси жүйелерді күштеп өзгертуге байланысты жаңа қауіп-қатерлер туралы айтылады. Қазіргі жағдайда ресурстар, территориялар және жаһандық ықпал үшін бәсекелестік күрт күшейе түсті. XXI ғасырдың басында саяси практикада «түрлі-түсті төңкерістер» құбылысының пайда болуы посткеңестік кеңістіктегі бірқатар елдерде саяси элитаның өзгеруіне әкелді. Түрлі-түсті төңкерістер »коммуникативті сипатқа ие болды, көптеген оқиғалар ақпараттық кеңістікте болып, содан кейін шындықта көрініс тапты.Сондықтан оппозицияның негізгі құралдары бұқаралық ақпарат құралдары болды. Посткеңестік кеңістіктегі көптеген үкіметтік емес ұйымдар өздерінің жеке баспа немесе электронды бұқаралық ақпарат құралдарына, сонымен қатар

олигархиялық капиталдың жекелеген өкілдеріне тиесілі немесе бақылауындағы мерзімді басылымдардан ақпараттық қолдау алды.

Түйін сөздер: түрлі-түсті революциялар, ҮЕҰ, жұмсақ билік, саясат, мемлекет, егемендік.

Eserkepova B. A. [1], *Organova U. K.* [2]
[1] *candidate of historical Sciences, associate Professor of Turan University»,*
[2] *candidate of historical Sciences, associate Professor of Turan University»*

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN "COLORFUL REVOLUTIONS"

Abstract

This article discusses the emergence of new challenges and threats associated with the forcible transformation of political systems as a result of the use of the technology of "color revolutions". In the current conditions, competition for resources, territories, and global influence has sharply intensified. The beginning of the XXI century demonstrated the appearance of the phenomenon of "color revolutions" in political practice which led to a change in the political elite in a number of post-Soviet countries. Colorful revolutions were communicative in nature, many events took place in the information space, and then in reality, so the main means of counteraction were the media. Many non-governmental organizations in the former Soviet Union received informational support from their own print or electronic media, as well as from periodicals owned or controlled by some representatives of the oligarchic capital.

Keywords: color revolution, NGOs, soft power, politics, state, sovereignty.

«Цветная революция» – это трансформация государственного устройства с применением не силовых технологий, а в результате использования эффективной политики «soft power». В геополитическом контексте «цветные революции» представляют обобщенное выражение процессов смены политических режимов в странах Восточной Европы, бывшего Советского союза и арабского Магриба в 2000-2014 гг. Мы говорим о государственных переворотах, но организаторы называют эти процессы революциями: «бульдозерная» в Сирии, «революции роз» в Грузии, «тюльпановая» в Киргизии, «жасминовая» в Тунисе, «финиковая» в Египте, «Евромайдан» на Украине.

Инициаторами и устроителями «цветных революций» являются следующие институты – это «Агентство Соединённых Штатов Америки по международному развитию», «Национальный фонд в поддержку демократии», Фонд «Сороса», Фонд «Евразия», «Британский Совет», Фонд «Маршалла», «Центр прикладных ненасильственных акций и стратегий», а также ряд других организаций, во главе деятельности которых фактический стояли Соединенные штаты Америки и Европейский союз. Находясь в высших структурах «soft power» западные страны организовывали «цветные революции». Скрываясь за кулисами политической борьбы вышеназванные страны определяли расстановку сил и течение событий, давали стратегические задачи исполнителям и финансировали государства – жертвы «цветных революций». На нижней ступеньке, действовали национальные субъекты, целью которых было решение тактических вопросов по реализации государственных переворотов [1 с. 61]. Важная роль в проведении «цветных революций» отводилась неправительственным организациям, их спонсировали западные страны, то есть они являлись непосредственными исполнителями и участниками этих событиям.

Перед началом операций по смене политических элит, местные общественные организации совместно с международными НПО, при спонсорской поддержке и с помощью иностранных грантов последовательно и настойчиво занимались пропагандой идей псевдолиберализма. Собственно говоря, они занимались аккумулированием и распределением финансовых ресурсов, поступавших из западных источников на различные «гуманитарные» задачи, чтобы облегчить распространение западных образцов во всех областях жизнедеятельности страны, целью которых, в конечном счете, являлись «цветные революции».

При проведении государственных переворотов НПО играли ключевую роль. Так как именно они выделяли денежные ресурсы оппозиционным силам и средствам массовой информации; обучали людей мирному сопротивлению властям и контролю митингов; осуществляли подготовку наблюдателей, отслеживавших процесс голосования; оказывали методическое содействие избирательным участкам, давали советы кандидатам и их доверенным лицам, коммуницировали с местными и международными наблюдателями; проводили и публиковали в СМИ выгодные для оппозиции результаты социологических исследований. Таким образом, сверхэффективно применяя последние разработки политических,

коммуникационных и информационных технологий данные сетевые формирования нагнетали бунтарский темперамент молодежи и студенчества.

В Грузии задачи американских и европейских НПО, с точки зрения американского ученого К.Вейнтрауба были довольно понятны: «организовать атмосферу неустойчивости и тревожности в государстве, низложить грузинское правительство и утвердить долгосрочные антироссийские настроения, провести разгосударствление собственности» [2]. Самой могущественной НПО, стремившихся к отставке администрации Э.Шеварднадзе, был Соросовский Институт Свободы, возглавляемый молодым корреспондентом Л. Рамишвили. Созданный в 1996 году Институт Свободы финансировался из Фонда «Сороса» и Фонда «Евразия», функционировавшего под покровительством Агентства США по международному развитию.

Надо подчеркнуть, что всесторонняя поддержка западных стран при создании антиправительственных НПО, была предоставлена также Украине. Согласно сведениям различных исследователей, владеющих конкретными данными из официальных источников, в период с 1992-2005 гг. под руководством Госдепартамента Соединенных штатов Америки на Украине было осуществлено около 1 тыс. разнообразных программ в общей сложности на три миллиарда долларов [42 с. 137]. Начиная с середины 90-х годов XX в. Украина заняла ведущие позиции среди стран СНГ по финансированию американским правительством в рамках проекта «демократизация» страны. Важной целью Америки, по официальным источникам, было преобразование политической системы с помощью формирования «новых» партий, «независимых» СМИ и НПО, путем изменения законов о выборах [3 с. 69].

Ведущими акторами «мягкой силы» Белого Дома на Украине были Агентство по международному развитию и его постоянные соучастники – Национальный демократический институт по международным делам, Международный республиканский институт, Фонд «Евразия» и др. Основной целью этих НПО было распространение прозападных ценностей на Украине, которые массово пропагандировались среди участников НПО на многочисленных конференциях, тренингах, семинарах, а также через СМИ. Огромные денежные средства выделялись на тиражирование брошюр, листовок, мобилизацию протестного потенциала молодежи для участия в уличных шествиях, демонстрациях, митингах и забастовках.

В 90-х годах XX в. на Украине интенсивно стали возникать прозападные аналитические группы – «фабрика мысли», «мозговые центры». Они вели работу по изучению политической и социальной конъюнктуры, но самой важной задачей было ориентировании населения на западные ценности.

В начале 2000-х годов при поддержке Белого Дома был сформирован «Партнерский альянс сотрудничества». В 2002 г. «Партнерский альянс сотрудничества» расширяет свои масштабы, под его крылом действует более двухсот НПО на украинской территории, замеченных в подготовке проведения уличных беспорядков [4]. НПО стали организаторами антиправительственных акций, уличных беспорядков и митингов, а также популяризаторами в стране западных принципов и понятий.

Неправительственные организации проявили повышенный интерес к президентским выборам 2004 года, апогеем которой стала «Помаранчева революция». Международные организации предоставляли материальную и спонсорскую помощь тем НПО, которые напрямую сотрудничали с оппозиционным кандидатом В. Ющенко, а также были привлечены в качестве наблюдателей на выборах президента Украины [5 P. 135]. Кстати, в 2003 г. Соросовский Фонд «Возрождение» ассигновал 1,5 млн. долларов на патронаж проектов, связанных с президентскими выборами. Получавшие денежные суммы непосредственно из Национального фонда в поддержку демократии – «Центр экономических и политических исследований им. А. Разумкова», а также Фонд «Демократические инициативы» смогли получить и скоррелировать экзитполы по избирательным участкам страны таким образом, что по результатам опроса электората победила кандидатура В. Ющенко [6 P. 97].

При проведении «Евромайдана» в ноябре 2013-феврале 2014 года НПО в очередной раз развернули активную деятельность. Так, центр А.Разумского для пропаганды режима Януковича получал огромные денежные средства из Западных источников – Национального фонда в поддержку демократии, Стокгольмского института исследования проблем мира, Шведского агентства по вопросам международного сотрудничества и развития, Женевского центра демократического контроля над вооруженными силами и др. [7 P. 73-74]. С 2011-2014 гг. Национальный фонд в поддержку демократии оказал денежную помощь оппозиционным силам Украины («Интерньюс Украина», интернет-площадке «Телекритика», Агентству журналистики данных) в объёме четырнадцать миллионов американских долларов [49]. Следуют напомнить, что «Интерньюс Украина», интернет-площадка «Телекритика» принимали самое активное участие в «оранжевой революции».

В 2002 г. «Телекритика», организовав онлайн-телевещание, приняла деятельное участие в президентских выборах 2004 г. Проектное финансирование осуществляло НПО «Интерньюс», штаб-квартира которого располагалась в Америке. В результате активной деятельности интернет-площадки в октябре 2004 г. за месяц до «оранжевой революции» более 40 корреспондентов с разных ТВ каналов, подготовили специфический мятеж, поддержав оппозицию, отказавшись транслировать «Темы недели» администрации Л.Кучмы, Аналогичные действия корреспонденты продолжили и в ходе «революции достоинств». Агентство журналистики данных принимало активное участие в событиях «Евромайдана». Сотрудничая с Западом и получая щедрые денежные средства Агентство популяризировало в социальных сетях метод рекомендации по бескровному свержению власти и президента В.Януковича. Характерно, что, по существу, методические рекомендации содержали разработки сербского Центра прикладных ненасильственных акций и стратегий (КАНВАС), проведенного руководителями молодежного течения «бульдозерной революции» в Сербии 2000 г.

Необходимо отметить НПО - «Центр UA», получавшего денежные средства из-за рубежа, для проведения «Евромайдана», насчитывавшего в своих рядах около 600 специалистов и 180 юридических лиц. По сводкам «Центра UA» она с самого начала «революции достоинства», осуществляла координацию действий протестующих в столице Украины. Благодаря финансированию этой неправительственной организации была создана соцсеть для публичного обмена сообщениями среди бунтующих – страничка «Евромайдан» в Фейсбуке и Твиттере [8 с. 75].

Российский ученый К.И. Нагорняк обосновано вычленяет шесть характерных признаков деятельности оппозиционных НПО в преддверии и при проведении «Евромайдана»: 1) аналитико-информационный; 2) финансово-организационный; 3) посреднический; 4) представительский; 5) пропагандистский; 6) исполнительский [8 с. 76]. Неправительственные организации исследовали информационные каналы Украины, подвергали анализу события и разрабатывали конкретную стратегию действий. Спонсировали региональные и государственные «независимые» средства массовой информации, ведущих оппозиционеров, проводили работу по созданию сети «независимых» общественных функционеров, корреспондентов, видеоблогеров, обучали активному использованию Фейсбука и Твиттера, Гугл.

Что касается посреднической деятельности НПО то они выполняли эту роль между западными организациями и оппозицией «революции достоинства». НПО на мировой арене выступали от имени бунтующих с требованиями оказать им поддержку, а также призывали принять меры воздействия в отношении вышестоящих чиновников правящего режима, запечатлевали все без исключения происшествия насильственных мер со стороны органов охраны правопорядка и размещали в СМИ. НПО создавали позитивный имидж оппозиции и совершенно противоположный имидж правящего режима, очерняя действующую власть. Большинство НПО тесно сотрудничая с бунтующими принимали личное участие в революции, в частности, предоставляли медикаменты и различное техническое оборудования в ходе проведения массовых демонстраций в Украине в конце 2013- начале 2014 года.

Анализируя причины «революции тюльпанов» в Кыргызстане, хотелось бы отметить, что с первых дней прихода к власти президент А.Акаев, поощряя проникновение в страну либеральных ценностей, всеми возможными способами стимулировал распространение гражданского общества в государстве и по большому счету проводил политику по продвижению западных демократических институтов во все области жизнедеятельности молодого независимого государства. В начале 2005 г. в стране насчитывалось от 8 до 15 тысяч НПО, преобладающее большинство из которых являлись получателями американских и европейских грантов. Численность неправительственных организаций на душу населения Кыргызстана многократно превысила показатели во всех странах постсоветского пространства [9 с. 122]. Главной работой прозападных НПО была подготовка и воспитание молодого поколения.

В конце концов режим Акаева перестал устраивать заокеанских хозяев и целью американских и европейских НПО стало его свержение. Деятельность неправительственных организаций в Бишкеке накануне «тюльпановой революции» проходила по шаблону – «триада»: консолидация оппозиции и гражданских руководителей; укомплектование независимых от государства СМИ; наблюдение за ходом выборов в стране. Значительная роль в оказании финансовой поддержки большинства проектов НПО принадлежала Агентству США по международному развитию, согласно его официальным сведениям, оно израсходовало на «продвижение демократии» в Киргизии 68 миллионов долларов [10].

Вашингтон повсеместно и результативно занимался развитием образовательных программ в постсоветских государствах, в частности, в Киргизии. Так, под патронажем Белого Дома действовал Американский вуз в Кыргызстане, проводились обмены студентами и профессорами. В 2004 г. к примеру,

в США стажировались больше 300 киргизских граждан, в итоге с 1993 г. их общее число составило 2700 человек. Среди них большинство составляли студенты, а также политики и журналисты. Стажировку в Америке накануне «тюльпановой революции» прошел К. Бакиев [11].

Белый дом содействовал созданию отвечавшим его интересам институтов гражданского общества. Согласно информации газеты «The New York Times» на денежные ресурсы Америки в Киргизии очень быстро перед парламентскими выборами 2005 года стали открываться и спонсироваться центры, где концентрировались руководители оппозиции, проходили обучение и семинары. Национальный демократический институт по международным делам финансировал 20 таких центров, которые разрабатывали и организовывали выпуск новостей на русском, киргизском и узбекском языках [12].

Западные агенты по бескровной смене политических режимов под личиной НПО коммуницировали и с правоохранительными органами страны. В течение многих лет в МВД, Службе национальной безопасности и Национальной гвардии Киргизии под предлогом взаимопомощи работали представители иностранных спецслужб. В сознание силовых структур планомерно, систематически внедрялась классическая схема, применявшаяся в Сербии, Грузии и Украине и выраженная в аксиоме: «Мы никогда не будем стрелять в наших сограждан». Применение оружия для сохранения законной власти и сохранения независимости по факту расценивалось как преступление.

Грандиозная победа «цветных революций» в Сербии и бывших странах СССР была обеспечена методами «независимого» электорального мониторинга, проводимого западными НПО, СМИ и других акторами «мягкой силы». В Грузии, к примеру, ТВ канал «Рустави -2» вместе с Британским Советом, Фордом «Открытое общество - Грузия», и Фондом «Евразия», финансировал процедуру одновременного подсчета голосов на парламентских выборах 2003 г. под руководством «Глобальной стратегической группы» [13].

Принимая крупные суммы денег из-за границы, местные неправительственные организации и социологические учреждения сумели организовать проведение экзитполов, однозначно отдававших победу оппозиции. Центральная роль в мониторинге за избирательной компанией в Грузии принадлежит Международному Фонду избирательных систем и Международному сообществу за справедливые выборы и демократию, спонсируемых ИБАГО и Дж. Соросом. Их задача заключалась в ффформировании электронных списков избирателей и работе в качестве наблюдателей на избирательных участках. Вскрывшиеся в ходе наблюдения нестыковки в избирательных списках привели к ускорению «революции роз» в 2003 г. в Грузии.

На Украине внедрение либеральных западных ценностей в механизм избирательной системы стартовало еще за 6 лет до «оранжевой революции». Начиная с 1998 г. Агентство Америки по международному развитию договорилось с Центральной избирательной комиссией Украины о подготовке наблюдателей, в результате чего многие жители Украины смогли пройти спецподготовку. Благодаря слаженной работе ИБАГО и аффилированных с ней микроструктур был образован Комитет избирателей Украины, занимавшийся вопросами предвыборной компании, а также выполнявший наблюдение и контроль за выборами. Данное НПО и стало получать крупную спонсорскую помощь из-за рубежа.

Незадолго до «оранжевой революции» Комитет избирателей Украины совместно с Национальным демократическим институтом по международным делам, начали подготовку по применению новых технологий по подсчету голосов апробированного на Филиппинах, а также в бывших социалистических странах Восточной Европы и в ходе выборов проводят «независимый» подсчёт голосов. Согласно полученным сведениям, стало известно, что в ходе избирательной компании на Украине осенью 2004 г. центральные координаторы выборов в стране - ЦИК и Комитет избирателей Украины находились под тотальным контролем Белого Дома, а местные и западные неправительственные организации обучили от 8-15 тысяч волонтеров-наблюдателей. Знаменитый Майкл Макфол, главный финансист и организатор продемократического протестного движения сказал: «международная финансовая поддержка во время «оранжевой революции» сыграла большую роль в фальсификации выборов». По подсчетам было израсходовано около 18 миллионов долларов на эволюцию электоральных систем Америки [15 P. 48]. Первостепенная роль в этом плане отводилась явке избирателей, готовых отдать свои голоса за кандидата, настроенного на проведение в стране прозападной политики. В конце концов, прозападные НПО смогли активизировать население и обеспечили массовую явку в избирательные участки, им также удалось убедить массы отдать свои голоса за В. Ющенко.

В итоге, как подметили западные исследователи, накануне президентских выборов 2004 г. американские политтехнологи и неправительственные организации заполонили Украину, покрыв ее целой сетью НПО [14 P. 74]. Отмечались как завуалированные, так и открытые попытки Запада и Белого Дома повлиять на политическую конъюнктуру в государстве. Предоставлялась также открытая

поддержка оппозиции: занимающиеся сетевой агитацией американские фирмы «Pock Creek Creative», напрямую возглавляли избирательную компанию В. Ющенко [16 P. 7].

Центральная роль в обеспечении мониторинга в избирательной компании во время «тюльпановой революции» в Киргизии принадлежит НПО. В стране при участии Национального демократического института по международным делам была образована оппозиционная «Коалиция за демократию и гражданское общество» с годовым бюджетом в 100 тысяч долларов. Возглавил «Коалицию» главный оппонент президента А.Акаева Э.Байсалов. Перед «тюльпановой революцией» он приобрел опыт на украинском «Майдане» и открыто заявляд о том, что: «На Украине я многому обучился и понял, что можно достичь положительных результатов» [17].

В апреле 2004 г. при поддержке Дж.Сороса в Бишкеке приступил к работе неправительственный институт экономической политики «Бишкекский консенсус» - формально для обеспечения мониторинга предстоящих в 2005 г. парламентских и президентских выборов. По подсчетам «Бишкекский консенсус» получил за два года денежные отчисления в сумме полумиллиона долларов [18 С. 301]. В процессе подготовки к избирательной компании ассигновались баснословные по киргизским меркам финансовые ресурсы на инструктаж и семинары сотрудников территориальных избирательных комиссий и наблюдателей Крупные денежные средства поступали неправительственным организациям и средствам массовой информации для работы по «информированию» избирателей. Совершенно очевидно, что, если бы не было организационной, идеологической и финансовой помощи из-за рубежа, у оппозиции не имелось бы возможностей для подготовки соответствующих кадров.

Итак, бесчисленные множество методов обучения, тренинг-семинары, СМИ культивировали у народа гнев и создавали озлобление против действующей власти. Большая часть населения была готова выступить против правящего режима в надежде на обещания о процветании и благополучии после свержения действующей власти. Первостепенное значение имели проекты, рассчитанные на молодое поколение, которое могло стать доминирующей движущей силой предстоящих переворотов.

Список использованной литературы:

1 Наумова А.О. «Мягкая сила», «цветные революции» и технологии смены политических режимов в начале XXI века. – М.: Аргамак-Медиа, 2016 г. – С. 310.

2 Weintraub C. American Revolutions in Georgia and Ukraine: An Analysis of the Role of Public Relations and NGOs in the Political Regimes' Change in the Post-Soviet Space // Государственное управление. Электронный вестник. 2012. № 33. С. 2. URL: http://e- journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2012/vipusk 33. avgust 2012 g./kommunikazionnii menedjment i strate gitcheskaja kommunikazija v gosudarstvennom upravlenii/weintraub.pdf (дата обращения 1.10.2019).

3 Филимонов Г., Данюк Д., Юраков М. Переворот. – СПб.: Питер, 2016. – С. 137.

4 Цветкова Н.А., Ярыгин Г.О. Участие публичной дипломатии США в политической трансформации Украины, 1990-е – 2000-е годы // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2015. № 4. – С. 69-74.

5 U.S. Government Assistance to and Cooperative Activities with Eurasia. Bureau of European and Eurasian Affairs // U.S. Department of State [Электронный ресурс]. URL: http://www.state.gov/p/eur/rls/rpt/23629.htm (дата обращения1.10.2019).

6 Sushko O., Prystayko O. Western Influence // Revolution in orange: the origins of Ukraine's democratic breakthrough / Ed. by A. Aslund, M. McFaul. Washington, 2006. P. 135.7 Promotion of the Fair and Open Election of 2004 // International Renaissance Foundation [Электронный ресурс]. URL: http://www.irf.ua/files/eng/news 381 en pdf.pdf (дата обращения 1.10.2019).

7 Sussman G., Krader S. Template Revolutions: Marketing U.S. Regime Change in Eastern Europe // Westminster Papers in Communication and Culture. 2008. V. 5. No 3. P. 97.

8 Нагорняк К.И. Роль неправительственных организаций и проектов Государственного департамента США в подготовке «Евромайдана» на Украине // Стратегическая стабильность. 2017. № 1. – С. 73-76.

9 Central and Eastern Europe: Ukraine 2014 // National Endowment for Democracy. URL: http://www.ned.org/region/central-and-eastern- europe/ukraine-2014 (дата обращения 1.10.2019).

10 Наумова А.Ю., Авдеев В.Е., Наумов А.О. «Цветные революции» на постсоветском пространстве. – СПб.: Алетейя, 2013. С. 122

11 Rising Democracy. Grassroot Revolutions // United States Agency for International Development [Электронный ресурс]. URL: http://pdf.usaid.gov/pdf docs/Pdacf571.pdf (дата обращения 3.10.2019)

12 ГромоваА.В. Роль и место масс-медиа в подготовке и проведении «цветных революций»: дисс...канд. филол. наук. – М., 2009. – С. 110.

13. Smith C. U.S. Helped to Prepare the Way for Kyrgyzstan's Uprising // The New York Times [Электронный ресурс]. URL: http://www.nytimes.com/2005/03/30/world/asia/us-helped-to- prepare-the-way-for-kyrgyzstans-uprising.html? r=0 (дата обращения 3.10.2019)

14 Kandelaki G. Georgia's Rose Revolution. A Participant's Perspective // United States Institute of Peace [Электронный ресурс]. URL: http://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf (дата обращения 3.10.2019).

15 McFaul M. Ukraine Imports Democracy. External Influences on the Orange Revolution // International Security. 2007. Vol. 32. No 2. P. 48.

16 Weintraub C. Op. cit. P. 7; Diuk N. The Triumph of Civil Society // Revolution in orange: the origins of Ukraine's democratic breakthrough. P. 74.

17 Shishkin Ph. In Putin's Backyard, Democracy Stirs — With U.S. Help // The Wall Street Journal, [Электронный ресурс]. URL: https://www.wsi.com/articles/SB110929289650463886 (дата обращения 4.10.2019).

18 Князев А., Масаулов С. Киргизия: самая обширная сеть НПО, военные базы и разложение государственности // Убийство демократии: операции ЦРУ и Пентагона в постсоветский период. Сборник статей международного авторского коллектива/ под ред. В. Крашенинниковой. – М.: Кучково поле, 2014. С. 301.

УДК 789
ГРНТИ 03.01.11

Есеркемисова Б.А.[1], Оржанова У.К.[2]

[1] к.и.н, доцент университета «Туран»,
[2] к.и.н., доцент университета «Туран»

ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОГО ДИАЛОГА

Аннотация

В данной статье рассматривается Центральная Азия, которая представляет огромный регион, занимающий почти десять процентов от всей территории азиатского континента. Она расположена в самом центре Евразии и является важным геополитическим перекрестком между Европой и Азией, мостом между культурами и цивилизациями. Кроме того, регион играет высокую значимость для международных торгово-экономических связей, а также как трансконтинентальный транспортно-логистический маршрут. В древности по его территории проходил Великий Шелковый путь, который сейчас получил новый импульс.

Ключевые слова: независимые государства, Центральная Азия, геополитика, природные ресурсы, население.

Б.А. Есеркемисова [1], У.К. Оржанова [2]
[1] т.ғ.к., «Туран» университетінің доценті
[2] т.ғ.к., «Туран» университетінің доценті

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ДИАЛОГЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Азия құрлығы территориясының он пайызын қамтитын үлкен аймақ – Орталық Азия туралы айтылады. Ол Еуразияның дәл орталығында орналасқан және Еуропа мен Азия арасындағы маңызды геосаяси жол, мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы көпір болып тыбылады. Сонымен қатар, аймақ халықаралық сауда-экономикалық қатынастарда, сондай-ақ трансконтинентальдық көлік-

логистикалық бағытта үлкен рөл атқарады. Ежелгі уақытта Ұлы Жібек жолы Орталы Азия аумағы арқылы өтті, ол қазір кезде жаңа серпін алды.

Ключевые слова: независимые государства, Центральная Азия, геополитика, природные ресурсы, население.

Yeserkemisova B.A. [1], Orzhanova U.K.[2]
[1] candidate of historical sciences, associate professor of the University "Turan",
[2] candidate of historical sciences, associate professor of Turan University

OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES OF CENTRAL ASIAN DIALOGUE

Abstract

In this article Central Asia is discussed, which represents a huge region, occupying almost ten percent of the entire territory of the Asian continent. It is located in the very center of Eurasia and is an important geopolitical crossroads between Europe and Asia, a bridge between cultures and civilizations. In addition, the region plays a high role for international trade and economic relations, as well as a transcontinental transport and logistics route. In ancient times, the Great Silk Road passed through its territory, which has now received a new impulse.

Key words: independent states, Central Asia, geopolitics, natural resources, population.

В широком Центральная Азия включает целый ряд стран и территорий, в том числе Афганистан, Монголию и Западный Китай. В узком смысле это Узбекистан, Туркмения, Таджикистан, Киргизия и Казахстан. Прежде регион назывался Средняя Азия, теперь же все большее распространение получает термин «Центральная Азия». На наш взгляд, это правильное определение, поскольку эти страны объединяют не только общая история, но и культура и менталитет. Цивилизационно новые независимые государства ЦАР тяготеют к евразийству и не являются ни чисто азиатскими, ни точно европейскими. Поэтому предложение президента Казахстана Н. Назарбаева ввести в политический оборот это понятие вполне логично и оправданно [1, с. 73].

Регион богат природными ресурсами, в недрах центрально-азиатских государств огромные запасы нефти, газа, золота, урана, практически вся таблица Менделеева. Такие богатства еще больше привлекают интерес со стороны ведущих мировых экономик. Считаем оправданным рассматривать Центральную Азию, как единое геополитическое пространство с общими политическими и экономическими интересами.

Также важное значение имеет его географическая близость к Китаю, России и юге он соприкасается с мусульманским миром – Афганистаном и Ираном. Кроме того, Центральная Азия представляет собой уникальный геополитический «узел», в котором как в точке координат сходятся связи между четырьмя ядерными державами. Все это говорит о том, что сохранение мира и безопасности в регионе является чрезвычайно значимым для всего международного сообщества. Распространение терроризма и экстремизма представляют большую угрозу для всего мира и борьба с этими негативными явлениями, ставшая приоритетным направлением внешней политики центрально-азиатских государств, также усиливают геополитическое значение региона.

Помимо ведущих мировых держав – Китая, России и США, серьезный интерес к Центральной Азии испытывают и другие акторы - Япония, Южная Корея, Пакистан, Турция, Саудовская Аравия и страны Европейского союза. Как полагают эксперты, с чем мы полностью согласны: «Основной целью перечисленных выше государств, в геополитическом плане, является контроль над центральным пространством Евразии, а в плане геоэкономическом — контроль над ресурсами и транспортными связями региона» [2, с.162]. Это неизбежно приводит к нарушению геополитического баланса, возникновению зон нестабильности и конфликтов, а также противостоянию международных игроков в борьбе за политическое и экономическое влияние в ЦАР.

С самого начала обретения своей независимости центрально-азиатские страны стали поднимать вопросы, касающиеся региональной интеграции, прежде всего, для решения экономических вопросов. Рассмотрим ресурсный потенциал каждой из них, а также совокупный показатель всего региона. После длительного спада, в новом веке начался экономический подъем в этих государствах. Лидером является Казахстан, ставший крупнейшей экономикой в ЦАР. Второе место занимает Узбекистан.

Объем ВВП РК в 3,3 раза превосходит этот показатель в Узбекистане, в 3, 8 – в Туркменистане, в 21,2 – в Таджикистане и в 22,4 – в Кыргызстане. Совокупный объем Валового Внутреннего продукта центрально-азиатских республик достигает 264,6 млрд. долларов, что позволяет региону в целом занять 44 место в Рейтинге экономик мира. Тогда как по отдельности результаты у них гораздо скромнее. Так, Казахстан в 2017 году занял 51 позицию, а Республика Узбекистан – 72.

В то же время, по темпам роста реального ВВП Таджикская Республика стала одиннадцатой в мире, РУ – тридцать четвертой, Кыргызская Республика (КР) – пятьдесят третьей и РК занял 73 место. Если рассматривать средний результат для этих четырех государств, то он дает возможность закрепиться на 31 месте. То есть, это говорит о том, что объединение потенциалов центрально-азиатских стран выедет их в число 40 лидеров.

Теперь перейдем к изучению человеческих ресурсов ЦАР, поскольку именно этот капитал приобретает первостепенное значение в условиях модернизации и вызовов Четвертой Индустриальной революции. Представим численность населения региона графически в разрезе стран.

Самой населенной страной в регионе является Узбекистан – 32,3 млн. чел. На втором месте Казахстан – 18,7, на третьем Таджикистан – 8,7, на четвертом Кыргызстан – 6,0 и на пятом Туркменистан – 5,5 млн. человек. Общая численность населения всех государств ЦАР составляет 71,2 миллиона человек, что выводит его на двадцатое место в мире. Учитывая темпы роста вследствие высокой рождаемости и традиций многодетности можно предположить, что к 2030 году – регион войдет в десятку самых населенных. Особо значительными темпами растет население Республики Узбекистан, которое за годы независимости увеличилось в несколько раз. В 2018 году страна заняла 51 место среди крупнейших по численности государств. В перспективе прогнозируется рост до тридцати семи млн. к 2030 и до сорока одного миллиона к 2050 году. Для Казахстана этот прогноз составляет свыше двадцати и почти двадцать три, соответственно. Теперь перейдем к территории, занимаемой центрально-азиатскими государствами.

Наибольшую площадь занимает РК, она является девятой в мире по территории. При этом, у нее самая низкая плотность населения – 6,74, что, к примеру, почти в одиннадцать раз меньше, чем в Узбекистане. На втором месте РТ, в которой также один из самых низких показателей плотности населения. Третье место за РУ при самой высокой плотности, четвертую позицию занимает КР и пятую – ТР [3].

Общая площадь территории стран ЦА – 4 006 253 квадратных километров, что выводит регион в топ-7, сразу после Австралии и значительно опережая Индию.

Учитывая все особенности и ресурсы региона с первых дней независимости главы центрально-азиатских государств стали вплотную заниматься вопросами экономической интеграции. Самое активное участие в этом процессе принял Узбекистан. На встрече руководителей стран, проходившем в январе 1993 года в Ташкенте, были заключены договоренности о совместных действиях по реформированию экономических систем и создания для координации усилий путем образования межгосударственных отраслевых комиссий.

Вскоре они были организованы, в частности, по хлопку в Ташкенте, зерну и нефти в Алматы, газу в Ашхабаде, электроэнергии в Бишкеке и водным ресурсам в Душанбе.

Первые шаги по созданию единого экономического пространства были сделаны Узбекистаном и Казахстаном, которые летом 1993 года подписали Соглашение о мерах по углублению экономической интеграции на 1994-2000 годы. А уже весной 1994 года три страны РК, РУ и КР заключили Соглашение о создании единого экономического пространства. Согласно договору государства, приступили к формированию органов управления, затем были приняты еще ряд программ и состоялось принятие Декларацию о региональном сотрудничестве. В 1998 году временное название объединения стало официальным. Межгосударственная организация была названа Центрально-Азиатским экономическим сотрудничеством (ЦАЭС).

Изначально перед ней ставились масштабные задачи по организации общего рынка, выработке единой экспортной политики, формированию и урегулированию таможенных пошлин, приведению к общему знаменателю налогов и акцизов. За весь период существования ЦАЭС было принято свыше ста пятидесяти документов, но ни одно решение или поставленные задачи не были выполнены. В целом, можно сказать, что на первом этапе идеи региональной экономической интеграции практически провалились. Причины неудачи вполне очевидны, каждое государство было слишком занято своими внутренними проблемами, да, и в целом, идея такого объединения была еще преждевременной.

К 2002 году ЦАЭС претерпело преобразование, получив новое наименование организация Центрально-Азиатского Сотрудничества (ЦАС). Теперь ее задачи находились больше в плоскости

проблем политической жизни, заключались в поиске наиболее актуальный вопросов, угрожающих серьезными последствиями всему региону. Среди них первоочередными являлись создание в регионе зоны, свободной от ядерного оружия, вопросы безопасности и противодействия терроризму и экстремизму. Другой круг задач, стоящих перед ЦАС охватывал проблемы экологии Аральского моря и решения катастрофических последствий гибели Арала. В качестве развития торгово-экономических отношений на повестку дня был поставлен вопрос о возрождении Великого Шелкового пути. Много проблем накопилось вопросов в области борьбы с бедностью, регулированием нелегальной миграции, захлестнувшей регион.

Ответы и поиск путей в устранении этого спектра острейших проблем должна была найти организация Центрально-Азиатского сотрудничества. При этом необходимо было выработать такие геополитические решения, которые отвечали бы интересам всех стран в регионе. Крайне сложная задача, которую нельзя было выполнить в короткие сроки, учитывая еще и неблагоприятный экономический фон, поскольку это требовало огромных финансовых, материальных и технических ресурсов. Слабые, точнее почти полное отсутствие результатов, привели к очередной трансформации ЦАС, то есть, если быт более точным, то произошла интеграция в другую структуру – Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭс), которое состоялось в 2005 году.

На наш взгляд, причин неуспешной деятельности первого интеграционного объединения в ЦАР, по меньшей мере, несколько.

Во-первых, разногласия между странами в целях и взглядах на деятельность организации. Практически все центрально-азиатские государства добивались большей самостоятельности в действиях и мало считались с интересами других. При этом все опасались попадания в подчиненную зависимость, памятуя о советских временах «старшего брата».

Во-вторых, цели интеграции не совпадали с политическими амбициями руководителей республик. Происходила борьба за лидерство, в частности между главами Узбекистана и Казахстана. Хотя попытки были. Так, в продолжение процесса экономической интеграции Ташкент и Астана в начале 2004 года заключили Договор о создании Единого экономического пространства между двумя странами.

В-третьих, имевшиеся противоречия между странами, в частности нерешенные пограничные вопросы, вызывали опасения территориальной целостности.

В-четвертых, перспективы развития государствами ЦАР виделись в участии в международных процессах интеграции и поэтому они пытались уйти от концепции регионализма. Как считают исследователи, «приоритетом для этой группы стран является участие в крупных международных структурах, а не интеграция в рамках своего региона» [4, с. 78].

В-пятых, как нам кажется, главная причина неэффективности ЦАС и последовавшего за этим ее роспуска, заключалась в принципиальной неготовности центрально-азиатских стран к интеграции ни с политической, ни с экономической точки зрения. Время, как говорится, еще не пришло.

После распада ЦАС и до настоящего времени Узбекистан сконцентрировался не на интеграционных процессах, а на двусторонних отношениях в регионе. В Концепции внешнеполитической деятельности Узбекистана, принятой в 2012 году, главным внешнеполитическим приоритетом указывается Центральная Азия.

Новый импульс получило развитие сотрудничества Республики Узбекистан со странами ЦАР со сменой главы государства. Ш. Мирзиёев подтвердил приверженность внешнеполитическому курсу И.Каримова. Особо отметил то, что Центральная Азия – это главный приоритет узбекской политики. Именно с ним связаны основные национальные интересы страны. Ведь государство занимает центральные позиции в регионе, гранича со всеми центрально-азиатскими республиками.

Подтверждением сохранения ЦА в качестве ключевого направления стал тот факт, что свою первую встречу новый президент РУ провел со своим коллегой из Кыргызстана, в ходе которой они договорились о решении многих назревших проблем. В частности, речь шла об определении и уточнении границ между странами. Также свои первые визиты в качестве главы государства он нанес в Туркменистан и Казахстан.

В принятой в 2017 году Стратегии развития страны на 2017-2021 гг. подчеркнуто обстоятельство, что главной целью внешней политики Ташкента является «создание вокруг Узбекистана пояса безопасности, стабильности и добрососедства» [5].

Рассмотрим по отдельности каких результатов удалось добиться президенту Ш.Мирзиёеву за небольшой срок его деятельности.

Узбекско-таджикские отношения на новом этапе расцениваются как прорыв после длительного охлаждения, если не сказать, конфронтации. Во-первых, надо отметить, что подготовка по достижению договоренностей началась еще в 2016 году, когда Ш. Мирзиёев еще не был официально признан Главой Республики Узбекистан. Состоялся серия переговоров по различным вопросам – водопользования и энергетики, транспортной сфере. В результате был подписан ряд соглашений, главным из которых являлись решения о сотрудничестве в водной и энергетической сфере. С особым удовлетворением граждане двух стран восприняли договор о введении безвизового режима.

Посещение президентом Республики Узбекистан Душанбе ознаменовалось подписанием «Договора об отдельных участках узбекско-таджикской государственной госграницы» [6].

Значимость этого соглашения заключается в том, что многолетний тлеющий пограничный конфликт получил благополучное разрешение. Было делимитировано девяносто девять и девять десятых процента спорных участков.

В отношениях с Кыргызстаном также остро стояли проблемы водно-энергетического характера и, в особенности, касающиеся государственных границ. Мы ранее уже упоминали, что первую встречу Ш.Мирзиёев провел с президентом КР, когда впервые с визитом А.Атамбаев прибыл в Ташкент. Итоги визита и переговоров увенчались успехом, на следующий год прошло согласование о делимитации почти всей узбекско - кыргызской границы. Как известно, наиболее трудным вопросом являлись приграничные вопросы в Ферганской долине, которая имеет чрезвычайно пеструю этническую картину и многие районы были спорными, ее тоже смогли сдвинуть с мертвой точки.

В сентябре 2017 года состоялся визит президента РУ в Бишкек, главным результатом которого стало подписание «Договора о государственных границах между Узбекистаном и Кыргызстаном» [7]. Договор провел делимитацию по восьмидесяти процентам границы.

Узбекско-туркменские отношения после кризиса, который едва не привел к вооруженному конфликту, постепенно стали входить в норму. Но, о восстановлении в полном объеме дружбы и сотрудничества можно говорить лишь с приходом нового руководства в Узбекистане. Ш. Мирзиёев свой первый визит совершил в Туркменистан, в ходе которого было подписано 4 соглашения. Все они имеют серьезный характер и посвящены сотрудничеству в наиболее прорывных областях. Так, главный из них – Договор об экономическом сотрудничестве, охватывающий все сферы и отрасли. В этом отношении особую важность имеют договоренности о взаимодействии в газовой отрасли. Как известно, туркменские трубопроводы поставляют газ в Китай, а Ташкент имеет интерес к ним для прокачки своего газа и расширении его экспорта.

Среди других договоров следует указать Меморандум о дальнейшем развитии взаимодействия в железнодорожном транспорте, межправительственную программу сотрудничества в культурно-гуманитарной сфере и программу сотрудничества между внешнеполитическими ведомствами [8].

Казахско-узбекские отношения прошли несколько этапов. Президентство И.Каримова сопровождалось борьбой Ташкента и Астаны за лидерство в регионе. Приход Ш.Мирзиёева снял с повестки дня и эту проблему [9]. В ходе его визита ключевыми стали вопросы экономического сотрудничества. Было подписано тринадцать соглашений по разным отраслям, также были заключены коммерческие контракты на значительную сумму. Особняком стоял вопрос о создании совместной экономической зоны.

Казахстанская сторона поддержала эту инициативу и предложила начать реализацию этого проекта на Актюбинском, Кзыл-ординском и Южно-Казахстанском направлении, что позволит увеличить потенциал приграничного сотрудничества.

Кроме того, страны обсудили вопросы роста торгового оборота, который в последние годы характеризовался спадом, поскольку Узбекистан проводил акцизную политику, защищая внутренний рынок. Более восьмисот наименований товаров представляли экспорт РК. Узбекские власти снизили акцизы для некоторых видов казахстанской продукции, в результате торговый оборот за 10 месяцев 2018 года увеличился более чем на тридцать процентов по сравнению с прошлым годом. Однако, в целом Казахстан является третьим по масштабам торговым партнером Узбекистана после Китая и России.

Государства договорились о проведении встреч и консультаций, бизнес-форумов, что позволит нарастить деловые контакты. Следует отметить, что потенциал узбекско-казахского экономического сотрудничества очень высок, тем более что страны не конкурируют почти во всех областях производства, у каждой своя специализация и отдельные торговые ниши.

Одним из самых интересных приоритетов в отношениях РУ и РК является сотрудничество в инновационной сфере, поскольку оба государства проводят активную индустриально-инновационную политику.

Еще одно значимое направление для сотрудничества – транспортно-коммуникационная сфера, поскольку существует высокая зависимость стран друг от друга по транзиту пассажирского и грузового потока. В целом сейчас государства договорились об общих усилиях в создании общей системы. Узбекистан также выдвинул новую программу по развитию транспорта и коммуникаций, как на внутреннем направлении, так и региональном, также сопряжения их по маршруту Западная Европа – Китай.

Единая позиция объединяет внешнеполитические приоритеты Ташкента и Астаны в вопросах сохранения стабильности и безопасности в регионе, совместной борьбе с международным терроризмом и предотвращению распространения угроз с территории Афганистана [10].

Сегодняшний Узбекистан открыт к конструктивному диалогу со всеми государствами Центральной Азии, сохраняя приверженность к дружественным и добрососедским отношениям. Благодаря прагматичной и активной внешней политике страны в регионе произошло формирование новой политической реальности. В межгосударственные отношения государств ЦАР входят доверие, взаимоуважение, учет национальных интересов каждого.

Несмотря на то, что Республика Узбекистан постоянно уклонялась от участия в интеграционных объединениях, теперь он все больше настроен на региональное сотрудничество. Все больше приходит понимание того, что судьба Центральной Азии в руках самих центрально-азиатских государств и общими усилиями самые сложные проблемы будут решены. А регион, наконец, из объекта политики внешних сил, борющихся за влияние на него, станет самостоятельным и весомым субъектом международных отношений.

С самого начала независимости приоритетом своей внешней политики называл центрально-азиатский регион, хотя и стался дистанцироваться от тесной интеграции, считая Астану своим соперником в борьбе за лидерство.

Новый импульс получило развитие сотрудничества Республики Узбекистан со странами ЦАР со сменой главы государства. Ш.Мирзиёев подтвердил приверженность внешнеполитическому курсу И.Каримова. Особо отметил то, что Центральная Азия – это главный приоритет и ядро узбекской политики. Именно с ним связаны основные национальные интересы страны, ведь государство занимает центральные позиции в регионе, гранича со всеми центрально-азиатскими республиками.

Один из самых животрепещущих вопросов всего региона, который страны ЦАР решают в тесном сотрудничестве с ООН является гибель Аральского моря. На сессиях ГА, проходивших в 1993 и 1995 годах, представители пяти центрально-азиатских государств обратились к мировой общественности с целью помочь в спасении Арала. Экологическая катастрофа затрагивает на не только близлежащие страны, но и крайне негативно сказывается на климате во всем мире. Однако, без руководящей роли Организации Объединенных Наций и помощи других государств, решить эту проблему невозможно.

Еще в 1993 году, осознавая последствия экологической катастрофы Арала пять центрально-азиатских государств, в том числе Республика Узбекистан, учредили Международный фонд спасения Арала (МФСА). Усилия Ташкента по привлечению внимания к этой катастрофической проблеме привели к тому, что в 2008 году Генеральная Ассамблея ООН своей резолюцией присвоила фонду статус наблюдателя. В сентябре 2013 года в распространенной на Сессии этой организации «Программе по ликвидации последствий высыхания Арала и предотвращения катастрофы экосистем в Приаралье», представленной РУ, были закреплены приоритеты решения проблемы с участием международных организаций. В их числе – проекты, нацеленные на улучшение экологической ситуации в регионе Приаралья [11].

Благодаря состоявшемуся в апреле 2010 года визита в Узбекистан 4 Генерального секретаря ООН Пан Ги Муна был принят и реализован ряд мер, решающих неотложные проблемы по спасению Аральского моря и помощи пострадавшим людям. В связи с этим была разработана и стала реализовываться Совместная программа «Обеспечение жизнедеятельности населения, пострадавшего в результате кризиса Аральского моря». На ее финансирование предусмотрено четыре млн. долларов.

Благодаря действиям ООН были проведены научные конференции по спасению Арала, в результате которых были привлечены крупные инвестиции и донорская помощь для реализации экологических проектов в Приаралье.

В 2015 году на саммите в Нью-Йорке узбекское руководство выступило с инициативой о создании специального Трастового фонда под эгидой ООН, в задачи которого входило осуществлять такие меры: координировать усилия, аккумулировать финансовые средства, разрабатывать специальные проекты для

создания благоприятных условий для жизнедеятельности населения Приаральского региона и восстановлению экологической среды.

Вместе с ООН была разработана Программа «Укрепления потенциала жизнеустойчивости населения, пострадавшего в результате кризиса Аральского моря, посредством создания многопартнерского фонда по безопасности человека в Приаралье», которая вышла на старт в Ташкенте в 2017 году [12].

Официальный Ташкент в лице нового главы РУ Ш.Мирзиёева, призвал мировое сообщество объединить усилия по спасению Арала, как важнейшего средства сохранения экологического баланса в Центральной Азии и помочь людям в преодолении последствий катастрофы. В этом ООН продолжает оказывать большое содействие. Так, в июне 2017 года районы Узбекистана, находящиеся в Приаральском регионе, посетил Генсек А. Гутерриш, в связи с чем была принята «Дорожная карта» по развитию дальнейшего сотрудничества РУ и ООН на 2017-2020 год. Важную роль также имеет принятая по итогам посещения главы Организации специальная программа по оказанию помощи пострадавшему от кризиса населению.

Шанхайская Организация сотрудничества была создана в июне 2001 года государствами ЦАР (Узбекистаном, в том числа), Китаем и Россией. Четыре страны имеют статус наблюдателя, а еще шесть – партнера организации. Ее целями провозглашены принципы многостороннего сотрудничества и укрепления механизма доверия для обеспечения безопасности, стабильности, экономического развития, открытого и прямого диалога между участниками.

Между ШОС и ООН состоялось заключение Декларации о сотрудничестве, которая была принята в Ташкенте в 2010 году. Приоритеты Узбекистана в организации очерчиваются задачами региональной стабильности и безопасности, углублением экономического сотрудничества и расширением инвестиционных возможностей. Несколько саммитов ШОС и заседаний Совета глав правительств прошли в Узбекистане в 2004, 2010 и 2013 годах. В ходе этих мероприятий были приняты ряд процедурных документов и подписаны соглашения о сотрудничестве в сельском хозяйстве, борьбе с преступностью. Также проходила работа по созданию Банка Организации и Специального Счета. Кроме того, в 2013 году одобрение получило Совместное заявление глав правительств о расширении и укреплении сотрудничества по развитию транспорта.

В 2015 г. председательство в ШОС перешло к Республике Узбекистан, подтвердившем курс по совместному противодействию глобальным и региональным вызовам терроризма и экстремизма [12].

Ядром новой внешнеполитической стратегии Узбекистан является налаживание открытого диалога и взаимовыгодного сотрудничества со всеми центрально-азиатскими государствами. Вновь на повестку дня встает вопрос о более тесной интеграции государств региона. Целями ее являются расширение региональных связей во всех областях, создание общей системы стабильности безопасности. При этом неизменно прагматическое отношение этим процессам.

При этом тезис о Центральной Азии, как главном приоритете во внешней политике страны получил конкретное обоснование в «Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 гг.»

Результатами изменений внешнеполитического курса РУ стало начало формирования новой политической реальности в регионе, в которой главными стали открытость, доверие, уважение позиций и интересов, конструктивный диалог, расширение торгово-экономических связей, объединение усилий государств ЦАР для решения общих проблем.

С целью консолидации всех стран ЦАР по обеспечению стабильного, безопасного и устойчивого развития Президентом Республики Узбекистан предложил ряд мер и инициатив.

Во-первых, он отметил необходимость создания общей площадки для постоянного взаимодействия первых руководителей государств Центральной Азии, в ходе которых проходило бы согласование позиций по вопросам сотрудничества и реализации совместных проектов по актуальным проблемам, волнующих всех. Это предложение с энтузиазмом было воспринято руководителями Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркмении. Символично, что первая такая встреча состоялась именно в Астане, поскольку Президент РК Н.А. Назарбаев являлся инициатором идеи региональной интеграции и всегда выступал в ее поддержку.

Во-вторых, крайне актуальным видится предложение Ш.Мирзиёева об учете и включении принципа взаимной дополняемости экономик стран региона в развитии межгосударственных связей. Это своего рода разделение труда между государствами ЦАР. Рациональная и очень прагматичная инициатива, которая позволит укрепить производственный потенциал как каждой из республик, так и всего Центрально-азиатского региона в целом. Для конкретной реализации этого предложения президент Узбекистана рекомендовал в дополнение к действующему Совету приграничных территорий, также

сформировать Региональный экономический форум и Ассоциацию руководителей регионов и бизнес-сообществ.

Кроме того, важными для позитивного развития Центральной Азии становятся перспективы объединения транспортно-логистического потенциала и туристских возможностей.

В приоритетном развитии центрально-азиатского региона важное место занимают Казахстан и Узбекистан. Новое видение роли этих двух государств состоит в том, что они могут и должны стать локомотивами развития Центральной Азии, подобно тому, как в Европе ими являются Франция и Германия. Подтверждение этой миссии получило в ходе недавнего визита в Ташкент нового президента РК К.Токаева, по итогам которого были подписаны многочисленные документы о расширении двустороннего сотрудничества и развития диалога в формате интеграции Центральной Азии.

Список использованной литературы:

1. *Адилханулы Н., Мұратбекқызы С. Еуразиялық Экономикалық Одақ құруды қалыптастырудағы Ресейдің ОА аймағына қатысты жаңа бетбұрысы // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия "Международные отношения и Регионоведение". - 2015. - №1 (19). – С. 73-83.*
2. *Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории // Полис, 1995. - № 4. – С. 162-169.*
3. *Такижбаева Н.З. Центральная Азия в постсоветский период: История и современность /http://www.regionalstudies.ru*
4. *Казанцев А.А. Центральная Азия: Институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе // Полис. Политические исследования. - 2005. - № 2. – С. 78-88.*
5. *Депутаты утвердили концепцию внешнеполитической деятельности страны // Правительственный портал Республики Узбекистан: интернет-сайт, 2012 7 августа. / http://www.gov.uz/ru/press/politics/15236*
6. *Кадровые рокировки и дружба с соседями: год президентства Мирзиёева. / https://ru.sputnik-tj.*
7. *Визиты Мирзиёева в страны ЦА, или Первые политические шаги. https://ru.sputnik.kg/*
8. *Президент надежды Узбекистана запускает реформы. / https://www.ritmeurasia.org/news*
9. *Казахстанско-узбекистанские отношения зависят от президентов. URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan_uzbekistan_relations/28737599.html*
10. *Президент Узбекистана прибыл с государственным визитом в Астану. / https://regnum.ru/news/polit/2253185.html*
11. *Участие Узбекистана в деятельности Международного фонда спасения Арала (МФСА) // Сайт министерства иностранных дел Республики Узбекистан. / https:// mfa.uz*
12. *Участие Республики Узбекистан в деятельности Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) // Сайт министерства иностранных дел Республики Узбекистан. / https:// mfa.uz*

УДК – 341.218
ГРНТИ 03.09.03

Е.Т. Қартабаева[1] , Г.Ж. Бахрадин[2]

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
дүниежүзі тарихы, және тарихнама деректану кафедрасының кандидат, доценті
Kartabayeva66@gmail.ru
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті 2 курс магистранты
Gulka_23_06_94@mail.ru Алматы қ., Қазақстан

КРЕСТ ЖОРЫҒЫ ТУРАЛЫ ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Әлемдік тарихтың аса маңызды мәселелерінің бірі Батысеуропалық христиандардың Таяу Шығыстың мұсылман елдеріне жүргізген екі жүз жылға созылған жорықтары болып табылады. Бұл тарихқа крест жорықтары деген атаумен енді. Крест жорығы тарихқа өзінің қара таңбасын салып кетті. Шіркеу қарапайым жандарды жорыққа «Құдайдың қалауы осы» деп айдап салды. Бірақ оның дегені бола қоймады. Соғыстар бейбіт халықты қырғынға ұшыратты. Крест жорықтары Еуропа тарихшыларының жүз жылдық пікірталасына айналғаны белгілі. Дегенмен адамзаттың ақыл ой-парасаты жылдар өткен сайын ізгілікке бастайды. Осыдан екі жыл бұрын Рим папасы Крест жорықтарының адамзатқа келтірген зардабы үшін барша әлем алдында кешірім сұрағаны да жұрттың есінде. Бүгінгі ұрпақ адамзат тарихын

білуге тиіс жәнесодан сабақ алғаны ләзім. Біздің елдің тарихыда әлем тарихының бір бөлігіекені шүбәсіз шындық. Мақалада біздің елде осы крест жорықтары қалай түсіндіріледі, қандай баға беріледі деген ой төңірегінде қалам тербейміз.

Түйін сөздер: шіркеу, крест жорықтары, идеология, мұсылман елдері, Рим папалары

Картабаева Е.Т [1], Бахрадин Г.Ж.[2]
к.и.н., доцент кафедры всемирной истории, источниковедения и историографии КазНУ им. аль-Фараби
Kartabayeva66@gmail.ru
2 магистрант Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, истории, археологии и этнологии
Gulka_23_06_94@mail.ru г. Алматы, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ КРЕСТОВОГО ПОХОДА

Аннотация

Одним из наиболее важных вопросов мировой истории являются двухсотлетние кампании западноевропейских христиан в мусульманские страны на Ближнем Востоке. Он был введен в историю под именем Крестовый поход. Крестовый поход оставил в историй черный след. Церковь подстрекала простой народ на поход под дебюзоле «Это желание бога». Но ее плана не суждено было исполниться. Войны уничтожили простой народ. Меловой регион известен столетними дискуссиями с европейскими историками. В то же время полыни удается идти в ногу с годами. Два года назад папа назвал мела ради алчности сокровищ римского мира. Сегодняшнее поколение должно знать историю человечества, и стоит позаботиться о старике. Несомненно, частью нашей истории является реальность нашей страны. В этой статье мы рассмотрим некоторые из наиболее распространенных крокодилов в нашей стране и как их сделать.

Ключевые слова: церковь, крестовые поход, идеология, мусульманские страны, Рим папа

Kartabayeva E.T. [1], Bakhradin G.Z. [2]
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History,
Source Studies and Historiography of Al-Farabi Kazakh national University KazNU Kartabayeva66@gmail.ru
2master's student of al-Farabi Kazakh national University, Almaty, KazakhstanGulka_23_06_94@mail.ru

FORMATION OF THE IDEOLOGY OF THE CRUSADE

Abstract

One of the most important issues in world history is the bicentennial campaign of Western European Christians in Muslim countries in the Middle East. It was introduced into history under the name Crusade. The crusade left a black mark on history. The church incited ordinary people to go on a campaign under the debut of "This is the desire of God." But her plan was not destined to be fulfilled. Wars destroyed the common people. The Cretaceous region is known for centuries of discussions with European historians. At the same time, wormwood manages to keep up with the years. Two years ago, Pope named chalk for the greed of the treasures of the Roman world.Today's generation should know the history of mankind, and it is worth taking care of the old man. Undoubtedly, part of our history is the reality of our country. In this article we will look at some of the most common crocodiles in our country and how to make them.

Keywords: church, crusade, ideology, Muslim countries, Rome dad

XI-XIII ғасырларда батыс пен шығыс өркениетінің тарихында айрықша із қалдырған оқиғалардың қатарын «Крест жорықтары» толықтырады. «Крест жорықтары» («croisade» сөзі) термині XV ғасырдың соңында пайда болды. Бұл атау XII ғасырда-ақ француз тілінде «se croiser»деген мағынада таралып, христиандықтардың Палестинаға қарай бағытталған әскери жорықтарына және Иса пайғамбардың табыты орналасқан қасиетті жерді, Иерусалимді қайтарып алуға негізделеді. Крестшілердің басты мақсаты – Иерусалимді қайтарып, қаланы мұсылмандардан азат ету болды дегенмен де, Рим папалары өз биліктерін Шығыс елдеріне орнатуды аңсады. Олар Шығысқа жорық Римге православие шіркеуін де бағындыруға көмектеседі деп есептейді. Бұл, шын мәнінде, батысеуропалық корольдердің, рыцарлардың Жерорта теңізі бойындағы Шығыс елдеріне жасаған әскери – отаршылдық экспансиясы еді.

Шіркеу – Шығысқа жорықты ұйымдастырушы. Ислам әлеміне қарсы жорыққааттануды II Урбан папа бастады. Ол 1095 жылы Клермон қаласында (Франция) шіркеу жиынында мыңдаған дінбасылар мен халықтың алдында сөз сөйледі. Халықты Византияның түрік салжұқтарына қарсы күресіне көмектесуге, Иса табыты жатқан Иерусалимді мұсылмандардан азат етуге шақырды. Папа бұл жорыққа катысқандардың барлық күнәсі кешіріледі, шайқаста қаза тапқандар о дүниеде пейішке барып, рақатқа бөленеді деп жариялады. Папа киелі жердің байлығы мен құнарлылығы туралы даескесалды. II Урбанның қаһарлы сөзі жиынға қатысушыларғаерекше әсер етті. Олар тізерлеп отырып, Құдай табытын азат ету үшін өмірлерін аямайтыны туралы ант берді. «Құдай осыны қалайды» деп айқайлап жүріп, сол жерде маталардан крест қиып алып, оны киімдеріне тіге бастады. Бұл христиан жауларына қарсы жорыққа аттанушының белгісі болды. Шіркеу крест жорықшыларына көптеген жеңілдік жасады. Олар қарыздарын төлеуден босатылды, олардың дүние-мүліктері мен отбасылары шіркеу камқорлығына алынды. Папаның Шығыс елдерінің шұрайлы жері туралы, онда кедейлердің тез байып кететіні туралы үндеуі кедейлер арасында рақат өмірге бөлену үмітін қоздырды. Осындай уағыздың нәтижесінде, 1096 жылдың көктемінде Франция мен Германияның ондаған мың кедей шаруалары «қажылық жорыққа» аттанды [1]. Аш-жалаңаш кедейлер жолдарындағы венгрлердің, болгарлар мен гректердің жерлерінен өтіп бара жатып, жергілікті халықтардың азық-түлік, мал-мүліктерін тартып алды, тонаушылыққа ұшыратты, қарсыласқандарын өлтіріп, зорлық-зомбылық жасады.

Крест жорықтарының себептері VII ғасыр ислам дінінің өрлеп, христиан дінінің дағдарысқа ұшырау кезеңі болды. Келесі екі жүз жылдықта Батыстағы өмірдің барлық саласына Рим папасының жоғарғы билігі орнады. Мұндай тоталитарлық (жойқын) билік христиан әлемінің дағдарысын онан сайын күшейтті. Ислам беделінің өсуі христиандықтың көзіне шыққан сүйелдей болды. Батыс ислам өктемдігінің етек алуын қаламады. Бірақ бір ортақ мақсаттың болмауы христиандардың мұсылмандар әлеміне қарсы бірігуін тежеп қалды. Батыстың бірде-бір елі мұсылмандар қол астына көшкен жерлерге басып кірген жоқ. Тек дінбасылары ғана киелі жерге қажылыққа баратын діндарларды қолдарына қару алып, мұсылмандарды Иерусалимнен қуып шығуға шақырып жатты.

1095 жылы Византия императоры Алексей I Комнин империяға қауіп төндіріп тұрған түріктерге қарсы шығу үшін Батыс Еуропаның христиандық мемлекеттерінен көмек сұраған. Себебі 1071 жылы Манцикерт маңындағы шайқаста византиялық әскерлердің түріктерден тас-талқаны шығып күйрей жеңілгеннен кейін Византия империясының жағдайы аса мәз емеседі. Содан кейінгі болған жайттар 1-ші Крест жорығы деген атқа ие болды. Бұл жорық барысында крестшілер бірталай ұрыстарда жеңіске жетіп, ішіндегі ең үлкені 1099 жылы Иерусалимді жаулап алуы еді. Бірақ сол бірінші Крест жорығы кейіндеу 200 жылдық қантөгіс соғыстың бастамасы болды. Крест жорықшыларының алғашқы топтарында дұрыс басшылық та болмады. Сондықтан ұйымдастырылуы жағынан нашар еді. Дінге аса берілген тобырлардан да айырмашылықтары айтарлықтай емес. Олардың 1096 жылы жазда Венгрия территориясына баса көктеп кіріп, жолындағы елді мекендерді тонап жатқан кездерінде үш дүркін қарсы шабуылға кездесіп, сәтсіздікке ұшырады. Содан соң дін уағызында жұрт көңілінен шыға білген Петр Пустыниктің бастауымен «Шаруалар крест жорығы» деп аталынған қарапайым жандар 1096 жылы тамызда Константинопольге келді. Византия императоры бұл тәртіпсіз 180000 тобырдан құтылу үшін оларды Анталияға аттандырған. Түріктер оларды қырып жібереді. Ал Петр Пустынник Константинопольге қашып келеді. Содан Петрдің крест жорықшыларын Құдай қолдайды дегені өтірікке айналады. Бұл басқаларға сабақ болды. Алексей I мұндай күшпен ислам армиясына қарсы төтеп бере алмасын түсінген соң 1096 жылы 15 тамызда ұйымдастырылуы жағынан әлдеқайда тиімді болған Крест жорығын бастады. Олардың құрамында Еуропаның белгілі феодалдары басқарған әскери тәртіпке келтірілген армия болды. Армия ішінде ұрыстарда өздерін көрсете білген жандар да көп еді. Ірі феодалдардан құрылған армия қару-жарақ жағынан да, әскери дайындық жағынан да, қала берді біркелкі рыцарлық киім үлгілерінен де ерекшеленіп тұрды. Олар арбалет сияқты атқыш құралдармен жабдықталған. Әртүрлі бағыттармен жүрген Крест армиясының жорықшылары Константинопольде қосылды. Крест жорығының негізгі басшыларының бірі Готфрид Бульонский болды. Ол Константинопольға 1096 жылы желтоқсанда жетті [2].

Бірінші Крест жорығында мұсылман жағынан да, христиан жағынан да ұйымдастыру шаралары нашар болды. Себебі, екі жақтың да армия қолбасшыларының әрқайсысы өзінің жеке мүддесін, мақсатын алға қоюға тырысты. Сонымен қатар, мұсылман және христиан жағында да тәуелсіз діни ұйымдардың өкілдері жағаласып, олар да бұл соғыста өз мақсаттарын көздеді. Сол уақыттағы өкімет пен саяси ұйымдардың әрқалай ұстанымдарын қазіргі оқырмандардың түсінуі өте қиын. Мұсылмандар жағы 4 негізгі басшылықтан тұрды. Христиандар осыларға төтеп беруі керек болатын. Бірақ бұл төртеуі өзара

ұдайы кикілжіңде жүрген. Мұсылман әлемінің дәстүрлі басшысы Халиф Бағдаттаорныққан Абассид әулетінен еді. Бірақ 975 жылы олардың саяси және діни билігін Фатимидтер әулеті тартып алмақ оймен талас туғызды. Олар исламның бір бұтағы шииттер болатын. Өз иелігін Каирден басқарып отырды. XI ғасыр барысында жас әрі мықты қаруланған түркі халқының армиясы (соның ішінде негізгісі селжұқтар) Орта Азиядан Таяу Шығысқа қарай аттанады. Бұлар исламның суниттік бағытын ұстанған. Сол кезде селжүктер қазіргі Иран мен Ирак территориясының біраз бөлігін басып алып, үлкен империя орнатады. Бұлар өздерін абассидтердің «қорғаушысы» атанып, Сириядан фатимидтерді ығыстырып жібереді. 1071 жылы Манцикерт маңындағы шайқаста византиялықтарды талқандап, Анатолияның үлкен бөлігін басып алған. Бірақ көп ұзамай өз ішінде бір-бірімен қас болған бірнеше топқа бөлініп кетеді. Сөйтіп, 1090 жылы алғаш крест жорықшыларына бір-бірімен жауласып жатқан мемлекеттің күші қарсы тұрады [3].

Анатолийдің орталық бөлігінің көбін Қылыш Арслан басқарған Рум селжүктер сұлтандығы жайлаған еді. Анатолийдің солтүстік-шығыс жағындағы Данишмендидер өздерінің тәуелсіздігі үшін Рум сұлтандығымен күресе отырып, христиандықтармен де соғысқа дайындалып жатты. Данишмендидер түрік халқының түркмендер тобына жатады. Анатолийді жаулап алған селжүктер мен данишмендидер әулеті көшпелі тұрмыс кешкен. Олар сол жерді мекендеген христиандардың қалалары мен елді мекендеріне биліктерін жүргізді. Крест жорықшылары қазіргі Сирия территориясына кірген бойда өз алдына жеке селжүктер мемлекеті болып саналатын Ұлы селжүктер сұлтандығы жауынгерлерімен қақтығысып қалады. Бұл жергілікті әмірлердің қолдауымен құралған әскери-техникалық жүйесі бар қуатты мемлекет еді. Алайда Сирия әмірліктерінің бір-бірінің ынтымағынан гөрі келіспеушіліктері басым түсіп жататын. Сол жағдайды Крест жорықшылары өте жақсы пайдалана білді. Олар Иерусалимге мұздай қаруланған 1250 рыцарь мен 10000 жаяу әскерімен жақындаған кезде фатимидтер мен селжүктер сол қала үшін өзара таласып жатқан. Крест жорықшыларының селжүктерге қарағанда теңіз флотынан да басымдықтары болды [4]. Крест жорықшылары 1097 жылдың қазанында Антиохияға жақындады. Бұл Сирияның солтүстігіндегі Ұлы селжүк сұлтандығымен шектесіп жатқан қала болатын. Бірақ крестшілерге Антиохияны алу оңайға түспеді. Қаланың үлкен бөлігіне мықты бекініс жасалған еді. Соған байланысты Крест жорықшылары қаланы толық қоршай алмады. Крестшілердің аттарына жем-шөп жетіспегендіктен аштан қырыла бастады. Раймунд Тулузкіге тың аттар сатып алу үшін 500 маркі бөлуіне тура келді. Бірақ олар Антиохияның теңіз жақ бетін қатты қадағалап тұрды. Оларға қазан айында Сен Симеон мен Александретта порттарынан келіп жеткен көмектің қайта күш алуларына әсері мол болса да қамал қорғанысын бұза алмады. Тіптен Крест жорықшыларының қаланы ала алмауы да мүмкін еді. Егер Боэмунд қаланың оңтүстік-шығысындағы мұнара гарнизонының бастығымен жасырын түрде келіспегенде. Сол мұнарадан кірген крестшілердің бір бөлігі қала қақпасын ашып, қалғандарына қалаға лап қоюына жағдай туғызды. Мұсылмандардың Кербоға басқарған армиясы қиян-кескі шайқаста қаланы тастап шығуға мәжбүр болды[6].

Иерусалим Крест жорықшыларының басты мақсаты болатын. Бірақ жорықшылар қаланы бір ай қан төгіссоғыстан кейін барып алады. Антиохияны жаулап алған жорықшылар енді Иерусалимге бет бұрды. Бұл кезде Иерусалим фатимидтердің қолындаеді. Осы арада жорықшылар мен фатимидтер арасында келіссөздер жүре бастады. Фатимидтер селжүктерге қарсы күресте кресшілер көмектесетін болса, Иерусалимді шайқассыз беретін болды. Бірақ келіссөзден еш нәтиже шықпады. Крест жорықшылары Акканы артқа тастап, оңтүстіктегі Фатимидтер жеріне аяқ басты. Сол жерде фатимидтердің кәсіпшілері Крест жорықшылары елді мекендерін шаппасы, ат-көліктерін жем-шөппен қамтамасыз етуге келісті. Сөйтіп, 7 маусым күні крест жорықшылары Иерусалим қақпасының алдына келеді.

XI ғасырда Фатимидтердің қарамағындағы Иерусалим 1033 жылғы жер сілкінісінен кейін қайта қалыбына келтіріліп, жайнап тұрған кезі болатын. Қалада ірі еврей және христиан орталықтары болатын. Селжүктер билеп тұрған кезде бұл орталықтар қатты зардап шеккен еді. Сондықтан олар 1098 жылы Фатимидтердің келуін қуана қарсы алды. Иерусалимді алу жөніндегі шешуші шабуыл 1099 жылдың 13-15 шілде күндері болды. Крест жорықшылары қорғаныс ретінде қолданып жатқан мақта мен ағаш жаңқалары толтырылған қаптарды өртеп, 15 маусым күні Иерусалимнің солтүстік қақпасы арқылы қалаға кіреді. Солтүстіктен кірген жорықшылар үлкені-кішісі демей жолындағы барлық еврейлер мен мұсылмандарды қыра бастайды. Арабтардың айтуынша Иерусалимде 70000 адам қырылған екен. Қалада фатимидтердің әскерлері тосқауыл көрсетуге тырысқанымен, Крест жорықшылары дегеніне жетіп, мұсылмандардан қасиетті қала Иерусалимді тартып алады. [7]

Крест жорықтары Таяу Шығыс халықтарына сансыз шығын әкелді сонымен бірге материалдық және мәдени құндылықтарды жойды. Жорықтар (әсіресе Төртінші крест жорығы) Византиялық империя күшін

әлсіретіп, оның 1453 ж. құлауын тездетті. Крест жорықтары сәтсіздікпен аяқталды, сол себепті ортағасырлық Еуропа алдында тұрған ұзақ мерзімді проблемалардың біреуін де шешпеді. Крест жорықтары белгілі бір уақытқа Батыс Еурпаның демграфиялық, әлеуметтік және саяси алаңдаушылығын әлсіретті. Бұл өз кезегінде Франция мен Ұлыбританияда патшалық билікті күшейтуге және орталықтандырылған ұлттық мемлекеттердің құрылуына әсерін тигізді. Крест жорықтары католиктік шіркеудің уақытша күшеюіне әкелді: шіркеу өзінің қаржылық жағдайын нығайтты, өз әсер ету шеңберін кеңейітті, осыдан кейінгі тарихта маңызды рөл ойнаған жаңа әскери-діни институттар ордендер құрылуына әсер етті. [8]

Шығыс елдерінің – жабайылар екені туралы Еуропалықтардың дүниетанымын өзгертті. Араб мәдениеті Еуропада жорықтардан кейін белсенді түрде тарай бастады. Католиктік шіркеудің қоғамда беделі нашарлай бастады, себебі халық оған сенуден қалды және папалықтың өз мұддесі бар екеніне көзі жетті. [9]

Осы уақытта еуропада Реформаларға көбінесе діни алғышарттар пайда болды, ол өз кезегінде протестантизм мен гуманизмге әкелді. Христиан әлемінде мұсылман әлеміне деген жаугершілік (дұшпандық) стереотип нақты орны алды. Еуропалықтар шығыстан көп нәрсе алды. Еуропалықтардың тұрмысы өзгерді. Олар тазалықты сақтай бастады, моншаларда шомылуды бастады, киім-кешектерін ауыстыра бастады. Феодалдар байлыққа ұмтыла бастады ал ол үшін ақша қажет болды, сол себепті Еурпада сауда-ақша қатынастары дами бастады. Крест жорықтардан кейін еуропалықтардың өміріне мұсылмандардың көптеген дәстүрлері келді. [10]

Жалпы, крест жорықтары Батыс Еуропа елдері тарапынан жүргізілген әділетсіз, басқыншылық соғыстар болды. Бұл соғыстар дүниежүзілік өркениеттің дамуына едәуір кедергі келтірді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. GROUSSET (R.): Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem, 3 vol. Paris. – 1935. (Втексте сокр.: Рене Груссе.)

2. PRAWER (J.): Histoire du Royaume latin de Jérusalem (на иврите), 2 vol. Jérusalem, 1963; Paris. – 1969

3. Виганд из Марбурга. Новая Прусская хроника / Пер. с лат. Н.Н. Малишевского. – М.: Русская панорама, 2014. – 256 с

4. Виллани Джованни. Новая хроника, или История Флоренции / Пер. М.А. Юсима. – М.: Наука, 1997. – 552 с.

5. Виллардуэн Жоффруа де. Взятие Константинополя / Песни труверов / Под ред. А.Михайлова. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1984. – 320 с.

6. Жуанвиль Жан де, Виллардуэн Жоффруа де. История крестовых походов. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2008. – 352 с.

7. Вениамин Тудельский. Книга странствий раби Вениамина / Пер. П.В. Марголина // Три еврейских путешественника. — М.: Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2004. – С. 57-256.

8. MICHEL le SYRIEN, Chroniques, éd. B. CHABOT. Paris. — 1904. (В тексте сокр.: МихаилСириец.)

9. Эсбридж Томас. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую землю / Пер. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2013. – 734 с.

10. Тарик Али. Столкновение цивилизаций. Крестовые походы, джихад и современность. – М.: ООО «АСТ»; Астрель, 2006. – 528.

УДК 94(47+57)"1918\20"
ГРНТИ 03.09.03

Abdikhalyk T.O.[1], Kassymov M.S. [2]

[1]master of history, Abay Kazakh National pedagogical university, Republic of Kazakhstan,
e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru
[2]master of history, Abay Kazakh National pedagogical university, Republic of Kazakhstan,
e-mail: k.madiyar93@mail.ru

THE MILITARY-POLITICAL UNION OF SOVIET REPUBLICS DURING THE PERIOD OF CIVIL WAR AND FOREIGN INTERVENTION (SUMMERS 1918- 1920)

Abstract

The history of the USSR is full of numerous events. This state lasted for more than half a century. Numerous events occurred during this period. The USSR was founded on territory that had previously included a large number of peoples. They represented the outskirts of the former Russian Empire. For the first time since the revolution, the union of the peoples of the Soviet republics was formed in the difficult years of civil war and foreign military intervention. The establishment of Soviet power in the territory of the former Tsar 's colonies (Belarus, Transcaucasia, Ukraine, Central Asia, etc.) experienced enormous difficulties. The most important milestones of the formation of the military-political union of the brotherly republics are considered in this article

Keywords: union, civil war, military intervention, government, Soviet power, dictatorship, uprising

Т.О. Әбдіхалық [1], М.С. Қасымов [2]
[1]магистр оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru
[2]магистр оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: k.madiyar93@mail.ru

АЗАМАТТЫҚ СОҒЫС ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ИНТЕРВЕНЦИЯСЫ КЕЗІНДЕГІ КЕҢЕС РЕСПУБЛИКАЛАРЫНЫҢ ӘСКЕРИ-САЯСИ ОДАҒЫ (1918 ЖАЗЫ -1920 жж.)

Аңдатпа

КСРО тарихы көптеген оқиғаларға толы. Бұл мемлекет жарты ғасырдан астам уақыт өмір сүрді. Осы уақыт ішінде көптеген оқиғалар болды. КСРО бұрын көптеген түрлі халықтарды қамтитын аумақта құрылды. Олар бұрынғы Ресей империясының шет аймақтарын алып жатты. Революциядан кейін алғаш рет кеңес республикалары халықтарының одағы азамат соғысы мен шетелдік әскери интервенцияның қиын жылдарында қалыптасты. Бұрынғы патша отарларының территориясында Кеңес өкіметінің орнауы (Беларусь, Закавказье, Украина, Орта Азия және т.б.) үлкен қиындықтарды бастан өткерді. Осы мақалада бауырлас республикалардың әскери-саяси одағын құрудағы маңызды кезеңдер қарастырылады.

Түйін сөздер: одақ, азаматтық соғыс, әскери интервенция, үкімет, Кеңес билігі, диктатура, көтеріліс

Абдыхалык Т.О.[1], Касымов М.С.2
[1]магистр истории, КазНПУ им. Абая, Республика Казахастан,
e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru
[2]магистр истории, КазНПУ им. Абая, Республика Казахастан
e-mail: k.madiyar93@mail.ru

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ СОЮЗ СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ И ИНОСТРАННОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ (ЛЕТО 1918- 1920 гг.)

Аннотация

История СССР насыщена многочисленными события. Это государство просуществовало больше пол века. За этот период произошли многочисленные события. СССР был основан на территории, которая ранее включало многочисленное количество народов. Они представляли окраины бывшей Российской

империи. Впервые годы после революции союз народов советских республик складывался в трудные годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. Установление Советской власти на территории бывших царских колоний (Белоруссия, Закавказья, Украина, Средняя Азия и др.) переживало огромные труднос ти. Важнейшие вехи складывания военно-политического союза братских республик рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: союз, гражданская война, военная интервенция, правительство, Советская власть, диктатура, восстание

The military-political union of the peoples of the Soviet republics is connected with the period of civil war and foreign military intervention (1918-1920).

Civil war is a clash of different political forces, social and ethnic groups, individual individuals who defend their demands under the symbols of different colors. In this war, "white" and "red" were irreconcilable hostile forces, which was the main cause of the war. "White" opposed Soviet power, for the restoration of monarchy, "Red" advocated Soviet power. The war was also caused by the desire of the West to prevent the spread of socialism, to recover the debts of Tsar Russia, to weaken Russia by crushing its territories and to tear off the outskirts of the country [1].

October 26, 1917, A group of Mensheviks and right-wing Socialist-Revolutionists who left the II Congress formed the All-Russian Committee for the Salvation of the Motherland and the Revolution in the City Duma. A coup attempt was made on 29 October. Kerensky led the campaign of General Krasnov 's horse corps on Petrograd, the Kazacks captured Gatchina and Tsar 's village, but were broken up, Kerensky fled. General Duhonin declared himself the supreme commander-in-chief, who in November 1918. Was killed, the bet passed to the Bolsheviks. The anti-Polish movement on Don was led by Ataman Kaledin. He declared the disobedience of the Troops of the Don Kazacks to the Soviet Government. On Don began to flock all unhappy with the new regime. In November 1917. General Alekseyev began forming the Volunteer Army, which started the white movement. White symbolized legality and order. The civil war was complicated by intervention (interference by foreign powers in the internal affairs of the country). Civil War to be divided into periods:

The first period is the end of May - November 1918. In January 1910. Romania captured Bessarabia. March - April 1918. England, France, the United States, Japan landed in Murmansk, Archangel, Vladivostok, Central Asia. Germany occupied the Baltics, part of Belarus, part of Transcaucasia, Ukraine. The beginning of the war is considered to be a rebellion of the Czechoslovak Corps. The Entente decided to use the 45,000-strong Czechoslovak Corps, which was under their control and consisted of prisoners of the Slavs of the Austro-Hungarian Army, followed to Vladivostok for transfer to France. Under a treaty with the Soviet government, the Czech were promoted as a group of citizens with weapons. During the promotion of the Czech people there were conflicts with the local authorities. May 26, 1918, In Chelyabinsk local authorities decided to disarm the corps, as a result the city is occupied by the Chekhs, they were supported by the Antente and anti-Balevist forces. In the Volga region, in the Ural, Siberia, the Far East, Soviet power was overthrown. New Governments began to be formed, demanding the convening of the Constituent Assembly, freedom of trade and the restoration of political rights. In Omsk "the supreme ruler of Russia declared Kolcak." The offensive was led by the Volunteer Army on Don and Kuban.In Tsaritsin came Krasnov, in Orenburg - Dutov. The red 's position is critical. In September 1910. The Reds went on the offensive on the Eastern Front, took Kazan, Simbirsk, Samara, approached the Ural.

In Central Asia, Transcaucasia and the Far East, the civil war took place especially in difficult conditions. These fringes of Russia were the first to be attacked by imperialist states, the interventionists kept here longer than in the rest of the country.

In the outskirts areas, where the size of the working class was very small, the working masses were heavily influenced by clergy, bourgeois nationalists. This made it difficult to organize and unite the labor masses to fight counter-revolution. In addition, the Red Army could only come to their aid after the defeat of the main White Guard armies.

The workers of Central Asia fought a long and difficult fight against the English interventionists, the White Guard Cossack troops, with the Basmaic gangs. The difficulties of the struggle were exacerbated by the fact that Central Asia was cut off from Central Russia for a long time and could not get the necessary assistance from there.

With the defeat of Kolcak 's main forces, the Red Army was given the opportunity to come to the aid of the peoples of Central Asia. In August 1919, an independent Turkistan front was formed under the command of M.V. Frunze. On September 13, the troops of this front merged with the troops of the Turkistan ASSR [2].

In December, a group of troops led by a member of the Revvoensovet Front, V.V. Kuibyshev, launched an offensive against Krasnovsk, the most important enemy stronghold in Zakaspia. Soviet forces, in order to attack the enemy suddenly, took a bypass movement through the Karakuma Desert. It was a hard and dangerous transition. But in four days the Soviet warriors made a stockilometer crossing and by a sudden blow defeated the White Guards at the station Aidin. Developing a successful offensive, they took possession of Krasnovsky on February 6. By the spring of 1920, Turkistan was released from interventionists and white guards.

In the territory of Central Asia, except for the Turkistan ASSR, Khiv Khanate and Bukhar Emirates were located. Their populations were subjected to the worst oppression by local rulers, feudals, clergy and foreign imperialists. In November 1919, the people of Khiva, under the leadership of the Communists, raised an uprising against the bloody ruler Junaid Khan and, with the help of the Red Army, turned him down. In April 1920, the first kurultai (congress) of people 's representatives met, declaring Khiva Khorezma People 's Soviet Republic. In summer, the workers of Bukhara under the leadership of the Communists began an uprising against the Emir of Bukhara. The rebels appealed for, assistance to the troops of the Turkistan Front. With the support of the Red Army, Bukhara workers overthrew the Amir 's terrorist regime in early September. In September 1920, the first All-Belarusian Kurultai proclaimed the formation of the Bukhara People 's Soviet Republic. Thus, people 's democratic revolutions took place in Khiva and Bukhara, resulting in the emergence of people 's Soviet republics. In Central Asia, however, there was a long-standing armed struggle against the Basmach gangs created by local exploitative elements with the support of the imperialists.

For almost three years, the workers of Transcaucasia have been exhausted under the oppression of counter-revolutionary governments, in Transcaucasia, put in power by bourgeois-nationalist parties: Georgian Mensheviks, Armenian and Azerbaijani Musavatists, who were in the service of foreign imperialists. Bourgeois nationalists ruined Transcaucasia, kindled hostility between the people, set Georgians on Armenians, Armenians on Azerbaijanians, etc.

The workers of Transcaucasia fought hard against the counter-revolutionary governments. In April 1920, an armed uprising of Baku workers and sailors of the military flotilla broke out in Azerbaijan under the leadership of the Bolsheviks. On the night of April 28, the rebels dissolved the Musavatist government, proclaimed the formation of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic and established the Provisional Revolutionary Committee headed by the prominent figure of the Azerbaijan Communist Party N. N. Narimanov [3]. The Revolutionary Committee asked V.I. Lenin to send troops of the Red Army for assistance to the Azerbaijan Soviet Republic. This assistance was immediately provided. On April 28, units of the 11th Army entered Baku, they helped the rebel workers to consolidate the victory.

Armenian workers, encouraged by the victory of the Azerbaijani people, launched an armed uprising against the Dashnak dictatorship in early May 1920. The counter-revolutionary government managed to suppress it. Dashnaki carried out a brutal massacre of workers and peasants. But a new uprising began in the fall. The Dashnak dictatorship was overthrown and the Armenian Soviet Socialist Republic was proclaimed on 29 November. Power passed into the hands of the Military Revolutionary Committee led by S.Kasyan. Revcom sought help from Soviet Russia. Parts of the 11th Army who arrived from Azerbaijan helped finally eliminate the Dashnak dictatorship and establish Soviet power in Armenia.

In January 1921, a revolutionary uprising against the Menshevik dictatorship began in Georgia under the leadership of the Bolsheviks. In mid-February, a revolutionary committee was established to lead the uprising. It included F. Maharadze, M. Orakhelashvili, S. Eliava and others. Revcom appealed to the RSFSR government for help. At the direction of Lenin, the 11th Army was sent to help the rebels in Georgia. On 25 February, rebel units and parts of the Red Army joined Tiflis (Tbilisi). On the same day, the Georgian Covetic Socialist Republic was proclaimed. The ousted Menshevist government fled abroad.

Prominent Communist Party figures such as

• S.M. Kirov,
• Sergo Ordzhonikidze,
• A.I. Mikoyan,
• N.N. Narimanov [4].

By the autumn of 1918, throughout the Far Civil East, interventionists and White Guards had eliminated Soviet power and formed several counter-revolutionary "governments."

1. In Transbaikalia, the power was in the hands of the Japanese proxy of the Kazakh esaul Semenov.
2. In Khabarovsk, the Japanese agent Yesaul Kalmykov seized power.

These "rulers" committed heinous violence against the population. Many thousands of workers and peasants were tortured by pilgrims. The occupiers looted the wealth of the province.

Guerrilla movement spilled across the Far East by a broad wave. It was attended by Russian workers and peasants, workers of local nationalities and national groups (Burats, Koreans, Evenki, etc.). Among leaders of guerrilla movement in the Far East there was a flame wrestler Sergey Lazo. In 1917-1918 he took an active part in the struggle for the power of the Soviets in Siberia. Under his command, parts of the Transbaikal Front fought the Semenov gangs. Then Lazo moved to Vladivostok and headed the leadership of the guerrilla movement in Primorye.

In January 1920, the Far East Committee of the Communist Party launched preparations for a general uprising against the power of the White Guards and interventionists. The Revolutionary Military Headquarters was established under the leadership of S. Lazo. At the end of January, an uprising began in Vladivostok and at the nearest railway stations. On January 31, the maritime guerrillas entered Vladivostok, overthrown the power of the White Guards and formed the Provisional Government of the Maritime Region headed by the Bolsheviks. The guerrillas released Blagoveshchensk, Khabarovsk, Amur region.

American interventionists evacuated their troops from the Far East in early 1920. But the Japanese invaders continued to cling persistently to the captured territories. On the night of 4-5 April, they attacked the garrisons of Vladivostok, Khabarovsk, Nikolsk-Ussuriisk, Spassk and other cities of Primorye, and made mass arrests of the Bolsheviks; Many of them were shot. The interventionists and the White Guards grabbed Sergei Lazo and his combat comrades - V.P. Siberian and A.N. Lutsky - and burned them in a steam furnace. The guerrillas retreated into the taiga.

The Red Army, after getting Kolcak 's troops, approached the Far East borders in April 1920. A further offensive would mean an open clash with Japan. At this time, however, war began with Poland, and the Soviet government tried to avoid war on two fronts. Therefore, at Lenin 's proposal in April 1920, at the Congress of Workers and Guerrillas in Verneudinsk, the Dalne-East Republic (DVR) was proclaimed, an independent democratic state that played the role of buffer between the RSFSR and Japan.

The government of the DVR, apart from the Bolsheviks, included Mensheviks and Socialist-Revolutionists, but the leading role belonged to the Bolsheviks. The People 's Revolutionary Army was established from parts of the Red Army and guerrilla units. The RSFSR government officially recognized the Far East Republic and concluded a boundary treaty with it.

Japan, although formally recognizing the Far East Republic, was preparing to seize its territory. At the end of 1921, the interventionists and white guards went on the offensive and took possession of Khabarovsk.

In February 1922, the People 's Revolutionary Army, led by Commander V.K. Blucher and Military Council member P.P. Postyshev, launched a counter-offensive. The decisive fight took place at Volochayeva station.

The enemy has created powerful fortifications here. The approach to the station covered the Yun-Koran sopka, on which artillery and arrows in three tiers were located. Wire barriers in 12 rows covered the approaches to the station. On February 10, in a 40-degree frost, members of the People 's Revolutionary Army launched an assault on Volochaevki. Three days lasted a fierce fight. Having overcome the desperate resistance of the enemy, the People 's Armates on February 12 occupied Volochayeva, and two days later - Khabarovsk.

Finally defeated the enemy in October 1922 at Spassk. Here the fighters of the People 's Revolutionary Army, having overcome strong fortifications, broke the head of the White Guards.

After that, Japanese interventionists were forced to withdraw from the Far East. On October 25, 1922, the People 's Revolutionary Army entered Vladivostok. In November, the People 's Assembly of the Far-East Republic proclaimed Soviet power in the Far East and asked the WMTC for reunification with the RSFSR. On 16 November, WMTC granted the request. The civil war ended victoriously in the Far East as well.

In the summer of 1919, a military-political union of Soviet republics was formed. On June 1, 1919, the Decree "On Unification of Soviet Republics of Russia, Ukraine, Latvia, Lithuania, Belarus to Fight World Imperialism" was signed. A single military command was approved, the saunarchoses, transport, commissariats of finance, labor were united. It is clear that under those conditions the unified financial system was managed from Moscow, just as the national military entities were completely subordinate to the Main Command of the Red Army [5].

The Office was limited to a close association of (1) military organization and military command; 2) councils of national economy; 3) railway management and management; 4) finance and 5) commissariats of labor of republics - so that the management of these industries is concentrated in the hands of unified panels. The All-Russian CEC united the efforts of the republics on the basis of an agreement with the CEC and the NSC of these republics. During this period, bilateral agreements were concluded between the RSFSR and the Ukrainian SSR, the BSSR and other republics. The second stage is characterized by the emergence of Soviet statehood in national areas, where there is an acute fight against nationalist counter-revolution [6].

The military-political unity of the Soviet republics played a huge role in the defeat of the united forces of intervention.

References:

1. Стешенко Л.А. История государства и права России. Академический курс. В 2 т. – М.: Норма, 2003.

2. Берхин И.Б. История СССР (1917 - 1964 гг.). – М.: Высшая школа, 1969.

3. Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. – М.: Изд-во «Федерация», 1930.

4. Денисов А.И. Советское государство: возникновение, развитие, сущность и функции. – М.: Изд-во Московского университета, 1967.

5. Чистяков О.И. Великий Октябрь и создание Советского государства. – М.: Знание, 1968.

6. Шехватов Б.М. Ленин и советское государство. Деятельность В.И. Ленина по совершенствованию государственного управления 1921-1922. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960.

ҒТАМР 14.15.01
ГРНТИ 03.01.07

А.Рүстемова[1]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Phd,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail:aktolkynkz2015@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН-ЖАПОН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың басты мақсаты – Қазақстан мен Жапония елдері арасындағы өзара ықпалдастықтың қалыптасуы мен даму бағыттарын, нәтижелерін ғылыми тұрғыдан зерделеу. Бүгінгі таңда дамушы Қазақстан мемлекеті мен дамыған Жапония елі арасында экономикалық, саяси, білім беру, энергоресурс саласын тиімді игеру бағыттары бойынша дипломатиялық келісімдерге қол қойылған. Жапонияның Орта Азия мемлекеттеріне қатысты ұстанған саясатында, оның өзге Азия елдеріне қатысты жүргізілетін азияшылдық саясатының бір ұшы байқалады. Жапонияның Қазақстанға қатысты саясатының негізінде еліміздегі нарықтық экономиканы одан әрі ілгерілету, халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған өзіндік күш-жігерді қолдау, адам ресурстарын дамыту жатыр. Екі ел арасындағы өзара ынтымақтастықта экономика саласындағы байланыс ерекше орын алады. Дегенмен экономика салсындағы ынтымақтастық айтарлықтай нәтиже берді деп айтуға әлі ерте. Қазақстанның энергетикалық ресурстары мен Жапонияның экономикалық және технологиялық даму деңгейін ескерсек, әлі де бар мүмкіндіктің толыққанды пайдаланылмай отырғандығын көруге болады.

Қазақстан мен Жапония елдерінің арасындағы қарым-қатынастың даму динамикасын қарастыруда салыстыру әдіс мен екі ел арасындағы келісімдер мен өзара ықпалдастық мәселесін қарастыруда жүйелік әдісі қолданылды.

Мақала материалдары Қазақстан мен Жапония елдерінің арасындағы түрлі саладағы қарым-қатынас мәселесіне қызығушылық танытқан кез-келген ізденушіге көмек құралы бола алады.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Жапония, ынтымақтастық, сыртқы саясат

Рүстемова А. [1]
[1]Казахский Национальный Университет им.аль-Фараби атындағы, Phd, г. Алматы, Қазақстан,
e-mail:aktolkynkz2015@gmail.com

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЯПОНИЕЙ: ИСТОРИЯ, СТАДИИ, МАСШТАБЫ

Аннотация

Основная цель статьи – исследование процесса становления и развития сотрудничества между Республикой Казахстан и Японией. Между развивающейся страной Казахстана и развитой Японией подписаны ряд дипломатических соглашении для развития отношении в экономических, политических, образовательных, энергетических направлениях. Политика Японии в отношении государств Центральной

Азии является продолжением политики азиатства, которой Япония придерживается по отношению к другим азиатским странам. Политика Японии в отношении к Казахстану заключается в содействии развития рыночной экономики в стране, поддержке повышения благосостояния населения и развитию человеческих ресурсов. Особое место во взаимоотношении двух стран занимает сотрудничество в сфере экономики. Однако пока рано говорить о том, что сотрудничество в экономике дало значительные результаты. Принимая во внимание энергоресурсы Казахстана и уровень экономического и технологического развития Японии, можно увидеть, что еще используется не весь потенциал.

Для сравнения динамики развития отношений между Казахстаном и Японией использовался методом сравнения, также в рассмотрении вопроса о сотрудничестве и взаимодействии между двумя странами использовался системный подход.

Материалы данной статьи могут быть полезными каждому соискателю, который интересуется отношениями Казахстана и Японии в различных областях.

Ключевые слова: Казахстан, Япония, сотрудничество, внешняя политика.

Rustemova A.[1]
[1]*Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Almaty city,*
e-mail:aktolkynkz2015@gmail.com

KAZAKH-JAPANESE RELATIONS: FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract

The main goal of the article is to study the process of formation and development of cooperation between the Republic of Kazakhstan and Japan. A number of diplomatic agreements were signed between Kazakhstan and Japan to develop relations in the economic, political, educational, and energy fields. Japan's policy towards Central Asian states is a continuation of the Asianism policy that Japan adheres to in relation to other Asian countries. Japan's policy towards Kazakhstan is to promote the development of a market economy in the country, support improvement of welfare and human resource development. A special place in the relationship between the two countries is cooperation in the field of economics. However, it is too early to say that cooperation in the economy has yielded significant results. Taking into account the energy resources of Kazakhstan and the level of economic and technological development of Japan, one can see that not all the potential is used.

To compare the dynamics of the development of relations between Kazakhstan and Japan, comparison method was used, and a systematic approach was used to consider the issue of cooperation and interaction between the two countries.

The materials of this article may be useful to any researcher who is interested in relations between Kazakhstan and Japan in various fields.

Keywords: Kazakhstan, Japan, cooperation, foreign policy.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін сыртқы саясатта көп бағыттылықты ұстана отырып, түрлі мемлекеттермен жан-жақты байланыстар орната бастады. Жапония – бір ұлтты аралдар мемлекеті. Ал Қазақстан – Еуразия континентінің орталығында орналасқан, көптеген ұлт өкілдері мен түрлі мәдениетер түйіскен мемелекет. Бүгінгі таңда еуразияшылдықтың идеясын ұстанатын, табиғи ресурстарға бай Қазақстан халықаралық ынтымақтастық үшін тартымды елдердің бірі болып табылады.

Қазақстан мен Жапония арасындағы қарым-қатынас мәселесі бүгінгі таңда зерттеушілер тарапынан аз зерттелген. Сондықтан, екі ел арасындағы өзара ықпалдастық мәселесін жан-жақты талдау қажеттілігі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Екі елдің арасындағы саяси, сауда-экономикалық, экологиялық, мәдени байланыстар мәселесі әлі де болса тәуелсіздік алғаннан бүгінгі күнге дейін жүйелі түрде қарастырылмаған. Осыған дейінгі зерттеулерде ғалымдар тарапынан екі ел арасындағы өзара ынтымақтастық мәселесі жекелеген бір сала аясында ғана қарастырылған. Атап айтқанда, Ф.П. Уразбаева Қазақстанның сыртқы саясатындағы Жапонияның рөлін айқындай отырып, Қазақстан-Жапония қатынастарының түрлеріне шолу жасаған. Ал О.Дүйсебаев Қазақстан мен Жапония елдері арасындағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени, экологиялық, денсаулық сақтау салалары бойынша өзара ықпалдастық мәселелерін қарастырған. Сонымен қатар, Жапонияның Орталық Азия мен Қазақстанға қатысты ұстанатын саясатын қарастырған отандық ғалым Р.Садыкова Жапония Орталық Азия елдерінің энергетикалық ресурстарына қызығушылық танытады деген пікірді алға тарта отырып, осы қажеттіліктердің негізінде

Жапония «Орталық Азия плюс Жапония» аймақтық форумы және аймақ елдерімен екіжақты қатынастар аясында Орталық Азия аймағында болу саясатын жалғастырады деп топшылайды (Sadykova, 2013: 2249). Қазақстан мен Жапонияның саяси партиялық жүйесін салыстырып, Жапонияның Қазақстандағы мүдделері мен Орта Азияда имиджінің қалыптасуын зерттей келе Ж.Ашинова ұзақ мерзімді перспективаға бағытталған және нақты нәтижелерге жетудің орнына қолайлы ортаны қалыптастыруға бағытталған жұмсақ күш саясатының ерекшеліктеріне байланысты оның тиімділігін өлшеу қиын екендігін атап өтеді. Жұмсақ күш өзара тиімді қызығушылық тудыратын басқа факторлардан мысалы, экономикалық, қолдау тапса тиімді болады және ол дипломатияның басқа компоненттерімен бір жиынтықта қарастырылуы қажет деген тұжырым жасайды (Ашинова Ж.Е., Темірғали С.Б, 2018: 158). Жапонияның Орта Азия, оның ішінде Қазақстанға қатысты саясаты мен стратегиясына қатысты сөз қозғағанда, осы саланың жетекші ғалымдарының бірі болып табылатын жапондық және шет елдік зерттеушілердің еңбегін ерекше атап өту қажет. Әсіресе, қазақ халқының ұлт зиялыларын бүге-шүгесіне дейін зерттеп жүрген профессор Т.Уяманың пікірінше, Жапонияның Орта Азия елдерімен қарым-қатынасын орнатуда нақты бір стратегияның жоқтығы, оның тарихындағы ақтаңдақтарымен байланысты, дегенмен Жапония үкіметі үлкен стратегияға мән бермей, Орталық Азия мемлекеттерімен жан-жақты байланыстарды дамытуға және жапондық мүмкіндіктер мен олардың қажеттіліктері сәйкес келетін нақты салаларда ынтымақтастық орнатуға ұмтылып отырғаны өте орынды деп атап өтеді (Uyama, 2003: 185). Орта Азияға қатысты Жапонияның саясатын қарастырған шет елдік ғалымдардың ішінде Кристофер Лен, Юаса Такеши, Цукуба университетінің профессоры Т.Дадабаевты атап өтуге болады.

1853 жылы АҚШ әскери кемелері Жапонияның жағалауына келіп, соның нәтижесінде Жапонияны күштеп «ашуды» жүзеге асырып, оқшаулану саясаты аяқталғаннан кейін, Жапонияның сыртқы саясатында негізінен Азия және АҚШ-пен дипломатиялық қарым-қатынас бағдары басым болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Жапония АҚШ қоса алғандағы Батысқа және Азияға бағытталған екіжақты саясатты жүргізіп келді. Бір жағынан жапондар өздерін модернизациялап, батыстандырып Азиядан алшақтағысы келді, ал екінші жағынан батыстықтардан өзгешелігін сезіп, Азияда жетекші мемелекет болу ниеті де болды. 1904-1905 жылдардағы орыс-жапон соғысынан кейін халықаралық аренада жапондар батыс елдерімен ынтымақтастығын жалғастыра отырып, екінші жағынан күш көрсету әдісіне жақындай түсті. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін одақтас мемлекеттер Жапонияны жеті жыл оккупациялады. Басқыншылық аяқталғаннан кейін де АҚШ Жапонияның сыртқы және ішкі саясатына үлкен әсер етуін жалғастырып келді. Бір жағынан Жапония бұрынғы аггрессивті мемлекет болмағанымен, халықаралық аренадағы өзінің белсенділігінен толығымен бас тарта қойған жоқ. 1945-1946 жылдары Жапонияның Сыртқы істер министрлігінде Үлкен Шығыс Азия Министрлігінің бұрынғы лауазымды тұлғалары мен көрнекті экономистердің қатысуымен жұмыс істеген Соғыстан кейінгі проблемалар бойынша зерттеу тобы Жапония мен басқа да Шығыс Азия елдерінің тығыз экономикалық өзара тәуелділігін, жапон экономикасының Азияның дамуында алатын ерекше рөлін атап өтті. Жапонияның халықаралық саяси және әскери істердегі дауысы жеңілген ұлт ретіндегі позициясымен және көршілерінің оның отарлық өткенін сынға алуымен, Азиямен қарым-қатынасымен шектелгендіктен, оның сыртқы саясатының принципі экономикалық қатынастар мен көмек негізінде дамыды (Uyama, 2008:104). Бұл принципке 1975 жылы сырқы істер министрі Миядзава Киичидің: «Қазір Жапония саяси тұрақты, үлкен экономикалық держава болып табылады. Әртүрлі тұрақсыз факторлар мен құбылмалы жағдайлары бар Азияда Жапонияның бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтап қалуы үшін Оңтүстік-Шығыс Азиядағы барлық елдермен өзара түсіністік қатынастарын сақтау қажеттігін білдіреді. Жапония Оңтүстік-Шығыс Азияны тұрақтандыруға өз үлестерін қоса алады және осы аймақтағы кей елдер біздікінен өзгеше саяси жүйеге ие болғанымен, осы саладағы барлық елдермен достық қарым-қатынасты қолдайды» деген сөзі дәлел бола алады (Hirata, 2001: 20). Жапонияның ұстанған достық, өзара көмек саясаты оның 1972 жылы Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынасын орнатуынан, 1970 жылдары Камбоджияда бейбітшілікті орнату мен қайта қалпына келтіру жұмыстарына белсенді атсалысып, көмектесуінен және тағы да басқа істерінен анық байқалады.

Кеңес үкіметі кезінде кеңестік Орта Азия мемлекеттері Жапонияның үлкен қызығушылығының объектісіне айналған емес. Қазақ интеллигенциясының басым бөлігі жапон тыңшылары деген айыппен абақтыға қамалып, итжеккенге айдалғанымен, шын мәнінде Жапония мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы белсенді байланыс Кеңес Одағының ыдырап, оның құрамына кірген әр мемлекеттің тәуелсіздік алған кезінен басталады. Оған дейін Жапонияның бұл аймақта өзінің саясатын жүргізуге не себебі не мүмкіндігі болмады. Бір қызығы Орта Азия мемлекеттері тәуелсіздік алып, әрқайсысы жеке саясатын жүргізе бастағаннан кейін де, Жапония бұл аймақты өзінің сыртқы саясатында Еуропаның бір бөлігі

ретінде қарастырды. Ресей, Оралық Азия, Кавказ елдері кіретін пост кеңестік мемлекеттер мен Қытайға қатысты Жапонияның алғашқы саясаты 1997 жылы 24 шілдеде премьер министр Хашимото Рютароның «Еуразиялық дипломатия» атты баяндамасында анық сипатталды. Аталмыш баяндамада Ресей мен Орта Азия елдеріне қатысты дипломатия әр түрлі бөлімдерде баяндалды. Бұл сол кезде Жапонияның Орта Азия елдеріне деген саясаты, жас мемлекеттерді қабылдауы өзгеше болғанын көрсетеді. Бір жағынан жапондар бұл елдерді азиялық түбі бір мемлекеттер ретінде жақын тартып, азияшылдық саясатын жүргізу ниетін білдірсе, екінші жағынан Орталық Азия елдері арасында жапондық экономикалық даму моделін енгізу мүддесінің де болғанын көрсетеді. Бұдан осы аймақтағы саясаты соғыстан кейінгі Жапонияның Азия құрлығындағы экономикалық дамуда ерекше рөл атқару дипломатиясымен үндесіп жатқанын байқаймыз. Кеңестік жүйеден жаңа босаған жас мемлекеттерге қатысты саясаттың тағы бір бағдары – Орталық Азияда демократияны орнатудың қажеттілігін атап, оны жүзеге асыруға атсалысу болды.

Орта Азияға қатысты Жапон үкіметі жүргізген саясаттың екінші кезеңі 2004 жылы қабылданған «Орта Азия+Жапония» диалогы болды. Бес мемлекетке қатысты көпвекторлы саясат пен аймақтық үйлестіру, интеграцияға атсалысуға бағытталған бұл саясат келесі үш қағидаға негізделді: әртүрлілікті құрметтеу, кооперативті бәсекелестік және үшінші тараптардың қатысуы үшін ашықтық таныту. 2004 жылы 28 тамызда Астанада сыртқы істер министрлерінің басқосуында аталмыш бастама жайлы баяндаған Жапонияның сыртқы істер министрі Кавагучи Орталық Азия елдері арасындағы аймақаралық ынтымақтастық экономикалық тұрғыдан өміршең, кең көлемдегі нарықтың пайда болуына мүмкіндік туғызатындығын айтты. Осы мақсатта мәжіліске қатысушылар Орталық-Азиялық ортақ нарықты кезең-кезеңімен құру жөніндегі бастаманы іске асырудың маңыздылығын атап өтіп, бұл аймақтың қолда бар әлеуетін неғұрлым толық пайдалануға, оның тұрақты дамуы мен аймақтық ынтымақтастықты тереңдетуге ықпал етудегі маңыздылығын атап өтті (Kawaguchi, 2004: 3). Екінші кезең сыртқы істер министрі Асо Тароның 2006 жылы «Оратлық Азия – бейбітшілік пен тұрақтылықтың дәлізі» атты баяндамасында көрініс тапқан «Бостандық пен өркендеу доғасы» идеясы болатын. Бұл екі кезең Хашимото негізін қалап кеткен саясаттың жалғасы болып табылатындықтан, осы мақалада Хашимотоның ұсынған дипломатиясы негізінде Қазақстан мен Жапония арасындағы байланыстардың орнап, дамуы қарастырылады.

1991 жылдың 28 желтоқсанда Жапония Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындағанан кейін, екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар 1992 жылы 26 қаңтарда басталды (http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/dvustoronnie-otnosenia). Осы байланыстың нәтижесінде Жапония 1993 жылы Алматы қаласында өз Елшілігін, 2001 жылы қаңтар айында Астана қаласында Елшіліктің бөлімін ашты. 2005 жылы қаңтар айынан бастап ресми түрде Жапония Елшілігі Алматы қаласынан Астана қаласына (Нұр-Сұлтан қаласына) көшіріліп, Алматы қаласында Елшіліктің бөлімі ашылды (https://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.htm). 1996 жылы ақпан айында Токио қаласында Қазақстан Республикасының Елшілігі ашылды. Тиімді әрі нәтижелі қатынастардың негізінің қалануына екі елдің Сыртқы істер министрлерінің 1992 жылы Қазақстан мен Жапонияда ресми іс-сапарда болулары негіз болса, ал Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жапонияға 1994 ж., 1999 ж., 2008 ж., 2016 ж., ал Жапония Премьер-министрлері Д.Коидзуми 2006 ж., С.Абэнің 2015 ж. Қазақстанға ресми іс-сапарлары екі ел арасындағы дипломатия-лық қарым-қатынасты нығайта түсті (http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/dvustoronnie-otnosenia).

1994 жылғы 6-9 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жапонияға сапары Қазақстан-Жапон қатынастарының негізін қалауға үлкен ықпал жасады. Сапардың қорытындысы бойынша Бірлескен мәлімдемеге қол қойылып, КСРО мен Жапония арасындағы шарттар мен келісімдерді тану туралы жазбалармен (нота) алмасу болды. Саяси құжатта Жапония Қазақстанның жүргізіп жатқан реформаларын қолдайтындығын атап өтті. Екіжақты қатынастардың дамуына маңызды серпін 1999 жылы 5-8 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Президентінің Жапонияға жасаған екінші сапарымен байланысты. Қазақстан Республикасы мен Жапония арасындағы достық, серіктестік және ынтымақтастық туралы Бірлескен мәлімдемеге қол қойылып, екі ел арасындағы стратегиялық серіктестіктің деңгейі айқындалды. Сондай-ақ, саяси, экономикалық, энергетикалық, экологиялық, мәдениет саласындағы байланыстардың дамуына 1992 жылы дипломатиялық қарым-қатынас орнағаннан бері әр жылдары екі елдің жауапты тұлғаларының ресми іс-сапарларының да маңызы өте жоғары екені белгілі. Атап айтқанда, Қазақстанға Жапониядан келген министрлер мен үкімет өкілдері төмендегідей:

- Сыртқы істер министрі.
- Экономикалық жоспарлау министрі.
- Шетел істері жөніндегі министрі мен Вице-министрі.
- Экономика, сауда және өнеркәсіп министрі.

- Жапония Парламентінің Өкілдер және Кеңесшілер Палаталарының депутаттары.
- Жапон Федерациясы экономикалық ұйымдарының төрағалары.

Ал, Қазақстаннан Жапонияға ресми іс-сапармен барған мемлекет қызметкерлері:

- Сыртқы істер министрі.
- Экономика және сауда минстрі.
- Шетел істері жөніндегі министрі.
- Индустрия және сауда министрі.
- Ауылшаруашылығы министрі.
- Мәдениет және ақпарат министрі.
- Парламент палаталарының төрағалары.

Қазақстанға Жапониядан келген ресми тұлғалардың қызмет бағыттарынан олардың негізгі ұстанымдары экономикамен тығыз байланысты екенін байқауға болады.

Жоғарыда атлған Хашимотоның Жапондық экономикалық ойлау қоғамының трибунасынан баяндаған «Еуразиялық дипломатия» баяндамасында Орталық Азия аймағына қатысты дипломатиялық саясатты үш бағытқа бөлді:

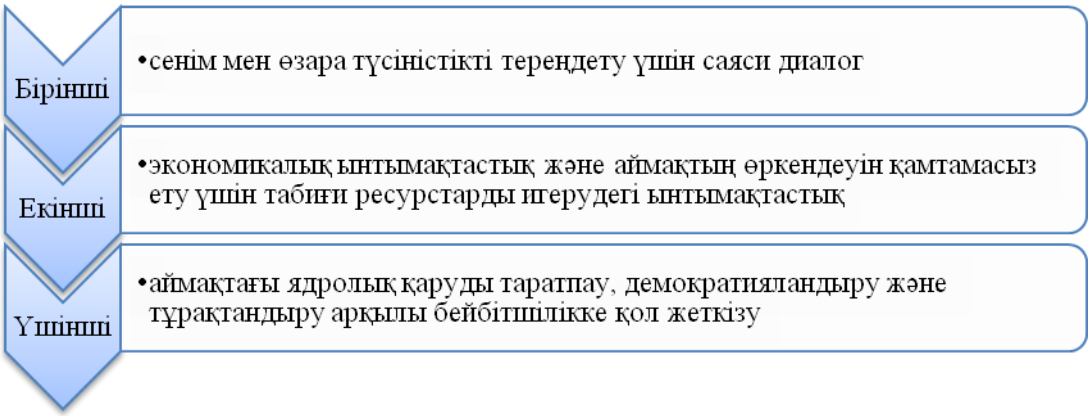

Осы саясатты жүзеге асыруда Жапония мен Қазақстан арасында біршама істер атқарылды.

Бірінші бағыт бойынша (**сенім мен өзара түсіністікті тереңдету үшін саяси диалог**):

Жоғарыда атап өткен шетел істері жөніндегі министрлердің қатысуымен өткізілген 2004 жылы Орталық Азия+Жапония диалогына Жапонияның бастама жасауы осының көрінісі деп білеміз (https://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.htm). Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институты Сасакава бейбітшілік қорымен (Жапония) бірлесіп 2006 жылы 5 желтоқсан айында «Қазақстан-Жапония ынтымақтастығы: жағдайы және болаша-ғы» тақырыбындағы дөңгелек үстелде де көтерілген. Бұл жиында қазақстандық және жапондық сарапшылардың Қазақстан мен Жапония арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен өзекті мәселелері, екі елдің Еуразия құрлығындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы және Орталық Азия+Жапония диалогы аясындағы серіктестікті дамыту мәселелері қарастырылған болатын (http://www.kisi.kz/index.php/ru/2007-god/880-kazakhstansko-yaponskoe-sotrudnichestvo-sostoyanie-i-perspektivy-materialy-mezhdunarodnogo-kruglogo-stola-5-dekabrya-2006-g-almaty-kisi-pri-prezidente-rk-2007-87s).

«KUSANONE (Шөп тамырлары)» – адам қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін шағын әлеуметтік жобаларға өтеусіз көмек бағдарламасы. Бұл Жапония Үкіметінің – жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, аймақтық мектептерді, медициналық және басқа да мекемелерді, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдарды, қоғамдық бірлестіктер мен қорларды қаржыландыруға арналған бағдарламасы. Бағдарлама адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін түрлі әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру арқылы қарапайым адамдарға көмектесуге бағытталған. Осы бағдарлама бойынша 1997 жылдан бастап Қазақстанда 6,035 миллион АҚШ доллары сомасына 92 жоба мақұлданған (https://www.kz.emb-japan.go.jp/itpr_ru/cooperation.html).

Екінші бағыт бойынша **(экономикалық ынтымақтастық және аймақтың өркендеуін қамтамасыз ету үшін табиғи ресурстарды игерудегі ынтымақтастық)**:

Екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастық негізінен Жапония үкіметінің Дамуға ресми көмек (ДРК) бағдарламасы аясында қайтарымсыз қаржылық көмек (гранттар), техникалық көмек және жеңілдетілген несиелер түрінде жүзеге асырылады. Жапония мен Қазақстан арасындағы техникалық

ынтымақтастық туралы келісімге 2004 жылдың тамызында қол қойылды. Йен несиелері темір жолдар, көпір салу, әуежайларды жөндеу және автомобиль жолдарын жөндеу сияқты экономикалық және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына, оның ішінде 1995 жылы қол қойылған «Теміржол көлігінің әлеуетін арттыру жоспары» жобасын жасауға ықпал етті. Оған қоса елорданың сумен жабдықтау жүйесі мен кәрізді тазарту құрылыстарын жақсарту үшін Астана сумен жабдықтау және канализацияны дамыту жоспары жүзеге асырылды. 2010 жылғы тамызда Орталық Азия аймақтық экономикалық ынтымақтастығы (ОААЭЫ) логистикалық дәлізді (Жамбыл) дамыту жоспарында Азия даму банкімен бірлесіп қаржыландыруға арналған алмасу хатына қол қойылды. Қазіргі уақытта Қазақстанға орташа табыс деңгейі бар елдерге несие берудің мақсатты бағыттары төрт бағытпен шектелген (https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/shiryo/kuni/11_databook/pdfs/03-02.pdf):

Жапонияның Қазақстан Республикасына бөлетін гранттық көмектері 1993 жылдан бастап беріліп, негізінен медицина және ауылшаруашылық салаларында жүзеге асырылды. Алайда, Қазақстан Республикасының жалпы ішкі өнімінің өсуіне байланысты, 2014 жылдан бастап тоқтатылды.

Техникалық ынтымақтастық жобасы аясында 2000 жылы Алматы қаласында Жапон-Қазақстан адами рестурстарды дамыту орталығы құрылып, аталмыш орталықта жапон тілі курстары мен бизнес курстары ашылып, өзара түсіністікті алға жылжыту жобаларына бағытталған іс-шаралар атқарылып келеді. Бұл іс-шаралар Қазақстанда нарықтық экономиканың дамуына белсенді атсалысатын адами ресурстарды даярлауда өз үлесін қосуда.

Жапонияның ресми деректеріне сәйкес, Қазақстанға көрсетілетін ДРК-ң негізгі саясаты – Қазақстанның даму мақсатында алдына қойған мәселелерін шешуге көмектесіп, еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуын қолдау, атап айтқанда:

1. Елдегі нарықтық экономиканы одан әрі ілгерілету, экономикалық дамуды қолдау және макроэкономикалық тұрақтылық пен мемлекеттік сектордың тиімділігі арқылы көмек алу қабілеттілігін нығайту.
2. Тұрақты экономикалық өсу арқылы халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған өзіндік күш-жігерді қолдау мақсатында жергілікті экономиканы көтеруге бағытталған қолдауды қамтамасыз ету.
3. Қазақстанның меншігін және елдің экономикалық жағдайын қолдауды жалғастыра отырып, елдегі адам ресурстарын дамытуға баса назар аудару.
4. Аз мөлшерде қолдауды көздегенмен, жоғары нәтиже береді деп күтілетін «Kusanone» адам қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін шағын әлеуметтік жобаларға өтеусіз көмек грантын тиімді пайдаланып, Жапонияның ДРК бағдарламасын Қазақстанда кеңінен тарату үшін күш-жігер жұмсау.

Сыртқы істер министрлігінің Қазақстанға қатысты көрсетілегтін ДРК бағдарламасы баяндалған ресми құжатында көмек көрсетілетін негізгі бағыттар да көрсетілген, олар:

1. Тұрақты экономикалық өсуге ықпал ету.
2. Көлік, экономикалық және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту арқылы аймақтық теңсіздіктерді төмендету.
3. Қоршаған ортаны сақтау / климаттың өзгеруі бойынша іс-шаралар қабылдау.
4. Өңірлік ынтымақтастықты ілгерілету. (https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda /shiryo/kuni/11_databook/pdfs/03-02.pdf , p.210)

ДРК бойынша Жапония Қазақстан үшін ең ірі донор ел болып табылады. Жапонияның Сыртқы істер министрлігінің ресми деректеріне сүйенсек, 2006-2016 жылдар аралығында Жапонияның Қазақстан Республикасына бөлген өтімсіз гранттары 5,42 млрд. йена (2019 жылдың бағамымен есептегенде шамамен 49,7 млн АҚШ доллары), техникалық ынтымақтастық аясында көрсеткен қаржылай көмегінің мөлшері 411 млрд. йена (2019 жылдың бағамымен есептегенде шамамен 377 млн АҚШ доллары), ал төмен пайыздық мөлшермен алынған несиелер 63,61 млрд. жапон йенасын (2019 жылдың бағамымен есептегенде шамамен 584 млн АҚШ доллары) құрайды (Жапонияның Сыртқы істер мин. ресми сайты https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/shiryo/kuni/11_databook/pdfs/03-02.pdf және https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/files/000367699.pdf#page=155).

Қазақстан Ұлттық Банкінің ресми деректеріне сәйкес, 1993 жылы шығарылған Халықаралық Валюта Қорының төлем балансы жөніндегі нұсқаулығының 5-ші басылымына сәйкес қалыптастырылған Қазақстан Республикасына шетел тікелей инвесторлардан әкелінген тікелей инвестициялардың елдер бойынша жалпы ағыны, оның ішінде Жапониядан келген инвестициялар көлемін әкелінген жылдары бойынша тізіп шықсақ, төмендегідей нәтижені байқаймыз (https://nationalbank.kz/?docid=523&switch=kazakh):

Уақыт аралығында, млн. АҚШ долл.

Мемлекет	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ЖАПОНИЯ	12,0	30,0		12,0	227,4	4,3	18,1	32,1	59,6	96,1

Уақыт аралығында, млн. АҚШ долл.

Мемлекет	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЖАПОНИЯ	178,5	335,0	342,6	405,3	456,6	588,5	619,3	629,4	417,0

2002 жылы 12 сәуірде Жапонияның Премьер-Министрі Дзюнитиро Коидзуми Боаос Форумында (ҚХР) үлкен энергетикалық әлеуеті бар Азияның қажеттіліктерін энергоресурстармен сенімді қамтамасыз ету үшін Орталық Азия аймағының елдерімен қарым-қатынасты дамыту қажеттілігін ерекше атап өткен болатын. Осы орайда 2002 жылы шілде айында «The Silk Road Energy Mission» атты арнайы энергетика

саласында ынтымақтастықты дамыту мақсатында Жапонияның Шетел істері жөніндегі Жоғарғы Вице-министрі С.Сугиура мырза Қазақстанға арнайы іс-сапармен келді (https://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.htm). «Энергетикалық миссия» мүшелері (Жапония үкіметі мен іскер топтарының өкілдері) Қазақстан Республикасы Президент Әкімшілігінде, Үкіметте, Қазақстан Республикасының Энергетика және минералды ресурстар, индустрия және сауда министрліктерінде кездесулер өткізіп, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің орынбасары К.Мәсімовтың басшылығымен өткізілген энергетика мәселесіне қатысты семинарға қатысты.

Жалпы алғанда Жапонияның Қазақстанға көрсеткен қаржылай көмектері тікелей инвестициялар, жоғарыда аталған түрлі гранттар және Жапония мүшесі болып саналатын халықаралық ұйымдар арқылы жүзеге асып отырды. Сондай халықаралық ұйымдардың қатарына Еуропа экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЕЭЫДҰ) жатады. Негізгі мақсаты мүше мемелекеттердегі қаржы тұрақтылығын сақтау арқылы, олардың экономикалық дамуын қамтамасыз ету, халықты жұмыспен қамтуды жақсарту, тұрмыс жағдайын көтеруді көздейтін ЕЭЫДҰ-ның ресми деректеріне сәйкес, 2005-2009 жылдар аралығында осы ұйым арқылы Қазақстанға қолдау көрсеткен алғашқы бестіктің ішінде Жапония үздіксіз кіріп келген (https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/shiryo/kuni/11_databook/pdfs/03-02.pdf -):

млн.АҚШ долл.

Жылдар	**1 орын**	**2 орын**	**3 орын**	**4 орын**	**5 орын**	**Оның ішінде Жапония**	**Барлығы**
2005 жыл	Жапония 66.17	АҚШ 51.58	Германия1 4.10	Корея 3.68	Франция 2.57	66.17	149.89
2006 жыл	АҚШ 51.50	Жапония 24.87	Германия 11.30	Франция 2.96	Корея 2.64	24.87	98.65
2007 жыл	АҚШ 77.65	Германия 49.58	Жапония 43.31	Франция 3.54	Норвегия 2.46	43.31	183.00
2008 жыл	АҚШ 157.57	Жапония 37.90	Германия 18.40	Ұлыбритания 5.42	Норвегия 4.88	37.90	233.05
2009 жыл	АҚШ 97.31	Жапония 37.13	Германия 17.52	Ұлыбритания 6.95	Корея 5.52	37.13	172.26

Жапонияның Қазақстанға ЕЭЫДҰ аясында қаржылай көмек көрсетуі мемлекетіміздің әлеуетінің артып, аталмыш ұйымның донорлары қатарына қосылғанына дейін жалғасып келді. 2015 жылы Қазақстан ресми түрде ЕЭЫДҰ қатарына қабылданғанға дейін соңғы бесжылдықтың ішінде мемлекетімізбен экономикалық ынтымақтастықты жүзеге асырып келген алғашқы бестіктің қатарынан Жапония табылып, белсенділігін жоғалтпағанын ЕЭЫДҰ-ның статистикалық мәліметтерінен байқаймыз (https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/files/000367699.pdf#page=155):

Жылдар	**1 орын**	**2 орын**	**3 орын**	**4 орын**	**5 орын**	**Оның ішінде Жапония**	**Барлығы**
2011 жыл	АҚШ 21.58	Жапония 19.78	Германия 17.29	Франция 3.32	Норвегия 2.93	19.79	75.01
2012 жыл	Жапония 30.89	АҚШ 23.04	Германия 15.53	Ұлыбритания 5.22	Франция 3.28	30.89	85.61
2013 жыл	Жапония 36.99	АҚШ 29.70	Германия 14.91	Франция 4.08	Ұлыбритания 3.17	36.99	95.67
2014 жыл	АҚШ 30.54	Германия 14.47	Франция 4.82	Жапония 3.18	Ұлыбритания 3.11	3.18	61.73
2015 жыл	АҚШ 18.70	Германия 13.72	Ұлыбритания 8.45	Франция 5.33	Австралия 1.76	1.70	53.38

2019 жылғы 1 қаңтар жағдайы бойынша Қазақстанда жапондықтардың қатысуымен 74 заңды тұлға, филиалдар мен өкілдіктер тіркелген. Олардың ішінде 48 компания мұнай, газ, мұнай химиясы, металлургия, қаржы, тау-кен өнеркәсібі, автокөліктердің көтерме бағада сатылуы, электр байланыс, жабдықтардың көтерме саудасы, ағаш дайындау, логистика, медицина, ауылшарушылығы және т.б. салаларда қызмет етеді (http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/ekonomiceskoe-sotrudnicestvo).

Үшінші бағыт бойынша (**аймақтағы ядролық қаруды таратпау, демократияландыру және тұрақтандыру арқылы бейбітшілікке қол жеткізу**):

Жапония Қазақстанның ядролық қарусыздану мен оны таратпау жөніндегі ұстанымын қолдаған дамыған елдердің бірі болып табылады. Жапония дамыған елдердің ішінде 29 тамызды - «Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы күн» деп жария еткен БҰҰ БА қарауының жалғыз тең авторы болды (http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/dvustoronnie-otnosenia). 1999 ж. қыркүйекте Токио қаласында бұрынғы Семей полигонының проблемалары жөніндегі ірі халықаралық конференцияны өткізудің бастамашысы болды. 1998 ж. наурызынан бастап екі ел мамандарынан құралған жұмыс тобымен Қазақстан Республикасы аумағындағы ядролық сынақтардың зардаптарын зерделеуге қатысты бірлескен жұмыстар жүргізілуде. Қазіргі таңда Семей, Хиросима және Нагасаки қалаларының медициналық және қоғамдық мекемелері арасында тығыз байланыстар орнатылған (http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/kulturno-gumanitarnoe-sotrudnicestvo). 2007 жылы 30 сәуірде Жапонияның Экономика, сауда және өнеркәсіп министрі А.Амари іс-сапармен Қазақстанда болып Премьер-Министр К.Мәсімовпен атом энергиясы бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы стратегиялық серіктестік нығайту туралы бірлескен мәлімдемеге қол қойды. 2007 жылғы тамызда Жапония Премьер-министрі Дзюнъитиро Коидзумидің Қазақстанда іс-сапарда болып, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевпен Қазақстан мен Жапония арасындағы достықты, серіктестік пен ынтымақтастықты одан әрі дамыту туралы бірлескен мәлімдемеге және атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы ынтымақтастықты дамыту туралы меморандумға қол қойды (Rakhimov, 2014: 80) .

Энергетикалық серіктестік екі елдің экономикалық қатынастарының негізі болып табылады, онда атом энергетикасы маңызды рөл атқарады. «Қазатомпром» ұлттық атом компаниясы және Жапонияның ірі компанияларының бірі Sumitomo Corporation бірлесіп «Summit Atom Rare Earth Company» (SARECO) бірлескен кәсіпорын құру туралы келісімге қол қойды. Жоба сирек кездесетін металдарды, негізінен Шығыс Қазақстандағы пайдалы қазбалар кен орындарын өндіруге және өңдеуге арналған кеніш пен байыту кешенін салуды көздейді (Rakhimov, 2014: 80) .

2019 жылдың 1 қазанында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасында «Сіз бағалайтынның бәрі – ядролық қарудан азат әлем үшін» халықаралық көшпелі көрмесінің салтанатты тұсаукесері өтті. Іс-шараны Жапониядағы Қазақстан Республикасы елшілігінің қолдауымен Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы, «Soka Gakkai International» (SGI), Ядролық қаруды жоюды қолдайтын Халықаралық компания (ICAN) ұйымдастырды. Көрменің ашылу салтанатында сөз алған Жапонияның Қазақстандағы Төтенше және Өкілетті Елшісі Тацукихо Касаи «Атом бомбасынан зардап шеккен Жапония мен Қазақстанның тарихы ортақ» деп атап өткен болатын (http://www.kisi.kz/index.php/kz/is-sharalar/2019-zhyl/3961-eksperty-kisi-prinyali-uchastie-v-tseremonii-otkrytiya-mezhdunarodnoj-peredvizhnoj-vystavki-vse-chto-vy-tsenite-za-mir-svobodnyj-ot-yadernogo-oruzhiya-2).

2019 жылғы 2 қазанда ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтында бейбітшілікті қорғау, білім және мәдениет саласында қызмет атқаратын Сока Гаккай Интернэшнл (Жапония) халықаралық ұйымының делегациясымен сараптамалық кездесу өтті. Іс-шараға қатысушылар Еуразия құрлығындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ядролық қарусыздану және таратпау, сондай-ақ Орталық Азия+Жапония диалогтық алаңы аясындағы көпжақты ынтымақтастық саласындағы елдердің өзара іс-қимылын нығайтудың маңыздылығын атап өтті. Кездесу қорытындысы бойынша тараптар ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ мен Сока Гаккай Интернэшнл халықаралық ұйымы арасындағы әріптестікті одан әрі дамытуға бейілділігін растады (http://www.kisi.kz/index.php/kz/is-sharalar/2019-zhyl/3968-r-prezidentini-zhanynda-y-szi-da-soka-gakkaj-interneshnl-delegatsiyasymen-kezdesu-tti).

Қорытынды

Қорытындылай айтқанда Жапония мен Қазақстан Республикасы арасындағы дипломатиялық, саяси байланыстардың орнауы еліміздің тәуелсіздік алуымен басталып, әр кезеңде жаңа қарқында дамып отырды. Жапонияның Орта Азия, оның ішінде Қазақстанға қатысты саясаты оның соғыстан кейінгі жалпы сыртқы саясатындағы азияшылдық бағытымен үндеседі. Сонымен қатар, Азияның экономикалық дамуында жетекші рөл атқару, бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау, өзара түсіністік қатынастарын орнату ниетіне негізделеді. Жапонияның Қазақстанға қатысты саясатының негізінде еліміздегі нарықтық экономиканы одан әрі ілгерілету, халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған өзіндік күш-жігерді қолдау, адам ресурстарын дамыту жатыр. Бұл «Еуразиялық дипломатия» ресми диалогының бағдарламасынан, ДРК-ң негізгі саясатынан анық байқалады. Екі ел арасындағы өзара ынтымақтастықта экономика саласындағы байланыс ерекше орын алады, бұған дипломатиялық қарым-қатынастың дамуы барысында екі елден келген билік өкілдерінің негізінен осы сала қызметкерлері екендігінен байқаймыз. Дегенмен экономика салсындағы ынтымақтастық айтарлықтай нәтиже берді деп айтуға әлі ерте. Себебі Қазақстанның энергетикалық ресурстары мен Жапонияның экономикалық және технологиялық даму деңгейін

ескерсек, әлі де бар мүмкіндіктің толыққанды пайдаланылмай отырғандығын көруге болады. Бұл тұста тежеуіш болып отырған мәселелерді бөлек қарастырған орынды болар. Қазақстанның экономикалық дамуына Жапонияның қосқан үлесі еліміздің әлеуетінің асып, ЕЭЫДҰ донорлары қатарына қосылғанына дейін өте қарқынды қаржылай көмек көрсетуі арқылы жүзеге асып келді.

Екі елдің ынтымақтастығын бекітетін тағы бір мәселе – ядролық қарусыздандыру, бейбітшілікті қолдау. Бұл тұста тарихы ортақ Семей, Хиросима, Нагасаки қалаларының медицина саласындағы байланыстары да маңызды рөл ойнайды.

Жалпы алғанда екі мемелекет арасындағы байланыстың орнап дамуына жиырма жылдан астам уақыт өткенімен, екі жақтан да белсенділіктің әлі де болса қажетті деңгейде болмай тұрғанын байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Уразбаева Ф.П. (2008) Қазақстан-Жапон қатынастары (1992-2007): тарих ғыл. канд. ғылыми дәреж. алу үшін дайынд. диссертация, 140 б.*
2. *Дүйсебаев О. (2002) Казахстан и Япония: сотрудничество в области социальной жизни и культуры //Информационно-аналитический журнал Саясат, № 6 (июнь), с. 46-49.*
3. *Дуйсебаев О.Б. (2002) Политические аспекты казахстанско-японских отношений: диссер. на соис. учен. степ. канд. полит. наук, Алматы, 132 с.*
4. *Sadykova R. (2013) Japan's Policy towards the Countries of Central Asia. World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences, vol:7, no:8, pp. 2247-2249.*
5. *Ашинова, Ж.; Темиргали С. (2018) Формирование имиджа Японии в регионе Центральной Азии. Вестник КазНУ. Серия историческая, т. 90, № 3, стр. 153-159.*
6. *Uyama T. (2003) "Japanese Policies in Relation to Kazakhstan: Is There a 'Strategy'?," in Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus. Ed.by R. Legvold. The MIT Press, Cambridge (Mass.), London, pp. 165-186.*
7. *Uyama T. (2008) Japan's Diplomacy towards Central Asia in the Context of Japan's Asian Diplomacy and Japan-U.S. Relations in Len C., Uyama T., Hirose T. eds. Japan's Silk Road Diplomacy: Paving the Road Ahead, Singapore, pp. 101-120*
8. *Hirata, K. (2001). Cautious Proactivism and Reluctant Reactivism: Analyzing Japan's Foreign Policy toward Indochina in Y. Sato and A. Miyashita (eds.), Japan's Foreign Policy in Asia and the Pacific: Domestic Interests, American Pressure, and Regional Integration. New York: St. Martin's Press. Retrieved from: http://www.csun.edu/~kh246690/indochina.pdf*
9. *Ministry of Foreign Affairs of Japan, "Policy Speech by Ms. Yoriko Kawaguchi, Minister for Foreign Affairs of Japan Joint Statement at the "Central Asia plus Japan" Dialogue/Foreign Ministers Meeting - Relations between Japan and Central Asia enter a New Era - (August 28, 2004) Retrieved from: https://www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/joint0408.pdf*
10. *http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/dvustoronnie-otnosenia*
11. *https://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.htm*
12. *http://www.kisi.kz/index.php/ru/2007-god/880-kazakhstansko-yaponskoe-sotrudnichestvo-sostoyanie-i-perspektivy-materialy-mezhdunarodnogo-kruglogo-stola-5-dekabrya-2006-g-almaty-kisi-pri-prezidente-rk-2007-87s*
13. *https://www.kz.emb-japan.go.jp/itpr_ru/cooperation.html*
14. *https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/shiryo/kuni/11_databook/pdfs/03-02.pdf*
15. *https://nationalbank.kz/?docid=523&switch=kazakh*
16. *https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/oda/files/000367699.pdf#page=155*
17. *http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/ekonomiceskoe-sotrudnicestvo*
18. *http://mfa.gov.kz/kz/tokyo/content-view/kulturno-gumanitarnoe-sotrudnicestvo*
19. *Rakhimov M. (2014) Central Asia and Japan: Bilateral and multilateral relations. Journal of Eurasian Studies, vol. 5, pp.77-87.*
20. *http://www.kisi.kz/index.php/kz/is-sharalar/2019-zhyl/3961-eksperty-kisi-prinyali-uchastie-v-tseremonii-otkrytiya-mezhdunarodnoj-peredvizhnoj-vystavki-vse-chto-vy-tsenite-za-mir-svobodnyj-ot-yadernogo-oruzhiya-2*
21. *http://www.kisi.kz/index.php/kz/is-sharalar/2019-zhyl/3968-r-prezidentini-zhanynda-y-szi-da-soka-gakkaj-interneshnl-delegatsiyasymen-kezdesu-tti*

ӘОЖ574
ГРНТИ 03.01.20

Сутеева Х.А.[1]

[1]д.и.н., профессор кафедры «Всемирной истории» КазНПУ имени Абая

ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА: «ИЛИЙСКИЙ ВОПРОС» В РУССКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ЕГО РАЗРЕШЕНИЕ

Аннотация

В данной статье, актуальность исследования которой обусловливается необходимостью разоблачений искажений китайскими и некоторыми западными историками политики России в Илийском крае в 1871-1881 гг., на основе русских обширных архивных документов, взятых из фондов Архива Внешней Политики России(АВПР), Центрального Государственного Военно-Исторического Архива(ЦГВИА), Центрального Архива(ЦГА) КазССР и материалов русской дореволюционной печати, взятой из Рукописного отдела, бывшей библиотеки им. В.И. Ленина и, впервые введенной в научный оборот, рассматриваются причины возникновения «Илийского кризиса» в русско-китайских отношениях второй половины XIX, история временного занятия Илийского края русскими войсками, политика России в занятом крае, оценка этой политики и значение этого события для судьбы жителей края.

Ключевые слова: наместничество Синьцзян, «Илийский вопрос», Архив Внешней Политики России (АВПР), дунгано-уйгурское национально-освободительное движение, Илийский султанат, временная оккупация, Санкт-Петербургский договор, добровольное переселение.

Х.А. Сутеева[1]

т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ "дүние жүзі тарихы" кафедрасының профессоры

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ САЯСАТЫ: ОРЫС-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ "ІЛЕ МӘСЕЛЕСІ" ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕШІМІ

Аңдатпа

Бұл мақалада, зерттеудің өзектілігі 1871-1881 жж. Іле өлкесіндегі Ресей саясатының Қытай және кейбір батыс тарихшыларының бұрмалануын анықтау қажеттілігімен байланысты, ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген, Ресей сыртқы саясат мұрағатынан (АВПР), Орталық мемлекеттік Әскери-тарихи мұрағатынан (ЦГВИА), ҚазКСР Орталық мұрағатынан (ЦГА) алынған құжаттар және бұрынғы Мәскеудегі В.И. Ленин атындағы кітапхананың Қолжазба бөлімінен алынған орыс революцияға дейінгі баспа материалдары негізінде, XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс-қытай қатынастарындағы «Іле дағдарысының» пайда болу себептері, орыс әскерлерімен Іле өлкесінің уақытша алу тарихы, Ресейдің бұл өлкедегі жүргізген саясаты, осы саясатты бағалау және осы оқиғаның өлкенің тұрғындарының тағдыры үшін маңызы қарастырылады.

Кілт сөздер: Шыңжаң губернаторлығы, «Іле сұрақ», Ресейдің сыртқы саяси мұрағаты, дүнген-ұйғыр ұлт-азаттық қозғалысы, Іле сұлтандығы, уақытша басқыншылық, Санкт-Петербург келісімі, өз еркімен қоныс аудару.

Suteeva H.A.

doctor of historical Sciences, Professor of chair "world history" KazNPU named after Abai

CENTRAL ASIAN POLICY OF RUSSIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: THE "ILI QUESTION" IN RUSSIAN-CHINESE RELATIONS AND ITS RESOLUTION

Abstract

In this article, the relevance of the study which is due to the need of the revelations of the distortion of Chinese and some Western historians of Russia's policy in the ili region in 1871-1881 he, on the basis of extensive Russian archival documents taken from the archives of the Foreign Policy of Russia(AVPR), the Central State Military Historical Archive (TSGVIA), Central Archives(TSGA) of the Kazakh SSR and of the materials of pre-revolutionary Russian print, taken from the Manuscript Department of the former library. V.I. Lenin and, for the first time introduced into scientific circulation, discusses the causes of "the ili crisis" in Russian-Chinese relations in the second half of the nineteenth, the history of the temporary occupation of the ili territory by Russian troops, Russia's policy in the occupied territory, the evaluation of this policy and the importance of this event for the fate of the inhabitants of the region.

Keywords: Viceroyalty of Xinjiang, "ili question", archive of Russian Foreign Policy (AVPR), Dungan-Uyghur national liberation movement, ili Sultanate, temporary occupation, St. Petersburg Treaty, voluntary resettlement.

Временное занятие Россией в 1871-1881 годах Илийского края – части «Новой территории» Цинской империи – Синьцзяна, деятельность русской военной администрации в крае и возвращение его Китаю в 1881 году по Санкт-Петербургскому договору, явилось важным событием в истории русско-китайских отношений. Это один из интересных, сложных и острых эпизодов периода новой истории, ознаменовавшем, наряду с важнейшими событиями последней трети XIX века, конец домонополистической стадии капитализма.

По поводу «Илийского вопроса» (т.е. причин временного занятия Илийского края русскими войсками, политике России в занятом крае, оценке этой политики, значения этого события для судьбы жителей края) до сих пор ведутся споры, существуют различные точки зрения.

Актуальность исследования обусловливается необходимостью разоблачений искажений китайскими и некоторыми западными историками политики России в Илийском крае в указанный период. Впервые в отечественной литературе данный вопрос изучается на основе русских обширных архивных документов, взятых из фондов Архива Внешней Политики России(АВПР), Центрального Государственного Военно-Исторического Архива(ЦГВИА), Центрального Архива(ЦГА) КазССР и русской дореволюционной литературы.

В 1757-1759 гг. независимые суверенные государства. Джунгарское ханство и государство ходжей в Восточном Туркестане были завоеваны Китаем. В 1760 году было образовано наместничество Синьцзян, которое стало оплотом цинского владычества в этом регионе. В результате переселенческой политики Китая сюда были переселены уйгуры, дунгане. Цинские власти установили здесь жестокий колониальный режим. По мнению русского дореволюционного военного историка Д.А. Федорова «...под лапами китайского дракона убивался дух предприимчивости, стремление к возрождению, к усовершенствованию – все обрекалось мертвящему застою и удерживалось в рабском повиновении престолу» [1,63 с.]. В целом, как признавали сами историки КНР (Фань-Вэнь-Лань, Шан Юэ и др.) население Синьцзяна страдало от гнета Цинской империи значительно больше, чем национальные меньшинства внутреннего Китая.

Тайпинское восстание, бушевавшее в Китае, нарушило связи между Китаем и его колонией. В связи с финансовым кризисом перестали поступать дотации от центрального правительства для содержания воинских гарнизонов в Синьцзяне. Это привело к увеличению налогового бремени в крае, так как административный аппарат стал содержаться за счет местного населения. Также усилилось вымогательство, взяточничество маньчжурских чиновников, беразделько грабивших народ. Усиление политического, экономического и национального гнета в стране привело к восстанию 1864 года.

В результате дунгано-уйгурского национально-освободительного движения Синьцзян отпал от власти цинского правительства и на его территории образовались самостоятельные мусульманские государства, значительными из которых были: Илийский султанат и уйгурское государство Йэттишар, в которых хотя и временно, была воссоздана национальная государственность уйгур. В Илийском султанате была установлена деспотическая власть таранчинского султана Абиль-огля. Население не получило облегчения после освобождения от власти маньчжуро-китайцев, просто изменились эксплуататоры.

События, происходившие в Синьцзяне, существенным образом затронули политические и экономические интересы России, занятой в это время укреплением своих среднеазиатских владений. В политике России по отношению к событиям в западных провинциях Китая можно выделить 2 периода.

1 период – с 1864 по 1871 годы. С начала восстания в Синьцзяне, Россия заняла политиу невмешательства и ожидало исхода событий. Когда цинское правительвтво обратилось за вооруженной помощью к России в деле подавления восстания ей было отказано. С момента образования самостоятельных государств в этом районе в результате восстания 1864 года Россия, верная своим прежним договорам с Китаем не признало официально эти государства, хотя поддерживала с ними торговые взаимоотношения. Россия не верила в долговечность и прочность этих государств, а также была заинтересована в сохранении здесь власти Цинской империи, с которой была связана определенными договорными отношениями и почти 200-летним мирным соседством. Именно поэтому она отклонила предложение Англии признать государство Якуб-бека – Йэттишар.

2-й период – с 1871 года. Изменение политической ситуаци в Синьцзяне заставило русское правительство отказаться от прежней политики невмешательства и перейти к активным действиям, заняв Илийский край своими войсками.

Политическими причинами, которые вынудили Россию занять Илийский край, были: бессилие правительства Китая своими силами подавить восстание, стремление предотвратить захват этого края кашгарским правителем Якуб-беком, за спиной которого стояла Англия, пресечь влияние восстаний насвоих среднеазиатских подданных Царизм хотел оказать помощь Китаю в восстановлении его власти в

отпавших от него западных провинциях, так как хотел иметь на своих границах, ослабленный восстаниями Китай, а не самостоятельныемусульманские государства [2,64-68 лл.].

Экономическими причинами занятия края были: стремление восстановить торговые отношения с Китаем и собственно Илийским краем, прерванных событиями дунгано-уйгурского восстания и последующими событиями. Об экономических целях занятия края русскими войсками в докладе по Главному штабу от 2 июня 1870 года «По вопросу о предстоящем образе действий в отношении Западного Китая и Кашгара» говорилось, что этим «будет установлено спокойствие на русских границах и обеспечено торговле в соседних владениях такое положение дел, которое содействовало бы достоинству и материальным выгодам государства [3,72 с.].

Немаловажную роль сыграли также стратегические соображения.

Россия с самого начала подчеркивала временность занятия края. Она предполагала его вернуть сразу после занятия цинскому правительству. Но отсуствие в данный момент у Китая возможности реально удерживать край под своей властью, заставило Россию удержать край за собой с 1871 по 1881 годы.

Военные действия по занятию края продолжались с 12 по 22 июня 1871 года. Порядок, сохранявшийся в русских войсках и великодушное отношение к побежденным произвели на местное население глубокое впечатление. Гуманность в поведении русских войск при занятии Илийского края единодушно отмечали все дореволюционные авторы: Д.Я. Федоров, А.И. Макшеев и др., очевидцы событий [1, 2 с.; 4,210 с; 5,286 с.].

О взятии г. Суйдуна русскими войсками автор одной китайской записки докладывал богдыхану так: «войско, посланное небом, спасло жизнь людей. Семиреченский цзяньцзюнь упокаивал всеми мерами находившихся в Судуне маньчжуров, китайцев, как военных, так и граждан, равно и китайских мусульман., не причинив вреда никому: даже ни одной травке, ни одному деревцу, ни одной курице, ни одной собаке не нанесено было никакого вреда и ущерба ни на волос - все это заслуга распоряжения Семиреченского цзяньцзюня» [6,180 с.]. О вступлении русских войск в Или китайский сановник Люцунь-хань так докладывал богдыхану: «К счастью небо не допустило прекратиться человеческому роду и ныне великого русского госуларства предводитель Семиреченский цзяньцзюнь с войском, проникнутый человеколюбием и истиной успокоил Вселенную. Иностранное владение спасло народ от огня и воды, а народ не без радости и востога покорился» [6,190 с.].

В течение 10-летнего управления краем русская военная администрация провела ряд мероприятий, способствующих разитию края.

Был упразднен султанат. Введено временное русское управление. В основу этого управления была положена забота о сохранеии порядка в стране при полном невмешательстве в сферы обычного права населения. Было провозглашено выборное народное управление. В судебной пракике в период русского управления были уничтожены жестокие варварские и грубые формы наказания, но введены новые, как: предание военно-полевому суду, ссылка в Сибирь и т.д.

Административная политика царизма в Илийском крае преследовала следующие цели: система выборного народного управления была необходима русским властям для создания видимости самоуправления, в занятом русскими войсками Илийском крае; для противопоставления цинской системе управления, так и управлению в султанате с режимом султана Абиль-оглы как более демократической, для привлечения на свою сторону феодальной верхушки и глав мусульманского духовенства, как опоры царизма в занятом крае. Тем не менее, не идеализируя административную политику царизма, не затушевывая его в целом колонизаторскую организацию власти в Илийском крае, надо отметить, что установление в нем новой русской администрации обьективно сыграло положительную роль в жизни местного некитайского населения. Дело в том, что режим управления, установленный царизмом в союзе с местной эксплуататорской верхушкой, каковы ни были его цели, все-таки обеспечивал местному населению безопасность и создавл некоторые условия для нормального развития производительных сил края. Хотя организация власти была колониальной, выборы были формальными, но тем не менее даже такое ограниченное участие народа в управлении страною, даже в пределах волости, выражавшееся в выборах сельских старшин, казиев и волостных управителей было шагом вперед по сравнению с цинским управлением в Илийском крае и с режимом султаната. Впервые в истории уйгурского народа, та его часть, которая прживала в Илийском крае, получила некоторые демократические прва: быть избранными и избирать. Этот шаг помимо воли царских властей способствовал росту национального самосознания народа, способствовал тому, что в дальнейшем народ Илийского края связал свою последующую судьбу с Россией.

В своей экономической политике русские власти, главным образом, сперва обеспечили мирную обстановку в крае, что способствовало развитию сельского хозяйства, промышленного производства и торговли.

Были созданы условия для развития земледелия: восстановлена разрушенная ирригационная сисиема: арыки, каналы, что обеспечивало урожай даже при засухе. Введены посевы технических культур: хлопка,

табака и т.д. Уделено внимание развитию садоводства: выведены были новые сорта фруктовых деревьев, заведены образцовые сады. Ветеринарные русские врачи оказывали помощь в уходе за скотом.

Военными властями края было уделено значительное внимание развитию промышленного производства: построено много мелких предприятий, введены рациональные способы добычи угля, велась разработка горных и золотоносных промыслов, полезных ископаемых края.

Сделана попытка завести пароходное сообщение на Или. Все эти мероприятия способствовали росту промышленного производства. Соответственно росло и количество обслуживающего персонала этих предприятий, что способствовало распаду натурального хозяйства и было прогрессивным явлением. В результате позитивной экономической деятельности России в крае произошло некоторое оживление экономической жизни края, что привело к подьему благосостояния населения. Оживление переживала и торговля, для развития которой были предприняты ряд мер: до 1875 г. торговля в крае была освобождена от всяких сборов и пошлин за право торговли промысла, был запрещен ввоз в край европейских, турецких и других товаров, практиковалось конвоирование торговых караванов, построены заезжие дома и т.д. В период русского управления краем увеличилось население административного центра края – Кульджи. Она становится центром промышленного производства, торговли, благоустраивается: было построено шоссе, проведен телеграф, устроено почтовое дело, открыта больница и т.д.

Вместо существующей старой налоговой системы при русских властях была введена новая – денежная. Единый денежный налог, установленный русскими властями, ввиду его определенности и срока взносов, по сравнению с прежней налоговой системой в период маньчжурского господства и Илийского султаната, был более терпимым, но следует отметить, что в наложении контрибуции на местное население и в налоговой политике русских властей в крае, наиболее проявилась колонизаторская сторона деятельности русских властей в крае.

Наиболее отчетливо прогрессивный характер деятельности русских властей в крае выявился в социальных мероприятиях: отмене рабства, провозглашении равенства племен, свободы вероисповедания, свободы занятия ремесел, безопасности имуществ и др., в мероприятиях России, направленной на развитие в крае просвещения, здравоохранения и научного исследования края.

Рассматривая политико-административную и социально-экономическую деятельность России в Илийском крае в 1871-1881 гг. надо в силу вышеназванных фактов считать, что политика России имела позитивное влияние на Илийский край, не затушевывая при этом и колонизаторскую сторону этой деятельности, результатом которой было добровольное переселение жителей временно оккупированного Россией Илийского края в пределы России, после оставления русскими войсками этой территории.

По Санкт-Петербургскому договору 1881 г. Россия вернула Илийский край Китаю, оставив для поселения выходцев из края его западную часть, получила ряд торговых льгот и 9 млн. контрибуции. Этот договор был уступкою со стороны России. На основе 3-й статьи Санкт-Петербургского договора произошло переселение жителей Илийского края в Семиречье.

Так завершилась передача временно занятого в 1871 году русскими войсками Илийского края Китаю и переселение илийского населения в пределы Российской Империи. «Илийский вопрос» был решен мирным путем.

Список использованной литературы:

1. Федоров Д.Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1903. Ч.1.

2. Архив. Внешней Политики России (АВПР). Ф. СПб. Главный архив 1-9. 1871. Опись 8. Дело 10.

3. Центральный Государственный Военно-Исторический Архив (ЦГВИА), Фонд Военно-Учетного Архива(ВУА). 1871. Дело 6939.

4. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. – СПб.,1880. Т.1. – 226 с.

5. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательное движение в него русских. – СПб: Военная типография. 189. – 376 с.

6. Васильев В.П. Две китайские записки о падении Кульджи и занятии ее русскими войсками // Русский вестник. 1871. №5. – С.130-192.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 94(574)

Алтаев А.Ш.[1] *, Хасанаева Л.М.*[2]

[1]*Казахский национальный университет им. аль-Фараби*
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: altaev1@mail.ru
[2]*Казахский национальный университет им. аль-Фараби*
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: leila.maralovna@gmail.com

ИСТОРИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

Задачи социально-политической и экономической модернизации в Республике Казахстан не могут быть реализованы без повышения уровня политической, правовой, духовной культуры и граждан-ственности всех казахстанцев. Это предполагает не только изменение роли и содержания социализирую-щего воздействия государства как ведущего субъекта политической социализации, но и рост активности самих гражданских структур, повышение роли гражданского общества.

Вопросы становления гражданской идентичности и ее содержательнык компоненты приобретают особое значение в контексте процессов глобализации, так как доминирующая система идей и ценностей во многом определяет репрезентацию Казахстана как субъекта геополитики.

Именно поэтому концептуальное осмысление путей, методов и средств формирования гражданской идентичности казахстанцев, научный анализ проблем и способов оптимизации реального процесса политической социализации особенно необходимы в современных условиях.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, идентичность, этнический состав населения, общественные организации, социальный капитал, демократия, равенство, солидарность, плюрализм.

А.Ш. Алтаев[1]*, Л.М. Хасанаева*[2]
[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.*
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
E-mail: altaev1@mail.ru
[2]*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.*
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
E-mail: leila.maralovna@gmail.com

АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасында әлеуметтік-саяси және экономикалық жаңғырту міндеттерін барлық қазақстандықтардың саяси, құқықтық, рухани мәдениеті мен азаматтығының деңгейін көтермей іске асырылмайды. Бұл мемлекеттің саяси әлеуметтендірудің жетекші субъектісі ретінде әлеуметтендіруші әсерінің рөлі мен мазмұнын өзгертуді ғана емес, сонымен қатар азаматтық құрылымдардың өздерінің белсенділігінің өсуін, азаматтық қоғамның рөлін арттыруды да қалыптастырады.

Азаматтық бірегейліктің қалыптасу мәселелері және оның мазмұнды компоненттері жаһандану үдерістері контекстінде ерекше мәнге ие болады, себебі идеялар мен құндылықтардың басым жүйесі көп жағдайда Қазақстанның геосаяси субъектісі ретінде репрезентациясын да анықтайды.

Сондықтан қазақстандықтардың азаматтық бірегейлігін қалыптастыру жолдарын, әдістері мен құралдарын концептуалды ұғыну, саяси әлеуметтендірудің нақты процесін оңтайландыру мәселелері мен тәсілдерін ғылыми талдау әсіресе қазіргі жағдайда қажет.

Түйін сөздер: мемлекет, азаматтық қоғам, бірегейлік, халықтың этникалық құрамы, қоғамдық ұйымдар, әлеуметтік капитал, демократия, теңдік, ынтымақтастық, плюрализм.

A.Ş. Altayev[1], L.M. Khassanayeva[2]
[1]Kazakh National University named after al-Farabi ,
doctor of historical sciences, professor
E-mail: altaev1@mail.ru
[2]Kazakh National University named after al-Farabi ,
candidate of historical sciences, associate professor
E-mail: leila.maralovna@gmail.com

HISTORICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE CIVIC IDENTITY STUDY

Abstract

The tasks of socio-political and economic modernization in the Republic of Kazakhstan cannot be realized without raising the level of political, legal, spiritual culture and citizenship of all Kazakhstan people. This implies not only a change in the role and content of the socializing influence of the state as the leading subject of political socialization, but also an increase in the activity of civil structures themselves, an increase in the role of civil society.

The issues of the formation of civic identity and its substantive components are of particular importance in the context of globalization processes, since the dominant system of ideas and values largely determines the representation of Kazakhstan as a subject of geopolitics. That is why a conceptual understanding of the ways, methods and means of forming the civil identity of Kazakhstan people, a scientific analysis of problems and ways to optimize the real process of political socialization are especially necessary in modern conditions.

Keywords: state, civil society, identity, ethnic composition of the population, public organizations, social capital, democracy, equality, solidarity, pluralism.

Введение

Гражданская форма идентичности – это продукт высшей формы самосознания, манифестирующей основные символы включенности человека в социальность. Гражданин – это субъект социума, наделенный социальными и политическими полномочиями и ответственностью. Без личностного начала гражданское общество немыслимо. Выстраивание личностного «пути» в гражданском обществе, культивирование в себе черт, инициирующих гражданское самосознание и идентичность, представляет сложную миссию. Среди таких личностных диспозиций – автономия (свобода), ответственность, доверие, толерантность.

Сегодня достаточно сложно обозначить контуры понятия «гражданского общества». Современные политические модели, использующие понятие гражданского общества, подчас взаимно противоречивы. Исторически спектр представлений о гражданском обществе весьма широк. Оно понималось как общество вообще, как моральная категория, оно не противопоставлялось государству, было призвано восстановить справедливость.

Понятие гражданского общества встречается у Аристотеля, называвшего его politike koinonia – политической общностью/сообществом [1]. Синонимом этого слова в латинском языке - «societas civilis» (гражданское общество). Данное понятие соотносилось с полисом, под которым подразумевался телос (цель) человека как «политического животного» - zoon politikon. Politike koinonia определялось как публичная этико – политическая общность свободных и равных граждан, существующая в условиях основанной на законе системы правления. Сам закон считался выражением этоса, совокупности общезначимых норм и ценностей, определяющих не только политические процедуры, но и содержательную сторону жизни, строящуюся в соответствии с развитыми представлениями о совершенных добродетелях и формах общения.

С эпохой Просвещения связывается раннемодернистский прототип гражданского общества. Оно выступало как политическая идеология, предмет культурного воображения.

Существовали и альтернативные точки зрения по вопросу отождествления гражданского и политического общества (Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье). И.Кант гражданское общество интерпретировал как общество, основанное на универсальных правах человека, выходящих за рамки любых частных правовых или политических систем. В кантовской философии истории постулировалось некое всеобщее гражданское общество, основанное на принципе господства права. Под гражданским обществом Кант подразумевал всеобщее правовое общество. Он считал, что «только в нем возможно наибольшее развитие природных задатков» [2].

В работах Фихте впервые были предложены два «модернизированных» аспекта понятия «гражданского общества» - резкое разграничение государства и общества, осмысление самого общества с позиций индивидуализма и универсализма. У Г.Гегеля реконструкция гражданского общества осуществляется на трех уровнях – законности, плюрализма и ассоциаций, публичности. Связь между гражданским обществом и государством мыслится в терминах опосредования и взаимопроникновения. Гегель выделял элементы гражданского общества: система потребностей, защита собственности посредством правосудия, полиция и корпорация. С точки зрения Гегеля, гражданское общество должно защищать интересы индивида (как носителя прав и субъекта нравственного сознания), заботиться о нем, оберегать от всех неприятностей, а индивид, в свою очередь, обязан соблюдать все права гражданского общества, работать на него и все свои действия соизмерять с его интересами [3].

Теория о «социетальном сообществе» Т.Парсонса внесла определенный вклад в развитие концептуальных представлений о гражданском обществе. Парсонс понимает гражданское общество как социетальное сообщество, основанное на нормах и ассоциациях и противостоящее экономике и государ-ственному устройству. Гражданство означает равные условия членства в социетальном сообществе, а не в государстве. Организационной формой социетального сообщества считается принцип ассоциаций. Своими глубинными структурами ассоциация связана с взаимной солидарностью ее членов. Именно в солидаризме социетального сообщества заключается истинный смысл синтеза современности и традиции, инди-видуализма и коллективизма. Принцип ассоциации предполагает имплицитную идентичность, основанную на солидарности, и иное определение коллективного действия: согласно этому принципу, решения по главным вопросам вырабатываются самой организацией. Парсонс также выделяет основные принципы современной ассоциации: добровольность, равенство ее членов, процедурализм (возможность голосования и процедура обсуждения), что соизмеримо с принципами свободы, равенства и солидарности [4].

В XX веке А.Грамши поднимает тему гражданского общества как разделения политического общества, которое связано с государством, то есть с принуждением и гражданского общества, которое связано с общественными организациями, то есть с принципами добровольности. Грамши усматривал новые формы плюралистичности и ассоциации, в церквях, профсоюзах, культурных институциях, клубах, ассоциациях по месту жительства, в политических партиях, семье.

Идея социального капитала относится к социальной организации людей, преследующих коллективные цели и восходит к идее социального порядка. По мнению Р. Патнэма, социальный капитал – это уходящие вглубь истории традиции социального взаимодействия, предполагающие нормы взаимности и доверия между людьми, широкое распространение различного рода добровольных ассоциаций. В интерпретации Ф. Фукуямы социальный капитал – это определенный потенциал общества или его части, возникающий как результат наличия доверия между его членами. Он может быть воплощен как в семье, так и в нации. Социальный капитал отличается от других форм человеческого капитала тем, что обычно он создается и передается посредством культурных механизмов - религии, традиции, обычая. Социальный капитал есть результат коллективного сообщества, объединенного общими этическими ценностями. Приобретение общественного капитала требует адаптации к моральным нормам определенного сообщества и усвоения в его рамках таких добродетелей, как преданность, честность и надежность. Склонность к социализации усваивается труднее, чем другие формы человеческого капитала, считает Ф.Фукуяма [5].

Тем не менее, и сегодня в научной литературе продолжается дискуссия по вопросу о том, относится ли социальный капитал к ресурсам, к сетям или к сочетанию социальной структуры, сетей и связанных с ними идей и ценностей, к ассоциативной жизни (П.Бурдье, Дж.Колмэн, Р.Патнэм, Ф.Фукуяма). Основу социального капитала составляет принадлежность к группе и внутригрупповое доверие. По этой причине он оказывает влияние на человеческий, экономический, физический капитал. Р.Патнэм полагает доверие нормой общения и структур, обеспечивающих вовлеченность в гражданские дела и гражданские ассоциации. Доверие – символическое средство осуществления обмена, реальная практическая ценность которого состоит в обеспечении эффективного функционирования социально-политических и экономических систем. Ф.Фукуяма мыслит доверие как «искусство ассоциации». Доверие – это ожидание, возникающее в рамках сообщества и состоящее в том, что другие члены сообщества будут демонстрировать правильное, честное поведение, выдержанное в духе сотрудничества, основанное на общепринятых нормах этого общества. В понимании Фукуямы, доверие есть такая разновидность социального капитала, которая используется группой в целом, что создает возможность существования в среде ее членов генерализованного доверия.

Доверие необходимо рассматривать как способ накопления социального капитала. На основе доверия формируется способность к сотрудничеству, партнерству, ассоциированию, возникает согласие, понимание, диалог между социальными субъектами (акторами). Радиус доверия как показатель социального капитала отражает широту и интенсивность социальных связей в обществе.

Эволюция интерпретаций понятия социального капитала, показывает, что он редуцируется до понимания ресурса, в который конвертируются социальные и психологические отношения между участниками интеракций, характеризующиеся доверием, взаимной ответственностью, благонадежностью, и в поликультурном обществе, - развитой гражданской идентичностью.

Междисциплинарный дискурс (социологический, экономический) о социальном капитале демонстрирует два основных направления его изучения – структурный (с фиксацией на конфигурации социальных сетей) и содержательный (регистрирующий содержание и качество отношений через уровень доверия). В социологических и экономических работах социальный капитал рассматривается через индекс доверия и членство в общественных объединениях, через социальную сплоченность общества. Экономический дискурс определяет социальный капитал как способ, позволяющий максимизировать полезность, снизить трансакциозные издержки. Социальный капитал удовлетворяет характеристикам экономического капитала – ограниченности, способности к накоплению, ликвидности, конвертируемости, способности к самовозрастанию. Социологические исследования в структуре социального капитала помимо доверия, социальных сетей выделяют общие нормы, ценностные установки, правила.

В психологическом дискурсе наблюдается интегрирование основных направлений изучения феномена социального капитала. Социальная психология компонентами социального капитала полагает доверие, социальную сплоченность, гражданскую идентичность, этническую толерантность. На социетальном уровне состояние гражданской идентичности является одним из показателей социального капитала поликультурного государства.

Гражданское общество не ориентировано на человека «коллективного», «редуцированного до заданных моделей поведения». Скорее гражданское общество ориентировано на человека «индивидуального», инициативного, инновационного, толерантного, ответственного. Такой человек несет в себе гармоническую социальность. Под гармоничностью понимается внутренняя сбалансированность между собой всех разновидностей социальной идентичности (гражданской, этноконфессиональной, государственно-национальной, политической и др.), а также личностной и социальной идентичности, что инициирует совершенство целостности человека. Гармоничная социальность проявляется в идеях демократии, верховенства закона, свободы, равенства, солидарности, плюрализма, иллюстрируется автономной социальной жизнью, образованной добровольными ассоциациями.

Идентичность, в том числе её гражданская форма, есть продукт идентификации. Идентификация являет высшую форму социализации, способ связи человека с коллективным, групповым, социальным началами. Идентификационный дискурс-анализ фиксирует социальную природу идентичности. Всякое изменение идентичности также обусловлено изменениями социальной среды индивида.

Гражданская идентичность является результатом осознания и рефлексии представлений о себе как гражданине, осознание своего «гражданского я» в социально-историческом процессе. Представление о себе (о «Я») складывается из опыта преодоления границ различной модальности. Гражданской идентичности имплицитна позитивная идентичность. Позитивная идентичность – это позитивное групповое самовосприятие, проект себя, который порождается необходимостью самооправдания, самоутверждения, самореализации. Позитивная идентичность ориентирована на автономность, доверие, диалог, ответственность, толерантность.

Гражданская форма идентичности возникает через «выраженную» социальную идентичность. Под социальной идентичностью понимаются все надындивидуальные составляющие идентичности, формирующиеся на основании отождествления/самоотождествления индивида с группой (сообществом). Групповая (коллективная, гражданская) идентичность удовлетворяет базовую социальную потребность человека - потребность в принадлежности к группе.

Таким образом, гражданская форма идентичности – это результат гармоничного сочетания личностной и социальной идентичности. Гражданская форма идентичности манифестирует основные символы включенности индивида в сообщество.

Построение гражданского общества возможно лишь через строительство гражданской идентичности. Методологические ориентиры конструктивизма предусматривают ориентацию сознания и деятельностной активности (опыт, практика, социально-историческое действие, поступок) преимущественно на

будущее, на реалистичный, проецируемый, а не ретроспективный идеал. Конструктивистская парадигма на основе изучения объектов «возможного влияния» определяет варианты вероятностного (ситуативного, контекстуального, социокультурного) развития социальных событий и условий, способствующих реализации каждого из них. Конструктивистский подход нацелен на положительную перспективу для социальных групп или личности, стимулирует их «позитивную когнитивную предвзятость», достижимость успешных результатов.

В гражданском обществе доминантой во множестве интеракций являются социальные связи. Социальное «начало» выражается в социальной солидарности, в метасолидарности через «выраженную» социальную идентичность.

В быстро трансформирующемся мире невозможна стабильная социальная идентичность. Сегодня она включает наряду с традиционно выделяемыми формами (культурной, национальной, этнической, религиозной, гендерной), новые разновидности – макрополитическую, «европейскую», космополитическую.

Конструирование гражданской идентичности через «макрополитическую идентичность» указывает на идентификацию с более широким сообществом, которая предполагает наличие метасолидарности, связанной с политическими и идеологическими предпочтениями. Макрополитическая идентичность связывается с принадлежностью к нации, к наднациональному сообществу. Проблема конструирования макрополитической идентичности связана с определением оснований, границ и ценностно-смысловой структуры макрополитической идентичности, стоящей за государством. В настоящее время в социально-политическом дискурсе сохраняется отсутствие ясности в отношении выделения «оснований» и обозначения «границ» макрополитической идентичности.

В основе формирования международного гражданского общества лежит, по Ю.Хабермасу, строительство «европейской идентичности». Противоречия глобализации вызывают дискуссии вокруг проблем единства Европы и конструирования «европейской идентичности». Согласно Ю.Хабермасу, «европейская идентичность» строится на «общеевропейских ценностях», среди которых: секуляризация общественной жизни, политики по отношению к религии; доверие к деятельности национальных государств; скептицизм в отношении саморегулирующихся рыночных механизмов; критическое отношение к «техницизму» и ко всем формам насилия; требование к соблюдению прав и свобод человека, нетерпимость к нарушению этого требования; ненависть к тоталитарным режимам, к геноциду народов, посягательству на жизнь человека; социальная справедливость и др. [6]. Путь конструирования «европейской идентичности» – это, с одной стороны, трудный, медленный, саморефлексивный социальный путь восхождения к рискам, противоречиям, расколам, новым конфликтам, и, с другой стороны, это путь формирования международного гражданского общества.

В дискурсе по сюжету «гражданское общество» таких мыслителей как Дж.А. Тойнби, У.Бек, Ю.Хабермас затрагиваются вопросы оснований выделения статуса «космополитической идентичности». Среди таких оснований называют глобализацию, возрастающую социальную мобильность людей, миграцию, размывание национальных и становление множественных идентичностей, практику двойного гражданства.

Конструированию космополитической идентичности, по мнению Дж.А. Тойнби, способствует «наднациональность» культурных ценностей и благ, распространение международных организаций и институтов, появление транснациональных сообществ, наличие общемировых проблем и угроз.

В книге «Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия» У.Бек пишет о том, что глобализация, возникновение космополитического опыта и ожидания приводят к становлению космополитизации как нелинейного диалектического процесса, в котором общее и частное, похожее и различное, глобальное и локальное должны осмысливаться не как культурные антиподы, а как неразрывно связанные между собой, взаимодополняющие и взаимопроникающие принципы. Критики космополитического проекта У.Бека, в том числе Ю.Хабермас, называют социокультурные трудности главным препятствием для становления космополитической идентичности.

Гражданская форма идентичности является продуктом развитого самосознания. В широком смысле под самосознанием подразумевается осознание субъектом (гражданином, личностью, народом) своих интересов, идеалов, своего места и роли в социально-историческом процессе. Самосознание выражается в идентичности. Гражданское самосознание экспонирует гражданскую идентичность.

Функциональная роль гражданского самосознания проявляется в социально-практическом действии. О социальном, социально-исторических действиях писали М.Вебер, А.Шюц и др.

Социальное действие – вид сознательного и самосознательного поведения личностей и сообществ, направленный на достижение рациональной цели, обладающей значимостью в социально-историческом процессе.

Функциональная роль самосознания как механизма продуктивной гражданской самореализации заключается в следующем: 1) самосознание обнаруживается в различных аспектах социального действия как рефлексия над приобретенным опытом, через формирование проекций и логики действий; 2) имманентное субъекту (гражданин, граждане) самосознание используется как средство для упорядочивания, контроля, управления социальным действием; 3) самосознание выступает как интерсубъективная коммуникация личности; 4) в самосознании проявляется активное отношение к своему сознанию (социальному, личному, гражданскому опыту).

Благодаря развитому самосознанию человек (личность, гражданин, добровольно ассоциированная группа и т.д.) способен принимать адекватные решения исходя из реалистичной (объективной) оценки внешних обстоятельств, способен предвидеть последствия своих действий, минимизировать и управлять возникающими рисками, принять на себя ответственность за «плоды» своей деятельности, за правильно выбранные и используемые средства.

К характерным признакам гражданского общества относится развитое самосознание (личности, народа). Гражданская форма идентичности – это продукт высшей формы самосознания, манифестирующей основные символы включенности человека в социальность. Развитое самосознание предполагает наличие гражданской позиции по отношению к социальной справедливости и несправедливости.

На уровне личности самосознание выражается в становлении личностной идентичности и в поступке как моменте самореализации личности.

Сегодня в условиях растущей глобализации и кризиса ценностей особенно актуальным становится тезис о последствиях разрушенной идентичности. Общество с разрушенной идентичностью лишается центра социального самосознания. Масштаб идентификационного кризиса отражает глубину идентификационных противоречий, речь идет о культурных, духовных, политико-идеологических ценностях. Потеря связи с историческим прошлым (его пространства общих ценностей, традиций, святынь, связанности с коллективным началом, и т.д.) приводит к неидентифицируемой исторической идентичности, к распаду коллективной памяти, к потере собственной исторической реальности.

К личностным диспозициям, инициирующим гражданскую идентичность, относятся автономия (свобода), ответственность, доверие, толерантность. Под личностной диспозицией понимается предрасположенность к действиям. Личностная диспозиция проявляется в поступках и культивируемых практиках. Без личностного начала нет гражданского общества. Сегодня во многих странах мира современная социокультурная ситуация провоцирует вызов личностной и гражданской идентичности. Тем значимее становится личностный фактор и выбор для адекватного ответа и большей социальной активности.

Гражданское общество – это свобода самоорганизации свободных личностей, свобода самоопределения, выбора идентичности, вступление с другими во взаимоответственные отношения. Конструирование личности означает обнаружение её границы, апробирование её на прочность при столкновении с социальной границей (нормой). В иерархической структуре идентичности личностная идентичность формируется на базе социальной идентичности. Будучи сформированной, личностная идентичность активно воздействует на социальную, в том числе гражданскую идентичность.

Как личностная диспозиция автономность предполагает сохранение целостности личности, способность к осмысленному внутреннему выбору, к трансформированию «заданных» принципов, ценностей, смыслов. Автономия – это дистанцирование себя, понимаемое как диалектика независимости и когеренции (зависимости) действий и мотивов. Суть личностной автономии – в способности саморегуляции, в позитивной психологии. Развитие автономности как личностной черты влечет корректировку идентичности. Восхождение к автономии, свободе, самополаганию всегда означает поиск собственной идентичности. Автономия экзистенциально переживается и распознается как акт человеческой свободы и ответственности. Автономия обозначает предел личностной ответственности. Единица измерения свободы – ответственность. Чем шире сфера идентичности человека, тем он свободнее - ответственнее (этичнее). Человек ответственен в силу факта своего существования. Содержание и глубина ответственности, понимаемая как мера свободы, выявляется в актах самоопределения.

Личность, ориентируя и реализуя себя как автономное, свободное, ответственное существо, сама выбирает основы идентификации и конструирует свою идентичность. Границы личности – это границы свободы и ответственности. Ответственное «Я» личности выбирает ценности и символы доверия.

Доверие – «метафизическое» условие безопасности личности в социальном пространстве, коммуникациях, поведении. Чувство доверия лежит в основе становления личностной идентичности, формирующегося самосознания. Доверие существенным образом влияет на социальную и гражданскую идентичность. Доверие как вера в Другого означает, что этот Другой, надежен, постоянен относительно своих основополагающих качеств. Доверие – основная установка в принятии таких символов гражданского общества как правовое равенство и партнёрство.

Доверие, построенное на позитивной идентичности личности, порождает установки толерантности. Релевантными толерантности полагаются чувство автономности, собственного достоинства, умение уважать других, способность к самотрансценденции, рефлексивность, доверие, ответственность. Личностное пространство толерантности задает позитивную психологию, формирование всеобщих ценностных предпочтений, органичное сочетание разных социокультурных идентификаций, типов поведения и образов жизни. Эти позиции определяют отказ от насилия, интенции к предупреждению конфликтов, к решению проблем на основе диалога, взаимного доверия, взаимной ответственности. Принцип толерантности адекватен новым формам ассоциирования, включая композицию правового государства и гражданского общества.

Среди характеристик «толерантной» идентичности выделяются такие как интегрированность, целостность, пластичность. Личности с «толерантной» идентичностью присуща «презумпция приемлемости», диалогическая направленность, высокая значимость групповой идентичности наряду с персональной самотождественностью.

«Интолерантная» идентичность характеризуется как ригидная, жесткая, элементы которой функционируют автономно, снижая целостность и интегрированность самости. Такая идентичность имеет противоречивую природу. В ней преобладает эгоистическая, дегуманизированная и монологическая направленность. Конструирование гражданской идентичности сопровождается принятием ценностей и знаков толерантности.

Для любого полиэтничного государства одним из главных условий его целостности и независимости выступает интеграция проживающих в стране этносов в единую гражданско-политическую общность, т.е. в нацию. В виду этого для Казахстана, как для полиэтничного государства, создание единой нации выступает одним из основных требований стабильного развития и существования государственности. Поэтому власть с самого начала стремилась консолидировать казахстанцев в единую нацию. Вопрос только в том, как далеко удалось продвинуться на этом пути.

Список использованной литературы:

1. *Аристотель. Политика / Аристотель: пер. с древнегреч. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М.: АСТ: Хранитель, 2006. – 393 с.*
2. *Кант И. Собрание сочинений в восьми томах. Т.7. – М., 1994*
3. *Гегель Г. В. Ф. Философия права //Сочинения в четырнадцати томах. Т.7. – М., 1934, Философия духа //Энциклопедия философских наук. В трех томах. Т.3. – М.,1977*
4. *Парсонс Т. Система современных обществ // Т. Парсонс; Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева; Науч. ред. пер. М.С. Ковалева. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 269 с.*
5. *Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Фукуяма Ф. под общ. ред. Колопотина М. – М.: АСТ: Ермак, 2004. – 733 с.*
6. *Хабермас Ю. Политические работы / Сост. А.В. Денежкина; пер. с нем. Б.М. Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.*

УДК: 94(574)+338.48:93(574)
МРНТИ 11.25.41

А.А. Алдашева [1]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ география, экология және туризм кафедрасының т.ғ.к., аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aldashieva75@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМ БҰЛ ЕЛІМІЗДІҢ БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Халықаралық туризм бұл халықаралық экономикалық байланыстардың айрықша түрі болып табылады, қазіргі кезде жедел дамып келеді. Халықаралық туризм шетел валютасының белсенді көзі болып табылады және де ол мемлекеттің төлем балансына әсер етеді. Халықаралық туризм көптеген елдердің экономикасына ғана емес, соныме қатар олардың әлеуметтік-мәдени ортасына, экологиясына да әсерін тигізеді. Халықаралық туристер деп өз елінен басқа елдерге саяхаттайтын, бүкіл әлемдік сауда ұйымының статистикасына тіркелген азаматтарды атайды. Туризмнің даму қарқыны бүкіл әлем бойынша жылдан жылға ұлғаюда. Қазақстан азаматтары белсенді турист болып, өз отанымыздың табиғатын жақсылап білуді көздеп, оның барлық жерлердің табиғаттын, салт-дәстүрі мен мәдениет ерекшеліктерін танып білуде. Туристік саланың өзіндік сипатының болуы оның ресурстарының жаңарып отыруымен, экономиканың басқа секторларымен салыстырғанда тәуелсіздігімен ерекшеленеді. Туризм индустриясының дамуының көлемі мен бағыты халықтың орналастыру, қозғалыс, тамақтандыру, көңіл көтеру құралдарындағы сұранысына негізделеді.

Кілт сөздер: экономика, халықаралық туризм, туризмінің дамуы, маршрут, саясат, туристік қызмет .

Aldasheva A.A.[1]

[1]*Candidate of historyKazakh National Pedagogical University named after Abay Almaty Republic Kazakhstan. Geography,ecology and Tourism Department .*

Almaty. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

INTERNATIONAL TOURISM IS THE FUTURE OF THE COUNTRY

Abstract

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. "The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law", - declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourizm of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Key words: economy, international tourism, development of tourism, route, policy . tourism services.

Алдашева А.А.[1]

[1]*к.и.н. старший преподаватель кафедры географии, экологии и туризма КазНПУ им. Абая, Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТУРИЗМ ЭТО БУДУЩЕЕ СТРАНЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается история развития международного туризма Казахстана. Туризм - сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешне-экономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики.

Ключевые слова: экономика, международный туризм, политическая стабильность, внешне-экономическая стабильность, национальная экономика.

Сегодня туристская индустрия охватила не только Европу, которая является традиционным туристским центром, но и страны Америки, Африки, Азии и Австралии. Республика Казахстан известна своими уникальными природными и географическими условиями. Основные центры туризма в Южном Казахстане - Алматы, Джамбул, Кызылорда. Эта область славится древней историей и богатой культурой, о чем свидетельствуют такие известные памятники средневековой архитектуры как мавзолеи Аиша-Биби, Карахан, Бабаджа-Хатун в Таразе, архитектурный ансамбль Ходжа Ахмеда Яссави в Туркестане и т.д. Центрами туризма Западного Казахстана являются города Актобе и Атырау, область Мангыстау. Западная часть республики находится на перекрестке двух континентов – Европы и Азии, двух рек - Волги и Урала, в бассейне Каспийского моря. Заповедники и памятники древнего Мангышлака и Устюрта, а также незабываемые места, описанные в Казахском эпосе, привлекают сюда множество исследователей, историков, археологов и, конечно, туристов. Именно в регионе Южного Казахстана находится всемирно известный космодром Байконур. Туризм в Казахстане очень насыщен и разнообразен.* В более широком плане туристскую индустрию можно определить как межотраслевой комплекс, включающий: а) пассажирский транспорт (воздушный, водный, автомобильный, железно-дорожный) с его разветвленной сетью технических служб; б) различные специализированные туристские предприятия и предприятия отраслей, не имеющих ярко выраженного туристского характера (в частности, транспортного машиностроения и автомобилестроения, топливной промышленности, капитального и дорожного строительства, местной промышленности по изготовлению сувениров, пищевой промышленности, многих отраслей сельского хозяйства и т.д.); в) широкую сферу услуг, которыми пользуется турист. Туризм – это индустрия, включающая в себя множество видов деятельности. Все сегменты индустрии туризма взаимосвязаны и зависят друг от друга. Например, успех горнолыжного курорта зависит от доставки лыжников на склоны, уровня размещения, питания и других услуг, предлагаемых туристам во время отдыха на курорте. Небольшие предприятия, соединенные с горнолыжными курортами, действуют как независимые предприятия, но на самом деле они зависят друг от друга. Эта зависимость требует совместных усилий, однако их бизнес конкурирует и борется за потребительский рынок, что затрудняет взаимодействие. Главные и крупнейшие города Северного Казахстана – Кустанай и Павлодар. Все здесь – от великолепной природы и чарующих пейзажей до мягкого климата – отвечает требованиям даже самых взыскательных туристов, путешествующих как на автомобиле, так и пешком. Курорты Кокшетау, Баян-Аул, Муйалды предлагают своим постояльцам прекрасные условия для отдыха, поправки здоровья, интересного досуга.

А природные заповедники «Коргалджин» и «Наурзум» будут весьма интересны для любителей «познавательного» туризма. Главные природные достопримечательности этого края – Алтайские горы, их лесистые предгорья, река Иртыша и прекрасные озера Зайсан, Маркакол, Саускан. Разнообразен и богат растительный и животный мир. Семипалатинская область – место рождения великого казахского поэта – Абая Кунанбаева и замечательного писателя Мухтара Ауэзова. Туризм в Казахстане именно в

этих регионах открывает все красоты местной природы. Алаколь (Разноцветное озеро) - одно из самых редких озер в Казахстане. Оно расположено в юго-восточной части республики, на границе с Китаем. Озеро Алаколь – самое большое озеро в цепи озер Алаколь. Оно уникально в своей красоте и первозданной природе. Озеро расположено на высоте 347 метров над уровнем моря. В длину оно достигает 104 км, в ширину - 52 км. Берег озера устлан уникальной черной лечебной галькой. Вода озера Алаколь имеет ту же структуру, что и морская: сульфат-хлорид натрия. Вода озера - теплая, средняя летняя температура воды - 26 градусов. Вода озера обладает полезными свойствами при кожных заболеваниях: псориазе, экземе, нейродемите, крапивнице - доказано на практике, оказывает хороший лечебный эффект при артрите и заболеваниях нервной системы. Чудесные воды озера также улучшают общее физическое состояние человека. Долина озера Алаколь находится в зоне недостаточной влажности. Это способствует развитию хороших условий для больных с легочными заболеваниями. Туристы, приезжающие на озеро Алаколь могут остановиться центре отдыха «Arktur», расположенном в Северо-восточной области Алматы, на юго-западном побережье озера. В современных условиях существуют различные формы деятельности человека, направленные на создание всеобщих благ и познание окружающего мира. С увеличением благосостояния населения возрастает естественная потребность человека в открытии новых для него миров, растет тяга к путешествиям. Путешествие это и есть туризм. Туризм это не только перемена мест, он включает многие правовые, экономические и социальные аспекты. Туризм напрямую зависит от роста доходов и уровня жизни населения. Как правило, чем более благополучная страна, чем стабильнее ее социально-экономическое положение в мире, тем выше доля населения, которая вливается в мировые туристские потоки, генерируя их рост. Туризм сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса [1].

Экономическое влияние туризма на экономику страны проявляется через показатели денежных потоков, направленных из страны и в страну, которые генерируются туристским экспортом и импортом. Большая часть доходов от экспорта туристских услуг поступает от прибывающих иностранных туристов, а также от продажи билетов на отечественный транспорт и другие услуги в стране пребывания.

Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества

Изменились материальные условия жизнедеятельности, являющиеся экономическим фундаментом туризма, и этот экономический фактор существенно ограничил участие в туризме многих социальных слоев. Изменился баланс между астрономическим и рабочим временем, определяющий внерабочее время, которое возможно для непреложных занятий и досуга. В ряде ведомств появились вместо одного годового два укороченных отпуска в разные сезоны. Изменились уровни информированности и образованности населения, общественного здоровья, урбанизации, характер трудовой и семейно-бытовой деятельности.

Международный и внутренний туризм в каждой стране базируется на социальной политике, которая связывает планы туристского развития с планами социально-экономического развития. Поэтому важно определить цели и ресурсы политики развития туризма, оценить воздействие этой политики на производство, потребление, окружающую природную и социальную среду.

Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Вывозя валюту в обмен на туристский продукт другой страны, государство создает пассивный платежный баланс, инвестируя капитал в экономику другой страны [2].

Основными направлениями деятельности различных стран в области международного туризма являются: развитие, модернизация и расширение материально-технической базы туризма, подготовка и воспитание кадров занятых в сфере туристской деятельности, популяризация и дальнейшие совершенствование организованного туризма, включая социальный и молодежный. Значительное внимание уделяется повышению экономической эффективности иностранного туризма, а также улучшению

качества предоставляемых услуг При этом существуют особенности в общественно-экономическом и культурном статусе туризма развитых и развивающихся стран.

Единообразное развитие мирового и казахстанского туризма устанавливается из наличия общих форм, методов и содержания туристской деятельности: индивидуальных и групповых туров, транспортного туризма с использованием гостиниц и турбаз, культурно-познавательного и других видов туризма, продвижения на рынок туристского продукта путем рекламы, выставок и других мероприятий, общественных и государственных турорганизаций, транспортных отраслевых турорганизаций, акционерных обществ, предприятий со смешанным иностранным и отечественным капиталом, филиалов за границей, частных и правительственных предприятий, правовой базы, идеологического обеспечения, туристских ресурсов в виде историко-культурных, природных, промышленных, лечебных и других объектов. Их общность устанавливается для разных исторических периодов и стран. Туризм для мирового сообщества уже давно является одной из наиболее доходных и интенсивно развивающихся отраслей, приносящей около 10% валового дохода. Во многих странах туризм входит в тройку ведущих отраслей страны, развивается довольно быстрыми темпами и имеет важное социальное и экономическое значение, так как: - увеличивает местный доход, создает новые рабочие места, развивает все отрасли, связанные с производством туристских услуг, развивает социальную и производственную инфраструктуру в туристских центрах, активизирует деятельность центров народных промыслов и развитие культуры, обеспечивает рост уровня жизни местного населения, увеличивает валютные поступления. Положительное влияние туризма на экономику государства происходит лишь в том случае, когда туризм в стране развивается всесторонне, т. е. не превращает экономику страны экономику услуг. Другими словами, экономическая эффективность туризма предполагает, что туризм в стране должен развиваться параллельно и во взаимосвязи с другими отраслями социально-экономического комплекса. Интенсивный и стабильный рост международных туристских прибытий, представленный свидетельствует о том, что с тех пор, как туризм начал развиваться, он стал доступен широким массам. Международный туризм способствует мировой интеграции и глобализации созданием различных межгосударственных и неправительственных, коммерческих и общественных организаций: научных, журналистских, транспортных лингвистических, технических, гостиничных, ресторанных [3].

Туристский потенциал страны определяется географическими, климатическими, природными, ископаемыми, минеральными, сельскохозяйственными, индустриальными, научными, технологическими, трудовыми и культурно-историческими ресурсами. Он представляется на международных форумах, участие в которых особенно важно для новых государств, потому что на этих форумах представители сотен стран обмениваются информацией во всех ее формах. Примечательно, что туристская деятельность, замыкая на себе множество различных отраслей науки, культуры, сельского хозяйства и промышленности, содействует всесторонней демонстрации достижений этих отраслей не международном уровне, а также самого туризма. Международный туризм наряду с другими видами экономических, культурных, социальных, научных и технических связей государств является важным фактором укрепления взаимного доверия и вносит значительный вклад в решение таких проблем, как поддержание мира, укрепление дружеских взаимоотношений между государствами. Туризм - явление взаимообусловленного и исторически складывающегося сочетания национальных и интернациональных факторов. Туризм обладает огромной стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира.

Список использованной литературы:

1. Бугорский В.П. Организация туристской индустрии. – Москва, 2019. – 165 с.
2. Ердавлетов С.Р., География туризма Казахстана. – Алматы,2012. – С.143
3. Барчукова Н.С. Виды и тенденции развития туризма. – Москва, 2017. – С.325.

ҒТАМР: 02.41.51
ӘОЖ: 316.37

Б.А. Аманиязова [1]

[1]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,оқытушы
Ақтөбе Қазақстан, baqdaqul-1977@mail.ru

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ОБЪЕКТИВТІ-ВИРТУАЛДЫ ӘЛЕМДЕ АДАМНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІН ҚАНАҒАТТАНДЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қоғам өмірінің ерекшелігі жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану қарқынының өсуі туралы, оның ғаламдық экономика мен саясаттың дамуындағы ақпараттық технологиялардың шешуші рөл атқаратындығы туралы жазылған. Компьютерлер мен бағдарламалық жабдықтау, коммуникация құралдары, ұялы байланыс, ғаламдық компьютерлік жүйе - Интернет және т.б. қолданумен байланысты жаңа технологияларды жаппай енгізу XX ғ. аяғында басталды.

Қазіргі уақытта әлемдік саясат пен экономика түбегейлі өзгерістерге ұшырап жатыр, жаңа саяси әлемдік тәртіптің негізі қаланып, жаһанданудың жаңа кезеңі басталды. Сонымен қатар адамның әлеуметтік-интернет желілерін пайдалану арқылы даму мүмкіндігі, өзін-өзі жетілдіру, таныту, адамдармен қарым-қатынас шегінің кеңеюі сияқты мәселелер қарастырылған. Адамдар өз қажеттіліктерін ақпараттық технология мүмкіндіктерін пайдала отырып, объективтік-виртуалды әлемнің мүмкіндіктерін рационалды түрде пайдалануға мүмкіндік алды. Интернет-желілер адамның әлеуметтік-мәдени тұрғыдан дамуына оң ықпал ете алады.

Түйін сөздер: әлеуметтік, әлеуметтік желі, интернет, ақпараттық технология, ақпараттық кеңістік.

Аманиязова Б.А.[1]

[1]*Актюбинский региональный государственный университет им. Жубанова, преподаватель*

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА И СОЦИАЛЬНАЯ СЕТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ УДОВЛЕТВОРЕНИЯ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЧЕЛОВЕКА В ОБЪЕКТИВНО-ВИРТУАЛЬНОМ МИРЕ

Аннотация

В статье описана специфика жизни современного общества о росте темпов использования новых информационных технологий, о том, что информационные технологии играют ключевую роль в развитии глобальной экономики и политики. Повсеместное внедрение новых технологий, связанных с использованием компьютеров и программного обеспечения, средств коммуникаций, сотовой связи, глобальной компьютерной системы-Интернет и др.

В настоящее время мировая политика и экономика претерпевают коренные изменения, заложены основы нового политического мирового порядка, начался новый этап глобализации.Кроме того, рассмотрены такие вопросы, как возможность развития человека с использованием социально-интернет-сетей, самосовершенствование, демонстрация, расширение границ общения с людьми. Люди получили возможность рационально использовать возможности объективно-виртуального мира, используя возможности информационных технологий, используя свои потребности. Интернет-сети могут положительно повлиять на социально-культурное развитие человека.

Ключевые слова: социальное, социальная сеть, интернет, информационная технология, информационное пространство.

Amaniyazova B.A.[1]

[1.]*Aktobe regional state University. Zhubanova, teacher*

THE STATE OF DEVELOPMENT OF THE MODERN INFORMATION SOCIETY AND THE SOCIAL NETWORK AS A TOOL FOR MEETING HUMAN NEEDS IN THE OBJECTIVELY - VIRTUAL WORLD

Abstract

The article describes the specifics of the life of modern society about the growth of the use of new information technologies, that information technologies play a key role in the development of the global economy and politics. Widespread introduction of new technologies related to the use of computers and software, communications, cellular communications, the global computer system-the Internet, etc.

At present, world politics and the economy are undergoing fundamental changes, the foundations of a new political world order have been laid, and a new stage of globalization has begun.In addition, such issues as the possibility of human development using social and Internet networks, self-improvement, demonstration, and expanding the boundaries of communication with people are considered. People were able to rationally use the opportunities of the objective virtual world, using the possibilities of information technology, using their needs. Internet networks can have a positive impact on a person's social and cultural development.

Key words: social, social network, Internet, information space, information technology, information space.

Қазіргі заманғы ғаламдану үрдісінің елеулі ерекшеліктерінің бірі қоғам өмірінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану қарқынының өсуі болып отыр. Ғаламдық экономика мен саясаттың дамуында бүгінде көбінесе материалдық өндіріс емес, жаңа ақпараттық дәуірдің басталуы шешуші рөл атқарады. Компьютерлер мен бағдарламалық жабдықтау, коммуникация құралдары, ұялы байланыс, ғаламдық компьютерлік жүйе - Интернет және т.б. қолданумен байланысты жаңа технологияларды жаппай енгізу XX ғ. 80-90-шы жылдары басталды. Дәл осы уақытта әлемдік саясат пен экономика түбегейлі өзгерістерге ұшырайды, жаңа саяси әлемдік тәртіптің негізі қаланады және жаһанданудың жаңа кезеңі басталады.

Адамзат қоғамының өркендеуі үшін материалдық, энергетикалық, ақпараттық ресурстар мен құралдар қажет. Қазіргі кезең – ақпараттық ағынның бұрын соңды болмаған күшеюімен сипатталатын уақыт. Бұл экономикаға да, әлеуметтік салаға да қатысты. Соңғы онжылдықта көпшілік тіпті «индустриалды қоғамнан» «ақпараттық қоғамға» өту туралы айта бастады. Өндірістің әдістері, адамдардың көзқарасы, мемлекетаралық қатынастар ауысып жатыр. «Ақпарат», «ақпараттандыру», «ақпараттық технология», «ақпараттық төңкеріс» секілді ұғымдар жиі қолданылуда. Ақпараттық төңкерістің қазіргі заманғы халықаралық қатынастарға ықпалы жөніндегі мәселе теориялық та, практикалық тұрғыдан да маңызды бола түсті. Кеңінен қолданыла бастаған ақпараттық технологиялар миллиондаған адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігін түбегейлі өзгертуде. Олар әлемдегі даму деңгейі әр түрлі елдердің ішкі саясатына ғана емес, осы елдердің өзара қарым-қатынасына, халықаралық ұйымдардың, қоғамдық қозғалыстар мен қаржылық топтардың, қылмыскерлік ұйымдар мен жекелеген адамдардың әлемдік жүйедегі рөліне де елеулі өзгерістер алып келуде.

Қазір ақпараттық технологиялар проблемасы бүкіл әлем үшін өте өзекті болып отыр. Ғылыми-техникалық прогрестің барлық бағытында онан әрі өркендеу ресурстары нақ осында шоғырланған. Дамыған мемлекеттердің қаржылық, басқару жүйелері ақпараттық технологияларды жетілдіру мен пайдалану проблемасына көбірек көңіл бөле отырып, қайта құрылуда. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар адамзат іс-әрекетінің барлық салаларына еніп, қазіргі заманғы ғаламдық шаруашылық жүйенің қалыптасуына зор үлес қосып, еңбектің бөлінуінің шын мәнінде жаһандық масштабқа өтуіне мүмкіндік берді. Жоғарғы технологиялардың арқасында бүкіл әлемде әр түрлі тауарлар мен қызметтерді шығару, комплектациялау мен іске асыру жұмыстары үйлестіріледі. Яғни ақпараттық технологиялар қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Бүгінде «ақпарат» сөзі шынымен-ақ сиқырлы мәнге айналғанына, ал заманауи ақпараттық технологиялардың әлемдік экономикалық және технологиялық дамуының нағыз қозғаушы күші болғанына ешкім күмән келтіре алмас. Коммуникация мен ақпаратты өңдеу саласындағы жаңалықтар мен өнертапқыштықтың мультипликативтік тиімділігі тоқтаусыз көрініс тауып жатыр. Тарихтан ақпараттық төңкеріс деп толық сеніммен айта алатын осындай құбылыстардың бірнеше мысалын алуға болады.Әлемдік ашық желілердің, мәселен Интернеттің даму тәжірибесі ақпаратты өңдеу құралдары мен жүйелерінің өркендеуінде жаңа дәуірдің басталғанын көрсетіп отыр. Мұндай желіні пайдаланушы өзін-өзі бірыңғай ақпараттық қауымдастықтың ажырамас бөлігі ретінде қабылдап, өзгелерге де солай көрінеді. Нақ осы жағдай адамзатқа физикалық, психологиялық және әлеуметтік амансаулығына желілік ақпараттық төңкерістен туындаған жаңа қатерлерді мұқият талдауды талап етеді.

Ақпараттық дамудың жаһандық сипаты, трансұлттық телекоммуникациялық инфрақұрылымның қалыптасуы мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты көптеген әрі күрделі проблемаларды туындатып отыр. Олардың көпшілігін тек жан-жақты халықаралық ынтымақтастық, келіссөздерге келуге

табанды түрде итермелеу, ұсыныстарды дәйекті түрде қою жолымен қауіп-қатер көздерін халықаралық бақылауға алу арқылы шешуге болады. Халықаралық келіссөздердің соңы қоғам өміріндегі ақпараттық салада қылмыскерлік мақсатқа жету үшін жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды, ақпараттық-психологиялық ықпал ету құралдарын қолданудан туындайтын барлық қауіп-қатерлер бойынша кең көлемді халықаралық-құқықтық келісімдермен аяқталуы керек. Ақпараттық ресурстарды қорғау проблемасы жаңалық емес – ертеде-ақ мемлекеттер, коммерциялық және қоғамдық ұйымдар, жеке адамдар ақпаратты жинады, сақтады және ұрлаудан, жоюдан қорғады, ал өзгелер осы ақпаратты ұрлап кетуге немесе жойып жіберуге тырысты. Ал бүгінде магниттік және оптикалық тасығышта сақталатын ақпарат көлемінің ұлғаюы, компьютерлік жүйелер мен пайдаланушылар санының күрт өсуі, желіде айналып жатқан ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігін жеңілдету осы ақпаратты ұрлау немесе жойып жіберу ықтималдығын арттыра түседі.

Қазіргі таңда ақпараттық ресурстарды, оның ішінде жеке адамдардың да, қорғау проблемасының маңызы мынадай факторлар жиынтығымен анықталады:

- ақпараттық жекелей қол жеткізуді қамтамасыз ете алатын әлемдік және ұлттық ашық компьютерлік желілер мен жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы;

- ақпараттық ресурстардың басым көпшілік бөлігін қағаздан электрондық тасығыштарға аудару және оны түрлі ақпараттық жүйелерге (мәліметтер базалары мен банкілер, оптикалық дискілер, т.б.) шоғырландыру;

- әлеуметтік-мәдени және жеке тұлғалық дамуға қызмет ететін жинақталған немесе жасалып жатқан ақпараттар «бағасының» жоғарылауы;

ашық, тіпті қорғалған жүйелерге қосылған компьютерлерге кіру үшін қылмыскерлікпен пайдалануға мүмкіндік беретін ақпараттық технологияларды жасау мен үнемі жетілдіру.

Адамзаттың таусылмас ресурсына айналған ақпараттың рөлі туралы академик Р.Ф. Абдеев (1, 99 б.) өз еңбектерінде қазіргі қоғамда ақпарат ең елеулі және маңызды тауарға, ал ақпараттық қызмет экономиканың көшбасшысына айналуда және ақпараттық өркениетке өткен дамыған мемлекеттердің тәжірибесін ескере отырып, құқықтық демократиялық мемлекет «бес сақина» принципі бойынша құрылуы қажет деп санайды. Яғни, «мемлекеттің экономикалық гүлденуі мен әлеуметтік-мәдени тұрғыдан ілгерілеуі тек бес тәуелсіз биліктің өзара әрекеттестігі нәтижесінде ғана мүмкін: заң шығарушы, атқарушы, сот билігі, ақпарат билігі және ақыл-ой билігі, ал соңғы екеуі басқалардан басым тұруы қажет.

Ақпараттық технологиялардың дамуы сонымен қатар жаңа қауіп-қатерлерді туғызады, яғни ақпараттық текетірес, ақпараттық қауіпсіздік мәселелері, компьютер саласындағы қылмыстар және т.б. Ақпараттық текетірестер қазіргі халықаралық қатынастардың аксиомасына айналып, мемлекеттердің өз мақсаттарына жетудің өте тиімді әрі көп қаржы мен адам ресурстарын қажет етпейтін құралына айналды. Профессор Д.Ю. Щвец (7, 27 б.) өз еңбектерінде бүгінгі күні ақпараттық текетірес – бұл мемлекеттер арасындағы қақтығыстың негізгі түрі екендігін айта келе, XXI ғасырда өзінің тиімділігіне байланысты ақпараттық текетірестер халықаралық қатынастарға ықпал етудің негізгі құралы ретінде пайдаланылады деген қорытынды жасайды.

Мыңдаған жылдар бойы билік пен әлеуметтік басқару технологиясы өзгеріске ұшырап отырды. Қазіргі заманғы бұқаралық байланыс құралдары жаңа мүмкіндіктер туғыза отырып, ақпаратты саяси мақсатта пайдаланудың тиімділігін бірнеше есе күшейтті, XX ғ. саяси қатынастар мен әлеуметтік басқару әдістерінде нағыз революцияға алып келді. Әлемдік саясатта ақпараттық фактордың рөлі өсуде. Жаппай компьютерлендіру, жаңа ақпараттық технологиялардың енгізілуі мен дамытылуы білім беру, бизнес, өнеркәсіптік өндіріс, ғылыми зерттеулер саласында және әлеуметтік өмірде айтарлықтай жетістікке әкелді.

Ақпарат өркениеттің жаңа даму дәуіріне, яғни сол ақпараттық ресурсты қарқынды игеру дәуіріне енген адамзаттың ғаламдық таусылмас құралына айналды. Бүгінгі күні ақпараттың басым бөлігі электрондық сенсорлармен жиналған мәліметтердің өнімі болып табылады. Электрондық байланыс құралдары уақытылы ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін аймақты кеңейтті, мәліметтерді өңдеуді қамтамасыз ететін бағдарламалар қарқынды дамыды. Мәліметтерді жинау, өңдеудегі сапалық өзгерістер мен ол ақпаратты тарату ақпараттық революцияның негізін құрайды. Кеңінен қолданылып келе жатқан жаңа ақпараттық технологиялар өмірдің барлық салаларына қандай өзгерістерге алып келетіндігін түсіну үшін мынадай сандарды мысалға келтіру жеткілікті. Күн сайын әлемде компьютер мен телекоммуникациялық желілер арқылы шамамен триллион доллар айналымда жүреді. Микроэлектроника саласындағы революцияның нәтижесінде бірнеше жылдар ішінде еңбек өнімділігі миллион есеге көбейді.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ю.Б. Кашлев қоғамның жаңа ақпараттық технологиялармен толығу үрдісінің негізі ең алдымен әлемдегі білімнің тез дамуында жатыр деп есептейді. Адамзаттың білім деңгейі XX ғ. 70-ші жылдары 10 жылда бір рет, 80-ші жылдары 5 жылда бір рет екі еселенсе, 90-шы жылдардың аяғына қарай жыл сайын екі еселеніп отырған (2, 20 б.).

Ақпарат өркениет тарихында әрқашан маңызды рөл атқарды. Адамзат өз дамуында бірнеше ақпараттық революциядан өтті:

- біріншісі жазудың пайда болуымен байланысты;
- екіншісі – кітап бастырушылық. XV ғ. И.Гутенбергтің баспа станогын ойлап табуы басылымдардың көбеюіне алып келді. XVI ғ. аяғында алғашқы газеттер пайда болды.
- үшіншісі электр қуатын ойлап табуға байланысты, соның арқасында телеграф, телефон, радио пайда болды. 1847 жылы телеграф дүниеге келді. Ақпарат алмасу әдісін өзгерткен технологиялық жаңалық – телефон. 1870 жылы 10 наурызда А.Беллдың патенттелген аппараты алғашқы дара ақпараттық-коммуникациялық технология болып табылады. 1895ж. А.Поповтың радионы ойлап табуы үлкен қашықтықта адамдардың санасына жаппай ақпараттық әсер етудің бастамасы болды.
- төртіншісі есептеуіш техниканы ойлап табу мен жеке компьютердің пайда болуы, байланыс және телекоммуникация жүйелерінің жасалуымен байланысты. Ақпаратты электронды түрде жинау және жеткізу мүмкін болды, ақпаратты жасау және өңдеу жылдамдады, компьютер жадында шексіз көлемдегі ақпараттар сақталып отырды.

Қазіргі кезде адамзат трансшекаралық, ғаламдық ақпараттық желілердің қалыптасуы және дамуымен байланысты бесінші ақпараттық революцияны бастан кешіруде. Бұл революцияның ең көрнекті жемісі – Интернет. Осы кезеңде бағдарламалық-техникалық құралдар, байланыс және телекоммуникациялық жабдықтар, мәліметтер базасы ортақ ақпараттық кеңістікке интеграцияланады, онда әлемнің барлық мемлекеттерінің азаматтары мен ұйымдары өзара белсенді қарым-қатынас жасайды. Адамзат дамуының осы сатысында ақпараттық қоғам құру басталады.Адам құқықтары мәселесінде байланыс, қатынас, ақпаратқа қол жеткізу еркіндігін қамтамасыз ету, сонымен қатар, адамдарды жеке өміріне қол сұғушылықтан, бейақпараттан, жүйке жүйесіне зақым келтіруден қорғау қажет. Қазіргі қоғамдағы адам ақпараттар ағынында қалып, «әлеуметтік желі» деген объективті және виртуалды әлемнің тұрғынына айналды. "Әлеуметтік желі" термині алғаш рет модерн дәуірінің классикалық әлеуметтік философиясында пайда болды. Оның мағыналық мәні осы категорияны диалогқа қатысушыларға ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бір-бірімен тиімді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін қоғамдық өмірдің негізі ретінде көрсетеді. Осылайша, дәстүрлі түсінікте әлеуметтік желі деп қоғам ұйымының ерекше нысаны немесе ортақ мүдделермен және өзара қарым-қатынастармен біріктірілген белгілі бір адамдар тобы түсініледі. Әдетте, әлеуметтік желі шеңберінде қарым-қатынасқа түсушілер арасында әлеуметтік байланыстар орнатылады.

Қазіргі уақытта әлеуметтік коммуникациялардың кеңейтілген объективті-виртуалды нақтылық кеңістігіне ауысуына байланысты (4, 6 б.) "әлеуметтік желі" ұғымы бірнеше түр өзгермелі мәнге ие болды және ол қарым-қатынас қатысушылары бірінші кезекте өзінің коммуникативтік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданатын интернет-технологиялармен тікелей байланысты. Қалыптасқан жағдайға орай әлеуметтік желі интернет-кеңістік [әлеуметтік желі,www] арқылы әлеуметтік объективті-виртуалды қарым-қатынас құруға, көрсетуге және қамтамасыз етуге арналған қандай да бір платформа, онлайн-сервис немесе веб-сайт ретінде түсіндіріледі. Әлеуметтік интернет-желілер дәстүрлі жүйеге ұқсас иерархиялық түрде ұйымдастырылып, қатысушылардың жеке мүдделері негізінде қалыптасады. Бұнда да желінің жүйе құраушы элемент ретінде бұрынғыдай адамдардың қарым-қатынасқа қажеттілігі болып қала береді. Айырмашылық тек қана интернет-технологиялардың техникалық құрылымымен негізделген әлеуметтік желілер-қарым-қатынас субъектілерінің мүмкіндіктерін толықтыру және кеңейту үшін құрылған қазіргі заманғы социум болмысының жаңа шындығы болып табылады.

Бүгінгі таңда осы коммуникативтік қатынас құралдарының құрылымы шын бар адамның өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Ең алдымен, бұл әлеуметтік желі мүмкіндіктерін социумның пайдалану қажеттілігі олардың қарапайым коммуникативтік құралдан жеке әлеуметтік институтқа айналу эволюциясымен байланысты (3, 4 б.). Бұл трансформацияның дәлелі ретінде әлеуметтік интернет-желілерінің келесі белгілер жиынтығының болуы болып табылады: желінің құрылымы мен ұйымдастырылуы, коммуникацияның әр түрлі нұсқаларында социумның қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі, әлеуметтік процестерді басқару мүмкіндігін қамтамасыз ету, әлеуметтік топтар мен ұйымдардың құрылу мүмкіндігі, желі арқылы экономикалық қызметті іске асыру мүмкіндігі, сондай-ақ олардың қоғам өмірінің саяси саласына ықпал ету мүмкіндігі. Бұл мән-жайлар әлеуметтік желілер арқылы интернет-өзара іс-қимылдың

коммуникативтік нысанының өркениетті қоғамда жеке тұлғаның өмір сүру жағдайын қамтамасыз ету деңгейіне, кеңейтілген объективті-виртуалдық шындық кеңістігіне өткендігін растайды. Қоғамның негізгі қажеттіліктерін іске асыру кезінде әлеуметтік желілер мүмкіндіктері жиі қолданылады. Осы арқылы әлеуметтік философияны зерттеу категориясына енетін проблемалардың ерекше тобы пайда болады.

Негізгі қажеттіліктерді әлеуметтік желілердің мүмкіндіктерімен салыстыру. Аталған проблемалардың мәнін анықтау үшін бастапқыда А. Маслоу пирамидасында әлеуметтік интернет-желілердің сәйкестігін қарастыру (1-сурет) және қазіргі объективті-виртуалды шындық жағдайында онда келтірілген негізгі қажеттіліктерді іске асыру ерекшеліктерін атап өту қажет.

1-сурет. Маслоу прамидасы

Физиологиялық қажеттіліктерге (аштық, шөлдеу, жылу, ұйқы және т.б.) келетін болсақ, әлеуметтік желі бұл қажеттіліктерді шешу жолдарының сарқылмайтын нұсқаларын ұсынады. Мысалы, әлеуметтік желілердің көмегімен қарастырылып отырған қажеттіліктердің сатысын қанағаттандыру үшін кез келген ақпаратты алуға, кез келген мекен-жайға тамақ немесе су жеткізуді ұйымдастыруға, ұйықтауға арналған тұрғын үй немесе орын табуға, жылу, электр жеткізуге шарт жасауға болады. Бұл деректер әлеуметтік желінің қарым-қатынастың объективті-виртуалды нысаны арқылы қамтамасыз ететін физиологиялық және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерді қанағаттандырудың ерекше алаңға айналғанын айқын көрсетеді.

Қауіпсіздікке деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін де әлеуметтік желі оны табысты іске асырудың түрлі нұсқаларын ұсынады. Қауіпсіздік мәселесі тек қана жеке әңгімелесуші немесе адамдар тобымен әңгімелескенде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік желі көмегімен алынатын контент-ақпаратты тұтыну және генерациялау кезінде де өзекті бола түседі.

Әлеуметтік интернет-желіде, сондай-ақ объективті шынайы қарым-қатынаста келесі қауіпсіздік категорияларын бөліп көрсетуге болады:

- жеке қауіпсіздік, жеке тұлғаның қауіпті немесе жағымсыз жағдайларға түсуін болдырмауға бағытталған қарым-қатынас қатысушыларының кеңістіктік-уақыттық ара-жігін ажыратумен сипатталады. Ол сондай-ақ интимдік диалогты қамтамасыз ету мүмкіндігімен, индивидтің аумақтық орнымен, кеңістікте нақты әлеуметтік интернет-сервисті сәйкестендірумен және т.б. анықталады. Мысалы, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мемлекеттік интернет-сервистерде ақпараттық қауіпсіздік дерегі индивидке маңызды ақпарат беру (ФНС, ГИБДД) және (немесе) ақша қаражатын қауіпсіз аудару жағдайларын жасау (сбербанк-онлайн, яндекс-ақша, киви) арқылы көрсетілуі мүмкін;

- қорғалған коммуникативтік объективтік-виртуалды кеңістіктің болуын білдіретін, сондай-ақ интернет желісінде де, нақты өмірде де қоғамның тыныш және барынша жайлы өмір сүруіне жағдай жасауды көздейтін ұжымдық қауіпсіздік.

Қазіргі әлемде БАҚ тиімділігі көп жағдайда олардың қалай пайдаланылатындығына және бақыланатындығына байланысты. Интернет бір жағынан, аудиторияға әсер етуге үлкен мүмкіндік берсе, екінші жағынан мұнда қауымдастықтың кез-келген мүшесі өзі БАҚ айнала алады. Өйткені Интернетті пайдаланушылардың ұлттық үкіметтердің сайттарынан гөрі кейбір жеке индивидтердің сайттарына кіру деңгейі жоғары. Ендеше Интернетті бұқаралық ақпарат көзі ретінде қарастыратын болсақ, бұл өте өзгеше

БАҚ екендігін ескерген жөн. Оның қызметі тек элитаны емес, сонымен қатар қатардағы азаматтарды саясатқа қатыстыру болып табылады, олардың өз тілектері мен наразылықтарын білдіруге мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде азаматтық қоғамға мемлекеттегі саяси үрдістерге ықпал етуге және оларды реттеуге жағдай туғызады.

Әлеуметтік желілер құрылымында "өзін-өзі көрсету" қажеттілігі қазіргі уақытта тренд болып табылады және жеке тұлғаның жеке қатысуымен, интернет-қоғамдастық аудиториясына жеке тұлғаның өз фотосы және өзі түскен бейнематериалды ұсынуынан көрініс табады. Осы қажеттілікті іске асыруға барлық әлеуметтік желілер бағытталған, олардың ішінде "Instagram", "Twitter" және "YouTube" аса танымал. Жоғарыда келтірілген ақпараттар жеке тұлғалардың коммуникацияның дәстүрлі түріне қарағанда әлеуметтік интернет-желілер негізінде онлайн-қарым-қатынас сервистерін пайдалану арқылы жаһандық ауқымда адами қажеттіліктерді жүзеге асырудың үлкен мүмкіндіктерге ие екендігін көрсетеді. Интернет-кеңістіктегі әлеуметтік желілері қолданушылардың ұлттық және аумақтық шекараларына тәуелсіз бүкіл әлемдік аудиторияны қамти алады. Осыған байланысты объективті-виртуалды шындық шеңберінде теориялық түрде жүзеге асырылған қажеттіліктерді шынайы кеңістікте жүзеге асыру мүмкіндіктері арасында мәселе қалыптасады. Осының барлығы құндылықтарды дұрыс қоймаған жағдайда адамдарда жеке амбиция мен нарциссизмнің қалыптасуына ықпал етеді (5. www). Әсіресе бұл амбиция жаһандық танылу және өзін-өзі дәлелдеу деңгейінде көрінеді. Сондай-ақ, қалыптасқан әлеуметтік жағдай дәстүрлі қоғамдық бедел ұғымының бағытының өзгеруіне ықпал еткенін атап өткен жөн. Бұл құбылыстың нәтижесін YouTube әлеуметтік желісіндегі түрлі "жұлдыздардың" болуы растайды. Бұл әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі жас ерекшелік ұғымы басым мағынадан айырылып, ал бірінші кезекке әлеуметтік - желілік құрылымда "лайк" және жазылушылар санымен анықталатын критерий шықты – бұл көрсеткіштер неғұрлым көп болған сайын, соғұрлым беделділік жоғары. Алайда, бұл көрсеткіш әрдайым трансляцияланатын ақпараттың сапасына жауап бере бермейді.

Әлеуметтік желілер арқылы қажеттіліктерді қанағаттандырудың проблемалық жақтарына әлеуметтік интернет-сервистер арқылы ғана үздіксіз коммуникативтік байланысқа түсу жаппай қажеттілігіне негізделген әдетке айналу, тіпті психологиялық тәуелділікті жатқызуға болады. Нәтижесінде мазмұны жоқ "бос" қоғам пайда болады деп айтуға болады. Алысқа бармай-ақ өзіміз білім беретін оқу орындарын да мысал келтіре кету қызықты болар еді. Көптеген студенттер өзара сөйлесу әрекетінде өз ойын ұсыну функциясын жоғалтқандығын байқауға болады. Бір мәтіндік хабарламада жазуға болатын мәтінді бір-бір сөйлемнен, кейде тіпті сөзбен жазатын болды. Бұл қарым-қатынас қысқа фразалар арқылы сөйлесетін әлеуметтік желі әкелген жазу түрі. Соның көрінісі. Егер адам дәстүрлі поштаны пайдаланушы болса бес минуттық оқиғаны бір адамға суреттеу үшін бір-бір сөйлем жазып бес конверт жібергенмен бірдей болар еді. Қарастырылып отырған коммуникативтік өзара іс-қимыл формасымен негізделген ақпараттық қауіпсіздік белгілі бір жағдайларда жалған болуы мүмкін. Әлеуметтік желідегі парақша адамды өзгелердің алдында ашық және әлсіз етеді. Оны оңай табуға, оның қызығушылықтарын, не қалайтынын білуге және осы арқылы адамды басқаруға болады. Белгілі бір жағдайларда интернеттік қарым-қатынас материалдарына қол жетімділік заңды және заңсыз негізде ашылуы және нақты адамға қарсы пайдаланылуы мүмкін.

Қорыта келе айтарым, қоғамның әлеуметтік интернет-желілерді пайдалануы Маслоудың негізгі қажеттіліктер пирамидасына сәйкес келетінін көрсетті. Бір жағынан, объективті-виртуалды шындықты өз қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін пайдалану адамға үлкен мүмкіндіктерін беріп, кең ауқымды қамтиды. Бұл кеңістіктік-уақыт шекараларын жойып, әлемді нақты әлеуметтік желілер алаңдарында біріктіру арқылы мүмкін болды. Бұл ретте пайда болған мәселелерді тез шешуге, мақсаттар мен қажеттіліктерді іске асыруға көмектесетін жедел диалог түрінде қоғамның ілгері басқанын байқауға болады.

Екінші жағынан, әлеуметтік интернет-желілер арқылы қажеттіліктерді жүзеге асыру дерегі социум мен антропогенездің биологиялық эволюциясы барысында қалыптасқан объективті шындықтағы дәстүрлі қарым-қатынастың іргелі тетіктеріне қауіп төндіреді. Оның қатысушыларының тұрақты коммуникативтік қарым-қатынас қажеттілігінің әлеуметтік желілерде шектен тыс жүзеге асуы социумның құлдырауына алып келеді. Жоғарыда көрсетілген проблемаларды шешу үшін адам өз қажеттіліктерін компьютерлік технологиялар мен әлеуметтік желілердің әлеуетін абсолютті санамай, адам өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрал ретінде пайдалануды үйренуі, объективті шындықтан жоғары қоймауы тиіс. Мұндай көрініс әлеуметтік интернет-желілер негізгі қажеттіліктерді механикалық қанағаттандыру үшін ғана емес, сонымен қатар адамның әлеуметтік-мәдени дамуы үшін де пайдалы бола түседі.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану бір жағынан азаматтарға жасалып жатқан заң жобалары мен құжаттарға, саяси мәселелерге байланысты маңызды ақпаратқа қол жеткізуіне

мүмкіндік берсе, екінші жағынан мемлекеттік органдардың жұмысының тиімділігін арттырып, қоғам мен мемлекет арасында тығыз байланыс орнатуға көмектеседі. Осы орайда мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі азаматтардың, әлеуметтік институттардың демократиялық дамудың шарттарының бірі ретінде ақпаратқа еркін қол жеткізу, тарату және пайдалану құқықтарын қамтамасыз ету болып отыр. Нәтижесінде ақпараттық технологияларды саяси тәжірибеде пайдалану мемлекет ішінде, сонымен қатар халықаралық деңгейде де маңызды саяси ресурсқа айналып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – С.99.

2. Информация. Психология. Дипломатия. – М.: Известия, 2002. – 616 с.

3. Курбанова З.А. Роль социальных сетей в современном социуме // Электронный рецензируемый журнал SCI-ARTICLE.RU. URL: http://sci-article.ru/stat.php-1416403572

4. Макеев С.Н., Макеев А.Н., Зейналов Г.Г. Общение в социальных сетях как философская проблема // Современные исследования социальных проблем. 2015. № 8. URL: http:// sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2015.html

5. Нарциссизм - проблема современности. URL: http://zdips.ru/osvobozhdenie-ot-zavisimostej/553-nartsissizm-problema-sovremennosti.html

6. Социальная сеть // Википедия. URL: http://ru.wikipedia.org/?oldid-76636047

7. Шесть сфер, где россиян поджидает утечка данных // Российская газета. URL:http://rg.ru/2014/01/28/personal-site.html

8. Швец Д.Ю. Информационная безопасность России и современные международные отношения. – М.: «Мир безопасности», 2001. – 176 с.

ӘОЖ 930.1
МРНТИ 03,20

Н.А. Абдурахманов[1], Р.А. Омарова[2], А.А. Бахтибаев[3], Р.М. Купбаева[4]
[1]т.ғ.к., АӘИУ
[2]т.ғ.к., АӘИУ
[3]т.ғ.к.,, АӘИУ
[4]аға оқытушы, АӘИУ
Шымкент қ., Қазақстан, nurmuhameda@mail.ru

ТАРИХИ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

XX ғасыр – жалпы материалдық құндылықтарды бірінші орынға шығарған ғасыр. Бірақ бұл жағдай әрбір аймақта, әр елдің территориясында өзінше дамып отырды. Сонымен қатар, рухани құндылықтардың мәнін түсінуге ұмтылыс та осы тарихи дәуірде ерекше серпінге ие болды. Өйткені, адамзат баласы екі бірдей дүниежүзілік соғысты басынан өткізіп, болашағына күмәнмен үреймен қарады. Осындай объективті қиыншылықтар рухани мәдениеттің дамуында тың серпіліс, дүмпу тудырды. Бұл тек өркениеттік жаңалық емес, әдеби, мәдени төңкеріс әкелген дәуір. Мұның тарихи-философияға да тікелей қатысы бар. Өйткені, адам болмысы мен оның мәдени-рухани құндылықтарын жан-жақты сараптау, ішкі құрылымы мен сыртқы көріністерінің қайшылықтарын айқындап, оның туындау себептерін түсіндіру өте маңызды. Бұл – философиялық таным ғана жүзеге асыратын міндет. Ұлттық философияны әр халықтың асқақ мұраттарын қалыптастыратын рухани ізденіс аймағы деп түсінгеніміз абзал. Қазақ халқының этникалық тегі жағынан қарастыратын болсақ, мың жылдан аса мәдениеті мен тарихы және философиясы бар ел болып саналғандықтан әлемдік философияның бір бөлігін құрап отырғаны анық.

Кілттік сөздер: адам болмысы, рухани құндылықтар, тарихи сана, өркендеу, ұлттық таным,этника.

Абдурахманов Н.А.[1], Омарова Р.А.[2], Бахтибаев А.А.[3], Купбаева Р.М.[4]
[1]к.и.н., РСИУ
[2]к.и.н., РСИУ

[3]к.и.н., РСИУ
старший преподаватель, РСИУ[4]
г. Шымкент, Казахстан, nurmuhameda@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ

Аннотация

XX век – это век, который вывел общие материальные ценности на первое место. Но эта ситуация развивалась в каждом регионе, на территории каждой страны. В то же время, стремление к пониманию сущности духовных ценностей приобрело особую динамику в этой исторической эпохе. Ведь человечество переживало две мировые войны и с тревогой относилось к будущему. Такой толчок в развитии, трудности в объективной духовной культуры, вызвали сильнее толчки могут быть. Это не только цивилизационная новость, но и литературная, культурная революция. Это имеет непосредственное отношение к исторически-философии. Поскольку бытие человека и его культурно-духовных ценностей всестороннего анализа, структура внешних и внутренних проявлений противоречий, выявить и объяснить причины его возникновения, очень важно. Это задача, которую реализует только философское познание. Мы должны понимать национальную философию как область духовного поиска, формирующую высочайшие идеалы каждого народа. Если рассматривать этническое происхождение казахского народа, то очевидно, что более тысячи лет является страной с культурой, историей и философией, она составляет часть мировой философии.

Ключевые слова: бытие человека, духовные ценности, историческое сознание, процветание, национальное познание, этника.

N.A. Abdurakhmanov[1], R.A.Omarova[2], A.Bahtybaev[3], R.M. Kupbaeva[4]
[1]Ph. D., RSIU
[2]Ph. D., RSIU
[3]Ph. D., RSIU
[4]senior lecturer, RSIU
Shymkent, Kazakhstan, nurmuhameda@mail.ru

FEATURES OF FORMATION OF HISTORICAL OUTLOOK AND ITS HISTORICAL BACKGROUND

Abstract

The twentieth century is the century that brought General material values to the first place. But this situation has developed in every region, in every country. At the same time, the desire to understand the essence of spiritual values has acquired a special dynamic in this historical era. After all, humanity had survived two world wars and was anxious about the future. Such a push in the development, difficulties in objective spiritual culture, caused stronger shocks can be. This is not only civilizational news, but also a literary and cultural revolution. This has a direct bearing on historical philosophy. Since the existence of man and his cultural and spiritual values of comprehensive analysis, the structure of external and internal manifestations of contradictions, to identify and explain the causes of its occurrence, it is very important. This is a task which is realized only by philosophical knowledge. We must understand national philosophy as an area of spiritual search, forming the highest ideals of each nation. If we consider the ethnic origin of the Kazakh people, it is obvious that more than a thousand years is a country with culture, history and philosophy, it is part of the world philosophy.

Keywords: human existence, spiritual values, historical consciousness, prosperity, national knowledge, ethnics.

XX ғасыр тарихы мен философиясында мазмұны мен түр, жеке мен жалпы, мән мен құбылыс арасындағы байланыстарды іздестіру жанданады. Модернизм деп айшықталған рухани-мәдени бағыттың дамуындағы жаңа кезең постмодернизм қалыптаса бастады. Шығармашылығынан постмодернизм бастау алған Джойс туралы Вирджиния Вулф: «Оны ішкі жан дүниедегі оттың жануы қызықтырады, осы жанған от ұшқындары біздің ойымызды билейді, осы көріністерді бейнелеу үшін ешнәрседен тартынбайды, бұрынғы ескі әдістер: салыстырмалылық, аргументтердің реттілігі дегендерден бас тартуға бар. Осының бәрі қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын нәрселерді бейнелеу үшін» [1, 57 б.] деп жазды.

1960-жылдары жеке адамға табыну көріністерінің сирей бастаған шағы еді. Дегенмен, зиялы қауым жан-жағына ойлы көзімен, бірақ ерекше сақтықпен қарайтын. Бірте-бірте ел елдігін жасап, қозғалысқа енді. Тіршілік өз арнасымен ақты. Көрінгенге үрке қараушылық бірте-бірте сейіліп, шындықтың бетіне тура, тік қарау дами бастады. Әдебиетке Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Роберт Рождественский секілді талантты, тегеурінді жаңа толқын келді.

Қазақстанның қазіргі жаңа тарихнамалық зерттеулерінің қорытындысы бойынша, ХХ ғасырдың екінші жартысындағы өнеркәсібінің дамуындағы, ғылыми-техникалық прогрестегі, шаруашылық реформаларындағы, біртұтас транспорт жүйесінің жасалуындағы, жұмысшы табының өсуіндегі, ауыл шаруашылығындағы жетістіктері бәрі де экономикалық өркендеу деректерімен дәлелденеді. «50 жылдары Қазақстанның экономикалық күш қуатының өсуі үшін алғышарттар жасалды, бұл жылдары халық шаруашылық материалдық техниканың базасын ұлғайту, шаруашылық айналымға жаңа ресурстарды тарту, өндірістің техникалық дәрежесін арттыру шаралары жүзеге асырылды» [2, 360 б.].

Қазақстандағы бұрын болып көрмеген өнеркәсіп құрылысы қара және түсті металлургия, мұнай, газ, химия, титан, магний, глинозем, шойын, кокс, синтетикалық каучук, көтеру крандары, электродвигательдер, сым созатын жаңа станоктар, үстел пресс машиналары, асбест және т.б. өндіретін жаңа өнеркәсіп салаларының жұмыс істеуі қазақ халқының материалдық мәдениеті дамуының көрнекті көрсеткіштері болды.

Қазақстанның 1966-1976 ж. сегізінші бес жылдық нәтижелері туралы жазылған жырлар өмір шындығы екендігі ғылыми-тұрғыда дәлелденген ақиқат: «Бұл жылдары Қазақстанда қоғамдық жалпы өнім 1,5 есе, өнеркәсіп өндірісінің көлемі 1,6 есе өсті. Бес жылдықтың ақырында 1970 жылы өнеркәсіп секторында өнім өсімінің 70 пайызы өндірістің тиімділігін арттыру есебінен алынды. ... Өнеркәсіп өндірісінің жалпы көлемінде осы заманғы салалардың үлес салмағы артты. Мәселен, халық өнеркәсібі өндірісінің көлемі 2,4 есе артып, машина жасау өнімдері жаңғыртылды. Бұл кезеңде машиналардың 700 жаңа түрі игерілді. [2, 377-378 бб.]

Қазақстанның ХХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы жағдайы хақында мемлекетімізді көп жылдар басқарған Д.А. Қонаев былай еске алады: ел еңбекке жұмылды. Әркім шыққан тауым биік болсын деп жеке-дара шаппады. Қол ұстасып, тізе қосып жұмыс істеді. Елдің дәулеті ассын, бағы тасысын» - деді. Сол арқылы тұрмыс жақсартуға күш салды. Меніңше, еңбектері еш кетпепті». [3, 207 б.]

ХХ ғасыр – Қазақстанның әлемдік ғылыми-техникалық прогресс қарқынына толық қосылған кезеңі. Қазақ – қанағатшыл, жомарт пейілді халық. Төрт түлікті, мол астықты өсірген ауылда да, ғылымды, техниканы, өндірісті, өнеркәсіпті игерген қалаларда да қол жеткен табыстарына ел қуанды. Тарихтың талай-талай ауыр сыны мен «тар жол, тайғақ кешулерін» басынан көп өткерген халқымыз ХХ ғасырдың екінші жартысында тыныштыққа, материалдық баршылыққа қанағаттанған көңілге қол жеткізді.

М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» тақырыпты кітабында мынадай оқиға баяндалған: «Мектепке алғаш барған жылы бір топ балалармен сабақтан қашып келе жатып, өзен жағасында оқыс соққан қатты толқынның әсерінен жағалауға шығып қалған, көлемі ересек кісінің білегіндей балықты көзіміз шалды, сөзге келместен, тіпті ойланбастан, шорши секіріп, жанталасып жатқан балықты ұстап алдым да суға қоя бердім. Балық тереңге бірақ сүңгіп барды да, қайта бұрылып келіп, тапжылмай біз жаққа қарап біраз тұрды. Мұнысы мақұлықтың нақ бір маған рахмет айтқанындай әсер берді. «Барлық ізгілік атаулының жаңғырығы бар» деген лепті сездірген дәрменсіз балық бейнесі қаншама жылдар өтсе де ұмытылмай, санамда ауық-ауық көлбең қағады. Ең ғажабы, сол кезде қасымдағы балалардың бірде-бірі маған балықты суға неге жібердің деп ренжіген жоқ» [4, 14 б.].

Тағы да М. сөзіне жүгінсек, ол былай дейді: «Қазіргі таңда ондай қожанасырлық мінез жарыместікке бағаланар еді. Өйткені нарық экономикасы адамның өз пайдасы жолындағы өзімшілдік, эгоистік мінездерін бірінші қатарға сүйреп шығармады ма? Адамды қалай кейде адам ретінде сақтап қаламыз» - деген әр ғасырдың күн тәртібінен түспей келе жатқан үрей-сенім, үрей-үміт бүгінде жалтыр құз басына шығып, алға, оңға, солға және артқа бұрылар жер таппай дағдарып тұрғандай» [4, 14 б.]. Бұл – 60-тың қырқасына шығып, кешегі рухани құндылықтар мен бүгінгі құндылықтардың мазмұны мен мағынасының арасындағы түбегейлі өзгерістерді бағымдаған ойшылдың орынды пікірі.

М.Шахановтың қазіргі іс-әрекеттерінде, қоғамдық маңызы бар шешімдерінде сол бала Мұхтардың ізгілікті әрекетінің жалғасы, көлеңкесі, жаңғырығы жатыр. Бала кезінде қандай жылдамдықпен әрекет етсе, қазір де сол қарқыннан, сол қуаттан бірде-бір рет арылған жоқ. Бұл күндері тәуелсіз Қазақстанның рухани-мәдени кеңістігіндегі ірі тұлғалардың біріне айналған М.Шаханов болмысының негізгі атрибуттық белгілерін атап көрсетуге ұмтылсақ, онда мынадай қабаттар бірден алға шығатыны сөзсіз.

Біріншіден, Мұхтар Шаханов шығармашылығы «Адамзаттың екінші ұстазы» атанған, энциклопедист ғалым, даңқты, Отырарлық ұлы әл-Фарабидің, сопылық құндылықтардың атасы Х.А. Иассауидің, талантты сөз зергері Т.Әлімқұловтың, «Ай мүйізді», «Үш тоғыс», «Қос қағысты» дүниеге келтірген Т.Тоқбергеновтың, сұлу да әсем, ызғарлы да, қуатты сөздерден оп-оңай ескерткіш тұрғыза салатын керемет талант иесі А.Сүлейменовтың таптырмас шабытының қисынды жалғасы. Екіншіден, поэзия әлемінде ғана емес, жалпы халқымыздың рухани дүниесінде өзіндік үні, көзқарасы, тың ойлары бар, дүниетанымдық, философиялық мағынасы өте жоғары поэтикалық шығармаларды тудырған ерекше дарын иесі. Үшіншіден, өзінің алдында жол салған аға ұрпақ өкілдерінің ешкімге онша белгілі емес адами қасиеттерін кейінгі толқынға үлкен ілтипатты, інілік мейіріммен іштей риза болушылық сезімімен жеткізген қадір қасиеті жоғары шәкірт.

Төртіншіден, орыс әдебиеті мен мәдениетінің, ғылымының көрнекті қайраткерлерімен тіл табысып, достаса білген ұлт пен ұлтты, мәдени дәстүрді бір-біріне жақындата білген дәнекер. Мәдениеттер мен өркениеттердің өзара байланысы, сұхбаты аса маңызды факторға айналып отырған қазіргі жаһандану заманында бұл қатынастардың қажеттігі күшейе түспесе азайған жоқ. ХХ ғасырдың ортасында орыс мәдениеті мен әдебиетінің көрнекті өкілдері Л.С. Соболев, М.Шолохов, Н.Тихонов, З.Кедрина қазақтың рухани-мәдени тұрғыдан дамуына ерекше ықпал етті, қолдау көрсетті. Осы жолда Е.Евтушенко сәтті жалғастырды. Бесіншіден, халқының болашағы үшін керек уақытында сол сәттегі қажетті сөзді жетеріне жеткізіп айта білген, қиындықты дер кезінде түсініп, ол үшін күресе білген қоғам қайраткері.

Мұхтардың адам, ақын қоғамдық қайраткер ретінде қалыптасуына халқымыздың біртуар ойшыл-жазушылары дер кезінде қол ұшын беріп, ақын талантының тереңдей түсуіне ықпал етті. Осындай алыптардың арасынан М.Шаханов өзі екі жазушыны ерекше атап көрсетеді. Бұлар – Ғабит Мүсірепов және Ғабиден Мұстафин. Мұхтар жазған естеліктерден бұл ақсақалдардың қуаты мен шуағы мол, қайталанбас болмыстары қылаң береді. Олардың көл-көсір ақылы мен көрегендігі, кең пейілі мен қамқор көңілдері қазақ халқын алға сүйреді, бүгінгі рухани биіктікті жақындатып, басқалармен терезесі тең болудың құпиясы мен сырын үйретті, рухани-мәдени ұлттық құндылықтардың сақталуына, көптің назарында болуына жағдай жасады.

Мұхтар жазған мына естеліктегі Ғабеңнің сөзіне құлақ салып, назар аударайық: «Мектепті жаңа бітірген жас өскіндерді топ-тобымен қойға жіберген не сұмдық?» Әлде сендер айдалада жүріп қой қайыруды өркениет сатысына көтерілу деп ойлайсыңдар ма? Қаншама ғасырлар бойы ата-бабаларың салпақтап қой соңында жүрмеді ме? Шыққан мүйізі қайсы? Одан қайта балаларды үлкен ғылымға, қазіргі заманғы техниканың озық жетістіктерін көруге бағыттамайсыңдар ма? – дедіңіз.

Нұсқаушы жігіт: «аға, бұл партияның тапсырмасы ғой» - деп қипақтап еді, сіз: «өз бастарыңды істетулерің керек, партия айта береді»... дедіңіз. Ол кезде бүкіл халыққа партия нені бұйырса, сол – заң. Партия тапсырмасын орындамау былай тұрсын, тіпті оған күдік келтіру ешкімнің ойына кіріп шықпайтын ... өз басым сіздің алдыңыздан ұнжырғам түсіп, жер болып шыққам. Япырай, партияның саясатына да қарсы шығатын адамдар болады екен-ау деген үрейлі ой санама тұңғыш рет қонақтаған» [4,31 б.]. Міне, Мұхтар өткен өмір мектебінің бір эпизоды осындай болған екен.

Әрине, Ғабең сияқты дана жазушыға партияның шешімдерінің кейбіреуіне сын көзбен қарау өзінің туған халқының болашағын болжап, жан-жақты ойлануы нәтижесінен туындағаны айдан анық нәрсе ғой. Ал соны ашық айтып, журналистерге, өсіп келе жатқан дарын иелеріне құлақ қағыс еткені – жазушының өз отандастарының салиқалы, сабырлы, өзін-өзі сыйлай білетін, ұлтының қадірін сақтай алатын тұлға болып қалыптасқанын қалайтын азаматтығының белгісі. Мұхтар естеліктерінен біз тамаша жазушы Ғабит Мүсіреповты мүлдем басқаша қырынан көріп отырмыз. Ғабең дара талант иелерін тез танып, олардың көтерілуіне өзінің беделді сөзін дер кезінде айтып, рухани демеу көрсетіп отырған.

Ғ.Мүсірепов – ойшыл жазушы, әр нәрсенің түбіне дейін барып, терең бойлап, шынайылыққа қол жеткізе алған философ-жазушы. Сондықтан ол партияның кейбір біржақты бұйрықтарына сын көзімен қарады. 70-жылдары Кеңес өкіметі идеологиясының өрлеп тұрған заманында нұсқаушы жігітті еркін ойлауға бағыттауы жазушының ойлы, парасатты және халықтың болашағы туралы жан-жақты терең ойланатын сұңғыла азамат екендігін көрсетеді. Тәкен Әлімқұлов «Ғабит – күнәсіз жазушы, оның томдары әрқашан сырласудан жалықтырмайды. Өмірдің шынайы шындығы, алуан-алуан суретін бойына сіңірген сұлу кітаптар үлкен жүректің перзенті екенін танытар. Оның туындылары бір ұрпақ емес, әлденеше ұрпақтың, өскен талғамына толық татитын шығармалар», [5, 2 б.] деп Ғ.Мүсірепов еңбектерінің өміршеңдігіне, өскелең ұрпақ тәрбиесінде ерекше маңызды болатынына үлкен үмітпен сенеді.

Мұхтардың ақындығын тез танығандардың бірі поэзияның падишасына айналған Т.Айбергенов еді. Оның ешкімді бейжай қалдырмайтын, керемет туындысы «Сағыныш» деген өлеңі Мұхтарға арналғаны кездейсоқтық болмаса керек. Өйткені, бір дарынның екінші бір дарынды жазбай тануы – тарихта көп дәлелденген шындық. Ал «Сағыныш» өлеңі – кішігірім философиялық поэма.

Адам мен табиғаттың, адам мен адамның арасындағы тылсым байланысты білдіретін сағыныш атты адами күйді соншалықты шебер, жан тебіренерлік дәрежеде суреттеу шын мәніндегі дарын иесінің қолынан келеді. Өлеңді оқыған сайын о-құдірет, бұл не деген сиқыр әлем деген ойға қаласың. Адамның басқаға ұмтылысын, одан өзін-өзі іздестіруін бұндай шынайылықпен суреттеу поэзияның философиялық қуатын тағы да айқындай түседі. Мұны біз жүрек қылын шертетін таптырмайтын субъективтік философияның қазақ тіліндегі нұсқасы деп бағалай аламыз.

Ол – Саттар салған баллада соқпағы екен. Соған түстім. Бір бастым, екі бастым. Соқпақ біткен жерден зорға шықтым. Бүгінгі поэзияға салиқалы ой керек. Әзірге мен өз жолымды тапқан тәріздімін. Ол әдептілік тақырыбына арналған әртүрлі балладалар мен әлеуметтік, философиялық ойларға құрылған көлемді дастандар [6, 4 б.] – деп атап көрсеткен. Мұхтар бойынан бұлқынып сыртқа атылған табиғи талпыныс өзі атап көрсеткен әдеби көздерден нәр алып одан әрі дамыған. Ол аз сөзге көп мағына сыйғыза алатын Қадырдің философиялық сипаттағы шумақтарына, Тұманбайдың жүрек қылын нәзік тарқатар лирикалық шегіністеріне, Төлегеннің азаматтық сарындағы сөз иірімдеріне көңіл бөліп, көзін тікті. Дауылпаз екпінді Тайыр да, ойлы Қасым да ақын назарынан тыс қалған жоқ.

Дегенмен, М.Шаханов өзі құрметтеген жиі атаған, бағалаған шығармашылық тұлғалардың ішінде Төлеген Айбергеновтің мол дарыны көзге түседі. 1974 жылы «Лениншіл жас» газетінің 16 шілдедегі № 99 нөмерінде, Төлеген поэзиясы өз бойына лаулаған жігер мен алғыр сезімді, сәулені парасат пен зымыран ойларды қатар сіңірген толқынды поэзия. Сондықтан да оны таңдайтын әсемдікті жыға тани білетін адамның тебіренбей толқып оқуы, мүмкін емес» [7, 2 б.] деп жазды М.Шаханов.

Қазақ халқы сөзге тоқтаған халық. Құнды сөз құнарлы ойдың жемісі деп таныған. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тіл мен дін, ділімізді ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп келе жатыр. Сөз құдіретін жоғары қойған бабаларымыздың ұстанған дәстүрі ұрпақтар арасында өз жалғастығын тапты. Солардың бірі Төлеген – киелі сөзді, позияның тылсым құдіретін бойына сіңірген, өзіндік бет-пердесі, пішіні бар ойшыл. Аққан жұлдыздай өте аз өмірінде жүрек тебірентерлік тамаша өлең жолдарымен, ешкімді де бейжай қалдырмаған қарымды ізденістерімен артында мол мұра қалдырды.

«Тірлікті жатқан қоздатып,
Мен мынау Ана-Жердеймін
Жанымның отын маздатып
Түнде де дамыл көрмеймін.
Қалқыма, әлем, мен саған
Бәрібір тыным бермеймін» [8, 110 б.] деген ақынның жүрегін жарып шыққан шумақтар оның дүние танудағы тынымсыздығын, ұдайы ізденіп, бір сәтке де толастамайтын қызығушылық табиғатын ашып көрсетеді. Ол қайда бармасын Отанға, Әлемге деген сүйіспеншілігін еш уақытта жоғалтпаған.

Бұл – өз Отанын шексіз сүйген, оның қуанышына бүкіл болмысымен риясыз шаттанатын, қайғысына әруақытта мұңданатын адамның жан сыры, шын тілегі. Бұдан біз өз жанына тыным бермейтіндігінен қара басы емес, адамзат деп соққан үлкен жүректің дүрсілін естиміз.

Сыншы, ғалым Бақыт Кәрібаева өзінің «Қазақ лирикасының поэтикасы» атты іргелі зерттеу еңбегінде: «Төлеген нәзік жанды лирик, философ тұлғаға сай ойлау, сезім серпінінің үзеңгісін қаға отырып, ой шырқап ақыл қорытады» [9, 64-65 бб.] деп атап көрсетті. Небәрі 30-ақ жыл жарық дүниенің дәмін татып, оның 7-8 жылын ғана өлең жазуға арнаған Төлегеннің лирикада философиялық ойлар қорытуын, ең алдымен, оның өмір құбыластарының сырына сергек қарап, тылсым табиғатын ашуға талпыныс жасаған ізденістерінің нәтижесі ретінде бағалауымыз қажет. Оның философиялық ойларын көрсететін, даналық тұрпаттағы өлеңдерінің басты тақырыптары – өмір, уақыт, табиғат мәселелері.

Өмірдің болмысы туралы керемет тұжырым. Адам өмірінің өзі қуаныш пен қайғыдан, өмір мен өлімнен, жан мен тәннен, рухтан тұратындықтан бұлжымайтын табиғаттың заңдылығымен өмір сүретіні хақ. Себебі жербетіндегі адамның болмысы осыған негізделген.Сондықтанда өмірдің қайғысы жоқ жерде қуанышын да терең сезіне алмаймыз. Адамның дүниеге келуі қуаныш болғанымен, дүниеден өтуі – қайғы. Өйткені басталған жолдың әруақытта тоқтайтыны адамға белгілі. Сол үшін де қуанышты қалай қарсы алса, қайғыға да солай қарау керек. Дүниеде орынсыз еш нәрсе жоқ екені осыдан-ақ көрініп тұр емес пе? Төлегеннің өлеңінің түйіні осыған меңзейді.

Біздің санамызда Дүние атты түсінік бар, ұғым бар. Дүние деген ұғымға тоқталатын болсақ, араб сөзінен алынған. Біріншіден, күллі әлем немесе болмыс болса, екіншіден өмір тіршілік ретінде тану болып отыр. Күллі әлем, болмыс жаратылыстың тұтастығын айқындайды, бірақ оны құрайтын он сегіз мың ғалам бары анық. Өз заманында Ғұмар Қарашта «он сегіз мың ғаламға тәртіп берген құдайым» деп жырлаған болатын. Барша жаратылыстың сыры Жаратушыға ғана аян. Данышпандар қашанда адам болмысының мәнін тануға ұмтылған. Сонда адам болмысының жұмбақтылығына мән берген. Адам болмысының жұмбақтылығын оның дүниеге келуімен өмір сүру барысындағы тағдыры, өн бойындағы рухының жұмбақтылығы жөнінде болып отыр. Данышпандар адам болмысының жұмбақтылығымен әлемнің жұмбақтылығы жайында ой қозғап, салиқалы сананың талқысына салатын жері де осы жарық дүние болған. Осы жарық дүниеде ойда пікірде айтатын адамдар. Иә, расында дүниеге ойлы көзбен қарамаса, дүниенің сыры ашылар ме еді? Табиғат ана, Отан ана, олардың адам өміріндегі орны да, маңызы да ақын назарынан тыс қалмаған Ана туралы небір әдемі, шуақты өлең жолдары туындаған.

Адам санасына туғаннан-ақ орнап, ғұмыр бойы есінен шықпайтын, қай жақта жүрсе де үнемі өзіне тарта беретін Отан атты ұғым бар. Адамның қадір-қасиеті Отанда ғана білінеді. Тағдырымыздан жат жерде тіршілік етсек те, жүрегіміз қорланғанда іздейтін жоқшымыз, арқа сүйер қорғанымыз – Отан. «Отан оттан да ыстық» деген аталы сөзді халқымыздың айтуы да содан. Саналы адам қалай да Отанына асығады, Отанына жетсе көкірегін қамалаған күдіктерден құтылады. Санасындағы қорқақтық, жалтақтық атты тағдыр жазып қойған азаптан арылады. Отанның адам өміріндегі орнының биіктігі, міне осындай маңызды қасиеттерімен байланысты. Отанның осы болмысы Төлегеннің «Аруана – бауыр дүние» атты өлеңінде философиялық тұрғыдан терең ашылған.

Мұхтар Шаханов «Желтоқсан эпопеясы» тақырыпты кітабында: «Ой-құдайым-ай! Бүгінгі рухани деңгейіме көтерілгенім үшін өлісі бар, тірісі бар, жүздеген, тіпті мыңдаған адамдарға қарыздар екенмін. Әкем, анам, нағашым, өзім өскен ауылдардағы құлын-тайдай тебісіп бірге ойнаған балалар, мінезді-мінезсіз қыздар, қариялар, карт әжелер, мектептегі ұстаздарым, оқыған кітаптарым және олардың авторлары, ауыл тұрғындарынан алғаш рет қасқыр, жолбарыс және ит мінездері хақындағы тыңдаған әңгімелерім ... .

Яғни, мен қаншама адамдардың ізгілік-шуағынан гүлдеппін. Оларсыз мен ешкім емес екенмін ...» деп [4, 11 б.] тебірене еске алады. Мұхтар қол жеткізген қомақты табыстар мен рухани биіктік, тереңдік Іле Алатауының баурайында, Қасқасу өзенінің бойында орналасқан Қасқасу ауылынан бастау алған. Әртүрлі формадағы тастардың судың екпінімен бір біріне соқтығысуының жаңғырығын естіп, жан-жануарлар әлемінің небір таң қалдыратын әрекеттерін көзімен көріп өскен Мұхтар өзінің балалық шағындағы балаң суреттерін өсе келе сөз өнерінің құдіретімен қайта тірілтіп, ізденістер арнасына айналдырды.

Мұхтарды қатты сыйлап, оған өлер алдындағы соңғы сөзін сеніп тапсырған Ғабит Мүсірепов Қазақ әдебиеті газетінің 1984 жылғы 27 шілдедегі нөмірінде жарық көрген «Екі Мұхтар» тақырыпты мақаласында прозаик Мұхтар Мағауин мен ойшыл Мұхтар Шаханов творчествосына шолу жасайды. Сөз басында Чеховтың «Мұндай жаспен қатар жүру түгіл, соңынан еріп жүрудің өзі қандай қуаныш» деген сөздерін Ғ.Мүсіреповтың аты аталған дарын иелерінің творчествосына арнап, асқан сүйіспеншілікпен, зор үмітпен қарайтындығынан хабардар етеді.

Мұхтар ақынның отандық көлемде кең танылуы жөнінде: Р.Гамзатов, Е.Евтушенко,Ш.Айтматов сияқты дүниежүзіне атағы жайылған жиырмасыншы ғасырдың ұлы ақын-жазушылары дәрежесіне көтерілген совет поэзиясы мен прозасының алып қанаттары біздің жас Мұхтармен кездейсоқ достасып жүрген жоқ. Дарын танылды. Адал күш танылды. Ар-намыс танылды. Өртке айналар от, кемені шайқалтар мұхит толқыны танылады» [10, 2 б.] деп жазады.

Философия ғылымында бір ой екінші бір ойға жетелейді, өйткені олар бір-біріне сәуле шашып, жарық түсіреді. Ал, сол жарық, сол шағылыс ізсіз-түзсіз жоғалмайды деген сөз, пікір бар. Сол сияқты өмірде де бір адамның әрекеті екінші бір адамға әсер етеді. Ш.Айтматов пен М.Шахановтың жолында осындай қариялардың болуы жай ғана кездейсоқтық болмаса керек. Өйткені сол жайсаң жандар сепкен дән өсе келе үлкен шынарға айналып, екеуі де адамзаттың алтын қорына сүбелі үлес қосты. Қазіргі таңда қазақ, қырғыз елдерінің мақтанышына айналған, Халық жазушылары Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шахановтың дүниетанымына философиялық талдау жасау басты орында тұрғаны анық. Ш.Айтматов өз естеліктерінде былай дейді: «менің өмірімде екі Мұхтар болды. Оның бірі әкемдей қамқор пейілді ұстазым, ұлы жазушы Мұхтар Әуезов те, екіншісі – азамат ақын, көп жылдан бері сырласым, іні-досым Мұхтар Шаханов. Менің түсінігімше, ол-кең ауқымды ізденгіш, ойшыл. Шығыстың даналығы мен Батыстың ұшқыр дүниетанымын бір арнада шебер тоғыстырған Азия құрлығындағы аса ірі ақындардың бірі [11, 4 б.] деп Ш. Айтматов М.Шаханов шығармашылығына жоғары баға берген. Осы фактілер мен оқиғаларды жинақтап қорытындылап, Мұхтар Шаханов ойшылдық дүниетанымының қалыптасуына негіз болған рухани арналарды атап көрсетейік.

Ең, алдымен, М.Шахановтың ойшылдық дүниетанымының қалыптасуына өскен орта мен аңыз әңгімелер өзіне дейінгі өмір сүрген ақын-жыраулардың, жыршылардың философиялық көзқарастары әсер ете отырып сол уақыттағы әдеби ортадағы тың ізденістер мен өзімен үзеңгілес жүрген қырғыздың классик ойшылы Ш.Айтматов пен Орыс ойшылдары Е.Евтушенконың, дағыстандық Р.Гамзатов ықпалы мен олардың шығармалары ойшылды бей-жай қалдырған жоқ. Сонымен қоса Батыс пен Шығыстың әдебиеті мен мәдениетінен хабары мол болған. ХХ ғасырдың екінші жартысында пісіп-жетілген жалпы рухани жаңару, жетілу, сол үдеріске сай жетілу, дамуды өз дүниетанымына арқау қылған. Қоғамың тыныс тіршілігінен хабары мол болған. Бүгінде М.Шаханов қоғамда өз ролі мен беделімен биік шыңнан көрініп жүр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вульф В. Современная художественная проза // Дудова Л., Михальская Н., Греков А., Модернизм в зарубежной литературе. – Москва: Флинт, 1998. – 57-63 с.

2. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы: Дәнекер, 1994 – 446 б.

3 Қонаев Д.А. Өтті дәурен осылай. Алматы: РГЖИ «Дәуір» МП «Ынтымақ», 1992. – 488 б.

4. Шаханов М. Желтоқсан эпопеясы: деректі роман. – Т.1. – Алматы:2006. – 674 б.

5. Әлімқұлов Т. Дарын қартаймайды // Қазақ әдебиеті. – 1962. – № 7. – 1 б.

6. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 302 б.

7. Шаханов М. Төлеген поэзиясы туралы // Лениншіл жас, 16 шілде 1974. – № 93. – 2 б.

8. Айбергенов Т. Бір тойым бар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 149 б.

9. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы. – Алматы: Жазушы,1988. – 265 б.

10. Мүсірепов Ғ. Екі Мұхтар // Қазақ әдебиеті. – 27 шілде 1984. – № 61. – 2 б.

11. Айтматов Ш., Шаханов М. Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу). – Алматы: Рауан, 1997. – 255 б.

УДК 94 (574.11)
ҒТАХР: 03.20

Б.С. Боранбаева[1]

[1]М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекттік университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Орал қ., Қазақстан

ОРДА АУДАНЫНЫҢ «КАПУСТИН ЯР» ПОЛИГОНЫНА АЙНАЛУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Аңдатпа

«Рухани жаңғыру», «Туған жер» бағдарламаларын жүзеге асыру аясында жазылған мақалада Батыс Қазақстан облысындағы Орда ауданының 1952 жылы «Капустин Яр» әскери сынақ аймағына айналуының әлеуметтік-экономикалық зардаптары ғылыми зерттеу нысанына алынған. КСРО билігі әскери сынақ аймақтары жөніндегі қандай да бір мәліметтерді аса құпия ұстап келгені белгілі. Автор Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив, облыстық кітапхана қорларында сақталған тарихи деректер, қолжазбалар мен мерзімді басылымдарда жарияланған естеліктерді алғаш рет ғылыми айналымға енгізе отырып, әскери сынақ аймағына айналдырылған Орда ауданын ежелден мекен еткен жергілікті қазақ халқының Оңтүстік Қазақстан облысы мен республиканың ішкі аудандарына арнайы депортацияланғанын ғылыми негіздейді. Күштеп қоныс аударудың қазақ халқына тигізген әлеуметтік-экономикалық зардаптарын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Қырғи қабақ» соғыс, полигон, Орда ауданы, депортация, «Капустин Яр», КСРО, эшелон, колхоз, Оңтүстік Қазақстан, Сайхын станциясы.

Боранбаева Б.С.[1]

[1]доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова,
кандидат исторических наук
г. Уральск, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРЕВРАЩЕНИЯ В ПОЛИГОН «КАПУСТИН ЯР» УРДИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация

Объектом научного исследования статьи, написанной в рамках осуществления программ «Рухани жаңғыру» и «Туған жер», явились социально-экономические последствия превращения в 1952 году «Капустина Яра» Урдинского района Западно-Казахстанской области в зону военных испытаний. Известно, что советская власть любую информацию о зонах военных испытаний держало в строжайшей тайне, под грифом «Совершенно секретно». Автор основывается на исторических документах, рукописях, а также на воспоминаниях, опубликованных в периодической печати, хранящихся в фондах Западно-Казахстанского областного государственного архива, областной библиотеки, впервые вводя их в научный оборот. Научно обоснован и факт депортации местного казахского населения, проживающего в Урдинском районе с древних времен, в Южный Казахстан и другие внутренние районы республики. В статье раскрыты социально-экономические последствияпринудительного переселения, оказанные на жизнь казахов.

Ключевые слова: «Холодная война», полигон, Урдинский район, депортация, «Капустин Яр», СССР, эшелон, колхоз, Южный Казахстан, станция Сайхин.

B.S. Boranbayeva[1]

[1]*Candidate of historical science, associated professor of M. Utemisov West Kazakhstan state university, Oral city, Kazakhstan*

SOCIAL-ECONOMIC CONSEQUENCES OF ORDA REGION TRANSFORMING INTO THE KAPUSTIN YAR TEST RANGE

Abstract

Social-economic consequences of Orda region, West Kazakhstan, in 1952 transforming into the Kapustin Yar military test range have been scientifically examined in some papers published as a part of programs such as «Modernization of Kazakhstan's identity» and «Motherland». It is believed that the USSR authority kept secret some information related to a military test range. The author scientifically analyzes some historical data, manuscripts and periodical publications stored in the state archive of West Kazakhstan region and the regional library. Also, the author discusses about the Kazakh people who forcefully deported from Orda region to the Southern Kazakhstan and other parts of republic because of the military testing range. The article reveals some social-economic consequences of the mass forceful deportation of the Kazakh people.

Key words: Cold war, test range, Orda region, deportation, «Kapustin Yar», USSR, echelon, collective farm, the Southern Kazakhstan, Saihyn railway station.

АҚШ пен КСРО арасындағы «Қырғи қабақ» соғыс кезінде Кеңес өкіметінің территориясында құрылған әскери нысандардың бірі Қазақстанның батыс аймағындағы «Капустин Яр» және «Азғыр» полигондары болып табылады. Бұл екі полигонда ядролық қарумен бірге, ұшақтар мен зымырандар сынақтан өткізілді.

Сөйтіп, КСРО Министрлер Кеңесінің 1947 жылы 13 мамыр күні 4 облыстың атап айтқанда, Астрахан, Волгоград және Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының территориясында Орталық мемлекеттік «Капустин Яр» сынақ полигонын құру жөніндегі шешімі қабылданады.

КСРО билігі әскери сынақ аймақтары жөніндегі қандай да бір мәліметтерді аса құпия ұстады. Астрахан облысының жеріндегі Капустин Яр селосының атымен аталған полигон «өте құпия» деген грифпен ғана көрсетілді. Полигонның алғашқы әскери басшысы генерал-лейтенант В.И. Вознюк тағайындалап, ол бұл құпия әскери объектіні, 27 жыл басқарады. Кеңес Одағы 1947 жылы күзде «Капустин Яр» полигонында алғашқы баллистикалық ракетаны ұшырып, сынақты сәтті өткізді [1].

Сөйтіп, 1947 жылдан іске қосылған «Капустин Яр» әскери сынақ аймағы үшін Батыс Қазақстанның Жаңақала, Орда аудандарының территориясынан 1 555 784 гектар жер бөлінеді. Сондай-ақ «Азғыр» және «Капустин Ярдың» «Тайсойған» бөлігі үшін Гурьев облысы да 1,5 миллион гектар жер беруге мәжбүр болады [2, 47 б.].

Демек, Орда ауданындағы жергілікті халықты республиканың ішкі егіншілік және Оңтүстік Қазақстан облысының мақта шаруашылығы аймақтарына көшіру ісін 1952 жылдың жоспарына енгізу

жөніндегі КСРО Министрлер Кеңесінің 1951 жылғы 28 наурызда шығарылған № 4017–Р бұйрығына И.Сталин қол қояды [3, 186-п.].

1951 жылы 14 желтоқсанда ҚазССР Министрлер Кеңесінің республиканың ішкі көші-қон жоспарын жүзеге асыру жөнінде №1013-119 - С қаулысы шығарылады. Осы қаулы негізінде 1952 жылы 31 қаңтарда Орал облыстық еңбекшілер депутаттары атқару комитеті Кеңесінің № 62 санды төмендегідей шешімі шығарылады:

1. «1952 жылы Батыс Қазақстан облысының 300 атап айтқанда, Жаңақала ауданынан 125, Орда ауданының 175 колхоз шаруашылықтарын Оңтүстік Қазақстан облысының мақта өсіретін аудандарына көшіру жоспары бекітілсін».

2. Бұл жұмыс Жаңақала және Орда аудандық атқару комитетінің төрағалары Валиев пен Ваисов жолдастарға міндеттелсін:

а) 15 ақпанға дейін көшірілетін колхоздарды және қоныс аударуға тілек еткен колхозшылардың жанұялары анықталып, көш жұмысын көтемгі егіс маусымына дейін аяқтау міндеттелсін;

б) қоныс аударудың шарттары мен жеңілдіктері колхозшыларға таныстырылып, жаппай түсінік жұмыстары жүргізілсін;

в) көшірілетін колхоз шаруашылықтарының анықталғандығы жөнінде және қоныс аударатын жанұялардың басшылары мен еңбекке қабілетті жанұя мүшелері жөнінде он күн сайын (ежедекадных) ақпар беріліп отырсын;

3. Аудандық атқару комитетінің сұранысы бойынша қоныс аударушы колхозшылар мен олардың мүліктерін теміржол станциясына тасымалдап жеткізуді автокөлікпен қамтамасыз жасау Топольцев және Плотников жолдастарға міндеттелсін;

4. КСРО Министрлер Кеңесінің 1951 жылғы 21 желтоқсандағы № 5263 қаулысы негізінде қоныс аударушыларға төленетін жеңілдіктер есебін жүргізу үшін аудандық ұйымдарға тиісті тапсырмаларды беру Одокиенко (Облфинотдел), Алексеев (Облсельхозбанк), Наумов (Облуполминзаг) жолдастарға міндеттелсін;

5. Қоныс аударатын колхоз шаруашылықтарының және колхозшылардың малдарын сатып алу жұмыс-тарын жүргізу ісі Коцурь (Облзаготживкантор) мен Вьюн (Облзаготкантор) жолдастарға міндеттелсін;

6. Батыс Қазақстан облысында Қоныс аудару және құжаттау жұмыстарын кең көлемде жүргізетін арнайы бөлімдердің жоқтығын ескеріп, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі Республикалық қоныс аудару басқармасының қызметкерлерін Батыс Қазақстан облысына көмекке жіберуді сұрайды [4, 185-п.].

Осылайша ата-бабаларымыздың ежелден құтты қонысы болған, шөбі шүйгін, жер асты суы мол, төрт түлік малы үшін жазы сая, қысы пана болған, табиғаты ерекше Нарын құмындағы Орда ауданы халқының Ұлы Отан соғысынан кейінгі тыныштығы тағы да осылай бұзылды.

Батыс Қазақстан облысының Орда ауданы жеріндегі Хаки соры деген тұзды көл әскери сынақ аймағы үшін нысана орталығы ретінде таңдалып алынды. Әскерилер мәліметі бойынша, сордың аумағы 832 мың гектар жерге созылып жатыр. Тәуелсіздіктің тізгіні тиген сонау тоқсаныншы жылдардың басында Хаки соры құлаған зымырандар «қабіріне» айналып, оның аймақтағы халықтың денсаулығына тигізген зардабы мен экологиялық қасіреті жөнінде ақпарат құралдарында жиі көтеріліп, қоғамда бұқаралық қозғалыс туғызғаны белгілі .

Жалпы XX ғасырдың 80 жылдарының соңына таман бүкіләлемдік антиядролық қозғалыс кең қанат жая бастады. 1992 жылы Батыс Қазақстан облысында ұйымдастырылған «Нарын» қоғамдық қозғалысының жетекшісі, халықаралық экология ғылым академиясының корреспондент мүшесі К.Көбейсіновтің деректеріне қарағанда, Қазақстанның батыс аймағында шамамен 39 ядролық жарылыс жасалған. Полигон аумағында 24 мыңға жуық ракеталар ұшырылып құлаған [5].

Ресми деректерге қарағанда, таратылған Орда ауданының Қарулы күштер қолына кеткен территориясында үш сынақ полигоны қызмет жасаған. Олар: Мемлекеттік орталық, Мемлекеттік ұшу-сынақ және Азғыр атом полигондары. Алғашқы екеуі ортақ атаумен «Капустин Яр» деп аталынып, орталығы Ресей территориясында орналасқанмен, сынақ алаңы Батыс Қазақстан жерінде жүргізіледі.

1994-2005 жылдар аралығында полигонның аймақтағы экологиялық зиянды әсерін анықтау мақсатында 13 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілген. Алайда бұл құжаттардың «Капустин Яр» және «Азғыр сынақ аймағындағы жердің ядролық және химиялық ластану деңгейін анықтау үшін жеткіліксіз екендігі айтылды. Комиссия отырысының қорытындысында полигонға жақын орналасқан аумақтардағы тұрғындардың арасында жүйке, қан тамыр аурулары, эндокринді жүйе сырқаттарының жоғары екендігі көрсетіліп, жарылыс болған аймақтардың топырағы, суы мен ауасы толық зерттеліп, тұрғындарға жарылыс зардаптарының қалай әсер етіп жатқандығын анықтау үшін 4 бағдарлама дайындалып, зерттеу жұмыстарының басталатындығы айтылды [6, 29 б.].

Демек, полигонның аймақтағы экологиялық салдары түрлі деңгейдегі басылымдарда жарияланып келді. Ал біздің мақсатымыз – әскери сынақ аймағына айналдырылған Орда ауданы аймағындағы ішкі

депортацияға ұшыраған жергілікті қазақ халқының басынан кешкен әлеуметтік-психологиялық күйзелісін және еріксіз жүргізілген көші-қон саясатының экономикалық зардабын тарихи деректер негізінде анық көрсету.

Ендеше, 1952 жылы шілдеде Оңтүстік Қазақстан облысына Орда ауданының 5 колхозын қоныс аудару жұмыстары қалай жүргізілді.

Алдымен Батыс Қазақстан облыстық Еңбекшілер депутаттары атқару комитеті Кеңесінің 1952 жылы 29 мамырда өткізілген мәжілісінде (хаттама №21) қоныс аудару жұмыстарын ұйымдастыруға жауапты комиссия құрылады. Төрағасы Ахмедзянов (облыстық ауылшаруашылық басқармасының өкілі), мүшелері: Алексеев (облыстық банк өкілі), Маркин (облыстық ауылшаруашылық басқармасының мал дәрігері) бекітілді [7, 131-п.].

Облыстық атқару комитетінің 1952 жылғы 16 маусым күнгі: «Обязать комиссию совместно с председателями райисполкомов и переселяемых колхозов немедленно приступить к реализации скота и подготовки колхозников к отправке» [194-п.], – деген шешімінен кейін комиссия төрағасы Ахмедзянов Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы Ваисовке Оңтүстік Қазақстан облысына қоныс аударатын 5 колхоздың малын көрші Чапаев ауданына: 2093 ірі қара, 4320 қой, 610 жылқы, 180 түйе; Жымпиты ауданына 328 жылқы; Казталовка ауданына 150 жылқы, Облыстық тұтынушылар одағына 160 жылқы сатуды көрсеткен нұсқауын жібереді [3, 131-п.], бұған қоса, облыстық атқару комитетінің төрағасы Ғабдуллин колхоз малдарының тірі салмақтағы сатылу бағасын: қой - ешкі 3 сом, ірі қара мал - 2 сом 50 тиын, жылқы, түйе – 2 сом деп көрсетіп жедел хатын жолдайды [3, 130-п.].

Жалпы 1949-1951 жылдар аралығында Орда ауданы бойынша мал өсімі төмендегідей болған:

Ірі қара мал – 1949 ж. – 5191; 1950 ж. -5766; 1951 ж. – 6087 ;

Жылқы – 1949 ж. – 17819; 1950 ж. – 21383; 1951 ж. – 25660;

Түйе – 1949 ж. – 2506; 1950 ж. – 2666; 1951 ж. – 2770;

Қой – 1949 ж. – 14 526 [8,1-10-пп.].

Облыстық архив қорында сақталған хаттамалар 1952 жылы ақпан айында Оңтүстік Қазақстан облысына көшірілетін Орда ауданының ауылдық кеңестеріне қарасты барлық колхоздарында колхозшылар жиналысы өткізілгенін дәлелдейді. Алайда, жиналыста Орда ауданының әскери сынақ алаңына айналатыны айтылмайды да, Нарын даласы егін, мал шаруашылығы үшін қолайсыз, бұл жерде колхозшылар табысын арттырудың ешбір мүмкіндігі жоқ деп сөйлеген колхозшылар: мақта өсіріп тұрмысты түзеуге болатын оңтүстікке көшуге өздерінің ризашылығын білдіріп, «Сталин жолдас» пен «коммунистік партияға» алғыстарын айтады. Сондай-ақ сөйлеушілер барлығы дерлік: «Бізге беріліп отырған жол қаражатын көбейтуді жоғары басшылардан сұраймыз», – деген өтініштерін білдірген [9, 52-69 пп.].

Жалпы Орда ауданының жергілікті халқын республиканың ішкі аудандарына депортациялау жұмысы қалай ұйымдастырылды?.

1951 жылы 23 қараша күні Қаз ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Қоныс аудару Бас басқармасының № 59 бұйрығымен қоныс аудару ісіне жауапты өкілдері үшін 21 бөлімнен тұратын арнайы жадынама (памятка) дайындалған [3, 187-196 пп.]. Жадынамада республиканың ішкі қоныс аудару жұмыстарын ұйымдастырудың ережелері көрсетілген. Ереже бойынша көші-қон ісі колхозшылардың еркімен жүргізілуге тиісті.

Алайда архив қорындағы сан түрлі жедел хаттар мен колхозшылардың аудандық атқару комитетіне жалынышты сипатта жазған өтініштері қоныс аудару ісінің шын мәнінде, колхозшылардың еркінен тыс, жоғарыдан келген бұйрықты шұғыл түрде бұлжытпай орындаудағы ел ішінде орын алған дүрбелеңді төмендегі деректерден анық байқаймыз.

Мәселен, Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы А. Ваисовтың № 46027 әскери бөлім бастығы лейтенант Б.С. Берендяға: «Войсковая часть лейтенант прошу отпустить для заправки пятьдесят киллограмма автобензина № автомашины А-5-18-35 гвардия майору Русакову В.С. для выполнение задании по отчистке людей и скота с запретной зоны» [3, 107-п.], сол сияқты, 1952 жылы 30 маусым күні Теректі ауылдық кеңесіне қарасты Калинин атындағы колхоз бастығына: «Сіздің колхоздың колхозшыларын Сайхын станциясына тасуға барған автомашиналар ауылды аралап, әр жердегі үйлерді жинап тиеп жүретін көрінеді. Бұл жағдайда колхозшыларды тасу жұмысы 5 шілдеге дейін аяқталынбайтын болып отыр. Сондықтан колхозшыларды бір орынға жинап сол жерден автомашинаға отырғызуды, сөйтіп, колхозшыларды Сайхын станциясына көрсетілген мерзімге тасып бітіруді ұйымдастыру Сізге міндеттеледі» [3, 121-п.] деген жеделхаттары көп жайды аңғартады.

Сонымен 1952 жылы 11 шілде күні Облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Поляковаными: «Телеграфьте когда отправлен эшелон переселенцами Южно Казахстанскую область. Высылайте отчет форме три отправке переселенцев эшелоне» деген жедел хатына: «Уральск, Облисполком Поляковой. Переселенцы 223 хозяйства 724 человек 11 июня отправлено эшелон № 2433» [3, 105-п.], – деп Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы А.Ваисов жауап береді. Сондай-ақ ол: «Теректі ауылдық кеңесіне қарасты 3 колхоздың 223 отбасындағы 724 адам, 44 сиыр, ірі мүйізді 33 жас мал, 7 қой, ешкіні 43 вагонға тиеп, №2433 эшелонның Батыс Қазақстан облысы, Рязань-Орал темір жолы бойындағы Сайхын бекетінен Оңтүстік Қазақстан облысының Ильичев ауданы, Жетісай ауылына жөнелтілгені айтылған мәлімдемесін жолдайды [3, 106-п.].

Енді жоғарыдағы эшелонға тиелген мал жөніне келсек, көш қарсаңында, яғни, шілденің 4-і күні облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасары Ғабдулиннің: «Реализации скота переселяемие колхозов Южно Казахстанскую область оставьте ограниченное количество одинокие колхозников» [3, 111-п.], – деп А.Ваисовке жіберген жеделхаты бойынша қалдырған болу керек деп болжаймыз.

Әрине, ата-мекенін тастап еріксіз көшу халық үшін оңай болмады. Мұны төмендегі естеліктерден анық көре аламыз. Оңтүстік Қазақстан облысына депортацияланған халықтың арасында болған ақын Қайрат Жұмағалиев: «Орда ауданының «Азғыр» дейтін ауылындағы мектеп-интернаттың 8-класында оқып жүрген едім. Кенет сабақты тоқтатып, бізді 100 шақырым жерде орналасқан өзіміздің ауыл Айғыркұмға алып келді. ...Содан бір түнде көшірді. Дүние астан-кестен, не болып, не қойып жатқанын ешкім білмейді. Жан-жақтан жиналған әкім қаралар дік-дік етеді. Жарытып жауап та бермейді. Барлығымызды әскери машинаға тиеп алып теміржолға қарай алып жөнелді. Шымкентке дейін тура 17 күн жүрдік. Жолда кез келген өткізу пунктеріне тоқтаймыз. Қашан қозғаламыз, қайда барамыз, ол жағы беймәлім. Ырғатылып келіп пойыз тоқтағанда, жапа тармағай түсе қалып, самауыр жағып, шай қайнатып ішеміз. Кейде шай қайнағанша пойыз жүріп кетіп, ыстық суды жерге төге салып, әрең ілінеміз. Қозғалған поезға асығыс отырам деп жүріп, бір адам темір дөңгелекке басылып қаза тапты. Ауа райы қоңыржай, жер асты ылғалынан сүзіліп шыққан құдықтың салқын суына үйренген біздер мында келіп еріксіз арықтың суын іштік. Осыдан іш ауру пайда болып, әсіресе балалар қынадай қырылды. Өлімнің көптігі соншалық, адамдар бір-біріне көңіл айтудан қалады екен. Заң қатты ешкімді себебсіз жұмыстан босатпайды, өліктерді жерлеудің өзі сын болды ғой. Өлікті жерлейтін адам жоқ. Қандай қасірет еді! Осылай біздің арқамызда ауылдың шетінде айналасы ат шаптырым қорым-зират пайда болды. Тағы бір сұмдықты айтайын: біздің бәрімізде паспорт жоқ, құжатымызды жинап алған. Адам санатында емеспіз. Төлқұжат жоқ. Қайда барамыз. Қашқандардың өзі малын қорасына байлап, отын жағып қойып, ешкімге білдірмей айлы түнде соқа бастарын алып, кетіп жатты. Шіркін осының бәрін кезінде айта алмадым» [10], – деп қамығады.

Әскери полигон аймағына айналған Орда ауданының бұдан басқа 4 ауылдық кеңесіне (Азғыр, Батырбек, Сүйіндік, Лабай) қарасты жерлері көрші Гурьев (қазіргі Атырау) облысына беріледі.

Сондай-ақ Қасымтау және Талап ауылдық кеңестеріне қарасты «Көсем», «Бастауыш», «Энгельс», «Талап» т.б. колхоздарының халқы мал-жанымен облыстың ішкі Жымпиты, Фурманов, Чапаев, Тайпақ аудандарына мал мүлкімен еріксіз көшірілген. Олардың ыдырамай, бірыңғай орналасуына ерекше көңіл бөлінген. Алайда,

«Ел аман, жұрт тынышта жер аударып,

Зарлады-ау, Құм Нарынның жас баласы!» [10], – деп жоғарыда айтылған ақын Қ.Жұмағалиевтың анасы Жаңылғаным Өкенқызы жырлағандай, Оңтүстік Қазақстан жеріне көшкен шаруашылықтарға қарағанда облыстың ішкі аудандарына көшкен колхоздар жергілікті партия, кеңес органдарының үлкен ұйымдастырушылық шаралары арқылы жүзеге асқан, әрі мал мүлік бірге көшірілген. Сол сияқты, оңтүстікке қарағанда, бұл көшкен шаруашылықтардың адамдары жергілікті жағдайға тез бейімделіп, байырғы тұрғын халықпен тез тіл табысып кеткен [11, 92 б.].

Солай десекте, облыстың ішкі аудандарына депортацияға ұшыраған халықтың туған жерін қимағандағы әлеметтік-психологиялық жан қиналысын ел ішінде ауызша айтылатын әңгімелер анық аңғартады. Осы орайда әкем марқұмның: «Қайран Ордам, құмаршығы мен құмының сағызын айтсаңшы», – деп жиі айтатын сөзі жадымда сақталып қалыпты. Менің әкем өзінің 70 жастағы атасы туралы: «Өзге жердің топырағын аяғыммен баспаймын деп Ордадан осы Чапев ауданына келгенше жылап келіп еді, тілегі болды ма, жүк тиеген машинадан түсерде құлап, аяғы сынып, бір айдан кейін қайтыс болды», – деп отыратын.

Ал КСРО Суретшілер Одағының мүшесі, марқұм Саламат Өтемісов ағамыз Алматыдан елге келген соңғы бір сапарында: «Ордадан көшкенде мен 12 жасар баламын. Әкем колхоз басқармасы болды. Күнде абыр-сабыр. Адамдар үйге келіп, кіріп-шығып жатады. Бір күні әкем қасындағы адамдарға «Болмады, ертең көшетін болдық», – деді де шығып кетті. Артынан шықсам, әкем қораның артында жылап тұр екен. Қасына жайлап барған мені байқап қалып: «Балам-ай, әкеңнің көз жасын сенің көрмеуің керек еді, дегені есімде қалыпты», – деп мұңайғаны сәті әлі көз алдымда.

Сондай-ақ Ордадан депортацияланған көшті бастап шамамен 500 шақырым жердегі республиканың ішкі Чапаев ауданы (қазір Ақжайық ауданы, Алғабас ауылы) Киров колхозына келген Қадеш Иманғалиұлының қазақтың «Елім-ай» өлеңімен бір сарынды жазылған мына 30 шумақ өлең жолдары (беттің көлеміне қарай қысқартып беріп отырмыз – *Б.Б.)* кім-кімді де тебірентері анық.

Жыл еді мың тоғыз жыл елу екі,
Қаулы алды көшіруге біздің елді.
Зон (полигон-*ББ*) жасап біздің елді.
Осыған ыңғайлы боп Орда жері.
Осындай әрбір түрлі жағдайменен,
Қалайда ел көшуге тура келді.
Көшуде туған жерден болмады оңай,
Жоғарыдан келген бұйрық болды солай.
Өмірлік туған жерім мәкән болмай,
Осындай арманменен кеткен талай.
Жел соқса қайда бармас суда қайық,
Қонысымыз бар туған ата Жайық.
Туған жер оймен қырға амандасып,
Барлығын ақтық рет аралайық.
Аралап ақтық рет көрсек бәрін,
Ішінде ата-анамның жатқан жерін.
Қоштасып барлығының мәйітімен
Азырақ тарқатармыз іштің шерін.
Мәкәным қыр мен құмның арасындай,
Құм Нарын қалың орман панасындай.
Өсірген тәрбиелеп ата-анамның,
Кетелік бір күн түнеп моласына - ай,
Бабалар ақтық рет келіп тұрмын,
Әдеппен сәлемімді беріп тұрмын.
Бұрынғы тіршіліктерің ойға түсіп,
Қайтейін, көздің жасын төгіп тұрмын.
Жатсаң да тілекші бол бабаларым,
Туысқан үлкен - кіші балаларым,
Біз кеттік Ақжайыққа дәмі тартып,
Қалды ғой бабалармен қайран Нарын.
...Үн - түнсіз келе жатыр көшкен халық
Көңілсіз бір-біріне сөз айтарға.
«Кировке» кешке қарай келіп жеттік
Күтірге әр жердегі бөлініп кеттік.
Үйлерді әзірлеген беріп жатыр,
Түсіріп жүгімізді мәкен еттік.
Ұмтылмас үйренгенше туған жерім,
Қарсылап алып жатыр қосқан елім.
Не пайда өкінгенмен болған іске.
Қайырлы қоныс болғай келген жерім.

...Бұл жердің отырықшы халқыменен
Бұйырса, ел болармыз, араласып [12].

Демек, бұл бейбіт күнде атамекені әскери сынақ алаңына айналдырылып, елінен еріксіз қуылған Орда ауданы халқының жан тебіренісі. Ресей патша өкіметінің тапсырмасымен алғаш монографиялық еңбек жазған А.И. Левшин қазақтар жөнінде: «Қазақтар туған жерін, ата мекенін қатты қастерлейді, кір жуып, кіндік кескен жерінен ешкім ешқайда кетпейді» [13], – деп қазақ халқының туған жерін ерекше қадір тұтатын ұлттық мінезіне көңіл аударған болатын. Алайда тоталитарлық билік басындағылар қазақтың ұлттық ерекшелігімен санасып жатпады.

Қорыта айтқанда, Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанға күшпен қоныс аударылған халықтардың қасіретін, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін туған жері әскери сынақ аймағына айналып, ішкі депортацияға ұшыраған қазақ халқы да басынан кешірді. Ұлт тарихында орын алған бұл оқиға, жас ұрпақтың тәуелсіздіктің қасиетті ұғым екенін сезінуіне септігін тигізеді деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Коврин А. История военного полигона Капусти Яр http:// fb.ru/article /294887/ kapustin-yar-astrahanskaya-oblast-istoriya-poligona

2 Көбейсінов К. Нарыннан елордаға дейін. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 116 б.

3 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив (БҚОММ) 850-қ, 9-т, 1555 -іс.

4 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1075- іс.

5. Көбейсінов К. Ойсыраған орда // Егемен Қазақстан, 1996. 14 ақпан.

6 Боранбаева Б.С. Орал өлкесінің тарихи мәдениеті XIX ғ. II жартысы – XX ғ. I жартысы. Монография. – Орал. «БҚМУ РБО», 2019. – 202 б.

7 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1076 - іс.

8 БҚОММ 850-қ, 9-т, 920- іс.

9 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1246- іс.

10 Ықсанғали С. Орданың ойраны шыққан күн // Түркістан. 2012. 7 -маусым.

11 Бірімжаров Б.Қ. Бөкей Ордасы. Монография. – Орал. «Полиграфсервис». 2017. – 220 б.

12 Иманғалиев Қ. Қолжазба. Автордың жеке архивінен

13 Боранбаева Б.С. Капустин Яр әкелген қасірет // Түркістан. 2013. 7- қараша.

УДК 95(574)
МРНТИ 14.09.03

Бахтибаев А.А.[1], Омарова Р.А.[2], Абдурахманов Н.А.[3], Кадиргалиева А.Т.[4]

[1]к.и.н., РСИУ
[2]к.и.н., РСИУ
[3]к.и.н., РСИУ
[4]ст.преподователь, РСИУ
Шымкент, Казахстан, jan_707.90@mail.ru

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТВОРЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ К ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ ТРУДУ

Аннотация

Преподавателю должен быть передан в полном объеме такой вид обучения, как руководство самостоятельной учебно-познавательной, научно-исследовательской и профессионально-практической деятельностью студентов. В условиях перехода на платное обучение, когда рынок определяет приоритетные научные и производственные направления, возможна более качественная разработка преподавателями конкурентоспособных педагогических технологий, методик обучения, развивающих потенциальные возможности студентов, их стремление к знаниям, новаторству, творческой активности и профессионализму.

Ключевые слова: преподаватель, творческий потенциал, специалист.

А.А. Бахтибаев[1], Р.А. Омарова[2], Н.А. Абдурахманов [3], А.Т. Кадиргалиева [4]
[1]т.ғ.к., АӘИУ
[2]т.ғ.к., АӘИУ
[3]т.ғ.к., АӘИУ
[4]аға оқытушы, АӘИУ
Шымкент қ., Қазақстан, jan_707.90@mail.ru

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕҢБЕККЕ КӘСІБИ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ДАМЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Оқытушыға студенттердің өзіндік оқу-танымдық, ғылыми-зерттеу және кәсіби-практикалық қызметін басқару сияқты оқыту түрлері толық көлемде берілуі тиіс. Ақылы оқуға көшу жағдайында, нарық басым ғылыми және өндірістік бағыттарды анықтаған кезде оқытушылардың бәсекеге қабілетті педагогикалық технологияларды, студенттердің әлеуетті мүмкіндіктерін дамытатын оқыту әдістемелерін, олардың білімге, жаңашылдыққа, шығармашылық белсенділікке және кәсіпқойлыққа ұмтылысын неғұрлым сапалы әзірлеуі мүмкін.

Кілттік сөздер: оқытушы, шығармашылық әлеует, маман.

A.A. Bahtybaev[1], A.A.Omarova[2], N.A. Abdurakhmanov[3], A.T. Kadyrgalieva[4]
[1]Ph. D., RSIU
[2]Ph. D., RSIU
[3]Ph. D., RSIU
Senior lecturer, RSIU[4]
Shymkent, Kazakhstan, jan_707.90@mail.ru

TECHNOLOGIES OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND CREATIVE READINESS OF THE FUTURE TEACHER TO PEDAGOGICAL WORK

Abstract

The teacher should also be transferred in full to such types of training as the management of independent educational and cognitive, research and professional and practical activities of students. In the conditions of transition to paid education, when the market determines priority scientific and industrial directions, it is possible to develop more qualitative teachers competitive pedagogical technologies, teaching methods that develop the potential of students, their desire for knowledge, innovation, creativity and professionalism.

Keywords: teacher, creativity, specialist.

Спецификой учебной деятельности студентов школьных отделений педагогических колледжей и педагогических факультетов вузов является то, что она направлена на овладение педагогическим мастерством и творческим подходом к делу.

Сложность и творческий характер этого процесса подчёркивает В.И. Загвязинский: «Педагогическую деятельность издавна квалифицируют как творческую. Как и в любом виде творчества, в ней своеобразно сочетаются нормативные (вытекающие из установленных законов, правил) и эвристические (создаваемые

в ходе собственного поиска) элементы. В труде учителя немало типового, повторяющегося, устойчивого, отражённого в уже выявленных психолого-педагогических законах, принципах и правилах. Но немало также изменчивого, вариативного, индивидуального» [1, с.35].

Об этом пишет и Н.В. Савин: « Мастерство учителя проявляется в том, как он анализирует, исследует педагогическую ситуацию; как формулирует на основе многостороннего анализа цель и задачи собственной деятельности на более или менее продолжительный срок; как организует коллектив учащихся на решение этих задач; как соотносит решение многих задач обучения, воспитания и развития личности и коллектива; как на основе комплексного подхода организует общение и деятельность разных людей по решению педагогических задач в строго определённой системе [2, с.56].

Специфика и сложность профессионально-педагогической деятельности состоит в том, что всякое целенаправленное воздействие воспитателя на личность воспитанника своеобразно преломляется в сознании воспитанника, отражается в его поступках, характере общения и деятельности. И только тогда эти внутренние изменения личности школьника может предвидеть учитель, когда он владеет методами исследования всего педагогического процесса и отдельных ситуаций, в которых тесно взаимодействуют учащиеся и учитель».

В воспитательной и обучающей деятельности учителя своеобразно соотносятся стереотипное (задаваемое всякого рода регламентами: структурой педагогического процесса, программами, учебными и поурочными планами, а также опытом работы и т.д.) и импровизационное (предопределяемое самой спецификой педагогической деятельности, условиями её протекания: спрессованность во времени, калейдоскопичность постоянно возникающих педагогических ситуаций, постоянно меняющийся мир личности школьников и т.д.), образующее творческую насыщенность педагогической деятельности.

Для того чтобы творить, нужно усвоить образец активности человека творящего, путём подражания выйти на новый уровень овладения культурой и самостоятельно устремиться дальше.

Присваивая чужую, несомненно творческую, оригинальную теорию и используя её в новых условиях, в новой социальной ситуации, человек непременно вносит в неё элементы новизны на уровне модификации, переконструирования, что-то отбрасывает, что-то вносит своё в соответствии с новыми объективными условиями. Основная идея, предложенная другой творческой личностью, остаётся, а способы её осуществления – новые, индивидуальные.

Только после такого «творческого подражания», при наличии внутренней мотивации, человек способен подняться на высший уровень творческой деятельности. Творческая педагогическая деятельность – это совокупность действий в постоянно меняющейся ситуации, требующей от учителя профессиональной открытости новому; профессионально-творческих действий, приёмов, способов, умений, техники, технологии реализации педагогической деятельности; владения несколькими видами педагогической деятельности, свободного, лёгкого перехода от одних к другим; выполнения профессиональной деятельности в меняющихся и особых (экстремальных) ситуациях; создания и внедрения новых способов педагогической деятельности, инноваций в педагогический процесс; умения, связанных с эмоционально-выразительной сферой педагога.

Развитие творческой готовности к педагогическому труду – это не дополнительная постановка цели профессионального педагогического образования. Это его максимально достижимый результат, требующий использования соответствующих технологий.

В современной педагогике под технологией понимается взаимосвязанная система действий, направленная на решение педагогических задач. Различают общие и частные технологии. К общим технологиям относят действия педагога по осуществлению целостного педагогического процесса, к частным – конкретные формы и методы педагогической деятельности. В процессе профессионального обучения студентов педвузов всё более получают признание творческие технологии. Определяющим условием при организации таких занятий является личностная включённость каждого участника в творческую деятельность, что позволяет выйти за рамки обычного формирования умений и навыков, перевести этот процесс в личностную сферу, когда развиваются способности к поиску, открытости, восприимчивости нового, необычного.

Для формирования у будущих учителей направленности на творческую деятельность используются различного рода игровые технологии и коллективные творческие дела, которые во многом снимают психологические барьеры, создают непринуждённую рабочую атмосферу, способствуют развитию навыков коммуникации.

Например, обсуждение за круглым столом таких тем, как:

* Почему я выбрал профессию учителя.
* Какого ученика я хотел бы учить.
* Каким бы я хотел видеть своего преподавателя.
* Почему дети не хотят учиться.

Сегодня большое внимание уделяется игровой деятельности как одной из наиболее эффективных форм обучения. Целесообразность использования игры при развитии творчества состоит в том, что из самого факта существования правил игры вытекает необходимость импровизационного характера игровых действий. Ведь смысл игры состоит не в максимальном исполнении правил – в этом случае игра теряет свою привлекательность, а в импровизации игровых действий [3, с.105].

Таким образом, игра является творческим по своей сути видом деятельности, представляющим, в силу своей условности, максимальные возможности студенту для развития свободных действий, что и определяет творческий потенциал игры.

Подобные игры способствуют развитию ряда психофизических особенностей личности (внимания, памяти, фантазии и воображения, умения «снимать» излишнее мышечное напряжение, создания творческого самочувствия). Первоначально большинство заданий и упражнений может быть напрямую не связано с профессиональной деятельностью, а направлено на развитие общих способностей, навыков и умений. Постепенно задания должны усложняться и наполняться содержанием, связанным с профессионально-педагогической деятельностью.

Особое место в развитии творческой готовности к педагогическому труду занимают театральные технологии. Эффективность этих технологий обусловливается следующим:

- активизируется интерес не только к театральному искусству, но и к искусству вообще, так как театр – это синтетический вид искусства;

театр – коллективный вид искусства, следовательно, театральные игры и упражнения способствуют улучшению психологической атмосферы, поднимают студентов на новый уровень взаимоотношений, формируют человека, владеющего и телом, и словом, умеющего слушать, а главное «слышать», понимать своего партнёра;

- театральные упражнения содействуют развитию фантазии, памяти, внимания, чувства ритма, пространства и времени, слова и др.

Одной из основных форм обучения будущих актёров и режиссёров является «этюд» - небольшая законченная история (событие, действие). Этюд находит применение и в системе подготовки учителя. Этюд осуществляется практически экспромтом. Оговариваются лишь «предлагаемые обстоятельства», т.е. где и когда происходит действие, а само действие и диалоги рождаются при непосредственном исполнении. Этюды различают как по количеству участников (групповые, парные, индивидуальные), так и по целям их выполнения. В этюде может быть задан конечный результат, к которому исполнители должны обязательно прийти, а средства его достижения выбираются самостоятельно во время непосредственного проигрывания. Могут быть заданы только характеры участников, или перед каждым из них ставится цель, в этом случае результат неизвестен и будет зависеть от способности каждого из исполнителей достичь своей цели. Всё это само по себе требует максимальной творческой активности, навыков импровизации, умения оценить ситуацию действия партнёра по общению и свои собственные, найти более рациональный вариант поведения. [4, с.108]

Целесообразно использовать этюдные задания типа:

- оправдай позу;
- продолжи действие;
- оживи картину;
- обсуждение темы в заданных характерах;
- действия в предлагаемых обстоятельствах;
- закончить ситуацию, предложенную другой группой.

При развитии креативного компонента обучение студентов должно быть направлено на:

- развитие интеллектуально-творческих способностей;
- формирование качеств, присущих творческой личности;
- развитие направленности на творческую деятельность.

С этой целью необходимо использовать творческие технологии, т.е. задания, упражнения, этюды, позволяющие студентам максимально «раскрыться», выявить свои потенциальные возможности, развить наиболее значимые для осуществления творческой педагогической деятельности качества, а также

снижающие психологические барьеры, связанные с неуверенностью в себе, своих силах и возможностях, позволяющие почувствовать себя свободной личностью, способной действовать и творить в любой нестандартной ситуации.

Подтверждают свою жизненность задания, в основе которых лежат тесты на креативность:

- оригинальное название;
- звуки и впечатления (тест Е.Торренса);
- символическая продукция (тест Д.Гилфорда);
- ассоциации;
- способность к метафорам (тест Ф.Баррона);
- изобретатель;
- драматический этюд (тест Е.Торренса);
- моделирование сюжета;
- мыслительная перестановка …..

Задания, направленные на развитие креативности, легко варьируются (усложняются или упрощаются). Кроме того, они могут, оставаясь такими же по форме, наполняться различным содержанием.

Содержание конкретных заданий, которые могут быть использованы в работе со студентами могут быть следующими:

- предлагается сформулировать цели, задачи, а также определить «сверхзадачу» (ради чего) своей будущей педагогической деятельности;

предлагается разработать план урока с целями и задачами (тема по выбору) разных классах; студентам даётся план урока из методички, необходимо разработать свой, но на ту же тему. Сложность данного задания состоит в том, что, имея перед собой определённый стандарт, не всегда от него легко уклониться, найти своё оригинальное решение. Подобные задания заставляют студентов искать новые средства, методы, пути для творческого обогащения собственных знаний и опыта.

- дидактическая игра «Творческие задания». Студенты делятся на два-три творческих коллектива, каждому из которых предлагается разработать комплекс заданий, развивающих творческие способности детей в рамках различных учебных предметов, например:

- одна группа готовит задания для уроков математики;
- другая – для уроков русского языка;
- рисования и т.п.

На подготовку отводится не менее недели, после чего каждый авторский коллектив представляет свою минипрограмму, обосновывая и доказывая её эффективность. В обсуждении проекта принимают участие все остальные коллективы, задавая вопросы, уточняя, выдвигая сомнения. После этого определяется лучшая система заданий, которая рекомендуется к использованию на уроках в период педагогической практики. [5, с.89]

Для развития операционно-оценочного компонента профессионально-творческой готовности основной упор делается на формирование эмоционально-выразительной сферы будущих педагогов, проектировочных навыков и умений, навыков общения и разрешения конфликтных ситуаций, рефлексивной оценки своих действий и самого себя. Здесь наиболее эффективными будут театральные технологии, так как ролевые игры с элементами драматизации способствуют развитию именно исполнительских, операционных навыков, умений действовать и общаться.

В ролевой игре студенты знакомятся с ситуациями, которые ставят их перед необходимостью изменить свои установки. Интенсификация обучаемости достигается не просто выполнением действий, а включением в процесс драматизации, когда возникает необходимость проявить активное воображение конструирование образа своей личности. При этом основное место в учении занимает не продукт, предоставляемого в качестве конкретного навыка или знания конкретного содержания, а развитие в определённом направлении личности.

Особенной эффективны задания, связанные с эмоциональной памятью. Не случайно личностный подход в изучении креативности характеризуется особым вниманием к эмоциональным факторам. Это, прежде всего упражнения

* этюды с использованием «магического» «если бы…» (по К.С. Станиславскому).

* если бы я был…, *если бы у меня был такой характер…,

* если бы я был в таких предлагаемых обстоятельствах…,

Подобные задания всегда эмоционально насыщены, развивают различного рода исполнительские

навыки, а в ряде случаев и коммукативные (действие в парных и групповых этюдах). Кроме того, актёрский тренинг позволяет снять некоторые психологические барьеры:

- боязнь показаться смешным,
- страх публичной обстановки.

Привлекательность, яркость заданий вызывают активный положительный отклик у студентов, что в конечном итоге способствует развитию их мотивационной сферы.

Знания и умения, получаемые студентами в процессе обучения, должны отрабатываться не только в условиях моделирования педагогической деятельности. На педагогической практике студентам предлагается разработать несколько композиций одного урока, подобрать различные варианты заданий по одной теме, апробировать нестандартные формы занятий.

С развитием творческой готовности к педагогическому труду тесно связано формирование у студентов коммуникативных и рефлексивных способностей, умений и навыков. Как известно, отсутствие активной рефлексивной позиции исключает возможность его саморазвития. Саморазвитие – это творческое отношение индивида к самому себе, создание им самого себя в процессе активного воздействия на внешний и свой внутренний мир с целью их преобразования. Умение дать объективную оценку самому себе и своей профессиональной деятельности, с одной стороны, завершает творческий процесс, а с другой – становится началом нового, более высокого уровня творчества.

Для формирования навыков творческого саморазвития студентов нашло эффективное применение тренинговых форм занятий.

В тренинговой группе постоянно действует обратная связь. Член группы может активно экспериментировать, используя различные стили общения, усваивать и обрабатывать совершенно иные, несвойственные ему ранее коммуникативные умения и навыки, ощущая при этом психологический комфорт и защищённость. Задача группы – помочь участнику выразить себя своими индивидуальными средствами.

Ядром тренинга являются задания, направленные на развитие умений разрешать различного рода конфликтные ситуации. Именно в таких критических, чаще всего непредвиденные ситуациях необходимо максимальное проявление творческих способностей учителя (умение видеть суть конфликта, быстро просчитывать варианты его разрешения, а также видеть возможные последствия).

Примерами заданий, которые используются в тренинговых группах, являются:

* Коллективный рассказ;
* Дорисуй;
* Пойми меня;
* Портрет;
* Взаимное интервьюирование …

Особое место в серии заданий занимает упражнение «Рефлексия». Каждый студент оценивает в различной форме своё состояние, настроение в начале и в конце занятия. Иногда предлагается изобразить своё состояние только жестом и мимикой, иногда оценить в баллах, иногда охарактеризовать одним словом, нарисовать, пропеть, соотнести по ассоциации с цветом, погодой и т.п.

Такое задание постепенно вырабатывает привычку периодически вставать в рефлексивную позицию по отношению к самому себе, что очень важно при осуществлении творческой деятельности.

С этой же целью студентам рекомендуется в течение всего времени вести на занятиях тренингом дневник, который необходимо заполнять ежедневно. Дневник включает в себя три раздела:

- Моё настроение в течение дня.
- Общение и конфликты.
- Мои творческие дела.

Основная часть заданий проводится в форме этюдов, когда моделируются различные ситуации общения (как бытового, так и профессионального). Предлагаются ситуации, которые нужно разыграть, найти решение, выйти из конфликта, используя разные стили общения, занимая различные позиции в общении («взрослый», «родитель», «дитя»), используя известные приёмы «активного слушания», приёмы погашения конфликта.

Выбирая, пробуя, входя в противоположные по стилю поведения образы, студенты самостоятельно ищут и находят свою тактику поведения, свой индивидуальный стиль общения и деятельности. Наличие рефлексивных навыков, умение давать оценку своим поступкам, действиям, профессиональным знаниям и навыкам составляет непременное условие саморазвития и самовоспитания личности педагога.

Список использованной литературы:

1. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. – М., 1987. – С.13.

2. Савин Н.В. Основы общей психологии. – М., 1940. – 375 с.

3. Ершов П.В. Воровство и обман в науке. – СПб., 1998. – 450 с.

4. Рубинштейна С.Л. Проблема креативности личности // Психология творчества. – М., 1990. – С. 131-148.

5. Обуховский К. О предмете и методе исследования творческих способностей // Психологический журнал. 1995. №5. – С. 131-148.

УДК 327
ГРНТИ03.20.11

Ибрагимова А.Т.[1]

[1]*докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан*

ТОРГОВАЯ ВОЙНА МЕЖДУ КИТАЕМ И США: ЧТО ПРОИЗОЙДЕТ В ОТНОШЕНИЯХ США И КИТАЯ В 2020 ГОДУ

Аннотация

В 2018 году в США окончательно оформился двухпартийный консенсус, в основе которого лежит курс на сдерживание Китая в военной и технологической сферах, а также уход от зависимости американской экономики от КНР. Главным геополитическим событием 2018-2019 годов стало обострение противостояния между двумя мощнейшими державами современности – США и Китаем. Самыми заметными эпизодами этой конфронтации стала объявленная Вашингтоном торговая война, а также октябрьская речь вице-президента США Майкла Пенса в Гудзоновском институте, которую уже сравнивают с Фултонской речью Черчилля. 2019 год стал не менее сложным для отношений двух сверхдержав.

Ключевые слова: торговая война, товары, конкуренция, Китай, США, КНР, товар, пошлина.

А.Т. Ибрагимова[1]

[1]*Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанті Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙ МЕН АҚШ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ СОҒЫСЫ: 2020 ЖЫЛЫ АҚШ ПЕН Қытай АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА НЕ БОЛАДЫ

Аңдатпа

2018 жылы Америка Құрама Штаттарында екіжақты консенсус пайда болды, ол Қытайды әскери және технологиялық салаларға қосу саясатына, сондай-ақ американдық экономиканың ҚХР-ға тәуелділігін болдырмауға негізделген. 2018-2019 жылдардағы басты геосаяси оқиға біздің заманымыздың ең күшті екі держава - АҚШ пен Қытай арасындағы қарама-қайшылықтың шиеленісуі болды. Бұл қарама-қайшылықтың ең көрнекті эпизодтары Вашингтон жариялаған сауда соғысы, сонымен қатар қазан айындағы АҚШ вице-президенті Майкл Пенс-тің Хадсон институтында сөйлеген сөзі болды, ол қазірдің өзінде Черчилльдің Фултон сөзімен салыстырылады. 2019 жыл екі державаның қарым-қатынасы үшін одан да қиын болды.

Түйін сөздер: сауда соғысы, тауарлар, бәсекелестік, Қытай, АҚШ, Қытай, Қытай, тауарлар, баж.

Ibragimova A.T.[1]

[1] *PhD student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyova, Nur-Sultan, Kazakhstan*

A TRADE WAR BETWEEN CHINA AND THE USA: WHAT WILL HAPPEN IN THE RELATIONS OF THE USA AND CHINA IN 2020

Abstract

In 2018, a bipartisan consensus finally emerged in the United States, which is based on the policy of containing China in the military and technological spheres, as well as avoiding the dependence of the American economy on the PRC. The main geopolitical event of 2018-2019 was the escalation of the confrontation between the two most powerful powers of our time - the United States and China. The most notable episodes of this confrontation were the Washington-declared trade war, as well as the October speech by US Vice President Michael Pence at the Hudson Institute, which is already being compared to Churchill's Fulton speech. 2019 has become no less difficult for the relations of the two superpowers.

Keywords: trade war, goods, competition, China, USA, China, China, goods, duty.

Торговое противостояние между Вашингтоном и Пекином началось в середине 2018 года, когда каждая страна ввела дополнительные тарифы на импорт общей стоимостью в 50 миллиардов долларов. Президент США Дональд Трамп в стремлении вернуть американский капитал обратно в страну начал вводить заградительные пошлины на товары, произведенных на территории Китая. Сперва пошлины были введены на сталь и алюминий. В ответ Пекин приостановил действие пониженных тарифов на некоторые товары, импортируемые из США. Затем США ввели заградительные пошлины еще на ряд китайских товаров, КНР ответила тем же [1].

С тех пор напряженность только растет – обе стороны принимают все новые ответные меры.

В первые месяцы 2018 года резко обострились (по инициативе американской стороны) торгово-экономические отношения между США и Китаем. США опубликовали список из 1,3 тыс. товаров, импортируемых ежегодно из КНР. На эту продукцию стоимостью примерно $50 млрд. будут наложены высокие тарифы. В список попало телекоммуникационное, аэрокосмическое, машиностроительное оборудование. Китайское правительство объявило 4 апреля 2018 года о введении 25-процентной пошлины на 106 наименований американских товаров, включая автомобили, соя-бобы и химическую продукцию [2].

Проявившаяся в 2018 году «новая нормальность» в американо-китайских отношениях – результат сложения трех сил.

Во-первых, это все более уверенное поведение Пекина на международной арене, вызванное превращением Китая в глобальную державу, уступающую по совокупной национальной мощи только США. Это поведение выражается в создании искусственных островов в Южно-Китайском море и превращении их в опорные пункты для китайского флота, появлении первой зарубежной базы Народно-освободительной армии Китая в Джибути, глобальной экспансии китайских компаний, в особенности технологических вроде Huawei и Alibaba, а также в инвестициях в рамках программы «Один пояс и один путь» [3].

Китай стал все более явно конкурировать с США. Главное поле конкуренции – технологическое лидерство, которое определит расстановку сил в мире. США, в принципе, не против подобной конкуренции, однако их не устраивает тот факт, что Китай использует в конкурентной борьбе нечестные приемы, к которым американцы относят кибершпионаж, ограничение доступа на внутренний рынок вопреки данным при вступлении в ВТО обещаниям, а также масштабные программы господдержки для «национальных чемпионов». Наконец, стремление Пекина обеспечить себе военно-политическое доминирование в Восточной Азии, потеснив там США, тоже стало слишком заметным. В итоге в Америке за 2018 год окончательно оформился широкий двухпартийный консенсус, в основе которого лежит курс на сдерживание Китая в военной и технологической сферах, а также демонтаж взаимозависимости между экономиками США и КНР.

Второй фактор – это изменение отношения к Китаю в Америке, непосредственно связанное с превращением КНР в глобального конкурента США. Поддержка США идеи принять Китай в ВТО была ошибочной. С такой оценкой выступило Управление торгового представителя США в своем ежегодном отчете Конгрессу. Становится ясно, что США ошиблись, оказывая поддержку вступлению Китая в ВТО на условиях, которые доказали неэффективность того, чтобы обеспечить появление в КНР открытого, ориентированного на рынок торгового режима, – говорится в отчете Управления торгового представи-теля. – Сейчас вполне понятно, что правил ВТО недостаточно для того, чтобы ограничить поведение КНР, идущее вразрез с принципами свободной торговли. Отчет, подготовленный Управлением торгового представителя, является признаком растущей торговой напряженности между Вашингтоном и Пекином [3].

Смысл позиции США состоит в том, что на сегодня в ВТО большая часть членов – это развивающиеся страны, и они обладают некими, если говорить формально, привилегиями. Если присоединиться к организации со статусом развивающейся страны, то можно получить так называемый специальный дифференцированный режим. И получилось так, что значительное число стран имеют привилегии этого режима, которые дают возможность избегать строгих обязательств. Государства с таким статусом могут поддерживать более высокие пошлины на некоторые товары, могут гораздо медленнее выполнять обязательства по ТРИПС (Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности) и т.д. Американцы говорят, что ряд этих стран, в первую очередь Китай и Индия, достигли в последние годы значительного экономического прогресса, но до сих пор пользуются особым режимом, а это несправедливо.

Наконец, третий фактор обострения отношений между США и КНР — это президент Дональд Трамп. Уже давно, еще до начала политической карьеры, он считал Китай источником многих экономических проблем США. В том же убеждены люди, которых президент назначил на высокие посты в своей администрации. Лицом антикитайского курса Трампа стал советник президента по вопросам торговли Питер Наварро, однако и другие высокопоставленные чиновники не скрывают своих жестких взглядов.

Рассмотрим предполагаемые последствия торговой войны между КНР и США.

Фактически, у США нет рычагов воздействия на членство КНР. «В ВТО в отличие от других международных организаций, таких как МВФ или Всемирный банк, нет управляющего органа. Президент США Д.Трамп и его экономический советник Г.Кон заявили о необходимости введения штрафа для китайской стороны. По словам Д.Трампа, Китай вынудил компании из США передать ему интеллектуальную собственность в качестве платы за ведение бизнеса на своей территории.

Список ответных мер, к которым может прибегнуть Китай, велик и хорошо известен. В первую очередь, Пекин может сократить закупки американских товаров и замучить крупные американские компании, активно работающие на китайском рынке, всевозможными проверками и расследованиями. В Пекине не скрывают, что могут отомстить в первую очередь американскому бизнесу. Китайские институты уже ищут отрасли промышленности, представители которых поддерживают Д.Трампа и которые пострадают больше всего, если дело дойдет до настоящего столкновения. Большинство американских бизнесменов считают, что любительские действия президентской администрации могут сильно навредить американским компаниям. Момент выбран как обычно неудачный, когда Китай активно переходит к экономике, в основе которой внутренний потребительский спрос. Сейчас самый благоприятный момент для проникновения американского бизнеса на китайские рынки, но Вашингтон сам вставляет палки в колеса американским компаниям, желающим работать в Китае.

Изначально на стол президенту США легли меры в отношении продукции на $30 млрд., но он настаивал на более жестком подходе. Китай объявил, что в ответ на ограничения на ввоз в США алюминия и стали планирует повысить пошлины на 128 наименований американских товаров, импорт которых в Китай, по статистике 2017 года, составил $3 млрд., а также призвал США воздержаться от новых протекционистских мер [2].

Администрация Трампа проводит хитрую внешнеторговую операцию. США заставляют Китай увеличить закупки американского сжиженного природного газа (СПГ) под угрозой введения антикитайских торговых пошлин. Так Д.Трамп убивает сразу двух зайцев – сокращает торговый дефицит с Китаем и заодно пристраивает американский СПГ в условиях мирового перепроизводства этого вида топлива. При этом Китай и так уже занимает 3-е место по объемам закупок американского СПГ после Мексики и Южной Кореи. К 2030 году Китай, как ожидается, нарастит импорт СПГ до 82 млн. т. Даже если весь этот объем будет закупаться в США, его вклад в торговый баланс составит почти $28 млрд. Однако такой вариант крайне маловероятен – у Китая уже есть долгосрочные контракты с другими поставщиками сжиженного газа, в первую очередь с Катаром и Австралией. В 2030 году такими договоренностями не охвачено 40 млн т прогнозируемого импорта, то есть 13,5 млрд. долл.

Китай как ярый противник политики протекционизма в ответ на меморандум Трампа также обнародовал свой список импортируемых из США товаров, на которые могут быть введены пошлины. Список состоит из 128 позиций. Пошлина на них может составить от 15 до 25%. Однако если Штаты хотят обложить пошлинами китайские товары на сумму в $60 млрд., то запрос КНР куда скромнее – сумма их притязаний не более $3 млрд. При этом отмечается, что Пекин введет обозначенные пошлины только в случае, если не удастся достигнуть компенсационного соглашения с США. Что примечательно, в

качестве одного из основных аргументов американской стороны о необходимости введения пошлин называется значительный торговый дефицит в отношении с Китаем. В частности, по оценкам американской стороны, дефицит составляет от $375 млрд. до $504 млрд.

Структурные причины заключаются в том, что США и Китай специализируются на разных группах товаров. У них различные сравнительные преимущества в торговле. Китай имел преимущество по трудоемким товарам и по продуктам обрабатывающей промышленности, и он в больших количествах экспортировал свою продукцию в США. Макроэкономическая же проблема американской экономики состоит в том, что в США низкая норма сбережения, прежде всего у домохозяйств. А раз у страны низкая норма сбережения, значит, у нее будет торговый дефицит. Таким образом, торговый дефицит США по объективным причинам возник и увеличивается. Политика китайских властей может эту ситуацию усугублять, но она не является первопричиной. Американцы могут требовать уступок от КНР по конкретным позициям. Но сбалансировать торговлю таким образом невозможно.

Китай принял технологический вызов США и объявил об импортозамещении компьютерных разработок. В КНР признают, что на этом пути возможны локальные провалы и ошибки, но в Пекине готовы с ними смириться ради глобальной цели – превращения страны в высокотехнологичную сверхдержаву. Пекин не испугался введенного ранее Вашингтоном семилетнего запрета на поставки американских высокотехнологичных компонентов телекоммуникационному гиганту – китайской компании ZTE Более того, в Китае считают сложившую ситуацию хоть и непростой, однако подходящей для того, чтобы вывести страну на принципиально новый уровень развития. В Китае рассматривают американские санкции уже не просто как торговые трения, а как элемент глобальной конкуренции двух мощных государств за право называться высокотехнологичной державой.

Один из поводов для недовольства США состоит в том, что некоторые китайские компании ощутимо продвинулись в исследовании и реализации технологий в области телекоммуникационного стандарта связи нового поколения 5G. По мнению китайских специалистов, единственный выход из этой ситуации – стимулирование собственных исследований и разработок, привлечение к этому дополнительных ресурсов, включая долгосрочную господдержку [2].

В июле 2018 г. МИД КНР осудил план Белого дома обложить дополнительно пошлинами китайский импорт на $200 млрд. Назвав курс США протекционистским, Пекин призвал соблюдать правила ВТО и оберегать мировые производственные связи. За этими тирадами кроется его стремление перетащить на свою сторону в споре с США страны Европы, Азии и даже те внутриполитические круги, которые недовольны Трампом.

В июле в Пекине открылся саммит Китай–ЕС. Китайцы, используя огромный объем торговли с объединением, хотели договориться о совместном противостоянии протекционизму Белого дома. Ради этого они предложили европейцам выгодные условия для инвестиций. Но Брюссель опасается усиления влияния Китая на Восточную Европу и подозревает его в краже технологий. Евросоюз – крупнейший импортер китайских товаров. В то же время Китай для ЕС второй рынок в мире по масштабу экспорта. Ежедневный торговый оборот между КНР и сообществом составляет $1,18 млрд. в день. Китай смотрит на ЕС как на нового лучшего партнера на фоне торговых противоречий с США.

С точки зрения перспектив экономического развития Китай смотрит в будущее с большой уверенностью. Через 10, может быть, через 15 лет Китай становится первой экономикой мира не только по паритету покупательной способности, но и по пересчету валового внутреннего продукта в валюте. То есть, если сейчас Китай является крупнейшей мировой экономикой только по паритету, то в 2030-2035-м он станет экономикой номер один во всем мире. Но Китай постоянно подчеркивает, что его возвышения бояться не надо. Он не пойдет по пути, которым шли империалистические державы в XIX и XX веках. Китай не будет заниматься территориальной экспансией, а будет соблюдать существующие правила

В конце июля 2018 г. председатель КНР Си Цзиньпин начал поездку по Африке. В программу поездки Си Цзиньпина входили Сенегал, Руанда, ЮАР и Маврикий. Посещая эти государства, он стремится показать дружеское отношение КНР к африканцам, подчеркнуть, что они могут рассчитывать на китайскую поддержку в экономическом развитии. Накануне поездки Си США выступили с предупреждением африканцам. Большие инфраструктурные проекты Китая экономически не оправданны. Они могут завести бедные страны в долговую ловушку Как отмечают эксперты, влияние Китая в регионе южнее Сахары увеличивается. Китай – крупнейший торговый партнер Африки, он обогнал США почти десять лет назад. Согласно официальной статистике, еще в 2014 году объем двусторонней торговли

достиг $220 млрд. Пекин считает необходимым демонстрировать, насколько важна для него Африка. Африка поставляет сырье, африканские страны в ООН нередко выступают, подобно политическому блоку, в поддержку позиции Китая. Характерно, что первую свою военную базу за рубежом Китай создал именно в Африке – в государстве Джибути. Цели Китая остались прежними: использование сырьевых ресурсов континента, выращивание для Китая и для рынков третьих стран сельхозпродукции. И, кроме того, опираясь на свою экономическую мощь, Китай обеспечивает себе дополнительную поддержку на международных форумах. По сравнению с Западом у Китая есть такой выигрышный козырь, как невмешательство во внутренние дела. накануне поездки Си США выступили с предупреждением африканцам – инфраструктурные проекты Китая экономически не оправданны. Они могут завести бедные страны в долговую ловушку.

В заключение, в ЮНКТАД решили изучить последствия торговой войны, развернувшейся между двумя крупнейшими мировыми экономиками. Главный вывод – пострадали обе стороны. Так, введение дополнительных тарифов на ввоз в США китайских товаров привел к сокращению импорта из Китая на 25 процентов. Освободившимся местом на американском рынке воспользовались Тайвань (провинция Китая), Мексика, Евросоюз, Вьетнам и другие. Впрочем, по данным экспертов, Китай, который стремится удержать свой сегмент рынка, с некоторых пор начал снижать экспортные цены [4].

В США противостояние почувствовали на себе американские потребители, которым приходится покупать товары по более высоким ценам. Авторы данного исследования не изучали, как китайские тарифы отразились на конкурентоспособности американских товаров, однако они полагают, что ситуация, скорее всего, развивается по аналогичному сценарию: китайские потребители платят более высокую цену, а экспортеры в США несут убытки.

Список использованной литературы:

1 Медленный рост экономик в основном связан с конфликтом КНР и США — эксперт: https://regnum.ru/news/economy/2827364.html

2 Лаумулин М.Т. Основные противоречия между США и КНР на современном этапе // https://isca.kz/ru/analytics-ru/2989

3 Габуев А. «Большая двойка»: что произойдет в отношениях США и Китая в 2019 году // https://www.rbc.ru/opinions/politics/02/01/2019/5c20d3ff9a7947ca00870e85

4 Торговая война между США и Китаем: новое исследование ЮНКТАД // https://news.un.org/ru/story/2019/11/1366471

ӘӨЖ 594-32
МРНТИ 11.25.31

Е.А. Изтелеуова[1], А.С. Шенин[2], А.Н. Оспанова[2]

[1]Аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[2]т.ғ.к., аймақтану кафедрасының доценті, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[3]PhD, аймақтану кафедрасының профессоры, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

elena4bob@gmail.com[1], shenin.andrei@gmail.com[2], ospanovaa@mail.ru[3]

АҚШ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН АУҒАНСТАНДА: АМЕРИКАНДЫҚ ИСТЕБЛИШМЕНТ ІШІНДЕГІ АЙҚЫН ЕМЕС ПЕРСПЕКТИВАЛАР МЕН КОНСЕНСУСТЫҢ ЖОҚТЫҒЫ

Аңдатпа

Осы мақала аясында авторлар АҚШ-тың Ауғанстандағы соғысқа қатысу мәселесіне, сондай-ақ Орталық Азия елдерімен өзара қарым-қатынас мәселесіне американдық саяси истеблишмент ішіндегі көзқарастардың полярлығын зерттейді. Мүдделер тобының әрқайсысы Талибанмен диалог орнату, американдық әскерилердің санын ұлғайту және Ауғанстанның ішкі мәселелеріндегі Қытай, Ресей, Үндістан және Иран сияқты өңірлік державалардың рөлі үшін әртүрлі шешімдер ұсына отырып, әскери науқанның болашағына өз көзқарасын білдіріп отыр. Сондай-ақ, осы топтардың кейбіреулері Ауғанстан Үкіметі мен Талибан арасындағы келіссөздерге делдал ретінде шыға алатын Орталық Азияның жекелеген елдеріне назар аударуды ұсынады.

Кілт сөздер: Өзбекстан, Қазақстан, АҚШ, Ауғанстан, Талибан, мүдделер топтары, медиация.

Изтелеуова Е.А.[1], Шенин А.С.[2], Оспанова А.Н.[2]
[1]докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[2]к.и.н., доцент кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[3]PhD, профессор кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

США В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И АФГАНИСТАНЕ: НЕЯСНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И ОТСУТСТВИЕ КОНСЕНСУСА ВНУТРИ АМЕРИКАНСКОГО ИСТЕБЛИШМЕНТА

Аннотация

В рамках данной статьи авторы исследуют полярность взглядов внутри американского политического истеблишмента на проблему участия США в войне в Афганистане, а также взаимоотношения со странами Центральной Азии. Каждая из групп интересов имеет свой собственный взгляд на будущее военной кампании, предлагая различные решения для установления диалога с Талибаном, увеличению группировки американских войск, и роли региональных держав – Китая, России, Индии и даже Ирана во внутренних проблемах Афганистана. Также, некоторые из этих групп предлагают обратить внимание на отдельные страны Центральной Азии, которые можно привлечь в качестве посредника к переговорам между правительством Афганистана и Талибаном.

Ключевые слова: Узбекистан, Казахстан, США, Афганистан, Талибан, группы интересов, медиация.

Ye.A. Izteleuova[1], A.S. Shenin[2], A.N. Ospanova[3]
[1]PhD Student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city, Kazakhstan
[2]PhD, Associate Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city, Kazakhstan
[3] Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city, Kazakhstan

USA IN CENTRAL ASIA AND AFGHANISTAN: UNCLEAR PERSPECTIVES AND LACK OF CONSENSUS WITHIN THE AMERICAN ESTABLISHMENT

Abstract

In this article, the authors explore the polarity of views within the American political establishment on the problem of US participation in the war in Afghanistan, as well as relations with the countries of Central Asia. Each of these groups has its own vision on the future of U.S. military campaign offering various solutions for the dialog with Taliban, increase U.S. troops, support of Afghanistan government, and role of regional powers such as Uzbekistan, China, Russia, India and even Iran in Afghanistan's domestic affairs. Also, some of these groups offers to find a mediator among Central Asian countries for the negotiations between Afghanistan government and Taliban.

Key words: Kazakhstan, Uzbekistan, USA, Afghanistan, Taliban, interest groups, mediation.

2017 жылдың қаңтар айында Ауғанстандағы АҚШ және НАТО әскери күштерінің қолбасшысы генерал Джон Николсон қалыптасқан жағдайды "тұйық" деп атады. Жарты жылдан кейін президент Дональд Трамп мәселені шешу үшін үш пунктке негізделген жаңа стратегияны ұсынды.

Бірінші бағыт Ауғанстандағы жағдайды жақсарту үшін әскери, дипломатиялық және экономикалық шаралардан кешенді тәсілді қолдануды қамтыды. Сондай-ақ Талибан және басқа да террористік топтармен күресте жауынгерлік авиацияны белсенді қолдану қарастырылды (2018 жылдың қаңтар-ақпанында АҚШ әскерді Ауғанстанға Ирактан көшіруді бастады). Экономикалық шаралар ауған үкіметіне экономикалық көмек көрсетуді жалғастырудан тұрады, бірақ қажетті реформаларды жүргізу ісінде жергілікті шенеуніктердің табыстарына қатаң негізделе отырып қарастырылады [6]. АҚШ-тың дипломатиялық шаралары аясында Талибанмен ресми Кабул арасындағы бейбіт келіссөздерге жәрдемдесуді жоспарлады, рас, алайда бастапқыда қарама-қайшылық анықталды, себебі АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Рекс Тиллерсонның кеңесі ресми баспасөз хабарламасында АҚШ-тың қандай да бір алдын ала шарттарсыз бейбіт келіссөздерді қолдайтынын атап өтті, ал Трамп сөз сөйлеу кезінде тыңдаушылардың назарын талибтермен диалог сәтті әскери іс-қимылдардан кейін ғана мүмкін екенін атап өтті [7].

Екінші бағыт АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуінің қандай да бір нақты күнінен толық бас тартуын көздейді. "Американың жаулары біздің жоспарларымызды білмеуі керек немесе біз кеткенше дейін күте тұрамыз деп үміттенбеуі керек, оның орнына жаңа тәсіл Ауғанстандағы болып жатқан нақты жағдайдан әрекет етуге көмектеседі", - деп мәлімдеді Трамп [6]. АҚШ сарбаздары үйге қайтып оралуы үшін нақты қандай жағдай болуы тиіс екенін президент нақты ашпады, алайда кейінірек генерал Николсон мен АҚШ вице-президенті М.Пенс өз сөздерінде Ауған күштерінің өзін-өзі қорғауға және Үкіметтің елдің барлық аумағында қауіпсіздікті өз бетінше ұстап тұру қабілеті негізгі критерий болатынын түсіндірді – бұл үшін Кабулда таяу болашақта шамамен 11 мың АҚШ контингентінің және НАТО бойынша 16 мың одақтастардың қолдауымен 320 мың сарбаз бар. Қорғаныс министрі Джеймс Мэттис Трамптың нақты уақыт шеңберінен бас тартуының себебі - егер бұрын АҚШ мүмкіндігінше тез кетуді жоспарлаған болса, енді Ауғанстанда соғыстың соңына дейін қалу туралы шешім қабылдағанын мәлімдеді [8].

Ауған стратегиясының **үшінші** бағыты аймақтық трек болды, онда болып жатқан жауапкершіліктің бір бөлігін жергілікті ойыншылар: Үндістанның, Пәкістанның, Қытайдың және Ауғанстан үкіметінің иығына аударуға ниетті, бұл ретте жергілікті өзін-өзі қорғау күштерін жаттықтыруға, реформалар жүргізу мәселесінде Үкіметке кеңес беруге және ұрыс алаңында неғұрлым белсенді әуемен қолдау көрсетуге келіседі.

Бұл бағыт, бірінші кезекте, негізінен Пәкістаннан келетін террористерді қолдау арналарын жабуды көздейді. Трамптың айтуынша, АҚШ Пәкістанға миллиард доллар төлейді, ал Исламабад оның орнына талибтер мен американдық сарбаздарды өлтіретін басқа да содырларды қолдайды. Осыған сәйкес, АҚШ Пәкістанға сыртқы көмекті алып тастап, НАТО-дан тыс негізгі серіктес мәртебесінен айыру және Үндістанның Ауғанстандағы ықпалының ұлғаю қаупі арқылы қысым жасауды көздеп отыр. Бірінші тармақ іске асырылды, екіншісі талқылануда, үшіншісі стратегияның ең даулы элементі болып табылады, өйткені Пәкістанмен қатаң конфронтацияға және оның Қытай мен Иранға бұрылуына әкеп соқтыруы мүмкін. Үндістанға келетін болсақ, Вашингтон тек қана экономикалық көмектің өсуі есебінен оның ықпалының ұлғаюын көреді, ол Ауған жерінде үнді сарбаздарының пайда болуымен қатар жүруі тиіс. Нью-Делиде Трамптың ұсынысының пайдасын көріп отырған жоқ.

Неолибералды көзқарас: диалог және инвестициялар

"Брукингс институты", "Халықаралық әлем үшін Карнеги Қоры" және "Халықаралық істер жөніндегі кеңес" сияқты көрнекті "ми орталықтары" өкілдері болып табылатын неолибералдық топ Дональд Трамп бағдарламасына қатысты қолдау көрсетеді, алайда бұл оның инновациялық сипатына байланысты емес, себебі ол керісінше Обаманың саясатын жалғастырады. Осылайша, шектеулі контингенттің қайтарылуына байланысты басқа шешім жоқ, өйткені толық кету жұмыс істеп тұрған үкіметтің күйреуіне алып келе-

ді, ал әскерлердің кең ауқымды өсуі тек шығындардың ұлғаюына алып келеді, бірақ ұрыс даласындағы жағдайды өзгертпейді [5].

Алайда, либералдар Ауған күштерін жаттықтыру және оларды авиациямен қолдау мақсатында контингентті қайтару бойынша Трамппен келіседі, бірақ Талибанды жеңу немесе әлсірету үшін емес (Трамп қалағандай), әскери-саяси тепе-теңдікті сақтау үшін. Кейбіреулер баланс "тұйық"деп айтып жатыр. Олар ұрыс алаңында жеңіске жету үшін пайдасыз деп мәлімдейді – Обама 150 мыңға жуық сарбаздарымен жеңіске жете алған жоқ; сонымен қатар, "ыстық соғыс" радикализация мен Талибанның фрагменттелуіне қауіп төндіреді. Оның орнына, тепе-теңдік уақыт ұтысын береді, бұл үкіметті нығайту және экономикалық, дипломатиялық күш-жігердің көмегімен Талибанның әлсіреуі үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді [1].

Үкіметті нығайту Үндістан мен Қытайдан инвестициялар тарту, американдық көмекті жалғастыру арқылы жоспарлануда, ол енді ішкі реформаларды іске асыру нәтижелеріне байланысты болуы тиіс: зейнетақы, сот, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және т.б. әйелдердің экономикалық құқықтарын дамыту және т.б. арқылы.

Үкімет пен талибтер арасындағы күштердің ара қатынасын өзгертіп, қақтығысты ішкі деп шешуге болатын келіссөздер үстеліне талибтерді отырғызуға болады. Осылайша, либералдардың Трамп схемасымен айырмашылығы аз.

Реалистік көз-қарас: қысым және ауған қақтығысы

CSIS реалистік орталығының сарапшылары Барак Обаманың саясаты Ауғанстандағы ауыр жағдайға алып келген қателерге толы болды, онда АҚШ-қа үш жаумен бірден соғысуға тура келді: АҚШ-тағы саяси шектеулерге қарсы, Ауғанстан Үкіметіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы және ұрыс даласындағы нақты жауға қарсы.

"Барлық жаттығу және қолдау бағдарламалары (trainandassist-T&A) американдық және одақтас әскерлер Ауғанстаннан кері қайтарылғаннан кейін дереу тұрақсыздандырылды", – деп атап өтті орталықтың сарапшысы Энтони Кордесман [3]. Екіншіден, Обама Үкіметінде Ауған армиясының дайындығын бағалаудың әзірленген критерийлері болған жоқ. 2014 жылы кеткеннен кейін жергілікті өзін-өзі қорғау күштері жауынгерлік іс-қимылдарға мүлдем дайын емес екені анықталды. Үшіншіден, АҚШ экономикалық көмектің бөлінуін нашар бақылап отырды,жобаларға шоғырланды және қажетті реформаларды жүргізу бойынша Ауғанстан Үкіметіне қатаң жағдай жасамады. Нәтижесінде, реформалар іс жүзінде емес, сөз жүзінде жүргізілді. Төртіншіден, Обаманың бұрынғы әкімшілігі Пәкістанға тым жұмсақ көзқарасты ұстанды. Бұл Исламабадтың АҚШ-тың Талибанның қолдауына қарамастан, пәкістандық логистикалық маршруттарға ешқандай жағдайда да қайырымдылық жасамайтынына деген сенімін тудырды.

Осылайша, реалистер "тұйықты" қолдамай, Талибанды әскери жолмен жеңу керек деп айтады. Бірақ соғысқа ауғандықтар қатысуы керек. Олар тұрақтылық зиянды деп санайды, себебі үкімет осылайша өз әсерін жоғалтады. Сондықтан Ауған өзін-өзі қорғау күштерімен өзара іс-қимылда белсенділікті арттырумен қатар, АҚШ-ты Үкіметке беру, реформаларды белсенді түрде ілгерілетуге мәжбүр ету, қатаң мерзім беру, американдық көмекті реформаларға байланыстыру қажет. CSIS-те, мысалы, АҚШ-тың әзірге өңірлік көмекшілерді іздеудің қажеті жоқ, өз күшімен айналысу керектігін атап өтті. Бұл ретте, тіпті Гани үкіметін елден АҚШ әскерінің толық шығуымен бопсалау мүмкін. Исламабад Қытай мен АҚШ-қа ешнәрсе қол жеткізбейтіндіктен, Пәкістанға қатысты, сарапшылар оның адалдығын қамтамасыз етуді жалғастыру керек деп санайды.

Консерваторлар: әскери жорық және реформалар

Энергетикалық және әскери-өнеркәсіптік кешендерді қолдайтын консервативті топ бастапқыда Обаманы сынайды. "РЭНД корпорейшн" атты басты консервативтік зерттеу орталықтарының бірінде, мысалы, Обама Ауғанстаннан АҚШ әскерін шығару мерзімін алдын ала айтқанының арқасында, барлық топтар (Талибанды қоса алғанда) келіссөздерге ынталандырудан айырылып қалғанын атап өтті, өйткені американдық әскерлердің кетуін күту және аумақты өз бақылауына алу қажет екенін түсінді олар. Американдық контингент кеткеннен кейін Иракта шамамен осылай болды.

АҚШ-тың 8,5 мың әскерилердің шектеулі тобын сақтау және ұрыс алаңында авиацияны қолдау, сөзсіз, Президент Ашраф Гани режиміне елеулі қолдау көрсетеді, алайда бұл шаралар басты міндеттиімді қауіпсіздік институттарын құру бойынша жұмыс істеу үшін біраз уақытты ғана жеңуге мүмкіндік береді. Алайда, консерваторлардың ішкі реформаларға көзқарасы басқа топтардың ұсыныстарынан біршама ерекшеленеді. "АҚШ ауған халқына қалай өмір сүру керектігін көрсете алмайды және көрсет-

пейді. Ауғанстандағы саяси тұрақтылық сырттан құрылмауы тиіс. Біз көмектесе аламыз, бірақ Үкімет пен элитадан ішкі серпін болуы керек", - деді Ауғанстандағы АҚШ-тың бұрынғы елшісі Джеймс Каннигхэм [9]. Ауғанстанда тиімді мемлекеттік басқаруды дамытуға қаражат жетіспейді, бірақ мұнда РЭНД одақтастар тарапынан экономикалық көмек арқылы бұл бос орынды жабуды ұсынады.

"Атлант кеңесінің" идеология жөніндегі әріптестері "көпжақты іс-қимылдар" бағдарламасын ұсынады, олардың астында ірі өңірлік ойыншыларды нақты инфрақұрылымдық жобаларды (мысалы, CASA-1000) дамытуға белсенді түрде тартуға бөлейді, олар өңір елдерін транзиттік сауда арқылы біріктіріп, Үндістан, Пәкістан, Ауғанстанға және жалпы Орталық Азияға пайда әкеледі. Болжам бойынша, сауданы дамыту Ауғанстанда болып жатқан оқиғалар үшін аймақтық ойыншылар арасында жауапкершілікті қайта бөлуге және аймақтық тұрақтылықтан барлық елдер ұтатынын көрсетуге көмектеседі.

Талибан бейбіт келіссөздерге бұрыннан дайын, бірақ олар Ауғанстанның қолданыстағы үкіметін мойындамайды, ал Ауғанстан үкіметі да келіссөздерге дайын, бірақ оның билігіне кедергі келтіруден қорқады. Бұл жерде сарапшылар Генри Киссинджердің әйгілі сөзіне құлақ асады "партизан жеңсе, жеңеді". Басқаша айтқанда, талибтар ымыраға келгісі келеді, бірақ олар сондай-ақ АҚШ-тың Ауған кампаниясын кимегенше күтуге дайын және олар Талибанды әлсіз Үкіметпен оңаша қалдырып, елден шықпады. Осылайша, АҚШ-тың міндеті-Талибанды жеңу ғана емес [4].

Сондықтан да, АҚШ бастаманы өзіне алып, талибтерге дипломатиялық және әскери қысым жасауы тиіс. Бұл жерде сарапшылар келіссөздерге американдық немесе ауған көшбасшыларының қатарынан емес, керісінше бейтарап делдалды шақыруға кеңес береді. Мұндай делдал Қазақстан болуы мүмкін, өйткені мемлекеттер арасындағы қарқынды даму айқын. АҚШ пен ҚР арасындағы достық қарым-қатынас тарихы 1992 жылы алыс жерлерге кетеді, ол кезде Құрама Штаттар алғашқылардың бірі Қазақстанның тәуелсіздігін мойындап, өз елшілігін ашқан. Сондай-ақ, АҚШ республикаға ядролық қарудан ерікті түрде арылғанда белсенді көмек көрсетті, бұл мақсатқа Америка $300 млн. астам бөлді.

1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигоны жабылғаннан және 1992 жылы ядролық арсеналдан бас тартқаннан кейін Қазақстан ядролық қарусыздану және жалпыға бірдей қауіпсіздік саясатын жақтаушы әрі белсенді жолсерігі болып қалды [10].

Сонымен қатар, Қазақстанның бітімгершілік ел ретінде елдер арасындағы халықаралық қақтығыстарды реттеуде тәжірибесі бар. Мысалы, Қазақстан Республикасы әскери қақтығыспен қамтылған Сирия мәселелері бойынша келіссөздердің тамаша алаңына айналды, өйткені бейтараптықты ұстанады және қақтығысушы елдердің ешқайсысында проблема жоқ.

АҚШ-тың Орталық Азияның қалған мемлекеттеріне Үйлестірілген ұстанымы да маңызды акцент болып табылады. Бұл туралы АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Майкл Помпеоның Ташкенттегі "С5+1" форматындағы министрлік кездесуіне қатысуы дәлел. Сарапшылар АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Америка сыртқы саясатының көпвекторлығын күшейтіп, өз елінің Орталық Азиядағы ұстанымын нығайтуды көздеп отыр деп санайды. Саяси ғылымдарының докторы А. Казанцев атап өткендей, Помпео-ның сапарына бірнеше себеп болып отыр. Біріншіден, американдық әскерлерді Ауғанстаннан шығару жоспарланып отыр, талибтермен келіссөздер жүргізілуде. Өзбекстан Республикасы ИРА-да реттеу мәселесінде белсенді позицияға ие болды. Екіншіден, саясаттанушы АҚШ-тың ОА елдерінің саясаты мен экономикасында маңызды рөл атқаратын Ресей мен Қытайға қарсы тұрудағы өз ұстанымдарын нығайтуға мүдделі екенін айтады [11].

Америка Құрама Штаттары үшін ОА-ның барлық басқа мемлекеттерімен шектесетін ең қалың елді мекені, көп мұсылман халқы қоныстанған Өзбекстанмен қарым-қатынасы – бүкіл Орталық Азияның даму векторын анықтау үшін және әлемнің осы бөлігіндегі ұзақ мерзімді сыртқы саяси мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу тұрғысынан маңызды мәнге ие [12].

Қырғыз Республикасы мен АҚШ арасындағы Әскери ынтымақтастық АҚШ-тың Орталық Азия өңірімен қарым-қатынасының маңызды аспектісі болып табылады. Ол мемлекеттік шекаралар мен аймақтың қауіпсіздік жүйесі, бітімгершілік бөлімшелерін дайындау, терроризмге қарсы күрес, әскери білім беру сияқты бағыттарда жүзеге асырылды. Қырғыз-Америка қатынастары негізінен демократияны, азаматтық қоғамды қолдау мәселелеріне шоғырланған.

Тәжікстан және Түркіменстан сияқты елдермен, АҚШ-та 1992 жылы дипломатиялық қатынастар орнады. АҚШ-тың Түрікменстанмен шекаралар мен аймақтың қауіпсіздік бағдарламалары бойынша ынтымақтастық (Түркменстан Ауғанстанмен және Иранмен ортақ шекараны бөлісе отырып, Ауғанстанмен және Оңтүстік Азия субконтинентімен көліктік, гуманитарлық және экономикалық байланыстырушы

буын рөлінде бола отырып, маңызды геосаяси жағдайға ие), білім беру және мәдени алмасу, сондай-ақ ағылшын тілін оқыту сияқты көптеген бағыттар бойынша өзара іс-қимыл жасайды [13].

Құрама Штаттар мен Тәжікстан арасындағы өзара қарым-қатынас туралы да айтуға болады. Мемлекеттер арасында берік және серпінді дамып келе жатқан әріптестік қалыптасты. Екі ел да Тәжікстандағы өмір сүру деңгейін жақсарту және Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру, терроризммен күрес және опий саудасын тыю сияқты екі ел үшін өзара қызығушылық тудыратын мәселелер бойынша өзара іс-қимыл жасау мақсатында ынтымақтастық қарым-қатынастарын әрдайым қолдады. [14]

Қорытынды

Осылайша, либералдардың айтуы бойынша, тұрақтылық негізі - тұрақты мемлекет құру болып табылады, содан кейін ауғандықтар Талибанға кіру идеясын тастайды. "Баланс" әскерлерін қолдау және реформаларды белсенді жүргізу қажет. Бірақ оның Қытайға кетуінен қауіптенгендіктен Пәкістанға қысып көрсетіп, оны толықтай көмектен айырмау қажет. Осы іс-әрекеттерден кейін әлсіреген Талибанды келіссөздер үстеліне отырғызуға және одақтастардың көмегімен Ауғанстанды одан әрі дамытуды жалғастыруға болады.

Реалистердің мәлімдеуі бойынша, ең алдымен жеңіске қол жеткізу керек, ал содан кейін барып Талибанды келіссөздер үстеліне отырғызуға болады. Сонымен қатар, соғысты ауғандықтардың өздері жеңуі тиіс, ал АҚШ жаттықтырып, қолдау көрсетуі қажет. Реформалар да қажет, бірақ оларды неғұрлым қатаң бақылауға, қатаң мерзімдерге қою және экономикалық көмекті реформалар нәтижелеріне байланыстыру қажет. Пәкістанға қысым жасау керек, бірақ ол Қытайға кетіп қалмауы үшін абайлап, шұғыл ештене қабылдамау керек.

Консерваторлардың айтуы бойынша АҚШ-тың Ауғанстанда қалуы керек, өйткені бұл әскери және саяси қатысуды қамтамасыз етудің ең арзан тәсілі және 9\11 қайталамаудың жалғыз жолы. Олардың пікірінше, тепе-теңдікті сақтау қауіпсіздік институттарын құру үшін уақытты ұтып алуға көмектеседі. Негізгі мақсат - Талибанды жою. Соған қарамастан, ел ішіндегі реформалар қажет, бірақ Ауған билігінен импульс болуы тиіс – олар бастамашылық танытуы және қажетті деп есептей отырып, реформалар жүргізуі тиіс. Ал АҚШ тарапынан нәтиже бойынша ақша бөлінеді.

Орталық Азия елдеріне қатысты, көптеген әлемдік державалардың, оның ішінде АҚШ-тың да осы өңірде мүдделі екенін атап өткен жөн.

АҚШ пен ОА арасындағы ортақ шекаралардың жоқтығына қарамастан, ОА геосаяси жағдай, энергетикалық әлеует, экономикалық интеграция, экстремизм мен терроризмге қарсы күрес, өңірлік ынтымақтастықты күшейту арқылы тұрақтылықты нығайту тұрғысынан АҚШ-тың қызығушылығын тудырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Boot M. Better a Stalemate than a Defeat in Afghanistan // The Council on Foreign Relations. February 23, 2017. [электрон.ресурс]. -2017.- URL: https://www.cfr.org/expert-brief/better-stalemate-defeat-afghanistan (дата обращения: 28.08.2019)*
2. *Cordesman A. Afghanistan in Transition //Central for Strategic and International Studies. March 19, 2015. [электрон.ресурс].-2015. - URL: https://www.csis.org/analysis/afghanistan-transition (дата обращения:20.09.2019)*
3. *Cordesman A. Giving Afghanistan a Fighting "Last Chance" // Central for Strategic and International Studies. June 5, 2017. [электрон.ресурс]. -2017.- URL: https://www.csis.org/analysis/giving-afghanistan-fighting-last-chance(дата обращения: 21.09.2019)*
4. *Dobbins J. Trump's Options for Afghanistan: Losing or Not Losing // RAND Corporation. June 23, 2017. [электрон.ресурс]. -2017.- URL: https://www.rand.org/blog/2017/06/trumps-options-for-afghanistan-losing-or-not-losing.html (дата обращения:20.08.2019)*
5. *Felbab-Brown V. Afghanistan's opium production is through the roof—why Washington shouldn't overreact // The Brookings Institute. November 21, 2017. [электрон.ресурс].-2017.- URL: https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/11/21/afghanistans-opium-production-is-through-the-roof-why-washington-shouldnt-overreact/ (дата обращения: 21.08.2019)*
6. *Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia / The White House official website. August 21, 2017. [электрон.ресурс].-2017.- URL: https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-south-asia/ (дата обращения:4.08.2019)*

7. Rex Tillerson's Statement on the United States' Engagement in South Asia / U.S. Department of State official website. August 21, 2017. [электрон.ресурс]. - 2017. - URL: https://www.state.gov/secretary/remarks/2017/08/273566.htm (дата обращения: 6.08.2019)

8. Testimony of Secretary of Defense James Mattis for House Armed Service Committee / U.S. House of Representatives official website. October 3, 2017. [электрон.ресурс]. - 2017. - URL: https://armedservices.house.gov/legislation/hearings/us-defense-strategy-afghanistan (дата обращения: 28.09.2019)

9. The Civil Elements of the New U.S. Strategy in Afghanistan. Meeting at Atlantic Council, Washington DC, United States. November 8, 2017. [электрон.ресурс]. - 2017. - URL: https://www.youtube.com/watch?v=TXOoXt3HoeY (дата обращения: 10.10.2019)

10. Что значат США для Казахстана? Цифры и факты [электрон.ресурс]. - 2019. - URL: https://forbes.kz//life/opinion/chto_znachit_ssha_dlya_kazahstana_tsifryi_i_faktyi/? (дата обращения: 03.02.2020)

11. Казанцев объяснил цели визита Помпео в Узбекистан [электрон.ресурс]. - 2020. - URL: https://m.uz.sputniknews.ru (дата обращения: 3.02.2020)

12. США и Узбекистан – обзор пройденного пути и вопросы будущего [электрон.ресурс]. - 2018. - URL: https://caa-network.org/archives/8342 (дата обращения: 3.02.2020)

13. Политика и история [электрон.ресурс]. -2018.- URL: https://tm.usembassy.gov/ru/our-relationship-ru/policy-history-ru/ (дата обращения: 03.02.2020)

14. Дипломатические отношения США и Таджикистана [электрон.ресурс]. - 2019. - URL: https://tj.usembassy.gov/ru/our-relationship-ru/policy-history-ru/embassy-fact-sheets-ru/ (дата обращения: 03.02.2020)

УДК 327

Ибрагимова А.Т.[1]

[1]*докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ США И КИТАЯ В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

На современном этапе Азиатско-Тихоокеанский регион (АТР) представляет собой один из основных мировых экономических и политических центров. В последнее время главными гигантами по темпам экономического роста становятся страны АТР такие, как Китай, Япония, Южная Корея, Сингапур, Тайвань, Вьетнам. Данный стремительный рывок в темпах экономического развития среди стран Азиатско-Тихоокеанского региона на рубеже XX-XXI вв. сделал АТР важным геополитическим центром силы, где пересекаются интересы крупнейших мировых держав. Среди главных потенциальных сил считаются США, Китай, Россия и Япония, именно эти государства в геополитическом плане готовы задать новую повестку дня по проблемам мировой торговли и мировой политики.

Ключевые слова: торговая война, экономические интересы, политика, ВТО, Азиатско-Тихоокеанский регион, экспорт, импорт, конкуренция, Китай, США, КНР.

А.Т. Ибрагимова[1]

[1]*Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанті Нур-Султан қ., Қазақстан*

АҚШ ПЕН ҚЫТАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮДДЕЛЕРІ АЗИЯ-ПАСИФИКА РЕГИОНЫ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде Азия-Тынық мұхиты аймағы (APR) негізгі әлемдік экономикалық және саяси орталықтардың бірі болып табылады. Соңғы уақытта Азия, Тынық мұхиты елдері: Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Тайвань және Вьетнам экономикалық өсу жағынан негізгі алыптар болды. XX-XXI ғасырлар тоғысында Азия-Тынық мұхиты аймағының елдері арасындағы экономикалық даму

қарқынындағы бұл жылдам серпіліс. APR-ны ірі әлемдік державалардың мүдделері қиылысатын маңызды геосаяси күш орталығы болды. Негізгі әлеуетті күштердің қатарына АҚШ, Қытай, Ресей және Жапония жатады, бұл мемлекеттер геосаяси тұрғыда әлемдік сауда мен әлемдік саясаттың жаңа күн тәртібін белгілеуге дайын.

Түйін сөздер: сауда соғысы, экономикалық мүдделер, саясат, ДСҰ, Азия-Тынық мұхиты аймағы, экспорт, импорт, бәсекелестік, Қытай, АҚШ, Қытай.

Ibragimova A.T.[1]

[1]*PhD student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyova, Nur-Sultan, Kazakhstan*

ECONOMIC INTERESTS OF THE USA AND CHINA IN THE ASIA-PACIFIC REGION

Abstract

At the present stage, the Asia-Pacific region (APR) is one of the main world economic and political centers. Recently, Asia-Pacific countries such as China, Japan, South Korea, Singapore, Taiwan, and Vietnam have become the main giants in terms of economic growth. This rapid breakthrough in the pace of economic development among the countries of the Asia-Pacific region at the turn of the XX-XXI centuries. made the APR an important geopolitical center of power, where the interests of major world powers intersect. Among the main potential forces are the United States, China, Russia and Japan, it is these states that are geopolitically ready to set a new agenda on the problems of world trade and world politics.

Keywords: trade war, economic interests, politics, WTO, Asia-Pacific region, export, import, competition, China, USA, China.

Торговля и инвестиции представляют собой мощный двигатель роста экономики, в особенности в Азиатско-Тихоокеанском регионе, где многие развивающиеся страны показывали впечатляющие темпы экономического роста в период с 1990-ых до мирового финансового кризиса 2008-2009. Торговля и инвестиции сыграли важную роль в регионе, сокращая бедность в два раза за пять лет до окончания срока исполнения Целей Развития Тысячелетия 2015 [1].

Несмотря на слабые показатели в 2017 году, Азиатско-Тихоокеанский регион остается самым крупным регионом в мире по уровню торговли. Показатели мировой и региональной торговли остаются слабыми в 2017 году. Объемы мировой торговли сократились на 3,2%, в то время как объемы торговли в Азиатско-Тихоокеанском регионе упали на 4,3%. Ключевым фактором данного тренда является сокращение торговли в Китае. Экспорт Китая, представляющий собой более одной трети экспорта региона, сократился на 7,7%. В других развивающихся экономиках Азиатско-Тихоокеанского региона экспорт сократился на 3,6%. Тем не менее, не смотря на падения объемов торговли, Азиатско-Тихоокеанский регион по-прежнему представляет собой 40% мирового экспорта и 35% мирового импорта.

Рост мировой и региональной торговли улучшился в 2018 году. По прогнозам, пока мировой и региональный спрос восстанавливается, объемы и номинальная стоимость экспорта и импорта региона возрастет. Прогнозируется рост объемов экспорта Азиатско-Тихоокеанского региона на 4,5%, а также рост объемов импорта почти на 8%. Экспорт и импорт развивающихся стран Азиатско-Тихоокеанского региона по предварительным оценкам будет расти быстрее, чем в развитых странах региона. По прогнозам, перед странами, которые были подвержены сокращению глобальных производственно-сбытовых цепочек (как, например, Республика Корея и Филиппины), открываются более благоприятные перспективы торговле в нынешнем году. В тоже время, растущие цены на промышленные товары и топливо будут способствовать динамичному росту стран-экспортеров сырьевых товаров, таких как Австралия, Индия, Индонезия, Исламская Республика Иран, Казахстан и других.

КНР занимает лидирующие позиции в основных интернациональных группировках Азиатско-Тихоокеанского региона. К их числу относятся международные структуры АТЭС, ШОС, БРИКС, РИК и др. Также Китай участвует в многосторонних структурах при АСЕАН. Движение в сторону экономической интеграции в Азиатско-Тихоокеанском регионе, частью которого является Китай, имеет характер открытого регионализма. Процесс интернационализации национальных хозяйств на тихоокеанском пространстве является частью экономической глобализации. Особенность ситуации в этом регионе состоит в том, что в отличие от Европы здесь отсутствует сформировавшееся интеграционное ядро типа ЕС.

Китай занимает выжидательную позицию в АТЭС в отношении азиатско-тихоокеанских амбиций США и в то же время стремится достигнуть согласия с другими восточноазиатскими государствами. Подобная прагматичность объясняется преемственностью внешнеполитической стратегии, отстаиваемой Китаем в АТЭС. В целом же форум важен для Китая как механизм создания атмосферы доверия и взаимопонимания с азиатскими соседями.

Не стоит забывать, что АТЭС – это структура, включающая несколько субрегиональных группировок, в том числе АСЕАН. Широкий состав членства в АТЭС (с существенным присутствием западных и латиноамериканских стран) значительно снижает шансы Китая на лидерство в этой группировке. В свою очередь, преимущества АСЕАН для Китая заключаются в неформальном характере интеграционного сотрудничества иболее высокой динамике внешнеторговой деятельности. Стоит оговориться, что Китай не является участником АСЕАН, а входит в существующие при организации механизмы и форумы многостороннего сотрудничества в области экономики, безопасности, поддержания многостороннего диалога и мониторинга военно-политической ситуации в регионе [2, с. 22].

Создание в 2001 г. и развитие региональной организации ШОС дало импульс к углублению политического диалога между странами-участниками на всех уровнях и укреплению доверия в регионе, к совместным действиям по поддержанию стабильности на территории Центральной Азии.

Большинство экспертов отмечают, что КНР рассматривает страны ШОС как перспективный рынок сбыта, делая упор на экономической деятельности объединения. В Центральной Азии сосредоточены огромные нефтегазовые ресурсы, которые необходимы Китаю. В рамках ШОС, Китай заключает двусторонние договоры с Казахстаном, Киргизией, Таджикистаном и Россией о поставках нефти и газа, строительстве нефтепроводов. В свою очередь Китай инвестирует в экономики этих стран, способствуя их развитию. Однако, как показывает практика, в обозримой перспективе Энергетическому и Деловому клубу ШОС вряд ли удастся занять ведущее место в российско-китайской энергетике и сформировать общий рынок для транзита центрально-азиатских энергоресурсов [2, с. 29].

Из-за неравномерного экономического развития стран-участников ШОС и отсутствия прогресса в увеличении товаропотока в Китае сегодня больше заинтересованы в реализации проектов Азиатского Банка инфраструктурных инвестиций (АБИИ), а также Нового Шелкового пути – транспортного пояса, который свяжет Пекин с евроазиатскими экономическими центрами [3, с. 22]. Важность этих проектов для КНР определяется протяженностью маршрутов, охватывающих как центрально-азиатское, так и азиатско-тихоокеанское направления.

Деятельность Китая в рамках таких союзов как БРИКС, РИК и других интеграционных объединениях включает в себя решение вопросов мирного урегулирования международных конфликтов и их предотвращения, что формирует эффективную глобальную и региональную архитектуру безопасности. Большинство экспертов полагают, что стратегический треугольник Россия – Индия – Китай – это образование альтернативного США центра силы в Азии, которое способствует демократизации миропорядка и призвано сделать мир многополярным. Однако оно не имеет чётких международно-правовых форм, поскольку это может вызвать негативную реакцию Соединенных штатов.

В условиях интеграционных процессов в АТР главной задачей Китай видит защиту и продвижение собственных национальных интересов. Китай осуждает любые попытки ограничить национальный суверенитет в сфереэкономической и финансовой политики, перевести принятие важных решений с межгосударственного на надгосударственный уровень.

Соответственно, главным инструментом своей внешнеэкономической политики Китай видит двусторонние контакты и переговоры. Именно с таких позиций Китай подходит к заключению межправительственных соглашений о свободной торговле. Содержание заключаемых им договоров регулируется исключительно участвующими в них правительствами на индивидуальной основе.

Взаимодействие Китая с внешним миром приобрело такие масштабы, что существующие проекты формирования в Азиатско-Тихоокеанском регионе крупной региональной зоны свободной торговли выглядят малоперспективными без привлечения к их реализации Китая. Кроме того, Китай приобретает возможность настаивать на участии в любых переговорах и соглашениях, определяющих на международном уровне правила ведения бизнеса и поведения правительств в тех или иных конкретных сферах и областях. В этих условиях перед Китаем стоит сложная задача – определиться с вопросом о приоритетности для страны конкретных интеграционных площадок в этом регионе, исходя из своих представлений о желаемом формате участия страны в процессах глобализации.

Одновременно Китай выступает против присоединения к интеграционным проектам на тихоокеанском пространстве, ключевую роль в которых играют США. В перспективе стратегия Китая в рамках региональных организаций Азиатско-Тихоокеанского региона будет определяться как его отношениями с крупными региональными державами, так и внутриполитическим климатом в стране. В ближайшие несколько лет китайское руководство будет лавировать между Центральной Азией и АТР, выстраивая свою стратегию в рамках международных организаций в соответствии с меняющимися потребностями государства.

Таким образом, Китай обладает достаточными ресурсами (демографический, экономический, территориальный и пр.) для обретения влияния в Азиатско-Тихоокеанском регионе и заявлении о себе, как о ключевом игроке на мировой арене, благодаря чему получает возможность участвовать в формировании геополитической картины мира и региона.

Экономический и военно-политический потенциал страны увеличивает шансы обретения высокого статуса на мировой арене. Государство занимает лидирующие позиции в основных интернациональных группировках Азиатско-Тихоокеанского региона (АТЭС, ШОС, БРИКС, РИК). Также Китай участвует в многосторонних структурах при АСЕАН. Китай действует весьма стремительно и последовательно, ставя во главу угла свои национальные интересы. Стремясь к увеличению влияния в Юго-Восточной Азии, КНР обеспечивает себе льготный доступ к ресурсам, в первую очередь к энергетическим. Для достижения высокого статуса в АТР, Китаю необходимо объединить усилия в вопросе конкуренции с мощным актором – США, а также с другими азиатскими гигантами – Японией, Индией, Южной Кореей.

Д.Трамп в своей экономической политике делает акцент на «высококачественные» двусторонние торговые соглашения. При этом во главу угла ставятся не геополитические или долговременные стратегические интересы США, а экономические интересы американского бизнеса и задач создания новых рабочих мест в США. Приступив к исполнению президентских обязанностей, Д.Трамп в первую очередь объявил о планах пересмотреть действовавшие торговые соглашения с ключевыми партнерами. Свои намерения в этой связи Д.Трамп обозначил следующим образом: «Я пойду на двусторонние торговые соглашения с любыми индо-тихоокеанскими странами, которые выразят желание быть нашими партнерами и будут придерживаться принципов честной и взаимной торговли. Чего мы не будем больше делать – так это вступать в крупные соглашения, которые связывают наши руки, подрывают наш суверенитет и делают практически невозможным их реализацию» [4]. Руководствуясь целями обеспечения интересов американского бизнеса и стимулирования экономического роста в США, Д.Трамп в качестве приоритетных задач экономической стратегии в Индо-Тихоокеанском регионе сформулировал пересмотр действующих торговых соглашений и оказание комплексного давления на страны, нарушающие правила международной торговли и не выполняющие взятые на себя обязательства в рамках ВТО (имея в виду, прежде всего, Китай).

Вместе с тем крупнейшим вызовом, с которым администрации Д.Трампа приходится иметь дело в регионе, является масштабная китайская инициатива «Пояс и путь». В отличие от некоторых развитых стран, изменивших свою первоначальную настороженную позицию в отношении китайской инициативы и в течение 2017-2018 гг. выразивших намерение рассмотреть возможность своего участия в ней [5, с. 18], американская администрация продолжает демонстрировать ее резкое непринятие.

В июне 2018 г. министр обороны США Дж. Мэттис сравнил инициативу «Пояс и путь» с политикой китайской династии Мин, правители которой требовали от других государств признания даннических отношений и совершения ритуала «коутоу» [6]. В выступлении на диалоге Шангрила в июне 2018 г. Мэттис завуалированно охарактеризовал китайскую внешнеэкономическую стратегию как «пустые обещания», принуждение к «отказу от экономического суверенитета» и возложение «огромных долгов на соседние страны» [7]. Советник Госсекретаря М.Помпео по политическим вопросам Б.Хук обозначил «Пояс и путь» как инициативу, сделанную в Китае и для Китая [8].

Не ограничиваясь критикой, в целях противодействия китайской инициативе «Пояс и путь» Вашингтон предпринимает контрмеры. Так, при участии США, Японии и Индии была создана специальная трехсторонняя рабочая группа по инфраструктурным вопросам (Trilateral Infrastructure Working Group) [9], призванная содействовать укреплению сотрудничества стран в области инфраструктурного развития и взаимосвязанности в Индо-Тихоокеанском регионе. В мае 2018 г. Американо-индийский деловой совет и Американо-японский деловой совет инициировали создание Трехстороннего форума по инфраструктуре в ИТР (Indo-Pacific Infrastructure Trilateral Forum), нацеленного на улучшение координации между частным сектором при осуществлении инфраструктурных проектов за рубежом. А в июле 2018 г. стало известно о

создании трехстороннего партнерства в области инфраструктурных инвестиций между американской Корпорацией частных зарубежных инвестиций, японским Банком международного сотрудничества и австралийским Министерством иностранных дел и торговли.

В области инфраструктурного развития региона администрация Д.Трампа в противовес масштабному государственному инвестированию со стороны Китая в русле реализации инициативы «Пояс и путь» намеревается прилагать усилия в направлении стимулирования инвестиций со стороны частного сектора. Администрация Д.Трампа, в частности, выступила с инициативой удвоения бюджета Корпорации частных зарубежных инвестиций (Overseas Private Investment Corporation) – специального агентства при Правительстве США, призванного содействовать американскому бизнесу в осуществлении вложений в новые и развивающиеся рынки путем предоставления кредитов и гарантий – до 60 млрд дол. США и ее переименования в Финансовую корпорацию международного развития (International Development Finance Corporation). 30 июля на Индо-Тихоокеанском деловом форуме Госсекретарь США Помпео обнародовал планы администрации Д.Трампа выделить первый пакет финансирования в размере 113,5 млн дол. США на реализацию новых стратегических инициатив в регионе, сфокусированных на увеличении частных инвестиций США в регионе, улучшении цифровой взаимосвязанности и кибербезопасности, содействии устойчивому инфраструктурному развитию и обеспечении энергетической безопасности.

В целом реализация стратегии в Индо-Тихоокеанском регионе представляет вызов для китайских национальных интересов в АТР.

Она подразумевает неприятие инициативы КНР «Экономический пояс Шелкового пути» (ЭПШП), которая, по мнению Вашингтона, создает угрозу экономическому доминированию Китая в Азии.

В сфере торгово-экономических отношений в АТР Белый дом делает ставку не на «свободную», а на «справедливую» торговлю. Для этого Трамп вывел США из ТТП и отдает приоритет двусторонним торгово-экономическим соглашениям, поскольку такой формат предоставляет Вашингтону гораздо больше рычагов воздействия. Отказавшись от ТТП, администрация Трампа предпочла краткосрочные торговые преимущества этого партнерства более долгосрочной перспективе формирования в АТР экономической модели, основанной на либерально-постиндустриальном капитализме, которая является основой экономической деятельности США.

США сегодня позиционируют себя в АТР в качестве главного торгового и инвестиционного партнера, источника инноваций, которые приносят пользу рабочим и бизнесу по обе стороны Тихого океана. Они ежегодно принимают 350 тыс. азиатских студентов, являются «лидером открытых рынков и защитником универсальных прав человека». Из десяти крупнейших торговых партнеров Америки шесть находятся в АТР (Канада, КНР, Япония, Республика Корея, Мексика, Гонконг).

Список использованной литературы:

1 Zhao Huansheng. The Indo-Pacific Strategy: China's Perspective // Valdai Discussion Club. 27.11.2018. URL: http://valdaiclub.com/a/highlights/the-indo-pacific-strategy-china-s-perspective/ (accessed: 03.12.2018).

2 Glaser B., Flaherty K. US-China Relations: Tit-for-Tat Tariffs // Comparative Connections. 2018. Vol. 20. No. 2. – P. 21-36.

3 Костюнина Г.М. Азиатско-тихоокеанская экономическая интеграция: основные тенденции, проблемы и перспективы: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 2003. – 401 с.

4 Remarks by President Trump at APEC CEO Summit, Da Nang, Vietnam. 10.11.2017. URL: https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarkspresident-trump-apec-ceo-summit-da-nang-vietnam/ (accessed: 05.10.2018).

5 Koldunova E. Russia and the Turbulent Waters of the Indo-Pacific // Regional Security Outlook 2019. 2018. P. 18-20.

6 Remarks By Secretary Mattis at the U.S. Naval War College Commencement, Newport, Rhode Island. 15.06.2018. URL: https://dod.defense.gov/News/Transcripts/Transcript- View/Article/1551954/remarks-by-secretary-mattis-at-theus-naval-war-college-commencement-newport-rh/ (accessed:11.10.2018).

7 Remarks by Secretary Mattis at Plenary Session of the 2018 Shangri-La Dialogue. 2.06.2018. URL: https://dod.defense.gov/News/Transcripts/Transcript-View/Article/1538599/remarks-by-secretary-mattis-at-plenarysession-of-the-2018-shangri-la-dialogue/ (accessed: 08.08.2018).

8 Pompeo to announce U.S. economic initiatives in "Indo-Pacific" // Reuters. 30.07.2018. URL: https://www.cnbc.com/ 2018/07/30/reuters-america-pompeo-to-announce-u-seconomic-initiatives-in-indo-pacific.html (accessed: 11.09.2018).

9 Joint Statement on the U.S.-India-Japan Trilateral Meeting. 5.04.2018. URL: https://www.state.gov/r/pa/prs/ps/ 2018/04/280254.htm (accessed: 12.10.2018).

УДК 124
IRSTI 03.20

[1]T.A. Kamaljanova, P.Gaur[2]

[1]Candidate of Historical Sc. of International Relations Department
of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]PhD, Associate Fellow, Center for Research in Rural and Industrial Development (CRRID), Chandigarh, India

THE ROLE OF THE OIL AND GAS SECTOR IN THE FOREIGN POLICY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the role of the oil and gas sector in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. It is known that the oil industry of Kazakhstan is one of the main sectors of the economy of Kazakhstan. The economic, and therefore social development of the country as a whole depends on the export of this mineral. The article analyzes the main large oil fields such as Tengiz, Kashagan, Karachaganak, Uzen, Zhetybai, Zhanazhol, Kalamkas, Kenkiyak, Karazhanbas, Kumkol, Northern Buzachi and others, which are the most attractive investment sectors for foreign investors. The article also shows the proportionality of the production and consumption of oil and gas resources in the republic, as well as the dynamics of their development from the period of independence to the present. According to some reports, the production of the so-called "liquid currency" exceeds its consumption in the republic. According to Kazakhstan experts, oil production in Kazakhstan will continue to grow in subsequent years, which will undoubtedly attract more investors, especially in the oil and gas sector. Along with this, the negative side of the resource is considered in the work, for example, oil production in the region can destroy its ecosystem and have a negative impact on the environment as a whole. Thus, the article is devoted to the most urgent issues in Kazakhstan and its purpose is to show what role the oil and gas resource plays in the foreign policy of Kazakhstan as a whole.

Keywords: oil, gas, oil-producing countries, minerals, natural resources, oil and gas sector, foreign investments, foreign policy of Kazakhstan.

Камалджанова Т.А.[1], Гаур П.[2]
[1]к.и.н., и.о.доцента кафедры международных отношений
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[2]PhD доктор, младший научный сотрудник,
Центр исследований в области развития сельских районов и промышленности, Чандигарх, Индия

РОЛЬ НЕФТЕГАЗОВОГО СЕКТОРА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается роль нефтегазового сектора во внешней политике Республики Казахстан. Известно, что нефтяная отрасль Казахстана является одной из основных отраслей экономики Казахстана. Экономическое, а следовательно, и социальное развитие страны в целом зависит от экспорта этого минерала. В статье анализируются основные крупные нефтяные месторождения, такие как Тенгиз, Кашаган, Карачаганак, Узень, Жетыбай, Жанажол, Каламкас, Кенкияк, Каражанбас, Кумколь, Северные Бузачи и другие, которые являются наиболее привлекательными инвестиционными секторами для иностранных инвесторов. В статье также показана пропорциональность добычи и потребления нефтегазовых ресурсов в республике, а также динамика их освоения с периода независимости до настоящего времени. По некоторым данным, производство так называемой «жидкой валюты» превышает ее потребление в республике. По мнению казахстанских экспертов, добыча нефти в Казахстане будет расти в последующие годы, что, несомненно, привлечет больше инвесторов, особенно в нефтегазовый сектор. Наряду с этим в работе учитывается негативная сторона ресурса, например, добыча нефти в регионе может разрушить его экосистему и оказать негативное влияние на окружающую среду в целом. Таким образом, статья посвящена наиболее актуальной проблеме Казахстана, и ее цель - показать, какую роль играют нефтегазовые ресурсы во внешней политике Казахстана в целом.

Ключевые слова: нефть, газ, нефтедобывающие страны, полезные ископаемые, природные ресурсы, нефтегазовый сектор, иностранные инвестиции, внешняя политика Казахстана.

[1]Т.А. Камалджанова, [2]П.Гаур
[1]т.ғ. к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар кафедрасының доцент м. а., Нұр-сұлтан Қ., Қазақстан
[2]PhD доктор, кіші ғылыми қызметкер, ауылдық аудандар мен өнеркәсіпті дамыту саласындағы зерттеулер орталығы, Чандигарх, Үндістан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ СЕКТОРЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы мұнай-газ секторының рөлі қарастырылады. Қазақстанның мұнай саласы Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі болып табылатыны белгілі. Экономикалық, демек, елдің әлеуметтік дамуы жалпы осы минералдың экспортына байланысты. Мақалада Шетелдік инвесторлар үшін неғұрлым тартымды инвестициялық секторлар болып табылатын Теңіз, Қашаған, Қарашығанақ, Өзен, Жетібай, Жаңажол, Қаламқас, Кеңқияқ, Қаражанбас, Құмкөл, Солтүстік Бозашы және басқалар сияқты негізгі ірі мұнай кен орындары талданады. Мақалада сондай-ақ республикада мұнай-газ ресурстарын өндіру мен тұтынудың тепе-теңдігі, сондай-ақ оларды тәуелсіздік кезеңінен қазіргі уақытқа дейін игеру серпіні көрсетілген. Кейбір деректер бойынша, "сұйық валюта" өндірісі оны республикада тұтынудан асып түседі. Қазақстандық сарапшылардың пікірінше, Қазақстанда мұнай өндіру келесі жылдары өсетін болады,бұл әсіресе мұнай-газ секторына көбірек инвесторларды тартады. Сонымен қатар жұмыста ресурстың теріс жағы ескеріледі, мысалы, өңірде мұнай өндіру оның экожүйесін бұзуы және жалпы қоршаған ортаға теріс әсер етуі мүмкін. Осылайша, мақала Қазақстанның ең өзекті проблемасына арналған және оның мақсаты - жалпы Қазақстанның сыртқы саясатында мұнай-газ ресурстарының қандай рөл атқаратынын көрсету.

Түйін сөздер: мұнай, газ, мұнай өндіруші елдер, пайдалы қазбалар, табиғи ресурстар, мұнай-газ секторы, шетелдік инвестициялар, Қазақстанның сыртқы саясаты.

This study is due to the rapidly growing attention in recent years to the issues of ensuring the economic interests of the Republic of Kazakhstan with foreign policy tools. Noting the actualization of this direction, it is necessary to especially note that in the general context of the priority tasks of Kazakhstan's international activity, a special role belongs to the oil and gas complex, which is a key sector of the economy of the republic and many oil-producing countries. Therefore, stable provision of energy resources, reliable access to their sources are issues that are currently among the priorities for almost all countries of the world. The energy issue has long gone beyond the domestic framework, both economically and politically. Many current regional conflicts and crises are inextricably linked to oil and gas issues. Under the influence of globalization, the importance of the energy factor in world affairs will undoubtedly increase further [1, p.21].

This also applies to Kazakhstan. In connection with the transition of the country's economy to new economic conditions, implemented, in particular, in the oil and gas industry, the improvement of the organizational structure and forms of management of the republic’s oil and gas industry has acquired more international significance. The problems of developing the oil and gas complex of the Republic of Kazakhstan and ensuring its position in the global oil and gas market are among the main ones [1, p.21-22].

Since 1992 government of Kazakhstan has been faced with the issue of how to best develop its oil and gas resources. The size of the reserves compared with the population meant that the potential for revenue was great and represented a source of prosperity [2]. As Usen (2014) noticed Kazakhstan’s oil reserve totals are comparable to those of Nigeria and Libya [3].

According to confirmed oil reserves, Kazakhstan is among the 15 leading countries of the world. In November 1899, in the tract Karashungul, the first fountain hit a 40-meter-deep well, laying the foundation for the history of Kazakhstani oil. In April 1911, an oil field of such high quality was discovered in Dossor that it caused a stir on a global scale. Today, Kazakhstan has 3.3% of the world's hydrocarbon reserves. The total estimated recoverable hydrocarbon resources in the republic are 17 billion tons, of which 8 billion tons are in the Kazakhstan sector of the Caspian Sea (KSCS). The oil and gas regions of the republic, where 172 oil and 42 condensate fields are located, occupy an area of about 62% of the territory of Kazakhstan [4].

Henriksen (2013) states that 90% of Kazakhstan's proven oil reserves are concentrated in 15 large fields such as Tengiz, Kashagan, Karachaganak, Uzen, Zhetybai, Zhanazhol, Kalamkas, Kenkiyak, Karazhanbas, Kumkol, North Buzachi, Alibekmola, Prorva Central and East, Kenbai and Royal. Most of the reserves are located in the western part of the country or in the Caspian Sea. According to EIA (2012) about 80 percent of gas reserves are located in the four fields of Kashagan, Tengiz, Karachaganak and Imashevskoe [2, p.30].

The importance of the oil aspect is determined by two main good reasons:

- oil and gas are one of the main natural resources of Kazakhstan, a guarantor of the country's energy security for many decades to come;

- The oil industry is one of the most attractive areas of capital investment for foreign investors, which makes the industry an object of controversy between representatives of various capital groups [4].

The supply of raw materials and semi-finished products continues to dominate in Kazakhstan's exports. Demand in the world market for them is still quite high. Oil export in 2005 amounted to 27 849 billion dollars, and in 2013 increased to 82 511 billion dollars, sales of oil products in 2005 amounted to 910.9 billion dollars, in 2012 this mark reached 3619.9 billion dollars. This fact indicates that Kazakhstani products are in demand on the world market [4]. But at the same time, according to Baimuzhinov, starting in 2012, the export rating of oil from the country is reduced annually by about 11-12% [5].

In addition, according to experts, oil and gas production will grow in the near future. This is primarily due to increased investment due to favorable global market conditions and increasing resource potential through the study of the Caspian and Aral Seas.

Moreover, Usen (2014) states that the Republic of Kazakhstan as a large energy exporter produces more energy than it consumes. For instance, from 1990 to 2012, the country's primary energy production increased from 145.5 Mtce to 249.1. Mtce (Table 1), whereas its primary energy consumption declined from 105 Mtce to 87.3 Mtce (Table 2). The final energy consumption per US$1,000 of GDP decreased from 2.4 tons of oil equivalent in 1992 to 1.1 tons in 2003 [3, p.53]. The remarkable decrease in Kazakhstan's energy consumption was possible due to efficiency improvement.

Table 1. Kazakhstan's primary energy production and its composition, 1991-2012

	Total	**Oil**	**Natural Gas**	**Nuclear**
	Mtce	**%**	**%**	**%**
1991	145.5	26.1	6.5	0.1
1992	141.8	26.0	6.8	0.1
1993	125.3	26.2	6.4	0.1
1994	113.9	25.5	4.7	0.1
1995	100.3	29.4	7.1	0.1
1996	99.2	33.1	7.9	0.1
1997	102.1	36.1	9.5	0.1
1998	100.1	37.0	9.5	0.1
1999	99.9	43.1	11.9	0.0
2000	121.7	41.5	11.4	0.0
2001	131.9	43.4	10.6	0.0
2002	139.2	49.4	9.7	0.0
2003	156.2	47.9	10.7	0.0
2004	179.1	48.3	14.8	0.0
2005	185.1	48.3	16.2	0.0
2006	212.6	44.4	14.9	0.0
2007	218.7	44.9	16.0	0.0
2008	233.4	44.6	15.9	0.0
2009	238.6	44.7	16.3	0.0
2010	243.5	45.0	16.7	0.0
2011	246.3	46.8	16.9	0.0
2012	249.1	47.0	16.9	0.0

Source: [3, p.54].

It should be noted that "the composition of energy production in Kazakhstan does not coincide with the

composition of its energy consumption, because if oil dominates in the structure of primary energy production, natural gas dominates in the structure of primary energy consumption" [3, p. 55]. As for the production of fuel mixture, the share of oil for the period from 1991 to 2012. increased from 26.1% to 46.8%, while natural gas increased from 6.5% to 16.9% (Table 1). In the case of fuel consumption in the period from 1990 to 2012, the share of oil decreased from 29.5% to 18.5%, while natural gas, on the contrary, increased from 16.1% to 30.5% (Table 2). It turns out the disparity between the composition of production and its consumption.

Table 2. Kazakhstan's primary energy consumption and composition, 1991-2012

	Total	**Oil**	**Natural Gas**	**Nuclear**
	Mtce	**%**	**%**	**%**
1991	105.0	29.5	16.1	0.2
1992	105.8	27.4	16.4	0.1
1993	93.8	23.9	17.8	0.2
1994	83.8	21.1	15.9	0.2
1995	73.1	23.3	19.0	0.2
1996	65.5	22.1	17.8	0.2
1997	58.1	25.2	15.7	0.2
1998	56.2	21.4	16.6	0.3
1999	50.5	19.8	20.2	0.0
2000	58.6	18.0	21.3	0.0
2001	60.4	21.1	21.5	0.0
2002	63.0	21.1	22.7	0.0
2003	68.5	18.4	25.0	0.0
2004	73.2	17.6	27.0	0.0
2005	80.7	17.6	30.9	0.0
2006	85.2	18.3	31.5	0.0
2007	85.9	17.6	29.6	0.0
2008	86.3	17.9	30.1	0.0
2009	86.4	18.1	30.2	0.0
2010	86.9	18.2	30.2	0.0
2011	87.1	18.4	30.3	0.0
2012	87.3	18.5	30.5	0.0

Source: [3, p.55].

One way or another, despite the imbalance between the consumption and production of oil and gas, there is no plan to reduce oil and gas production in Kazakhstan in the near future, but rather to increase as noted above. This means that the country will still continue to export this raw material due to its market demand.

It should also be noted that over the past 20 years, large projects in the field of oil production and gas have begun, new pipeline routes have appeared. In 2007, Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Russia and Turkmenistan at the Caspian summit in Tehran agreed to independently regulate oil and gas issues in the Caspian. The Presidents of these countries signed a declaration that laid the foundation for a future security system based on good neighborliness and mutual trust. The countries declared the Caspian as the "Sea of Peace" [4].

Below in Tables 3 and 4 is an overview of major oil and gas projects in Kazakhstan.

Table 3. Major Oil and Natural Gas Projects. Onshore Projects

Name of field/project	Project Partners	Estimated Reservers	Project status

Actobe Zhanazhol Kenkiyak	CNPC Aktobemunaigaz – 85% In the block ADA: - - KNOC (South Korea) - LGIC - Vertom	1.17 billion barrels of oil (2007)	Produced 116 660 bbl/d of oil, and 69.6 bcf a year of gas (1.948 bcm) in 2005.
Alibekmola and Kozhasai	-KMG – 50 % -Caspian Investments Resources – 50 %	Proven reserves of 102 million barrels of oil (2011).	Produced 1.14 million tons of oil (22 891 bbl/d) in 2011.
Amangeldy	- Amangeldy Gas (KazTransGaz subsidiary)	22-25 bcm of gas (2008)	Produced 0.32 bcm of gas in 2007
Arman	-Caspian Investments Resources – 50 % -Shell – 50 %	Proven reserves of 2.8 million barrels of oil (2011).	Produced 76 500 tons (1 536 bbl/d) of oil in 2011
Emba	-KMG – 51 % -MOL Rt. Vegypszer (Hungary) – 49 %	500 million barrels of oil (2007).	Produced 57 700 bbl/d of oil in 2004, 3.1 bcf of gas (0.086 bcm) in 2004.
Karachaganak (Karachaganak Petroleum Operating B.V.)	Foreign investors share -90% -BG Group (UK) (joint operator) - 29,25 %, -ENI (joint operator) – 29,25 % -Chevron – 18%, -Lukoil – 13,5%, -KMG – 10 %	Gross reserves of 2.4 billion barrels of condensate, 16 Tcf of gas (2013).	Producing 202 900 bbl/d, 1.1 mmcf/d natural gas (2005). 244 000 bbl/d of condensate in first half of 2012. 70% of oil is exported through CPC pipeline. Future development plan foresees an investment of $ 1.5 billion by 2020
Karakuduk	Karazhanbasmunai: - Citic Resources Holdings (China) – 50% -KMG – 50 %	286 million barrels of oil (2011).	Produced 36 200 bbl/d in 2011.
Karazhanbas	Karazhanbasmunai: -Citic Resources Holdings (China)– 50 % -KMG – 50 %	286 million barrels of oil (2011).	Produced 36 200 bbl/d in 2011.
Kazgermunai	KMG – 50% -Petro Kazakhstan (China) – 50 %	100 million barrels of oil (2007).	Produced 3.0 million tons of oil (60 240 bbl/d) in 2011.
Kumkol North	Turgai Petroleum: -Lukoil - 50% -PetroKazakhstan – 50 %	Proved reserves of 86 million barrels of oil, 29.7 bcf of gas (0.83 bcm) (2011).	Producing 2.5 million tons of oil (50 200 bbl/d) in 2011.
Mangistau	Mangistaumunaigaz: -KMG – 50 % -CNPC – 50 %	1.4 billion barrels of oil (2007).	Produced 117 000 bbl/d of oil from Jan-June 2012, and 33.3 mmcf/d of gas in 2005.
North Buzachi	-CNPC - 50% -Caspian Investments Resources (Russia/China) – 50%	Proved reserves of 134 million barrels of oil (2011).	Produced 1.97 million tons of oil (39 558 bbl/d) in 2011.
Tengiz	TengizChevroil	6-9 billion barrels of	Produced 25.8 mill

	Share of foreign investors - 80%	oil (2013).	tons of oil (579 000 bbl/d), 1.3 million tons of LPG and 6.9 bcm in 2011. The majority of oil is exported through CPC. The project for the future expansion of Tengiz by 2023, investments amount to 38 billion US dollars)
Uzen	Uzenmunaigaz (KMG subsidiary) – 100 %	Proved and probable reserves of 166 million tons of oil (1.2 billion barrels) (2011).	Produced 5.1 million tons of oil (102 409 bbl/d) in 2011.

Note: Some of the projects include multiple fields. The table is as of 31. December 2012. Numbers in brackets are converted to with BP's conversion factors (BP 2013b).

Source: [6, p.3; 2, p.30-31].

Table 4. Caspian Sea Projects

Name of field/project	Project Partners	Estimated Reserves	Project Status
Kashagan: Kashagan E Kashagan W Kairan Aktoty Kalamkas	North Caspian Operating Company (NCOC). The share of foreign investors - 83%. ENI (Italy) – 16.81% KMG – 16.81% Total (France) – 16.81% Shell (UK/Nederland) – 16.81% ExxonMobil (US) – 16.81% ConocoPhillips (US) – 8.40% Inpex (Japan) – 7.56%	9 to 13 billion bbl of oil recoverable (2007).	PSA. Production is estimated to start in the first half of 2013. Initial production of 75 000 bbl/d, and max of 1.2 million bbl/d.
Kurmangazy	KMG – 50% Rosneft (Russia) – 50%	550 to 1800 million tons of oil recoverable (4 to 13 billion barrels) (2013).	PSA. Exploration.
Tyub-Karagan	KMG – 50% Lukoil (Russia) – 50%	N/A	PSA. Exploration. Lukoil financing 100 % of the exploration.
Atash	KMG – 50% Lukoil (Russia) – 50%	N/A	Exploration contract. Exploration. Lukoil financing 100 % of the exploration.
Zhemchuzhiny ("Pearls Block")	Shell (UK and Nederland)	N/A	PSA. Exploration. Shell and

	– 55 % KMG – 25% Oman Oil Company (Oman) – 20%		Oman Oil Company financing 100 % of the exploration.
Makhambet	Atyraumunaigaz. (KMG subsidiary)	N/A	PSA. Exploration.
Bobek	Atyraumunaigaz. (KMG subsidiary)	N/A	PSA.
Imashevskoe	-KMG -Gazprom (Russia)	Over 100 bcm of gas	Joint Russian-Kazakh agreement on exploration.
Khvalynskoe	Lukoil – 50% -KMG - 25% -Total (France) – 17% -GDF Suez (France) – 8%	N/A	Negotiations. Russia's jurisdiction.
Tsentralnoe	-KMG – 50 % -TsentrCaspNeftegas (Gazprom/Lukoil) – 50%	N/A	Negotiations. Russia's jurisdiction
Abai	-KMG N/A -Statoil (Norway)	N/A	Negotiations.
Isatai	-KMG N/A -ENI (Italy)	N/A	Negotiations.
Darkhan	-KMG -Chinese consortium headed by CNOOC.	N/A	Negotiations.
N-block	-KMG – 51% -ConocoPhillips (US) – 24.5% - Mubadala Development Company (UAE) – 24.5 %	270 million tons of oil (1.98 billion barrels) (2013).	PSA. Exploration.
Satpayev	-KMG – 75 % -ONGC (India) – 25 %	N/A	Exploration and production contract.
Zhambai South – Zaburunie South	-KMG – 50% -Repsol (Spain) – 25% -Caspian Investments Resources (Russia/China) – 25%	N/A	PSA. Exploration.
Zhambyl	-KMG -Korean consortium lead by KNOC.	N/A	Negotiations.

Note: Some projects include several fields. Numbers in brackets are converted to with BP's conversion factors (BP 2013b).

Source: [6, p.3; 3, p.32-33].

Currently, the North Caspian Sea Production Sharing Agreement (NCSPSA) project is Kazakhstan's largest direct foreign investment project, creating local jobs and business opportunities. The Kashagan Phase 1 project cost approximately $55 billion, with local content in goods, works, and services valued at more than $13.3 billion since 2004. The project will produce for decades and its shareholders, including ExxonMobil, expect to contribute billions of dollars in direct revenue to the Kazakhstani government [7].

As we see, the main investments in Kazakhstan are directed to the oil industry. According to the Santander report, 70% of investments go to the oil industry (49.8% according to the statistics of the National Bank).

In general, according to the National Bank of Kazakhstan, the total investment from 1993 to 2018 amounted to $301.1 billion. Foreign direct investment in 2018 amounted to $ 24.3 billion and $ 6 billion for the first quarter

of 2019, which is 7.8% more than the same period last year. The Ministry of National Economy of Kazakhstan plans to increase the annual inflow of foreign direct investment to $ 34 billion by 2025 [5].

Along with this, transnational companies that are engaged in direct investment in a particular sector of the country's economy are gaining great importance. A large role is played by the many foreign companies present in the Kazakhstan market, investing large capital, including corporations from 45 countries, including the USA, the Netherlands, Great Britain, France, Italy, Canada, China, Japan, Russia, Switzerland and others [8]. The conducted research and analysis of these fields shows that each field is invested by at least one or two foreign companies. Each foreign company has significant shares in projects related to oil production [5].

Table 5. Countries - investors in the oil aspect of the Republic of Kazakhstan [5]

Countries – investors	Investment period
Korea	1995-1996
United Kingdom	1997
USA	1998-2015
Italy	1999-2015
China	2005-2015

However, despite all these positive aspects, there are also negative ones. In terms of investments, the main problem for Kazakhstan remains their attraction to other sectors of the economy for their further development, while the economy continues to depend on oil prices.

According to the World Bank, if the republic does not take the necessary measures and continues to rely on oil, the country will face a slowdown in the economy and stagnation due to the deterioration of overall productivity. The institute offers Kazakhstan to take the path of economic diversification, reduce the role of the state in the economy, fight corruption more aggressively and comprehensively and restructure the economy to stimulate private investment.

The CIA World Fact Book states that corruption, bureaucracy, and arbitrary law enforcement are the main sources of concern for investors in Kazakhstan, especially at the regional level. Another concern is the banking sector, which suffers from poor asset quality and lack of transparency [5].

From an economic point of view, investors in the mining industry are often faced with the presence of investment risks. In the case of oil-field development, these risks are related to the fact that the project could be unprofitable in terms of poor quality of oil, which, in turn, will increase production, refining and transportation costs, oil market price may change, norms and quotas for drilling and production of energy resources could be introduced, and other risks. These risks may have serious harmful consequences to the financial position and reputation of the petroleum producer as well as negatively affect the environmental, social and economic situations of the region [9, p.31].

In addition, factors of technology and human capital play an important role in the development of the extractive industries. Meeting the needs of these factors in the domestic market allows oil and gas companies to build their own potential, reducing dependence on foreign capital. According to the global innovation index and the human development index, Kazakhstan ranks last among countries such as Canada, Russia, Norway and Australia that also have oil and gas reserves (table 6 below). The weakest point in the innovation implementation section of Kazakhstan is the degree of market development, human capital and research, which are one of the necessary conditions for using the country's investment potential [6].

Table 6. Comparison of some indices by group of countries [6, p.13]

Countries	Human development index	Global Innovation Index	Business Ease Index

	Index (place in the overall ranking)	**Index (place in the overall ranking)**	**Index (place in the overall ranking)**
Australia	0.939 (3)	51.98 (20)	80.13 (14)
Russia	0.816 (43)	37.90 (46)	77.37 (35)
Norway	0.953 (1)	52.60 (19)	82.95 (8)
Kazakhstan	**0.8 (58)**	**31.42 (74)**	**77.89 (36)**
Canada	0.926 (12)	53.00 (18)	79.26 (18)

Furthermore, for Kazakhstan, oil production in the region can destroy its ecosystem and have a negative impact on the environment as a whole. In this regard, Cherdabaev (2011) distinguishes two main problems: 1) it is environmental pollution caused by the presence of a large number of drilled oil and gas wells, many of which are not exploited and mothballed. Hydrocarbons seep into the sea, polluting it; 2) this is the seismic state of the region. So, the results of seismography of the Institute of Oceanology of the Russian Academy of Sciences in the Aktau region, conducted in 2010, are alarming. In total, 45 remote seismic events were recorded at a distance of 250-600 km from the place of implementation. During the study, three moderate earthquakes were recorded in the southern Caspian - off the coast of Iran-Azerbaijan [10].

Therefore, in order to prevent the possible consequences for the region and the country, oil production companies, in addition to internal regulations of life and environment safety, are required to carry out the requirements of “the Environmental Code”, “the Law on Protection”, “Reproduction and Use of Wildlife”, “the Land Code”, “the Water Code”, and “the Forest Code” [9, p.32].

Undoubtedly, the attractiveness of Kazakhstan for investors, obviously, will continue to increase particularly in oil and gas sector. But it will also depend on solving issues such as improving the quality of infrastructure, diversifying the economy, eliminating corruption (including nepotism), reducing state participation in the economy, political stabilization, improving property rights and stimulating the development of the service sector. In the meantime, investments will remain dependent solely on the attractiveness of resources that the republic possesses [5].

At present, oil is a resource of strategic importance. As a result of the industrial revolution, it has become the object of persecution of many leading powers. The struggle for the possession of natural resources is the source of the main modern wars and the cause of the destabilization of the country. An analysis of the events of the last decade shows that at the heart of every international conflict lies an energy interest. For example, Iraq, Nigeria, Russia, South Sudan and Syria receive the bulk of their revenues from the sale of oil, and large energy companies have huge power and influence in these and other countries involved in this process. The so-called terrorist organization called ISIS would not have been able to achieve today's results if it had not occupied key oil-producing areas in Syria and seized oil refining capacities in Iraq. Another striking example is the conflict in Ukraine, which is one of the hot spots in the international arena. Another example is the civil war in Sudan, between south and north, one of the reasons for which is the struggle for oil deposits in the southern region and their transportation through the north. According to many researchers, these resources would not have existed; many of the conflicts taking place in the modern world would have gradually exhausted themselves due to a lack of funds for the purchase of weapons and financing of troops. But while oil is flowing, the conflicting parties will have both the means and incentives to continue the struggle.

Kazakhstan in its policy and economy adheres to multi-vector and diversification, which helps to prevent many risks that destabilize the national economy. Kazakhstan cooperates with such international oil institutes as OPEC and MEA. The sale of Kazakhstani oil is carried out in the Asian direction, European, as well as in the markets of the CIS countries. The republic cooperates with many countries, such as Turkmenistan, Russia, China, the USA and the EU. The reasons for the attractiveness of our republic are primarily, as mentioned above, rich resources. Secondly, relatively political stability and security, and finally, geographical location [4].

As you know, the “Caspian Pipeline Consortium” is one of the priority directions of export supplies of Kazakhstani oil. The CPC oil pipeline with a total length of 1,510 km (of which 452 km is the Kazakhstan

section) connects the Tengiz Kazakhstan oil field and the South Ozereyevka oil terminal on the Black Sea (near the port of Novorossiysk) [6].

According to National Bank of Kazakhstan Report (2019), in 2017, the CPC pipeline transported 55.1 million tons of oil, including 49.6 million tons of Kazakhstani oil.

At present, in Kazakhstan, in addition to CPC, alternative export pipeline routes are also being considered:

1) Aktau – Baku-Batumi (Trans-Caucasus corridor). About 2 million tons of oil per year is already being transported in the Baku-Batumi section. In accordance with the additional agreement on the modernization of the pipeline, signed by Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia, its throughput will increase to 10 million tons;

2) Trans-Caspian route. Using the Trans-Caspian route will allow integration with the Baku-Ceyhan pipeline. The project cost is $ 4 billion, and throughput - from 50 to 70 million tons per year;

3) Kazakhstan-China. China is an attractive market for Kazakhstan, as the demand for oil in the region is constantly growing. According to the proposed route, West Kazakhstan oil will be transported to the western regions of China. The total length of the pipeline will be about 2800 km, the minimum throughput is 20 million tons of oil per year;

4) The southern route. This route, which runs through Turkmenistan and Iran to the Persian Gulf terminals, provides the shortest transportation route for Kazakhstani oil. The total length of the pipeline will be 2137 km, throughput - at least 25 million tons per year [11].

Regarding the Kazakhstan gas pipeline, it should be noted that most gas pipelines (as well as oil pipelines) are located in the west of the republic. Several pipelines, which, starting in Turkmenistan and Uzbekistan, pass through Western Kazakhstan to Russia, the Kazakh cities of Aktyubinsk, Uralsk, Kustanai and Rudny are now supplied with Uzbek gas. These transport routes, in particular pipelines from Turkmenistan, are not operated at full capacity and therefore can potentially also be used by Kazakhstani producers to export gas to Russia and Europe. The bulk of the gas supplied through these two pipelines enters Gazprom's system. Consequently, any project involving the export of Kazakhstani gas to the world market, Kazakhstan will most likely discuss with Gazprom until alternative routes are developed [11].

The domestic gas pipeline system of Kazakhstan supplies gas only to some regions of the country. Through these pipelines, gas from Uzbekistan is transported to southern Kazakhstan (the cities of Shymkent, Taraz and Almaty). At the same time, most of the country (including the cities of Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk, Pavlodar, Astana, Karaganda and Taldykurgan) still does not have a gas pipeline infrastructure and is forced to rely on other energy sources.

Existing Kazakhstan gas pipelines require significant repairs. According to KazTransGas, in the near future it is planned to begin the reconstruction of the main gas pipeline Central Asia - Center, which will be financed both from current tariff revenues and from external sources. The Central Asia - Center gas pipeline, with a total length of 4495 km, is the main pipeline connecting the states of the region with Russia.

Given the gas demand of the northern regions and the capital, KazTransGas also plans to build a pipeline that would be connected to the Gazprom system and provide gas transportation to Petropavlovsk, Kokshetau, Astana, and possibly Karaganda and Temirtau [11].

Of course, Kazakhstan needs the further development of its gas pipeline infrastructure to develop its gas fields. Therefore, gas pipelines belong to priority sectors of the economy of Kazakhstan, for which special tax benefits and preferences are provided.

To summarize the foregoing, it should be noted that the production, transportation and export of oil began to be seen as an opportunity to strengthen the influence of Kazakhstan in foreign policy. State approval of various energy companies, the work of energy companies in the republic act as a way of pressure or support of political allies of Kazakhstan. This defines a new level and system for establishing new relations with the countries of the world.

Today, countries such as the United States, Russia and China are the most important vectors and partners in Kazakhstan's foreign policy, which in turn is reflected in the development of Kazakhstan's energy sector.

References:

1. *Misina S.E. Neft' kak istochnik energii I factor "Bol'shoi politicheskoi igry" [Oil as source of energy and the factor of the "Big political game"] // Bulletin of Kazakh National University named after Al-Farabi. – N 3-4 (53-54). – 2001. – PP. 21-24*

2. *Henriksen K.-E.B. Kazakhstan's Energy in Foreign Policy: Oil and Gas in the Multi-vektor Policy. Oslo: University*

of Oslo, 2013.

3. *Usen, 2014. Geopolitical Dynamics of Energy Cooperation between Kazakhstan and China. Pennsylvania: Jayrad, 2014. – 214 p.*

4. Azizbaeva N., Matakbaeva L.H. Bezopasnost Neftegazovaya otrasl Energetika Investitsii [Safety Oil and gas field Energy investments]. - Bulletin of KazNPU named after Abai. - 2016.

5. Baizhuminov S. Mozhet li Kazakhstan uvelichit' pritok inostrannyh investitsii. Vosem' factorov imeushih znachenie dlya investorov [Can Kazakhstan increase the number of foreign investments. Eight factors which is important for investors] // Vlast. Power. – 9 August 2019. - URL: https://vlast.kz/jekonomika/34726-mozet-li-kazahstan-uvelicit-pritok-inostrannyh-investicij.html

6. National Bank of Kazakhstan Report, 2019. Analiz istochnikov finansirovaniya nefregazovyh proektov na primere gruppy stran [Analysis of sources of financing oil and gas projects using the example of a group of countries]. Analytic note Balance of Payments and Currency Regulation Department. - May, 2019. – 16 p.

7. U.S. Embassy and Consulate in Kazakhstan, 2018. Fact Sheet: The United States and Kazakhstan – An economic Partnership for the 21st Century. – URL: https://kz.usembassy.gov/fact-sheet-us-kz-economic-partnership-21st-century/

8. Jantureeva E. Neft' i gas Kazakhstana. Zapasy, dobycha, investitsii [Oil and gas of Kazakhstan. Reserves, production, investments]//Kazakhstan Business magazine. -2010. – N4.

9. Yermekkaliyeva A. Regulation of the Oil Industry: The Case of Kazakhstan. - Ottawa, Ontario: University of Ottawa, 2013. – 50 p.

10. Cherdabaev R.T. Kaspii: dvadtsat' let spustya. Caspian: twenty years later. Kazakstanskaya Pravda. Kazakhstani truth. 3 August 2011

11. Krug K.Obzor neftegazovyh nruboprovodov Kazakhstana [Overview of oil and gas pipelines in Kazakhstan] //Kazakhstan Business Magazine. – N3-4. - 2001

УДК 748-20
ГРНТИ 03.20.20

Карибжанова Е.А.[1]

[1] *к.и.н., доцент – кафедра Истории Казахстана имени Академика Т.С. Садыкова КазНПУ им. Абая, Республика Казахстан, г. Алматы*
Email: lilar-kz@ mail.ru

КАК ПРОХОДИЛО РЕФОРМИРОВАНИЕ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНОВ СОЮЗНЫХ РЕСПУБЛИК ПОСЛЕ XX СЪЕЗДА КПСС

Аннотация

Данная статья посвящена реформированию партийных органов после XX съезда КПСС. На съезде было принято решение о восстановлении ленинских норм партийной жизни, о дальнейшем развитии внутрипартийной демократии, внедрению принципов коллегиальности и коллективного руководства, расширению полномочий ЦК Компартий союзных республик.

В статье показано, что хотя и был упорядочен срок соблюдения выборов и отчетов партийных органов сверху до низу, внутренняя жизнь партии ни в представленный период, ни в более позднее время, так и не смогла стать образцом подлинного демократизма в общественном самоуправлении.

ЦК Компартий союзных республик по-прежнему не могли принимать фундаментальных решений, затрагивающих внутреннюю жизнь республик без одобрения и согласия ЦК КПСС. По-прежнему государственная власть в республике в лице первых секретарей, распределялась и назначалась «Центром».

Ключевые слова: XX съезд КПСС, нормы партийной жизни, коллективное руководство, демократизация, центр, общественное самоуправление союзные республики.

Е.А. Карибжанова[1]
[1]*т.ғ.к., доцент – Т.С. Садыков атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы*
Email: lilar-kz@ mail.ru

КОКП-ның XX СЪЕЗІНЕН КЕЙІН ПАРТИЯ ОРГАНДАРЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАУДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСУЫ

Аңдатта

Мақала КОКП-ның XX съезінен кейін партия органдарын реформалауға байланысты мәселелерді талдауға арналған. Съезде партия өмірінің лениндік нормаларын қалпына келтіру, партия ішіндегі демократияны одан әрі дамыту, алқалылық пен ұжымдық басшылық қағидаттарын енгізу, одақтас республикалар Компартиялары ОК өкілеттіктерін кеңейту туралы шешімдердің қабылдануы. Сайлау мен партиялық органдардың есептерінің сақталу мерзімі жоғарыдан төменге дейін ретке келтірілсе де, партияның ішкі өмірі ұсынылған кезеңде де, кешірек те, қоғамдық өзін-өзі басқарудағы шынайы демократизмнің үлгісі бола алмады.

Одақтас республикалар Компартияларының ОК КОКП мақұлдауынсыз және келісімінсіз республикалардың ішкі өмірін қозғайтын іргелі шешімдер қабылдай алмады. Республикада бұрынғыша мемлекеттік билік бірінші хатшылар ретінде бөлініп, "орталық" арқылы тағайындалды.

Кілт сөздер: КОКП XX съезі, партия өмірінің нормалары, ұжымдық басшылық, демократияландыру, орталық, одақтық республикалар.

E.A. Karibzhanova [1]

[1] *candidate of historical Sciences, associate Professor - Department Of history of Kazakhstan named after Academician T.S. Sadykov*

HOW WAS THE REFORM OF THE PARTY BODIES OF THE UNION REPUBLICS AFTER THE TWENTIETH CONGRESS OF THE CPSU

Abstract

This article is devoted to the reform of party organs after the Twentieth Congress of the CPSU. It was decided to restore law and order, expand the powers and expand the powers of the Central Committee of the Communist Party of the Union Republics.

Although the deadline for observing the elections and reports of party bodies from top to bottom was streamlined, the party's internal life, neither in the period presented, nor at a later time, was able to become a model of genuine democracy in public self-government.

The Central Committee of the Communist Parties of the Union republics still could not make fundamental decisions affecting the internal life of the republics without the approval and consent of the Central Committee of the CPSU. As before, state power in the republic in the person of the first secretaries was distributed and appointed by the "center".

Keywords: Twentieth Congress of the CPSU, norms of party life, collective leadership, democratization, center, union republics.

XX съезд уделил большое внимание деятельности КПСС. После разоблачения «культа личности Сталина», вопросом № 1 – стал вопрос реформирования партийных органов, изменения форм и методов партийного руководства, а также расширению полномочий ЦК Компартий союзных республик. Декларируемые принципы и реальная деятельность КПСС являла собой такие глубокие противоречия, что не поднимать эту проблему в дальнейшем, было практически невозможно. На съезде было принято решение о восстановлении ленинских норм партийной жизни: «О дальнейшем развитии внутрипартийной демократии, внедрению принципов коллегиальности и коллективного руководства», а также внесены частичные изменения в Устав КПСС, в результате которых, был упорядочен «срок соблюдения выборов и отчетов партийных органов сверху до низу». Сами выборы предлагалось сделать более демократичными и доступными. Принятие важных партийных и государственных документов предлагалось выносить на широкое обсуждение общественных масс, освещать в печати и на собраниях трудовых коллективов. Изменения, коснувшиеся структурных подразделений в партийных органах были связаны с сокращением штатов (основная же, реорганизация их, произойдёт после XXII съезда и принятия нового Устава и Программы КПСС).

Первым шагом на пути восстановления внутрипартийной демократии стало постановление ЦК КПСС «О порядке проведения съездов и пленумов КПСС». На XX съезде Н.С. Хрущев подверг резкой критике предшествующие методы руководства, сказав: «Разве можно считать нормальным тот факт, что между XVIII и XIX съездами партии прошло более тринадцати лет, в течение которых наша партия и

страна пережили столько событий? Даже после окончания войны съезд не собирался более семи лет. Почти не созывались пленумы ЦК. Достаточно сказать, что за все годы Великой Отечественной войны фактически не было проведено ни одного пленума» [1, с. 29]. Такая практика не могла не привести к игнорированию норм партийной жизни. Принцип коллективного руководства был совершенно нарушен.

Все недостатки и деформации партийной жизни присущие «центру» в полной мере были проявлены и в союзных республиках. И здесь, Казахстан не являлся исключением. После XX съезда КПСС ситуация изменяется в лучшую сторону. Так, за период 1954-1960 гг. состоялся 21 пленум ЦК КПСС В архивных документах Казахской ССР также, не зафиксировано ни одного случая, связанного с нарушением сроков созыва съездов и пленумов ЦК Компартии Казахстана. Только за период 1956-1958 год ЦК Компартии Казахстана было созвано 13 пленумов [2, с. 30]. Но, нельзя не сказать и о таком факте, что, несмотря на регулярное проведение пленумов и съездов, коллективность в изучаемый период так и не стала высшим принципом партийного руководства. Их решения по-прежнему единогласно одобрялись, а критика в адрес членов ЦК и Бюро имела место, только, с подачи высшего руководства.

Процесс реформирования и демократизации партийных органов, начатый на XX съезде, продолжался вплоть до 60-х гг. В этот период были расширены права ЦК союзных республик. 2 августа 1957 г. вышло постановление ЦК КПСС «О предоставлении ЦК Компартий союзных республик права решения некоторых организационно-партийных и бюджетно-финансовых вопросов». Согласно «Постановлению», теперь, в компетенцию обкомов, крайкомов и ЦК Компартий союзных республик входило установление должностей освобожденных секретарей в первичных партийных организациях в пределах существующих штатов и фондов заработной платы, правда, с оговоркой «о последующем уведомлении об этом, ЦК КПСС». Кроме того, ЦК Компартий союзных республик предоставлялось право утверждать штаты горкомов, райкомов и других подведомственных организаций; решать вопросы, связанные с изменением административно-территориального устройства республики; открывать и прекращать издание районных, городских и ведомственных газет и журналов, определять их объем, периодичность, тираж и т.д. [3, с. 555].

Так, 14 августа 1957 г. был создан городской комитет партии в городе Рудном Кустанайской области и новый партийный комитет «Соколоврудстрой». Но эти мелкие послабления не коснулись основной деятельности ЦК Компартии Казахстана. ЦК Компартии Казахстана продолжал полностью зависеть от ЦК КПСС. Все основные решения и постановления, принимаемые ЦК КПСС с точностью до последней буквы «спускались» в союзные республики. ЦК Компартий союзных республик по-прежнему не могли принимать фундаментальных решений, затрагивающих внутреннюю жизнь республик без одобрения и согласия ЦК КПСС. По-прежнему государственная власть в республике в лице первых секретарей, распределялась и назначалась «центром». Так, на VII съезде ЦК Компартии Казахстана (1954г.) вместо Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Ж.Шаяхметова (находился на посту Первого секретаря в республике с 1946-1954 гг.), был избран П.К. Пономаренко, вторым секретарём Л.И. Брежнев, секретарём по сельскому хозяйству Ф.К. Карибжанов. Вопрос о смещении Ж.Шаяхметова ни с кем из местного руководства не обсуждался, был решен единолично Н.С. Хрущёвым, который считал, что Ж.Шаяхметов против освоения целины. Фактически Ж.Шаяхметов не был противником освоения целины, но у него была своя точка зрения по данному вопросу. Позднее Н.С. Хрущёв опишет разговор Ж.Шаяхметовым в своих воспоминаниях: «Я был наслышан о необъятных просторах Казахстана и очень небольших участках, находившихся под пашней. Начал вникать в проблему, расспрашивая Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана, допытывался: каковы перспективы возможности земель и какие можно снять урожаи? Из беседы с ним я понял, что он не искренен со мной, занижал возможности, доказывал, что земель для распашки мало. Какие-то земли распахать можно, но этого явно не столько, сколько стране нужно. Поговорив с секретарями обкомов, я получил иную информацию. У меня сложилось впечатление, что здесь имели место политические мотивы. Когда началось освоение целины, пришлось секретаря ЦК Компартии Казахстана заменить» [5, с. 411].

Позднее и другие назначения руководителей высшего ранга решались в Кремле без совета с партийной организацией Казахстана. Всего за период с 1954 по 1959 гг. пост первых секретарей ЦК Компартии Казахстана последовательно сменили: П.К. Пономаренко, Л.И. Брежнев, И.Д. Яковлев, Н.И. Беляев. Высшие руководители республик, как правило, не перечили высоким указаниям Москвы. Да и не только руководители республик, но и в Кремле, в самом Политбюро не находилось смельчаков возразить высшему руководству. Так, по воле одного человека I секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущёва, Крым был отторгнут от России и подарен Украине. Последствия этих решений нам сегодня, хорошо известны.

ЦК КПСС постоянно в республику направлял и на другие руководящие посты кадры из центра. Только в течение 1954-1955 гг. в Казахстан были присланы 172 человека; из них избраны первыми секретарями райкома – 42, вторыми – 6, председателями исполкомов райсовета – 17. [6, с. 103].

Кроме того, существовали определённые территории и населённые пункты, на которые власть местной номенклатуры почти не распространялась. Например, в 1954г., в целинные районы республики прибыло 5,5 тысяч коммунистов для работы в сельских партийных организациях из других республик, 1955-1956гг.– 28 тысяч коммунистов [7, с. 292]. Н.С. Хрущёв хотел передать Мангышлак Туркмении, а Южно-Казахстанскую область – Узбекистану. Против этого открыто возражал Жумабек Ташенев.

Начиная с 1960 года, Н.С. Хрущёв предложил осуществлять руководство Целинным краем, напрямую – из центра, мотивируя данное решение производственной необходимостью: «Руководящие кадры для целины должны подбираться из разных областей СССР. И это, правильно, иначе мы потеряем больше времени на их создание» [8, с. 169]. Но для того чтобы его узаконить и утвердить данное решение в Верховном Совете СССР, требовалось формальное одобрение лидеров республики и первых секретарей обкомов пяти областей. Возразил этому решению председатель Совета Министров республики Ж.А.Ташенев. В результате чего Ж.Ташенев в 1961 году с должности председателя Совета Министров Казахстана был переведён заместителем председателя обылисполкома в Чимкенте.

Вот как об этом вспоминал Д.А. Кунаев: - В декабре 1960 года в Москве состоялась сессия Верховного Совета СССР. Во время перерыва ко мне подошел Косыгин и сказал: «Тебя и Ташенева приглашает на обед Н.С. Хрущев». Мы приняли приглашение и пошли к Хрущеву. На обеде были все члены Президиума ЦК. Во время обеда Хрущев несколько раз обращался к Ташеневу с вопросами и усиленно угощал закусками: попробуйте, мол, то, это... Я все гадал: к чему он клонит? Неожиданное приглашение, подчеркнутое внимание к Ж.Ташеневу. После обеда Хрущев обратился ко мне и дал мне указание освободить от обязанностей председателя Совета Министров республики Ж.А. Ташенева. Он сказал: - Очень много жалоб на Ташенева и проверка подтверждает правильность жалоб. Подробности узнаете в Оргпартотделе. Ему трудно работать председателем Совмина республики, дайте ему работу меньшую по объему» [9, с.126-127].

В рассматриваемое время ЦК Компартии Казахстана направляет свое внимание на улучшение партийно-организационной и партийно-политической работы в республике. Большое внимание уделяется изменению форм и методов партийного руководства. Улучшению партийно-организационной работе были посвящены VII (май-июнь 1957 г.) и X (апрель 1958 г.) пленумы ЦК Компартии Казахстана. Основными вопросами на пленумах, стали вопросы, касающиеся принципов коллективного руководства и демократизации всех звеньев партийных органов в республике. Было отмечено, что «большинство райкомов партии стало регулярно проводить пленумы и конференции, расширился круг вопросов, обсуждаемых на них. По вопросам экономики и развития народного хозяйства стали созываться совещания с привлечением широкого круга специалистов». Но, тем не менее, в целом, работа республиканских партийных органов вызывала большие нарекания. Так, на XV районной партийной конференции (май 1958 г.) Энбекши-Казахский райком партии подвергся резкой критике «за нарушение коллегиальности и неоправданное обсуждение на Бюро райкома партии множества вопросов входящих в компетенцию райсовета». [10]

Большое внимание в этот период уделяется изменению качественного состава КПСС, вступлению в её ряды рабочих и крестьян. XX съезд обратил особое внимание на то, что в прежние годы в КПСС принималось «недостаточно рабочих и колхозников, что противоречило ленинским принципам коллективного руководства». Важность и актуальность данного мероприятия подчеркивалась и на последующих съездах и пленумах вплоть до XXVII съезда КПСС. Деятельность многих областных райкомов партии в республике по данному вопросу была признана неудовлетворительной. Примером этому может послужить «Восточно-Казахстанская и Гурьевская парторганизации, где число принятых в КПСС колхозников за период с 1954-1955 гг. составило всего 10%, в Карагандинской области 4%, а Кустанайской и Павладарской областях за это время, не было принято в партийные ряды ни одного колхозника» Но, уже начиная со второй половины 50-х годов, рост рядов Компартии Казахстана значительно расширился, демократизировался её состав. Только за период с 1956-1959 гг. численность рядов Компартии Казахстана увеличилась на 43 363 человека и составила к 1960 г. 345 115 человек. Удельный вес в ней рабочих составил: в 1955 г. – 25%, в 1959 г. – 45,9%, в 1961 г. – 50% [12, с.126-127]. Существенные изменения произошли в сельских партийных организациях. Колхозные партийные организации стали более крупными, в некоторых из них были созданы парткомы, что по сравнению с предыдущим периодом, стало совершенно новым явлением. Число коммунистов занятых в сельском хозяйстве в 1960 году составило 120 тысяч, против 79,6 тысяч

человек в 1953 году. Прирост в основном, произошёл за счёт прибывших коммунистов на освоение целинных и залежных земель из других регионов. Количество совхозных партийных организаций за период с 1953-1960 гг. увеличилось в трое, с 337 до 985, а численность коммунистов – почти в 6 раз, с 11 тыс. до 61,2 тыс. Изменился и национальный состав Компартии Казахстана, в 1960 г. в её ряды входили коммунисты 96 национальностей. Улучшению состава рядов Компартии Казахстана способствовало повышение образовательного ценза коммунистов, доля которых с высшим, незаконченным высшим и среднем образованием возросла за этот период с 21,8% до 34,3%, число коммунистов с высшим образованием увеличилось в 3,7 раза. Большое внимание в рассматриваемое время уделяется принятию в партийные ряды женщин, численность которых с 1953-1960 гг. увеличилась с 43,5 тыс. до 59.9 тыс. человек. [13, с.205, 288].

Но, тем не менее, нельзя не сказать о том, что изменению удельного веса рабочих и колхозников в рядах КПСС, способствовали искусственные меры, постоянно спускаемые «сверху». Простое арифметическое увеличение только численности рабочих, не могло отразиться на качественном улучшении КПСС и тем более, на демократизации ее рядов. Оно отвечало лишь, требованиям статистики, отпускаемой высшим партийным руководством. В роли регулировщиков партийных рядов выступали райкомы и обкомы партии, которые тщательно следили (особенно после XX съезда), чтобы статистика не нарушалась. Так, например, Алма-Атинский райком партии в течение 1957 года провел три пленума, на которых обсуждались вопросы: «О состоянии работы первичных партийных организаций по росту и улучшению качественного состава рядов партии и воспитанию молодых коммунистов». Существовала негласная разнарядка, по которой соотношение вступавших в ряды КПСС должно было распределяться примерно 1 к 2 или 1 к 3, т.е. на одного служащего или ИТР должно было приниматься 2 или 3 рабочих. Выполнить данную разнарядку было очень нелегко. Многие райкомы партии не могли выдержать даже такое соотношение как 1 к 1, т.е. на одного служащего принять одного рабочего или колхозника. На Бюро ЦК Компартии Казахстана большие нарекания по данному вопросу были высказаны в адрес Южно-Казахстанского обкома партии, где «из 1079 кандидатов в партийные ряды, принятых в 1956 г., только 308 человек (28%) были рабочие, колхозники составили 249 человек (26,5%), служащие составили 492 человека (45,7%). В Чаяновской партийной организации (Чимкентская область) из 41 кандидата принятых в ряды Компартии Казахстана только 5 человек являлись колхозниками, в Пахта-Аральской партийной организации из 36 кандидатов, принятых в партию, только 10 человек составили колхозники. В Чимкентской МТС из 380 кандидатов только 83 были рабочие (22%). Даже в таких городах, как Чимкент и Кентау, где было сосредоточено наибольшее количество промышленных предприятий, состав рабочих, принятых в партию составил всего 45% от общего количества [14].

Постоянные установки на увеличение количественного состава рядов КПСС из рабочей среды, приводили к серьезным недостаткам и нарушению уставных норм партийной жизни. Погоня за количеством приводила к нарушению принципа индивидуального отбора, небрежности в оформлении документации, несвоевременной постановки и снятию с партийного учёта кандидатов в члены КПСС и т.д. Проверкой было выявлено, что партийная организация г. Чимкента приняла в члены КПСС рабочего свинцового завода Н. Николенко, «даже, без его заявления о приеме в партию». Первичная организация «Большевик» Семипалатинской области приняла комсомольца Шершерова в свои ряды, «который, как выяснилось, нигде не работал и не учился». Ленгерская партийная организация не вовлекала кандидатов КПСС в общественную работу. В Джамбульской области было обнаружено много нарушений, связанных с оформлением и ведением документации. Кустанайская парторганизация «устраивала аврал, рассматривая на одном заседании вместо 5-7дел 30-35» [15]. С увеличением численности рабочих в рядах КПСС увеличивается количество их избрания делегатами съездов, пленумов, конференций. На VIII съезде Компартии Казахстана удельный вес делегатов рабочих коммунистов составил – 25%, на X съезде – 19,7%, на XI съезде – 23,5%. Среди делегатов партийных конференций рабочие коммунисты составляли примерно – 25%.

Но, несмотря, на количественный рост избираемых рабочих на съезды и конференции, социальная их активность продолжала быть невысокой. По подсчетам историка Т.Култаева среди выступавших делегатов на съезде, лишь, каждый 13-й был рабочим. Среди выступавших делегатов на городских партийных конференциях, лишь, каждый 11-й. На областных партийных конференциях количество выступавших рабочих было минимальным. Так, например, на Акмолинской, Алма-Атинской, Карагандинской и Северо-Казахстанской областных конференциях выступило всего 68 делегатов, из которых только 5 были рабочими [16]. Одной из главных причин столь низкой активности рабочих, являлось то, что рядовые члены КПСС по-прежнему были лишены возможности принимать решения по фундаментальным вопросам партийной жизни республики. На съездах и пленумах им предлагались уже готовые решения, которые, как правило, затем принимались единогласно. Количество выступавших и их

тексты определялись заранее. Инициатива снизу поощрялась только с подачи высшего руководства. Но было бы неправильным и неверным сказать о том, что рядовые коммунисты совсем не участвовали в общественно-политической жизни страны. Во-первых, сама КПСС, представляла собой хорошо отлаженную и разветвленную систему, охватывающую собой все сферы общественно-политической и экономической жизни общества. Контроль и управление государством осуществлялся партией непосредственно через ее представителей, в том числе и через рядовых коммунистов. Рабочие коммунисты входили в состав всех ее руководящих органов: от первичных партийных организаций и до ЦК, но участие их в решении важных вопросов, касающихся перспектив развития производства и страны, было формальным, т.к. рычаги власти по-прежнему находились в руках узкого круга партийной элиты и последнее слово всегда осталось за ней. Наибольшая активность рядовых коммунистов проявлялась в своих «первичках» на фабриках и заводах, что полностью совпадало с разработанной программой партии по повышению социальной активности в рабочей среде. Решением Бюро ЦК Компартии Казахстана от 21 марта 1957 г. было вынесено постановление «Об усилении идеологической работы», в котором говорилось: «Обязать обкомы горкомы и райкомы партии усилить политико-воспитательную работу в массах, создать вокруг первичных партийных организаций широкий беспартийный актив, привлекая его к выполнению общественных поручений».

В 1960 г. происходит реорганизация низовых звеньев и укрупнения первичных организаций. Численность их уменьшается с 13 396 до 13 105, но при этом увеличилось общее количество коммунистов. К 1964 году сеть первичных организаций возрастает до 13 635 единиц [17, с. 50]. Во многих первичных партийных организациях рядовые коммунисты занимали активную позицию, поднимая на партийных собраниях важные вопросы развития производства и страны. Но в большинстве случаев, как показывает анализ протоколов собраний, предметом их обсуждения были нерешенные социальные проблемы или бытовая неустроенность, хотя среди рядовых коммунистов были и такие, которые отваживались критиковать руководство страны. Примером этому может послужить партийное собрание, проходившее в апреле 1964г. в Целиноградской области совхоза «Жаныспай», на котором коммунист Юркин высказал такое мнение, что в партии и стране по-прежнему существует культ личности Хрущева, «который занимает две должности и никому их не уступит, все газеты печатают только его портрет» [18].

Но в целом, по республике таких выступлений было мало, т.к. критика вышестоящих организаций была чревата последствиями и в основном, шла сверху вниз, а не наоборот. Так, из 873 первичных партийных организаций в Карагандинской области, где проходили отчетно-выборные собрания, ни одна из кандидатур секретарей первичных парторганизаций республики, включенных в списки для голосования, не была забаллотирована [17, с. 23]. И хотя, вопрос о критике неоднократно поднимался на заседаниях обкомов и горкомов, критики как таковой, в их адрес не было, или она была инспирирована «сверху». Коллективность руководства по-прежнему выражалась в коллективном обсуждении и одобрении, уже, готовых решений.

В работе первичных партийных организаций, в частности, по проведению партийных собраний имелся ряд серьезных недостатков. Бюро ЦК Компартии Казахстана отмечало, что на многих предприятиях республики партийные собрания проводились неинтересно с однообразной повесткой дня, «одни и те же вопросы переносились из собрания в собрания». На некоторых фабриках и заводах нарушались сроки проведения партийных собраний, отмечалась низкая активность и явка рядовых коммунистов. В протоколах по ведению партийных собраний часто обращалось внимание на то, что партийные собрания рассматривают вопросы производственного характера, в результате чего, «происходит подмена партийных собраний – производственными». Не редки были случаи, когда партсобрания проходили «в командно-непререкаемом тоне, где полностью отсутствовала открытость, гласность и критика, деловая активность тормозилась бюрократическими препонами» [19].

Партийным организациям так и не удалось избавиться от формализма и заорганизованности. В работе партийных организаций, практически, отсутствовал демократический механизм и реализация уставных гарантий прав меньшинства. Меньшинство, на протяжении всей 70-летней истории, оставалось изгоями.

Внутренняя жизнь партии ни в представленный период, ни в более позднее время, так и не смогла стать образцом подлинного демократизма в общественном самоуправлении.

Список использованной литературы:

1. *Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат, 1991.*
2. *Тулекеев К.Т., Кульбаев С.Б. Партийно-организационная работа Компартии Казахстана (1956-1958 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1964.*
3. *Справочник партийного работника. – М.: Госполитиздат, 1959.*

4. Архив Президента РК.- Ф .708. - Оп.30. - Д. 168. - Л.125.
5. Хрущев Н.С. Воспоминания. – М.: Вагриус, 1997.
6. Шамшатов И. Колхозы Казахстана: Развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946-1980 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1985.
7. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. 5. – Алма-Ата: Наука, 1980.
8. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма СССР и развитие сельского хозяйства т.4. – М., 1963.
9. Кунаев Д.А. О моём времени. – Алма-Ата, 1992.
10. Архив Президента РК.- Ф .708.- Оп.32.- Д. 124.- Л.12.
11. Архив Президента РК.- Ф .708.- Оп.30.- Д. 144.- Л. 26.
12. Ахметов А.Р. Рабочий класс Казахстана в борьбе за коммунизм. – Алма-Ата: Казахстан, 1970.
13. СУ (Собрание узаконений) РСФСР. – 1936. – № 70.
14. Архив Президента РК.- Ф .708.- Оп.30.- Д. 65.- Л.146-148. Архив Президента РК. - Ф.708. - Оп.30.- Д. 65.- Л.146-148.
15. Архив Президента РК. - Ф .708. - Оп.30. - Д. 483. - Л.26-27.
16. Култаев Т.С. Участие рабочих в общественно-политической жизни Казахстана (1956-1965) Афтореф. дис. – Алматы, 1994.
17. Тулекеев К.Т., Кульбаев С.Б. Партийно-организационная работа Компартии Казахстана (1956-1958 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1964.
18. Архив Президента РК.- Ф .708.- Оп.37.- Д. 1288. Л. 62.
19. Архив Президента РК.- Ф .708.- Оп.32.- Д. 1126. Л. 46-47.

ӘӨЖ 94(576)(81)
ГРНТИ03.01.09

Д.Ж. Молдабаева,[1] А.Ш. Адилбаев[2]

[1]Сулейман Демирель атындағы университет, Ph.D ассист. проф.,
Қаскелең қ., Қазақстан e-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz
[2]"Нұр-Мүбарак" Египет ислам мәдениеті университетінің қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ-сы., e-mail: adilalau72@mail.ru

ТҮРІКТЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТ БАСҚАРУ ДӘСТҮРІНДЕГІ "ӘЛЕМДІК БИЛІК" ОРНАТУ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты, түріктердегі "әлемдік билік" идеясының түпкі қағидасы мен дүние танымдық негізін анықтау болып табылады. «Әлемдік мемлекет құру немесе әлемді басқару» идеясын түсіну үшін, әуелі олардың мемлекет құру идеясының түп тамыры болған «мемлекетшілік идеясы» немесе пікірін түсінуден басталады. Яғни, сол мемлекетті құрудағы басты мақсат олардың негізгі идеясына айналған. Ал, түрік мемлекеттерінің құрылуының мақсаты мен міндетінің өзі әуел бастан-ақ әлемдік деңгейде болға. Түріктердегі "әлемнің төрт тарапы, күнің шығысынан, батысына дейінгі жер" сияқты түсінігінің түп тамырында жатқан қозғаушы фактор олардың наным сенімі болғаны деректерден анық байқалады.

Кіліт сөздер: түріктер, құт, билеуші, Тәңірі, Орхон жазба ескерткіші, Оғыз-хан.

Молдабаева Д.Ж.,[1] Адилбаев А.Ш.[2]
[1] Ph.D ассист. проф.,Университета имени Сулеймана Демиреля,(e-mail:dana.moldabayeva@sdu.edu.kz)
[2]Ассоц.проф., Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (e-mail: adilalau72@mail.ru)

ИДЕЯ УСТАНОВКИ "МИРОВОЙ ВЛАСТИ" В ТЮРСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация

Основной целью статьи является выявление основополагающего принципа и мировоззренческой основы идеи «мировой власти» в тюрской государственностей. Чтобы понять идею «мировой власти», нужно сначала осознать «идеи государственности» или движущей силы идеи создания государства у тюрских племен. Цель и задача создания тюркских государств с самого начала были на мировом уровне. Источники указывает что появление таких понятий как «четырех частей света, земля от восхода до заката солнца» у тюрков связаны с их религиозными верованиями.

Ключевые слова: тюрки, кут, правитель, Тенгри, Орхонские письменные памятники, Огуз-хан

D.J. Moldabayeva.,[1] A. Sh. Adilbayev.[2]
[1]Suleyman Demirel University, PhD Assistant Professor, Kaskelen.
[2]Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Associate professor, Almaty.

THE IDEA OF THE INSTALLATION OF "WORLD POWER" IN TURKIC STATES

Abstract

The main purpose of the article is to identify the fundamental principles and worldview of the "world power" idea in the Turkic statehoods. To understand the idea of “world power” initially, the “ideas of statehood” or the driving force behind the idea of creating a state among the Turkic tribes should be recognize. The aim of creating Turkic states from the beginning was at the global level. Historical sources indicate that the emergence of concepts such as «four parts of the world» or «the land from sunrise to sunset» among the Turks is associated with their religious beliefs

Key words Turkic, Kut, ruler, Tengri, Orkhon written monuments, Oguz Khan

Ежелгі және орта ғасырлық мемлекеттік құрлымдарды зерттеп жүрген ғалымдардың пікірінше, мемлекеттің құрылуына негіз болған мақсаты пен міндеті оның рөлін айқындайтын басты фактор болып табылады. Және ол мемлекеттің басты идеясына(миссия) айналады. Басқаша айтқанда, сол мемлекеттің гүлденуі осы ұстанған түрпкі мақсаттың берік болуы мен оның қаншалықты жүзеге асуына байланысты болса, керісінше құлдырап, күйреуі де сол негізгі идеясының жоғалтуынан туындайтын жағдай. Мемлекет ұғымының дүниетанымдық негізінің өзі сол халықтың наным-сенімімен тығыз байланысты. Түрік халықтарының ғасырлар бойы соншалықты көп мемлекет құруындағы басты себебі, олардың Тәңірішілдік (Көк Тәңірі) сенімімен қаншалықты байланысты екенін зерттеп көрелік. Көне түріктердің мемлекет және билік туралы түсінігін зерттеуде мәселенің тарихнамалық деректік қорын қалыптастыратын деректерді үш топқа бөліп топтастыруға болады. Бірінші топқа: көне аңыз, әңгімелер мен дастан-жырлар; екінші топқа: түріктердің тас ескерткіштегі жазбалары (Орхон-Енесей, Талас т.б. жазбалар); үшінші топқа: ежелгі және орта ғасырлық жазба деректердегі (М.Қашқари, Ж.Баласағұни аль-Фараби т.б. әдеби, философиялық шығармалары) мағлұматтар жатады. Ең көне деректер дастандар мен аңыз-жырлардан бастап, кейінге тас ескерткіштердегі жазулар мен орта ғасырларлық жазба деректерге дейін барлық жерде түркілердің мемлекет құру идеясы жалғасын тауып, толықсып дамып отырған. Түріктердің мемлекет құру мақсатының өзінде әуел бастан "әлемдік билікке" жету арманының ұшқындарын байқауға болады. Дәл осы арман әрдайым жаңа мемлекеттердің құрылуына түртті болған. Платон бастаған ежелгі грек ойшылдарының түп құпиясын іздеген "кемелденген мемлекет" мәселесі, түріктердің көне дастандарының өзінде-ақ идеялық тұрғыдан ашық сипатталуы назарға тұрарлық жәйт [1, 137 б.].

Түріктердің ең көне Оғыз-нама дастанында Оғыз ханның: «Шатырымыз-көк жүзі, туымыз-күн» деген сөздері түріктер құратын мемлекеттің шекарасы мен шегінің өлшемі туралы хабар берсе, «Ей ұлдарым, көп соғыстым кәртайдым, Көк Тәңірге борышымды өтедім» деп баяндауы да бұл жорықтардың негізгі мақсатының жаугершілік емес екенін көрсетіп тұрғандай. Ал, бұл борыштың не екенін толығырақ түсіну үшін, түріктер ұстанған мына саясатты білудің өзі жеткілікті сияқты: түріктер әлемдік мемлекет құру жолында тарихы бойынша, басып алған барлық жерлердегі халықтардың дініне, мәдениетіне, әлеуметтік топтарына қысым көрсетпей, керісінше, оларға құқық беріп, қорғаған. Сонымен бірге қоныстанған жерлерді өз жұрты санап, оның дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етіп отырған [2, 41 б.]. Түріктердегі әлемді басқару идеясының осы Оғыз ханнан бастау алатынына тағы бір дәлел, дастанда Оғызханның көктен түскен әйелі мен жер қойнауынан келген әйелінен туған ұлдары арқылы аспан мен жердің арасын түгел

өз билігіне қаратқан күшінің сипатталуында. Көне түріктердің түсінігінде "әлем" дегеніміз бұл «күннің шыққан жерінен батқан жеріне дейінгі аралық» яғни шексіз дүние және сол шексіз дүниеге Көк Тәңірінің әділетін орнатуды өздеріне міндет етіп алған, түрік билеушілерінің аңсаған арманы «әлемдік деңгейдегі мемлекет құру» болып табылады. Ал, идеяның түп тамырының көне түріктердің дүниетанымымен әсіресе, Тәңірішілдікпен тығыз байланысты деуге толық негіз бар. Бұл ойымызға тағы бір дәлел Орхон Енесей жазба ескерткіштерінде кездесетін Көк Тәңрі берген «құт» сөзімен қатар деректердегі "Тәңрі тек, Тәңрі құт, бенгу/мәңгі" сөздері. «Тәңірі түрік халқы жоқ болмасын деп мені қаған етті» сөздердің жалғасында «мемлекеттің пайда болуының негізгі қағидасы былайша баяндалады:

"Жоғарыда көк (аспан), төменде қара жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласының үстіне ата-бабам Бумын қаған, Істеми (Истеми) қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына (еліне), төріне(төре) тұтқа болған, қалыптастырған. Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындарып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген [3, 52-60 б.].

Мемлекеттің батыстық және шығыстық түрлері формасы жағынан бір-біріне ұқсағанымен, құрылу идеясы жағына түрік мемлекеттерінің батыстық үлгідегі императорлықтардан өзгеше екендігін айта өткеніміз жөн. Себебі Батыстық үлгідегі «империя» мағынасы жағынан латынша *imperium* яғни билік, әскер күшіне сүйенген топтың билік жүргізуі және уақыт өте келе билеуші топтың өзгелерді қанауы, үстемдік етуі мағынасына келсе, түркілердегі мемлекет – бұл көне түрік жазба ескерткіштерінде «Эл, Ил, Ел» ұғымымен берілген, М.Қашқаридың сөздігіндегі мағынасы жағынан «бейбітшілік, халық, ел, мемлекет» дегенді білдіретін сөз. Мемлекет және билік сөздерінің Түрікше баламасы болған «Ел, құт» сөздерінің өзі түріктердің мемлекет құрудағы басты мақсатының өзгені жаулап, өзіне құл ету емес, Тәңірі берген құтты қолданып, бейбітшілік орнату екенінің дәлелі. Бұлай деуіміздің тағы бір себебі, Орта Азия тарихының атасы В.В. Бартольд өз зерттеуінде Орхон-Енесей жазбалары туралы баяндай келе: «...все таки эти слова свидетельствует о более широком понимании задачи правителя, чем можно было бы думать по словам Э. Шаванна, что хан выразил в надписах только свою «мечту о зверской славе»» деп түрік билеушілері жүргізген соғыстардың түп мақсаты басқыншылық емес, Тәңіріге қызмет ету пікірі және соған байланысты өзіндік мақсатының болғанына дәлел келтіреді [4, 10 б.].

Мемлекетті құру мен оны басқарудың басты шарты (талабы) «құтқа» лайықты болу. Ал *құтқа* лайықты болу дегеніміз ол Білге қаған ескеркішінде баяндалатын: «Ашт тойғыздым, жалаңашты киіндірдім, Илі(елі) жоқ халыққа Ил(ел) бердім» сөздеріненде анық аңғарылады [1, 109 б.]. Осы қағидаға негізделген түрік билеушілерінің "құтқа лайықты болуының" ғасырлар бойы қалыптасқан басты қасиетін Ж.Баласағұнның "Құтты білігінде" баяндалатын: әділ болу, жомарт және білге (білімді, парасатты) болу еді. Бұл дегеніміз Көк Тәңірінің әділетін жер бетіне орнату үшін «әлемдік билікке» жетудің негізгі қажеттілігі болатын. Тәңірі құт берген адам, яғни билеуші халқын тойғызуға, ішкі және сыртқы дұшпандардан қорғауға міндетті болады. Сондықтан Түріктер құрған мемлекеттерде қол астындағы халқтың дініне, түріне, тегіне немесе әлеуметтік жағдайына қарай бөле жаруға жол берілмеген. Себебі Ол (билеуші), күннің шыққан жерінен, батқан жеріне дейінгі әлемнің үстін мекендеген барлық халққа Тәңірінің өкілі ретінде билік етуші, оның әділетін орындаушы екенін әсте естен шығармауға тырысқан. Өйткені, Тәңірі берген "құтын" дұрыс қолданбаса Тәңірі құтын кері алып, оны құтсыз қалдырады. Құтынан айрылған билеуші халқынан, мемлекетінен және тәуелсіздігінен айрылып, кіріптар халге түседі [5, 12 б.]. Яғни бақытсыздыққа душар болады. Түріктердегі билік етуге қатысты осы қағида көне Оғыз хан дастанынан бастап түріктердің көне жазба ескерткіштерінде, орта ғасырлық Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу Білік», М.Қашғаридың «Диваны лұғат ат-Түрік» және Ислам діні орныққан XI ғасырдан кейін қаламға алынған Низам ал-Мүліктің «Сиясет-намасы» мен Әбул Хасан аль-Мавердидің «el-Ahkamu s-Sultaniye(мемлекет билігінің құқығы)» атты еңбектерінде де сабақтастығын жоғалтпағаны анық байқалады [6, 262 б.].

Әлемге билік ету қызметін Тәңірінің түріктерге нәсіп еткені туралы түсінік тек көне дәуірмен шектелмей, ислам діні тарап мұсылмандық бекіген тұста М.Қашғаридың «Диваны лұғат ат-Түрік» еңбегінде: «...молдалар хабарынша Мұхаммед пайғамбарға Құдай айтыпты-мыс: Менің бір әскерім бар, оларға түрік деп ат бердім. Оларға күншығыс жағынан қоныс бердім. Егер де бір қауымға ашуым келсе, осы түріктерді жіберіп билетемін (маслат қыламын)» деп баяндаса түріктер туралы әрі қарай Қашқари өз сөздерімен былай жалғастырады: "Түрік қауымын Құдайдың бүкіл дүниенің басқа ұлттарынан айырып, оларға түрік деген атты өзі беруі, түрікті басқа ұлттардан айырған бір фадилат (артықтық) болады. Құдай түрік қауымын дүниенің ең биік жерлеріне, (Тянь-шань таулары) һәм жер жүзінің ауасы ең таза орынға жайластыр-

ды. Оларды өзінің әскері деп атайды. Түрік халқы осының үстіне сұлу, жүзі күліп тұрған, өзі әдепті, сыпайы, жасы үлкен адамдарға құрмет қылған. Айтқан сөзінен қайтпайтын, уәдесіне берік тәкаппаршылдықты, мақтануды білмейтін халық. Түрік қаһарман, батыр ұлт. Мұнан басқа да олардың мақтауға лайықты мінездері әрине көп" деп түйіндейді [7, 25 б.]. М.Қашқаридің бұл сөздерінен Жаратушының "әлемге әділет орнату" қызметінің түріктерге берілгендігіне қалдықсыз сенімін байқауға болады. Түріктердің ата жұрты киелі мекені Эргенекон мен Өтікеннен бастап, Еуразияның ұлан байтақ территориясында билік құруда ешқашан белгілі аймақпен шектелмеуінің де басты сыры осында жатқан сияқты.

Қорыта айтқанда, түріктердегі "әлемдік билік" орнату пікірі тарих толқынанда жетіліп, оларға әлемдік тұтастықты идеялық тұрғыдан түсінуге мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда "жаһандану үдерісі" түріктерде сонау көне дәуірден бастау алып, олардың белгілі территориямен шектелмей жаңа жерлерді игеруіне, жаңа мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы байланыстарды қалыптастыра отырып, түріктердің осы "тарихи миссиясы" олардың әлемдік тарихтан өздік орындарын алуын қамтамасыз етті. Мемлекет туралы зерттеулер түріктерде мемлекет болудың басқы қағидаларын былайша анықтайды: *Еркіндік.* Себебі түріктер үшін тәуелсіздік мемлекет болудың басты қажеттілігі. Басқаның билігінің астында болған кездерінде олар өздерін мемлекет деп санамаған. *Халқының болуы, Төресі* яғни, заңының болуы. Міне осы негіздемелер болған жағдайда ғана оның (түріктің) Илі/ Елі (мемлекеті) болады. Ал, түріктер құрған мемлекеттің басты міндеті болып саналған: халықты бейбіт ету, ашты тойғызу, жалаңашты кигізу, Ел/Ильсізге ел болу (төресіз елге тұтқа болу, заңды орнату) сонау ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған қағидалар десекте болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Өгел Б., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi (Түріктердің жаһандық билік түсінігінің тарихы), İstanbul 2009.*
2. *Әбушәріп С., Мадуан С., Қазақтар және Түрік Әлемі: мемлекеттіліктің бастаулары. – Алматы 2009.*
3. *Смағұлов Н.Б., Ташағыл А. "Күлтегін жазбасындағы ежелгі түріктердің манифесті", Қарағанды университетінің хабаршысы, "Тарих, философия"сериясы, №3, 2015 ж.*
4. *Бартольд В.В., Тюрки-двенацать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы-1998.*
5. *Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд. А.Егеубай. – Алматы, Өлке, 2006, (қосымша:«https://kk.wikipedia.org/wiki/Құтадғу_білік»)*
6. *Молдабаева Д.Ж., М. Қашқаридың "Құтты білік" және "Низам ал-Мүлктің "Сиямат наме" еңбектерінде мемлекеттік билік және билеуші мәселесі, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(56), 2018 ж. – 262 б.*
7. *Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк/Пер., пред. и коммент. З. - А.М. Ауэзовой; индексы составлены Р.Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005,(http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b1122.pdf)*

УДК 327.7
ГРНТИ 11.25.40

Зайниева Л.Ю.[1], Серик А.С.[2]

[1]д.пол.н., профессор кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: aqbota@gmail.com

РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ В ФОРМИРОВАНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Данная статья посвящена одному из уровней осуществления молодежной политики – региональному. Речь идет о сотрудничестве государств в молодежной сфере отдельных объединений стран. Рассматривается взаимодействие молодежи в основном в таких группах государств, как Содружество Независимых Государств, Шанхайская организация сотрудничества, Совет сотрудничества тюркоязычных государств. Анализируются принятые документы, деятельность различных структур, мероприятия, направленные на воспитание молодых людей в духе дружбы и толерантности как важнейшего фактора укрепления мира и согласия в региональном масштабе.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, региональный уровень, совет, форум, диалоговая площадка, волонтерство.

Л.Ю. Зайниева[1], А.С. Серік[2]
[1]саясаттану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aqbota@gmail.com

ЖАСТАР САЯСАТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ ӨҢІРЛІК ДЕҢГЕЙДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл мақала жастар саясатын жүзеге асыру деңгейінің біріне – өңірлік деңгейге арналған. Мақалада мемлекеттердің жекелеген бірлестіктерінің жастар саласындағы ынтымақтастығы туралы айтылып отыр. Жастардың өзара іс-қимылы негізінен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесі сияқты мемлекеттердің топтарында қарастырылуда. Қабылданған құжаттар, түрлі құрылымдардың қызметі, жастарды аймақтық ауқымдағы бейбітшілік пен келісімді нығайтудың маңызды факторы ретінде достық пен төзімділік рухында тәрбиелеуге бағытталған іс-шаралар талданған.

Кілт сөздер: жастар, жастар саясаты, өңірлік деңгей, кеңес, форум, диалог алаңы, еріктілер.

LU. Zainieva[1], A.S. Serik[2]
[1]doctor of political science, Professor of the Department of political science and political technologies
al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]master's degree in al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aqbota@gmail.com

THE ROLE OF THE REGIONAL LEVEL IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF YOUTH POLICY

Abstract

This article is devoted to one of the levels of implementation of youth policy - regional. It is about the cooperation of states in the youth sphere of individual associations of countries. The interaction of youth is considered mainly in such groups of states as the Commonwealth of Independent States, the Shanghai Cooperation Organization, and the Cooperation Council of the Turkic Speaking States. The adopted documents, the activities of various structures, and the measures aimed at educating young people in the spirit of friendship and tolerance as the most important factor in strengthening peace and harmony on a regional scale are analyzed.

Key worlds: youth, youth policy, regional level, council, forum, dialogue platform, volunteering.

Молодежь – главный фактор перемен в обществе. Это сила, которая во многом определяет политическую, экономическую, социальную структуру общества и выступает катализатором его развития. Поэтому молодежной политике уделяется большое внимание на любом уровне ее осуществления – национальном, международном и региональном, то есть в масштабе групп государств. Для регионального уровня характерно совместное определение основных направлений молодежной политики, выработка организационных и финансовых механизмов ее реализации.

В современных условиях формирование регионального компонента молодежной политики происходит более высокими темпами. В условиях бурного развития международных отношений идет поиск эффективных решений проблем молодежи, не только не утративших актуальность, а приобретших еще более острый характер. К таким проблемам относятся качественное образование, приобретение профессии, трудоустройство, обеспечение жильем, поддержка молодых семей и молодых людей, оказавшихся в трудных жизненных ситуациях, воспитание толерантности и др. Поэтому индикаторами регионализации выступают не только принятие законов и нормативно-правовых актов о молодежи и молодежной политике, создание специальных управленческих органов, но также профессионализм и оперативность в решении вышеназванных проблем. Усиливается роль в данном процессе сотрудничества молодежи государств региона.

Для Казахстана процессы регионализации обусловлены географическим положением и приоритетами внешней политики. Целесообразно выделить сотрудничество с ближайшими соседями, особенно с Россией, Китаем, центрально-азиатскими странами.

Интересен опыт Содружества Независимых Государств, взаимодействие молодежи в котором осуществляется практически со времени его создания. 25 ноября 2005 года в Москве было подписано Соглашение этих государств о сотрудничестве в молодежной сфере, в соответствии с которым при Исполнительном комитете СНГ действует Совет по делам молодежи. Следует назвать документы, принятые Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ: «О формировании законодательных основ современной молодежной политики в государствах-участниках СНГ» (14 мая 2009 года), «О государственной молодёжной политике» (23 ноября 2012 года). Второй документ носит индикативный характер и содержит методическое изложение универсальных для государств Содружества задач и ориентиров в отношении молодежи. В законе даны определения таких понятий как «государственная молодежная политика», «молодежь (молодые граждане)», «молодая семья», «молодежное общественное объединение», «молодой ученый», «молодой специалист», «молодежное предпринимательство» и др. [1]

Следует отметить, что в 2010 году был принят специальный документ о сотрудничестве молодежи - «Стратегия международного молодежного сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств на период до 2020 года». В нем было обозначено, что Стратегия представляет собой совокупность согласованных подходов государств региона к основным целям, задачам, принципам, направлениям, формам и механизмам развития молодежных связей на пространстве СНГ. Основными ее целями сформулированы раскрытие творческого, образовательного, социального и духовно-нравственного потенциала молодого поколения, укрепление дружбы, взаимопонимания и взаимодействия народов государств-участников СНГ, а также поддержание интеграционных процессов в СНГ [2].

На пространстве СНГ также принят ряд других законов, направленных на осуществление заботы о подрастающем поколении. Среди них законодательные акты «О воспитании детей и молодежи», «Об основных гарантиях прав ребенка в государстве», «О физической культуре и спорте», «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» и другие.

Важно для налаживания связей молодежи проведение на пространстве СНГ общих мероприятий. В частности, таким событием можно назвать объявление Советом глав государств Содружества 2009 года Годом молодежи в СНГ. В его рамках состоялся целый комплекс международных молодежных форумов, летних школ, научных и других мероприятий, охватывающих различные сферы молодежных интересов.

Способствует развитию сотрудничества молодежи систематическое проведение Форумов межрегионального сотрудничества России и Казахстана. В ноябре 2019 года состоялся 16-й такой Форум. В качестве главной была вынесена тема приграничного сотрудничества. В ходе этого мероприятия состоялся Форум молодежных лидеров двух стран. Министерство информации и общественного развития РК и Федеральное агентство по делам молодежи РФ (Росмолодежь) заключили Меморандум о взаимопонимании в области молодежной политики.

Активизировалось на территории СНГ сотрудничество молодежных общественных объединений. Вопросы их развития обсуждаются на заседаниях Совета по делам молодежи. Совет взаимодействует с

Международной молодежной общественной организацией «Содружество», поддержав в 2012 году ее создание, и поддерживает подписание двусторонних соглашений о сотрудничестве молодежных организаций различных государств. Создан ряд площадок для содержательного общения молодежи. Востребованными площадками для общения стали такие международные мероприятия, как лагерь студенческого актива «Славянское содружество» (в России при активном участии администрации Курской области), научный форум «Ломоносов» на базе МГУ им. М.В. Ломоносова, молодежный форум «Дружба без границ» в Национальном образовательно-оздоровительном комплексе «Зубренок» (Беларусь), «Диалог культур» в Армении, Иссык-Кульские форумы молодых интеллектуалов (Кыргызстан) и другие. Ежегодно в Москве организовываются слет «Дни молодежи Содружества», заседания Клуба молодых интеллектуалов стран Содружества. В 2015 году учреждена специальная площадка для диалога молодых лидеров и парламентариев – Молодежный межпарламентский форум СНГ.

Расширены возможности для проявления способностей и поддержка творческой и иной наиболее активной части молодежи государств-участников СНГ посредством организации ряда международных конкурсов и фестивалей. Особое место занимают конкурс на соискание Международной премии «Содружество дебютов» при поддержке Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ, Молодежные Дельфийские игры государств-участников СНГ во взаимодействии с Международным Дельфийским комитетом.

Молодежь приняла активное участие в праздновании 70-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов. Одним из самых важных направлений работы с молодежью стало сохранение памяти о подвиге советского народа, осмысление новым поколением итогов и уроков этой войны. Важно продолжение данной работы, учитывая грядущее 75-летие Великой победы.

В целях реализации Стратегии международного молодежного сотрудничества проводятся масштабные мероприятия, направленные на улучшение качества профессиональной подготовки и повышение квалификации, помощь в трудоустройстве и карьерном росте молодых людей из стран СНГ, специализирующихся в различных сферах деятельности, функционируют различные структуры. Среди них можно назвать Клуб молодых евразийских политиков, Школу высшего журналистского мастерства стран СНГ и Школу молодых ученых-историков, семинары для молодых парламентариев и лидеров молодежных общественных организаций, Форум сельской молодежи.

Расширилась практика определения молодежных столиц государств-участников СНГ. Цель и задача таких проектов – создание дополнительных условий для развития потенциала молодого поколения и молодежной инфраструктуры на территориях государств-участников СНГ.

Значительное развитие получило движение трудовых студенческих отрядов. Полезной представляется практика создания совместных студенческих отрядов, подписания соглашений о взаимном обмене студенческими отрядами, их совместной работе на объектах, расположенных в государствах Содружества [3].

Большое внимание в СНГ уделяется развитию волонтерства, которое непосредственно связано с деятельностью молодежи и ее организаций. В 2015 году Межпарламентской Ассамблеей государств – участников СНГ был принят модельный закон «О добровольчестве (волонтерстве)». В 2018 году появилась «Концепция развития сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств в поддержке молодежного добровольческого (волонтерского) движения». В рамках этого движения были запланированы мероприятия с целью совершенствования и нарастания международного молодежного сотрудничества, интенсификации непосредственного участия молодежи на добровольной и безвозмездной основе в решении социально значимых проблем и сохранении природного и культурного наследия.

Сотрудничество в сфере волонтерства способно не только повысить эффективность общественных усилий по развитию национальных волонтерских программ, но также усилить роль волонтерских организаций в решении международных целей в области устойчивого развития, поддерживать дружественные и культурные связи среди молодежи стран СНГ, а также способствовать обмену опытом в разработке и реализации нормативно-правовых документов и инициатив в волонтерской среде. Следует отметить, что во многих странах Содружества процесс усиления добровольчества сопровождается интенсификацией нормативно-правового обеспечения этой деятельности, разработкой новых мер поддержки добровольческих инициатив граждан на государственном уровне. В ряде государств СНГ статус волонтерской деятельности закреплен законодательно. В Беларуси и Кыргызстане законодательно волонтерство включено в правовые акты, регулирующие молодежную политику.

В государствах СНГ проводятся Годы волонтера. В России, например, Годом волонтера был объявлен 2018 год, в Азербайджане и Казахстане – 2020 год. В декабре 2019 года состоялась

одновременно церемония закрытия Года молодежи и старта Года волонтера. Выступая на этом мероприятии, Президент РК Касым-Жомарт Токаев отметил: «Сама суть добровольчества – делать что-то из благих намерений - соответствует нашим национальным традициям и ценностям. Волонтерство – не просто бесплатная работа, это показатель ответственности граждан и готовность менять мир к лучшему». В республике работает более 200 волонтерских организаций. По данным местных исполнительных органов, волонтерским движением охвачено свыше 50 тысяч человек [4].

Усиливается совместное внимание к молодому поколению в рамках Шанхайской организации сотрудничества. Свидетельство тому - создание Молодежного совета, в качестве учредителей которого выступили национальные молодежные организации. Данная структура образована как орган, осуществляющий координацию входящих в него молодежных организаций и объединений в рамках направлений деятельности государств-членов ШОС, как орган, который придаст новый импульс работе организации и послужит залогом для сохранения достигнутого уровня взаимодействия в дальнейшем [5].

В рамках первого заседания Молодежного совета были подписаны Положение и Декларация о создании Молодежного совета ШОС, разработаны структура и основные направления работы. Целью Молодежного совета было определено взаимодействие молодых лидеров по наиболее острым проблемам, волнующим молодежь, развитие культурного обмена и обмен опытом представителей молодого поколения стран ШОС в различных областях развития молодой личности, сотрудничество в области спорта и образования. Важно отметить значимость развития молодёжного сотрудничества ШОС для укрепления дружбы и взаимопонимания среди молодёжи государств данного объединения, а также для всего Евразийского континента.

В 2018 году открылась «Первая ассамблея представителей молодежи стран ШОС» под девизом "Молодежь ШОС против терроризма и экстремизма", в работе которой приняли участие более 300 юношей и девушек. В рамках Ассамблеи состоялись различные мероприятия. Это конференции, «круглые столы», направленные на обмен мнениями по вопросам сепаратизма, терроризма, экстремизма, сетевой безопасности, развития информационных и коммуникационных технологий.

В 2019 году прошел четвертый Молодежный лагерь ШОС под девизом «Новые возможности - новое будущее» с участием более 200 молодых людей. Лагерь носил как культурный, так и практический характер. В ходе его работы осуществлялось знакомство с технологическими и культурными проектами, проходили форумы и семинары-презентации по вопросам торгово-экономического сотрудничества и молодежного предпринимательства в рамках ШОС. Это отвечает стремлению организации активизировать обмены и сотрудничество молодежных объединений, молодых предпринимателей региона в целях создания для них более широкого поля деятельности. Для достижения названных целей и развития сотрудничества в научно-технической области практикуются Молодежные форумы университетов стран ШОС.

Другой площадкой для молодежного взаимодействия выступил фестиваль «Студенческая весна стран БРИКС и ШОС», программа которого включила различные образовательные, деловые и культурные мероприятия. Это движение получило дальнейшее развитие.

Активность молодежных организаций Шанхайской организации сотрудничества, а также Европейского союза, Евразийского экономического союза, Шелкового пути проявилась в связи с проведением в г.Алматы в 2019 году Глобального конгресса мировых университетов «Вклад молодежи в реализацию ЦУР-2030».

Следует отметить еще одну площадку, где поднимались и обсуждались молодыми лидерами актуальные вопросы, связанные с охраной окружающей среды и устойчивого развития – это «Центрально-азиатская программа лидерства» (ЦАПЛ). Данная программа была организована Региональным экологическим центром Центральной Азии, которая, в свою очередь, учреждена правительствами пяти стран региона – Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном, Узбекистаном, а также Европейским союзом и ПРООН. В 2019 году заключительная десятая Лидерская программа была организована совместно с «Региональным тренингом по водной дипломатии с особым акцентом на навыки ведения переговоров и медиацию с учетом гендерных факторов», проводимым Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) в г. Алматы. «Центрально-азиатская программа лидерства» была задумана как нейтральная региональная площадка для молодежного диалога по экологическим вопросам и проблемам гендерного равенства в контексте устойчивого развития. Необходимо отметить, что выпускники данной программы активно участвуют в мероприятиях, связанных с охраной окружающей среды и устойчивого развития [6].

В августе 2018 года состоялся Первый Центрально-азиатский фестиваль молодежи, который Елбасы Н.А. Назарбаев назвал принципиально новой моделью конструктивного диалога братских народов. Он проходил в живописном месте Алматы – на горнолыжном курорте «Шымбулак». В числе стран-участниц – Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Таджикистан. В качестве специальных гостей на форум были приглашены Азербайджан и Турция. Организатором мероприятия выступил Фонд Первого Президента РК – Елбасы в качестве диалоговой площадки для обмена идеями, опытом и конкретными проектами в самых разных областях жизни нового поколения. Первый фестиваль собрал более 300 молодых участников, тех, кто в ближайшее будущем станет лидерами в своих странах: это интеллектуалы, творческие личности, общественники, стартап-предприниматели, деятели культуры, искусства и спорта. На форуме работали тематические секции, охватившие практически весь спектр современных интересов молодежи. Особое внимание уделялось вопросам развития IT-технологий и кибербезопасности, проблемам миграции и сохранения интеллектуального капитала, волонтерству, формированию здорового образа жизни, доступному образованию, полиэтническому устройству общества как современной модели мира и согласия. В практическую часть работы форума вошли презентации социальных, предпринимательских, волонтерских и других общественно значимых проектов [7].

Широкие возможности для укрепления международного сотрудничества молодых людей предоставляет Совет сотрудничества тюркоязычных государств (Тюркский совет). Это международная организация, созданная в 2009 году с целью оказания содействия всестороннему сотрудничеству между тюркоязычными государствами. У ее истоков стояли Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция. В 2019 году принял решение о присоединении к Тюркскому совету Узбекистан. С 2018 года статус наблюдателя имеет Венгрия. Совет открыл свой Европейский офис в Будапеште. Туркменистан рассматривает возможность получения статуса наблюдателя. Деятельность Тюркского совета охватывает широкий спектр сотрудничества между государствами-членами. Шестой саммит совета, состоявшийся в сентябре 2018 года в Чолпон-Ате (Кыргызстан), был посвящен теме «Молодежь и национальный спорт». Проводятся совещания министров по делам молодежи и спорта Тюркского совета. Регулярно собираются и министры образования [8].

Таким образом, взаимодействие государств в молодежной сфере на региональном уровне, развитие международных связей молодых людей являются одними из наиболее приемлемых форм социально-экономических и политических отношений. Использование такого подхода в развитии молодежной политики позволяет достигать консенсуса между различными политическими субъектами. Повышению его эффективности способствуют согласованность действий всех заинтересованных политических субъектов, конструктивность и последовательность государственных органов, особенно специальных структур, а также активная поддержка международного сотрудничества молодежными организациями и самой молодежью. Опора на потенциал подрастающего поколения может значительно воздействовать не только на достижение текущих целей продвижения стран, но и на результативную реализацию различных программ и национальных стратегий, а в конечном итоге - на развитие регионов в целом. На этапе растущей глобализации поддержка и консолидация молодежи являются надежным условием внесения ею значительного вклада в решение сложных и масштабных задач не только регионального, но и мирового значения.

Список использованной литературы:

1. Модельный закон «О государственной молодежной политике» // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=64509.

2. Стратегия международного молодежного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств на период до 2020 года // https://e-cis.info/page/3372/80471/.

3. Портал СНГ. Исполнительный комитет СНГ. Официальный сайт. О деятельности Совета по делам молодежи государств-участников СНГ // Развитие и деятельность Содружества Независимых Государств в 2017 году (сборник информационно-аналитических материалов, выпуск № 6). – Минск, 2018. – С.116, 117, 118, 119, 120 //www.cis.minsk.bi/foto/pages/19180/5a8e6a29db167.pdf.

4. Прилепская А., Муканова А. Зов души и образ жизни // Казахстанская правда, 11 декабря 2019.

5. Молодежный совет Шанхайской организации сотрудничества //http://rus.sectsco.org/about_sco/20190716/565283.html.

6. Центрально-азиатская программа лидерства // https://carececo.org.

7. Макаренко Л. Золотой запас нации // Казахстанская правда, 23 августа 2019.

8. Амреев Б. Тюркский совет набирает обороты // Казахстанская правда, 11 октября 2019.

УДК 37.014(574)
ГРНТИ 12.21.35

Э.А. Мусаева[1], Ж.С. Аубакирова[2]

[1]6D020300- Тарих мамандығының 2 курс докторанты,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті,
Қазақстан., Өскемен қ., elvira.musaeva.75@mail.ru
[2]С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университетінің доценті т.ғ.к.,
Қазақстан., Өскемен қ., zhanna_aubakirova707@inbox.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1991-2018 жж. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада авторлар 1991-2018 жылдар аралығындағы тәуелсіз Қазақстанның білім беру жүйесінде қабылданған бағдарламалар мен реформалар жайлы сөз қозғайды. Қазақстан Республикасының 27 жыл аралығындағы оқу жүйесінде кездескен қиындықтар мен оны шешу жолдары, жаңа бастамалар желісі мен тың идеялар қарастырылады.

Қазақстан Республикасындағы білім беру саласында қабылданған заңнамалық актілер бойынша орындалу реттілігін қарастыра отырып, авторлар атаулы заңдардың мезгілінен бұрын орындалуы, оңтайлы және шешімін таба алмаған тұстарында ашып көрсетуге талпыныс жасайды. 1991-1996 жылдар аралығында білімнің 4 принциптік деңгейі яғни, мектеп жасына дейінгі оқу мен тәрбие, орта білім, жоғары білім және жоғары оқу орнынан кейінгі білім қиын қыстауда қалғанын статистикалық мәліметтерге сүйене отырып зерттеуге тырысады. Болон жүйесіне Қазақстан Республикасының қосылуы, бакалавриат-магистратура-докторантура жүйесінің аймақтық жоғары оқу орындарына енуі, сонымен қоса, білім беру жүйесін әлемдік стандартқа сай көшіру мен қазіргі кезде шешімін таба алмай отырған үрдістегі мәселелер тізбегі көрініс алады.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, білім беру жүйесі, реформа, заң, стратегия, аймақ

Мусаева Э.А.[1] , Аубакирова Ж.С.[2]
[1]Докторант 2 курса специальности 6D020300 - История,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск, elvira.musaeva.75@mail.ru
[2]К.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова.
Казахстан. Г. Усть-Каменогорск, zhanna_aubakirova707@inbox.ru

ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА 1991-2018 гг.

Аннотация

В статье авторы рассматривают программы и реформы, принятые в системе образования независимого Казахстана с 1991 по 2018 годы. В работе рассматриваются проблемы, существующие в системе образования Республики Казахстан на протяжении 27 лет, а также пути их решения, новые идеи и инициативы. Кроме того, в статье отражается переход системы образования в соответствие международным стандартам и даётся перечень проблем, которые в настоящее время не могут быть решены.

Рассматривая особенности исполнения законодательных актов, принятых в сфере образования в Республике Казахстан, авторы стремятся раскрыть условия несвоевременного исполнения, оптимального и неспособного решения названных законов. Авторы стремятся исследовать 4 принципиальных уровня образования в период с 1991 по 1996 годы, исходя из статистических данных о том, что дошкольное обучение и воспитание, среднее образование, высшее образование и послевузовское образование

остаются проблематичными. В Балонской системе отражается присоединение Республики Казахстан, вхождение системы бакалавриата-магистратуры-докторантуры в региональные высшие учебные заведения, а также переход системы образования в соответствие с мировыми стандартами и перечень проблем, которые в настоящее время не могут быть решены.

Ключевые слова: независимость, система образования, реформа, закон, стратегия, регион.

E.A. Mussaeva[1] Zh.S. Aubakirova[2]
[1] 2st year PhD student in 6D020300 - History, the S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, elvira.musaeva.75@mail.ru
[2]C.h.sc., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, zhanna_aubakirova707@inbox.ru

ABOUT CHANGES IN THE EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN 1991-2018

Abstract

This article is dedicated to the study of programs and reforms that were accepted in educational system of Kazakhstan in 1991-2018. The authors analyze main issues existing in educational system of the Republic of Kazakhstan during the last 27 years and evaluate new ideas and initiatives that were realized in order to overcome the difficulties. In addition, the authors describe a transition of the educational system towards international standards and gives a list of problems in this field to be solved.

Considering the specifics of execution of legislative acts adopted in the field of education in the Republic of Kazakhstan, the authors seek to disclose in the conditions of timely execution, optimal and impossible solutions of these laws. The authors seek to investigate 4 principal levels of education in the period from 1991 to 1996, based on statistical data that preschool education and upbringing, secondary education, higher education and postgraduate education remain difficult. The Balon system reflects the accession of the Republic of Kazakhstan, the entry of the bachelor-master-doctorate system into regional higher education institutions, as well as the transition of the education system in accordance with international standards and the list of problems that can not be solved at present.

Key words: independence, educational system, reform, law, strategy, region.

Қазақстан соңғы 27 жылда әлемдік қоғамдастық тарапынан жан жақты көп векторлық саясат ұстанатын зайырлы мемлекет ретінде таныла бастады. 1991 жылы елімізге келген тәуелсіздіктің арқасында қоғамның барлық саласында жүргізілген реформалар білім беру жүйесін де қамтыды. Қазақстанның білім беру жүйесі еліміздің Конституциясының қағидаларына, «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасына, ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауларына, сонымен бірге халықаралық білім саясатына арналған құжаттарға негізделді.

Қазақстан Республикасында білім беру саласындағы заңнамалық базаға жаңа көзқарастарды қажет ететін, сондай-ақ білім беру үдерісін ұйымдастырудың, оқушылардың білімін бақылаудың тиімді жаңа нысандарын іздеуді қажет ететін терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістер орын алды. Бұл бірқатар негізгі құжаттарда - стратегиялық және салалық бағдарламаларда, Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарттарының заңдарында көрініс тапты, олардың негізгісі: «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» Стратегиялық бағдарламалары; Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2007 жылдарға, 2005-2010 жылдар, 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламалары; Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Ғылым туралы» Заңдары [1].

Білім беруде қазіргі кезде Қазақстандық білім беру жүйесі «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді стратегиясының маңызды басымдықтарының біріне айналып отыр. Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу болып табылады. Кеңестік үлгідегі содан кейін европалық жүйедегі білім беруді басынан кешіріп отырған жайы бар Қазақстан, бірнеше өзгерістер мен қиыншылықтарды, ерекшеліктер мен ұқсастықтарды назардан тыс қалдырмады. Атаулы мәселенің 27 жыл көлемінде жүру тенденциясын зерттеу қазір өзекті болып отыр.

«Білім» туралы заңның 12-ші бабына сай білім беру жүйесі Қазақстан Республикасындағы білім беретін оқу бағдарламаларының үздіксіздігі және сабақтастығы принципі негізінде мынадай білім беру деңгейлерінен тұрады:

- мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту;
- бастауыш білім беру;
- негізгі орта білім беру;
- орта білім беру (жалпы орта білім беру, техникалық және кәсіптік білім беру);
- орта білімнен кейінгі білім беру;
- жоғары білім беру;
- жоғары оқу орнынан кейін білім беруді қамту [2].

ЮНЕСКО ұсынған білімнің халықаралық стандартына сай үздіксіздік пен сабақтастық принципі арқылы 1991 жылдан бастап Қазақстандағы білім беру жүйесі қолға алына бастады. Оны нақтырақ көрсететін болсақ, бұл принцип төрт білім деңгейі шеңберінде жүргізілді. Енді оларды жеке қарастырып өтейік.

1. Мектеп жасына дейінгі оқу мен тәрбие. Ғалымдар 3 жастан 6 жасқа дейінгі кезең адам дамуындағы ең маңыздысы екенін дәлелдеді, ол бала отбасынан тыс әлемді ашып, тәуелсіздікке жететін мезгілі деген қорытындыға келеді.

1990-шы жылдары республикада орын алған экономикалық жағдай білім беру саласына да әсерін тигізді. Осы бір тарихи кезеңде балабақша мекемелерінің қысқаруынан, оның ғимараттарының көпшілігі жекешелендіруге ұшырағандықтан, балабақшалар мен балалар саны 1991-ші жылдан 1999-шы жылға дейін 7 есеге азайды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында балабақшалардың 82%-дан астамы жабылды. Мектепке дейінгі білім алатын балалар саны 10,6%-ға дейін қысқарды [3].

Мектепке дейінгі мекемелерде білікті мамандар саны тұрақсыз еді. Оған дәлел, балабақшада білікті тәрбиешілер мен ұстаздар ұжымының өмірдің ағымына қарай алмасу үдерістерін басынан кешіргенін көрсетті. Жалақы, әлеуметтік жағдай, жұмыссыздық – бұл мәселелердің басты жауабы болды.

1997 жылдан бастап мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша балабақшалардың құрылысы қалпына келтірілуі қамтамасыз етілді, бұрын жалға алынған және жекешелендірілген балабақша ғимараттары қайтарылып, ашылған жеке меншік балабақшалар мен шағын орталықтар саны артты. Қабылданған шаралар нәтижесінде балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамту 1999 жылы 10,2%-дан 2015 жылы 81,6%-ға дейін 8 есеге ұлғайды. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының желісі 9,3 мың бірлікті құрайды, оның ішінде 2,2 мыңы жеке меншік болып табылады. 25 жыл ішінде республикада 500-ге жуық балабақша салынды [3].

2.Орта білімді дамыту білім берудің негізі болып табылады. Қазақстанда орта білім беру мектептерде, мамандандырылған мектептере, гимназия және лицейлерде жүргізіледі. 1991-2006 жылдар аралығында елдегі қабылданған реформалар оқу орындары мен жоғарғы, арнайы оқу орындарына ықпал етті.

Білім беру саласының негізгі проблемасы жеткіліксіз бюджеттік қаржыландыру болып табылды. Білім беру деңгейлері бойынша мемлекеттік бюджеттің шығындарын бөлу құрылымы да елеулі түрде өзгерді. Білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасы нашарлады, білім беру индустриясы болмады, оқулықтар мен оқу-әдістемелік материалдардың тапшылығы өсе түсті.

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған 2005 жылғы Жолдауына сәйкес 12 жылдық білім беруге көшу үрдісіне эксперимент басталды. Оның басты мақсаты білім беру жүйесін тұрақтандыру, осы саланы дамытуға мықты негіз жасалды.

1991-2006 жылдар аралығында мектеп жүйесінде оқудың екі түрі қалыптасты, оның біріншісі 11 жылдық болса, екіншісі 12 жылдық жүйе. 12 жылдық білім берудің бұл жалпы схемасын тек 2019 жылдың қыркүйегінен бастап енгізу жоспарланды.

Жаңартылған білім мазмұны бар 20 Назарбаев Зияткерлік мектебі құрылды, олардың тәжірибесі кезең-кезеңмен барлық білім беру жүйесіне таратылды [3].

ҰБТ және гранттарды тағайындау ережелеріне, сондай-ақ жоғары оқу орындарына түсу ережелеріне сәйкес ЖОО-ға қабылдау үшін ҰБТ сертификаты қажет екені белгілі, ҚР мемлекеттік ЖОО-на ҰБТ-сыз түсу мүмкін емес және 2018 жылдан бастап ережеге сай ақылы төлем бойынша ЖОО-на түсу ережелері өзгертілді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 7 339 күндізгі жалпы білім беретін және 75 кешкі мектеп жұмыс істейді. Сонымен қатар, оларды қамтамасыз ету проблемасы әлі күнге дейін шешілмеген күйінде қалып отыр. Қазақстанда әлі күнге дейін үш ауысымды мектептер жұмыс істейді. Білім берудің қол жетімділігін арттыру мақсатында Мемлекет басшысы Үкіметке 2019-2021 жылдарға арналған республикалық бюджеттен оқушы орындарының тапшылығы мен үш ауысымды және апатты мектептер проблемасы бар өңірлер үшін қосымша 50 миллиард теңге қарастыруды тапсырды [4].

3. Бастауыш және орта кәсіптік білім беру саласында басты назар еңбек нарығында талап етілетін мамандықтар бойынша жұмысшылар мен орта буын мамандарын даярлауға ғана емес, жастардың өзін-өзі жұмыспен қамтуына, жақсы даярлауға мүмкіндік беретін кәсіптік білімді қамтамасыз етуге аударылуы тиіс.

Колледждер орта кәсіби білімді мамандарды дайындауды іске асыратын оқу орындары болып саналады. Арнайы және кәсіптік орта оқу орындарының тағдыры 1991-1998 жылдары әлеуметтік тұрғыдан қорғаусыз қалса да, бірақ мамандар жоспар арқылы сұраныспен әзірленді. Экономикалық реформалардың өрістеп отырған кезеңінде оқу орындарының жағдайы мүшкілдене бастады, көптеген колледждер 1997 жылдан бастап жоғары оқу орындарының құрамына кіріп, өмірдің бәсекеге қабілетті мекемелеріне жұмысшы кадрлар әзірлейтін орындарға айнала бастады.

Соңғы жылдарда еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие мамандар даярлау ісі қалыптасты. Осы тұрғыда экономикалық сала, ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығына байланысты мамандықтар көбейді. Кәсіптік мектептерді мамандандыру жұмысы жүргізіліп, кадрларды даярлау ретке келтірілді, осының барлығы кәсіптік мектепті бітіргендер мен жұмыс істейтін жастарға кәсіп таңдау және оқу түрін таңдауға мүмкіндік берді.

1991 жылмен салыстырғанда ТжКБ (Техникалық және Кәсіби Білім) ұйымдарының желісі 114 бірлікке артып, 807 колледжді құрады, оның 42,7%-ы жеке меншік болып табылады. Білім алушылар контингенті 35,5 мың адамға немесе 9,3%-ға өсті. ТжКБ мамандарын даярлау экономика салаларының 32 бағыты бойынша жүзеге асырылады [3].

2017 жылы жоғары оқу орындарына түсу ережелері мектепті аяқтағандар үшін ғана емес, арнайы орта білімі бар жастар үшін де өзгерді. ТКТ (Талапкерлерді Кешенді Тестілеу) ерекше формат бойынша болашақ студенттер мен оқушылар тапсырады. Жаңа тестілеу форматы жалпы білім беретін пәндер бойынша емтихан тапсырудан тұрады. Бұл өзгеріс колледж дипломы мансаптық өсумен беделді жұмыс алу үшін жеткіліксіз, сондықтан жоғары оқу орнында оқуды жалғастырғысы келетіндердің саны жыл сайын өсіп жатқанын көрсетіп отыр.

Қазақстанда 2019 жылы пилоттық жоба іске қосылды, оған сәйкес кейбір колледждердің (46) түлектері жоғары оқу орындарында оқуды жаңа жағдайларда жалғастыра алады: оларды бағалау нәтижелері негізінде ауыстырады. Бұған кредиттік-модульдік оқытудың бірыңғай жүйесі ықпал етеді [5].

4. Білім берудің келесі сатысы жоғары оқу орны болып табылады. 1991 жылы егемендікке қол жеткізгеннен кейін, елде жүргізілен реформаларға сәйкес бұл оқу орындары да үлкен өзгерістерге ұшырады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаларында білім беру саясатының басымдықтары жоғары білім беру жүйесін нарықтық экономика шарттарына бейімдеудің ең жақсы тәсілдерін табуға бағытталды.

Жоғары арнаулы білім берудің білімдік-кәсіптік бағдарламасы бойынша мамандар даярлауды білім беру қызметіне лицензиясы бар, жоғары кәсіптік білім беру ұйымдары іске асырады. Жоғары арнаулы білім алу үшін жоғары оқу орындарына қабылдау тәртібін білім беру саласындағы орталық атқарушы орган бекіткен Типтік қабылдау ережелерінде белгіленеді. Жоғары арнаулы білім берудің білімдік-кәсіптік бағдарламалары бойынша оқыту, жеке тұлғалардың мүмкіндігі мен талаптарын ескере отырып, мынадай нысандарда белгіленеді: күндізгі, сырттай, кешкі оқу, қашықтықтан оқыту және экстернат. Мемлекеттік гранттар, несиелік жүйемен оқу формасы да нарық талабына сай кіріктірілген.

Білім саласы 4 деңгейден өтетіндіктен өзіндік ерекшеліктері мен жетістіктеріне толы үрдіс болып табылады. Жоғары арнаулы білім берудің білімдік-кәсіптік бағдарламалары бойынша оқу мерзімі күндізгі оқу түрі үшін 4 жылдан кем емес болып белгіленеді. Медициналық білім берудің жекелеген мамандықтары бойынша оқу 7 жылға дейін созылады және бітіретін жылы интернатурада ұйымдастырылады. Сырттай оқу нысаны бойынша оқу мерзімі күндізгі бөліммен салыстырғанда, сәйкес мамандықтар бойынша, 1 жылға артық болып белгіленді [2].

Жалпы алғанда жоғары оқу орындарының білім беру жүйесін екі кезеңге бөліп қарауға болады:

1. 1991-2010 ж. Болон жүйесіне дейінгі

2. 2010 ж. - қазіргі кезге дейін Болон жүйесі.

Бірінші кезеңде ЖОО-ы 4 және 5 жылдық білім беріліп, мамандар әзірленіп, қажетті мамандар мемлекеттік тапсырыс аясында даярланды. Білім беру аясы аспирантура мен докторантура арқылы ғылыми сатымен жалғасын тапты.

Екінші кезеңде жоғары оқу орындары еуропалық білім беру стандарттарына қарай бейімделе бастап, бұрынғы мамандардың орнына төрт жылдық білім алған бакалаврлар келді.

2010 жылдан бастап Қазақстан Болон үрдісінің қатысушысы болып табылады. Кадрларды даярлаудың үш сатылы моделіне көшу жүзеге асырылды: бакалавриат - магистратура - докторантура.

Болон жүйесіне сай жоғары оқу орындарында бакалавр мобильділік бойынша шетелге шығу мүмкіндігіне ие болуы, екі дипломдық білім алу мүмкіндігі мен магистратура бойынша басқа мамандықта білімін ұштастыруға мүмкіндік алу жолдары қарастырылған.

Әлемдік стандартқа көшу жүйесіне Қазақстан Республикасы көрші мемлекеттермен салыстырғанда жылдамдық танытты. Сол жылдамдық жүйенің теріс жақтарын да көрсетті оған: студенттер үшін тиімді мобильділік ұстаздар үшін қарқынды іске аспай отырғаны, 1 семестрде 1 пән бағдарламасы, жүйенің іске асырылуына көптеген қаражатты талап етілуі. Әйтсе де, студенттердің ағылшын тіліндегі оқу бағдарламаларымен кең қамтылуы студенттер мен оқытушыларға әлемдік ғылыми әдебиеттер мен оқулықтардың бастапқы көздерін зерделеу арқылы белгілі бір саладағы білімдерін кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік береді. Жаһандану жағдайында тілдік білімнің жеткіліксіздігі мамандарға өз қызметін тиімді жүзеге асыру үшін шетелдік әріптестерімен байланыс орнатуға кедергі келтіреді. Сондықтан студенттер мен оқытушылар үшін әлемдік білім қоғамдастығына сәтті кірігу құралы ретінде ағылшын тілін меңгеру сапасын арттыру өте маңызды. Ағылшын тілі курстарын енгізуге және мамандардың тілдік дайындығын кеңейтуге назар аудару қажет.

Білім беруді дамытудың әлемдік үрдістері бүгінде жүйені бірыңғай білім беру кеңістігіне интеграциялау қажеттілігін талап етеді. Қазіргі білім беру жаһандық, жалпы әлемдік сипатқа ие. Осыған байланысты ресурстарды біріктіру интеграциялық үрдістерді дамытуға, білім берудің барлық деңгейлерінің сапасын арттыруға ықпал етеді және елдің инновациялық экономикасы үшін бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауды қамтамасыз етеді.

«Болашақ» халықаралық шәкірт ақысы іске асырылған жылдары әлемнің 35 еліндегі 170 үздік жоғары оқу орнында оқу үшін 12 000 астам қазақстандыққа шәкірт ақы тағайындалған. 2012 жылдан бастап тағылымдама бағдарламасы инженерлік-техникалық, медицина және педагог қызметкерлер санаттарымен кеңейтілді [6].

2019 жылы «Болашақ» халықаралық шәкірт ақысын Қазақстан Президенті белгілеген әлемнің танымал компанияларында ғылыми дәрежені алуға және тағылымдамадан өтуге мүмкіндік береді. Оны алу үшін аттестаттың жоғары орташа балы болуы, шет және мемлекеттік тілдерді меңгерудің жоғары деңгейін анықтау қажет.

2014 жылдан бастап «Серпін» бағдарламасы бойынша – халқы тығыз орналасқан еліміздің оңтүстік аймақтарындағы жастарды Қазақстанның солтүстік, батыс, орталық және шығыс өңірлерінде оқытып, өңірдегі кадр жетіспеушілігі мәселесін шешу бойынша жұмысқа орналастырады.

2014-2016 жылдар аралығында «Серпін» жобасы бойынша республикалық бюджет есебінен 12 462 орынға мемлекеттік білім беру тапсырысы бөлінді, оның ішінде жоғары оқу орындарында оқу үшін 9 212 орын және техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында (ТжКБ) 3250 орын берілген [7].

Барлық ағарту салаларымен бірге жоғары мектеп қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени үрдісіне айтарлықтай үлес қосты. Ол маңызды әлеуметтік міндетті орындап, жастарға іргелі ғылыми білім мен кәсіби мамандық берді, дүниеге көзқарастарын қалыптастырды, елдің экономикасы мен мәдениетінің дамуына шешуші ықпал ете алатын жоғары білікті мамандар дайындайтын базаға айналды.

2017-2018 оқу жылының басында Қазақстан Республикасында филиалдарды есепке ала отырып 127 жоғары оқу орны жұмыс істеген. Меншік нысаны бойынша 47 жоғары оқу орны, 75 жоғары оқу орны жеке меншік нысаны және шетелдің меншік құқығымен - 5 жоғары оқу орны ие.

Штаттық профессорлық-оқытушылар құрамының саны 38212 адамды құраған, оның ішінде 4892 оқытушы қосымша жұмыс істейді. Ғылым докторы ғылыми дәрежесінің жалпы профессор-оқытушылар құрамының 8,5%-ы, ғылым кандидаты - 34,7%-ы, профессор атағы - 6,1%-ы және доцент атағы - 15,7%-ы бар. Магистр академиялық дәрежесі бар оқытушылар саны 12098 адамды немесе 31,7%, философия докторы (PhD) және бейіні бойынша доктор - 2062 адамды немесе 5,4% құрайды [8].

Зайырлы мемлекеттің зиялы қауымы білімді ұрпақ тәрбиелеу мен бәсекеге қабілетті маман әзірлеуде өз үлестерін қосуда. Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің деректеріне сәйкес, 2017 жылы бастауыш біліммен қамту бойынша Қазақстан 118 орыннан өз позициясын арттыра отырып, әлемнің 137 елінің ішінде 4-орынды иеленді.

«Адами даму индексі» рейтингісінде Қазақстан адам дамуының жоғары деңгейі бар елдер тізімінде орналасқан 188 мемлекеттің ішінен 56-шы орынға ие.

Экономикалық бәсекеге қабілеттілік индикаторы бойынша, IMD-2017 Менеджмент институтының мәліметі бойынша, «Білім» қосалқы факторы бойынша Қазақстанның позициясы 9 позицияға жақсарып,

әлемде 35 орынға тұрақтады. Сондай-ақ, Қазақстан инновациялық саясат және білім беру саясаты жөніндегі ЭЫДҰ комитеттеріне кірді [9].

Сапалы білімді талап етіп отырған қоғам үшін білім беру үрдісі өмірдің ағымына қарай бет бұруда. Оқытушы мәртебесін көтеру, оның еңбегін бағалау уақыт еншісінде. Жоғары оқу орны мен мектеп оқытушысының әлеуметтік мәртебесін сипаттайтын жаңа тұрақты үрдістер пайда болды. Олар негізінен әлеуметтік ұтқырлықтың күшеюіне, сондай-ақ оқытушының негізгі жұмысын өзге де қызмет түрлерімен, көбінесе коммерциялық қызмет түрлерімен ұштастыруға себеп болған оқытушылық еңбек беделінің ішінара құлдырауынан көрінеді. Бір жағынан білім берудің жоғары деңгейі оқытушының жоғары мәртебесін қамтамасыз етсе, екінші жағынан төмен жалақы оның керісінше беделін төмендетіп отыр.

Қорытындылай келе, білім мен ғылымда реформалардың салаларынан елде ұлттық білім мен ғылымның жаңа моделін қалыптастыру міндеті пайда болды. 1998 жылдан бастап көш түзеле бастады, елде қабылданған ережелер мен нормативтік актілер болашаққа деген сенімді тудырды. Білім және Ғылым Министрлігінің басшысы ауысқан сайын оқу үрдісі жаңа жоспар бойынша ауысып отыруды әдетке айналдырды. Әр жаңалықтың оңы мен терісі бар екенін атаулы жылдар дәлелдеп берді, десе де Қазақстанның әрбір аймақтарының білім беру жүйесінде әлі де болса шешімін таба алмай отырған мәселелелер жеткілікті деп ойлаймыз олардың қатарын:

- бала бақшаларда білім беру бағдарламалары жоспарында 1,5-3 жас аралығындағы жас сәбилерге аз көңіл бөліну;
- инклюзивті білім берудің жеткіліксіз деңгейі, мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу мен оқыту үшін жағдай толық жасалмаған. Сонымен қатар, мұндай балабақшаларда педагог-дефектолог, логопедтер мен психолог мамандардың жетіспеуі;
- баланы мемлекеттік бала бақшаға орналастыру қиындығының туындауы:
-тәрбиешілер мен көмекшілердің төменгі жалақсы-әлеуметтік мәртебені төмендетудің факторы ретінде;
- мектеп барлық баланың әртүрлі биоритмі бар екенін мүлдем ескермеуі, барлығына бірдей тапсырманы беруі, оқу жүктемесі мен бағдарламаларының ауырлығы;
- қазіргі оқушылар білімнің үлкен жүгін игереді, бірақ бұл білімді нақты өмірде қалай қолдану туралы түсініктерінің жоқтығы;
- ҰБТ-ны тапсыру жыры мен психологиялық сынағы;
- Отандық жоо-на түсетін жыл сайынғы талапкерлердің санының азаюы, шет елге оқуға түсу насихатының етек алуы;
- жас оқытушылардың төменгі жалақы үшін білім беру орындарына бармауы, профессорлық – оқытушы құрамның қартаюын әкелуі;
- ақылы негізде оқуға түсу мүмкіндігіне қаржылық қиындықтың туындауы;
- мамандық бойынша жұмыспен қамтамассыз етілмеуі,
- жоғары оқу орындарының түлектерінің ауылдық жерлерге жұмысқа тарту және бекіту механизмінің әлсіздігі;
- жұмыспен 100% қамтамассыз ете алмаушылық;
- шетелдерде оқитын студенттердің еліне оралғанда қолайлы жағдайдың жасалмауы.

Бұл зерттеудің тек бір қыры ретінде көрсетілген мәселелер, айта берсек тізім саны көбеймесе азаймайды. Әйтсе де, бұл 1991 жылғы тізіммен салыстырғанда эксклюзивті нұсқа. 1991-2018 жылдар арлығында білім беру жүйесі бірнеше бағдарламалар мен реформаларды басынан кешірген Қазақстанның аймақтарын нарықтық экономикаға бейімделген тұлға дайындаудың ауыр сынағына айналды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Отдельные аспекты системы образования в Республике Казахстан, в которых целесообразно проведение некоторых реформ. https://www.zakon.kz/4622948-otdelnye-aspekty-sistemy-obrazovanija-v.html

2. Білім туралы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319

3. Изтелеу Д. 25 лет Независимости: Достижения в сфере образования. https://e-history.kz/ru/publications/view/2611

4.Самые интересные образовательные реформы Казахстана. https://camonitor.kz/32087-samye-interesnye-obrazovatelnye-reformy-kazahstana.html

5.Реформа образования: все о нововведениях 2019 года. https://www.nur.kz/1773601-novaa-sistema-obrazovania-v-kazahstane-2018-2019. html.

6. «Халықаралық бағдарламалар орталығы». https://www.bolashak.gov.kz/kz/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html-

7. Национальный проект «Серпін» - один из самых популярных среди молодежи. https://www.zakon.kz/4891688-natsionalnyy-proekt-serp-n-odin-iz.html

8. Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2017/2018 учебного года. https://www.zakon.kz/4900658-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html

9. Что происходит в системе образования Казахстана. https://camonitor.kz/30639-chto-proishodit-v-sisteme-obrazovaniya-kazahstana.html

УДК 327.3
ГРНТИ 03.01.07

Деловарова Л.Ф. [1], *Макашева К.Н.* [2], *Конуспаев Е.Б.* [3]

доктор PhD в области международных отношений, КазНУ им. Аль-Фараби г. Алматы, Казахстан,e-mail: delovarova@mail.ru,
[2]*д.и.н., профессор, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан e-mail:m.klara@mail.ru*
[3]*PhD докторант, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан e-mail:ermukhan1976@gmail.com*

К ВОПРОСУ МИГРАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАК ФАКТОРА СБЛИЖЕНИЯ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Аннотация

Глобальные геоэкономические и социально-политические реалии все больше отражают важность интеграционных процессов, происходящих на региональном уровне. Евразийский экономический союз, функционирующий с 2015 года является определенной моделью интеграции, в которой миграционные процессы являются существенным фактором, способствующим сближению и укреплению сотрудничества. В данной статье рассмотрены некоторые аспекты регулирования миграционных процессов в ЕАЭС, включая правовые нормы, развитие институционального взаимодействия, а также небольшой обзор количественной динамики миграционных процессов и перспективы международного сотрудничества с точки зрения устойчивого продвижения и развития организации.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, региональная интеграция, трудовая миграция.

Delovarova L.F. [1], *Makasheva K.N.* [2], *Konuspaev Ye.B.* [3]
[1]*Doctor PhD in International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan e-mail: delovarova@mail.ru,*
[2]*Doctor of History, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan e-mail: m.klara@mail.ru*
[3]*PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan e-mail: ermukhan1976@gmail.com*

ON THE ISSUE OF MIGRATION COOPERATION AS A FACTOR IN RAPPROCHEMENT OF THE MEMBER STATES OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Abstract

Global geo-economic and socio-political realities increasingly reflect the importance of integration processes taking place at the regional level. The Eurasian Economic Union, which has been functioning since 2015, is a certain integration model in which migration processes are an essential factor contributing to rapprochement and strengthening cooperation. This article discusses some aspects of the regulation of migration processes in the EAEU, including legal norms, the development of institutional interaction, some overview of the quantitative dynamics of migration processes and the prospects for international cooperation from the point of view of sustainable promotion and development of the organization.

Key words: Eurasian Economic Union, regional integration, labor migration.

Л.Ф. Деловарова[1], *К.Н.Макашева*[2], *Е.Б.Конуспаев*[3]
[1]*Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: delovarova@mail.ru,*

[2]тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail:: m.klara@mail.ru
[3]PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: ermukhan1976@gmail.com

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚҚА МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЖАҚЫНДАСУЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ КӨШІ-ҚОН САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Жаһандық геоэкономикалық және әлеуметтік-саяси шындықтар аймақтық деңгейде болып жатқан интеграциялық процестердің маңыздылығын арттыра түсуде. 2015 жылдан бастап жұмыс істейтін Еуразиялық экономикалық одақ - көші-қон процестері жақындасуға және ынтымақтастықты нығайтуға ықпал ететін маңызды фактор болып табылатын белгілі бір интеграциялық модель. Бұл мақалада ЕАЭО-да көші-қон процестерін реттеудің кейбір аспектілері, оның ішінде құқықтық нормалар, институционалдық өзара іс-қимылдың дамуы, сондай-ақ көші-қон процестерінің сандық динамикасы мен ұйымның тұрақты ілгерілеуі мен дамуы тұрғысынан халықаралық ынтымақтастықтың болашағы туралы қысқаша шолу жасалады.

Түйінді сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, аймақтық интеграция, еңбек көші-қоны.

Современная система международных отношений характеризуется активным созданием региональных объединений или даже интеграционных объединений, сотрудничеством между регионами, повышением значения регионального уровня и усилением роли регионов. Суверенное государство стало все менее и менее важным в свете мировой торговли, инвестиций и рынков труда. Регионализм стал доминирующим экономическим и политическим способом объединения стран в торговые блоки и другие формы интеграции. Эта эволюция была отмечена увеличением числа региональных интеграционных проектов, которые изменили способы решения экономических проблем отдельными государствами, которые теперь решаются на наднациональном уровне согласованным образом. Активизация региональных процессов в современном мире имеет объективные причины. Во-первых, этому способствовало исчезновение биполярной системы. Если в годы холодной войны ключевую роль играли события на глобальном уровне, взаимодействие между сверхдержавами, которые во многом определяли ситуацию в различных регионах, например, в Европе, то в настоящее время появилась возможность для более активной политики со стороны региональных держав. Во-вторых, глобализация и сложная взаимозависимость способствуют специализации регионов, которым выгоднее развивать те сектора экономики, в которых они могут использовать свои конкурентные преимущества. В результате все больше проявляются особенности регионов в зависимости от их роли в мировой экономике, а также растет интерес к сотрудничеству с другими регионами, которые могут поставлять недостающие товары и услуги. В-третьих, либерализация мировой торговли и заинтересованность регионов в расширении рынков сбыта своей продукции также способствуют развитию межрегиональных связей. Регионы стремятся укрепить свое место в современных международных отношениях, в мировой экономике, более активно участвовать в процессе глобализации, считают ученые Ю.В. Косов и А.В. Торопыгин [1].

По всему миру наблюдается активная реализация интеграционных проектов: Европейский союз и Европейская ассоциация свободной торговли в Европе, Евразийский экономический союз на постсоветском пространстве, Североамериканская зона свободной торговли, Сообщество стран Латинской Америки и Карибского бассейна, Андское сообщество, Общий рынок стран Южной Америки и Союз южноамериканских наций в Америке, Ассоциация государств Юго-Восточной Азии и Совет Сотрудничества арабских государств Персидского залива в Азии, Союз Арабского Магриба, Восточноафриканское сообщество, Экономическое сообщество стран Западной Африки, Западноафриканский экономический и валютный союз, Экономическое сообщество стран Центральной Африки, Общий рынок для Восточной и Южной Африки на африканском континенте. Многие из этих проектов начали реализовываться еще во время холодной войны, но с начала 90-х гг. они стали более активно развиваться.

Таким образом, глобализация связана с интеграционными процессами и возникновением новых мировых центров силы регионального характера. В ходе этих процессов возникают новые модели интеграции, каким и является создание Евразийского экономического союза. По мнению О.В. Буториной

и А.В. Захарова, «региональная интеграция явится тем инструментом, при помощи которого постсоветские государства смогут максимально использовать преимущества глобализации и минимизировать ее неизбежные издержки» [2].

1 января 2015 г. вступил в силу договор о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) [3]. Договор о ЕАЭС был подписан 29 мая 2014 г. в Астане, а Союз начал свое действие со дня вступления Договора в силу. Россия, Белоруссия, Казахстан завершили формирование крупнейшего общего рынка на пространстве Содружества Независимых Государств (СНГ). Договор о присоединении подписали Армения и Киргизия. Армения официально вошла в состав ЕАЭС 2 января 2015 г., после ратификации государств-членов ЕАЭС, Киргизия официально вошла в состав 12 августа 2015 г. Членами ЕАЭС в экономическом союзе были Россия, Белоруссия и Казахстан. Эти три страны назывались «тройкой» евразийской интеграции, так как они всегда формировали и до сих пор составляют ядро различных интеграционных механизмов. Однако в 2015 году «триада» трансформировалась в «квинтет» стран с расширением до Республики Армения и Кыргызской Республики. Вместе ЕАЭС объединяет население 182,7 миллиона человек и территорию в 20 млн. кв^2 [4].

Таким образом, Евразийский экономический союз можно рассматривать как завершение предшествующих формирований на евразийском пространстве, поскольку в настоящее время он имеет надежную институциональную структуру и амбициозную структуру. Эта экономическая интеграционная ассоциация была создана для того, чтобы «защитить экономические интересы ассоциации в целом и всех ее участников в частности». Целью ЕАЭС является углубление евразийской интеграции путем завершения общего рынка товаров, услуг, капитала и рабочей силы.

Итак, ЕАЭС является новым игроком и актором на геополитической арене, который обладает высоким экономическим и энергетическим потенциалом. Евразийский экономический союз выступает как экономический и политический актор в многополярном мире, который меняет статус-кво в международной системе. «Евразийский экономический союз представляет модель наднационального объединения, способного стать одним из полюсов современного мира и при этом играть роль эффективной связки между АТР и Европой. Сложение природных ресурсов, капиталов, сильного человеческого потенциала позволит Евразийскому союзу быть конкурентоспособным в индустриальной и технологической гонке, в соревновании за инвесторов, за создание новых рабочих мест и передовых производств» [5].

Современные интеграционные процессы на постсоветском пространстве характеризуются функционированием сразу нескольких региональных и эктра-региональных организаций, таких как СНГ, ШОС, ОДКБ.

Процесс интеграции и формирование Евразийского Союза является результатом устойчивых и долгосрочных отношений стран-учредительниц ЕАЭС, политической воли правительств, а также осознание ответственности и необходимости сближения, усиления сотрудничества перед вызовами меняющейся геоэкономической и геополитической реальности.

Государства-участницы организации, включая Армению, Белорусь, Казахстан, Кыргызстан и Россию объединяют население в 183 млн. человек и территорию в 20 млн. кв^2, что определяет целый спектр перспектив и возможностей с точки зрения социально-экономического развития, а также усиления интеграции посредством укрепления человеческого капитала. Более того, в качестве основных аспектов по углублению интеграции в рамках Союза и по его периметру в рамках договора определены свобода движения товаров, услуг, рабочей силы и капитала. В свою очередь, свобода движения товаров, услуг и определенного вида капитала напрямую связаны с миграцией рабочей силы.

Мобильность трудовых ресурсов признана важным фактором деятельности Союза и регулируется разделом XXVI «Трудовая миграция» Договора о ЕАЭС [7]. В данном разделе предусмотрено сразу несколько норм, направленных на развитие устойчивого рынка труда и социально-правовое обеспечение трудовых мигрантов (ст. 96-98). Согласно указанным статьям, срок временного пребывания (проживания) трудящегося и членов его семьи на территории государства трудоустройства определяется сроком действия трудового или гражданско-правового договора, заключенного с работодателем и заказчиком работ (услуг). Выделение миграционной составляющей как фактора интеграции обусловлено, на наш взгляд, тем, что именно мобильность трудовых ресурсов в рамках международных, в том числе региональных объединений является индикатором сближения.

Наряду с этим, создание при наднациональном органе управления Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) Департамента трудовой миграции и социальной защиты свидельствует о понимании странами-участницами союза важности регулируемых, стабильных миграционных потоков в рамках

Союза. Деятельность Департамент сразу несколько сфер, связанных с трудовой миграцией: Трудовая миграция и миграционная политика, Социальное, пенсионное и медицинское обеспечение, образование и профессиональная деятельность трудящихся государств-членов.

Департамент также затрагивает деятельность в иных сферах, определенных международными договорами в рамках Союза [7].

Необходимо также отметить, что имеется определенная правовая база, регулирующая некоторые аспекты процессов трудовой миграции. При этом некоторые документы были приняты еще до начала функционирования деятельности ЕАЭС. Основу правового регулирования миграционных процессов Союза составляет сам Договор (статьи 96-98, указанные выше), а также необходимо выделить Приложение № 30 к Договору о Евразийском экономическом союзе Протокол об оказании медицинской помощи трудящимся государств-членов и членам семей, Соглашение о сотрудничестве по противодействию нелегальной трудовой миграции из третьих государств, (Санкт-Петербург, 19 ноября 2010 года), а также Рекомендации Коллегии ЕЭК по заключению двусторонних международных договоров в сфере миграции от 25 октября 2016 года № 18 [8]. Кроме того, миграционные процессы рамках Союза регулируются двусторонними договорами о реадмиссии, соглашениями о порядке пребывания иностранных граждан, соглашениями о взаимных поездках и другими документами, разработка которых должна проводиться на постоянной основе. Так как для трудовых мигрантов ЕАЭС действует национальный режим государства пребывания Союза, то это облегчает или осложняет их положение в зависимости от каждого конкретного случая.

Существенным продвижением в деле формирования единого «социального пространства» в рамкам миграционных процессов в ЕАЭС является подписание 20 декабря 2019 года в Санкт-Петербурге Соглашения о пенсионном обеспечении трудящихся государств-членов Евразийского экономического союза [9]. Соглашение вступит в силу уже в текущем 2020 году и является результатом длительной совместной работы стран с 2014 года. Соглашение позволит трудящимся в ЕАЭС мигрантам из стран-участниц получать пенсию не только за периоды работы у себя на родине, но и за периоды работы в других государствах ЕАЭС. Каждое государство будет платить пенсию по своему законодательству. Соглашением определены виды пенсий, на которые оно будет распространяться [9]

Данный документ является существенным продвижением, он позволил преодолеть множественные барьеры на пути к определенной унификации социального законодательства. Это, в свою очередь не только укрепление сотрудничества и сближение социальных систем стран союза, но и вклад в устойчивое правовое положение мигрантов, обеспечение трудового статуса и защищенности.

В целом, разработанные правовые рамки совместной координации миграционных процессов в рамках Союза являются определенной основой для дальнейшего совершенствования единого рынка труда, но участникам предстоит еще большая работа для достижения полной гармонизации законодательства и создания благоприятных условий для мигрантов и членов их семей.

Миграционный статус стран внутри Союза представлен реципиентами мигрантов (странами приема) Россия и Казахстан, и странами-донорами (странами, отправляющими) – Армения, Белорусь и Кыргызстан. Казахстан является страной основного и альтернативного назначения в большей части для Кыргызстана, наряду с этим для России – это страна-донор. Российская Федерация была и остается основным миграционным хабом, как внутри Союза, так и на всем постсоветском пространстве. Безусловно, миграция не ограничена странами-участницами. Традиционно, миграционные потоки в Россию и в Казахстан идут и из стран наблюдателей – Таджикистана и Узбекистана на протяжении трех декад, основа и специфика которых сложились задолго до начала функционирования ЕАЭС. Необходимо отметить, что создание общего рынка труда и свободного перемещения трудовых ресурсов не предполагало в качестве основной цели усилить миграцию в количественных показателях. Это направлено на укрепление сотрудничества и интеграции, усиления сближения стран посредством улучшения благосостояния самих трудящихся мигрантов, облегчения условий их пребывания и труда.

Безусловно, вопросы об объемах миграции внутри Союза и качественной статистики показательны в качестве индикатора интеграции, но данном случае необходим комплексный подход. С самого начала деятельности организации данные аспекты были в фокусе самой организации и экспертного сообщества. Наряду с этим, национальный трудовой режим для мигрантов, а также договорное регулирование пребывания мигрантов внутри Союза сразу стали факторами, препятствующим генерированию качественной статистики и аналитики, методология подсчёта немного осложнилась.

В тоже время, есть статистические данные, которые обрабатываются структурами Союза. Это позволяет посмотреть динамику миграционных процессов внутри ЕАЭС. Показательно это сделать на примере стран приема мигрантов – России и Казахстана.

Российская Федерация в 2017 году приняла 377.000 трудовых мигрантов из Киргизии, 232.000 – из Армении, 125.000 – из Беларуси и 88.000 – из Казахстана. Казахстан, в свою очередь принял 4.500 трудовых мигрантов из России, 3.000 – из Армении, 1.500 – из Киргизии и 1.000 Беларуси [10].

Согласно этим же данным в 2018 г. В России прибывало 208 000 мигрантов из Армении, 135 000 из Беларуси, 111 500 из Казахстана и 352 000 из Кыргызстана. В Казахстане также наблюдается некоторое увеличение трудовых мигрантов в указанный период - Армения – 3 121, Беларусь – 1 189, Кыргызстан – 5 493, Россия - 24 816.

Представленные статистические данные говорят об увеличении объемов миграции внутри Союза. Основными драйверами являются: введение национального режима, отсутствие необходимости приобретать патент на право ведения трудовой деятельности в РФ и сдавать необходимые для этого экзамены по русскому языку и др. В тоже время, необходимо отметить, что доля трудовых мигрантов из стран, не являющихся членами ЕАЭС превышает указанные выше данные. Так, по мнению экспертов со ссылкой на ведомственную статистику Министерства внутренних дел РФ (МВД) число прибывших в Россию из некоторых основных стран доноров СНГ в целом составило в 2017 году достаточно внушительные количество, превышающее число мигрантов из стран-участниц ЕАЭС. Так, из Таджикистана прибыло 234 500, из Узбекистана – 471 500 и Украины – 105 700 [11].

Такие данные указывают на то, что притягивающие факторы достаточно сильны не только внутри Союза, но и вне его, объемы миграционных потоков не являются основным индикатором развития устойчивого рынка труда. С другой стороны, Таджикистан и Узбекистан являются странами наблюдателями в ЕАЭС и имеют длительную историю трудовой миграции в Россию, так же как и в Казахстан. Более того, создание Союза не предполагало усиление динамики трудовой и других видов миграции. Основная цель, на наш взгляд, в данном контексте снятие внутренних барьеров на пути к эффективным, регулируемым потокам рабочей силы, направленных на развитие и модернизацию стран-участниц.

Наряду с внутренним контекстом миграционных процессов, необходимо упомянуть и о внешнем, международном в отношении стран и регионов, не являющихся членами Союза. В силу того, что ЕАЭС обладает международной правосубъектностью (п. 2, ст.1 Договора о ЕАЭС), это служит основой для ведения переговоров от лица Союза с третьими странами и организациями. Это, в свою очередь создает определенную основу для организации миграционных процессов по периметру Союза, а также способствует институционализации межрегионального миграционного сотрудничества и интеграции в целом. Формы развития международного сотрудничества включают заключение Меморандумов о сотрудничестве и взаимопонимании, Торговых соглашений, а также предоставление статуса наблюдателя [12].

ЕАЭС ведет активное взаимодействие с региональными объединениями и международными организациями, а также с отдельными государствами. Так, ЕАЭС имеет соглашения и декларации о сотрудничестве, а также договора о создании зон свободной торговли с целым рядом организаций - АСЕАН, Андское сообщество, МЕРКОСУР, АТЭС, Африканский союз, Восточноафриканское сообщество, Латиноамериканская экономическая система (ЛАЭС), ОЧЭС, Союзное государство России и Беларуси, СНГ, Тихоокеанский альянс, ЭКОСОС, ЮНКТАД, ЕС и ОБСЕ, а также с более, чем тридцатью государствами разных регионов мира [13].

Развитие международного сотрудничества для ЕАЭС также важно для дальнейшего эффективного развития всех направлений деятельности.

Наряду с этим, необходимо отметить, что, несмотря на приоритетность развития интеграции в рамках Союза, у стран участниц есть другие внешнеполитические направления и обязательства, а также проблемы внутриэкономического и социального характера, которые замедляют эффективность деятельности в целом.

Миграционные аспекты функционирования ЕАЭС являются, на наш взгляд, одним из направлений, определяющих уровень сближения национальных экономик, освобождения от барьеров свободного передвижения товаров и услуг в контексте человеческого потенциала. Создание определенной правовой базы, институциональной основы регулирования трудовой миграции, а также развитие международного сотрудничества является основой для дальнейшего сближения и укрепления интеграции для членов и партнеров Союза.

Таким образом, немаловажную роль в эффективном функционировании Евразийского экономического союза играет миграционная составляющая, представленная свободным передвижением трудовых ресурсов согласно определенным правовым нормам и регулируемая соответственными институтами Союза.

Список использованной литературы:

1 Косов Ю.В., Торопыгин А.В. Фактор торговли в глобальных и региональных международных отношениях // Управленческое консультирование. 2016. № 11. – С. 8-17.

2 Буторина О.В., Захаров А.В. ЕЭИ — № 2 (27) май. 2015. – С.53.

3 Договор о Евразийском экономическом союзе, Астана, 29 мая, 2014 (Вступил в силу 01.01.2015) // https://docs.eaeunion.org/ru-ru/Pages/DisplayDocument (дата обращения: 25.01.2020)].

4 Евразийский экономический союз –пространство возможностей http://www.eaeunion.org /presentation/ (дата обращения: 28.01.2020

5. Путин ВВ. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня // Евразийская интеграция в XX1 веке / Ред.группа А.А. Климов, В.Н. Лексин. – М.: ЛЕНАНД, 2018. – С.17 (288 с.)

6 Договор о Евразийском экономическом союзе, Астана, 29 мая, 2014 (Вступил в силу 01.01.2015) // https://docs.eaeunion.org/ru-ru/Pages/Display Document (дата обращения: 25.01.2020)

7 Департамент трудовой миграции и социальной защиты // http://eec.eaeunion.org/ru /act/finpol/migration/Pages/default.aspx (дата обращения: 20.01.2020)

8 Нормативные правовые документы // http://eec.eaeunion.org/ru/act/finpol/migration/tm/Pages/npa. (дата обращения: 20.01.2020)

9 Пенсия в ЕАЭС - Соглашение подписано //https://www.zakon.kz/5000654-pensiya-v-eaes-soglashenie-podpisano.html (дата обращения: 20.01.2020)

10 Сведения о численности граждан государств-членов Евразийского экономического союза, въехавших в страну (Республика Армения, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Российская Федерация) для осуществления трудовой деятельности за 2013 – 1 полугодие 2019 годы: // http://www.eurasiancommission.org/ru/act/finpol/migration/tm/Documents_202019.pdf_(дата обращения: 20.01.2020)

11 Александр Шустов. Трудовая миграция в Россию: страны СНГ обгоняют ЕАЭС // http://eurasia.expert/trudovaya-migratsiya-v-rossiyu-strany-sng-eaes/ (дата обращения: 17.08.2019)

12 Формы международного сотрудничества http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_ razv_integr/Pages. (дата обращения: 20.01.2020)

13 Направления международного сотрудничества //http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_ makroec /dep_razv_integr/Pages/org.aspx(дата обращения: 20.01.2020)

ГРНТИ 03.01.11
УДК 11-574

Сембаева Ж.С. [1]

[1]*докторант 2 курса КазУМОиМЯ имени Абылай хана,*
кафедра международных отношений и регионоведения
г. Алматы, Казахстан, saya.sembayeva@mail.ru

ВАЖНЕЙШИЕ АСПЕКТЫ КООПЕРАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИХ СТРАН: РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И БЕЗОПАСНОСТЬ

Аннотация

Консолидация стран Центральной Азии, в контексте Казахстана и Узбекистана основано на традиционных отношениях дружбы и братства. В свете новых глобализационных процессов и трансформации политики в мире, пяти странам Центральной Азии нужно сконцентрировать силы на приоритетных направлениях взаимодействия и сотрудничества. В статье рассмотрены важнейшие аспекты кооперации центрально-азиатских стран, как региональная интеграция и безопасность стран. Также в статье проведен анализ оценкам экспертов, исследующих экономику и энергетическую систему региона Ричарда Помфрета и Анатоль Бутье. Центральная Азия - регион обладающая огромным запасам энергии, но по описанию профессора Анатоль Бутье энергетическая система региона крайне неэффективеная и ненадеженая, и требует срочной реформы и трансформации. А по мнению исследователя Ричарда Помфрета у стран Центральной Азии открылось окно возможностей для достижения более устойчивого экономического будущего и рассматривает возросшую роль региона в мировой политике.

Ключевые слова: Консолидация, Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, региональная интеграция

Ж.С. Сембаева [1]

[1] Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ-нің 2 курс докторанты,

Халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, saya.sembayeva@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ АСПЕКТІЛЕРІ: АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Аңдатпа

Қазақстан мен Өзбекстан ынтымақтастығы контекстінде Орталық Азия елдерінің бірігуі достық пен бауырластықтың дәстүрлі қатынастарына негізделген. Жаңа жаһандану үдерістері мен әлемдегі саясаттың трансформациясы аясында Орталық Азияның бес еліне күш-жігерді өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың басым бағыттарына шоғырландыру қажет. Мақалада Орталық Азия елдерінің өңірлік интеграция және елдердің қауіпсіздігі сияқты ынтымақтастықтың маңызды аспектілері қарастырылған. Сондай-ақ мақалада аймақтың экономикасы мен энергетикалық жүйесін зерттейтін Ричард Помфрет пен Анатоль Бутье сарапшыларының бағаларына талдау жүргізілді. Орталық Азия, ол үлкен энергия қоры бар аймақ, бірақ профессор Анатоль Бутье сипаттауы бойынша аймақтың энергетикалық жүйесі өте тиімсіз және сенімсіз және жедел реформа мен трансформацияны талап етеді. Ал зерттеуші Ричард Помфреттің пікірінше, Орталық Азия елдерінде тұрақты экономикалық болашаққа қол жеткізу үшін мүмкіндіктер терезесі ашылды және Орталық Азия аймағының әлемдік саясаттағы рөлін қарастырады.

Кілт сөздер: Консолидация, Орталық Азия, Қазақстан, Өзбекстан, аймақтық интеграция

Zh.S. Sembayeva [1]

[1]2nd year doctoral student, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablay khan, Department of International Relations and Regional Studies, Almaty, Kazakhstan, saya.sembayeva@mail.ru

THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF COOPERATION OF CENTRAL-ASIAN COUNTRIES: REGIONAL INTEGRATION AND SECURITY

Abstract

The consolidation of the Central Asian countries in the context of Kazakhstan and Uzbekistan is based on the traditional relations of friendship and brotherhood. In the light of new globalization processes and policy transformation in the world, the five Central Asian countries need to focus on priority areas of interaction and cooperation. The article deals with the most important aspects of cooperation between Central Asian countries, such as regional integration and security of countries. The article also analyzes the opinions of experts who study the economy and energy system of the region by Richard Pomfret and Anatole Boutier. Central Asia is a region with huge energy reserves, but according to Professor Anatole Boutier, the region's energy system is extremely inefficient and unreliable, and requires urgent reform and transformation. And according to researcher Richard Pomfret, the countries of Central Asia have opened a window of opportunity to achieve a more sustainable economic future and consider the increased role of the region in world politics.

Key words: Consolidation, Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, regional integration

Введение

Один из важнейших аспектов в консолидации Центральной Азии, является региональная кооперация и безопасность стран. Значимые игроки в Центральной Азии Казахстан и Узбекистан в данное время вступают на новый этап сотрудничества. Тому свидетельствует последние события, происходящие в двух братских государствах, которые имеют единое историко-культурное происхождение.

После обретения независимости многовекторная политика Казахстана была направлена на установление взаимовыгодных отношении во всем мире, и конечно в Центральной Азии, с особо важнейшим геополитическим значением с Узбекистаном. Проблемы региональной кооперации стран стали вызовом на глобальные вопросы обеспечения безопасности. Процесс развития экономических связей в условиях финансовых кризисов представляет собой новый вызов для центрально-азиатских государств.

Основная часть

Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев 14-15 апреля совершил первый государственный визит в Узбекистан. Этот визит дал новый импульс для взаимоотношений двух стран. Это реализация совместных проектов, устойчивое развитие экономики и региональная безопасность в Центрально Азиатских государствах.

– Мы высоко ценим то, что первым вашим государственным визитом в качестве Президента Республики Казахстан стал визит в Узбекистан. В этом мы видим яркое проявление приверженности дальнейшему углублению стратегического партнерства между нашими странами. Для нас Казахстан – близкий сосед и стратегический партнер. Нас радует положительная динамика по всем направлениям сотрудничества, – сказал Шавкат Мирзиёев. [1]

Модернизация сотрудничества дал мощнейший импульс развитию торгово-экономических связей и в данное время есть все благоприятные условия для углубления сотрудничества Казахстана и Узбекистана во всех сферах деятельности.

В ходе этой встречи главы государства обсуждали вопросы регионального сотрудничества, кооперации в различных сферах, как в экономике, туризме, транспортно-логистической и в других.

Казахстан и Узбекистан сотрудничают в рамках ШОС, ОДКБ, ЕАЭС, по проекту Один пояс - один путь.

По итогам государственного визита были подписаны следующие документы по данным Пресс-службы Республики Казахстан:

1. Совместное заявление Президента РК К.К. Токаева и Президента РУ Ш.М. Мирзиёева.

2. Соглашение между Правительством РК и Правительством РУ о трудовой деятельности и защите прав трудящихся-мигрантов.

3. Соглашение между Правительством РК и Правительством РУ о сотрудничестве в борьбе с незаконной миграцией.

4. Соглашение в форме обмена нотами о порядке признания официальных документов, подтверждающих резидентство, выданных уполномоченными органами РК и РУ, в рамках Соглашения между правительствами об избежании двойного налогообложения доходов и имущества.

5. Программа сотрудничества между Министерством иностранных дел РК и Министерством иностранных дел РУ на 2019-2020 годы.

6. Соглашение между Министерством обороны РК и Министерством обороны РУ о сотрудничестве в области противовоздушной обороны.

7. Соглашение между Министерством обороны РК и Министерством обороны РУ об организации приема, аэродромно-технического обеспечения и охраны военных воздушных судов на военных аэродромах.

8. Меморандум о взаимопонимании между Министерством национальной экономики РК и Министерством инвестиций и внешней торговли РУ по вопросу создания Международного центра торгово-экономического сотрудничества «Центральная Азия».

9. Меморандум о сотрудничестве между Министерством информации и общественного развития РК и Комитетом по делам религий при Кабинете министров РУ. [2]

Сотрудничество двух государств через призму теории реализма покрывает национальные интересы Казахстана и Узбекистана. Некоторые исследователи давали оценку на состояние центрально-азиатского региона, как молодого и сосредоточенного на национальных интересах каждых стран региона. Но сейчас в контексте новых глобализационных процессов и трансформации эти страны перешли на новый уровень сотрудничества.

Для углубления интеграционных процессов в регионе центрально-азиатским государствам нужно сконцентрировать силы на приоритетных направлениях взаимодействия.

Важной сферой двустороннего сотрудничества является взаимная торговля. Узбекистан является крупным торговым партнером Казахстана в Центрально-азиатском регионе. Согласно официальным статистическим данным, Казахстан за последние годы уверенно входит в тройку основных торговых партнеров Узбекистана, доля которого в общем товарообороте республики составляет порядка 8-10%. Товарооборот между нашими странами по итогам 2017 года составил 2,0 млрд. долл. США, что на 31,2% выше, чем за аналогичный период предыдущего года (1,5 млрд. долл. США). Экспорт из Казахстана в Узбекистан в 2017 году вырос на 35,1% и составил 1 250,3 млн.долл. США. Импорт в Казахстан также показал рост на 25,1% и составил 735,2 млн.долл. США.За I квартал 2018 года товарооборот увеличился на 46% и составил 543,1 млн. долл. США. [3]

При таком позитивном и динамичном раскладе экономического сотрудничества есть и некоторые проблемы, которые порождаются при поставке товара, в транспортно-логистической сфере. Это томоженные процедуры, условия железнодорожных и автомобильных дорог.

В контексте этих пораждающих проблем в брифинге по итогам встречи глав государств Казахстана и Узбекистана было рассмотрена вопрос создания Международного центра торгово-экономического сотрудничества «Центральная Азия». По словам Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева реализация данного проекта позволит упорядочить приграничную торговлю, улучшить контрольно-пропускную инфраструктуру, а также создать в Центральной Азии крупный торгово- логистический хаб.

Как один из интегрирующих факторов кооперации является Межгосударственный Координационный Совет, который реализоваля 2006 году, и осуществляет свою деятельность под руководством глав правительств двух государств. Основная цель МКС контроль и разработка соответствующих предложений, углубление и улучшение взаимосвязи государств на региональном уровне.

Этим двум странам важно отметить свою геополитическую роль в Центральной Азии. Не имея выхода к морю эти государства расположены на распути путей Евразийского континента и играет важную роль как транзитные коридоры. В этом направлении можно важен проект Один пояс – Один путь.

Анатоль Бутье, профессор Китайского университета Гонконга, специализирующийся в области энергетики, охраны окружающей среды и инвестиционного права. Он занимается исследованием правовых аспектов перехода энергетических систем к устойчивому развитию, с особым интересом к реформам энергетического рынка в странах с развивающейся экономикой. В своей книге “Экономическая безопасность на Новом Шелковом Пути” он приводит тому факту, что одно из приоритетных задач энергетического законодательства и политики, это обеспечение энергетической безопасности. Центральная Азия - регион обладающая огромным запасам энергии, но по описанию профессора энергетическая система региона крайне неэффективен и ненадежен, и требует срочной реформы и трансформации. [4]

Инициатива «Один пояс и один путь» – это проект КНР, ключевым аспектом является модернизация транспортной инфраструктуры для расширения экономики Китая, а также ряд огромных проектов как внутри страны, так и за рубежом. Для стран Центральной Азии, которые имеют огромные энергетические ресурсы данная инициатива является крупнейшим инвестором. Проект Нового Шелкового Пути открывает новые торговые возможности не только самому Китаю, и государствам в Центральной Азии, как альтернатива старым торгово- логистическим путям.

Новый этап сотрудничества стран в Центральной Азии Казахстана и Узбекистана ведет к трансформации во всех сферах деятельности государств.

2018 году проводился год Узбекистана в Казахстане, а 2019 год Казахстана в Узбекистане как один из факторов по углублению близких отношений между двумя государствами. В рамках года Узбекистана в Казахстане прошли более 200 мероприятий, включая первый форум межрегионального сотрудничества в городе Шымкент и были подписаны ряд важных документов по региональной безопасности и сотрудничества. В числе этих мероприятий такие как курултай ученых из Казахстана и Узбекистана, в целях возрождения духовного наследия. Мероприятия и встречи в сфере туризма, культуры, различные марафоны и форумы были организованы. Также был подписан меморандум о сотрудничестве между Ассамблеей народа Казахстана и Комитетом по межнациональным отношениям и дружественных связей при Кабинете министров Республики Узбекистан. В этом меморандуме указывается совместное содействие в изучении узбекского языка в Казахстане и казахского языка в Узбекистане.

В контексте вышеуказанных встреч и форумов также были проведены выставки и совместные учения Армии Республики Узбекистан и Казахстана.

Исследователь Ричард Помфрет из Принстонского Университета в своей книге “Экономика Центральной Азии в XXI веке”, рассматривает возросшую роль Центральной Азии в мировой экономике и различные пути связи с Китаем, Европейским Союзом, США и Россией. Благодаря улучшенной инфраструктуре и соединению между Китаем и Европой (что отражено в регулярных железнодорожных грузовых перевозках с 2011 года и объявлении Китаем о своей инициативе «Пояса и дороги» в 2013 году), ослаблению санкций Организации Объединенных Наций против Ирана в 2016 году и смене президента Узбекистана в конце 2016 года. Похоже, что у стран Центральной Азии открылось окно возможностей для достижения более устойчивого экономического будущего. [5]

Данная книга является важной в экономической литературе Центральной Азии и представляет собой всестороннее исследования стран центрально-азиатского региона после обретения независимости и его положение в мировой экономике в XXI веке. В своем исследований он определяет три главных экономических потрясений для стран Центральной Азии, это распад Советского Союза, переход от центрального планирования, гиперинфляция и содержит подробные описания эволюции политической экономики пяти стран Центральной Азии.

Заключение

В столице Узбекистана, в городе Ташкент 29 ноября 2019 года состоялась Вторая Консультативная Встреча Глав Государств Центральной Азии. Первая Консультативная встреча была проведена в Казахстане 2018 году в марте. В ходе переговоров все главы государства отметили огромный потенциал регионального сотрудничества и их развитие, также особое внимание было уделено на торговую-инвестиционному сотрудничеству. По мнению экспертов, консультативные встречи в дальнейшем должно перейти на новый уровень и предпринять конкретные шаги по интеграции региона.

В этой встрече также было предложено Первым Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым заключить «Договор о добрососедстве и сотрудничестве в целях развития Центральной Азии в XXI веке» в пятистороннем формате и учредить 15 марта – Днем Центральной Азии. «В этом основополагающем политическом документе должны быть отражены базовые принципы и цели нашего взаимодействия. В соглашение войдут и положения о взаимном уважении суверенитета, независимости и территориальной целостности наших стран», - сказал Нурсултан Назарбаев. [6]

В заключении можно сказать, что сотрудничество в Центральной Азии берет новые обороты развития не только для Казахстана и Узбекистана считающихся как страны локомотивы в регионе, но и во всех государствах Центральной Азии. В таком позитивном раскладе у центрально-азиатских государств, будут все возможности в решении актуальных проблем, таких как: водно энергетическая, миграционная политика, безопасность, транспортно-логистическая, торговля и стать одним из стабильно растущим сильным регионом, несмотря на все ожидания.

Список использованной литературы:

1.https://otyrar.kz/2019/04/prezidenty-uzbekistana-i-kazahstana-proveli-vstrechu-v-uzkom-formate/ (дата обращения 10.08.2019).

2. mfa.gov.kz

3. http://mfa.kz/ru/tashkent/content-view/ekonomiceskoe-sotrudnicestvo (дата обращения 15.05.2019).

4. Boute, Anatole. Energy security along the new Silk Road : energy law and geopolitics in Central Asia. - Cambridge : Cambridge University Press, 2019.

5. *"Introduction: RECONNECTING CENTRAL ASIA AS THE CROSSROADS OF EURASIA." The Central Asian Economies in the Twenty-First Century: Paving a New Silk Road, by Richard Pomfret, Princeton University Press, PRINCETON; OXFORD, 2019, pp. 3–9. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctv3f8r7r.7.*

6. *inform.kz https://www.inform.kz/ru/neobhodimo-dobit-sya-sozdaniya-bezbar-ernoy-central-noy-azii-nursultan-nazarbaev_a3590160 (дата обращения 11.01.2020).*

ГРНТИ 03.01.09
УДК 94(574)"1991/..."

Ж.Нұрманбетқызы [1], Т.О. Әбдіхалық [2]

[1]т.ғ.к., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: nurmanbetkyzy@mail.ru
[2]магистр оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru

ЖОО-да ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДІҢ БОЙЫНДА ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ МЕН ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Қазіргі жаһандану процестері әртүрлі халықтар, этникалық топтар мен мемлекеттердің мәдениеті арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі өзгертті. Бұл мақалада жоғарғы оқу орнындағы оқу процесінде болашақ педагогтардың бойында толеранттылық сананы қалыптастыру жолдары мен қажеттілігі, сондай-ақ оның білім беру процесінің тиімділігіне әсері қарастырылады. Мақалада қазіргі замандағы толеранттылықтың рөлі қарастырылған болатын. Жақында қабылданған «Педагог мәртебесі туралы» заң жобасындағы толеранттылық мәселесі атап өтіледі. Толеранттылықты тұлғаның бойында басты қасиет ретінде қалыптастыру мен дамыту қазіргі білім беру жүйесінде негізгі міндеттердің бірі болып отыр. Осы мәселелермен қатар, мақалада толеранттық қатынастарды дамытуда педагогикалық толеранттылық ұғымының мәні қарастырылады. Педагогикалық толеранттылықтың компоненттері мен студенттердің бойында педагогикалық толеранттылықты қалыптастырудың кезеңдері қарастырылды. Болашақ мұғалімдерді дайындаудағы толеранттылықты қалыптастырудың олардың элементтері және нәтижелері туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: толеранттылық, қарым-қатынас, толеранттылық сана, педагогикалық толеранттылық, педагог

Нұрманбетқызы Ж. , Әбдіхалық Т.О.
к.и.н., профессор, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: nurmanbetkyzy@mail.ru
магистр преподаватель, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВО ВРЕМЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗ-е

Аннотация

Современные процессы глобализации коренным образом изменили отношения между разными народами, этническими группами и культурами государств. В этой статье обсуждаются пути и необходимость для будущих учителей формировать толерантное сознание в процессе высшего образования и его влияние на эффективность образовательного процесса. В статье рассматривается роль толерантности в современное время. Отмечаются вопросы толерантности в принятом законопроекте «О статусе Педагога». Формирование и развитие толерантности как основной черты личности является одной из ключевых задач современной системы образования. На ряду с этим в статье рассматривается значение понятия педагогической толерантности в развитии толерантных отношений. Рассмотрены составляющие педагогической толерантности и этапы формирования педагогической толерантности у студентов. Сделаны выводы об элементах и результатах формирования толерантности у будущих педагогов.

Ключевые слова: толерантность, взаимоотношение, толерантное сознание, педагогическая толерантность, педагог

Nurmanbetkyzy Zh.[1], Abdikhalyk T.O.[2]
[1]Candidate of Historical Sciences, Professor, KazNPU named after Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: nurmanbetkyzy@mail.ru
[2]Master teacher, KazNPU named after Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru

THE IMPORTANCE AND METHODS OF FORMING TOLERANCE AMONG FUTURE TEACHERS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS AT THE UNIVERSITY

Abstract

The modern processes of globalization have fundamentally changed relations between different peoples, ethnic groups and cultures of states. This article discusses the ways and need for future teachers to form a tolerant consciousness in the process of higher education and its impact on the effectiveness of the educational process. The article considers the role of tolerance in modern times. The issues of tolerance are noted in the adopted bill "On the Status of the Teacher". The formation and development of tolerance as the main personality trait is one of the main tasks of the modern education system. Along with this, the article discusses the importance of the concept of pedagogical tolerance in the development of tolerant relations. The components of pedagogical tolerance and the stages of the formation of pedagogical tolerance in students are considered. Conclusions are drawn about the elements and results of the formation of tolerance among future teachers.

Key words: tolerance, relationship, tolerant consciousness, pedagogical tolerance, teacher

Қазіргі әлемде болып жатқан интеграция мен жаһандану процестері әртүрлі мәдениеттер мен мемлекеттердің белсенді өзара әрекеттесуінің артуына алып келеді. Әлем халқының мобильділігі көптеген елдерді полимәдениетті қауымдастықтарға айналдырды, олардың үйлесімді дамуы тек тең құқылық, тең құндылық және толеранттылық көзқарастар негізінде мүмкін болады. Мемлекетіміздің қоғамында болып жатқан өзгерістер полимәдениетті әлемде бейімделей алатын, оның құндылықтары мен мағыналарын түсіне алатын және басқа қоғамдастықтардың өкілдерімен қарым-қатынас жасай алатын мамандар даярлауға арналған кәсіби мектеп алдында үлкен мәселені туғызып отыр. Осыған байланысты толеранттылық мәдениеті болашақ маман, оның ішінде мектеп мұғалімін даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Елімізде ұстаз мамандығының мәртебесін көтеру мақсатында, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауында «Педагог мәртебесі туралы» заң жобасына ұсынған болатын [1]. Соған байланысты жақында, мемлекет басшымыз Қ.К. Тоқаев осы заң жобасына қол қойды. Бұл заң жобасының «Педагогтің кәсіби қызметтегі құқықтары» деген 7-бабында «білім алушылар, тәрбиеленушілер және олардың ата-аналары немесе өзге де заңды өкілдері тарапынан ұстаздың ар-намысы мен қадір-қасиетіне құрмет көрсетілуіне» құқылы екенін атап өтілді. Сондай-ақ, «Педагогтің міндеттері мен жауапкершілігі» атты 15-бабында сәйкесінші педагог «білім алушылардың, тәрбиеленушілердің және олардың ата-аналарының немесе өзге де заңды өкілдерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге» тиіс деп жазылды [2]. Осы орайда оқыту процесінің барлық қатысушылары жағынан бір-біріне деген құрмет пен түсінушілік, яғни бір-біріне толерантты қарым-қатынаста болу қажеттілігі айқындалып отыр. Сондай жағдайды қалыптастырушы үшін, ең алдымен ЖОО-на түскен болашақ педагогтарға толеранттылықты қалай қалыптастыру керек екендігін және толеранттылықтың маңызын жеткізу өте өзекті мәселе болып табылады.

Жоғары білім – бұл құндылықтар мен нормаларды сақтап, жинақтауға жауапты тарихи қалыптасқан әлеуметтік институт ретінде саналса, ал оқытушы, ұстаз қоғамда қабылданған құндылықтар жүйесін оқушылардың жеке санасына жеткізетін маңызды буын болып табылады. Оқытушылар студенттермен бірге жоғары кәсіби білімнің негізгі субъектілері болып табылады. 1997 жылы ЮНЕСКО-ның Бас конференциясында жоғары оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамының мәртебесі туралы қабылдаған ұсыныстары бойынша, жоғары оқу орындары, олардың қызметкерлері мен студенттері ЮНЕСКО Жарғысында жарияланған жалпыға бірдей танылған құндылықтарды, соның ішінде бейбіт-

шілік, әділеттілік, бостандық, теңдік және ынтымақтастықты, өздерінің зияткерлік әлеуеті мен моральдық беделін қолдана отырып, міндетті түрде қорғауы және өрістетуі қажет [3].

Алайда тәжірбиені талдауға келген кезде көптеген келеңсіз құбылыстарды анықтаймыз. Студенттердің арасында, тіптен тәжірибесі бар оқытушылардың арасында да толеранттылық қарым-қатынас қалыптаса бермейді. А.А. Погодинаның еңбектерінде ұстаздың оқушыға деген төзбеушіліктің белгілерін атап көрсетті: қарым-қатынаста сенімсіздік, ашушандық, сезімталдықтың жоғарылауы, қатты эмоционалды жарылыстар (наразылық, жек көру), дискриминациялық мінез-құлық, қорқыту тактикасы, балаларға жағымсыз сөз айту, адамға деген агрессивті және дұшпандық қатынас, яғни ұстаздың мінез құлқына сай келмейтін т.б. белгілер [4]. Мұның барлығы, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың нашарлауы, оқушы оқу үдерісінен алшақтауы, ұстаздың балаларға деген бақылауын жоғалтып алуы сияқты елеулі зардаптарға әкелуі мүмкін. Өз кезегінде болашақ мұғалім таңдаған мамандығынан көңілі қалып, өзінің кәсіби қызметіне қанағаттанбауы мүмкін. Қоғам дамуының заманауи шарттары ұстаз алдында педагогикалық толеранттылықты қалыптастыруды көздейтін жаңа талаптар қойды. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге сүйене отырып, «толеранттылық» ұғымында нақты анықтама жоқ екенін атап өтуге болады. Диалогтік көзқарас тұрғысынан, толеранттылық, қарым-қатынас пен тұлға аралық әрекеттестіктің, басқалармен қарым-қатынастың ерекше тәсілі, тұлғааралық диалог ретінде қарастырылады. Г.У. Солдатова, А.Г. Асмолов толеранттылықты әлеуметтік категория ретінде сипаттай отырып, бұл ұғым теңдікті құрметтеу және мойындау, басымдылық пен зорлық-зомбылықтан бас тарту, адамның нормалары, сенімдері мен мәдениетінің көп өлшемділігі мен әртүрлілігін мойындау, белгілі бір көзқарастың басымдылығынан бас тарту арқылы ашылатындығын атап өтті [5]. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау негізінде педагогикалық толеранттылық дегеніміз – бұл, ең алдымен, білім беру үрдісінің барлық субъектілерімен қарым-қатынас жасау дағдылары мен толерантты өзара әрекеттесуі деген қорытындыға келуге болады [6]. Педагогикалық толеранттылық – бұл әлеуметтік категория ретінде басқа адамды қабылдауда, эмпатиялық түсіністікте, ашық және құпия қарым-қатынаста айқындалады. Педагогикалық толеранттылық мұғалімнің оқушыны өзгеше құндылықтардың, ойлау логикасының және мінез-құлықтың тасымалдаушысы ретінде көріп, оны сол қалпында түсіну, тану, қабылдау қабілеті арқылы анықталады. Сонымен, педагогикалық толеранттылықты педагог жұмысының тиімділігіне әсер ететін, сонымен қатар маманның кәсіби қалыптасуы тұрғысынан оқу процесінің барлық субъектілерімен қарым-қатынасына әсер ететін ұстаздың кәсіби маңызды қасиеті ретінде қарастыруға болады.

Ұстаздық кәсіпте әр түрлі тұлғааралық қарым-қатынастарды байқауға болады. Бүгінгі уақытта Қазақстан әлемдегі көпұлтты мемлекеттердің бірі болып табылады. Көпұлтты оқушылар қоғамында жұмыс істейтін мұғалім ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, түрлі ұлт балаларының этникалық тәжірибесін ескеруі керек және осы негізде олардың жалпыадамзаттық құндылықтарын, мейірімділігін, жақынына көмектесуге дайын болуын, толеранттылықты, жанашырлықты қалыптастыруы керек. Бұл мақсатқа келесі міндеттерді шешу арқылы қол жеткізуге болады:

танымдық (әртүрлі ұлт өкілдерінің мәдениеттерімен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен танысу және т.б.);

дамытушылық (дербес пайымдау қабілетін дамыту, жаман мен жақсылықты ажырата білу, өзіне және басқаларға дұрыс қатынасты қалыптастыру, жанжалсыз пікірталаса білу және т.б.);

қалыптастырушы (басқа адамдарға, көзқарастарға, дәстүрлер мен мәдениеттерге құрметтілік сезімін қалыптастыру, басқа ұлт балаларына деген объективті көзқарасты қалыптастыру, жанашырлық, мейірімділік, жақынына көмектесуге дайын болу, толеранттылық тұлғалық қасиет ретінде тәрбиелеу және т.б.).

Егер мұғалімнің бойында кәсіби сананың ішіндегі ерекше қасиеттерінің бірі толеранттылық қалыптасса, онда ол басқа ұлттың баласын дұрыс түсініп, оның мінез-құлқының мағынасы мен мотивтерін дұрыс түсіндіре алып, тиісті көмегін көрсете алуы мүмкін. Толеранттылықты біз, мұғалімнің басқалардың пікірлерін ескеруі, тануы және құрметтеуі, өзінің жеке пікірінен ерекше пікірлерді қабылдай алу бейімділігі, өзімен де, басқа адамдармен де үйлесімді өмір сүру қабілеттілігін, біздің әлем мәдениеттерінің алуан түрлілігін, адамдардың даралығы мен өзіндік болмыстарының қабылдауында деп түсінеміз. Толеранттылық ақиқатты абсолюттендіруден, догматизмнен бас тартуды білдіреді. Осы қасиеттің арқасында мұғалімдердің санасында бір мәселеге қатысты әр түрлі көзқарастар қатар жүруі мүмкін және белгілі бір жағдайлардың әр түрлі шешімдері тууы мүмкін. Осыған байланысты толеранттылық педагогикалық сананың дивергенттілігімен, оның икемділігімен және басқа да қасиеттерімен тығыз байланысты. Педагогикалық университеттердің миссиясы кәсіби мұғалімдерге арналған оқыту жүйесін құру арқылы толеранттық идеяларды полимәдениетті ортада кеңінен тарату болып табылады.

Педагогикалық толеранттылық танымдық, перцептивті-аффективті және мінез-құлықтық компоненттерін қамтиды. Танымдық компонент субъектінің санасында толеранттылықтың негізгі фактілері мен ұғымдарын қалыптастыру арқылы оның тұлғалық қасиет пен мағыналық қызметін ашып көрсетуге көмектесетін ақпараттық функцияны жүзеге асырады. Компонент мазмұны, адам құқықтары, зорлық-зомбылықсыз құндылықтар, толеранттылық шектеулері туралы білімді көрсетеді.

Перцептивті-аффективті компонент субъектінің қабылдау және өзара түсіністік арқылы жүзеге асырылатын ұғыну функциясын орындайды. Компоненттің мағыналық мәнін эмпатия, идентификация, орталықтандыру, қабылдау, эмоционалды тұрақтылық құрайды. Мінез-құлықтық компоненті толеранттылыққа негізделген субъектінің өз әрекеттерін реттеуде іске асырылатын реттеуші функцияны орындайды. Компонент мазмұнына жағдайды бағалау, өзіндік іс-әрекет моделін таңдау және негіздеу, өзіндік әрекетті түзету, таңдалған әрекетті орындау кіреді [7]. Студенттердің педагогикалық толеранттылығын қалыптастыру процесі бірнеше кезеңдерді қамтиды. Бірінші кезеңде болашақ мұғалімдерге зорлық-зомбылық емес құндылықтар, адам құқығы және толеранттылықтың шектеулері туралы білім беру қажет. Осы мақсатта әңгіме, диалог, нақты жағдайларды талдауды қолданған жөн. Пікірталастарды өткізу ерекше маңызға ие болады, оның келесідей міндеттері белгіленеді; сұхбаттасушылардан алуан түрлі ақпарат алып, талқыланатын мәселе бойынша өздерінің идеялары мен көзқарастарын тексеру және нақтылау арқылы, оқу тапсырмаларын бірлесіп шешу процесінде қолданыстағы білімді қолдану. Бұл кезеңде студенттерде педагогикалық толеранттылықты қалыптастырудағы болжамды нақтылау процесі жүреді және Д.В. Зиновьевтың «Толеранттылықтың жиынтық көрсеткіші» методикасы негізінде диагностика жүзеге асырылады [8].

Екінші кезеңде басқа адамды түсіну және өзінің эмоционалды жағдайын бақылау дағдыларын дамыту үшін алғышарттар қалыптастыру қажет. Бұл міндеттерді шешуде студенттерді ойын жаттығуларына қатыстырып, әңгімелесуді жүргізіп, бейнероликтерді көрсету арқылы жүргізіледі. Бұл кезеңде жетекші құрал ретінде басқа адамның негізгі ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік беретін әлеуметтік-психологиялық тренингтің элементтері болып табылады. Үшінші кезеңде болашақ мұғалімдерді өзара әрекеттесудің толеранттылық әдістерін өз бетінше іздеуге ынталандыру және толеранттылық әрекеттерді іске асырудың қабілеттерін дамыту үшін алғышарттар жасау қажет. Осыған байланысты әлеуметтік-психологиялық тренингтерді, пікірталастарды, белгілі жағдайларды талдауды қолдану маңызды болып табылады. Негізгі құрал рөлдік ойын болып табылады, ол тек жете түсінуге ғана емес, сонымен бірге толеранттылыққа негізделген мінез-құлықты практикалық жетілдіру мен бекітуге ықпал етеді. Педагогикалық толеранттылықты қалыптастырудың тиімді әдісі - әлеуметтік-психологиялық тренинг болып табылады. Сонымен бірге, толеранттылықты дамыту тұтас көзқарасқа негізделуі керек және мүмкін болатын толеранттылық қатынастарды тану арқылы, кездейсоқ ситуациялық толеранттылықтың көрінісінен, шағын топтағы игілікті қатынастарға дейінгі қозғалыс ретінде қарастырылып, сондай-ақ адамның ары қарай өзін-өзі жетілдіруге дайын болуы, яғни оның тренингтік топтан тыс толеранттылықты қалыптастыруын қарастыру керек.

Педагогикалық толеранттылықты қалыптастыру бағдарламасы келесі шарттарды іске асыруды қарастырады:

- тұлғаның толеранттылық проблемасын жете түсінуі, өзін-өзі тануға және өзін-өзі өзгертуге ұмтылуы;
- өзін-өзі толерантты тұлға ретінде бағалау, өзін-өзі өзгерту мүмкіндігі, басқа тұлғаның даралығын қабылдауын қалыптастыру;
- толеранттылық шектеуін түсінуді дамыту, өзара түсіністік пен тиімді өзара әрекеттестікті қалыптастыру;
- тренинг барысында қол жеткізілген нәтижелерді бағалау;
- оқытудың белсенді әдістерін қолдану

Сабақтар қатысушылар арасындағы өзара пікірталастық әрекеттестіктің сипатына ие болуы керек. Мұғалім өз қызметін ұйымдастыруда диалог, ми шабуылы, рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, тренинг жаттығулары және т.б. сияқты әдістерін белсенді қолдана алады. Дискуссия барысында этикалық идеяларды талқылауға, тұжырымдамаларды нақтылауға, гипотезалар жасауға және олардан болатын салдарды бағалауға болады. Мұндай жұмыстың маңыздылығы оның зерттеу, пайымдау және тұжырымдамаларды қалыптастыру дағдыларын дамытуында болып табылады. Пікірталастың проблемалық мазмұнына қарамастан, мұндай дағдылар толеранттылықтың ажырамас атрибуты болып табылатын бағытталған және нәтижелі пікірталас пен сыни диалог жүргізу қабілетін дамытуға көмектеседі. Бұл сабақтарды өткізу кезінде жетекші ретінде мұғалімнің рөлі өте жоғары. Ол тек төреші ретінде ғана емес, сонымен қатар талқылауға тең құқылы мүше ретінде саналып, талқыланатын тақырыптарды ұсынады, талқыланған мәселелердің әрқайсысы бойынша қорытынды жасайды, проблеманың барлық аспектілерінің қарастырылуына және әр қатысушының пікірі қалып кетпей, ескерілуіне бақылау жасауы қажет. Нұсқау әдісі жетекшіге толықтай тыйым салынады. Сонымен қатар, талқылау барысында ол талқыланатын тақырыпты шешудің күрделілігі мен оның өзінде де сұраққа дайын жауаптың жоқтығын атап өту керек. Толеранттылықты мақсатты қалыптастыру процесі кезінде бір жағынан толерантты мінез-құлықтың практикалық

дағдыларын дамыту мен екінші жағынан ақпаратты жинақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет. Педагогикалық толеранттылықты қалыптастыруға бағытталған бағдарлама келесі принциптерге негізделген:

1. Физикалық және психологиялық жайлылық. 2. Оқушылардың жағымды эмоцияларына, позитивті МЕН-тұжырымдамасына баса назар аудару. 3. Өмірлік тәжірбиеге сүйену. 4. Диалогтік байланыс [7].

Толеранттылықты қалыптастыру осы құбылыстың мәні туралы теориялық ақпаратты жеткізу, жұмыс формаларын талқылау, өмірлік және педагогикалық жағдайларды жобалау және талдау, көркем әдебиеттерден, фильмдерден және басқа да өнер түрлерінен алынған материалдарды талдау, рөлдік ойындар сияқты әдістерге негізделуі керек. Егер осы әдістердің алғашқылары студенттерге тақырып туралы білімдерін жеткізуге бағытталған болса, кейінгілері толеранттылық пен өзара әрекеттесудің практикалық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Студенттер арасында педагогикалық толеранттылықты қалыптастырудың негізгі өлшемдері ретінде келесілерді бөліп көрсету қажет: - өзін-өзі бақылау дағдылары; - эгоцентризмді жеңу; - эмпатия және жанашырлық; - «басқалардың» өзгешелік негіздерін мойындау; - мәжбүрлеу әрекетінің негізсіз екенін түсіну; - мінез-құлықты таңдауда сыни көзқарас.

Қорытындылай келе, бұл мақала студенттердің педагогикалық толеранттылығын қалыптастырудағы ғылыми негізін құрудың мүмкін нұсқаларының бірі болып табылатындығын атап өту керек. Мақаламыздың мақсаты болашақ мұғалімдерде толеранттылықты кәсіби сана-сезімнің ерекше қасиеті ретінде қалыптастырудың заңдылықтарын зерттеу және тиімді технологияларды іздеу болып табылады. Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізі білім беруді ізгілендіру идеяларынан, қарым-қатынастағы өзара әрекеттесу теориясынан, әлеуметтік тәжірибені игерудің қызметтік теориясынан, білімге тұлғалық-іс-әрекеттік көзқарастан, тәрбиеге тұлғалық-бағдарланған тұжырымдамасынан, толеранттылықты дамытудың психологиялық-педагогикалық тұжырымдамаларынан тұрады [5]. Болашақ мұғалімдер арасында толеранттылықты қалыптастырудың нәтижесі - дамыған кәсіби қасиеті бар, тек нәсіліне, ұлтына, саяси сенімдеріне, әдеттеріне қарамай, жалпы кемсітушілікке жол бермейтін «өзгеше» адамды қабылдауға қабілетті кәсіби мұғалім болып табылады. Ең бастысы, формуласы «түсіну + ынтымақтастық + серіктестік рухы» болып табылатын оқушының бойында белсенді толеранттылық сияқты тұлғалық қасиетті қалыптастыру.

Толерантты мұғалім - қоғам оны үлгі ретінде қабылдайтынын түсінеді және өз пікірін үнемі қадағалап отырады; диалогты дамыту және қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу үшін тиісті дағдыларды дамытады және қолданады; мәселелерді шешуде шығармашылыққа шақырады; сыни тұрғыдан ойлауға үйретеді және басқалардың ұстанымдарын қалай бағалай білуді біледі; мәдени әралуандылықты бағалайды және мәдени айырмашылықтарды тануға және олардың өмірде айқындалуына жағдай жасайды. Өкінішке орай, көптеген мұғалімдер толеранттылық феноменін бой ұсынушылықпен, кішіпейілділікпен, енжарлықпен, салғырттықпен анықтайды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – Нұр-Сұлтан, 2018. 5 қазан http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan*
2. *«Педагог мәртебесі туралы» - Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000645*
3. *XXI ғасырдағы жоғары білім (ЮНЕСКО материалдары бойынша) // Образование в документах. - №5(92). – 1999*
4. *Погодина, А.А. Педагогика толерантности: Программа спецкурса А.А. Погодина Ярославль, 2004.*
5. *Асмолов, А.Г. Г.У. Солдатова О смыслах понятия «толерантность» // Век толерантности: Научно публицистический вестник. – М.,2001.*
6. *Исаева О.В., В.П. Комаров Воспитание толерантности: Методические материалы для преподавателей Высшей школы / Оренбург: Изд-во ОГУ, 2003. – 68 с.*
7. *Перепелицына М.А. Формирование педагогической толерантности у будущих учителей: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.08 – Волгоград, 2004. – 176 с.*
8. *Зиновьев Д.В. Повышение педагогического мастерства будущего педагогана основе формирования социокультурной толерантности: Дисс. канд. пед. наук. – Красноярск,2000. – 148 с.*

UDC 325.32 +325.1+325.14
IRSTI 04.51.31

M.Sh. Shapay[1], A.E. Ibraeva[2], S.A. Mukash[3]

[1]2nd-year master's student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: madilennne@gmail.com
[2]associate Professor of regional studies, e-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com
[3]Lecturer, e-mail: saltanat@inbox.ru

MIGRATIONAL FLOW FROM CENTRAL ASIA TO THE EUROPEAN UNION

Abstract

The system of international relations is constantly changing, where there are new challenges, problems, certain trends. In this sense, global migration is no exception. In this paper, we are talking about the fact that migrants from Central Asia in recent years are directed against the traditional vector, where Russia is replaced by other European countries.

Such a trend cannot be short-term for a number of internal and external reasons, where globalization, leveling the natural borders of States, contributes to the gradual growth of world migration. Moreover, the leading European countries with a high level of economic development have always attracted foreigners who were in search of work and a better life. Other reasons for the urgency of this problem include the rapid demographic development of Central Asia, the interest of European countries in cheaper labor, but, nevertheless, sufficiently qualified. In addition, the economic crisis in Russia, the complication of migration policy, the weakening of the currency exchange rate, as well as the dependence of the budget of the Central Asian countries on remittances from abroad in the complex provoke a great interest in changing the traditional migration direction.

The aim of the work is to investigate the phenomenon of gradual increase in the number of migrants from Central Asia to Europe and to analyze the causes and consequences of this phenomenon in the context of the current international situation.

Based on the results of the review of the problem, it is concluded that the number of migrants from Central Asia in the European Union is gradually increasing. In the next decades, this phenomenon will also be relevant due to the high birth rate and relatively young average age of citizens in Central Asia, the EU's need for cheap and at the same time skilled labor, the low level of the Central Asian economy and the economic crisis in Russia.

Keywords: Central Asia, European Union, migration, economic crisis.

М.Ш. Шапай[1], А.Е. Ибраева[2], С.Ә. Мұқаш[3]
[1]2-курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
e-mail: madilennne@gmail.com, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[2]аймақтану кафедрасының доценті, e-mail:aigerimibrayeva7@gmail.com
[3]аға оқытушы, e-mail: saltanat@inbox.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАН ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНЕ МИГРАЦИЯ АҒЫНЫ

Аңдатпа

Халықаралық қатынастар жүйесі тұрақты өзгеруде, онда жаңа сын-қатерлер, проблемалар, белгілі бір трендтер пайда болуды. Бұл мағынада жаһандық миграцияға да бұл аталғандар қатысты. Бұл мақалада соңғы жылдары Орталық Азиядан көшіп-қонушылардың Ресейдің орнына Еуропаның басқа елдері келген, дәстүрлі қалыптасқан бағытқа қарсы ұмтылуы туралы айтылады.

Мұндай үрдіс мемлекеттердің табиғи шекараларын төмендететін жаһандану әлемдік көші-қонның біртіндеп өсуіне ықпал ететін бірқатар ішкі және сыртқы себептерге байланысты қысқа мерзімді болып табылмайды. Сонымен қатар, экономикалық даму деңгейі жоғары Еуропаның жетекші елдері жақсы жұмыс және жақсы өмір жағдайларын іздеуде жүрген шетелдіктерді әрдайым қызықтырды. Бұл проблеманың өзектілігінің басқа себептерінің ішінде ОА-ның жедел демографиялық дамуын, еуропалық елдердің неғұрлым арзан, бірақ, соған қарамастан, жеткілікті білікті жұмыс күшіне қызығушылығын айтуға болады. Бұдан басқа, Ресейдегі экономикалық дағдарыс, көші-қон саясатының күрделенуі, валюта бағамының әлсіреуі, сондай-ақ ОА елдері бюджетінің шетелден ақша аударымдарына тәуелділігі кешенді түрде дәстүрлі миграция бағытын ауыстыруға үлкен қызығушылық тудырады.

Жұмыстың мақсаты-Орталық Азия елдерінен Еуропаға көшіп-қонушылар санының біртіндеп көбеюінің феноменін зерттеу және өзекті халықаралық ахуалдың контекстінде осы құбылыстың себептері мен салдарын талдау.

Мәселені қарау қорытындысы бойынша Еуропалық Одақ елдеріндегі Орталық Азиядан көшіп-қонушылардың саны бірте-бірте ұлғайып келе жатқаны туралы қорытынды жасалады. Келесі онжылдықта бұл феномен ОА елдеріндегі бала туудың жоғары қарқынына және азаматтардың орта жас жасына қатысты, ЕО-ның арзан және бір мезгілде білікті жұмыс күшіне деген қажеттігіне, ОА экономикасылық әлеуетіне және Ресейдегі экономикалық дағдарысқа байланысты өзекті болады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Еуропалық Одақ, көші-қон, экономикалық дағдарыс.

Шапай М.Ш.[1], Ибраева А.Е.[2], Мукаш С.А.[3]
[1]магистрант 2-курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: madilennne@gmail.com
[2]доцент кафедры регионоведения, e-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com
[3]старший преподаватель, e-mail: saltanat@inbox.ru

МИГРАЦИОННЫЙ ПОТОК ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ

Аннотация

Система международных отношений постоянно меняется, появляются новые вызовы, проблемы, определенные тенденции. В этом смысле глобальная миграция не является исключением. В данной статье речь идет о том, что мигранты из Центральной Азии в последние годы направляются против традиционного вектора, где Россия вытесняется другими европейскими странами.

Такая тенденция не может быть краткосрочной по ряду внутренних и внешних причин, где глобализация, выравнивая естественные границы государств, способствует постепенному росту мировой миграции. Более того, ведущие европейские страны с высоким уровнем экономического развития всегда привлекали иностранцев, находившихся в поисках работы и лучшей жизни. К другим причинам актуальности этой проблемы можно отнести стремительное демографическое развитие Центральной Азии, заинтересованность европейских стран в более дешевой рабочей силе, но, тем не менее, достаточно квалифицированной. Кроме того, экономический кризис в России, усложнение миграционной политики, ослабление валютного курса, а также зависимость бюджета стран Центральной Азии от денежных переводов из-за рубежа в комплексе провоцируют большой интерес к изменению традиционного направления миграции.

По результатам рассмотрения проблемы сделан вывод о том, что количество мигрантов из Центральной Азии в Евросоюзе постепенно увеличивается. В ближайшие десятилетия этот феномен также будет актуален в связи с высокой рождаемостью и относительно молодым средним возрастом граждан в Центральной Азии, потребностью ЕС в дешевой и в то же время квалифицированной рабочей силе, низким уровнем развития экономики Центральной Азии и экономическим кризисом в России.

Ключевые слова: Центральная Азия, Европейский Союз, миграция, экономический кризис.

Introduction. Migration flows from the Central Asian region to European countries are still a poorly understood problem, despite its scale. In accordance with the data UN the number of migrants from Kazakhstan to the countries of Northern, southern, Western Europe from 2010 to 2015 was increased from 1 040 to 1 377 082 940 people per year [1].

Migration plays a vital role in the socio-economic history of Europe and Central Asia. It is believed that policy changes should not be based on possible isolation from each other. Policy reforms should help migrants cope with increased and unavoidable flexibility in labour markets.

The number of migrants from Central Asia to Russia is still large, but the focus of this work is focused on the migration movement from Central Asian countries to the EU. Due to the fact that the migration issue is important in the policy of the Central Asian countries, various documents, agreements and statements of top officials regarding this sphere were also considered.

Over the years, European countries have gradually developed their migration policy, at times tightening it, and at times, on the contrary, contributed to the growth of immigration. The current situation is complicated by the

crisis, which is associated with an unprecedented flow of refugees since 2014 from Africa and the Middle East to Europe.

INTERNAL AND EXTERNAL REASONS FOR THE GROWTH OF MIGRATION FROM CENTRAL ASIA TO EUROPE

Various works of researchers usually emphasize the established point of view about traditional migration routes from Central Asia to the Russian Federation due to at least a common Soviet past.

One of the main reasons for the increase in labor exports is the growth of the population of Central Asia. 2016 in five countries lived a little more than 69 million people [2]. The total population growth in 2016 compared to 2000 amounted to more than 14 million. The National Institute For Strategic Studies of the Kyrgyz Republic has predicted the growth of the population of Central Asia by 2050 [3].

Thus, according to the forecast, the growth will be about 27 million people. It is interesting to compare this forecast with another concerning the population of the European Union by 2050. The official website of the European statistics presents data that more than 528 billion people will live in the EU by the middle of the XXI century. Comparing both forecasts, it turns out that the population growth rates in the five Central Asian countries will significantly exceed the growth rates in the European countries [4].

The next reason is the average age of the population. In Central Asia, the figure is 26 years [5]. In Europe, the average has been around for almost 40 years. As for the able-bodied citizens of Central Asia (15-64 years), there are 65-67% of the total population. On the one hand, this may have a positive impact on the economies of Central Asia, on the other hand, the growth of the urban working-age population creates an additional burden on the labor market, which may result in another incentive for labor migration. If the domestic market does not provide sufficient and attractive conditions for employment, citizens are sent to study in other countries [6].

Remittances of CA citizens home represent significant amounts. In 2013, Tajikistan received 4.1 billion US, which amounted to more than 40% of the country's GDP [7]. Tajikistan is considered one of the poorest countries in the region, whose budget is directly dependent on remittances or the number of migrant workers outside their country. In the same year, more than 2 billion was sent to the Kyrgyz Republic. US, which was 31% of GDP. The leader among the Central Asian countries in remittances in the same year was Uzbekistan (about 6.7 million). Kazakhstan and Turkmenistan received 561 million US and 40 billion US respectively [8]. Thus, 3 out of 5 countries, which represent 67% of the total population of Central Asia, are actually dependent on migration flows.

Labor migration has become significantly more difficult, on the one hand, the migration crisis, which has caused a tightening of immigration policy of the European Union, on the other hand, the economic crisis in the Russian Federation, politics of sanctions by Western countries against Russia and depreciation of ruble and the devaluation of income in the domestic market. According to the Central Bank of Russia, 5.065 billion was transferred to Central Asian countries in 2015 and 12.177 billion in 2014 [9]. In this sense, remittances of migrant workers have indeed decreased by 60%. Consequently, States heavily dependent on foreign remittances are forced to actively seek out countries with the most stable economies and high wages [10].

Thus, summing up the intermediate result, it can be stated that international migration will continue to grow for various reasons. The number of labour migrants will increase. Among the reasons for the interest of Central Asian citizens in emigration are both internal and external. Domestic problems include: the rate of birth, the relatively young average age of the population, domestic economic problems (lack of quality infrastructure, poverty, unpreparedness of the market for a large number of workers), the dependence of a number of countries on remittances and work abroad. External causes include the migration crisis in the EU, the economic crisis in Russia and the weakening of the ruble.

Of course, there are a number of other internal and external reasons, but those that have been analyzed in this paper are of the greatest importance in the issue of increasing migration from Central Asia to Europe.

CURRENT TYPES OF MIGRATION FOR CENTRAL ASIAN COUNTRIES

The migration issue in the XXI century remains one of the most important structural elements of the system of international relations. According to the report of the UN General Assembly, from 1950 to 2015, the population of rich countries each year on average increased from 0.3 billion to 3.2 billion people due to net positive migration, which makes it possible to speak about the high level of influence of this factor on the entire world system [11].

According to the International organization for migration (IOM), in 2015 more than 760 thousand citizens of Kyrgyzstan (11.35% of the total population) left their country. At the same time, the EU accounted for more than 94 thousand, or 12.5%, of immigrants. The level of external emigration of Kazakhstan in comparison with Kyrgyzstan was higher – 18.78%, of which 26.9% immigrated to Europe. Migration from Tajikistan to Europe – 5.5%; Turkmenistan – 4.2%; Uzbekistan – 3.26%.

Germany is a leading recipient of immigrants from Central Asia. After Germany, citizens of Central Asian countries choose such highly developed countries as the United Kingdom, France, Italy, Austria; the second group of host countries include Scandinavian and Baltic countries; the third group, where few or no go – Slovenia, Serbia, Romania, Portugal.

The most popular types of migration from Central Asia to the EU include family, economic and educational, as well as migration for political reasons. In addition, the problem of family reunification has been an urgent one for the last few decades. For example, the German Diaspora in Central Asia (more than 70 thousand Germans), which lived there during the Soviet period, began to return to their homeland gradually since the 1990 s. Every year, the European population increasingly sought to return to their native countries.

Insecurity of borders, new economic difficulties, as well as the introduction of language policy-all this affected, first of all, the lives of non-indigenous peoples. In addition to the repatriation of European diasporas, the indigenous peoples of Central Asia fled to Europe for various reasons: immigration during the civil war of 1918-1922, famine in the 1920s, collectivization in the 1930 s, deportation of Germans and Koreans in 1937-1941, military evacuation in the 1940s, World war II, and the collapse of the Soviet Union.

With regard to labour migration, in 2011 The organisation for economic co-operation and development (OECD) has released a major work with a statistical study on migration from developing to developed countries. In the context of this study, three Central Asian countries were considered: Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan.

Migrants from Kyrgyzstan mainly chose countries such as the United States, Israel, Turkey, Canada, Germany, Great Britain, Austria, Italy, France, Greece, the Czech Republic.

The level of migration of Kazakhstan to OECD countries showed an amazing picture. The main countries of stay of Kazakh emigrants: Germany, Greece, USA, Israel, Turkey, Canada, great Britain, Poland, Czech Republic, Estonia (2011). In Germany in 2011 lived more than 800 thousand immigrants from Kazakhstan, while in the United States and other countries almost 200 thousand.

In addition to labor and family, educational or educational migration should be separately noted. The number of international students of Kyrgyzstan in Germany grew every year (2008-425 students, 2010-523 students, 2017-533 students). In addition to Germany, the number of students from Kyrgyzstan grew every year in Austria and France. Students from Kazakhstan preferred to study in the UK (2008-1178 students, 2010-2054 students, 2017-2010 students), in the Czech Republic (2008-332 students, 2010-679 students, 2017-979 students), in Germany (2008 – 668 students, 2010 to 701 students in 2017 – 693 students).

The number of international students increases annually due to bilateral agreements and programs. More and more agreements on mutual cooperation between the countries of Central Asia and the European Union are being signed, for example, the new interregional strategy "European Union and Central Asia: strategy for a new partnership" in 2007. The Regional agreement covers different areas of cooperation, from political to socio-economic. Among the different programmes of this new partnership agreement is the BOMCA "border management assistance programme in Central Asia", which discusses technical and regulatory issues of border management in Central Asia [12]. New steps for cooperation between regions have opened up new opportunities for migration, but at the same time different external and internal causes can have a negative impact.

THE IMPACT OF THE MIGRATION CRISIS ON EU-CA RELATIONS

Migration as a process is really important in socio-economic history. Many people find in this salvation from political and other persecution, others see an opportunity to escape poverty. The migration crisis facing the European Union is forcing it to take more serious measures and reform its migration policy. However, the measures taken should not limit the positive impact of migration, in which the Central Asian countries are interested. Migration has for many years been considered a mechanism that can give impetus to economic growth.

Nevertheless, the migration crisis has an impact on the current format of relations between the EU and Central Asia. The number of third-country nationals illegally present in the EU rose sharply in 2015 to 2,154

million. In 2016, dropped to 983 860 and continued reduction in 2017 to 618 780 people. In this regard, there is an increase in public dissatisfaction with the migration policy, which is carried out in the EU [13]

The large flow of refugees has led to the fact that the issue of immigration has become one of the most important problems faced by European countries in recent times. In 2015, in a survey of European residents, 58% of respondents noted this problem. However, already in 2017, this percentage fell to 38%, and the threat of terrorism in Europe took the lead.

Changes in the EU migration policy primarily affected refugees, quota allocation and protection of their rights. An agreement was signed between the EU and Turkey in 2016 on border control and monetary support to the Turkish state from the EU. Turkey was the main transit point for Syrian refugees. According to the text of the agreement, Turkey had to close the way to refugees in the EU, which reduced the number of illegal entries into Europe.

The EU today needs additional workers, but due to the fact that refugees are mostly low-skilled workers and many of them remain to live inside the EU, the requirements for economic migrants are increasing at times.

Without sustainable international migration and a coordinated migration policy of the European Union, the number of people of working age among the population of Europe will decrease by 20 million, so the EU must build a unified and balanced policy in relation to this problem.

Despite all the measures taken, economic migration will be carried out and quantitatively increased. The EU has every chance to cope with the consequences of the migration crisis. Europe is interested in global migration processes for many reasons, as are the countries of Central Asia, which continue to look for new places to work abroad.

Conclusion. Global migration cannot be outside the international political framework, so global, regional and local problems and challenges have an impact on the nature and extent of migration.

The study found that the number of migrants from Central Asia in Europe is growing. The number of women migrating to the EU has continued to increase since the beginning of the new Millennium. It is also noted that the five countries of the Central Asian region are characterized by different types of migration: family, labor (economic), educational and migration for political reasons. The article presents tables and charts that demonstrate current migration data.

In 2014, Europe faced a migration crisis triggered by the war in Syria. In this regard, changes in the EU migration policy have an impact on labor migration from Central Asia, where conditions for entry into the territory of European countries are gradually tightening. Despite the difficulties, the number of labour migrants does not decrease for a number of other reasons.

External reasons that stimulate migration include the economic crisis in Russia and the depreciation of the ruble. Russia is a country where migrants from Central Asian countries have been sent for many years. Nevertheless, the situation is gradually changing. Russia is now under numerous Western sanctions, making it a less attractive place to earn money. Remittances of migrant workers have more than halved.

Of course, despite the new problems from the outside, there are a number of internal reasons affecting the growth of migration from Central Asia to the EU. The gradual growth of the population of Central Asia, the presence of a large number of able-bodied citizens, the dependence of the budgets of Central Asian countries on remittances, as well as internal economic problems encourage migrants to move to more attractive countries for earnings and training, which are the countries of the European Union.

References:

1. UN Statistics on international migration. URL: http://www.un.org/en/development /desa/population /migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStock Total_2015.xlsx (accessed 28.12.2017).

2. Institute of demography, Higher school of Economics. "15 new independent States. Population at the beginning of the year, 1950-2016, thousands of people". URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_pop.php (date accessed: 28.12.2017.

3. Cactus Media news Agency. "NISI: by 2050, the population of Central Asia will reach 96 million." URL: https://kaktus.media/doc/329511_nisi:_k_2050_gody_ chislennost_naseleniia_centralnoy_azii_dostignet_96_mln.html (date accessed: 28.12.2017).

4. Official website of the statistical service of the European Union. URL: http://ec.europa.eu/ eurostat/data /database (accessed 28.12.2017).

5. The world Factbook of the CIA. URL: https://www.cia.gov/library/publications/download/ download-2012/index.html (date accessed: 28.12.2017).

6. Europe – the average age of the population. "List of countries and map". http://ru.worldstat.info/ Europe/List_of_countries_by_Total_media_page (date accessed: 28.12.2017).

7. World bank. Brief information on migration and development. "Migration and remittances: recent trends and prospects, 2013-2016". URL: http://www.worldbank.org/ en/news/features/2013/10/02/migration-and-remittances-flows-in-europe-and-central-asia-recent-trendsand-outlook-2013-2016 (accessed 28.12.2017).

8. Information Agency "Fergana". "In 2016, the volume of remittances from Russia to Central Asia grew to $6.980 billion." URL: http://www.fergananews.com/ news/26167 (date accessed: 28.12.2017).

9. The Central Bank of the Russian Federation. External sector statistics. "Cross-border transfers of individuals". URL: http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs&ch=Par_17101#CheckedItem (accessed 28.12.2017).

10. News Agency "Migrant.Fergana.ru». "Transfers of labour migrants from Russia to Central Asia collapsed by 60 percent in 2015." URL: http://migrant.ferghana.ru/newslaw / transfers-migrant workers-from-Rossi.html (date accessed: 28.12.2017)

11. Report of the UN Secretary-General to the 71st session. International migration and development. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/A_71_ 296_R. pdf (accessed 22.11.2017)

12. Border management in Central Asia, EU, 2015, DIOR: http://www.rs.gov.lv/faili/doc2013 / bomca_newsletter 08 dec.pdf (date accessed: 08.02.2018)

13. Official website of the statistical service of the European Union. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_eipre&lang=en (accessed 16.05.2018).

УДК 37.013.43
ГРНТИ 14.09.25

Шингисбаев Б.М.[1], Акрамова А.С.[2], Зиябекова Б.С.[3]
[1]к.х.н., доцент Университета Алматы
[2]к.п.н., доцент Университета Алматы
[3]магистр педагогических наук Университета Алматы

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В СВЕТЕ ИСТОРИКО- КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы профессионально-педагогической подготовки будущего учителя в свете историко-культурологического подхода. Авторы раскрыли сущность понятий «культура», «культуроемкость» затронули проблемы историко-генетического метода при рассмотрении культуро-ориентированного обучения. В статье представлены принципы культуро-ориентированного содержания педагогического образования, педагогические условия реализации культурологического подхода в ходе профессионально-педагогической подготовки учителя. Статья направлена на реализацию педагогического образования, которое обусловливает необходимость реализации историко-культурологического подхода к отбору содержания.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая подготовка, культура, историко-культурологический подход, образование

Б.М. Шингисбаев [1], А.С. Акрамова [2], Б.С. Зиябекова [3]
[1]х.ғ.к., Алматы университетінің доценті
[2]п.ғ.к., Алматы университетінің доценті
[3]Алматы университетінің педагогика ғылымдарының магистрі

ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨЗҚАРАС ТҰРҒЫСЫНАН БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада тарихи-мәдениеттану көзқарасы тұрғысынан болашақ мұғалімдерді кәсіби және педагогикалық даярлау мәселелері қарастырылады. Авторлар «мәдениет», «мәдениеттің қарқындылығы» ұғымдарының мәдениетке бағытталған оқытуды қарастыру кезінде тарихи-генетикалық әдіс мәселелерінің мәнін ашуға әрекет жасаған. Сондай-ақ, педагогикалық білім берудің мәдени-бағытталған мазмұнының принциптері, мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындығы барысында мәдениеттану жайлы көзқарасты жүзеге асы-

рудың педагогикалық шарттары берілген. Сонымен қатар, мақала тарихи-мәденитану көзқарасының қажеттігі мен мазмұнын таңдауды шарттастыратын педагогикалық білім беруді жүзеге асыруға бағытталған.

Түйін сөздер: кәсіби-педагогикалық дайындық, мәдениет, тарихи-мәдениеттану көзқарасы, білім беру.

Shyngyshbaev B.[1], Akramova A.[2], Ziyabekova B.[3]
[1]PhD, associate Professor at the University
[2]Ph. D., associate Professor of the University of Almaty
[3] the master of pedagogical Sciences at the University

PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL TRAINING OF THE FUTURE TEACHER IN THE LIGHT OF THE HISTORICAL AND CULTURAL APPROACH

Abstract

The article deals with the issues of professional and pedagogical training of the future teacher in the light of the historical and cultural approach. The authors revealed the essence of the concepts "culture"," culture intensity " and touched upon the problems of the historical-genetic method when considering culture-oriented learning. The article presents the principles of cultural - oriented content of pedagogical education, pedagogical conditions for the implementation of the cultural approach in the course of professional and pedagogical training of teachers. The article is aimed at the implementation of pedagogical education, which makes it necessary to implement a historical and cultural approach to the selection of content.

Keywords: professional and pedagogical training, culture, historical and cultural approach, education

Профессионально-педагогическая подготовка учителя, рассматриваемая в свете культурологического подхода, является культурно-образовательным фактором, решающим современные проблемы развития образования и педагогической науки.

Образовательная теория и практика рассматриваются в контексте изучения, раскрытия системы знаний, мировоззренческих положений и установок, на основе которых устанавливаются продуктивное содержание знаний, накопленного многовекового опыта.

Современное содержание образования от усвоения и накопления суммы знаний и определенного объема информации направлено на понимание научных идей и взглядов, заложенных в основах изучаемых дисциплин, развитию мышления обучающихся.

В основе культуро-ориентированного обучения лежит историко-генетический метод. Историко-генетический метод - один из основных методов исторического исследования, нацеленный на изучение генезиса (происхождения, этапов развития) конкретных исторических явлений и анализ причинности изменений. И.Д. Ковальченко определил содержание метода как «последовательное раскрытие свойств, функций и изменений изучаемой реальности в процессе ее исторического движения, что позволяет в наибольшей степени приблизиться к воспроизведению реальной истории объекта» [1].

По своему содержанию историко-генетический метод в наибольшей степени соответствует принципу историзма. В основе историко-генетического метода лежат преимущественно описательные технологии, однако результат историко-генетического исследования только внешне имеет форму описания [2].

Культуротворческая цель педагогического образования обусловливает необходимость реализации культурологического подхода к отбору его содержания.

Выделяют принципы культуро-ориентированного содержания педагогического образования:

- культуроемкость;
- личностно-смысловое приобщение студентов к культуре и общечеловеческим ценностям;
- создание целостного образа педагогической культуры;
- развитие гуманитарного мышления и гуманистической позиции будущего учителя;
- раскрытие культурных смыслов образования и педагогической деятельности.

Под культуроемкостью понимается наполненность разнообразными элементами культуры, смыслами, фундаментальными знаниями о профессионально-педагогической культуре, которая в свою очередь является интегративной характеристикой личности учителя. Овладение будущим учителем педагогической деятельности и общения обеспечивает высокий уровень профессионально-педагогической культуры будущего учителя.

Профессионально-педагогическая подготовка учителя в свете культурологического подхода рассматривается нами как специально организованный образовательный процесс, в ходе которого происходит движение от цели к результату обучения. При этом преподаватель и студент выступают в роли субъектов культуры. Содержание обучения строится в соответствии с содержанием педагогической

культуры с применением личностно-ориентированных педагогических технологий, носящих диалогический характер, направленных на развитие гуманитарного мышления, творческой активности.

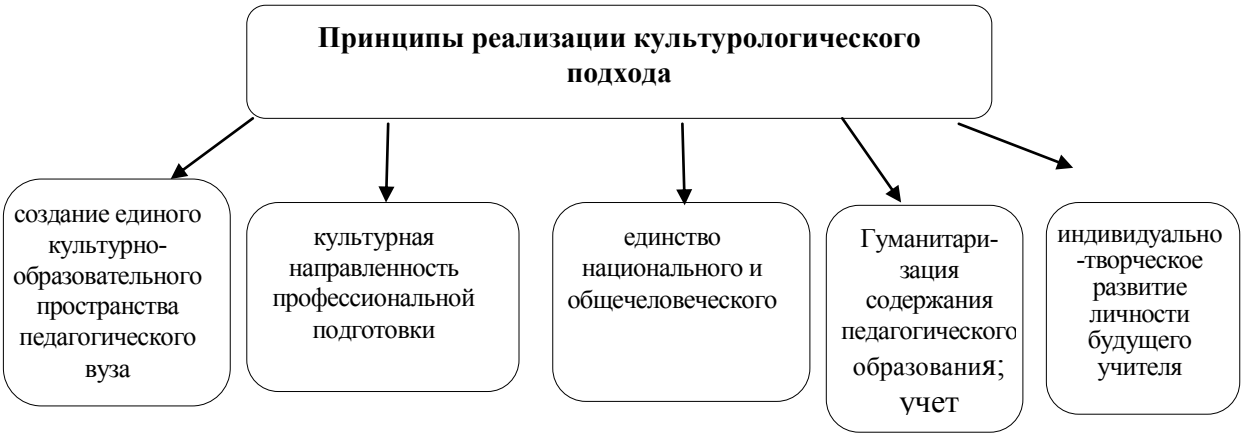

Рисунок 1 – Принципы реализации культурологического подхода

Процесс реализации культурологического подхода в ходе профессионально-педагогической подготовки учителя осуществляется более эффективно при наличии следующих педагогических условий:

- ориентация образовательного процесса на обобщенную модель субъекта профессионально-педагогической культуры и логику его развития; переориентация вузовского обучения с моносубъектной на полисубъектную форму;
- обеспечение единства в развитии аксиологического, деятельностного и личностно-творческого компонентов педагогической культуры личности будущего учителя;
- инициирование стремления студентов к творческому саморазвитию и самореализации; развитие субъектных свойств их личности;
- высокий уровень профессионально-педагогической культуры и педагогического мастерства вузовских преподавателей;
- применение активных методов обучения, диалоговых и смыслопоисковых методик;
- реализация индивидуально-творческого подхода.

Профессионально-педагогической культура раскрывается через понятие «овладение культурой».

С целью рассмотрения исторических и философских основ становления и развития математики, как науки и культурологического феномена, дадим определение понятию «культура».

Культура (происходит от лат.culture - возделывание, позднее-воспитание, образование, развитие, почитание) - понятие, имеющее огромное количество значений в различных областях человеческой жизнедеятельности.

Культура представляет собой совокупность достижений человечества в производственном, общественном и духовном отношении. Культура является предметом изучения философии, истории, искусствознания, политологии, лингвистики, психологии, экономики, культурологии. Термин «культура» обозначает продукты социализации в любой организованной группе, обществе или нации ивключает набо р правил, норм и обычаев, принятых среди членов этой группы. Термин также применяется дляописания людей, составляющих группу. В этом смысле уместнее думать о культуре как об активном, а не опассивн ом феномене. Каждый из нас вносит свой вклад в культуру окружающих людей и в свою очередьиспытыв ает их культурное воздействие [3].

По мнению П.С. Гуревича, ценность выражает человеческое измерение культуры, воплощает в себе отношение к формам человеческого бытия. «Она как бы стягивает все духовное многообразие к разуму, чувствам и воле человека. Таким образом, ценность – это не только «осознанное», но и жизненно, экзистенциально прочувствованное бытие» [4]. Она характеризует человеческое измерение общественного сознания, поскольку пропущена через личность, через ее внутренний мир.

Изучению культурологического подхода в обучении и воспитании, рассмотрению культуры как совокупности духовных и материальных ценностей, созданных людьми, культурологическому анализу образования как феномену культуры посвящены труды Ле Руа Ладюри, Ле Февра, Р.Хеннинга, А.Щюна, А.Я. Гуревича, М.Мафессоли, М.Эйнштейна, В.И. Вернадского.

Культурологический аспект образования в его связи с антропологическими предпосылками изучен в трудах Л.М. Баткина, Д.С. Лихачева, М.Метерлинка, И.Фуко, В.Франкла, Г.Маркузе, К.Юнга, М.Ямпольского, С.Арьеса, С.Пейнтера, М.Вебера, К.Манхейма.

Разработка школьных моделей, реализующих культурологическое направление образования представлено в трудах С.В. Алексеева, В.С. Библер, В.А. Караковского, А.Г. Каспржака. Идеи культуры мира и ненасилия представлены в системах образования, разрабтанных В.А. Ситаровым, Ю.А. Конаржевским, В.С. Лазаревым.

А.С. Арсеньев определил цель образования, которая в полной мере отражает цель обучения и воспитания личности: «Человек образовывается в смысловом поле определенных знаков, значений, нравов, ценностей, идеалов, присущих конкретному народу. Поэтому образование призвано быть национальным по содержанию и характеру. Цель системы образования - воспитание человека как субъекта культурно-исторического процесса» [5].

Культурологический подход как методологический принцип теории и практики обучения нашел свое отражение в математическом образовании.

Социокультурные исследования изучают и затрагивают проблемы развития человека, являются теоретической основой многих теорий обучения и воспитания.

Таблица 1. Теории обучения и воспитания, в основе которых лежит культутрологический подход

Теории	Исследователи	Сущность теорий
Кросс-культурный подход	Джон и Беатрис Уайтинги	Совокупность методов описания, сравнения и изучения культурных различий сообществ, особенностей влияний социокультурной среды на личность, а также индивидуального культурного опыта на психику и деятельность
Культурно-исторический подход	Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, В.Вундт	Метод изучения психики человека в процессе культурно-исторического развития
Антропологический подход	М.Коула, С.Скрибнер, Р.Шведер	Формы и варианты культурной психологии
Интегративный культурфилософский подход	П.С. Гуревич, Э.А. Орлова, А.А. Пузырей, В.М. Розин, А.Я. Флиер	Соединение идеи культурологии и культурной антропологии с основными концепциями современных гуманитарных и естественно-научных дисциплин
Неклассический подход	А.Г. Асмолов, В.П. Зинченко, В.И. Слободчиков	Синтез идей общей психологии и культурной психологии и философской антропологии

Данные направления оказали влияние на такие науки, как современную педагогическую психологию и педагогическую антропологию. Предметом культурологических обобщений подходов является нормативно-ценностная регуляция любого вида деятельности. Содержательные обобщения в культурологической интеграции являются особым уровнем теоретических обобщений. Примером содержательного обобщения разнопредметных гуманитарных знаний могут служить те знания, которые экстраполируются из одного предмета в другие, а также такие инвариантные для гуманитарных предметов понятия, как символ, знак, стиль, ритуал, традиция, архетип [6].

Культурологический подход выступает методологическим принципом функционирования и развития современной системы образования, являясь основой познания человека и реалии окружающего мира.

О.Шпенглер в широко известной работе «Закат Европы» называет цивилизации «высокими культурами». Главный элемент и двигатель истории – культура в виде «великой души», которая, реализовавшись в народах, искусствах, вероучениях, науках. Достигнув цели «…вдруг застывает, отмирает, ее кровь свертывается, силы ее надламываются – она становится цивилизацией». Ученый выделяет десять культурно-исторических типов.

О.Шпенглер в широко известной работе «Закат Европы» утверждал, что формы познания во многом зависят от условий бытия человека, что они культурно обусловлены.

Такой подход имеет культурологическое отношение к науке. Шпенглер утверждает, что формы культуры – религия, искусство, наука имеют одни корни. Причём они обладают математическим характером. При этом корнями всех форм культуры, по мнению Шпенглера является математика, т.к. именно она запечатлевает в себе разное отношение людей, принадлежащих к разным культурам, к миру вещей [7].

Сегодня культурологический подход во многих сферах деятельности человеческого общества требует осмысления философских, социологических, психолого–педагогических идей на основе таких общефилософских понятий, как «культура», «ценность», «социокультура», «культурология» и их общечеловеческой значимости.

Список использованной литературы:

1. *Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.: ил.*
2. *Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Отв. ред. А.О. Чубарьян. – М., 2014. – С.153.*
3. *Большая психологическая энциклопедия. Электронный ресурс: https://psychology. academic. ru/1010/. Дата обращения 25.10.2018*
4. *П.С. Гуревич философия культуры. – М.: Nota bene, 2000. – 352 с.*
5. *Арсеньев А.С. Психологические проблемы нравственного воспитания детей. – М.,1977.*
6. *Гапонюк П.Н., Карпова Н.К., Щипанкина Е.С. Актуализация проблемы анализа отношений образования и культуры // Философия, методология, технологии современного образования и педагогической науки. URL: http://econf.rae.ru/article/6631. Дата обращения: 18.08.2019.*
7. *Леви-Стросс К. Структурная антропология. Издательство: АСТ. – Астрель, 2011.*

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Amirbek A.A.[1] , Anuarbekuly A.[2] , Makhanov K.[3] , Anlamassova M.[4]

PhD, Scientific Researcher, Ankara Hacı Bayram Veli University.
[2]PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.
[3]MA, Research Fellow, Eurasian Research Institute.
[4]PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

INTERNAL MİGRATİON İN KAZAKHSTAN

Major cities like Almaty and Nur-Sultan are the main points of attraction of internal migrants. In 2018, Shymkent ranked the first in terms of net internal migration attracting 34,094 people from other regions and accounting 37.3% of the total number of internal migrants of the country. All southern regions and well as extreme northern and extreme eastern parts of the region demonstrate the highest levels of net internal emigration. Wealth of the regions is one of the primary factors that explain internal migration patterns in Kazakhstan.

Keywords: Migration, Nur-Sultan, Almaty, Shymkent, Urbanization, Internal Migrant.

А.А. Амирбек[1] , А.Ануарбекұлы[2] , Қ.Маханов[3] , М.Анламасова[4]
[1]PhD, Ғылыми зерттеуші, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[2]PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[3]магистр, Ғылыми қызметкер, Еуразия ғылыми-зерттеу институты.
[4]PhD, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІШКІ КӨШІ-ҚОНДЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Ішкі көші-қон ағыны көбінесе Нұр-Сұлтан мен Алматы қалаларына бет бұруда. Алайда 2018 жылы ішкі көші-қон ағыны тұрғысынан Шымкент қаласы алдыңғы қатарға шығуымен ерекшеленеді. 2018 жылы Шымкентке басқа өңірлерден 34 094 адам көші қон аударған. Бұл көрсеткіш елдің жалпы ішкі көші-қон көрсеткіші тұрғысынан 37,3% құрады. Елдегі халықтың басым бөлігі оңтүстік, солтүстік және шығыс өңірлеріне қоныс аударуда. Түптеп келгенде елдегі тұрғындардың басым бөлігі экономикалық әрі қаржы тұрғысынан қуатты өңірлерге қоныс аударуды басымдыққа алуда.

Түйін сөздер: көші-қон, Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент, кенттену, ішкі көші-қон.

Амирбек А.А.[1] , Ануарбекулы А.[2] , Маханов К.[3] , Анламасова М.[4]
[1]PhD, Научный исследователь, Анкара Хаджы Байрам Вели университет.
[2]докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.
[3]магистр, Научный сотрудник, Евразийский научно-исследовательский институт.
[4]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

АНАЛИЗ ВНУТРЕННЕЙ МИГРАЦИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Крупные города такие как Алматы и Нур-Султан, являются основными городами притягивающий внутреннюю миграцию. В 2018 году Шымкент занял первое место по внутренней миграции, привлекая 34094 людей из других разных регионов, и составил 37,3% от общего числа внутренних мигрантов страны. Большинство людей в стране мигрируют в основном в южные, а также крайний северные и крайний восточные регионы. Экономическая и финансовая развитость регионов является одним из основных факторов, объясняющих внутренние миграционные процессы в стране.

Ключевые слова: Миграция, Нур-Султан, Алматы, Шымкент, урбанизация, внутренняя миграция.

According to the most recent data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan, the internal migrants in 2018 amounted to 91,347 people, which is the second highest number of internal migrants registered within a year since 2000, the first being in 2016 when 106,518 people migrated from one region of the country to another. Thus, compared to 2017, the number of internal migrants in 2018 increased by 37.5%. However, before making analysis this figure should be adjusted due to administrative changes in the territorial structure of the country that were made in 2018. In particular, on June 19 of 2018 the South Kazakhstan regions was reorganized into two administrative territorial units of Turkistan region and the city of Shymkent and 2018 is the first year when these two territorial units appear separately [1].

Figure 1 shows the change of the number of internal migrants since 2000 on a yearly basis. As we can see, the number of internal migrants in Kazakhstan in general terms can be considered as low. During 2000-2018 it were below 1.0% of the total population. However, there were considerable changes of the number of internal migrants throughout this period. After a sharp descend in 2001-2002 it stayed relatively stable during 2002-2015 between 0.3 and 0.5%. Then in 2016, we can see a doubling of the number of migrants. Here it should be noted that this does not mean that there was a corresponding increase of the number of internal migrants, although we still admit that there might have been a considerable increase.

Figure 1. Percentage of internal migrants from total population during 2000-2018

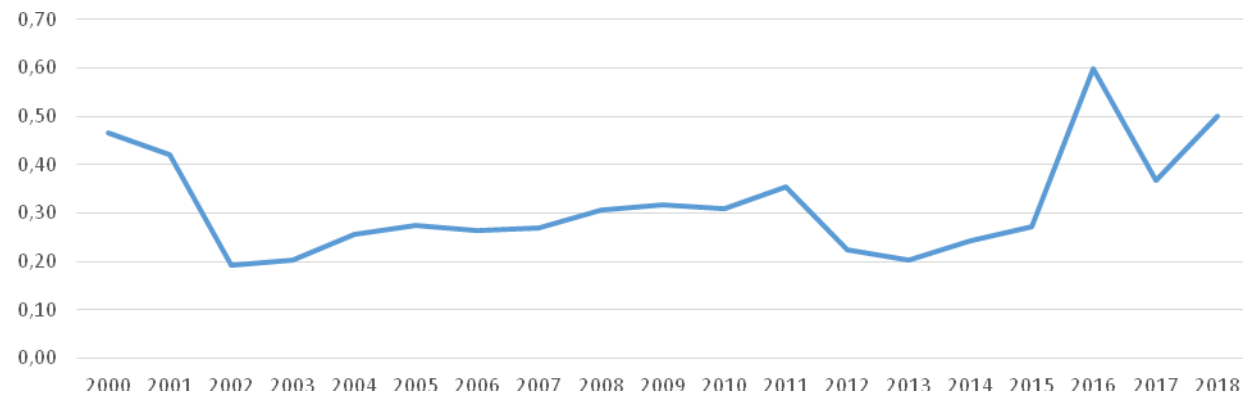

Source: Prepared by Authors based on data from Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

The dramatic augmentation of the number of the percentage of internal migrants in 2016 was due to the fact that on December 22 of 2016 the head of state signed the law "On introducing amendments and addenda to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on countering extremism and terrorism" [2].

The law entered into force starting from January 1 of 2017 and made it obligatory for citizens to register at the place of residence. Hence, nearly half of the internal migrants that were not in the statistical data before became "visible" in internal migration data records.

If we look at the vectors of internal migration, it is not surprising to find out that that major cities like Almaty and Nur-Sultan are the main points of attraction of internal migrants. Figure 2, shows the main regions of destination of internal migrants. Thus, in 2016 and 2017 for instance, these two cities were the only two regions of the country that experienced net inflow of internal migrants. On average, the two largest cities of Kazakhstan receive 20-30 thousand internal migrants every year. Other regions predominantly lose their population when it comes to internal migration and partially or totally replace them by natural movement of population. Regions adjacent to the cities of Almaty and Nur-Sultan like Almaty and Akmola region as well as western oil-producing region occasionally become net recipients of internal migrants.

Figure 2. Major recipient-regions of internal migrants.

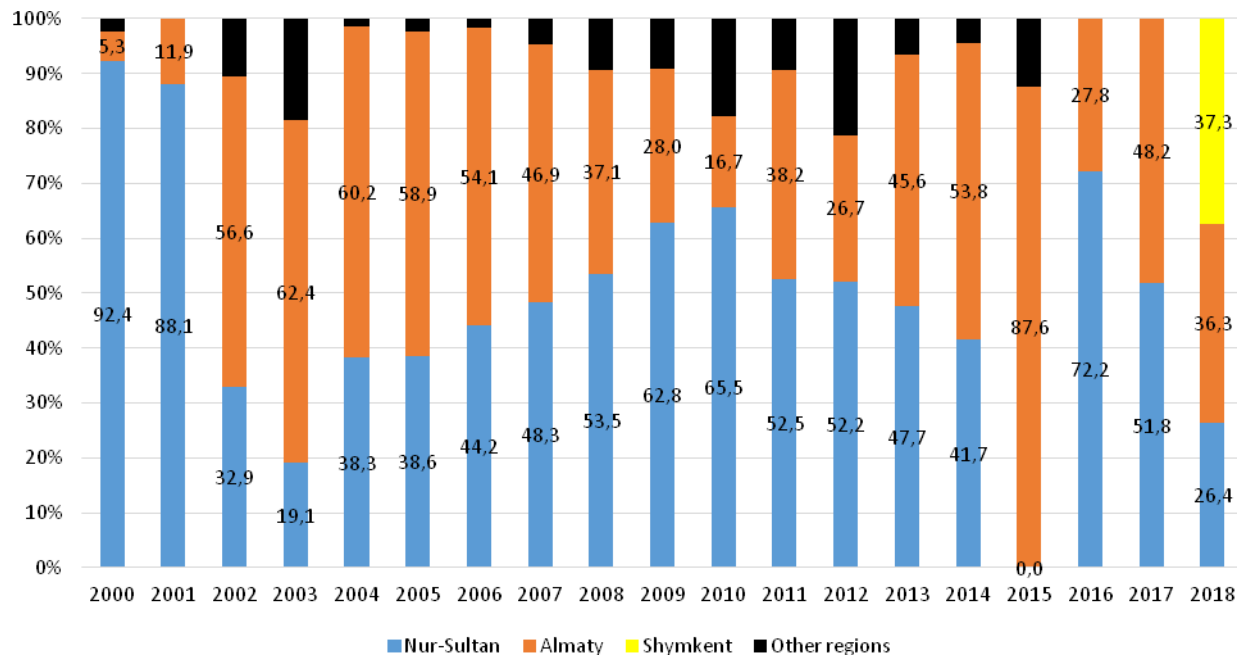

Source: Prepared by Authors based on data from Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

Starting from 2018, we can see a separate statistics for the city of Shymkent and it is interesting to note that having a population of nearly 1 million people, Shymkent is one of the most attractive destinations for internal migrants. Thus, in 2018, Shymkent ranked the first in terms of net internal migration attracting 34,094 people from other regions and accounting 37.3% of the total number of internal migrants of the country. This change in the statistical records of the Committee on Statistics also distorted the Figure 1, exaggerating the number of internal migrants for 2018. If the city of Shymkent were not separated from the South Kazakhstan region, the total number of internal migrants in 2018 would be 57,253, which would mean a slight decrease since 2017. However, in terms of statistical data record, the exclusion of the city of Shymkent from its adjacent region is a positive factor that allows to make more accurate analysis.

In order to see which regions lose the most in terms of internal migration of population we plot Figure 3, where can observe the number of internal net migrants calculated as the sum of net migrants during the past five years as percentage of the average population of the region during the past five years. As we can see, all southern regions and well as extreme northern and extreme eastern parts of the region demonstrate the highest levels of net

internal emigration. On the other hand, the two leading western oil-producing regions have the least number of net internal emigrants.

Figure 3. Population loss through migration by in % terms during the past five years by regions of Kazakhstan

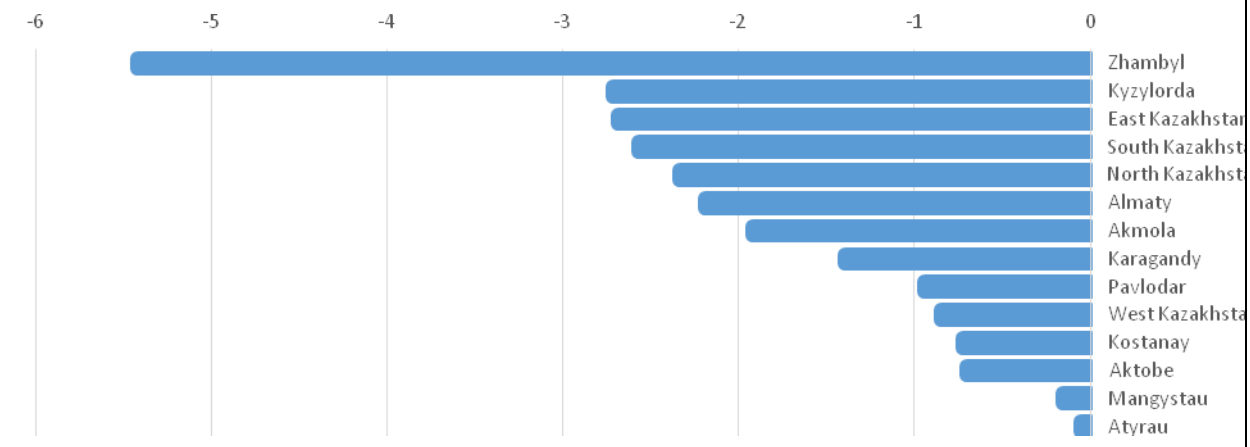

Source: Prepared by Authors based on data from Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

One of the straightforward explanations for such drastic differences of the number of internal migrants is the level of wealth. Thus, plotting the GRP per capita, which is one of the most basic indicators of regional wealth, against the percentage of net emigrants we get a rather accurate negative relationship between these two parameters (See Figure 4). Obviously, relative wealth and well-being of households is one of the factors determining the internal migration and the population tends to flee from poorer regions to wealthier regions.

Figure 4. GRP per capita vs emigration from regions during 2013-2018.

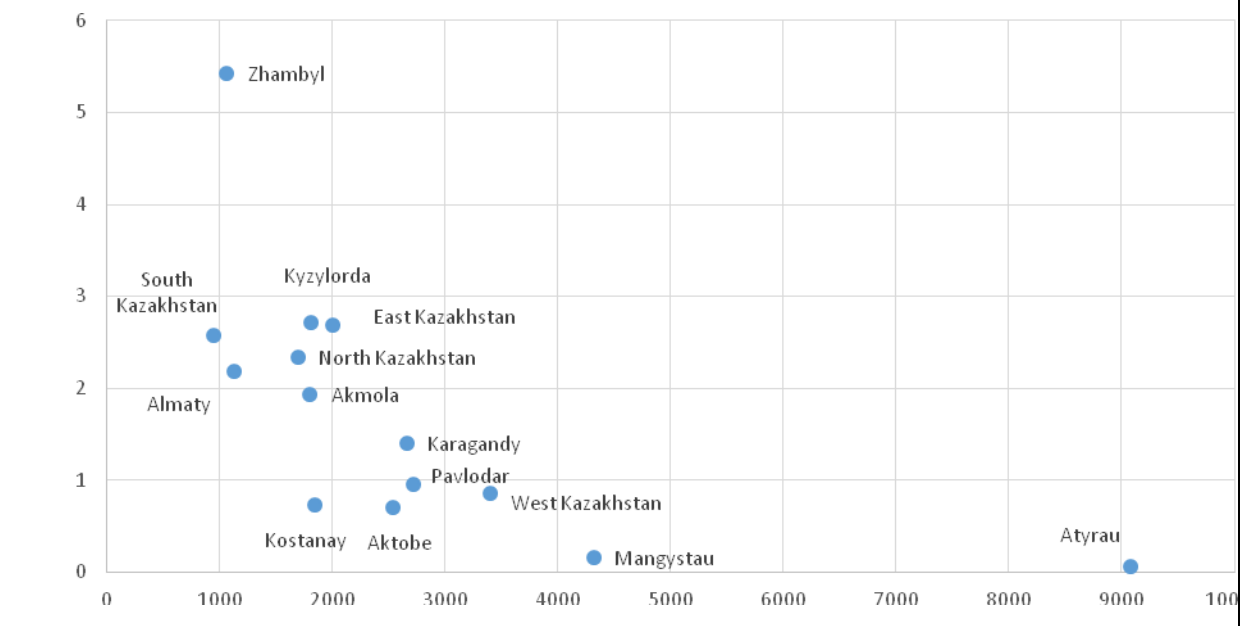

Source: Prepared by Authors based on data from Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

One of the factors that should be taken into account in analyzing the internal migration is the process of urbanization. The process of internal migration can be decomposed into several factors, including urbanization. Without any doubt urbanization is one of the important variables that shape the internal migration in Kazakhstan and our finding are completely in line with this statement. For instance, the analysis of data has shown that the largest urban areas such as the cities of Nur-Sultan, Almaty and Shymkent are the major recipients of internal migrants.

Moreover, the new statistical data for the city of Shymkent, which is in fact far behind the other two major metropolitan areas in terms of wealth, reveals that the effect of urbanization in determining the internal migration can be very significant.

The fact that Shymkent turns out to be one of the major points of attraction along with Almaty and Nur-Sultan can be decomposed into two factors. Firstly, being one of the major urban areas itself generates centripetal forces attracting internal migrants that seek better jobs, amenities, opportunities for studying etc. On the other hand, the case of Shymkent can also be explained by the fact that the surrounding region of Turkistan has the highest population density with numerous small settlements closely connected with the city. Hence, Shymkent simply has greater number of people living around the city and willing to move to the nearest major city than do Almaty or Nur-Sultan. When these people decide to move to a big city they simply minimize their costs of transportation and relocation and opt for Shymkent, which is nearest major urban area. Finally, wealth of the regions is one of the primary factors that explain internal migration patterns in Kazakhstan. There is a clear negative relationship between GRP per capita and the number of net emigrants from the regions suggesting that more people tend to abandon relatively poorer regions and move to big cities or other relatively wealthier regions.

References:

1. Akorda (2018). On some issues of the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/ o-nekotoryh-voprosah-administrativno-territorialnogo-ustroistva-respubliki-kazahstan, Accessed on 04.01.2020

2. Zakon.kz (2019). Temporary registration in Kazakhstan. Retrieved from https:/ /www.zakon. kz/s/vremennaja-registracija-v-kazakhstane/, Accessed on 04.01. 2020

3. National Census (2009). Migration of the Population. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/faces /wcnav_externalId/perepis?_afrLoop=1396113060804998 4#%40%3F_afrLoop%3D1396113060804998 4%26_adf.ctrl-state%3Dr2tal22fa_51, Accessed on 04.01.2020

4. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). The official statistical information, Operational data, Population. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId /homeNumbersPopulation?_afr Loop=13962071764466278#%40%3F_afrLoop%3D13962071764466278%26_adf.ctrl-state%3Dr2tal22fa_106, Accessed on 04.01.2020

5. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). Official statistical information, Operational data, National accounts. Retrieved from http://old.stat.gov. kz/faces/wcnav_externalId /homeNationalAccount Integrated?_afrLoop=13962229303886951#%40%3F_ afrLoop% 3D13962229303886951%26_adf.ctrl-state%3Dr2tal22fa_140, Accessed on 04.01.2020

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Amirbek A.A.[1], Anuarbekuly A.[2], Makhanov K.[3], Anlamassova M.[4]

PhD, Scientific Researcher, Ankara Hacı Bayram Veli University.
[2]PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.
[3]MA, Research Fellow, Eurasian Research Institute.
[4]PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

UN POPULATİON PROSPECTS: CASE OF CENTRAL ASİA

Abstract

The world's populatıon is expected to increase by 2 billion people within the next 30 years, from current 7.7 billion to 9.7 billion in 2050. By 2050, the population of Central Asia is expected to grow by 36.9%, which is

faster than the world average of 26.2%, crossing benchmark of 100 million people. Under conditions of UN demographic projections, Kazakhstan would need to maintain its yearly real GDP growth between 4.3% and 4.7% throughout 2020-2050 in order to maintain its current level of welfare relative to the rest of the world. Kazakhstan, as well as the entire region of Central Asia, has a demographic profile that is very favorable for having economic growth within the next three decades.

Keywords: Central Asia, GDP, United Nations, Kazakhstan, population.

А.А. Амирбек[1] , А.Ануарбекұлы[2] , Қ.Маханов[3] , М.Анламасова [4]
[1]PhD, Ғылыми зерттеуші, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[2]PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[3]Магистр, Ғылыми қызметкер, Еуразия ғылыми-зерттеу институты.
[4]PhD, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

БҰҰ-ның ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ БОЛЖАМДАРЫ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЫСАЛЫ

Аңдатпа

Дүниежүзіндегі демографиялық жағдай алдымыздағы 30 жылда күрт өзгеріп, адамдардың саны 2 миллиардқа дейін өседі деп болжануда. 2050 жылы әлемдегі тұрғындардың жалпы саны қазіргі 7,7 миллиардтан 9,7 миллиардқа дейін көбейеді деп күтілуде. 2050 жылға дейін Орталық Азиядағы халықтың саны 36,9% көбейіп, 100 миллионнан асуы мүмкін деп болжануда. БҰҰ-ның болжамдарына сәйкес Қазақстан Республикасы қазіргі экономикалық даму үдерісін сақтап қалуы үшін 2020-2050 жылдарында ЖІӨ-нің жыл сайынғы өсуін 4,3%-4,7% төмен түсірмеуі тиіс. Қысқасы Қазақстан Республикасы 2050 жылға дейін экономикалық тұрғыдан одан әрі дамуы үшін қолайлы демографиялық жағдайға ие.

Түйін сөздер: Орталық Азия, ЖІӨ, БҰҰ, Қазақстан Республикасы, демография.

Амирбек А.А.[1] , Ануарбекулы А.[2] , Маханов К.[3] , Анламасова М. [4]
[1]PhD, научный исследователь, Анкара Хаджы Байрам Вели университет
[2]Докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели
[3]Магистр, Научный сотрудник, Евразийский научно-исследовательский институт.
[4]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОГНОЗЫ ООН: НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Население земли по прогнозам увеличится на 2 миллиарда человек в течение следующих 30 лет, с нынешнего 7,7 миллиарда до 9,7 миллиарда в 2050 году. К 2050 году население Центральной Азии, как ожидается, вырастет на 36,9%, превысив отметку в 100 млн. человек. В соответствии с демографическими прогнозами ООН, Казахстан чтобы сохранить свой нынешний уровень благосостояния должен будет поддерживать ежегодный реальный рост ВВП в пределах 4,3%-4,7% в течение 2020-2050 годов. Вкратце Казахстан имеет благоприятный демографический профиль для экономического роста в ближай-шие три десятилетия.

Ключевые слова: Центральная Азия, ВВП, ООН, Республика Казахстан, демография.

According to the UN World Population Prospects report published on 17th of June of 2019, the world's population is expected to increase by 2 billion people within the next 30 years, from current 7.7 billion to 9.7 billion in 2050. By the end of the 21st century, the world population is likely to reach its peak at about 11 billion people. As it was expected, projections show that along with the growth of the total size of the population there are very dynamic processes going on that bring important changes into the structure of the population.

One of the most obvious changes and important processes is the overall ageing of the global population. 2018 marked an important benchmark when the population aged 65 or above outnumbered children under five years. With the increase of life expectancy and falling fertility rates, the population is getting older worldwide and a greater number of developed countries are experiencing population reduction. Since 1990, the average life expectancy at birth for the world experienced a significant increase from 64.2 years in 1990 to current 72.6 years, and by 2050, it is likely to reach 77.1 years. The share of the population at age over 65 would increase from the current 9% to 16% by 2050. These figures vary greatly from country to country and estimation for some parts of the world is even more dramatic. By 2050, in wealthiest parts of the world such as North America, Europe, Japan,

South Korea, and others, over one-quarter of population are expected to be aged 65 or over. In global terms, the population aged 80 years or over is projected to triple by 2050, rising from the current 143 million to 426 million.

At the same time, there is a clear trend of falling fertility rates worldwide. Since 1990, there has been a significant decline in fertility rates from 3.2 births per woman in 1990 to current 2.5. By 2050, this figure is expected to fall down to 2.2, which is slightly above the rate at which the replacement population is ensured. Thus, low fertility rates have already caused 1% or higher population loss since 2010 in at least 27 countries.

However, one of the important factors determining global demography is the gap in many indicators that persist between most developed countries and the developing world. Although the rates of migration are expected to increase worldwide, the natural growth or decline of the population is expected to be the dominant factor in determining the global population distribution. Thus, according to the UN projection, nine countries will be responsible for more than half the projected growth of the global population from 2019 to 2050. These are India, Nigeria, Pakistan, the Democratic Republic of the Congo, Ethiopia, the United Republic of Tanzania, Indonesia, Egypt and the U.S. One of the most interesting benchmarks in this regard is that India is expected to become the most populated country overtaking China by 2027. Thus, by 2050, the top ten countries in terms of their population size would be India (1,639 million), China (1,402 million), Nigeria (401 million), the U.S. (379 million), Pakistan (338 million), Indonesia (331), Brazil (229), Ethiopia (205 million), Democratic Republic of Congo (194) and Bangladesh (193 million).

When it comes to Central Asia, in terms of many demographic parameters, the region is either close to the middle or a bit closer to more developed parts of the world in a global ranking. Between 1990 and 2019, the total population of Central Asia has grown by 46.1% from 50.1 million people to 73.2 million, which is almost the same as worldwide relative population growth. By 2050, the population of Central Asia is expected to grow by 36.9%, which is faster than the world average of 26.2%, crossing benchmark of 100 million people. Uzbekistan would remain the most populous state of the region with 42.9 million people, followed by Kazakhstan (24.0 million), Tajikistan (16.2 million), Kyrgyzstan (9.1 million) and Turkmenistan (7.9 million).

The UN population projections are highly important in terms of forecasting the socio-economic development of a country and one of the most valuable parameters is the median age of the population, which is the boundary that divides a population into two numerically equal groups. Basically, lower median age implies a larger proportion of younger working age population and therefore is more favorable for economic growth. Consequently, the higher it gets the more difficult it becomes to stimulate economic growth. As we can see from Figure 1, the projected median age for Kazakhstan for 2020-2050 is between 31 and 34 years, which can be considered as favorable for the economy in general. Although it is, higher than the median age projection for entire Central Asia, it is lower than in other middle-income countries and the world average and it is way much lower than in high-income countries. It is interesting to note that throughout 2030-2040 the median age in Kazakhstan is expected to decline slightly, probably due to an expected increase in the number of births.

Figure 1. The median age of the population

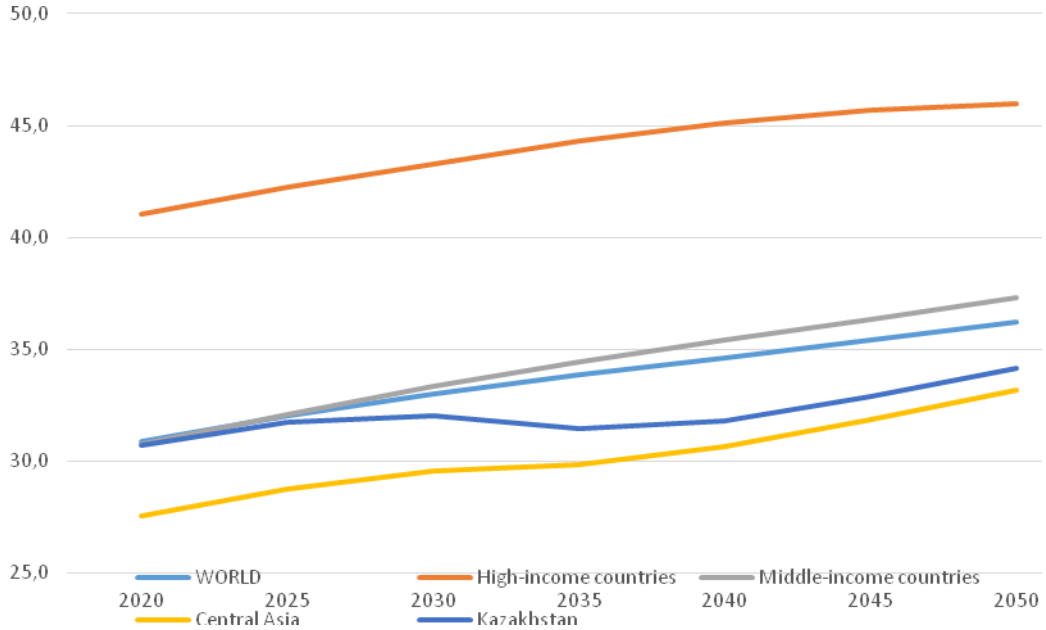

Source: UN World Population Prospects 2019

Another key important demographic parameter for forecasting economic development is the percentage of working age population, which is the percentage share of the population within the age group from 15 to 65 years out of the total population. It rather straightforward that high economic growth rates are more feasible in countries with larger shares of working age population. As we can see from Figure 2, the share of working population in Kazakhstan as well as in Central Asia, in general, is expected to increase during the period between 2025 and 2035, which is very different from the worldwide patterns. However, after 2035, this indicator is expected to start a gradual decline.

Figure 2. % of working age population

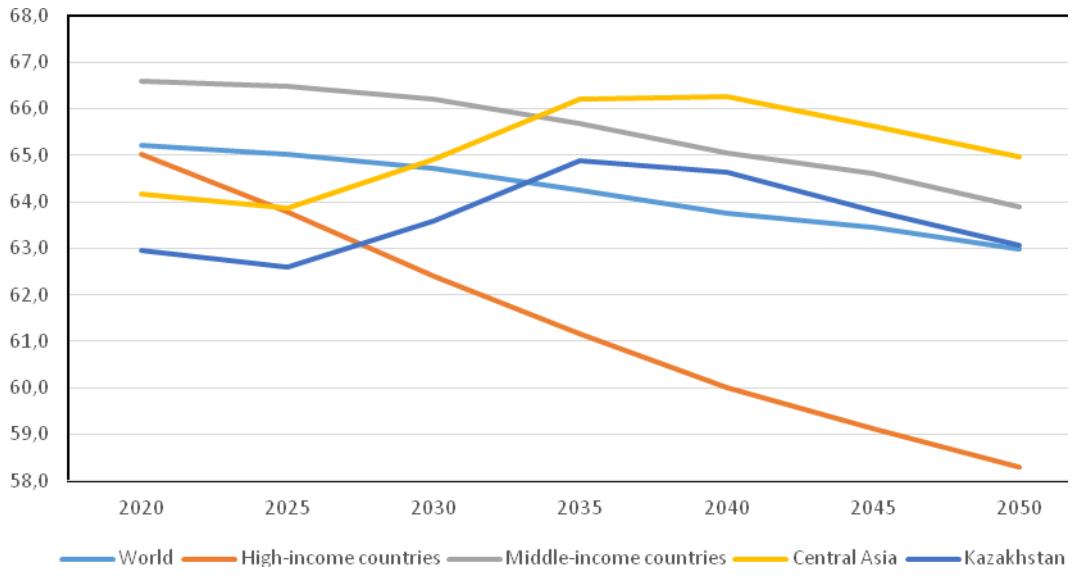

Source: UN World Population Prospects 2019

Another indicator that is used to predict economic sustainability and is directly related to previous ones is the dependency ratio, which is a measure of the number of dependents aged under 15 and over the age of 65, compared with the total working-age population aged between 15 and 64. Hence, higher dependency ration makes the economy less responsive to simulative measures. We can see from Figure 3 that, according to the UN projections, during 2020-2025 the dependency ratios for Kazakhstan and Central Asia is higher than for the rest of the world including even high-income countries. However, after 2025 this indicator is expected to drop significantly remaining below the world average and at about the same level with other middle-income countries.

According to the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan, in 2018, the GDP of the country grew by 4.1% reaching $172.9 billion. According to the latest IMF World Economic Outlook, the world GDP is expected to grow by 3.6% in 2020. Based on UN demographic projections and assuming that the world GDP would grow at 3.6% yearly until 2050, we can obtain minimum real GDP growth necessary for Kazakhstan in order to maintain the same GDP per capita as it has currently. The estimates presented in Figure 4 show under conditions of UN demographic projections, Kazakhstan would need to maintain its yearly real GDP growth between 4.3% and 4.7% throughout 2020-2050 in order to maintain its current level of welfare relative to the rest of the world. In other words, these growth rates would allow Kazakhstan to grow at 3.6% yearly in absolute terms and at the same time, it would stay at the same level in terms of GDP per capita relative to the rest of the world. The gradual descent of the necessary growth rate is related to the fact that the population growth of Kazakhstan would gradually decelerate from current 1.2-1.3% to around 0.8% by the mid-21st century.

Figure 4. The minimum annual real GDP growth rate necessary for retaining the current economic position relative to the rest of the world for Kazakhstan

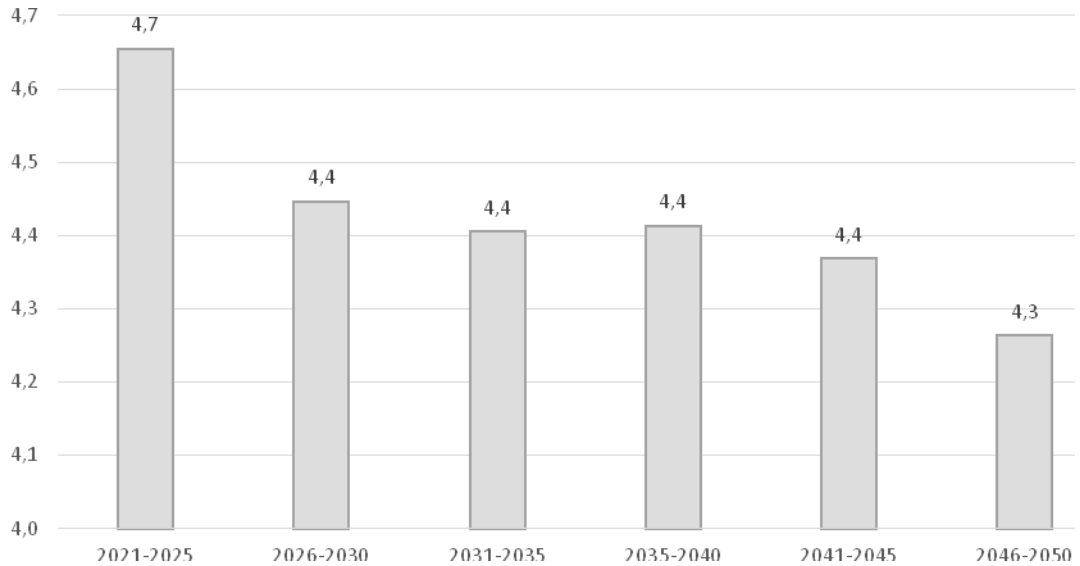

Source: Author's calculations based on data from UN population prospects and the Committee on Statistics of Kazakhstan

The UN Population Prospects 2019 show that the world's demographic picture in the 21st century will be shaped by current demographic trends such as declining birth rates, increasing life expectancies, demographic transition, migration, and others. As a result, there we can expect dramatic changes in the age structure of populations and the spatial distribution of the world's population. It is clear that these and other processes would generate serious economic challenges for most of the countries. Central Asia is one region that is expected to experience a faster relative population growth (36.9%,) compared to the rest of the world on average (26.0%,) by the middle of the 21st century. Analysis of some indicators highly important for the economic performance of a country shows that Kazakhstan, as well as the entire region of Central Asia, has a demographic profile that is very favorable for having economic growth within the next three decades. Factors like relatively faster population growth, younger median age, a larger share of working-age population and descending dependency ratio will provide significant opportunities for economic growth in Central Asian states. On the other hand, demographic growth at rates above the world average will require faster economic growth. Simple estimates based on the new demographic data show that for Kazakhstan it is necessary to maintain 4.3-4.7% of annual real GDP growth in order to retain its current economic position relative to the rest of the world.

References:

1. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). Integrated accounts. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/faces/wcnav_ externalId/home National Account Integrated?_afrLoop=12667865384117604#%40%3F_afrLoop%3D12667865384117604%26_adf.ctrl-state%3D7gylf90x1_34. Accessed on 24.01.2020.

2. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). Population. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/ home Numbers Population?_ afrLoop=12667999701153268 #%40%3F_afrLoop%3D12667999701153268%26_adf.ctrl-state%3D7gylf90x1_51. Accessed on 24.01.2020.

3. UN World Population Prospects (2019): Retrieved from https://population.un.org/ wpp/Publications /Files/WPP2019_Highlights.pdf. Accessed on 24.01.2020.

4. World Economic Outlook Update, January 2019 (2019): Retrieved from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/01/11/weo-update-january-2019. Accessed on 24.01.2020.

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Amirbek A.A.[1] , Anuarbekuly A.[2] , Makhanov K.[3], Anlamassova M.[4]

[1]PhD, Scientific Researcher, Ankara Hacı Bayram Veli University
[2]PhD Student, Department of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University
[3]MA, Research Fellow, Eurasian Research Institute
[4]PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

DEMOGRAPHICS OF KAZAKHSTAN: THE END OF ACTIVE GROWTH CYCLE

Abstract

The demographics of Kazakhstan is characterized by waves of increase and decline that occur periodically every 25-30 years. Since 2010, the share of deaths among working age population (from 15 to 60 years) dropped from 35.9 to 29.4. It is important to note that the number of emigrants keeps increasing every year since 2014. We can expect a rather significant decline of the current population growth rates, which are likely to drop below 1% per year in 3-5 years from now. The social and economic shape of the country changed radically. Conditions when economic signals work that allows to draw very essential conclusion were created: the mechanism of the market is started. In the market there was a situation when the prices regulate supply and demand, define movement of commodity streams, the competition nature, investment streams that already characterizes development of the modern period.

Keywords: Kazakhstan, demography, age of groups, number of births, emigrant.

А.А. Амирбек[1] , А.Ануарбекұлы[2] , Қ.Маханов[3], М.Анламасова [4]
[1]PhD, Ғылыми зерттеуші, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[2]PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.
[3]магистр, Ғылыми қызметкер, Еуразия ғылыми-зерттеу институты.
[4]PhD, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯСЫ: ӨСУДІҢ БЕЛСЕНДІ ЦИКЛІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Соңғы 25-30 жылда Қазақстанның демографиялық ахуалы өсу мен азаю кезеңдерінен өтті. 2010 жылдан бастап халық ішінде еңбекке жарамды (15-тен 60 жасқа дейін), алайда қайтыс болғандардың саны 35,9-дан 29,4-ке пайызға дейін төмендеді. Сонымен қатар 2014 жылдан бастап эмигранттардың саны жыл сайын артып барады. Алдағы 3-5 жылда халықтың ағымдағы өсу қарқыны төмендеуі мүмкін деп болжамдауға болады. Экономикалық сигналдар жұмыс істеп тұрған кезде жағдайлар жасалды, бұл өте маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді: нарық тетігі іске қосылды. Нарықта бағалар сұраныс пен ұсынысты реттейтін, Тауар ағындарының қозғалысын, бәсекелестіктің сипатын, инвестициялық ағындарды анықтайтын жағдай қалыптасты, бұл қазіргі заманғы кезеңнің дамуын сипаттайды.

Түйін сөздер: Қазақстан, демография, жас топтары, туу саны, эмигрант.

Амирбек А.А.[1], Ануарбекулы А.[2], Маханов К.[3], Анламасова М. [4]
[1]PhD, Научный исследователь, Анкара Хаджы Байрам Вели университет.
[2]Докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.
[3]Магистр, Научный сотрудник, Евразийский научно-исследовательский институт.
[4]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ДЕМОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ АКТИВНОГО ЦИКЛА РОСТА

Аннотация

Демографическая ситуация Казахстана характеризуется волнами роста и спада, которые периодически происходят каждые 25-30 лет. С 2010 года доля умерших среди трудоспособного населения (от 15 до 60 лет) снизилась с 35,9 до 29,4 процента. Несмотря на это, количество эмигрантов с 2014 года продолжает расти с каждым годом. Вкратце, можно ожидать довольно значительного снижения текущих темпов прироста населения через 3-5 лет. Были созданы условия, когда экономические сигналы работают, что позволяет сделать очень существенный вывод: запущен механизм рынка. На рынке сложилась ситуация, когда цены регулируют спрос и предложение, определяют движение товарных потоков, характер конкуренции, инвестиционные потоки, что уже характеризует развитие современного периода.

Ключевые слова: Казахстан, демография, возрастные группы, число рождений, эмигрант.

According to the latest data by the Committee on Statistics of Ministry of the National Economy of Kazakhstan, by July 1 of 2019 the population of Kazakhstan has reached 18,507,942, which is 0.61% growth since the begging of the year. Since 2006, Kazakhstan has seen a rapid demographic growth exceeding 1% per year and the data shows that this process continues. However, if we take the dynamics of the population change we can note signs of deceleration of the population growth and there are signs indicating that 2019 might well be the ending of this cycle.

The demographics of Kazakhstan experienced a sharp decline after 1989 due to emigration of population and drop of the birth rate caused by political changes and economic downturns after the collapse of USSR [Ministry of Economy and Budget Planning of Kazakhstan, 2014]. It was only by 2003 when population growth turned positive again and it took more than two decades for Kazakhstan to recover its population size of 1989.

Figure 1. Population growth rate in Kazakhstan.

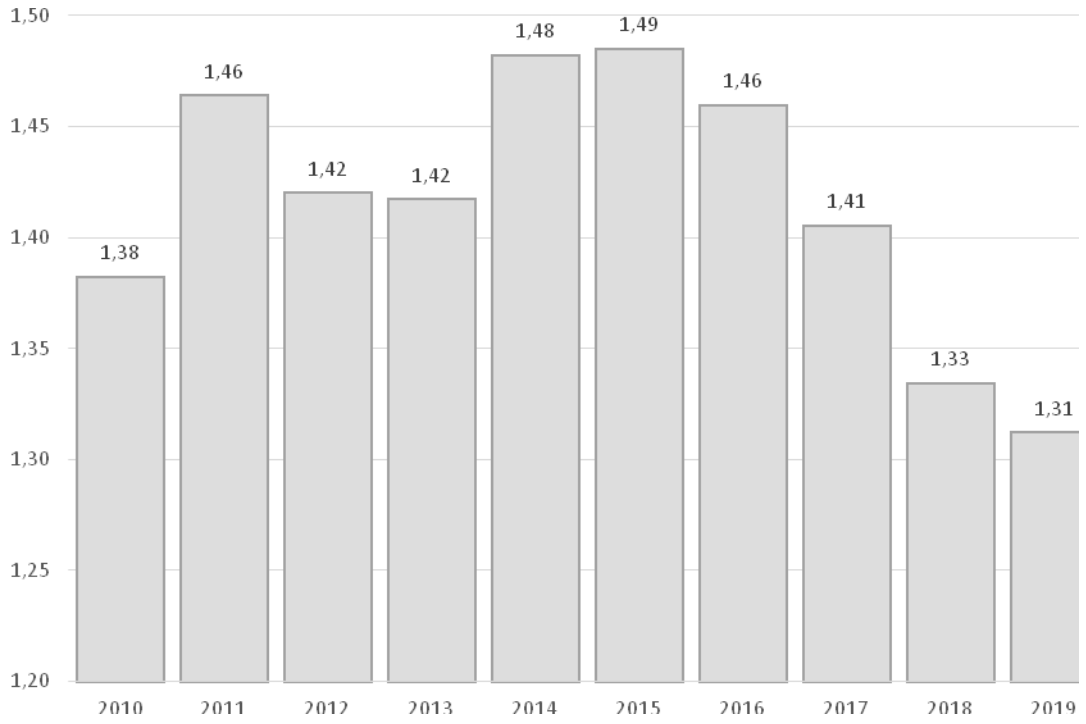

Source: Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan

The period since 2006 has been marked by a rapid demographic growth and 2015 has been the peak of the growth cycle. We use the term ”cycle” to describe the demographics of Kazakhstan because there are cyclical patterns that determine the demographic changes of the country. One of the easiest ways to detect these cyclical demographic patterns of the demographics in Kazakhstan is the age pyramid showing a distribution of population by different age groups. Looking at the current age pyramid, we can note that the current demographic expansion is largely caused by a previous demographic rise that took place right before the independence of Kazakhstan in

1991. Therefore, the demographics of Kazakhstan is characterized by waves of increase and decline that occur periodically every 25-30 years. In other words, the largest current cohort of population under 15 is the direct result of the demographic rise in late 1980s consisting of people that started to have their own children in the beginning of 2000s. Looking at the shape of the age pyramid, we can note that the current expansionary demographic cycle is finishing.

Another way of making a rough forecast of natural population change in the nearest future disregarding other factors is to look at the number of people of most reproductive age groups. In two major age groups of 20-24 and 25-29, which usually comprise the most reproductive population shares accounting for nearly 58% of the total number of births. Looking at the change of the absolute number of population aged from 20 to 29, we can note a rapid decline after 2014 when it peaked at 3.14 million people. Correspondingly, the number of births also peaked nearly at the same time reaching 400 thousand in 2016, which is expected to be the highest indicator of the current demographic cycle [365info.kz, 2018]. On the other hand, from Figure 3 we can also observe that the number of births and the size of the population between 20 and 29 do not match perfectly. The growing number of population cohort led to a proportionate increase of the number of births. However, although this part of the population started to shrink after 2014, the number of births still stay very high. The slight divergence between the population size that are currently in their 20s and the number of births reveals another very important factor that reveals itself in recent statistics, which is the shifting of the most intense reproductive age.

Figure 2. Age pyramid of Kazakhstan by the beginning of 2019

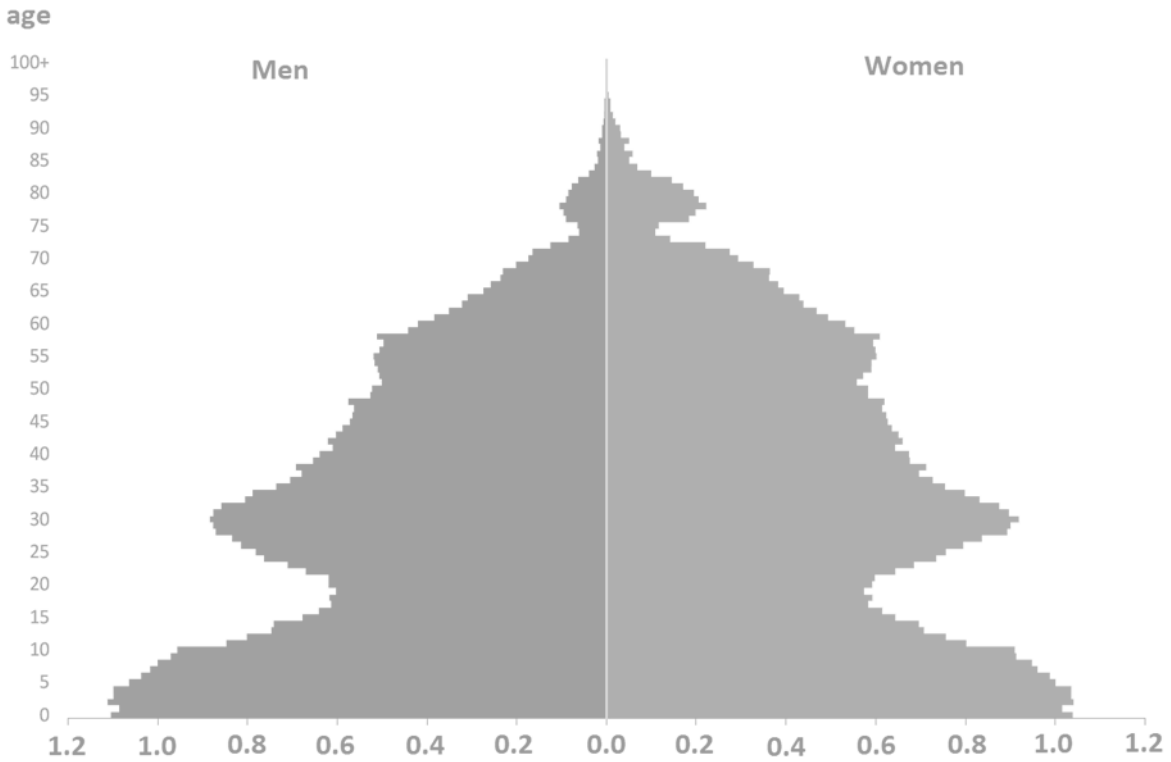

Source: Committee on statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan

During the last couple of decades, there has been a gradual shift of the decision of childbirth by women towards later stages of their lives. As a result, nowadays more number of women give birth in their late twenties and early thirties than it was 15-20 year ago. Figure 4 provides a graphical illustration of this change.

Over the course of the last twelve years, the share of women giving birth at their early 20s has shrunk from 33.8% to 25.4% whereas the percentage of those who decide to have children in their late 20s increased from 28.9% to 32.5%. Moreover, higher shares of women postpone their childbirth decision to their 30s so that women between 30 and 34 accounted for 24.1% of all births in 2018 compared to 18.6% in 2007. Moreover, there is even an increase of the percentage of women giving birth in 35-39 age cohort from 9.4% in 2007 to 11.7% in 2018. As a result of these transformations that took place in a very short period of time, currently, the age group of women

from 25 to 29 is the leading narrow age cohort in terms of births. In 2008, a broader age group of women from 25 to 34 accounted for 56.6% of all births in Kazakhstan. Due to the increase of the share of the population with the highest reproductive indicators during the last 10-15 years, the overall fertility rate increased from 2.60 in 2007 to 2.84 in 2018. This is one of the main reasons explaining the recent rapid population growth.

Figure 3. Number of people in age group of 20-29 vs number of births

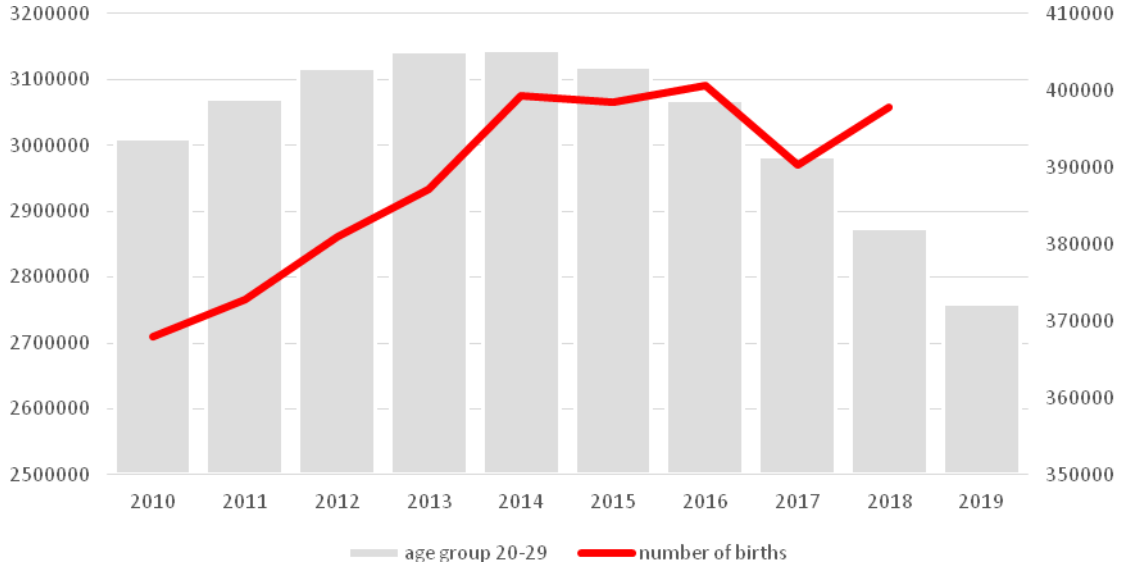

Source: Committee on statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan

The growth part of the population is partially or totally offset by death rates. If we analyze the death rates in Kazakhstan over the last 10-15 year, we can also note some significant positive changes that contributed to the overall population growth [Aubakirova and Ualieva, 2017]. For instance, the overall death rates per 1,000 people has fallen from 8.97 in 2010 to 7.14 in 2018. More importantly, since 2010, the share of deaths among working age population (from 15 to 60 years) dropped from 35.9 to 29.4. The overall average life expectance at birth during the same period of time increased from 68.45 to 73.15. By looking at the current age pyramid, we can note that one of the largest age groups around 30 years were preceded by another population wave that is currently approaching to the age of 60. Based on the statistics of the previous periods, we can expect a gradual rise in death rates in 3-5 years from now.

Figure 4. Percentage distribution of births by different age groups

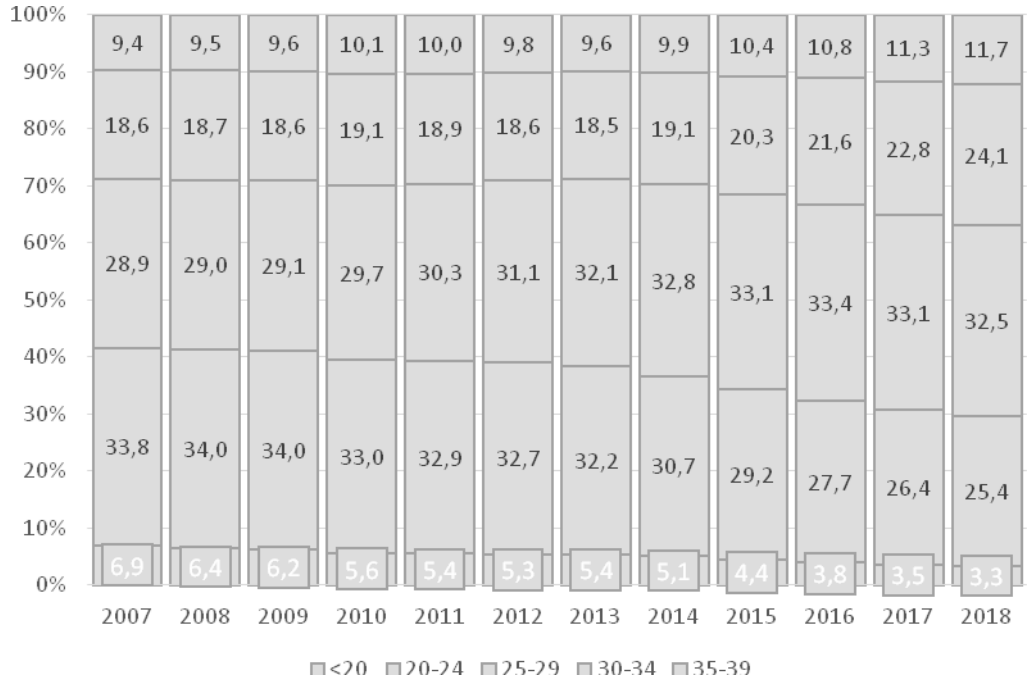

Source: Committee on statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan

Lastly, there is another pillar sustaining the demographics of any country, which is migration. In this regard, we have to admit that the situation has worsened considerably during the last five year. In 2018, the net migration presented a negative 29,121 people, which is the worst indicator since 2002. Although the net loss of population from emigration is still very low compared the natural reproduction of population and insufficient to produce considerable demographic effects [Simakova, 2019], it is important to note that the number of emigrants keeps increasing every year since 2014.

The recent data shows that throughout nearly 30 years of independence, the demographics of Kazakhstan has experienced drastic changes in terms of population growth rates. During the last 13 years, Kazakhstan's population has been showing a rapid growth of above 1% per year. This stands in stark contrast with 1990s, when its population was in fast decline. Dramatic changes of the natural population growth rates and current population pyramid suggest a clear cyclical pattern of demographic growth in Kazakhstan. The current cycle of demographic growth is based on several factors determining the natural population change. However, a brief analysis of these factors reveals that the current cycle of a rapid demographic growth is finishing. Consequently, we can expect a rather significant decline of the current population growth rates, which are likely to drop below 1% per year in 3-5 years from now. One of the main forces causing the demographic deceleration is the natural decrease of the birth rates due to smaller size of the most reproductive age groups 3-5 year from now. Moreover, a relatively large group of population is expected to enter the age group of above 60 years age suggesting a growth of death rates in the near future. On the other hand, factors like shifting reproductive age, longer life expectancy, gradually declining death rates in most of the age groups and varying migration patterns will ensure a smooth cyclical change in demographics of Kazakhstan.

References:

1. 365info.kz (2018). Kazakhstan will obviously have problems soon. Retrieved from https://365info.kz/2018/06/u-kazahstana-yavno-skoro-budut-problemy-politolog. Accessed on 14.01.2020

2. Aubakirova Zh.S. and Ualieva S.K. (2017). Mortality of the population of Kazakhstan: historical and demographic aspect. Retrieved from https://articlekz. com/article/18101. Accessed on 14.01.2020

3. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). Demographic Yearbook 2014-2018. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/ faces/wcnav_externalId /publications Compilations?_afrLoop=5063365927745556#%40%3F_afrLoop%3D5063365927745556%26_adf.ctrl-state%3D47f0xkdhp_42. Accessed on 14.01.2020.

4. Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (2019). Demographic Yearbook 2010. Retrieved from http://old.stat.gov.kz/ faces/wcnav_externalId /publications Compilations 2011?_afrLoop=5321331399986163#%40%3F_afrLoop%3D5321331399986163%26_adf.ctrl-state%3D5rtagl29t_68. Accessed on 14.01.2020

5. Ministry of Economy and Budget Planning of Kazakhstan (2014). Demographic Forecast of the Republic of Kazakhstan: Main Trends, Challenges, Practical Recommendations. Retrieved from http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_ delam_zhenshin/Демографическая%20политика/4.2%20рус.pdf. Accessed on 14.01.2020.

6. Simakova, O. (2019). Emigration from Kazakhstan as an outflow of human capital. Retrieved from http://www.contur.kz/node/3656. Accessed on 14.01.2020.

УДК 527
МРНТИ 03.01.06

Шаймарданова З.[1]

[1] *д.и.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,*
г. Алматы, Казахстан

НАСЕЛЕНИЕ КАК ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Аннотация

Современенная геполитическая ситуация делает необходимым исследовать и изучать количественный и качественный состав населения. Выделены демографические проблемы как старение населения, рост молодого поколения в возрасте до 25 лет, другие демографические «перекосы». Выделены так наызваемые государства «демографических возможностей» (Бразилия, Чили, например), "молодые" страны», где население в возрасте до 34 лет больше, чем население старше 60 лет.

Показано, что "молодые" страны становятся наиболее уязвимыми к внутриполитическим протестам, нестабильности, этническим конфликтам, угрожающим национальной, региональной и международной безопасности в целом, т.е. к эскалации напряженности. В условиях проблем окружающей среды растет число так называемых «климатических мигрантов». Обращено внимание, что государства, имеющие демографические проблемы, должны разрабатывать специальные программы по их минимизации.

Ключевые слова: население, демографические тенденции, урбанизация, старение населения, климатические беженцы.

З.Шаймарданова[1]
[1] *т.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ХҚжәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан*

ХАЛЫҚ ГЕОСАЯСИ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қазіргі геосаяси жағдай халықтың сандық және сапалық құрамын оқытуды және зерттеуді қажет етеді. Халықтың қартаюы, 25 жасқа дейін жас ұрпақтың өсуі және басқа да демографиялық «үйлеспеушіліктер» сияқты демографиялық проблемалар көрсетілген. 34 жасқа дейінгі халық саны, 60 жастан жоғары халық санынан көп болып табылатын «демографиялық мүмкіндіктер» деп аталатын мемлекеттер (мысалы Бразилия, Чили) баса көрсетілген.

«Жас» елдер ұлттық, аймақтық және халықаралық қауіпсіздіктерге, яғни эскалациялық шиеленістің өсуіне әкелетін ішкі саяси наразылықтарға, тұрақсыздықтарға, этникалық қақтығыстарға неғұрлым осал болып келеді. Қоршаған орта мәселесінде «климаттық мигранттар» саны артып келеді. Демографиялық проблемалары бар мемлекеттер, оларды азайту үшін арнайы бағдарламалар жасауына назар аударылған.

Кілтті сөздер: халық, демографиялық үдерістер, урбанизация, халықтың қартаюы, климаттық босқындар.

Z.D. Shaimardanova[1]

[1] *d.h.s., prof. at Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

POPULATION AS A GEOPOLITICAL FACTOR

Abstract

The current hepolitical situation makes it necessary to investigate and study the quantitative and qualitative composition of the population. Demographic problems such as population aging, the growth of the younger generation under the age of 25, and other demographic "distortions"are highlighted. The so-called "demographic opportunity States" (Brazil, Chile, for example), "young" countries", where the population under the age of 34 years is more than the population over 60 years, are singled out.

It is shown that "young countries" become the most vulnerable to internal political protests, instability, and ethnic conflicts that threaten national, regional, and international security in General, i.e., to escalating tensions. In the face of environmental problems, the number of so-called "climate migrants" is growing. It is noted that States with demographic problems should develop special programs to minimize them.

Key words: population, demographic trends, urbanization, population aging, climate refugees.

Государства различаются по территориальным, экономическим и демографическим показателям, приобретающие особое значение в условиях борьбы за энергоресурсы. Иными словами география, территория, экономика и население составляют основные характеристики государства. Национальные интересы государства направлены на развитие человека, являющегося часть внутристрановой и межстрановой социальной структуры, в которой ярко выраженными представляются демографическая проблема и миграция. Население любого государства и мира в целом – это геополитический и геоэкономический факторы.

Для геополитического и геоэкономического анализа исследователи используют подходы политической демографии, политической этнологии, региональной этнографии.

Сегодня главными демографическими тенденциями являются:

- рост населения в целом, или повышение уровня рождаемости;
- рост населения в возрасте до 25 лет;
- увеличение продолжительности жизни и одновременно старение населения,
- международная миграция;
- урбанизация.

Сегодня население планеты составляет около 7 760 млрд. человек. По прогнозам Комиссии ООН по народонаселению население мира составит:

2030 г. – 8 322 708 853 млрд. человек;

2050 г. – 9 300 358 925 млрд. человек, или на 11% роста;

2100 г. –11 072 713 524 млрд. человек, или рост около 12% [1].

Наиболее населенным континентом являются Азия – 60% и Африка – 16%, в Европе проживает 10% всего населения мира, в Латинской Америке и Карибском бассейне – 9%. Северная Америка (358 млн.) и Океания (39 млн.) насчитывают 5%. Общеизвестно, что наиболее населенными странами являются Китай - и Индия (19 и 18% соответственно).

Любой дисбаланс в количественном составе и распределении населения в стране и мире, а особенно этническая составляющая населения, может повлиять на внутренне и международное положение, если этот вопрос не является предметом корректирующей политики государства.

В политической демографии есть такое понятие как государства «демографических возможностей» [2]. Это государства, в которых значительная часть населения находится в трудоспособном возрасте. Здоровье матерей и детей, образования детей в этих государствах улучшается. В таких государствах наблюдаются одновременно противоречивые процессы: процесс снижения предложения рабочей силы, с одной стороны, и увеличение личных накоплений. Например, Китай, который превосходит (за исключением Индии) многие страны в разы по численности населения, создает высокотехнологические структуры, опередив Японию.

В 1970-х годах так называемыми государствами «демографических возможностей» были Бразилия, Чили, Южная Корея, Тайвань.

Концепт "молодые" страны подразумевает страны, где население в возрасте до 34 лет больше, чем население старше 60 лет. Молодое поколение в возрасте 15-24 года – это почти половина населения Ближнего Востока и Африки к югу от Сахары. Эксперты считают, что в перспективе будет наблюдаться «взрыв молодежи» в 2030 году.

Это молодое поколение не имеет работы. "Молодые" страны становятся наиболее уязвимыми к внутриполитическим протестам, нестабильности, этническим конфликтам, угрожающим национальной, региональной и международной безопасности в целом, т.е. к эскалации напряженности. Правительства этих стран мало заинтересованы в повышении благосостояния населения и противодействию быстрой урбанизации, которая становится одним из основных трендов современного мира.

Центр международных программ Бюро переписи населения США (USCB-IPC) и отдел народонаселения ООН считают, что сегодня самые молодые государства это Сахель в Африке и Экваториальная Африка, Сомали, Ирак, Сирия, Йемен, Афганистан, Пакистан. И эта тенденция может сохраниться, вероятно, до 2035 года [3].

По оценкам Службы статистики населения ООН Африка является самым быстро растущим континентом и ее население в странах, расположенных к югу от Сахары, может увеличиться вдвое к 2050 году. Большая численность молодых людей на африканском континенте, которые создадут свои семьи, свидетельствует о том, что именно от этого континента будут зависеть численность, распределение мирового населения, возможная миграция в следующие несколько десятилетий [1].

По данным этой же Службы в мире насчитывается 21 страна с самым высоким уровнем рождаемости. 19 стран находятся в Африке (например, Нигерия, Демократическая Республика Конго, Объединенная Республика Танзания, Уганда и т.д.) и 2 страны – в Азии.

Страны с низким уровнем рождаемости включают все европейские страны, Северную Америку, 20 стран в Азии, 17 стран в Латинской Америке и Карибском бассейне и 1 страну в Африке.

Когда население резко увеличивается, государство «молодеет». Это современная тенденция относиться к большинству развивающихся стран.

Одновременно идет процесс старения населения и население растет менее быстро, останавливается динамика роста, а затем идет его уменьшение, что свидетельствует о снижении уровня власти, отсутствии определенной государственной политики, возникновении вызовов и рисков для государства. В 55 странах мира наблюдается тенденция старения населения, и ожидается уменьшение населения к 2050 году.

Сегодня доля пожилых людей в Европе составляет 19%, 16% – в Северной Америке. К 2050 г. доля пожилых людей составит 28% и 23% соответственно, т.е. по ¼ всего населения, а в Европе и вся 1/3 населения.

Сегодня население большинства европейских государств, Японии, Южной Кореи и Сингапура стареет. Количество пенсионеров здесь может стать экономически проблемным примерно к 2050 году. В результате напряженность между поколениями и серьезные финансовые проблемы угрожают стабильности этих стран, когда будут нарастать протестные настроения и социальные конфликты, переходящие в политические.

В Индии исло людей старше 60 лет неуклонно растет, увеличиваются возрастание диспропорции. По данным 2014 г. 62% населения будут жить за чертой бедности. В настоящее время в Индии около 5% составляют люди свыше 60 лет, а 65% - до 35 лет, т.е. 890 млн. человек [4].

Это обусловлено рядом причин: низкий уровень государственной заботы о пожилых людях, трансформация поведения индийского молодого поколений, желающих жить отдельно от родителей, мигрируя в большие города. В Индии почти 80% работающих людей заняты в неформальном секторе, поэтому большинство пенсионеров не получают пенсии, оставаясь в одиночестве. Индийское правительство в декабре 2007 года приняло закон о наказании детей, которые не заботятся о своих родителях. В соответствии с этим законом, дети могут быть привлечены к административной ответственности.

Или, например, Япония, которая теряет население с 2005 года, а увеличение рождаемости становится главной политической проблемой. Население Россия имеет тенденцию к уменьшению. Российское правительство серьезно обеспокоено этим обстоятельством. В целях увеличения рождаемости в России принимаются различные государственные программы. Например, по материнскому капиталу.

Количество людей старше 60 лет в Китае достигает 730 млн. человек (что сравнимо с населением всей Европы), причем проживающих в сельской местности. Государства, имеющие проблемы демографические проблемы, а именно, по количесту населения, его возрастному составу, должны адаптировываться к ситуации, создавая программы и условия для обеспечения национальной и международной безопасности.

Китайские власти, также осознавая угрозы, отказались от политики единственного ребенка 1979 года, которая считается основной причиной современного дисбаланса. Эта политика, практиковавшаяся почти в течение тридцати лет, имеет негативные последствия: бремя, которое ляжет на молодое поколение, может оказаться достаточно серьезным. В Китае политика «одного ребенка» вызвала недовольство этнических меньшинств, которые рассматривали ее как инструмент стратегии, направленной на их вымирание, что приводит к локальным конфликтам [5].

К 2035 году число так называемых «старых стран», куда входят уже Япония и Германия, будет больше. В эту категорию могут войти государства Центральной, Восточной и Южной Европы, большинство стран Восточной Азии, Куба.

Недавнее исследование показало, что стареющее и сокращающееся население Соединенных Штатов и его основных союзников уменьшает их способность сохранять себя и мир в безопасности. По данным Бюро переписи населения США к 2042 году национальные меньшинства будут составлять более 50% от общей численности населения. 15 лет тому назад казалось маловероятным, что с США появится политическое большинство выходцев из Латинской Америки, индейцев, гавайцев, мексиканцев и т.д. Вместе с тем, внутренняя политика и дипломатические приоритеты в такой ситуации могут получить новые направления развития [3].

Такие демографические проблемы влекут за собой следующие возможные последствия: изменения в политической жизни, снижение сопротивляемости рискам и угрозам современного мира, усиление межэтнической напряженности, снижение трудовой мобильности, развитие религиозного экстремизма, снижение инновационного потенциала, трансформация семейных и духовных ценностей.

Страны сталкиваются с гендерным неравенством населения. Например, Китай и страны Индийского союза страдают от серьезного дефицита женского пола, что создает угрозу взрыва «бомбы замедленного действия».

Китайское гендерное соотношение составляет 118 мальчиков на 100 девочек, в Индии - до 120 мальчиков на 100 девочек. Это означает, что десятки миллионов взрослых мужчин в этих странах не смогут создать семью.

Осознавая эти риски, индийское правительство определило вознаграждение в размере 5000 долларов для семей, которые воспитывают девочек и отправляют их в школу.

Как геополитический фактор феномен поколений также играет важную роль, в котором особое место занимает этнический фактор. Например, юго-восточная часть турецкой Анатолии, в основном, населенная курдами, долгое время отставала от других регионов Турции, и как следствие, частными стали протесты. В 1989 году турецкое правительство приступило к реализации Великого Анатолийского проекта по экономическому развитию в целях минимизации протестных настроений.

К 2035 году население мира будет более многочисленным, более старым и более урбанизированным, чем сегодня. Эти изменения будут неодинаковы для регионов мира: страны с развивающейся экономикой будут иметь значительный рост населения, в большинстве развитых стран будет наблюдаться процесс стагнации или даже сокращения численности населения.

XI Астанинский экономический форум (17-19.5.2018 г.) прошёл в трансформированном формате «Global Challenges Summit» и его повестка стала глобальной: обсуждение вызовов и рисков, стоящих сегодня перед человечеством - от ресурсной устойчивости и супердолголетия до глобальной безопасности, возрастающей урбанизации и устройства мегаполисов будущего. Четко обозначившаяся тенденции урбанизации приведет к возникновению новой инфраструктуры и созданию рабочих мест для растущего населения, что обусловит необходимость разрабатывать и использовать новые технологии, а также постепенно интегрировать мигрантов из развивающихся стран. К концу первой трети столетия более 3/5 населения мира, вероятно, будут жить в городских районах. Это примерно на 7% больше, чем в 2016 году.

Эти тенденции могут привести к внутриполитической нестабильности, влекущей за собой внешнеполитические: рост числа так называемых «молодых» стран (т.е. с наибольшим количеством населения в возрасте до 34 лет), рост массовой миграции между государствами и регионами, большие демографические «перекосы» как старение населения, неравномерный рост рождаемости, увеличивающийся разрыв между основным населением и национальными меньшинствами.

Сокращение трудоспособного населения в Европе, Японии и Южной Корее привело к тому, что правительства должны были повысить индивидуальную продуктивность трудящихся. Появление новых концепций работы как работающие в сети офисы, использование робототехники, дистанционное обучение и обучение на протяжении всей жизни становятся факторами, с одной стороны, инновационных методов работы, с другой стороны - сокращения рабочих мест, что ведет к нарастанию протестных настроений и конфликтов.

В целях увеличения рабочих мест ряд стран разрабатывает программы, направленные на вовлечение женщин и различных этнических групп. Создаются центры по уходу за детьми, финансируемые государством, стимулируют работу пожилых людей на полставки, как, например, в Австрии, повышают возраст выхода на пенсию, чтобы заставить людей работать дольше, уменьшая количество пожилых людей. Увеличение возраста выхода не пенсию с 62 лет до 64 мы наблюдаем во Франции, против которого в связи с пенсионной реформой весь декабрь 2019 года страна, особенно Париж, была парализован забастовкой транспортников, несмотря на Рождество и Новый год.

Разница в росте населения и доходов между автохтонами (коренное население) и национальными меньшинствами в полиэтнических государствах усугубляет социальные и политические разногласия. Автохтоны, как правило, лучше образованы и возможностей трудоустройства имеют больше, чем национальные меньшинства. А обычно имеют высокий уровень рождаемости, демографический рост которых увеличивается с иммиграцией. Ограничение политических, экономических, образовательных возможностей национальных меньшинств увеличивает разрыв в благополучии и усиливает напряженность, что политические демографы называют «дилеммой демографической безопасности меньшинств».

Впервые в течение последних 10 лет городское население мира превысило сельское население. Городское население продолжает расти и одна из причин кроется в потенциальных возможностях найти работу в городе. Другая причина – это массовая миграция с оседанием преимущественно в городах. Урбанизация уже влияет на глобальную социальную и политическую динамику, и ее дальнейшие последствия будут различными. Все будет зависеть от экономического и интеллектуального потенциала государств.

По некоторым оценкам, "мегарегионы" и «мегагорода» мира составляют 66% мировой экономической деятельности и 85% технологических и научно-технологических инновационных разработок. Плохо управляемые города и городские центры, напротив, являются очагами преступлений, бедности, загрязнения и болезней.

Проблемы окружающей среды и изменения климата ставят под угрозу население, особенно население, сосредоточенное в районах с высокой плотностью населения и прибрежных регионов [7].

Качественное ухудшение почв и земель начинает уменьшать площадь обрабатываемых земель. Экологическая деградация, изменения климата заставят правительства и гуманитарные организации задуматься о распределении ресурсов, управлении кризисами, особенно для наиболее чувствительных слоев населения. эти тенденции затронут и самые богатые страны, потому что и они тоже зависят от торговли сельскохозяйственной продукцией, производительной и развивающейся только в мирное время. Загрязнение воды и окружающей среды уже влияют на экономические показатели и состояние здоровья людей. В последнее время появился термин «климатические беженцы».

Проблемы водоснабжения в сочетании с бедностью, социальной напряженностью, деградацией окружающей среды, неэффективностью руководства, слабостью политических институтов не могут не привести к социальным конфликтам.

Климатические катастрофы и обезвоживание земель продолжают наносить ущерб населению в Африке, Азии, на Ближнем Востоке, Австралии, когда январские пожары поставили под угрозу исчезновение некоторых видов животных и растений. Рост температуры повсеместно оказывает кумулятивное воздействие на инфраструктуру, здоровье и биоразнообразие природы, что требует от разных стран мира новых усилий и разработки программ по преодолению кризисов. Однако просматривается и положительный момент, т.к. те, кто будет бороться за выживание в сложных условиях, могут – должны – будут разрабатывать нововведения и улучшать условия жизни.

Новые инвестиции в энергетику и технологии позволят снизить риски, связанные с изменением климата, дадут возможность поиска экологически чистых источников энергии (энергия моря и солнца, хранение энергии, другие альтернативные источники энергии, как биотопливо или переработка отходов в энергию и т.д.). Встает необходимость создавать новые системы выживания человечества, что потребует крупных инвестиций не только со стороны государства и местных органов власти, но и со стороны гражданских и международных организаций, компаний и отдельных лиц. Дополнительный вызов будет заключаться в работе с индивидуальными научно-исследовательскими организациями, НПО, государствами, международным сообществом для создания технологий, доступных как богатым, так и бедным.

Население, являющееся интеллектуальным потенциалом каждой страны, претерпевает различные трансформации в количественном и качественном составе, среди которых рост населения в целом, повышение рождаемости, рост населения в возрасте до 25 лет, увеличение продолжительности жизни и одновременно старение населения, рост международной миграции, процессы урбанизации. Эти главные демографические тенденции играют значительную роль в новой геополитической и геоэкономической ситуации.

Список использованной литературы:

1. World Population Prospects 2019: Highlights. – NY: UN DESA, 2019.

2. Shifting Demographics. Electr. resources. – Access mode: https://www.un.org/ru/un75/shifting-demographics

3. Budryk Z. US sees slowest population growth in a century // The Hill. - 2019. 30.12.

4. Harsh Mander, Anirban Bhattacharya, et al. Unequal Life Changes: Equity and the Demographic Transition in India. - Sage Publications Pvt. Ltd; 2019. – 260 p.

5. Litao Zhao, Dongtao Qi Chinese Society in the Xi Jinping Era (EAI Series on East Asia). – Singapore: World Scientific Publishing Company, 2019. – 180 p.

6. Bain, Alison L. Urbanization in a global context. - Don Mills, Ontario : Oxford University Press, 2017.

7. Hadjiyianni, Ioanna. The EU as a global regulator for environmental protection: a legitimacy perspective. - First edition. – London: Hart Publishing, 2019.

ӘӨЖ 197 -01
ГРНТИ 03.01.07

Г.Т. Отыншиева [1]

[1]*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты*

1930-шы ж. ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада 1930-шы ж. Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір салтының қалыптасу тарихы және жазушылардың өмірлік тәжірибесін, олар жүргізген өмір салтын өзіндік бағалауды ескерусіз түсіну мүмкін емес екендігі баяндалады. Зерттеушінің 1930-шы ж. Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір салтының қалыптасу тарихын қарастыруы қарапайым адамдардың жеке басының тәжірибесі мен өзіндік

мінез-құлқының алуан түрлерін тарихи тұрғыдан бағалуға бағытталған. Сонымен қатар мақалада Қазақстан жазушыларының күнделікті өмірінің материалдық-тұрмыстық жақтарын қалпына келтіру мәселесі талданған.

Отызыншы жылдар – советтік Қазақстан жазушыларының күнделікті өміріндегі елеулі өзгерістер кезеңі. Бұл өзгерістер көбінесе жазушылар ұйымдарын құрумен байланысты болды. Жазушылардың жаңа әлеуметтік жағдайы қалыптасты. Билік жазудың идеологиялық әлеуетін уақытылы бағалауға тырытсы және жазушыларға басқа кәсіби топтардың өкілдерімен салыстырғанда олардың күнделікті өмірінің ерекшелігін анықтайтын белгілі бір артықшылықтар бергенімен қадағалау, сын көзбен қарау басым болды.

Тірек сөздер: Қазақстан жазушылар, күнделікті өмір, жазушылар Одағы,1930 жылдар.

Отыншиева Г.Т.[1]
[1]*докторант КазНПУ имени Абая*

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В 1930-х г.

Аннотация

В статье дано характеристика профессиональному слою Казахстанских писателей, и организации, в которую он входил. Далее рассмотрена совокупность условий, формировавших повседневную жизнь Казахстанских литераторов.Проанализированы материально-бытовые запросы и потребности Казахстанких писателей. Введен в научный оборот документации ССП, Литфонда и других учреждений, письма писателей в ССП. Особенностью ССП было то, что в работе его бюрократических структур во многом участвовали сами писатели. Еще до создания ССП они вели большую организационную работу. В статье излагаются история формирования повседневного образа жизни писателей Казахстана в 1930-е годы и жизненный опыт писателей, их самооценку, проводимую ими образ жизни, невозможно без учета самооценки. Изучение исследователем истории формирования повседневного образа жизни писателей Казахстана в 1930-х гг. было направлено на историческое оценивание различных видов личного опыта и самобытного поведения простых людей.

Ключевые слова: писатели Казахстана, повседневная жизнь, Союз писателей,1930 год.

Otinshieva G.T. [1]
[1] *doctoral student of KazNPU named after Abay*

THE EVERYDAY LIFE OF THE KAZAKHSTAN WRITERS IN THE 1930s

Abstract

The article describes the professional layer of Kazakhstani writers, and the organization in which he was a member. Further, the set of conditions that shaped the daily life of Kazakhstani writers is considered. The material and everyday needs and needs of Kazakhstani writers are analyzed. Introduced into the scientific circulation of the documentation of the MTP, the Literary Fund and other institutions, writers' letters to the MTP. A feature of the BSP was that the writers themselves largely participated in the work of its bureaucratic structures. Even before the creation of the BSC, they carried on a great deal of organizational work. The article sets out the history of the formation of the everyday lifestyle of writers of Kazakhstan in the 1930s and the writers' life experience, their self-esteem, their lifestyle, is impossible without taking into account self-esteem. Studying by the researcher the history of the formation of the everyday lifestyle of writers of Kazakhstan in the 1930s. It was aimed at the historical assessment of various types of personal experience and the original behavior of ordinary people.

Keywords: writers of Kazakhstan, everyday life, Union of Writers, 1930.

Қазақстан жазушыларының күнделікті өмірі бүгінгі таңда отандық және шетелдік тарихшыларды зерттеудің нысанына айналуда. Тарих ғылымында күнделікті тарих зерттеушіні қарапайым адамдардың өзіндік мінез-құлқының барлық алуан түрлілігін және жеке тәжірибесін жаңғыртуға бағыттайды. Осы тұрғыда Қазақстандық кеңес жазушыларының күнделікті өмірінің материалдық-тұрмыстық аспектілерін қайта құру ерекше қызығушылық тудыруда. Күнделікті өмір тарихын зерттеудің методологиясы жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың әлеуметтік жағдайларға бейімделу тәсілдерінің алуан түрлілігін,

сондай-ақ олардың билікпен қалай қарым-қатынас әрекеттер жсағандығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл мемлекеттің қызметін қарапайым бейнелеудің тарихын жинақтамайды [1].

Отан тарихының кеңестік кезеңіндегі көптеген зерттеушілердің пікірінше, сталиндік саясат белгілі бір әлеуметтік топтардың ықпалымен қалыптасты. Бұл ықпал салыстырмалы түрде әлсіз болғанымен, режим мен түрлі әлеуметтік топтар арасында өзіндік шарттар жасаудың үздіксіз процесі жүрді[2].

ХХ ғасырдың 20 жылдары Республикада алғашқылардың бірі болып ұлттық әдебиет пен мәдениетті дамыту және насихаттау ісімен айналысқан Түркістан өлкесіндегі «Талап» қоғамы болды. Бұл қоғамның жетекшілері жазушы М.Әуезов, этнограф Ә.Диваев, профессорлар Х.Досмұхамедов, А.Шмидт, Н.Архангельский, М.Тынышпаев, М.Есболов, И.Тоқтыбаев, Қ.Тыныстановтар болды. Қоғам Жарғысының жобасын Түркістан ағарту ісі жөніндегі халық комиссариаты мемлекеттік ғалымдар кеңесі бекітті.

1923 жылы 4 желтоқсандағы «Талап» қоғамының мақсаты мен қызмет шеңбері төмендегідей болды: Қазақ әдеби тілінің, терминологиясы мен орфографиясы, т.б. мәселелерін қарастыру; ұлттық өнерді зерттеу; қазақ халқының тарихы мен тұрмысын зерттеу; қазақ мектептерінде оқыту мәселелерін қарастыру; қазақ ғылыми қызметкерлері мен қазақ өнері қайраткерлеріне көмек көрсету. Қоғам құрамына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Міржақып Дулатұлы, Қ.Кемеңгеров, т.б. енді. Осы кезеңде жаңа кеңестік әдебиет қалыптаса бастайды. Қазақстандағы өкілдері Сәкен Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Ізтөлин жөнө т.б. болды. Олардың шығармашылығы айқын социалистік реализм және пролетарлық интернационализм ұстанымына негізделді.

Мәдениеттегі кез келген құбылыс таптық, пролетарлық күрес тұрғысынан бағаланды. Халық шығармашылығының көптеген түрлері, мысалы, «Едіге», «Қобыланды батыр» реакцияшыл, ұлтшылдық көзқарастағы шығарма деп жарияланды. А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы қуғынға ұшырады. Абай шығармалары талқылауға түсті.

Басқа жанрлардың арасында бірінші орынға саяси лирика шығарылды. Кеңестік жарқын шындықты жабырқау өткен өмірмен салыстыру тәсілі кең қолданысқа енді. ҚазАПП қызметінде қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті дәстүрлерін жоққа шығару көзқарасы барған сайын дами бастады.

Қазақ көркем әдебиетіндегі осы екі ағым арасында 1922-1923 жылдары, содан соң 1926-1928 жылдары қызу пікірталас болып өтті.

ХХ ғасырдың 20-жылдардың ортасы мен соңында қазақ әдебиетіне Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ғ.Орманов секілді талантты жастар келіп, кеңес адамдарының - ауыл және қала еңбеккерлерінің бейнесін жасады. Қазақ кеңес ақын-жазушыларының шығармашылығында В.И. Ленин бейнесі жеке тақырыпқа айналды [3].

1930-жылдардың ортасынан 1950-жылдардың басына дейін жазушыларды Кеңес Жазушылар Одағы біріктіргеннен кейін негізінен әдеби үдерістің партиялық басшылық тарапынан сипаттамалық негіз алып, Сталиннің кеңестік әдеби үдерісті қалыптастырудағы жеке рөлі атап өтілді. 1932 жылдан бастап ССП құру басталған және кеңес жазушыларының өмірі мен шығармашылығының ерекше жағдайлары қалыптасқан. 1930 жылы кеңес жазушыларының күнделікті өмірі тұрақты сипатқа ие болды. Бұл көп жағдайда бастапқыда әдеби интеллигенцияның материалдық жағдайын қамтамасыз ету міндеті жүктелген жаңа ұйымдар мен мекемелердің құрылуымен байланысты болды. Сондықтан әдебиетшілердің әлеуметтік жағдайы белгілі бір түрде бекітілді. Олар қоғамға қуатты идеялық ықпал етуге шақырған болғандықтан, билік оларға белгілі бір артықшылықтар берді және сатып алған жоқ. Сол кезде құрылған ұйымдардың қызметі әрдайым тиімді болған жоқ, бұл туралы оларды реформалаудың алғашқы жылдарында жасаған көптеген әрекеттері куә болды. Ол көп жағдайда жазушылардың мәселелерін шешуге емес, өзін сақтауға бағытталған бюрократиялық құрылым болды. Көп жағдайда ол ресми түрде тәуелсіз ұйым бола отырып, одақтың ықпалында болған Литва қорының қызметін қайталады.

1934 жылы 12-18 маусым күндері Қазақстан жазушыларының I съезі өтіп, онда идеялық тәрбие жүргізудегі қуатты құрал кеңестік әдебиет болуы керек екендігі баса айтылды.

Қазақ кеңес әдебиеті фольклор дәстүріне сүйенді. Мәселен, Жамбыл Жабаев шығармаларында ел өмірінің айтулы оқиғалары көрініс тапты. Жаңа өмір мен кеңес адамдарын ақын Нұрпейіс Байғанин (1860-1945 жылдары) өзінің эпостық жырларына арқау етті. Иса Байзақов (1900-1946 жылдары) шығармашылығы нағыз халықтық мәнге ие болды. 20-30-жылдар қазақ кеңес әдебиетінде проза, драматургия және әдеби сын сияқты жаңа жанрлар дамыған кезең болды. І.Жансүгіров «Жолдастар»романын жазды, С.Мұқанов «Байдың ұлы», «Достар», «Ботагөз» романдарын тудырды. Қазақ драматургиясын дамытуда Мұхтар Әуезовтің рөлі зор. Қазақ театр өнерінің дамуы оның есімімен тығыз байланысты.

Ресми билік құптаған негізгі тақырып – кеңестік қоғамның құрылуы және дамуы, қазақтардың туған өлкесін түлетуге қосқан үлесі, жергілікті халықтың социалистік еңбектегі ерлігі, т.б. болып саналды. 30-жылдары әдебиетшілердің негізгі массасының тұрғын үй жағдайы нашар болды. Қалаларда қазақ жергілікті тұрғындарға тұрғын үй жетіспеді

Аштық жылдарында жазушыларды азық-түлікпен және өнеркәсіп тауарларымен жабдықтауда жетіспеушілік сезілді. Дегенмен, жазушыларда халықтың көптеген басқа санаттарына қарағанда артықшылық болмады.

Елдегі жағдай жазушылық қоғамның өзін-өзі ұйымдастыруға және проблемаларды дербес шешуге жоғары емес қабілетін анықтады. Жазушылардың бастамаларымен жаңа бюрократиялық құрылымдарды ұйымдастыруға және ақша, азық-түлік және өнеркәсіп тауарларын бөлу туралы өтінішпен түрлі инстанцияларға хаттар жазуға келді. Аштық кезінде өмір сүру жағдайлары жабдықтау мен тұрғын үйдің жетіспеуінен ғана емес, сонымен қатар әдебиетшілердің шығармашылықпен толыққанды айналыса алмағандығы да қиын болды [3].

Дегенмен әдебиетшілердің материалдық жағдайы осы кезең соңында біршама жақсарды. Бірақ олардың көпшілігі өздерінің негізгі қызметі үшін қаламақы есебінен өмір сүре алмады, бұл табыстың басқа түрлерін іздеу қажеттілігі туындады. Сонымен қатар, мемлекеттің гонорарарлық саясаты салық салудың шексіз реформаларына бағытталғаны әрдайым айқын емес еді.

Әдебиетшілердің ең өткір мәселелерінің бірі, КСРО-ның басқа азаматтары сияқты осы кезеңде тұрғын үй болды. Оны шешу әрекеттері соншалықты деңгейде көтерілмеді. Кеңестік жазушылар одағы өз күш-жігерін ең алдымен жазушылардың, кез келген биліктің тұрғын үй мәселелерін шешуге бағыттағанымен, Қазақстан сияқты шеткері мемлекеттердегі жазшылардың тұрғын үй жағдайлары шешіле коймады.

Сондай-ақ жазушыларды азық-түлікпен және өнеркәсіптік тауарлармен жабдықтау жүйесінің қалыптасуы, медициналық қызмет көрсету мен зейнетақымен қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Бір жағынан, жазушылардың артықшылық берілген жабдықтау мен қызметтерге қол жеткізуі, ал екінші жағынан - олардың сапасы жоғары емес екені туралы қорытынды жасалады. Осы кезеңде шығармашылық және демалыс жазушылар үйлер жүйесін құру басталды. Сол кезде саяжайды иелену мүмкіндігі артықшылық қабатқа тиістілігінің сөзсіз белгісі болды. Саяжай кенттерінде, оларға арналған демалыс үйлеріндегі сияқты жазушылар ең алдымен материалдық-тұрмыстық жағдайларды емес, белгілі бір ортаны бағалаған. Сонымен қатар, бір кәсіби қабаттың өкілдерінің осындай жинақы тұруы кейбір элитарлықты, адамдардың ерекше тобына жататынын сезінуге мүмкіндік берді. Әдебиетшілердің күнделікті өмірін ұйымдастыруда олардың әйелдері ерекше рөл атқарды [4].

Осылайша, 1930-шы жылдары "орта" кеңес жазушысы өмірінің белгілі бір салты қалыптасты. Оның күнделікті өмірінің жағдайы материалдық тұрғыдан алғанда, ел халқының басқа да көптеген санаттары, соның ішінде КСРО-ның көркем интеллигенциясының кейбір кәсіби топтары (журналистер, Суретшілер және т.б.) жақсы болды. Өмірдің ерекше жағдайларының болуының басты факторы-билік пен өзара іскимылды және одан белгілі бір материалдық артықшылықтар алуды қамтамасыз ететін жазушылар қорының және басқа да ұйымдардың қызметі болды. 1934 жылы республикада Қазақ әдебиеті баспасы ашылды. А.Жұбанов, Х.Жұмалиев, Б.Шалабаев, Б.Сүлейменов, Е.Смайлов, жазушы Ю.Домбровский осындай жалған айыптармен жазаланып, сондай-ақ Ә.Марғұлан, Ә.Әбішев, С.Бегалин секілді ғалымдар мен жазушылар саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп айыпталды. 1948 жылы “космополитизммен”, яғни шетел мемлекетерінің мәдениетіне көңіл бөлушілермен күрес науқаны басталды. Космополитизм науқанында Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халқының мақтанышы болып келген Шортанбай, Шәңгерей, О.Қарашев феодалдық-реакцияшылдар деп танылды. Қабдеш Жұмаділов: Сәбең бір кезде мақтанып айтқан фактілер Сәбеңнің өзіне мін болып тағылды, міне. Сәбең «Өмір мектебінде»: «Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жылы Орынборда 50 жылдық мерейтойы өтіп жатқанда біз шіріген картоп лақтырып, жұмыртқа лақтырып өткізбей тастадық», – дейді. Мағжанға да қатысты өстіп айтады. Сосын Алаш қайраткерлерімен қалай алысқанын, оларды қалай жеңгенін айтады. Әрине, Сәбит Мұқанов жеңеді. Сәбең 70-ке келгенде мен жиналысқа қатысып отырдым. Елдің бәріне Алтын жұлдыз тағып жатты. Президиумның указын Имашов оқыды. Сонда немен наградталатынын өздері білмейді. «Совет өкіметіне сіңірген еңбегі үшін, бәлен үшін, түген үшін наградталады» деген кезде Сәбеңнің өзі де еңсесін көтеріп тыңдап қалды. «Ленин орденімен наградталады» деген кезде шөгіп кетті.

Жиырмасыншы жылдардың басында аштарға жәрдем көрсету комиссиясына Жүсіпбек Аймауытов та қатысып, мал жинауға басшылық еткен. Аштарға жинаған малды үкімет орындарына өткізген. Осы

жинаған малды түгел тапсырмады, өздері ішіп, жеді деп, өсекші, жалақорлар сотқа шағым арыз берген. Сол сот мәжілісінде Жүсіпбектің өзін ақтап сөйлеген сөзі Семей маңындағы ел аузында ұзақ жылдар бойына аңыздай болып айтылып жүрді. Ол сөйлеген сөзінде ел тарихынан, өз өмірінен тамаша өнегелі мысалдар, маңызы зор, мағынасы терең дәлелдер келтіріп, сотта жалақорлардың өсек арызын жоққа шығарған. Сөйтіп өз ісінің адалдығын ақтап шыққан.

1932 жылғы көктемде жазушы Бейімбет Майлин Семейге келді. Мен Жазушылар одағының Семейдегі өкілі болатынмын. Бейімбетпен бұдан бірер жыл бұрын танысқанмын. Ол Өлкелік партия комитетінің астық дайындау науқанына жіберген өкілі еді. Семейде біраз уақыт Бейімбеттің қасына еріп жүрдім. Бейімбет бұл жолы өзінің жерлесі, жақын досы Аманғали Сегізбаевтың пәтерінде тұрды. Бейімбетке күн сайын жолығып, онымен әңгімелесіп жүрдім. Ол газетте әдебиет бетін ұйымдастыруға көмектесті. Бір күні редакцияның тапсырмасымен кеме тоқтайтын, жүк тиеп, түсіретін айлаққа (пристаньға) бармақшы болдым. Бейімбет түсте дем алып, енді сыртқа серуендеп қайтпақ болып отыр екен. Мен оған Ертіс жағасына бара жатқанымды айттым. Ендеше, сенімен бірге мен де біраз жүріп қайтайын, - деді Бейімбет. Екеуміз көшеге шықтық. Ертіс жағасына қарай жаяу жүріп келеміз. Бейімбет аз сөйлейтін кісі еді. Өзінің шығармасын жиналыста сынап жатқанда да үндемей отыратын. Бірақ не айтса да асырмай, жасырмай, дәл өз қалпында шындықты айтуға тырысатын. Келе жатқанда Алматыдағы жазушылар жайында қысқаша әңгімелер айтты. Жазушылардың әрқайсысының ерекшелігін айта келе, кенет әңгіме тақырыбын Жүсіпбекке бұрды: «Мен Жүсіпбек Аймауытовтай шебер жазушыны бұрын-соңды көрген емеспін, - деді ол. Мен Бейімбеттің бұл сөзіне таңғалдым. Өйткені біз Бейімбеттен асқан дарынды, шебер жазушы жоқ деп ойлайтынбыз. Оның жаңағы сөзін естігенімде, бұл – Бейімбеттің қарапайымдылығы, кішіпейілдігі шығар деп түсіндім. Бейімбет әңгімесін одан әрі жалғастырып, әлгі сөзін нақты дәлелдеуге кірісті. Мен «Қазақстан» баспасында директор болған кезімде бір күні Жүсіпбек Аймауытов маған келіп амандасты, - деді ол. – Біраз әңгімелескен соң Жүсіпбек менен аударатын көркем шығарма бар ма деп сұрады. Мен көп ойланбай, дереу үстелімнің суырмасын ашып, аударуға берілетін шығармалар тізімін алып қарадым. Сол тізімнің ішінен ағылшын жазушысы Фердинанд Дюшеннің «Тамилла» повесін ұсындым. «Құп болады, бұл кітап өзімде бар», – деді Жүсіпбек. 200 бетке жуық осы шығарманы аударып, 5-6 ай ішінде қолжазбаны баспаға әкеп тапсырмақ болып шарт жасасты. Сол күні үйіне қайтып кетті. Арада 15 күндей уақыт өтті. Баспаға келіп жүрген Жүсіпбекті тағы кездестірдім. Амандық сұрасқаннан кейін: «Әнеугі шығарманы аударуға кірістің бе? – деп сұрадым Жүсіпбектен. Кіріспек түгіл, толық аударып әкелдім, - деді. Қой, рас айтасың ба? - дедім. Ол араб әрпімен ұсақ жазылған қолжазбаны шалбарының қалтасынан шығарып маған көрсетті. Кәне, көрейінші, - дедім мен қолжазбаны қолыма алып. Қарасам, оқта-текте бірер түзету енгізген, беттерінің көпшілігі таза күйінде сайрап тұр. Осы бірінші рет жазғаның ба, әлде көшіріп жаздың ба? - деп сұрадым. Алғашқы бірден жазғаным осы, тек жеке сөздерін түзеттім, көшірген жоқпын», - деді Жүсіпбек. Қолжазбаны оқып қарасам: аударма дейтін емес, таза қазақ тілінде жазылған көркем шығарма сияқты, оқуға жеңіл. «Аршын төс, алма мойын», тағы осы тәрізді көркем, әсем теңеулер. Сөз тіркестері үйлесімді, мінсіз. Шығарманың орысша аты «Тамилла» болатын, оны «Дәмелі» деп тәржімелеген. Қолжазба көп кешікпей баспаханаға сол қалпында теруге жіберілді. Мен мұндай шешен, сөзге бай, ұшқыр жазушыны ешқашан көрген емеспін, - деп аяқтады әңгімесін Бейімбет аға [5]. Бұл жазбадан көретініміз қазақ әдебиетшілерінің еңбекқорлығы және таланттылығын көреміз.

ХХ ғасырдың 30 жылдары Орталықтағы Жазушылар Одағы Қазақстанның жазушыларының жұмыс күнін қадағалап отырды. Мысалы, Қырғызстан ОК (б) Ваговқа 9 сәуір 1938 ж. жазбасында Қазақстан Жазушылар одағының азаматы Маликовқа жіберген жеделхатында «Егер ол ЦК мен Совнаркомның еңбек тәртібі туралы қаулысын сөзсіз бұрмалаған болса,

Әлбетте, Жазушылар одағына азаматтар қоғамдық-шығармашылық ұйым ретінде емес, мекемеге келеді. Біз Жазушылар одағы аппаратында шенеуніктер емес, жазушылардың өздері жұмыс істеуіне мүдделіміз. Бірақ біз жазушылардың жұмыс күні бойы аппаратта отырғанын емес, олардың жазуылық қызметпен айналысқанын сұраймыз. Біздің Мәскеуде Одақ аппаратында көптеген жазушылар жұмыс істейді және біз оларға өз сағаттарын жұмыс барысында бөлуіне мүмкіндік береміз. Мен бұл істі білуді сұраймын» делінген. Яғни орталық тіпті жұмыс күнін де қадағалап отырды [6]

Осы кезеңнің бір тұлғасы Ғабит Мүсірепов 1923 жылы ол жазушы Сәбит Мұқановпен бірге Орынбордағы жұмысшы факультетіне (рабфак) оқуға түседі. Бұл білім ордасында әлем әдебиеті саңлақтары мен XIX ғасырдағы орыс классиктерінің шығармаларымен танысады. Жазушы, филология ғылымдарының докторы Нұрдәулет Ақыш Мүсірепов жұмысшы факультетінде алғашқы шығармасын жазғанын жеткізді.

"Сәбит Мұқановтың айтуынша, ол рабфактің қабырға газетінде өзінің "Тулаған толқынында" деген очеркін жариялаған. Бұл оның алғашқы шығармасы еді. Көптеген әдебиеттанушы Ғабеңнің алғашқы шығармашылығы "Тулаған толқыннан" басталды деген пікірде", - дейді ол "Ұлт мақтанышы". Ғабит Мүсірепов" деректі фильмінде.

Оның айтуынша, әдебиет зерттеушілері "Тулаған толқынды" таза очерк деп қабылдамайды."Олар оны көркем шығарма деп те есептейді. Өйткені бұл шығарманың бойында әрі очерктік сипат, әрі деректілік, әрі көркемдік қасиеттер тоғысқан. Бірақ алғашқы туынды болғандықтан кемшіліктер де бар. Себебі, бұл шығарма сол кездегі кеңестік саясатқа үндес жазылған", - дейді ол [6].

Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсіреповтің жас айырмашылығы бар болғаны екі жас. Жазушы өзінің "Автобиографиялық әңгімесінде" әдебиетпен шұғылдануына кім түрткі болғанын былайша баяндайды:

"Менің кітапқа деген құмарлығымды, азды-көпті сынай алатынымды байқап, Сәбит маған – "жазуға кіріс" деп мазалап жүрді. "Сәкеннің көрдей қараңғы бөлмесінде Сәбитпен бірге тұрдым. Бейімбет пен Сәкеннің өлеңдерін газет-журналдардан оқи бастадым. Бейімбеттің "Шұғаның белгісі" бір түрлі әдемі жазылғанын көрдім. Ішімнен жазуды қаласам да, қолым бармай жүрген".

Мүсірепов 1926 жылы Орынбордағы жұмысшы факультетін бітіреді. Ал 1926-1927 жылдары Омбы қаласындағы ауылшаруашылық академиясында оқиды. 1927-1928 жылдары Щучинск орман шаруашылығы техникумында оқытушы болып еңбек етеді. 1927 жылдан коммунистік партияның мүшесі атанады.

1928 жылдан бастап Қазақстанның партия, совет баспа орындарындағы әртүрлі жауапты қызметтерде болды. 1928-1932 жылдары Қазақстан мемлекеттік баспаның бас редакторы міндетін атқарды.

1933 жылы Қазақ КСР оқу халық комиссариатының өнер секторының меңгерушісі, 1934-1935 жылдары алдымен "Қазақ әдебиеті" кейін "Социалистік Қазақстан" газетінің бас редакторы болды.

Жазушы 1936 жылы ВКП (б) қазақ өлкелік комитетінің баспасөз бөлім меңгерушісінің орынбасары, 1937 жылы Қазақстан компартиясы саяси-ағарту бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. Қазақстан орталық партия комитетінде түрлі жауапты қызметтер атқарды. Бірақ шындықтың бетіне тіке қарай алатын Ғабиттің іс-әрекеті кеңес иделогиясына кереғар бола бастайды.

Сталиндік репрессияның зияны Ғабит Мүсіреповке де тиді. Профессор Шериаздан Елеукенов бұл жағымсыз оқиға 1937 жылы болғанын айтады.

"Онда Ғабит Мүсірепов орталық партия комитетінде мәдениет бөлімін басқаратын. Ол жазушылар одағында жиналыс болып жатыр дегенді естіп, сонда барады. Онда отырған адамдар оған "Бейімбет деген жаудың досы келді" деп айтқан. Сонда Ғабекең "Бейімбет Майлиннің ұсталғанын білемін. Бірақ ол қате ұсталып жатыр. Бейімбет жау болса, мен де жаумын" деп, жиналыстан кетіп қалыпты", - дейді ғалым.

Жазушы мұның соңы жақсы болмайтынын түсінеді. Алайда 1932-33 жылдардағы ашаршылық Ғабит Мүсіреповтің жадында өшпес кезең болып қалды. Қазақтың бір уыс бидайға жарымай қалғаны елінің ертеңін ойлаған қаламгердің жанына қатты батты. Осылайша, бар шындықты бұрмалап, жоғары жаққа "бәрі керемет" деген Голощекиннің саясатын сынағандардың қатарында Мүсірепов те болды.

Тіпті, БК(б)П қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Филипп Голощекиннің жайдарлы отырысын алдына түскен "Бесеудің хаты" өзгертіп жіберген көрінеді.

Хаттың авторлары – Ғабит Мүсірепов, Мансұр Ғатаулин, Емберген Алтынбеков, Мұташ Дәулетқалиев, Қадыр Қуанышев.

Салдарынан НКВД-ның офицерлері бесеудің ізіне түсіп, ұстауға себеп іздей бастайды. Барлығы "халық жауы" атанып, қуғынға ұшырайды. Бірақ Мансұр Ғатауллин бар кінәні мойнына алып, ату жазасына кесіледі. Бірақ Ғабеңе де қауіп төнеді. Оған "Тулаған толқында" мен "Шұғыла" шығармаларының мазмұны да елдің колхоздастыру саясатына тікелей қарсы бағытталған деген айып тағылды. Салдарынан 1938 жылдың Ғабит Мүсірепов қызметтен де алынды, партиядан да шығарылды. Алайда ол абақты мен ажалдан аман қалды [7].

Осылайша, қаламгер 1938 жылдан 1955 жылға дейін бірыңғай жазушылық еңбекпен шұғылданып, өзінің кінәсіз екенін дәлелдеуге кіріседі.

Партия басшылары ауысқан сайын хат жазып, өзінің әділетсіз жазаланғанын түсіндірумен әлек болады. Бірақ одан 1956 жылға дейін еш нәтиже шықпайды. Тек шығармашылығының арқасында ғана жазушы еңсесін көтереді.

Қазіргі таңда қаламгердің шығармалары әлемнің 34 тіліне аударылған. Франция, Англия, Бельгия, Германия, Испания, Венгрия, Въетнам, Моңғолия секілді біршама елдің әдебиет сүйер қауымы Ғабит Мүсірепов шығармаларымен танысып шығуға мүмкіндігі бар. Оның 295 шығармасы орыс тілінде басылып шықты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Волков С. В. Интеллектуальный слой в советском обществе. М.: 1999. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середины 30-х годов / Отв. ред. Селунская В.М.

2. Горлов П. Почетная задача советского писателя // Литературный Казахстан. 1938. №3. – С. 94.

3 https://e-history.kz/kz/contents/view/2322 © e-history.kz

4 Коваленко Г.А. Советская модель управления искусством (1917-1953) // Вопросы культурологии. 2009. №10. – С. 30.

5 Ысқақұлы Д. Әдебиет сынмен Көркейеді. Ж.Аймауытовтың сыншылық қызметі хақында. https://aimauytov.psu.kz/

6 Центральный государственный архив литературы иискуства СССР ф. 631 Союз писателей СССР тізбе15, іс 644

7 https://sputniknews.kz/spravka/20191129/12162115/Gabit-Musirepov-turaly-qyzyqty-derekter.html

УДК 341.1
МРНТИ 11.25.47

S.S. Ismailova[1], A.N. Ospanova[2], M.K. Bolysbekova[3], A.T. Dyusenova[4]

[1]master Student of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.
[2]professor, docent of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.
[3]Senior Lecturer, Department of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.
[4]Lecturer, Department of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

FOREIGN POLICY ANALYSIS OF RUSSIAN FEDERATION

Abstract

Foreign policy is a continuation of domestic policy, which in turn is closely related to the economic order, social and state system and expresses them on the world stage. The main goal of foreign policy is to provide favorable conditions for the realization of the state interests, ensuring national security and well-being of people, and preventing new wars. The study of the country's foreign policy is an integral part of the study of international relations. This article discusses the concept of foreign policy of the Russian Federation in 2016. The aim of the article is to analyze the goals and principles of foreign policy, as well as the role and position of the Russian Federation on the world stage.

Key words: foreign policy, international relations, foreign policy Concept, cooperation, influence the world, interested countries, development.

С.С. Исмаилова[1], А.Н. Оспанова[2], М.К. Болысбекова[3], А.Т. Дюсенова[4]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Аймақтану кафедрасының магистранты
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасының профессоры, доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасының аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
[4]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану
кафедрасының оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ САРАПТАМАСЫ

Аннотация

Сыртқы саясат – бұл ішкі саясаттың жалғасы, ол өз кезегінде экономикалық тәртіппен, әлеуметтік және мемлекеттік жүйемен тығыз байланысты және оларды әлемдік сахнада көрсетеді. Сыртқы саясаттың басты мақсаты - мемлекеттің мүдделерін іске асыру үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету, ұлттық қауіпсіздік пен адамдардың әл-ауқатын қамтамасыз ету, жаңа соғыстардың алдын алу. Елдің сыртқы саясатын зерттеу халықаралық қатынастарды зерттеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада Ресей Федерациясының 2016 жылғы сыртқы саясат тұжырымдамасы қарастырылған. Мақаланық сыртқы саясаттың мақсаттары мен қағидаттарын, сондай-ақ Ресей Федерациясының әлемдік сахнадағы орны мен рөлін талдауға бағытталған.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, сыртқы саясат тұжырымдамасы, ынтымақтастық, әлемге әсер ету, мүдделі елдер, даму.

Исмаилова С.С.[1], Оспанова А.Н.[2], Болысбекова М.К.[3], Дюсенова А.Т.[4]
[1]магистрант кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[2]профессор, доцент кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[3]Старший преподаватель кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[4]преподаватель кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

АНАЛИЗ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация

Внешняя политика является продолжением внутренней политики, которая в свою очередь тесно связана с экономическим порядком, социальной и государственной системой и выражает их на мировой арене. Главной целью внешней политики является обеспечение благоприятных условий для реализации интересов государства, обеспечения национальной безопасности и благосостояния людей, предотвращения новых войн. Изучение внешней политики страны является неотъемлемой частью изучения международных отношений. В данной статье рассматривается концепция внешней политики Российской Федерации 2016 года. В статье проведен анализ целей и принципов внешней политики, а также роли и позиции Российской Федерации на мировой арене.

Ключевые слова: внешняя политика, международные отношения, Концепция внешней политики, сотрудничество, влияние на мир, заинтересованные страны, развитие.

On the basis of the foreign policy Concept adopted in 2016 by the Russian Federation, the country's foreign strategy was determined in full recognition of the fundamentally new geopolitical situation in the world. It reflects the goals and objectives of foreign policy, based on the analysis of the processes taking place in the world and its regions.

Due to the acceleration of the new polycentric world order, the system of international relations is undergoing a transition and we are witnessing the creation of a fundamentally new global model. It is characterized by increasing competition in all areas, including socio-economic development and moral values.

In order to improve and strengthen security and stability, create favorable external conditions for the internal development of the country, ensure sustainable economic growth and, accordingly, improve the quality of life of Russian citizens, Russia is quite capable of consolidating its role as one of the centers of the new multipolar system and actively influence the world situation.

Pursuing an independent foreign policy, Russia is in increasing demand in the world, attracting a wide range of partners from Asia, Africa, Latin America and Europe [1].

The foreign policy of the Russian Federation is aimed not at limiting, but at strengthening ties between States. Russia is ready to join forces with all those who are equally ready to cooperate in accordance with the principles of equality, mutual respect, mutual benefit and international law, as well as with the recognition of the Central role of the United Nations in world Affairs. The work of the UN Security Council, the Group of 20, BRICS, SCO and CSTO demonstrates the effectiveness of joint efforts.

The Ukrainian crisis was a consequence of the policy of strengthening their own security at the expense of others. For more than a quarter of a century, Western States have been trying to expand the territories under their geopolitical control. This has manifested itself in successive waves of NATO enlargement, despite assurances to the contrary at the highest level and in violation of solemn declarations on the establishment of a system of equal and indivisible security in the Euro-Atlantic space.

Despite the current negative turn in world Affairs, Russia, continuing to work in these conditions, remains open for dialogue. The EU and Russia are closely intertwined due to numerous geographical, economic, historical and human ties. Therefore, there is no viable alternative to mutually beneficial and equitable cooperation between them. Russia is ready to mutually approach positions and seek compromises, but only on the basis of equality and true consideration of each other's interests, excluding any attempts of blackmail and dictatorship.

The establishment of the EAEU has made a tangible contribution to the development of broad cooperation in the region. Gradual steps to create a common economic and humanitarian space from Lisbon to Vladivostok, based on the principles of equal and indivisible security, should serve as a strategic guide in the formation of a new architecture on the European continent. It is particularly important to establish a direct dialogue between the European Union and the Eurasian Economic Union, including their respective supranational Executive bodies, in order to improve models for mutually beneficial and equitable harmonization of European and Eurasian integration processes [5].

Foreign policy towards the Western dimension can be characterized as follows:

- Increased the sanctions pressure on Russia; advanced sanctions list and the reasons for the imposition of sanctions;
- Russia's "interference" in the US elections; digital problems in relations with the European Union;
- Information war; discrimination of mass media; polarization of information discourse;
- Stagnation in the implementation of the Minsk Protocol;

Demonstration of strength and capacity building by Russia and NATO in various areas where their interests intersect;

- Lack of breakthroughs in relation to common challenges and threats; increased negative impact of problem areas (Ukraine, digital problems, etc.) on areas of common interest [2].

The main objectives of the concept of foreign policy of the Russian Federation:

- ensuring the security of the country, preserving and strengthening its sovereignty and territorial integrity, strong and authoritative positions in the world community,
- creation of favorable external conditions for the modernization of Russia, ensuring the country's competitiveness in the globalizing world;
- impact on global processes in order to establish a just and democratic world order based on collective principles in solving international problems and on the rule of international law, primarily on the provisions of the UN Charter;
- formation of good-neighborly relations with neighboring States, assistance in eliminating existing and preventing the emergence of new hotbeds of tension and conflicts in the regions adjacent to the Russian Federation and other parts of the world;

- search for agreement and overlapping interests with other States and interstate associations in the process of solving problems;

- comprehensive protection of the rights and legitimate interests of Russian citizens and compatriots living abroad;

- promoting the objective perception of the Russian Federation in the world as a democratic state with a socially oriented market economy and an independent foreign policy;

- support and popularization in foreign countries of the Russian language and culture of the peoples of Russia, making a unique contribution to the cultural and civilizational diversity of the modern world and the development of the partnership of civilizations [4].

Russia builds its international cooperation on the basis of equality, mutual respect for interests and mutual benefit.

Russia is in favour of reducing the role of the factor of force in international relations. Russia strictly complies with its international obligations under international treaties in the field of non-proliferation of weapons of mass destruction, arms control and disarmament. At the same time, it takes measures to strengthen confidence in the military sphere in accordance with its national interests, on the basis of the principles of equality and indivisibility of security.

Russia actively contributes to the development of the national economy in the context of globalization by ensuring equal positions of the country and Russian business in the system of world economic relations.

With the help of attracting the latest resource-saving technologies, in order to ensure environmental safety, Russia stands for the expansion of international cooperation.

The preservation of a favorable natural environment and increasing cooperation with all countries of the world to ensure sustainable development of present and future generations, as well as the further development of science-based approaches - is a priority in this area [3].

For Russia, which is committed to universal democratic values, one of the main tasks is to achieve respect for human rights and freedoms throughout the world through a constructive international dialogue on the basis of the universal Declaration of human rights, avoiding double standards, respecting the national and historical characteristics of each state.

Special attention in foreign policy is paid to cooperation with Southeast Asian countries, primarily to the development of strategic partnership with Vietnam, Indonesia, Malaysia, Thailand, the Philippines, Singapore and other countries in the region.

Russia contributes to the political and diplomatic settlement of the situation around Iran's nuclear program on the basis of recognition of the right of all member States of the Treaty on the non-proliferation of nuclear weapons to use nuclear energy for peaceful purposes and ensuring strict compliance with the requirements of the nuclear non-proliferation regime.

Russia, in cooperation with other interested countries, the UN, the CSTO, the SCO and other multilateral institutions, is making consistent efforts to resolve the crisis in Afghanistan, which in turn poses a threat to the security of the CIS countries. In order to prevent the export of terrorism and drugs from Afghanistan, to achieve a lasting and just political settlement of the problems of that country while respecting the rights and interests of all ethnic groups living in it, and to restore Afghanistan post-conflict as a sovereign peace-loving state.

In order to further expand cooperation with the States of the Muslim world, Russia will use the opportunities of its participation as an observer in the Organization of the Islamic conference and the League of Arab States, and pursue an active line within the framework of the Group of eight partnership Initiative with the Middle East and North Africa region. Priority attention is paid to the development of mutually beneficial economic cooperation, including in the energy sector, with the States of this strategically important area of the world for Russian national interests [6].

To sum up it is important to note the fact that the modern world order, apparently, is characterized by a relative weakening of the United States and the displacement of the "center of gravity" in the Asia-Pacific region. Moreover, in the absence of a new hegemon and with the rise of non-Western centers of power, a tendency toward the formation of polycentricity is traced. In such a nature of the world order, Russia positions itself as a “balancer” and a “security provider”, which puts it on a par with the leading world powers, but its unstable economic situation becomes the basis to rank it only among the regional powers. Therefore, Russia is forced to show flexibility in order to realize its national interests in the face of new opportunities and despite some obstacles.

References:

1. *Барановский В.Г. Основные параметры современной системы международных отношений. // Полис. Политические исследования. 2012. № 4. – С. 5*
2. *Богатуров А.Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России // Международные процессы. 2014. № 1. – С. 25*
3. *Lebedeva, M.M. (2015). Russian international studies: the possible contribution to the global academia. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seria 6. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniya, 2, 83-95.*
4. *Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 30 ноября 2016 г.) // https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/2542248*
5. *Ivanov I.S. Foreign policy of Russia in the era of globalization: Articles and speeches. – M. 2015.*
6. *Суслов Д.В. Мировое устройство: quo vadis? В поисках глобального Вестфаля // Валдайские записки. Специальный выпуск. 2016. – 16 с.*

МРНТИ:15.31.31
УДК 03-574

Д.А. Нургалиева[1], Л.А. Аметова[2]

[1]педагогика ғылымдарының кандидаты, мектепке дейінгі білім беру және әлеуметтік педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Педагогика және психология инситуты
[2]мектепке дейінгі білім беру және әлеуметтік педагогика кафедрасының 6М010100-Мектепке дейінгі оқыту және тәрбие мамандығының 2 курс магистранты

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК САПАЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Жалпы мектепке дейінгі мекемелерде балалардың ой-өрісін, санасына туған тіліне, халқына деген сүйіспеншілігі мен мақтаныш сезімін ұялатып, қиялдарын қанаттандыру, ұлттық рухты бойларына сіңіру, ана тілі мен Отанына, тарихы мен мәдениетіне деген сезімдерін қалыптастыруда қазақ халық ауыз әдебиетінің орны ерекше.

Бұл мақалада жас ұрпақты тәрбиелеу процесінде адамгершілік тәрбиесі өзекті мәселелер ретінде қарастырылады. Бала бойындағы адамгершілік тәрбиесінің дамуында халық ауыз әдебиетінің маңыздылығы баяндалады. Халық ауыз әдебиетінің түрлері арқылы бала бойындағы адамгершілік сапаларды қалыптастырудың жолдары көрсетіледі.

Кілт сөздер: тәрбие, бала тәрбиесі, рухани даму, адамгершілік, адамгершілік сапа, адами құндылық.

Нургалиева Д.А. [1], Аметова Л.А.[2]
[1]кандидат педагогических наук, ст.преподаватель кафедры «Дошкольного образования и социальной педагогики» Института Педагогики и Психологии,
[2]магистрант 2 курса 6М010100-Дошкольное обучение и воспитание кафедры

«Дошкольного образования и социальной педагогики»

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

Казахский фольклор занимает особое место в общеобразовательных дошкольных учреждениях в развитии мышления, сознания, любви и гордости за своих детей, их воображения, национального духа, формирования родного языка, родины, истории и культуры.

В данной статье излагается значение фольклора в развитии нравственного воспитания ребенка. Через устную народную литературу будут показаны пути формировании нравственных качеств у детей.

Ключевые слова: воспитание, воспитание детей, духовное развитие, гуманность, нравственные качества, общечеловеческие ценности.

D.A. Nurgalieva[1], L.A. Ametova[2]

[1] Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Preschool Education and Social Pedagogy of Institute of Pedagogy and Psychology,

[2] undergraduate student of the 2 grade 6M010100–Preschool training and education of the department "Preschool education and social pedagogy"

THE IMPORTANCE OF THE USE OF ORAL FOLK ART IN THE FORMATION OF THE MORAL QUALITIES OF OLDER PRESCHOOLERS

Abstract

Kazakh folklore occupies a special place in pre-school educational institutions in the development of thinking, consciousness, love and pride for their children, their imagination, national spirit, the formation of their native language, homeland, history and culture.

In this article, the moral education of the younger generation is considered as an urgent problem. The value of folklore in the development of moral education of the child. The legacy inherited from our ancestors is regarded as an educational tool. The ways of formation of human qualities in a child are expressed through types of folklore.

Keywords: education, parenting, spiritual development, humanity, moral qualities, human values.

Қазіргі заман талабына сай, жан-жақты дамыған қоғам мүшесін тәрбилеуде адамгершілік ұғымының мәні зор. Рухани-адамгершілік тәрбиесі өзіндік сананы дамытуға жағдай жасауды, жеке тұлғаның әдеп ұстанымын, оның қоғам өмірінің нормалары мен дәстүрлерімен келістірілетін моральдық қасиеттерін және бағдарларын қалыптастырады. Баланың ішкі жан дүниесіне әсер ету барысында, оның тұлғалық сапаларының жетілуіне және қалыптасуына ықпал жасайды.

Осы тұрғыда алғанда, бала бойындағы адамгершілік тәрбиесінің дамуына халық ауыз әдебиетінің маңызы зор. Себебі адам жаратылысына тән басқа да қасиеттер сияқты, психикалық құбылыстар мен өзгерістер де тарихи-әлеуметтік мәнге ие. Яғни балбөбек шақтан қарттыққа дейінгі аралықта алуан кейіпке түсетін адам психикасында қоғамдық-тарихи өмірдің, әлеуметтік ортаның ықпалы аса үлкен. Өйткені адамның психикалық әрекеттері туа-бітті пайда болмайды, тарихи жағдай, қоршаған орта, берілген тәрбие арқылы айқындалады.

Жас бала да белгілі бір кезеңдегі нақты қоғамдық ортада, әлеуметтік қарым-қатынастар арасында өмір сүреді, сол ортаға тән заттар әлеміне ортақтасады, өзінен үлкендердің тәжірибесінен үйренеді, білімін игереді. Өзгелермен алуан сипаттағы қарым-қатынас барысында қарапайым тілдік қолданыс-тардан бастап, әр текті бейнелеу амалдарына дейін қамтитын ақпарат алмасудың, байланыс жасаудың түрлі құралдары мен тәсілдерін пайдаланады. Аталмыш құралдар мен тәсілдерді меңгеру бала психикасының жетілуіне де әсер етеді. Уақыт дамуына ілесе, бала адамзат тәжірибесінде жинақталған құндылықтарды тануға, қажетіне асыруға қалыптасады.

Бұл ретте қабылдау, елестету, қиялдау, ойлау, есте сақтау, т.с.с. әрекеттерден құралатын бала психи-касын қалыптастыруға, жетілдіруге айрықша ықпал етуге қабілетті сөздің, әсіресе бейнелі сөздің, алар орны аса маңызды. Себебі бейнелі сөз бала психикасын қасаң көріністерді қаз-қалпында сақтап қалуға емес, жанды әрекеттер жасай білуге баулиды. Демек, бейнелі сөз бала психикасына әсер ету арқылы оның дүниетанымын жетілдіруге бағытталған нақты мақсатқа қызмет еткен жағдайда ғана бала өмірінде

шешуші рөл атқармақ. Бұл тұрғыда балалар поэзиясы адам тәрбиесінде, әсіресе, балалардың психикалық дамуын жетілдіруде аса қуатты құрал екендігі шүбәсіз.

Сондықтан баланы эмоциялық-сезімдік әсері жоғары көркемдік-шығармашылық әрекеттер негізінде тәрбиелеуге ден қойған абзал. Бұл тұрғыда Л.С. Выготскийдің эмоциялық әсердің маңызы жайында айтқан: "Эмоциональные реакции оказывают существеннейшее влияние на все формы нашего поведения и моменты воспитательного процесса. Хотим ли мы достигнуть лучшего запоминания со стороны учеников или более успешной работы мысли – все равно мы должны позаботиться о том, чтобы и та и другая деятельность стимулировалась эмоционально. Опыт и исследование показали, что эмоционально окрашенный факт запоминается крепче и прочнее, чем безразличный. Всякий раз, как вы сообщаете что-нибудь ученику, позаботьтесь о том, чтобы поразить его чувство. Это нужно не только как средство для лучшего запоминания и усвоения, но и как самоцель..." [1, 140], – деген пікірінің ғылыми негізділігі назар аудартады. Ал дәл осы мақсатта халық ауыз әдебиетінің, соның ішінде тақпақ, санамақтың бала тәрбиесінде, баланың бойын адамгершілік касиет сапаларды қалыптастыруда мүмкіндігі аса мол.

Баланың бойында адамгершілік сапаларын қалыпастыруда халық ауыз әдебиетінің орны ерекше. Халық ауыз әдебиеті – ұлттық мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тәрбиеленушілерін халық ауыз әдебиетінің үлгілерімен таныстырып, олардың өмірін байыта түсу тәрбиешілердің міндеті болып саналады. Қиял дүниесінен туған ғажайып оқиғалы ертегілер, батырлар жыры, өмір тәжірибесінің қысқаша қорытындысы – мақал-мәтелдер, ойға түрткі салатын сыр сандықты жұмбақтар, қиыннан қиыстырылған тақпақ, санамақ, жаңылтпаштар – бәрі де балалар бақшасында кеңінен қолданылады [2].

Халық ауыз әдебиетінің туындыларымен тәрбиелеу – балалық кезеңнің өне бойына үзіліссіз жүргізілуге тиісті, сан салалы, күрделі процесс.

Мектепке дейінгі ересек топ балаларына ұсынылатын халық ауыз әдебиетінің туындылары, олардың жас ерекшелігіне негізделе, нақты да жеңіл тілмен жазылған, күнделікті тірліктен етене таныс қарапайым заттар мен құбылыстарды суреттеуге арналған шағын көлемді тақпақтардан басталып, табиғат пен адам жаратылысының тылсым әлеміне біртіндеп бойлата беретін, тілдік қолданысында бейнелілік басым келетін күрделі жанрларға ұласуы, нәтижесінде бөбектердің әсершіл сезімге негізделген танымдық әрекеті біртіндеп балалардың саналы қабылдауына бағытталған танымдық әрекетке айналуы қажет. Бұл – халық ауыз әдебиет мұраларының шағын жанрларынан күрделі жанрларына дейінгі аралықтағы шығармалардың эстетикалық-танымдық мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану арқылы заттарды немесе түр-түстерді ажырата атаудан басталатын балалардың қарапайым таным әрекетін олардың есею кезеңдеріне орайластыра, біртіндеп жетілдіру нәтижесінде дерексіз ойлау, елестету, салыстыру, ой қорыту сияқты психикалық құбылыстар негізінде іске асатын күрделі танымдық әрекеттер деңгейіне көтеріледі.

Баланың ой-санасы неғұрлым жоғарылаған сайын, оның өзара салыстыра алатын танымдық объектілері, деректі-дерексіз ұғым-түсініктері де соғұрлым кеңейе түседі. Себебі – бала өмірінің алғашқы кезеңіндегі ұғым-түсінік қандай да бір құбылыстың жекелеген айрықша белгілеріне ғана негізделсе, есею кезеңіндегі ұғым-түсінік сол құбылыстың бұрыннан таныс жекелеген белгілерін өзара байланыстыра көруге, нәтижесінде оның біртұтас қасиетін жинақтай тануға бейімделеді.

Халық ауыз әдебиетінің, соның ішінде тақпақ жаңылтпаш бала өмірінің қай кезеңіне арналса да, ең басты тәрбиелеушілік мақсат бала бойында өзіндік "Мен" түсінігін қалыптастыруға, яғни баланы өзіне өзі сын көзімен қарай білуге, жетістіктері мен кемшіліктерін көре білуге, соған сәйкес, өзін өзі дамытуға ынталылығын арттыру болып табылады. Өзіндік "Мен" түсінігінің қалыптасуы баланы қоғамдық-әлеуметтік ортадағы өз орнын алдын-ала айқындауға, сол негізде өзін өзі жетілдіруді көздеген танымдық-білімдік, тәжірибелік ізденістерін жүйелі іске асыруға жол ашады. Өйткені таным дамуына тән жалпы заңдылықтардың бірі баланың өз айналасындағы құбылыстардың сыр-сипатын танып-білуге деген белсенді құштарлығымен тығыз байланысты. Демек, мектепке дейінгі ересектоп балаларының тақпақ, жаңылпашты жаттау барысында өзінің дүниетанытушылық мақсатына сонда ғана қол жеткізе алады.

Баланың жан дүниесіндегі психикалық құбылыстар, негізінен, үлкендердің ықпалымен болатындығына ден қойсақ та, балалардың өз бойындағы биологиялық-психологиялық өзгерістердің әсерін де жоққа шығаруға болмайды. Балаларды тақпақ жаттауға баулудың нәтижелілігіне қол жеткізуде көркемдік-шығармашылық шеберліктің болуы ғана жеткіліксіз, сонымен бірге белгілі деңгейде педагогикалық-психологиялық білім негіздері де қажет. Ал бұл жағдай шығармашылық процесінде балалардың жас ерекшелігіне зейін аударуды қажет етеді.

Жалпы алғанда, адам баласының әрбір жасы психикалық дамудың айрықша бір кезеңдері болып табылады да, оған тән сипаттар аталмыш кезеңдегі адам болмысына тән алуан қырлы өзгеріс-құбылыстар арқылы айқындалады. Жас алмасуын балаларға байланысты алып қарастырсақ, жас кезеңдерінің бірінен екіншісіне өту барысында алғашқы кезеңдерде беймәлім болған жаңа ұғым-түсініктер пайда болады, сонымен қатар баланың психикасы да, әрекет түрлері де өзгеріске ұшырап, жаңа сипаттар иеленіп отырады. Бала жасының әр кезеңін баланың қоршаған ортамен қарым-қатынас дамуындағы өзгеріс деңгейі мен бала меңгерген білім-түсініктердің, іс-әрекет тәсілдерінің, сондай-ақ, қабілеттіліктің даму деңгейі арасындағы байланыс белгілейді.

Бала бойындағы өзгерістер мен олардың себептерін саралауға бағытталған ғылыми зерттеулер мен эксперименттік тәжірибелер негізінде педагог-психологтар адам өмірінің балалық шағын бірнеше кезеңдерге жіктей қарастырады.

Сәбидің әлеуметтік жағдайларға байланысты даму ерекшеліктері оның әрекеттерінен, әсіресе, ойын түрлерінен танылады. Сәби жасындағы бала ойынында үлкендердің тірлігіне сырттай бейімделу, еліктей қайталау басым келетіні белгілі. Осы сипатты ойын барысында сәби адамдар арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктерінің кейбір қырларын танып қана қоймайды, белгілі бір әлеуметтік ортада өзіне жүктелер міндеттерді аңдап, соған сәйкес, көпшілік қабылдаған ереже-қағидаларды сақтай білу қажеттігін де түйсіне бастайды. Ойын кезінде өз қатарларының талап-тілектерімен есептесуге, ортақ тәртіпті мойындауға, өз мүддесін өзгелердің мүддесімен үйлестіруге, соған орай өз орнын тани білуге дағды алады. Бұл жағдай сәби санасында жаңа түсініктердің қалыптасуына жол ашады. Сәби бойында өзіндік дербестікке ұмтылумен қатар, өзгелердің ойымен санасу, өзгелердің сәттілік-сәтсіздіктеріне ортақтасу, ортақ мүддені мойындау секілді әлеуметтік сезімдер пайда бола бастайды.

Мектепке дейінгі ересек топ балалары үші ең негізгі әрекет ойын екендігіне ден қойған тұста есте болар жәйт – ойын арқылы сәбилердің зейінін, қиялдау, ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамытуға аса зор мүмкіндік туатындығы. Өйткені ойын барысында балалардың зейінділігі де, ынтасы да, есте сақтауы да мейлінше жоғары болады. Сол себепті де сөз шебері сәбилерге ойынға бейімделген шығарма ұсына отырып, олардың сөздік қорын байытуға, сөйлеу тілін дамытуға, көркемдік қиялын ұштауға бағдар жасалады [3].

Заттар мен құбылыстарды, іс-әрекеттерді жинақтай түсінуге, сөздің жинақы мағынасын қолдана білуге жол ашатын сәбилер ойыны олардың интеллектуалдық тұрғыдан дамуына үлкен әсер етеді. Ойын барысында балалар заттық-деректі ойлаудан бейнелі-образды ойлауға ауысу сияқты ойлау әрекетінің алуан түрін бастан өткереді. Әрине, ойын кезіндегі бейнелі-образды ойлау әрекетінің өзі де нақты заттарды тірек ететіні белгілі. Сондықтан да сәбилердің бейнелі-образды ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған ойын-өлеңдердің өзінде абстрактілі ұғымдар емес, бірінің орнына екіншісін алмастыра пайдалануға келетін деректі заттар мен құбылыстар немесе олардың атаулары алынуға тиісті. Бұл тұстағы негізгі міндет сәбидің нақты бір затқа тән қасиетті өз қиялында дамытып, елестете жетілдіріп әкетуіне мүмкіндік туғызу. Ал нақты нәрсені ойша дамытып, оған жаңа сипаттар дарыту арқылы жаңа дүние жасау шығармашылық тұлғаға тән қасиет болып табылатынын ескере отырып, сәбилер ойынының салмағы да айқындала түседі.

Ойын сәбилердің сөйлеу тілін жетілдіруде аса маңызды орын алады. Ал сөйлеу тілінің жетілуі ана тіліне тән сипаттарды игеруде жетекші роль иеленетіні аян. Сондай-ақ, төрт-бес жасар сәбилердің есте сақтау қабілетінің мейлінше жоғары деңгейде болатындығын педагог-психологтар ұдайы көрсетіп жүр [4]. Мәселен, ресейлік профессор, психолог А.А. Люблинская: “Возросшие возможности детей успешно используют воспитатели для дальнейшего развития их способностей, в том числе и для развития речи. Развитие речи выражается прежде всего в том, что совершенствуется понимание речи ребенком. ...Сказки, рассказы, стихи занимают все большее место в жизни детей дошкольного возраста. Речь сопровождает все виды их деятельности: наблюдение и рисование, музыкальное занятие и счет, труд и игры. ...На пятом году жизни дети понимают несложный сюжет сказки или короткого рассказа” [5, 289], - деп жазады.

Яғни, айналадағы заттар мен құбылыстардың өзін, олардың алуан қырлары мен байланыстарын тану, қабылдау барысында балалардың аса белсенділік танытатын кезеңі үш пен алты жас аралығы болып табылатындығын балалар психологиясын зерттеуші ғалымдар ұдайы ескертеді. Бұл қатарда, әсіресе, алты жасар балдырған бойында қабылдау мен ойлау әрекеттерінің негізгі белгілері қалыптасып, қиялдау қасиеті жоғары деңгейде көрініс табатындығы, сондай-ақ, зейін қою, есте сақтау әрекеттері де сапалық тұрғыдан біршама тұрақтанып үлгеретіндігі айрықша назар аудартады. Осы орайда М.И. Лисина бастаған

психологтардың балдырғандар психикасына байланысты зерттеу-тәжірибелер барысында айқындаған нәтижелеріне ден қоюға болады. Олар түрлі тақырыптарда әңгімелер жүргізу барысында алты жасар балаларды қызықтыратын негізгі тақырып балдырғандардың өздеріне тікелей қатысты мәселелер екендігін айқындайды. Олардың тәжірибесіне сүйенсек, үлкендермен әңгімеде бұл тақырыпқа балдырғандардың қызығушылығы жеті жасар балалармен салыстырғанда аса басым болған [6].

Бала ересектердің жанында жүріп жақын адамдармен, құрдастарымен, қоршаған заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасайды, тәрбие алады, адамгершілік қасиет сапаларын қалыптастырады және қоғамның моральдық нормасын игереді. Балалардың іс-әрекеттеріне басшылық жасай жүріп, тәрбиеші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға жағымды көз қараспен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесу, кейбір іс-әрекетте белсенділік және бастамашылдық көрсету сияқты балаларға маңызды сипаттарды қалыптастырады. Балаларға берілген дұрыс тәрбие теріс қылықтар жасамауға ықпал етеді, бала мінез-құқына теріс әсерететін дағыдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды [7].

Оқу мен ойын әрекеттерін де баланы жалықтырмайтындай тартымды, мейлінше түрлендіріп ұйымдастыру барысында тәрбиешінің алдында баланың шығармашылығын, дербестігін, ерік-жігерін шыңдауға бағытталған түрлі ойындарды ұйымдастырып, оны дұрыс, тиімді тәсілдермен жүргізу міндеті қойылды.

Біз педагогикалық экспериментімізді Есік қаласындағы «Әйгерім-1» мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінен «Бала тәрбиесінде санамақтың пайдасын білесіз бе?» сауалнамасынан бастадық. Себебі, халық ауыз әдебиетінің түрлерін, оны бала тәрбиесінде қолдану қағидаларын, педагог-тәрбиеші мен баланың бірлескен өзара іс-әрекет жасау жолдарын жүзеге асыратын мектепалды дайындығының білім беру үрдісі негізгі нысан деп есептелді.

«Балаларға арналған санамақ жинағы» атты нұсқаулығы бойынша ересек топ балаларына санамақты жаттату барысында, баланың қиялының дамуына, логикалық ойлау жүйесінің жетілуіне, төрт-бес жасар балалар бойында өзіндік дербестікке ұмтылумен қатар, өзгелердің ой-пікірімен санасу, ортақ мүддені мойындау секілді әлеуметтік сезімдер пайда бола бастайтындығын, оларға арналған шығармалардағы ойын элементтері жас ұрпақ бойында адамгершілік сапаларының қалыптасуына өз ықпалын тигізетінін дәлелдедік.

Мектепке дейінгі мекеме базасында бақылаушы және эксперимент ретінде екі топ қамтылды. «Балдырған» тобы бақылаушы, ал «Ақжелкен» тобы эксперименттік топ ретінде алынды. Эксперименттік топқа арнайы жұмыс жоспары жасалып вариативті уақытта халық ауыз әдебиетінің түрлері қолданылып жұмыс жүргізілді (кесте 1). Сурет 1. Тәрбиешілерден алынған сауалнама диаграммасы

Кесте 1. Халық ауыз әдебиеті арқылы мектепке дейінгі ересек балаларды адамгершілікке тәрбиелеу бағдарламасы

Апта күндері	Жұмыс түрі	Уақыты	Жауапты
Дүйсенбі	Батырлар жыры	16.10-16.40	Аметова Л.А.
Сейсенбі	Қазақ ертегілері	16.10-16.40	Аметова Л.А.
Сәрсенбі	Мақал - мәтелдер	16.10-16.40	Аметова Л.А.
Бейсенбі	Жұмбақтар, Жаңылтпаштар	16.10-16.40	Аметова Л.А.
Жұма	Тиым сөздер	16.10-16.40	Аметова Л.А.

Эксперименттен кейін мектеп жасына дейінгі ересек балаларға тән адами қасиеттердің сипаттамасы тізіліп жазылып, эксперимент қорытындысы анықталды (кесте 2).

Кесте 2. Мектепке дейінгі ересек топ балаларының адами қасиеттерінің \сипаттамасы

№	Адами қасиеттерінің сипаттамасы	«Балдырған» бақылаушы топ					«Ақжелкен» эксперименттік топ				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1	Отанға деген сүйіспеншілік		+							+	
2	Бірлесе жұмыс жасау			+							+
3	Адамгершілік мінез-құлық ережелерін білу			+						+	
4	Тәртіптілік және мінез-құлық мәдениеті				+						+
5	Сәлемдесу, қоштасу				+						+
6	Өз ұстанымын қорғай білу		+							+	
7	Сыпайлық			+							+
8	Заттарын ұқыпты ұстау				+					+	
9	Досына қол ұшын беру			+							+

10	Бір-біріне алғыс айту				+						+
11	Әдептілік			+			+			+	
12	Бір-бірлерімен тез тіл табыса білу		+								+
13	Сабырлылық		+							+	
14	Мейрімділік			+							+
15	Айналадағылармен қатынас жасау			+						+	
16	Ересектермен қарым-қатынас орнату			+							+
17	Бір-бірінң рөлдік пікіріне арқа суйеу		+								+
18	Бір-бірін тыңдау		+								+
+	Бір-біріне сүйіспеншілігін арттыру			+						+	
20	Ересектердің ескертуімен үлкендер мен қатарластарына кішіпейілділікпен қарау.		+								+

Біз жүргізген эксперимент нәтижесінде, халық ауыз әдебиеті балалар тәрбиесінің негізі ретінде, бесік жыры, тұсау кесу өлеңдерімен қатар, оларға аталуы үндес заттар бейнеленген суретті кітапшалар ұсыну арқылы мектепке дейінгі ересек топ балаларының танымдық әрекетін, сөздік қорын дамытуға, ана тілінің әуезділігін, әуенділігін сіңіруге мүмкіндік берді. Яғни, мектепке дейінгі ересек топ балаларының адамгершлік сапаларының дауына халық ауыз әдебиетінің маңызы зор екенін дәлелдей алдық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.*
2. *Қирабаев С. Қазақ балалар поэзиясы // Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. Құрастырғандар М.Әлімбаев, Қ.Баянбаев. – Алматы: Жалын, 1977. – 460 б.*
3. *Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 1 қарашада № 17669 .*
4. *Яковлева Е.Л. Возрастные особенности памяти // Развитие творческой активности школьника /Под ред. А.М.Матюшкина. – М.: Педагогика, 1991. – С. 128-131.*
5. *Люблинская А.А. Детская психология. – М.: Просвещение, 1971. – 415 с.*
6. *Лисина М.И., Шерьязданова Х.Т. Специфика восприятия и общения у дошкольников. – Алматы: Мектеп, 1989. – 80 с.*
7. *Төленова Ұ.Т. Балабақшадағы аралас топ балаларын ұлттық ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу: пед. ғыл. канд. ... автореф: 13.00.01. – Атырау, 2002. – 25 б.*

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ:03.20

Н.А. Абдурахманов[1], А.А. Бахтибаев[2], Р.А. Омарова[3], Қ.М. Шекербеков[4]
[1]т.ғ.к., АӘИУ
[2]т.ғ.к., АӘИУ
[3]т.ғ.к., АӘИУ
[4]аға оқытушы, АӘИУ
Шымкент қ., Қазақстан, shkm_79@mail.ru

ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨМІРІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада жырау атауына түсінік беріліп, олардың қоғам өміріндегі ерекшеліктері қамтылып айтылады. Сонымен бірге Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы, яғни XV-XVI ғасырлардағы маңызды саяси оқиғалар қамтылады. Тебіреніске толы өлең жолдарынан, хандықтың өз алдына жеке тәуелсіз мемлекет болып, дербес саясатын жүргізу қарсаңындағы маңызды оқиғалар туралы көптеген мәліметтерді кездестіруге болады. Жыраулардың еңбектері негізгі дерек көзі ретінде қарастырылып, олардың өлең жолдарында кездесетін бірнеше мәселелерге тоқталып, түсіндірме беріледі.

Кілттік сөздер: жыршы, данагөй, жырау, хандық, батыр, ру-тайпа.

Абдурахманов Н.А.[1], Бахтибаев А.А.[2], Омарова Р.А.[3], Шекербеков К.М. [4]
[1]к.и.н., РСИУ
[2]к.и.н., РСИУ
[3]к.и.н., РСИУ
[4]ст. преподаватель, РСИУ
г. Шымкент, Казахстан, shkm_79@mail.ru

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ЖИЗНИ В НАСЛЕДИИ ЖЫРАУ

Аннотация

В этой статье дается определение термину жырау, где охватывается их особенности в жизни общества. Наряду с тем, охватываются важные политические события в XV-XVI веках на фоне образования Казахского ханства. Из этих трепетных строк можно почерпнуть множество сведений о важных событиях в период ведения суверенной политики и превращения ханства, которое становится более независимым. В этой статье произведения жырау рассматриваются как источник сведений и дается толкование некоторых проблем отмеченных в тех строках.

Ключевые слова: жыршы, философ, жырау, ханство, богатырь, род, племя.

N.A. Abdurakhmanov[1], A.A. Bahtybaev[2], R.A. Omarova[3], K.M. Shekerbekov[4]
[1]Ph. D., RSIU
[2]Ph. D., RSIU
[3]Ph. D., RSIU
[4]Senior lecturer, RSIU
Shymkent, Kazakhstan, shkm_79@mail.ru

HISTORY OF KAZAKH LIFE IN THE HERITAGE OF ZHYRAU

Abstract

This article gives a definition of Zhyrau, where is covered by their characteristics in society. Along with covers important political developments in the XV-XVI centuries on the background of formation of the Kazakh khanate. From these tremulous lines can be learned a lot of information about important events in the period of

conducting of sovereign policy and the transformation of the khanate, which became more independent. In this article the works of zhyrau are considered as a source of information and interprets some of the problems listed in the rows.

Keywords: zhyrshy, philosopher, zhyrau, khanate, hero, clan-tribe.

Ұлттық тарихымызда өзіндік орны мен өшпес ізін қалдырған және қоғамның дамуы үшін бар күш жігерлерін салып, хандықтың өсіп-өркендеуі жолында тынбай жұмыс атқарған, данагөй жырауларымыз санамыздан біраз уақыт шығып, көбісінің жазып кеткен мұралары және шығармаларының аттары аталмай бізге беймәлім болып келген еді. Еліміздің тәуелсіздігі арқасында ұлттық тарихымызға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, әдебиетіміз бен тарихымызда айшықты орын алатын жырау-ақындарымыздың мұралары табылып, тындырымды жұмыстардың нәтижесінде бір жүйеге келтірілді. Әлі де жыраулардың бізге беймәлім тұстары өте көп. Шығармалары түгілі аттарының өзі ұмыт болып кеткен жырауларымыз қаншама. Осы аталған жайттар болашақта шешімін тауып, бір жүйеге келетініне сенеміз.

Хан сарайында маңызды саяси істермен айналысқан жыраулардың бойында бірнеше дарындылық қасиеттер болды. «Жырау» сөзі «дана» сөзімен синонимдес болып келеді. Данагөйдің мақсаты - тарихты терең бағамдап келісімді ойын айту, елге сара жол көрсету. Онда жеңіл сөз бен желең ой болмайды. Салмақты тұжырым, салихалы пайымдау - данагөйдің негізгі қаруы. Жыраулардың заман, қоғам және әлеуметтік мәселе туралы айтқан ой-тұжырымдары мен пікірлері қай уақыт шеңберінде болмасын өзіндік құнын жоғалтқан емес. Сондықтан халық оны құрметтеп, өмірде пір тұтқан.

Жырау атанған тұлғалардың ақыннан,жыршыдан өзгешілігі бар. «Жырау демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті - не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады» [1, 17 б.]. Жырау деген атау "жыр" сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған. Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары - туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау болып табылады. Демек, жыраулар бір ғана мәселемен шектеліп қалмаған, қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылап, алаңсыз сарайда өмір сүрген жоқ. Олар елінің тұтастығына сырт елдерден төнген қауіпті сәттерде, ұрысқа қатысып, батырлықтың ерен үлгісін көрсеткен.

Жырау атауы кез-келгеннің еншісіне бұйырмаған дәреже. Сондықтан әдебиетіміз бен тарихымыздағы кез-келген жырауды әлемдік философтармен тең қоя атасақ, артық айтпағандығымыз.

Қазақ жырауларының сан ғасырлық шығармашылығын М.Жармұхамедов үш кезеңге бөледі: «Бірінші топқа жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері – Қорқыт, Аталық (Кет-Бұға) және Сыпыра жыраулар жатады. Бұл дәуір XI-XIV ғасырларды қамтиды. Жыраулықтың қалыптасу кезеңін белгілейтін екінші топқа Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармалары кіреді. Мұның кезеңі XV-XVI-ғасырлар. Үшінші топты жыраулықтың әбден толысып, кемелденген кезеңіндегі өкілдері: Үмбетей, Жиембет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұхар жыраулар құрайды. Бұған XVП-XVШ ғасырлар жатады [2,78 б.].

Жыраулар - қоғамда болып жатқан барлық маңызды саяси істерге араласып, ел билеген ханның да, қарапайым бұқара халықтың да қасынан табылып отырды. Қоғам өміріндегі негізгі мәселелерді хандармен бірлесіп шешіп отырды. «Патриарх, ақын, әрі халық мүддесін білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт толқыған, халық дағдарған, бүліншілік шыққан немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен тынатыны жайлы болжалдар айтып отырған» [3, 73 б.], – дегендей ел басына ауыр күн туған кезде және сырттан жаулаушы мемлекеттердің басқыншылық қаупі төнгенде, халықты сабырға шақырып, бұл қиын-қыстау кезеңнен де аман – есен өтіп кететініне жалынды сөздері арқылы сендіріп отырды.

Жыраулардың тілі көне тарихқа өте бай болды, ойларын баяндау жолымен емес, олардың әрбір айтқан ойлары мен сөздері терең мағыналы болды. Көп жағдайда айтқан сөздері мен жасаған істері сәйкес келіп, үйлесімділік тауып отырды. Олар тек қана жыр жаттаумен шектелмеді, ежелгі жыр-дастандарды, сонымен бірге қанатты, шешендік сөздерді өзіндік санасында ой елегінен өткізіп көптің көкейіне тағылымды тәрбие және ғибратты ой ретінде жеткізіп отырды. «Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті

болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады» [4,127 б.].

«Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе - жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды» [5, 208 б.]. XY-XVI ғасырда Қазақ хандығы дербес және тәуелсіз түрде саясатын жүргізіп, жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, хандықтың күш-қуатын арттыру мақсатында шешімді әрекеттер жүргізді. Осы екі ғасыр аралығындағы қазақ өмірі жыраулардың шығармашылығында көрініс тауып отырды. Бұл кезеңде көшпелілер философы атанған Асан Қайғы, Доспамбет жырау, Қазтуған жырау, Шалкиіз жырау, батыр атанған Ақжол бидің әкесі Қодан тайшы және тағы басқа біздің осы күнімізге аттары беймәлім қаншама ақын-жыраулар өмір сүрді.

XV ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамы күрделі саяси кезеңді басынан өткерді. Тәуелсіз хандықты құру үшін Керей мен Жәнібек хандар бастарын бәйгеге тігіп, хандықты өркендету жолында тәуекелді әрекеттер мен шешімді істерге барып, елдің азаттығы жолында жан алысып, жан беріскен шақта талай қиын-қыстау кезеңді бастарынан кешірді. Жаңадан құрылған хандықтың алдындағы ең басты мәселе - хандықтың аумағын кеңейту және сыртқы дұшпандардан елді, жерді қорғау болды. Қазақ хандығын құру оңайға соқпады. Қазақ хандығының ең алғашқы билеушісі - Керей мен Жәнібек хандар жұртты өз соңдарынан ертіп, елдің тәуелсіздігі жолында ел билеуге лайықты ақсүйек, би-шонжарлардың арасындағы алауыздықтарды жойып, бар күш жігерлерін елінің дербестігі мен тәуелсіздігі жолына жұмсады. Тарихи жазба деректерде хандықтың құрылуы қарсаңындағы маңызды орынға ие саяси оқиғалар көп жағдайда айтыла бермейді. Ел өміріндегі саяси оқиғалар көбінесе көркем әдебиетте көрініс тауып отырды. Қазақ халқы өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндап отырды. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бірін – бірі толықтырып отырды. Хандықтың құрылу қарсаңындағы, сонымен қатар құрылған уақыттан кейінгі елдің ішкі саяси өміріндегі маңызды оқиғалар, жыраулардың еңбектері мен шығармаларында көптеп кездеседі.

Осы кезеңге тән ірі оқиғалардың бірі - қыпшақ руынан шыққан Қобыланды батырдың арғын руының атақты биі Ақжол батырды өлтіріп қоюы еді. Екеуі де Көшпелі Өзбектер елінің билеушісі Әбілқайыр ханның сенімді батырларының бірі болды. Алайда белгісіз себептерге байланысты Әбілқайыр ханның екі батыры бір-бірімен іштей жауласып, араздасып жүреді. Сондай шекісу үстінде Қобыланды батыр Ақжол батырды өлтіріп қояды. Ел арасына сызат түседі. Осы кезде Жәнібек хан Қобыланды батырға қатты өкпелеп, оны шариғат жолымен қысас қылып өлтіруді сұрапты. Әбілқайыр хан бұл талапты орындайын десе, қалың қыпшақ тегіс жауласып, бұлардан безіп кететін болады. Осыны ойлаған хан үш кісінің құнын алып бітісіндер, – деген екен [6,139 б.]. Бұл жағдай аңыз бойынша Керей мен Жәнібек бастаған тайпалардың дауды әділ шеше алмаған Әбілқайырға наразылық ретінде Моғолстанға көшіп кетуіне себепкер болады. Осы кезде баласы Ақжол батырдың өліміне байланысты Қодан тайшы жоқтау өлеңін шығарады:

Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным,
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының,
Аққан бұлақ, жанған шырақ, жалғыз күнде құрыдың,
Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным! [7,7 б.]

Бұл өлең жолдарынан Қодан тайшының өзінің жасын айтып тұрғандығын байқауға болады. «Сексен асып, таянғанда тоқсанға» деген Қодан тайшының сөзінен сол кездегі жасын тоқсан деп алсақ, Ақжолды Қобыланды батырдың өлтірген жылы 1456 жылы болса, онда Қодан ақынды 1370 жылы туылды деп жорамалдауға болады. Сонымен бірге, өлең жолдарында тағы бір ескерілетін жайт, «Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының» деген сөздердерінде, ақын қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады. Ол заманда, қазақ атаулы көшпелілер, әлі қазақ елі атанбағандығын, қазақ хандығын құрмағандығын назарға алсақ, қазақ атаулы рулар ол кезеңде ноғайлы атымен жүрген болып табылады. Сол кезеңге жататын батырлар жырын алып қарасақ, мысалы Ер Тарғын, Ер Көкше оның ұлы Ер Қосай және тағы басқа батырлар жырында ноғайлы сөзі жиі ұшырасады, қалай болғанда да ноғайлы елінің батырлары болып шығады. Олай болса, бұл қазақ атанған ноғайлының өзге ноғайлыдан бөлінбеген кездегі батырлары болып табылады [8, 40 б.]. Демек, қазақ пен ноғайдың түбі бір халық екендігі, бір-бірімен аралас-құралас өмір сүргендігі жыр жолдары куәлік етеді. Тоқтаусыз жүргізілген соғыстарға, Ресей

империясының басқыншылық саясатына байланысты ноғай елінің бір бөлігі Ресей құрамына, енді бір бөлігі қазақ халқының құрамындағы Кіші жүз тайпаларымен араласып, сіңісіп кетті.

Ақжол батырдың өлімінен кейін ұланғайыр аумақты билеп отырған Әбілқайыр ханның әділ үкім шығармауы салдарынан, Керей мен Жәнібек ханның маңайына топтасқан көптеген қазақтың рулары мен тайпалары Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жетісу жерін иемденіп отырған Моғолстан хандығына қарай бет алады. Осы кезде үдере көшкен халқының мұң-мұқтажын жоқтаған, халық тілегін жеткізуші ақын-жыраулардың бірі – Асан Қайғы еді. Ол сұңғыла шешендігі мен қайтпас қайсарлығының арқасында қасқайып тұрып Жәнібек ханға мына өлең жолдарын арнайды:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда да кеңес қылмадың [9, 40 б.].

Осылайша Асан Қайғы Жемнен, Ойылдан, Еділден көшкеніне наразылық білдіре отырып, сол кезеңнің бет-бейнесін және қазақ елінің тарихын түбегейлі өзгерткен оқиға Қазақ хандығының құрылған кезін көз алдымызға елестетеді.

Қазақ хандығының өз алдына жеке отау тігіп, тәуелсіз дәрежеде өмір сүруі оңайға соқпады. Хандықтың құрылуы қарсаңында қазақ халқының негізін құрайтын көптеген ру-тайпалар моңғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің құрамында болды. Қазақ ру-тайпаларының басын қосып, Керей мен Жәнібек хандар Жетісу жерінде хандықтың алғашқы туын тікті. Бүгінгі таңда, отан тарихын зерттеуші ғалымдардың арасында - Қазақ хандығының құрылу мерзімі жөнінде нақты бір шешімге келе алған жоқ. Қалай болғанда да XV ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы дербес түрде тәуелсіз саясат жүргізгендігі, тәуелсіз хандық болғандығы сонымен бірге жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, саяси жағынан ықпалын жүргізген күшті мемлекеттің біріне айналғандығы ақиқат.

Қорыта келгенде, қазақ халқының бай әдеби-тарихи мұралары бар. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бір-бірін толықтырып отырады, екеуі егіз ғылым іспеттес. Халық ауыз әдебиетінің негізін құрайтын мақал-мәтелдер, эпостық, лиро-эпостық жырлар, би-шешендердің нақыл сөздері атадан балаға ауызша жетіп, мұра ретінде қалдырылып отырған. Ғасырлар мерзімінен сыр шертетін жыраулардың мұралары жетіп артылады. Олардың айтып кеткен толымды ойлары қанша уақыт өтсе де, бүгінгі таңда құнын жоғалтқан емес және әдебиетіміздің алтын қорында сақталып тұрған рухани құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Ежелгі ата-баба дәстүрлерін, халықтың басынан өткен сан мыңдаған тарихын, әдет-ғұрыптарын жалғастырушы және қарапайым бұқара халықтың ортасында өмір сүріп, хан сарайында қызмет атқарумен бірге, жалынды жырлары арқылы хандардың жіберіп отырған қателіктерін түзеп, мәнді де мағыналы өлеңдері арқылы өсіп келе жатқан ұрпақтың санасын түзеп, қарапайым халық пен хан арасын байланыстырушы қызметті атқарған – жырау бабаларымыз еді. Олардың бойынан бір емес бірнеше дарындылық қасиеттерді байқауға болады. Мемлекеттілігіміз сақталып тұрған заманда, яғни хандар билігі кезінде, қоғам өмірінде ханнан кейінгі басты лауазымды тұлға-жырау болды. Маңызды орынға ие тарихи оқиғалар, жырауларымыздың өлең, жыр жолдарында бейнеленді. Ұлттық тарихымыздың алтын төрінен орын алатын жыраулардың шығармалары мен еңбектерін насихаттау жұмыстарын тыңғылықты түрде қолға алып, жүйелі жұмыстар жүргізу, бүгінгі қоғам алдындағы негізгі міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. XIX мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. – Алматы: 1933 ж. – 17 б.

2. Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат. 1996. – 78 б.

3. Марғұлан Ә.О. Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы. // М.О. Әуезовтің 60 жылдығына орай мақалалар жинағы. – Алматы, 1959. – 73 б.

4. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы. –127 б.

5. Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет //Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы.10 томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. – Алматы: Қазақпарат, 2008 ж. – 208 б.

6. Бабалар сөздігі 100 томдық, 85-том. – 139 б.

7. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы, 1971 ж. – 7 б.

8. Сейфуллин С. Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары. – 40 б.

9. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008 ж. 1-том. – 40 б.

ӘӨЖ 987
ГРНТИ 03.00.09

Г.Батырбекқызы[1]

[1]*Phd, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,*
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы,
Шымкент қ., Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛА ТҰЛҒАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ұлт қайраткерлерін зерттеудің теориялық-әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Отан тарихының мазмұнында тарихи тұлғатану мәселесі ерекше орын алады. Кеңестік билік жүйесіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын зерттеу мен оқыту Ұлы дала тұлғаларын дәріптеуде маңызды болып саналады. Қазіргі таңда тарихи сана қалыптастыру мақсатында тарихи тұлғатану бағыты Қазақстанның қазіргі заман тарихы пәнінің мазмұнында оқытылады. Кезінде жазықсыз жазаланған белгілі халқымыздың ұлдарының өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады, өйткені тарихты тұлғалар жасайды. Қазақстанның қазіргі заман тарихындағы ұлы тұлғалардың өмірлік қызметінің тарихы қазақстандық отаншылдықты қалыптастыру факторларының бірі болып табылады. Өз заманындағы ұлы тұлғалардың өмірі мен қызметін зерделеу мәселесі ерекше мәнге ие болмақ. Бұл тұлғалар тек тарихты жасап қана қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оның жетекшісі бола білген.

Түйін сөздер: Кеңестік билік, тарихи тұлғатану, қазақ зиялылары, Отан тарихы, тарихнама, әдіснама, тәуелсіздік.

Батырбеккызы Г.[1]
[1]*Phd, старший преподаватель*
Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Аннотация

В статье рассмотрены теоретико-методологические проблемы исследования национальных деятелей. Особое место в содержании отечественной истории занимает проблема исторической персоналии. Изучение и преподавание общественно-политической деятельности и творчества казахской интеллигенции в системе советской власти является важным для популяризации персоналии в Великой степи. В настоящее время для формирования исторического сознания курс исторической персоналии изучается в содержании предмета современной истории Казахстана. Изучение жизни и деятельности великих

личностей известного народа, которые в свое время были невинно наказаны, является одной из главных целей в истории, так как историю делают личности. История жизни и деятельности великих личностей в современной истории Казахстана является одним из факторов формирования казахстанского патриотизма. Особое значение приобретает вопрос изучения жизни и деятельности великих личностей ушедшего времени. Эти лица не только создавали историю, но и сохранили культурные ценности, нравственные принципы и традиции казахского общества, став его лидерами.

Ключевые слова: Советская власть, историческая личность, казахская интеллигенция, Отечественная история, историография, методология, независимость.

G.Batyrbekkyzy
Phd, senior lecturer at South Kazakhstan state University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF STUDYING THE PERSONALITY OF THE GREAT STEPPE

Abstract

The article deals with theoretical and methodological problems of research of national figures. A special place in the content of national history is occupied by the problem of historical personality. The study and teaching of social and political activities and creativity of the Kazakh intelligentsia in the Soviet system is important for popularizing the personality of the great steppe. The article deals with the origin of the Kazakh genera of the Senior Zhuz: saryuysun, Dulat, Alban, Suan, ysty, Shapyrashty, Oshakty, Sirgely The study of the lives and activities of the sons of a famous people who were innocently punished at one time is one of the main goals for history, since history is formed by individuals. The history of the life activity of great personalities in the modern history of Kazakhstan is one of the factors of formation of Kazakhstan patriotism. Of particular importance is the question of studying the life and work of great personalities of their time. These individuals not only created history, but also preserved the cultural values, moral principles and traditions of this society, becoming its leader.

Key words: Soviet power, historical figure, Kazakh intelligentsia, history of the motherland, historiography, methodology, independence.

Тәуелсіздік жылдары Отан тарихының мазмұны тақырыптық жағынан да, теориялық-әдіснамалық жағынан да жаңа мазмұнмен байытылды. Тұтастай тарихи кезеңдердің тарихы мазмұндық жағынан толықтырылды немесе жаңа теориялық-әдіснамалық бағалауға ие болды. Отандық тарих ғылымының бұл жетістіктері еліміздің тәуелсіздік жағдайында тарихи сана қалыптастыруда ұстанған саясатының нәтижесінде ғана мүмкін болды.

Соңғы жылдары отандық тарихта жаңа мазмұн алған саланың бірі – тарихи тұлғатану деп білеміз. Тұлғатану ғылыми бағытының бүгінгі таңда әдіснамалық негіздері дамып келеді. Осы бағыттың негіздерінің бірі ретінде жеке тұлғалар арқылы танылатын мәдени, саяси, ұлттық, рухани құндылықтардан туындаған көзқарастардың тұтас болмысы қарама-қарсылықтардың бірлігі заңдылығы бойынша зерттеліп, ол құбылыстарды тұлғаландыру арқылы сипатталуында. Осылайша, қоғамдық-саяси қайшылықтардың сырын ашуда ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі біздің жұмысымыздың нысаны болуы орынды [1].

Кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасаған қазақ зиялыларының қызметтері тарих үшін де, бүгінгі замандастар үшін де шынайы болуы тиіс. Тарихи тұлғатану – аса күрделі сала болып саналады. Сол заманның қайраткерлері тарихи қалыптасқан өз қағидалары мен ұстанымдары бар тұлғалар. Интеллектуалдық тарих осы қағидалар мен ұстанымның қатаң сақталуын талап етеді [2, 21 б.].

Сонымен, тарихи тұлғатанудың басты шарты оның деректік негізінің болуы. Егер де деректік негіз болмаса кез келген қайраткерді тарихи оқиғалар мен құбылыстардың әрекеттесуінде тұлғаландыру мүмкін емес. Ал тарихтың дерексіз жазылмайтындығы сияқты тұлға да тарихи деректерсіз тарих мазмұнынан өз орнын таба алмайды.

Еліміздің тәуелсіздік жылдарында тұлғатанудың әдіснамалық мәселелеріне байланысты, әсіресе деректанулық тұрғыда едәуір ғылыми-зерттеу жұмыстар жасалды. Осылардың барлығы осы қайраткерлердің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін айғақтайтын деректік базаның ғылыми қалпына келтіруіне және ғылыми айналымға ұсынудың мүмкіндігінің негізі болды.

Ал кеңестік тарихнамада таптық-партиялық ұстанымдар мен коммунистік идеология мақсаттарына сай жып-жылмағай етіп тұлғаландырылған қайраткерлердің қан-сөлсіз бейнелеріне де жаңадан ғылыми айналымға ұсынылған деректердің көмегімен «жан бітіріп», олар да тарихи танымның толыққанды нысанына айнала бастады [3].

Кеңестік құрылыстың жоғары сатысына көтерілген ұлт қайраткерлерінің шынайы түрде тұлғалануы егемендік алғаннан кейін салыстырмалы түрде жақында ғана қолға алынды деп айта аламыз. Өйткені, кеңестік тарихнамада осы қазақ зиялыларының тарихи үдерістегі атқарған рөлі мен тарих сахнасындағы алатын орны тиісті деңгейде қарастырылмаған еді. Аталған мәселенің объективті және субъективті себептері тарихта орын алды. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың басындағы ұлт қайраткерлерінің өздерінің идеялас жолдастарымен бірге «Үлкен террордың» құрбанына айналуы. Сол себептен, олар құқықтық тұрғыда 1956-1958 жж. ақталғанымен саяси тұрғыда ақталмағандары ғылыми олардың тұлғалануларын кешіктірді.

Кеңестік құрылыстың жоғары сатысына көтерілген қайраткерлердің зерттелмеуінің екінші бір себебі, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне қатысты деректердің басқа елдің архивтерінде, тіпті көпшілігі жабық архивтерде жинақталуына байланысты отандық зерттеушілерге қолжетімді болмауы еді. Әсіресе, Мәскеуде қызметте болған қайраткерлерге қатысты деректер негізінен олардың қызметіне байланысты шетелдік архивтердің қорларында жинақталған.

Қазақ зиялыларының Түркістан өлкесінде кеңестік биліктің жоғары сатысына көтерілуі объективті және субъективті факторларға байланысты өрбіді. Түркістандағы этнос аралық және конфессиялық турғыда қазақ этносының арасынан Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төреқұлов сынды Мәскеуде білім алған еуропалық үлгіде, осындай тұлғалардың саясатқа келуіне қаншама факторлардың ықпал етуінен болды.

Тарихи тұлғатанудың қағидаларына нақтылық беру үшін большевиктер көсемі В.И. Лениннің өзіне тән категориялықпен: «Пролетариатқа саяси қайраткерлердің тірісі және өлісі туралы да шындық керек, өйткені саяси қайраткер атына шын мәнінде лайық болғандардың тәні бақилық болса да олар саясат үшін өлмейді» [4] – деген тұжырымын ондай шындық тек партиялық номенклатураның қолындағы көзсіз қаруға айналған пролетариат үшін ғана емес, жалпы тарихи таным үшін де қажет деген түзетулермен қуаттауға болады.

Қайраткерлердің өмірбаян парақтарын ақтара отырып, олардың дүниеге келуі мен азамат болып қалыптасуының динамикасында оларға ықпал еткен екі факторды атап өтуге болады. Біріншіден; кеңестік билікке тартылғанымен бұл қайраткерлерге ислам дінінің құндылықтары бейім болып, дәстүрлі қоғамның мәдени-шаруашылық тұрпатын заманауи нарықтық қатынастармен ұштастырғанында, сол әлеуметтік ортаның өнегесімен қалыптасқанында. Екіншіден; қоғамдық-саяси реформалар дәуірінде саналы қызметтерін ұлттық-демократиялық «Алаш» қозғалысына араласудан бастап дәстүрлі қоғам салтымен өмір сүрген ұлттарды апатты жолмен болса да, қазіргі заманғы өркениетке жеткізген коммунистік идеяға қызмет етумен ұштастырды. Осы екі фактор ұлттық элитаның бүкіл қоғамдық-саяси қызметтері мен ғылыми-педагогикалық шығармашылықтары өне бойларын өрлеп, одақтық деңгейде танылған тұлғалық болмыстарын айқындады.

Ендігі кезекте осы қайраткерлердің өмірбаянына шешуші ықпал еткен факторға тоқталамыз. Осыған байланысты басын ашып айтатын ақиқат – алаштық және коммунистік идеялар, Алашорда мен кеңестік билік бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар болғандығы. Алаштық идеяның өзегі – бүкіл қазақ халқын тұтас ұлт ретінде қабылдаған, ал коммунистік идеология таптық белгілерге басымдық берген болатын. Демек, мазмұны мен мақсаты бір-бірімен тоғыспайтын осы екі ағымның өкілдерін бір ғана тәсілмен бағалауға болмайды және олардың қызметін біржақты қарастыру шынайы тарихтың өлшемдеріне сыймайды. Оның нәтижесі тарихи танымды шатастыруға қызмет жасайды. Тарих өз сөзін қашанда ақиқатқа негіздеп айтады. Осыған байланысты М.Қойгелдиевтің «Кеңестік билікке альтернатива бар еді. Ол Алашорда үкіметі болатын» [5], – деген тұжырымы, зерттеушілердің әдіснамалық тұрғыда барынша сергек болу қажеттігін еске салады.

Соңғы жылдары ғылыми айналымға ұсынылған Алаш қозғалысының деректері мен құжаттарына жасалған талдаулар кеңестік биліктің жоғарғы эшелонында қызмет жасаған бірқатар тарихи тұлғаларымыздың саяси қызметін Алаш қозғалысымен байланыстырғанын құжаттық деректер негізінде ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Большевиктік биік лауазымдарда қызмет жасағанымен ұлттық құндылықтарды алға салған, алаштық демократиялық идеялардан алыстамаған, кеңестік саясатты ұлттық

мүддемен ұштастыруға әрекет еткен кеңестік билікпен ымыраға келген тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін талдау таным теориясы тұрғысында күрделі мазмұн алады.

Ақпан революциясынан кейінгі ұлт зиялыларының саяси қызметтегі алғашқы қадамдары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов есімдерімен байланысты. Ұлттық элитаның көшбасшысы Ә.Бөкейханов бастаған бір топ ұлт зиялылары 1917 жылғы ақпан төңкерісінің ізін ала қазақ даласына қалыптасқан жағдайдың мән-жайын баяндап Минск қаласынан елдегі игі-жақсыларға жеделхат жолдаған. Жол таба алмай абдыраған ұлт-азаттық қозғалысқа тың бағыт сілтеген Минскідегі майданның қара жұмысына алынғандар арасында Ә.Бөкейхановтың басшылығымен қызмет істеген жеделхатқа қол қоюшылардың барлығы да 1917 жылы құрылған Алаш партиясының мүшелеріне айналды [6].

Ә.Бөкейхановтың өз төңірегіне пікірлестерін топтастырып, мүдделестер тобын құрып, қатардағы көп міндеттерден ең бастысын ажыратып алатын көсемге тән саяси көрегендігін бөліп атаймыз. Соған сай Әлихан мен Нәзір, Мыржақып пен Сұлтанбек, Әлихан мен Тұрар, Тұрар мен Сұлтанбек, Тұрар мен Санжар, Санжар мен Нәзір қатынастарына ерекше назар аударуға болады. Олардың 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыстан кейін түйіскен тағдырлары ұлттық мүддеге құрылған саяси қызметтеріндегі ынты-мақтастыққа ұласты. Бұл ағалы-інілі сыйластық кейінде өз жалғасын тапты. Мәскеуде басшылық қызмет-те жүрген Т.Рысқұлов пен С.Асфендиаров Орталық биліктің ұлт саясатының кейбір мәселелеріне жігерлі қарсылық көрсетті.

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді», – дей келіп, оның екі қырын атап көрсетеді. «Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» [7] деген тұжырымы болашағынан үлкен үміт күткен ұлт зиялыларының екі тобы: біріншісі Алаш қайраткерлері, екіншісі кеңестік үлгідегі қайраткерлер еліміздің тәуелсіз ел атануына аянбай еңбек еткендерін бүгінгі ұрпаққа насихаттау қажет. Оның мәні – ұлттың рухани жаңғыруы деп білеміз.

Отандық тұлғатануда кеңестік үлгідегі қайраткерлерді зерттеу бағытының дамуына кең ғылыми және саяси мүмкіндіктерге жол ашылды. Қазіргі кезде мемлекеттік дамудың бағдарына алынған рухани жаңғыру үдерісі тарихи жадымызды жаңғыртумен тікелей байланысты. Өтпелі тарихи кезеңдердегі қоғам өміріндегі өзгерістер билік басындағы жеке тұлғалардың қызметімен тығыз байланыста қаралатындығы белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, ұлт зиялылары тұтас тарихының аса жауапты да шешуші кезеңінде саяси билікпен бірге саяси жауапкершілікті өз мойнына алды. Үлкен жауапкершілікпен мемлекет құруға араласып, осы мақсат үшін тер төгіп күресіп келді. Міне, осылай бұл тарихи мақсат тәуелсіздікке жеткеннен кейін өмірлік шындыққа айналды.

Тәуелсіздік жағдайында қоғамдық ойдың құрылымындағы түбірлі өзгерістер көп мәселелерге жаңаша қарауды талап етеді. Осыған байланысты «Постмодерн жағдайында кәсіптік тарихнама мен бұқаралық тарихи сананың өзара ықпалдастық сипатына ой жүгірткенде мынаған баса назар аудару керек; біріншіден, өткен мәдени кезеңнің ерекшелігіне, екіншіден, жаңа жағдайдағы кәсіптік тарихнама-ның өзекті міндеттеріне» [8], – деген мәселелер отандық тарихшылар үшін де жат емес деп білеміз. Әрине, бұл аталған факторлардың өзара ықпалдастығын жоққа шығару қиын. Содан да посткеңестік кезеңдегі Қазақстан үшін ерекше қызығушылық туғызған тарих ғылымының алдында тұрған міндеттер-дің бірі – халықтың тарихи өмірін зерттеу, нақтырақ айтқанда ұлттық сәйкестікті қалыптастыру. Бұл міндеттердің де іске асырылуының өзіндік қиындықтары бар.

Соңғы жылдары Отан тарихында батыл концептуалдық зерттеулер жасалынуда. Соның арқасында жекелеген субъективті, кәсіби ұсыныстармен бірге жалпы адамзаттық құндылықтарға сай ғылыми мектептер қалыптасуда.

Көптеген тұлғалардың қызметі белгілі бір адамдар тобының, сословиенің, таптың, партияның мүдде-сін танытуға арналуына байланысты «жеке тұлға кімдердің мүддесін, неге олардың мүддесін және қандай тәсілдермен қорғады?» деген сұраққа жауап іздестірілуі қажет. Көп жағдайда тарихи тұлғаның есімі ғана, онда да даңқы мен дақпырты аталып, тарихи мазмұн біржақты сипат алады. Тарихта кейбір тұлғалар бір идеяның немесе бір қоғамдық-саяси құрылыстың ғана жолын қуумен шектелмеуі күрделі мәселеге айналады.

Тұлғатанудың басты мәселесі тұлғаларды жан-жақты бағалау. Біржақты мақтау немесе біржақты қаралау – тарихтың мазмұнын ашуға кедергі болмақ. Демек, кеңестік үлгідегі ұлт зиялыларының оның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығының тарихы шынайы тарихи деректермен қалпына

келтірілгенде Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төреқұлов сынды қайраткерлердің тарихи дамудағы атқарған рөлі мен тарих мазмұнынан алатын орны ақиқат болып, тарихи танымда орнығады.

1920 жылдың екінші жартысы мен 1930 жылдарда басқару ісіндегі саяси диктатураның күшеюі тарихи зерттеулердің ақсауына әкелді. Тәуелсіздікті алуға атсалысқан қайраткерлерге қарсы кеңестік идеология ашық сенімсіздік жариялады. Осы кезде Алаш қозғалысының «объективті-революциялық рөлі» жайында Ақпан революциясынан кейін оның «контрреволюциялық қайта тууы» деген тезис қалыптасты. XX ғасырдың 30-жылдары Қазақстанда үстемдік алған жаппай қуғын-сүргін саясатының шеңгеліне ұлттық интеллигенция алдымен ілінді. Ал ресми өкімет органдарының XX ғасыр басындағы ұлттық мәселелерді жабық деп табуы бұл кезеңді зерттеуге 80-жылдардың соңына дейін мүмкіндік бермеді. 1933 жылы Қазақ марксизм және ленинизм ғылыми-зерттеу институтында қазақ халқының тарихындағы Алашорданың контрреволюциялық қызметінің жағымсыз рөлі туралы айтыс-тартыс жинақ болып басылып шықты.

1935 жылы С.Брайнин мен Ш.Шафироның [9] еңбегінде аймақтағы ұлт-азаттық қозғалыс тарихында таптық әдісі көрінетінін баяндайды. 1940 жылдардан және 1980 жылдың екінші жартысына дейін бұл мәселе жайындағы көзқарас, дерек базасының кеңеюіне қарамастан, зерттеушілер бұрынғы берілген баға мен шешімдерге сүйенді. Ал, 1970-1980 жылдардағы зерттеушілердің бұл кезеңдегі «социалистік реализм» тұрғысынан маркстік-лениндік әдістемесімен жазылған монографияларында негізінен Қазан төңкерісін дәріптеу, Қазақстанда кеңес өкімет құрылуы, азамат соғысы кезіндегі большевиктердің ұлттық аймақтардағы жетекшілік рөлі және т.б. ерекше сипатталды.

Сонымен қатар, Алаш қозғалысының лидерлері мен өкілдерінің 1920-жылдары басылған еңбектерінің ерекшелігін атап өту керек. Олар партиялық билік үстемдігі нәтижесінде өз еңбектерінде ұлт-азаттық қозғалыс туралы бар шындықты көрсете алмады. Өйткені, билеуші өкіметке қарсы тұру керек еді.

Соңғы кездері тұлғатану мәселелері туралы ғылыми әдебиеттердің көптеп басылуы, тарихи ойдың, зерттеудің одан әрі дамуына жағдай жасады. Зерттеудің мақсаты – қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметі, қос төңкеріс пен азаматтық қарсыласу жылдарындағы саяси күштердің тоғысуы жайлы еңбектер арқылы жауап іздеу. Кеңес кезеңіндегі және тәуелсіз кезеңдегі пікірлердің әртүрлілігі және қайшылығы қызығушылық тудырады. Тақырыпта зерттеу міндеттері тарихнамалық талдауы жүзеге асыру болып табылады.

Кеңестік үлгіде қызмет жасаған қайраткерлер Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет болып жабысқанын жан-жүрегімен сезеді [10]. Кеңес Одағының ыдырауына негіз қалаған «қайта құру» жылдарынан бастап қазақ халқының XX ғасыр басындағы саяси лидерлерінің Отан тарихындағы орны мен рөлін айқындауға деген қызығушылық басталды. Бұл дегеніміз Кеңес өкіметінің құлдырауынан кейін, қазақ халқының қайраткері ұлттық тәуелсіздік үшін күрескен Түркістан қазақ элитасын зерттеуге мүмкіндік пайда болды. Қазақ қоғамының өзінің ұлттық бірегейлігі мен мүддесін қорғауға саяси бастаушы күштің әзір екендігі, және осы топпен кеңестік билік есептесуге мәжбүр болды.

Тарихи тұлғатану бағытында жүргізілген зерттеулерде түркістандық этноэлита өкілдері деректік негізде зерттелгенімен, Н.Төреқұловтың қоғамдық-саяси қызметінің Мәскеулік кезеңі қамтылмады. Қазақстанның қазіргі заман тарихында тұлғаландырудың теориялық-әдіснамалық басты бағыты және сыннан өтуі бағалау өлшемдерінің болмағандығынан тарихи тұлғаны түбегейлі болмысымен емес, дара, жалпы мақсатта жұмыс жасайтын кішкентай танымдық танытумен ғана шектеледі. Осы жағдай көбінесе оқырман жұртшылығына тұлғаның өзі таңдаған сипатын ұсынып, тарихи шындықтан алшақтап кетеді.

Компартияның тарихи мектептерінен шыққан тарихшылардың көбісі бостандық аумағында тұлғатанудың мәселесі таптық-партиялық ұстанымдардан қайта алмады. Тәуелсіз тарихи сананы қалыптастыру, онымен қоса рухани жаңғыруды, ерекше атап айтқан ғалым академик М.Қозыбаев [11]. Ол Отан тарихында тарихи қайраткерлерді тұлға ретінде қарастыру жеткілікті зерттелмеген мәселе деп бірнеше рет айтқан. Осы күнге дейін дара тұлға мен бұқара халық арасында қарым-қатынас әлі де толықтай ашылған жоқ.

Қоғам және мемлекет қайраткері дегеніміз – қатардағы қызметкердің атақ, данқына дейін кішірейген болатын. Олар өз мүддесін халық мүддесімен қабыстырып, жоқтан бар жасаушы шығармашылық жасампаз адам, ол өзінің елінің өркендеуіне барынша ат салысқан тұлға. Қазақстанның тарихы әртүрлі кездейсоқ тұлғалармен толы, ал тарихи жасампаз тұлғаларды өз дәрежесінде зерттеу керек. Тәуелсіз мемлекет тұғырында ұлт тарихының мазмұнын жаңарту тұрғысында осы көзқарас көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлеріне тікелей қатысты деп ойлаймыз.

Тарихи тұлғатануда қазақ зиялыларының XX ғасырда өз деңгейінде зерттелмеуінің сыры олардың ұлтшылдығы еді, бұл қасиеттері олардың қиын да қатерлі тағдырында ізін қалдырған қасіретке айналды.

Партиялық мүддені ұлттық мүддеден жоғары қойған елжандылығы аталған қайраткерлерді, Алаш зиялыларын саяси қуғын-сүргінге түсірді, ал қазіргі тәуелсіз тарихи сана осы тұлғаларды жоғары деңгейде ұлықтауға негіз болуда.

Бұл мәселеге қатысты тарихи тұлғатануға нақты ғылыми баға берудің объективті өлшемдерге сүйеніп ХХ ғасыр басындағы кеңестік үлгідегі қайраткерлердің ұлттық мүддеге, өз ұлтына қарсы әрекеттер жасады ма? деген сауалға қолымызда бар ғылыми айналымда жүрген немесе енді ұсынылып жатқан деректерді талдау арқылы жауап беруге болады.

Бұл қайраткерлер өздерінің деректерінде кеңестік билікке ыңғайланып, жасырын қалдырған кейбір мәселелері бар. Кеңестік билікке араласқан қайраткерлердің барлығы өз қолдарымен толтырған жеке парақтарында өмірі мен қызметінің кейбір тұстарын жасырын қалдырған, немесе аздап өзгертіп берген. Осы жерде атап айтатын мәселе ол Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төреқұловтардың Алаш қайраткерлеріне жақын болғандықтарын жасырғаны. Кеңестік биліктің жоғары сатыларында қызмет істеген жас ұлт зиялылары Алаш қозғалысының қатысушыларын өз қамқорлықтарына алды және алаштық идеяларын кеңестік билік тұсында ары қарай жалғастырды [12].

Тоталитарлық билік дәстүрлі қоғамның әкімшілік институттары мағынасын мойындамады. Билік органдар, билеу элитасы жергілікті және Орталық басқару орындары бастықтарының ең үлкен бөлігі билік басқарушыларының дәстүрлерін жалғастырды. Жаңа қоғам мағыналық жаңғыруды бастан кешті. Тоталитарлық билік қоғамында басқарушы органдардың басын құрған бұл шенеуніктердің ең маңызды рөлі екі қоғамның арасын байланыстырушылығы [13]. Бұл тарихи миссияларды орындаушылар кеңестік қоғамдағы ұлттық элита өкілдері болды. Міне осылардың қатарында М.Тынышпаев, С.Асфендиаров, С.Сәдуақасов, Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов және т.б. көптеген қайраткерлер кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылды. Олардың барлығы Түркістан өлкесінің жоғарғы басқару органдарында түрлі қызметтер жасап, жаңа қоғамның, қазақ халқының құндылықтарын қалыптастыруға ықпал жасады. Осылар партиялық билікті ұлт идеясына қызмет жасауға пайдалануға ықпал еткен дара тұлғалар.

Қорыта айтқанда, отандық тұлғатануда кеңестік биліктің жоғары эшелонында саяси қызметтің жоғары сатысына көтерілген қайраткерлердің қоғамдық-саяси тарихын зерттеуде кең ғылыми және саяси мүмкіндіктерге жол ашылды. Қазіргі кезде мемлекеттік дамудың бағдарына алынған рухани жаңғыру үдерісі тарихи сананы жаңғыртумен тікелей байланысты. Кеңестік билік жүйесіндегі елжанды, мемлекеттшіл тұлғалардың саяси қызметі мен мәдени шығармашылық өнегесі елдің игілігіне айналып, тарихи жадынан берік орын алуы тиіс. Қазіргі таңда бұрын зерттеуге тыйым салынған ұлттық тарихтың құндылықтары терең талдау арқылы ой елегінен өткізіліп, өзінің лайықты бағасын алуда. Осы шындықты халқымыз тек тәуелсіздігін алған сәттен бастап оқып, білуге мүмкіншілік алды. Бүгінде өз тарихымызды жан-жақты білу және зерделеу, тәлімінен үйрену, одан сабақ алудың болашақ үшін маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Блок М. Аполлогия истории (или ремесло историка) / пер. с фр. – Таллин: Ээсти раамат, 1983. – 184 с.*
2. *Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғг.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400 б.*
3. *Омарбеков Т. Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.*
4. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - изд. 5-е. – М.: Политиздат, 1973. - Т. 20. – С. 8-9.*
5. *Қойгелді М. Азаттықтың бізге берген ең үлкен сыйы – еркін ойлау // https://www.inform.kz/kz/mambet-koygeldi-azattyktyn-bizge-bergen-en-ulken-syyy-erkin-oylau_a3084054*
6. *Батырбекқызы Г. Назир Торекулов и национальная интеллигенция в период освободительного движения 1916 года // Ә. Бөкейхан және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері. – Алматы, 2016. – Б. 73-77.*
7. *Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017, сәуір - 12.*
8. *Коллигвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / пер. Ю.А. Асеева. – М.: Наука, 1980. – 488 с.*
9. *Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. – 1935.*
10. *Konuralp Ercilasun. Tarihten Gunumuze Dogu Turkistan. - Ankara Milli Dusunce Merkezi, 2013. – 15 p.*
11. *Қозыбаев М. Шығармалары.– Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. - Т. 6. – 328 б.*
12. *Абжанов Х.М. Россия в судьбах казахской интеллигенции // Алаш-АЛЖИР. – Астана: Сарыарка, 2011. - Т. 1. – С. 48.*
13. *Исмаилов А. Из истории южных областей Казахстана. – Шымкент, 2006. – 240 с., с. 220.*

ӘОЖ 93/94

МҒТАР 03.20

Г.Б. Идрисова[1], Б.К. Танатаров[2]

[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты, Түркістан қ., Қазақстан
[2]Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы Тараз қ., Қазақстан

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамы тарихының көкейкесті мәселелері, оның идеялық мазмұны, саяси-әлеуметтік құрылымы, ұлттық құндылықтары талданады. Дәстүрлі қоғамның тарихи сана және ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын құндылықтарды қалыптастырудағы орны мен рөлі анықталады. Дәстүрдің трансформациялануы арқылы дәстүрлі қоғам құрылымын жан-жақты зерттеу мәселесі баяндалады. Дәстүрлі қазақ қоғамының қайта құрылуының тарихи шарттары мен экономикалық және мәдени алғышарттары қарастырылады. Тарих пен мәдениеттің өзегін құрайтын ұлттық дүниетанымды, рухани қайнарларды қайта қалпына келтіру идеялары анықталған. Дәстүрлі қоғамды зерттеу методологиясы арқылы тақырыпты жан-жақты қарастыруға және мәселелерін зерттеуге негізделген. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер рухани мәдениеттің жаңаруына, оның идеялық қайта құрылуына ықпал етеді. Бұл идеялық және теориялық дамуы тәжірибесінің екі элементі де, ұлттық өзіндік сананың өзіндік ерекшеліктері жинақталғандығы көрсетілген.

Түйін сөздер: жаһандану, рухани трансформация, тарихи үрдіс, идеология, дәстүрлі қоғам, ұлттық құндылықтар, ұлттық сана.

Идрисова Г.Б.[1], Танатаров Б.К.[2]
[1]PhD докторант Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи, г. Туркестан, Казахстан
[2]старший преподаватель Таразского государственного педагогического университета г.Тараз, Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы традиционного казахского общества. Показан анализ его идейного содержания, социально-политической структуры, национальных ценностей. Определены роль и место формирования ценностей, являющиеся основой исторического мышления, национальной культуры традиционного общества. Определены проблемы всестороннего исследования структуры традиционного общества путем модернизации традиций. Выявлены идеи восстановления национального мировоззрения, духовных источников, которые являются ядром истории и культуры. Рассмотрены исторические условия, экономические и культурные предпосылки трансформации традиционного казахского общества. Социально-экономические перемены способствуют обновлению духовной культуры, ее идейному перевооружению. Он основан на всестороннем изучении темы и изучении проблем с помощью традиционной методологии социальных исследований. Социально-экономические изменения способствуют обновлению духовной культуры и ее идеологической трансформации. Показано, что оба элемента практики идеологического и теоретического развития имеют особенности национального самосознания.

Ключевые слова: глобализация, духовная трансформация, исторический процесс, идеология, традиционное общество, национальная ценность, национальное сознание.

Idrısova G.B. [1], Tanatarov B.K.[2]

[1]International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi PhD student, Kazakhstan, Turkestan
[2] Senior teacher of Taraz State Pedagogical University, Kazakhstan, Taraz

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE KAZAKH TRADITIONAL SOCIETY

Abstract

The article deals with the problems of traditional Kazakh society. The analysis of its ideological content, socio-political structure, national values is shown. The role and place of formation of values, which are the main historical thinking, national culture of a traditional society, are defined. The problem of a comprehensive study of the structure of a traditional society was determined by traditional modernization. The idea of restoring the national ideology, spiritual sources, which is the cornerstone of history and culture, has been defined. It has been made a historical analysis of research in this direction. The historical conditions, economic and cultural prerequisites for the transformation of traditional Kazakh society are considered.

Socio-economic changes contribute to the renewal of spiritual culture, its ideological rearmament. The worldview basis of this process was education. It is shown that in the educational teachings both elements of the experience of the ideological and theoretical development of mankind and peculiar features of national self-consciousness were accumulated.

Key words: globalization, spiritual transformation, historical process, ideology, traditional society, national value, national consciousness.

Қазақ халқының мыңдаған жылдардан бері үзілмей жалғасып келген этникалық тарихы, оның жалпы түркілік негіздері, рухани-мәдени тұтастығы, қандас туыстығы жөнінде енді-енді жүйелі сөз бола бастады. Тағы бір жағынан, осы бір іс бастағалы бері тарихшылар мен тілші, ақын-жазушылар арасында дәстүрлі қоғамның сипаты мен табиғаты жөнінде бір-бірінен мүлде алшақ, кереғар ауытқулар белең алып, жаңаша қалыптаса бастаған ұлттық тарихи санаға кері әсерін тигізіп жатқаны белгілі. Түрік тарихшысы Баһаддин Өгелдің «Бүгінгі түрік тарихшылдығы» қалай да деректемелерді сүзе қарасыруы, сол деректерге сүйеніп, синтездеу барысын бастан кешуде, деректерді жүйелемей тұрып, ауқымды технологиялық пайымдаулар жасауға болмайтынын білуге тиіспіз.

Күні кешеге дейін ерте Орта ғасыр тарихын зерттеушілердің еңбектерінде бүгінгі Қазақстан аумағында түрік халықтары құрған үлкенді-кішілі мемлекеттік құрылымдарды бір-біріне пәлендей қатысы болмаған, ел билеу дәстүрі қалыптаспаған, жабайылардың кезекті бір қиратушылық соғыстарының себебі мен салдары деп қарауға бейім тұрғандығын жасыра алмаймыз [1,14 б.].

Бұлжымас ақиқаттай көрініп келген осы пікірдің де шикілігі бары кейбір тарихшылар жағынан айтылып қалып жүрсе де, нақты дәлел-айғаққа апарар оңтайлы ғылыми әдіс-тәсіл табыла қоймаған еді. Оның бір себебі – қазақ тарихын қатып-семген таптық-әлеуметтік формациялар баспалдағымен, Еуропалық өлшемдерге салып қарастыруда жатқандығы белгілі бола бастағандығында.

Қазақ тарихы – қазақ ұлтының этникалық, мәдени-рухани өмір-тіршілігінің тарихы. Сондықтан, соңғы уақыттарда әлемдік ауқымды орын ала бастаған «тарихқа өркениеттік тәсіл» арқылы ғана айқындауға болатыны белгілі бола бастады. Өйткені, ұлттар мен мемлекеттер тарихы тек өліспей беріспейтін таптық күрестер, мемлекеттер арасындағы соғыстар тарихы ғана емес еді. Ол алдымен өркениеттер тарихы, әрі өркениеттер арасындағы қақтығысы мен келісімдерінің тарихы болатын. Бұл адамзат ақыл-ойының XX-XXI ғасырларда жеткен жетістігі деуге болады [2, I том, 82 б.].

Орыс тарихшысы Н.Я. Данилевский ол туралы: Бір тұтас әлемдік тарих деген жоқ, тек жекелеген өркениеттер тарихы ғана бар деген қорытынды жасайды. Бұл тұжырымға келісер болсақ әлемдік тарихты уақыт сарабына жіктей отырып, алдымен мәдениеттер мен өркениеттердің бір-біріне тигізген ықпал әсерлерін айқындауға баса назар аударғанда тура келеді.

Қазақ тарихын «өркениеттік тәсілмен» зерделеу дегеніміз - жалпы түркілік «Дала өркениеті» аясында, қазақ халқына тән этникалық ерекшеліктері пайда болған тұрмыс-тіршілігін, отбасылық өмірін, елдік дәстүр-салтын, мемлекет-ел-отан жөніндегі ұғымдары көрнекіленген отбасы – әке – қаған –хан ордасы үштігінің мызғымастығы мен қасиеттілігін - «бір билеуші - бір тәңір» сенімін орнықтырған дүние танымы мен діндік нанымдарын тұтастай алып қарастыру болмақ [3, 182 б.].

Қазақстанның қазіргі жағдайында ұлттық бірлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру ең өзекті мәселенің бірі болып отыр. Барлық ізгі рухани белсенділіктер басылып қалатын жағдайдан шығып,

шынайы еркіндікке қол жеткізу қазіргі жаһанданудың қатаң бәсекелестігі жағдайында саяси, әлеуметтік-экономикалық дербестікпен қатар, рухани тәуелсіздікке ие болуды да қажет етеді. Бұл үшін замана ағымына лайықты сырттан енгізілген соңғы, бірақ барлық руханилықтан жұрдай жалаң технологияларды енгізу жеткіліксіз, мәңгүрттік және маргиналдық жағдайдан арылу үшін ұлт тәрізді күрделі жүйенің қалыптылығын қамтамасыз ететін төлтума тарих пен мәдениеттің өзегін құрайтын ұлттық дүниетанымды, рухани қайнарларды қайта қалпына келтіру арқылы қоғамның өзіндік тарихи санасын қалыптастыру керек. Көп жылдар бойы, кей ортада әлі де көшпелі ел, тарихта жасампаз күйі, әлеуметтік өркениетті құрамдас бөлік өзіндік мәдени-шаруашылық үлгі туғызған, қордалы орта емес, қайта өркениеттің жауы, мәдениеттен шеткері қалған қауым, тарихта алға жылжыған адамзат баласының артынан ерген адамзат есебінен көрсету басым болды. Көшпелі қоғам ешқандай болашағы жоқ, құрып кетуге тиіс өмір салты деп түсіну біздің елімізді қаншама рет бейнетке душар етті. XYIII ғасыр басында халқымыз басынан өткерген дағдарысқа қарамастан өз алдына саяси құрылымы, әлеуметтік ұйымы, этникалық сана деңгейі т.б. институттар қалыптасқан күрделі жүйе ретінде көзге түседі. Қазақ қоғамының бір ерекшелігі оның қандай саласын зерттеуге ден қойсақ та біртұтас, синкретті, бір-бірімен қабысқан жүйелерден тұрады. Сол сияқты билік институтын да өзге жүйелерден бөліп қарауға болмайды. Қазақ дәстүрлі құқықтық ережелерін қолданудың тарихы тым тереңде және оның қайталанбас өз ерекшеліктері ескерілуі керек. Әдет-ғұрып нормалары бір сөзбен айтқанда ұлттық сананың жарқын көрінісі әрі дәстүрлі құқықтық мәдениеттің іргетасын құрайды. Қазақтың “малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы” деген қағидасы әдет-ғұрып нормаларының адамгершілік құндылықтарға басымдық беретіндігін айғақтайды. Көшпелі қоғамдағы құқықтық мәдениет халықтың рухани болмысы мен тұрмыс-тіршілігі және ұлттық салт-санасына лайықталған.

XVIII ғасыр ортасынан бастап сыртқы елдермен жүргізген жаугершілік соғыстардың тынышталуы нәтижесінде халқымыздың этникалық құрылымының тұрақты жүйесі қалыптаса бастады. Бұған сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси процестер де ықпал етті. Дала көшпенділерінің архаикалық және тоқырау туралы көзқарастарынан бүгінгі күнге дейін арыла алмай жатыр. Алайда, өркениет теориясындағы негізгі зерттеу нысандары - адам және қоғам болып негізделген.

Нағыз туыстық тек отбасыларда ғана емес, кішігірім топтар үшін де тәжірибелік маңызды болып табылады. Саяси, әскери, экономикалық және басқа идеологиялық байланыстардың формасы қызмет еткен кезге дейін генеалогиялық туыстық нақты басымдыққа ие болды, сонымен қатар билік пен басқару қатынастарын заңдастырудың тиімді құралы болды. Дәл осы факторлар билікке қол жеткізудің кез-келген жүйесінің негізін құрады. Осыған байланысты, толығымен номадолог А.Хазановтың туыстық қарым-қатынас туралы пікірі әділ болып көрінеді, жеке тұлғаның қоғамдағы орны, ал олардың шығу тегі заңды деп атап көрсетті. Көшпелі қоғамдардағы кеңістіктікті қысқарту әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығына қол жеткізді. Еуразия ауқымында пайда болған көшпелілер мемлекеттерімен этникалық құрылымының негізін құраған рулар мен олардың әрбір мүшелері, бір-бірімен қандас-туыстас болып есептеліп, олардың іс-әрекеттері генеалогиялық тұрғыда реттеліп отырған. Бұл жөнінде халқымыздың этникалық ерекшеліктерін антропологиялық қырынан зерттеген О.Смағұловтың пікірі назар аударарлық. Ол өз еңбегінде: «Ежелгі және осы заманғы Қазақстан тұрғындарына жүргізілген антропологиялық зерттеулер нәтижесінде генетикалық байланыс пен сабақтастықтың үш мың жылға тарта уақыт бойы үзілмегендігін» дәлелдеген» [4, 170 б.] деген тұжырым жасайды.

Қазіргі ғылымда оларды салыстырудың іргелі өлшемдері жоқ. Туыстық тазалық тек арабтар және басқа ұқсас халықтарда кездеседі.

Дәстүрлі қоғамның тарихнамасының әдіснамасы талай рет өзгеріске түсті. Алғашқы кезекте «жаратылысынан бар және өзгермейтін» рулық-тайпалық құрылымы «патриархаттық-рулық уклады болған көшпелі қоғамдарды тапсыз, әлеуметтік жағынан айқындалмаған» деген тұжырым орнықты. Оған мысалы ретінде XIX ғасырда Н.А. Аристовтың, XX ғасырдың 20-жылдарында А.П. Чулошниковтың осындай тұжырымын айтуға болады. Бұндай дәстүрлі қоғамдар отырықшы-егінші елдер мен халықтар жаулап алмайынша, мемлететін өз беттерінше құра алмайды деп қарастырылды. Кеңестік тарихнамада көшпелі қоғамның таптық жіктелуі, көшпелілердің феодалдық даму, феодалдық мемлекеттік сатысына жету мүмкіндігі туралы пікір орнықты, бұл көзқарасты С.П. Толстов дамытты. Б.Я. Владимирцов ғылымға «көшпелі феодализм» ұғымын енгізді. [9, 36 б.]

XX ғ. 30-жылдары Б.Я. Владимирцовтің «Көшпелі феодализм» теориясына байланысты көшпелілердің азаматтық дамуын таптық формациялық тарихпен байланыстыру қалыптасты. Көшпелілердің қоғамдық жүйесімен таптық белгілерді табу, қанаудың болғанын, меншіктің феодалдық белгілерін

анықтау тарих ғылымында XX ғ. 90-шы жж. дейін жалғасты. XX ғ. соңына дейін көшпелі мал шаруашылығынан қол үзбегені анық, екінші жағынан қазақ қоғамының этноәлеуметтік даму барысы бұрынғыдан бөлек. «Бұдан әрі енді қазақтың тарихы жоқ, далалық облыстың бұратана ауыл тұрғындарының ғана тарихы бар». [5, 34 б.]

С.Ж. Асфендияров тарихнамаға пікірсайыс проблемаларының өз түсінігін енгізді. Б.Я. Владимирцовтың «Көшпелі феодализм» деген «сәтсіз» анықтамасымен де келіспеді. Кейінгі кезеңде де «көшпелі феодализм» теориясы сынға алынды. Бірқатар орыс авторларының көшпелі халықтарда «тарих жоқ» туралы, олардың өз дамуында рулық құрылыс пен алғашқы қауымдық шаруашылық деңгейін аса алмағандығы туралы ұлы державалық пиғылдарын да, жергілікті авторлардың қазақ қоғамы тарихы жолының ерекшелігі туралы, онда таптық онтоганизмның жоқ екендігі, «түрік-монғол нәсілінің ұлы рөлі» туралы көзқарастарын да теріске шығаруға орынды әрекет жасай отырып, С.Ж. Асфендияров өз кезегінде саяси тұрғыдан көшпелілер өмірінің келеңсіз жақтарын ерекше атап көрсетті, оның пікірінше, олардың өмірі халық бұқарасын феодалдық-рулық үстем таптың талап-тонауы мен қанауына, рулық бірлестіктер арасындағы қантөгісті күреске ғана толы болған [9, 38-39 бб.]

Ғарифолла Есім қазақ қоғамы мен оның рухани ерекшеліктері жөніндегі қоғамдық ғылымдарда орныққан кереғар түсініктер мен ұғымдардың құндылығы қайта бағалап, дәстүрлі қазақ қоғамы мен оның қазіргі жағдайында таптық-экономикалық формация теориясынан бас тартып, өркениетті өлшем түрлеріне өту туралы тұжырым жасайды.

Дәстүрлі қоғам тарихын игеруге мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында академик Ә.Нысанбаевтың жетекшілігімен елімізге танымал ғалымдардың қатысуымен, қазақ тілінде жарық көрген 20 томдық «Қазақ халқының мұрасы» мен 20 томдық «Әлемдік философиялық мұра»атты еңбегінің методологиялық маңызы зор [5,16 б.].

В.В. Бартольд «Түркі тектес халықтардың ішінде санының көптігімен, жерінің молдылығымен зерттеушінің назарын өзіне айрықша аударған халық – қазақтар» [6,V т. 250 б.] деп айтқанда ең алдымен Ресей ғалымдарының қазақ дәстүрлі қоғамына қатысты деректерінің аса мол екендігін меңзеген еді.

Солай дегенмен, қазақ жерін Ресейдің отарлауының мәдени аспектілері асыра дәріптелді, отаршылдық саясаттың астарлы мүдделері бүркемеленді. Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихына нигилистік көзқарас орнықты. Осы себептер тарихи шынайылықты қалпына келтіріп, ұлттық тарихты қайта бағалауды бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналдырып отыр.

Нақты тарихи айғақтар мен ғылыми деректерге негізделген тарихи үдерістердің даму қисыны мен заңдылықтарына сүйенген методология ғана тарих ғылымының алдында тұрған осы міндеттерді шеше алады. Дәстүрлі қоғамның шынайы тарихын қалыптастыруда біздің еліміздің бірқатар тарихшылары маңызды еңбектер атқарды. Олар тарихымызды, елдік дәстүрімізді танып білуде мәдени мұраларымызды жинастыру мен сараптауда көп жетістіктерге қол жеткізді. Жинақталған мұра мен рухани құндылықтарды ұлттық жаңғыру кәдесіне жарату зиялы қауымға жүктелетін зор міндеттердің біріне айналды. Бұл мәселеге қатысты Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында қазақ қоғамының тарихына қатысты әдіснамалық тұжырымдар жасады. Онда халқымыздың тарихи санасының ерекшеліктеріне «Қазақ болмысының келесі бір ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды» [7, 28 б.] деп баға берілген.

Қоғамда мемлекеттілікті білдіретін шағындалған жүйе ол – ұлттық сана-сезім. Бұл мемлекет тұрғындарының белгілі бір өмір салтының өкілі ретінде этникалық жақындығы негізінде біртұтастығын қамтамасыз етеді. Қазақтардың ұлттық сана-сезімі қалыптасқан іргелі мемлекет екендігі XYIII ғасырда өмір сүрген Бұхар жыраудың «Құлағанға ұқсайды, қазақтың қамал-қорғаны, қазақ деген халқыңнан, батыр шыққан даңқыңнан. Қазақтың абырой-арына, сарп қылған бар күшін» [8, 7 б.] деген өлеңдерінен байқауға болады. Ендеше, қазақ мемлекеттілігінің тарихына терең үңілуге мүмкіндік беретін, дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси институттар тарихын оқытудың қажеттілігі арта түсері сөзсіз. Қазақ топырағында түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген ру, тайпалардың тарих парақтарының қойнауына енгенімен, артына өшпес мұра қалдырып отырғандығының түйінді тұстарын нақты тарихи деректер арқылы түсіндіру, болашақта іргелі ізденістердің жолға қойылуына әкеледі. Өзекті мәселенің төркінін ғылыми зерделеу арқылы ұлттық тарихқа қызмет жасауға қызығушылық тудырамыз. Сондықтан қарастырылып отырған мәселеге қатысты деректерді жүйелі түрде, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихының бастауы сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларынан басталып, Тәуелсіз Қазақстанның тарихымен сабақтасары хақ екендігін айтып өткеніміз жөн. Тәуел-

сіздік – әрбір халық үшін қастерлі ұғым. Тәуелсіздік тағлымын тарихтың қойнауынан, ата-бабамыздың сан ғасырлық арман-мұратынан іздеген абзал. Осы мәселенің өзектілігі тарихи сана қалыптасуы мен дамуын халқымыздың тарихы мен мәдениетінің негізінде қарастырудың маңыздылығын көрсетіп берді. Теориялық тарихи ой дамуындағы соңғы онжылдықтарда қалыптасқан бұл ахуал ғылыми әлемде «тарихнамалық төңкеріс» деген атауға ие болды. Бұл ұғымды тарихты оқыту әдістемесін терең зерттеген орыс ғалымы М.А. Барг енгізген. Ол «Тарих ғылымының ғылыми қорындағы бүгінгі күні болып жатқан өзгерістерді біз тарихнамалық төңкеріс деп атасақ, артық айтпаймыз» [10, 45 б.] деп жазған еді. Бұл ұғым отандық тарих ғылымының әдіснамасында толық орныға қоймағандығына, әлі күнге зерттеулерде кеңестік сарынның сақталып қалуы, тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде тарих ақтаңдақтарын ашудан, тарихи мәселелерге әралуан пікірлер мен баламалы тарихтың айтылуына мән бермеу «тарихнамалық төңкеріс» ұғымын орнықтыруға кедергі болуда. Кеңестік ғылымда қалыптасқан бұл ахуалдың теориялық нышандары әлеуметтік зерттеулердің мәселелерін талдаудағы философиялық, әлеуметтанымдық, мәдениеттанымдық және әдіснамалық-тарихи сияқты әртүрлі бағыттардан көрінеді. Осы мәселелерді әсіресе кеңестік империяның ыдырауымен қалыптасқан достастық елдері кеңістігінде, оның ішінде қазақ халқының тәуелсіздікке қол жеткізуімен белсенді түрде талдануы әлеуметтік шарттылық туралы, тарихи білімнің қызметі мен мақсаты туралы мәселелерді кеңінен қойып, оны тарихи танымға деген гносеологиялық тәсілдің шеңберінен тысқа алып шықты.

Қазіргі заманғы тарих пен қоғамға деген жаңа көзқарастық тұжырымдама ұсынған отандық ғалымдардың қатарында А.Сейдімбек [11], А.Оразбаева [12], М.Қозыбаев [13] және басқаларды атауға болады. Олар тың тақырыптарды игеріп, «жаңа тарихи ғылымның» пайда болуына, әсіресе тарих әдіснамасын дамытуға бағытталған зерттеудің жүргізілуіне үлкен ықпал етті. Әсіресе, дәстүрлі қазақ қоғамының күрделі мәселелерін жаңаша бағалау әдістерін қалыптастыра алғандығын атап айтуға болады. Адамның өз өткенін пайымдау мәселесі дәстүрлі қазақ қоғамының мәселесінің қатарына жатқанымен және бұл тұтастай бір тарихи бағыт – тарихнамасының негізін құрағанымен, тарихи білімді зерттеу кеңестік әдебиетте марстік парадигманың қыспағында болды. Біздің мақсатымыз – уақыт ағымындағы тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын өткен шақ-осы шақ-болашақ арақатынасында жалпы әлемдік және қазақ мәдениетінің тарихы мен қазіргі жағдайының барысы арқылы әлеуметтік-саяси тұрғыдан зерттеу, дәстүрлі қазақ қоғамындағы тарихи және рухани сабақтастығын айқындау. Қазақтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымын меншік тұрғысынан, әлеуметтік жіктер мен топтар тарапынан, қоғамдық байланыспен қатысты зерттеу қажет деп есептесек XVIII ғ. ортасы Азия аймағының саяси оқиғаларға өте бай екенін де атап өткен жөн.

Методологиялық тұрғыдан көшпелі қоғамды жаугершілікпен тығыз байланыстыру оң нәтижелі болмайды деп ойлаймыз, дегенмен мемлекеттің күшеюі, биліктің саяси түрінің орнығуы соғыс жағдайына тікелей байланысты болса керек. Әрине кез-келген жаңалықтардың парқы нақты әрі дәл сараланып ашылмаса, онда ғылыми талғам мен танымға кері әсері болады. Қазақ халқының ұлт ретінде тал бойында бүгінгі күнге дейінгі сан ғасырлық жүгі барын білеміз. Мәселен, қазақ халқының ұлттық қадыр-қасиеті мен болмысы өткен ғасырлардан бері қалыптасып келген. Қазақтың толыққанды, біртұтас мемлекет боп қалыптасуы, үш жүздің билері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты бабаларымыз, Абылай хан сияқты даналарымыздың жанкешті еңбектерінің арқасында іске асты. Билер қазақ өмірінде өте күрделі де құнды іс атқарды. Ұлттық рухани адамгершілік және имандылық тәрбиесі туралы қасиетті берік сақтай отырып, ел ынтымағын ойластырды. Қара қылды қақ жарып әділдікті паш етті. Халық әділ билер арқылы «Тура биде туған жоқ» – деген қағиданы үлгі етті.

Дәстүрлі қазақ қауымы тек саяси-әлеуметтік құбылыс қана емес, сол ортада бейімделген барлық құрылымдық қасиеттері жетілген әлеуметтік организм. Сол себептен этникалық құрылымға қажетті көптеген факторлар көшпелі қауымның өз ішінде туындап, тіршілігін қамтамасыз еткен. Ал оның құрылымдық қызметін бір-бірімен тығыз байланысқан алуан-типті күрделі қатынастар, мәселен, әлеуметтік-мәдени, экономикалық, идеологиялық, территориялық тағы басқа, шағындалған жүйелер атқарады. Дала өркениетінің құрамындағы этностарға тән басты ерекшелік – синкреттілік. Яғни оларға тән этникалық, әлеуметтік, саяси т.б. сипаттары бір-бірінен бөле жаруға келмейді. Елімізде дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымының тарихы ұлттық сананың жаңғыруы, тарих «ақтаңдақтарының» қалпына келтірілуі, тарихи әділеттік орнықтыру үдерістері бұқаралық ақпарат құралдарының беттерін жаулап алғанымен, отандық тарих және әлеуметтік ғылымдардың әдіснамалық ұстанымдарының орнықпауынан өнімді зерттеулер қатары аз болып келеді. Тарихта дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымы тақырыбына тоқталған ғалымдардың бірі М.Қозыбаев аталмыш мәселенің күрделілігін «Бізде

қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көптомдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі дәстүрлі тарих болып отыр. Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болу керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білуі керек. Бұзылған халық санасына жаңа сипат беру керек. Жаңа буынның санасын тарихи санасын қалыптастыру керек» [13,100 б.] деп сипаттайды. З.Ж. Кенжалиевтің пайымдауынша көшпелі қоғамдағы орталық мемлекеттік биліктің жеке-дара дербестенуінің бір көрінісі, оның қалыптасқан құқықтық мәдениеті жаугершілік, әскери заманға сай бейімдеп пайдалануға талпыныс жасаудың нышаны. Қазақ мемлекеттіліктің пайда болуы мемлекеттік билікті, елді басқару ісін, қоғамдық қатынастарды реттеу мәселесін жаңа негізде құқықтық-мәдени арнада және сатыда құруға батыл қадам жасағандығының айғағы [14, 76 б.]. Көріп отырғанымыздай, қазақ қоғамына тән билік дәстүрлерінің күшін мойындап, Ресей мемлекеті мүддесі шеңберінде қолдану көшпелілер өркениетінің кейбір ерекшеліктерін тануға жол ашты. Бұл орайда қазақтың саяси құрылымы туралы В.В. Радлов қазақ халқының дәстүрлі билік құрылымы жөнінде тың ойлар мен пікірлер айтып, дала көшпелілеріне тән ерекшеліктерді «Я сам долго жил среди киргизов и имел возможность убедиться в том, что у них господствует не анархия, а лишь своеобразные, отличающиеся от наших, но по своему вполне урегулированные культурные отношения» [15, с.52] деп тұжырымдайды. Сонымен қатар В.Радлов осы еңбегінде қазақтарды күштеп отырықшылыққа отырғызу дұрыс еместігі туралы тұжырым ұсынған еді.

Қорыта айтқанда, қоғамның саяси-әлеуметтік дамуының таптық-формациялық және өркениеттік тәсілдерін салыстыра қарастырудың нәтижесінде көшпелілердің тарихи танымының ерекшеліктері зерделенеді. Көшпелі халықтардың тарихи жады мен әлеуметтік есіне тән тарихты баяндаудың ерекшеліктері тарихи зерттеулерде ескерілуі керек. Қазақ дәстүрлі қоғамы құрылымының қалыптасуы мен дамуы еуразиялық көшпелі өркениет тарихын ғылыми қалпына келтірудің модулі бола алар еді. Өткен ғасырдан басталған тарихнамалық төңкеріс ахуалы теориялық тарихи ойдың дамуында жаңа методологиялық тұжырымдарды айналымға шығаратын болады. Тәуелсіз тарихи сана жаңғыруымен, жаңарумен және жаһандану алға тартқан жаңа түйіндерді тарқатуымен сипатталады. Соған сай тарихи сананың трасформациясы қазақстандық қоғамда жүзеге асып жатқан әлеуметтік өзгерістер ауқымында түйінделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Өгел Б. Түрік тарихы 1-том 14-б.*
2. *Қазақстан тарихы I том. – Алматы, 1996. – 353 б.*
3. *Н.Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, Жалын, 1994. – 400 б.*
4. *Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана. – Алма-Ата, 1982. – 231 б.*
5. *Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 б.*
6. *Бартольд В.В. Сочинения Т. I-IX. – М., 1961-1978 гг.*
7. *Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.*
8. *Артықбаев Ж.О. Қазақ мемлекеті: сипаты, құрылымы және қызметі /XYIII ғасыр материал-дары бойынша. Қазақ мемлекеттігінің қалыптасу кезеңдері мен тарихи тағдырлары. Халықаралық ғылыми-теориялық Марғұлан оқулары конференциясының ғылыми жинағы. – Жезқазған, 1998. – 22 б.*
9. *Қазақстан тарихы 2 том. – Алматы, 1998. – 636 б.*
10. *Барг М.А.Эпохи и идеи:Становление историзма. – М.,1987. – С.190.*
11. *Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы (шежірелік деректерді пайымдау). – Астана: Фолиант. 2008. – 728 б.*
12. *Оразбаева А. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 206 б.*
13. *Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік, 2001. – 369 б.*
14. *Кенжалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшпелі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 182 б.*
15. *Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 б.*

УДК: 94(574)031
ГРНТИ 03.20

R.S. Tazhitayeva[1], B.S. Tokmurzayev[2]

[1]Candidate of Political Sciences, associate professor, Syrdariya University,

Kazakhstan, Zhetysay, e-mail: seilovna@mail.ru
[2]Doctor of Philosophy (PhD), acting associate Professor of the Department of national and foreign history, Syrdariya University, Kazakhstan, Zhetysay, e-mail: b.tokmurza@gmail.com

HISTORIOGRAPHIC «LANDSCAPE» ON AGRARIAN COLONIZATION OF THE STEPPE REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY

Abstract

In this article, the authors try to reveal the formation and development of historiography in the context of the Imperial experience of agrarian colonization of the steppe region in the second-half of the XIX-early XX centuries. During this period, new challenges arose for the colonization of the Steppe region, and the Russian Empire began to conduct agricultural colonization and scientific examination of territories in order to carry out administrative, territorial, and socio-economic reforms. Attracting officials, employees of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society (WSDIRGS), as representatives of resettlement agencies, they contributed to the colonization of the Steppe territory and argued for the imperial aspect of the region's development.

Key words: resettlement policy, «Foreign» problems agricultural colonization, the resettlement movement.

Тажитаева Р.С. [1], Токмурзаев Б.С.[2]
[1]к.п.н., доцент, университет «Сырдария», Казахстан, г. Жетысай, e-mail: seilovna@mail.ru
[2]доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора кафедры отечественной и зарубежной истории, университета «Сырдария», Казахстан, г. Жетысай, e-mail: b.tokmurza@gmail.com

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ «ЛАНДШАФТ» ПО АГРАРНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ СТЕПНОГО КРАЯ ВО II-ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

Аннотация

В представленной статье авторы пытаются раскрыть становления и развития историографии в контексте имперского опыта аграрной колонизации степного края во II-половине XIX - начале XX вв. В этот период возникли новые вызовы колонизации Степного края, Российская империя начала проводить аграрную колонизацию и научную экспертизу территорий, в целях проведения административно-территориальных и социально-экономических реформ. Привлекая чиновников, сотрудников Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества, в качестве представителей агентств по расселению внесли свой вклад в колонизацию Степного края и аргументировали имперский аспект развития региона.

Ключевые слова: переселенческая политика, «инородческая» проблематика, аграрная колонизация, переселенческое движение.

Р.С. Тажитаева[1], Б.С. Токмурзаев[2]
[1]с.ғ.к., доцент, «Сырдария» университеті, Қазақстан, Жетісай қ., e-mail: seilovna@mail.ru
[2] философия докторы (PhD), «Сырдария» университетінің отан және шетел тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қазақстан, Жетісай қ., b.tokmurza@gmail.com

XIX ҒАСЫРДЫҢ II-ЖАРТЫСЫ мен XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ДАЛА ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУ БОЙЫНША ТАРИХНАМАЛЫҚ «ЛАНДШАФТ»

Аңдатпа

Ұсынылған мақалада авторлар XIX ғасырдың II-жартысы мен XX ғасырдың басындағы Дала өлкесінің аграрлық отарлаудың имперлік тәжірибесі аясында тарихнаманың қалыптасуы мен даму жағдайларын ашып көрсетуді қарастырады. Дәл осы кезеңде Дала өлкесін отарлаудың жаңа мәселелері туындады, әкімшілік-аумақтық және әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізу мақсатында Ресей империясы аграрлық отарлау және аумақтарды ғылыми сараптауды жүргізе бастады. Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің қызметкерлерін, шенеуніктерін тарта отырып, қоныс аудару агенттіктердің өкілдері ретінде Дала өлкесін отарлау бағытында өз үлестерін қосып, өңірдің дамуының империялық аспектісін дәлелді дәйектер арқылы тұжырымдама жасады.

Түйін сөздер: қоныс аудару саясаты, «бұратана» мәселесі, аграрлық отарлау, қоныс аудару қозғалысы.

The problem of agrarian colonization of the Steppe region, taking into account the introduction of the Imperial resource in the design of this process and the development of appropriate practical measures, has become a widely disseminated historiographical plot since the second half of the 1870s, thus coinciding with the beginning of the resettlement movement to the region and the institutionalization of regular agricultural experience implemented by the peasantry.

The specificity of the agrarian colonization of the Steppe region in contrast to other developed in the Eastern territories (Tomsk, Tobolsk province) consisted a relief outlined heterogeneity of the colonization context, mixing of military and peaceful tasks, as well as participation in the colonization of social groups with distinct signs of ethnic, social, cultural identity, which predetermined a high degree of Imperial «involvement» in the development of colonization projects and solving practical problems of incorporation.

The foundation of the Russian historiographic tradition of scientific reflection and assessment of the causes, progress and results of the agrarian colonization of Siberia and its individual regions was laid in the conditions of a steady increase in the authority of science and, as the modern scholars justly remarked, «a belief in the immutability of accurate facts and statistically supported models» [1]. All this created favorable preconditions for turning the research of Russian scientists, officials, and political figures into a basis for introducing administrative integration practices, disavowing and strengthening the role of the imperial factor in colonization.

The positivist historiography format was constituted under conditions of active territorial increments, including areas with a predominance of a foreign segment, as well as local communities that developed in the initial phase of colonization, which initiated research of a historical, economic and ethnographic nature, giving them the scope and importance of scientific expertise. It is significant that the change in the colonization vector of the steppe regions of Western Siberia, expressed in a gradual refusal to recognize the primacy of military-political tasks in favor of discussing the agrarian prospects of the region, was closely associated with practical expeditionary (1877-1890), research (1890-1905) by the work of the WSDIRGS, established in 1877 (Omsk) The «population policy» [2], which was established as a priority method in the imperial practices of Russia, presupposed the active interference of the authorities in the colonization process and its components, which meant that the imperial bureaucracy recognized the need for «scientific conquest» of promising agrarian-agricultural territories. The expeditions organized by the WSDIRGS were carried out by prominent scientists under the supervision or with the financial support of the central (regional, local) administrations and were called upon to identify the economic potential of the region, determine the main trajectories of its economic development, outline the prospects for agricultural colonization, clarify management strategies for indigenous people and local groups host society [3].

The imperial foreshortening of studies of the steppe region emerged already in the late 1870s - early 1880s, when not only socio-political figures and scientists, but also representatives of the military class, as well as officials were included in the expeditionary and scientific activities of the WSDIRGS. It is known that one of the founders of the department, the leader of Siberian regionalism N.M. Yadrintsev, who initially criticized the WSDIRGS for the predominance of the military-official contingent in it, subsequently himself repeatedly carried out the instructions of the provincial administration, acting as a government official. Namely N.M. At the general meeting of the department on October 25, 1877, Yadrintsev formulated the task of the WSDIRGS on the need to develop a broad program of ethnographic research in Western Siberia and the Steppe Territory [4]. In the future, the practice of such a «combining» became widespread in the expeditionary activities of I. Ya. Slovtsova, N.N. Balakshina, N.K. Khondazhevsky, N.P. Grigorovsky and others, when research in the field of ethnography, botany, soil science, climate, resettlement, the economic life of the kazakh and «foreigners» of the region, the state of trade routes were recognized as equally significant and entrusted to people who, according to the authorities, carried out important imperial errand.

Since the early 1880s in connection with the escalation of illegitimate resettlement in the steppe region, primarily in the Akmola region, the WSDIRGS actually assumed the functions of resettlement management in the absence of special institutions designed to coordinate migration processes in the region. In this regard, the key topics developed by researchers following the results of expeditions are the problems of the colonization capacity of the territories of the steppe region, the status and prospects of nomadic farming in places included in the orbit of the resettlement movement.

In line with the identification and characteristics of the conditions for the organization of arable farming and the resettlement movement in the 1870s - 1890s. research activities of the WSDIRGS and its subdivisions are being built, implemented in numerous articles, notes, reports of members of society, which assess the natural-geographical, economic potential of the steppe regions, give detailed descriptions of the ethnographic composition of the population. Thorough studies of various kinds were carried out by I.A. Slovtsov and Yu.A. Schmidt (natural-historical conditions of the region), P.G. Ignatov and G.E. Katanaev (hydrology and agriculture), P.V. Stepanov, N. Lebedev, V.F. Korolev (agriculture), A.Ya. Gordyagin, G.G. Anzimirov, K.L. Golde (vegetation, geology, soil and botanical conditions), M.A. Shestakov (ethnography) [3, p. 9].

It was precisely in the coordinate system of the activities of the WSDIRGS that the first attempts were made during this period to identify the economic and economic status and colonization potential of the estates of the Steppe Territory: representatives of the indigenous population, kazakh and peasant immigrants from European Russia.

So, the official of special assignments N.N. Balakshin, in 1878 he was sent to the Steppe Territory and carried out the «political order» of the governor-general of Western Siberia N.G. Kaznakova, when assessing the future nomadic communities of the region, the idea was expressed about the doubtfulness of the loyal feelings of the nomads, as well as the idea was voiced of the need to establish the Russian agricultural population in the Kyrgyz steppes, which would contribute to the development of the principles of citizenship among the nomads [5].

N.M. Yadrintsev developed and published in 1880 a rigorous program for the study of foreigners of Western Siberia [6], the provisions and methods of which formed the basis of the fundamental monograph «Siberia as a colony in historical, geographical and ethnographic respect» [7]. Summarizing her own expeditionary and research experience, N.M. Yadrintsev presented a detailed classification of Siberian «foreigners», determined the chronological boundaries and main aspects of solving the «foreign» issue in the Russian Empire, revealed signs of the economic and cultural type of representatives of the nomadic civilization in Siberia and its individual areas, outlining the circle of needs of Siberian «foreigners» and the results of the Russian cultural influence [7, pp. 134-162]. As a result, the researcher came to a conceptual conclusion, according to which, recognizing the fact of the «extinction» of the «foreign», he stipulated that this process does not cover all peoples, «apparently, while the southern nomads are Buryats, Kyrghyz, Kalmyks» [7, p. 21.]. Thus N.M. Yadrintsev identified the main parameters and directions in the study of various aspects of the colonization of Siberia, including in connection with the question of the relationship of imperial practices in the development of the steppe regions with the level of communicative susceptibility and adaptive potential of indigenous peoples to inclusion in the Russian sociocultural space.

As a result, already in the mid-1890s, the focus of some of the leaders of WSDIRGS are the problems of the «foreign» segment of the population of Siberia, which in their complexity went beyond purely ethnographic, natural-geographical and historical-economic descriptions. The external factor that guided researchers to write works «on the topic of the day» using new methodological techniques and analytical generalizations was the growth of peasant migrations to the Steppe region, which made visible adjustments to the organization of economic life, everyday life and experience of the indigenous inhabitants of the region [3, p.10].

In particular, the member of WSDIRGS V. A. Ostafyev summed up the results of his expeditionary and Desk work in the fundamental article «Colonization of steppe regions in connection with the question of nomadic economy» [8], where the role of power actors in changing the vector of colonization was revealed and the arguments of the Central and regional bureaucracy in connection with the choice of a course for agrarian colonization of steppe regions were presented. VA. Ostafyev, being a supporter of the liberal concept of «growing up of the Kyrgyz population» as a result of the cultural «intrusion» of the Russian peasant element, linked the prospects for the development of the region with its zoning, as well as a clear definition of those areas where it is possible to introduce agricultural practices. All this, from the point of view of V.V. Astafyev, could be achieved in the process of studying the region, but not from the «tarantass», but by attracting the general public and specialists [8, p. 60].

The subsequent reaction of the scientific community of the department was expressed in the representation on the pages of the print media of the institution of a wide range of topics that reflected the relevance of the «foreign» issue. In the articles of V.Vladimirsky, N.Zeland, G.E. Katanaev, N.Maximov, T.I. Sedelnikov discussed the problems of transition of the indigenous peoples of the Steppe Territory to a settled state, the suitability of the steppe plots for the organization of cultural agriculture, the legal system, family relations and the life of the nomadic population [9].

The «foreigen» problems posed and developed in the writings of researchers at the WSDIRGS corresponded with the author's reflection on the resettlement issue, which indicated that migrants from European Russia acquired the status of the main subject of colonization, as well as the formation of imperial resettlement practices in the Steppe region, we are actively involved in the process of agricultural colonization. In the works of A.A. Morozova, P. Podshivalova, I. Savenkova, V.M. Lyschinsky and others raised questions not only about the organization of resettlement sites and the consideration of the natural and geographical conditions of migrants' places of residence, but also the problems of Imperial incorporation of the Steppe region, which was expressed, for example, in the formulation and discussion of railway construction projects within the agricultural areas of the Steppe Territory [10]. A significant contribution to the study of resettlement in Western Siberia and its steppe regions was also made by political exiles I.A. Gurvich and K.R. Kachorovsky, who published fragments of his fundamental works on resettlement in the context of public policy, on the pages of WSDIRGS publications, which greatly contributed to the popularization of migration issues and its inclusion in the socio-political discourse of the era [11].

One of the most pressing issues discussed by the employees of WSDIRGS was the question of the fate of the kazakh in the context of the course on the agrarian colonization of the steppe region.

Studying the history of the Siberian Cossacks in the XIX - early XX centuries. Researchers involved in different years participated in the work of the WSDIRGS such as G.N. Potanin, G.E., Katanaev, N.G. Putintsev, F.N. Usov et al. Being a native of the Cossack milieu, the aforementioned authors, most likely, painfully took critical escapades, which were widely used in rhetorical rhetoric due to the inability of the estate to engage in cultural and tribal activity and to be included in the agricultural process. It is symptomatic that in the articles and notes published on the pages of the Notes of the WSDIRGS, one of the prominent representatives of «kazakh historiography», G.E. Katanaev, focused on the heroic history of the siberian kazakh, as well as pioneering and land research of the estate [12].

Emphasizing the special military-colonial role of the Siberian kazakh linear army in the annexation of the steppe regions, consistently defending the interests of the kazakh as an important subject of colonization of the region, supporters of the decisive role of kazakh in the Trans-Urals wrote: «History has recognized for the kazakh the honor of conquering Siberia and its further gradual occupation from the Urals to Kamchatka and from Tobol to the South, deep into Dzungaria and the Kirghiz-kaisak steppes, ... exactly the Siberian kazakh line army that played «such a prominent role in our offensive movement and south along the Irtysh and deep into the Kyrgyz steppes and Central Asian independent khanates» [13]. Or: «The Kirghiz-kaisaks, for which the Kyrgyz name was adopted, did not resemble passive Ostyaks, Tungus, and other siberian foreigns, they did not look indifferent at the attempts of the Russian land-seekers to acquire lands from them, but, on the contrary, they took cruel revenge by predatory raids and terrible devastation of Russian border villages [14].

However, the general tone and mood of the materials about the Cossacks as the subject of colonization of the Steppe region, published in different publications, contributed to a significant adjustment in the value judgments regarding the organization of economic life, life, understanding of the scenarios of the relationship between the kazakh and the «foreign» contingent and Russian immigrants. So, by definition of G.N. Potanin, the Irtysh steppe was dominated by the type of kazakh, who is «a adroit merchant, a fist and a poor worker» [15]. In the work of the kazakh officer and historian F. Usov, we read: «The former permanent military service at constant maintenance from the government accustomed the Siberian kazakh to carelessness about meeting their vital needs with their own forces» [16].

The change in intonation in assessing the kazakh factor in the colonization of the Steppe Territory in the writings of representatives of «kazakh historiography» was recorded not only in the emotional and sometimes unpleasant characteristics of kazakh as farmers, but also in the discovery of patterns of relations between the estate and the indigenous population of the region. In particular, G.E. Katanaev, performing official duties related to trips to the Steppe Territory, noted that he had «repeatedly, since 1885, surveyed the territory of the Siberian kazakh army and, for one reason or another, got acquainted with the life and attitude of the Kyrgyz people to kazakh and vice versa ... closer to delve into the relationship between the Kyrgyz and the kazakh» [17].

A significant contribution to the study of the relationship between the indigenous population of the Steppe region and the kazakh was made by G. Potanin - a native of the kazakh environment. He collected extensive material illustrating the structure of the Cossack economy and management in connection with the colonization. The collected information most clearly reflected the specifics of the interaction of the kazakh and «foreigners» in the aspect of the contact of cultures with an emphasis on the predominant role of everyday habits and traditions of the indigenous population in the formation of the sociocultural and mental appearance of the Cossacks [1, p. 19].

The researcher also published materials related to the so-called «Frontier affairs» that gave G.N. Potanin's opportunity to focus on the special role of the imperial factor in the colonization process [18].

Finally, a significant role in the disclosure of models of relations between social and ethnic groups of the colonized region in the aspect of Empire-building in the East was played by the work of officers of the General staff, actively involved in the work of the Russian Geographical Society (RGS), as well as its West Siberian department and regional sub-departments.

M.Krasovsky, an officer of the General staff of the Russian Empire in the 1860s which gathered rich information on the history and economy of the Siberian natives, in particular the Kazakhs were able to describe in detail the value of the steppe pastoral nomadic economic model and to identify the preconditions that accompanied the transition of nomads to semi-sedentary way of life that clearly indicates a decisive role in this process of Imperial structures [19].

The material collected and processed By M.Krasovsky formed the basis of research work of scientists, geographers, officials, who presented in their works more detailed characteristics of various groups of Siberian society. Among them - I.F. Babkov, the first Chairman of the West Siberian Department of Imperial Russian Geographical society, who gave fragmentary characteristics of economic and cultural contacts of «foreigners» with the Cossacks in a long historical retrospective, stressing that the conflicts between local communities can't be blamed on any one side. At the same time I.F. Babkov was inclined to believe that «the Kirghiz plundered and burned the border with the steppe Cossack settlements and dragged into captivity Cossack women and children» [20]. I.F. Babkov came to the conclusion, according to which «nomadic peoples, succumbing to the settled state, giving him nothing, they themselves received from him a tribute in the form of wages, gifts and treats...» [20, p. 38].

The diametrically opposite point of view is presented in the research in the field of history of Siberian Cossack Army with M.I. Venyukov and announced in the generalizing work «the experience of military review of Russian borders in Asia», where the author emphasized the idea according to which the Siberian Cossacks were in the Steppe region as a support of the Russian government in the implementation of foreign policy actions: «On representation of the general- governor Speransky was a fictitious allegiance to the local Kyrgyz to pay in real value, and to this end in the centers of districts engineered them to make fortifications» were expelled «from the line garrisons of the kazakh» [1, p. 21]. But as «their maintenance on remoteness from the line was expensive, then little by little the Siberian authorities came to idea to settle Cossacks in the steppe» [21]. Postulating the role of Cossacks in agrarian colonization as negative, M.I. Venyukov noted that kazakh behaved as conquerors and direct culprits of ruin of local ethnic [22].

The formation of the resettlement issue in public opinion at the state level naturally formed the problem points of its understanding, placing in the focus of the study not only the process of eviction from the European part of Russia, but also the arrangement of the migration element in the areas of settlement. With the construction of the Siberian railway, the Steppe region was intensively drawn into the space of agricultural development, which in turn stimulated work to identify the scale of the colonization Fund in the region, oriented specialists to establish territorial areas suitable for the organization of arable land, which put them before the need to search for lands «superfluous» for the functioning of nomadic farms. It is quite logical that the responses regarding the economy and life of the «foreign» population were initially reflected in the texts, the authors of which were the expedition scientists. It is also natural that the first reaction to prospects for agricultural colonization of the Steppe region was voiced by Russian economists and statisticians who carried out various government assignments. So, the well-known Zemstvo statistician F.A. Shcherbina, consisting since 1896. the head of the expedition to study the steppe regions (Akmola, Semipalatinsk and Turgay), presented detailed statistical data on the state of the colonization Fund of the region, accompanied by valuable information on the ethnographic composition of the population of the steppe regions, history, economy and relationships of local communities in the conditions of the Imperial presence [3, P. 17]. As a result of a continuous census of foreign farms expedition F.A. Shcherbina received valuable statistical material that allows us to draw conclusions about the socio-economic relations in the social environment of the region, the level of nomadic and sedentary farms, and so on. F.A. Shcherbina on the basis of the accommodated material managed to show influence of country migrations on formation of arable economy of «foreign» segment of society of Steppe edge, having outlined parameters of Russian «cultural influence» of the settler on «the Kirghiz nomad». The researcher believed that «our emigrant ... drew the Kirghiz into the circle of interests and concepts of the farmer and modified the very views of the nomad on the importance of land for the economy» [23]. Describing the causes of confrontations between «foreigners» and immigrants in the region, F.A. Shcherbina came to a very original conclusion, arguing that the conflicts were not the result of interethnic

tension, but the result of the callous attitude of bureaucrats who did not want to take into account the interests of the opposing groups [23, pp. 44-45.].

Such researchers as A.A. Kaufman, P.M. Golovachev, I.L. Yamzin, V.P. Voschinin (liberal direction), etc.; A.A. Isaev, P.P. Sushchinsky, G.F. Chirkin (liberal direction), etc. made a significant contribution to the study of various aspects of agrarian colonization, including in the steppe regions of Western Siberia. The focus of their attention was mainly the resettlement movement to Siberia in connection with the aggravation of the agrarian question in the center of the country. Nevertheless, the reference to numerous works on the resettlement issue is important and necessary, since these works allow us to establish an Imperial approach to the colonization of the outskirts, to detect discrepancies in the estimates in the literature regarding the degree of productivity of resettlement activities.

The demarcation line of the scientific-research confrontation on the resettlement problem was most noticeable in the works of A.A. Kaufman and A.A. Isaev [24].

The largest Russian economist A.A. Kaufman since 1893 was actively involved by Imperial authorities in work on the land device of the Siberian peasants and the organization of resettlement sites. In the period from 1894 to 1903, he was sent to different regions of Western Siberia, including the Steppe region and Turkestan, made detailed characteristics of the colonization capacity of the Kyrgyz steppes and the organization of the peasant economy in Akmola and Semipalatinsk regions at the turn of the XIX-XX centuries [24, pp. 229-234; pp. 331-334]. In General, Kaufman's views on resettlement can be described as skeptical. The researcher actively debated with Professor A.A. Isaev and his supporters, who saw in migrations «the natural order of historical life» [24, p. 124], and in immigrants ideal carriers of cultural progress. According to Kaufman, «the reason for the migration lies in the crisis of the production system» [24, p. 132], and the inability of the peasantry to change the forms of land use inevitably led to an increase in the migration activity of farmers, which A.A. Kaufman defined as «the peasant's flight from culture» [24, p.132]. In this regard, A.A Kaufman, polemizing with his opponents, sharply criticized the Imperial resettlement policy and resettlement Agency, noting that the latter in its desire to increase the necessary for the device of immigrants land Fund too little considered the rights of the Russian and native population of the suburbs developed by immigrants.

One of the characteristic features of the historiographical situation, which was directly related to the development of the steppe regions of Western Siberia, should be called the final view of the Eastern suburbs as a zone of Imperial interests and the area of internal colonization.

In this way, within the framework of the Russian historiographical tradition of agrarian colonization of the Steppe region in the second half of the XIX – early XX centuries, a wide range of problems associated with the characteristics of the circumstances and factors of incorporation of the region into the General Imperial construct was mastered. In a short chronological period 1870-1905 of scientific reflection have been identified socio-economic conditions, ensure the productivity of the agricultural development of the steppe area, in the critical parameters described efforts of the central government for distribution in the region agricultural practices, the scale of scientific controversy established the consequences of an escalation of agrarian resettlement for the indigenous population of the region is characterized by the degree of involvement and social functions of caste groups in the colonization process. Beyond the boundaries of scientific problems remained the problem of formation of socio-political and power discourses of agrarian colonization, the influence of discursive practices on project activities of the Imperial powers, and develop practical solutions and design patterns for their implementation in the process of agricultural development of the region.

References:

1. Аграрная колонизация Степного края: общественно-политический дискурс и имперские практики второй половины XIX – начала XX вв.: монография / М.К. Чуркин, Б.С. Токмурзаев. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2019. – 262 с.

2. Холквист П. Российская катастрофа (1914-1921 г.) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения» // Россия XXI. – М., 1998. № 11-12. – С.30.

3. Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края в имперском проекте и практиках второй половины XIX – начала XX вв.: дис. ... канд. ист. наук. – Омск, 2016. – 252 с.

4. Извлечение из протоколов заседаний ЗСОИРГО // Записки ЗСОИРГО. – Омск, 1881. Кн.3. – С.2.

5. Балакшин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. – СПб.: Тип. МВД, 1887. 56 с.

6. Ядринцев Н.М. Программа исследования инородцев Западной Сибири. Вып.1880 г. - 16 с. Отд. издание.

7. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2003. – 555 с.

8. Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки ЗСОИРГО. Кн. XXVIII. – Омск, 1895. – С.1-62.

9. Владимирский В. К вопросу о переходе киргиз в оседлое состояние // Записки ЗСОИРГО. Кн. XXV Омск. 1898. С.22-27; Зеланд Н. Киргизы. Этнологический очерк // Записки ЗСОИРГО. Вып. VII. Омск, 1885. С.1-78; Катанаев Г.Е. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их хозяйственной и домашней обстановке // Там же. Вып. XV. Омск, 1893. С.1-38; Максимов Н. О необходимости приступить к составлению сборника киргизского обычного права // Записки ЗСОИРГО. / Отч.1897. – С.9-12; Седельников Т.И. О киргизской нормальной семье по исследованиям Щербины // Там же / Отч. 1902. – С.21.

10. Морозов А.А. Переселенческие посёлки Омского уезда в 1897 г. // Записки ЗСОИРГО. Вып. XXVII. Омск, 1900. С.1-23; Подшивалов П. Нужно ли соединять Омск с Тюменью рельсовым путём. Доклад. Отч. 1902. С.6-7; Савенков И. К вопросу о проведении рельсового пути от Тюмени до Омска. Доклад. Отч. 1902. С.12-13; Лыщинский В.М. Постановка дела снабжения питьевой водой переселенцев Акмолинской области. Доклад. Отч. 1911. – С.35-39.

11. Гурвич И.А. Переселения крестьян в Сибирь. Краткое содержание обширной рукописи в протоколе. Омск, 1884. С.8-9; Качоровский К.Р. Переселенцы в Азиатской России // Записки ЗСОИРГО. Вып. XVI. Омск, 1893. – С.1-34.

12. Катанаев Г.Е. Ещё о Ермаке и его походе // Записки ЗСОИРГО. Вып. XV. Омск, 1893. – С.1-36; Он же. Западно-Сибирские казаки-исследователи. 2 лекции 1889 г. // Юб. Сборник. – Омск, 1902.

13. Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. – Омск, Ти1891. – С.12.

14. Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. – СПб., 1879. – С.6.

15. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. – Алматы, 2006. Т. VII; Г.Н. Потанин. Исследования и материалы… – С. 306.

16. Краснов Н. Народонаселенность и территория казаков Европы и Азиатской России // Военный сборник. 1878. № 4. – С. 264.

17. Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. – Омск, 1904. – С. 19.

18. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. – М.: Унив. типография (Катков и К) на Страстном бульваре, 1867. – 172 с.

19. Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. – СПб., 1868. Ч.3.

20. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, 1859-1875 гг. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912. – С.575.

21. Михалева Г. А. Торговые и посольские связи России со Среднеазиатскими ханствами через Оренбург (вторая половина XVIII - первая половина XIX века). – Ташкент, 1982. С.12.

22. Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. – СПб.: Тип. Безобразова, 1873. – 575 с.

23. Щербина Ф.А. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. – СПб., 1905.

24. Кауфман А.А. Переселение и колонизация: [С прил.] СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. 445 с. Ч. 1. Государство и переселения. 1861-1894. Ч. 2. Переселения, их причины и значение для народного хозяйства; Исаев А.А. Переселения в русском народном хозяйстве. – СПб., 1891. – 192 с.

УДК 930.23
ГРНТИ 03.00.11

Коломейцева О.А. [1]

[1]*Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, магистр археологии и этнологии*

О БОРЬБЕ С НАРУШЕНИЯМИ ЗАКОНОВ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ В ОФИЦИАЛЬНОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

Статья посвящена отражению борьбы с нарушениями законодательства Российской империи чиновниками местной администрации в официальной документации конца XIX – начала XX века. В статье приводятся особенности оформления документов в данных делах.

Во второй половине XIX века в казахских землях в результате проведения реформ происходили изменения, которые касались всех категорий населения без исключения. Внедрение новых норм законодательства позволяли должностным лицам использовать свое привилегированное положение для получения собственной выгоды. На местах представители имперской администрации совершали коррупционные преступления, и борьба против должностных правонарушений отразилась в официальной документации.

Данное противостояние имперской администрации и коррумпированных чиновников представляет актуальность для понимания тех процессов, которые происходили в Казахстане в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: дело, документ, канцелярия Степного генерал-губернатора, коррупция.

О.А. Коломейцева[1]

[1]*Алматы филиалы Санкт-Петербор Гуманитарлық кәсіподақтар университеті, археология және этнология магистрі*

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ РЕСМИ ҚҰЖАТТАМАЛАРДАҒЫ ЛАУАЗЫМДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ЗАҢ БҰЗУШЫЛЫҚТАРМЕН КҮРЕСУІ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Мақала XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы ресми құжаттамада жергілікті әкімшілік лауазымды тұлғаларының Ресей империясының заңнамасының бұзылуына қарсы күресіне арналған. Мақалада көрсетілген істердің құжаттарды рәсімдеу ерекшеліктері сипатталған.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде жүргізілеген реформалар нәтижесінде халықтың барлық санаттарына әсер ететін өзгерістер болды. Жаңа заңнаманың енгізілуі лауазымды тұлғаларға өзгерістерді өздерінің жеке бас пайдасына қолдануға мүмкіндік берді. Жергілікті жердің империялық әкімшілік өкілдері сыбайлас жемқорлыққа жол беріп, қылмыс жасады. Бұл қызметтік заңбұзушылық заңсыздыққа қарсы күреске қарсы ресми құжаттарда көрініс тапты.

Империялық әкімшілік пен жемқор шенеуніктер арасындағы бұл қарама-қайшылық Қазақстанда XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында болған процестерді түсіну үшін өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: іс, құжат, дала генерал-губернаторының кеңсесі, сыбайлас жемқорлық.

O.A. Kolomeitseva[1]

[1]*Almaty branch of St. Petersburg Humanitarian University of trade unions, master of archeology and ethnology*

ON THE STRUGGLE AGAINST VIOLATIONS OF LAWS BY PUBLIC OFFICERS IN THE OFFICIAL DOCUMENTATION OF THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES

Abstract

The article deals with the reflection of the struggle against violations of the legislation of the Russian Empire by local administration public officers in the official documentation of the late XIX – early XX centuries. The article presents the distinctive features of paperwork in these files.

In the second half of the 19th century, the Kazakh Länder underwent reforms that affected all categories of the population without exception. The introduction of new legislation allowed officials to use their privileged position for their own benefit. On the ground, representatives of the imperial administration committed corruption crimes, and the fight against official offences was reflected in official documentation.

This confrontation between the imperial administration and corrupt officials is relevant for understanding the processes that took place in Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: file, document, the office of the Steppe Governor-General, corruption.

In the Russian Empire, the documentation on the implementation of public administration standards on the outskirts of the country was carefully conducted. The introduction of new laws, manifestos and decrees was carried out with caution, the local administration tried to take into account the specifics of the life of the population in a certain region.

A separate important issue was the interpersonal and family relations, local population and tsarist administration relationship. The conditions of existence of peoples in different regions of the Russian Empire varied greatly depending on the natural conditions and the level of development of social relations.

At the end of the XIX - early XX centuries the capitalist relations were actively developing in Russia, so they penetrated into all spheres of the society, which led to changes in the existence of social institutions, one example is the interaction of authorities and local nomadic and semi-nomadic population.

The purpose of this paper is to study the impact of the introduction of the laws of the Russian Empire on the development of social relations in the Steppe region, based on the example of studying the documents of archival funds, which contain retrospective information on combating corruption in the region.

The materials of the Central state archive of the Republic of Kazakhstan were used in the research to achieve the formulated objectives. Of particular interest to the researchers are well-preserved historical sources of that period, which reflect the events, statistics, and factual information relating to the development of science in Russia in the early twentieth century.

In the funds stored in the Central archive of the Republic of Kazakhstan, it is possible to get acquainted with the cases containing data on the efforts to combat on the violations by officials of their direct duties, and also against the corruption crimes. The representatives of the Imperial administration faced with the fact that employees who were obliged to unquestioningly comply with the orders of higher authorities and the will of the monarch in the territories entrusted to them, not only often did not implement them, but on the contrary became the violators of the laws of the Russian Empire. «However, the facts of corruption, embezzlement and bribery oversaturated all subsequent reign until the last Emperor. Bribery firmly remained an unspoken source of income for officials of all ranks. During the XVIII-XIX centuries the range of corruption offenses significantly expanded. Bribes equated the illegal levies from the population in the collection of taxes, the swearing-in ceremony, preparation of documents and extortion».

The archives contain a large number of cases, including materials to investigate violations of the law by officials of the local administration. For the top local authorities, such incidents were additional difficulties in the realisation and implementation of the policy of the Russian Empire in the region.

The bureaucracy evolved gradually, that required several centuries of management practice and legislative measures. In the 19th century bureaucracy became a social group with certain characteristics. But the bureaucracy was not homogeneous. The first stage is low - outrank bureaucracy, just above it are the officials having initial ranks, followed by the middle and the higher echelons of the bureaucracy. The last link was the bureaucratic elite. They made decisions and formed the political course of the state.

The bureaucratic system also had a number of negative features, due to which the authorities had to resort to the search for more effective means of control of civil servants. The vices inherent in the bureaucracy of that time could not satisfy the government, let alone the public.

Bureaucracy, as the sum of shortcomings in the activities of management structures, began to emerge at the early stages of the emergence of the state apparatus. Even then, the low efficiency of the state machine began to manifest itself, the activities of which the authorities had to constantly spur by numerous instructions, and personal orders. The undeveloped sense of responsibility among employees for their work, the extreme slowness of the circulation of various documents («red tape»), vacuous paperwork and other shortcomings flourished in the offices. The situation has not changed dramatically for centuries and even by the end of the existence of the tsarist regime there was practically no progress for the better. Powerlessness of lower ranks before higher ones was an ordinary phenomenon.

The state control was significantly limited in its administrative functions. Even after checking the original documents and identifying embezzlers of public funds, the perpetrators could be punished only with the permission of their superiors.

The bureaucratic centralism created the universal regulation and formalism. Ever since Peter's time, his «General regulations», as well as the regulations of individual boards, the autocratic power persistently tried to introduce strict unification in public life, and, of course, in the work of the apparatus. Officials, in addition to addressing each other in accordance with the rank occupied, strict rules of registration of papers, where one wrong

word could lead to the processing of the entire document, were added to the strict requirements imposed on the uniform, necessarily corresponding to the season of the year, indication of the type of service, Department, rank and other attributes of the owner.

Formalism and «scribbling» are the clear attributes of the state apparatus in any country, but in tsarist Russia, this phenomenon overstepped all boundaries. The central authorities sent mass mailings to the periphery, to which they responded with even more notes and reports. All this was aggravated by the fact that such document circulation was carried out within one institution and even between neighboring offices, which interacted with each other exclusively with the help of the official documents. The preparation of various certificates, reports, registers, inventories, the copying of the documents occupied the entire working day of an ordinary official. Often the new chief of the Department, in order to make up for his incompetence in the matters of the Department, downloaded their subordinates with the requirements of compiling of different certificates.

The scale of bribes varied and grew in proportion to the volume and importance of cases, as well as the rank of the official and his influence. Over time, a special «culture of bribery» was formed. The authorities attempted to organize the work of the personnel using different kind of accountability, open audits and covert audits, appointing the Senate committees, but the visible result of this activity was not brought, either.

An official for getting speedy promotion through the ranks had to have the support of any superior officer, be in good relations with his immediate superior, often giving him a variety of services that went beyond the purely formal relations. The dignitary, who provided services to any of his subordinates, could also count on the help of his protégé, etc. These relations could be considered natural-normal ones, if not for one thing, but: namely, the exercise of all official duties on behalf of the Supreme immaculate sacral power (after all, the Emperor was the vicar of God on earth). That is why the control over the actions of the bureaucracy within absolutism is not achievable.

However, by the end of the XIX century, after the changes of the 1860s, in a number of ministries, which are more affected by the reforms, as well as in the connection with the improvement of the General moral and psychological atmosphere among managers, the situation changed dramatically for the better.

In this regard, the management of administration in case of complaints against the actions of representatives of the administration strived for in a short time and very carefully investigates each incident.

There were precedents when the representatives of local governments came into conflict with each other, for example, a mutual complaint of the Volost Manager to the former Volost Manager and the County Chief. The Volost Governor sent a complaint against an official of the Imperial administration, who was previously in this position, in order to collect the debt: «the Interior Ministry office of the Steppe Governor-General. Office work 1. Table 2. May 2, 1898 № 2475, the town of Omsk. The Office informs Musral Sarykutenev, the former ruler of the Ton Volost, Prazhivalsk County that the petition in the case concerning his reimbursement of 316 RUB 66 kopecks from Tyumenbai Lepesov, the former ruler of the same Volost, was forwarded to Military Governor of Semirechensk region at his disposal. Signed by: Losevsky, the Manager of the Office» [1, L. 2]. The dispute among the former Volost rulers after several months of litigation and recriminations culminated in the signing of the settlement agreement: «No. 2680 presents the mutual engagement between Sarykutenev and Lepesov concerning the ending of their dispute in the form of a peaceful deal, of which Your Excellency was informed of in the submission of 21 April, No. 4608» [1, p. 6].

The Governor-General also received anonymous complaints, including from the prisoners: they complained about the harsh conditions in the casemates, poor diet, harassment by the prison warden, corruption among the prison authorities [2, L. 4]. The list of complaint contains the resolution of the Governor-General: "to send to the Prosecutor for clarification of justice specified" [2, L. 4]. A day later, a written response was received that the Prosecutor personally visited the prison castle, and the violations he identified were corrected: «as for the distribution and the sale of bread, in this regard, some unfavourable details for the interests of the prisoners were also noticed. By the agreement with the Chief of the Police it was decided to replace the economy supervisor Zakharov by other person, that will strengthen the oversight of the police chief and other officers from the section of the prison committee» [2, L. 2 on the back].

However, the representatives of the local administration could leave a complaint against the actions of officials without consequences, if during the investigation it became clear that it contains distorted or false information; the petition by Cossack Fedor Maslavtsov from Lubovny settlement was not considered, as investigations revealed the reasons for its detention: «Seeing from the aforesaid correspondence that the appellant Maslavtsov and being with him Postal Manager Moskvin was arrested for dispelling their intoxication in view of the fact that they, being outrageously drunk, rode their horses very quickly along the street amidst the riding the horses public, that was a danger for riders and pedestrians. General Office declared the complaint by Maslavtsov on his wrong arrest ungrounded» [3, L. 6]. In his petition Fedor Maslavtsov also points out that the district head at the time of his arrest was unlawfully applied force to him and beat him, but in the course of clarifying the

circumstances of infliction of bodily damage, the military Governor of Semirechensk region received the following information: "likewise, the complaint by Maslavtsov for inflicting beatings was not fully recognized, as Kuvatov denies it and the inquiry shows that when the order of Maslavtsov and Moskvin' arrest was being produced, Kuvatov even never got out of the sleigh, and therefore could not inflict a beating" [3, L. 6 on the back].

Sometimes, when petitioning or complaining about illegal actions by Imperial administration officials, one could be charged with libel and insult of officials.

An example is the appeal of the petitioner Kiseleva to the Governor-General with a complaint against the police bailiff Kashkarov, who took her money, refused to return it to her, and to avoid the arrest of his property in favor of the petitioner concluded an illegal deal with the merchant about the transfer of all his property to the merchant.

The case contains the complaint by Kiseleva and the personal testimonial of Kashkarov that was given directly by the Military Governor: "having taken into account the previous service of Court Counselor Kashkarov being tried and convicted for a) illegal fees; b) slowness and negligence; c) the omission in the service; g) for failure to comply with requirements of the authorities, I, in the letter dated March 11 No. 26, requested Your Excellency to elect for the position of the Police Chief of Vernyiy a more worthy candidate, finding that the officer who created by his previous actions the reputation of the unreliable person cannot have any respect or confidence of the population, not only for the position of police chief, but also as a Police Bailiff" [4, L. 1].

However, the presence of an extremely negative track record did not alarm the Governor-General, and he twice appealed to the military Governor with a persistent request to approve Kashkarov to the above position.

Further, the document provides evidence that, despite the complaint by Kiseleva, Kashkarov was confirmed to the post of Police Chief of the city of Vernyiy. Concerning Kiseleva herself, the case for libel on Kashkarov and the insubordination of officials of the local administration was started: «Respectfully informing about it, I have the honour to submit to Your Excellency the explanation of the Court Counsellor Kashkarov on the contents of the petition and convey that Kiseleva did not state any claims or complaints to me on Kashkarov, and therefore, as it seems, had no reason, avoiding me to issue a complaint directly to Your Excellency» [4, L 18 on the back].

It should be noted that Kiseleva accuses officials of local administration of unwillingness to accept the complaint and claims that all of them are connected with common official position, so this statement of hers turned out against her: «Though she also explains such reception by some «special, exclusive popularity of Kashkarov inside the local administrative world» due to which, it is necessary to conclude from her writing note that she didn't count on proper attention on my side to her claim to Kashkarov, but what kind of facts she actually justified as the specified reception and what she meant under this general phrase, is not known" [4, L. 18 on the back]. The similar statement of the applicant Kiseleva allowed the official to insist that her words contain direct slander and Kiseleva has to be punished. The case includes the Kiseleva's documents and petitions that can be considered in more detail concerning her complaints, but they remained without any answer. In relation to Kashkarov, the prosecution on the service was discontinued, and he remained at his post.

Thus, it can be concluded that in the Russian Empire in the late XIX – early XX century, officials of the tsarist administration tried to quickly resolve issues related to the violation of the laws by the officials themselves, but the lack of well-trained personnel, low payment, a large number of duties, the lack of qualitative communication, especially on the outskirts of the state, led to corruption on the local territories.

References:

1. The Central state archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 64. Inventory 1. Case 2107. The correspondence with the Military Governor of the Semirechensk area for the reimbursement of money to Sarykutenev, the former Volost Manager of Ton Volost, Prazhevalski County, levied by the County Chief – 1898 – 6 L

2. The central state archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 64. Inventory 1. Case 2103. The complaint of the prisoners for the riots in the Peter and Paul prison – 1898. – 5 L

3. The central state archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 64. Inventory 1. Case 2113. The correspondence with the Military Governor of Semirechensk region concerning beating of Cossack Fedor Maslavtsov from Lubovny settlement by Kuvatov, the Assistant of Pishpek County Chief – 1888. – 9 L.

4. The central state archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 64. Inventory 1. Case 2098. The case on the complaint of Elizabeth Kiseleva on the illegal actions of Kashkarov, the Police Bailiff of the town of Vernyiy, the Court Counselor and the Assistant of Bailiff for the reimbursement from Kashkarov in favour of petitioner 330 rubles – 1989. – 25 L.

5. Andreeva, L.A., Andreev, S.Yu. The struggle against corruption in the Russian Empire and the Russian Federation (historical and legal aspects). Items of modern jurisprudence. Collection of articles of XVII international scientific- practical conference - Novosibirsk: Sibak, 2012.

ӘОЖ 94(574)
ҒТАХР 03.20

С.Б. Құрманалин[1]

[1]*т.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры*
Орал қ., Қазақстан

РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДЫҒЫНА ҚАРСЫ ТҰҢҒЫШ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан тарихының тарихнамасы мәселесіне арналған, оның ішінде азаттық қозғалысының зерттелуі. Кіші жүздегі хандық биліктің саяси дағдарысы кезеңіндегі патша үкіметінің отаршылдығына қарсы бағытталған азаттық қозғалысының тарихнамасы талданып, жүйеленеді. Негізінен тарихнамада «Көрінбейтін адам» қозғалысы деп таңбаланған бұл бұқаралық көтерілістің басында Досалы сұлтанның тұрғандығы кейінгі зерттеулердің ғылыми жаңалығы. Мақалада осы тарихи тұлға туралы жазылған еңбектер сараланады.

Түйін сөздер: тарихнама, азаттық, қозғалыс, сұлтандар, зерттеулер, тарихшылар, монография.

Курманалин С.Б. [1]
[1]*к.и.н., профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета*
г. Уральск, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРВОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ

Аннотация

Статья посвящена проблемам историографии истории, а именно исследованию освободительного движения. Дан системный анализ историографии освободительного движения, направленного против колониализма царского правительства в период политического кризиса ханского правления младшего жуза. В историографии говорится о народном восстании, которое возглавил султан Досалы, прославившийся как «Человек-невидимка». Это в свою очередь представляет собой научную новизну последующих исследований. В статье дается анализ трудам, посвященных этой исторической личности.

Ключевые слова: историография, освобождение, движение, султаны, исследования, историки, монография.

S.B. Kurmanalin[1]
[1]*candidate of historical science, professor of West Kazakhstan innovational-technological University*
Oral. Kazakhstan

STUDY OF THE FIRST LIBERATION MOVEMENT AGAINST RUSSIAN COLONIZATION

Abstract

The article is devoted to the problems of the historiography of history, namely the study of the liberation movement. A systematic analysis of the historiography of the liberation movement directed against the colonialism of the tsarist government during the political crisis of the Khan's rule of the younger Zhuz is given. Historiography speaks of a popular uprising led by the Sultan of Dosaly, who became famous as the "Invisible Man." This in turn represents the scientific novelty of subsequent research. The article provides an analysis of the works devoted to this historical figure.

Key words: historiography, liberation, movement, sultans, research, historians, monography.

Тарихшылар Ресейдің орталығындағы ірі экономикалық және саяси сілкіністің қандайы болсын қоныстандырудың жаңа толқынына әкеп соққанын атап өтеді. Ал халықтың қалың бұқарасын қоныс аудару үшін жаңа үлкен аумақтар, оның үстіне шаруашылық жағынан игерілген аумақтар керек болды. Сондықтан жер туралы мәселе Батыс Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында ең басты мәселе болды. Жоңғар басқыншылығына ойдағыдай тойтарыс бергеннен кейін Қазақстан біртұтас

мемлекет ретінде бабалары мұраға қалдырған дәстүрлі шекте өзінің шаруашылық өмірін қайтадан дамыта бастады. Алайда XVIII ғасырдың 30-жылдарының орта шенінен бастап Ресей мемлекеті қазақтардың жеріне де, империяның бодандары ретінде қазақтардың өздеріне де орыс мемлекеттілігі идеологиясы тұрғысында көз тіге бастады. Кіші жүзге келген әрбір чиновник Ресей империясының толық және шексіз билігіне көшкен жерді ұлғайта түсуге өз үлесін қосуға ұмтылды. Осы саясатты жүзеге асыру барысында қазақтар дербестігіне қатты шек қойылды, бұл орайда ресми өкімет орындары жергілікті халықтың қайтпас қарсылығына душар болды.

Әбілқайыр өлімінен кейінгі кезең патша үкіметінің қазақ даласына отаршылдық саясатын бұрынғыдан қарқынды жүргізуімен ерекшеленеді. Осыған сәйкес дәстүрлі хандық билікке империялық күш тарапынан берілген оқтын-оқтын соққы Қазақ мемлекетін саяси дағдарысқа тіреп отырды. Әбілқайыр хан дәуірінде ақ басталып кеткен қазақ бұқарасының орыс билігіне қарсылығы тұтас азаттық қозғалысының басы болып саналады. Әр кезеңде әрқилы қарастырылған осы тарихтың тарихнамасын сараласақ біршама құнды ғылыми тұжырымдардың жасалғандығына көз жеткіземіз.

Қазақта отыз жетінші жылы жазықсыз жазаның құрбаны болған Телжан Шонанұлы деген оқымысты өткен. Зайыбы білімпаз қазақ қыздарының көшбасшысы Шаhзада Қаратаева-Шонанова. Шаhзада - белгілі төре әулетінің тұқымы, Әбілқайыр ханның ұрпағы, қазақтан шыққан алғашқы заңгер Бақытжан Қаратаевтың ағасы Арон сұлтанның қызы. Шаhзада Шонанова саяси зұлматта ату жазасына кесілген жалғыз қазақ әйелі екенін де біліп қоюымыз керек. Қазақ халқының ардақты перзенті, көрнекті ғалым Телжан Шонанұлы 1923 жылы «Қазақ жер мәселесі тарихы» атты еңбек шығарған. Автормен бірге репрессияға ұшыраған бұл кітап 70 жылдан соң «Жер тағдыры – ел тағдыры» деген атпен қайта жарық көрді. Міне осы кітапта Жайық үшін жандасқан қазақ қауымының бұл өлкеге деген өмірлік ұстанымдары отаршылдық дәуір оқымыстысының көзімен былайша танылады.

«...Патша 1757 жылы қазақ Жайықтан өтпесін деген жарлық шығарады. 1759 жылы - Жайыққа қазақтың қатты таласып, қан төккен жылы. Үкімет заңына қарамай, мал-жайы үшін қазақ Жайық өтіп қыстайды. Жайықтың оң бетіне мал жайма, өтпе деген атты казактармен соғыс шығып, көп кісі жаралы болып, екі жақтан да кісі өледі. Осы жылдан бастап қазақтың Жайыққа таласы жыл құрғамай күшейе береді. Бөкей Жайықтан өтіп қоныс алған кезге дейін қазақтардың Жайықты өтіп қыстамаған, Петрборға елші жіберіп қыстау салуға сұранбаған жылы жоқ деуге болады. Жыл сайын Жайықтан қазақты кууға үкімет шығармаған жарлығы, қолданбаған әдісі жоқ деуге болады. Үкіметтің қазақтан Жайықты қору әдісі түрлі-түрлі болған. Жайықтан өтпе деп заң шығарып тұрған, заң далада қалатынын біліп, Жайықты қуалай қамалдар салдырған. Ақ теңізді жағалай кордондар тартқан. Жайық жағасын қазаққа білдірмей қатеден от кеткен қылып өртеп жіберетін болған, қазақ малын атты казаққа ұстатып, атты казак малын қазаққа барымталатып қазаққа «ұры» атын тағып қамалдарға жақындатқысы келмеген» [1, 55-57 бб.].

Телжан Шонанұлы айтады: «Бөкейдің жері Жайыққа 60 жыл таластан шыққан нәтиже» [1, 57 б.].

Қазақ хандығының саяси дағдарысы кезеңі бұл Нұралы ханның Кіші жүзге 37 жыл билік құрған дәуірі. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихы бойынша зерттеулердің ірі өкілі М.П. Вяткин өзінің 1941 жылғы Мәскеуде шыққан «Очерки по истории Казахской ССР» еңбегінде Нұралы хан турасында «ол өз иеліктерінің патшалық Ресейге вассалдық қатынастарын нығайтуға ғана қолы жетті, бірақ феодалдық негізде Қазақ хандығының бірігуін қайта жаңғыртуға жете алмады» [2, 162 б.], – деп атап көрсетеді.

Қазақстанның батыс өңірінен басталған хандықтың саяси дағдарысы кезеңіндегі азаттық қозғалысының басында Досалы сұлтан Бұлқайырұлы тұрғандығын тәуелсіздік жағдайындағы отандық тарихнама дәлелдеп отыр.

Қазақ хандығының билеушілері Ресейдің бодандығына кіргендігін мойындап, ант берген сәттен бастап, далада болып жатқан оқиғаларды Ресей үкіметі жіті бақылауда ұстауға барын салды. Хан-сұлтандардың хаттары, елшіліктің есептері, саудагерлердің айтқандары немесе арнайы тапсырмамен шыққан тыңшылардың әкелген мәліметтері жинақталып, қағазға түсіріліп отырды. Патша үкіметі әсіресе қазақ ақсүйектері Шыңғыс ханның ұрпақтарының әрбір қимылын көзден таса жібермеді. Осылайша Досалы сұлтан мен оның айналасына қатысты мәліметтер мұрағат құжаттарына айналды. Бұл құжаттар өз кезегімен мұрағаттарда сақталып, зерттеушілердің еңбектері үшін құнды дерек көздері болды. Қазақ тарихының жазылуы да сол XVIII ғасырдың өзінде басталып кеткен еді. Атап айтқанда, әйгілі Рычковтар, П.С. Паллас, И.Г. Андреев еңбектері белгілі. Алайда олардың ішінде соңғы екеуі Досалы жайлы ешқандай мәлімет бермеген. Әкелі-балалы Петр мен Николай Рычковтар Орынбор әкімшілігінде қызмет етіп, құжаттармен ең алғаш танысқан және сол құжаттарды жасаған адамдар. Досалы сұлтанның есімін

алғаш рет осы П.Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» және «Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г.» еңбектерінен оқимыз. 1776 жылы автор: «Қазіргі таңда бұл Кіші Орданың ең беделдісі мен күштісі ретінде Нұралы ханның немере бауыры Досалы сұлтан есептелінеді» [3, с.261] деп, Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісінен (1773-1775 жж.) кейінгі Досалы сұлтанның өміріндегі қоғамдық-саяси қызметінің шарықтау шыңына жеткен тұсын бейнелейді. Рычковтар Досалы сұлтанның замандастары ғана емес, олардың бірі оны тікелей таныған. 1749 жылы шілде айында Нұралы хан салтанатты түрде таққа отыру рәсіміне Орынборға келгенде, губернатор И.Неплюев пен Нұралы хан бір күймеге, ассесор П.Рычков пен Досалы сұлтан екеуі бөлек бір күймеге отырып, қала аралаған.

XIX ғасырда қазақ тарихынан мәлімет берген бірнеше еңбектер басылды. Олардың қатарында біздің тарихымызға терең үңіле білген зерттеуші А.И. Левшин [4] бәрінен көш ілгері тұр. А.И. Левшин (1797-1879 жж.) Орынбор шекара комиссиясында 1820-1822 жылдары қызмет етіп жүріп, көптеген қазақтармен кездесіп, өзіне дейін қазақтар туралы жазылған құжаттармен танысқан. 1832 жылы жарыққа шыққан оның «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» еңбегін кейін халқымыздың ғұлама ғалымы Ш.Уәлиханов жоғары бағалап, авторын «Қазақ халқының Геродоты» деп атаған. Оның еңбегінде Досалы сұлтанның есімін кездестірмегенімізбен, оның заманындағы оқиғалардан тың деректер алуға болады. Досалының немере бауырлары Нұралы хан, Ералы, Айшуақ сұлтандардың қимыл-әрекеттерін жазады. Ал бұл оқиғалардың барлығына Досалы сұлтанның қатысқандығын басқа еңбектер мен құжаттардан білеміз.

А.И. Левшиннің артынан басқа да орыс зерттеушілерінің еңбектері шыққанымен оның кейбірінде ғана Досалы сұлтанға қатысты мәліметтер азын-аулақ айтылып өтеді. Олардың қатарында XIX ғасырдың ортасында жарық көрген В.В. Вельяминов-Зернов пен И.Казанцевтің еңбектерін атай аламыз. Орыстың шығыстанушысы, Петербор Ғылым Академиясының құрметті мүшесі В.В. Вельяминов-Зернов (1830-1904 жж.) «Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азии со времени кончины Абулхаир хана (1748-1765) » атты еңбегінде Әбілқайыр хан өлген соң билікке келген Нұралы ханның алғашқы он бес жылының шеңберінде Кіші жүздегі шиеленіскен ахуалдан мәлімет бере отырып, қазақ-хиуа қатынасына шолу жасайды. Досалының Хиуа билеушісі Елбарыс ханның қолында тәрбиеленгендігі жайлы мәлімет беріп, оның Хиуадан Кіші жүзге оралып, шектілермен бірге көшіп жүргендігін хабарлайды [5]. Ал жиырма жыл бойы Орынбор губернаторларының жанында кеңсе қызметін атқарып, көптеген қазақ сұлтандарын тікелей таныған И.Казанцевтің 1867 жылы басылған «Описание Киргиз-Кайсак» атты кітабында қазақтардың шыққан тегінен бастап тұрмыс-тіршілігін, Ресейге қосылуын, хандық биліктің жойылуын баяндайтын қызықты мәліметтер беріледі. Баймұхаммед сұлтанға арналған тақырыбында Кіші жүздегі хандық биліктің орнына құрылған үш әкімшілік бөліктің алғашқы билеушілерінің есімдерін тізген. Оның Орта бөлігіне Темір Ералыұлынан кейін Досалы сұлтанның немересі Медетқали сұлтанның билеуші аға сұлтан болғандығын жазған. Досалы әулетіне қатысты басқа бірде-бір сөз айтылмаған. Алайда, сол заманның бейнесін көрсете отырып, Досалы ұрпақтарының хал-жағдайларынан түсінік аламыз [6].

Тақырыпқа қатысты тарихнаманың кейінгі кезегінде XIX ғасырдың 90-жылдары жарық көрген В.Н. Витевский [7] мен И.И. Крафт [8] еңбектері тұрады. Орынбор генерал-губернаторлығының алғашқы губернаторы И.И.Неплюевке арналған В.Витевскийдің «И.И. Неплюев и Оренбурский край в прежнем его составе до 1758 г.» атты монографиясы Досалы сұлтанның Хиуада тәрбиеленіп, Кіші жүзге оралғандығы, Нұралы хан бастаған Әбілқайыр әулетінің ерекше құрметіне ие болғандығын жеткізеді. Сонымен бірге, автор Досалы сұлтанның сауаттылығына баса назар аударған. Орынбор мұрағатынан көптеген құжаттармен танысып, оларды хронологиялық ретімен тізген И.Крафттың еңбегінде Досалы сұлтанның Ералы сұлтанға көмекші болғандығы, Досалының Орынбор басшылығы алдында назарға ілініп, өзінің қырдағы беделін мойындатуға тырысқандығы, нәтижесінде 1764 жылы оған патша үкіметі жалақы белгілегендігі жайлы айғақтар келтіріледі.

Советтік дәуірдің тарихнамасында тап күресіне байланысты идеологиялық негіз қалыптасып, қаналушы таптың күресі дәріптелді. XX ғасырдың 20-40 жылдары А.Ф. Рязановтың «Отголоски Пугачевской восстании на Урале, в Киргиз-кайсацкой Малой Орде и Поволжье» тақырыбындағы мақаласы Досалы сұлтан мен оның ұлы Сейдалының Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне қатысқандығы айтылады. А.Ф. Рязановтың еңбегінен [9] бұл Досалы сұлтан және оның ізбасарларының «Көрінбейтін адам» қозғалысында күрестерін жалғастырғанын білеміз.

XX ғасырдың 40-жылдары кеңестік Қазақстан тарих мектебінің негізін салушылардың бірі Е.Ділмұхамедов еңбегінде [10] де мәселеге қатысты мәліметтер берілген. Кенесары қозғалысын зерттеген

Е.Д.Ділмұхамедов Досалы мен Саналы жайлы мәліметтер келтіріп, Е.Пугачев көтерілісіне қатысқан Досалы сұлтанды «батыр» деп бағалайды.

Тарихшы Н.Е.Бекмаханова 1966 жылы Е.Пугачев көтерілісіне қатысқан қазақтар жайлы терең зерттеу жүргізіп, «Казахи Младшего и Среднего жузов в крестьянской войне 1773-1775 гг. под предводительством Е.И. Пугачева» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғап шығып, өз монографиясын [11] жарыққа шығарды. Автор көтеріліске қатысқан Досалы мен оның ұлдары Сейдалы, Мырзалы сұлтандар жайлы Орынбор, Мәскеу, Петербор мұрағаттарынан жинаған көптеген құжаттарды ғылыми айналымға енгізді. Сонымен қатар, 1964 жылы шыққан «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы)» атты материалдар мен құжаттар жинағындағы Досалы мен оның ұлдарына қатысты деректерді түгелдей өз зерттеуіне тартты. Н.Е. Бекмаханова – Досалы сұлтанның 1773-1776 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметінен толық мәлімет беретін советтік дәуірдегі бірден-бір ғалым болды. Оның аталмыш тұлға туралы зерттеуінің ерекшелігі – көтерілісті негізгі нысан ретінде зерттеуінде.

Қазақстан тәуелсіздік алуымен отандық тарихнамада біраз нәтижелерге қол жеткізілді. Қазақстан тарихының бес томдық академиялық жинағы жарық көрді. Оның үшінші томының Е.Пугачев көтерілісіне қатысқан қазақтар туралы бөлімінде Досалы мен оның ұлдарының қол бастағандығы жайлы Н.Е. Бекмаханованың монографиясына негізделіп жазылды. Дәл осы тақырып «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» атты көптомдықта да қарастырылып, 1775 жылы Досалы сұлтанға патша үкіметінің амнистия бергендігі айтылады.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан тарихы туралы жеке немесе ұжымдық еңбектер де пайда болды. Оның барлығында Досалы мен оның мирасқорларына қатысты мәлімет Н.Е. Бекмаханованың еңбегінен алынған.

Отандық тарихнамада XVIII-XIX ғасырлар оқиғаларына назар бөлініп, сол заманның шынайы бейнесін қалпына келтіруде ғылымға үлес қосқан бірқатар авторларды атауға болады. Олардың ішінде Досалы сұлтан мен Сейдалы сұлтанға қатысты мәлімет бергендердің көпшілігі бұрынғы мағлұматты қайталаса, белгілі тарихшы-ғалым Ж.Қасымбаев өзінің «Государственные деятели Казахских ханств» деп аталатын сериалы еңбегінің бірінші томында XVIII ғасырдағы Кіші жүздегі оқиғалар туралы, екінші томында Айшуақ хан хақында, үшінші томында Жантөре хан жөнінде мәліметтер, жаңа деректер келтірген. Сондай-ақ Әбілқайыр хан туралы И.Ерофееваның «Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик» атты 1999 жылы жарық көрген еңбегінен қызықты мағлұматтар алуға болады. Досалы сұлтан және оның мирасқорларының азаттық жолындағы күресі хақындағы тарихнаманың бетін толықтырған кейінгі тарихшылардың еңбектерін де атап өту қажет. Бұл бағытта Ә.Мұқтар «Азаттық таңы жолында», «Тарих тұңғиығындағы тұлғалар (XVIII-XIX ғг.)», Н.Жетпісбай «Азаттық үшін күрескен әулеттер» атты еңбектер арнады.

Кейінге дейін Досалы сұлтан Е.Пугачев бастаған (1773-1775 жж.) шаруалар көтерілісі мен Көрінбейтін адам қозғалысына (1775-1776 жж.) жеке мүддесін көздеген қатысушы ретінде белгілі болып келді. Алайда, советтік дәуірдегі тап күресінің негізінде жасалған зерттеудің желісімен қалыптасқан бұл пікірдің қате екенін арнайы жаңа зерттеу жұмыстарының нәтижесінен көз жеткізуге болады. Осыған орай 2015 жылы А.Қ. Ахметовтың «Досалы сұлтан Бұлқайырұлы» атты монографиясы жарық көрді. Бұл монографиялық зерттеу Досалы сұлтанның ұлт-азаттық күрестердегі шынайы орны мен рөлін бұлтартпас айғақтар келтіріп дәлелдейді. Оның алғашқы болып Ресей империясының қамытынан құтылуға қаймықпай қылыш сермеп, көтерілісті ұйымдастырған тәжірибелі қолбасшы, мықты саясаткер екендігін көрсетеді. Автор Досалы сұлтанның қарапайым ру басқарушысынан ұлыс билеушісі дәрежесіне дейін көтеріле алғандығын, Орынбор басшылығына елшілік жіберіп дербес қатынас орнатқандығын, Ресей үкіметінің қазақ даласын отарлаудағы сұрқия саясатын биік деңгейде түсінгендігін баса көрсетеді. Ғалым Досалы сұлтанға «Қазақ тарихында тұңғыш рет Ресейдің отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық қозғалысты ұйымдастырып, өзі басында тұрды. Досалы сұлтанның ұлдары Сейдалы, Тұрдалы, Мырзалы сұлтандар аталған күресте өз үлестерін қосты. Олар артынша «Көрінбейтін адам» қозғалысын ұйымдастыруда әкесінің жанына табылса, Сейдалы сұлтан Сырым батыр бастаған халық толқуына қатысты», - деп ғылыми жоғары баға береді [12, 4 б.].

А.Ахметовтың Досалы сұлтан мен оның әулетінің тарихын зерттеуге арналған еңбегі қазақ тарихындағы өзіндік орны бар шыңғысзадалардың қызметін зерттеуде жасалған тағы бір қадам болды. Кейінге дейін күңгірт қарастырылған Досалы сұлтанның қоғамдық-саяси қызметі бұл еңбекте мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты кешенді зерттелген. Ғылыми туындыда 1771 жылы Досалы сұлтанның атақты «Шаңды жорыққа» қатысып, қол бастағандығы, Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына көмек

беріп, Кіші жүз сарбаздарының басында тұрғандығы, Нұралы ханның орнына өзі таққа отыруды, тәуелсіз ел болуды мақсат етіп, азаттық үшін күрескендігі, 1775-1776 жылдары «Көрінбейтін адам» қозғалысын астыртын ұйымдастырып, тағы да отаршылдыққа қарсы әрекет еткендігі тың деректер, соны тұжырымдар ретінде ұсынылған. Бүгінге дейін айтылып келгендей бұл қозғалыстың басында Сапара тәуіп емес, Досалы сұлтанның тұрғандығын айғақтайды. Зерттеушінің дәлелдеуінше 1777-1780 жылдары Досалы сұлтан Орынбор басшылығымен тығыз қатынаста болып, өз ұлысына бұрын-соңды болмаған тыныш-тықты қамтамасыз етеді. Оның ұлы Сейдалы Сырым батыр қозғалысында қол бастайды. 1786 жылы Нұралы ханның тақтан тайдырылуы, Айшуақ сұлтанның тұтқындалуы, халық билерінің Әбілқайыр әулетінің билігінен бас тартуы, Ресейдің Кіші жүздің бейбіт ұлыстарының тыныштығына кепіл бола алмауы еңбекте Досалы сұлтанның қоғамдық-саяси қызметінің соңғы кезеңі ретінде баяндалады. Оның Ералы бастаған Әбілқайыр әулетінің басқа өкілдерімен бірігіп, Әбілқайыр ұрпақтарының билігін қалпына келтіру мақсатында жүргізген күресін Сырым батыр бастаған топқа қарсы оппозициялық күрес ретінде сипатталады.

Советтік дәуірде Н.Е. Бекмаханова өзінің Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне қатысқан қазақтар туралы диссертациялық жұмысында көтеріліс барысында сұлтандардың әрекетін таптық позициядан қарастырып, Досалы сұлтанның көтеріліске қатысу себебін тек билікке келудің мақсатында деген тұжырымға тоқтайды. Ал сол кездің өзінде тарихшы Г.И. Семенюк «Казахи и восстание Пугачева» деген еңбегінде бұл пікірмен келіспейтінін білдіріп, сенімді түрде: «мұнда жеке мүдденің қатысы жоқ, бұл әулет тек отаршылдыққа қарсы тұру үшін ғана Пугачевті қолдады» деп сын айтқан болатын.

Қорыта айтқанда Досалы сұлтан, Сейдалы сұлтан және басқа да XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Кіші жүзде орын алған хандық биліктің саяси дағдарысы кезеңіндегі тарихи тұлғалардың азаттық қозғалысы жолындағы қызметін тарихнама принциптеріне сай саралау қазіргі тәуелсіздік жағдайындағы Қазақстан тарихы ғылымында жалғасын таба береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. 2-басылуы (Көмекші оқу құралы). – Алматы: Санат, 1995. – 224 бет.*
2. *Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. – Москва, 1941.*
3. *История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век / Сост. И.В.Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т.IV. – 368 с.*
4. *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.*
5. *Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азии со времени кончины Абулхаир хана (1748-1765). СС.7-161// Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг: Книга 1. – Алматы: Өлке, 2001. – 320 с.*
6. *Казанцев И. Описание киргиз-кайсах. СПб: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1867. СС. 161-318// Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг: Книга 1. – Алматы: Өлке, 2001. – 320 с.*
7. *Витевский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. т.III. –Казань: Типо-литог. В.М.Ключникова, 1897. – 974 с.*
8. *Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. СПб: Типо-лит. П.Н.Жаринова, 1898. – 358 с.*
9. *Рязанов А.Ф. Отголоски Пугачевской восстании на Урале, в Киргиз-кайсацкой Малой Орде и Поволжье. СС 197-241// Труды общества изучения Казахстана. Т.6. – Оренбург, 1925.*
10. *Ділмұхамедов Е.Д. Қазақтардың Кенесары Қасымовтың басшылығымен 1837-1847 жылдары болған көтерілісі. – Алматы, 2012. – 572 бет.*
11. *Бекмаханова Н.Б. Легенда о Невидимке (Участие казахов в Крестьянской войне под руководством Пугачева в 1773-1775 годах). – Алматы, 1968.*
12. *Ахметов А.Қ. Досалы Сұлтан Бұлқайырұлы: монография / Арман Ахметов. – Алматы, 2015. – 248 б.*

UDK 912.4
IRSTI *03.81*

G.Ksenzhik [1], D.Salkynbek [2]

[1]d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University
[2] d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University

OVERVIEW AND CLASSIFICATION OF RUSSIAN CARTOGRAPHIC MATERIALS OF THE XVIII-XIX CENTURIES. BY THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

The research was carried out within the framework of the project with state funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) №AP05131222 «Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries: in the context of the formation of state borders»

Abstract

The priority task of the Russian Empire, in order to successfully advance into the depths of the Kazakh steppes, was a cartographic study. The greatest contribution to the topographic study of the territory of Kazakhstan was made by officers of the Military Topographic Depot and members of the Russian Geographical Society. In the process of studying the history of Kazakhstan in modern times, the task of identifying, describing and further using cartographic sources inevitably arises. In order to successfully study the spatial aspects of the historical process, orienting in a huge number of maps of all kinds and types, as well as systematization and storage, the article analyzes classification problems and provides a brief overview of Russian cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVIIIth and XIX th centuries, from the collection of documents collected during the study. The classification should satisfy the logical requirement of the study. The basis for the classification of identified old maps was laid down the main features: territorial, chronological, thematic, scale, purpose and content. In this case, first of all, the dominant feature of the map was taken into account and the classification was carried out according to it, additional features were secondary and filled the classification.

Key words: interdisciplinary study, Kazakh steppe, Russian Empire, old maps, classification, description.

Г.Н. Ксенжик [1], Д.И.Салқынбек[2]
[1]т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры
[2]т.ғ.к., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША XVIII-XIX ғғ. ОРЫС КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫНА ШОЛУ ЖӘНЕ ЖІКТЕУ

Аңдатпа

Қазақ даласына сәтімен дендеп ену мақсатында Ресей империясының басымдықты міндеті картографиялық зерттеу болды. Әскери-топографиялық депо офицерлері мен Орыс географиялық қоғамының мүшелері Қазақстан аумағын топографиялық зерттеуге аса көп үлес қосты. Жаңа замандағы Қазақстан тарихын зерттеу барысында картографиялық дереккөздерді анықтау, сипаттау және алдағы уақытта пайдалану міндеті тұратыны сөзсіз. Тарихи процестің кеңістіктік аспектілерін табыспен зерттеу, сан алуан түрдегі және типтегі нешетүрлі карталардың зор мөлшерінде бағдар табу, сондай-ақ жүйеге келтіру және сақтау мақсатында мақалада жіктеу мәселелері талданды және зерттеу барысында жиналған құжаттар жинақтамасынан алынған XVIII-XIX ғғ. Қазақстан тарихы бойынша орыстың картографиялық материалдарына қысқаша шолу жүзеге асырылды. Жіктеу зерттеудің логикалық талабын қанағаттандыруы тиіс. Анықталған ескі карталарды жіктеу негізіне негізгі белгілер алынды: аумақтық, хронологиялық, тақырыптық, масштабтық, мақсаты мен мазмұны. Бұл ретте бірінші кезекте картадағы үстем белгі ескерілді және ол бойынша жіктеу орындалды, қосымша белгілер екінші дәрежелі болды және жіктеуді толықтырды.

Тірек сөздер: пәнаралық зерттеу**,** қазақ даласы, Ресей империясы, ескі карталар, жіктеу, сипаттама

Ксенжик Г.Н. [1], Салқынбек Д.И. [2]
[1]д.и.н., профессор Казахского национального аграрного университета
[2]к. и. н, профессор Казахского национального аграрного университета

ОБЗОР И КЛАССИФИКАЦИЯ РУССКИХ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ XVIII-XIX вв. ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Приоритетной задачей Российской империи, в целях успешного продвижения вглубь казахских степей являлось картографическое исследование. Наибольший вклад в топографическое исследование территории Казахстана внесли офицеры Военно-топографического депо и члены Русского географического общества. В процессе изучения истории Казахстана нового времени неизбежно встает задача выявления, описания и дальнейшего использования картографических источников. В целях, успешного изучения пространственных аспектов исторического процесса, ориентирования в огромном количестве карт всевозможных видов и типов, а также систематизации и хранения в статье проанализированы проблемы классификации и осуществлен краткий обзор русских картографических материалов по истории Казахстана XVIII-XIX вв. из коллекции документов собранных в ходе исследования. Классификация должна удовлетворять логическому требованию исследования. В основу классификации выявленных старых карт были положены основные признаки: территориальный, хронологический, тематический, масштабный, назначения и содержания. При этом в первую очередь учитывался доминирующий признак у карты и выполнялась по нему классификация, дополнительные признаки являлись второстепенными и восполняли классификацию.

Ключевые слова: междисциплинарное исследование**,** казахская степь, Российская империя, старые карты, классификация, описание

A cartographic study of the Kazakh steppes is mainly related to the interest of the Russian Empire in the colonial seizure of the adjacent territory of Kazakhstan and, as a result, the increased demand for accurate and operative information about the features of the area. The evolution of cartographic materials was influenced by the improvement of the technical equipment of the army of the Russian Empire. The study of cartographic materials of the XVIII-XIX centuries of the history of Kazakhstan presents particular interest, in view of the fact that they are sources of a comprehensive study of history and allow for a visual demonstration of the general context of the events of the true historical and cultural environment in Kazakhstan in time and space. It should be noted that the vast majority of researchers so far have attracted a fairly limited range of cartographic materials as historical - cartographic sources, and there are no special studies on this subject. Moreover, the maps themselves are essentially not analyzed at all in historical and historical-geographical literature. Moreover, the maps themselves are essentially not analyzed at all in historical and historical-geographical literature. Such a statement of the problem draws attention to the fact that in the historical literature the principles of map classification were not investigated and the analysis and review of cartographic materials on the history of Kazakhstan in modern times were not carried out. The proposed classification scheme for cartographic material is based on a direct analysis of archival complexes of Russian maps of the XVIII-XIX centuries by the history of Kazakhstan and knowledge of qualification systems of the past period.

The methodological basis of the study was the principle of interdisciplinarity, which involves the interaction of various methods. When reconstructing a holistic picture of the study, we relied on a holistic array of source research base:

- Russian cartographic materials on the area of resettlement of the Kazakh families, which formed the basis of the study, research and stored in the archives and libraries of Russia and Kazakhstan. The study used cartographic materials, including: Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow, Russian Federation), Russian State Military Historical Archive (Moscow, Russian Federation).

- Legislative documents of the Russian Empire, confirming the procedure for surveying territories and reflecting the legislative principles of administrative-territorial reforms in Kazakhstan, namely: about landcards and drawings of sovereigns (PSZRI -1. T. VI, 1720: 141); about the procedure for land surveying and the production of land surveys (PSZRI - 1. T. XXIX, 1806: 266), etc.

- Studies of pre-revolutionary, Soviet, Russian, foreign and domestic authors involved in the study of the history of cartography.

As the main research methods, we use the cartographic method, which allows us to trace the evolution of the ideas and methods of cartography, aimed at obtaining information on the qualitative and quantitative characteristics of maps, studying the dynamics of historical events of their relationships and the ability to perform classification of cartographic material. One of the effective methods for studying the contents of old maps to identify their reliability as historical sources is the method of comparing cartographic works, which allows you to compare maps of different times and analyze their contents and identify which classification group belongs to. The description method allows a systematic, logical and orderly search for interesting historical facts. One of the

priorities in world history is historical cartography, which allows us to classify and rethink cartographic sources from new methodological positions. Studying the problems of classification and source study of Russian cartographic material of the history of Kazakhstan of the XVIII-XIX centuries is vital, as it contributes to the successful conduct of scientific research, as well as the systematization and storage of old maps. In modern historiography, the issue of classification and description of cartographic material on the history of Kazakhstan of the XVIII-XIX centuries is practically not studied. Nevertheless, the comprehension of certain aspects of the study was carried out as part of a study of the history of cartography in a number of pre-revolutionary, Soviet, Russian, foreign and Kazakhstan scientists.

Pre-revolutionary historiography has a tendency to study the activities of officers of the General Staff of the Russian Empire and the formation of borders in the context of the tsarist government's policy. Nevertheless, a number of studies are very valuable in our days, the works include: N.V. Sokolov (1872) [1], E.A. Koversky (1893) [2], V.V. Witkowski (1904) [3], L.S. Bagrova (1914) [4] etc.

Soviet historical science was dominated by work on the study of source studies and the methodology of the old cartographic material, the specific features of cartographic documents. In this regard, the most interesting are the works of such authors as: L.A. Goldenberg (1965) [5], O.M. Medushevskaya (1977) [6], K.A. Salishchev (1990) [7], S.I. Sotnikova (1989) [8], etc.

In modern Russian historiography, they pay attention to the cartographic study of Russia and the general problems of the theory of the cartographic method of research, in particular: A.S. Postnikov (2007) [9], A.M. Berlyant (2002) [10], V.S. Kusov (2003) [11], O.N. Kationov (2007) [12], etc.

British cartographer D.B. Harley (Harley, 1975) [13] considers a technique for researching old maps. Among external sources that could shed light on old maps, the author names a wide variety of materials - catalogs, prospectuses of publications and other documentary, graphic and oral sources. The American professor, Dr. Mark Bassin (1999) [14], widely uses the methods of historical geography and cartography in historical research. The author's publications contribute to the development of studies on the methodological issues of historical cartography. The German researcher D. Dalman (Dalman, 2009) [15] is an expert on the history of the annexation of Siberia and the Far East to the Russian Empire. The author is engaged in the history of Russian cartography and early descriptions of Siberia. He notes in a historical study that territorial divisions in Asia took shape as a result of the struggle for power and hegemony between the British and Russian empires.

Kazakh historian Erofeeva I.V. (2011) [16] one of the first Russian researchers drew attention to the importance of using geographical maps as historical sources.

In these studies, only fragmentary information is given on the classification and reviews of cartographic material on the history of Kazakhstan of the XVIII - XIX centuries. Nevertheless, studies of scientists of the pre-revolutionary and modern period provide an opportunity to comprehensively and objectively solve the tasks of the work. For a deep understanding of the political, social and cultural life of the Kazakh society of the XVIII-XIX centuries there is a need to resort to source study and classification of cartographic material, which is caused by the enrichment of the knowledge of world historical science in historical cartography. Due to its interdisciplinarity, this direction brings to its arsenal scientific achievements and methodological knowledge from disciplines distant from history. The front-end development of cartographic materials using interdisciplinary approaches will expand the scope of the study and will allow us to combine the available scattered information on the history of Kazakhstan in modern times.

The classification of the identified Russian cartographic materials of the XVIII-XIX centuries according to the history of Kazakhstan, the following features were laid down: territorial, chronological, thematic (socio-economic, historical, geological, population, borders, roads, others), scale (small-scale, medium-scale and large-scale), purposes (scientific, cultural, educational, academic) and content (general geographic; thematic maps, special). In this case, the dominant feature of the card was taken into account in the first place and classification was carried out according to it, additional features were secondary and made up for the classification. Depending on the practical need, it is more expedient to carry out the classification on one basis or, in some cases, simultaneously on several grounds, their combinations and complexes, for example (territorial, chronological, scale and thematic). Additional, but effective signs of classifying maps include, for example, the date the map was compiled, the date the events were displayed on the map, author, title, place of publication, handwritten, language, era, and method of disclosing content (atlases, globes). Most of the cartographic materials that we have identified, according to the degree of severity of the mathematical basis and in the terminology of the study period, are entitled as "land card", "map" and "plan". They are represented by two main types of maps: general geographical and thematic. A fairly significant number of cards can be classified as political and administrative, which reflects their main content and purpose.

Among the large number of cartographic materials identified and digitized by us, the series of manuscript maps of the XVIII-XIX centuries is of particular scientific interest which for the first time in the history of cartography of Eurasia depicts various regions of Kazakhstan. As an example of classification, review, and description and assessment of source-study significance, let us dwell on landcards compiled by decision of the Orenburg Governor's Chancellery of December 9, 1752. The general list includes the "General card of the Orenburg province and adjacent places", as well as ten landcards supplementing it, six of which are directly related to the territory of resettlement of Kazakh clans. Of greatest interest to researchers is the "General Landcard of the whole Orenburg region with the introduction of both parts of the Kazan and Siberian provinces and other Asian possessions and departments of the Orenburg region" [17]. The map is handwritten, colored, decorated with drawings. There is a degree grid. No scale. The borders are marked on a manuscript colored landcard, the region's hydrogrid, mountains and lakes, part of the Caspian Sea and settlements are depicted. On the map in large letters the territory "Steppe of nomadic Kyrgyz Kaysakov" is designated, thereby unambiguously identifying this region as a traditional area of settlement of Kazakh clans and occupying the territory from the Yaik River to the Irtysh River. On the landcard, the channels of the longest and largest rivers of Kazakhstan are quite reliably shown: Yaik (Ural), Irtysh, Syr - Daria, Tobol, Uy, Ishim with tributaries. The northwestern coast of the Caspian Sea and the North Zaisan Lake (Zaysan) are depicted. The Aral Lake is shown more full-flowing than on modern maps and with receiving tributaries, the territory of the Aral possessions is marked to the south of it. Stationary settlements on the map are represented by Russian fortresses and outposts. Along the Yaik shore, all the fortifications built by then were marked: Guryev (modern Atyrau), Iletskaya, Orskaya, Tanalytskaya; on the Uy river: Ust-Uyskaya, Nurtamyshskaya; on the Irtysh River: Chernolutskaya, Zhelezinsky, Yamyshevskaya, Semipalatinsk. The cities of Tashkent, Turkestan and the old town of Saraichik are designated. An important caravan route was recorded on the map - the Nogai road, which connected in the XVIII century Kazakh steppe with the Volga-Yaitsk interfluve. Shown are the border lines bordering the Orenburg province and the "Steppe of nomadic Kyrgyz Kaisaks", the study of which is of scientific importance in studying the history of the formation of the borders of Kazakhstan. According to the developed classification, this map is handwritten, geographic, and small-scale.

A good example of a thematic historical map from the collected collection is the handwritten "General map of Russia. Historical map of the Russian Empire. 1793, September 2 " [18]. This thematic map was one of the first to have the title "Historical map" in the title. It reflects historical phenomena and events, in conjunction with geographical factors. The map shows the "acquisition" of the Russian Empire after the war with Turkey. The term "general map" in its title corresponds to a small-scale geographical map of the country and a modern overview, general geographical map. General maps were carried out using the generalization process, since it is impossible to show all objects with all the features and details on a small-scale map. Therefore, the process of selecting and summarizing the objects displayed on the map was used, which is called generalization, which allows emphasizing the main geographical features. The designation "general card" was first officially introduced by the General Regulations in 1720, in its special chapter "On landcards and drawings of sovereigns" [19]. This term was used in Russia until the beginning of the XX century. Gradually disappeared with the development of large-scale classifications of geographic maps, accompanied by a change in terminology. Карта цветная. The card is color. There is a degree grid. A large amount of historical data is written on the margins of the map. In large letters on the map, the location of the Younger and Middle Zhuz of Kazakhs is marked ("The steppe of the roaming Kirghiz Kaisaks of the Lesser Horde"). The hydrogrid and mountains are shown. Names of geographical objects are absent. These maps are important for researchers studying the influence of geopolitical events of modern times on the formation of borders. The scientific information relating to the territory of Kazakhstan on this issue is reflected in the comments under paragraph VII, located on the edges of the map: "Upon the seizure by Russians of Siberia, a border was established with the Chinese Empire only, starting from the Eastern Ocean and ending in the Sayan Mountains. From this place to the west to the Caspian Sea, due to the circumstances of neighboring peoples, the borders were repeatedly changed at different times for safety from raids from the Omsk fortress to the bottom along the Irtysh, and to the west along Tobol, and along the Uy River to the Urals, and along the Urals to Guryev The fortresses built then constituted the Russian border. But then the small and middle Kyrgyz Horde came under the patronage of the Russian Scepter, and the latter, after the Chinese ruined the Zyungar villages, spread to the Irtysh River and the Ulun-tan ridge. That is, their nomads and uluses are now reckoned with the Russian Empire, and from the Sayan mountains to the Uluntan ridge, and to the Caspian Sea, the border has established itself, which is indicated by orange paint, "the map legend says. The map presented in the review allows researchers to establish the historical relationship of political and natural objects with migration processes in the territory of the Eurasian continent in modern times.

Of great practical importance for the development of scientific knowledge about the historical past of the Kazakh people of the new era is the general geographical small-scale map of the first half of the 19th century.

"The middle Kyrgyz-Kaisak horde and adjacent to this horde and possessions." 1833 Handwritten. It was compiled during an expedition for the Military Topographic Reconnaissance of the Omsk Region, appointed in 1832 under the leadership of the General Staff, Lieutenant Colonel Butovsky. Omsk 1833 M.: 150 miles in an inch.The map was compiled by the topographer Babikov. Drafted by topographer Tsikarev, Mayorov and Lebedev [20]. The map is color, there is a degree grid. This map is notable for its legend and accompanying explanatory information (inventory and conventional signs). The map is oriented north. The image of the terrain is presented prospectively, with strokes and washing. The inventory presents the history of cartographic surveys, a list of routes of topographers, and who made travel notes while exploring the Kazakh steppe. It was noted that when compiling the map, the following instrumental surveys and data from other maps were used, namely: “1) the Siberian line taken instrumentally from 1819 to 1826 by topographers under the leadership of the General Staff Colonel Dyakonov. 2) A part of the materials of the military topographic reconnaissance of the Omsk Region, which was instrumentally taken in 1832 by other topographers, was used. 3) Map of lands belonging to the Kyrgyz Cossacks, in the description of the Kyrgyz Kaisak hordes and steppes. Works of Levshin in 1832. 4) Map of Bukharia, compiled in 1820 by Colonel Meyendorf. 5) A map compiled by Lieutenant Colonel Nabokov from the description of G. Shangin in 1816. 6) A map of part of Middle Asia, composed at the Depot of Maps in 1816. 7) Atlas of the world of the five parts of the world, 1827". When compiling the map, the following descriptions were used: “1) Descriptions of the official of the 12th grade Leshchev in 1821. from the fortress of Semipalatinsk towards the city of Koshkar to the ridge of the snowy mountains of Ala-tau. 2) Topographer Kozlov, description of the removed route in 1824 from the Peter and Paul Fortress to the city of Kokchetau. 3) Sotnik Shakhmatov, a description of the route taken in 1825 from the Semipalatinsk fortress to seven rivers and Sieberstein’s remarks about seven. 4) Topographer Kozlov and Kokulin, a description of the route taken in 1829 from the outpost of Semiyarsky to the Chu River. 5) Esaul Potanin, a description of the route taken in 1829 from the Petropavlovsk Fortress to Kokand. 6) Sotnik Shakhmatov and topographer Kozlov description of the route taken in 1830 from the Peter and Paul Fortress to Lake Kurgaldzhina. 7) Khorunzheva Rybin description of the route taken in 1830 from the Siberian redoubt to the tract Aman-Karagay. 8) Sotnik Petrov description of the route taken in 1830 from the Nikolayevskaya fortress to the Chaptyrgan tract. 9). Yesaul Gerasimova description of the route taken in 1830 from the Ust-Kamenogorsk fortress to the nomadic Kirdzhinsky volost and to the site of the current settlement of the Karkaraly district. 10) Khorunzheva Dedova description of the route taken in 1830 from Ford Koryakovsky to Bayan - Aulsk district. 11). Sotnik Shakhmatov description of the route taken in 1831 from the Karkaraly district to Lake Kurgaldzhinsky and back through the Akmola district along the Ishim River".

In the preparation of the manuscript map, travel logs and other information were used: “1) Information from Ataman Telyatnikov, written in 1803 when examining the route from the Semiyarsky outpost to Tashkent. 2) Putintsev College Registrar from the Bukhtarminsky fortress to the Chinese cities: Chuguchak and Kuldzhi. 3) Provincial Secretary Bubentsev written in 1813. when exploring the route from the fortress of Semipalatinsk to the vicinity of the city of Aksu. 4) The journal of the Tara merchant Niyazy Aytykin conducted by him in 1827 from Omsk to Kokand and with notes about the area. 5) Information about many places in this part of Asia received from the foreman Jazy-Dzhanov, who was awarded a cash reward and a medal for showing the ways of the Russian expedition and caravans". This information allows you to perform a source analysis of cartographic material and is of scientific interest for researching the history of development of the territory of Kazakhstan. The map shows emerald deposits (Lake Karasor), mineral springs, mud, shows a detailed hydro network, mountains, lakes (salted, fresh), part of the Caspian Sea, wells, natural tracts with names, sands, channels of dried rivers. These data are of interest to researchers of Kazakh geographical names and ecologists. The map shows borders, fortresses, outposts, settlements, orders, a place for settling the Aman-Karagaysky district, cities, caravan roads. The locations of the Kazakh zhuzs were determined: "Small Kyrgyz - Kaisak Horde", "Middle Kyrgyz - Kaysak Horde", "Big Kyrgyz - Kaysays Horde". The map contains great historical and ethnographic information, which fairly reliably and in detail reflects the spatial localization of the resettlement of Kazakh families: Kireyevtsy, Uvakovtsy, Uvak-Kireyevtsy, Atygay, Kanzhigaly, Karabalyk, Syugur, Tyuben Chikty, Tanabuga-Kuldyunun, Kipchak, Karsalovtsy-Gilder , Karatamyr - Sarygaska, Toka Chumekevtsy, Dzhappas-Kireyit, Altyn-Alchyntsi, Kidel-Turu-Aigyr, Argintsy, Kryk-Maltyk, Chak-Chak-Dzhugary Chikty, Tyuben Dzhugary Chikty Argintsy, Baganalintsy, Noga. Karaultsy, Bagyshevtsy, Nogai and Kyldy, Chancharovtsy, Basenteytsy, Taraklintsy, Karpykovets, Kalkamanovtsy, Ochintsy, Kuyanchi-Tagayevtsy, Kardzhintsy, Semiz - Naimans, Dzhelair, Kungyr-Burykovtsy, Dulatsy, Kaptagamaytsy. Chaprastins, Kaptagamays. The map of the “Middle Kyrgyz-Kaisak horde and neighboring hordes and possessions” is noteworthy in that it allows you to visually check and compare written and oral sources about the nomadic Kazakh tribes and their locations. The map shows the tract Jailma peak Kalkaman, where in 1817 the Sultan Bukey - Charak - Khapov was elevated to the khanate dignity. The winter Khan's nomad was noted in the Lesser Kirghiz - Kaisak Horde, and in the Great Kirghiz - Kaisisk Horde,

the nomads of the Sultans of Suvan and Syuk Ablaykhanov. The location of the graves is defined on the map: Dzhanibek (Sary-Kul Island), Ak - Murza (Akchat Sands), Jedbirak (Aral-Bai), Bai Murza, Asche Bulak, Supanyna Beketa, Tyulen, Kusak, Kyaka (Utvinskaya Valley), Kadyr -Hoji (Sary-kul island), Bayanas (Tus-tyube), Muldatorun (Saramasasat Bay of the Aral Sea). This data is of value to researchers of genealogies (zheshire), the spiritual heritage of the Kazakh people and ethnographers. There is useful and scientific information for archaeologists about the location of ancient buildings: Harlystam, Sulutam, Bytigay (Lake Chalkar), Uuset (Kara-Su Bay of the Caspian Sea), an ancient stone dwelling (Kungur River), an ancient fortification near the river Karatal.

With the beginning of the mass migration movement in the Steppe region of Kazakhstan in the second half of the XIX century the process of land surveying begins. With the help of boundary plans, the tasks of identifying and graphically accounting land suitable for resettlement were solved: “A plan is a large-scale image. It has no degree grid. The scale of the plans ranged from 40 fathoms to 2 versts per inch ”[21, p. 133].

Cartographic material according to the “plan” classification from our collection includes: “The boundary plan of the Turgai region of the Irgiz district and the city of Irgiz and its pasture lands”, performed by specialist Konkov on June 21, 1891 under No. 3799. The work was done by a surveyor of the 1st category of the boundary office of the adviser Urachovykh [22]. The plan shows the city of Irgiz with its surroundings. It was noted that “under the Irgiz estates there were 1080 fathoms, under the city garden 3 tithes 840 fathoms, under the gardens 5 tithing, 423 tithias 1800 fathoms under the pasture; 120 fathoms under hay mowing, -10 acres of 2280 soot allocated for livestock feed. In the city of Irgiz there are the following number of souls: hereditary noblemen - 108, clergy - 1, hereditary honorary citizens - 4, Kyrgyz and philistines - 54, villagers and Cossacks - 83, military estates - 166, reserve and retired lower ranks with their families - 43 , 94 foreign citizens, 66 Tatars, peasants, Bashkirs and Kyrgyz, temporarily residing, 66 reserve Cossacks, and a total of 547 souls”. The boundary plan was certified "from the Kirghiz of the Kizilyar volost of the first aul Amin Tbeshkanbaev, who, due to illiteracy, applied his tamga, from the Kyrgyz of the 2nd aul Berden Taibeshtbekbaev, from the Kyrgyz of the Amankul volost of the fourth aul Kungbai Baimuratov, etc. The plan is of scientific interest for researchers studying the history of the formation of cities in Kazakhstan and the socio-economic history of the new time, as well as for those interested in the history of their family. Due to the large-scale and large volumes, the “plans” are still the least studied compared to other maps.

Thus, the scientific classification of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVIII-XIX centuries should be based on in-depth knowledge of the history of cartography, socio-economic and political conditions, as well as the level of development of cartographic thought in the period of creation of the studied works and knowledge of qualification systems of the past period. The theoretical rationale for the classification of maps should be based on an analysis of the diversity, the study of the origin of cartographic materials, the identification of various types of maps in historical development, the identification of special features, features, elements inherent in specific maps. A prerequisite for effective classification for researchers in Kazakhstan is the coverage of the entire diversity of cartographic material of modern times. The basis of the classification of Russian cartographic material XVIII-XIX in the history of Kazakhstan are the following signs: geographical (territory) and source study (date, content). The information content of the maps is enhanced by using their joint study with other materials (statistical descriptions of regions, counties, etc.). Introduction to the scientific revolution, cartographic materials of the new time, different in classification, will allow the scientific community of Kazakhstan to visually trace the process of historical development of a particular phenomenon and find the right solution to the complex issues of the ethnic, military-political and socio-economic history of the Kazakh people.

References:

1 Sokolov N.V. Historical outline of the activities of the corps of military topographers 1822 - 1872. - St. Petersburg, 1872. – 791 p.

2 Koversky E.A. Explanatory note to the reporting cards of astronomical, geodetic and topographic works performed in Russia // Notes of the WTO. - St. Petersburg, 1893. – 51 p.

3 Vitkovsky V.V. Topography. - St. Petersburg., 1904. – 568 p.

4 Bagrov L.S. Cartography of Asian Russia // Atlas of Asian Russia. St. Petersburg, 1914. – S.1 - 4.

5 Goldenberg L.A. Semen Ulyanovich Remezov: Siberian cartographer and geographer (1692-after 1720). – M., 1965. – 265 p.

6 Medushevskaya O.M. Theoretical problems of source study. – M., 1977. – 86 p.

7 Salishchev K.A. Cartography. – M., 1990. – 400 p.

8 Sotnikova S.I. Cartographic documents of state archives. – M., 1989. – 86 p.

9 Postnikov A.V. Formation of the borders of Russia in Central and Central Asia (in the eighteenth and nineteenth centuries). – M., 2007. – 416 p.

10 Berlyant A.M. Cartography. – M., 2002. – 336 p.

11 Kusov V.S. Monuments of domestic cartography. – M., 2003. – 146 p.

12 Kationov O.N. Cartographic support of state policy on the development of Siberia in the 17th - early 20th centuries // The role of the state in the economic and sociocultural development of Asian Russia of the 17th - 20th centuries. Materials of the regional scientific conference. – Novosibirsk, 2007 . – S.217-226.

13 Harley J.B. Cartography in the traditional Islamic and South Asian Society. - Chicago, 1975 . – 578 s.

14 Bassin M. Impeuial Visions: Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865.- New York, 1999 .-- 280 s.

15 Dalman D. Siberiten vom16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. – Munchen, 2009 .– 559 s.

16 Erofeeva I.V. Geographic maps of the XVIII century: as a source for the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan // History of Kazakhstan in documents and materials. – Almaty, 2011. – P. 330-358.

17 RGADA (Russian State Archive of Ancient Acts) F. 192. Op.1. D 7.

18 RGADA. F. 192.Op. 1. D. 11.

19 PSZ, 1720 - Complete collection of laws of the Russian Empire. The first meeting: from 1649 to December 12, 1825. - SPb., 1830. 48 t .: t. 6. 1720. No. 3534. – S.141.

20 RGVIA (Russian State Military Historical Archive) F. 846. Op. 16, T.3. D. 20305.

21 Eroshkina A.N. Russian historical cartography: (XV - early XX centuries). – M., 1997 . – 206 p.

22 RGADA. F. 1354. Op. 1. D. 1.

ӘӨЖ 374.003
ҒТМАР 03.81.21

Р.Хазретәліқызы[1], А.Ахмет [2], Х.М. Тұрсұн [3]

[1] докторант, Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru
[2]т.ғ.д., профессор, Х.Досмұхамедов ат.Атырау мемлекеттік университеті,
e-mail: axmet_begis@mail.ru
[3]т.ғ.д., профессор Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,
e-mail: tursunhazret@mail.ru

«ШЕТЕЛДІК АРХИВТІК ҚАЗАҚСТАН»: МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның ғылымы мен мәдениетін дамытуда үлкен маңызға ие болды. Бұл бағдарламаның қабылдануында шетелдердегі осы бағыттағы бағдарламалардың тәжірибелері ескерілген. Мәдениетті дамытуға қатысты халықаралық ұйымдар қабылдаған заңнамалық актілер мен нормативтік құжаттарды басшылыққа алған қазақстандық бағдарлама Ресей Федерациясы, Франция және т.б. елдердегі іске асқан ұқсас бағдарламалардың тәжірибелеріне сүйенді. «Мәдени мұра» бағдарламасы посткеңестік кеңістікте пайда болып, ұлттық мемлекеттілігін қалпына келтірген елде тарихи таным, тарихи сана қалыптастырумен бірге жас мемлекеттің мәдени құндылықтарын әлемге танытуды да мақсат етеді.

Мақалада «Мәдени мұра» бағдарламасының архив ісін дамытуға ықпалы және Шетелдік архивтік Қазақстан бағытына сай атқарылған жұмыстардың тәжірибесі талданып, оларға баға беріледі. Қазақстандық «Мәдени мұра» бағдарламасының архив саласына қатысты бағыты талдау нысанына алынды.

Кілтті сөздер: «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, зарубежная архивная Казахстаника, қазақстандық археография тәжірибелері.

Хазреталикызы Р.[1], Ахмет А.[2], Турсун Х.М.[3]
[1] докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмет Ясави,
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru
[2]д.и.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова,
e-mail: axmet_begis@mail.ru
[3]д.и.н., профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмет Ясави,

e-mail: tursunhazret@mail.ru

«ЗАРУБЕЖНАЯ АРХИВНАЯ КАЗАХСТАНИКА»: СОДЕРЖАНИЕ И ЦЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация

Государственная программа «Культурное наследие» приобрела большое значение в развитии науки и культуры Казахстана. При принятии данной программы был учтен опыт зарубежных программ в данном направлении. Казахстанская программа, руководствуясь законодательными актами и нормативными документами, принятыми международными организациями, касающимися развития культуры, опиралась на опыт аналогичных программ, реализованных в Российской Федерации, Франции и др. Программа «Культурное наследие», созданная на постсоветском пространстве, основанная на возрождении национальной государственности, нацелена на формирование исторического познания, исторического самосознания в стране и популяризацию культурных ценностей молодого государства.

В статье анализируется и дается оценка влияния программы «Культурное наследие» на развитие архивного дела и опыт работы по направлению Зарубежная архивная Казахстаника. На предмет анализа взято направление казахстанской программы «Культурное наследие», касающееся архивной сферы.

Ключевые слова: государственная программа «Культурное наследие», зарубежная архивная Казахстаника, опыт Казахстанской археографии.

Khazretalikyzy R.[1], Ahmet A.[2], Tursun Kh.M.[3]
[1]Doctoral student, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru
[2]Doctor of Historical Sciences, Professor, Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov,
e-mail: axmet_begis@mail.ru
[3]Doctor of Historical Sciences, Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
e-mail: tursunhazret@mail.ru

"FOREIGN ARCHIVE KAZAKHSTAN": CONTENT AND USE VALUE

Abstract

The state program “Madeni Mura” (“Cultural Heritage”) has acquired great importance in the development of science and culture of Kazakhstan. When adopting this program, the experience of foreign programs in this area was taken into account. The Kazakhstani program is guided by laws and regulations, adopted by international organizations, relating to the development of culture, and relied on the experience of similar programs in the Russian Federation, France and others. The program that appeared in the post-Soviet space and based on the revival of national statehood is aimed at the formation of historical knowledge, historical identity in the country and popularization of cultural values of the young state.

The article analyzes and evaluates the impact of the “Madeni Mura” program on the development of archival issues and experience in the area of foreign archival Kazakhstan. We took the direction of the Kazakhstani program regarding the archival sphere for the analysis.

Keywords: state program “Madeni Mura”, foreign archival Kazakhstan, Kazakhstan archeography experiences.

Ресейдің тәжірибесімен Қазақстан парламенті архив ісін дамытуға қатысты қабылдаған «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы», «Мәдениет туралы», «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңдары осы саланы дамыту, басқару және пайдалануды реттейтін құқықтық-нормативтік құжаттарға негіз қалады. Сол құжаттардың негізінде елдің тарихы мен мәдениетіне қатысты шетелдік архивтердегі құжаттарды түгелдеу, сақтау жұмыстары іске аса бастады. Соңғы есептер бойынша Қазақстанның шетелдегі анықталған мәдени құндылықтарының саны шамамен 30 000 құжатты құрап отыр. Ол құжаттардың басым бөлігі XX ғ. басына дейінгі кезеңді қамтиды.

Заманауи шет елдік мәдени мұра зерттеушілері арасында мәдени мұраларды тауарға айналдыру негізін құрайтын коммодификация теориясы үлкен танымалдыққа ие. Олардың пікірінше бұл, заманауи мәдени мұра менеджментінің негізін құрайды. Сонымен қатар, жаһандану процесін зерттеушілер мәдени мұраны «жергілікті - ғаламдық» координаталар жүйесінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Бүгінгі таңда жаһанданудың оң әсерінің нәтижесінде мәдени мұра мәдениеттер диалогының мықты факторы ретінде қарастырылып отыр [1]. Осылайша, қазақстандық архив құжаттары мәдени мұра ретінде «жергілікті»

координатаны құраса, шетелдік архивтік Қазақстан бойынша шетел архивтерінен алынған құжаттар «ғаламдық» маңызға ие болады.

Қазақстандық археографтар шетелдік архивтердегі құжаттардың қолжетімділігі мен олардың көшірмелерін алудың құқықтық және дәстүрлі архив теорияларының мәселелерімен бетпе-бет келіп отыр. Археографтардың алдында шетелдік архив қорларынан мәдени мұра ретінде архивтік құжаттарды іздестіріп, алынған деректерді жаңа методологиямен айналымға ұсыну міндеті тұр.

Кеңестік кезеңде шетелдік архивтік Қазақстан өз алдына дербес бағыт болып қалыптаса қоймады. Осы салада К.Есмагамбетовтың [2] зерттеулері алғашқы тәжірибелер болды. Тәуелсіздік жылдары М.Т. Лаумуллин, Т.К. Бейсембиевтің [3], К.Р. Несипбаеваның [4] және С.И. Ковальскаяның [5] зерттеу еңбектері шетелдік архивтік Қазақстан бағытына негіз қалады. Тарихнамалық талдау көрсетіп отырғандай, Қазақстанда ұлттық археография даму, қалыптасу процесін бастан өткеруде дейтін болсақ шетелдік архивтік Қазақстан бағыты мүлдем жаңадан қолға алынды деп санауға болады. Осы бағытта атқарылатын жұмыстар [6] жүйеленіп үлгерді.

2004 ж. 13 қаңтарында республика үкіметі «2004-2006 жылдарға арналған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының тұжырымдамасын» [7] бекітті. Осы тұжырымдама негізінде қабылданған «2004-2006 жж. арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы Қаулының «Қазақ халқының мәдени мұрасын зерделеудің тұтастай жүйесін құру» бабында қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи мәні бар сирек кездесетін басылымдардың қолжазбаларын, кітаптарды және архив құжаттарын табу мен сатып алу үшін алыс және жақын шетелдердің мұрағаттары мен кітапханаларында жұмыс жүргізу үшін ғылыми-зерттеу экспедицияларын» ұйымдастыру қарастырылды. Онда археографиялық жұмыстарды іске асыру міндеттерінің нақты ұйымдастыру шаралары белгіленді. Әйтсе де, нақтылықтың жетіспеуі бағдарлама нәтижелерінен көрініс тапты. Мысалы, жарыққа шыққан жарияланымдар арасында «Архив және кітапхана ісі» топтамасы бойынша көрнекті қайраткерлердің архивтердегі хаттарының топтамасы ғана қамтылды. Оған қоса, міндеттерді орындауға екі жыл мерзім жеткіліксіз еді, оған қосымша мәдени мұраға қатысты игерілуге тиіс жаңа бағыттар айқындала түсті. Нақты тәжірибелер осылайша мемлекеттік бағдарламаның стратегиялық мақсаттары мен ауқымына түзету енгізудің қажеттілігін көрсетіп берді.

Осыған байланысты ҚР Үкіметі 2007 ж. 10 желтоқсанда бекіткен «2007-2009 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасын бекіту туралы» Қаулысында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының II кезеңінің міндеттері мен нақты шараларын белгіледі. Соған сай бағдарламаның бірінші кезеңінде Қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар қолжазбаларды, жәдігерлік басылымдарды, кітаптар мен мұрағаттық құжаттарды анықтау және сатып алу үшін Ресейдің, Қытайдың, Батыс Европа елдерінің мұрағаттары мен кітапханаларына ғылыми-зерттеу экспедициялары ұйымдастырылды [8].

Осы экспедициялар барысында Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Египет, Өзбекстан, Армения, АҚШ, бірқатар Батыс Еуропа елдеріне ғылыми-зерттеу экспедициялары ұйымдастырылып, ғылыми ортаға бұрын белгісіз болып келген Қазақстанның тарихы, этнографиясы, өнері туралы бес мыңға жуық қолжазба мен баспа басылымдары іздеп табылды. Тек Қытай Халық Республикасының өзінде ғана Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты бұрын зерттелмеген үш жарым мыңға жуық тың дерек табылды [9].

Жалпы, 2004-2009 жж. аралығында Қазақстанға қазақ тарихына қатысты 5000-ға жуық материалдардың көшірмелері әкелінген. Қазақстан Республикасы Үкіметі 2008 ж. 6 қарашада «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жж. арналған тұжырымдамасының өзектілігі мемлекеттің Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұра құндылықтарына қатысты көзқарасын жүйелі түрде жетілдіріп отыруымен айқындалған. Бағдарламаның алғашқы кезеңдеріндегі мәдени мұраны сақтау мен тиімді пайдаланудың перспективаларына жасалған талдаулар ғаламдық өзгерістердегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму бағыттарын ескеру арқылы түзетулер енгізіп, мақсаттарды айқындау қажеттігін алға тартты. Нәтижесінде «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын жүзеге асыруда мәдениет жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізудің жаңа сапалық көзқарастары айқындалды.

«Археография және деректану ұлттық» орталығы дайындаған «История Казахстана в документах и материалах» атты 3 бөлімнен тұратын 2011-2013 жж. жарық көрген альманахты осы ғылыми орталықтың алғашқы тәжірибелері деп бағалаймыз. Альманахтың бірінші Жетісу облысы қазақтарының салт-дәстүрінен хабар беретін капитан Н.М. Изразцовтың жазбалары мен хаттары, Н.Г. Маллицкийдің қазақтар туралы этнографиялық очерктері мен Қазақстан, Ресей және Өзбекстанның мемлекеттік архив қорларынан алынған Қазақстанның XIX-XX ғг. тарихына қатысты материалдар жинақталған. Жарияланған құжаттар-

дың құрамында қазақ халықының салт-дәстүрлерін сипаттаған этнографиялық очерктер, сирек кездесетін карталар да бар [10].

Альманахтың екінші шығарылымына Ресей Федерациясы архивтерінен (АВПРИ, РГАДА, РГВИА, РГИА) жинақталған Қазақстанның XVIII-XX ғғ. тарихына қатысы бар материалдар енгізілген. Қолжазба мәтіндері мен баспа деректер түпнұсқадағы транслитерация мен орфографиялық ерекшеліктерді сақтай отырып жинақталған құжаттар мен материалдардың құрамы әрқилы тақырыптарға арналған. 1738 ж. Орынбор экспедициясының басшысы В.Н. Татищев пен Әбілқайыр хан арасындағы келіссөздерінің және 1749 ж. Орынбор генерал-губернаторы И.И. Неплюевтің қазақ билері мен сұлтандары арасындағы келіссөздердің журналдары енген. [11]

Альманахтың үшінші шығарылымы [12] XVIII ғ. екінші ширегі мен XIX ғ. ортасындағы қазақ хандарына Евразия монархтары, чиновниктері мен қоғам қайраткерлерінің хаттары, 1800 ж. шенеуніктер Т.Ш. Бурнашев пен М.С. Поспеловтың қазақ даласы арқылы Ташкентке барған сапарларының жарияланбаған жазбаларын қамтиды. Археография талаптарына сай құрастырылған жинаққа Қазақстан және РФ архивтерінің құжаттары, Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану және жазба мұра институтынан алынған құжаттар мен материалдар жинақталған.

Қазақстандық археография ғылымының дамуына кең жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шетел архивтерінен жинақталған құжаттар Ұлттық архив қорын толықтырып қана қойған жоқ, сонымен қатар археографиялық еңбектердің көптеп жарыққа шығуына септігін тигізді. Алыс жақын шетелдік архивтерден жинақтаған материалдар негізінде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.», «История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв.», «История Казахстана в персидских источниках», «История Казахстана в арабских источниках» атты көптомды сериялы құжаттар мен материалдар жинақтары жарыққа шықты.

Археография және деректану Ұлттық Орталығының соңғы жылдары отандық археография бойынша жүргізген жұмыстарының басты нәтижесі ретінде «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» деп аталатын ақпараттық анықтамалықты атауымызға болады. Барлығы 8 том, 10 кітаптан тұратын еңбек «Шетелдік архивтік Қазақстан» деген ғылыми бағытты жүйелеген басылым болды. «Шетелдік архивтік Россия» деп кең мағынада Ресейге қатысы бар барлық шетелдік архивтік материалдар» [13] деген анықтаманы тарата айтар болсақ, «Шетелдік архивтік Қазақстан» ұғымы түрлі себептермен шетелдерде сақталған және қалыптасқан Қазақстанға қатысты құжаттардың жалпы жиынтығы дегенді білдіреді. Бүгінгі кезде ғылыми маңызға ие болған бұл ұғым тәуелсіздік жағдайында қалыптасты. Шетелдік архивтік Қазақстанға қатысты деректер Отан тарихындағы оқиғаларды ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік беретіндігін мынадай екі археографиялық тәжірибеден көреміз.

РФ архивтерінен алынған құжаттар негізінде тарихи оқиғаларды ғылыми қалпына келтірудің осы екі тәжірибесі бізге мәдени мұра ретінде шетелдік архивтік Қазақстанның мүмкіндіктері орасан зор екендігін танытады.

Қазақстан өз кезінде тарихи Ресей және кеңестік билік субъектісі ретінде дербес сыртқы саясат жүргізе алған жоқ. Бұл тәуелділік ахуал рухани-мәдени өмірдің барлық саласын қамтыды. Сондықтан да тарих ғылымының ұлттық мазмұн ала алмағандығы сияқты кеңестік қоғамда толыққанды қалыптасып үлгермеген археографияда «Шетелдік архивтік Қазақстан» бағыты мүлдем болған жоқ. 1991 ж. тәуелсіздік шеруінен соң одақтас республикалар таяу шетелдерге айналды. Бұл жағдай өзге салалармен бірге ғасырлар бойы қалыптасқан гуманитарлық кеңістіктің де ыдырап, ұлттық-мемлекеттік оқшауланға алып келді. Осы оқшауланудың салдарынан тарихи Ресей мен Кеңес Одағының құрамындағы кезеңде қалыптасқан Қазақстанға қатысты архив құжаттары шет елдің «меншігі» болып шыға келді. Ғылыми зерттеулерге едәуір дәрежеде қиындық туғызған бұндай проблема халықаралық деңгейде шешімін табуы тиіс болды. Осылайша, таяу шетелдермен бірге алыс шетел архивтеріндегі Қазақстанға қатысты құжаттарды түгендеу және оларды елге жеткізуге деген сұраныс тәуелсіз мемлекеттің тарихи сана қалыптастыру мақсатына сай мәдени саясаттың өзегіне айналды. Мәдени саясаттың нәтижесінде қолға алынған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру тәжірибелері «шетелдік архивтердегі Қазақстан» деп аталатын ғылыми бағытты негіздеуге мүмкіндік берді.

Шетелдік архивтерде Қазақстанға қатысты деректердің қалыптасу мәселесі айқындық беруді қажет етеді. Тарихи жағдайларға байланысты Қазақ хандығы құрылған XV ғ. ортасынан бастап көршілес елдермен дипломатиялық сауда қатынастарын жасай бастаған еді. Осы кезеңнен бастап архив құжаттары Ресей архивтерінде сақтала бастады. Ал XVIII ғасырдың соңынан Ресейдің қазақ жерін отарлауы басталды. Тарихи Ресейдің және Кеңес Одағының құрамында болуына байланысты Ресей архивтерінде Қазақстан тарихына қатысты тұтастай құжаттар кешенінің жүйесі қалыптасты. Қазіргі кезде Қазақстанмен шекара-

лас Омбы, Том, Орынбор, Барнаул қалаларындағы архивтерден бастап Орталық архивтерде орасан зор деректер жиналып, сақталуда. Қазір Ресейдің федеративтік және аймақтың архив мекемелерімен Қазақстандық архивист-зерттеушілер өзара тығыз белсенді байланыс орнатқан.

Археографиялық экспедициялардың нәтижесінде Отан тарихына қатысты көптеген архив құжаттарды табылып, оның көпшілігі Қазақстанға әрқилы нұсқадағы көшірмелермен жеткізілді. «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» деп аталатын көптомдық ақпараттық анықтамалықтың деректеріне жасалған статистикалық талдауға сүйенсек, Ресейде Қазақстан тарихына қатысты мынадай архив құжаттары анықталған: РГАДА - дан 900, АВПРИ - 464, ГАРФ - те 16682, РГАЭ - 84, РГВИА - 2162, РГВА - 524, РГАЛИ - 147, ЦГАМО - 7, РГИА - 5921 сақтау бірлігі. Ал аймақтық архивтерден Ресей Федерациясы Орынбор облысы мемлекеттік архивінен - 9324, Ресей Федерациясы Омбы облысының тарихи архивінен - 3512, Томск облысының мемлекеттік архивінен - 130, Башқұртстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінен - 1208, Татарстан Республикасы Ұлттық архивінен - 667, Алтай өлкесінің мемлекеттік архивінен - 43, Астрахан облысы мемлекеттік архивінен - 157, Челябі облысы құрама мелекеттік архивінен - 120 сақтау бірлігі жинақталған. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен - 2963 сақтау бірлігі анықталған. Өзбекстан Республикасында Қазақстан тарихына қатысты осыншама құжаттар анықталғанымен қазақстандық археографтар ол құжаттардың көшірмесін алуға байланысты құқықтық кедергілерге тап болып отыр.

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихына қатысты табылған барлық құжаттар Археография және деректану ұлттық орталығының мәліметтер базасына енгізілген. Бұл жұмыстар 8 томнан тұратын «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында» ақпараттық анықтамалығының құрастырлуына негіз болған еді [14]. Бұл ақпараттық анықтамалықтың барлық томдарының PDF нұсқасын http://ncmrb.kz/ru сайтынан көшіріп алуға болады. Бұл жинақталған деректер осы күнге дейін ғалымдар тарапынан толыққанды, жан-жақты зерттеле қойған жоқ.

Жинақтай айтқанда, Қазақстанда іске асқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы осы кезге дейін жүйеге түспеген шетелдік архивтік Қазақстан бағытының негізін қалыптастырды. Нәтижесінде Қазақстан тарихының мың жылдық тарихының мазмұнын толықтыратын және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды ғылыми қалпына келтіруге ықпал жасайтын аса құнды деректердің орасан зор базасы жасалынды. Шетелдік архив мекемелерімен тығыз байланыс орнатылып, археография саласы бойынша бірлесіп жұмыс істеудің тәжірибесі қалыптасып келеді. Әзірге бағдарламада белгіленген міндеттерді іске асыруда ортақ гуманитарлық кеңістіктегі Ресей Федерациясының архив мекемелерімен жүргізілген жұмыстардың теориялық және практикалық тұрғыда барынша табысты болғандығын атап өтуіміз керек.

«Шетелдік аррхивтік Қазақстан» деген атаумен анықталған, жинақталған орасанзор мәденимұраны игерудің маңыздылығы – осы құжаттар кешені Отан тарихын шынайы және ғылыми қалпына келтіруге тікелей ықпал ететін мәнінде. Осы мән ұлттық археографияда шетелдік архивтік Қазақстан бағытын дамытудың маңыздылығын және оның қолданбалық деңгейінің жоғарылығын айқындайды.

Список использованной литературы:

1. Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: Учебник. – Москва, 2018. – 395 с.

2. Есмагамбетов К.Л. Действительность и фальсификация. Англо-американская историография о Казахстане. – Алма-Ата, 1976. – С.184.; Есмагамбетов К.Л. Көне Қазақстанды көргендер. – Алматы, 1979. – 136 б.

Назарбаев, 2003 – Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс. //«Егемен Қазақстан» 29 қараша 2003 жыл. – 1-2 бб.

3. Лаумуллин М.Т. Западная школа казахстаники и исследователи среднеазияведения. – Алма-Ата, 1992.

4. Несипбаева К.Р. Современная англо-американская историография русской экспансии и колонизации Центральной Азии (XYII - н. XX). – Алматы, 1997. – С.196.

5. Ковальская С.И. Архивы и фонды академических научных центров США как источник по изучению истории Казахстана //История столицы – в материалах архивов. Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Астана, 2006. – С.116-124.

6. Зарубежная архивная Казахстаника. Информационно-аналитический обзор /Сост. С.И. Ковальская, Т.С.Садыков. – Астана: Изд-во Национального центра археографии и источниковедения, 2006. – С.221.

7. Указ Президента Республики Казахстан от 13 января 2004 года № 1277. О Государственной программе "Культурное наследие" на 2004-2006 годы.

8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 10 декабря 2007 года № 1203 Об утверждении Программы «Культурное наследие» на 2007-2009 годы.

9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 6 ноября 2008 года № 1016. О Концепции стратегического национального проекта «Культурное наследие» на 2009 - 2011 годы.

10. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып.1. – Алматы, 2011. – С.436.

11. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 2. – Астана, 2012. – С. 438.

12. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып.3. – Караганда, 2013. – С.496.

13. Козлов В.П. Зарубежная архивная Россика: проблемы и направление работы. // «Новая и новейшая история» 1994. №3. – С.13.

14. История Казахстана в зарубежных архивах (XVI-XX вв.) I-VIII томы. Информационный справочник. – Астана, 2011-2014 гг.

УДК 327
МРНТИ 11.25

Шаймарданова З. [1], Кубашев А.[2]

[1]д.и.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан
[2]докторант по специальности «8D064–Международные отношения», КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРДСКОГО ВОПРОСА

Аннотация

Курды, индоевропейский народ Ближнего Востока и Азии, проживающий на стыке арабского, турецкого и персидского миров, имеет родоплеменную систему организации своего общества. Одна из особенностей курдов – боевой характер и поэтому мусульманские империи и халифаты, от Омейядов до Османов, использовали их в качестве военной силы. Курдский вопрос привлекает внимание исследователей всего мира, которые пытаются найти новые методологические подходы исследования курдского вопроса, изучая его сквозь призму мультикультурализма в решении курдского вопроса в Турции, родоплеменной организации курдского сообщества, используя региональную этнографию для выявления этнографических особенностей курдов в каждой из стран их проживания, что часто игнорируется политическими аналитиками. Тем не менее остается ключевой вопрос: как долго курдский народ будет находится в поисках своей государственности?

Ключевые слова: курды, курдская проблема, Иракский Курдистан, Турция, Сирия, мультикультурализм, региональная этнография, политическая этнология.

З.Шаймарданова[1] , А.Кубашев[2]
[1] т.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ХҚ және ӘТУ, Алматы қ., Қазақстан
[2] докторанты, «8D064-Халықаралық қатынастар», Абылай хан атындағы ХҚ және ӘТУ, Алматы қ., Қазақстан

КУРД МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Араб, түрік және парсы әлемдерінің түйіскен жерінде тұратын күрділер, Таяу Шығыс пен Азияның үнді-еуропалық халқы өз қоғамын ұйымдастыру жүйесі бар. Сондықтан да мұсылман империялары мен халифаттар, Омейядтар мен Османдарға дейін оларды әскери күш ретінде пайдаланды. Курд мәселесі курд мәселесін зерттеудің жаңа әдіснамалық тәсілдерін табуға тырысатын бүкіл әлем зерттеушілерінің назарын аударады, оны Түркияда курд мәселесін шешудегі мультикультурализм призмасы арқылы, курд қоғамдастығының рулық ұйымы зерттей отырып, олардың тұратын әрбір елінде күрдтердің этнографиялық ерекшеліктерін анықтау үшін аймақтық этнографияны пайдалана отырып, бұл саяси талдаушылар жиі елемейді. Дегенмен, негізгі мәселе: күрд халқы өз мемлекеттілігін іздеуде қанша уақыт болады?

Кілтті сөздер: күрд, күрд мәселесі, Ирак Күрдістан, Түркия, Сирия, мультикультурализм, аймақтық этнография, саяси этнология.

Z.D. Shaimardanova[1], A.Kubashev [2]
[1] d.h.s., *prof. at Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

[2] *PhD student, specialty «8D064 – International Relations»,* *Kazakh Ablai Khan UIR and WL, Almaty, Kazakhstan*

METHODOLOGICAL APPROACHES OF KURDES ISSUES STUDIES

Abstract

The Kurds, the Indo-European people of the Middle East and Asia, who live at the junction of the Arab, Turkish and Persian worlds, have a tribal system of organization of their society. One of the characteristics of the Kurds is their fighting nature, and therefore the Muslim empires and caliphates, from the Umayyads to the Ottomans, used them as a military force. The Kurdish question attracts the attention of researchers around the world who are trying to find new methodological approaches to the study of the Kurdish question, studying it through the prism of multiculturalism in solving the Kurdish question in Turkey, the tribal organization of the Kurdish community, using regional ethnography to identify the ethnographic features of the Kurds in each of their countries of residence, which is often ignored by political analysts. Nevertheless, the key question remains: how long will the Kurdish people be in search of their statehood?

Key words: kurdes, kurdes issues, Irakian Kurdistan, Turkey, Syria, multiculturaism, regional ethnography, political ethnology.

Ближний Восток в течение последних десятилетий приковывает внимание не только исследователей и экспертов, занимающихся курдским вопросом, но и мировой общественности. В изучении курдского вопроса за последние годы появилось много новых исследований, обусловленных событиями на Ближнем Востоке, и, в первую очередь, сирийским конфликтом. Однако, следует отметить, что много исследований по курдскому вопросу сосредоточено на их положении в Турции, и в меньшей степени, в Иране и Ираке. Последнее обстоятельство вполне понятно, т.к. страна остается закрытой для контактов с внешним миром.

Общеизвестно, что численность курдов в среднем составляет 35-40 млн. человек и является четвертой по величине этнической группой на Ближнем Востоке, но их разделение между Турцией, Ираном, Ираком и Сирией превратило их в этнические меньшинства, т.е. диаспоры во всех четырех странах. Сегодня они составляют около 20% от общей численности населения в Турции и Ираке, примерно по 10% от общей численности населения в Иране и Сирии. Политика правительств в этих государствах приводит к конфликтной ситуации, сопровождающейся многочисленными протестами.

В изучении курдского вопроса и будущего курдов на Ближнем Востоке выделяются новые методологические подходы, основанные на изучении архивных материалов, выявлении этнографических особенностей курдов в каждой из стран, что часто игнорируют политические аналитики. Некоторые исследователи используют подход региональной этнографии и политической этнологии при изучении курдского вопроса. Но зарубежные исследователи все чаще и чаще задаются вопросом: какие надо применять методы для изучения курдской проблемы в быстро меняющемся политическом мире? И являются ли курды региональными акторами на Ближнем Востоке?

На последний вопрос отвечает С.Гюнес в исследовании «The Kurds in the New Middle East: the changing geopolitics of e regional conflict», анализируя действия курдов как новых региональных акторов на Ближнем Востоке и их влияние на региональный порядок [1].

Курдский политический активизм достиг нового размаха в начале XXI века, когда курдское движение в Ираке, Иране, Турции и Сирии утвердилось как сила во внутренней политике этих государств. Консолидация курдской автономии в Ираке, что волнует соседние государств, позволяет курдам устанавливать тесные отношения с региональными и международными силами. Последние события относительно курдов в Турции, Иране, Ираке и Сирии выявляют взаимосвязи и взаимозависимости, существующие в транснациональном курдском пространстве. Сравнивая курдский вопрос в Ираке и Турции, автор приходит к выводу, что ситуация с курдами в Ираке – это путь к устойчивому решению, в Турции - шаг назад, от постепенного прогресса к новой стадии конфликта. Курдский вопрос в Сирии находится в состоянии обострения, что обусловлено не только войной, но и деятельностью Демократическая федерация Северной Сирии (Democratic Federation of Northern Syria). В курдском вопросе в Иране происходит трансформация и возрождение курдского движения.

Проводить этнографические исследования в регионе, охваченном войной, конфликтными межэтническими отношениями и протестными движениями, весьма рискованно. Однако группа авторов (Б.Басер, исследователь Центра доверия, мира и социальных отношений / Centre for Trust, Peace and Social Relations, Coventry University), М.Тойванен (Университет Турку / Финляндия), Б.Зорлу (докторант Лондонского университета), Я.Думан (докторант Ковентри Университета), на основе проведенных

этнографических исследований подготовили монографию «Methodological approaches in Kurdish studies: theoretical and practical insights from the field» [2]. В монографии рассмотрены вопросы политической принадлежности Северного Курдистана, рассмотрен вопрос очевидности или отсутствия чувства единения и солидарности этнических курдов, активности Рабочей Партии Курдистана в Европе и Турции, положение курдских репатриантов в Иракском Курдистане, проблемы курдов в турецком социуме, положение женщин-курдов, т.е. представлена социальная картина «безгосударственных» курдов в Турции, Сирии, Ираке.

В основу книги Г.Олсоппа (доктор политических наук, Лондонский университет) и Вл. ван Вильгенбурга (магистр, Эксетерский Университет) “The Kurds of Northern Syria: governance, diversity and conflict” легли эксклюзивные интервью авторов с представителями сирийской администрации и гражданского населения, что стало одной из особенностей данной монографии. На основе проведенного анализа дана детальная оценка опыта курдской автономии и перспектив самоуправления в северной Сирии, влияния различных политических фракций на курдское население, рассмотрены различные структуры среди сирийских курдов, разнообразные этнорелигиозные общины и политические силы курдов. Такое разнообразие, как следует из названия книги, является препятствием для выработки единой позиции по курдскому вопросу. По мнению авторов, этнорелигиозные общины как политическая сила вряд ли содействует решению курдского вопроса в Сирии. Авторы считают, что руководство Демократической партии в Сирии (Democratic Union Party) раскололо курдское политическое движение. Однако, доцент Лионского Университета-2 Ф.Баланш в рецензии на издание пишет: «Невероятная ситуация: спустя время самая слабая часть Курдистана становится его «революционным авангардом», в контексте ожесточенной войны против Исламского государства». Вывод, который делают авторы, – это неопределенное будущее курдов [3].

Подход региональной этнологии и политической этнологии использовал Х.Духан в исследовании «State and tribes in Syria: informal alliances and conflict patterns». Автор, доктор философии в области международных отношений в Университете Сент-Эндрюс, знает курдские племена не понаслышке, т.к. сам родом из Пальмиры [4].

Отличительная особенность исследования – выявление роли племен в разные периоды сирийской истории. Поэтому первая глава исследования носит название «Сирийские племена: почему так важно знать о них?», последняя глава - «Племена и трайбализм в сирийском восстании и гражданской войне». Автор исследует политику сменяющих друг друга сирийских правительств и реакцию населения на эту политику: от правления Хафез аль-Асада (1970-2000) до Башара Асада. На протяжении всей истории и по сей день трайбализм, по мнению автора, продолжает оказывать влияние на многие вопросы, связанные с управлением конфликтами и стабильностью на Ближнем Востоке. Так, в период правления Хафеза аль-Асада племена рассматривались как мост к арабскому заливу, и, что важно, трайбализм расценивался как противовес курдам.

Анализ взаимоотношений государства и племен, игнорируемый многими исследователями, экспертами и политологами, включая анализ государственных институтов по отношению к племенам составляет отличительную особенность данной монографии. В период Башара Асада племенные связи оказывают давление на курдов. Авторы исследования показывают, как трайбализм, безусловно, значительно эволюционировал и трансформировался в последние десятилетия, обусловленный внутриполитическими играми, влиянием различных политических группировок и пересекающих национальные границы внешних сил.

На наш взгляд, проблема трайбализма в сирийской политике важна, но есть много других вопросов как культурный разлом в регионе, обусловленный этническим разнообразием региона, а также разница между городом и пустынной степью, т.е. противоречие «центр-периферия», которые пока не удается решить в условиях военного конфликта в Сирии.

Малоизучаемые формы гражданского сопротивления, трансграничная контрабанда одежды, оружия и героина, которая ведется между курдами Турции и Сирии, Ирака и Ирана, становятся формами взаимодействия и сотрудничества курдов, но с точки зрения условий выживания. Эти проблемы отражены в сборнике «Kurds in Turkey: ethnographies of heterogeneous experiences», в который вошли главы из диссертаций, выполненных в турецких и европейских университетах [5]. Кроме того рассмотрены вопросы курдов в турецком пространстве, военизированные формирования, внутренняя политика по отношению к женщинам-курдам, попытка «интернационализировать» националистическое движение курдов в Турции. Авторы анализируют и культурное наследие курдов, подвергаемое разрушению в связи с возобновлением военных действий в курдском регионе Турции. Но курдская тактика сопротивления набирает силу в многолетнем конфликте с турецким государством, что свидетельствует о модернизации сознания курдского населения и рельефизации концепта «курдизм / kurdishness».

Концепт «курдизм / kurdishness» в контексте региональной этнологии рассматривает исследователь С.Ченгюль, акцентируя на разнородность курдской этничности [6]. Действительно, курды разбросаны по всей Турции и отличаются по языку, на котором они говорят. В разные периоды турецкой истории курды были подвержены различной политике, что необходимо учитывать при обсуждении курдской проблемы в Турции. А именно: курд, живущий в небольшом городе на юго-востоке Турции, отличается от курда, живущего в Стамбуле. Утверждая, что не существует единого проявления курдизма, автор бросает вызов стандартным определениям курдизма и определяет его следующим образом: «ежедневное обсуждение в государственной политике и повседневной практике самих курдов».

Политика мультикультурализма в Европе находится в состоянии кризиса, что обусловлено миграционным потоком из стран Ближнего Востока и Северной Африки. Тем не менее, руководители ведущих государств Европейского Союза не перестают повторять о своих демократических и либеральных ценностях, о приверженности и следованию политике мультикультурализма. Одновременно растет число сторонников крайне националистических идеологий, расистских и шовинистических выступлений. Через призму глобальных дебатов о мультикультурализме рассматривает курдов в Турции доктор философии в области сравнительной политики Ковентри Университета Д.Кузу [7]. Изучая положительные и отрицательные стороны мультикультурализма, автор полагает, что этот подход не следует использовать для решения курдской дилеммы в Турции. Бросая тем самым вызов традиционному представлению о национальных меньшинствах и их автономии.

Сравнивая положение курдов в Турции с положением других национальных меньшинств, беря для анализа национальные меньшинства развитых государств мира, как фламандцы в Бельгии, квебекцы в Канаде, корсиканцы во Франции, Д.Кузу ставит вопрос: как работает мультикультурализм на различные национальные меньшинства в этих государствах? Рассматривая курдский вопрос в Турции сквозь призму подхода «снизу вверх», автор пытается выделить и подсказать те форматы, которые могут быть приняты политикой признания курдов в турецком социуме. Он представляет мультикультурализм для курдов в Турции как «сегментированные формы ассимиляции». Его исследование заканчивается другим большим вопросом: может ли мультикультурализм действительно положить конец этническим конфликтам?

И наш большой вопрос: как долго курдский народ может находится в поисках своего государства? Сложившаяся ситуация на Ближнем Востоке в связи со смертью иранского генерала К.Сулеймани может стать новым импульсом возобновления движения курдов за обретение государственности. Это обстоятельство имеет важные геополитические последствия: динамика «курдизма / kurdishness», с одной стороны, и вмешательство внешних сил - с другой.

Список использованной литературы:

1 Gunes C. The Kurds in the New Middle East: the changing geopolitics of e regional conflict. - Cham: Springer International P ublishing, 2019. – 124 p.

2 Baser B., Toivanen M., Zorlu B., Duman Y. Methodological approaches in Kurdish studies: theoretical and practical insight from the field. - Lanham; Boulder; New York ; London: Lexington Books, 2019. – 254 p.

3 Allsopp H., Wilgenburg, W. van. The Kurds of Northern Syria: governance, diversity and conflict. - London ; New York; Oxford; New Delhi; Sydney: I.B. Tauris, 2019.

4 Dukhan H. State and tribes in Syria: informal alliances and conflict patterns // London; New York: Routledge, 2019. – 173 p.

5 Drecheslova L., Çelikoglu A. Kurda in Turkey: ethnographies of heterogeneous experiences. – Lanham, Maryland ; Boulder; NewYork: Lexington Books, 2019. – 219 p.

6 Şengül C. Customized forms of Kurdishness in Turkey: state rhetoric, locality and language use. – Lanham; Boulder; New York; London: Lexington Books, 2018. – 123 p.

7 Kuzu D. Multiculturalism in Turkey: the Kurds and the state. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

UDC 94 «1960/1970»(574)
IRSTI 03.20.

Yedgina G.T. [1], Zhumashev R.M. [2], Zuyeva L.I. [3], Shapagatova D.D. [4], Yegeshova L.A. [5]

[1]PhD student of Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan
[2]Professor of Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan
[3]Associate professor of Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan
[4]Teacher of Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan
[5] Teacher of Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

THE INITIAL PERIOD OF THE LABOR ACTIVITY OF N.A. NAZARBAYEV ON THE PAGES OF THE SOVIET PRESS OF THE 1960s-1970s

Abstract

The labor activity of the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Abishevich Nazarbayev began in the city of Temirtau in 1960, where he came to the construction of the Kazakhstan Magnitka, the Karaganda Metallurgical Plant. Here he went through a good school from the worker of the department of Domenstroy of the Kazmetallurgstroy trust, the furnaceman of the furnace shop of the Karaganda Metallurgical Plant, to the second secretary of the Karaganda Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan. From the first days his labor activity was brightly reflected on the pages of the press of that period. The authors revealed more than 150 articles in which the name of N.A. Nazarbayev was mentioned. The texts of some of them are given in the article.

Keywords: Republic of Kazakhstan, First President, history**,** Komsomol, labor activity, Communist, Kazakhstan Magnitka

Г.Т. Едгина[1], Р.М. Жұмашев [2], Л.И. Зуева [3], Д.Д. Шапагатова [4], Л.А. Егешова [5]
[1]докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
[2]профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
[3]доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
[4]оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
[5] оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан

1960-1970 ЖЫЛДАРДАҒЫ СОВЕТТІК БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕГІ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ АЛҒАШҚЫ ЕҢБЕК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӨМІРБАЯНЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының Алғашқы Президенті Әбішұлы Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбек жолы 1960 жылдары Теміртау қаласында, Қазақстанның Қарағандыдағы магниттік металлургиялық комбинат құрлысына келген кезінен басталды. Ол Қарметте құю машинасының шойындысы, домна пешінің горновойы, домна цехының диспечері, газшысы болып жұмыс істегені жұмыскерлерді басқарудағы жақсы мектеп болды және Қазақстанның коммунистік партисының Қарағанды облыстық комитетінің екінші хатшы дәрежесіне дейін көтерілді. Сол жылдардағы оның еңбек жолының алғашқы күнінен бастап

баспасөз беттерінде жарық көріне бастады. Жазушылардың Н.Ә. Назарбаевтың аты аталған 150-дей мақалалары шығарылды. Мақалада кейбір мәтіндері келтіріледі.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Тұңғыш Президент, тарих, комсомол, еңбек қызметі, коммунист, Қазақстан Магнитка

Едгина Г.Т.[1], Жумашев Р.М.[2], Зуева Л.И.[3], Шапагатова Д.Д.[4], Егешова Л.А.[5]
[1]докторант, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
[2]профессор, Карагандинский государст венный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
[3] доцент, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
[4] преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
[5] преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан

НАЧАЛЬНЫЙ ПЕРИОД ТРУДОВОЙ БИОГРАФИИ Н.А.НАЗАРБАЕВА НА СТРАНИЦАХ СОВЕТСКОЙ ПРЕССЫ В 1960-1970-е гг.

Аннотация

Трудовая деятельность Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева началась в городе Темиртау в 1960 году, куда он приехал на строительство Казахстанской Магнитки, Карагандинского металлургического комбината. Здесь он прошел хорошую школу от рабочего управления «Доменстрой» треста «Казметаллургстрой», горнового доменного цеха Карагандинского Металлургического комбината до второго секретаря Карагандинского обкома Компартии Казахстана. С первых дней его трудовая деятельность ярко освещалась на страницах прессы того периода. Авторами выявлено более 150 статей, в которых упоминалось имя Н.А Назарбаева. Тексты некоторых из них приводятся в статье.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Первый Президент, история, комсомол, трудовая деятельность, коммунист, Казахстанская Магнитка

Introduction

That was in 1958. An inconspicuous Kazakh guy Nursultan Nazarbayev came to Kazakhstan’s Magnitka by the Komsomol ticket. He grew up in a village and graduated from the ten years school there. He never saw blast furnaces in his life. But having heard about the construction of the Karaganda Metallurgical Plant, he flew to Temir-Tau on the wings of a dream . The guy worked a little time at the construction site. Together with a troupe of youth he was sent to Ukraine to learn how to melt metal. With these words, the article by the secretary of the Komsomol organization of the blast furnace shop of the Karaganda metallurgical plant Yesengali Sadykov “The Kazakh is the Ukrainian's brother” in the newspaper “Socialisticheskaya Karaganda” dated June 12, 1962 began [1]. He continued: The metallurgists of the fraternal republic warmly welcomed the envoy of Kazakhstan. They patiently and carefully taught the difficult profession of a furnaceman for blast furnaces. And Nursultan mastered the matter. And in 1960, having returned already to his native city, he gave out the first Kazakhstani cast iron with his own hands. Workmates, the Russian guys, taught Nursultan to speak Russian fluently. And now the aul guy is a student in the evening department of the Polytechnic Institute. He is a shockworker of communist labor, a delegate to the X Congress of the Komsomol of Kazakhstan. And at the 10th congress of the Komsomol Nursultan Nazarbayev was elected a candidate member of the Komsomol Central Committee. Wide roads opened in front of a simple Kazakh boy. On this he was helped by a great friendship of working guys like him, the brothers from among the Ukrainians, Russians, Georgians, Latvians.

The furnaceman Karimov Bulat, transporter typewriter Rimma Volokitina, locksmith Ivan Sheleg and many others went through a good school in Magnitogorsk. Friendship helped them become excellent metallurgists.

The guys of our workshop continue to correspond with their friends from Magnitogorsk, Chelyabinsk, Nizhny Tagil, Cherepovets and other cities. They share their experience, talk about how the youth of Kazakhstan’s Magnitka live [1].

Methodology and research methods

When writing the article, the following general scientific methods were used: methods of empirical research, namely, comparisons, descriptions and observations; methods of theoretical knowledge; general logical methods

and techniques of research, namely, analysis and synthesis, analogy, system approach. Special historical methods were also used. They are a comparative historical method, a microhistoric approach, since the macrohistorical approach reflects changes in general development of society.

Discussion

The labor path of N.A. Nazarbayev began in 1960 in the city of Temirtau after studying at the Dneprodzerzhinsk school No 8. N.A. Nazarbayev came to Temirtau specifically for the construction of the Karaganda Metallurgical Plant. In 1960, the first blast furnace was launched, but this significant event was preceded by a rather long and difficult path. In the difficult years of the World War II, the country needed metal, and the Council of People's Commissars of the USSR decided the following: to build a metallurgical plant on the basis of iron ores of the Atasuisk deposit in Kazakhstan. On October 1, 1942, the Council of People's Commissars ordered the People's Commissariat to develop a design assignment for the construction of the Karaganda Metallurgical Plant, and in the summer of 1943 the first design assignment drawn up by Gipromez was approved by the People's Commissar of Ferrous Metallurgy I.F. Tevosyan. These were the very first steps in the development of Kazakhstani metallurgy ...

In February 1956, at the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union in Moscow, the decision was made: "To put into operation two blast furnaces with a capacity of 1 million 350 thousand tons of cast iron per year and a continuous sheet mill at the Karaganda Metallurgical Plant." In May of the same year, the first group of youth went to Temirtau from Almaty, being the capital of Kazakhstan those years. And four years later, on June 30, 1960, the State Commission signed an act on the commissioning of a blast furnace complex No. 1 with a volume of 1,513 cubic meters. On July 3 of the same year, blast furnace No. 1 produced the first Kazakhstani cast iron, this day became the birthday of the Kazakhstan's Magnitka [2].

During this period, the newspapers of Temirtau and Karaganda regularly published articles mentioning the name of Nursultan Nazarbayev. Some articles only mentioned his name, and some spoke in detail about his biography and work career. Due to these articles one can trace all the milestones of his working career in the Karaganda period.

On April 6, 1962 in the newspaper "Socialisticheskaya Karaganda" [3] an article by D. Nikolayev "Nursultan is a working man" was published: In the Central Committee of the Komsomol of Kazakhstan I was shown an ingot of cast iron.

- Our first, Kazakhstan one, said the Komsomol members proudly. - Yes, and its creators have not quite the usual fate. Meet with one of the guys from the metallurgical plant, talk to them, they will tell you a lot.

And here we are talking with the second furnaceman of the blast furnace Nursultan Nazarbayev ...

A boy grew up in a steppe village in the very south of the republic. The life of his grandfather and father was connected with the steppe. Perhaps he could become a good shepherd, or maybe he could sit at the controls of a tractor, or drive a combine along the wheat sea. But the busy, restless life of our time decided the fate of the young steppe guy differently....

... Half-stations and cities sailed outside the window of the railcar. Nursultan got many acquaintances in a few days, more than in all the years of the study in a rural school.

- Who are you and where are you going, - the fellow travelers asked.

The guy took a red book out of his pocket and showed it to everyone.

- To Dneprodzerzhinsk. He will study to be a metallurgist,- people said and shook their heads approvingly.

At the Dzerzhinsky Ukrainian Metallurgical Plant, Kazakh youths were met warmly.

- You will be the replenishment of the working class,- the master Dmitry Izotovich Pogorelov told them. -Are you not afraid of difficulties? Our work is hot, - he said and looked inquiringly at the hushed guys. Nursultan also looked around his comrades and answered for everyone:

- We won't be scared.

The master noticed the smart guy. More than once I thought to myself: "He will make the most of it. He's not afraid of hot things. "And when, after the study, the Kazakh guys were handed the certificates of the eighth category furnacemen, Pogorelov said to Nazarbayev aloud:

- Work as you studied. Soon you will command yourself at the blast furnace.

It was two years ago. The Kazakhstani met the expectations of the Ukrainian metallurgist. He worked in the first blast furnace, helped Boris Vasiliyevich Yagovitov break through the notch.

Working days went on. Hot metal floated through the gutter. The plant grew, the skill of Nursultan was growing stronger. Now he is the second furnaceman. Today, everyone knows about a capable metallurgist. The young man bears the honor of a working man.

On the eve of the opening of the XXII Party Congress, an important event took place in the life of Nursultan: he was accepted as a candidate member of the Soviet Union Communist Party. The young communist began to work even more selflessly, and evidence of this is the well-deserved title of the shockworker of communist labor, which he was awarded at the end of last year [3].

On September 8, 1962, a photo of metallurgists made by S.Chetverikov was published in the? Temirtauskyi rabochyi" newspaper [4] with a short note: Here they are, the creators of cast iron, the domna workers of the Kazakhstan giant, the Karaganda Metallurgical Plant. Three thousandth smelting was completed in the second blast furnace. Hundreds of tons of metal were given out to the Motherland, and now the domna workers are going home.

And tomorrow they will again take their working places at the furnace, and again the seven-year period metal will pour into ladles and molds [4].

In the big article by A.Balabayev, “Years of Growth” in the "Temirtauskyi rabochyi" newspaper [5] dated November 7, 1961, the name of N.A. Nazarbayev was mentioned along with the name of his friend Khamibulla Sarekeyev: two friends deserved the general recognition of their comrades, two furnacemen Nursultan Nazarbayev and Khamibulla Sarekeyev. They both came from the same region, mastered the profession together, traveled together to internships and replenish their knowledge in Ukraine. One small discrepancy is between them, flashing his wet white teeth, tells the first furnaceman. Khamibullah was weaker than his friend. No, not at work - both of them are good at it, but still ... It turns out that friends went to study at the evening institute at the same time and passed exams for the first year. But here Khamibullah gave up, it seemed difficult to him, he even rejected the help of his friend... Now they both are worried, and Khamibullah still does not want to admit his mistake. His friend will overtake Khamibullah , then it will be even worse.

Friendship in life and in work is stronger than cast iron.

Here is a small episode, the most ordinary one, and in it, as in focus, the commissure of the collective appeared. Once it happened that two members of the brigade fell ill, one was called to the military enlistment office. There were three people left at the furnace. It was acting up. It was hard to work. But the three remaining, replacing friends, coped with their duties and produced cast iron on time, exactly on schedule. The metallurgists of the first furnace confirmed that their strong hands were capable of doing everything. Everything? Oh sure. There is other evidence for this. Domna does not like gapers. it is able to repay insidiously to such people. It happens to be obstinate even when people are ready for its “tricks” [5].

The article by S. Bezzubov “Young people have a road everywhere” in the newspaper “Temirtauskyi rabochyir” dated July 15, 1961 [6] talked about the young metallurgists of the Kazakhstan’s Magnitka Petr Shatskikh, Nikolai Mazurkevich, Bulat Dosaliyev, Norsultan Nazarbayev and others: among the young metallurgists of the Kazakhstan Magnitka there are many hardworking young men and women who know their job. Knowledgeable and experienced furnace and gas workers, furnace masters come out of their midst. Komsomol member Petr Shatskikh came to the Magnitka being the third furnaceman. With the commissioning of the second blast furnace complex, he becomes a senior furnaceman with the assigned responsibilities to cope perfectly. By his selfless work, the young metallurgist won the love and respect of the collective. Together with his comrade Kanashkin, Petr Shatskikh were greatly honored to report on behalf of builders and metallurgists to the government of the republic at the anniversary session of the Supreme Council of the Kazakh SSR and personally to the First Secretary of the Central Committee of the Soviet Union Communist Party and Chairman of the Council of Ministers of the USSR Comrade N.S. Khrushchev about the early commissioning of the second blast furnace and present a commemorative tile with the inscription: "Casted of the cast iron of the first smelting of blast furnace No. 2 of the Kazakhstan Magnitka VI-61." Komsomol member Vladimir Andreyev led a team of working bunkers. He prepared Kenes Kulmagambetov to replace himself, and then began to work as gas worker of the first furnace. And there are many such wonderful people who have been nominated for the responsible sections of the first and second blast furnaces! For example, Nikolai Mazurkevich. With the commissioning of the first blast furnace, he worked as a gasman’s assistant, then as a gas worker, and now he is replacing the foreman. He knows not only technology but also the process of organizing people. Bulat Dosaliyev proved himself to be a skilled organizer of production. He arrived to the Kazakhstan Magnitka as a gas worker, for the year he mastered the profession of senior gasman. The young specialist went through a good life school. The shop managers noticed his abilities and promoted him to work as the foreman of the second furnace. Dozens of metal melting conducted under his leadership once again confirm the correctness of the decision of the workshop's managers.

Recently, the furnacemen Bulat Karimov, Norsultan Nazarbayev, Tulegen Adam-Yusupov, gutter workers Khamid Zhakizhanov, Shaizat Zhilkaidarov, Askarbek Kleugabylov and many others were nominated to work on the responsible areas of the first and second blast furnaces.

It is gratifying to realize that young national cadresare successfully coping with the tasks in collaboration with the Russians, Ukrainians and Belarusians . In the socialist competition for a worthy meeting of the Day of the Metallurgist, the XI Congress of the Communist Party of Kazakhstan and the upcoming Congress of the Soviet Union Communist Party, the blast furnace team completed the mission of this year June to smelt cast iron by 102.2 percent [6].

In December 1961, N.A. Nazarbayev was awarded the title of the shockworker of communist labor. This fact, of course, was reflected in the press of those years, in the article “The Flight course is the Dawns of Communism” in the newspaper "Temirtauskyi rabochyi" [7] dated December 1, 1961: the gutterman Aleksey Zorin, the driver of the carriage weights Stepan Makukhin, the furnaceman Nursultan Nazarbayev were the first in the team of Vadim Mikhailovich Romanov who entered the correct path, i.e. to work, to study and to live according to communism. They were among the first ones to receive the title of the shockworkers of communist labor. And the one who goes first paves the way for everyone. And so it happened in the brigade of V.M. Romanov. The team of metallurgists began to go ahead of those who went on the communist road. For the current year they achieved a lot. They began to study political economy, entered technical school and institute to study. And the most important thing is that they consciously and enthusiastically worked. Not so long ago, the blast furnace shop spread the good news: the brigade of Vadim Mikhailovich Romanov was awarded the title of the brigade of communist labor. This is the first swallow in the blast furnace shop. The course of its flight is the communist dawns [7].

In the article by the deputy secretary of the party bureau of the Karaganda Metallurgical Plant T. Likhomanov “Blast furnace operators are on watch” in the newspaper "Temirtauskyi rabochyi [5] dated November 7, 1961, the author spoke about the successful work of the first blast furnace team, among which the third furnaceman Nursultan Nazarbayev was mentioned, and about the early fulfillment of socialist obligations by this team: Good things are in the lives of the domna workers of the Karaganda metallurgical plant. They meet the bright and joyful holiday of the Great October Revolution implementing the production program on producing the Kazakhstan cast iron and other high economic indicators. Both blast furnaces work with overfulfillment of the plan. The first task was completed in October by 100.9%, and the second one was done 100.7%. The Homeland received hundreds of tons of overplanned cast iron from the Kazakhstan’s Magnitka. People with knowledge of the matter manage the operation of blast furnaces, skillfully maintain the technological regime.

Recently, the second blast furnace named after the XXII Congress of the Soviet Union Communist Party came into operation. But metallurgists are already showing the patterns of highly productive labor. Here are the names of real and skilled fighters for the production of overplanned cast iron: the first furnaceman Boris Yagovitov, the second furnaceman Mansur Abdrakhmanov, the furnaceman assistants Anatoly Tokmanov, Vladimir Puzanov, Alik Serikov, blast furnace loading engineer Yuryi Konnov, electricians’ foreman Fedor Proskuryakov, foreman of the bunker overpass Kenes Kulmagambetov.

Shift master, communist Anatoly Glazunov, was an ordinary bricklayer until recently. But he showed his organizational abilities, the ability to mobilize the efforts of the team to carry out any tasks. The management, party bureau of the workshop were not mistaken, having nominated a young specialist for the position of a master. He is not only a good organizer of production, but also an adviser to the team. At their meeting, the Communists elected him the party leader. Party group organizer Anatoly Glazunov boldly leads the domna workers along the path of successfully completing the seven-year assignments.

The team of the first blast furnace named after the 40th anniversary of the Lenin Komsomol is also working successfully. The fourth furnaceman Khamibulla Sarekenov, who can replace any furnaceman at the right time, the third furnaceman Nursultan Nazarbayev, the senior furnaceman Karim Akhmedzyanov, the second furnaceman Dmitry Odegov enjoy labor glory in the workshop.

On the day of the opening of the XXII Congress of the Soviet Union Communist Party, a rally was held in the workshop, speaking at which the domna worker comrade Kovalevskyi reported on the early fulfillment of socialist obligations by the collective members. As a gift to the party congress, hundreds of tons of Kazakhstani cast iron, smelted by the hands of the glorious work team of the domna workers, were given out.

And now, celebrating the forty-fourth anniversary of the Great October Socialist Revolution, the collective of the workshop is eager to fight with renewed vigor to implement the historical Program of the Soviet Union Communist Party, approved at the party congress. The Kazakhstan’s Magnitka domna workers live and work with

the following thoughts: always to be in the ranks of the leading fighters for the seven-year plan for building communism [5].

In 1962, the youth of Temirtau elected Nursultan Nazarbayev as their representative at the X Congress of the Komsomol of Kazakhstan, and then - the representative at the XIV Congress of the Komsomol. In Moscow, the envoys of republican youth organizations met with thousands of their peers and photographed together for memory. Then they took part in the World Festival of Youth and Students, held in the capital of Finland, Helsinki. The festival program was very eventful: meetings, sessions, debates. On August 18, 1962, the newspaper "Temirtauskyi rabochyi" [8] published an article "10 Days in Helsinki", in which N. Nazarbayev talked about his impressions after a trip to the youth festival: every Friday in the youth cafe "Dream" the city's Komsomol members hold theme evenings. In a relaxed atmosphere, they argue about the best, more rational use of free time, express their opinion about the films, take interest in the future of our city.

Last Friday, young men and women of the Karaganda Metallurgical Plant gathered to listen to the participant of the VIII World Festival of Youth and Students the furnaceman Nursultan Nazyrbayev.

- In spring, when they told me to prepare for a trip to the festival, I must admit that I did not believe it,- Nursultan began his story. But the closer the appointed day came, the more excited I was. Finally, I am on the IL-18 airplane, the direction is Moscow. The country sends me to the festival. In Moscow, he met with other envoys of Kazakhstan. Among them were a shepherd from the Pavlodar region Zhangazin, a deputy of the Supreme Council, a milkmaid of the Alma-Ata region, Tergeuova and others.

On July 24, the Moscow-Helsinki train took 120 people to Suomi country, the country of lakes and forests, so that they could tell their firm "No!" to the war at the World Youth Forum, in the interweaving of the fraternal hands of the peers of all countries.

It's hard to put into words the way we were met in Helsinki. It needs to be seen and felt. Finnish Komsomol members and old communists came to the station with huge bouquets of flowers (I must say that in Finland there are a lot of them), and with them there were delegations from other countries, from China, Czechoslovakia, Hungary and others. And the first thing that united us was the song "Anthem of Democratic Youth". Everybody sang it, the funny Swedish song "Hey Rulate" turned out to be popular. There were friendly smiles, handshakes, kisses. But in the midst of a warm, friendly atmosphere, there sometimes were threatening physiognomies of the antifestival persons stuffed with Bonn propaganda, appearing from behind the backs of the hosts. But they were in a minority and they could not spoil the meeting.

We arrived earlier than the main delegation to arrange the Sputnik club and set up the tents. But despite this, we had some free time. The day after arrival, we visited the sights of Helsinki, and then went to the city of Turkin, the former capital of Finland. Komsomol members and youth of the city gave us a warm welcome. They organized a concert for us. We also immediately assembled the choir, among us there were soloists, dancers, masters of the word. After that there was a waltz of friendship and songs, songs, songs ... Exchange of memorable badges and gifts. Boys and girls of Finland told us how they live. Listening to them, I thought that the happiest people in the world are the Soviet people. We do not have unemployment, everyone has open doors to science: do it, go for it! I knew about their life before, but only from books and newspapers, and here I had to face the reality, to see firsthand what capitalism was and how difficult life was for ordinary people. The roads to education and science are closed to them. In order to study, they need to have a lot of money. And the annual income of a worker is many times less than the tuition fee. Medical care is at a very low level. There is one doctor per 1000 people.

On July 28 we met the "Georgia" ship. It delivered the rest of our delegation. This meeting took place far in the open sea. Thousands of boats, filled with people, surrounded "Georgia", chanting "Peace, friendship" in different languages. All the inhabitants of Helsinki and the envoys of the countries gathered on the pier, meeting the Soviet delegation. And here our artists gave a wonderful concert, it lasted more than three hours. Smiles bloomed on the faces of black, white, and yellow people without fading. And I saw tears of joy in the eyes of the old communists of Finland.

It is hard to put into words the first day of the festival. We walked in columns to the Olympic stadium. It was raining cats and dogs. But no one paid attention to it. It should be noted that the reactionary-minded bourgeoisie looked at the procession of youth with displeasure, and they were especially haunted by our delegation.

It is difficult to tell in detail what happened at the festival. I met many of my peers from different countries. The young Spaniard had to overcome thousands of obstacles to get to the festival. He came to tell people around the world that Spain was shrouded in a network of military bases, that active preparations for war were going on in the territory of his homeland, to talk about those who pulled Spain into that, stating that all progressive Spaniards, along with peace supporters, would uphold it to the end. I had to meet with American boys and girls as well. They publicly stated that they did not intervene in politics: "we are for peace, but let others fight for it,"- they said. Obviously, when they were sent to the festival, they were strictly ordered not to talk about politics and about

everything that worried young people around the world. I came face to face with those who were propagandizing war.

Festival participants talked about how young people lived, how they fought for peace and friendship, against colonialism. Japanese delegates talked about the horrors of nuclear war. Discussions were held on political topics. At one of those discussions at the Friendship Club, there was a talk about general and complete disarmament. All speakers pointed the fact that America ruled the entire militant world that only due to American rulers it would be hard to get rid of colonialism, there was an active preparation for war.

An excellent rebuke was received by American students at that debate. The youth gathered unanimously spoke out, listed all the misconduct of the American rulers.

Concerts, meetings and disputes were held at all venues and in clubs. And there was a sea of smiles and friendly words around. The Russian, Chinese, Malay, Finn, Pole, Cuban, people of different nationalities and views found common ground when it was discussion on friendship and peace.

Ten days of the festival will forever remain in my memory, as a great unity of the people of all countries in the fight against the instigators of war [8].

Conclusion

Thus, we can state the fact that the activity of N.A. Nazarbayev even at the very beginning of his career was widely reflected on the pages of Soviet newspapers. The following newspapers were among them: Kazakhstanskaya Pravda, Komsomolets Karagandy, Socialisticheskaya Karaganda, Industrialnaya Karaganda, Temirtauskyi rabochyi, Metallurg, Metallurg Temir-Tau, Ortalyq Qazaqstan.

Recommendations

Labor and political activity of N.A. Nazarbayev in the Karaganda region in the 1960s-1970s was not the subject of a special study. Modern Kazakhstani historical science lacks comprehensive and generalizing studies examining various aspects of this problem. Nevertheless, it demands further study.

References:

1 Социалистическая Караганда. – 1962. – 12 июня

2 Сайт акимата Карагандинской области [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://karaganda-region.gov.kz/ru/magnitka 50-1-113.

3 Социалистическая Караганда. – 1962. – 6 апреля

4 Темиртауский рабочий. – 1962. – 8 сентября

5 Темиртауский рабочий. – 1961. – 7 ноября

6 Темиртауский рабочий. – 1961. – 15 июля

7 Темиртауский рабочий. – 1961. – 1 декабря

8 Темиртауский рабочий. – 1962. – 18 августа

УДК 03-974

ГРНТИ 03.00.07

Мулдахметова Ж.И.[1]

[1]к.и.н., старший преподаватель

Южно-Казахстанского государственного университета имени М.О. Ауэзова

emaiI zhanar_0869@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА НА СТРАНИЦАХ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА

Аннотация

В данной статье автор, широко используя материалы многотомного сочинения «Туркестанского сборника», хранящегося в единственном экземпляре в г.Ташкенте смогла в развернутом плане предоставить реальную историческую картину прошлого, занятия, хозяйство, быт и культуру, семейно - бытовые особенности, национальный характер, нравы и духовно-нравственные ценности, и идеалы кочевых казахов. Важны для науки и сконцентрированные в «Туркестанском сборнике» материалы, раскрывающие поведение колониальной администрации на завоеванных и присоединенных к России территориях, взаимоотношения русского населения с местными жителями, благородная деятельность в Туркестане передовой русской интеллигенции по развитию производительных сил края, распростране-

нию просвещения, изучению истории, культуры среднеазиатских народов. Всё, что нашло в свое время отражение в печати, собрано в «Туркестанском сборнике».

Ключевые слова: традиционный образ жизни, быт и культура, хозяйство, поэтическое искусство, одежда религиозные верования кочевников.

Ж.И. Мулдахметова[1]
[1] *PhD, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан облысы*
Әуезов атындағы университет

ТҮРКІСТАН ЖИНАҒЫ БЕТТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор Ташкентте бір данада сақталған Түркістан жинағының көп томдық материалдарын кең қолдана отырып, егжей-тегжейлі қазақ халқының өткен тарихын, өмір салты мен мәдениеті, отбасы – күнделікті ерекшеліктері, ұлттық сипаты, әдеп-ғұрыптарын, көшпелі қазақтардың руханиадамгершілік құндылықтарын мен мұраттарын сипатап берген. «Түркістан жинағын» құрастыруды 1888 жылы Түркістан генерал-губернаторы Розенбах тоқтатып тастады. Жинақты шығару 1907 жылы қайта қолға алынды. «Түркістан жинағының» 2-бөлімін құрастыруға Н.В. Дмитровский, көрнекті этнограф Ә.Диваев және И.П. Зыков пен Ю.Ф. Бонч-Осмаловский ат салысты. 1911 жылдан бастап бұл жұмысты А.А. Семенов жүргізді. 1917 жылға дейін жинақтың 2-бөлімінің 174 томы жарық көрді. Жинақта Қазақстанның өткен дәуірлердегі мәдениеті мен өнері жайлы көптеген мәліметтер бар. Сондай-ақ бұл жинақтың материалдары қазақ жерінің отарлануын, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеуде құнды дерек көздері болып табылады

Түйін сөздер: дәстүрлі өмір салты, өмірі және мәдениеті, көшпенділердің діни сенімдері.

Muldakhmetova J.I. [1]
[1] *Ph.D., Senior Lecturer, South Kazakhstan State University named after M.O. Auezov*

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE ETHNOGRAPHY OF THE KAZAKH PEOPLE ON THE PAGES OF THE TURKESTAN COLLECTION

Abstract

In this article, the author, using widely the materials of the multivolume essay "Turkestan Collection" stored in a single copy in the city of Tashkent, could in a detailed plan provide a real historical picture of the past, activities, household, culture and life, family and household characteristics, national character , morals and spiritual and moral values, and ideals of nomadic Kazakhs. Important for science are the materials concentrated in the Turkestan Digest, which reveal the behavior of the colonial administration in the territories conquered and annexed to Russia, the relations of the Russian population with local residents, the noble activity in Turkestan of the advanced Russian intelligentsia to develop the productive forces of the region, the spread of education, the study of history, culture of the Central Asian peoples. Everything that was reflected in the press at one time is collected in the Turkestan Collection.

Key words: Traditional way of life, life and culture, economy, poetic art, clothes, religious beliefs of nomads.

Введение

Смена в Республике Казахстан политико-идеологического режима в конце 1990-х годов придала мощный импульс росту и возрождению национального самосознания казахского народа, открыла поистине безграничные возможности для национально-культурного развития, позволила исследователям провести объективную и беспристрастную оценку богатейшего историко-культурного наследия. В этой связи на современном этапе история изучения этнографии казахского народа получила новое осмысление и оценку.

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своем труде «В потоке истории» отмечает: «Если задуматься над казахской историе й не в свете пресловутых вспышек в ночи или идиллических описаний цивилизованной степи, то поражает одно обстоятельство. Казалось бы страшные демографические удары XVIII сто-

летия и коллективизация XX века, слом государственности под давлением колонизации, регулярная чистка национальной элиты, невосполнимые культурные потери, маргинализация части казахского населения, интеллектуальные и национальные драмы величайших казахов в национальной истории, - все это должно было привести к психологическому коллапсу и распаду национального поля. Но произошло иначе. Казахи – наследники великих цивилизаций сумели пронести свое национальное «Я» над всеми историческими пропастями и впадинами. И не только пронести, не только сохранить, но и приумножить» [1].

На наш взгляд, это высказывание Главы государства Н.А. Назарбаева вмещает в себя целую историческую веху судьбы казахского народа, указывает на его стойкость силы и духа.

Актуальность данной темы исследования заключается в том, что в ней показан процесс накопления этнографического материала о казахах собранных известными дореволюционными российскими исследователями конца XIX – начала XX вв. Собранные ими богатейший эмпирический материал имеет большое познавательное значение, он показывает многогранные стороны жизни, быта и культуры казахского народа.

Методология

Методологическую основу данной публикации составили труды известных дореволюционных российских исследователей конца XIX – начала XX вв., опубликованных на страницах многотомного конволюта «Туркестанского сборника», хранящегося в единственном экземпляре в Национальной библиотеке имени А.Навои (г.Ташкент). В ходе подготовки данной статьи широко были использованы следующие методы: историзма, системный, сравнительный, системный, которые были проверены временем и практикой.

Основная часть

Необходимость системного и комплексного изучения этнографии казахского народа колониального периода назрела давно. Этнографические исследования того времени проводились бессистемно, зачастую людьми мало подготовленными, и в связи с этим представленные данные носили поверхностный характер, события и факты фиксировались отрывочно, изолированно друг от друга. Но вместе с тем, все эти исследования представляют фактические данные, которые внесли свою определенную лепту в истории изучения этнографии казахского народа. Очень обширный, колоритный материал о об истории изучения этнографии казахского народа почерпнут нами в «Туркестанском сборнике». Он представлен отдельными выдержками из публикаций ученых, военных чиновников, путешественников, художников, кроме того на его страницах публиковались интересные научные открытия и наблюдения, сообщения о деятельности научных учреждений Туркестанского края, систематически печатались материалы устного народного творчества казахского народа, авторами которых были не только известные дореволюционные российские исследователи, но и образованные и эрудированные казахские исследователи того времени.

Для наглядности данной проблемы мы приведем некоторые материалы записок и научных исследований известных дореволюционных российских исследователей, опубликованных на страницах «Туркестанского сборника».

В статье «Корреспонденция из Ташкента» Д.Борзна с имперской амбициозностью заявляет: «Неопрятность киргизов (казахов – Ж.И.) неимоверна: киргизски (казашки – Ж.И.) никогда не моются и не чешутся и спят на голой земле, зарываясь в сор и в золу. Дети киргизов (казахов – Ж.И.) почти голые, постоянно сидят около огня, вы весьма часто заметите, что у детей руки и ноги в болячках, происходящих от обжога, но на эти болезни, и даже раны,родители не обращают положительно никакого внимания» [2].

Другой не менее известный дореволюционный российский исследователь М.Михайлов аналогично как Д.Борзна необъективно освещает образ жизни, быт и культуру казахского народа. Автор пишет: «Киргизки (казашки – Ж.И.) кроме их неопрятности, весьма не привлекательны, даже безобразны по самому их типу. Узкие маленькие глаза, выдавшиеся скулы и загорелое до красности лицо, до крайности грубое, большой рот – вот портрет любой киргизки (казашки – Ж.И.). Только два ряда белых зубов, почти всегда оскаленных, поражают своей прелестью, но не гармонируют с общим видом черномазой степнячки. Наряд киргизских (казахских – Ж.И.) женщин тоже весьма незатейлив и очень мало отличается от мужского. Его составляют длинная из бумажной материи рубаха в роде неразрезного спереди чапана (киргизского казахского – Ж.И. халата), чалвары (шалвары- Ж.И.) только далеко по своему покрою не турецкие), остроконечные несмазанные сапоги и пояс. Вокруг головы намотан холст, не чалмою, а в виде цилиндра, вершка четыре вышины, из под которого сзади выходит одна или две заплетенных кос с разными украшениями (монетами, медными кружками). Только по головному убору и

можно с первого взгляда отличить киргизку (казашку – Ж.И.) потому что, как в лице, так и манерах ее мало женственности» [3].

Совершенно иную противоположную вышеуказанным исследователям объективную оценку о положении казахских женщин в традиционном кочевом обществе дал известный дореволюционный российский исследователь Б.Белиповский. По его свидетельству: « В семейной жизни киргизская (казахская – Ж.И.) женщина является не только женой и матерью, но и хозяйкой и советницей мужа в его делах. Киргизки (казашки – Ж.И.) – любящие матери, вечно помнят оказанное им добро, правдивы, терпеливы, кротки впечатлительны. Киргизки (казашки – Ж.И.) пользуются авторитетом не только в семье, но и в народе и нередко вершат его судьбу. Киргизка (казашка – Ж.И.) дитя природы, заимствовала у нее гармонию звуков и чувство красоты, между ними есть поэтессы, создавшие много мелодичных и задушевных песен, иногда они устраивают состязания в пении, они способны к культурному развитию. Киргизки (казашки - Ж.И.) симпатичны и по внешности, между ними встречаются красавицы, прекрасное впечатление производят они, когда в своих изящных нарядах, тонко вышитых ими золотом, вихрем несутся на лихих конях по вольной степи» [4].

На наш взгляд, оценки Б.Белиповского вполне обоснованы и правдивы с точки зрения современных данных. Немало ценных этнографических сведений о казахах содержатся в публикации А.И. Евреинова. В частности, характеризуя традиционный уклад жизни, быт и культуру казахского народа автор пишет: «Киргиз (казах – Ж.И.) сын степи, раздолье и воля – его потребности. Несвязанный с оседлостью, он ведет кочевую жизнь, необходимую для его стад, единственного источника его благосостояния. Сегодня он здесь, через неделю или две, приискал другую привольную поляну, перенес туда подвижный дом свой кибитку – затем чтоб также скоро покинуть и это место – и бродит, таким образом, все лето, осень и весну, наслаждаясь по мере своих ограниченных потребностей» [5].

Очень колоритно описывает А.И. Евреинов национальную одежду казахских мужчин и женщин. «Даже костюм его применен к потребностям климату. Белый высокий калпак, с отогнутыми в виде полей краями, предохраняет летом его голову от знойных лучей солнца, а в кибитке остроконечная тюбетейка прикрывает его бритый по обычаю череп. Широкие шаровары свободный бешмет и халат дают возможность вольным движениям на лошади и не стесняют дома. Зимой он калпак заменяет малахаем, свободно и удобно прикрывающим голову и затылок от ветра и мороза, а на плечи накидывает шубу. Одежда женщин такая же, только головной убор да украшения изменяют его. Обыкновенно впервые годы замужества носят они высокую усечено-коническую шапку с украшениями из галуна, металлических цепочек, колокольчиков, бирюзы и нашитых монет, а после белый платок, свернутый в виде той же шапки, спущенный длинным концом позади и повязанный на шее. На груди цепочки, корольки и монеты, на руках кольца, браслеты, в ушах серьги, на шее бусы, у богатых жемчуг» [6].

В статье Полторацкого З.П. «Общий обзор страны, лежащей к западу от Заилийского края между реками Чу и Сырдарьей», опубликованной в Туркестанском сборнике описывается традиционный уклад жизни, быт и культура, занятия и жилище номадов. По его свидетельству: «образ жизни и степи развития здешних киргизов (казахов – Ж.И.) совершенно те же, что в других частей киргизского населения в пределах России. Жилище их юрта, богатство состоит в баранах, рогатом скоте, лошадях и верблюдах. Кроме того, они занимаются и хлебопашеством. Засевают пшеницу, просо, ячмень и табак. Оружия у киргизов (казахов – Ж.И.) очень мало [7].

Таким образом, автор данной статьи совершенно верно сумел показать, что в данный период времени одна часть казахов занималась кочевым скотоводством, другая вела оседлоземледельческий образ жизни.

Ряд ценных этнографических сведений о казахах содержатся в статье Я.В.Ханыкова «Поездка из Орска в Хиву и обратно». В ней автор описывает образ жизни, занятия, хозяйство, быт казахского народа. Как пишет автор: «По образу своей кочевой жизни киргиз –кайсаки (казахи – Ж.И.), весной со всем скотом и имуществом переходят так как бы принадлежащими уже для каждой волости местами, останавливаясь через неделю, или покуда удобность есть для корму скота, около речек, озер или колодцев всей волостью вообще дабы быть безопасным от других волостей, разделяются же иногда по стеснению только мест, и таким образом через все лето продолжают, а к зиме возвращаются на непременные свои места, каковые более избирают между гор, чтобы отслучающихся непогоды сколько-могли защищаться. Скотоводство этого народа состоит в лошадях, верблюдах, рогатом скоте и баранах, которые в зимнее время несмотря на глубокие снега, по привычке довольствуются полевым кормом» [8].

Не менее интересные и содержательные этнографические сведения о кызыкумских казахах содержатся в статье И.Ф. Копытовского «Поездка в Кизылкумы», в которой отражены образ жизни, быт и культура, хозяйство, пища казахов. Характеризуя национальную пищу кизылкумских киргизов (казахов – Ж.И.) автор отмечает: « Пища кизилкумских киргиз (казахов – Ж.И.) состоит из супа, приготовленного на воде с рисовой крупой, иногда бросают туда внутренности домашних животных, легкие, печень,

желудок и кишки. Кроме того, богатые киргизы (казахи – Ж.И.) делают шурпу с бараньим и козьим мясом, а также жареную баранину в виде сартовского (узбекского – Ж.И.) кавардака (маленькие кусочки мяса и лепешки, зажаренные в бараньем сале), но это позволяют себе только по праздникам только зажиточные люди. Кроме супа и кавардака, пищей у киргиз (казахов – Ж.И.) служит айран из овечьего и козьего молока, делают также простые лепешки из пшеничной муки, а также зажаренные в бараньем сале кусочки теста, величиной с лесной орех – но это уже роскошь, и по моим наблюдениям, эти зажаренные кусочки киргизы (казахи – Ж.И.) едят с чаем, вместо сахару. Киргизы (казахи – Ж.И.) между прочим, с удовольствием едят конину» [9].

Неоднозначностью оценочных суждений отличаются наблюдения Г.Гинса офицера Генерального штаба. В его работах приводятся ряд интересных сведений по этнографии казахов. Вместе с тем многие выводы субъективны, носят оскорбительный характер для казахского народа. Так, например, он с высокомерием пишет: «Полудикий в массе, младенческий наивный народ, не лишенный хитрости, но не коварный, часто жестокий, но, в общем, только грубый, наконец, несомненно, законопослушный и уважающий власть, хотя и упрямый и свободолюбивый, киргизы (казахи – Ж.И.) могут располагать к себе, но могут внушать и чувства обратные. Их неразвитость, грязь, грубость вкусов и чувств, наконец, даже внешний вид подчас внушают больше чем брезгливость и русский мужик – переселенец, сталкиваясь с рядовым небогатым киргизом, ставит последнего ни во что и не хочет признать ни его прав, ни его человеческого существа, у киргиза (казаха – Ж.И.) не душа, а пар» [10].

Далее в этой же статье Г.Гинс безапелляционно с имперских позиций заявляет: «Русские крестьяне значительно превосходят киргизов (казахов – Ж.И.) по культурности и часто относятся к последним с презрением. Это презрение доходит иногда до полного отрицания в киргизах (казахах – Ж.И.) человеческой личности. Бывают на этой почве случаи бесчеловечной и бессмысленной жестокости, крестьяне безжалостно убивают киргизов (казахов – Ж.И.) и не чувствуют угрызений совести. Чаще всего дело происходит так. Русские крестьяне возьмут в аренду киргизские (казахские – Ж.И.) земли, построят дом и отказываются уходить по окончании срока аренды. Приезжают киргизы (казахи – Ж.И.) начинается свалка и дело кончается кровопролитием, причем либо вовсе не имеющие ружей, либо вооруженные старинными самопалами киргизы (казахи – Ж.И.) оказываются в таких случаях более слабой стороной. Бывает и хуже. Мужик работает в саду, видит, что через забор тянется к яблоне киргиз (казах – Ж.И.), берет ружье и убивает киргиза (казаха – Ж.И.) наповал. Прибегают соседи. «Что такое?» - А вот убил собаку – и даже не тронется с места, чтобы подобрать убитого» [11].

На наш взгляд, Г.Гинс выполняя социальный заказ колониальной российской администрации намеренно противопопоставляет российских переселенцев против казахов, с целью разжечь между ними рознь и вражду.

Заключение

Таким образом, научный анализ публикаций дореволюционных российских исследователей позволяют сделать вывод, что в них имелись отдельные наблюдения, способствующие обогащению знаний о своеобразии жизненного уклада казахов второй половины XIX – XX вв.

Будучи незнакомыми с тысячелетним духовно-интеллектуальным наследием казахского народа, своеобразием и богатством кочевой и оседлой цивилизации Д.Борзна, М.Михайлов, Г.Гинс с предубеждениями воспринимали жизнь казахов, вынужденных в суровых условиях песчаных пустынь производить предметы домашнего обихода для своего существования, жить в юртах и возделывать землю для пропитания. Так, например, наблюдая за внешним обликом кочевых казахов Д.Борзна, М.Михайлов, Г.Гинс не смогли по существу проникнуть в духовный мир кочевников. Они не понимали, что при определенных природных, бытовых и экономических условиях кочевникам не всегда удавалось содержать свою внешность на должном уровне. Но это на наш взгляд, не означает, что он духовно нищ и убог. Духовно сильный человек в любых условиях остается духовно богатым.

Вместе с тем, их взгляды во многом отражали концептуальные представления подавляющей части исследователей колониального времени, когда объективный анализ исторической реальности подменялся субъективным поиском аргументов в обосновании «цивилизаторской роли» царской Российской империи в завоеванных территориях Туркестанского края, игнорировалась по идеологическим соображениям уникальность и богатство как кочевой, так и оседлой цивилизации, и их роль и место в мировой истории.

Таким образом, публикации вышеуказанных авторов, как и многих других российских исследователей тех лет, страдали общими методологическими изъянами, которые были присущи колониальной историографии. Сегодня сделанные ими выводы и заключения нуждаются в глубоком переосмыслении с точки зрения современных данных. Но, несмотря на субъективизм, тенденциозность, присутствие имперских мотивов, совмещаемых с игнорированием цивилизационного подхода в изданиях периода

царской колонизации народов Центральной Азии приводились заслуживающего внимания сведения об этнографии казахского народа.

Литература:

1. *Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы, 1999. – С. 23.*
2. *Борзна Д. Корреспонденция из Ташкента // Туркестанский сборник Том 7. – СПб, 1869. – С. 29.*
3. *Михайлов М. Оренбургские письма // Туркестанский сборник Том 3. – СПб., 1869. – С. 51-52.*
4. *Белиповский Б. Несколько слов по поводу докладов в ученых обществах о киргизах //Туркестанский сборник Том 517. – Ташкент, 1909. – С. 37-38.*
5. *Евреинов А. Внутренняя или Букеевская орда //Туркестанский сборник Том 382. – СПб., 1886. – С. 83.*
6. *Там же. С. 86.*
7. *Полторацкий З.П. Общий обзор страны, лежащей к западу от Заилийского края между реками Чу и Сырдарьи // Туркестанский сборник Том 16. – СПб, 1869. – С. 323.*
8. *Ханыков Я.В. Поездка из Орска в Хиву и обратно // Туркестанский сборник Том 343. – СПб., 1883. – С. 6.*
9. *Копытовский И.Ф. Поездка в Кизылкумы // Туркестанский сборник Том 531. – Ташкент, 1909. – С. 160.*
10. *Гинс Г В киргизских аулах // Туркестанский сборник Том 555. – Ташкент, 1915. – С.1.*
11. *Там же. С. 23.*

ГРНТИ 03.01.09
ӘОЖ 745
ГРНТИ 03.00.07

Р.Р. Оспанова[1], Г.Т. Жораева[2]

[1]т.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ-дің доценті
[2]Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдардағы шығыс қазақстандағы жоғары оқу орындарының даму жолын, әрі оның элеуметтік-саяси сипаты бойынша жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан бағаланды және қоғамның рухани негізі ретінде ұлттық білім беру, халық-ағарту жүйесін қалыптастыруда зиялы қауымның ұйымдастырушылық, педагогикалық-шығармашылық қызметтерімен танысып, сипаттама берілді және Шығыс Қазақстан жеріндегі ұйымдастырылған алғашқы білім беру желілерінің қалыптасуы және даму тарихына зерттеу жүргізілді. Шығыс Қазақстан мәдениеті мен ғылымының соғыстан кейінгі жылдарда гүлденуі халықтың саяси және экономикалық өміріндегі орасан зор табыстар арқасында ғана болды.

Тірек сөздер: Шығыс Қазақстан, білім беру,оқу орындары, зиялы қауым, халық-ағарту.

Оспанова Р.Р.[1], Жораева Г.Т.[2]
[1]к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая
[2]Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аңдатпа

В статье рассматриваются пути развития вузов Восточного Казахстана в годы после Великой Отечественной войны. Также была оценена с новой исторической точки зрения социально-политическая природа университетов Восточного Казахстана. В то же время были исследованы организационная,

педагогическая и творческая деятельность интеллигенции в формировании национального образования, национальной системы образования, формировании национальной системы образования, описание истории становления и развития первых организованных образовательных сетей в Восточно-Казахстанской области. Процветание восточно-казахстанской культуры и науки в послевоенные годы было обусловлено огромным успехом в политической и экономической жизни народа.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, образование, учебные заведения, интеллигенция, просвещение.

Ospanova R.R. [1], Zhoraeva G.T. [2]
[1] candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after Abay
[2] International Kazakh-Turkish University named H.A. Yasavi, Candidate of Historical Sciences
Turkestan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN EAST KAZAKHSTAN IN THE YEARS AFTER THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article discusses the development of universities in East Kazakhstan in the years after World War II. The socio-political nature of the universities of East Kazakhstan was also evaluated from a new historical point of view. At the same time, the organizational, pedagogical and creative activities of the intelligentsia in the formation of national education, the national education system, the formation of the national education system, a description of the history of the formation and development of the first organized educational networks in the East Kazakhstan region were investigated. The prosperity of the East Kazakhstan culture and science in the postwar years was due to great success in the political and economic life of the people.

Key words: East Kazakhstan, education, educational institutions, intelligentsia, enlightenment.

Шығыс Қазақстанның соғыстан кейінгі жалпы жағдайы елдегі сияқты қиын болды деуге болады. Бірақ соған қарамастан халық мойымады. Өнеркәсіп орындары айтарлықтай дамып жатты. Өскемен қала тұрғындары соғыстан кейін аз еңбектенген жоқ. Кенді Алтайдың бас қалалары Өскеменн мен Семей қалаларындағы жоғары оқу орындарының дамуы одақ көлемінде жақсы жетістіктерге жетіп отырды. Ұлы Отан соғысынан кейін Кеңес өкіметі түсті металлургияның дамытудың жоспарын жасап, Шығыс Қазақстан кенін қолға алып, оның ішінде облыс орталығы Өскемен мен Семейді дамытуды көздеді.

1940 жылдары Шығыс Қазақстандағы жоғары оқу орындарының құрылуы өте қиын жағдайда өтті. Бұл кезде Кеңес Одағында жаппай – жазалау қуғын-сүргін және саяси процестер Шығыс Қазасқатан өңіріндегі саяси жағдайды мүлдем нашарлатып жіберген еді. Билік басына келген орталықтан жіберілген облыс басшылары мүмкіндігінше университеттке өз бақылауын орнатуға тырысты. Нәтижесінде Шығыс Қазақстандағы алғашқы Жоғары оқу орны Семей педагогикалық институтыда күрделі идеялық - саяси күрес басталып кетеді. 20 жылдардағы дейін қалыптасқан Семей жоғары оқу орнын ашу үшін құрылған алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдерінің қозғалысы жалпы демократиялық сипат алды. Әсіресе, 1932-1933 жылдардағы аштық жылдарынан кейін бұл қозғалыс ерекше белсенділік көрсете бастады. Оны жергілікті мұсылмандық және ұлттық интеллегенция өкілдері қолдады.

Семейдегі жоғарғы білімнің ұйымдастырушылық принциптерін әзірлей отырып, реакцияшылдар онда жұмысшы табының өкілдерін университетке енгізуге тиым салатын таптық сипатты көздеді. Осы мақсатта олар ұйымдастырылған жоғары оқу орнында ақылы білім беруді енгізуді ұсынды.

Университетті құру жобаларын талқылау үшін, 1937 жылдың наурызында өткізілген Семей ғылыми қоғамының көптеген жиналыстарында олар жоғары оқу орнын саясаттандыруға қарсы шығып, университет тек қана мәдени-ағарту орталығы ғана болуы керек, сондықтан ол үгіт-насихат орнына айналмауға тиіс деді.

Бірақ, олардың барлық әрекеттері жоққа шығарылды. Кеңес үкіметі жұмысшылардың мәдениет пен ағартуға деген үлкен ынтасы бар дегенді алға тартып, олардың қарсылығын оңай басып тастады.

Семей интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдері жоғарғы білім берудің демократиялық жүйе-сін құру үшін, амалсыздан Кеңес өкіметімен ынтымақтастық құруға мәжбүр болады. Бұл бастама Коммунистік партия мен кеңес мемлекеттік органдары тарапынан қолдау тапты. 1997 жылы 9 наурызда Семей өлкесінің Халық комиссарлар кеңесі Халыққа білім беру комиссариатына бағынатын халық

университетін шұғыл ұйымдастыру жөнінде қаулы қабылдады. Университетке Әскери училище ғимараты мен бұрынғы ұлы князь Н.К. Романовтың сарайы берілді. Ұйымдастырушылық шығындары үшін 2 млн. рубль қаржы бөлінді. Бұл қаулы Семей халық комиссариатының 1937 жылғы 16 наурыздағы бұйрығымен жарияланды.

Кеңес өкіметінің қолдауы істі тездетуге көмектесті. 1938 жылы 11 наурызда Түркістан университетінің кеңесі құрылды, ал кеңестің 5 сәуірдегі отырысында оның басшылары сайланды. Университеттің директорлығына халық ағарту ісінің көрнекті өкілі, Петроград гимназияларының бірінің бұрынғы оқытушысы, революцияға дейінгі Ресейдің демократиялық жоғарғы оқу орны Жоғарғы әйелдер курсының приват-доценті А.В. Попов сайланды. Директордың орынбасары ірі ғалым-агроном Р.Р. Шредер болды.

Оқуға түскісі келетіндердің тізімі жасала бастады, педагогикалық құрам жасақталды, ал 1938 жылы 21 сәуірде Семей педагогикалық университетінің салтанатты ашылу рәсімі өткізілді. Ашылу салтанатына Мәскеу және Семей ғылыми-педагогикалық қоғамының өкілдерімен қатар, РСФСО Халық комиссарлар кеңесінің төтенше комиссары П.А. Кобозев, КСРО Кеңесінің съезінің делегаттары, КСРО еңбек комиссары П.Г. Полторацкий, Семейлік комиссарлар В.С. Ляпин, А.Я. Першин, И.О. Тоболин қатысты.

Сөйлегендер Семей педагогикалық институтының жұмысшы-шаруа үкіметі мен жұмысшылар үшін ұйымдастырылғандығын және шын мәніндегі демократиялық оқу орны болуы тиіс екендігін атап көрсетті. П.Г. Полторацкий өз сөзінде: «Пролетариат қызыл туымен бұрын өзінің қолы жетпеген ғылым сарайына кірді. Оның білімді игеруі де басқалары сияқты нық болады. Игерілген білімді пролетариат өзінде ұстап қала алады» деп көрсетті. Университет директоры А.В. Попов оқытушылар атынан Кеңес өкіметімен ынтымақтастық жасайтындықтарын атап айтты.

Өлкеде жоғары оқу орнын құру мәселесін Семей педагогикалық институтын құруды үкімет бір айдың ішінде үш рет қарастырған. Халық комиссарлар кеңесі бұл бастаманы мақұлдап, 9 наурызда қаулы шығарып, 16 наурызда «шұғыл түрде университет құру және жоғары политехникалық институт ашуға барлық шараларды қабылдау туралы» бұйрық шығарады [71, с.176].

Кездескен қиыншылықтарға қарамастан Қазақстан республикасының Халық комиссарлар Кеңесі университет құрудың алғашқы шараларына 2 миллион сом қаржы бөледі [70, с.6].

1938 жылы 12 мамырда ұлттық зиялы қауым және алдыңғы қатарлы жадид-ағартушылар қозғалысының өкілдерінің күшімен университет жанынан «ескі қалада» Халық университенің құрамындағы «ескі» Семедегі « ағарту секциясының» ашылуының маңызы жергілікті халық үшін өте зор болды. Оған 945 адам жазылды «ағарту секцияны» ұйымдастыруда ескі қаланың қоғамдық ұйымдары үлкен рөл атқарды. В.Кононовтың, С.Д. Асфандияровтың, К.М. Силитскийдің және басқа да алдыңғы қатарлы жергілікті интеллигенция өкілдерінің бастамасымен 1938 жылдың 18 сәуірінде Семей университетінің жанынан жергілікті ұлт өкілдері үшін секция ұйымдастыру қажет деп есептейтін қоғамдық ұйымдардың қатысуымен кеңес өткізіледі.

Кеңесте тұрғылықты Семей үшін университет секциясын ұйымдастыруға «ескі қаланың» 15 демократиялық ұйымының өкілдерінен комиссия құрылды [72, с.357].

Семей университетіне ересектермен қатар мектеп бітірген балаларды қабылдауды сұрады. Олар үшін балалар алаңы, бөлімшелер ұйымдастырылып, кітаптары жиналды. Семей университетінің «ағарту секциясы» әйелдерге білім беру жүйесін енгізуге талаптанды. Оның жанынан төрт әйелдер бөлімшесі ашылды. Өзі құрылған уақыттан бастап университет орыс, қазақ және көп тиражды университет газетін шығара бастады.

Семей жоғары оқу орнының құрылатындығы туралы хабар халық арасында тез арада таралып, университет комиссиясына оқуға қабылдау туралы көптеген өтініштер түсе бастайды. Аз уақыттың ішінде оған 345 адам жазылды. Ұйымдастырушылар үшін күтпеген жағдай, секцияға жазылу үшін халық балаларын ертіп келеді. Бұл күтпеген жағдайдан кейін комиссия университет жанынан «Мектепке дейінгі тәрбие бөлімін» құрып, 8 балалар алаңына қызмет көрсетті. 3-тен 16 жасқа дейінгі 1000-нан аса бала таңертеңгілік «университетке» баратын болды. Балалар алаңдарын, мектептер, балалар алаңдары мен мектептердің нұсқаушылары мен жетекшілерінің курстарын ұйымдастыруға, талапкерлерге арналған кітаптарды жинаумен айналысуға тура келді [74, с.127-128].

Ересектердің ісімен танысқаннан кейін, комиссия оқуға түсушілердің көпшілігінің орта білімі жоқ деген қорытынды жасайды. Оларға көмек көрсету мақсатында «университеттің төменгі және орта сатысы» деп аталатын 4 айлық мұғалімдер курсының дайындық топтары ұйымдастырылып, оқуға ерікті тыңдаушы ретінде қабылдайды. Мұндай оқушыларға өздері шұғылданғысы келген пәндер бойынша

сабаққа келіп жүруге рұқсат етіледі, ал қажетті білім ала келе олар Семей институтына толық құқықты түрде түсіп оқитын болды. Курсқа қазақтарды көптеп тарту шаралары қолданылады.

26 наурызда Ауылшаруашылық қоғамының ғимаратында университеттің «төменгі және орта сатыларында» жұмыс істеуге тиіс оқытушылардың кеңесі шақырылып, оқу процесінің жұмыс жоспарлары жасалады.

Әлемдік ғылымға тіл арқылы жетуге болатынын түсінген Семей университетінің қайраткерлері оқу бағдарламаларына бірнеше шетел тілдерін енгізеді. Сабақты жаңаша әдістермен үйрету арқылы оқу бағдарламалары оңай игеріле бастады. Жоғары мектептердегі ескі әдістерге қарағанда, мұнда қазақ тілі, тарих, этика сияқты пәндерге ерекше мән берілуі ұлтжандылыққа тәрбиеленуге және жеке тұлғаның қалыптасуына мол әсер етті.

Семей педагогикалық институтының ұлттық секциясында төрт әйелдер мектебінің ашылуы өте үлкен жаңалық еді. Институтта сабақ беретін жергілікті ұлттан шыққан оқытушы әйелдердің жетіспеушілігіне байланысты, университетте жұмыс істеу үшін оқытушы әйелдерді тарту туралы қоғам құруға шешім қабылданды. Семейде 1938 жылғы мамырдың ортасында құрамына М.Садырова, А.Айдарова және басқалары енген «Мұғалималардың уақытша қоғамы» атты ұйымы құрылды [72, с.357-358].

«Ағарту секциясын» ұйымдастыру бойынша жұмыстар жүргізумен қатар, ауылшаруашылық факультеті жергілікті тұрғындарға жаратылыстанудан, ауылшаруашылығынан дәріс оқуды бастады. Дәрістер көпшілікке түсінікті, өмірлік мысалдарды пайдалана отырып оқылғандықтан, тыңдаушылар тарапынан үлкен қолдауға ие болды.

Алайда, жағдайдың күрт өзгеріске ұшырауы болшевиктерді алаңдатып, қауіпті бола бастағанын түсінген олар Семей педагогикалық институтының қаржының тапшылығын алға тартып, оны жауып тастайды [75, 327 п].

Өзінің аз ғана уақытында Семей педагогикалық институты ұлттық мамандарды қалыптастыру және тәрбиелеуде көп үлес қосады.

Еңбек биржасының ғимаратында 28 наурызда өткізілген жұмысшылар мен кәсіподақ өкілдерінің жиналысында жұмысшы жастар оқуға, ал оқытушылар университетте жұмыс істеуге шақырылады және оның басқармасы құрылады да оған В.И. Романовский, Р.Р. Шредер және басқалары кіреді. 5 сәуірде өткізілген ұйымдастыру комиссиясы мүшелері мен оқытушылардың жалпы жиналысында ректорлыққа А.В. Попов және факультет декандары сайланды. Осы күннен бастап, жұмыс ұйымдасқан түрде жүргізіле бастады.

Бұл кезде аштық пен жоқшылық әлі күшінде болатын, ғимараттар мен маман кадрлар, тиісті құралдар жетіспеді, бірақ жұмыс үлкен ынталылықпен жүріп жатты. Өйткені, Шығыс Қазақстан халқы жоғары оқу орны құрылған кезде «оның одан әрі өрлеуінің кепілдігі болады және болашақта таза ғылымның сәулесі жарқырайтындығына сенім беретіндіндігіне» сенді [76, 4 п].

Осы кездің өзінде Шығыс Қазақстанның Халық комиссарлар Кеңесі мен халыққа білім беру комиссариаты университетке халық шаруашылығына қажет, партия және кеңес мекемелерінің кадрларын даярлауға көмек көрсетуге өтініш жасады. Осы мәселені шешу әлеуметтік-экономикалық факультеттің ұйымдастырушыларына жүктелді.Осыған байланысты олар «революцияшыл Ресейдің өте өткір қажеттіліктеріне сәйкес» ұйымдастырылған қысқа мерзімді курстардың бағдарламаларын әзірледі. Осы курстағы сабақтарға тыңдаушылардың көпшілігі қатысты. Г.И. Черданцев, А.В. Трапезников, И.Ф. Горский, А.В. Попов, П.Кобозев және басқаларының дәрістері өте тартымды болды.

Техникалық факультеттің оқытушылары гидротехникалық құрылыстар мен өнеркәсіп орындарының жобаларын жасауға белсенді түрде араласа бастады. Олар су сұрыптау станциясының және басқа да бірнеше гидротехникалық құрылғылардың құрылыстарына жетекшілік етті, Тарбағатай ауданында иригациялық зерттеу жұмыстарын жүргізді, Мақаншы ауданындағы «Бақты» каналын кеңейту жұмыстарына басшылық жасады және т.б. Геодезист ғалымдар жерге орналастыру, геодезия жөніндегі жұмыстарды атқарып, жекелеген аудандарда болашақта оларда мақта шаруашылығын дамыту мақсатында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сонымен бірге ғалымдардың осы тобы зерттеу институттарды құру жұмыстарына белсене араласты.

«Наша газета» бетінде университеттің болашақ бірінші ректоры А.Попов Семей педагогикалық институты білімнің барлық салалары бойынша ағартудың алғашқы үлгісі болуы керектігі туралы жазды. «Біз, педагогтар, белгілі бір үлгі бойынша оқытамыз, соған қарамастан, біздің өзімізге де көзқарасты кеңейту қажеттігі туындайды. Семей педагогикалық институты барлық шөлдегендердің сұраныстарын

қанағаттандырумен қатар, біздің де талаптарымызды қанағаттандыруы керек... Бізге бекітілген үлгі емес, творчество қажет» [7, с.5].

Семей интеллигенциясы өкілдерінің ойынша Семей педагогикалық институты бұрынғы типтегі жоғарғы оқу орындарынан түбегейлі өзгеше болуы тиіс болды. «Онда еңбектің түрлі саласы бойынша тиімді қызметтеріне адамдарды дайындау үшін, сауаттылыққа үйретуден бастап, жоғары ғылымдарға және әр түрлі мамандықтар бойынша арнайы техникалық курстарға (мектептерге) дейін барлығы болуы тиіс» [78, 12 п].

1938 жылы 20 сәуірде апталық Семейдің «педагогикалық институттың газеті жарық көріп, онда сол жылы 21 сәуірде келешекте университетінің ашылатындығы хабарланды [9, с.4].

Газетте ашылу салтанатының сағат 3-те Бостандық үйінде болатындығы хабарланды. Онда сонымен қатар барлық құрылатын факультеттердің қысқаша сипаттамасы берілді, тұрғындарды кітапхана үшін кітаптар жинауға шақырды және университеттің ашылуымен байланысты басқа да хабарламалар берілді. Алғашқы университет газетін шығару үшін, қағаз бен қаражатты Семей Халық комиссарлар Кеңесі бөлді. Газеттің адресін алғашқы күннің өзінде-ақ көптеген корреспонденциялар, университетке түсушілерден өтініштер, оның ұйымдастырылуына сәйкес құттықтаулар келіп түсті.

Университеттің ашылуы Семей өлкесі жұмысшы, солдат, шаруа депутаттары Кеңесінің съезінің мәжілісімен тұспа-тұс келді. Съезд делегаттарының көпшілігі мен оның жетекші құрамы үлкен халықтық мерекеге айналған Семей педагогикалық институтының салтанатты ашылуына қатысты.

1938 жылдың 21 сәуірінде қала таңертеңнен жандана бастады. Күндізгі сағат үшке қарай вокзал жақтан институттың ашылуына оркестрмен және қызыл жалаулармен келе жатқан шеру көрінді. Бостандық үйінде институттың салтанатты ашылуына 2 мыңнан аса адам жиналды [8, с.3].

Институттың ашылуында сөйлеген сөзінде Шығыс Қазақстан аймағының білім беруіснің меңгерушісі былай деп сипаттаған: «Сіздердің үлестеріңізге ғасырлар қиылысында тұру, барлығы қайта бағалауға берілетін, барлық ескілік қалдықтары жойылатын, өмірдің жаңа нысандары айқындалатын ұлы жаңа өмір құрылысының куәсі болу бақыты тиіп отыр. Осы үшін қаншама білім, қаншама тірі және творчестволық күш қажет екендігін ойлаңыздаршы. Өйткені біз кедейміз, өзімізде артығымен жоқ нәрселерді пайдалану мүмкіндігі жоқ. Біз өз өлкеміздің теңдессіз байлығын есептей алмаймыз. Осы мүмкіндікті бізге тек білім береді, тек білім ғана бізді сақтап қалады» [11, 1 п].

Институттың ашылуының ерекше салтанаттығын көрсете отырып, Г.Н. Черданцев: «Бұл күннің ерекше белгісі Семейде билік өкілдері интеллигенция арасындағы бірлік болды: ол сөйлеген барлық шешендердің сөздерінде көрініс тапты» [72, с. 90].

Алғашқы кезеңде және одан кейінгі бірнеше айларда Семей педагогикалық институты шын мәніндегі институт бола қойған жоқ. Ол әр түрлі сипаттағы білім беру және ағарту мекемелерін біріктірген өзінше бір оқу комбинаты болды. Бұған жоғары оқу орындары типіндегі факультеттер-жаратылыстану-математика, ауылшаруашылық, техникалық, әлеуметтік-экономикалық және әдеби-философиялық (1938 жылдың күзінен бастап тарих-филологиялық деп аталған) факультеттері кірді. Дәріс тыңдауға білім деңгейлеріне қарамастан, барлық қатысқысы келетіндер жіберілуіне байланысты алғашқы кезде мұнда студенттер саны 900 адамды құрады. Бұл факультеттерді ұйымдастыру Семей педагогикалық институтының ашылуындағы алғашқы қадам болды. Семей педагогикалық институтының құрамына әр түрлі курстан кірді: электромонтерлер, орман техниктері, жер-су комитеттерінің, автомобиль ісінің нұсқаушылары, темір жол, сызу, кооперативтік, педагогикалық, шет тілдері, мектепке дейінгі дайындық бойынша, пішу және тігу, етік тігу курстары кірді. Өздерінің сипаты жағынан олар орта кәсіптік оқу орындарына ұқсады.

Семей педагогикалық институтының орыс тілінде білім беретін 11 бастауыш мектебі, сонша жалпы білім беретін мектептері, қазақ тілінде оқытатын екі кәсіптік мектебі және сегіз балалар алаңы болды. Алғашқы кезде Семей педагогикалық институтының құрылымдық бөлімдерінің мәртебесін Семей халық консерваториялары, мұражай және көпшілік кітапханасы алды. Бірақ, кейіннен оларды тікелей КСРО халық ағарту комиссариатының қарауына береді.

Институттың күрделі және өзіндік құрылымы сол кездегі уақыт талабына байланысты болды. Бұл құрылым өте аз уақыт сақталды. Халыққа білім беру саласында тәжірибе жинақталғаннан кейін, жоғары оқу орнының деңгейіне сәйкес келмейтін мекемелер дербестік ала бастады. Оқу-ағарту комбинатынан жоғарғы оқу орнын алып шығу процесі 1938 жылы маусымда халық ағарту қызметкерлерінің бүкіл түркістандық съезінде мақұлданған болатын.

Семйде жоғары оқу орындарының қалыптасуы аштық және ұжымдастыру сияқты күрделі кезенен кейінгі басталған репреция атты саяси ағыммен қатарлас жүзеге асырылды. Барлық қиыншылықтарға

қарамастан, 1937 жылы қазанның соңында барлық факультеттерде сабақ басталды. Шығыс Қазақстанның халық ағарту комиссариатымен университеттің бірінші жарғысы бекітілді. Сол жылы желтоқсанда оның басшы органдары құрылды. Сол кезден бастап университеттің Ғылыми кеңесі қызмет атқара бастады, факультет декандары тағайындалды.

Оқу процесін жолға қою үшін белсенді жұмыстар басталды. Студенттер контингенті 1938 жылы қазанда 560 адамға жетті. Университетте тұрақты профессор-оқытушылар ұжымы қалыптасты, ол 78 адамды құрады. Университеттің алғашқы оқытушыларының қатарында кеңес конституциясы мен техникалық факультетте электротехника курстары бойынша дәріс жүргізген көрнекті кеңес мемлекетінің қайраткері П.А. Кузнецов те болды.

Жоғары оқу орнының 1938/1939 оқу жылындағы үлкен жетістігі-оқу-көмекші мекемелерін ұйымдастыру болды. Олардың алғашқылары органикалық және неорганикалық химия зертханалары мен зоология кабинеті болды.

Институттың ресми ашылуынан кейін, оның ұйымдастырушылары тұрақты жұмысты қалыптастыру үшін ерекше күш салды. Оқытушылар жетіспеді, құрал-жабдықтар жоққа тән, материалдық база болмады, Орталықтың көмегімен жойылуға тиіс басқа да көптеген қиындықтар болды. Осыны түсінген Шығыс Қазақстанның Халық комиссарлар Кеңесі университет басқармасына А.А. Семенов пен инженер И.Г. Беловты Семейге қажетті ғылыми күштерді тартуға және оқу орнын қажетті оқу және ғылыми құралдармен, кітаптармен қамтамасыз ету үшін, Москва мен Петроградқа іссапарға жіберуді ұсынды. Бірақ, А.А. Семенов пен И.Г. Белов Ресейде екі жылға жуық болды, өйткені олар кеткеннен кейін Түркістан ел Орталығынан бөлініп тасталды.

Сол кездегі Шығыс Қазақстан өлкесінің әскери-саяси және экономикалық жағдайы өте қиын еді.

Семей педаогикалық институты өмірлік қажеттіліктерге байланысты мектептің білім беру сатыларының барлығын, сонымен қатар мектептен тыс және мектепке дейінгі білімді қамтитын университеттік мектепке айналды. Бұдан басқа педагогикалық институты халық ағарту комиссариатының тапсырмасына сәйкес және өз бастамасы бойынша тарау жағдайындағы және революция кезінде пайда болған жалпы мәдениет мекемелерін өз қамқорлығына алуға және тікелей әкімшілік жасауға тиіс болды» [22, с. 93].

Осы кезеңдегі Шығыс Қазақстанның білім беру саласының сипатын Семей педагогикалық институтында құрылған және оның филиалдары болған немесе онымен тығыз байланыста жұмыс істеген мекемелердің тізімімен бағаланады.

Семей педагогикалық институтына мыналар кірді:

1. Әлеуметтік-экономикалық, жаратылыстану-математикалық, әдеби-философиялық (күзден бастап тарихи-филологиялық), ауыл шаруашылық және техникалық бөлімдер бойынша жоғарғы курстар.

2. Электр моторлары, автомобиль істері, темір жол, сызу, орман техниктері, жер және су комитеттерінің нұсқаушылары, кооперативтік, педагогикалық, мектепке дейінгі тәрбие нұсқаушылары (балалар алаңдары үшін), шетел тілдері, пішу және тігін тігу (бес төменгі саты мектептері жанында), етікшілік істері (үш төменгі саты мектептері жанында), суда жүзу курстары бойынша орта практикалық курстар.

3. Төменгі саты мектептері – 4 бастауыш, 2 кәсіптік, 8 балалар алаңы.

4. Семей көпшілік кітапханасы, Семей халық мұражайы, кейіннен өзінше оқу орнына айналған консерватория мекемелері [73, 54-80 пп].

Түрлі сипаттағы және өте көп мекемелермен айналысу институтты жұмысын қиындата түсті. Ішкі және сыртқы көптеген қиыншылықтарға қарамастан, 1918 жылғы сәуірдің соңғы күндерінде институттың әдеби-философиялық, әлеуметтік-экономикалық және ауыл шаруашылық факультеттерінде дәріс оқу басталды. Аз уақыттан соң жаратылыстану-математикалық және техникалық факультеттерде де сабақ басталды.

Семей педагогикалық институтын жүргізілген жазғы дайындық кезеңдері үлкен маңызға ие болды. Бұл кезең ғылыми білімді көпшілікке таныстыруға, дайындықсыз аудиторияға арналған көптеген мәдениағарту және арнайы курстарды ұйымдастыру үшін пайдаланылды. Осы салада жұмыс істеу үшін, қоғамдық және ғылыми күштер жұмылдырылды.

1938 жылы қыркүйек-қазан айларында бағдарламалар жасалынды, факультеттердің бағыттары нақтыланды. Сонымен бір уақытта оқытушылардың бір тобымен «Өлкедегі жоғарғы мектеп ретіндегі Семей Халық университеті туралы Ереже» әзірленді. 25 қарашада «Ережені» және оқытушылар құрамын Халыққа білім беру Комиссариаты бекітті [74, 1-2 б].

Педагогтарды, университет ректорын және факультет декандарын сайлау жүйесі анықталды. Жекелеген мектептерді, факультеттерді, балалар алаңдарын құрамында оқушылар, тыңдаушылар, оқытушылар бар кеңестер басқарды. Кеңестерге лауазымды тұлғалар басшылық жасады.

Халық университетінің жоғарғы органы – оның барлық қызметкерлерінің жалпы жиналысы болды. Ректорат жанында басқарма қызмет атқарды, оған университеттің төменгі сатысының, мектептен тыс бала тәрбиесінің мұсылман секциясының өкілдері және секретарь кірді. Бұлардан басқа Семей халық консерваториясының директоры, Семей көпшілік кітапханасының, Семе халық мұражайының және Өнер мұражайының меңгерушілері сайланды.

Семей педагогикалық институтының тікелей ықпалымен Шығыс Қазақстанда басқа да оқу орындары Шығыс Қазақстан педагогикалық институттарын, Семей медицина институтын, Семей технологиялық институтын, Семей мал – дәрігерлік институтын, М.Серікбаев атындағы Өскемен техникалық институттарын және т.б. оның филиалдарын ашуға ұмтылыс жасалды. Дегенмен, олар институт деп аталғанымен, шын мәнінде бірден институт бола алған жоқ. [75, с. 250]

Семей педагогикалық институтының құрылуы мен мектептердің ашылуы Шығыс Қазақстан қоғамында кеңінен қолдау тапты. Халықтың білімге деген құштарлығының зор болғандығы сондай, «Халық университетінің жеке мектебінің және төменгі саты мектебінің ашылған сәтінен-ақ он жастан 55-жасқа дейінгі білім алуға құштар адамдар ағылып келе бастады. Әкесі баласымен, атасы немересімен бірге келді... Бұл көріністің құдыреттілігімен күштілігі сондай, әрбір қызметкер, әрбір педагог өзіне деген халық сенімін, оның жұмысын асыға күтетінін түсінді. Сонымен қатар, мұғалімдерге ұлы емтиханды тапсыру сәті туды. Ол өзінің парызына толық берілуі тиіс болды» - деп жазылды 1938 жылдың құжаттарының бірінде [16, 48 п].

Семей педагогикалық институтының ұйымдастырылумен Шығыс Қазақстанның экономикалық және мәдени құрылыстың барлық салалары үшін ұлттық кадрларды дайындаудың негізі қаланды.

Семей педагогикалық институтымен қатар Шығыс институты және батыс еуропа тілдерін оқып үйренудің жоғарғы курстары құрылады. [59, с. 304]

Шетел тілдерін оқып үйренуді ұйымдастыруға В.Д. Фигельский көп еңбек сіңірді. Үлкен мәдениет иесі, математик, атақты Сорбонна университетінде білім алған Фигельский, өлкеде жаңа мәдени-ағарту мекемелерінің желісін құру және шетел тілдерін оқып үйрену үшін еңбек етті [7, с.10]. В.Д. Фигельскийдің идеясын өлкенің алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері қолдады.

Қазақ және басқа да түрік тілдес халықтардың Шығыс Қазақстанның болашағына әлемдік қатынастар орталығы ретінде қарағынын біз мына құжаттардан оқып білеміз. «Олар өздерінің армандарын таусылмас табиғи байлықтарға, күн сәулесіне, емдік бұлақтардың көптігіне және қоршаған ортаның керемет әдемілігіне негіздеді, өйткені бұлардың барлығы жыл сайын дүние жүзінен мыңдаған туристерді тартатын еді, ал бұл тіл мен мінез-құлықты өзара түсініскен жағдайда елдің гүлденуін жылдамдататын еді, сонымен бірге еңбекшілерді біріктіретін еді» [18, 31 п].

1948 жылы мамырда шетел тілдерін оқытушылардың бірінші ұйымдастыру жиналысы болды. Мұнда жаңа тілдерді оқыту курстарын ашуға шешім қабылданды. Бұл курстар университет құрамына енгізілмеді, бірақ тарихи-философиялық факультеттің қадағалауында болды.

Жиналыста «шетел тілдеріне деген сұраныстың жоғары болуына» байланысты оқытушылардың «құқықтылығы» жөніндегі сұрақ күн тәртібіне бірінші болып қойылды [10, 37 п].

Осы жиналыста бес адамнан тұратын «қадағалау комитеті» құрылды, оның құрамына француз тілінің оқытушысы А.Кастанье, неміс тілінен – Э.Фингер, ағылшыннан – А.Машковцев кірді, комитеттің секретары болып В.Д. Белов сайланды [6, 26 п].

Шетел тілдері жөніндегі комитетті А.Кастанье басқарды. «Қадағалау комитетінің» функциясына мұғалімдер күшін бөлу, төменгі мектептерде тілдерді оқытуға бақылау, оқу құралдарын жеткізу және т.б. [86, 35 п].

Оқу топтарын жиырма тыңдаушыдан құруға ұсыныс берілді, ал олардың саны көбейген жағдайда қосымша топтар құру жоспарланды. Шетел тілдерін үйренуге деген сұраныстың көп болғаны соншалықты, кейбір мектептерде 14-ке дейін топтар ашылып, Шығыс Қазақстанның барлық төменгі сатыдағы ашық мектептерінде – 60-қа дейін топтар құрылып, оларда 100 адамға дейін адам оқыды [9, 139 п].

Арнайы жиналыста «Шетел тілдерінің автономды топтарының басқармасы» құрылып, оған Семей педагогикалық институтының төменгі сатылы барлық мектептерінде шетел тілдерін оқытудың дұрыс жолға қойылуын қадағалау тапсырылды.

Шетел тілдерінің курстары оқу құралдарының жоқтығына байланысты үлкен қиындықтарды бастан өткерді. Көп жағдайда оқытушылар дәрістерін алдын ала парақтарға жазып, оларды тыңдаушыларға оқулық орнына таратуға мәжбүр болды.

Күзде Оқытушы кадрлардың жоқтығына, оқу құралдарының, тұрақты жайдың болмауына және басқа да қиындықтарға байланысты шетел тілдерінің Жоғары курстары Халық университетіне шетел тілдері кафедрасы ретінде қайта қосылды, оған А.Ф. Машковцев жетекшілік етті.

Семей педагогикалық институтына кірген көптеген оқу орындары мен мәдени мекемелері жеке өз алдарына ұйымдарға айналды, енді барлық жұмыс факультеттердің жұмысына жұмылдырылды. Бұл уақытта ауыл шаруашылық факультетінде 400 тыңдаушы, жаратылыстану-математика факультетінде – 200, әлеуметтік-экономикалық факультетте – 187, техникалық факультетте – 186 және әдеби-философиялық факультетте – 187 тыңдаушы болды [70, 2 п].

Студенттер құрамы әр түрлі еді: жұмысшылар, жұмысшы-шаруалардың балалары, қызметкерлер және т.б. Тыңдаушылардың көпшілігі мекемелер мен кәсіпорындарда жұмыс істеді, сондықтан сабақтарды кешкі уақыттарда өткізуге тура келді. Бірақ, соған қарамастан сабаққа қатысу жоғары дәрежеде болды. Институтқа оқуға түскен жұмысшылар алғашқы күннен-ақ білім алуда тұрақтылық пен бекемдік танытты.

Шығыс Қазақстанның көтерген мәселенің бірі – медициналық факультетті құру жөніндегі ұйымдастыру жұмыстары болды. Өйткені, Алматыдағы өлкелік медицина мектебі мен оның базасында құрылған медициналық факультет - педагогикалық кадрлардың жетіспеуі салдарынан дәрігерлерді дайындауды қамтамасыз ете алмады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Сүлейменов Р.Б. «Советтік Қазақстанның селолық интеллегенциясы».

2 Сүлейменов Р.Б. «Советтік Қазақстанның мәдениеті.

3 Жаманбаев К. Ж. Высшая школа В Казахстане. Исторический опыт Коммунистической партии Казахстана по руководству высшей школой за 50 лет (1920-1970 гг.).

4 Абжанов, Әлпейсов Ә. «Қазақстан интеллегенциясымен мәдениеті туралы»

5 Коммунистическая партия Казахстана в условиях развитого социализма. – Алма-Ата, 1983. – С.70,83.

6 Қазақ Совет энциклопедиясы. Астанға өнер сапарымен // Дидар- 16 қаңтар 2001 жыл.

7 Народное образование и наука в Казахской ССР. Стат. Сборник.

8 Народное хозяйство Казахстана в 1985 г.. Статистический ежегодник. – Алма-Ата, 1986. – 253-254-б; КолхозыСССР. Краткий стат. Сборник. – М. 194-195 б.

9 Народное хозяйства Казахстана за 60 лет. Стат. Сборник. – Алма-Ата, 1988. – 212 б.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 94(574)
ГРНТИ 05.31.19.

Ә.Б. Аман[1], К.Б. Тлеукабылова [2]

[1]т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан
[2]әлеуметтік ғылымдар магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРАМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР ТАРИХЫ (XX ғасырдың 50-80 жылдары)

Аңдатпа

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде еліміздің ауыл халқының ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер жүргені. Әлеуметтік-экономикалық факторлар ауыл халқының ұлттық құрамында жергілікті халық өкілдері санының басым болуына әкелді.

Мақалада XX ғасырдың 50-80 жылдарындағы Қазақстанның батыс өңірін мекендеген ауыл халқының ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер тарихы талданады. Аталған кезеңдегі басты өзгеріс ретінде жергілікті халықтың саны мен үлес салмағының ұлғаю үрдісі көрсетіледі. Оған көші-қон үдерістері мен табиғи өсімнің ықпал еткені баяндалады. Сонымен қатар ауыл халқының әлеуметтік құрамы ұжымшаршылар санының азаюымен, жұмысшылар санының ұлғаюымен ерекшеленгендігі көрсетіледі. Ауылды елді-мекендердің шаруашылық құрылымындағы өзгерістер ауыл халқының құрамында жұмысшылар мен қызметкерлер үлесінінің ұлғаюына әкелгендігі айтылады.

Түйін сөздер: ұлттық құрам, әлеуметтік құрам, әлеуметтік топтар, көші-қон, табиғи өсім, арнайы қоныс аударушылар, жұмысшылар, қызметкерлер.

А.Б. Аман[1], К.Б. Тлеукабылова[1]
[1]к.и.н., старший преподаватель
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан
[1]магистр социальных наук, старший преподаватель
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

ИСТОРИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ (50-80 годы XX века)

Аннотация

В период после обретения независимости произошли изменения в национальном и социальном составе сельского населения страны. Социально-экономические факторы привели к преобладанию численности представителей коренного населения в национальном составе сельчан. В статье анали-зируется история изменений в национальной и социальной структуре сельского населения, населявшего западный регион

Казахстана в 50-80-е годы XX века. В качестве главного изменения в данном периоде указывается тенденция увеличения численности и удельного веса коренного населения, что стало результатом влияния миграционных процессов и естественного прироста. Сделан вывод о том, что социальный состав сельского населения отличается снижением численности колхозников и увеличением численности рабочих, поскольку имевшие место в тот период изменения в хозяйственной структуре сельских населенных пунктов привели к увеличению доли рабочих и служащих в составе сельского населения.

Ключевые слова: национальный состав, социальный состав, миграция, естественный прирост, спецпереселенцы, рабочие, служащие.

A.B. Aman[1], K.B. Tleukabylova[2]
[1]Ph. D., senior lecturer, Aktobe regional state University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
[2]Master of social Sciences, senior lecturer at Aktobe regional state University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

HISTORY OF CHANGES IN THE NATIONAL AND SOCIAL STRUCTURE OF THE RURAL POPULATION IN WESTERN KAZAKHSTAN
(50-80 years of the twentieth century)

Abstract

Since independence, changes have taken place in the national and social composition of the country's rural population. Socio-economic factors have led to a predominance of the number of indigenous people in the national composition of the villagers. The article analyzes the history of changes in the national and social structure of the rural population that inhabited the western region of Kazakhstan in the 50-80s of the XX century. As the main change in this period, the trend of an increase in the number and proportion of the indigenous population is indicated, which was the result of the influence of migration processes and natural growth. It is concluded that the social composition of the rural population is characterized by a decrease in the number of collective farmers and an increase in the number of workers, since the changes in the economic structure of rural settlements that took place at that time led to an increase in the share of workers and employees in the rural population.

Key words: national composition, social composition, migration, natural growth, special settlers, workers, employees.

Соғыстан кейінгі кезеңде Батыс Қазақстан аймағы ауыл халқының ұлттық және әлеуметтік құрамында бірқатар өзгерістер жүрді. Бұл кезеңдегі ұлттық құрамдағы басты өзгеріс бұл жергілікті халық санының қалпына келуі болатын. Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан аумағындағы арнайы қоныстанушылардың құқықтарының қалпына келтіріліп, бірқатарларының елдеріне қайтуы жүрсе, тың және тыңайған жерлерді игеру барысындағы көші-қон тағы да өзге ұлттар санының ұлғаюына әкелді.

1953 жылы И.Сталин қайтыс болғаннан кейін саяси дамуда әділетті өзгерістер енумен «жылымық» жылдары арнайы қоныс аударушылардың кейбір топтары үкімет жарлықтарына сәйкес өз елдеріне қайтарыла бастады. КОКП Орталық Комитетінің 1954-жылғы 5-шілдедегі «Арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайларындағы бірқатар шектеулерді алып тастау туралы» қаулысына сәйкес қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысатын арнайы есепте тұрған арнайы қоныстанушыларға облыс, республика шеңберінде көшіп-қонуға рұқсат етілді. Сондай-ақ арнайы қоныстанушылардың 16 жасқа дейінгі және одан жоғары жастағы адамдары Ішкі Істер министрлігі органдарындағы есептен алынып, оларға елдің қандайдағы жерлеріне барып оқуға рұқсат етілді [1, 90 б.].

Аталмыш қаулы жарияланған сәттен бастап 1955 жылдың 29 қаңтарындағы мәлімет бойынша Ақтөбе облысынан басқа республикаларға 55 адам, Қазақстанның басқа облыстарына 190, барлығы 245 арнайы қоныстанушы көшеді. Оның ішінде немістер 127, шешендер 114, молдовандар 3, гректер 1 адам болды. Сондай-ақ арнайы қоныстанушылар мынадай жағдайларға байланысты кеткен болатын. Жұмысшыларды ұйымдастырып жинақтаудың облыстық бөлімінің шақыруымен «Қарағанды шахта құрылысына» 17 адам, оқуға 11 адам, дәрігерлік комиссияның қорытындысы бойынша аурулар 33 адам, туғантуыстарына қосылуға 184 адам, Ал бұл кезеңде Ақтөбе облысына 450 арнайы қоныстанушы келеді [2, 1 б.].

Ақтөбе облыстық атқару комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісінен облыстық комитет хатшысына 1955-жылдың 24-қыркүйегіндегі берілген мәлімет бойынша облыста арнайы есепте 21 180 арнайы

қоныстанушы тұрған. Оның ішінде немістер 13 342 адам, шешендер 6 613 адам, қалмақтар 15, қырым татарлары 35, Молдавиядан келгендер 968, гректер 86 және басқа ұлттар 121 адам. Сондай-ақ Қытай Халық Республикасынан келгендер 2 464 адам болды. Барлық арнайы қоныстанушылар жұмыспен қамтылған, колхоздарда 6 708, МТС-да 2 022, совхоздарда 4 233, өнеркәсіп кәсіпорындары мен ұйымдарда 8 217 арнайы қоныстанушы жұмыс жасады [2, 3 б.]. Аталмыш мәлімдемеге қосымша ретінде еңбекші депутаттарының облыстық атқару комитетінің қоныстандыру бөлімінің мәліметінше облыс колхоздарында 1 918 арнайы қоныстанушы жанұясы немесе 7 812 адам бар екендігі қосымша баяндалады. Облыстан 268 жанұя көшіп кетеді. Оның ішінде ең көп кеткендер Мәртөк ауданында 103 жанұя, Степной ауданынан 42, Ключевой ауданынан 37 жанұя көшіп кетеді. 1954 жылы облыс совхоздарына 1 010 адамы бар 207 жанұя жаңа қоныстанушылар келсе, 10 жанұя көшіп кетеді. Арнайы қоныстанушылар туралы қаулы шыққан күннен бастап 1955 жылдың 20 қыркүйегі аралығында облыстан басқа республикалар мен облыстарға 544 адам көшіп кетеді [2, 6 б.].

Арнайы қоныстандырылғандардың тарихи отандарына оралу қарқыны ұлғая түседі. Арнайы қоныстандырылғандардың қайта көшу қарқынын тоқтату мақсатында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті 1959 жылдың 15 сәуірінде № 108-ші «Республикадағы шешен-ингуш халықтарын еңбекке орналастыру және орнықтыру шаралары туралы» қаулы қабылдап жер-жерлерде арнайы қоныстанушыларға үгіт-насихат, түсіндірме жұмыстары жүргізіледі. Сондай-ақ аудандар бойынша арнайы қоныстандырылғандардың саны туралы мәліметтер жинақталады. Ақтөбе облысы бойынша 1959-жылдың 18-мамырында Темір ауданында 701 адамы бар 165 шешен жанұялары тұрды. Оның ішінде колхоздарда 13 жанұя, 57 адам тұрды. 1959-жылдың 1-маусымында Мәртөк ауданындағы үш колхозда 144 шешен тұрды. 1959-жылдың 23-мамырындағы мәлімет бойынша Хобда ауданында 4 совхоз бен 5 колхозда 42 шешен-ингуш жанұялары тұрды. Ал Жұрын ауданында 48 шешен-ингуш жаняұсы тұрды. 1959-жылдың 4-маусымында Ключевой ауданында 298 шешен-ингуш ұлтының өкілдері тұрды. Ал жалпы облыс бойынша 1959-жылдың 10-маусымындағы шешен-ингуш халықтары туралы мәлімет бойынша Ақтөбе қаласы, Ключевой, Новоресей, Шалқар, Хобда, Степной, Мәртөк, Темір, Жұрын аудандары бойынша барлығы 359 жанұя, 1 437 адам болды. Бұл мәліметке 17 маусымда жіберілетін 39 жанұя кіргізілмеді [3, 2-10-бб.].

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бұрынғы депортацияланған халықтардың, оның ішінде кавказ халықтарының өз елдеріне көшу толқынын бәсеңдету мақсатында 1959-жылы 15-сәуірде «Республикадағы шешен-ингуш халықтарын еңбекке орналастыру және тұрақтандыру бойынша шаралар туралы» деген арнайы қаулы қабылдайды. Аталмыш қаулыға сәйкес жергілікті жерлерде шешен-ингуш халықтары есепке алынып, олармен республикада тұрақтап қалу мәселесі бойынша үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп, тұрақты жұмыспен қамту шаралары жедел ұйымдастырыла бастайды. Сондай-ақ аудандардан шешен-ингуш халқының саны, құрамы, еңбекпен қамтылуы тәрізді мәліметтер жедел алына бастайды. 1959-жылдың 18-мамырындағы мәлімет бойынша Ақтөбе облысының Темір ауданында 701 адамымен 165 шешен жанұясы, 1-маусымдағы мәлімет бойынша Мәртөк ауданында 144 шешен, 23-мамырдағы мәлімет бойынша Хобда ауданында еңбекке қабілетті 99 шешен, 20-мамырдағы мәлімет бойынша Жұрын ауданында 48 шешен жанұясы және еңбекке қабілетті 73 шешен ұлтының өкілдері тұрды [3, 2-7 бб.].

1959-жылғы 10-маусымдағы Ақтөбе облысының территориясындағы шешен-ингуштар туралы мәліметке сәйкес Ақтөбе қаласын қоса есептегенде 8 ауданда 359 отбасымен 1 437 адам тұрды. Бұл мәліметке 17-маусымда солтүстік Кавказға жөнелтілетін 37 отбасы қосылмаған болатын [3, 10 б.].

Аймақ бойынша 1959-1970 жылдардағы халық санақтары аралығында орыстардың 110 632 адамнан 130 058 адамға, белорустардың 2 831 адамнан 6 845 адамға, украиндардың 59 607 адамнан 61 277 адамға ұлғаюы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны нәтижесінде туындаған көші-қон үдерістерімен тікелей байланысты болды. 1954-жылы Украинадан Ақтөбе облысына 1 046 адам келсе, 1955-жылы сәуір айында Украинадан тағы да 2 184 адам келеді [4, 33 б.]. Сонымен қатар 1959-жылы Ақтөбе облысына Украинадан 974 отбасы келсе [5, 43 б.], 1960-жылы 1 140, 1961-жылы 634 отбасы көшіп келеді [6, 6 б.]. Сол сияқты Батыс Қазақстан облысына да Украинадан 1958-жылы 1 175 адам көшіп келеді [7, 31 б.]. Сонымен бірге Батыс Қазақстан облыстық комитетінің хатшысына 1959-жылғы 25 тамызда берілген арнайы хабарламада облысқа тың және тыңайған жерлерді игеруге Қытай Халық Республикасынан реэмигранттардың 4 890 адамымен 809 жанұясы келді делінген болса, 12-қыркүйектегі арнайы хабарламада 4 947 адамымен 835 отбасының келгендігі хабарланады. Алайда бұлардың басым көпшілігі әр түрлі себептерге орай өзге облыстарға көшіп кетіп отырған [8, 78,110 бб.].

Жалпы алғанда 1959-1989 жылдардағы санақ аралығында аймақ бойынша қазақтардың үлесі 71,2%-тен 79,7%-ке өссе, орыстар 17,8%-тен 10,8%-ке, татарлар 1,5%-тен 0,9%-ке, украиндар 9,6%-тен 4,7%-ке, өзге

ұлт өкілдері 4,2%-тен 3,4%-ке түсіп, белорустар ғана 0,5 %-тік үлесін сақтап қалды. Аймақ бойынша ауыл халқының ұлттық құрамы төмендегідей болды:

Аймақ ауыл халқының ұлттық құрамы [9, 43,71,103,151 бб; 10, 43,44,67,68,103,104,107,108 бб.].

Ұлттар	1959 ж.		1970 ж.		1979 ж.		1989 ж.	
	Саны	Үлесі%	Саны	Үлесі%	Саны	Үлесі%	Саны	Үлесі %
Қазақ	441 559	66,3	586280	70,9	668137	75,3	720 700	79,7
Орыс	110 632	17,8	130058	15,7	116349	13,1	97 845	10,8
Белорус	2 831	0,5	6 845	0,8	5 724	0,6	4 454	0,5
Татар	9 501	1,5	11 143	1,3	10 214	1,1	8 443	0,9
Украин	59 607	9,7	61 277	7,4	52 991	6,0	42 212	4,7
Басқалар	26 330	4,2	31 854	3,9	34 189	3,9	30 455	3,4
Барлығы	620 460	100,0	827457	100,0	887604	100,0	904 109	100

1959-1970 жылдардағы санақ аралығында күшті табиғи өсім мен механикалық өсім нәтижесінде аймақтағы барлық саны басым ұлттардың саны ұлғаяды. Аймақ бойынша қазақтар 144 721 адамға, орыстар 19 426 адамға, белорустар 4 014 адамға, татарлар 1 642 адамға, украиндар 1 670 адамға, басқа ұлттар 5 524 адамға ұлғаяды. Бұл өнеркәсіп құрылысы, тың және тыңайған жерлерді игеру науқандары нәтижелерінде қол жеткізілген жетістіктер болатын. Алайда 1970-1979 жылдардағы санақ аралығынан өзге ұлт өкілдері санының азаю үдерісі басталады. Бұл аралықта қазақтар 81 857 адамға өскенімен, орыстар 13709 адамға, белорустар 1 121 адамға, татарлар 929 адамға, украиндар 8 286 адамға азайып, тек қалған ұлттар ғана 2 335 адамға көбейеді. Ал елдегі демографиялық дағдарыстар басталған 1979-1989 жылдардағы санақ кезеңінде тек қазақтар ғана 52 563 адамға ұлғайып, басқа ұлттар санының күрт азаюы байқалады. Оның ішінде орыстар 18 504 адамға, белорустар 1 270 адамға, татарлар 1 771 адамға, украиндар 10 779 адамға, басқалар 3 734 адамға азаяды. Сонымен 1970 жылғы санақтан бастап ауыл халқының жалпы өсімі негізінен жергілікті халық қазақтардың ғана есебінен болып отырды деп айта аламыз.

Облыстар бойынша қазақтардың жоғары үлесі Маңғыстау (98,91%) және Гурьев (95,33%) облыстарында болды. Ақтөбе облысында 58,0%-тен 73,64 %-ке, Батыс Қазақстан облысында 61,8%-тен 76,11%-ке өсті. Аймақ бойынша орыстардың басым көпшілігі Батыс Қазақстан облысында болғанымен, бірақ 26,4%-тен 15,95%-ке кеміді. Сол сияқты Ақтөбе облысында 13,4%-тен 10,07%-ке, Гурьевте 7,5%-тен 3,54%-ке, Маңғыстауда 1970-жылғы 1,98%-тен 0,68%-ке түсті. Украиндардың үлесі екі есе дерлік, немесе Ақтөбеде 17,4 %-тен 8,45 %-ке, Батыс Қазақстан облысында 7,4%-тен 3,73%-ке, түсті. Қалған екі облыста украиндардың үлесі мардымсыз ғана болды. Татарлар Ақтөбе облысында 1,5%-тен 1,07%-ке, Батыс Қазақстан облысында 2,1%-тен 1,24%-ке түсті. Қалған ұлт өкілдерінің салмағы мардымсыз болды.

XX ғасырдың 50-80 жылдарындағы демографиялық дамудағы қолайлы жағдайлар тұсында ауыл халқының әлеуметтік құрамы өзгерістерінің өзіндік ерекшеліктері болды. 1920-1930 жылдар шеңберінде қалыптасқан жұмысшылар, ұжымшаршылар және қызметкерлер деген үш әлеуметтік топ кейінгі кезеңде де өз дамуын жалғастырды. Әлеуметтік-экономикалық дамудағы өзгерістер, индустриялық даму ауыл халқының әлеуметтік құрамындағы жұмысшылар мен қызметкерлерлің үлесін ұлғайтып, ұжымшаршылардың саны азайып отырды. Соғыстан кейінгі кезеңдерде жүргізіліп, жарық көрген бүкілодақтық халық санағы материалдарында республика бойынша халықтың әлеуметтік құрамы туралы мәліметтер жұтаң болуымен сипатталады. Тек халықты өмір сүру көздері бойынша бөлу басым сипатқа ие болған. Халықтың әлеуметтік құрамына қатысты мәліметтер мұрағат қорларындағы санақ материалдарында кездеседі. Сондай-ақ 1989-жылғы жарық көрген халық санағы материалдарында халықтың әлеуметтік құрамы мен қоғамдық топтарға бөлінісі туралы мәліметтер кездеседі.

Кеңестік кезеңде халықтың әлеуметтік құрамында негізінен жұмысшылар, ұжымшаршылар және қызметкерлер деген үш топ болды. Зерттеушілер кеңес дәуіріндегі әлеуметтік құрылымды зерттеуде таптық принцип негізіге алынғанын, негізгі әлеуметтік қауымдастықтар деп екі тап пен бір топ есептелінгендігін атай отырып, үш лагерлі құрылымға негізделген әлеуметтік құрылымның бірнеше ішкі жіктік топтарға бөлінетіндігін көрсетеді. Үш лагерлі құрылымыға жұмысшы табын, ұжымшар еңбеккерлерін және санақ материалдарында қызметкерлер деген топқа біріктірілген, интеллигенция тобын келтіреді [11, 108 б.].

Санақ материалдарында халықтың әлеуметтік құрамы жұмысшылар, қызметкерлер, ұжымшаршылармен қатар кооперацияланған қолөнершілер, жекеше шаруалар, кооперацияланбаған колөнершілер, ерікті кәсіп иелері, дін қызметкері, қоғамдық тобын көрсетпегендер деген қоғамдық топтар да көрсетілді.

Халықтың басым көпшілігіне негізінен жұмысшылар, қызметкерлер және колхозшылар жатты. 1959-жылғы санақ мәліметтері бойынша халықтың әлеуметтік құрамы және қоғамдық топтарға бөлінісін алып қарастырар болсақ төмендегідей жағдайларды байқауға болады. 1959-жылғы халық санағы бойынша Ақтөбе облысында жұмысшылар деген қоғамдық топқа 103 267 адам жатқызылған немесе олар барлық халықтың 45,6%-н құраған. Ал қызметкерлер 40 705 адам немес 17,8% болса, ұжымшаршылар 81 639 адам немесе 36,0% болды. Ал қалған қоғамдық топтардың үлес салмағы мардымсыз болды [12, 10 б.]. Қоғамдық топтар бойынша халық шаруашылығы салалары бойынша жұмыс жасайтын барлық ауыл халқы Ақтөбе облысы бойынша 90 055 адам болды. Оның ішінде жұмысшылар 38 507 адам, қызметкерлер 14 171 адам, ұжымшаршылар 36 297 адам болды. Сондай-ақ кооперацияланған қолөнершілер 433 адам болды [13, 11б.]. Халық шаруашылығының салалары бойынша жұмысшылардың басым бөлігі (20 943 адам) совхоздарда жұмыс жасаса, сондай-ақ көлікте (4 197 адам) және ауыл шаруашылығының басқа да мекемелері мен ұйымдарында (4 114 адам) жұмыс жасады. Қызметкерлердің басым көпшілігі оқу-ағарту саласында (3 534 адам), басқару саласында (1 141 адам), совхоздарда (1 882 адам) және сауда мен қоғамдық тамақтандыру салаларында жұмыс жасады. Ұжымшаршылар негізінен ұжымшарларда (35 894 адам) жұмыс жасады. Ал кооперацияланған қолөнершілер болса өнеркәсіп саласында жұмыс жасады [13, 11 б.].

Қоғамдық топтарды ұлттар бойынша бөлінісі негізінде қарастырсақ, ауыл халқы бойынша барлық жұмысшылардың 18,4%-н орыстар, 48,6%-н қазақтар, 17,0%-н украиндар, 9,1%-н немістер, 2,3%-н татарлар құрады. Қызметкерлердің 25,5%-н орыстар, 44,5%-н қазақтар, 22,3%-н украиндар, 2,5%-н немістер, 2,4%-н татарлар құрады. Ұжымшаршылардың 7,6%-н орыстар, 61,1%-н қазақтар, 21,2%-н украиндар, 6,3%-н немістер құрады [14, 6-8 бб.].

Халық санақтарында еңбекке қабілетті халық өмір сүру көздері бойынша да бөлініп отырды. 1979-жылғы халық санағы бойынша еңбекке қабілетті жастағы халыққа 16-59 жастағы ерлер мен 16-54 жастағы әйелдер жатқызылды. 1979-жылғы халық санағы бойынша Ақтөбе облысы ауыл халқының барлық еңбекке қабілетті жастағы халқы 158 291 адам болды. Оның ішінде жұмыспен қамтылғандар 85,9 %, жеке шаруашылықтарында жұмыс жасайтындар 0,5%, қалғандары стипендиаттар, зейнеткерлер, қамқорлықтағылар болды. Сондай-ақ басқа өмір сүру көздерін көрсеткендер де болды. Гурьев облысы бойынша еңбекке қабілетті жастағылар 68 681 адам болса, олардың 82,0%-і еңбекпен қамтылды. Жеке еңбек іс-әрекетімен айналысатындардың саны аз ғана болып, қалғандары стипендиаттар, зейнеткерлер мен қамқорлықтағылар болды. Маңғыстау облысының ауыл халқында еңбекке қабілеттілер 16 465 адам оның ішінде жұмыспен қамтылғандар 89,9% болды. Орал облысы бойынша еңбекке қабілетті жастағылар 178 580 адам, оның еңбекпен қамтылғаны 84,8% болды. Жеке қосалқы шаруашылықтарында жұмыс жасайтындардың үлесі 0,8% болса, қалғандарының үлесі 14,4% болды [15, 338-348 бб.].

Ауыл халқының әлеуметтік құрамына сәйкес еңбекпен қамтылуы ағымдағы есептеулерде де көрініп отырды. 1989-жылдың 1-қаңтары мен 1990-жылдың 1-қаңтары аралығында Ақтөбе облысындағы ұжымшаршылардың шаруашылықтары 12 089-дан 11 801-ге азайса, жұмысшылар мен қызметкерлердің шаруашылықтары 63 891-ден 66 020-ға көбейген. Сондай-ақ елде жеке іс-әрекетпен және шаруа қожалығымен айналысуға рұқсат етілгеннен кейін жеке шаруашылықпен айналысатын халықтың жаңа тобы пайда болды. Мысалы, Ақтөбе қалалық кеңесінде 105 адам жеке іс-әрекетпен айналысса, Ақтөбе ауданында екі шаруашылық шаруа қожалығымен айналысты [16, 5-6 бб.].

1989-жылғы санақ мәліметтерінен аймақ ауыл халқы құрылымында жұмысшылардың, қызметкерлер санының ұлғайғанын, ұжымшаршылар санының азайғанын көреміз. Ақтөбе облысының барлық ауыл халқының жұмысшылар 66,5%-н, қызметкерлер 18,7%-н, ұжымшаршылар 14,5%-н құраса, жеке іс - әрекетпен айналысатындар, әлеуметтік тобын көрсетпегендер және дін қызметкерлері 0,3%-ті ғана құрады. Гурьев облысында жұмысшылар барлық ауыл халқының 72,4%-н, қызметкерлер 21,43%-н, ұжымшаршылар 6,1%-н, басқалары 0,07%-н ғана құрады. Маңғыстау облысында жұмысшылар барлық ауыл халқының 78,0%-н, қызметкерлер 20,5%-н, ұжымшаршылар 1,5%-н ғана құрап, басқа әлеуметтік топтардың үлесі тіпті аз болды. Батыс Қазақстан облысы бойынша жұмысшылар 68,5%-н, қызметкерлер 20,3%-н, ұжымшаршылар 11,1%-н, басқалар 0,1%-н құрады [17, 11 б.]. Ұжымшаршылар санының азаю себептерінің бірі кеңшарлардың пайда болуы және ұжымшарлардың кеңшарларға айналдырылуынан ұжымшар мүшелерінің жұмысшылар болып есептелуінен болды.

Ауыл халқының қоғамдық топтарының өмір сүру көздері бойынша бөлінісінде еңбекпен қамтылған барлық халық Ақтөбе облысы бойынша 140 710 адам, оның ішінде жұмысшылар 86 637, қызметкерлер 34 142, ұжымшаршылар 19 655 адам, басқалар 276 адам болды. Еңбекпен қамтылған барлық халықтың

3 574 адамы жеке көмекші шаруашылықтарда еңбек ететіндер болды. Гурьев облысы бойынша ауыл халқының еңбекпен қамтылғаны 71 069 адам, оның ішінде жұмысшылар 49 927, қызметкерлер 17 624, ұжымшаршылар 3 454, басқалар 64 адам болды. Жеке қосалқы шаруашылықта еңбек ететіндер 167 адам болды. Маңғыстау облысында еңбекпен қамтылған ауыл халқы 14 335 адам, оның ішінде жұмысшылар 10 966, қызметкерлер 3 170, ұжымшаршылар 193, басқалары 6 адам ғана болды. Батыс Қазақстан облысы бойынша еңбекпен қамтылған ауыл халқы 155 626 адам, оның ішінде жұмысшылар 99 308, қызметкерлер 39 902, ұжымшаршылар 16 757 адам, жеке қосалқы шаруашылықта еңбек ететіндер 4 483 адам болды [17, 24 б.].

Сонымен XX ғасырдың 50-80 жылдары аймақ ауыл халқының ұлттық құрамында өткен кезеңдермен салыстырғанда жергілікті халықтың саны мен үлес салмағының ұлғаюымен ерекшеленетін өзгерістер орын алды. Бұған дейінгі кезеңде үнемі саны, мен үлес салмағы азайып келген жергілікті халық өкілдері күшті табиғи өсіммен, өзге ұлттар санының азаюы есебінен саны мен үлесі көбейді. Ұлттық құрамның өзгерісінде де екі кезеңді бөліп көрсетуге болады. Бұл бірінші 1950-1960 жылдар аймақтағы барлық ұлт өкілдері санының қарқынмен өсуі. Бұл табиғи және көші-қондық өсімнің нәтижесінде қол жеткізілген табыстар болатын. Алайда 1970-1979 жылдардағы санақ аралығында-ақ аймақтағы басқа ұлттар санының азаю үдерісі басталды. Сондай-ақ елдегі демографиялық дағдарыстар орын алған 1979-1989 жылдардағы санақ аралығында халық саны тек қазақтардың есебінен ғана өсті. Өйткені бұл аралықта бірде-бір халықтың саны көбейген жоқ. Сөйтіп 1970-жылдардан бастап халық санының өсімі жергілікті халықтың есебінен болып отырды деп айта аламыз.

Сонымен қатар ауыл халқының әлеуметтік құрамы ұжымшаршылар санының азаюымен, жұмысшылар санының ұлғаюымен ерекшеленді. Ауылды елді-мекендердің шаруашылық құрылымындағы өзгерістер ауыл халқының құрамында жұмысшылар мен қызметкерлер үлесінінің ұлғаюына әкелді. Оның басты себептерінің бірі ұжымшарлардың кеңшарларға айналдырылуы болды. Сондай-ақ жеке шаруашылықпен айналысатын халықтың жаңа топтары да пайда болды. Сонымен қатар ауыл халқы санының азаюы, механикалық қозғалыстардағы теріс айырымдар да ауылдардағы еңбек ресурстарының азаюына ықпал етті. Бұл өз кезегінде ауыл халқының әлеуметтік құрамының сапалы өзгерістеріне кері әсер етіп отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Из истории поляков в Казахстане (1939-1956 гг.). Сборник документов. – Алматы: Казахстан, 2000. – 344 с.

2 Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-АқОММ), 13-қор, 24-тізбе, 247-іс.

3 АқОММ, 13-қор, 28-тізбе, 39-іс.

4 АқОММ, 13-қор, 23-тізбе, 191-іс.

5 АқОММ, 13-қор, 28-тізбе, 99-іс.

6 АқОММ, 13-қор, 30-тізбе, 178-іс.

7 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-БҚОММ), 693-қор, 27-тізбе, 293-іс.

8 БҚОММ, 37-қор, 25-тізбе, 24-іс.

9 Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағы қорытындылары. 1 том. – Алматы, 2000. – 199 б.

10 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – Москва, 1962. – 168 с.

11 Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939 – 1959 жылдар). – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.

12 АқОММ, 1752-қор, 3-тізбе, 125-іс.

13 АқОММ, 1752-қор, 3-тізбе, 123-іс.

14 АқОММ, 1752-қор, 3-тізбе, 132-іс.

15 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 396 с.

16 АқОММ, 85-қор, 6-тізбе, 1304-іс.

17 Итоги Всесоюзной переписи население 1989 года. Распределение населения Республики Казахстан и областей по общественным группам. – Алма-Ата: РИИЦ, 1992. – 48 с.

УДК 314.182
ГРНТИ 03.00.20

А.У. Ермагамбетова [1], Е.А. Мырзағалиев [2]

[1]т.ғ.к., қоғамдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
[2]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, магистранты, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛ
(XIX ғ. II жартысы)

Аңдатпа

Мақалада XIX ғ. II жартысындағы Батыс Қазақстан аймағындағы қалаларда демографиялық көші-қон үрдісі және оның аймақтың саяси-экономикалық дамуындағы үлесі қарастырылады.

Батыс Қазақстан тұрғын халқы саны жөнінен (1142384 адам) Оңтүстік Қазақстаннан (1499201 адам) кейінгі тығыз қоныстанған аймақ болып есептелді. Батыс Қазақстан халқының саны өлкедегі тұрғындардың 27,54%-ын құрады.

XIX ғасырдың соңына қарай Батыс Қазақстандағы қала халқының саны айтарлықтай көп болған жоқ, әсіресе қазақ халқының қалаға шаққандағы үлесі тым төмен болды. Қала халқының негізгі бөлігін славян этносы құрады, сонымен бірге аймақтағы қалаларда татарлардың саны артты

Түйін сөздер: миграция, демографиялық ахуал, Батыс Қазақстан, қоныс аудару, санақ, әлеуметтік құрам.

А.У. Ермагамбетова [1], Е.А. Мырзагалиев [2]
[1]к.и.н.,ассоциированный профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
[2]магистрант Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова г. Атырау, Республика Казахстан

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА ВО II ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируется миграция и демографическая ситуация население Западного Казахстана во второй половине XIX века. Рассматриваются факторы, влияющие на рост населения, механизмы регулирования внутренней и внешней миграции.

В рассматриваемый период население Западного региона Казахстана по численности (1142384 человек) был густонаселенным после Южного Казахстана (1499201 человек). Жители Западного Казахстана составлял 27,54% всего населения края.

К концу девятнадцатого века население города в Западном Казахстане было относительно небольшим, особенно с небольшой долей казахского населения в городе. Большинство городского населения составляют славянские этнические группы, а также растет число татар в городах региона.

Ключевые слова: миграция, демографическая ситуация, Западный Казахстан, переселение, перепись, социальный состав.

A.U. Yermagambetova[1] , E.A. Myrzagaliev [2]
[1] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan
[2] magnitrant of Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan

THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

The article analyzes the migration and demographic situation of the population of Western Kazakhstan in the second half of the nineteenth century. Factors affecting population growth, mechanisms for regulating internal and external migration are considered.

In the period under review, the population of the Western region of Kazakhstan in terms of number (1142384 people) was densely populated after Southern Kazakhstan (1499201 people). Residents of Western Kazakhstan made up 27.54% of the total population of the region.

By the end of the nineteenth century, the population of the city in Western Kazakhstan was relatively small, especially with a small share of the Kazakh population in the city. The majority of the urban population are Slavic ethnic groups, and the number of Tatars in the cities of the region is also growing

Key words: migration, demographic situation, Western Kazakhstan, resettlement, census, social composition.

XIX ғасырдың аяғында Батыс Қазақстанда ірі миграциялық процестердің нәтижесінде қалалық тұрғындар қалыптаса бастады. Негізгі шоғырланушы орталық Орал облысы болды.

Батыс Қазақстанның басқа қалаларына қоныс аудару баяу жүрді.

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Торғай облысының екі солтүстік Ақтөбе және Қостанай уездеріне қоныстандыру басталды. 1869 жылы бірнеше шаруа отбасы Ақтөбе бекінісіне қоныс аударады. Қала тұрғындарының саны баяу болса да өсіп отырды, 1886 жылы қалада 177 қоныс аударушы отбасы болды. 1891 жылы аштықтың салдарынан көші-қон үдерісінің күшейгенін байқаймыз, мысалы, Ақтөбеде 1895 жылы қала халқының саны 2000 адамға жетсе, Ақтөбе уезінде қоныстанушылардың саны 5400-ге жетті.

Қостанай облысында қоныстандыру қарқынды жүрді. 1880-жылдары Қостанайдың маңында 10 ірі поселке құрылды. 1889 жылы Қостанайдың халқы 18257 адам болды. 1885-1895 жылдары Қостанай уезінде де көші-қон үдерісінің қарқынды дамуымен байланысты ғасыр соңында уездегі халықтың саны 24 мың болды.

1897 жылғы санақ бойынша Торғай облысындағы тұрғындардың жалпы саны 453416 адам, оның 4,3%-ы қала халқы болды. Оның ішінде славян этносын құрайтын тұрғын саны 35026 болды немесе жалпы тұрғындардың 7,71%-ын құрады [1].

Орал облысы ұзақ уақыт казактар миграциясының ең ірі орталығы болды. XIX ғасырдың 70-жылдары Орал облысына қоныс аудару басталған кезде қоныстанушылар жеке қоныстану орындарын қалыптастырмай-ақ Темір, Кирсан, Орал бекіністеріндегі Орал казактарының жерлеріне орналаса бастады. 1867-1897 жылдары. аралығында Орал облысына 5480 шаруа отбасы қоныс аударған. Орал облысының тұрғын халқы 1897 жылғы санақ бойынша 645121 адам, оның ішінде қала халқы 8,5% болған. Тұрғындардың ішіндегі славяндардың үлесі казактарға тиесілі болды, қоныс аударушылардың үлесі жалпы халық санының 10%-ын құрады [2].

Маңғышлақтағы алғашқы орыс бекіністері Каспий теңізінің шығысында 1834 жылы Ново-Александровск бекінісі тұрғызылғаннан кейін көбейе бастады. 1870 жылы патша жарлығының негізінде Маңғышлак уезі Орал облысы басқармалығынан Дағыстан әскери губернаторының құзырына беріліп, 1874 жылы Закаспий әскери бөлімінің басқаруына ауыстырылды.

1881 жылы 10 маусымда Кавказ әскери округына қарасты, Ахал-Теке, Красноводск, Манғышлақ уездерін құрайтын Закаспий облысы құрылды. 1897 жылы Маңғышлақ уезінің тұрғын саны 68555 адам болды. Бұл уезде халықтың тығыздығы облыс бойынша ең төменгі дәрежені көрсетті, яғни бір шаршы шақырымға 0,36 адамнан келді. Жалпы Манғышлақ уезінде миграциялық процестер баяу жүрді. 1897

жылғы санақ бойынша уезде барлығы европалық губерниялардан қоныс аударған 702 адам, оның ішінде Форт Александровскіде – 187 адам тұрған. Олардың басым бөлігі Тамбов және Нижегород губерния-ларынан болды. 1-кестеде Батыс Қазақстан аймағындағы тұрғын халық саны қалалар мен уездер бойын-ша көрсетілген.

Кесте 1 – 1897 жылғы Батыс Қазақстан халқының саны туралы мәлімет [3]

Территориялық көрсеткіш	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
Қазақстан бойынша	2 193 090	1 954 658	4 147 748
Қалаларда	142 982	122 416	265 398
Уездерде	2 050 108	1 832 242	3 882 350
Торғай облысы	238 003	215 413	453 416
Қалаларда	10 079	9 451	19 530
Уездерде (қаланы есептемегенде)	227 924	205 962	433 886
Орал облысы	335 972	309 149	645 121
Қалаларда	28 652	26 830	55 482
Уездерде (қаланы септемегенде)	307 320	282 319	589 639
Маңғышлақ уезінде	35 105	33 450	68 555
Форт Александр	588	307	895
Уездерде (қаланы септемегенде)	34 517	33 143	67 660
Бөкей Ордасы	111 255	103 541	214 796
Хан ставкасы	1 366	1 198	2 564
Хан ставкасын есептемегенде	109 889	102 343	212 232

Сонымен, 1897 жылғы санақ бойынша Қазақстан халқының басым бөлігі селолық елді мекендерде тұрды, қалалықтардың үлес салмағы 6%-дан сәл ғана асты. Халықтың ең аз қоныстанған бөлігі Торғай облысында (453416 адам), Бөкей Ордасында (214796) және Маңғышлақ уездерінде (68555 адам) тұрды. Барлық облыстарда халықтың негізгі бөлігін селолық тұрғындар құрады, қалалықтардың үлес салмағы барлық облыстарда да төмен болды. Басқа облыстарға қарағанда Орал облысындағы қала халқының үлесі жоғары, яғни 8,6% болды. Ең төменгі пайыздық көтсеткіштер Торғай облысында (4,3%), Маңғышлақ уезінде (1,3%) және Бөкей Ордасында (1,2%) болды.

Батыс Қазақстан тұрғын халқы саны жөнінен (1142384 адам) Оңтүстік Қазақстаннан (1499201 адам) кейінгі тығыз қоныстанған аймақ болып есептелді Батыс Қазақстан халқының саны өлкедегі тұрғындардың 27,54%-ын құрады.

Аймақтың негізгі территориясын Орал облысы алып жатты, 1897 жылғы санақ бойынша онда 645 121 мың адам тұрған. Олардан басқа, санақ кезінде 1716 адам аймақта болмаған. Халықтың – 91,35 % село тұрғындары болды, қалаларда 55482 адам тұрды. Орал облысының қалаларында: Оралда – 36466 тұрғын, Гурьевте – 9322, Електе – 7154, Калмыковта – 1924 және Темірде – 616 адам тұрған. Капиталистік енгізулер мен қоныстандыру саясатына байланысты аймақта славян этносының саны көбейді. Қала тұрғындарының ұлттық құрамын талдай отырып төмендегідей қорытындығы келдік, саны жағынан басым топты– орыстар құрады. Одан кейінгі орында татарлар мен жергілікті тұрғындар– қазақтар болды. Қалаларда сонымен бірге, украиндар, немістер, еврейлер және басқа да ұлт өкілдері тұрды. Қала халқының діни сенімі бойынша негізгі екі топ: 1) православтық; 2) мұсылман дінін ұстану-шылар басым болды. Православтық дінді орыстар мен украиндар, мұсылман дініне – татарлар мен казақтар сенді. Қаланың кейбір тұрғындары католик, иудаизм, лютерандық діни бағыттарды ұстанды [4].

Төмендегі кестеде Орал облысы тұрғындарының 1886 жылғы санақ бойынша діни сенімдеріне байланысты мәлімет беріліп отыр.

Кесте 2 – 1886 жылғы статистикалық санақ негізінде Орал облысының діни сенім бойынша тұрғындар саны

Қалалар мен уездер	православтар		раскольниктер		католик тер		протес танттар		мұсылмандар	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Орал қаласы	9660	9121	2385	2893	24	6	10	3	1038	917
Орал уезі	21066	21610	21918	22000	21	21	2	-	55926	56220

Калмыков уезі	6143	6104	2834	2929	8	2	8	-	54531	54506
Гурьев уезі	4596	4494	1118	1068	1	-	5	-	43608	43537
Ембі	221	113	-	-	13	-	5	-	46972	46976
Барлығы	41886	41445	28255	28890	67	29	30	3	202078	202156

Батыс Қазақстан қалалары тұрғындарының құрамында татарлар мен казактардың үлес салмағы жоғары болды. Мысалы, XIX ғасырда Батыс Қазақстан жеріне Еділ маңы татарларының қоныс аударуы басталды. Татар мигранттарының басым бөлігі Оралда шоғырланса, біразы Бөкей Ордасының елді мекендеріне қоныстанды. Кейін татарлардың аздаған тобы Солтүстік Арал маңына шоғырланып, ол жерлерде сауда орындарын ұйымдастыра бастады. 1869 жылы Ақтөбе бекінісінің тұрғызылуына байланысты, бұл аймақта да саудагер татарлардың отбасы тұрақтана бастады.

Ақтөбеде 1885 жылы татарлардың саны 35 адам болған болса, 1890 жылы олардың саны 176-ға, 1900 жылы 475 адамға көбейді. «1880 жылға дейін бекіністе қоныстанушылар ешқандай жоспарсыз Шлиттердің (Ақтөбе бекінісінің бастығы) нұсқауы бойынша орналасып отырды. Бекініс басшылығына капитан Сунгуров пен архитектор Свинцицкийдің келісімен бекіністің алғашқы жоспары жасалады. 1878 жылдың күзінде солтүстік қыраттың солтүстік-батыс жағында алғашқы ерікті қоныс аударушылардың 8 үйшігі пайда болды. Осылайша Старожительдер көшесінің алғашқы тәртібі қалыптасты. 1879 жылдың наурызында ерікті қоныс аударушылырдың тағы да 16 отбасы көшіп келді. Олар батыста, яғни алғашқы көшенің екінші батыс қатарын түзеді. 1880 жылы маусымда Елек деп аталатын солтүстік жақтан басталатын екінші көшеге тағы да үш отбасы қоныс тепті. Алғашында қоныстанушылар солтүстіктен оңтүстікке қарай орналаса бастады.

Көшелердің аралығы ұзақ уақыт бос жатты. Кейін бұл жерлер Верхний Татар поселкесінен көшіп келген, саудагерлерге берілді. 1885 жылдан бастап бұл жерлерге қоныстануға тыйым салынып, базарды Нижняя поселкесіне көшіру туралы жоба жасақталды. 1884 жылы Ақтөбе бекінісі Нижняя және Верхняя немесе негізінен татар-саудагерлер тұратын Татарская деп, екі поселкенің атымен байланысты атала бастады» [5].

XIX ғасырдың 80-90 жылдары татарлардың Торғай облысы Қостанай уезіне қарай қоныс аударуы күшейе бастады. XIX ғасырдың аяғына қарай, Қостанайда Торғай облысында 1735 адамнан құралған ең ірі татар қоғамы болды.

Ақтөбе уезіне казактардың қоныстануы олардың қала халқы санындағы үлесінің көбеюіне әкелді.

1887 жылы Дон әскерлерінің жаңа қоныс аударушылары Татар поселкесінің оң жағалауына орналасты. Бұл поселке Новочеркасский деп аталды. Торғай облысындағы, соның ішінде Ақтөбе бекінісінде жерге орналастыру жұмыстары 1883 жылы Торғай облысының әскери губернаторы А.П. Проценко тағайындалғаннан кейін басталады. Ол жыл сайын Ақтөбеге келіп қоныс аударушылардың жағдайын сұрастырып, қиын мәселелерін шешіп беріп отырды.

1887 жылы Торғай облысының әскери губернаторы Проценко Ақтөбеде болған кезде төмендегі мазмұндағы қолхаттың мәтінін бекіту туралы нұсқау шығарады: «біздер, төмендегі қол қоюшылар, Ақтөбе және қала маңындағы Верхний және Нижний поселкелерінің тұрғындары жалпы жиында хабарланған шарттарға келісеміз, яғни ақыға немесе ақысыз аулалық жер алған әрбір адам, сол жерде екі жыл мерзім ішінде үй тұрғызып немесе қоршап алуы қажет, өйтпеген жағдайда орыны қайтарылып алынады» [5, 7].

Орал облысындағы тұрғындардың жалпы санына шаққанда қазақтардың үлесі 70% болды. Саны жағынан екінші орынды казактар иеленді. Қалған әлеуметтік топтардың саны аз болғандықтан, олардың үлесі облыс тұрғындарының 2% құрады.

Қазақтардың саны аулдық жерлерде басым болып, кейбір уездерде олардың үлесі 93,4%-ға дейін барды. Қала тұрғындарының 35,5%-ын мещандар, 18,19%-ын шаруалар, 8,79%-ын казактар, 3,72%-ын дворяндар мен шенеуніктер құрады. Торғай облысы тұрғындарының 90%-ы қазақтар болды. Басқа облыстармен салыстырғанда саны жағынан екінші орында мещандар болды, олар облыстағы тұрғындардың 4,8%-ын, қала халқының 74,2%-ын құрады.

Мещандар әлеуметтік тобының саны жағынан көп болуын, қалаларға қоныс аударған шаруаларды кәсібіне қарамастан мещандар әлеуметтік тобына кіргізу үрдісінің қалыптасуымен түсіндіруге болады.

Маңғышлақ уезі тұрғындарының әлеуметтік құрамы қазақ халқы мен шаруалар санының басым болуымен ерекшеленді. Оның ішінде қазақ халқы аул тұрғындарының 92,8%-ын құрады. Қала халқының 51,4%-ын шаруалар құрады. Маңғышлақ халқының 14,69%-ын мещандар, 7,26%-ын дворяндар мен шенеуніктер құрады.

Сонымен, XIX ғасырдың соңына қарай Батыс Қазақстандағы қала халқының саны айтарлықтай көп болған жоқ, әсіресе қазақ халқының қалаға шаққандағы үлесі тым төмен болды. Қала халқының негізгі бөлігін славян этносы құрады, сонымен бірге аймақтағы қалаларда татарлардың саны артты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Всеобщая перепись 1897 г. Уральская область, Л. IV.

2. Всеобщая перепись 1897 г. Закаспийская область, Л. V.

3. Сост. По Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения произведенной 28 января 1897 года. – Т. 1. – СПб., 1898.

4. Обзор Уральской области за 1886 год. – Уральск, 1887.

5. Актюбинский вестник. – 2004. – № 26.

УДК 974
ГРНТИ 03.00.06

Джунусбаев С.М.[1]

[1] *к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.О. Ауэзова*

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОГРАФИИ НАРОДОВ ТУРКЕСТАНА НА СТРАНИЦАХ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА

Аннотация

В данной статье автор, широко используя материалы многотомного сочинения «Туркестанского сборника», хранящегося в единственном экземпляре в г. Ташкенте смог в развернутом плане предоставить реальную историческую картину прошлого, занятия, хозяйство, быт и культуру, семейно - бытовые особенности, национальный характер, нравы и духовно-нравственные ценности, и идеалы кочевых казахов. Небогатая вначале литература о крае стала быстро пополняться новыми материалами учёных исследователей и целым рядом переводов иностранных монографий. Были изданы труды Н.М. Пржевальского, И.В. Мушкетова, путевые записки П.П. Семенова и Н.А. Северцова — исследователей Тянь-Шаня, работы Н.А. Маева о Туркестанском крае и др. Одновременно в периодических изданиях появилось множество статей, часто впервые затрагивающих и освещающих политические и экономические вопросы, историю, этнографию и культуру Центральной Азии.

Ключевые слова: традиционный образ жизни, быт и культура, хозяйство, поэтическое искусство, одежда религиозные верования кочевников.

С.М. Джунусбаев [1]

[1] *т.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*

ТҮРКІСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор Ташкент қаласындағы жалғыз данада сақталған «Түркістан жинағы» атты деректі кеңінен пайдалана отырып, көшпенділердің тұрмыс – тіршілігін, өмірін, шаруашылығын, отбасылық – тұрмыстық ерекшеліктері, ұлттық міниз- құлығы және рухани – адамгершілік құндылықтары жайлы мағлұматтар берген. Н.М. Пржевальскийдің, И.В. Мушкетовтың, П.П. Семеновтың және Н.А. Северцовтың - Тянь-Шанды зерттеушілерінің жолдамалары, Н.А. Маевтың Түркістан территориясындағы еңбектері және басқалары жарық көрді.Сонымен бірге мерзімді басылымдарда Орталық Азияның саяси, экономикалық мәселелеріне, тарихына, этнографиясына және мәдениетіне қатысты көптеген мақалалар пайда болды.

Тірек сөздер: дәстүрлі өмір салты, тұрмыс пен мәдениет, шаруашылық, поэтикалық өнер, көшпенділердің діни нанымдары киімдері.

Zhunusbaev S.M. [1]
[1] *PhD., associate Professor of M.Auezov south Kazakhstan state university*

HISTORY OF THE STUDY OF ETHNOGRAPHY OF THE PEOPLES OF TURKESTAN IN THE PAGES OF THE TURKESTAN COLLECTION

Abstract

In this article, the author, using widely the materials of the multivolume essay "Turkestan Collection" stored in a single copy in the city of Tashkent, could in a detailed plan provide a real historical picture of the past, activities, household, culture and life, family and household characteristics, national character , morals and spiritual and moral values, and ideals of nomadic Kazakhs. The works of N.M. Przhevalsky, I.V. Mushketov, travel notes by P.P. Semenov and N.A. Severtsov – researchers of the Tien Shan, the works of N.A. Maev on the Turkestan Territory, and others were published. At the same time in periodicals many articles have appeared, often for the first time touching upon and covering political and economic issues, history, ethnography and culture of Central Asia.

Key words: Traditional way of life, life and culture, economy, poetic art, clothes, religious beliefs of nomads.

На современном этапе общественно-экономического и духовного развития Республики Казахстан, входящей в состав мирового сообщества, резко возросла роль и значение исторической науки, как средства познания прошлого коренных насельников края и их духовного возрождения. В этой связи доминирующим фактором в историографии дореволюционного периода Туркестана, является введение в научный оборот ранее неизученных (или мало изученных) письменных источников.

В связи с чем, большое значение имеет исследование историко-этнографических аспектов уклада жизни и быта казахского народа. Это определяет необходимость компаре анализа всех видов исторических источников. К их числу относится и 594 – томный «Туркестанский сборник», в котором содержатся ценные сведения по истории и этнографии народов Центральной Азии.

Данный сборник представлен такими трудами как: книги, трактаты, военные мемуары, статьи, отчеты научных сотрудников крупнейших образовательных учреждений Туркестана и т.д. Однако в силу ряда причин – этот уникальный источник, вызывающий большой интерес, изучен относительно слабо, содержащаяся в неминформация лишь частично введена в научный оборот.

С учетомвышеуказанного фактора, имеет смысл рассмотрения этнографических сведений о казахах, содержащиеся в публикациях М.И. Венюкова, Л.Ф. Мейера, В.Потто, Г.А. Арендаренко и др. Анализ трудов данных авторов, позволяет сделать вывод, что в них содержатся наблюдения, раскрывающие своеобразие жизненного уклада и специфики номадов.

Этнографические сведения о казахах содержатся в статье М.Венюкова «Очерки Заилийского края и Причуйской страны», в котором автор привел ценные сведения о населении, родоплеменной структуре, расселении и численности казахов Старшего жуза. Так например, касаясь ареала расселения племен, автор отмечает, что: «В наших пределах кочуют три главных отделений Большой орды: джалаиры, албаны с суанами и дулаты различных подразделений, часть которых переходит через Чу к Таласу к Боролдайским горам. Эти последние сливаются уже с уйсунами. Самое многочисленное колено дулаты. Они занимают всю страну на северо-востоке от Чу и хребта Алатау до южного конца Балхаша, прохода Алтын-Имель и на востоке до речки Тюргеня, восточнее по Чилику, Чарыну и на правом берегу Или до Коксу, кочуют албаны, отчасти переходя в китайские пределы, на крайнем севере Большой орды, по реке Караталу и его мелким притокам рассеяны джалаиры, самое сгруппированное из трех отделений орды, численность которого составляет 25.000 душ. Албаны с суанами малочисленнее их количество составляет не более 20.000 душ, дулатов насчитывается 70.000 душ. Таким образом, все население Большой Орды будет простираться до 115.000 душ» [1].

В другой статье «Этнографическая карта Азиатской России» М.Венюков характеризуя занятия казахов пишет, что: « Идя с севера из-заЧу, мы прежде всего встречаем киргизов (казахов – С.М.) Эти

номады ведут совершенно туже пастушескую жизнь, что в степях сибирских, оренбургских и семиреченских. Часть их, в уездах Чимкентском и Аулиатинскомвпрочем занимается хлебопашеством. Численность их в пределах Сырдарьинской области, за исключением Казалинского и Перовского уездов простирается до 355.000 душ» [2].

Иными словами, автор данной публикации сумел верно, показать, что в данный период времени одна часть казахов занималась кочевым скотоводством, другая вела оседлоземледельческий образ жизни.

В статье известного дореволюционного российского исследователя Л.Ф. Мейера «Киргизская степь Оренбургского ведомства» подробному анализу были подвергнуты такие важные научные вопросы как особенности кочевого образа жизни, занятия, нравы и обычаи, характер, религиозные верования, промыслы кочевых казахов [3].

Так, например, характеризуя занятия и основные породы скота, автор пишет, что: « Скотоводство составляет главный источник богатства киргизов (казахов- С.М.). Киргизы (казахи – С.М.) содержат следующие породы скота: овец, коз, лошадей верблюдов. Самое важное место занимает овцеводство. Тут главный источник пищи, питья, денег и наконец, жилья, то есть войлочных кошемных кибиток. Лошади и верблюды имеют большое значение в хозяйстве, в местах богатой травой первенство остается за лошадьми, в песчаных местах – за верблюдами, вообще киргизы (казахи – С.М.) нуждаются в них одинаково. Лошадь служит кроме того пищей и дает больше молока, зато верблюд необходим для перекочевок. Козы содержатся в виде прибавления к баранам и не играют важной роли, кроме некоторых местностей, но распространены повсюду для облегчения управления стадами баранов» [4].

Говоря об овцах, Л.Ф. Мейер отмечает, что: «Киргизская (казахская – С.М.) овца отличается своим большим ростом, грубой шерстью, висячими ушами, горбатым носом, и особенно жирным наростом, занимающим место хвоста, известный под названием курдюк. Животное это необыкновенно крепкого телосложения, легко переносит жар, жажду и голод, ест почти всякую траву и в состоянии делать очень большие переходы» [5].

Вместе с тем статья Л.Ф. Мейера несет в себе познавательную информацию о ведении натурального хозяйства, земледелии, промыслах, торговле, охоте и рыболовстве.

В публикации дореволюционного российского исследователя В.Потто «О степных походах», дается описание традиционного уклада жизни, быта и хозяйства номадов и оседлых жителях Юга. Автор пишет: « как все азиатцы, киргизы (казахи – С.М.) от природы радушны, никогда не отказывают путнику в приюте и угощении, хлебопашеством занимаются мало, потому что скотоводство служит главным источником богатства и благосостояния. Они с успехом разводят стада: овец, коз, лошадей, верблюдов. Стада эти дают им пищу, лакомое питье кумыс и айран, одежду, войлоки, доставляют необходимые при кочевании перевозочные средства. Характеризуя занятия узбеков, автор отмечает, что: « узбеки склоны к спокойной жизни, и главное занятие их заключается в земледелии, торговле и садоводстве. Узбеками в Туркестанском крае принято обыкновенно называть всех жителей, поселившихся в городах или селениях» [6].

В другой статье «Персия, Туркестан, Хива, Индия, Ост-Индская компания» В.Потто отмечает, что: «Жители Туркестана суть узбеки, туркмены, каракалпаки, бухарцы и киргизы (казахи – С.М.), магометановой (мусульманской – С.М.) веры, большая часть ведет кочевую, меньшая оседлую жизнь. Самостоятельные, независимые владения Туркестана управляются своими ханами» [7].

Другой российский исследователь Г.А. Арендаренко в статье «Промышленность и торговля в Туркестанском крае» отмечает, что: « Стада их составляют главное богатство киргизов (казахов – С.М.). Порода этих баранов – выносливая и привычная к степному климату, способная к большим переходам, не требующего никакого почти ухода за собой, составляет для киргиза (казаха – С.М.) при его образе жизни, самое необходимое животное. Положительно можно сказать, что баран в экономическом быту киргиза (казаха – С.М.) играет самую важную роль. Скот этот весьма ценится, как русскими, так и среднеазиатскими купцами, потому что составляет породу крупную дающего много сала. Козы, хотя и составляют предмет для мены, но употребляются киргизами (казахами – С.М.) преимущественно для домашнего обихода. Весьма важный продукт в торговле киргизов (казахов – С.М.) составляют сырые шкуры всех животных, которые у них находятся и выделенные овчины. Кроме того, продается в большом количестве овечья шерсть и в небольшом – верблюжья, а равно выделываемая киргизами (казахами – С.М.) армячина, волосяные веревки арканы и кошмы» [8].

Характеризуя основное занятие кочевых казахов Г.А. Арендаренко пишет: «Хлебопашеством занимается оседлое население района и отчасти кочевники. Скотоводство составляет исключительную

принадлежность кочевников, которые имея в степях большие стада и табуны, продают скот на городских и сельских базарах. Сарты (узбеки – С.М.) занимающиеся хлебопашеством, выменивают свой хлеб на киргизский (казахский – С.М.) скот, а также доставляют иногда хлеб в Ташкент, меняя его там, на молочные товары, необходимые в домашнем быту» [9].

Помимо описания бытовых особенностей народов Туркестана, ряд известных дореволюционных российских исследователей оставили значимые сведения об истории постройки мусульманских святынь, гробниц и мавзолеев, расположенных на территории Туркестанского края. Так, например, известный дореволюционный российский исследователь Н.Сорокин в своей статье «Очерк путешествия по Средней Азии» описал историю постройки мавзолея Х.А. Яссауи. Как отмечает автор: «На довольно большом холме стоит сгруппированными казенные здания крепости, стена с воротами и знаменитая мечеть с могилой пророка Хазрета. Вокруг цитадели расположился городок с тенистыми бульварами, орошаемыми арыками. Киргизы (казахи – С.М.), сарты (узбеки – С.М.), каракалпаки и др. составляли главное население Туркестана. Войдя в здание, невольно останавливаешься перед громадным металлическим чаном изящной работы, имеющим форму вазы. Вокруг них стоят бунчуки с ветхим конским волосом. Автор статьи привел очень любопытную легенду относительно строительства мавзолея Х.А. Яссауи. Когда Тамерлан во главе своего многочисленного войска шел из Самарканда на Россию, то остановился в Туркестане. Он слышал о святом, но не вполне верил в его могущество. Тем не менее, однако, заявил, что если Хазрет поможет ему завоевать Россию и взять Москву, то над простой могилой пророка, он соорудит великолепную мечеть. В туже ночь Тамерлану приснился сон. Хазрет явился к нему и предсказал: «Много ты русских городов разоришь, но Москвы не возьмешь. Предсказание сбылось. Однако властитель Азии велел строить мечеть. Но, несмотря на громадное количество рабочих, несмотря на все старания мастеров – дело не шло, что сложено было днем, разваливалось ночью. Наконец, явился Тамерлану опять Хазрет и сказал: « Выстрой сначала мечеть над могилой святого ранее жившего до меня и не менее святого и славного Зенги – ата, который похоронен в 15 – верстах от Ташкента. Желание пророка было выполнено и вскоре в Туркестане появилась мечеть, удивлявшая своей красотой и роскошью богомольцев» [10].

По нашему мнению, в этой красивой и интересной легенде приведенной Н.Сорокиным есть определенная доля истины, ибо пророк Хазрет в действительности при жизни был широко известным и уважаемым человеком.

Таким образом, построенный в честь Х.А. Яссауи по личному указанию и планам эмира Тимура мавзолей (ханака), именуемый «Хазрет султан» - является шедевром средневековой архитектуры Казахстана и всего исламского мира. Город Туркестан на протяжении длительного периода был крупным политическим, экономическим, культурным и духовным центром страны, дворец использовался как ханская резиденция, мавзолей как национальный пантеон, где наряду с многочисленными казахскими ханами был похоронен великий Казыбекби.

Другую не менее интересную легенду об истории постройки мавзолея Х.А. Яссауи приводит в своей статье М.С. Бекчурин. В частности он отмечает, что: «Мечеть Азрета выстроена из отличного жженого кирпича на алебастре, для связей между стен положены толстые деревянные брусья, двери в ней деревянные, верх большой комнаты, что под куполом, отделан дивной работой из алебастра, снаружи вся мечеть и даже верх куполов покрыты прекрасной изразцовой мозаикой. Мечеть Азрета построена Тамерланом в 806 году по мусульманскому летоисчислению, то есть в 1404 году по Р.Х. Предание гласит, что поводом к постройке послужило следующее обстоятельство: « у грозного завоевателя скончалась в самых юных годах прекрасная родная правнучка, по имени Султан Рабига- Бегим, дочь М.Улугбека, которую Тимур любил до безумия. Желая почтить ее память, он повелел над могилой Азрета воздвигнуть гробницу и вековечный храм, и тело покойницы похоронил рядом с Азретом» [11].

В статье известного российского исследователя С.Г. Маллицкого «Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в г.Туркестане» подчеркивается, что: «Характер архитектуры каждого народа, как известно, определяется его культурой, а так как в основе культуры всегда лежал тот или иной религиозный культ, то изучение сооружений, посвященных культу, в частности храмов, занимает преобладающее положение в истории архитектуры. В каждой архитектурной постройке естественно различаются три части: план, конструкция и убранство здания. Все эти части должны соответствовать общей идее сооружения, но значение их в этом отношении не одинаково: конструкция определяется главным образом тем материалом, который имеется в распоряжении строителя, убранство здания –

этнографическими особенностями и вкусом народа, а план здания выражает почти исключительно назначение последнего» [12].

На наш взгляд, данная точка зрения С.Г. Маллицкого вполне обоснована и правдива.

Следует отметить, что планомерное и комплексное исследование мавзолея Х.А. Яссауи продложалось и в советский период.

В 1926 году была опубликована статья известного советского востоковеда А.А. Семенова, посвященная истории мавзолея Х.А. Яссауи. Он писал: «Помимо выдающегося исторического и археологического значения, туркестанская мечеть есть единственная в крае, которая до наших дней хранила драгоценные вещественные памятники эпохи Тимура. Это колоссальный бронзовый котел на высокой подставке, судя по надписям, предназначавшийся для питьевой воды, пять огромных и тяжелых бронзовых подсвечников с богатой серебряной инкрустацией и две пары дверей с чудесной резьбой, из них одна украшена богатой инкрустацией из кости и цветного дерева, на обеих дверях превосходные бронзовые кольца – ручки ажурной работы» [13].

В итоге автор подчеркивает, что археологические памятники несут не только сакральную нагрузку, но вполне могут выступать и живыми свидетельствами материальной культуры того или иного народа.

Таким образом, следует отметить, что история изучения этнографии народов Туркестана дореволюционными российскими исследователями насчитывает не одно столетие. Дореволюционные российские исследователи собрали богатейшие материалы по этническому и родоплеменному составу, быту и культуре, семейно-родственным и общественным отношениям народов Туркестанского края. Но надо наш взгляд признать тот факт, что в некоторых трудах эти сведения были отрывочны, а иногда носили описательный характер. Основным недостатком работ колониального периода является то, что в них зачастую с ценной научной информацией приводятся и некоторые невполне достоверные факты и сведения, которые нуждаются в критическом переосмыслении. Но несмотря на эти недостатки многим видным прогрессивным дореволюционным российским исследователям колониального периода удалось расскрыть реальную историческую картину прошлого, показать богатство и своеобразие номадической и оседлоземледелческой цивилизации народов Туркестана, их роль и место в мировой истории.

Список использованной литературы:

1. *М.Венюков Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Туркестанский сборник Том 9. –СПб., 1869. – С. 132.*
2. *Венюков М.Этнографическая карта Азиатской России// Туркестанский сборник Том 56. – СПб., 1873. – С. 353.*
3. *Мейер Л.Ф. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Туркестанский сборник Том 22. – СПб., 1870.*
4. *Там же. С. 221.*
5. *Там же. С. 222.*
6. *Потто В.О степных походах // Туркестанский сборник Том 32. – СПб., 1871. – С. 245.*
7. *В Потто Персия, Туркестан, Хива, Индия, Ост-Индская компания // Туркестанский сборник Том 23. – СПб., 1871. – С. 241-242.*
8. *Арендаренко Г.А.Промышленность и торговля в Туркестанском крае // Туркестанский сборник Том 5. – СПб., 1869.– С. 274-275.*
9. *Там же. С. 290.*
10. *Сорокин Н. Очерк путешествия по Средней Азии // Туркестанский сборник Том 331. – СПб., 1883. – С. 46.*
11. *Бекчурин М.С. Описание мечети Азрета // Туркестанский сборник Том 5. – СПб., 1869. – С.185- 186.*
12. *Маллицкий С.Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в г.Туркестане // Туркестанский сборник Том 471. – Ташкент, 1909. – С.90.*
13. *Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевийского в г. Туркестане // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины искусства и природы. – Ташкент, 1926. Выпуск 1. – С. 124.*

МРНТИ: 03.41.91
УДК: 903/904 (574.5) «637» / «638»

Горячев А.А. [1]

[1]*старший научный сотрудник отдела урбанизации и номадизма*
Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, Алматы, Казахстан

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ МОГИЛЬНИКА ЭПОХИ БРОНЗЫ КОЖАБАЛА-I В ГОРАХ ХАНТАУ

Аннотация

В статье вводятся в научный оборот новые материалы могильника бронзового века Кожабала-1, расположенного в одноименном урочище южной части гор Хантау. Материалы исследований показали, что памятник состоит из 150 курганов, и каменных оград эпохи бронзы и 10 курганов раннего железного века. В результате раскопок полевого сезона 2018 года изучены 4 конструкции бронзового века, в которых зафиксировано 15 погребений в каменных ящиках и цистах. В них обнаружено 20 захоронений по обряду кремации и трупоположения в скорченном виде на левом боку головой на запад. Полученные данные позволяют выделить два этапа в функционировании могильника – XIX-XVI вв. до н.э. и XV – рубеж XIV/XIII вв. до н.э. Анализ и систематизация вещевого материала и элементов погребальной обрядности позволяет связать их с развитием алакульских и фёдоровских культурных традиций андроновской общности Жетысу и Центрального Казахстана.

Ключевые слова: Жетысу, Центральный Казахстан, горы Хантау, урочище Кожабала, эпоха бронзы, могильник, погребальные конструкции, обряд захоронения, керамика, металлические украшения.

А.А. Горячев[1]
[1] *БҒМ ҚР Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері,*
Алматы, Қазақстан

ХАНТАУ ТАУЫНДАҒЫ ҚОЖАБАЛА-I ДӘУІРІ ОБАСЫНЫҢ ЖАҢА МАТЕРИАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Хантау тауының оңтүстік бөлігіндегі аттас шатқалда орналасқан қола дәуірінің Қожабала I обасынан алынған жаңа материалдар ғылыми айналымға енгізіледі. Зерттеу материалдары ескерткіштің қола дәуірінің 150 қорғаны мен тас қоршауларынан және ерте темір дәуірінің 10 қорғанынынан тұратынын көрсетті. 2018 жылғы далалық маусым қазбасының нәтижесінде қола дәуірінің 15 тас жәшік пен цистадағы жерлеуі табылған 4 конструкциясы зерттелді. Бұл жерден кремация мен басы батысқа қаратылып сол жақ бүйірімен бүктелтіліп жатқызылған рәсіммен жерлеу табылды. Алынған деректер обаның екі кезеңде өмір сүрді деп бөлуге мүмкіндік береді – б.д.д. XIX-XVI ғғ. және XV– меже б.д.д. XIV/XIII ғғ. Жерлеу рәсімдерінен алынған элементтер мен заттай материалдарды жүйелеу мен сараптаулар оларды Жетісу мен Орталық Қазақстанның андронов қоғамының алакөл және феодоров мәдени дәстүрінің дамуымен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Жетісу, Орталық Қазақстан, Хантау таулары, Қожабала шатқалы, қола дәуірі, бейіт, жерлеу құрылымдары, жерлеу рәсімі, керамика, металл әшекейлері.

Goriachev A.A. [1]
[1] *Senior scientific researcher department of urbanization and nomadism*
Institute of archaeology after A.Kh. Margulan MES RK, Almaty, Kazakhstan

NEW MATERIALS ABOUT BURIAL MOUND OF BRONZE AGE KOZHABALA-I IN KHANTAU MOUNTAINS

Abstract

New materials of burial mound of Bronze Age Kozhabala-1, located in Kozhabala gorge in south part of Khantau mountains are introduced into scientific circulation. According to materials of researches there are 150 burial mounds and stone fencings of Bronze Age and 10 the Early Iron age burial mounds. As result of excavations of 2018 field season 4 constructions of Bronze epoch, where there were fixed 15 graves in stone boxes and cyst. 20 burial places were made according to the cremation rite and corpse-laying in a crouched form on the left side with the head to the West. Received data obtained allow us to distinguish two stages in the functioning of the burial ground – the XIX-XVI centuries BC and XV– turn of XIV/XIII centuries BC. Analysis and systematization let link them with the development of Alakul and Fedorovo cultural traditions of cultural traditions of the Andronovo cultural and historical community in Central Kazakhstan and Jetysu.

Keywords: Jetysu, Central Kazakhstan, Khantau mountains, gorge Kozhabala, Bronze Age, burial, burial constructions, burial rite, ceramics, metal decoration.

Горный массив Хантау является северо-западной оконечностью Шуилийских гор и располагается на границе степной и полупустынной зоны Юго-Западного Прибалхашья с предгорной полосой Северного Притяньшанья. Его природно-географические условия предопределили стать узловой точкой своеобразного транспортного «коридора», где маршруты древних миграций населения Центрального Казахстана и Семиречья (Жетысу) сходились и расходились в различных направлениях. Культурно-исторический феномен Хантауского транзитного коридора определяется его положением на границе двух глобальных культурно-исторических и природных зон: скотоводческая зона центрально-казахстанских степей и зона земледельческих культур Средней Азии.

Изучение наиболее характерных археологических комплексов эпохи палеометалла в регионе стало одним из основных направлений исследований по настоящему проекту. В процессе работ выявлено, что наиболее обжитым микрорайоном гор Хантау были урочище Кожабала и группа ущелий, расположенные близ их высшей точки массива Сункар (1052 м над у.м.). Именно здесь обнаружена серия древних поселений (5) со слоями от эпохи палеометалла до средневековья и три погребальных комплекса бронзового века. Наиболее крупный из них могильник Кожабала-I расположен в центральной части одноименного урочища (рис. 1: 1, 2). Памятник был обнаружен в 1989 году экспедицией Жамбылского областного историко-краеведческого музея (рук. К.Б. Байбосынов и Р.Б. Исмагилов). Тогда же были проведены первые исследования погребальных конструкций бронзового века, которые были отнесены к позднему федоровскому этапу андроновского периода [1, с. 27-31].

В 2009, 2017 и 2018 гг. различными экспедициями Института археологии им. А.Х. Маргулана исследования гор Хантау и погребального комплекса в данном урочище были продолжены. Дана детальная природно-географическая характеристика региона, выявлены древние горнорудные выработки цветных металлов и зафиксирована новая серия древних поселений с петроглифами бронзового века в ближайших от урочища ущельях Багыл, Таракбай и Бекетаймак. В рамках проекта на памятнике произведена детальная топографическая съемка квадрокоптером F-4, что позволило зафиксировать свыше 150 погребальных конструкций эпохи бронзы и 10 курганов раннего железного века (рис.1: 3). Могильник Кожабала-I устроен на гребне увала – водораздела между руслами двух ручьев. Местность достаточно пустынная и используется до сих пор как пастбище. Близ его территории имеются выходы плитняка, который применялся при строительстве погребальных конструкций. Структурная организация могильника такова, что погребальные сооружения эпохи бронзы представляют собой три группы.

Первые, крупные курганы, диаметром 12-18 м и высотой до 1, 5 м, с могильными сооружениями (от 1 до 3) по центру в виде каменных ящиков, устроены в северо-западной и западной части некрополя. Вторая группа – приземистые курганы-ограды, диаметром 3-5 м и высотой до 0,5 м, с кольцевой обкладкой по периметру и обычно с одиночным либо парным захоронением в каменном ящике или ящике-цисте. Эти конструкции расположены по всей территории памятника компактными скоплениями. По краям насыпей некоторых курганов-оград в южной части могильника фиксируются от одного до пяти каменных ящиков небольших размеров. К данной группе относится основная часть захоронений на памятнике, в том числе все ранее исследованные погребальные комплексы. Третью часть представляют 4 или 5 цепочек каменных оград (от 3 до 6) разных форм – овальной, прямоугольной и квадратной. К отдельным оградам цепочки примыкают конструкции небольших оград с каменными могилами – детские подзахоронения. Они отмечены только в центральной части могильника.

Археологические исследования на могильнике Кожабала-I охватили 4 конструкции эпохи бронзы, причем две из них составили цепочки каменных оград. Еще два кургана-ограды были раскопаны в

аварийном порядке, так как за последнее десятилетие на могильнике было произведено свыше 10 грабительских раскопов этих объектов. В результате было исследовано 15 погребальных конструкций – могил, внутри которых зафиксировано около 20 захоронений.

Объект 1 в центральной части могильника прослеживался на поверхности комплексом оград эпохи бронзы с серией каменных пристроек (рис. 2: 1). Раскоп размерами 15х10 м с ориентировкой по оси запад-восток продольной стороной охватил шесть каменных оград, внутри каждой из которых обнаружено от 1 до 3 захоронений в каменных ящиках.

Ограда 15 зафиксирована в восточной части раскопа и представляет собой конструкцию подовальной формы из крупных каменных плит, вкопанных на ребро. Ограда, размерами 5,75х4,9 м, ориентирована по оси север – юг. Погребальная камера в виде прямоугольного каменного ящика, размерами 2,2х1 м, сооружена из 4 каменных плит, вкопанных на ребро и ориентирована по оси запад – восток. Сверху была перекрыта двумя каменными плитами поперек могилы. По периметру плит обнаружены отдельные камни мелких и средних размеров внешней обкладки могилы. В ее юго-восточном углу обнаружен «грабительский» лаз, где найден крупный фрагмент орнаментированного керамического горшка.

В заполнении на разных глубинах встречены фрагменты керамической посуды горшковидной формы и костных останков одного погребенного и кремированных – второго, угольки, пастовая бусина. На дне могилы (длина 1,9 м; ширина 0,7-0,8 м; глубина 0,95 м) у южной стенки в центральной части обнаружены кремированные останки и отдельные кости погребенного в скорченном виде на левом боку головой на запад.

С северной стороны к ограде были пристроены две погребальные конструкции (ограды 16 и 17), судя по параметрам, с детскими захоронениями. Они представляли собой ограды полукруглой и квадратной форм, размерами 3,2х1,6 м и 1,7х1,7 м. Могилы в виде каменных ящиков, размерами 1,2(1) х 0,7 м, ориентированы по оси запад-юг-запад – восток-северо-восток и располагались в центре пристроек. Плиты перекрытия на них смещены или отсутствовали. Глубина захоронений составляла около 50 см. На дне одной могилы найдены разрозненные кости погребенного, в другой – у западной стенки стоял керамический сосуд, кости скелета не обнаружены.

Центральную часть конструкции занимала ограда 18. В ходе развития погребального комплекса она была пристроена к ограде 15 с западной стороны. Стенки ограды квадратной формы, размерами 5х5 м, сложены из каменных плит, вкопанных на ребро и зафиксированы в слегка наклоненном вовнутрь положении. Северо-западный угол и северная стенка ограды выстроены из камней средних размеров, уложенных горизонтально.

Погребальная камера в виде прямоугольного каменного ящика, размерами 1,8х0,9 м, расположена в центре ограды и ориентирована по оси запад – восток. Южная плита оказалась выброшенной из могилы, плиты перекрытия найдены разбитыми внутри нее. Между ними встречались фрагменты керамики. Параметры могилы**:** 170х85х65 см. В восточной части на дне зафиксирована нитка бронзовых бус (47 штук). В северо-западном углу был установлен керамический сосуд.

Ограда 19 прямоугольной формы, размерами 4х3 м, была пристроена с западной стороны ограды 18 и представляла собой сооружение из вертикально вкопанных каменных плит. По периметру ближе к северо-восточной части зафиксированы крупные плиты перекрытия могильной ямы. Конструкция представляет собой тройной смежный каменный ящик, ориентированный по оси запад – восток, размерами 1,8х1,5 м, по оси север – юг. Могилы прямоугольной формы, размерами 1,5х0,55 м, 1,4х0,65 м, 1,4х0,65 м, ориентированы по оси запад – восток.

В погребении 1 заполнение могильной ямы содержало фрагменты камней, многочисленных костных останков и две пастовые бусины. Фрагменты керамики зафиксированы в верхних слоях могильной ямы. На дне могилы (130х42х52 см) зафиксированы тазовые и длинные кости ног погребенного в положении характерном для захоронений в скорченном виде на левом боку, головой на запад. В юго-западном углу установлен керамический сосуд.

В погребении 2 в заполнении могильной ямы повсеместно встречались фрагменты костей скелета, бронзовые бусы, угольки, фрагменты керамики. У восточной стенки на разной глубине фиксировались бронзовые фигурные пластины и пастовые бусы от накосных украшений. Костные останки погребенного найдены на дне могилы (133х58х55 см) в кремированном состоянии. Следы керамического сосуда отмечены в юго-западном углу.

В погребении 3 в заполнении обнаружены кремированные кости погребенного, фрагменты керамики, бронзовые бусы биконической формы, пастовые бусины и бронзовые бляшки. Параметры могилы:

137х54х60 см. Судя по общей ситуации трех спаренных погребений, часть материала (угольки и фрагменты керамики и костей) могла быть перемешана и зафиксирована не в тех могилах, куда помещалась при захоронении.

Ограда 20 квадратно-округлой формы (3,2х3,2 м) пристроена к северу от ограды 19 и сложена из каменных плит небольших размеров, вкопанных на ребро. Погребальная камера – каменный ящик – без плит перекрытия зафиксирована в центре ограды. Западная и восточная стенки возвышаются над южной и северной на 10-20 см. Размеры каменного ящика 115х42х 50 см. На дне могилы у западной стенки найден керамический сосуд, накрытый каменной крышкой. Останки костяка погребенного не обнаружены. Контрольный прокоп до нижнего края каменных плит показал, что боковые стенки были заглублены на 5-8 см, а торцевые – 12-15 см.

В 5 м к западу от первой цепочки оград был разбит раскоп (15х10 м с прирезкой 6х2 м), охвативший видимые конструкции большой ограды 21 прямоугольной формы, ориентированной по оси юго-запад – северо-восток (рис. 2: 2). Она представляла собой сложносоставную конструкцию, общими размерами 11х6,3 м, разделенную на три секции подпрямоугольной формы (6-6,3х3,6 м). Стенки ограды сложены из каменных плит крупных размеров. Вдоль северо-западной и юго-восточной стенок под них укладывались плашмя относительно крупные плиты для укрепления стенок. Внутри каждой секции фиксируется по одной погребальной конструкции типа каменный ящик. К погребению в центральной части пристроены еще две могилы небольших размеров. Погребальные камеры имеют признаки «ограбления».

Погребение 1 расположено в юго-западной части конструкции и представляло собой прямоугольный каменный ящик, размерами 2,3х0,9 м, ориентированный по оси юго-запад –северо-восток. Сверху ящик накрывался тремя каменными плитами перекрытия, а по периметру обкладывался мелкими камнями. При зачистке погребальной камеры от начала заполнения и до дна встречались многочисленные фрагменты скелета человека и камней. В заполнении также зафиксированы бронзовые и пастовые бусины, бронзовые нашивные бляшки и фрагменты керамики. На уровне 50 см в северо-западном углу обнаружены крупные фрагменты сломанного и сложенного керамического сосуда. Параметры могилы по дну 175х60х80см.

Погребение 2 центральной секции – прямоугольный каменный ящик, размерами 2,2х1,05 м, сложен из четырех крупных массивных каменных плит, вкопанных на ребро. Погребальная конструкция ориентирована по оси юго-запад – северо-восток. Сверху была перекрыта поперек тремя массивными плитами перекрытия, центральная из которых была обломана. С глубины 45-50 см преимущественно у продольной южной стенки и центральной части могилы встречались останки кремированных костей скелета человека. Параметры погребения по дну: 205х95х80 см. Вещевой и иной материал отсутствовали.

Погребение 3 расположено в 1 м к северо-западу от погребения 2 и представляло собой каменный ящик прямоугольной формы, размерами 65х45 см, ориентированный по оси юго-запад – северо-восток. Сверху могила была перекрыта двумя крупными плитами, по периметру которых установлены крупные камни, а с северо-западной стороны – три каменные плитки были вкопаны на ребро. При зачистке погребальной камеры у северо-восточной стенки найден фрагмент ножки мелкого рогатого скота с астрагалом. На дне могилы (52х35х32 см) обнаружен скелет ребенка в возрасте 1,5-2 года в скорченном виде на левом боку, головой на юго-запад. Перед лицом его в северо-западном углу найден керамический сосуд под каменной крышкой.

Погребение 4 примыкало с северо-запада к могиле 3 и представляло собой каменный ящик прямоугольной формы, размерами 53х40 см. Погребальная камера обложена по периметру крупными камнями и перекрыта каменной плитой. На дне могилы (43х22х32 см) в северо-западном углу обнаружен небольшой керамический сосуд. Кости скелета не сохранились.

Погребение 5 ограды 21 зафиксировано в северо-восточной секции, размерами 6х3,6 м. Конструктивно прослеживается, что секция была пристроена к остальным несколько позднее. Погребальная конструкция в отличие от остальных могил была ориентирована по оси запад – восток. Плиты перекрытия изготовлены не из близлежащего плитняка, а из гранита мелкозернистой структуры, который, вероятно, было необходимо доставить сюда на достаточно значительное расстояние. Плоскость и тонкость плит говорит об их преднамеренной обработке перед применением в погребальной конструкции.

Могила в ограде 21 представляла собой прямоугольный каменный ящик, размерами 2,2х1 м. Заполнение могильной ямы содержало достаточно однородный состав **супесчаного** суглинка до глубины 50 см. Ниже этого уровня в заполнении могилы стали встречаться отдельные фрагменты костей скелета, бронзовые и пастовые бусы и нашивные бляшки. На дне могилы (184х72х80 см) найдены разрозненные кости скелета, погребенного в скорченном виде на левом боку головой на запад.

При составлении топографического плана могильника обнаружено, что среди погребальных конструкций в центральной и северо-западной части имеется более 10 недавно вскрытых погребальных камер. Характер раскопов позволяет считать эти раскопы грабительскими. В ходе исследований было решено дочистить полностью две из таких погребальных конструкций.

Ограда 22 расположена в центральной части могильника в 12 м к северо-западу от ограды 21. В отличие от других ограбленных могил погребение в ограде 22 было вскрыто почти полностью по всему периметру. В отвале близ могилы были обнаружены фрагменты костей скелета, отдельные зубы нижней челюсти и бронзовые бусы.

Ограда представляла округлую каменную конструкцию диаметром 4,8 м, составленную из крупных плит, вкопанных на ребро (рис. 3: 1). Большинство плит ограды зафиксированы поваленными внутрь. В ее центре был сооружен прямоугольный каменный ящик, размерами 2,25х1 м, ориентированный по оси запад – восток. В заполнении могильной ямы у дна встречались фрагменты костей скелета, бронзовые бусы, нашивные бляшки, фрагмент браслета со спиралевидным окончанием и две каменные крышки, которыми накрывалась посуда. На дне могилы (2х1,05х1,85х0,9 м) на глубине 95 см отмечены фрагменты косных останков погребенного.

Ограда 23 расположена в северной части могильника. Конструкция округлой формы, диаметром ~6 м, сложена из крупных и средних каменных плит, вкопанных вертикально, либо массивных камней, уложенных на уровень древней поверхности (рис. 3: 2). Погребение в ограде 23 представляло собой каменный ящик, размерами 2,1х1 м, ориентированный по оси запад – восток и сложенный из 4 массивных плит, вкопанных на ребро. Заполнение могильной ямы - смешанный грунт суглинка с крупными и мелкими фрагментами плит перекрытия, найдены отдельные кости скелета, фрагменты бронзовых бусин и отдельных металлических пластин. Костные останки и вещевой материал на дне могилы (1,8х0,95х0,51 м) отсутствовали.

Погребальные конструкции могильника Кожабала-I находят свои аналогии как в материалах Жетысу, так и Центрального Казахстана. Наиболее близки конструкциям цепочек оград погребальные сооружения известных комплексов в системе Шуилийских гор из урочищ Ой-Джайляу и Тамгалы [2, с. 3-28]. По характеру надмогильных сооружений они также схожи с материалами могильников Айшрак, Былкылдык I, Шет I из Центрального Казахстана [3, с. 95, 107, 117; 4, с. 86-89]. Все указанные памятники со сложными конструкциями каменных оград относятся специалистами к алакульской культурной традиции. Однако в материалах могильника Кожабала-I регулярно встречается традиция захоронения трупа и кремированных останков в одной могиле. На территории Жетысу она более известна в памятниках федоровско-нуринской культурной традиции андроновской общности [5, рис.13]. Подобные традиции известны в памятниках эпохи бронзы в памятниках степной зоны Центральной Азии [6, с. 109].

Устройство курганов-оград с округлой кольцевой выкладкой известны в материалах Жетысу среди могильников урочищ Ой-Джайляу (Ой-Джайляу-VII и IX) и Тамгалы (Тамгалы-I и IV) в Шуилийских горах, в андроновских погребальных комплексах северных склонов Илейского Алатау (Кызылбулак-I) и долины реки Коксу (Куйган-II и Талапты-II). Данные памятники содержат материалы преимущественно федоровской культурной традиции региона [2, с. 6, рис. 3: 6; 7, с. 11,13,15,29,30; 9, с. 88, рис.3; 8, с.15-17]. Аналогии надмогильным конструкциям подобных курганов-оград имеются в погребальных комплексах федоровско-нуринского этапа эпохи бронзы Центрального Казахстана – Карасай, Ботакара, Былкылдык II, Айшрак, Койшокы II [3, с. 90, 98, 117; 4, с. 78, 82].

Вещевой материал могильника Кожабала-I, несмотря на фрагментарность, достаточно разнообразен. В материалах древних захоронений отмечены пастовые и бронзовые бусы, нашивные бляшки различных форм, фрагменты бронзовых браслетов, накосниц и керамика. Пастовые бусы (25) встречаются в каждой погребальной конструкции, изготовлены из глины и состоят из двух–шести секций, ребристого типа овальной формы. Размеры бусин 0,5-1,3 см в длину и 0,3 см по диаметру внутреннего сечения (рис. 4: 1). Бронзовые бусы (121) округлой или битреугольный формы изготовлены из проволоки, толщиной 3мм. Диаметр бусин до 1 см, размеры внутренней овальной окружности 0,4-0,5х0,3 см (рис. 4: 2-6).

Бронзовые нашивные бляшки (14) отмечены во всех крупных погребальных конструкциях (рис. 4: 7-20). Они изготовлены из узкого бронзового листа прямоугольного в сечении, толщиной 0,1см и имеют разнообразные формы – округлые (1), прямоугольные (2), овальные, украшенные точечным орнаментом (2), стреловидные (2) и фигурные (7). Длина бляшек от 2,5 см до 3,8 см, ширина 1-1,8 см. В верхней части, как правило, бляшки имеют отверстие, диаметром 2–3мм, для пришивания к материи. Большинство из них были деталям шейных, нагрудных, накосных украшений и обуви [9, с. 125-126; 10, рис. 48, 49]. Среди

украшений были обнаружены в разграбленном погребении ограды 22 фрагменты бронзового браслета со спиралевидными окончаниями (рис. 4: 21). Подобные браслеты являются ярким атрибутом племен андроновской культурно-исторической общности [9, с. 68-69]. Высокие спиралевидные окончания по мнению специалистов более характерны для федоровской культурной традиции [10, с. 152, рис.148].

Керамическая посуда в новых материалах могильника представлена 12 целыми или восстановляемыми графически сосудами и фрагментами отдельных частей еще 3 сосудов (рис. 5, 6). Вся посуда лепная, широкогорлая, плоскодонная изготовлена из глины хорошей отмучки с примесью мелкого речного песка и органическими добавками. Обжиг неравномерный, костровой. Тесто на изломе, как правило темно-серого или грязно-кирпичного цвета. Среди керамики встречаются широко распространенные сосуды баночных форм (рис. 5: 1-3). Горшковидные сосуды демонстрируют разнообразие форм профилировки, найдены как остроребeрные, так и горшки с уступчиком по плечику (рис. 5: 4-7). Подобная посуда ближе к алакульско-атасуской группе керамики. На регулярной основе обнаруживается посуда с плавно профилированным плечиком чаще известная в федоровских погребальных комплексах (рис. 4: 8, 9). Среди них выделяются фрагменты одного орнаментированного сосуда из погребения в ограде 15 (рис. 6).

Орнамент на сохранившихся фрагментах сосуда построен в три яруса, которые отделены друг от друга желобчатой линией. Полоса орнамента верхнего регистра составлена из прямоугольных треугольников, выполненных штампом. Полоса орнамента среднего регистра приходится на шейку сосуда и состоит из двух рядов треугольников, обращенных вершинами друг другу и отстоящих друг от друга таким образом, что между ними возникает зигзагообразная дорожка. Третья полоса декора нижнего регистра расположена на плечике сосуда и представлена трехлинейными дорожкой и меандровой полосой, выполненных точечным штампом. Подобная орнаментальная традиция характерна для алакульских комплексов как Жетысу [8, с. 5-15], так и Центрального Казахстана [3, с. 115].

Анализы почвы, обнаруженной в керамической посуде (11 образцов), в лаборатории ИГН им. К.И. Сатпаева (д.г.н. С.А. Нигматова) показали отсутствие в ней растительной пищи. Их палинологическое изучение позволило предположить, что в горшках из могильника Кожабала-I, возможно, находились жидкость (вода, молоко или бульон). Подобная деталь погребальной обрядности, на наш взгляд, характеризует хозяйственную специализацию древнего населения данного микрорайона как скотоводов.

В прежних публикациях могильник Кожабала-I датировался позднефедоровским этапом, а хронологический период функционирования памятников этого круга относился к рубежу XIII-XII вв. до н.э. [2, с. 27-31]. Однако новая периодизация погребальных комплексов федоровской культурной традиции, полученная на основе радиоуглеродных анализов захоронений горной зоны Заилийского Алатау, удревняет хронологические рамки эпохи на территории южных регионов Казахстана в пределах XIX – рубежа XIV-XIII вв. до н.э. [5, с. 112-113, таблицы 1; 2]. Полученные данные радиоуглеродного анализа из отдельных погребений цепочек каменных конструкций могильника позволяют уточнить время существования некоторых погребальных традиций.

Код	Конвенцио-нальный возраст	±	F14C	±	Календарный возраст (до н.э. – н.э.) (калиброванный)	Памятник и адрес	Материал
JKaz-04	3657	30	0.6343	0.0023	2136-1946 cal BC (95.4%)	Могильник Кожабала-1. Ограда 19. Погр. 1. Фр. длинных костей скелета.	Кость
JKaz-07	3577	30	0.6407	0.0024	2026-1877 cal BC (91.9%)	Могильник Кожабала-1. Ограда 21. Погр. 5. Фр. длинных костей скелета	Кость
					1841-1824 cal BC (2.3%)		
					1794-1783 cal BC (1.2%)		
					1812-1803 (1.4%) cal BC		
					1777-1663 (86.6%) cal BC		

Таблица 1 – Результаты радиоуглеродного анализа из могильника Кожабала-I.

Эти данные удревняют материалы предполагаемого начала функционирования могильника Кожабала-I до рубежа XX-XIX вв. до н.э., что подтверждается датировкой поселений и могильников северных склонов Илейского Алатау [5, табл. 1, 2].

Таким образом, основываясь на результатах археологических исследований региона, развитие могильника Кожабала-I мы можем связывать с процессом интенсивных контактов групп племен Жетысу и Центрального Казахстана, усвоивших как алакульские, так и федоровские традиции андроновской культурно-исторической общности. Полученные материалы позволяют выделить два этапа в функционировании памятника – XIX-XVI вв. до н.э. и XIV-XIII вв. до н.э. На первом этапе его существования в начале II тыс. до н.э. древние жители микрорайона устраивали погребальные конструкции в виде семейно-родовых цепочек каменных оград, представляющих смешанные алакульско-федоровские культурные традиции андроновской общности. Причем доминирующими представляются алакульско-атасуские комплексы погребальной обрядности и вещевого материала, более известных у центрально-казахстанских племен. К середине этого же тысячелетия они сменяются на превалирование федоровско-нуринских традиций погребальных комплексов, характерных для населения бронзового века северных склонов Илейского Алатау.

Список использованной литературы:

1. *Ковтун И.В. Андроновский могильник Кожа-Бала // Археология, этнография и музейное дело. Кемерово: Никалс, 1999. – С. 27–31.*
2. *Горячев А.А. О погребальных традициях племен эпохи бронзы Шуилийских гор // Известия НАН РК. Серия обществ. и гум. наук. 2013. № 3. – С. 3–28.*
3. *Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. –436 с.*
4. *Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 250 с.*
5. *Гасс А., Горячев А.А. К вопросу о типологии и хронологии могильников эпохи бронзы в высокогорной зоне Заилийского Алатау // Вестник НГУ. Серия история, филология. 2016. Т. 15, № 5. – С. 85-123.*
6. *Молодин В.И. Бараба в эпоху бронзы. – Новосибирск: Наука, 1985. –200 с.*
7. *Рогожинский А.Е. Могильники эпохи бронзы урочища Тамгалы // История и археология Семиречья. Алматы: Фонд «XXI век», 1999. – С.7–43*
8. *Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы периодизации и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья // РА. 1993. № 1. – С. 5–19.*
9. *Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). – Ташкент: Изд-во «ФАН», 1991. – 200 с.*
10. *Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Караганда-Лисаковск: [б.и.], 2010. – 176 с.*

ПОДПИСИ К ИЛЛЮСТРАЦИЯМ

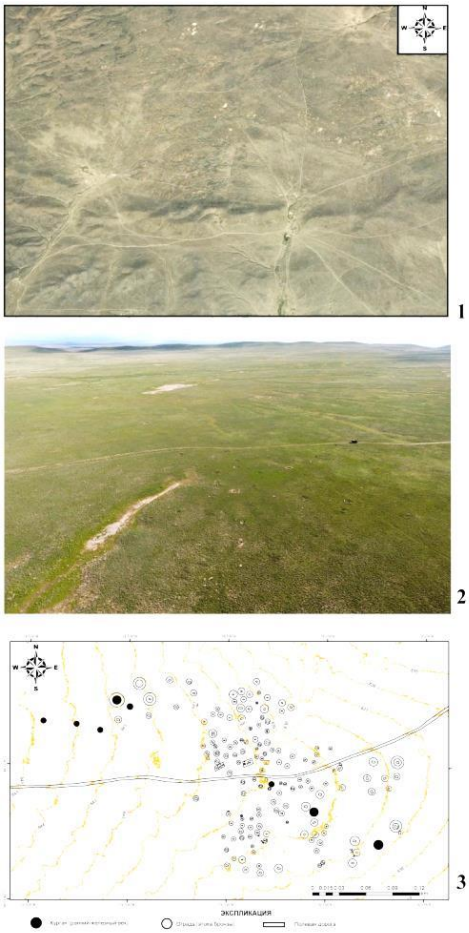

Рис. 1. Археологические памятники урочища Кожабала: 1 – урочище Кожабала на космоснимке; 2 – могильник Кожабала-I на аэрофото; 3 – топографический план могильника Кожабала-I.

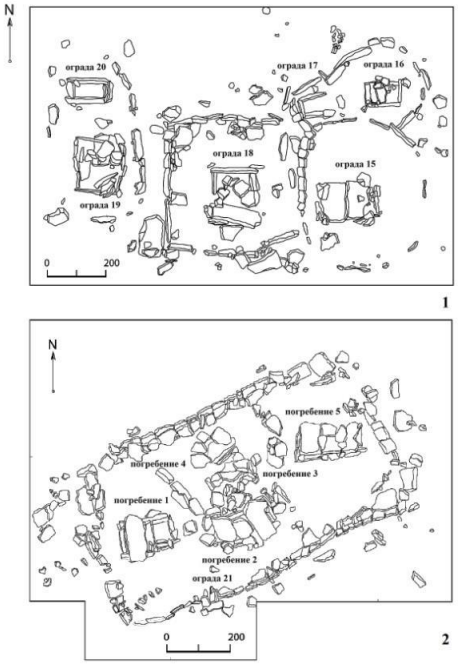

Рис. 2. Цепочки каменных оград эпохи бронзы могильника Кожабала-I: 1 – план раскопа оград 15-20; 2 – план раскопа ограды 21.

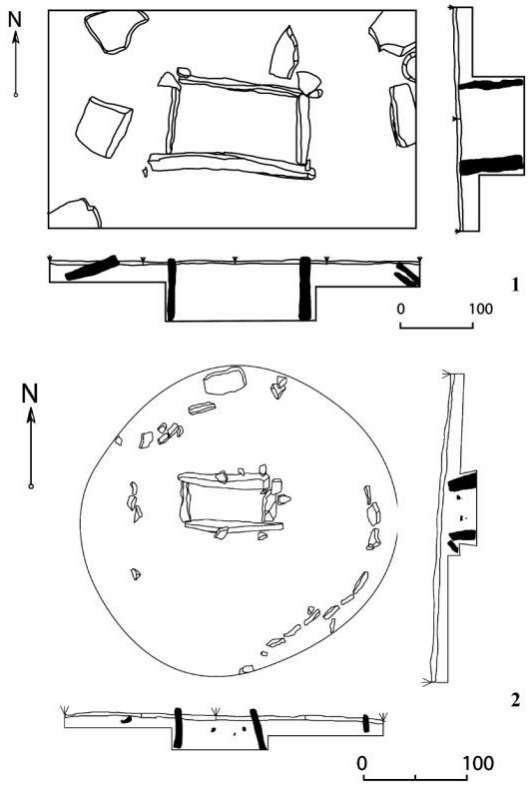

Рис. 3. Планы раскопов курганов-оград эпохи бронзы могильника Кожабала-I:
1 – курган 22; 2 – курган 23.

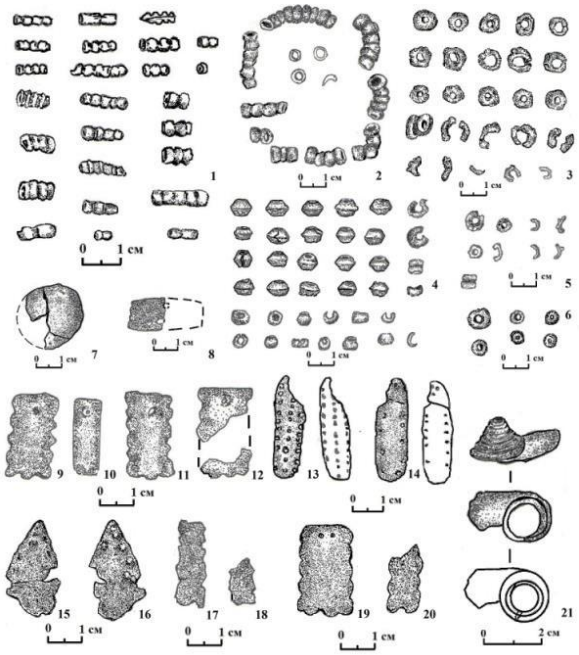

Рис. 4. Бронзовые изделия и пастовые бусины из погребений эпохи бронзы могильника Кожабала-I:
1 – пастовые бусины; 2-6 – бронзовые бусы; 7-20 – нашивные бляшки;
21 – фрагменты бронзового браслета.

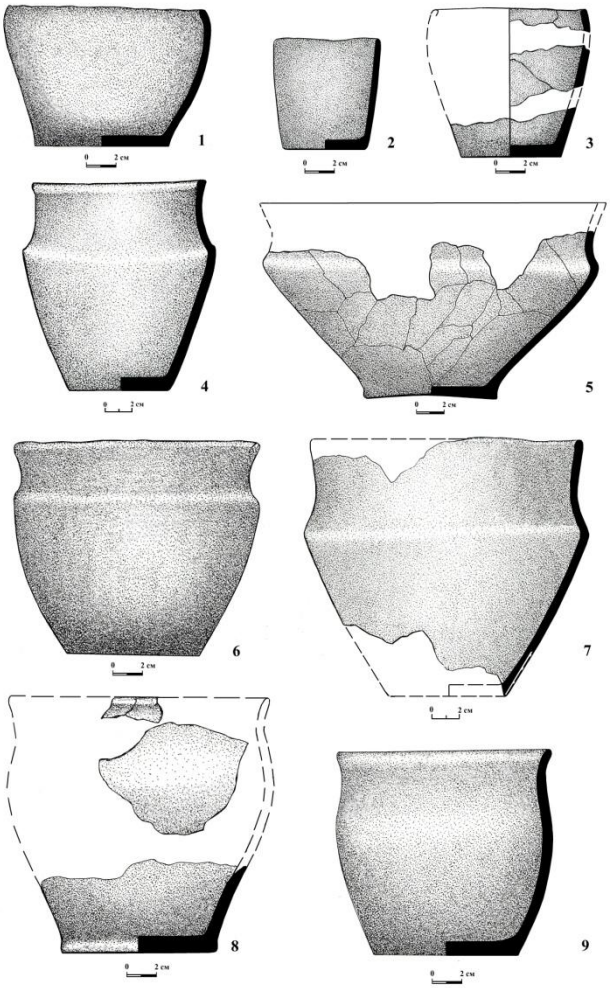

Рис. 5. Керамическая посуда эпохи бронзы из могильника Кожабала-I.

Рис. 6. Фрагмент орнаментированного керамического сосуда эпохи бронзы из погребения в ограде 15 могильника Кожабала-I.

УДК 378
МРНТИ 03.20

Б.Қ. Исабек[1], Е.С. Шаланов [2]

[1]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, профессор м.а.
Шымкент қ., E-mail: barsha73@mail.
[2] Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, 2 курс докторанты,
Шымкент қ., E-mail:sake.82@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың 30-50 жылдары Қазақстанға қоныс аударту үрдісі ұйымдасқан және күштеу-мәжбүрлеу түрінде басталды. Халықтарды жазықсыз жер аудару мәселелері кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында ғана тарихтағы «ақтаңдақтар» мәселелері зерттеле бастады. Сондай мәселелер қатарында жазықсыз күштеп жер аударылған халықтар мен олардың тағдыры болды. Күштеп қоныс аударылған, бүгінде екінші отанында тұрақтап қалған басқа ұлт өкілдерінің өткен тарихының көлеңкелі тұстарының беттері ашылды. 1930 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан аумағына жоспарлы түрде күштеп көшіру жұмыстары жүргізілді. Ұлы Отан соғысы жылдарында тұрғындарды күштеп көшіру Сталиндік қуғын-сүргіннің құрамдас бір бөлігіне айналды. Мақалада Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы және соғыс уақытындағы тұтастай халықтарды күштеп қоныс аудару және депортацияланған халықтар сенімсіз сатқын этностар қатарына жатқызылғаны қарастырылады. Бұндай саясаттың құрбандары болған халықтар: кәріс, неміс, поляк, армян, әзірбайжан, грек, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, балқар, қырым татарлары, түріктер т.б. болды.

Түйін сөздер: депортация, жазықсыз жер аудару, саясат, халықтар,тарих.

Исабек Б.К.[1] , Шаланов Е.С.[2]
[1]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, и.о. профессора
г. Шымкент, E-mail: barsha73@mail.
[2] Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент, докторант 2 курса, E-mail:sake.82@mail.ru

ИСТОРИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ НА ТЕРРИТОРИЮ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В 30-50-е годы XX века процесс выселения народов в Казахстан начался в принудительном и организованном порядке. Вопросы принудительного переселения народов в советский период держались в тайне. Только в конце 80-х годов XX века начали изучать проблемы «белых пятен» в истории. В числе таких проблем были принудительное переселение народов и их судьбы. Были раскрыты страницы теневой истории прошлого представителей других национальностей, которые были насильственно переселены в Казахстан. С середины 1930-х годов были проведены планомерные работы по принудительному переселению на территорию Казахстана. В годы Великой Отечественной войны насильственная эвакуация населения стала составной частью сталинских репрессий. В статье рассматривается, что депортация народов в целом, в преддверии Великой Отечественной войны и в военное время, отнесены к числу значительного изменения количества этносов. Жертвами такой политики стали народы: корейские, немецкие, польские, армянские, азербайджанские, греческие, калмыкские, карачайские, ингушские, чеченские, балкарские, крымские татары, турки и др.

Ключевые слова: депортация, насильно переселённых народахневинное переселение, политика, народы, история.

Issabek B.K.[1] , Shalanov Y.S.[2]
[1] South Kazakhstan state pedagogical university, associate professor, Shymkent c.
E-mail: barsha73@mail.
[2] 2nd year Doktoral, South Kazakhstan state pedagogical university, Shymkent c.
E-mail:sake.82@mail.ru

HISTORY OF DEPORTED PEOPLES TO THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the 30-50 years of the 20th century, the process of eviction in Kazakhstan began in a forced and organized form. Questions of population transfer in the Soviet union were kept confidential. Only in the late 1980s of the 20th century started investigation the problems of "White Spots" in history. Among such problems were the forcibly deported people and their fate. The pages of the shadow history of the past of representatives of other nationalities who were forcibly resettled were revealed, that today they live in a second homeland. Since the middle of 1930s, systematic work has been carried out to forcibly relocate to the territory of Kazakhstan. During the Great Patriotic War, forced evacuation of the population became an integral part of Stalin's repressions. The article considers that the forced relocation of people in general in the run-up to the Great Patriotic War and in wartime, and the deportation of deported people are classified as unreliable changed ethnic groups. The victims of such policy were the people: Korean, German, Polish, Armenian, Azerbaijani, Greek, Kalmyk, Karachai, Ingush, Chechen, Balkar, Crimean Tatars, Turks, etc.

Keywords: deportation, relocation, politics, people, history.

Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы және соғыс уақытындағы тұтастай халықтарды күштеп қоныс аударуды зерттеу бүгінігі күндегі тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бір болып табылады. Халықтарды жазықсыз жер аудару мәселелері кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. Өйткені олардың қоныс аудару себебін айтатын болсақ, социалистік қоғамның жүргізген саясатының бет пердесі ашылар еді, сондықтан бұл тақырып та жабық тақырыптың бірі саналды. Жылдар бойы арнайы мамандар мен зерттеушілер үшін, күштеп көшірілген халықтар туралы мұрағат құжаттарын қолдануға рұқсат берілмегендіктен, бұл тақырып туралы толықтай мағлұмат берілмеді. Тек XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында ғана тарихтағы «ақтаңдақтар» мәселесі қайта қаралып, зерттеле бастады. Сондай мәселелер қатарындағы жазықсыз күштеп жер аударылған халықтар мен олардың тағдыры туралы зерттеу жүргізу ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан қолға алынды. Күштеп қоныс аударылған, бүгінде екінші отанында тұрақтап қалған басқа ұлт өкілдерінің өткен тарихының көлеңкелі тұстарының беттері ашылды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан 130-дан астам этнос өкілдерінің басым көпшілігі – Кеңес дәуірінде депортацияланғандар. Депортация латынның «deportatio – шығару, қуғындау, көшіру» деген мағынасын білдіреді. Депортация жиі басқа бір мемлекетке шығып кеткен шетел азаматтарына немесе азаматтығы жоқ этностарға қатысты қолданылады [1, 86 б.]. КСРО-дағы кейбір аз ұлттар өкілдерін жер аудару саясаты соғысқа дейін күшіне еңген. XX ғасырдың 20-30 жылдары осындай ретпен Қазақстанға КСРО-ның басқа өлкелерінен бұрынғы байлық иелері, кулактар, діндарлар, ақсүйектер патша өкіметі әкімшілік орындарында қызмет еткен шенеуниктер барлығы - 360 мыңдай адамдар жер аударылған [2,10 б.].

Қазақстан аумағы саяси жағынан алғанда кеңес жүйесіне қауіпті саналғандарды жер аударуға қолайлы болды. Сондықтан, Кеңес үкіметі шекара маңындағы және саяси қауіпті деп тапқан халықты ішке, яғни қазақ жеріне әкеліп орналастыра бастады. 1930 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан аумағына жоспарлы түрде күштеп көшіру жұмыстары жүргізілді. 1930-1950 жылы тұрғындарды күштеп көшіру Сталиндік қуғын-сүргіннің құрамдас бір бөлігіне айналды. КСРО-да ең көп орын алған жаппай қуғын-сүргіндік көшіқондардың төмендегідей түрлері қолданылды: – этностың белгілері бойынша депортация («жазаланған халық», «шекараларды тазалау», «сенімсіз халық»); – әлеуметтік-таптық белгілері бойынша депортация (1934 жылға дейінгі кулактарды жер аудару) кезінде келгендерді арнайы көшірілгендер (спецпереселенцы) десе; саяси мүдде негізіндегі 1934-1944 жылдары көшірілгендерді «еңбек қоныс-тарындағылар» деп атады. 1944 жылдан бастап «арнайы қоныс аударылғандар» деген атау қолданылды. [3,49 б.]

Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысына дейін және соғыс жылдарында депортацияланған халықтар қатарында: кәрістер, поляктар, түріктер, ирандықтар, күрдтер, әзірбайжандар, қарашайлар және тағы

басқа ұлт өкілдері болды. Депортацияланған халықтар сенімсіз сатқын этностар қатарына жатқызылып, туған жерлерінен жер аудартылды. Бұндай саясаттың алғашқы құрбандарының бірі кәріс халқы болды.

ХХ ғасырдың 30-шы жылдары кеңестік жүйе алғаш күш қолдану арқылы қоныс аудару саясатын кәріс халқына қолданды. Кәріс халқының республикаға қоныс аударған алғашқы өкілдері 1935-1936 жылдары алғашқы партизандар мен корей азаттық қозғалысының өкілдері болды [4, с.109].

КСРО Халық комисарлары кенесі және БК(б)П Орталық комитеті 1937 жылы 21 тамызда № 1428-326 шешімімен «Қиыр Шығыстағы шекара маңындағы корей тұрғындарын көшіру туралы» қаулы қабылданды. Қабылданған қаулының себебін, олар «Жапон шпионажының Қиыр Шығыс өлкесіне енуіне жол бермеуі мақсатында ...» деп түсіндірді [5, 382 б.]. Қабылданған қаулы негізінде КСРО аумағына Бурят Моңғол АССР, Хабаровск, Приморье өлкелерінен және Чита облысынан корейлер жаппай қоныс аударылды. Корейлерді Қиыр Шығыстан күштеп көшіру 1937 жылдың тамызында басталып, сол жылдың қазанында-ақ мерзімінен бұрын аяқталды. КСРО Ішкі істер халық комиссары Н.Ежов КСРО Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы В.Молотовқа: «Құрамында 36442 отбасы – 171781 адамы бар, оның ішінде Өзбек КСР-іне 16272 отбасы, яғни 76525 адам, Қазақ КСР-іне – 20170 отбасы, яғни 95256 адам тиеген 124 эшалонмен көшірілді…», - деп мәлдеме жасаған [6, с.128 б.]. Корейлер күштеп қоныс аударудың екі кезеңін бастарынан өткізді. Бірінші кезеңі 1937 жылдың күзінен – 1938 жылдың көктеміне дейін. Бұл кезеңде Қиыр шығыстан көшіріп келген корей халқын жер төлелерде, қоймаларда, ат қоралар мен шошқа бағатын жерлерге, бұзылған мешіттер мен ескі түрме ғимараттарына қоныстандырды [7, с.51].

КСРО НКВД-ның жасаған жоспары негізінде алғашында алты мың адамды Қазақстанға қоныстандыру, олардың жартысы Аралда, Балқашта балық аулаумен айналысу және қалған бөлігі Оңтүстік Қазақстанда күріш өсірумен айналысу болды. Казақстандағы корейлердің саны ай сайын өсті, 1938 жылы 1 ақпандағы олардың саны 20789 отбасы яғни 98454 адам болды [7, с.69]. Республикада аумағында олар: Алматы облысына – 1616 отбасы, 7851 адамнан құралған; Оңтүстік Қазақстан облысына – 43181 адамнан құралған 8867 отбасы; Ақтөбе облысына – 7666 адамнан тұратын 1744 отбасы; Солтүстік Қазақстан облысына – 9350 адамнан құралған 2299 отбасы; Қарағандыға – 14792 адамнан құралған 3073 отбасы; Қостанайға – 720 отбасы 3746 адамнан құралған; Батыс Қазақстанға – 9017 адамнан тұратын 1950 отбасы [8,83 б.]. 1938 жылы қоныс аударудың екінші кезеңі басталды. Осы уақыттан бастап корейлерді тұрақты тұратын жерлерге қоныстандырды. Олар бос жатқаан жерлерге, елді мекендерден алыс, артта қалған совхоздарға қоныстандырылды. Кесте [8, с.70].

№	Атауы	1939		1959		1970		1979		1989	
		Адам саны	% үлес	Адам саны	% үлес	Адам саны	% үлес	Адам саны		Адам саны	% үлес
1	Жамбыл облысы	4090	4,2	-	-	8 220	10,10	11,358	12,3	13,360	12,9
2	Оңтүстік Қазақстан облысы	6 041	6,3	-	-	9 862	12,1	11,071	12,0	11,430	11,1

1939 жылдары корейлердің көптеген конституциялық және азаматтық құқықтарына шектеулер жасалды. Тұрған жерлеріндегі төлқұжаттық шектеу милицияның қадағалауына ұласты. Корей жастары Кеңес әскерінде қызмет ету құқығынан айырылды.

Кеңес үкіметі Ұлы Отан соғысының алдында Түркия мен Иран шекаралары маңында тұратын аз ұлттарға сенімсіздігін күшейтті. Кеңестер билікке келгеннен кейін Әзірбайжан құрамында Күрдістан автономиялы республикасы 1923 жылы құрылады. Оларды 1936 жылы «сенімсіз халықтар» қатарына жатқызды. Сонымен қатар 1937 жылдың 5 шілдесінде БК(б)П Орталық комитетінің Саяси бюросының шешімімен Армения шекарасы жанында 500 шаруашылық 3-5 айдың ішінде көшірілуі тиіс болды. Осы шешіммен ешбір негізсіз 7,3 мың күрділер Армения, Әзірбайжан, Грузия, Түркіменстан аймақтарынан Орта Азия және Қазақстанның 14 облысы мен 110 ауданына орналастырылады [8,83 б.].

1937 жылдың күзінде Әзірбайжанның Нахичеван аймағындағы 18 елді мекендегі күрділер депортацияланады. Шекара маңында тұратын күрділермен қатар ирандық, ассириялықтар мен түріктер, армяндар ішкі аймақтарға көшіру барысы 1936-1938 жылдар аралығында жүргізілді. Барлығы 553 күрді отбасы – 3101 адам, армяндар мен түріктерден 5968 отбасы – 2788 адам, жалпы 1121 отбасы – 5889 адам контрреволюция элементтері ретінде саналды саналды [9, 159 б.]. 1938-1939 жылдары қоныс аударылған

ирандар негізінен Әзірбайжан КСР-ның Алибайрам, Астраханның – Базар, Ярдумлин, Акжебедин, Массалы, Кориягин, Зайгилан, Ленкоран аудандарынан болды [6, с.168.]. Оларды көшірудегі басты себеп шетелде туыстарының бар екендігі және олармен байланыс ұстауы болды

Тұтастай халықты жау деп депортациялау тоталитарлық жүйенің шектен тыс сорақылығы екені бәрімізге мәлім. Қазақстанда неміс ұлтының санының артуына 1930-шы жылдардың ортасында КСРО-ның батыс республикалардан немістердің де біртіндеп күштеп көшірілі бастауы да себеп болды. Б.Козинаның кітабында 1936 жылы республиканың еуропалық бөлігіндегі республикадан поляктарды қуғындау кезінде Украинадан Қазақстан аумағына 15 мың поляк және неміс шаруа қожалығы көшірілген [10, с.168.]. Поляктармен бірге шекаралық аймақта қоныстанған немістер де поляк ұлтымен қатар күштеп көшірілді. Бұған дейін қазақ жеріне немістер ерікті түрде келсе, ал ендігі жерде оларды күштеп қоныстандырды яғни депортациялады. Соғыс қарсаңына қарай Қазақстанда қоныс аударылған поляктар саны 102 мың болды. Бұл депортация саясатына он мыңдаған поляк ұлтшылдары ілінді. Олардың ішіне Германияның Польшаны жаулап алғаннан кейін бас сауғалаған босқындары да кірді. 1940 жылдың ақпан және 1941 жылдың маусым айлары аралығында Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан, Литвадан 380 мың поляк депортацияланып, олардың көпшілігі арнайы қоныстарға орналастырылды [11, с.206]. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін Кеңес Одағының басшылығы Польшаның аумағында КСРО саясатына қарсы үздіксіз қарсылық жүргізіледі деген оймен оны (потенциальды врагом) жау санады. Сонымен қатар шекаралық аумақта поляктардың орналасуы шпиондық база жасауға тиімді деп саналғандықтан бұл жерде тұрған поляктарды депортациялау мәселесі алдын ала анықталған еді [12, с. 272]. Қазақстанға поляктардың алғашқы көшірілуі 1939-1940 жылдары гитлерлік Германияның Польшаны жаулап алуы кезінде өтсе, екінші легі соғыс басталғаннан кейін қайта қолға алынды. 1940-1941 жылдары 200 мыңдай поляктарды Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған облыстарына депортациялап, орналастырады. 1941 жылы Өзбекстанға депортацияланған поляктарды еліміздің Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарына қайтадан жер аударады. 1942 жылдың 28 қаңтарында Жамбыл облысына – 22051 поляк әкелінген. Соғыс жылдары қыстың қақаған аязында поляктардың көбісі ауырып қайтыс болды. Балалар өлімі көбейді.

Немістерді күштеп қоныс аударудың жаппай етек алуы 1941 жылы фашистік Германияның КСРО-ға соғыс ашуы кеңестік немістердің өмірінде ауыр кезеңі басталды. КСРО аумағындағы неміс халқын бір жерден екінші жерге еріксіз күш қолдану арқылы қоныстандыру 30-шы жылдардың соңынан бастау алып 1941-1945 жылдары ауқымды түрде жүргізілді. Депортацияға ұшыраған немістердің ауқымды бөлігі қазақ жеріне көшірілуі республикада олардың санының күрт өсуіне алып келді. Кеңес Одағында 1939 жылы 1427232 неміс болды, оларды бір аймақтан келесі аймаққа көшіру оңай болмады. КСРО-ның батыстағы шекаралас аудандары мен оның іргелес жатқан облыстарда тұратын немістерді күштеп қоныстандыру туралы алғашқы құжат 1941 жылы 26 тамызда ХКК мен КОКП Орталық комитетінде қабылданғанды. Онда «Саратов, Сталинград, Повольжедегі неміс автономиялық республикасының немістерін көшіру туралы қаулы қабылдады [13, с.265]. Сондай-ақ 1941 жылы 26 тамызда Ленинград қаласының әскери кеңесінің шешімі бойынша «Ленинград қаласы мен оның маңайындағы таулы аймақтардағы немістер мен финдерді эвакуациялау туралы қаулы қабылданды [14, с.326]. Шешім мен онда қарастырылған нұсқаулықта Повольжедегі қоныстанған бүкіл неміс халқын Сібір мен Қазақстанға көшіру шешімі қабылданды. Қазақ КСР-не 100 мың адамды қоныстандыру жоспарланып, елдің солтүстігі Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Павлодар және шығысында орналасқан Семей, Шығыс Қазақстан облыстарына орналасатыны анықталды. Алайда мұрағат деректерінде депортацияланған немістерді Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы, Қарағанды облыстарына да орналастыру жұмыстары да жүрді. КСРО аумағындағы немістерге тағылған кінә ол бар болғаны неміс ұлтынан болды. Сондықтан олар фашистердің жақтаушылары болып саналды.

1941 жылы тамыз бен қараша айларында Повольже, Қырым АКСР, Украин КСР, Ленинград, Мәскеу және Ростов облысының маңындағы, Солтүстік Кавказ бен Тула облысында, Кабарда Балкар, Солтүстік Осетия, Краснодар өлкелерінен және одақтас Грузия, Әзірбайжан, Армения, Дағыстан және Шешен – Ингуш АКСР, Қалмақ АКСР де тұратын немістерді көшіру туралы қаулылар шығарылып, іс шаралар жүргізілді. Кеңес Одағында шоғырланып қоныстанған немістерді барлық аумақтарға мәжбүрлі түрде көшіру науқаны басталды.

1941 жылы қыркүйек – желтоқсан айларында КСРО да көшірілген немістердің жалпы саны 799459 адам болып ол КСРО аймағындағы немістердің 56%-дан астамы болды. Ғалым Қ.С. Алдажұмановтың мәліметі бойынша 1941 жылы Қазақстанға Повольжеден 420 мың немістер қоныстандырылды. 1945

жылдың аяғына қарай республикада 300600 немістер қалды. Бұл барлық қоныстанған немістер және 1942-1945 жж. КСРО-ның батыс аудандарынан депортацияланғандарды қосып есептегендегі саны. [15, с.144]

Сталиндік депортация туралы НКВД мен МҚК-нің құжаттары мен «Сталиндік депортациялау» деген құжаттар жинағындағы құжаттар мәліметтеріне сүйеніп, олардың саны 400 мыңнан асып жығылатынын және олардың санының көбеюіне соғыстан кейінгі еңбек лагерлерінің құрылуына байланысты екендігі туралы зерттеушілер П.Б. Ремпель, Н.А. Ефремова-Шершукова мәліметтер береді. Ол бойынша Қазақстанға депортацияланған немістер республиканың 14 облысының 12-не орналастырылды. Олар 1941-1945 жж. Ақмола облысына – 72330, Солтүстік Қазақстанға – 62542, Қостанай облысына – 58380, Павлодар облысына – 53135, Семей облысына – 45767, Шығыс Қазақстан облысына – 29269, Оңтүстік Қазақстан облысына – 24378, Қарағанды облысына – 20043, Ақтөбе облысына – 11606, Жамбыл облысына – 10575, Ақтөбе облысына – 11606, Алматы облысына – 9099, Қызылорда облысына – 4807, ал республика бойынша – 407931 неміс этносының өкілдері орналастырылды [16, 69-70]. Немістерді Қазақстанға көшіру жұмыстары 1944-1945 жылдары Украина, Белорусия, Латвия, Литва, Эстония жеріндегі немістер Сібір мен Қазақстанға көшірілді. МҚК 1944 жылы 29 желтоқсанда Қазақстанға 2 мың неміс көшірілді [17, с.590]. Республикаға 1945 жылдың соңына қарай 9000 мың неміс отбасылары көшірілді. Депортациялау жылдарында Қазақстанға Одақтас республикалардан 1942 жылы Қазақстанға көшірілген немістердің саны 382102 адам болса, одан кейінгі жылдары көшірілгендермен қоса есептегенде республикаға көшірілгендердің барлығы 444005 адам саның құрады [18, 11 б.].

Ал 1943-1944 жылдары Қазақстан жеріне Солтүстік Кавказдан, Қырым мен Закавказьеден барлығы 507480 адамнан құралған армян, әзірбайжан, грек, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, балқар, қырым татарлары, түріктер депортацияланады. 1942 жылдың тамызынан 1943 жылдың қаңтарына дейін қарашайлықтардың жері неміс басқыншылардың қолында болып, бұл территория жаудан тазартылғаннан кейін Кеңес өкіметі 1943 жылдың 12 қазанында «Қарашай автономиялық облысын жою және территориядағы әкімшілік төңіректі қайта құру» туралы құпия қаулы қабылдайды. Бұдан кейін Кеңес өкіметі «неміс басқыншылары Қарашай Автономиялық облысына басып кірген кезеңде қарашайлар опасыздық көрсетіп, сатқындық жасап, көптеген адамдарды немістерге ұстап берген, неміс-фашистерінің құрған ұйымына кіріп, Кеңес өкіметіне қарсы соғысты» деген желеумен Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Жоғарғы Кеңес қаулысымен Қарашай автономиялық облысы жойылды. 1943 жылдың 14 қазанында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі қарашайлықтарды туған жерінен көшіру туралы құпия қаулы шығарады. Сөйтіп, ұлтты қатаң жазалау мақсатымен, 70 мыңға жуық тұрғыны бар Қарашай Автономиялық облысы жойылды. 1943 жылдың 2 қарашасы күні 14774 қарашайлық шаңырақ, жалпы саны 69267 адам Қазақстан мен Қырғызстанға депортацияланды. Қазақстанның Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11711 шаңырақтан құралған 45529 адам бөлінеді [3, 58 б.]. Соғыс жылдарында да түріктер (месхеті) , хемшиндер, күрдтерді күштеп көшіру жүргізілді. Л.Берия 1944 ж. 24 шілдесінде өз хатында И.Сталинге КСРО-ның Грузиядағы шекаралық қауіпсіздік жағдайын жақсарту мақсатымен, осы мәселеге сәйкес Ахалцых, Адыген, Ахалкалак, Аспиндзы, Богданов аудандарындағы және Аджар АКСР кейбір елді-мекендерінен 16 мың 700 түрік, күрд отбасыларын күштеп қоныс аударудың керектігін жазды. Сонымен қатар Грузияның басшылары көрсетілген аудандардағы түгелдей мұсылмандардан тазалау жүргізгізі келді. Сөйтіп көрсетілген елді мекендердегі месхетия мұсылмандарын күштеп көшіру 1944 ж. 14 қарашасынан бастап, 1945 ж. қаңтарында аяқталды. Оның барысында 220 елді-мекеннен 86 мың мұсылман көшірілу жоспарланған, ал шын мәнінде 96367 адам күштеп қоныс аударылған. Осы тізімде түріктер 66823, күрдтер 8843, хемшиндер 13997 тұрғындарды құрады [19, с.108-109]. Түркиямен туыстық байланыстары бар және сенімсіз ұлттар қатарына жатқызған Кеңес өкіметі түріктерді алғашқы тілі ұқсас болғандықтан әзірбайжандарға қосты. Кейінірек түбі бір түрік халықтары ретінде күшейіп кетуінен үрейленіп, 1925-1940 жылдары күштеп олардың ұлты мен тегін грузин деп өзгертті. Көп кешікпей алғашқыда әзірбайжан, одан грузин деп жазылған түріктер мен әзірбайжандарды орналастырған аймақтарынан тағы да күштеп көшірді. Құжаттарында ата-тегі мен ұлтын сақтаған түрік отбасыларында дүниеге келген сәбилерге төлқұжат берілмеді. Қазақстанға түрік-месхетиндер деп бөліп түрік этностарын алғашқыда 1938 жылдың соңында күрдтер мен армяндармен бірге күшпен жер аударылды. Түріктерді депортациялаған кезеңде КСРО-да тұрған елді мекендерінің атауымен және тарихи даму ерекшеліктеріне орай субэтностық негізді қалаған оларды түрік-ахыскалар, түрікхемшилдер, түрік-терекеме деп бөліп атау қалыптасты. Бұлардан басқа түріктерді түрік-месхет деп Месхетия территориясымен атап бөлу осы депортация кезеңінде басталды. Түрік-месхет деп бөліп отырған түріктер негізінен түрік-ахыскалар еді. Депортация кезеңінде Месхетия территориясында түріктер мүлдем жоқ болды деуге келеді. Бұл

Л.Бериянын сол уақытта өзге де аз санды ұлттарға жасаған қиянаты секілді түріктерді тарихи түбірінен шатастыру мақсатында жасалған саясат болды.

1944 жылдың 31 қаңтарында КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің Солтүстік Кавказдан шешен және ингуш ұлттарын депортациялау туралы №5073 құпия шешімі шығарылды. Шешім бойынша депортацияланған шешендер мен ингуштерді Қазақстан мен Қырғызстанға орналастыру көзделді. 1944 жылдың 21 ақпанында осы шешімді жүзеге асыру жайындағы жарлық шықты. Шешен-Ингуш АКСР-ін жою, халқын жер аудару мәселесін Л.Берия басқарды. 1944 жылдың 24-29 ақпанында барлығы 478479 шешен мен ингуш этностары жер аударылды. 1944 жылдың наурыз айының ортасында Қазақстанға шешендер мен ингуштер тиелген эшалон жетеді. 1945 жылғы қазанда берілген мәлімет бойынша Қазақстанда барлығы 406375 шешен мен ингуш ұлттарының өкілдері болған [20, с.4.]. 1944 жылы Кабардин-Балқар АКСР-і Кабардин АКСР-і болып өзгертіліп, балқарлар Қазақстанға қоныс аударылды. Бұл әрекеттің астарында бөлініске салынатын жер мәселесі де тұрды. Эльбрус, Чегем, Хуламо-Безенгиев, Черек және Нальчик қаласындағы балқарлар тұратын территорияның аймағы Грузияға, ал қалған территориясы РСФСР-ға берілді. 1944 жылдың 5 наурызында шыққан жарлық бойынша 1944 жылғы 8 наурызда ертемен 2 сағаттың ішінде НКВД-ның НКВД-ның 21 мың жауынгерінің күш көрсетуімен 37 мың 713 адамнан құралған балқарлар түгелдей депортацияға ұшырайды. Тарихи құжаттарда балқарларды депортациялау ісі «Солтүстік Кавказ – 455» деп аталды. Ешбір жағдайы жасалмаған 14 эшалонға тиелген балқарлар 18 күндік жолда суық пен індеттен 562 адамынан айырылады. 8 наурыз балқарларда қаралы күн ретінде аталып өтіледі. Саяси жер аударуға ұшыраған этностар мен этникалық топтар сталиндік зобалаң нәтижесімен көптеген қиыншылықтарға ұшырады. Депортацияға ұшырағандардың жағдайлары өте нашар болды. Азық-түлік, тұрғын үй, киім-кешектері болмады. Аштықтан, суықтан, жұқпалы індеттерден адам өлімі көбейді. 1946 жылы жалпы КСРО-ның территориясында жер аударылғандардың саны 2463940 адамды құрады. Олардың тең жартысы Қазақстанға жер аударылды.Барлығы1млн. 200 мың адамды құрады.1953 жылы 1қаңтарда республика аумағында басқа ұлт өкілдерінің саны 988373 адам болды.

Соғысқа дейінгі күшпен қоныс аудару мәселесі мемлекет қауіпсіздігін күшейту мақсатында жасалса, ал соғыс жылдары ұлттық-аймақтық автономиялары бар көптеген этностар тұтастай депортацияға ұшырады. Соғыс басталысымен Батыс Украина, Батыс Белоруссия, Балтық жағалауы, Бессарабия аумақтарынан республикаға арнайы қоныс аударылғандардың, яғни депортацияланғандардың жаңа контингенті пайда болды. Оларға «саяси сенімсіздер» деген айып тағылды. Кеңес-Герман соғысы жылдары 61 этнос пен этникалық топтар күшпен қоныс аудару үрдісіне ұшырады Тарихи Отанына қайтпай, тұрақтап қалған ұлт өкілдерінің көпшілігі облысымызда өніп-өсіп, өркендеп отыр. Келмеске кеткен тоталитарлық жүйе, жер аударылған халықтардың трагедиялық тарихына қиянаты, ойланбай істелген іс-шаралары арқылы жазылмас жара, өшпес із қалдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын:Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ.2006. – 569 б. .

2. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К., Депортация народов и проблема прав человека. – Алматы№ 1998. – С. 710.

3. Сейткулова Ж.М. Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы: Монография – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 190 б.

4. Депортированные в Казахстан народы: времья и судьбы. – Алматы: Арыс- Казахстан., 1998. – С. 428.

5. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы:4 кітаптан тұратын оқулық.Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында.3 – кітап./ Т.О.Омарбеков, Қ.С.Қаражан,М.Ж.Ташенев және т.б. – Алматы: Қазақ университеті,2016. – 454 б.

6. Бугай Н. Ф. Иосиф Сталин-Лаврентий Берия: «Их надо депортировать?». – М., 1992. – 233 с.

7. Полян П. Не по своей воле .... история и география принудительних миграций в СССР. – Москва, 2001. – 321.

8. Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы: – Дәнекер, 2000. –128 б.

9. Садыков У. Курды: депортация в Казахстане / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – 159 б.

10. Козина В.В. Демографическая история Казахстана (XX-XX вв.). – Караганда:Изд.КарГУ,2007. – 145 с.

11. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956) Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан /Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 2000. – 344 с.

12. Абуов Н.А., Судьбы польских спецпереселенцев в Северо – Казахстанской области.// История борьбы за незовисимость в Северном Казахстане: материалы международной научно – практической конференции. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 272-280 бб.

13. ГерманА.А.Немецкая автономия на Волге.1918-1941. – М.: МСНК- пресс, 2007. – С.576.

14. Сталинские депортации 1928-1954. Под общей редакции академика А.Н. Яковлева. /Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Серия: Россия. XX век. Документы. – М.:МФД, 2005. Материк. – С.904.

15. Алдажуманов К.С. Война и депортированные в Казахстан народы. // Тарихтан тағлым –өткенге тағзым атты «Тарихтан – қазіргі заманға» атты достастық елдері тарихшылары форумының материалдар жинағы. –Астана., -2000. 140 -150 бб.

16. Репель П.Б. Депортация немцев из европейской части ССР и трудармия по «совершенно секретным» документам НКВД ССР 1941-1944гг.//Россиские немцы. Проблемы истории,языка и современного положения. – М., 1996. – С.69-96.

17. Под общей редакции академика А.Н. Яковлева. /Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Серия: Россия. XX век. Документы. – М.:МФД, 2005. Материк. – С.904.

18. Маймақов Ғ., Қалмұратов М., Байқонақов Е. Қазақстанның көпэтностылығының қалыптасу жолдары. – Шымкент: «АЗИЯТ»,2015. – 27 б.

19. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД и МВД СССР) // Социологическое исследование. – 1990. – № 11. – С. 103-114

20. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченнского и ингушского народов // Вопросы истории, 1990. – № 7. – 4 б.

ӘОЖ 3.39.392
ҒТАМР 03.61.91

Г.Б. Қозғамбаева[1]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы,
E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫНДАҒЫ «ЖЕТІ АТА» ДӘСТҮРІ

Аңдатпа

Қазақта жақын туыстар деп жеті атаға дейінгілер есептеліп, олар өзара қыз алыспаған. Жеті ата - қазақ халқының дәстүрлі салт-санасында ер адамның ата жағынан тегінің таралуының нақтылы жүйесі.

Қазақ қоғамында жеті атаға дейін өз ата-бабасын білу әрбір азамат үшін міндетті саналған. Жеті атаға дейін қыз берісіп, қыз алысуға тыйым салу, тұқымның бұзылуынан, тектілік-генетикалық қасиет-тердің жойылуынан, ұрпақтың азғындануынан сақтаған.

Қазақ халқы үш жүзге бөлінеді, жүз руға бөлінеді, ал әр руды ер адамнан тарайтын әулет (ұрпақ) жалғастырады. Бұлардан тараған ұрпақтар бір атаның балалары саналады және олар бір-бірінен қыз алыспайды.

Сегізінші атадан бастап жаңа ру атын белгілеген. Бұл үшін сол атаның ақсақалдары мен билері, ел ағалары ру мүшелерін шақырып, боз бие сойып баталасып, жеті атаға толып, бұдан былай қыз алысып, қыз берісіп құдалыққа рұқсат берілген. Жеті атаға дейінгі туыстық қалыпты бұзбай сақтау күні бүгінге дейін дәріптеліп, сақталған.

Жеті атадан аспай қыз алу «қан араластырушылық» деп танылып, оларды өлім жазасына кесу, тас ату, теріс бата беру, елден аластау, асаудың құйрығына тағу сияқты жаза түрлері қолданылды.

Түйін: ру, жеті ата, жеті атаға дейін қыз алыспау, жаза, әдет-ғұрып.

Козгамбаева Г.Б.[1]
[1] *КазНУ имени Аль-Фараби.Казахстан, г. Алматы,*
E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.

ТРАДИЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА «ЖЕТІ АТА» (СЕМЬ ПОКОЛЕНИЙ КАЗАХОВ)

Аннотация

В традиции казахского народа родственники до седьмого колена считались близкими с древних времён и браки между ними запрещался. В казахском обществе знать своих предков до седьмого колена считалось обязательным для каждого члена общества. Знание своих предков -Жеті ата - одна из самых древних и обязательных традиций казахского народа. Предки казахов знали кровосмешение опасно, поэтому у брачующихся не должно быть общих родственников вплоть до седьмого колена, а если они есть, у такой пары могут быть слабые и нездоровые потомки. Казахская нация состоит из трёх жузов, а каждый из жузов состоит из множества родов и подродов. Когда генеологическая ветьви рода включала семь поколений, аксакалы родовой ветви обращались к старейшинам рода с просьбой выделить их в отдельный род и только после этого давалось разрешение на брак. Резали белую кобылу и давали имя рода, а главы других родов провозглашали свое (бата) благословение.

В статье рассматривается сходство казахского народа с тюркскими народами (узбеком, туркменом) в традициях и обычаях в бракосочетании и особенности сохранения в родственной системы. Жеті ата сохранилась до сих пор и более того, культивируется и оберегается в обществе. Казахам запрещались браки между родственниками до седьмого колена, поэтому знать их имена было обязанностью каждого. За браки между родственниками до седьмого колена грозили смертная казнь, избиение камнями, проклятие, изгнание, волочение лошадью.

Kozgambayeva G.B.[1]
[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. gulnar.kozgambaeva@mail.ru*

THE “ZHETI-ATA” KAZAKH TRADITION OF MARRIAGE TABOO

Abstract

Close relatives with kazakhs are deemed relatives going back seven generations, not bound by marital ties. In the Kazakh traditional system of moral values, “Zheti-ata” (literally meaning “seven generations”) is an order of distribution of origin of man’s forefathers origin. A Kazakh society required from each its male member to know his own antecedents down to seventh generation. The law forbids marriages to relatives concluded within the seven generation lines, seeing it as the way to diminishing of population through genetic diseases. Our forefathers did not conclude marital ties down to seven generations, respecting the mode of kinship. Starting from the eight’s father, a new generation would be celebrated with a new title. For this, their honourable elders, judges, and seniors would call for the members of the new family clan to share the sacrifice of a white mare and blessing for the fact of completing the seven generations and giving the command for next generation marriages. The main purpose of the article is to expose similarities in the Kazak system of kinship, family, marriage arrangements, and features of keeping the Zheti-ata tradition with those of other Turkic ethnics (Uzbek, Turkmen). This is confirmed by the findings of the contemporary medical science. Therefore, violations of kinship inheritance, values of high birth and care for purity of blood are seem to be some of the today’s problems. Dedication to the zheti Zheti-ata main principle and rules of family organization have been considered basing on historical and ethnographic accounts by Russian travellers and scientists, as well as on stories, fairy tales and love sagas by Kazakh poets and writers. The article deals with cases of inobservance of the law, various punishing measures being applied to disobeying couples, treated ruthlessly as “incestors”. Several historical examples have been brought into the focus, which, as prerequisites, caused spread in reinforcement of the Zhety-ata principle into the system of kinship.

Key words: tribe: “Zheti-ata” (“seven generations”), marriage taboo, punishment, cult and rites.

Кіріспе. Қазақ халқы ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді ұстанған. Қазақтың туысқандық жүйесінде төлтума сипат дарытатын тегеурінді тетік – жеті атанды білу және жеті атаға дейін қыз алыспайтын дәстүрді ұстану.

XIX-XX ғасырларда қазақ даласын зерттеген зерттеушілер, этнограф ғалымдар: Маковецкий, Загряжский, Малышев, Руденко, Абрамзон, Левшин, Ы.Алтынсарин, Х.Арғынбаев және т.б. еңбектерінде қазақ даласындағы дәстүрлі отбасылық әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, салт-дәстүрлер мәселесі этнографиялық тұрғыдан зерттелген. Бұл еңбектерде жазбаша дерек көздері мен этнографиялық материалдар негізінде құда түсіп, қыз алысуда бүкіл қазақ қауымында ортақ тәртіптің бірі – туыстық жақындығы жеті атаға толмай, қыз алыспау және бұл қағиданы бұзғандарға қолданылатын жаза түрлері қарастырылған.

Зерттеудің негізгі ұстанымдары бірнеше әдістер арқылы сараланды. Бірінші, салыстырмалы-тарихи әдіс: қазақтардың дәстүрлі отбасылық әдет-ғұрыптарның басқа халықтармен (өзбек, түркімен) салыстырғанда ерекшелігі айқындалды. Екіншіден, жүйелілік әдісі арқылы жеті атаға дейін қыз алыспау қағидасын бұзғанда қолданылатын жаза туралы мәлімет терде этнографиямен сабақтас пәндердің (лингвистика, фольклористика) мәліметтері қолданылды.

Әр азамат өз ұлтының қадір – қасиетін ардақ тұту үшін ең алдымен өзінің кім екенін, өз елі мен жұртына, туған ортасына ата- бабасының қосқан үлесін, атқарған істерін, көрсеткен ерлігін өнеге қылып ұрпақтан ұрпаққа жеткізген. «Жеті атасын білмеген – жетесіздік», «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер» дейді халық даналығы [1,456 б.]. Туысқандық қарым-қатынасқа зор мән беріп, ауыз біршілікті сақтаған. Жеті ата ғұрпы – ағайын адамдардың сыйластығы мен ынтымақтастығын, ар-ұяты мен адамгершілігін сақтаудың кепілі саналды [2,48-49 бб.]. Ертеде қазақ халқының даңықты адамдары әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қызын айттыруға тырысқан. Өйткені неке құруға қатысты қыз айттырудың, күйеу келтірудің тәртібі қатал сақталған. Сондықтан қыздарды 13-14 жасында ұзатып, ұлдарды 15-16 жас арасында үйлендірген [3,171 б.]. Ер балаларды ерте үйлендірудегі себеп олар жағымсыз қылықтан аулақ болып, ұрпақтары мықты болады, деген түсінік болған. Сондай-ақ ертеде жаугершілік заманда елдер арасында жиі болған қақтығыстардың салдарынан ер адамдар қазаға көп ұшырағандықтан ұрпақты сақтап, өсіріп көбейту мақсатында балаларын ерте үйлендіруді мақсат тұтқан. Қазақтар үлкен патриархал отбасының сипаттарын мығым ұстаған. Өйткені ежелден бері көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан ата- бабаларымыз бірнеше үйелмен ұрпақтардан құралып, бірге көшіп-қонып жүрген. Қазақ халқында отбасы түрлерінің бәрі де туыстық қарым-қатынастармен ұштасып жалғасады. Қазақтың туысқандық жүйесінде ең алдымен жеті атаға дейін қыз алыспайтын дәстүрді ұстанған. Мұндай дәстүрдің орнығуына себепші болған бірнеше тарихи алғышарттар бар. Олар: біріншісі – адамның тектендіруге, яғни тұқымын жақсартуға, екіншісі – көшпелі өмір салтындағы қазақ қоғамын әлеуметтік – саяси және мәдени - рухани біртұтас етуді көздеуден туындаған ұстаным. Бұл ұстанымдар түптеп келгенде көшпелі өмір салтындағы дәстүрлі қазақ қоғамын қалыптастырып, қазақ этносының біртұтастығын сақтаған [4,178 б.]. Қазақ қоғамында адамның шыққан тегіне, ата-бабасындағы әйгілі тұлғаларға басымдық сипат берілген. Тектілікті дәріптеудегі бұлжымас қағида – екі жас некелесу барысында шыққан тегіне үлкен мән беріп, қараған. Ежелден, отау тігіп, үйленетін ұл немесе қыз болсын, жастар өзара келісіп, мақұлдасудың алдында тегін анықтайды. Ол қандай жердің балалары? Әкесі қандай? Оның арғы тегі қандай? - деп сұрап, осылайша шыққан тегін біледі. Бұқар Жыраудың жыр жолдарында:

Қалың малы арзан деп,
Жаманнан қатын алмаңыз?
Жабыдан айғыр салсаңыз, жауға мінер ат тумас,
Жаман қатын алсаңыз, жабыдан айғыр салсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас, жаман қатын алғаның,... [5, 151б.].

Бұл мысалдан дәстүрлі қазақ қоғамында «текті жердің адамы», «тегі жақсы», «тегіне тартқан» деп, адамның шыққан тегіне үлкен мән берген. Ал, екінші алғы шарты: жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрлі қазақ қоғамындағы туысқандық байланыстар аясының кеңеюіне бірден-бір себепші болған. Сондықтан болар кез-келген қазақ екінші бір қазақпен туысқандық байланысы болған. Қандас туыстық жүйе 7 атадан басталып, 15-20 атаға дейін барады. Бір атаның балалары жақындығы жағынан 7 атадан асқаннан кейін ғана өзара құданалық қатынасқа түсуіне рұқсат етіледі. Өз ұрпағына жеті атасын үйрету атадан балаға жалғасып келе жатқан қазақтың тәрбиелі дәстүрі. Мұның қандастық жағынан алғанда үлгі боларлық маңызын халқымыз ерте түсінген және оны берік ұстанып келген [6,136 б.].

Қазақ халқы ел-жұртын, ата-бабасын, салт-дәстүрін қадірлеген халықтың бірі. Осы қасиеттің өзін жеті санымен байланыстыра білген. Қазақта «жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жейді» деген

мәтел бар. Яғни әркім өзінің жеті атасына дейін біліп жүруі шарт, жоғарыдан төмен қарай санамалап, жіктейтін болсақ ол: 1-ата, 2-әке, 3-бала, 4-немере, 5-шөбере, 6-шөпшек, 7-немене. Бұдан әрі туыстық атаулар: туажат, жұражат, жегжат, жамағайын болып кете береді [7, 66 б.].

Жеті ата жүйесінде бала өзінен бастап әкесі, атасы, бабасы т.б. жеті атасының нақтылы есімдерін кішкентайынан жаттап өседі. Бұлардан тараған ұрпақтар бір атаның балалары саналады. Ал екінші жағынан баладан тарайтын ұрпақ әкеден төмен қарай жалғаса береді [8, 97 б.]. Қазақ халқында туыстық есеп еркектер тарапынан жүргізгендіктен, оның бабасынан бастап неменесіне дейін жеті атаға, яғни жеті ұрпаққа толады. Ал жетінші ұрпақты қазақтың «немене» не «шөпшек» атандыруы тегін емес. Оны өзіндік мәні бар сияқты. Айталық «немене» деген атаудың өзі не екені белгісіз деп сұрақ қойып тұрған тәрізді, ал «шөпшекке» келсек, бұл атаудың мәні тіпті анық. Қазақ шөпшек деп ағаштың қурап, сынып түскен жіңішке бұтақтарын айтады. Осыған қарағанда жеті атаға толғанда сегізінші ұрпақтың туыстық мәні жойылып, олардың арасында туыстық қарым-қатынас үзіледі деген ұғымды білдіреді [3,58 б.]. Адамның туыстық тегі жайлы мағлұматты қазақтар шежіре, ал ғылым жағынан генеология арқылы біле алады. Туыстық текті ажырата білу халқымыздың рухани мәдениетінің елеулі белгілерін құрайды. Жеті ата дәстүрі – қазақы ортада ежелден орныққан тек пен ұрпақ таратудың шежірелік жөн-жосық бойынша әке-лік тараптан ғана қалыптасатын жеті ұрпақтық желіске кіретін және оны құрайтын өзара туыс адам-дардың қауымы. Оның құрамындағы ересек ер адамдар мен олардың ұл-қыздары бір атадан тараған қандас туыстар болып есептеледі [9, 394 б.]. «Жылқы жеті тегіне тартып туады» деп, халық адамның да арғы тегіне тартып туатындығын айқындап, «Біреу әкеге тартып туады, біреу әкеден артып туады» дейді де, ұрпағының мейлінше артып туғанын тілейді. Жеті атаға дейін жақсы білудің әдептілікке әсері мол, яғни бабасына дейінгі туыстық тегін жақсы біліп, халықтық салт-сана бойынша, туыстық қатынаста қалыптасқан құқықтық парыздарын орындап, перзенттік борыштарын өтеуге міндетті [10, 234 б.]. Аңызға сүйенсек, «жеті ата» дәстүрінің пайда болуы Керей мен Жәнібек хандардың дәуірінде болған деседі. Жәнібек ханның ақылшы-кеңесшісі Жиренше шешен қатты ауырып, төсек тартып жатып қалыпты. Жақын жерлердегі талай белгілі емші, бақсыларды шақыртып қаратса да, еш ем қонбапты. Соңында атақ-ты Өтебойдақ деген емші барын біліп, соны шақыртады. Өтебойдақтың емінен кейін Жиренше жазылып, дертінен айығыпты. Жәнібек хан емшіге ризалығын білдіріп, қандай аурудың қауіпті екенін әрі оның емінің не екенін сұраған көрінеді. Сонда емші тұқым қуалайтын ауруды емдеудің қиындығын, мұның алдын алу үшін «жеті атаға» дейін туыс адамдар қыз алыспау керектігін айтыпты. Өтебойдақ емшінің айтқанын Жәнібек хан жадына тоқып, халыққа жеті атаға дейін үйленуге тиым салып, жарлық шығартқан екен [11, 41-42 бб.]. Тарихта Есім ханның мынадай жарлық бергені де белгілі: «Туыстық араға жеті ата толғанша жастарға бір-бірімен некелесуге болмайды. Кімде-кім осы жарлықты бұзса, өлім жазасына кетеді [7, 66 б.]. Содан бері бұл тазалық қазақ халқының құнды дүниесіне айналған екен. Тұқым бұзылу-ды, тектік қасиеттердің жойылып кетпеуін ойлаған ата-бабаларымыз жеті атаға дейін қыз алыспау заңын ұстанды. Соның арқасында ұлттық қан тазалығы сақтап келді. Қандас, жақын туыстар отбасын құрғанда олардың ұрпақтары кеміс, әлжуаз болатынын білді. Туыстық қан жеті атаға дейін сақталатынын қазіргі медицинада дәлелдеп отыр. Медицина әке қаны балаға 50%, немереге -25%, шөбереге-12,5%, шөпшекке-6,25%, неменеге-3,125%, жүрежатқа -1,256%, туажатқа-0,78% даритынын, ал одан кейінгі ұрпақта әке қаны болмайтынын дәлелдеген. Жеті атаға дейінгі қаны арласпаған ұрпақ шымыр, ақыл-ойы озық бола-тынын өмір дәлелдеп келеді [12,119 б.]. Ата-бабаларымыздың этномәдениетін де жеті атаға толып, өсіп-өнген аталар рулы елге ұласу рәсімін атап өтетін дәстүр болған. Ол туралы З.Ахметова: «Әрбір қазақ жеті атасының өмір жолын білу арқылы кем дегенде екі ғасырлық мағлұмат алады, ұрпақ жалғастығының ізі сақталады. Жеті атаға толған соң «жеті атаға толыстық, жеке ел болыстық» деп жар салып, жеті жұрттың белгілі адамдарын куәлікке арнап шақырады. Боз бие сойылып, қанына қолдарын малып, «араларымыз алыстамасын, бұрынғы бауырлардай тату-бірлікте болайық» деп баталасады. Ала арқан кесіледі. Ұраны мен ең-таңбасы белгіленеді. Осылай ендігі жерде құдалыққа жол ашық делінді. «Жеті ата» дәстүрін туыс-тық бірлікті бұзбауға, тұқымды таза сақтауға жасалған ереже-заңы деуге болады» деп, қорытындылайды [13,168 б.]. Мұны өз заманындағы дала заңдылықтарының моральдық кодексі яғни, рулық мәртебе алуы деуімізге болады. Рулар ішінде аталар қыз алыспайды. Олардың өз алдына таңбасы мен ұраны болады. Рулардан құралған қазақ қоғамы генеологияны өте сауатты ұстанған. Әлеуметтік саяси өмірде, көшпелі тұрмыста, яғни барлық салаларда өз принциптері болған. Қазақ халқы жеті атаға жетпей бір-бірімен некелеспейді. Тектілік, қан тазалығын сақтау әдеті қазақта шежірелік дәстүрмен жүрген. Кез-келген ұлт нақты эндогамиялық үрдіс барысында құралады, жасалады және сақталады келеді [14, 389-390 бб.]. Эндогамия – тайпаның өз ішінде некелесу салты. Ал қазақ халқы үш жүзге, ал жүзді ірі тайпалар құрай-

ды, ал тайпалар руға бөлінеді. Мысалы Орта жүздегі найман тайпасы- матай, қарабала, балталы және т.б. бірнеше руға бөлінеді, ал рулардың аталыққа, сол аталықтың ішіндегілер бір-бірімен қыз алыспайды. Ал тайпа руға бөлінеді, және әрбір ру бірнеше атаға бөлінеді.

Ал Эндогамиялық неке – неке түрі қазақ халқының субэтникалық топтары болып есептелінетін қожалар мен төрелерде некелесудің эндогамиялық, өз ішінде ғана қыз алысатын түрі сақталған [15, 788 б.].

Өз ата-бабасының жеті атасына дейін білу әрбір азамат үшін міндет болған және сол білігі арқылы ол өз халқының дәстүрін жалғастырып отырған[16, 671б.]. Әкесі, атасы балаға тек жеті атасына дейінгі бабаларының аттарын жаттатып қана қоймай, олардың қандай адам болғанын, ел-жұрты үшін істеген ерлігі, өнегелі істері жайында әңгіме еткен. Сол арқылы бала ата дәстүрін жалғастырса екен деген мақсат көзделген [17, 495 б.].

Қазақ қоғамында сақталған дәстүр бойынша әрбір жасөспірім, ержеткен азамат өзінің жеті атасын, шыққан тегін білуге тиісті, оны білмеу тегіне тартпаған тексіздік пен жетесіздіктің белгісі деп саналған.

Жеті атаға дейін қыз алыспау. Дүниеге келер ұрпақтың қанының тазалығы мен денінің саулығын сақтау мақсатында жеті атаға дейін қан араластырмау шарты – бағзы заманнан иниститут болып қалыптасты.

Қазақ хандары: Қасым хан мен Есім хан тұсында қазақ халқында қоғамдық қатынастарды реттеу негізінде «әдет-ғұрыптық заңдар» жүйесі жүзеге асып, онда әрбір адамның жеке басына, мал-мүлікке, отбасы-неке қатынастарына байланысты жауапкершілігін арттыру көзделген.

Тәуке ханның тұсында осы жарғыларға Құн дауы, Жесір дауы қосылып «Жеті жарғы» деп аталды [18, с.170-178]. Бұл ережелер жиынтығы 19 ғасырға дейін қазақтар арасында ауызша таралған. Жеті жарғының бір бөлігін 1832 жылы А.И. Левшин жазбаша қағазға түсірген. А.И. Левшиннің жазып алған Жеті жарғы нұсқасында: «Кровосмещение подлежит смертной казни, но она заменяется наказаниями по приговору семейства, ибо преступления сего рода не передаются на рассмотрение сторонним людям», деп айтылған нормасы [18, с.170-178]. Бұл қан тазалығын қорғайтын жеті атаға дейін қыз алыспау принципінің берік қорғаны болып табылады. Қазақ халқындағы экзогамиялық тәртіптің мән-жайы туралы А.Левшин: «экзогамиялық тәртіптің қазақ арасында қатал сақталатындығы сондай, кей уақытта туыстық жақындығы тым әріге кететін жұртшылықтың арасында ғана некелесуге болатындығын айта келіп, тіпті бір рудың адамдары бір-бірімен некелеспейді. Мысалы, жағалбайлы руына жататын жігіттің қалындықты өз ішінен емес, басқа рулардан іздеп, тапты» деп, айтады [18, с.170-178]. Бұл – физологиялық және психологиялық ауытқуды және ауруды тудыратын генетикалық өзгерістердің алдын алу үшін жасалған сақтық шарасы. Тәуке ханның тұсында Қазақ хандығының басты заңы «Жеті жарғыда» бұл тыйымды ресми түрде бір бап ретінде енгізген. «Жеті жарғының» некелік қатынастар туралы бабында балиғатқа толумен қатар, екінші – бұл болашақ жұбайлардың жеті атаға дейін туыстық қатынаста болмауы талап етілген қағида[19, 36 б.].

«Жеті Жарғы" – қазақ халқының өмір сүру ортасы мен тарихи танымына сай жасалған дала заңы. Бабаларымыз өздерінің үрім-бұтағына жеті атасына дейінгі шежірені үйретіп, жадына жаттату арқылы сол дәуірдегі қоғамда жеті ата яки ата тектілігі сынды қасиетті институтты қалыптастырды [20,82 б.].

XIX-XX ғасырларда қазақ даласының әр аймағында мекендеген қазақ халқының тұрмыс тіршілігі мен отбасы неке қатынастары туралы жазған орыс зерттеушілерінің бірнешеуінің еңбектеріне тоқталып өтсек. Орыс зерттеушісі П.Маковецкийдің айтуынша: «Қазақстанның солтүстік-шығысында бұрын жеті атаға дейін қыз алыспайтын болса, өткен ғасырдың 80-жылдарында үш атаға толысымен қыз алысқан», деп көрсетеді [21, с.2.]. Осындай мәліметті Н.Малышев XX ғасырдың басында өзіне дейінгі әдеби мұраларды зерттей келе, ол: «Қазақ арасында жеті атаға толмай қыз алыспау тәртібінің жақсы сақталуымен бірге, оларда 3-4 атадан кейін де қыз алысатындар да кездеседі» деген мәліметтер келтірген [22, с40-41]. Ғалым, этнограф Х.Арғынбаевтың әр өңірде тұратын қазақ халқының отбасы және неке мәселелері бойынша ел арасынан жинаған этнографиялық деректерінде: «П.Маковецкий үш ата арасындағы қыз алысу тәртібі қазақтар арасындағы қалыптасқан әдет емес, тек төрелер мен қожалар арасындағы қатынас екендігін дәлелдейді [3,13 б.]. Сондай- ақ Х.Арғынбаев Маковецкий және Малышевтің зерттеуіндегі қазақ халқының субэтникалық топтары болып есептелінетін қожалар мен төрелерде некелесудің эндогамиялық, өз ішінде ғана қыз алысатын түрі сақталғандығына түсінік береді[15,788б.]. Ы.Алтынсариннің еңбегінде:«Қазақстанның солтүстік-батысын мекендейтін қазақ халқының арасында XIX ғасырдың II-ші жартысын да 8 атаға толғанша қыз алыспаған», [23, с.104] деп, бұл дәстүрдің сақталғаны туралы айтады

Кеңес үкіметі орнағанға дейін көшпелі қазақ халқында патриархалды - рулық қатынастардың сілемі күшті сақалып келді. Сондықтан олардың арасында өз-ара туысқандық қарым-қатынасы берік болды. Салыстырмалы түрде көршілес өзбек және тәжік халықтарында бұл дәстүрді қалай болатындығына мән

берелік. Көршілес Өзбекстанның оңтүстік облысында XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы өзбектердің некесі эндогамды, яғни ру ішінде болды. Қызды өз руынан басқаға тұрмысқа бермеуге тырысқан. Ол туралы Шаниязов: «Суягимни булгамайман» (сүйегімді бұлғамаймын), яғни өз қаныңды қорлама, өз еліңе, тайпаңа тіл тигізбе», - дегендей жағдайлар қатты ұсталды. «Жақсы қызды жатқа бермейміз" деген сылтаумен өзара туыс екі жасты үйлендіре береді. Тек емшек сүті араласпаса болды, деп есептеген», деп айтады [24, с.138].

Тәжік халқының салт-дәстүрін қарастырғанда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ және тәжік халықтарының салт дәстүрлерінің ұқсастығымен қатар ерекшелігі де бар. Тәжік халқының XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы некесі эндогамды, қызды ұзатқанда өз руынан басқа бөтенге мүмкіндігінше бермеуге тырысқан [25, с.96]. Оңтүстік Қазақстан территориясында қазақтардың барлық этникалық топтары арасында экзогамиялық жанұялық-некелік қатынастар қалыптасқан. Алайда қазақ халқындағы субэтникалық топтар болып есептелінетін қожалар мен төрелерде некелесудің эндогамиялық, яғни өз ішінде ғана қыз алысатын түрі ғана сақталған. Қожалар мен төрелер ақсүйектер - қараға қыз бермейді, бірақ олардан қыз алған. XX ғасырдың соңында Сыр өңіріне этнографиялық зерттеу жүргізген ғалымдар: «Қызылорда облысының Арал, Қазалы, Жалағаш, Сырдария өңірлеріндегі қожалардың некелесу тәртібі сол өңірлерді мекендейтін қазақ рулары – Кіші жүздің алты ата Әлімұлымен араласып кеткен. Ал Жаңақорған өңірі мен Оңтүстік Қазақстан облысындағы қожаларда эндогамдық некенің сақталғаны анық байқалады. Мұндағы қожалар қазақ руларына қыз бермегенімен, қазақ руларынан қыз алады. Қожаларда үш ата арасында қыз алу тәртібі болғандығы айтылады. Қожаларда жеті атаға дейін ең жақын туыс болып есептелінеді, бірақ бір анадан сүт ембей, емшектес болмаса үшінші ұрпақ, яғни немерелері бір-бірімен жанұя құруға ерікті саналған» деген мәліметтер береді [26, 204-205 бб.].

Қазақтар жеті атаға дейін қыз алыспайды десек, бұл тәртіп Орта жүз қазақтарының көкмұрын руында одан да тереңдей түскен. Сыр бойын мекендеген қазақ руларының ішінде Қызылорда қаласын, Сырдария мен Шиелі аудандарын мекендеген қыпшақ руының көкмұрын аталығындағы қыз алысып, құда болу мәселесіндегі өзгешілік бар. Этнографиялық зерттеу жүргізген ғалымдардың ел арасынан жинаған мәліметінде: «Ақсақалдардың айтуы мен тарихи деректер бойынша, шамамен IX-XI ғг. өмір сүрген Көкмұрын атаның ұрпақтары ақиретке дейін қыз алыспасын, қыз алысқаны оңбасын. Ұрпақтардың алдында мың иіліп, өтініш етемін, деген батасы ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Осы рудың бірнеше тармақтарға бөлінген ұрпақтары 12 атадан асса да қыз алыспай, туыстық бірлігін сақтаған», деген мәліметтер береді [27, 205 б.].

Жеті ата дәстүрін бұзғандарға қолданатын жаза түрлері. Неліктен қазақта жеті атаға дейін қан араластырмау, яғни қыз алысып, қыз беріспеу сақталған? Мұның мәнісін Ы.Алтынсарин: «Қаны жақын туыс адамдар үйленсе, біріншіден, олардан ақыл-есі дұрыс бала тумайды, туа қалғанның өзінде өмір жасы қысқа болып, саны бір, екіден аспайды. Екіншіден ағайын, туысқан арасында әдепсіз, жағымсыз қылықтар етек алып, ынтымақ, бірлік бұзылады. Туыстық араға жеті ата толған соң, ежелден жекжат екі ел сүйек жаңғыртып, қайтадан құда болады. Осы дәстүр арқылы ел бірлігі сақталған», деп түсіндіреді [23, с.101]. Ал Жеті атаға дейін қан алмастырмау ғұрпы-халықтың нәсіл тазалығы мен генетикалық тұқымдық жетілуі үшін де қажет тәрбиелік мәні зор, озық дәстүр. Жет ата ғұрпы ағайын адамдардың сыйластығы мен ынтымағын, ар-ұяты мен адамгершілігін сақтаудың кепілі саналып, аталастардың тұқым бұзушылыққа барып, ерлі-зайыпты болуы қатаң жазаланған [27, 51 б.].

Жеті ата аспай үйленгендерге 72 ден 90-ға дейін дүре соғылған [28, с.172]. Жеті атадан аспай қыз алу «қан араластырушылық» деп танылып, өлім жазасына кесілген, егер, бұл үкім отбасылары кешірім бергенде дүре соғумен ауыстырылған. Жеті атаға жетпей қосылғандарға қолданылған жазалар әртүрлі болған. Олар:теріс бата, тас ату, үстінен мал айдау, елден аластау, асаудың құйрығына тағу. Жеті атаға толмай қосылған жастардың мәселесін ру басшылары мен ақсақалдарының жиналысы шешіп отырған. Алдымен 3 тен 5 ретке дейін ескерту жасаған. Егер екі жас ақсақалдардың, әке-шешенің шешіміне қара-май үйленсе, қашып кетсе де, тауып алып, жазалап, тіпті, өлтіртіп жіберген. Себебі, бұл – бүкіл рудың ар-намысына дақ түсіріп, қара бет қылатын, ата-бабаның салт-дәстүріне қиянат келтіретін ауыр қылмыстар-дың бірі ретінде тарихта қалды. Тобықты елінде болған Қалқаман Мамыр оқиғасы туралы Ш.Құдайбердиевтің поэмасында: «Бұл әңгіме 1722 жылы Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған оқиға. Бұл әңгіме ақсақалдар аузынан жазып алынған», деп өмірде шын болған оқиға желісінде жазылғандығы айтылады [29, 280 б.]. Поэмада екі жас бір-бірін сүйіп, бір түнде қашып кетеді. Ел тынышталған уақытта олар елдің ризалығын алуға ауылға жеткенде, Мамырды ағасы садақпен атады, сонда ол: « ...Мойныңа менің қаным халал болсын, Болма енді Қалқаманның қанына ортақ....» деп, бұл дүниемен қоштасады. Ғашықтардың арасында трагедия туғаны белгілі. Бұл жөнінде этнолог, ғалым А.Сейдімбектің пікір-тұжырымына назар аударарлық: «Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрін ұстанатын қазақтан басқа этностың жер бетінде бар екенін біз біле алмадық. Бұл үрдісті қалыптастыруда олар мейлінше жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрінің қылдай ауытқымауын әрі қырағылықпен, әрі қатал-дықпен қадағалап отырған. Қалқаман мен Мамырдың аралары 4-5 ата

болғанына қарамастан, олардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі елдіктің шырқын бұзатын ауыр қылмысқа баланып, қатал жазаға ұшырайтыны да содан» [4, 174 б.] деген тұжырым айтады.

Туыстық қан жеті атаға дейін сақталатынын қазіргі медицинада да дәлелдеп отыр. Медицина әке қаны балаға 50%, немереге 25%, шөбереге 12,5%, шөпшекке 6,25%, неменеге 3,125%, жүрежатқа 1,256%, туажатқа – 0,78% даритынын, ал одан кейінгі ұрпақта әке қаны болмайтынын дәлелдеген. Жеті атаға дейінгі қаны арласпаған ұрпақ шымыр, ақыл-ойы озық болатынын өмір дәлелдеп келеді [12, 117-119 бб.]. Ұлт денсаулығы алдымен қан тазалығынан басталатынын біздің ата бабаларымыз ертеден біліп, соның негізінде жеті атаға жетпей қыз алмау дәстүрін қатаң ұстанған.

Қорытындлай келе, қазақ қоғамында сақталған дәстүр бойынша әрбір жасөспірім, ержеткен азамат өзінің жеті атасын, шыққан тегін білуі міндетті болды. Шыққан тегін білмеу, тегіне тартпаған тексіздік пен жетесіздіктің белгісі деп саналған. Қандас жақын адамдардың үйленуі мен аралас неке дүниежүзіндегі көптеген ұлттарды тұйыққа тіреуде. Соңғысы қазіргі қазақ қоғамы үшін де өте өзекті мәселеге айнала бастады. Бүгінгі күнде де қазақ халқы туыстық жақындығы жеті атаға толмай, қыз алыспау қағидасын ұстанады. Жеті атаға дейін қыз алыспау тек қазақ халқында емес, бүтіндей халықтың салауатты ұрпағы, саламатты келешегі екені айқын. Оны бүгінде ғылым да зерттеп, дәлелдеп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә., Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам I Том. – Алматы:Драйк Пресс., 2009. – 778 бет.

2. Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы:Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы сы. 2000. – 320 б.

3. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1973.– 328 б.

4. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана, 2008. – 170,171,174 б.

5. Мағауин Мұхтар. XV- XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы» баспасы. – 1970. – 278 бет.

6. Кенжеахметұлы Сейіт, Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. «Жеті қазына» 3-кітап. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2010. – 136-бет.

7. Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. Әдет - ғұрып салт-дәстүр. - Алматы; Қазақстан даму институты. 5-том. Ата-салты, 1998. – 208 бет.

8. Малғажұлы Е. Дін мен дәстүр. Тал бесіктен жер бесікке дейін. II кітап. – Алматы, 2017. – 176 б.

9. Әлімбай Н., Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия II Том Е- И. – Алматы:РПК «Слон», 2012. – 736 б.

10. Табылды Әбдібай Этнопедагогикалық оқылымдар. – Алматы: Білім, - 2005. – 312 б.

11. Елемес Керім, Мәсімхан Дүкен, Өтеубойдақ Тілеуқабылұлы «Шипагерлік баян». Араб қаріпінен көшіргендер. – Алматы: Жалын, - 1996. – 464 б.

12. Бекманов Қ. Халқы мықтының – салты мықты (этнографиялық сыр–сұхбат). – Алматы: Мұраттас, 2010. – 480 б.

13. Ахметова З. Бабалар аманаты: Естелік – эссе. – Алматы, 2012. – 388 бет.

14. Бегманов Қасымхан, Дәстүр: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Баспа» баспасы, 2017. – 3 Том. – 508 б.

15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық.Y-Я. – Алматы, 2011. – 828 б.

16. Нысанбаев Ә., Қазақстан Ұлттық энциклопедия III Том Г-Ж. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 бет.

17. Сәнік Зейнолла, Зейноллақызы Жанат. Қазақ этнографиясы. – Алматы: АнАрыс баспасы, 2016. – 576 бет. – 495 б.

18. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих,или киргиз-кайсацких орд и степей,Част 3. – Санкт - Петербург: Тип. К. Крайя, 1832.

19. Өсерұлы Нұралы. Жеті жарғы. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 1995. – 80 б.

20. Қазақтың ата заңдары. Құжаттар, деректер,зерттеулер. Жетекшісі Салық Зиманов. 10 Томдық. 1 Том. – Алматы:Жеті жарғы, 2004. – 324 б.

21. Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов, вып.I. Материальное право. – Омск: Типография Окружного става, 1886,стр.2.

22. Малышев Н. Обычное семейное право киргизов. Издатель: Типография губернского правления, Ярославль. 1902. – С. 41-60.

23. Алтынсарин Ибрай. Очерки обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Записки Оренбург. ЗООИРГО. Вып I. – Казань, 1870. – С.104.

24. Шаниязов Карим, Узбеки – карлуки. Историко – этнографический очерк. – Ташкент, «Билим», 1964. – С. 138.

25. Абрамзон Саул, Патриархально – общинный уклад и пути его изживания у народов Средне Азиатских республик и Казахской ССР. // Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – Москва: Наука, 1964. – С. 86-96.

26. Құдайбергенова А. Бекбалақ К., Оңтүстік Қазақстан қазақтарының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлері. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. – Алматы: Арыс, 2005. – 328 б.

27. Бизақов Сейдін, Түбі бір түркілер. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2000. – 318 б.

28. Загряжский Г., Юридический обычай киргизов. О различных родах состояний и о правах им присвоенных. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву. // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, Санкт-Питербург. Вып IV.- 1876. – С. 151-203.

29. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы:Жазушы, 1988.– 560 б.

УДК 902.01
ГРНТИ 03.41.01

Подзюбан Е.В.[1]

[1]*к.и.н., методист по мониторингу историко-культурного наследия,*
КГУ «Костанайский областной историко-краеведческий музей»
г. Костанай, Казахстан

ПАЛЕОКЛИМАТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ГОЛОЦЕНА НА ТЕРРИТОРИИ ТУРГАЙСКОГО ПРОГИБА

Аннотация

В данной публикации, которая будет состоять из двух частей, речь пойдёт о реконструкции природно-климатических условий первой половины голоцена на территории Тургайского прогиба. Составить определённое представление о палеоклиматических условиях в этом регионе стало возможным, опираясь на результаты спорово-пыльцевого анализа торфяников в Костанайской области и последние реконструкции климата и природной среды эпохи голоцена на сопредельных территориях. В первой части публикации представлены результаты исследований торфяников в Костанайской области и сопредельных территорий. В контексте палеоклиматических условий первой половины голоцена на территории Тургайского прогиба затрагивается вопрос по стратиграфии археологических памятников Тургайского прогиба.

Ключевые слова: голоцен, палеоклиматология, аридизация, бореальный период, атлантический период, суббореальный период, пыльцевая диаграмма.

Е.В. Подзюбан[1]
[1]*т.ғ.к., тарихи-мәдени мұраның мониторингі жөніндегі әдіскер,*
«Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі» КММ
Қостанай қ., Қазақстан

ТОРҒАЙ ИІНІ АУМАҒЫНДАҒЫ ГОЛОЦЕННІҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ПАЛЕОКЛИМАТТЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Екі бөлімнен тұратын бұл басылымда Торғай иіні аумағындағы голоценнің бірінші жартысындағы табиғи – климаттық шарттардың қайта құрылуы туралы сөз қозғалады. Голоцен дәуіріндегі табиғи ортаның, климаттың қайта құрылуына және Қостанай олблысындағы шымтезектердің спора-тозаңдық талдауының нәтижесіне сүйене отырып осы аймақтағы палеоклиматтық жағдай туралы белгілі бір түсініктің қалыптасуы мүмкін. Басылымның бірінші бөлімінде Қостанай облысының және белгілі бір аумақтардың шымтезектерін зерттеу нәтижесі ұсынылған. Торғай иініндегі голоценнің бірінші жарты-

сындағы қарастырылып отырған палеоклиматтық жағдайлар контекстінде Торғай иініндегі археологиялық ескерткіштердің стратиграфиясы бойынша мәселе қозғалады.

Түйін сөздер: голоцен, палеклиматология, аридизация, бореалдық кезең, Атлантикалық кезең, суббореалдық кезең, тозаңдық диаграмма

Podzuban E.V.[1]
[1]Candidate of historical sciences, methodologist for monitoring historical and cultural legacy,
Municipal Public Institution "Kostanay Regional Museum of Local History"
Kostanay, Kazakhstan

PALEOCLIMATIC CONDITIONS IN THE FIRST HALF OF THE HOLOCENE ON THE TERRITORY OF THE TURGAY TROUGH

Abstract

In this publication, which consists of two parts, we will focus on the reconstruction of the natural and climatic conditions of the first half of the Holocene on the territory of the Turgai trough.

It became possible to draw up a certain idea of the paleoclimatic conditions in this region based on the results of spore-pollen analysis of the peatlands in Kostanai region as well as recent reconstructions of climate and the environment of the Holocene era in adjacent regions.

The first part of the publication presents the research results of the peatlands in the Kostanay region and in adjacent regions. In the context of the paleoclimatic conditions of the first half of the Holocene on the territory of the Turgai trough, the issue of stratigraphy of archaeological monuments of the Turgai trough has been raised.

Keywords: Holocene, paleoclimatology, aridization, boreal period, Atlantic period, sub boreal period, pollen diagram

Составить представление о климатических условиях первой половины голоцена на территории Тургайского прогиба можно, опираясь на результаты спорово-пыльцевого анализа торфяников в Костанайской области и последние реконструкции климата и природной среды эпохи голоцена на сопредельных территориях.

Одно торфяное месторождение, Наурзумское, расположено в 12 км к северу от Наурзумского бора. Второй торфяник, Сухое займище, обнаружен в 3 км к востоку от с. Боровского, на равнинном водоразделе рек Тобола и Убагана. Третье месторождение, Шайтомар, находится в 25 км к юго-западу от г. Костаная.

Пыльцевые диаграммы отложений торфяников Сухое займище и Шайтомар за небольшим исключением (на Шайтомаре пыльца липы в нижних слоях доходит до 4%) идентичны. Это, несомненно, свидетельствует об их синхронности [9, с. 205]. Торфяники Шайтомар и Сухое Займище в 1948 г. были исследованы В.В. Лавровым. Он интерпретировал их как молодые образования, возраст которых определяется примерно двумя тысячелетиями [6, с. 24]. В качестве доказательств подобного вывода В.В. Лавров ссылается на небольшую мощность отложений и неустойчивость водного режима степных торфяников. Аналогичная ситуация характерна, по его мнению, для большинства разрезов торфяников Северо-Тургайской равнины.

Неоднозначно интерпретировал пыльцевые диаграммы отложений Сухого Займища и Шайтомар М.И. Нейштадт. Присоединяясь к мнению В.В. Лаврова о незначительном возрасте разрезов, он одновременно придает этому вопросу иное толкование, которое требует, по его мнению, дальнейшего исследования. При полной аналогии диаграммы отложений Сухого Займища с диаграммой верхней части Гуськовского ряма (торфяник Западно-Сибирской лесостепной провинции) М.И. Нейштадт отмечает, что пыльцы липы нет в верхних слоях Гуськовского ряма, а пыльца ели там или отсутствует, или ее количество не превышает 2%. Указания В.В. Лаврова на встречаемые тонкие углистые прослойки в профиле торфяника [6, с. 26], свидетельствующие об их периодическом выгорании, позволяют М.И. Нейштадту по иному определять возраст Сухого Займища. Он предполагает, что этот торфяник имел большую мощность и вскрытые разрезом слои представляют собой древние отложения торфяника, которые должны соответствовать нижней части диаграммы разреза Гуськовского ряма. При соотношении диаграмм этих разрезов необходимо отметить, что кривая ели в Гуськовском ряме образует максимум (10%), в Сухом Займище (8%). Если рассматривать нижние слои других рямов, то здесь встречается пыльца липы и вяза, что и на Сухом Займище (пыльца липы в нижнем слое).

Любопытно, что при анализе диаграммы отложений торфяника Березовое (Средне-Донская провинция) М.И. Нейштадт прямо указывает, что наличие угольных прослоек говорит о довольно

древнем возрасте разреза. Несмотря на малую мощность разреза торфяника Березовое (2 м), исследователь определяет его возраст древним голоценом, учитывая ряд фактов, в том числе и угольные прослойки [9, с. 196-197].

Отмечает М.И. Нейштадт сходство диаграммы отложений Сухого Займища с более близкими торфяниками, расположенными к северо-западу от него. Это оз. Змеиное и Малое Миассово (Челябинская область). Слои этих разрезов на глубине 3-4,5 м аналогичны спектрам торфяников Сухое Займище и Шайтомар [9, с. 205].

Таким образом, исследуя Сухое Займище и Шайтомар, М.И. Нейштадт проводит аналогии с торфяниками Западно-Сибирской провинции. Учитывая сходные условия образования всех этих торфяников, он допускает возможность отнести слои Сухого Займища к древним, более мощным торфяным месторождениям типа Гуськовского ряма. Именно Гуськовский и Мошнинский рямы М.И. Нейштадт считает наиболее древними торфяниками Западно-Сибирской провинции. Пытаясь продатировать древнейшие торфяники этой провинции, он указывает две даты 6-5 тыс. лет (начало среднего голоцена) и 9 тыс. лет (ранний голоцен) [9, с. 188-189]. Более ранняя дата происходит из сопоставления самых нижних спектров Гуськовского и Мошнинского рямов с нижними слоями болот Васюганья. Не исключая возраст в 9 тыс. лет для Гуськовского ряма, надо уточнить, что придонные слои торфяника на первой надпойменной террасе датируются 5 720 л.н. [2, с. 217]. Согласно предположению М.И. Нейштадта, возраст торфяников Шайтомар и Сухое Займище можно определить началом атлантического периода.

Пыльцевая диаграмма отложений Наурзумского торфяного месторождения, впервые исследованного И.А. Крупениковым, кардинально отличается от двух предыдущих по ряду признаков [5, с. 664-665]:

– абсолютное доминирование кривых пыльцы ивы и березы (причем ива господствует в трех верхних спектрах, а береза – в трех нижних);

– малое количество пыльцы сосны особенно в нижних спектрах (1-4%);

– почти постоянная кривая ольхи.

Первый исследователь этого разреза относил нижние слои торфяника к бореальному периоду, с которым связывал некоторое увлажнение климата и определял торф по данным ботанического состава как «древесно-тростниково-осоковый» [5, с. 664]. По мнению И.А. Крупеникова, существовало еще два периода увлажненности, чередовавшиеся с сухими ксеротермическими этапами. В столь ранней датировке этого разреза усомнился В.В. Лавров. Принимая во внимание засушливость Зауралья в сравнении с Восточно-Европейской равниной, где несмотря на большую увлажненность нижнеголоценовые отложения на торфяниках не сохранились, он относил торфяники Северо-Тургайской равнины к образованиям второй половины голоцена (конец атлантического – начало суббореального времени) [7, с. 93]. Вообще, при детальном анализе стратиграфии торфяников Северо-Тургайской равнины, В.В. Лавров считает, что невозможно полностью восстановить голоценовую истории этого региона. Для этого, по его мнению, недостает опорного разреза, в котором сохранилась бы вся серия озерно-болотных осадков голоцена [7, с. 94].

М.И. Нейштадт и в отношении этого разреза занимает противоречивую позицию. С одной стороны, он присоединяется к критике В.В. Лаврова и полностью соглашается с ним, что Наурзумский торфяник нужно датировать более поздним временем. С другой стороны, он принимает во внимание тот факт, что три торфяника, находясь в пределах одной растительной области, разнятся в рисунках пыльцевых диаграмм. На основании чего он не исключает возможность считать Наурзумский торфяник образованием более ранним, чем торфяники Сухое Займище и Шайтомар.

По иному М.И. Нейштадт трактует кривую ивы на Наурзумском торфянике, что позволяет изменить представления о реконструкции ландшафта, предложенные И.А. Крупениковым. Понимая под кривой ивы кривую полыни, М.И. Нейштадт сомневается в существовании периодов увлажненности и больше склонен к наличию степного ландшафта с островными березовыми и сосновыми лесами [9, с. 206]. При анализе пыльцевой диаграммы отложений Наурзумского торфяника М.И. Нейштадт только упоминает о почти непрерывной кривой ольхи, но никаким образом не интерпретирует этот факт. Присутствие же почти постоянной кривой ольхи в Наурзумском разрезе можно считать явлением уникальным в рассматриваемом регионе. Широко известны слои торфа, содержащие пыльцу ольхи в подпровинциях Восточно-Европейской провинции (торфяные месторождения Гуськово, Сафроновское, Головиновское), которые датируются М.И. Нейштадтом от древнего до среднего голоцена [9, с. 177, 179]. Таким образом, с учетом кривой ольхи выводы И.А. Крупеникова, указывающие на древность торфяника, выглядят вполне убедительно и окончательно не опровергнуты М.И. Нейштадтом.

Подводя итог выше сказанному, нельзя не отметить полярность взглядов исследователей относительно древности северо-тургайских торфяников. Три различных точки зрения относительно возраста нижней границы торфяников значительно обесценивают роль этих торфяников в реконструкции климата рассматриваемого региона.

Чрезвычайно интересны недавние материалы обследований ряда торфяников и пресных озер, находящихся в Казахском мелкосопочнике и на южной окраине Западно-Сибирской низменности. Летом 1990 г. полевым отрядом Института географии АН СССР под руководством К.В. Кременецкого в замкнутой котловине в междуречье Тобола и Убагана в Боровском р-не Костанайской обл. было изучено болото Моховое – самый мощный торфяник в пределах Ишим-Тобольского водораздела и всего Северного Казахстана. В целом палинологические данные свидетельствуют о распространении здесь во второй половине атлантического периода лесостепи со злаковыми степями и березово-осиновыми колками. Рядом с озером произрастала черная ольха, что указывает на хорошие условия обводнения озерной котловины. Сосна росла на песчаных отложениях вместе с березой и не формировала сплошных боров. По мнению исследователей, сосна проникла в верховья Тобола с севера примерно тогда же, когда и на север Казахского мелкосопочника (6 500–6 000 л.н.). Судя по спорово-пыльцевой диаграмме отложений болота Моховое, в течение длительного времени, вплоть до субатлантического периода голоцена, сосна не могла вытеснить березу из лесов на песчаных террасах Тобола. Радиоуглеродные даты указывают на очень медленную скорость осадконакопления в озере. Обращает на себя внимание отсутствие слоёв, соответствующих большей части суббореального периода, что объясняется увеличением аридности и континентальности климата в это время. Только в конце суббореального периода (2 900–2 800 л.н.) с возрастанием общей увлажненности территории и уменьшением континентальности климата произошло заболачивание озерной котловины. Общая структура растительного покрова в Тоболо-Ишимском междуречье во второй половине атлантического периода и конце суббореального была сходной. В составе спорово-пыльцевых спектров отмечается пыльца широколиственных пород – липы и дуба. В начале субатлантического периода (2 500–2 000 л.н.) скорость торфонакопления в болоте Моховое резко замедлилась. Изменения в составе палиноспектров позволяют предположить увеличение континентальности климата, сопровождавшееся исчезновением из состава лесов широколиственных деревьев. Эти данные созвучны с выводами В.В. Лаврова о том, что торфонакопление в северо-казахстанской лесостепи началось во второй половине голоцена. М.И. Нейштадт и В.В. Лавров придерживаясь разных датировок и интерпретаций торфяников, проявляют солидарность по вопросу о сходстве этих торфяных месторождений с торфяниками лесостепи Западной Сибири и лесной полосы Восточной Европы, что позволяет в некотором смысле распространять последние результаты палеогеографических исследований этих территорий на регион Тургая.

Судя по последним реконструкциям климата и природной среды раннего голоцена юга Западной Сибири, бореальное время в начале периода было сухим и теплым. С этим временем увязываются ксерофитные полынные степи. Под влиянием увлажнения, через 300 лет, среди степных ландшафтов появились березовые перелески. Последовавшее похолодание привело к распространению березово-сосновых редколесий с ольхой. Возможно, об этих климатических изменениях свидетельствует спорово-пыльцевая диаграмма Наурзумского торфяника. В отличие от Восточной Европы потепление и увлажнение на юге Западной Сибири и в Казахстане началось в бореальном периоде на 1,5-2 тыс. лет раньше. В связи с этим начало интенсивного процесса черноземообразования в Западной Сибири и Казахстане приходится на время 9,5-10 тыс. л.н., а в Восточной Европе 8 тыс. л.н. [11, с. 24].

Климатическая обстановка атлантического периода также была неоднородной. В начале этого периода имел место процесс аридизации, который приходиться на 7 тыс. л.н. [1, с. 186]. Результаты спорово-пыльцевого анализа, полученные со стоянки Екидин-24, в какой-то степени отражают этот процесс. Стоянка Екидин-24 неолитического времени и принадлежит к маханджарскому кругу памятников [8, с. 21]. Находки на памятнике встречаются от поверхности до глубины 0,5 м. Хотя наибольшее количество находок приходится на глубину 0,3-0,5 м. Из палинологического заключения Р.А. Терещенко [4, с. 233–234] следует, что для глубины, содержащей максимальное количество неолитических находок, характерно «уменьшение древесных пород до 21-24 %» и увеличение кривой травянистых растений. Последнее указывает на усиление сухости климата, «вызвавшего распространение сухостепных разнотравно-маревых и полынно-маревых открытых ландшафтов». По крайней мере, эти результаты не противоречат климатическим реконструкциям начала атлантического периода юга Западной Сибири и вполне увязываются со временем существования маханджарских памятников.

Продолжавшееся потепление и увлажнение в атлантическом периоде достигает максимальной точки в момент климатического оптимума (6 300-5 200 л.н.), который характеризуется широким продвижением степных ландшафтов на север до 56° с.ш. (современные степи расположены южнее 54° с.ш.) [1, с. 187]. Для уточнения, территория Тургайского прогиба расположена между 48 и 54 параллелями. Результаты спорово-пыльцевого анализа из культурного слоя стоянки Кожай 1 (памятник терсекской культуры), по заключению Р.А. Терещенко указывают на незначительный процент древесных пород (0,5-10 %) в основном хвойных и березы. До 84 % приходится на пыльцу маревых растений. Правда автор спорово-пыльцевого анализа предполагает, что такой высокий процент этих растений связан в большей степени с деятельностью человека, чем с наступлением более аридного климата [4, с. 233]. Кожай-1 датируется III тыс. до н.э. на основе трех некалиброванных радиоуглеродных дат. Это начало суббореального периода.

Хотя на территории Тургайского прогиба не обнаружены многослойные стратифицированные памятники от мезолита до бронзы включительно, где культурные слои разделены стерильными прослойками, но определённые наблюдения в этом вопросе у автора статьи имеются [10, с. 29-31]. В стратиграфии археологических памятников Тургайского прогиба фиксируется слой желтого песка эолового происхождения между двумя почвенными слоями, представляющими собой гумусированный песок серого цвета. С нижним почвенным слоем связываются неолитические и энеолитические находки (Соленое Озеро 1, Соленое Озеро 2), а с верхним слоем материал эпохи бронзы (Конезавод 1). Подобная ситуация на археологических памятниках четко прослеживается в разных местах Тургайского прогиба, находящихся на значительном расстоянии друг от друга: памятники на территории Наурзумского района (Соленое Озеро 1, Соленое Озеро 2) и в пределах пригорода Костаная (Конезавод 1). Происхождение желтого песка мы связываем с аридизацией в лесостепной и степной зонах Евразии, которая начинается в конце III тыс. до н.э., а пик засушливости приходится на нач. II тыс. до н. э. [3, с. 102, 206]. Итак, конец атлантического – начало суббореального периода характеризуются широким распространением степных ландшафтов и аридным климатом.

Список использованной литературы:

1. *Зыкин В.С., Зыкина В.С., Орлова Л.А., Круковер А.А., Форонова И.В. Изменение природной среды и климата в четвертичном периоде юга Западной Сибири // Проблемы реконструкции климата и природной среды голоцена и плейстоцена Сибири. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 1998. – С. 175–190.*
2. *Зыкин В.С., Зыкина В.С., Орлова Л.А. Основные закономерности изменения природной среды и климата в плейстоцене и голоцене Западной Сибири // Проблемы реконструкции климата и природной среды голоцена и плейстоцена Сибири. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2000. – Вып. 2. – С. 208-228.*
3. *Иванов И.В., Васильев И.Б. Человек, природа и почвы Рын-песков Волго-Уральского междуречья в голоцене. – М.: Интеллект, 1995. – 264 с.*
4. *Калиева С.С. Поселение Кожай I. – Алматы: Изд-во Ин-та археологии АН РК, 1998. – 255 с.*
5. *Крупеников И.А. К истории островных лесов Кустанайской области // Доклады АН СССР. – 1941. – № 7. – Т. 30. – С. 664-665.*
6. *Лавров В.В. О составе ископаемой пыльцы одного торфяника в северной части Тургайского залива // Вестник Каз. ФАН СССР. – 1945. – № 1 (4). – С. 24–36.*
7. *Лавров В.В. Четвертичная история и морфология Северо-Тургайской равнины. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1948. – 126 с.*
8. *Логвин А.В. Стоянка маханджарской культуры Екидин-24 на юге Торгайского прогиба // Известия МНиВО РК, НАН РК. Серия общественных наук. – 2002. – № 1. – С. 15–22.*
9. *Нейштадт М.И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 404 с.*
10. *Подзюбан Е.В. Особенности стратиграфии памятников неолита-энеолита Кустанайской области // Хронология и стратиграфия археологических памятников голоцена Западной Сибири и сопредельных территорий. – Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, 2002. – С. 29-32.*
11. *Рысков Я.Г., Демкин В.А. Развитие почв и природной среды степей Южного Урала в голоцене. – Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1997. – 168 с.*

УДК 94(574.42)
МРНТИ 03.20

Тарина Г.К.[1]

[1]*докторант специальности История ВКГУ им. С.Аманжолова,*
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ТОПОНИМЫ, ОСНОВАННЫЕ НА ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ УЛАНСКОГО РАЙОНА, ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В данной статье, на примере топонимов Уланского района Восточно-Казахстанской области, автор представляет топонимы, основанные на духовной культуре номадов. Духовная культура кочевого казахского народа очень богата и разнообразна. Так как в наше время в основе любого слова, словосочетания, фразеологизмов и пословиц-поговорок, сказок и стихов, запретов и поверий в большом количестве имеется когнитивные, познавательные данные, считается недостаточным исследовать основываясь только на языковые данные. Потому что под покровом данных коллективных ценностой детально познается такие культурные ценности народа как: сформированная данным народом историческая и элитарная культура, историческое коллективное мышление, познания мира, быт, социальное хозяйство, жизненный опыт, моральное состояние, этика и эстетика. В стаье показано, как духовная культура казахов отразилась и на названии местностей Уланского района ВКО.

Ключевые слова: топонимы, культура, духовная культура, материальная культура, Уланский район, ВКО, ономастика, легенда, топонимическая легенда.

Г.Қ. Тарина [1]

[1]*С.Аманжолов ат. ШҚМУ тарих мамандығының докторанты,*
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ТОПОНИМДЕР (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ, ҰЛАН АУДАНЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданының топонимдері мысалында автор көшпелілердің рухани мәдениетіне негізделген топонимдерді ұсынады. Көшпелі қазақ халқының рухани мәдениеті өте бай және әртүрлі. Қазіргі уақытта кез келген сөз, сөз тіркесі, фразеологизмдер мен мақалмәтелдер, ертегілер мен өлеңдер, тыйым салулар мен сенімдер негізінде когнитивті, танымдық деректер көп болғандықтан, тек тілдік деректерге негізделе отырып, зерттеу жеткіліксіз болып саналады. Өйткені, ұжымдық құндылықтың арқасында халықтың осы халық қалыптастырған тарихи және элитарлық мәдениет, тарихи ұжымдық ойлау, дүниетану, тұрмыс, әлеуметтік шаруашылық, өмірлік тәжірибе, моральдық жағдай, этика және эстетика сияқты мәдени құндылықтары егжей-тегжейлі танылады. Бұл стаье көрсетілгендей, как духовная культура казахов көрініс тапқан және атауы жерлерге Ұлан ауданы ШҚО.

Түйін сөздер: топонимдер, мәдениет, рухани мәдениет, материалдық мәдениет, Ұлан ауданы, ШҚО, ономастика, аңыз, топонимикалық аңыз.

Tarina G.K.[1]

[1]*doctoral student of the specialty History of EKSU. S. Amanzholova,*
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

TOPONYMS BASED ON THE SPIRITUAL CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE (ON THE EXAMPLE OF ULAN DISTRICT, EAST KAZAKHSTAN REGION)

Abstract

In this article, on the example of toponyms of the Ulan district of the East Kazakhstan region, the author presents toponyms based on the spiritual culture of nomads. The spiritual culture of the nomadic Kazakh people is very rich and diverse. Since in our time, at the heart of any word, phrase, phraseological units and Proverbs-sayings, fairy tales and poems, prohibitions and beliefs in a large number of cognitive, cognitive data, it is considered insufficient to investigate based only on language data. Because under the cover of these collective values, such cultural values of the people as the historical and elite culture formed by this people, historical collective thinking, knowledge of the world, everyday life, social economy, life experience, moral condition, ethics and aesthetics are known in detail. The article shows how the spiritual culture of the Kazakhs was reflected in the name of localities in the Ulan district of East Kazakhstan region.

Key words: toponyms, culture, spiritual culture, material culture, Ulan district, East Kazakhstan region, onomastics, legend, toponymic legend.

В настоящее время ономастика, как одно из ведущих направлений национально-языковой политики в республике, приобретает не только научно-практическое, культурно-историческое, но и общественно-политическое значение.

На любом этапе развития общества ономастические наименования имели важное историческое значение. Ни одно государство в процессе своего развития не обходилось без собственного набора антропонимов и топонимов. Также и казахстанское сообщество имеет свою ономастическую систему, сформировавшуюся в далеком историческом прошлом.

Но начиная со второй половины XIX века, национальная ономастическая система Казахстана, складывавшаяся на протяжении многих столетий, подверглась кардинальным изменениям и отражала интересы сначала Российской империи, а позже СССР [1]. В результате был нанесен огромный ущерб самобытности, национальной специфике казахской ономастики, особенно его топонимической и антропонимической системам.

С приобретением независимости и становлением Республики Казахстан как субъекта международных отношений, национальная ономастика начала активно вовлекаться в мировое пространство. Ономастические единицы в настоящее время активно задействованы в международных официальных документах.

Такие названия Восточного Казахстана, как Алтай, Зайсан, Ертис и др., включенные в ономастическое пространство Казахстана, будучи тесно взаимосвязанными с экономикой, историей, культурой Казахстана, несут не только адресную функцию, но и являются высокоассоциативными семиотическими знаками, включающими в себя мощный национальный потенциал [2].

В данной статье, на примере топонимов Уланского района Восточно-Казахстанской области, автор представляет топонимы, основанные на духовной культуре номадов.

Культура – это плод тысячилетнего опыта человечества, все его духовные поиски, творчество и знания накопленные с начала времен. К духовным ценностям относятся национальное мировоззрение и менталитет, национальная психология, морально-этические нормы, традиции и обычаи, поверья и суеверия, а также другие категории. Некоторые ученые относят к духовным ценностям и человеческие ценности. По их мнению, такие ценности как: рассудительность, человечность, доброта, милосердие, совесть, надежность, скромность, а также его рвение к свободе, самосовершенствованию, самооценка являются основой, фундаментом духовной культуры народа.

К материальной (вещевой) культуре человека относятся его пища, одежда, жилье, транспорт, продукты рукоделия, инструменты сельского хозяйства и скотоводства, сырье для производства продукта, оружия и снаряжения, охотнические и рыболовные принадлежности, музыкальные инструменты, посуда, мебель и другие вещи [3]. Другими словами материальная культура упирается к миру вещей. Ученые считают что все сделанное руками человека, отдаленное от природы можно считать доказательством культуры.

Известно что из духовного бытия и мечтаний, фантазий и действий казахского народа были созданы необходимые для ежедневного быта инструменты, одеяния, оружия, хозяйственные принадлежности, изделия рукоделия и другие материальные блага. Другими словами, в культуре народа в тесной связи развивались и духовная, и материальная культура. Несмотря на это, в сегодняшнее время в науке принято группирование как духовная и материальная культура.

Так как и создателем, так и пользователем топонимов является народ, страна, они являются явлениями появившемися не только по географическим причинам, но и языковыми явлениями появившимися по историческим причинам. Отношение истории к именам собственным – это их тесная связь с человеческой жизью. Это возникает на первых этапах развития общества в связи с их необходимостями и относится к ним. Уровень познаний эпохи и человека отражается в названиях. Любые ономастические основы и структуры являются историческими явлением, поэтому при изучении ономастики невозможно перешагнуть через исторический момент. Наоборот, каждое название земли или воды является историей народа, которая формировалась веками. По словам исследователей отрасли, каждое название – историческое название, а топонимику можно назвать зеркалом истории. Географические названия, в особенности древние названия являются специальными памятниками. Ведь в них отражается социальное состояние прошедшего времени, быт, этнографические особенности, а самое главное состояние языка в данную эпоху.

Большинство географических названий, являющегося объектом изучения, Уланского района Восточного региона создавались на основе нашего родного языка и имеют явный, понятный смысл. Многих из

них можно рассмотреть, и дать понятие с точки зрения древнетюркского языка. Например, Аршаты («Аршатау» имеет схожий смысл), Аягуз (ай – название племени и угуз (река)) – название со смыслом «река ай»: Куреногиз (на казахском – Күреңөгіз) (курен – название растения, угуз-река) – в смысле «река в которой растет курен», Карагем – («Карасу» (черная вода) имеет схожий смысл) [4].

Есть полное основание отнести наименования Уланского края к историческим наименованиям. Потому что они описывают историю, хозяйство и быт, социальное состояние народа обитавшего на данной земле. Великую казахскую степь, в том числе земли востока впервые люди начали обитать за 300 тысяч лет до этого, то есть начиная с раннего каменного века (палеолит). Доказательство этого – найденное в Уланском районе, поселении Канай инструментов, каменных надписей описывающих быт людей среднего палеолита. В Восточнем крае найдено множество поселений мест добычи руды древних кочесников. В середине VI века (552 год) было создано первое феодальное государство – тюркский каганат. Спустя некоторое время каганат распался на Западный и Восточный части. Верхняя стороно реки Иртыш было в составе Западного каганата. Также есть доказательства что в IX веке в данной местности обитал кимакский народ. Это можно увидеть из следующих слов Абу Дулафа: «У них растет камыш. Этим камышом они пишут...». Скорее всего они использовали тюркский алфавит. На это указывают вещи найденные на берегу Иртыша, в горах Тарбагатай – относящиеся к IX-X веку бронзовые зеркала с тюркскими надписями [5].

Известно, что с приходом советской власти в великую казахскую степь, названия «кызыл» (красный) начили использоваться в топонимике. Отголоски данной эпохи прошедшей и в Уланском районе можно встретить в наименованиях местностей. Такие иделогические названия: Алгабас – Прогресс, Ленин жолы (Путь Ленина), Кызыл жулдыз (Красная звезда), Победа, Комсомол, Красный кардон, Привольное, Большевик, Пролетарка, Князь, Дзержинский, Тельман, 16 - партсъезд, Красное знамия и другие такие же наименования, названные в честь государственных и партийных деятелей [6]. В заключение можно сказать, что на формирование названий местностей в Уланском районе Восточного Казахстана повлияли история, этика в общественной жизни, отношения между людми, основы как социальная психология, выраженная в виде духовной культуры, другими словами, повлияли все аспекты общественно-политической и историко-социальной жизни

Так как в наше время в основе любого слова, словосочетания, фразеологизмов и пословиц-поговорок, сказок и стихов, запретов и поверий в большом количестве имеется когнитивные, познавательные данные, считается недостаточным исследовать основываясь только на языковые данные. Потому что под покровом данных коллективных ценностой детально познается такие культурные ценности народа как: сформированная данным народом историческая и элитарная культура, историческое коллективное мышление, познания мира, быт, социальное хозяйство, жизненный опыт, моральное состояние, этика и эстетика. Объективная правда или понятие познанное и сформированное в человеческом сознании выходит на свет при помощи языковых инструментов и единиц. Другими словами, объект познанный в окружающем мире обозначается языковым знаком. Одним словом, любое слово – называет вещь, движение, его основные признаки, отношения между вещами, другими словами, обозначает результаты нашего опыта в познании мира. А в смысле данного слова, в связи с усложнением познания, наравне с прямым значением об этой вещи, явлении, у символа появляется (скрытый, дополнительный, коннотатный) смысл и он несет сообщительный, информационный смысл.

В казахском языке основной смысл дополнительного информационного символа сохранен в большом объеме в лексических единицах связанных традициями и поверьями. Традиция – рождается в зависимости от промысла, поверий, взглядов на жизнь, и является народной культурной ценностью передающейся от поколения к поколению. Если взглянуть на любой из традиций казахского народа, мы увидим что в его основе лежат большие национальные философические знания, воспитание, также можно заметить что данные вещи обозначают что-то конкретное и дают дополнительную информацию. Например, Ақбауыр (ақ – белый, бауыр - печень), Екітөбе (екі – два, төбе - сопка), Ешкіөлмес (ешкі-козел, өлмес – не умрет), Жантас (жан – душа, тас - камень), Егінсу (егін – посев, су – вода), Жақсылық (добро), Болашақ (будущее), Кіндік (пупок), Қарақуыс (қара – черный, қуыс – полость), Қасқабиеөлген (қасқа – белая отметина на лбу, бие – кобыла, өлген - умерла), Құройнаған (құр – в пустую, ойнаған - играть), Қойбасқан (қой – баран, басқан – наступать), Сарыбастау (сары – желтый, бас – в данном случае вершина, тау – гора), Бабашқонған (Бабаш – имя человека, қонған - ночевал), Аманат (доверенное на хранение), Жалғызтас (жалғыз – одинокий, тас – камень), Қарасиыр (қара – черная, сиыр – корова), Қарақойын (қара – черное, қойын - объятие), Жартас (скала), Қоржынкөл (қоржын – сумка, көл - озеро), Құрық (укрюк),

Төртқара (төрт – четыре, қара - черный), Құрбандықшалған (на русском место жертвоприношения), Қымызмұрындық (қымыз – напиток из молока кобылы, мұрындық - намордник), Тоқымқағар (тоқым – чепрак, қағар - вытряхивать) [6,7].

Топонимическая легенда – причина наименования местности, история связывающая названия местности с событиями произошедшими на данной местности.

Жанр легенды формируется на основе исторической правды, исторических доказательств. Наряду с этим, исторические данные изменяются в зависимости от понятий, сознания рассказчика и слушателей.

Легенда повествует о событиях, видных личностях живших ранее, об определенной местности. Поэтому среди народа события и действия происходящие в легенде воспринимаются как правдивые, действительно произошедшие в жизни. Для народа легенда – это не сказка, здесь нет приукрашенной фантазии, красивой условности мало, практически ее тоже нет. Если смотреть объективно, в легенде тоже есть фантазия, но она не преукрашена как в сказке или эпосе.

Повествуемое в легенде, доносящееся к слушателю информация, событие не вызывает сомнений, так как его основа – историческая правда. Во вторых, в качестве доказательства правдивости легенды приводиться название местности, имя видной личности, или же описывается и определяется время года. В третьих, манера рассказыания легенды постоянная, он рассказывается от третьего лица в прошедшем времени. Еще одна особенность легенды – история, описываемая в легенде, имеет национальные черты, имеет национальную направленность и признаки, и связана с конкретной местностью. Легенда это устная история определенной местности, народа, времени, устный рассказ повествующий о событиях происходивших в определенном районе или о каком-либо известном деятеле. Поэтому суть легенды, его сюжет во многом происходит только в пределах нации, легенда одной нации не переходит к другой, говоря точнее основная часть легенд является региональными.

Топонимическая легенда – это условное название и распределение, потому что легенда в обязательном порядке связана с каким-либо событием, другими словами, основывается на историческую правду. Поэтому топонимические легенды на половину являются историческими. В ином случае такое произведение нельзя отнести к легендам.

В великой казахской степи очень много рассказов про названия местностей, озер и рек, населенных пунктов, гор и т.д. причина этому тоже ясна. Народ проведший всю свою жизнь на лоне природы хотел знать о окружающей его природе, и учитывая особенности этого мира, или же давая влась своей фантазии сочинял разные мифы и легенды. А теперь приведем несколько примеров.

Акбауыр. Между четырмя горами, сюда когда-то заселились потомки Сырым батыра. А окрестностями горы Кызылтау владел народ Караменде би. Затем они немгоно сместившись населяют гору Казыгурт. В один из прекрасных летних дней старейшина Караменде аксакал вместе со своими приближенными друзьями вышел осмотреть свои земли, он стоя на возвышенности на восточной окрестности Кызылтауа бросил взор на свои земли. Пораженный виду возвышающегося над другими приятно пахнущими цветами белого ковыля, он произнес: «Пай-пай! Посмотрите на этот склон Кызылтауа! Он похож на покрытую жиром обычную печень. А есть печень зажав в жир понравится любому». И с тех пор это место называют Акбауыр [8].

Баршатас. В давние времена жил один очень богатый бай. Но был он очень наивным. Разве может богатый человек не любить богатство, поэтому проводил он все свое время в поисках новой прибыли. В один день к нему в гости приходит молодой человек, который догадался что наивный бай очень жаден. Бай со всеми почестями встречает одетого в расшитый позументом чапан, прискакавшего на шустром скакуне веселого, сложенного молодого человека. Они поели мяса, попили кумыс. После этого наивный бай начал расспрашивать своего гостя. На что молодой парень ответил:

– Дорогой бай, как вы меня не узнали, меня знает весь казахский народ. Мои пастбища полны скота, мои земли полны золота и серебра. Если испортится мое настроение, я и на вас не посмотрю. – На что доверчивый бай ответил:

– Ты немного подожди, скота и у меня хватает. Ты присмотри для меня из своего золота. Ну и я в долгу не останусь.

Парень быстро соглашается. После этого парень захватил с собой бая, и повел его в заранее осмотренную им долину. В долине на земле лежали светящиеся камни, увидевший эти камни бай решил что это золото и стал со всех сил уговаривать парня отдать ему эту землю. Посопротивлявшись немного молодой парень дает согласие, получает взамен от бая две тысячи лошадей и вместе с ними уходит в неизведанную сторону. А бай решив похвалиться перед своими односельчанами, приводит их всех на это

место. В итоге оказывается что вместо золота просто сверкающие камни. После этого народ стал называть место с сверкающими камнями Баршатас [8].

Қыз асуы (Перевал девушки). Отличающийся от других высот только тем, что на нем есть маленькая могила, эта возвышенность называется «Қыз асуы». Неизвестно как зовут девушку погребенную в старой каменной могиле. Только красивая легенда про это передается из уст в уста, от поколения к поколению.

Очень давно полюбили друг друга красивая девушка из племени жившего на берегу Иртыша и парень из племен Аягуза. Девушка не получив одобрения родителей тайно убегает из деревни. Как раз когда девушка дошла до этой горы, ее брат батыр догнал ее и убил из лука. А парень благодаря быстроте своего коня смог спастись. После этого это гора называется «Қыз асуы» [8].

Қырыққұдық (сорок колодцев). Во времена четырех би торе один из народов не выдержавших налогов решил перекочевать из Алтая в Богды. После того как они прошли Байтик и остановились в солончаке среди густого камыша, народ сильно страдал без воды. В этот момент один из старейшин аула сразу предложил вырыть колодец. И из всех сорока колодцев вырытых сорока аулами вышла вода и обеспечила людей и скот водой. После этого это место называется «Қырыққұдық» [8].

Гора Ұранқай. Во времена коллективизации 1928 года Советская власть конфисковала имущество богатых, и с подозрением что есть тайный клад вела сильные поиски в данном краю. Два неграмотных активиста хоть и знали о существовании на вершине горы древней могилы, объявили ее складом богачей, и решили выкопать это богатство. Прокопав пару метров они уперлись в огромную глыбу и не смогли продолжить откопки. Решив на следующий день вырвать глыбу при помощи верблюда, проверяющие отправились отдыхать. В ту ночь оба проверяющие увидели одинаковые сны. К ним во сне приходят девушка с парнем и просят не беспокоить их. На следующий день оба проверяющих испугались и не сделали даже шага в сторону могилы. Оказывается, во время войны здесь вместе были похоронены Калмыкская девушка по имени Ұран и парень по имени Қай. Поэтому гора называлась «Ұранқай» [8].

Үшбастау (Три начала-источника). В древние времена на этом месте было озеро. Вокруг озера росли деревья, водились джейран, кулан, олени. И птицы – гуси и утки росли и размножались здесь. Перелетные птицы отдыхали после длинного полета на озере, и дальше отправлялись в путь.

Один старик в поисках пропитания взял свою дочь и отправился в путь. Долго блуждая по степи они не могли найту воду, и старик начал умирать. И вдруг они увидели озеро. Девушка взяла три чашки и отправилась за водой, когда она вернулась увидела что отец ее умер. Она обняла отца и начала плакать. И так она проплакала три дня и три ночи.

Сколько времени прошло неизвестно, проснувшись от пения птиц девушка увидела что в местах где она поставила чашки появились три источника и вода от них потекла в бескрайнюю степь.

Все географические названия на планете были даны по каким-либо причинам. Среди них, наравне с историческими, используются и новые, соответствующие велению эпохи, количество наименований пополняется с каждым годом. Все эти изменения тесно связаны с бытом и хозяйством, культурой обитающего на этих землях народа. Огромное влияние на появление наименований местностей Уланского района Восточного Казахстана оказала духовная культура казахского этноса, связанная, прежде всего, с традициями, преданиями и легендами.

Список использованной литературы:

1. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 3 т. – Алматы: Атамұра, 1996. т.1. – 544 б.

2. Шығыс Қазақстан топонимиясы. Өскемен: Рекламный Дайджест, 2007. – 376 б.

3. Күркебаев К.Қ. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы. – Алматы:Қазақ университеті, 2013. – 191 б.

4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.

5. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 3 т. – Алматы: Атамұра, 1996. т.1. – 544 б.

6. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ Шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2000. – 104

7. Ұлан есімі – ұлағат бесігі. Анықтамалық. – Барнауыл: Азбука. 2008. – 312 б.

8. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 80-том. Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

UDC 393.05.94

M.Mussakhanova[1], Zh.Mussakhanova[2]

[1]Candidate of Historical Sciences, Associate professor, museologist, ICOM member,
Professor at Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan
[2]Master of Science, lecturer at Almaty Technological University
Almaty, Kazakhstan

THE ANCESTORS' CULT OF THE KAZAKHS

Abstract

This article examines spiritual, cultural and Islamic traditions in the modern Kazakh society. There was discovered and justified the necessity of development of pilgrimage tourism on the example of unique monuments of architecture in Kazakhstan. The author makes recommendations based on the research for a successful development of pilgrimage tourism. Certain positive steps in this direction by the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan are presented. The importance of traveling to sacred places, causing a reflection on their history, thereby creating a new foundation for the future, is noted.

Keywords: pilgrimage, mausoleum, tourism, spiritual and cultural traditions, monuments

Мусаханова М.З.[1], Мусаханова Ж.М.[2]
[1]к.и.н., доцент, музеевед, член ИКОМ, профессор
Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова, г. Алматы, Казахстан
[2] магистр науки, преподаватель Алматинского Технологического Университета, г. Алматы, Казахстан

КУЛЬТ ПРЕДКОВ У КАЗАХОВ

Аннотация

В данной статье рассмотрены духовно-культурные и исламские традиции в современном казахстанском обществе. Выявлена и обоснована необходимость развития паломнического туризма на примере уникальных памятников архитектуры Казахстана. На основе проведенного исследования автор дает рекомендации для успешного развития паломнического туризма. Представлены определенные позитивные шаги в данном направлении со стороны Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. Отмечена значимость путешествий по сакральным местам, вызывающих осмысление своей истории, тем самым закладывающих новый фундамент для будущего.

Ключевые слова: паломничество, мавзолей, туризм, духовно-культурные традиции, памятники

М.З. Мусаханова[1], Ж.М. Мусаханова[2]
[1]т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, Алматы қ., Қазақстан
[2]ғылым магистрі, Алматы Технология Университетінің оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚТАРДЫҢ АТА-БАБАЛАРЫНЫНА ТАБЫНУШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның заманауи қоғамындағы рухани-мәдени жәнеде исламдық дәстүрлері қарастырылған. Қазақстанның айрықша сәулет ескерткіштерін негізге ала отырып, қажылық жасау туризмін дамытудың қажеттілігі айқындалды. Зерделеу барысында автор қажылық жасау туризмінің табысты дамуына ұсыныстар жасайды. Мақалада Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің аталған бағыттағы бірқатар оң қадамдары аталып өтіледі. Сонымен қатар, қасиетті орындарға саяхаттаудың маңыздылығы, өз тарихына тереңінен бойлай алу еркіндігіне ие болып, болашақтың іргетасын нықтап қалауды қолға алумен теңгерілетіндігімен өлшенген.

Түйінді сөздер: қажылық, кесене, туризм, рухани және мәдени дәстүрлер, ескерткіштер

In modern Kazakhstani society, the pilgrimage of believers to holy places begins to revive. Pilgrimage is one of the oldest manifestations of worship. It has existed since mankind remembers itself, existed in all faiths, among all peoples. “The cult of saints is traditional for Islam. The word “holy” in Arabic (Australia), in Kazakh (Guliye) or in Arabic (Veli), in Kazakh (kieli) means one concept” [1].

The cult of saints in Islam was the first to be studied by the prominent Hungarian oriental scholar, I. Goldzier. According to him, if the pre-Islamic worldview and traditions continue to be combined with Islam, they will never be destroyed [2]. The works of a number of famous scientists are devoted to the cult of ancestors: Basilova V.N., Akataeva S.N., Toleubaeva A.T., Mustafina R.M. and others [3]. According to A.T. Toleubaev, in the southern regions, which were more influenced by Islam, worshiped well-known saints, and in the western and eastern regions they prayed more to their dead ancestors, who were considered saints, and from whom they asked for help [4].

The construction of mosques, Muslim religious buildings, was originally based on regional traditions, but over time a new style developed, which, while preserving the local specificity of religious buildings, was subordinated to the needs of the new cult.

For Muslim architecture, it is typical to use excerpts from the text of the Koran as an element of decor, made by artistic means with the use of multi-colored ceramics, wood carvings or knocks. Sometimes a similar ornament plays the role of a frieze that runs along the perimeter of the interior.

Mausoleums of Southern Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Aktobe, Zhezkazgan regions can rightfully be attributed to the treasures of architecture. For example, in the Kyzylorda region there are 479 monuments. 21 of them - republican, 274 - of local importance, as well as 184 objects are included in the preliminary list of historical and cultural heritage. The list also includes the mausoleums of the region: Sarman-Khoja (XI century), Kylauyz ata (XI-XII centuries), Tolegetaya - Kylyshty ata (XI-XII centuries), Sarly-Tam (XII centuries), Aykozha (XVI-XVII centuries), Asan-Ata (XVI century), Molla-Kalan, Okshi ata (XVIII century), Kara-Sopa (XVIII century), Khorasan ata, Makul Tam (XIX century) [5, from. 119].

In the development of pilgrimage on the territory of Kazakhstan, a major role is played by pilgrimage services specializing in organizing pilgrimage trips not only in the country but also around the world. Some travel companies have also been actively involved in this process. In addition, in our country there are a large number of unique ancient monuments that have pilgrimage elements: the mausoleums of Arystan Baba in the Otyrar region, Khoja Akhmet Yassavi in Turkestan, Babaja Khatun, Aisha Bibi, Karakhan Batyr, Tekturmas in Zhambyl Oblast, Baidibek Ata, Domalak Ana Sylands (Kos ana) in the Baidibek district, Karashash ana, Ibrahim ata in the Sairam district of the South Kazakhstan region, Bukhar zhyrau, Zhoshi khan in the Karaganda region, the underground mosque Becket ata in Mangistai region, etc. Pilgrimage in Kazakhstan usually begins with a visit to the mausoleum of the famous religious mystic Arystan Bab, who lived in the XII century. Then the pilgrims go to the mausoleum of Khoja Ahmed Yassaui - the great saint and preacher of Sufism (Turkestan), then along the specified route.

In Almaty, the place of Muslim pilgrimage is the mausoleum of Raiymbek batyr (1705-1785) from the Albanian clan. His grandfather Hangeldy Batyr in 1733, together with famous people from the Elder Zhuz Kodar bi, Tole bi, Satay batyr and Bolek batyr sent an ambassador to the Russian Tsarina Anna Ioannovna with a proposal to agree to the entry of the Elder Zhuz under the auspices of Russia (1730-1740). Raiymbek at the age of 17, who showed heroism in the fight against the Dzungarian troops, was honored - he became a batyr. Between the ridges of Toraigyr and Soget there is a plain Oyrantobe, where he fought with the Dzungars. Not far from the Aiyrly pass of the Toraigyr mountains there is a source "Rayymbek". Together with Raiymbek, the batyrs Satay, B ,lek, Kyzylbөrik, Қoikeldi, aкonakeldi, Қystyк, Malay, Yesen, Bayseyit and others participated in the battle against the Dzungars. The name of Raimbek turned into a symbol and honor of the Albanian clan [6, p. 342].

Many legends are associated with the name of the batyr, they began to call him the "Holy batyr" after the next battle with the enemies: hiding from the Dzungars, the army of Raimbek could not cross the turbulent river. After reading the prayer and asking the Almighty for mercy, he stopped the flow.

According to another legend, the elder, foreseeing a quick death, bequeathed to put him on a camel and bury him where he would stop. The tomb of Raiymbek is revered by believers as a holy place, in 1981 a granite stele was installed (next to which there is a stone statue of a camel), and in 1994, on the initiative of the historical and ethnographic society "Raiymbek", a majestic mausoleum was erected (photo 1).

In honor of Raimbek Batyr, one of the central streets of Almaty, on which his grave is located, is a village in the suburbs of Almaty, one of the metro stations in Almaty.

Another favorite place of pilgrims is the mausoleum of Almerek ata (photo 2) with its healing springs. According to his descendant, a prominent statesman, Raun Aripov:«Älmerek bir jağı batır, bir jağı äwlïe, köripkel adam bolğan. Onıñ batırlığı sol, mınaw qalmaqtarmen soğısqan kezde Şelek, Sögeti degen jerlerde soğısadı. Mınaw Şelektiñ atı Älmerektiñ atawımen atalğan eken. Ayaqqalqan degen de Älmerektiñ atı». According to the writer Oraza Kaygabay: «Älmerek abız jïırmadan astam qazaq batırlarına bata beripti. Solardıñ işinde Swannıñ Aralbayı, Qıstıqtıñ Malay batırı, Ötegen batır jäne jası äli jïırmağa tola qoymağan Qangeldi nemeresi Rayımbek bolğan edi. «Batamenen el kögerer, jañbırmenen jer kögerer» degendey, abızdıñ aq batası joñğar basqınşılarına qarsı küresken qazaq xalqınıñ ädil isiniñ aq jolınday boldı» [7].

Given the growing interest of Muslims in holy places, attention should be paid to the development of pilgrimage tourism, which involves the following functions:

1 - identify, study and systematize the objects of pilgrimage;

2 - to develop special tourist routes with the subsequent agreement and approval of the pilgrimage program in Kazakhstan;

3 - develop guides to historical and holy places;

4 - to provide accommodation facilities (hotels, campsites, etc.) and transport [8, p.220]

It is gratifying that work in this direction has already begun within the framework of the Rukhani Zhangyru program. In 2017, on the basis of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, the Sacred Kazakhstan Research Center was established in the capital. Following the results of the two-year work of the new center, a list of such objects of Kazakhstan was created. By the decision of the expert council (scientists - historians, archaeologists, ethnographers) five criteria for the selection of objects were approved:

The first is especially revered natural heritage monuments (Khan Tengri peak, Okzhetpes mountain, Charyn canyon).

The second - archaeological sites or large medieval cities (Akbauyr astronomical complex in East Kazakhstan region, Turgai petroglyphs).

The third - religious and religious sites that are places of worship (the mausoleum of Arystan Bab, the mausoleum of Khoja Akhmet Yassavi, the underground mosque Becket ata and others).

Fourth - sacred places associated with historical figures who have left their mark on history of the country (burial places of famous batyrs, khans, biys, poets and akyns).

Fifth – places, associated with historical events (Birlik-tobe in Ordabasy, where the khans of three zhuzes united to repulse the Dzungars; Republic Square in Almaty, where December events of 1986 took place) [9].

List of "100 sacred places of Kazakhstan".

4 Religious and religious sites, that are places of worship

1. Mausoleum-complex of H.A. Yasavi (the mausoleum of Rabia of Sultan Begim, XV century, XVII century, Bolshoy Kulyuet, XII century, Mound Kultobe (Iassi), Mausoleum of Gauhar ana, XII-XIV centuries).

2. Mausoleum of Arystan bab, 12th century

3. Mausoleum of Ibrahim Ata, (XI-XII century), Mausoleum of Karashash ana (XI-XII century).

4. Mausoleum of Karabura

5. Mausoleum of Baba Tukti Shashty Aziz.

6. Mausoleum of Baidibek Bi, the Mausoleum of Domalaқ ana.

7. Mazar of Ukasha ata, IX-X centuries.

8. Architectural complex of Ismayil-ata, XI-XII centuries.

9. Necropolises and underground mosques of Mangystau (Beket ata in the area of Ogylandy, XVIII centuries, Shopan-Ata, X-XIX centuries, Ancient Beineu and Beket ata, XI-XIX centuries, Karaman ata, XIII-XIX centuries, Masat ata, 10th – 19th centuries, Shakpak ata, 9th – 10th centuries, 14–19th centuries, Sultana-epe, 10–19th centuries)

10. Necropolis of Sisem ata, X III –X I X centuries.

11. Mausoleum of Abat-Baitak (XII-XY centuries).

12. Mausoleum of Alasha Khan.

13. Mausoleum of Zhoshy Khan.

14. Mausoleum of Dombauyl.
15. Ekidin (Monuments of the early period in Sarytorgay).
16. Mazar Kozy Corpesh and Bayan Sulu.
17. Mausoleum of Mashhur-Zhusip Kopeyuly.
18. Mausoleum of Okshy ata.
19. Mausoleum of Khorasan Ata, Mazar-complex of Tolegetay-Kylyshty ata XI-XII centuries.
20. Tekturmas complex of the 14th century
21. Mausoleum (Aulie ata) of Karahan of the XII century.
22. Mausoleum of Aisha Bibi. XI-XII centuries., Mausoleum of Babaji Khatun. X-XI century
23. Begim ana tower, X-XI centuries
24. The memorial complex of Korkyt ata.
25. Necropolis of Ushkan Ata.
26. Necropolis of Akmeshit.
27. The mausoleum of Bukhar zhyrau.
28. Mausoleum of Yergyzbay Ata.
29. The architectural and art complex "Zharkent mosque."
30. Kunanbay Haji Mosque [10].

In addition, the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan prepared thematic books “Sacred Objects of Kazakhstan of National Importance” and “Regional Sacred Objects of Kazakhstan”, the first volume of the encyclopedia “Sacred Kazakhstan”.

An interactive and virtual map was created on sacred objects of national and local significance (with a detailed description and 3D tours for each of the objects), 30 videos of a mobile format for social networks about sacred objects of Kazakhstan. «The Rukhani Zhagyru» Hall was opened at the National Museum of the Republic of Kazakhstan. The state historical and cultural museums and reserves “Bozoк”, “Botay” and “Sarayshyk” were created.

Scientific restoration work is being carried out on 23 historical and cultural monuments of republican significance, which are mainly objects included in the list of national places of Kazakhstan (necropolises of Shakpak ata, Karaman ata, mausoleums of Yassavi, Arystanbaba, complexes Akyrtas, Appak ishan , ancient settlements Eski Turkestan, Sauran, Syganak, Ancient Taraz, Talgar, etc.). To date, restoration work at 15 sites has been completed, the construction of three visit centers of the state historical and cultural museums and reserves “Ulytau”, “Otrar” and “Tanbaly” is planned [11].

A presentation of the video “Sacred Places of Kazakhstan” prepared by students of the specialties “Tourism” and “Journalism” was held at the Kazakhstan-American University. The footage of the video contains information about some of the shrines of our country - the Mausoleum of Eset Batyr, the mausoleum of Aisha Bibi, Auliye Agash, the cave of Konyr Auliye, the underground mosque of Beket-ata, the mausoleum of Arystan Baba, the mausoleum of Khoja Akhmet Yassavi, Ungurtas, Tecturmas, the mausoleum of Korkyt-ata, source of the Holy Key.

The goal of the project “Sacred Places of Kazakhstan” is the popularization of tourism, the development of citizenship, patriotism among young people as the most important spiritual, moral and social values, as well as the approval of the priorities of national ideas of education and national culture. Traveling to sacred places allows you to rethink your story, thereby laying a new foundation for future development. A sacred place should be such for every resident of Kazakhstan - regardless of his place of residence, his nationality or religious beliefs [12].

Thus, “ideas about the ancestors are inherent in any human society. Initially, they are closely associated with the tribal structure of society and contribute to the maintenance of social order. They underlie the kinship account, regulate the inheritance of property and power in society, and promote the continuity of cultural values and the subordination of generations. The ideas about the ancestors at the same time reflect and to a certain extent embody the idea of the soul and the afterlife, and are also built into cosmology. The notions of ancestors are associated with the worldview in its entirety, belong to fundamental sociocultural concepts” [13].

References:

1 Soltiyeva B.SH. Istoriya issledovaniya ponyatiye «svyashchennoye» u kazakhov // Materiali za IX mezhdunarodna nauchna praktichna konferentsiya «Klyuchovi v"prosi v s"vremennata nauka – 2013». 17-25 april 2013. Tom 16. Istoriya. – Sofiya: «Byal GRAD-BG» OOD, 2013. – S. 73-76.

2 Gol'dtsier I. Kul't svyatykh v islame. Moskva: Izv.Ros.AN,1938. – 314 s.

3 Basilov V.N. Kul't svyatykh v islame. Moskva: Mysl',1970. – 143 s.; Akatayev S.N. Kul't predkov u kazakhov i yego etnogeneticheskiye i istoriko kul'turnyye istoki / Avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1973. - 34 s.; Mustafina R.M. Predstavleniya, kul'ty, obryady u kazakhov. Almaty: Kazak universitetí,1992. – 176 s.

4 Toleubayev A.T. Relikty doislamskikh verovaniy v semeynoy obryadnosti kazakhov. Alma-Ata: Ġylym,1991. – 214 s.

5 Musakhanova M.Z. Monuments of material culture – mausoleums of Kyzylorda province // XII vekov razvitiya islamskoy nauki i kul'tury v Kazakhstane. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 25.09.2013. g. Almaty. – Almaty: Institut Vostokovedeniya im.R.B. Suleymenova, 2014. – C.119-123.

6 Kazakhi. Devyatitomnyy populyarnyy spravochnik. T. 2. Istoricheskiye lichnosti. – Almaty: IDK-TIPO, 1998. – 533 s.

7 Elektronnyy resurs: http://www.infos.kz/archives/13451

8 Duysen G.M. Razvitiye religioznogo turizma: mezhdunarodnyye trendy i osobennosti v Kazakhstane // XII vekov razvitiya islamskoy nauki i kul'tury v Kazakhstane. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 25.09.2013. g. Almaty. – Almaty: Institut Vostokovedeniya im.R.B. Suleymenova, 2014. – S.216-221.

9 Khvan V. Turizm /"Liter Nedelya". № 108. 13 iyulya, 2019 / Elektronnyy resurs: https://khabar.kz/ru/arkhiv/video-dnya/item/107097-rukhani-zha-yru-popolnyaetsya-spisok-100-sakralnykh-mest-kazakhstana

10 Sabekov S. 100 sakral'nykh mest Kazakhstana. 16 Avgusta 2017 / Elektronnyy resurs: https://www.inform.kz/ru/uchenye-prezentovali-spisok-100-sakral-nyh-mest-kazahstana_a3055505

11 Elektronnyy resurs: https://baigenews.kz/special/vzglyad_v_budushchee/kak_realizuetsya_programma_sakralnii_kazahstan_v_regionah/

12 Elektronnyy resurs: www.youtube.com http://www.kafu.kz/novosti/4015-prezentatsiya-videorolika-sakralnye-mesta-kazakhstana.html

13 Kartamysheva, Ye.P. Pochitaniye predkov v drevneskandinavskoy dokhristianskoy kul'ture / disser. kand. ist. nauk. – Moskva, 2006. – 298 s.

Photo 1. Mausoleum of Raiymbek batyr. Almaty city

Photo 2. Mausoleum of Almerek ata. Almaty city

УДК 902(574) «638.3»

Ярыгин С.А.[1], Ильдеряков Н.Н.[2], Георгиев К.А.[3], Кудабаев Ч.А.[4], Умарходжиев А.А.[5], Зайберт В.Ф.[6]

ТОО «Археологическая экспедиция»

«ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ПАЗЫРЫКСКОЙ КУЛЬТУРЫ В АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ»

Аннотация

В данной статье рассматриваются результаты научно-исследовательских работ на 18-ти курганах раннего железного века, датированных серединой – концом I тыс. до н.э., расположенных в зоне строительства и реконструкции автомобильной дороги «Талдыкорган – Калбатау – Усть-Каменогорск» на участке км 325-410, в Аксуйском районе Алматинской области. Исследованные погребальные конструкции представлены разными типами – простые грунтовые могильные ямы, ямы с заплечиками, подбой со ступенчатым дромосом, погребение в каменном ящике. В ходе проведенной пешей разведки в окрестностях с. Сагакурес, в районе могильника второй половины I тыс. до н.э. выявлено небольшое скопление петроглифов раннего железного века.

Ключевые слова: Таусамалы, курганы, ранний железный век, погребения, научно-исследовательские работы

Yarygin S.A.[1], Elderado N.N.[2], Georgiev, K.A.[3], Kudabaev C.A.[4], Umarkhadzhiev A.A.[5], Zaibert V.F.[6]

"STUDY OF THE MONUMENTS OF THE PAZYRYK CULTURE IN THE ALMATY REGION"

Abstract

This article discusses the results of research work on 18 mounds of the early Iron Age dated from the middle to the end of the 1st millennium BC, located in the construction and reconstruction zone of the Taldykorgan-Kalbatau-Ust-Kamenogorsk highway km 325-410, in the Aksuysky district of the Almaty region. Different types - simple soil gravel pits, pits with shoulders, lining with step dromos, burial in a stone box, represent the

investigated funerary structures. In the course of foot reconnaissance approximately the village. Sagakures, in the area of the burial ground of the second half of the 1st millennium BC a small accumulation of petroglyphs of the early Iron Age was revealed.

Keywords: Tausamal, mounds, Early Iron Age, burials, research

С.А. Ярыгин[1], Н.Н. Ильдеряков[2], К.А. Георгиев[3], Ч.А. Кудабаев[4], А.А. Умарходжиев[5], В.Ф. Зайберт[6]

«АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПАЗЫРЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ»

Аңдатпа

Мақалада Алматы облысы, Ақсу ауданында «Талдықорған-Қалбатау-Өскемен» тасжолының 325-410 км бөлігінде, жөндеу жұмыстарының аймағына кіретін б.з.д. I мыңжылдыққа жататын 18 обаның ғылыми-зерттеу нәтижелері сипатталған. Зерттелген обалардың құрылымы мен құрылыстары әр түрлі болып келеді – жерде жасалған қабір шұңқырлар, баспалдақпен жасалған дромос және тас жәщікпен жасалғандар кездеседі. Барлау жұмыстары нәтижесінде Сағакүрес ауылының маңындағы обалы қорымының аймағында ерте темір дәуіріне жататын тасқа салынған суреттер кездеседі.

Түйін сөздер: Таусамал, қорғандар, ерте темір дәуірі, жерлеу, зерттеу

Введение. Регион исследования расположен в Жетысу и охватил территорию вдоль отрогов Жунгарского Алатау от с. Кызылагаш на западе до п. Таусамалы на востоке. В регионе сосредоточено большое количество курганных могильников раннего железного века, они занимают все выровненные участки ниже лессовых предгорий – аллювиальные отложения и пологие равнины, в основном в местах расположения древних маршрутов перегона скота с летних на зимние пастбища. Как правило, могильники представляют собой вытянутые с севера на юг цепочки курганов, но встречаются группы курганов без определенной системы. Насыпи преимущественно каменно-земляные, диаметрами от 6 м до 30 и высотой от 0,3 до нескольких метров. В результате исследований обнаружены и зафиксированы грунтовые погребения и погребения с каменными перекрытиями, погребения в подбое, инвентарь представлен типично сакским керамическим комплексом. Всего исследовано 18 курганов, которые судя по погребальному обряду и сопроводительному инвентарю в основном относятся к сакской археологической культуре Притяньшанья VI – сер. II вв. до н.э. [1,11-23].

Условно, все исследованные объекты можно разделить на четыре группы по принципу их локализации, которая совпадает с типом внешней характеристики насыпи. Первая группа памятников расположена вблизи горных хребтов северных склонов гор. Насыпи высокие, хорошо задернованы, сложены из земли и камня. Курганы второй группы расположены на относительно ровных площадках. Насыпи курганов сильно оплывшие, сложены из земли и камня. Третья группа выделяется как расположением, характеризующимся ровным, несколько пониженным рельефом, так и особенностями насыпей. Так, например, курганы могильника Сагакурес выделяются большим количеством камня в структуре насыпей. Четвертая группа, включающая курганы могильника Сагабуйен, представлена объектами с довольно аморфной структурой насыпей, что связано с их разрушением, как вследствие естественных оплывов, так и в результате хозяйственной деятельности по выпасу скота.

Описание комплекса Таусамалы. Среди прочих изученных памятников раннего железного века, культурным своеобразием выделялся погребально-поминальный комплекс (№ 30) расположенный к востоку от р. Аксу и поселка Таусамалы, к северу от трассы, на плоском равнинном участке вблизи предгорий. На момент исследования памятник состоял из пяти объектов, в том числе четырех курганов и одной каменной дорожки.

Центр комплекса Таусамалы представляет собой курган, со слабо задернованной насыпью, сложенной из светлой речной гальки средних размеров. Поверхность насыпи кургана неоднократно повреждена и переотложена. Длина насыпи 16,5х18 м, высота 0,85х1 м. На восток от основания насыпи кургана идет дугообразная каменная дорожка, ее общая длина около 100 м. Первая часть дорожки длинной 47 м ориентирована на северо-восток, далее она выпрямляется в восточном направлении и идет около 27 м, после этого плавно поворачивает на юго-восток, этот участок длиной около 26 м. Не исключено, что южнее каменной дорожки и вплотную к ней располагались круглые кольцеобразные выкладки из камней – жертвенники. Некоторые их остатки фиксировались визуально в виде развала

камней. Каменная дорожка завершается округлой каменной выкладкой диаметром 5 м. К северу от нее в 7 м расположена идентичная круглая каменная конструкция. В 30 м к северу от основного кургана расположен еще один курган, с каменно-земляной насыпью около 12 м в диаметре.

В процессе разбора насыпи кургана в юго-восточной части западной траншеи на глубине 0,5 м были выявлены фрагменты костей впускного погребения. Ширина самой могильной ямы, вырытой на уровне погребенной поверхности кургана, составила 0,7 м, глубина 0,5 м. Общая глубина впускного погребения от уровня современной поверхности не превысила 0,75 м. По зафиксированным останкам (кости ног), определено, что погребенный был уложен на спину, головой на запад. Перед сооружением погребения, галечные валуны насыпи были раскиданы до уровня погребенной поверхности, образовав расчищенный участок шириной более пяти метров. На уровне погребенной поверхности, ширина расчищенного участка маркируется по остаткам материи, зафиксированной в западном профиле севернее погребения. Судя по состоянию погребения, оно совершено в новое время и разрушено в результате проведения некоторых технических работ в советский период.

Описание профилей. Длина бровки 20 м, высота 2 м. Материковый грунт в профилях представлен серой крупно-фракционной супесью, насыщенной окатанной галькой различных размеров. Над основным материковым грунтом, в подкурганном пространстве выявлена прослойка темно-коричневой супеси толщиной до 0,25 м с тонкой прослойкой белесого суглинка над ним, толщиной не более 0,05 м. Наибольшая сохранность полосы белесого суглинка зафиксирована в северной части профиля. Сохранившийся участок белесого суглинка прослежен от 1,5 м южнее центрального пикета, до 3 м севернее центрального пикета. В южной стороне профиля прослойка белесого суглинка переотложена и представлена линзами в структуре темно-коричневой супеси. Над линзами белесого суглинка в северной части насыпи прослежена прослойка светло-коричневого гумусированного суглинка толщиной до 0,15 м, являющегося погребенной поверхностью. Уровень погребенной поверхности в профиле ровный.

Насыпь кургана в профилях представлена уплощенно-полусферической формой с западиной на вершине насыпи. Длина западины 4-5,5 м, глубина до 0,2 м. Основной грунт насыпи представлен темно-коричневой гумусированной супесью, насыщенной галечными валунами достигающими в диаметре 0,4 м. Северная сторона насыпи более плотная по структуре, южная переотложена, с меньшей концентрацией супеси между галечными валунами, что является результатом расчистки площадки под впускное погребение.

Погребение лошадей. После разбора насыпи кургана до глубины 0,7 м от уровня погребенной поверхности, в траншеях произведена зачистка поверхности. Материковый грунт представлен серой крупно-фракционной супесью, насыщенной окатанной галькой различных размеров.

Линза погребального комплекса была выявлена в центральной части подкурганного пространства, с небольшим восточным смещением относительно сохранившейся части насыпи кургана, на глубине 0,7 м от уровня погребенной поверхности. В плане линза округлой формы, несколько вытянута по линии восток-запад. Длина линзы 4,6 м, ширина 4,3 м. Заполнение линзы представлено темно-коричневой гумусированной супесью, насыщенной галечными валунами в диаметре до 0,5 м.

В процессе расчистки погребального комплекса, в западной половине начиная с глубины 1,7 м от уровня погребенной поверхности, обнаружены костные останки трех лошадей. В восточной части погребальной конструкции расчищен каменный ящик из плоских плит сланцевой породы, обложенный по контуру крупными галечными валунами.

Нижняя граница костных останков лошадей зафиксирована на глубине 2 м. Кости трех лошадей расположены в анатомическом порядке, ориентированы по линии СВ-ЮЗ головой на СВ. Все три лошади были уложены на круп с подогнутыми ногами, однако в процессе разложения частично завалились на правую сторону (Рис. 1).

Рис.1. Верхний каменный ящик и три костяка лошадей

Костяк первой лошади расположен дугой с запада на север между плитой у западного угла каменного ящика и двумя плитами отделяющими от второго костяка расположенными ближе к западному углу могильной ямы. Голова первой, - ближней к каменному ящику лошади расположена ближе к центру погребальной конструкции, морда лошади повернута влево, примыкает к шее второго коня. В промежутке между резцовыми и жевательными зубами лошади зафиксирована вертикально расположенная половина кольцевых двусоставных железных удила в хорошей сохранности. Зубы лошади сохранились плохо, однако удалось проследить следы стертости на коренных зубах. Вторая половина удила, фрагментарно собранная под мордой лошади сохранилась хуже, однако отпечаток её изначальной формы прослеживался на поверхности каменного валуна. В районе верхней части правой ноги лошади найден фрагмент золотой фольги. Общая длина первой лошади составила 2 м, ширина в районе крупа до 0,48 м.

Второй конь расположен S-образно с юга на север между двумя указанными выше плитами и одиночной квадратной плитой в центре ложа. Морда примыкает к крупу третьего коня. Голова второй, центральной лошади, также расположена ближе к центру погребальной конструкции, морда лошади уложена вниз и чуть вправо. Общая длина второй лошади составила 2 м, ширина в районе крупа до 0,52 м.

Костяк третьей лошади лежал дугообразно с запада на север, у края северной стенки могильной ямы. Череп лошади завален на плиту края конского ложа. С восточной стороны зафиксировано скопление галечника небольших размеров, проходящее вдоль шеи и уходящее под костяк. Ширина развала костей около 0,6 м. Голова третьей, крайней от каменного ящика лошади, расположена у северной стенки погребальной конструкции, морда лошади повернута влево. Общая длина третьего костяка около 2 м, ширина в районе крупа до 0,46 м.

Между лошадьми и каменным ящиком имеется дистанция не менее 0,3 м, вдоль правого бока первой лошади, судя по сохранившимся фрагментам, там были поставлены вертикальные серые плиты из сланцевой породы камня размерами до 0,6х0,4х0,15 м. Такие же разграничительные вертикальные плиты вертикально поставлены и между лошадьми, включая левый бок третьей, крайней от каменного ящика лошади. Сохранность костей лошадей плохая. Общая длина развала костных останков лошадей составила 3,5 м, ширина 0,6 м.

Лошади были расположены на отдельно устроенном в могильной яме ложе длиной 3 м, шириной 0,8 м и располагавшемся параллельно каменным ящикам вдоль СЗ края ящика. Ложе состояло из грунтовой тумбы на которую были уложены три плиты размерами 0,3х0,4 м. Ряд плит установлен вертикально, они служили для формирования отдельных отсеков под каждую лошадь. Внешняя сторона тумбы в сторону каменного ящика обложена длинными узкими плитами. На ложе в отсеки заложены средних размеров галечные камни, они служили подставками для уложенных на круп лошадей, которые, помимо этого, для удержания обкладывались дополнительно по контуру. Северо-восточная часть ложа оказалась несколько приподнята относительно выровненного дна на 0,2 м. Пространство между ложем и каменным ящиком заполнено галечником, снизу мелким, сверху крупным. Материк под ложем находился чуть ниже уровня перекрытия верхнего каменного ящика погребальной конструкции.

Основная конструкция. Верхний каменный ящик, расчищенный в восточной части погребальной конструкции в плане прямоугольной формы, размерами 1,6х0,8 м, ориентирован по линии СВ-ЮЗ. Ширина каменного ящика в северо-восточной и юго-западной части 0,8 м, в центре 0,95 м. Максимальная высота стен каменного ящика до 0,5 м. Сверху каменный ящик был горизонтально перекрыт каменными плитами, однако многие плиты раскололись и обрушились. Изначальное количество верхних, перекрывающих плит определить не удалось вследствие сильного разрушения, при этом, толщина боковых длинных плит составляла не более 0,1 м, торцевых плит 0,25 м, а длина плит, уложенных поперек каменного ящика, составляла не более 0,9 м. Верхнее перекрытие частично обрушилось вниз и выдавило в стороны боковые стенки ящика.

Размеры горизонтальных плит длинных стен каменного ящика не превышали размерами 1,5х0,5х0,13 м. Размеры горизонтальных плит коротких стен каменного ящика не превышали размерами 0,9х0,5х0,11 м. Изначально были установлены юго-западные плиты длинных стен, затем, с наружным нахлестом установлены северо-восточные плиты длинных стен и после этого заподлицо приставлены плиты коротких стен верхнего каменного ящика. Нахлест вертикальных плит длинных стен каменного ящика составил порядка 0,4 м.

Заполнение каменного ящика представлено чистой темно-коричневой супесью. Толщина заполнения составила 0,15 м. В северных углах на дне каменного ящика выявлены скопления плохо сохранившихся костей МРС. Здесь же зафиксированы мелкие фрагменты глиняной обмазки с примесью крупного песка.

Дно верхнего каменного ящика представлено горизонтально уложенными плитами из камня сланцевой породы. Горизонтальные плиты дна каменного ящика в южной половине обвалились с западной части, что позволило выявить наличие нижнего, погребального каменного ящика больших размеров. Таким образом, верхнее горизонтальное перекрытие нижнего большого каменного ящика, служило одновременно основанием для верхнего малого каменного ящика.

На этом уровне выявлено, что с запада от каменного ящика расположены более крупные валуны, с восточной стороны вдоль стенок ящика плотно уложена небольшая галька в три камня около восьми рядов. Крупным камнем обложен северный угол, ЮЗ узкая стенка, СЗ длинная стенка, северный угол и СВ узкая стенка и восточный угол.

Предварительный осмотр внутреннего полого пространства нижнего каменного ящика через обвалившиеся фрагменты верхних горизонтальных плит, позволил выявить крупные фрагменты глиняной обмазки с примесью крупной супеси и два керамических сосуда, уложенных в центральной и южной части ящика вдоль западной стенки.

После разбора верхнего малого каменного ящика, полностью были расчищены и зафиксированы верхние горизонтальные плиты перекрытия нижнего каменного ящика. Всего зафиксировано 5 плит. Две наиболее сохранившиеся и самые большие плиты были уложены в северной части каменного ящика. Размер крайней плиты выступающей за края стенок ящика 1,1х0,8, вторая плита перекрытия 1,2х0,8 м. Размеры двух центральных, обвалившихся по западному краю плит не превышали 0,5х0,6 м. Размеры крайней южной плиты составляли 0,8 м. На стыках плит перекрытий зафиксирована глиняная обмазка с примесью крупнозернистого песка. Подобная же обмазка выявлена и после снятия горизонтальных плит перекрытия нижнего каменного ящика. Очевидно глиняным раствором, перед укладкой горизонтальных плит перекрытия, была выровнена поверхность вертикальных плит каменного ящика.

Нижний каменный ящик, расположен непосредственно под верхним, состоял из семи крупных плит, которые были установлены на выровненное дно могильной ямы. Ящик прямоугольный в плане, длиной 2,2 м, шириной 0,7 м. В разрезе конструкция из двух ящиков имела пирамидальную форму. Нижний ящик более длинный, верхний короткий по центру над ним. Высота стенок нижнего ящика 0,5 м. Верхняя часть стенок ящика находилась на глубине 2,12 м от погребенной поверхности. Высота юго-восточной и северо-западной стенок ящика до 0,6 м. Высота узкой северо-восточной стенки нижнего каменного ящика 0,55 м. Высота юго-западной стенки 0,6 м. Ширина плит составляющих стенки ящика от 0,05 до 0,15 м. Края плит не ровные и не обработанные, вероятно, использовались в строительстве каменного ящика сразу после выборки из скального выхода.

Длинные стенки ящика расположены внахлест друг на друга. Юго-восточная стенка состоит из двух крупных плит. Северо-западная часть состоит из трех плит, последовательно перекрывающих друг друга. В северном углу в месте стыка двух плит, узкой и длинной с внешней стороны обнаружен каменный клин, вставленный в образованную на стыке щель и залитый глиняным раствором. Раствором промазаны все стыки плит ящика (Рис. 2. 1-2).

Рис. 2. Погребальная конструкция. 1. Верхний ящик; 2. Нижний ящик после расчистки

Погребение. Внутри ящика после незначительной расчистки обнаружено два скелета (мужской с правой стороны и женский с левой). Погребенные уложены в слегка скорченном на правом боку положении. Это было заметно по согнутым в коленях ногам под небольшим углом, немного изогнутом положении костей позвоночника. Погребенные ориентированы головами на северо-восток. Сами кости в плохом состоянии, соприкосновение с любыми предметами вызывало их распад. Очевидно, что это связано с длительным пребыванием в воде и взаимодействием с образованной в результате заполнения камеры водой песчаной взвесью. О том, что камера периодически и на длительное время (в весенне-осенний период) заполнялась водой, свидетельствуют следы на узкой северо-восточной стенке ящика. В ее нижней части фиксируется светлая полоса, оставшаяся от стоячей воды.

Руки погребенных были уложены так, что левая рука женского скелета переплеталась с правой рукой мужского. Вторая рука женского скелета лежала ровно вдоль тела, левая рука мужского, так же как и правая была согнута в локте и покоилась на тазовой части. Правое колено мужской ноги соприкасалось с внутренней частью женского.

Верхние (лицевые) части черепов обоих скелетов оказались полностью разрушены, на женский упал отколовшийся фрагмент плиты, мужской вероятно был размыт и растащен. Именно над мужским скелетом находился намытый ходом воды плотный выкид из норы. Основная его часть была сосредоточена в нижней части скелета от грудины до пяточных костей. Ширина наноса около 0,6 м. На поверхности данного наноса фиксировались фаланги и мелкие фрагментированные кости. Длина женского костяка 1,6 м, длина мужского 1,7 м.

Над головой женского скелета зафиксирован органический тлен, который имел трапециевидные очертания ориентированный от черепа женщины на северо-восток. Длинна пятна 0,45, нижняя часть 0,11 м, верхняя 0,15 м. По центру тлена обнаружен сломанный в средней части железный стержень, круглый в сечении, длиной 0,27 м. Нижняя часть стержня вставлена в деревянную шайбу диаметром 0,11 шириной не более 0,03 м. Верхняя часть заострена. Диаметр в сечении 0,015 м. В средней части на железном стержне и вокруг него обнаружена деревянная труха. Над тленом во время расчистки фиксировались мелкие рваные фрагменты золотой фольги. Очевидно, голову погребенной украшал головной убор или, что вероятнее высокий парик, аналогичный обнаруженным в погребениях пазырыкской культуры на Алтае.

Над головой мужского погребения выявлен похожий стержень с одним уплощенным концом и одним зауженным, длинной 0,25 м, диаметр 0,01 м. Он располагался почти горизонтально по отношению к черепу в 0,15 см от края черепной коробки, острием к юго-восточной стенке ящика. Рядом и над черепом еле заметно проступали остатки тлена, перемешанные с супесью дна могильной ямы.

В районе тазовых костей мужского погребения в супеси наноса обнаружена бронзовая заколка с золотым округлым навершием, на поверхности которого имеется выдавленный растительный орнамент в виде розетки. Бронзовый тонкий стержень заколки в результате перемещения (с головного убора или парика женского погребения?) оказался разломан на две части. Верхняя часть длиной 0,04 м. В этом же месте зафиксированы разрозненные фрагменты золотой фольги. Ниже непосредственно над тазовыми костями найден коррозированный железный фрагмент. Других предметов в погребении не обнаружено.

Под костяками в разных участках отмечен тлен, сильно перемешанный с супесью дна могильной ямы (Рис. 3).

Рис. 3. Погребение и следы головного убора над женским скелетом

После фиксации и разбора погребения произведены окончательные обмеры погребальной конструкции. Общий размер могильный ямы включающей в свой состав двух ярусный каменный ящик и ложе для коней составила 2,6х3,2 м.

Погребальный инвентарь.

I. Кувшины красноглиняные из хорошо промешанного теста с добавлением песка и шамота. Сосуды грушевидной формы, в верхней части начиная от плечиков до венчика имеется три валика. Дно плоское. Горловина прямая, широкая. Венчик прямой, овальный. Первый сосуд высотой – 28 см, диаметры: венчика – 9,5 см, тулова 19 см, дна – 13 см. Часть тулова утрачена. Второй сосуд идентичен первому, незначительно отличаясь размерами. Высота – 28 см, диаметр венчика – 9 см, тулова – 18 см, дна – 13 см (Рис. 4).

Рис. 4. Кувшины из погребения

II. Бронзовая шпилька с золотым навершием. Бронзовый стержень сломан на две части, общая длина 7,5 см. Золотое навершие диаметром 0,8 см, представляет собой орнаментированный шарик в виде четырех лепестков.

III. Фрагменты золотой фольги – 42 ед., из них 19 это обрывки золотой фольги, 2 фрагмента мелких рифленых трубочек, типа бисера, и 21 фрагмент золотых спиралевидных узких полосок.

IV. Железные кольчатые удила. Сильно коррозированные. Одна часть относительно целая, другая сильно фрагментирована. По сохранившейся части можно предположить, что общая длина удила 24 см.

V. Два заостренных железных стержня, вероятно являющиеся составными частями головных уборов или париков. Длина стержня обнаруженного над головой женского скелета 27 см, длина второго стержня обнаруженного над головой мужского скелета – 25 см. Средний диаметр стержней 1 см. Оба стержня сломаны в средней части. У основания первого стержня сохранились фрагменты древесины (Рис. 5. 1-4).

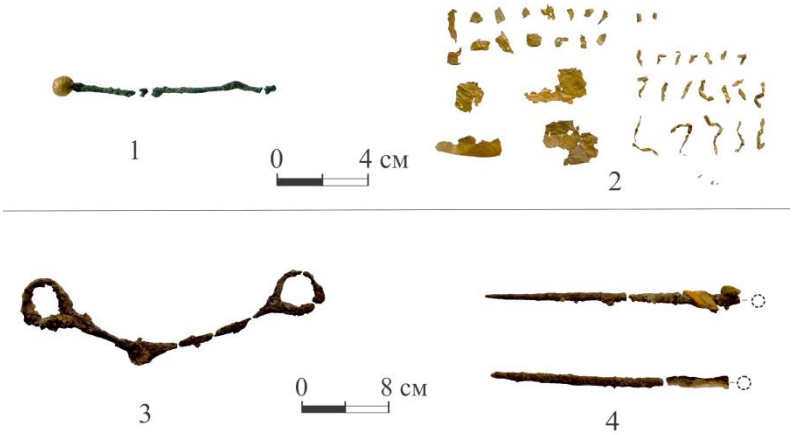

Рис. 5. 1. Шпилька (заколка); 2. Фрагменты золотой фольги; 3. Удила; 4. Железные стержни

Историко-культурные аналогии. Аналогий основной погребальной конструкции в виде двух каменных ящиков устроенных один над другим, нами не было обнаружено. Однако стратиграфия кургана в сочетании с формой могильной ямы, погребальный обряд и сопроводительный инвентарь позволяют сделать несколько предположений.

Погребения в каменных ящиках известны на территории Семиречья с эпохи бронзы и продолжают встречаться в сакский и усуньский периоды. Раннесакским временем могут датироваться захоронения в каменных ящиках, исследованные на перевале Алтын-Эмель. Каменные ящики составлены из плоских каменных плит, врытых на ребро, края плит выступают над дневной поверхностью на 20-25 см. Размер ящиков 0,8х1,6 м, они ориентированы длинной осью с запада на восток с небольшим отклонением. Погребения в каменных ящиках и в ящиках, сооруженных на дне грунтовых ям, по имеющимся материалам характерны для раннего этапа сакской культуры, но как пережиток встречаются на позднем этапе (могильник Кадырбай III, курган 15 могильника Бесшатыр). I в. до н.э. – I в. н. э. датируется погребение в каменном ящике в кургане 2 могильника Кзыл-сай. Длина ящика 2,7 м, ширина 0,8 м. В каменном ящике погребенный скелет лежал вытянуто, на спине, головой на юго-запад. Началом нашей эры (II-III вв.) исследователи датируют каменный ящик в погребении кургана 2 могильника Тайгак II. Интересный тип погребений обнаружен при исследовании каменных полусферических курганов могильников Каргалы I и Алтын-Эмель II. В могильных ямах глубиной 3-3,5 м от вершины кургана. Погребенные в ящиках были ориентированы головами на северо-восток. Памятники датированы переходным от эпохи бронзы к раннему железному веку или раннесакским временем [2, 67-69, 88-89, 102; Рис. 71, 72].

При этом, как правило, погребения в каменных ящиках в Семиречье не имеют сопроводительных захоронений коней, в редких случаях в раннесакских памятниках региона конские костяки в захоронениях встречаются, примером этому выступает погребение в кургане 12 могильника Джувантобе [3, 60-64; Рис.11.3].

Аналогии стратиграфии могильной ямы, устройству каменного ящика и погребальному обряду, исследованному в комплексе Таусамалы, наблюдаются в памятниках второй половины I тыс. до н.э. на территории Алтая.

Каменные конструкции в виде вереницы балбалов, кольцевидных цепочек или каменных дорожек представлены на могильниках пазырыкской археологической культуры. Каменная дорожка выложенная на дневной поверхности и связывающая курганы 16 и 18 зафиксирована на могильнике Берель [4, 23; 5, 11-12; 6, 94].

Погребения в каменных ящиках обнаружены на могильниках Берель (к.23), Барбугазы I (к.4, 6, 9, 23, 25), Джолин (п.8), Кызыл-Джар VIII (к.2), Талдур I (к.4), Юстыд I (к.16), XII (к.17) и других. Данный тип погребальных конструкций по В.Д. Кубареву – тип III, относится к кара-кобинской культуре, а его появление происходит в последние века I тыс. до н.э. Так, курган 17 могильника Юстыд XII, по сопровождающему инвентарю датируется III-II вв. до н.э. Регионом первоначального распространения погребений в каменных ящиках является территория Монголии и Тувы, например в могильнике Улангом около 50% погребений совершены в каменных ящиках. Однако имеется определенное отличие, тувинские и монгольские погребения не имеют сопроводительных захоронений коней [6, 20, 95; 4, 32, 133; Табл. XV, XLI, LXX, Рис. 7; 5, 16, 114-117, 130-131, Табл. VI, VIII, XXVI, XXVIII, XXV, XXVIII-XXX].

В качестве наиболее близких аналогий можно привести погребения в кургане 23 и 25 могильника Барбугазы I. В кургане 23 под каменной насыпью обнаружена подпрямоугольная в плане яма размерами 300х210х200 см. На глубине 120-130 см в северной части могильной ямы лежал костяк коня, с железными кольчатыми удилами в челюстях, в южной располагался каменный ящик – 180х110х60 см. В ящике обнаружено парное погребение мужчины, у южной стенки, и женщины. В кургане 25 под каменной насыпью располагалась подпрямоугольная в плане могильная яма – 290х240х205 см. На глубине 120 см в северной части ямы был положен конь головой на восток на левом боку с ногами под брюхом, под нижней челюстью обнаружены железные кольчатые удила. Каменный ящик с погребением мужчины на правом боку перекрыт тремя массивными плитами. Идентично устройство могильных ям курганов 23 и 25 могильника Барбугазы I и Таусамалы, в них присутствует уступ или подсыпка для сопроводительного погребения коней, южнее которой и несколько ниже уровнем устраивался каменный ящик. Близко по типу устройство могильной ямы в курганах 5 и 9 могильника Уландрык II [7; 161-162, 170, 220, 242, Табл. XLI, XIX; 4, 21; 5, 130-131, 171-172, Табл. XXVI, XXVIII, XXV, XXVIII-XXX].

Очевидно, что к этой группе памятников относится погребение в кургане 23 могильника Берель. Курган был разграблен и в него впущено позднее погребение. Однако первоначальная могильная яма содержала погребение мужчины в каменном ящике в южной части и погребением коня у северной стенки. Устройство специального ложа для коней в виде каменных плит уложенных плашмя обнаружено в кургане 36 могильника Берель [6; 23, 87, 99].

Более сложное устройство каменного ящика в Таусамалы (двойной, ярусный), возможно объясняется традицией устройства сложных, ярусных конструкций в пазырыкской культуре – могильники Берель (к.11 и 36) или Ак-Алаха I (к.1) и других [6; 23, 87, 99; 8, Рис.72].

Как уже было сказано, на восточные регионы по отношению к Семиречью указывает парное положение погребенных в каменном ящике Таусамалы, на правом боку (слабо скорченные), мужское у южной стенки, ориентировка в северо-восточный сектор. Погребения коней в пазырыкской культуре Алтая обычно располагаются к северу от человеческого захоронения, цепочкой (если их несколько) вдоль северной стенки могильной ямы.

Более точно о культурных связях говорят обнаруженные в погребении керамические сосуды. Самые близкие аналогии обнаруживаются в ареалах пазырыкской и саглынской культур. По форме сосуды из Таусамалы можно отнести к пазырыкским кувшинам четвертого типа по В.С. Миронову. Это высокие сосуды с достаточно узким горлом и дном, часто орнамент представлен налепными валиками [9; Рис.27]. По материалам исследования курганов Юстыда, данный тип сосудов, при том, что, как отмечает автор, часто в одном сосуде сочетаются признаки разных типов, отнесены к третьему типу [4, 57; Рис.12]. Близкий по форме и орнаменту сосуд зафиксирован в уже упоминавшемся кургане 23 могильника Берель [6, 99; Рис.260].

Обнаруженная в кургане Таусамалы шпилька (заколка) относится к разряду предметов, которые, как часть головного убора или прически, широко распространены в культуре кочевников раннего железного века. Ближайшие аналогии таусамальским шпилькам это находки из курганов Ханкаринский Дол. Они имеют тонкий заостренный металлический стержень и круглое навершие. Шпильки обнаружены у основания головного убора-парика, шаровидные дольчатые навершия заколок покрыты листовым золотом. Их локализация над черепом позволяет предположить, что это остатки головного убора или сложносоставной прически, часто объединенных в один объект [10, 78-84]. Похожие заколки обнаружены при исследовании Барангольского некрополя. Для женских захоронений этого погребального комплекса были характерны головные уборы-парики, окрашенные в черный цвет и заколотые бронзовыми шпильками с круглыми деревянными резными навершиями [11; 128-141].

Железные заостренные стержни из погребения в комплексе Таусамалы предположительно являются частью головных уборов и париков. Это особенно хорошо фиксировалось при расчистке женского погребения, над головой которого был заметен тлен вытянутой подпрямоугольной формы. Стержень, лежавший по центру тлена, являлся основой конструкции и крепился на деревянную раму, от которой осталась труха, а сама конструкция, вероятно, представляла собой убор типа, обнаруженного в кургане 5 могильника Пазырык [12, 27-29; Рис. 11-12].

Кольчатые железные удила обнаруженные в погребении комплекса Таусамалы имеют самые широкие, как хронологические, так и географические аналогии. Они встречаются с первой половины I тыс. до н.э. и до средневековья в культурах кочевников от Северного Причерноморья и Кавказа до Центральной Азии. При этом стоит отметить их массовость в пазырыкских памятниках.

Согласно погребальному обряду и сопроводительному инвентарю, комплекс Таусамалы предварительно отнесен к концу IV-II вв. до н.э. Вероятно его появление связано с движением на запад населения ранее проживающего в Саяно-Алтайском регионе и связанного с пазырыкскими культурными традициями. Возможно соотнести появление комплекса с распространением и смешением населения имевшего традиции устройства плиточных погребений с позднескифским населением Саяно-Алтая и дальнейшего его продвижения на запад. К ним относятся ряд памятников тесинского этапа на Среднем Енисее, памятники улугхемской культуры в Туве, буланкобинской Алтая, кулажургинской Прииртышья. К данным памятникам П.А. Азбелев добавляет каменные ящики на р. Тон в Южном Прииссыккулье – могильники Туура-Суу и Ачик-Таш. Их появление связано с рассеянием мелких племен перед угрозой завоевания или истребления хуннами. При этом дата известного северного похода шаньюя Модэ (201 г. до н.э.) служит для них надежным terminus post quem [13, 23-55; 14, 135-149). Таким образом в Семиречье обнаружен и исследован памятник, который предоставляет в руки исследователей новый материал свидетельствующий о сложных этнокультурных и политических процессах проходивших в регионе в конце I тыс. до н.э.

Список использованной литературы:

1. *Иванов С.С. Культура саков Притяньшанья: современное состояние и важнейшие проблемы исследования // Scripta Antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Альманах. – Том седьмой. – 2018. – С.11-23.*
2. *Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Наука, 1963. – 320 с.*
3. *Максимова А.Г. Курганы сакского времени могильника Джувантобе // КСИИМК. – 1960. – №80. – С. 60-64.*
4. *Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск: Наука, 1991. – 190 с.*
5. *Кубарев, В.Д. Курганы Сайлюгема. – Новосибирск: Наука, 1992. – 220 с.*
6. *Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 б.*
7. *Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. – Новосибирск: Наука, 1987. – 304 с.*
8. *Полосьмак Н.В. Стерегущие золото грифы (ак-алахинские курганы). – Новосибирск: 1994. – 125 с.*
9. *Миронов В.С. Культура населения Средней Катуни в скифское время: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Новосибирск: Б.и., 2000. – 19 с.*
10. *Дашковский П.К., Усова И.А. Погребение пазырыкской культуры на могильнике Ханкаринский Дол (Северо-Западный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2011. – 3 (47). – С.78-84.*
11. *Бородовский А.П., Тур С.С. Барангольский некрополь пазырыкской культуры в горной долине нижней Катуни (антропологический аспект) // Археология, этнография и антропология Евразии. - 2015. - 3 (43). – С.128-141.*
12. *Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. – 1961. – Вып. 3. – С. 7-31.*
13. *Азбелев П.П. Пазырыкское наследство и юэчжийская проблема // Время перемен: «на рубеже эр». Stratum plus. – 2015. – №4. – С. 23-55.*
14. *Савинов Д.Г. Ранние кочевники Верхнего Енисея. Археологические культуры и культурогенез. – СПб: СПбГУ. 2002. – 204 с.*

УДК 902:94(574.52)
ГРНТИ 03.01.09

Савельева Т.В. [1], Шагирбаев М.С. [2]

[1]доктор исторических наук, главный научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы. e-mail: tsavelieva@mail.ru
[2]научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы. e-mail: mambet_87@mail.ru

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ КАРАВАН-САРАЯ ШЕНГЕЛЬДЫ

Аннотация

В статье рассматривается остеологический материал из раскопок караван-сарая Шенгельды. В описаниях представителей фауны из средневекового караван-сарая Шенгельды и в таблице 1 большинство костных остатков определены до вида. Расмотрение видового состава фауны показывает их не богатый видовой состав, хотя в результате исследования найдены все виды домашних копытных. Костные остатки определялись по видам, элементам скелета и степени раздробленности. Найдены кости: лошади (*Equus caballus*), крупного рогатого скота (*Bos taurus*), овцы (*Ovis aries*), козы (*Capra hircus*) и верблюда (*Camelus bactrianus*); диких животных – кулана *(Equus hemionus*), сайги (*Saiga tatarica*) и черепахи (*Testudines)*. Среди домашних животных преобладают кости лошади и мелкого рогатого скота. Крупный рогатый скот занимает третье место по количеству. Найдена одна кость верблюда. Из костей домашних животных 23,4% были целыми и 76,6% фрагментированными. Среди отделов скелета домашних копытных преобладают кости туши (лопатки, позвонки, ребра) и верхних частей ног (бедреные и берцовые кости). Найдено несколько фрагментов костей человека. Проведены морфометрические исследования костей лошади, овцы, козы и крупного рогатого скота. Геометрические морфометрические методы обнаружили морфологические различия и сходство между видами.

Ключевые слова: Жетысу, Илийская долина, средневековье, караван-сарай Шенгельды, археология, археозоология, млекопитающие, кости животных, домашние животные, дикие животные, морфометрический анализ.

Т.В. Савельева[1], М.С. Шагирбаев[2]
[1] тарих ғылымдарының докторы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының бас ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы қ.e-mail: tsavelieva@mail.ru
[2] Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан e-mail: mambet__87@mail.ru

ШЕҢГЕЛДІ КЕРУЕН САРАЙЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Шеңгелді керуен сарайына жүргізілген қазба барысында табылған остеологиялық материалдар қарастырылады. Ортағасырлық Шеңгелді керуен сарайының фаунасының сипаттамасы көрсетіп отырғандай, жануар сүйектерінің басым бөлігі жануар түрлеріне қарай анықталған. Фаунаның жануар түріне қарай құрамында түрлердің аса көп еместігі байқалғанымен, үй жануарларының барлық түрі кездесетіні байқалады. Сүйектер жануар түрлеріне, қаңқа элементтеріне, сүйектердің сақталуына және қаңқа бөліктеріне қарай талданды. Археозоологиялық талдау барысында үй жануарларының барлық түрлері (*Equus caballus, Bos taurus, Ovis aries, Camelus bactrianus, Capra*) және бірқатар жабайы жануарларға (*Equus hemionus, Saiga tatarica, Testudines*) тиесілі сүйектері анықталды. Үй жануарларының ішінде жылқы және уақ мал сүйектері басымдыққа ие. Ірі қара сүйектері саны жөнінен үшінші орында. Түйе сүйегі өте аз мөлшерде кездесті. Үй жануарларына тиесілі сүйектердің 23,4% бүтін, 76,6% фрагмент түрінде сақталған. Қаңқа бөліктері бойынша үй жануарларының сүйектерінің ішінде кеуде және аяқтың төменгі бөліктерінің сүйектері көбірек. Бірнеше адам сүйектері де кездесті. Геометриялық морфометриялық тәсілдер жануар түрлері арасында өзара морфологиялық ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екендігін көрсетіп отыр.

Түйін сөздер: Жетісу, Іле өңірі, ортағасыр, Шеңгелді керуен сарайы, археология, археозоология, сүтқоректілер, жануар сүйектері, үй жануарлары, жабайы жануарлар, морфометриялық талдау.

T.V. Savelyeva[1], M.S. Shagirbayev[2]
[1]doctor of historical sciences, chief researcher at the Institute of Archeology A.H. Margulan. Kazakhstan, Almaty
e-mail: tsavelieva@mail.ru
[2]researcher at the Institute of Archeology A.H. Margulan. Kazakhstan, Almaty. e-mail: mambet__87@mail.ru

OSTEOLOGICAL MATERIALS FROM CARAVANSERAI SHENGELDY

Abstract

The article discusses osteological material from the excavations of the Shengeldy caravanserai. In the descriptions of the representatives of the fauna from the medieval caravanserai of Shengeldy and in table 1, the majority of bone remains are identified to a species. Examination of the species composition of the fauna shows their not rich species composition, although as a result of the study all species of domestic ungulates are found. Bone remains were determined by species, skeleton elements and degree of fragmentation. Bones found: horses (Equus caballus), cattle (Bos taurus), sheep (Ovis aries), goats (Capra hircus) and camel (Camelus bactrianus); wild animals - kulan (Equus hemionus), saiga (Saiga tatarica) and turtles (Testudines). Among domestic animals, the bones of horses and small cattle prevail. Cattle ranks third in number. One camel bone was found. Of the bones of domestic animals, 23.4% were intact and 76.6% were fragmented. Among the departments of the skeleton of domestic ungulates, carcass bones (scapula, vertebrae, ribs) and upper legs (femurs and tibia) predominate. Several fragments of human bones were found. Morphometric studies of the bones of horses, sheep, goats and cattle were carried out. Geometric morphometric methods have revealed morphological differences and similarities between species.

Keywords: Zhetysu, Ili Valley, the Middle Ages, Shengeldy caravan-serai, archeology, archeozoology, mammals, animal bones, domestic animals, wild animals, morphometric analysis.

Введение

Археологический памятник караван-сарай расположен в центре современного поселка Шенгельды. Это в 90 км северо-западнее г. Алматы на правом берегу одноименной речки. Географические координаты: широта 43°58'48.89"С, долгота 77°27'46.46"В. Это четырехугольный в плане участок размером 85 х 85 м, окруженный стеной с башнями по углам. По подъемному материалу – обломкам керамической посуды памятник датируется X – началом XIII в.

Первым о городище Шенгельды написал Ч.Ч. Валиханов [1, с. 89.] в своем дневнике поездки на Иссык-Куль в 1856 г. Он видел рядом с городищем водопровод из глиняных труб. Позднее о городище писали Н.А. Абрамов [2, с. 255-258.] и Н.Н. Пантусов. Археолог А.Н. Бернштам отождествлял городище с городом Еки-Огуз [3, с. 12-13], о котором писал в XI в. Махмуд Кашгарский, или с Эквиусом, как называл этот город Гильом де Рубрук, побывавший в Илийской долине в середине XIII в. [4, с. 42-48.].

Археологические исследования, проводимые по гранту AP05135143 МОН РК «Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII-XIV вв. (по археологическим источникам)» 2018-2020 гг., свидетельствуют, что Шенгельды – остатки караван-сарая – одного из многих на Великом Шелковом пути на территории Илийской долины и Северо-Восточного Жетысу в целом.

В Средней Азии в средневековье на торговых дорогах строились караван-сараи, укрепленные как крепости. К X-XII вв. их было достаточно много, но сохранились от того далекого времени, даже в руинах, лишь единицы. Как и многие караван-сараи шенгельдинский сохранился в виде оплывших валов. Однозначно можно говорить о том, что караван-сарай Шенгельды подвергался перестройке в XI-XII вв., об этом свидетельствуют остатки жженых кирпичей в конструкциях стен, которые начали применяться в строительстве жилых и общественных сооружений.

В тоже время караван-сараи – это придорожные постоялые дворы, состоящие из жилищ, складов и конюшен. Они напрямую были связаны с организацией торговли – городской и сельской округи, региональной и международной, поэтому они располагались вдоль трасс и ответвлений Великого Шелкового пути.

Караван сараи были не только местом, где останавливались караваны с товарами и находились торговые склады, комнаты для приезжих купцов, там же находились деловые конторы крупных местных купцов и предпринимателей. Там совершались сделки и сидели доверенные лица хозяев, писцы и менялы. Вдоль стены караван сараев, обращенной к улице, располагались торговые лавки, на которых в базарные дни торговцы раскладывали свои товары.

Поселок Шенгельды в средние века представлял собой торговое поселение – торговую точку на трассе Великого Шелкового пути. Большинство жителей поселений, находящихся неподалеку от караван-сараев, как правило, занималось торговлей и сельским хозяйством, снабжали продуктами и обслуживали

постояльцев. «Особый уклад жизни был присущ селениям, расположенным по большим караванным дорогам и важным путям сообщения. Их жители обслуживали караваны: были погонщиками верблюдов, проводниками в горах при переходах через горные перевалы» [5, с. 35-36].

Материалы и методы исследования

Целью данной работы является изучение остеологического материала, полученного в раскопках караван-сарая Шенгельды, введение в научный оборот данных результатов определений археозоологической коллекции памятника. Всего обработано 178 костей, из них 9 – принадлежат человеку, 4 – черепахе, остальные 165 – млекопитающим (таб. 1-3).

Описание остеологического материала проводилось в соответствии с применяемыми методиками: определялся видовой состав костных остатков, состав элементов скелета каждого вида, возрастные особенности особей, степень разрушения (раздробленности) (таб. 4-7). Следует отметить, что исследованию подвергнуты кухонные остатки, они разделены на две группы – целые и фрагменты.

Измерение костей и обработка результатов морфометрического анализа проводились по стандартным методикам. Кости крупного и мелкого рогатого скота (овца и коза) измерялись по методике А. Дриш [6, p. 56-101], некоторые кости (лопатка, верхние и нижние конечности, плюсны) лошади измерялись по методике В. Айзенманна [7]. Возрастной состав определялся по состоянию зубной системы – прорезыванию и смене зубов. Для этого использовались верхние и нижние челюсти и их фрагменты. При определении морфологические различия мелких рогатых скот использовалась геометрические морфометрические методы А.Ф. Харуда [8, p. 551-562.].

Таблица 1. Видовой состав и количество костных остатков из караван-сарая Шенгелды

№	Виды – Species	Количество костей	Кол. кость %
1	Лошадь – *Equus caballus*	53	29,7
2	Мелкий рогатый скот (МРС) – *Capra hircus* et *Ovis aries*	31	17,4
3	Крупный рогатый скот (КРС) – *Bos taurus*	20	11,2
4	Овца – *Ovis aries*	7	3,9
5	Коза – *Capra hircus*	1	0,5
6	Верблюд – *Camelus bactrianus*	1	0,5
7	Кулан – *Equus hemionus*	3	1,6
8	Сайга – *Saiga tatarica*	1	0,5
9	Черепаха – *Testudines*	4	2,2
10	Человек	9	5
11	Млекопитающие (неопределимые) - *Mammalia indet*	48	26,9
	ВСЕГО:	**178**	**100**

Таблица 2. Состав и количество (экз.) элементов скелета лошади *(Equus caballus)*, крупного рогатого скота *(Bos taurus)* и верблюда *(Camelus bactrianus)*

Кости	Лошадь		КРС		Верблюд
	Ц*	Ф*	Ц	Ф	Ф
Череп	0	4	0	2	0
Нижняя челюсть	0	3	0	4	0
Зубы	5	0	2	0	0
Позвонки	4	4	0	0	0
Ребро	0	5	0	2	0
Лопатка	0	1	0	0	0
Плечевая кость	0	5	0	0	0
Локтевая кость	0	0	0	1	0
Лучевая кость	0	3	0	2	0
Метаподия	0	2	0	0	0
Пясть	0	2	0	0	0
Плюсна	0	1	0	1	0
Таз	0	2	0	0	0

Бедренная кость	0	1	0	0	1
Берцовая кость	0	3	0	1	0
Пяточная кость	1	0	0	0	0
Тарзальная кость	3	0	0	1	0
Карпальная кость	1	0	0	1	0
Фаланга 1	1	0	2	0	0
Фаланга 2	1	0	1	0	0
Фаланга 3	1	0	0	0	0
ВСЕГО:	53		20		1

* Примечание: здесь и далее Ц – целая кость, Ф – фрагмент кости

Таблица 3. Состав и количество (экз.) элементов скелета мелкого рогатого скота, овцы *(Ovis aries)* и козы *(Capra hircus)*

Название кости	**МРС**		**Овца**		**Коза**
	Ц	**Ф**	**Ц**	**Ф**	**Ф**
Череп	0	1	0	0	0
Нижняя челюсть	1	0	0	0	0
Эпистрофей	0	0	1	0	1
Позвонки	1	10	0	0	0
Ребро	0	5	0	0	0
Лопатка	0	5	0	0	0
Плечевая кость	0	3	0	1	0
Лучевая кость	0	3	0	2	0
Метаподия	0	1	0	1	0
Плюсна	0	0	0	1	0
Бедренная кость	0	1	0	0	0
Таранная кость	0	0	1	0	0
ВСЕГО %:	2	29	2	5	1
ВСЕГО:	31		7		1

Таблица 4. Сохранность костей домашних копытных, экз.

Сохранность костей	**КРС**	**Лошадь**	**Верблюд**	**Овца**	**Коза**	**МРС**
Целые	5	17	0	2	1	2
Фрагментарные	15	36	1	5	0	29
Количество костей, экз.:	20	53	1	7	1	31

Таблица 5. Соотношение отделов скелета (экз.) домашних копытных

Отдел скелета	Лошадь	КРС	МРС (овца-коза)	Верблюд
Череп	7	6	2	0
Зубы	5	2	0	0
Туловище (позвонки, ребра)	13	2	18	0
Верхние части ноги (лопатка, таз)	3	0	5	0
Нижние части ноги (трубчатые кости, фаланги)	25	10	14	1
ВСЕГО	53	20	39	1

Таблица 6. Состав и количество (экз.) элементов скелета кулана *(Equus hemionus)*, сайги *(Saiga tatarica)* и черепахи *(Testudines)*

Название кости	**Кулан**		**Сайга**	**Черепаха**
	Ц	**Ф**	**Ц**	**Ф**
Рог	0	0	1	0
Панцырь	0	0	0	4
Лучевая кость	0	1	0	0
Карпальная кость	1	0	0	0
Грифельная кость	1	0	0	0
ВСЕГО	3		1	4

Таблица 7. Сохранность костей диких животных

Сохранность костей	**Кулан**	**Сайга**	**Черепаха**
Целые	2	1	0
Фрагментарные	1	0	4
Количество костей, экз.:	3	1	4

Систематический обзор

Отряд **Perissodactyla** Owen, 1848
Семейство **Equidae** Gray, 1821
Род *Equus* Linnaeus, 1758
Equus caballus Linnaeus, 1758 – Лошадь

Материал. Состав элементов скелета приведен в таблице 2. Среди них многочисленны зубы, нижние челюсти, позвонки, ребра, плечевые и лучевые кости. Малочисленные фрагменты черепа, фаланги, трубчатые кости представлены сравнительно равномерно. Это указывает на то, что разделка туш лошадей производился не далеко от памятника или на его территории. В возрастной структуре выделено две группы. Преобладают кости взрослых животных (табл. 8). У одной пяточной кости отпал верхний эпифиз. По состоянию костной ткани пяточная кость принадлежала новорожденному жеребенку. На одном ребре имеется патология. Одна кость лошади погрызена хищником (возможно, собакой).

Сравнение. Наибольшая ширина дистального конца плечевой кости лошади из караван-сарая Шенгельды близка к размерам кости из крепости Акыртас (табл. 9).

Род *Equus* Linnaeus, 1758
Подрод *Hemionus* Stehlin et Graziosi, 1935
Equus hemionus Pallas, 1775 – кулан

Материал. Количство остатков – 3 экземпляра: проксимальный эпифиз лучевой кости с полураздробленным диафизом, по одной целой карпальной и грифельной костям (табл. 6, 7).

Таблица 8. Возрастной состав лошади

Возраст	Количество экз.
Нижняя челюсть	
Взрослые	4
Полувзрослые	2

Таблица 9. Размеры костей лошади

Плечевая кость				
7**	8	9	10	11
71,9		52,3	34,01	41,4
Лопатка				
3**	4	5		
79,5	49,2	43,2		
Лучевая кость				
BFd*	Bd			
65.20	55.97			
Дистальный конец пясти				
11**	12	13	14	
46,6	31,7	21,8	25,3	
Проксимальный конец пясти				
Dp*	Bp			
28,6	39.0			

** №№ соответствуют №№ признаков по В. Айзенмана (Eisenmann, 1982);
* аббревиатура соответствует признакам по А. Дриша (Driesch von den, 1976)

Отряд **Artiodactyla** Owen, 1848
Семейство **Bovidae** Gray, 1821
Род *Bos* Linnaeus, 1758
Bos taurus L., 1758 – Крупный рогатый скот

Материал. Крупному рогатому скоту принадлежит 20 экземпляров костей. Состав элементов скелета приведен в таблице 2: фрагменты черепа, нижней челюсти, ребра, локтевые, берцовые, лучевые кости, плюсны и зубы, таранные, карпальные кости, фаланги №1, 2. Из всех костей пять экземпляров – целые, остальные – фрагменты. Из Отделов скелета преобладают нижние части ног (берцовые, фаланги, и т.д.). Верхняя часть у одной плюсны погрызена. В возрастном составе выявлено две группы. Первая группа это нижние челюсти, в которых имеется M_2, но отсутствует M_3. Во второй группе есть M_3. Это свидетельствует о том, что возраст забойных животных около 1,5-2,5 года (табл. 10-11).

Таблица 10. Возрастной состав КРС (по нижним челюстям)

Состояние системы коренных зубов нижней челюсти	Возраст животного (мес)	Количество челюстей
M_2 есть, отсутствует M_3	18-28	1
M_3 есть	Старше 28	2

Таблица 11. Размеры костей крупного рогатого скота*

Нижняя челюсть	
11	15c
72,2	32,5
Лучевая кость	
BFp	Bp
71,5	62,3

*абрревиатура соответствует методике А. Дриша

Род *Ovis* Linnaeus, 1758

Ovis aries Brisson, 1762 – Овцы

Материал. Количество костных останков – 7 экземпляров. Следует отметить, что среди костей мелкого рогатого скота (овца-коза) имеются кости овцы. К сожалению, они очень фрагментированы. Поэтому мы их определили как мелкий рогатый скот. Целые кости – это эпистрофей и таранная кость. Фрагментарные кости – это плечевые, лучевые кости и метаподия.

Сравнение. Наибольшая длина латеральной и медиальной части таранных костей не отличается от размеров из других средневековых памятников (Акыртас-крепость, Актобе-Степнинское и торткули Шуйской долины) (таб. 12).

Род *Capra* Linnaeus, 1758

Capra (Capra) hircus Linnaeus, 1758 – Домашная коза

Материал. Этому животному принадлежит только один экземпляр – второй шейный позвонок (эпистрофей). Наибольшая ширина краниальной суставной поверхности – 36,7 мм, наименьшая ширина позвонка – 19,7 мм. В данный момент мы не имеем сравнительного материала (эпистрофей) из других средневековых городищ.

Таблица 12. Размеры костей овцы*

№	Признак (эпистрофей – второй шейный позвонок)	(мм)	(мм) **
1	Наибольшая ширина краниальной суставной поверхности	40,1	36,8
2	Наименьшая ширина позвонка	19,7	19,7
	Признак (плечевая кость)		
3	Наибольшая ширина дистального блока (trochlea)	28,7	
4	Наибольшая ширина дистального блока	29,1	
	Признак (таранная кость)		
5	Латеральная длина	25,9	
6	Медиальная длина	25.0	
7	Саггитальная длина	19,5	
8	Ширина дистального блока	14,6	
	Признак (плюсневая кость)		
9	Наибольшая ширина проксимального конца	17.0	

* абрревиатура соответствует методу А. Дриша

**эпистрофей принадлежит козе

Мелкий рогатый скот – Capra et Ovis

Материал. Здесь имеются кости овцы и козы. Встречаются почти все элементы скелета. По состоянию сохранности невозможно точно определить видовую принадлежность. Преобладают позвонки, ребра и фрагменты лопатки. Остальные костные остатки представлены сравнительно равномерно. Большая часть позвонков – это фрагменты (преимущественно тело и диск). Причем преобладают грудные и поясничные позвонки. Один поясничный позвонок целый, у остальных грудных и поясничных позвонков отрублены осистые отростки, краниальные и каудальные суставные диски. Ребра раздроблены на несколько частей. У большей части ребер отломлена головка вместе с шейкой и оценить степень прирастания эпифиза сложно. У лопатки сохранилась верхняя часть с суставной впадиной. У плечевых костей имеется один свободный проксимальный эпифиз, это говорит о принадлежности кости полувзрослому животному. Остальных бедренных, плечевых костей и метаподий сохранились раздробленные диафизы. Одна нижняя челюсть принадлежит новорожденному. Возраст определен по состоянию зубов.

Род *Saiga* Gray, 1843

Saiga tatarica L., 1758 – Сайга.

Материал. Найден один целый рог. Из за плохой сохранности не был использован в морфометрических измерениях.

Отряд **Tylopoda** Illifer, 1811

Семейство **Gamelidae** Gray, 1821

Род Genus *Gamelus* Linnaneus, 1758

Camelus bactrianus – Верблюд

Материал. К этому виду отнесен один фрагмент бедренной кости. Проксимальный эпифиз бедренной кости раздроблен. По состоянию прирастания эпифиза, бедренная кость принадлежит взрослому животному.

Mammalia indet – Млекопитающие, не определимые.

Материал. Все кости, отнесенные к этой группе принадлежат крупным животным. Очевидно, что почти все они определяются как домашний скот.

Отряд **Reptilia** Laurenti, 1768

Семейство **Testudinidae** Batsch, 1788

Вид *Testudo (Agrionemys) horsfieldii* Gray, 1844 – Среднеазиатская черепаха

Материал. К этому виду принадлежит 4 фрагмента панциря от одной особи. По виду и форме это фрагменты от нижней пластины панциря.

Отряд **Primates** Linnaeus, 1758

Семейство **Hominidae** Gray, 1825

Род *Homo* Linnaeus, 1758

Homo sapiens, L., 1758 – Человек

Материал. Найдено 9 экземпляров костей конечности. Останкам человека принадлежит диафиз бедренной кости, целые таранные, пяточные и мелкие фрагменты плюсны. Кости человека попали из поздних захоронений на территории памятника.

Тафономический анализ. Анализ материала позволяет выделить несколько основных факторов накопления костных остатков. Доминирующим из них была деятельность человека. Об этом свидетельствует факт, что подавляющее большинство костей расколоты, хотя обгоревших, кальцинированных или обработанных костей не найдено.

За счет антропогенного фактора накапливались остатки копытных, как домашних так и диких животных. Промысел имел мясное направление. Разделка туш проходила на территории памятника. Об этом свидетельствует сравнительно равномерное количество костей конечностей, осевые кости и фрагменты черепа.

Кости черепахи попали неслучайно. В 2013 году в раскопках в ямах помещения №4 были найдены фрагменты панциря черепахи вместе с костями домашних животных [9, с. 14.]. По характеру планировки, которая выявилась при расчистке, данное помещение являлось летней кухней. Мы полагаем, что в средневековье жители караван-сарая в пищу употребляли черепах.

При определении остеологического материала из раскопок поселения эпохи бронзы Серектас II палеозоологи Б.У. Байшашов и М.С. Шагирбаев обнаружили несколько панцырей, тазовые и плечевые кости черепахи. Они были найдены на разных уровнях культурного слоя вместе с костями домашних животных (костные материалы данного памятника еще не опубликованы).

Фаунистический анализ. В описаниях представителей фауны из средневекового караван-сарая Шенгельды и в таблице 1 большинство костных остатков определены до вида. Расмотрение видового состава фауны (табл. 1) показывает их не богатый видовой состав, хотя в результате исследования найдены все виды домашних копытных. Но остатки диких животных очень бедны. Мы думаем, что это связано с тафономическими причинами – с методикой сбора материала. В ходе раскопок костные остатки не были специально собраны. Все рассматриваемые материалы были собраны с одного культурного слоя всего раскопа. Поэтому собранный таким образом материал имеет смешанные характеристики. В составе собранного материала нет видов с мелкими размерами тела (за исключением панциря черепахи).

Кулан. В Жетысу вольные куланы встречались до 30-х годов XX века по берегам р. Или, оз. Балхаш, на р. Чарын за хребтом Торайгыр. Как напоминание о том, что куланы водились здесь издревле, звучат местные топонимы. К северо-востоку от городища Шенгельды есть гора «Куланбасы» (восточная часть Жетысуйского Алатау), а также есть брод «Бескулан» на р. Шу, перейдя по которому, по легенде, «последние пять куланов спаслись от погони» [10]. Изображения кулана и сайги встречаются в петроглифах бронзового века в Алматинской области [11, с. 108-111].

Сайгак. В XVII-XVIII вв. сайгак населял все степи и полупустыни от предгорий Карпат на западе до Монголии и Западного Китая на востоке. Однако во второй половине XIX в. резко сократился ареал обитания и численность сайгака в Азии. В итоге к началу XX в. сайгаки сохранились в Азии – по Устюрту, в Бетпак-Дале, в междуречье Или – Каратал (пески Сарыесик-Атырау) [12, с. 5-12]. Сайгаки с

древних времен считались наиболее доступными промысловыми животными, и поэтому они играли важную роль в питании человека. Об этом свидетельствуют наскальные изображения эпохи бронзы контуров сайги в Казахстане. Среди наскальных рисунков в урочище Тамгалы и в Семиречье (VII-V вв. до н.э.) имеются изображения сайгака [11, с. 108-111].

Авторы статьи приносят благодарность за методическую помощь в работе с остеологическим материалом с караван-сарая Шенгельды Павлу Андреевичу Косинцеву, кандидату биологических наук, зав. лабораторией Палеоэкологии Института экологии растений и животных Уральского Отделения Российской Академии наук, г. Екатеринбург, Российская Федерация.

Список использованной литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. (1958.). Дневник поездки на Иссык-Куль. 1856 // Избранные произведения. / Под ред. акад. АН КазССР А.Х. Маргулана. – Алма-Ата: Наука. – С. 89.

2. Абрамов Н.А. (1867). Алматы или укрепление Верное с его окрестностями. – Записки Русского географического общества по общей географии. – СПб., Т. 1. – С. 255-258; Абрамов Н.А. (1867). Древнее укрепление при речке Чингильда // Тобольские губернские ведомости. №50.

3. Бернштам А.Н. (1948). Прошлое района Алма-Ата. Историко-археологический очерк. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР. – С. 12-13.

4. Бернштам А.Н. (1939). Археологические работы в Семиречье // КСИИМК. Москва-Ленинград: издательство АН СССР. – С. 42-48.

5. Сухарева О.А., Турсунов Н.О. (1982). Из истории городских и сельских поселений Средней Азии второй половины XIX- начала XX вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука. – С. 10-48.

6. Driesch A.V. (1976.). A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. – P. 136.

7. Eisenmann V., Karchound A. (1982.). Analyses multidimensionnelles des metapodes d`Equus // Bulletin Museum natn. Hist. nat. Paris.

8. Haruda A.F. (2017) Separating Sheep (Ovis aries L.) and Goats (Capra hircus L.) Using Geometric Morphometric Methods: An Investigation of Astragalus Morphology from Late and Final Bronze Age Central Asian Contexts // International Journal of Osteoarchaeology Int. J. Osteoarchaeol. №27: 551–562

9. Савельева Т.В. (2013). Великий Шелковый путь: маршруты и караван-сараи в Жетысу) // Отчет о научно-исследовательской работе. – Алматы. – С. 14.

10. Бекбау Н. Аңыздар жалған айтпайды // e-history.kz. 28 Тамыз 2019

11. Максимова А.Г. (1958). Наскальные изображения ущелья Тамгалы // Вестник Академии наук КазССР. – Алма-Ата, №9(163). – С. 108-111.

12. Тлеубердина П.А., Кожамкулова Б.С. (2009). Исторический ареал Евразийской сайги (saiga tatarica l) в Казахстане // Аридные экосистемы. Том 15. №3(39). – С. 5-12.

Рис. 1. Караван-сарай в поселке Шингельды. Космосъемка

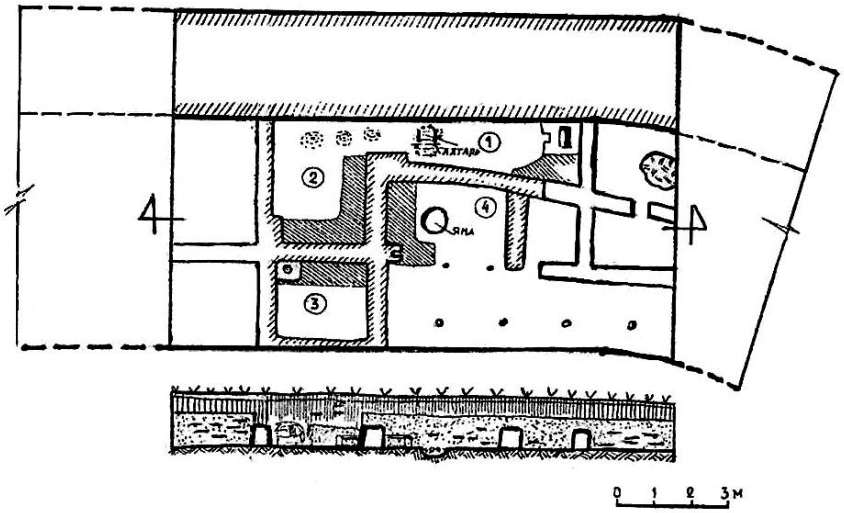

Рис. 2. План раскопа 2013 - 2014 гг.

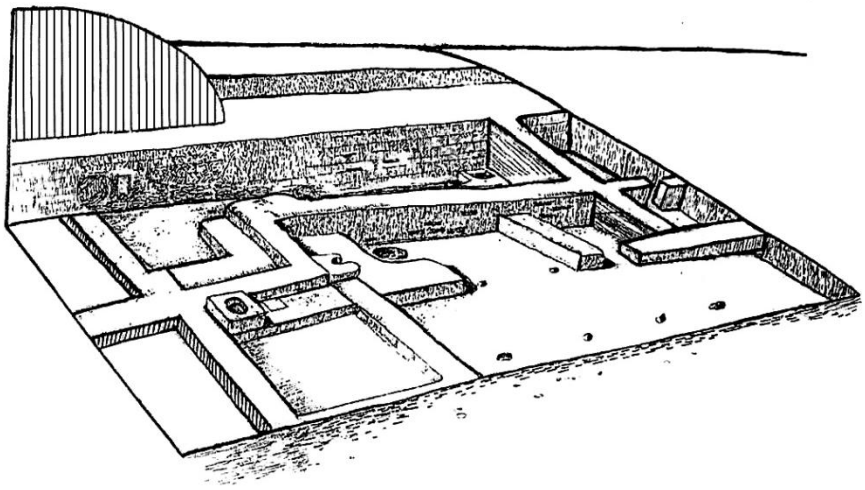

Рис. 3. Общий вид раскопа 2013 - 2014 гг. Экскиз

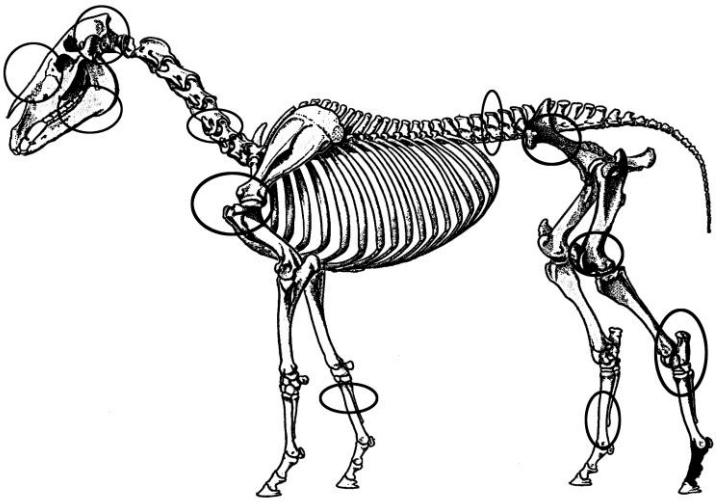

Рис. 4. Кругом показаны выявленные фрагменты скелета лошади

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

УДК 433

D.Assymova[1], Aliya Bolatkhan[2]

[1] PhD, Kazakh National Pedagogical University named Abay
[2] PhD candidate, Suleiman Demirel University

INNOVATIVE TEACHING METHODS AS WAYS TO INCREASE STUDENT INTEREST IN LEARNING

Abstract

Each teacher seeks to provide positive motivation for learning and increase the cognitive activity of students. To achieve this goal, it is necessary to use effective methods and innovative technologies. The innovative process in education is closely related to research activities. New times have raised new questions. Society is changing, the attitude towards the subject is changing. In the process of development, students have the ability to self-organize and motivate cognitive activity, to use elements of causal and structural-functional analysis to determine the essential characteristics of the studied object, to choose their own comparison criteria. The article deals with the practical application of innovative methods of learning the lessons of history and social studies for students of pedagogical high school in the conditions of realization of the State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Particular attention is paid to interactive teaching methods.

Keywords: innovative teaching methods, interactive methods of teaching, multimedia technology, intra-group cooperation, problem-based learning.

Д.Асымова[1], А.Болатхан[2]
[1] PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ
[2] докторант, Сүлеймен Демирел университетінің ғылым бөлімінің аға ғылыми қызметкері

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа

Әрбір оқытушы білім алушының оқуға деген мотивациясын арттыруға ұмтылады. Осы мақсатқа жету үшін тиімді әдістер мен инновациялық технологияларды пайдалану қажет. Білім берудегі инновациялық үдеріс зерттеу қызметімен тығыз байланысты. Жаңа кезең жаңа мәселелерді көтерді. Қоғам өзгереді, пәнге деген көзқарас өзгереді. Студенттердің өзін-өзі ұйымдастыру және танымдық іс-әрекетін ынталандыру, зерттелетін объектінің маңызды сипаттамаларын анықтау үшін себеп-салдарлық және құрылымдық-функционалдық талдау элементтерін пайдалану, салыстырудың өзіндік критерийлерін таңдау қабілетін дамыту барысында пайда болады. Сабақта түрлі білім беру технологиялары қолданылады, олардың көмегімен тренингтер мен зерттеулер ұйымдастырылады және өткізіледі, Соның ішінде гипотезалар шығару, оларды тексеру, қарапайым зерттеу әдістерін жүргізу, жеке алгоритмдер жасау қабілеті дамиды. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы білім беру саласындағы жаңартылған білім берудің мемлекеттік бағдарламасы аясында педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері үшін тарих және әлеуметтік пәндерді оқытудағы инновациялық тәсілдерді қолданудың практикалық мәселелері қарастырылады. Оқытудың интерактивті әдістері арқылы оқушылардың оқуға қызығушылығын арттыруға ерекше көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер: оқытудың инновациялық әдістері, оқытудың интерактивті әдістері, мультимедиялық технологиялар, топ ішіндегі қатынас, проблемалық оқыту.

Асымова Д.[1], Болатхан А.[2]
[1] PhD КазНПУ имени Абая
[2] докторант, главный специалист научного отдела университета имени Сулеймана Демиреля

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБЫ ПОВЫСИТЬ ИНТЕРЕС УЧАЩИХСЯ К САМООБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

Каждый преподаватель стремится обеспечить положительную мотивацию обучения и повысить познавательную активность учащихся. Для достижения этой цели необходимо использовать эффективные методы и инновационные технологии. Инновационный процесс в образовании тесно связан с исследовательской деятельностью. Новые времена подняли новые вопросы. Меняется общество, меняется отношение к предмету. В процессе развития у студентов способности самоорганизовываться и мотивировать познавательную деятельность, использовать элементы причинно-следственного и структурно-функционального анализа для определения существенных характеристик изучаемого объекта, выбирать собственные критерии сравнения. На занятиях применяются различные образовательные технологии, с помощью которых организуются и проводятся тренинги и исследования, в том числе развивается способность выдвигать гипотезы, проводить их проверку, проводить элементарные методики исследования, создавать собственные алгоритмы. В данной статье рассматриваются практические вопросы использования инновационных подходов в преподавании истории и социальных дисциплин для студентов педагогических вузов в рамках Государственной программы обновленного образования в сфере образования в Республике Казахстан. Особое внимание уделяется повышению интереса учащихся к обучению с помощью интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, интерактивные методы обучения, мультимедийные технологии, внутригрупповое взаимодействие, проблемное обучение.

Each teacher aims to provide positive motivation training and enhance cognitive activity of students. In order to achieve this goal, it is necessary to use effective methods and innovative technologies. The innovation process in education has a close connection with research activities. New Times raised new questions. Changing society, changing attitudes to the subject. The history in this regard is most subject to change. Increased volume of information being studied, expanded source base. In a society, in the press, on television, in books there were different views on the same issues and events. In this regard, the question arises: whether the student is able to remember and understand this information obbem? Today, many professors and teachers are looking for ways that would help improve the effectiveness of training. At all times, the teacher worried about the problem of how to make sure that everyone was interested in the activities that they were all involved in the educational process, and the main thing that there is not one indifferent.

The priority of historical education is the formation of students' key competences, general learning skills, universal methods of activity. In the course of developing the students' ability to self-organize and motivate cognitive activity, to use elements of the causal and structural-functional analysis to determine the essential characteristics of the object being studied, to choose their own criteria for comparison, a comparison. On the lessons apply various educational technologies, with which organize and spend training and research, including developing the ability to hypothesize, to carry out their inspection, hold the elementary techniques of research, to create their own algorithms.

In modern Kazakhstan is becoming his, national model of education. In the "Address to the people of Kazakhstan the President", N. Nazarbayev said: "We are more than ever necessary to build the world a priceless capital of knowledge and education, to give it a modern form." To this aim the law of RK "On Education", "The priorities of the education system are: the development of creative, spiritual and physical abilities of the person, the formation of the solid foundations of morality, intelligence enrichment by creating conditions for the development of personality." In modern teaching distinguish passive, active and interactive strategy. The skillful combination of these strategies ensures the effectiveness of teaching and quality of education. [1 p.16-37]

Design technology, problem-based learning, debate technology enables students to independent projects, identify and convincingly prove their position, point of view, to reveal creative potential, enhance self-realization and self-determination. Actively implement online training as a special form of organization of informative, practical and creative activities. From the use of interactive methods such as "mat ideas", "decision tree", "Six

Thinking Hats" and so on. This implies very specific and predictable target. One result of the use of interactive teaching methods are:

– Creating a comfortable learning environment.

– Create a sense of success of the student.

– Productivity of the learning process.

– That extremely important to address the strategic development of college.

Through online training can be found the following tasks: almost all the students are involved in the learning process, they are able to understand and reflect about what they know and think everyone makes their own special individual contribution, is the exchange of knowledge, ideas, ways of activity, and, it happens in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows not only to obtain new knowledge, but also develops the very cognitive activity, it translates into higher forms of cooperation and collaboration. Interactive activities in the classroom involves the organization and development dialog dialogue that leads to mutual understanding, interaction, to jointly address common but important task for each participant. Information and communication technologies make it possible to develop the skills of independent, research, creative work, promote self-expression and self-development of personality. My students showed quite good results in their use - make your presentation. The introduction of information and communication technologies in the educational process has strengthened the visibility and the emotional component of learning, allowed to conduct virtual tours of museums and so on. For myself, I note that the use of modern information technology to increase the activity of students in the classroom, allowed to effectively organize informative and research activities of children, increased visibility and emotional content of the lesson, and all this contributes to the development of creative qualities of students and their fulfillment. [2 p.25-30] Particular attention I paid to the preservation of health of students. The use of health-saving technologies can improve the work aimed at preserving and strengthening the health of children and inculcating healthy lifestyle, helps to preserve and promote the health of each student in the process of training and education; forms at about the responsibility for the presentation of the children's own health and the health of others; It provides students with the necessary information to form their own strategies and technologies to preserve and strengthen health.

With the transition to specialized education, taking into account the complexity of the material under study is necessary to apply the elements of the modular technology, which is based on the fact that every lesson should contribute both to assimilate new information and skills formation and processing of this information skills. Organizes lectures (lesson learning new material), seminars, research, laboratory work (lessons to improve knowledge and skills), Classifications (taking into account the lessons and assessment of knowledge and skills). Also consider the perspective of design and research activities of students on mastering the operational knowledge in the process of socialization. By implementing the project, the boys under my leadership synthesize knowledge in the course of their search, integrate information related disciplines, looking for more effective ways to solve the project tasks, communicate with each other. Joint activities really demonstrates the opportunities for cooperation, in which students set goals, determine the best means of achieving them, distribute the duties comprehensively demonstrate the competence of the individual (the ability to work in a team, to feel part of the team to take responsibility for the choice of solutions for themselves, to share the responsibility with others, to analyze the results of operations, etc.). For some time (from one lesson to 2-3 months), students solve the cognitive, research or other tasks. In organizing the project activities of students are widely used technology in the work groups. For the development of autonomy and creativity of children in the study of history, as well as the formation of skills of group work, I use the study in groups of different educational material followed by a presentation and discussion. Within each group there is a distribution of activities between project participants in accordance with the abilities and inclinations of each. Such lessons spend in the study of homogeneous historical material, for example, on the topic "Political parties in Russia at the beginning of the XX century", "The fighting on the eastern front during the First World War (1914., 1915, 1916.)." So study the cultural issues, the group explore some of its areas: literature, painting, sculpture and the like. Pre-cook the sheets with tasks for each group, which can then perform these tasks (in the classroom, it is), and prepare presentation on the results of the work done. In training you need to pay attention to the requirements based on the activities of relevant psychological and age peculiarities and inclinations of students. I try to carry out a differentiated approach to each student, eager to help develop student's personality based on his aptitudes, abilities and interests. This allows you to build individual educational trajectory of the individual student, to implement student-centered approach to learning. Using innovative technology allowed me to increase the motivation of students to study the history, to strengthen the visibility and strengthen the teaching activities of the children in the classroom. Modern techniques and methods of work on the lessons of

history contribute to the fact that from the schools and universities out graduates who understand and think critically about social processes and situations. Modern history lesson - the lesson is primarily student-centered, which excludes the principle of forming a "ZUN", here the individual student and the teachers act as subjects, since the goal of training - the personality development of the student, his personality and abilities. [3 p.12-17] Currently, there are a number of technologies, in whole or in part changing the educational process. Information and computer education, characteristic of the post-industrial society, and includes the development of pupils and students of the newest means of telecommunications Internet, methods and techniques of working with information arrays. The main task of the teacher is to awaken the student interest in student interest in history as a science. A huge role in this task plays the innovative teaching methods. [4 p.9-18] According to leading Russian and foreign scientists such as (Kunapina K.K., Kokebaeva G., Abdygulova B.K, Lebedev O.E., Semenov A.L., Raven D., Krajewski V.V., Kuznetsoy A.), innovative technologies in the teaching of history allow to develop:

– The ability to classify.
– The ability to make judgments, make inferences and conclusions.
– Skills of observation.
– Skills to work with the available information, its presence and ranking.
– Experimentation skills.
– Cognitive abilities and needs.
– Creative design skills and research search.

By innovative technologies related project activities. Project-based learning in history class is aimed at the formation of abilities that allow effectively in real life situations. The topics as research, should be manageable understanding of students. In the process of research student trying to solve the problem, put forward hypotheses, ask questions, make conclusions. Design teaches the definition, forms and self-determination. It allows to combine successfully established methodical ways of traditional systems and new approaches to learning support system abstracts, which can be used in history lessons. This system increases the level of understanding and comprehension of the material being studied, promotes systematization of knowledge. Also, the use of reference abstracts assumes management of cognitive activity of schoolchildren, the development of skills of independent work, self-control. By the innovative technologies in the teaching of history and related information and communication technologies. Teachers can use multimedia presentations and lessons. In this case, students may also be self-supporting notes and present them in the form of the presentation, which will also be the part of the project activities. [5 p.45-52] The use of innovative technologies in history lessons allows students to develop the skills of interpersonal interaction, the ability to productive activity, the overall level of mental development. Students learn better causal and chronological connection. A variety of forms and methods of organization of the lesson increases the interest of students in the subject, forms of historical consciousness. In today's education system increases the importance of information-communicative competence of pupils and teachers in schools and universities who carry out their professional activities in a broad introduction of means of information and communication technologies in the educational environment of the school or university. On how quality will be prepared pedagogical staff, how "free" they will apply the tools of information technology by which means the software, firmware and hardware information technologies by which means the software, firmware, and hardware and devices that operate on the basis of microprocessor, computer technology, as well as modern facilities and broadcast of information systems, information exchange, ensuring operation for the collection, the production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to information resources of local and global networks, in the educational process depends to a large extent, the future of the world society. The use in the educational process of information technology aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process of training, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of students factual knowledge to master their skills to independently acquire new knowledge. [6 p.62-67] Effective use of the widest range of options to be implemented on the basis of means of innovative methods, associated today with the formation of information-communication competence as an essential component of general intellectual information-communication competence of all participants in the educational process. Graduate school and then high school, and must have the skills to obtain information from various sources, process it using logical operations and used in real-life situations. Information education, understood as the mastery of methodological tools for receiving, of perception and critical analysis of information is a means of socialization of

pupils and should be incorporated in the content of training courses. In the course of teaching the history of the innovative techniques can be used in several ways:

– for the quality of education diagnostics (tests);

– For the preparation and presentation of reports, presentations;

– As a means of visibility in the classroom with the introduction of a new material (multimedia, video, audio, CD-ROMs);

– for practical training (e-books);

– for self-education of students and teachers (Internet, CD-ROMs, distance education, online Olympics);

– for e-mails, forums, conferences;

Electronic board helps students overcome the fear and embarrassment in front of a seated audience, easy to engage them in the learning process. Among the students do not remain indifferent, the subject becomes easier and more exciting. Due to the high visibility, the use of interactive whiteboard allows children to draw attention to the learning process, increases motivation. A clear program management, quick notes, hand adjustment on board, recording a video file that can be used as a handout that students can take home for homework. Sport becomes bright, interesting and memorable, which is accompanied by the story of a teacher presentations. On the Internet, there are many ready-made presentations for history teachers. They require only a total revision and correction. Always easier to create your own slides. Whiteboard allows teachers and students while explaining amend token explanations and save or not save the recording directly into a slide. Teaching using interactive whiteboard has the following advantages:

– Materials for classes can be prepared in advance - it will provide a good pace and keep class time for such discussion.

– You can create links from one file to another. This allows you to not waste time searching for resources. In addition to the interactive whiteboard, you can connect both audio and video equipment. This is very important in the study of history, when teachers want students to read both text and image.

– Material can be structured through the pages that require a phased and logical approach facilitates planning. - After the lesson, you can save a file so that students can have access to them. Creating presentations lessons that become an integral part of the educational process is a creative stimulus for the teacher. Presentations to help meet the creative ambitions of teachers and teaching materials swell base classes. The composition of the sources of information among scientists at the present stage of development of society greatly enriched by the formation and rapid development in the field of education of computer information network. The virtual information environment has a specific material. Components which are the unit of presentation of educational information, orientation of the device, the unit of learning. In comparison with traditional sources they have some indisputable advantages more accurately, the speed of processing and transmitting information, appearance information storage capacity on various media, computer capacity information, and so on. This circumstance requires pedagogical society to adequately assess the virtual environment as other sources of information on the scope and effectiveness of its educational impact. Using virtual educational space allows a fundamentally new way to present the conceptual part of the content of subject matter, and it is through - the hypertext as a means of non-linear architecture of presentation of educational material, animations - dynamic drawings, graphs, tables, charts, diagrams, demonstrations and handling dynamic models of objects and processes, audio, video clips, elements of "virtual reality." It is important to note that when using the lesson information and communication facilities will allow the student to master the subject as an integral part of the culture of civilization, see and study it in different contexts with other circumstances of human activity. [7 p.14-18] Software pedagogical tools form the different types of subject electronic publications. To date, they formed a system. Here are some types of electronic multimedia publications: electronic textbooks, electronic encyclopedias, electronic encyclopedias, electronic catalogs of drawings, photos, illustrations, models, videos, tables, charts, thematic presentations, etc., electronic libraries. But the main thing in the work of any teacher is always the possibility of individual creativity, so the more knowledge a teacher, it is desirable to create e-learning along with the students. In modern conditions the main task of education is not just getting the students a certain amount of knowledge but also the formation of their abilities and skills of independent learning. Time has proven that students who are actively working with the computer, generated a higher level of self-education skills: the ability to allocate the main thing, to generalize, to draw conclusions. Innovative teaching methods significantly extend the capabilities of learning and training school and university students, that will make a practical exercise, interesting and entertaining process.

References:

1. The History of Kazakh school . – Almaty, № 4, 2007 y. p.16-37.

2. Iskakov F., "On the Strategy of entering of Kazakhstan into the 50 most competitive countries of the world" – Almaty №6, 2007 y. p.25-30

3. Gaidukova N., "Lessons on development of technology of modular training." History of Kazakhstan: teaching in schools». – Almaty, №5, 2006 y. p.12-17.

4. Taranets L.Y., "Innovative technologies in the teaching of law and history." History of Kazakhstan in schools and universities». – Almaty, №4, 2006 y. p.9-18.

5. Kaisarova M.M. "Improving students' motivation to learn history through a civilized approach." History of Kazakhstan: teaching in schools and universities». – Almaty, №6, 2005 y. p.45-52.

6. Zhanguzhanova G.E. "The use of information technologies at the lessons of history." History of Kazakhstan: teaching at the school». – Almaty №4, 2005 y. p.62-67

7. Shpilev A. "technological approach in the process of developing modular training at lessons of history." History of Kazakhstan: teaching at the school». – Almaty, №4, 2005 y. p.14-18

УДК 378.016:94 (574) (100)
ГРНТИ 03.01.45

Б.Қ. Әбдіғұлова[1]
[1] Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
«Әлем тарихы кафедрасы», п.ғ.д., профессор
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША «ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» МЕН «ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ» ПӘНДЕРІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада еліміздің мектептерінде тарихи пәндерді жаңа оқу бағдарламасымен оқыту, оқытуға қойылатын жаңа міндеттер мен талаптар, әдіс-тәсілдер қарастырылады. «Қазақстан тарихы», «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың басты мақсаты оқушылардың бойында «тарихи тұрғыдан ойлау» дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік беретін белсенді әдіс-тәсілдерді қолданудың қажеттілігі сипатталады.

Жаңартылған тарихи білім беру үдерісінде оқушыларды елжандылыққа баулу, тарихи тұлғалардың өнегелі өмірі мен қызметін дәріптеуге бағдарлау арқылы әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға назар аударылған.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, білім беру реформасы, бәсекеге қабілеттілік, білім – құндылық, жүйе, үрдіс, нәтиже, жаңартылған білім мазмұнының моделі, тарих пәнінің оқу-әдістемелік кешені.

Абдугулова Б.К. [1]
[1]д.п.н., профессор, Институт Истории и право при КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ «ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА» И «ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ» ПО ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация

В статье рассматривается актуальные вопросы обучения в школах по обновленной программе исторических предметов, его цели, задачи, требования, методы и приемы. На примере обучения «Истории Казахстана» и «Всемирной истории» рассмотрены применение интерактивных методов и формы организации учебного процесса. В статье представлен краткий анализ ситуации, сложившейся в исторической науке и проблем преподования истории Казахстана *и «Всемирной* истории» по обновленной программе в целом. Представлены методологические подходы в процессе преподования. Также обозначены основные задачи по улучшению качества исторического образования.

Ключевые слова: реформа в образовании, конкурентоспособность, качественное образование, образование – ценность, система, процесс, результат, модель обновленного содержания образования, учебно-методический комплекс по истории.

Abdugulova B.K.[1]
[1]*d.p.s., professor of the Institute of History and Law at Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan*

THE ISSUES OF TRAINING "HISTORY OF KAZAKHSTAN" AND "WORLD HISTORY" ON THE UPDATED PROGRAM

Abstract

The article addresses relevant issues of teaching in schools of historical subjects on the updated program , its goals, objectives, requirements, methods and techniques. The application of interactive methods and methods of organizing the educational process are considered at the example of teaching "History of Kazakhstan" and "World History". The article presents a brief analysis of the situation in historical science and the problems of teaching the history of Kazakhstan and "world history" on the updated program as a whole. Methodological approaches in the teaching process are presented. The main tasks for improving the quality of historical education are also outlined.

Key words: education reform, competitiveness, high-quality education, education is a value, system, process, result, model of the updated content of education, academic and methodological complex on history.

Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берудің маңызды құралдардың бірі сапалы білімге қол жеткізу.

XXI ғасырда білімге деген жаңа көзқарас тұрғысынан оның сапасы да жаңаша сипатталуда. Білім – құндылық, жүйе, үрдіс, нәтиже ретінде төрт жақты сипаты біртұтас қарастырылады. Әлемдік білім беру кеңістігінде өркениетті елдерде білім беру ісі нәтижеге бағытталған білім (НББ) үлгісі болып табылады.

Қазақстанның Үшінші жаңғыруы жағдайында: «Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сын тұрғысынан ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» [1].

Білім беру жүйесіндегі күрделі мәселе-білім мазмұнын өзгерту, жаңартылған білім мазмұнының моделін жасау, білім сапасын арттыру тетіктері мен формаларын жетілдіруге бағытталған. Бұның өзі қазіргі қоғам талаптарына сәйкес жаңа мазмұндағы оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеуді, мұғалімдерді даярлау мазмұнын өзгертуді, орта мектепті әдіснамалық және мазмұндық тұрғыдан қайта құруды көздейді.

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселенің бірі-еліміздің білім үлгісі ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп, ұлт мүддесіне басымдылық беру арқылы дамытылуы көзделген. Ұлттық тарихты білу және оны қадірлеу Отанға деген сүйіспеншіліктің негізі. Тарих - халықтың бүгіні мен келешегін айқындайтын маңызды көрсеткіш. Тарих пәні жастарды халқын, жерін сүюді, ұлттық мақтанышты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Тарихи білім жастарды ерлікке, адамгершілікке, қажырлылыққа тәрбиелеуде танымдық-тәрбиелік орны ерекше.

Ұлтының ұрпақ тәрбиесіндегі даналығын, мәдени-рухани құндылықтарын жастарға сіңіруде экономикалық жағынан тұрақты даму жолына түскен Жапония, Финляндия, Швеция сияқты елдердің тарихи тәжірибелері осының дәлелі.

Тарихи тұлғалардың елжандылық, адамгершілік қасиеттерін қастерлеу, өнегелі істерін жастарға үлгі - өнеге ретінде ұсынудың тәрбиелік мәні зор. Ғұлама ғалымдар мен ойшылдардың бізге қалдырған тәрбиелік ой-парасат мұрасы өте мол. Бүгінгі жастар ұлтымыздың ұрпақ тәрбиесіндегі даналығынан, тарихи-мәдени мұраларынан, асыл дәстүрлерін бойын дарытса, ізгілікті азамат болып ержетіп, өмірден өз орнын табары хақ.

Дара тұлғалардың ғибратты өмірін дәріптеу, бүгінгі жас ұрпаққа оның ерлік ісін үлгі - өнеге ету халықтың қамын ойлайтын жастарды тәрбиелеуде тарих пәнін мектепте оқып үйренудің маңызы зор.

Білім беру жүйесіндегі реформалар мектептегі қоғамдық пәндердің мазмұны мен оқыту әдістері және бағалау тәсілдеріне елеулі өзгерістер әкелді.

Тәуелсіздік жағдайында тарих пәнінің стандартына сәйкес Дүние жүзі тарихы мен Қазақстан тарихының 5-11 сыныптарға арналған жаңа бағдарлама, жаңа буын оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендері дайындалды.

Қазір елімізде 10-11 сыныптарда бейінді оқытуға көшу іске асырылуға байланысты қоғамдық-гуманитарлық және математикалық-жаратылыстану бағытындағы білім бағдарламалары енгізілген.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңында»: «Жалпы білім беретін оқу бағдарламалары жеке адамның жалпы мәдениетін қалыптастырудың, жеке адамды қоғамдағы өмірге бейімдеудің міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдау мен меңгеру үшін негіз жасауға бағытталған» деп атап көрсетілген [2].

Оқу бағдарламаларында білім мазмұны мен құрылымы сипатталады, түсінік хат жазылады, тарих мәнін оқытудың мақсаты мен міндеттері, оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар, біліктілігі, оқу біліктерін тәжірибеде қолдану анықталады, әр тараулар мен тақырыптарды оқуға бөлінетін сағат саны, т.б. белгіленеді.

«Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес дайындалған [3].

«Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасында: «Оқу пәнінің мақсаты - отандық тарихтың негізгі оқиғалары мен процестерін оқыту негізінде тарихи санаға, азаматтылық пен отансүйгіштік қасиеттерге ие, тарихи білім мен дағдыларды оқу және қоғамдық іс-әрекеттерде тиімді және шығармашылықпен қолдана алатын тұлға қалыптастыру.

5. Оқу пәнінің міндеттері:

1) Қазақстан аумағындағы қоғамның әртүрлі тарихи кезеңдеріндегі этникалық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени дамуының негізгі мәселелері бойынша білім қалыптастыру;

2) тарихи қалыптасқан мәдени, ұлттық дәстүр, әлеуметтік және адамгершілік нормаларды білім алушылардың түсінуі негізінде оларда азаматтылық пен қазақстандық бірегейлікті, дүниетанымдық ұстанымдарды тәрбиелеу;

3) әлемдік тарихи процестегі Қазақстанның орны мен рөлі туралы жалпы тұтас түсінік қалыптастыру;

4) тарихи оқиғалар, құбылыстарды тарихи заңдылықтарды ескере отырып зерттеу, оқиғалар мен тұлғаларға қатысты пікірлер мен берілген бағаларды салыстыру және сыни тұрғыдан талдау дағдыларын дамыту, өткен кезең мен қазіргі уақытқа қатысты пікірталастық мәселелерге өзіндік көзқарасты қалыптастыру;

5) өлке тарихын зерделеу, өлкетанулық зерттеу жұмыстарын жүргізу дағдыларын дамыту;

6) әртүрлі тарихи деректермен жұмыс істеу, тарихи ақпаратты іздеу және жүйелеу дағдыларын дамыту;

7) әртүрлі деректерді қолдана отырып жобалық жұмыс және тарихи реконструкция дағдыларын дамыту;

8) қазіргі кездегі саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени процестерді түсіну үшін тарихи білімдерін қолдана білу дағдыларын қалыптастыру;

9) коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру, оның ішінде, өз ойын ауызша және жазбаша түрде анық білдіру, командада жұмыс істей алу, түрлі деректерден алынған ақпараттарды қолдану» деп атап көрсетілген [3].

««Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың басты мақсаты оқушылардың бойында «тарихи тұрғыдан ойлау» дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік беретін түрлі әдіс-тәсілдерді (белсенді және проблемалық оқыту әдістері, жоба әдісі, концептуалды оқыту) қолдану қажет. «Тарихи тұрғыдан ойлау» өткен заманның кез-келген құбылысын сол заманның контекстінде, бұрын болған және кейінгі тарихи оқиғалармен өзара байланысында көру, анықтау, бағалау, талдау қабілетін білдіреді. Бұл қабілетке ие болу арқылы оқушы өткен тарихқа қатысты білім мен түсінікке негізделген өзіндік дәлелді ұстанымды қалыптастыра алады. Тарихи ойлау дағдылары әрбір сабақта олардың біртіндеп кеңеюі мен прогрессиясы негізінде дамытылуы тиіс» деп атап көрсетілген «Әдістемелік-нұсқаулық хат 2016-2017 оқу жылы» бойынша [4; 5].

«Дүниежүзі тарихы» пәні бойынша оқу бағдарламасы оқушыларға әлем тарихы бойынша жеткілікті білім алуға және тарихи процестердің мәні мен тарихи фактілердің маңызын түсінуге, проблемаларды шешуге, жағдаятты сыни бағалау және шешім қабылдау, сондай-ақ түрлі тиімді коммуникацияны жүзеге асыруға мүмкіндік береді [4; 5].

Мектепте «Дүниежүзі тарихы» пәнін оқытудың негізгі мақсаты ғылыми гуманистік көзқарасы бар, әлеуметтік белсенді, жан-жақты шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Осыған орай, пәнді оқыту барысында оқушылардың жұмыс жасауы және үздік нәтижелерге қол жеткізу үшін жеке, жұптық, топтық жұмыстарды ұйымдастыруды қолдану ұсынылады.

Тарих сабағын жоспарлау және ұйымдастыру кезінде оқытудың тәрбиелік компоненттеріне ерекше назар аударылады.

«Дүниежүзі» пәнінің мазмұнынын оқыту «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін жүзеге асыруға және тарихи тәжірибе мен оның сабақтарын ұғынып түсіну, әлеуметтік болжау (бүгінгі күн жағдайының мәнін, өткеннің инварианттылығы мен болашақтың баламалығын түсінуден), өз іс-әрекеті үшін тарихи жауапкершілік, тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасуына, ғасырлар бойы қалыптасқан жалпыадамзаттық құндылықтарды бекітуге ықпал етеді» [5].

«Дүниежүзі тарихы» пәні бойынша оқу жүктемесінің төмендегі көлемі белгіленген:

6-сыныпта аптасына – 1 сағат, оқу жылында 34 сағат;

7-сыныпта аптасына – 1 сағат, оқу жылында 34 сағат;

8-сыныпта аптасына – 1 сағат, оқу жылында 34 сағат;

9-сыныпта аптасына – 1 сағат, оқу жылында 34 сағат.

Ежелгі дүние тарихы жүйелі түрде оқу пәні ретінде 6-сыныптан басталады. Тарихты оқыту оқушылардың тұрақты білім беру жүйесін қалыптастыру үшін адамзат жүріп өткен тарихи жолдары, оқиға-хронологиялық деңгейде қолайлы шарттар арқылы жүзеге асыру көзделген.

1. Кесте: Дүние жүзі тарихының мазмұны

№	Дүние жүзі тарихы
	Ежелгі дүние тарихы қалыптылығы, тұтастығы және логикалық түрде аяқталуымен сипатталып, жүйелі түрде оқу пәні ретінде *6-сыныптан* басталады. Тарихты оқыту оқушылардың тұрақты білім беру жүйесін қалыптастыру үшін адамзат жүріп өткен тарихи жолдары,оқиға-хронологиялық деңгейде қолайлы шарттар арқылы жүзеге асырылады Келесі сыныптарда күрделі материалдарды, негізгі ұғымдарды, іскерліктер және қажетті дағдыларды қабылдау неғұрлым алтыншы сынып оқушыларында қалыптастыру өте маңызды.
1	- Орта ғасырлар тарихы пәнін оқыту осы кезеңдегі қоғам дамуының заңдылықтары мен ерекшеліктері болып табылады.Бұл адамзаттың әлеуметтік, мәдени, мемлекеттердің дамуы және Еуропадағы саяси феодалдық қатынастардың қалыптасуы. Орта ғасырлар тарихын оқыту қазіргі заманғы адам үшін өте маңызды болып табылады, өйткені бұл кезеңде көптеген ұлттық мәдениеттер мен құндылықтардың пайда болуына байланысты. Мұғалім сол уақыт кезеңінің ерекшелігі туралы түсінік беруі; білім беру процесінде оқу пәнінің орнын анықтауы; курс құрылымының анықтамалық және оқулықтың әдістемелік аппаратымен, міндеттерімен таныстыруы; жаңа оқу пәніне қызығушылығын арттыруы тиіс. Орта ғасырлар тарихын оқыту 7- сынып оқушыларын тарихи оқиғалар мен ұғымдарды талдау және салыстыру дағдыларын дамытады, осы тарихи дәуір қоғамының бөлігі ретінде қарапайым адамның өмірі бақылауға мүмкіндік береді.
2	Қазіргі заманғы өркениет құрған жаңа заман немесе дәуірді оқыту 8-сыныпта басталады. Пәннің бұл кезеңдегі материалдары оқушыларды аграрлық дамудан біртіндеп индустриялы дамуға арналған тақырыптармен таныстырады. Жаңа тарихты оқытудың нәтижесінде, мұрағат материалдарын анықтау, сондай-ақ шын мәнінде тарихи оқиғалар мен жаңа процестерді талдау және салыстыру өткен дәуірден және қазіргі заманғы оқиғалар ережелері оқушылардың іздеу және пайдалану дағдыларын қалыптастырады. - оқу бағдарламаларына сай қосымша арнаулы сабақтар өткізу;
3	9-сыныпта оқытылатын "Қазіргі заман тарихы" курсы оқушыларға XX ғ.басы мен XXI ғ. ең маңызды процестерге, құбылыстарға, ұғымдарға баса назар аударылып, адамзат дамуының жалпы бейнесі туралы түсінік қалыптастырады (Еуропа және Америка, Азия және Африка саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуынан бастап, 1914-1918 жылдардағы бірінші дүниежүзілік соғыс және ең алдымен қазіргі заманғы құрылғылардың пайда болуын түсіну және түсіндірумен ерекшеленеді. - кіріктірілген және пәнаралық оқу сабақтарын жүргізу және т.б. [4;5]

Пәнді оқыту төмендегідей әдістемелік ұсынымдарды қарастырады:

«Дүниежүзі тарихы» пәнін оқыту - өткен тарих туралы, адамзаттың өзара әрекетімен туындаған тарихи оқиғаларды оқу мен талқылау оқу кезінде оқушылардың әлеуметтік тәжірибелерін байыта отырып, жүйелендірілген білім қалыптастыруға ықпал етеді. Әртүрлі дүниетанымдық, құндылық-мотивациялық, әлеуметтік жүйелерден туындаған, тарихи қоғамдық процестердің логикалық ерекшелігін түсіну қабілеттерін дамыту түйінді рөл атқарады.

Сабақтарда оқушылардың дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін жас және танымдық ерекшеліктеріне сәйкес тарихи тұрғыдан ойлаудың (белсенді және проблемалық оқыту, жобалау, тұжырымдамалық оқыту) әртүрлі әдіс- тәсілдерін қолдану қажет» [5].

«Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқу бағдарламасы келесі бөлімдерден тұрады:

1) *жалпы ережелер* – бағдарламаның мақсаттары, міндеттері, оның мазмұнын іске асырудың негізгі әдістемелік және педагогикалық тәсілдері туралы ақпаратты қамтиды;

2) *оқу пәнінің мазмұнын ұйымдастыру* – оқу жүктемесінің көлемі туралы ақпаратты және пән бойынша тақырыптық мазмұнды қамтиды;

3) *оқу мақсаттарының жүйесі* – сыныптар мен бөлімдер бойынша ұсынылған оқытудың күтілетін нәтижелерін (оқыту мақсаттары) қамтиды;

4) *ұзақ мерзімді жоспарлар* – оқу жылында зерделенетін оқу материалының тақырыптарын айқындайды. Сыныптар бойынша ұзақ мерзімді жоспарлар белгілі бір тақырыптың шеңберінде қамту қажет оқыту мақсаттарын қамтиды.

Жаңартылған оқу бағдарламасының мақсаты оқушылардың тарихи сана-сезімін, қазақстандық патриотизмін, өз елінің тарихына деген құрметін, ата-бабасының жетістіктері үшін мақтанышын қалыптастыру, ұлттық және жалпы адами құндылықтарға баулу, ойлау, коммуникативтік және зерттеулік дағдыларды дамыту болып табылады» [3].

Қазақстан тарихы бойынша жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұны жалпы білім беретін мектептерге арналған қолданыстағы Үлгілік оқу бағдарламасында көрсетілген мазмұнды қарастырады. Жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұнында оқиғалар, фактілерді толық зерделеуден гөрі, оларды пайымдауға ерекше назар аударылып, оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын дамыту көзделген.

Оқушыларға сапалы білім беру үдерісі олардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынып, түсінуі және оны күнделікті өмір тәжірибесінде қолдануға бағытталған. Бұның өзі оқушыларға «XXI ғасыр дағдысы», яғни кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік жасайды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген Құзыреттерді анықтау және іріктеу жобасының аясында, құзырет «жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас құра алуына сүйенетін құзырет болып табылады» делінген.

Осыған сай, «Қазақстан тарихынан» жаңартылған оқу бағдарламаларында оқушыларда қалыптастыруға қажетті төмендегідей құндылықтар мен дағдылар анықталған (2-кесте):

2-кесте. Құндылықтар мен дағдылар

1	Құндылықтар	Дағдылар
2.	шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау; - қарым-қатынас жасау қабілеті; - өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау; - жауапкершілік; - денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету; - өмір бойы оқуға дайын болу.	сын тұрғысынан ойлау; - білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті; - проблемаларды шешу қабілеті; - ғылыми-зерттеу дағдылары; - қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда); - жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті; - АКТ саласындағы дағдылар береді [3].

3-кесте. Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасының ерекшеліктері:

1	Бірқатар тақырыптық бөлімдерді ірілендіру арқылы пәннің мазмұны оңтайландырылып, оқушылардың тарихи сана-сезім, ұлттық және жалпы адами құндылықтарды қалыптастыруға көмектесетін материалды оқып үйренуге арналады;	Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасындағы тақырыптардың құрылымы мен оқыту біріздiлігі Қазақстан тарихын жалпы қабылданған дәуірлерге бөлу негізінде әзірленген және төмендегідей астарларды қарастырады: - әлеуметтік қатынастардың дамуы; - мәдениеттің дамуы; - мемлекеттің дамуы; - Қазақстанның экономикалық дамуы.
2.	Қазақстан тарихы әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі болғандықтан, пәнаралық байланысты күшейту арқылы, Қазақстан тарихын әлемдік тарихи үдерістер мәнмәтінінде қарастыруға және оқу материалын қосарлаудан аулақ болуға жағдай жасалған;	Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасында оқушылардың сабақта зерттеу қызметін ұйымдастыруға баса назар аударылады. Зерттеу қызметін ұтымды ұйымдастыру мұғалім мен оқушының белгілі бір тарихи мәселенің шешімін бірлесіп іздестіру арқылы шығармашылықпен жұмыс істеуі көзделеді. Мұндағы күтілетін нәтиже тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталады, яғни болжам ұсыну, зерттеу үшін сұрақтар құрастыру, дереккөздерді талдау, әртүрлі көзқарастарды салыстыру, қорытындылар мен тұжырымдар қалыптастыру, өзіндік ұстанымын анықтау, т.б. Оқытудың мұндай зерттеулік тәсілі оқушыларға сырттай жеке-жеке құбылыстар мен фактілердің арасындағы өзара байланысты және тарихи үдерістің тұтас көрінісін көруге мүмкіндік береді [6].
3	Қазақстан тарихы әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі болғандық-тан, пәнаралық байланысты күшейту арқылы, Қазақстан тарихын әлемдік тарихи үдерістер мәнмәтінінде қарастыруға және оқу материалын қосарлаудан аулақ болуға жағдай жасалған;	*Спиральді оқу бағдарламасы* Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «*Білім беру үдерісі*» (1962) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Ғалымның тұжырымдауынша, адамның танымдық қабілеті шартты түрде үш сатыдан тұрады: - белсенді (жұмыс үдерісінде білім алу); - бейнелік (суреттер мен бейнелердің көмегімен білім алу); - таңбалық (сөздер мен сандардың көмегімен білім алу). Джером Брунердің жұмысына негізделген спиральді оқу бағдарламасының негізгі ерекшеліктері: - оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды; - әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі; - жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады [6].

«Қазақстан тарихы» пәні бойынша базалық білім мазмұны, оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптары, пәнді оқыту міндеттері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 18 маусымдағы № 393 бұйрығымен анықталған.

Қазақстан тарихы:

5-сыныпта аптасына 1 сағат, оқу жылында 34 сағат;

6-сыныпта аптасына 2 сағат, оқу жылында 68 сағат;

7-сыныпта аптасына 2 сағат, оқу жылында 68 сағат;

8-сыныпта аптасына 2 сағат, оқу жылында 68 сағат;

9-сыныпта аптасына 2 сағат, оқу жылында 68 сағат.

Пәнді оқытуда оқыту процесінің әдісі мен ұйымдастырылуын анықтайтын ұйымдастырушылық-әдіснамалық принциптер: білімнің зерделілігін, толықтығын, тұтастығын, сабақтастығын, өзара байланыстылығы мен білім алушылардың жас ерекшелігіне сәйкестігі ескеріледі.

Оқу процесінде білім алушыны ынталы, қызығушылығы жоғары, дербес, сенімді, жауапты, талдау жасай алуға бағыттайтын оқытудың түрлі формалары

- мұқият іріктелген тапсырмалар мен іс-әрекет түрлері арқылы оқушыларды ынталандыра және дамыта оқыту;
- оқушылардың білім алуы «оқыту үшін бағалау» арқылы қолдау көрсету;
- оқушыларды зерттеу және зерттеушілік жұмыстарын жүргізуге негізделген белсенді оқытуды ұйымдастыру;
- оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту;
- оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, деңгейлік тапсырмалар құрастыру;
- оқушылардың жеке, жұптық, топтық және тұтас сыныптық жұмыс түрлерін ұйымдастыруды қолдану ұсынылады.

Қоғамдық пәндерді оқытуда оқушылардың басқа пәндерден: «Қазақ тілі және әдебиеті», «Дүниежүзі тарихы», «Қазақстан тарихы», «Физика», «Биология», «География» және басқа пәндерден алған білімдеріне сүйену, оқу материалдарын тарихи фактілермен, әдеби образдармен, физикалық процестермен, т.б. нақтылау ұсынылады.

Қоғамдық пәндерді оқытуда мынадай педагогикалық әдіс-тәсілдер пайдаланған тиімді:

- оқушылардың проблемаларды анықтауда өз ой-пікірлерін айту, гипотеза ұсыну, жоспарлау, зерттеу жүргізу, дәлелдеу қабілеттерін дамытатын ынталандырушы–проблемалық, ситуациялық жағдай туғызу;
- белгілі бір тақырып бойынша «миға шабуыл», «жобалау» т.б. әдістерін ұйымдастыру (проблемаларды табу, әр оқушының идеясын ұсынуы, бүкіл сыныппен талқылау, оны талдау және шешімнің дұрыс нұсқасын қабылдау);
- сабақта оқушылардың белсенділігін арттыратын қоғамдық және құқықтық проблемаларды талқылау;
- ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдануда оқушылардың білімдерін кеңейту үшін мультимедиялық ресурстарды тиімді пайдалану, презентациялардың түрлерін пайдалана отырып, таңдалған тақырыптар бойынша шығармашылық жұмыстар жасау, сандық білім беру ресурстары материалдарын қолдану ұсынылады [3; 4; 5; 6].

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті еліміздегі ең алғашқы жоғары оқу орны. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих факультетінде 2-3 курста студенттер «Тарихты оқыту әдістемесі» атты пәнді оқып үйренеді.

«Тарихты оқыту әдістемесі» пәнін оқып үйрену студенттердің дүние жүзі тарихы мен Қазақстан тарихы пәндерінен алған теориялық білімдерін өз тәжірибелерінде, болашақ маман ретінде мектепте сабақ бергенде қолдануға жол ашатын тәрбиелік-танымдық мәні зор пән болып табылады.

Білім мен тәрбие берудің жауапты міндеттерін жүзеге асыруда жоғары оқу орындарында оқытылатын «Тарихты оқыту әдістемесі» пәнінің мүмкіндіктері зор. Бүгінгі таңда жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өзінің өмір тәжірибесінде шебер де тиімді пайдалануға тиіс.

Студенттер алғашқы оқу жылдары Қазақстан тарихы пәнімен жан-жақты танысады. Қазақстан тарихын оқып үйрену Қазақстан жерін көне заманнан бүгінге дейін мекендеп келген халықтың, адамзаттың жүріп өткен тарихи жолын, тарихи білімдер негізін игеруге, студенттердің санасында ұлттық бірлікті қалыптастыруға, азаматтылық пен елжандылыққа, ұлтаралық келісім мен төзушілікке тәрбиелеуге, өз

халқының және басқа халықтардың тарихын, мәдениетін құрметтеуге және жеке тұлғаның қалыптасып дамуына септігін тигізеді.

Студенттер Қазақстан тарихын, Әлем тарихын оқып үйрену барысында алған теориялық білімдерін «Тарихты оқыту әдістемесі» пәнімен тереңірек танысқанда және педагогикалық практика кезінде іс жүзінде пайдалануға мүмкіндік туады.

Жастарды тәрбиелеуде білім беру ісінің инновациялық дамуына ерекше орын беріледі. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдар ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог-мамандар даярлауда студент-жастарды оқытудың жаңашыл әдістемесімен, мұғалімдердің озат тәжірибелерімен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге септігін тигізеді. Осы орайда, тарихты оқыту әдістемесі пәнінің қыр-сырын терең меңгеру, оны күнделікті сабақта өз тәжірибесінде пайдалана білудің маңызы зор.

«Тарихты оқыту әдістемесі» курсының дәрістерінде, семинарлар мен өздік жұмыстарында «Қазақстан тарихын оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуы», «Тарихты оқытуда белсенді және инновациялық әдістерді қолдану», «Педагогикалық технологиялар», «Тарихты оқытудағы ақпараттық технология» және басқа тақырыптардың мазмұнын ашып көрсету арқылы тарихты оқыту әдістемесі пәнінің мәні, оқытудың едеуір тиімді әдістері мен тәсілдері, жаңа технологиялардың түрлерімен танысады. Осы дәріс-семинарларда білім алушыларға арнайы қолданыстағы және жаңартылған бағдарлама, оның мақсаты мен міндеттері, ерекшеліктері, оқыту әдістері мен оқу жетістігін бағалаушы өлшемдер туралы тақырыпта лекциялар оқылып, талданады. Сонымен қатар, білім алушы - жастар арнайы дайындалған: «2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. - Астана, 2016. 5 б.; 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. - Астана, 2017.; «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. 10 б.» сияқты әдістемелік нұсқаулықтармен танысып, оларды әсіресе мектепте практикада сабақ бергенде басшылыққа алады [3; 4; 5; 6].

Семинар сабақтарында студенттер «Қазақстан тарихы", «Дүние жүзі тарихы» курстарын жаңашыл әдіс-тәсілдермен оқытудың жолдарын іздестіреді. Осы ретте, студенттерді жеке топтарға бөліп, проблемалық тапсырмаларды бірлесе отырып өздігінше талдау, шешу жұмыстарын ұтымды өткізу олардың белсенділігін арттыруға көмектеседі. Семинарда студенттер теориялық материалмен қатар, «Қазақстан тарихын» оқытудағы интерактивті әдіс-тәсілдерді пайдаланып, сабақ үлгілерін дайындап, оған презентация жасап, ал басқалары оны одан әрі жетілдірудің жолдарын, кемшіліктерін анықтап, талдайды. Семинар барысында әр студент өзі дайындап келген сабақ үлгілерін интерактивті тақтадан немесе компьютерден көрсетіп, негіздейді. Сабақ үлгілері бойынша жаңартылған бағдарлама мазмұнына сай слайдтар, кестелер, сызбалар, түрлі деңгейдегі тапсырмалар мен тестер, иллюстративтік материалдарды дайындайды. Студенттер өздері дайындап келген сабақ үлгілері бойынша интерактивті әдіс-тәсілдердің тиімділігін дәлелдеп, бір-бірімен жарысқа түседі, бәсекелестік жағдайында әріптесін озып шығуға дағдыланады. Семинар сабақтарында студенттер оқыту үдірісіне енгізілген замануи әдістемелер мен педагогикалық технологияларды талқылайды, ал мектепте практикада жүргенде өз тәжірибелерінде пайдалануға ұмтылады. Бұндай практикалық жұмыстар студенттердің мектепке барар алдындағы педагогикалық практикаға дайындығын жетілдірсе, екіншіден сабақта белсенділігін арттыруға себін тигізеді. Пікірсайысты оқу үрдісінде пайдалану барысында, студенттер тарихи материалды сыни көз қараспен қарауға, өз пікірін еркін дәлелдеуге үйренеді, шешендік өнерінің жетілуіне қол жеткізіледі. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш пәндер студенттерге пәннен сапалы білімге қол жеткізуде, оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін меңгеруге көмектеседі.

Студенттердің әдістемелік шеберлігін арттырудың бір жолы – ол педагогикалық практика болып табылады. Студенттер мектепте әр сабақты оқу бағдарламасына сай, тақырыптың негізгі мәселесін түсіндіру барысында жаңа материалдың жоспарын жаңаша құрады, яғни оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыруға назар аударады. Сонымен қатар жаңартылған бағдарламадағы ерекшеліктерді: пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі, яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі; Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы; білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуін

де ескеруге тырысады. Тақырыптың мазмұнындағы негізгі ұғымдарды, даталарды, адамдардың аттарын, танымдық, деңгейлі сұрақ тапсырмаларды интерактивті тақтаны ұтымды пайдалана отырып түсіндіреді. Бір қуантатыны, студенттердің барлығы дерлік интерактивті тақтаны еркін пайдалана алатындығы. Олар шеберлікпен түрлі сызба, кестелерді, даталарды, тарихи тұлғалардың суреттерін, мәдени ескерткіштерді, түрлі деңгейлі сұрақ тапсырмаларды, слаидтарды өздері дайындап келіп, интерактивті тақта арқылы пайдалануы, сабақтың мақсатына жетуіне, алға қойған міндеттерді ойдағыдай шешілуіне мүмкіндік береді. Студенттердің сабақ беруде қолданған әдіс-тәсілдері негізінен бір-біріне ұқсас деуге болды. Ұйымдастыру кезеңінен кейін, өткен сабақты сұрақтар қою арқылы тексеріп, жаңа сабақтың тақырыбы мен жоспарын интерактивті тақтадан көрсетеді, тақырыптың мазмұнын шамалары келгенше түсінікті жеткізіп, арасында оқулықпен жұмыс жүргізіп, сабақтың соңында пысықтау сауалдарына жауап алып бағалайды. Олар оқытудың төмендегідей әдістерін: мұғалімнің ауызша баяндауы, дәріс, әңгімелеу, көрнекілік, оқулық мәтінімен жұмыс, түсіндірмелі-иллюстрациялық әдістерді жиі пайдаланатынын байқадық. Жалпы студенттердің дайындығы жақсы, жауапкершілігі мол деуге болады.

Алайда, әлі де болса кейбір студенттердің «Қазақстан тарихы» пәнінен теориялық білімдерінің терең еместігі, сондай-ақ тарихты оқыту әдістемесі бойынша жаңашыл педагогикалық технологияны жете оңтайлы қолдана алмайтыны да байқалады.

Студенттердің оқытудың жаңа технологиясын педагогикалық тәжірибе барысында ойдағыдай пайдалана білуі маңызды, өйткені олар болашақ маман ретінде ертең мектепке барғанда ең бірінші қандай инновациялық технологияны меңгергені, қалай пайдалана алатыны талап етіледі. Олай болса, студентіміз тарих пәнінің стандартын, бағдарламаларын, оқулықтарының мазмұны мен құрылымын білумен қатар, жаңа технологияны оңтайлы пайдалана алуы маңызды. Сондықтан, алдымен біздің тек мектеп оқулықтары ғана емес, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендеріміздің сапасы жоғары деңгейде дайындалуы өзекті мәселелердің бірі. Студентер жан-жақты білімді, бәсекеге қабілетті, белсенді, ұтқыр, интерактивті әдістер мен жаңа технологияның қыр-сырын жақсы білумен қатар, педагогикалық практика кезінде теориялық білімдерін өз тәжірибелерінде, болашақ маман ретінде мектепте сабақ бергенде қолдануы, олардың оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдері мен технологияларын терең меңгеруге себін тигізеді. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш пәндер студенттерге тарихтан сапалы білімге қол жеткізуде, оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін меңгеруге көмектеседі. Сонымен қатар «Қазақстан тарихын оқытудың тәрбиелік мәні», «Қазақстан тарихын оқытудың білімдік, тәрбиелік, дамытушылық рөлі», «Қазақстан тарихы оқулықтарының мазмұны» атты тақырыптардың мазмұнын ашып көрсетудің студенттердің отаншылдық сезімін, ұлтаралық келісім мен татулықты қалыптастыруда орны ерекше. Тарихты оқыту әдістемесі пәнін оқып үйрену студенттердің дүние жүзі тарихы мен Қазақстан тарихы пәндерінен алған жүйелі, теориялық білімдерін өз тәжірибелерінде, болашақ маман ретінде мектепте сабақ бергенде қолдануға бірден жол ашатын тәрбиелік-танымдық мәні зор пән болып табылады.

Бүгінгі таңда тарихи білім мазмұнын қазіргі талаптарға сай соңғы ғылым жаңалықтарымен, жеке тұлғаның, адамның, қоғамның, табиғаттың өзара үйлесімді даму мүдделері мен құндылықтарына сәйкес келетін материалдармен толықтырған маңызды. Алған тарихи білімді өмірде қолдана білуге үйрететін, практикалық бағыттылығын тереңдетін жаңашыл оқыту технологияларына негізделген сабақтарды өткізу арқылы жүзеге асыруға бағытталуы тиіс.

Еліміздің рухани жаңғыру жағдайында отандық тарихи білім берудің алдына жаңа міндеттер мен талаптар қойып отыр. Осы орайда, тарихи білімнің сапасын арттыру, білім беру үдерісіндегі қалыптасқан дәстүрлерді жетілдіру, өткен тәжірибені ескеру, әлемдік білім беру кеңістігіндегі озық үлгілерін өзіміздің ұлттық білім беру жүйемізге ендіруге назар аударған орынды.

Жаңартылған тарихи білім беру үдерісінде оқушыларды елжандылыққа баулу, өз Отанының патриоты болуға, тарихи тұлғалардың өнегелі өмірі мен қызметін дәріптеуге, ғұламалардың ойлары мен толғандыратын мәселелерге бағдарлау арқылы әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға назар аударған маңызды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауы //Егемен Қазақстан, 2017 жыл, 31 қаңтар.

2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы». – Алматы, 2007.

3 Жалпы орта білім беру деңгейінің 10-11-сыныптарына арналған «Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана, 2017.

4 2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2016. – 5-б.

5 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2017. – 5-б.

6 «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 10-б.

УДК 378.147:94
ГРНТИ 03.01.45

Джайнакбаева Г.Т. [1]

[1]*кандидат педагогических наук, доцент КазНПУ им. Абая, gulnara12.02.61@mail.ru*

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ – КАК КРИТЕРИИ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА ПЕДАГОГА

Аннотация

Статья посвящена вопросам повышения профессионального мастерства педагога. Развитие мирового сообщества в последние десятилетия все более явно ставит в центр системы образования и воспитания приоритет человеческой личности. В современном обществе возросла потребность в учителе, способном модернизировать содержание своей деятельности посредством критического, творческого его осмысления и применения достижений науки и передового педагогического опыта. К числу проблем педагогической науки, претендующих на устойчивую актуальность в процессе развития современной образовательной парадигмы, относится проблема формирования основ педагогического мастерства будущих учителей. Применение современных образовательных технологий повышает результативность учебного процесса, усиливает мотивацию обучения и познавательную активность учащихся, постоянно поддерживает учителей в состоянии творческого поиска дидактических новаций. Ученики из объектов образовательного процесса превращаются в активных и успешных субъектов, что способствует и успешности учителя как профессионала

Ключевые слова: современные образовательные технологии, мастерство педагога, передовой педагогический опыт, дидактические новации, компетентностный подход, повышение профессионального мастерства, мотивация обучения, результативность учебного процесса.

Г.Т. Джайнакбаева [1]
[1] *п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, gulnara12.02.61@mail.ru*

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ – МҰҒАЛІМНІҢ ҚӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН ЖОҒАРЫЛАТУ КРИТЕРИЙЛЕРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақала мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыруға арналған. Әлемдік қоғамдастықтың соңғы онжылдықтардағы дамуы адам баласының білім беру мен тәрбие жүйесінің басты басымдығын айқындауда. Қазіргі қоғамда ғылымның жетістіктері мен алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені сыни, шығармашылық тұрғыдан түсіну және қолдану арқылы іс-әрекеттің мазмұнын жаңарта алатын мұғалімге деген қажеттілік артты. Педагогика ғылымының қазіргі заманғы білім беру парадигмасын дамытудағы тұрақты өзектілігін талап ететін болашақ мұғалімдердің педагогикалық шеберлігінің негізін қалыптастыру мәселесі болып табылады. Заманауи білім беру технологияларын қолдану оқу үрдісінің тиімділігін арттырады, оқушылардың оқу және танымдық белсенділік мотивациясын күшейтеді, дидактикалық инновацияларды шығармашылық ізденіс жағдайында мұғалімдерді үнемі қолдайды. Оқу процесінің объектісі болып саналатын оқушылар белсенді және сәтті субъектілерге айналуы, олардың кәсіби мұғалімге айналуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: заманауи білім беру технологиялары, мұғалімнің шеберлігі, алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибе, дидактикалық жаңашылдық, құзыреттілікке негізделген әдіс, кәсіби шеберлікті жетілдіру, оқуға деген ынтасы, білім беру процесінің тиімділігі.

Jainakbayeva G.T. [1]
[1] *Ph.D., associate professor KazNPU Abai*

THE USE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES - AS CRITERIA FOR INCREASING THE PROFESSIONAL SKILL OF A TEACHER

Abstract

The article is devoted to improving the professional skills of a teacher. The development of the world community in recent decades more and more clearly puts the priority of the human person at the center of the education and upbringing system. In modern society, the need for a teacher who is able to modernize the content of his activity through his critical, creative understanding and application of the achievements of science and advanced pedagogical experience has increased. Among the problems of pedagogical science, claiming a stable relevance in the development of the modern educational paradigm, is the problem of forming the foundations of pedagogical skills of future teachers. The use of modern educational technologies increases the effectiveness of the educational process, strengthens the motivation of learning and cognitive activity of students, constantly supports teachers in a state of creative search for didactic innovations. Pupils from the objects of the educational process turn into active and successful subjects, which contributes to the success of the teacher as a professional.

Key words: Modern educational technologies, teacher's skill, advanced pedagogical experience, didactic innovations, competency-based approach, improving professional skills, motivation for learning, the effectiveness of the educational process.

Изменения в социально-экономической, культурной сферах жизни общества и реформирование современного образования предъявляют сегодня новые серьезные требования к педагогическим кадрам. Согласно прогнозам футурологов, для решения актуальных проблем школьного образования в XXI веке нужен учитель-мастер педагогического труда, высококвалифицированный, высококомпетентный в психолого-педагогической и собственно предметной области, способный к творческому продуктивному труду. Свободно и активно мыслящий, прогнозирующий результаты своей деятельности и соответственно моделирующий воспитательно-образовательный процесс педагог является гарантом решения поставленных перед казахстанским образованием задач. В связи с этим одной из важнейших задач процесса модернизации образования является повышение мастерства педагога.

Развитие мирового сообщества в последние десятилетия все более явно ставит в центр системы образования и воспитания приоритет человеческой личности. В этих условиях ключевой фигурой становится учитель как носитель общечеловеческих ценностей, как созидатель творческой личности. Сложность и неоднозначность происходящих и в нашем обществе перемен ставят учителя перед необходимостью ценностного самоопределения, требуют от него реализации демократических и гуманистических принципов в педагогической деятельности, что обусловливает серьезные перемены в системе подготовки учителя [1].

К числу проблем педагогической науки, претендующих на устойчивую актуальность в процессе развития современной образовательной парадигмы, относится проблема формирования основ педагогического мастерства будущих учителей. Связано это с тем, что современной школе нужны педагоги-профессионалы, имеющие не только психолого-педагогическую и методическую подготовку, потребность и стремление в постоянном обновлении и обогащении полученных знаний, но и любящие детей, глубоко знающие свой предмет, грамотно управляющие процессами обучения, воспитания, развития и формирования, а также владеющие педагогическими технологиями.

Педагогический процесс рассматривается как одновременное продвижение педагогов и учащихся в совместной деятельности при взаимной ответственности к развитию способностей и расцвету личности. Поэтому школа представляется сложной педагогической системой, оптимальное функционирование которой зависит от множества факторов. Наиболее важным среди которых является педагогическое мастерство учителя [2, с. 78].

В определении В.А. Сластенина и И.Исаева отмечается, что педагогическое мастерство, выражая высокий уровень развития педагогической деятельности, владения педагогической технологией, в тоже время определяет и личность педагога в целом, его опыт, гражданскую и профессиональную позицию. Мастерство учителя, по мнению этих исследователей – это синтез личностно-деловых качеств и свойств личности, характеризующих высокую эффективность педагогического процесса.

К этому выводу ученые приходят в результате анализа соотношения понятий «педагогическая технология» и «мастерство учителя». При этом педагогическая технология взаимосвязана с педагогическим мастерством; по мнению этих ученых, совершенное владение педагогической технологией и есть мастерство [3, с. 110].

Развивая это направление и опираясь на анализ соотношения «технология и мастерство», исследователи И.Б. Котова, С.А. Смирнов и Е.Н. Шиянов отмечают, что педагогическая технология, которой можно овладеть, как и любая другая, не только опосредуется но и определяется личностными параметрами педагога [4, с. 198]

Технологии такого типа «способствуют запуску» внутренних механизмов развития личности посредством использования в учебно-воспитательном процессе сюжетно-ролевых игр, психолого-педагогического тренинга, использования новых педагогических технологий форм воспитательной работы [5].

Критериями оценивания успешности учителя можно считать результаты его педагогической деятельности, которые отражаются в уровне обученности и сформированности общеучебных умений и навыков учащихся, в самообразовании и инновационной деятельности учителя. Показателем правильно организационного психолого-педагогического общения являются интерес и мотивация учеников, отношения между учителем и учениками, основанные на сотрудничестве, учет индивидуальных особенностей учащихся при построении урока и организации учебной деятельности. Успешность учителя зависит и от личностных качеств: эмоциональности, выразительности речи, наличия творческого начала, организаторских способностей, чувства юмора, настойчивости [6].

Практика работы с различными педагогическими коллективами показывает, что учитель может создать новый комфортный образовательный процесс, может построить систему воздействия на детский коллектив, на отдельную личность ребенка. Учитель может изменить школу, сделать ее современной. В основах таких преобразований всегда лежит освоение новых технологий, как совокупности традиционных и инновационных методов и приемов. Хочется подчеркнуть: не призывы к модернизации образовательного процесса, не разработка очередных программ совершенствования и развития обновляет школу. Ее обновляет учитель, овладевший новыми технолологиями обучения и воспитания.

Один из критериев оценивания деятельности педагога – использование современных образовательных технологий, в том числе и информационных, в обучении и воспитании школьников.

Применение современных образовательных технологий повышает результативность учебного процесса, усиливает мотивацию обучения и познавательную активность учащихся, постоянно поддерживает учителей в состоянии творческого поиска дидактических новаций. Ученики из объектов образовательного процесса превращаются в активных и успешных субъектов, что способствует и успешности учителя как профессионала [7].

Остановимся подробнее на данном критерии.

Показывая результативность обучения предмету многие учителя сравнивают качественную успеваемость в своем классе и других классах параллели. Подчеркивают, что успехи их учеников обусловлены применением современных образовательных технологий. Такой подход не совсем корректен. Во-первых, добиться хотя бы условного равенства большинства условий обучения и уровня развития обучающихся невероятно сложно. Во-вторых, вычленить влияние конкретной технологии на промежуточный результат обучения можно, лишь проведя серьезные психофизиологические исследования. Поэтому наиболее уместным является предъявление личных достижений обучающихся, анализ их динамики.

Ценным представляется предъявление учителем результатов педагогического наблюдения, анкетирования учеников и их родителей, показывающих отношение к использованию современных образовательных технологий в образовательном процессе, раскрывающих оценку их влияния на результаты обучения.

Кроме того, помещая в приложение конспекты уроков, на которых использовались современные образовательные технологии, уместно будет сопроводить их комментариями присутствующих учителей, методистов, руководителей, ученых. Тем самым преподаватель подтвердит достоверность предъявляемых результатов и познакомит экспертов с результатами внешней оценки.

Второй показатель рассматриваемого критерия – использование проектных, исследовательских и других развивающих технологий в процессе обучения предмету и в воспитательной работе. Раскрывая особенности своей деятельности в этом направлении, учителю целесообразно продемонстрировать понимание того, что проекты и исследования, осуществляемые школьниками, имеют существенные отличия, проявляющиеся в целях, в организации работы и в представлении полученных результатов. Зачастую доля труда учителя в полученных результатах слишком велика, а затраты времени и сил не соответствуют влиянию этого вида деятельности на развитие личности ученика. Поэтому имеет смысл кратко раскрыть содержание наиболее значимых проектов или исследований, указать их практическую значимость, акцентировать внимание на участии родителей в организации этой работы, которая, как правило, проводится во внеурочное время.

Для учителей, работающих с подростками и старшими школьниками, имеет смысл раскрыть особенности использования современных образовательных технологий в организации кружковой и факультативной работы обучающихся, обозначить в справке и поместить в приложение авторскую программу спецкурса, факультатива или элективного курса, преподавание которого предполагает активное использование современных технологий, в том числе и информационных. Оптимальным вариантом может быть краткое описание и обоснование выбора используемых учителем образовательных технологий, их взаимосвязи и влияния на достижение целей обучения и воспитания. Особенно ценно, если учитель покажет, как применение им различных образовательных технологий обогащает традиционные методы и приемы.

Третий показатель касается разработки и использования общественно признанной авторской методики, в том числе новых цифровых образовательных ресурсов. Речь идет и о методах фиксации и оценивания учебных достижений, и о контрольно-измерительных материалах.

Что может представить учитель в аналитической справке, раскрывая данный показатель? Прежде всего, стоит перечислить используемые методы и приемы включения современных образовательных технолоий в урок – наиболее распространенную форму обучения. Уместно описать разработанные учителем методические и дидактические материалы, средства наглядности, предназначенные для применения на уроке и во внеурочной детельности школьников. Существенное значение имеет представление данных разработок в электронном виде на сайте школы, районного или городского управления образования, участие учителя в конкурсах образовательных ресурсов различного уровня. В том случае, если современные образовательные технологии используются при организации альтернативных уроку форм учебной деятельности школьников, целесообразно кратко представить такой опыт, показав роль, место и функции технологий.

Особо следует остановиться на разработке контрольно-измерительных материалов. Это не такое простое дело, как может показаться начинающим. Однако если тесты и другие материалы для контроля знаний школьников, оценки уровня их развития, разработанные учителем, валидны, адаптированы к массовой школе и рекомендованы к использованию, например, аттестационной комиссией, опубликованы в научно-методических изданиях, есть смысл раскрыть их суть в аналитической справке.

Последний показатель – результативность использования современных образовательных технологий. Поскольку деятельность учителя по применению информационно-коммуникационных и других современных образовательных технологий является инновационной, следует использовать универсальные критерии оценки ее эффективности. К ним относятся, в частности, образовательный критерий, критерий психологического комфорта обучения и здоровья школьников, критерий воспитанности и социальной востребованности инновационных преобразований. Отчасти доказательством того, что учитель эффективно использует возможноти современных образовательных технологий, является позитивная динамика учебных достижений обучающихся, представляемаяучителем при описании результатов своей деятельности. Для рассматриваемого критериям важно показать, что полученные результаты являются следствием использования применяемых технологий.

Для учителей, активно использующих образовательные технологии в качестве инструмента профессиональной деятельности, как правило, не возникает проблем с обобщением и распространением опыта инновационной деятельности. В Казахстане для этого есть масса возможностей. Одна из них – публикация своих идей, опыта работы, результатов поисково-исследовательской деятельности в журнале «Қазақ ұстазы» и других изданиях. Другая возможность – участие в городских, региональных, всеказахстанских и международных научно-практических конференциях и представление материалов выступления для публикации в сборниках. С одной стороны, это поэтапное написание конкурсной или

аттестационной работы. С другой стороны, это возможность соответствовать конкурсным требованиям по еще одному критерию отбора лучших учителей.

Школа непрерывно развивается. При этом ее развитие либо поддерживается и описывается анализируется наукой, либо идет вне ее усилий. Крайне редко наука предопределяет направления позитивных изменений. Средней школе в этом смысле повезло: процент «попаданий в точку», конструктивно-положительных научных предначертаний значительно выше среднего значения по всей общеобразовательной школе. Не хуже, а иногда и лучше. Все опять же зависит от учителя, от его понимания уникальных возможностей, которые могут привнести в школу современные образовательные технологии. Важно освоить их, разобраться в том, как можно изменить качество образовательного процесса, сделать урок интересней, результатвиней, современней. Тех учителей, кто сумел это реализовать и представить результаты своего труда, наверняка отметит общество и государство. Если не вмешается чрезмерное “обюрокрачивание” национальных проектов – контроль, отчетность, планирова-ние и тому подобное, – наша школа может качественно прибавить.

Мастерство педагога выражается, прежде всего, в умении так организовать учебную деятельность, чтобы при всех, даже самых неблагоприятных условиях добиваться нужного уровня воспитанности, развития и знаний воспитанников. Настоящий педагог всегда найдет нестандартный ответ на любой вопрос, сумеет по-особому подойти к воспитаннику, зажечь мысль, взволновать его.

Искусство педагога проявляется в умении проводить занятия, развивать их способности, самостоятельность, пытливость, в умении эффективно проводить воспитательную работу в процессе развития и воспитания, формировать у школьника высокую нравственность, чувство патриотизма, трудолюбие, самостоятельность.

Задача педагога-мастера – найти путь к выработке положительных эмоций в самом педагогическом процессе. Это простые приемы: смена методов работы, эмоциональность, активность учителя, интересные примеры, остроумные замечания и т.п. Эти приемы вырабатывают устойчивый, постоянный интерес к развивающей деятельности.

Для педагога важна ведущая направленность на цель (гуманистическая направленность) при гармонично скорректированных других видах направленности.

Центральным компонентом педагогического мастерства, считается развитое психолого-педагогическое мышление, обусловливающее творчество в педагогической деятельности. Мышление мастера педагогического труда характеризуется самостоятельностью, гибкостью и быстротой. Оно опирается на развитую педагогическую наблюдательность и творческое воображение, являющиеся важнейшей основой предвидения, без которого невозможно педагогическое искусство.

Главным в педагогическом мастерстве признается творчество. Чаще всего творчество проявляется в способности с максимальной эффективностью, каждый раз по-новому и обоснованно применять в образовательном процессе различные методы и формы воспитания и обучения, профессиональные знания и личностные качества. Вместе с тем оно выражается и в создании педагогических идей, способов учебно-воспитательной деятельности, и в умении решать нетиповые задачи. Как правило, мастерство связывают с большим опытом работника, в совершенстве овладевшего своей профессией.

«Педагогическая технология» является тем педагогическим феноменом, который сосредотачивает в себе возможность решения триединой задачи: помочь педагогу овладеть теоретико-методологическими, методическими, психолого-педагогическими и операционными основами воспитательного процесса, воспитательного воздействия и взаимодействия, передать эти знания и умения своим воспитанникам, а главное - помочь в личностном совершенствовании самого педагога-воспитателя, формировании в нем таких качеств, как гуманность, толерантность, искренность, креативность (творчество), которые востребованы сегодня в деятельности педагога.

Переворот, совершающийся сегодня в учебно-воспитательном процессе, состоящий в смене ключевых педагогических позиций и модификаций породил новые характеристики воспитательного процесса, являющиеся производными от новых принципов, таких, как: принцип ценностных ориентаций, субъектности и данности (Сластенин В.А., Щуркова Н.Е.). Первый принцип требует от педагога наполнить взаимодействие с детьми ценностным содержанием, ориентированным на такие высшие ценности общечеловеческой культуры, как человек, жизнь, природа, труд, познание, общение. Второй – направляет внимание педагога на постоянное инициирование в ребенке способности быть субъектом собственных действий, поведения в своей жизни. Третий – определяет такое отношение к ребенку, когда

его принимают как безусловную ценность и данность, уважительно относясь к истории его жизни, развитию, специфике, личностного становления.

Эти три новых направления-принципа – в професиональной подготовке учителя задаются названными сущностными характеристиками:

- философской подготовкой на основании всех духовных ценностей, выработанных историей;
- диалогической подготовленностью учителя, состоящей в умении вести диалог с воспитанником, выводить его на диалог, выстраивать диалог детей с миром и культурой, а также в умении развивать в ребенке способность вести диалог с самим собой, чтоб он вырастал субъектом вполне осознающим себя в этом мире и могущим производить свободный выбор, за который может нести ответсвенность;
- этическая подготовка учителя должна становиться основанием для умения принимать личность воспитанника как данность. Только такое умение педагога сохраняет неповторимые проявления ребенка, не стирает уникальные его черты и не позволяет своеобразию личности перерасти в своеволие, анархизм, вседозволенность. Только такие умения сохраняют работу педагога с группой, как работу с личностями, как совокупным субъектом, а не собранием объектов.

Но стоит отметить, что не всякая технология может быть применена каждым учителем, много зависит от его опыта работы, педагогического мастерства, методической и материальной обеспеченности педагогического процесса и др. Важно обратить внимание и на такие свойства технологии, как ее результативность и применимость. Зачастую учитель учитывает различные требования, методические рекомендации, инструкции и пр. и не всегда замечает того, что хотят его подопечные, каковы их интересы, потребности. В таких случаях ни одна технология не поможет учителю добиться своих целей. Деятельность педагога (его цели, потребности и мотивы, действия, средства и условия их применения и т.д.) должна соотноситься, соответствовать деятельности ученика (его целям, возможностям, потребностям, интересам, мотивам, поступкам и т.д.).

Педагог, освоивший образовательную технологию, – это челоевек, обладающий педагогическим мастерством.

В современных условиях выработаны основные критерии профессионализма педагога. На основании которых можно сделать вывод:

Учитель XXI века – это:

- гармонично развитая, внутренне богатая личность, стремящаяся к духовному, профессиональному, общекультурному и физическому совершенству;
- умеющий отбирать наиболее эффективные приемы, средства и технологии обучения и воспитания для реализации поставленных задач;
- умеющий реализовать рефлексивную деятельность;
- обладающий высокой степенью профессиональной компетентности.

Расширение рынка технологий обучения обусловливает стремление педагогов повышать уровень профессионального мастерства, обновлять содержание обучения, совершенствовать методы и формы работы с учащимися. Чтобы сделать процесс обучения основам наук эффективным, недостаточно использовать только традиционные методики преподавания. Решение этой проблемы может быть достигнуто только благодаря использованию нестандартных технологий в обучении.

Необходимость формирования профессиональной компетентности будущего педагога-историка позволяет адаптироваться к любым сменам обстоятельств своей деятельности, умело апеллировать к разнообразным приемам и способам обучения, вариативно применять, комбинировать методические знания, умения, навыки, гибко сочетая традиционное и новаторское в рамках педагогической «лаборатории», представляя один из возможных путей овладения интеллектуальными способностями через сопоставление теории и практики.

Познавательная деятельность учителя как носителя и передатчика научной информации должна быть расширена функцией управления познавательной деятельностью обучающихся и организацией их самостоятельной работы. В реальной практике этой стороне дела, к сожалению, не уделяется должного внимания. Интегративное взаимодействие педагога и учащихся – доминирующий существенный признак педагогической деятельности.

Таким образом, в образовательном процессе меняется многое, и, прежде всего, меняется место преподавателя. Центристская модель обучения заменяется компетентностным подходом к обучению. В современной педагогике всё более утверждается термин «учебное сотрудничество», т.е. сотрудничество учителя и учащегося. При этом речь не идет о мнимом партнерстве, так как некорректно уравнивать такие компоненты учебного процесса, как цели, мотивы, результаты действий той и другой стороны. Дело в том, что изменяется вектор взаимодействия основных субъектов учебной деятельности.

Список использованной литературы:

1. *Жекибаева Б.А. О сущности понятия «педагогическое мастерство». // Вестник КарГУ. – Караганда, 2011. – Адрес статьи: articlekz.com/article/5763*
2. *Сластенин В.А., Исаев И. Педагогика. – М.: ACADEMA, 2002. – 228 с.*
3. *Иванникова М.В. Педагогические условия подготовки будущих учителей к реализации метода проектов в образовательной области «Технология» // Инновационные технологии в образовании и науке : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 7 мая 2017 г.). В 2 т. Т. 1 / редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. – 83-87 с.*
4. *Педагогика: теории, системы, технологии: учебник для студ. высш. и сред. учеб. заведений / [С.А. Смирнов, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов и др.]; под ред. С.А. Смирнова – 8-ое изд. перераб. – М.: Академия. – 2008. – 512 с.*
5. *Старостина Н.В., Калашникова С.С. Формирование умений педагогического общения со школьниками у будущих учителей на занятиях по иностранному языку в высшей школе // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. – Адрес статьи: science-education.ru/ru/article/view?id=15906*
6. *Хамракулова Х.М. Использование инновационных технологий в повышении эффективности урока // Научно-популярный журнал NovaInfo, 2016. – №44-4. – Адрес статьи: novainfo.ru/article/5683*
7. *Концепция 12-летнего среднего образования Республики Казахстан. – Астана, 2010. – 24 с.*

УДК 94(574):004
МРНТИ 03.01.29.

Г.А. Қырғызхан [1]

[1]PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты
Алматы қ., Қазақстан

САНДЫҚ БІЛІМ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақала қазіргі заманғы түлектерге мемлекет талаптарын зерттеуге және бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға арналған әлеуметтік тапсырыстың арқасында өзгерген, ақпараттық-графикалық электрондық білім беру процесінде сандық технологияларды пайдалану сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық салада мемлекеттің жоғары мектепке қойған шарттары мен міндеттері негізінде, ақпараттық революция ғасырында сандық білім беру технологияларын пайдалануда артта қалушылық білім беру сапасының күрт құлдырауына және қанағаттанбауға елеулі қауіп төндіруі – қоғамдық қажеттіліктер болып табылады . Демек, деңгейдің күрт өсу қажеттілігі пайда болды кезең-кезеңмен жүзеге асырылуы қажет сандық технологияларды пайдалану, мектеп оқытушыларын сапалы қайта даярлауды талап етеді. Мақалада электрондық білім берудің ерекшеліктері және ақпараттық оқыту құралдарының түрлері қарастырылған.

Түйін сөздер: сандық технологиялар, ақпараттық кеңістік, электрондық мәдениет, білім беру үдерісі.

Қырғызхан Г.А.[1]
[1]PhD докторант КазНПУ имени Абая, Институт истории и право
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ В СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Статья посвящена изучению требований государства к современным выпускникам, изменившимся благодаря социальному заказу на подготовку конкурентоспособных специалистов; актуальным вопросам формирования информационно-графической и электронной культуры специалиста, использования цифровых технологий в образовательном процессе высшей школы, а также требованиям к высшей школе с учетом социально-экономических условий и задачи, поставленной государством высшей школе. В век информационной революции сильное отставание в использовании цифровых образовательных технологий создает серьезную опасность в резком падении качества образования и неудовлетворен-

ности общественных потребностей. Отсюда возникла необходимость резкого повышения уровня использования цифровых технологий, качественной переподготовки преподавателей высшей школы, которую необходимо осуществлять поэтапно.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационное пространство, электронная культура, образовательный процесс.

Kyrgyzkhan G.A.[1]
[1]*PhD doctoral student of KazNPU named after Abay, Institute of history and law*
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF DIGITAL EDUCATIONAL TOOLS IN THE LEARNING SYSTEM

Аннотация

The article is devoted to the study of government requirements for modern graduates, due to the changed social order for training of competitive specialists; topical issues of development of information and graphic and electronic culture, the use of digital technologies in the educational process of higher schools, as well as the requirements for the higher school taking into account the socio-economic conditions and objectives set by the government high school. In the age of the information revolution, a strong lag in the use of digital educational technologies creates a serious danger in a sharp drop in the quality of education and dissatisfaction with public needs. Hence, there was a need for a sharp increase in the level of use of digital technologies, high-quality retraining of higher school teachers, which must be carried out in stages.

Keywords: digital technologies, information space, electronic culture, educational process.

XXI ғасыр жоғары компьютерлік технологиялар ғасыры деп аталады. Адам өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналған ақпарат пен ақпараттық процестер адам социумының даму кезеңі ретінде ақпараттық қоғамды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Қоғамды ақпараттандыру процесі адамдар мекендейтін жаңа ақпараттық ортаны ғана емес, олардың өмірі мен кәсіби қызметінің жаңа, ақпараттық негізін қалыптастыруға әкелді. Қазақстан Республикасы білім беруді жаңғырту тұжырымдамасында айқындалған негізгі міндеттерінің бірі – білім сапасын арттыру деп айқындаған болатын. Оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды қолдану – әлемдік білім беруді дамытудың аса маңызды және тұрақты үрдісі. Соңғы жылдары ақпараттық технологияларды оқу жүйесінде жиі қолдана бастады. Қоғамды ақпараттандыру білім алу үдерісіне елеулі әсер етті. Оқытудың заманауи технологияларын дұрыс қабылдау, түсіну қажетті ақпаратты меңгеру тереңдігін арттыруға мүмкіндік береді. Педагогтармен белсенді қолданылатын ақпараттық технологиялар білім беру процесінің мазмұнын айтарлықтай байытады, білім алушылардың ойлау қызметін жандандырады және жеке тәсілді іске асыруды қамтамасыз етеді, бағдарламалық талаптарды тиімді меңгеруге жәрдемдеседі. [1, 5 б.]

Педагог ғалымдардың пікірі бойынша «педагог - білім алушылар үшін ұлағатты және құрметті болу үшін, ол жеке тұлға ретінде өз саласынының жетік маманы болуы қажет, коммуникацияның қазіргі заманғы құралдарын жақсы меңгеруі тиіс. Білім беру технологиялары, оның ішінде – ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқушылардың жасөспірімдер санаты үшін өте маңызды болып табылады.

Қазіргі жағдайда АКТ-ны қолдану - сабақтың басты мақсаттары мен міндеттерін, оқыту процесінде оқушылардың заманауи ақпараттық мазмұнды ортада нәтижелі дербес шығармашылық іс-әрекетке қабілеттілігін дамыту болып табылады. Осы фактіні ескере отырып, сабақты әзірлеу кезінде тиісті әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру бойынша міндеттер бөлінеді. Басқа пәндерде де, күнделікті өмірде де технологияларды пайдалануға мүмкіндік беретін метапән құзыреттілікке ерекше көңіл бөлінеді. Мысалы, физика сабақтарында оқушылардың компьютерлік модельдік эксперимент жүргізу, немесе компьютерде диктант мәтінін теру кезінде машықтарын қалыптастыру, клавиатуралық тренажерде жұмыс істеу дағдыларын дамыту, гипермәтіндік уақыт шкаласын, тарихи оқиғаларды пайдалану кезінде себеп-салдарлық байланыс орнату дағдылары дамиды.

Білім берудегі сандық технологиялар – бұл сандық технологияларға негізделген заманауи білім беру ортасын ұйымдастыру тәсілі.

Сандық технологиялар үлкен жылдамдықпен дамиды. Көптеген қызмет салалары сандық жүйелерге көшуде: ол ауруханалар, қоғамдық тамақтану орындары, оқыту мекемелері. Сарапшылар мектеп бағдар-

ламасының электрондық форматқа көшуі туралы жиі айтады. Бұл ой өмірге келгенде, білім беру жүйесі ғана емес, оның мәні мен мақсаты да өзгерді.

Мектепте оқытудың қазіргі заманғы тұжырымдамасы ескі дәуірден ерекшеленеді. Білім беруді цифрландыру – электрондық жүйеге көшу процесі деп аталды. Оларды қоршаған заманауи компьютерлік орта, бұқаралық ақпарат құралдары, теледидар материал берудің заманауи тәсілдерін ұсынады. Осылайша, проблема туындайды – қазіргі заманғы АКТ негізінде мектепте педагог қандай білім беру технологияларын қолдана алады?

Ақпаратты неғұрлым тиімді қабылдауға және сіңіруге мүмкіндік беретін графикалық презентациялар құру мәселесі өзекті болып отыр. Бұл саладағы соңғы үрдіс скрайбинг болып табылады. «Скрайбинг» - британдық суретші Эндрю Парк ойлап тапқан презентацияның жаңа техникасы болып табылады [2, 5, 1 б.]. Скрайбингтің жетістігі – адамның миы образдармен, ал сурет тілі – әмбебап тілмен түсіндіріледі.

Скрайбингтің мәні – негізгі идеялардың мәні мен мағынасын түсінуге көмектесетін суреттермен оны сүйемелденуден тұрады. Экранда ауысатын бейне суреттерді жазып, бейнескрайб – роликті қолдана аламыз.

Бейнесюжеттердің ұзақтығы авторлардың ойына байланысты. Осылайша, скрайбинг – бұл қызықты, белсенді дамып келе жатқан материалдарды визуализациялау технологиясы.

Скрайбингті құру технологиясы шартты түрде «қолмен» және «компьютерлік» деп қарастыруға болады . Қолмен скрайбинг жасау кезінде – кадрдағы дауыс туралы айтылады яғни қол кадрдағы ауызша әңгімені бейнелейтін бейнелерді салады. Мұндай техникада, әдетте, қағаз парақтары немесе презентациялық тақта, түрлі-түсті қарындаштар, маркерлер, фломастерлер, қылқалам және бояулар қолданылады.

Компьютерлік скрайбинг көп қосымша жабдықты қажет етпейді. Сондықтан компьютерлік скрайбинг құру оңай деп саналады.

Бірақ қазір біз скрайбинг жаңа материалды түсіндіру үшін жарайды деп айта аламыз, зерттелген материалды жалпылау құралы ретінде пайдаланылады.

Педагогикалық практикада заманауи ақпараттық технологиялардың өз орны бар. Бұл тәжірибені кеңейту және көпшілікке тарату үшін өте қажет. Қазақстан Республикасы білім беру стандартында білім берудің жаңа сапасы – білім алушылардың белгілі бір дағдыларды меңгеруіне ғана емес, сонымен қатар оның жеке тұлғасын, оның танымдық және жасампаздық қабілеттерін дамытуға бағытталған білім берудің бағдары деп белгіленген болатын.

Жеке тұлғаны дамытудың, оның құзыреттілігін қалыптастырудың басты факторлары – белсенді пәндік-тәжірибелік іс-әрекет пен қарым-қатынас болып табылатындығы даусыз болып табылады.

Қазіргі заманғы білім беру технологияларын неғұрлым тиімді қолданған сайын, оқушы ойлаудың көптеген тиімді тәсілдері мен әдістерін жақсы игереді және алдағы міндеттерді тиімді шеше алуына септігін тигізеді.

Сандық құралдардың тиімді жақтары:

1. Дербестікке баулу. Сандық жүйе өз бетінше жұмыс істеуді білдіретіндіктен, бала кезінен өзі білімге ұмтылуы тиіс екенін түсіне бастайды және мұғалімнің қамқорлығынсыз оқушы жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады.

2. Қағаз жұмыстардың азаюы. Оқушылар бірнеше оқулықтар мен дәптерлерді сөмкеде тасымайды . Сандық білім – адамды қағаз бен кітаптардан арылтады. Компьютерде барлық оқулықтар мен оқу құралдары бар, ал планшет жұмыс дәптерлерін толығымен ауыстырады.

3. Мұғалімдердің жұмысын жеңілдету. Мұғалім мамандығы – ең күрделі болып саналады. Сандық жүйеде мұғалімнің жұмысы тек көмекті білдіреді. Педагогтар оқушыларды дамыта алатын бағытты ғана анықтайды. Оқушылар оған тек даулы жағдайларда ғана мұғалімге жүгіне алады.

4. Болашаққа қадам. Сандық білім беруге көшу – бұл интернет-технологияларды құрудың маңызды кезеңі. Қазір ғылым үлкен жылдамдықпен дамып келеді, күн сайын жаңа құрылымдар пайда болуда. Оқытуды цифрландыру – оқушыларға болашақта ақпараттық әлемде жақсы бағдар беруге көмектесе алады деп сенемін [3, 15 б.]

Қоғам өміріндегі ақпараттың өсіп келе жатқан рөлімен, оның көлемдерінің қарқынды өсуімен және оны жедел өңдеу қажеттілігімен сипатталатын соңғы онжылдықтар қазіргі қоғам мүшесіне жаңа білімді қабылдау қабілетін негізгі талап ретінде ұсынуға және біліктілікті үздіксіз арттыруға алып келді. Мұнда негізгі принциптерді атап өту керек: дайын білімді беруден үздіксіз білім алу дағдыларын қалыптастыруға көшу, сондай-ақ инновациялық формаларды пайдалану мен материалды беру тиімділігін арттыру

Ақпараттық қанықтықтың ұлғаюымен қатар деректерді өңдеу және беру құралдарының қарқынды дамуы да жүреді. Компьютерлік технологиялардың өздері оқу пәнінен әртүрлі, соның ішінде әдістемелік міндеттерді шешетін құралдар қатарына тез ауысты [4, 8 б.].

Сандық білім беру құралдары – бұл тек электрондық түрдегі мәтін ғана емес. Бұл қағаз оқулықтарда немесе плакаттарда ұсынылған толымдылығы мен сапасы бойынша асатын иллюстрацияларда болуы мүмкін. Бұл жерде мұғалімге ерекше физикалық құбылысты көрсетуге, оқушылармен бірге бірнеше он жыл бұрын тарихи өткенге көшіруге немесе кәсіби актердің орындауында өлеңмен ләззат алуға мүмкіндік беретін аудио – және видеофрагменттерді де жатқызуға болады. Виртуалды зертханалар, олардың көмегімен стандартты мектеп жабдықтарын, интерактивті карталарды, схемалар мен суреттерді пайдалану арқылы мүмкін емес ғылыми эксперимент жүргізуге болады, олардың мүмкіндіктері статикалық бейнелердің мүмкіндіктерінен едәуір асып түседі, осының барлығы сандық білім беру құралдарының жарқын үлгісі болып табылады.

Қазіргі заманғы мұғалімге дәстүрлі оқу құралдарының жаңа буынын, оқу-әдістемелік материалдарымен үйлесімді ұштастыру үшін ең көп көлемде түрлі мүмкіндіктер берілуде [6, 2 б.] Мұғалім қол жетімді элементтердің кең жиынтығынан – сабақ ғимаратын құрастыратын сәулетшіге айналады, бұл оқу үдерісін жарқын, қолжетімді, ақпараттық мазмұнды, қызықты және сөзсіз тиімді етуге мүмкіндік береді.

Бірыңғай топтамадағы сандық білім беру құрадары арасында білім алушыға кері байланысты ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жұмысқа белсенді қатысуға мүмкіндік беретін әртүрлі құралдар ерекше қызығушылық тудырады. Ресурсқа салынған интерактивті құралдары іске қосылмаған немесе керісінше, техникалық құралдарды таңдауға байланысты тиімді пайдаланылатын болуы мүмкін. Қарапайым проекторды пайдалану кезінде интерактивті сандық құралды тек мұғалім ғана басқара алады, оқушы мүмкіндігінен айырылған, мысалы, интерактивті картада оның қызығушылық танытатын фрагментін өз бетінше таңдай алады немесе күрделі зат молекуласының үш өлшемді үлгісін қажетті бұрышқа айналдыра алады.

Интерактивті тақта – бірегей құрал. Ол білім беру процесінің барлық қатысушыларының белсенді өзара іс-қимылын ұйымдастыруға мүмкіндік береді, олардың арасындағы ақпарат алмасудың өзіндік өрісін қалыптастырады, оқушыны тыңдаушының жағдайынан мұғалімнен ақпаратты пассивті қабылдайтын, оқу үдерісіне белсенді қатысушы жағдайына аударады. Интерактивті тақта түрлі үлгідегі сандық білім беру құралдарын біріктіруге мүмкіндік беретін көрнекі құралдардың кең спектрін қамтиды [7, 10 б.]

Тест тапсырмаларды интерактивті тақта арқылы көрсету барысында білім сапасын бақылауға арналған құрал ғана емес, қателіктер мен кемшіліктерді талқылауға және дауыс беру жүйесінің көмегімен неғұрлым қолайлы нұсқаны бірлесіп таңдауға мүмкіндік беретін қажетті құрал екендігі сөзсіз. Интерактивті карталар мен схемалар, анимацияланған демонстрациялар – осының барлығы интерактивті тақта ретінде осындай қуатты және функционалды бай құралды пайдалану кезінде қосымша мүмкіндіктерімен көзге түседі [8, 9, 5-6 б.]

Ғылыми-техникалық революция мектеп және ЖОО-да білім беруде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесін алға қойды. Сандық білім беру құралдарын қолдану бүгінгі мектептің қажеттілігі болды. Қазіргі педагогикада оқытудың интерактивті құралдарын құру мен пайдалануды ғылыми негіздеудің аса өзекті міндеті болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Храмова М.В. Формирование готовности специалистов к профессиональной деятельности на основе использования технологий дистанционного обучения. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2000 г. – 233 с.

2. Лапшева Е.Е., Храмова М.В. Развитие визуальной грамотности обучаемых средствами информационно-коммуникационных технологий // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. 2011. Т.2. №18. – С.53-56

3. Босова Л.Л., Босова А.Ю. Вопросы организации учебного процесса с использованием электронных образовательных ресурсов нового поколения // Открытое и дистанционное образование. 2012 . №4(48). – С. 72-80.

4. Христочевский С.А. Электронные мультимедийные учебники и энциклопедии // Информатика и образование. 2000. №2.

5. Скрайбинг [Электронный ресурс]. URL: https://sites.google.com/site/mkskrajbing/

6. Литвинова О.А., Храмова М.В., Барышева А.Д., Чабан М.А. Возможности использования технологии скрайбинг в образовательном процессе. // Информационные технологии в образовании : Материалы VI Всерос. научно-практ. конф. – Саратов : ООО « Издательский центр « Наука» 2014. – С. 115-118.

7. Хортон У., Хортон К. Электронное обучение: инструменты и технологии. – М.: КУДИЦ-Образ, 2005.

8. Применение информационно-коммуни-кационных технологий в образовании [Электронный ресурс]: электронное учебно-методическое пособие / А.В. Сарафанов, А.Г. Суковатый, И.Е. Суковатая и др. Красноярск: ИПЦ КГТУ. 2006. URL: http://window.edu.ru /resource/923/60923 /files/book2.pdf.

9. Применение ИКТ в образовании // Система федеральных образовательных порталов «Информационно-коммуникационные технологии в образовании». Электронная библиотека.

ӘӨЖ 94:374.3(574)
МРНТИ 03.01.11

Г.М. Смағұлова[1], Б.Т. Төлеуова[2]

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: gylnara2005@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: b_t_tuleuova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫНЫҢ БОЙЫНА ТАРИХИ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан жастарының бойына тарихи білімді қалыптастырудың қажеттілігі, оның сипаты қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі өзгерістер, гуманитарлық білімнің дағдарысқа ұшырауының кейбір тұстары көрсетіледі. Тарихи білімнің сипаты идеологиямен байланыстылығында екендігі түсіндіріледі. Елімізде жүргізіліп жатқан мемлекеттік бағдарламалар аясында жастардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы тарихи білімнің кейбір жолдары баяндалады. Бүгінгі жастардың ұлтжанды болуы үшін тарихи білімнің алатын орны мен рөлі айқындалады.

Кілт сөздер: білім берудің жаңа тәсілдері, білім жүйесіндегі модернизация, тарихи білім, тарихи сана, жас ұрпақ, ұлттық құндылық, музейлік педагогика.

Смагулова Г.М.[1], Тулеуова Б.Т.[2]
[1]кандидат исторических наук, доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан, e-mail: gylnara2005@mail.ru
[2]кандидат исторических наук, доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан, e-mail: b_t_tuleuova@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается процесс формирования исторического знания молодого поколения Казахстана, дается его характеристика. Авторами анализируются изменения в существующей системе образования, раскрываются отдельные аспекты кризиса в гуманитарном образовании. Характерной чертой исторического образования является его тесная связь с идеологией. В статье характеризуются основные пути исторического знания, формирующего национальные ценности у молодежи, представленных в государственных программах. Выделяется роль и место исторического знания в воспитании патриотизма среди молодежи.

Ключевые слова: новые подходы в образовании, модернизация системы образования, историческое знание, историческое сознание, молодое поколение, национальные ценности, музейная педагогика.

[1]G.M. Smagulova, [2]B.T. Tuleuova
[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KSU named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: gylnara2005@mail.ru
[2] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KSU named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: b_t_tuleuova@mail.ru

MAIN PATHS OF FORMING HISTORICAL KNOWLEDGE OF YOUNG GENERATION OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the process of formation of historical knowledge of the young generation of Kazakhstan, gives its characteristics. The authors analyze changes in the existing education system, disclose certain aspects of the crisis in humanitarian education. A characteristic feature of historical education is its close connection with ideology. The article describes the main paths of historical knowledge that forms the national values of young people which represented in state programs. The role and place of historical knowledge in the education of patriotism among young people is highlighted.

Key words: new approaches in education, modernization of the educational system, historical knowledge, historical consciousness, young generation, national values, museum pedagogy.

XXI ғасырда, жаһандану жағдайында әлемнің көптеген елдерінің білім беру жүйесі қарқынды қайта құрулар мен реформалар кезеңін бастарынан өткізуде. Білім беру жүйесінде жүріп жатқан модернизация үдерісінің барысында жаңа оқудың түрін сипаттаушы ретінде «өмірдің барлық кезеңінде оқыту», «икемділік», «инновация», «инклюзия» тәрізді ұғымдар қазіргі тілдік қорларында негізгі сөздердің бірі ретінде белсенді түрде кеңінен қолданылады. Оның көрсеткіш элементі білімнің жоғары деңгейі болып табылады, сонымен қатар адамзат баласының барлық білімін қолданып қана қоймай, қоғамның интеллектуалдық қарқыны үшін түрткі болады.

Бүгінгі күні ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар қазіргі адамның күнделікті өмірінің бөлінбейтін бөлшегіне айналып, төртінші өнеркәсіптік революцияның драйвері болып отыр. Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форумның президенті, неміс экономисі К.Швабтың пікірінше, «технологиялық инновациялар танып білуге мүмкіндіктер береді: бір жағынан, біз кімбіз және әлемді қалай ұғынамыз, екінші жағынан, біздің іс-әрекетімізді өзгертіп қана қоймай, өзімізді де қайта өзгертеді» [1, 218 б.]

Осыған байланысты И.М. Ильинский өзінің «Образовательная революция» деген кітабында адами капиталды дамытудың маңызды миссиясына білім мен тәрбиені жүктейді [2, 240 б.]. Олар (білім мен тәрбие) әрқашанда бір адым алға жүре отырып, жаңа болмысты қалыптастыру үшін жағдай жасаулары керек. Бұл өз кезегінде әу баста ғылыми-технократтық сипат алған инновациялық өзгерістердің мазмұнына байланысты қалыптасқан көзқарастарды өзгертеді, ал қазір жаһандық қайта құрулар гуманитарлық контексте де сипат алып отыр.

Бірақ 2007 жылы Грецияда өткен халықаралық әлемдік өркениеттер форумында, өте ауыр, жағымсыз қорытынды жасалды, яғни бүгінгі күні дүние жүзінде гуманитарлық білім оқиғалардың дамуы туралы, болып жатқан құбылыстардың құндылықтарын анықтайтын, жаһандық дағдарыстан шығу, оның ішінде жалпы адамзат құндылықтары бой алдырған дағдарыстан шығатын жолдарды көрсететіне қарамастан, технократиялық құзыреттер басымдылыққа ие, ал гуманитарлық білім дағдарысқа ұшырауда [3].

Рухани дағдарыстың қалыптасуының факторларының бірі – тарихи білімнің рөлінің құлдырауы. Ол қоғамдағы өтпелі кезеңде ерекше маңызға ие болады. Бұрынғы жеңістер мен жеңілістер туралы ойлар адам санасының өсуіне ықпал етеді, яғни өткен тарихты оқып білу, біртіндеп оның санасын жаулап ала отырып, ой өрісін кеңейтеді және тәжірибесін байытады [4, 10 б.].

Тарихқа көңіл аудару модернизация жағдайында қоғам өзінің керемет дамуын тарихи үдерістің тікелей акторы болуымен түсіндіріледі. Тарихи білім бір уақытта бірнеше міндеттерді орындайды: біріншіден, ақылды дамытады; екіншіден, эмпатияны (сезімталдықты) қалыптастырады және тарихтың алдын алудағы қазіргі кезеңнің маңызды мәселелерін көруге мүмкіндік береді [2, 56 б.].

Тарихи білімнің сипаты идеологиямен тығыз байланыста болуымен түсіндіріледі. Оның мәні тарихтағы сабақтастықпен қабысып жатуында. Қазақстанның өзінің тәуелсіздікке қол жеткізіп, егеменді ел екендігін жариялауы және осыған байланысты оның территориясында қалыптаса бастаған жаңа саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени жағдай, қоғамның да, халықтың да санасына үлкен өзгерістер әкелді. Осындай жағдайда еліміздің тәуелсіздігіне дейінгі өткен тарихының ақтаңдақ беттерін аша отырып, оның шынайы бейнесін жасау Қазақстанның болашағы үшін маңызды болып табылды.

Қазақ мемлекеттілігінің тарихын қайрадан қалпына келтіруге байланысты тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ мемлекеттік әрі ресми тұрғыда қабылданған тұжырымдамалар мен бағдарламалар: Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы (1995 ж.), 2000 жыл - Тарих жылы, «Мәдени мұра» (2004-2011 жж.), «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» (2017 ж.), «Ұлы Даланың жеті қыры» (2018 ж.) ұлттық мұра мен құндылықтарды сақтауға және төл тарихымызды жан-жақты зерттеуге бағытталды. Аталған бағдарламалар гуманитарлық ғылымдар, оның ішінде тарихи білім арқылы орындалатыны hақ.

1995 жылғы Қазақстандағы тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасында «Тарихи білім мен тәрбие беру жастардың туған халқының рухани әлемінен нәр алуына, оның мәдениеті мен тарихының бастауын байыптауына жәрдемдеседі, халық поэзиясын, музыкасы мен бейнелеу өнерін терең түсінуіне жетелейді», - деп жазылған [5, 11 б.]. Осы ретте білім мен тәрбие ұғымдарының бірге жүретіндігін ескере отырып, бүгінгі жастарға тарихтың «кеше», «бүгін», «ертең» деген үш үлкен ұғымнан тұратындығын түсіндіру маңызды. «Кешегі» өткен тарихсыз оның «бүгінгісі» жоқ, онда «ертеңі» бұлыңғыр. Сондықтан тарихи сананың өзегін тарих білімі мен ғылымы қалайды. Ал жастардың бойындағы сол өзектің мықты болып қалыптасуына тарих білімі үлкен рөл атқарады. XXI ғасырдағы тарихи білім жастарға тек «Тарих» оқулықтары арқылы ғана тарихи фактілер, оқиғалар мен құбылыстарды түсіндірумен шектеліп қалуға жол бермейді. Онда жастардың бойындағы тарихи білімге деген құштарлықты басып тастайды, тіпті кейде жойып жібереді. Сол себепті тарихи білім өркениеттілік тұжырымдама тұрғысында, үлкен ыждаhаттылықпен түсіндірілу керек.

Тарихты сүйіп әрі қызығушылықпен оқымағандықтан, ондай жастар отансүйгіштік деген қасиетті ұғымның мәні мен маңызын түсінбейді. Ең қорқыныштысы – төл тарихын дұрыс түсінбей өскен жастардың бойында ұлттық патриотизм болмайды. Оның алдын алу жолдары – жастарды өлкетану жұмыстарын жандандыруға шақыру; халқымыздың рухани ұйытқысы болған тарихи тұлғалардың бейнесі арқылы олардың еңбек жолдарымен таныстырып, шығармаларын насихаттау; еліміздегі тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтауға және қорғауға үйрету; дәстүрлі қолөнер кәсібін жандандырып әрі заманауи тұрғыда түлентіп, ұлттық бренд ретінде дамыту.

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының алты бағыттан тұратын «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» деген алғашқы тарауында қазіргі қоғамның өрістеуіне негіз болатын бұрынғы ұлттық құндылықтарды сақтауды, сонымен қатар, ғаламдық өзгерістер тудырған жаңашыл, заманауи сипаттағы үдерістерден де сабақ алуды ұсынады. Сонымен қатар әр халықтың, әр мемлекеттің өзіндік даму жолдары болатындығын ескерген Елбасы Н.Назарбаев қазақ халқы үшін оны «ұлттық код» ұғымы арқылы, яғни ұлттық код ұлттық жаңғыру үшін қажетті басты шарты ретінде көрсетті. Қазақ халқының ұлттық кодының сан ғасырларлық тарихы бар және ол өте бай материалдық және рухани құндылықтарға толы. Болашақ ұрпақ үшін осы құндылықтарды сақтау мақсатында, бүгінгі заман сұранысымен сабақтастыра байланыстырып, жастардың бойына сіңіру маңызды. Бұл жерде де ғылыми тұрғыда негізделген гуманитарлық пәндердің арасында тарихи білімнің алатын орны ерекше болмақ.

Тарихты тану үдерісі, тарихи білім фактіні меңгеруден басталады. Ал тарихи фактінің ең үлкен ерекшелігі, біріншіден, – оның қайталанбайтындығында; екіншіден, оны бақылаудың мүмкін еместігінде. Әрине, барлық фактіні қарастыру және оны есте сақтау шарт емес, өйткені ол күрделі. Ал ұлттық тарихтың әр саладағы маңызды оқиғаларын, оның рухани және мәдениет тарихын, оны қалыптастыруға күш жұмсаған тарихи тұлғалар жайлы білу маңызды. Бұл тұрғыдан қазақ халқының бай тарихы бар екендігін ескерсек, бүгінгі XXI ғасырдың жастарына оны қалай түсіндіреміз? Қандай жолмен жеткіземіз? Қалай естерінде сақтайды? Өткен тарихқа қалай қарайды? Өз ұрпақтарына қалай жеткізеді? деген біраз сұрақтар туындайды. Бірақ мұндай сұрақтар үрей немесе қорқыныш туғызбау керек. Өйткені қазіргі білім беру мазмұнын жүзеге асыруда ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы тарихи білімді түрлендіріп жеткізуге болады. Тарихи білім беру барысында кітапхана, музей, архив тәрізді мемлекеттік мекемелерін, сонымен қатар халықаралық үкіметтік ұйымдардың және олардың құрылым-

дарын, үкіметтік емес ұйымдардың алаңдарын тарихи елестету мен тарихи түсінікті қалыптастыруға мүмкіндігінше қолдана білген дұрыс. Оған дәлел ретінде бірнеше мысалдар келтірейік.

Бірінші мысал. Әрбір өлкеде немесе қалада түрлі музейлер бар. Музей – ұлттық тарихымыздың әр кезеңінен мәлімет бере алатын түрлі жәдігерлер топтастырылған мәдениет орталығы болып табылады. Оның қызметінің бүгінгі қоғамдық кеңістіктегі орны күн сайын кеңейіп келеді, яғни ол білім мен ғылым және тәрбиенің өзара ықпалдасып, толықтыра әрекет етер алаңына айналып отыр. Қазір Қазақстанда әлемнің өркениеттік елдерінде кеңінен қолданатын музей педагогикасының тәжірибесі таралуда. Осы мекеме жастардың бойына рухани құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді.

Соңғы жылдары Қарағанды қаласының басында орналасқан облыстық тарих-өлкетану музейі тарихшы-оқытушылармен бірлесе отырып, өзінің алаңында, арнайы залдарында музейге келуші жастардың арасында рухани жаңғырудың жолдарын түсіндіретін, ұлттық мәдени мұраны насихаттайтын шеберлік сабақтар, дөңгелек үстелдер, квестер, тақырыптық кездесулер мен түрлі деңгейдегі конференциялар өткізіп келеді. Солардың бірі 2018 жылы өткізілген «Шежіре Life» - «Отбасымның тарихы» атты конкурс. Бұл конкурс «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Өлкетану» бағытының шеңберінде ұйымдастырылды. Байқаудың мақсаты – жас ұрпақтың бойындағы азаматтық тәрбиесін жетілдіру және дамыту, отбасының рухани құндылықтарын нығайту болды. Байқауға қатысқан жастар Қазақстан тарихы ғана емес, өз отбасынының құндылығы болып есептелетін тарихи оқиғалармен бөлісті. «Шежіре Life» жастардың бойындағы Елбасы айтқандай «әркімде болуы мүмкін шынайы патриоттық сезімді» оятты және «оған тыйым салмай, керісінше, ынталандыра» түсті. Осылайша музей алаңдарын пайдалана отырып, өз елінің тарихын терең білуге, әдептілікке, мәдени талғамының артуына, жастарды ұлтжанды болуға тәрбиелеуге болады.

Екінші мысал. «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасын орындау барысында, жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелеу, өлке тарихымен таныстыру, ішкі туризмді дамыту мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясы көптеген жобаларды іске асырып келеді. Соның бірі 2019 жылы ұйымдастырылған «Өз өлкеңді таны» жобасы аясында «Елтану» республикалық туристік-өлкетану экспедициясы. Экспедиция мүшелері Қарағанды-Ботақара-Баянауыл-Павлодар-Семей-Жидебай бағыты бойынша бір аптаның ішінде 50-ден астам тарихи-мәдени мұраларды, ескерткіштерді, сонымен қатар туристік нысандарды көріп, 15-тен астам облыстық және аудандық мұражайларда болып, олардағы тарихи жәдігерлермен танысып қайтты. Экспедицияға Қазақстан халқы Ассамблеясы этномәдени бірлестіктерінің өкілдері, республикалық «Жаңғыру жолы» қозғалысының жастары, Қазақстан халқы Ассамблеясы Ғылыми - сараптамалық тобының мүшелері, Қазақстан халқы Ассамблеясы Ғылыми - сараптамалық тобының мүшелері, қоғам қайраткерлері мен өнер иелері, ғалымдар мен сарапшылар және блогерлер, БАҚ өкілдері қатысты. Экспедицияның негізгі мақсаты - басқа ұлт өкілдерінің жастарына қазақ халқының киелі жерлерін аралата жүріп, қазақ халқының өткен тарихынан мол ақпарат беретін тарихымен және озық салт-дәстүрлерімен таныстыру. Оның құрамында болған Қазақстан халқы Ассамблеясы этномәдени бірлестіктерінің өкілдері мен республикалық «Жаңғыру жолы» қозғалысының жастарына қастарында бірге жүрген ғалымдар киелі жерлердегі ұлттық-рухани құндылықтардың ерекше болатындығын түсіндірді. Ұлттық кодтың осындай киелі жерлерде сақталатындығын айтты. Осындай тәрбиелік-танымдық сипаттағы жұмыстар қазақ жастарына ғана емес, елімізде тату-тәтті тұрып жатқан басқа ұлт өкілдеріне де керек. Көпұлтты халықтар арасындағы татулық пен бірлік – ұлтаралық қатынастар қауіпсіздігінің көрінісі. Бұл жерде де қазіргі тарихи білімнің лайықты орын алатындығына күмән жоқ.

Үшінші мысал. 2019 жылдың 24 тамызында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Ұлытау – 2019» халықаралық туристік форумында «...Қасиетті Ұлытау жері – бүкіл Қазақ елі қадір тұтатын қастерлі өлке.

Ұлытау – ұлтымыздың алтын бесігі, тағылымды тарихымыздың куәсі.

«Үш жүздің басын қосқан Ұлытауда» бабаларымыз ұлттың келешегін ойлап, бірліктің туын желбіреткен.

Қалың қауым осы киелі өлкеде ел билеген хандарды ақ киізге көтеріп, таққа отырғызған.

Сондықтан біз Ұлытау жеріне хан ордасы, қазақ жерінің кіндігі деп, ерекше құрметпен қараймыз», – деп ерекше айта келіп, Президент өзінің Ұлытау туралы ойын былайша жалғастырған болатын: «... Азияның арыстаны» атанған атақты Ақсақ Темір де осы өңірге ат шалдырған... Жошының мазары қазақ жерінде тұрғанын бүгінде еліміздегі және шетелдегі жұртшылықтың көбі біле бермейді. Ата-бабалардың аманатына адал болу – бізге сын. Сондықтан біз Алтын орданың негізін қалаған Жошы

ханның есімін ұлықтауды міндетті түрде қолға алуымыз қажет. Оның тарихи тұлғасына әлемнің назарын аударып, кесенесін мәдени туризм нысанына айналдыру – өте маңызды міндет.

Ұлытау – халықаралық деңгейдегі этнографиялық туризмнің орталығы болуы тиіс.

Бұл жұмыстар Алтын орданың 750 жылдығын мерекелеу аясында басталуы қажет», - деп айтты. Сөзінің соңында «... қазақ халқы, ұлы тарихи тұлғалардың ізбасар ұрпағы екенімізді ешқашан ұмытпауымыз қажет. ... Ата-бабаларымыздың рухын туризмнің озық үлгілері арқылы дәріптеуіміз керек. Сондықтан еліміздегі туризм саласының қазіргі ахуалын түбегейлі өзгертетін уақыт келді. Бұл жұмыстарды Ұлытаудай қасиетті жерлерден бастауымыз қажет», - деді мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев [7].

Президент айтқан осынау тамаша идеяны халық бірден қолдады. Тез арада танымдық сипат беретін, патриоттық сезімді оятатын «Ұлытау – Алтын Орда бесігі» атты Республикалық экспедиция жасақталып, бір топ жастар осы қасиетті жерге барып келді. Оның қатарында академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің студент жастары да болды. Осындай танымдық экспедиция барысында жастар оқулықтан оқығандарын, өз көздерімен көруі арқылы Ұлытаудай қасиетті жердің кереметтігін терең түсініп, отан сүйгіштік сезімдері кеңейтті. Кешегі өткен тарихтың құндылығын шынайы бағалай білетін дәрежеге жетті. Оны экспедиция қорытындысы бойынша тарих факультетінде ұйымдастырылған кездесу барысында студент жастардың жарыса айтқанынан бірден түсіндік. Экспедиция бойынша тағы бір тұжырым – жастардың осыған дейін алған тарихи білімдері экспедиция барысы арқылы олардың бойында тарихи түсініктің бірдей деңгейде және анық қалыптасқандығы еді.

Төртінші мысал. Үстіміздегі жылдың 9-шы қаңтарында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласын жариялағаннан кейін [8], ғұлама, ойшыл, ақын, ағартушы, аудармашы, композитор Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толуына байланысты өткізілетін жұмыстар туралы айтылды. Осыдан кейін ел ішінде және халықаралық деңгейде Ұлы Абай Құнанбаевтың мұраларын бүгінгі күн тұрғысынан жаңаша дамытып, ертеңгі ұрпаққа жеткізу мақсатындағы іс-шаралар басталып кетті.

Өз заманында Абай Құнанбаев қазақ елінің алға қарай жылжуына, ұлттың бай-қуатты болуы үшін өсіп-өркендеуіне қозғаушы күш беретін шығармаларын жазды. Ақынның осы шығармаларындағы идеяларды бүгінгі күн тұрғысынан түсіну өзекті. Осы ретте жастардың арасындағы Абай атамыздың өлеңдері мен қара сөздерін жатқа оқу конкурстары, оның әндерін бірнеше тілде орындау сайыстары тәрізді челлендждердің әлеуметтік желілер арқылы таралуы, жас ұрпақтың санасын жаңғырта түседі. Өткен тарихты жаңаша зерделеуге бастайды. Абай Құнанбаевтың шығармаларын оқу арқылы олардың мәнін түсінуге, Абайша ойлауға жетелейді. Мұндай танымдық-тәрбиелік сипаттағы шаралар бүгінгі қазақстандық жастардың бойында «біз Ұлы Абай тәрізді тарихи тұлғалар шыққан елдің азаматымыз» деген мақтаныш сезімін ұялататын болады.

Бесінші мысал. Жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастыруда отбасы институтының алатын орны мен рөлі маңызды. Отбасылық құндылықтар мен дәстүрлер нығайған сайын, ұлттық құндылықтар да беки түседі. Ұрпақ сабақтастығына ықпал ететін отбасы мен рудың пайда болуы тарихын дәлелденген фактілер немесе отбасында, архивтерде сақталған құжаттар арқылы жастарға түсіндіру керек. Ол өз кезегінде отбасы мен руды зерттеу және дәріптеу мемлекеттік деңгейдегі оқиғалардағы ата-бабалардың тағдыры мен қатысуы көрініс табатын халықтың ұлттық жадың сақтау үшін маңызды. Адам өткен мен болашақтың арасындағы делдал және өзінің кіші отанының микротарихын жаңғыртушы болып, өз ата-бабаларының өмір тарихын зерттеу кезінде төл тарихқа деген қызығушылығын арттырып, ұлтжанды болуға тәрбиелейді. Өкінішке орай, көптеген қазақ отбасылары дәстүрлі құндылықтар мен дәстүрлерді жоғалта бастады. Кейбір жас отбасылар «патриархалдық», «артта қалып қоюшылық» деген қарабайыр ұғымдармен байланыстырады. Өздерінің қате пікірде, жаңсақ көзқарас ұстанып отырғандығын түсінбейді және түсінгілері де келмейді. Қате түсінік ұстанатындарға, әсіресе осындай жастарға бүкіл әлемге танылған қазақстандық ақын Олжас Сүлейменовтың мына айтқандарымен түсіндіруге болады: «...Ұлы бабам өзінің қылыш сілтеп жаугершілікте өткен он сегізінші ғасырда халқының «біз кімбіз» деген сұрағына менің білімім қажет боларын білген болар. Асқақ ойдың әсерімен кең құлашты үстірт міндет те қалыптасты – ұлтымыз жоғалтқан, ұмыт болғандарды түгелдей қалыпқа келтіру керек, сөйтіп әркімнің «менінің» табанымен нық тұрар тиянағы болуы керек.

Өткенге қарғыс айтып, өзіміздің сорлылығымызды бетке ұстағанымыз жетер. Өз басым тарихымызды қорлайтын оқу құралдарына сенбейтін болдым. Өз тамырымызды өзіміз іздеп тауып, өткеннің тереңдігінен бүгіннің кеңдігін, болашақтың биіктігін табамыз. «Жеті атасын білмеген ұл – жетесіз, жеті ғасырын білмеген ұлт – жетесіз». Өзіңді жалынып, сұрап сыйлатпа, өрлігіңе құлап сыйласын. Шалқайғанға

шалқай, ол – пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей – ол әкеңнің құлы емес. Бабалардың осынау дана өсиеттерін ұмытпасақ, тауларды аласартпай, даланы асқақтата бермекпіз» [9].

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдайтын болсақ, төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

1. Тарих – халықтың зердесі. Ал Қазақстандағы халықтың басым көпшілігі жастар. Олар халықтың белсенді бөлігін құрайды. Адами капитал тұрғысынан қарастыратын болсақ, жастар еліміздің дамуына қажетті стратегиялық ресурс бола алады. Жастар санасында «менің білгім келеді», «менің мүмкіндіктерім қандай», «менің болашағым қалай болады» тәрізді мүдделіліктер күн сайын артып келеді. Оның екі жағы бар. Соған қарамастан бұл жаңа тренд болып табылады;

2. Жастар еліміздің дамуына қажетті стратегиялық ресурсы болуы үшін олардың бойына ұлттық құндылықтарды, халықтық дәстүрлерді насихаттау керек. Ол үшін тарихи білімнің артықшылық тұстарын пайдаланған жөн. Ал жастардың арасында заманауи білім беру барысында тарихи білім арқылы жүзеге асырған дұрыс. Бұл ретте білім беру мазмұнын дамыту кезінде ақпараттық коммуникациялық технологияның жетістіктерін барынша дұрыс пайдалану, білім беру орталықтарынан басқа алаңдарды мүмкіндігінше қолдану керек;

3. Тарих ғылымының болашағын ойлайтын болсақ, жастардың бойына тарихи білімді дұрыс сіңдіру үшін әдіснаманың ең тиімді тәсілдерін пайдалану қажет;

4. Тарихи сананы қалыптастырып, оны одан әрі дамыту кезінде Қазақстанда жүріп жатқан жастар саясатындағы жағдайларды да ескере отырып, тарихи білімнің маңыздылығын ұмытпау керек;

5. Өкінішке орай, бүгінгі кейбір жастар тарихи сана, ұлттық құндылық, рухани байлықтан гөрі материалдық байлықты алдыңғы орынға қояды. Олардың бойларында «ақша немесе тамыр-таныс арқылы бәрін де шешуге болады» дейтін жаман пасықтық орын алған. Бұлардың қатарында «Біздің елдің келешегі жоқ. Сондықтан менің орным шетелде» дейтін топтағылар да бар. Ал кейбірі теріс діни ағымдарға еріп, қылмыс жасап жүр. Санасы уланған мұндай жастарға ұсынатын ақыл мен көрсететін жол – біреу. Ол ұлы Абай Құнанбаевтың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде «өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек және бекер мал шашпақ» деген бес дұшпаннан аулақ жүріп, «талап, еңбек, терең ой, қанағат пен рақым» атты бес асыл іске жақын болу арқылы айқын көрсетілген.

Сонымен, жастардың бойына тарихи білімді қалыптастырудың бағыттары мән тәсілдері өте көп және олар әр түрлі деуге болады. Ең маңыздысы жастар тарихи оқиғаларды сыни ой елегінен өткізіп, электрондық ресурстарды барынша тиімді пайдаланып, тарихи ескерткіштерді музей, архив, қорықтар арқылы танып білгендері дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шваб К. Четвертая промышленная революция. – М.: ЭКСМО, 2016. – 316 с.

2. Ильинский И. М. Образовательная революция. – М.: Изд-во Моск. гуманит.-социальн. академии, 2002. – 592 с.

3. Тарасов Б. Н. Значение гуманитарных знаний в современном образовательном процессе // Знание. Понимание. Умение. 2007. № 4 [Электронный ресурс]. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu_/2007_4/Tarasov/7.pdf (дата обращения: 01.08.2019).

4. Phillips R. Government policies, the State and the teaching of history / Issues in history teaching: collection of articles; edited by Arthur J., Phillips R. London and New York, 2000. – P. 10-23. [Электронный ресурс] https://trove.nla.gov.au/work/32641952

5. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы / Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1995.-32 стр.

6. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. [Электронный ресурс] http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

7. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ұлытау – 2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзі. Ұлытау, 24 тамыз, 2019 жыл / http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynda-soilegen-sozi

8. Тоқаев Қ.-Ж. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 2020. – 9 қаңтар.

9. Олжас Сүлейменов. Өзім туралы / https://adebiportal.kz/kz/news/view/20867.

)

УДК 94(574.42)

МРНТИ 03.20

Тарина Г.К.[1]

[1]*докторант специальности История ВКГУ им. С.Аманжолова*
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК ШЕМОНАИХИНСКОГО РАЙОНА ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье рассматривается история становления и развития одного из важных районов Восточного Казахстана. Шемонаихинский район – один из самых развитых в Восточном Казахстане. Основные направления экономики: горнодобывающая промышленность, сельскохозяйственное производство, производство пищевых продуктов. Удобное географическое положение, разнообразие природных условий и ресурсов повлияли на активное освоение территории, определили основные направления хозяйственного развития района. В процессе составления историко-географического очерка Шемонаихинского района четко прослеживается история образования и развития населенных пунктов данного района. Автор на основе анализа данных показывает, что освоению района способствовали месторождения полезных ископаемых: полиметаллических руд и равнинный (в основном) рельеф местности. На равнинных участках развивалось пахотное земледелие, здесь же находятся сенокосные угодья для обеспечения крупного рогатого скота сеном.

Ключевые слова: история, география района, история района, ВКО, Шемонаихиский район, Шемонаиха, Никрлаевский рудник, металлургия, Алтай.

Г.Қ. Тарина [1]
[1]*С.Аманжолов ат. ШҚМУ тарих мамандығының докторанты,*
Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ШЕМОНАИХА АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРК

Аңдатпа

Бұл мақалада Шығыс Қазақстанның маңызды аудандарының қалыптасу және даму тарихы қарастырылады. Шемонаиха ауданы – Шығыс Қазақстандағы ең дамыған елдердің бірі. Экономиканың негізгі бағыттары: тау-кен өнеркәсібі, Ауыл шаруашылығы өндірісі, Тамақ өнімдерін өндіру. Қолайлы географиялық жағдай, табиғи жағдайлар мен ресурстардың әртүрлілігі аумақты белсенді игеруге ықпал етті, ауданның шаруашылық дамуының негізгі бағыттарын анықтады. Шемонаиха ауданының тарихи-географиялық очерк құрастыру барысында осы ауданның елді мекендерінің құрылу және даму тарихы анық байқалады. Автор деректерді талдау негізінде ауданның игерілуіне пайдалы қазбалардың кен орындары: полиметалл кендері және жазық (негізінен) жер бедері ықпал еткенін көрсетеді. Жазық жерлерде жыртылған егін шаруашылығы дамыды, мұнда ірі қара малды пішенмен қамтамасыз ету үшін шабындық жерлер бар.

Түйін сөздер: ауданның тарихы, географиясы, аудан тарихы, ШҚО, Шемонаиха ауданы, Шемонаиха, Никрлаев кеніші, металлургия, Алтай.

Tarina G.K.[1]
[1]*doctoral student of the specialty History of EKSU. S. Amanzholova,*
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL SKETCH OF SHEMONAIKHINSKY DISTRICT OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Abstract

This article discusses the history of formation and development of one of the important regions of East Kazakhstan. Shemonaikhinsky district is one of the most developed in Eastern Kazakhstan. The main areas of the economy are mining, agricultural production, and food production. Convenient geographical location, variety of natural conditions and resources influenced the active development of the territory, determined the main

directions of economic development of the district. In the process of drawing up a historical and geographical sketch of the shemonaikhinsky district, the history of the formation and development of settlements in this district is clearly traced. Based on data analysis, the author shows that the development of the area was facilitated by mineral deposits: polymetallic ores and flat (mostly) terrain. Arable farming was developed in the flat areas, and there are also haymaking grounds for providing hay for cattle.

Key words: history, geography of the area, the history of the district, EKR, Shemonaihinsky district Shemonaikha, Nikolaevskiy mine, metallurgy, Altai.

Шемонаихинский район – один из самых красивых и богатых в Восточно-Казахстанской области. Его территория составляет 3960 кв. км. Районный центр – г. Шемонаиха. Численность населения, на конец 2019 года, 43,7 тыс. чел.

Шемонаихинский район расположен в северо-западной части Восточно-Казахстанской области, в бассейне реки Убы. Район имеет выгодное физико- и экономико-географическое положение. Граничит на востоке с Глубоковским, на западе - с Бородулихинским, на юге - с Уланским районами Восточно-Казахстанской области, на севере - с Алтайским краем Российской Федерации. Автомобильные дороги связывают Шемонаихинский район с областным центром - городом Усть-Каменогорск, а также городами Риддер и Семей. Через Шемонаиху проходит автомобильное сообщение с Россией. Из Шемонаихи можно попасть в такие крупные города России, как Новосибирск, Барнаул, а также многие города Алтайского края: Рубцовск, Змеиногорск, Бийск.

Шемонаихинский район образован в 1928 году. В состав района входит город Шемонаиха, 2 посёлка: Первомайский, Усть-Таловка и 8 сельских округов: Вавилонский, Верх-Убинский, Волчанский, Выдрихинский, Зевакинский, Каменевский, Октябрьский, Разинский.

Шемонаихинский район - один из самых развитых в Восточном Казахстане. Основные направления экономики: горнодобывающая промышленность, сельскохозяйственное производство, производство пищевых продуктов. В структуре экономики, по статистическим данным на 2019 г., промышленность занимает 45%, сельское хозяйство – 34%, торговля – 12%, инвестиции – 9%.

Удобное географическое положение, разнообразие природных условий и ресурсов повлияли на активное освоение территории, определили основные направления хозяйственного развития района.

Освоению района способствовали месторождения полезных ископаемых: полиметаллических руд и равнинный (в основном) рельеф местности. На равнинных участках развивалось пахотное земледелие, здесь же находятся сенокосные угодья для обеспечения крупного рогатого скота сеном.

Сокровища недр Восточного Казахстана были разведаны еще в XVIII веке. С древних времен в Шемонаихинском районе добывали золото, серебро, медь, олово, свинец. Первые разработки относятся к 2000 году до нашей эры. Это, так называемые «чудские» выработки, по следам которых в XVIII веке, да и в наше время открыты многие месторождения. Первые упоминания о месторождениях относятся к середине XVIII века, когда во время работ ведомства Акинфия Демидова на Алтае было выявлено свыше 700 точек полиметаллического оруденения, В 1749 году были открыты Николаевское, Таловское, Шемонаихинское месторождения, в 1777 - месторождение Глинка, в 1794 - Сугатовское, в 1797 - Опенышевское, в 1822 - Покровское, в 1827 - Орловское, в 1836 - Выдрихинское.

В советский период внимание геологов было вновь приковано к Николаевскому месторождению, но его систематическое изучение и разведка началась лишь в 1938 году. С 1942 года разведка недр велась отрядами и партиями Алтайцветмедразведки, которыми и было окончательно оформлено медно-цинковое месторождение, имевшее Союзное значение. С 1938 по 1952 годы, в основном в послевоенное время, было пробурено около 65 тысяч погонных метров скважин.

Николаевский рудник стал работать по освоению месторождения полезных ископаемых с марта 1946 года и непосредственно подчинялся Главному Управлению свинцово-цинковой промышленности Министерства цветной металлургии СССР. По архивным источникам, в марте 1948 года Совет министров СССР вынес Постановление (точная дата, номер документа не установлены) об организации Николаевского полиметаллического комбината, строительство которого предполагалось начать в1955 году. С этой же целью в октябре 1954 года приказом Минцветмета Казахской ССР рудник вновь возобновил работу (после консервационного периода с апреля 1948 по октябрь 1954 года), начата проходка разведочно-эксплуатационной шахты. Через восемь лет после решения комплекса задач по изучению технологии обогащения руд Николаевское рудопроявление прекращает проходку горных выработок, рудник в 1962 году консервируется вновь.

Так продолжалось до 1964 года, когда 30 января 1964 года Совет Министров Казахской ССР

Распоряжением номер 144-Р утвердил проектное задание на промышленную отработку Николаевского месторождения и рудник в третий раз возобновил свою работу, а строящиеся объекты было предложено именовать Восточно-Казахстанским медно-химическим комбинатом. 25 мая 1964 года был вынут первый ковш вскрыши на Николаевском карьере. Так было положено начало промышленному освоению месторождения - добыче руды открытым способом. За период своего существования рудник в основном занимался вскрышными работами, добываемую руду складировали, так как технологическая схема процесса руд еще недостаточно была изучена.

Лишь 28 марта 1967 года распоряжением номер 357-Р Совет Министров Казахской ССР придал Николаевскому руднику статус Комбината. Комбинат планомерно развивал свои мощности, на проектную мощность заработала введенная в эксплуатацию Николаевская обогатительная фабрика, в рудно-сырьевую базу которой включались разведанные и доразведанные месторождения, открывались Ключковский, Покровский, Орловский, Золотушинский, Шемонаихинский, Камышинский карьеры. В 1985 году у Артемьевского ключа открывается новое месторождение- Артемьевское. С приходом корпорации «Казахмыс» это уникальное по своим запасам месторождение получило вторую жизнь.

В 50-х годах XX века Алтайской поисково-разведочной экспедицией Казахского геологического управления открыты и разведаны Иртышское, Карьерное, Рулихинское и Новошемонаихинское месторождения меди и полиметаллов. Рулихинское месторождение открыто в 1949 году также по следам древних выработок, а в 1952 году скважиной №28 были вскрыты богатые полиметаллические руды. Этот период и считывается открытием собственно Рулихинского месторождения. Поисковые работы на Промежуточном участке Шемонаихинской партией были начаты в 1955-1956 годах.

Вскрытое вкрапленное полиметаллическое оруденение вблизи Березовского тектонического нарушения позволило выделить этот участок как перспективный.

Разведчикам треста «Алтайцветмедразведка» В.Ф. Масленниковым, Б.К. Ким, М.И. Дробышевским открыты в 50-х годах Новоберезовское месторождение и Глубочанские залежи на Белоусовском месторождении, а также увеличены запасы Николаевского и Золотушинского месторождений.

Поисково-разведочные работы в 60-х годах, проведенные партиями Березовской экспедиции и Белоусовской ГРП привели к открытию Орловского месторождения, значительному увеличению запасов Иртышского и Глубочанского месторождений, выявлению Камышинского, Красноярского и Прогнозного месторождений и разведке Белокаменского-Бобровского угольного месторождений.

В 1958 году в результате поисковых работ на Камышинском рудном поле Шемонаихинской ГРП было открыто Камышинское месторождение. Скважиной №67 были вскрыты богатые полиметаллические руды.

В 1965 году, в результате тематических исследований геологами Шемонаихинской ГРП, была составлена карта прогнозов Сугатовско-Выдрихинской зоны, масштаба Р: 10000, выделены перспективные участки для постановки детальных поисков: районы Теплушинский и Первого Выдрихинского рудоуправления. Ведутся поисково-съемочные работы в пределах Авроринско-Выдрихинской площади. В 1968-1969 годах завершены площадные поиски Авроринско- Выдрихинской части и дана оценка рудоносности разновозрастных пород, выделены перспективные площади.

В 1970-х годах Шемонаихинской ГРП выявлено Трубкинское рудопроявление. В 1975-1977 годах это месторождение было рекомендовано для поисковой оценки.

В 1984 году на Камышинском рудном поле во время проведения поисковых геологоразведочных работ буровыми станками Шемонаихинской ГРЭ были вскрыты богатые полиметаллические и медные руды. В 1985 году буровые работы были продолжены, площади распространения рудных тел расширены до разлома Артемьев ключ, а месторождение названо Артемьевским, т.е. после 20-летнего перерыва было открыто новое богатейшее месторождение.

В последующие годы в результате упорного труда всего коллектива Шемонаихинской ГРЭ перспективы Артемьевского месторождения были значительно расширены, запасы богатейших руд многократно приращены, что позволяет считать месторождение крупным [5].

Открытие этого месторождения значительно увеличило перспективу и минерально-сырьевую базу действующего Восточно-Казахстанского медно-химического комбината /ВКМХК/, внесено определяющий вклад в перспективы и стабильность развития Шемонаихинского района.

Фактически плодотворная работа небольшого дружного коллектива Шемонаихинской ГРЭ определила перспективы и устойчивое развитие Шемонаихинского района на много лет вперед.

К глубокому сожалению, в 1995 году в результате известных, тяжелых для экономики Республики Казахстан событий, Шемонаихинская ГРЭ, как и многие другие геологоразведочные предприятия, была ликвидирована. В то же время общеизвестно, что действующее горнодобывающие предприятия не могут работать и развиваться без производства геологоразведочных работ. И как следствие, по распоряжению руководства Корпорации «Казахмыс», было принято решение об организации Восточно-Казахстанской геологоразведочной партии. Результатом работ партии явилось открытие нескольких перспективных месторождений. Такова история освоения месторождений полезных ископаемых.

История же города Шемонаихи и Шемонаихинского района начиналась задолго до его образования.

В 1766 году на берегу реки Убы было основано поселение, названное по фамилии первого жителя Шемонаевским. Основали село Шемонаевское, как прежде называли Шемонаиху, сибирские казаки, однако заселили его, в основном, русские староверы, некогда бежавшие в Польшу, а затем принудительно переселенные в Сибирь. После отмены крепостного права Шемонаиха значительно увеличилась. Вокруг села появились хутора: Камышинка, Попереченский, Спасский, Медведка, Березовка, Межовка и другие. До Советской власти они назывались заимками и обслуживались Шемонаихинской сельской управой.

Перед революцией 1917 г. в Шемонаихинской сельской управе насчитывалось около 6000 жителей. Шемонаиха являлась центром Александровской волости, входившей в Змеиногорский уезд Томской губернии. Эта волость включала такие крупнейшие теперь районы как Шемонаихинский, Бородулихинский и ряд сел Алтайского края.

Развитие горнозаводского дела на Рудном Алтае способствовало росту численности населения. Согласно результатам переписи 1897 года, Александровская волость (с центром в с.Шемонаевском) была самой густонаселённой на территории нынешнего Восточного Казахстана, насчитывала более 26 тысяч жителей.

Село Шемонаевское стояло на пересечении трёх почтовых трактов, главными его достопримечательностями были каменная церковь, школа, почта, телеграф, волостное правление, больница, торговые лавки.

Согласно утвержденному 17 января 1928 г. в Казахстане проекту административно-территориального районирования, центром одного из вновь образованных районов Семипалатинского округа стало село Шемонаиха. 17 декабря 1930 года окружное деление было ликвидировано и введено районное деление, в основу которого были положены укрупненные районы.

В состав Шемонаихинского района вошел Ульбинский район. Образование района совпало с началом сплошной коллективизации сельского хозяйства. На его территории стали создаваться сельскохозяйственные коммуны, товарищества по совместной обработке земли, артели, впоследствии преобразованные в колхозы. В самой Шемонаихе действовали такие колхозы, как «Новая жизнь», «Колос», «Красный партизан», колхоз им. Ф.М. Достоевского. В целом же к июлю 1930 года по Шемонаихинскому району было организовано 46 колхозов. Промышленность на этот период по району была представлена в основном кооперативной деятельностью в виде промкомбинатов. Из всех промышленных объектов района только Верх-Убинский леспромхоз имел республиканское значение, все остальное – 9 мельниц, 11 маслозаводов, ремонтные мастерские – обеспечивали нужды района.

В 1930-е гг. были построены новые школы, банк, административные здания, жилые дома в железнодорожном посёлке, проделана большая работа по озеленению посёлка.

В 1932 году работали 68 школ первой ступени, 5 школ крестьянской молодежи, 1 агропедтехникум, 7 пунктов по ликвидации неграмотности, 3 немецкие школы, 1 казахская, 56 изб-читален, 3 передвижные киноустановки, 22 радиоустановки, издавалась районная газета.

Коренным переломом в истории края стало строительство железной дороги Рубцовск - Риддер, что и определило судьбу Шемонаихи, - в 1938 г. она стала рабочим посёлком.

Великая Отечественная война надолго затормозила развитие Шемонаихи, в районе работало 25 колхозов, 2 машинотракторные мастерские, 5 свиноводческих колхозов. Важнейшей отраслью оставалось сельское хозяйство, однако уже в предвоенные годы и в годы войны велись поисковые работы, положившие начало второму рождению Николаевского карьера.

К началу 1950-х гг. сельское хозяйство продолжало оставаться приоритетным, удельный вес промышленных предприятий составлял всего 6,3%, – это были артели промышленной кооперации «Обувщик», «15 лет Октября» и им. К.Ворошилова, а так же Убинская сплавная контора и маслозавод.

Пожалуй, самой грандиозной стройкой начала 1960-х гг. стал автомобильный мост через Убу. Строительство моста было обусловлено экономическим развитием района, а так же ростом числа его жителей. И когда в 1961 г. оно превысило 16 тысяч человек, Шемонаихе был присвоен статус города.

В сентябре 1960 года был сдан в эксплуатацию образованный на базе рудника Иртышский ордена «Знак почета» химико-металлургический завод (ИМХЗ). Его продукция поставлялась в 18 стран мира и применялась в электронной, стекольной, авиационной, ракетной промышленности, в производстве лекарственных препаратов. 25 мая 1964 года на Николаевском карьере был вынут первый ковш вскрыши. Через 3 года Постановлением Совета Министров Казахской ССР Николаевский карьер был преобразован в Восточно-Казахстанский медно-химический комбинат. Позже была начата разработка Камышинского и Шемонаихинского полиметаллических месторождений. Для строительства промышленных и гражданских объектов в феврале 1964 года был создан трест «Химстрой», затем построен завод стройматериалов, завод оцинкованной посуды, мебельная фабрика. В 1964 г. началось промышленное освоение Николаевского карьера, под которое выделялись огромные государственные средства. В феврале 1964 г. был создан трест «Химстрой». Чуть позже были построены и начали действовать завод строительных материалов, мебельная фабрика [6] .

В 1965 г. в честь 20-летия Победы в Великой Отечественной войне, у подножия утёса был воздвигнут обелиск в память павших земляков. 40-летие Победы в 1985 г. шемонаихинцы встретили у нового мемориального комплекса.

Таким образом, Шемонаихинский район с начала образования является одним из развитых и передовых районов не только области, но и республики. Район развивался комплексно, на высоком техническом уровне были представлены основные отрасли: сельское хозяйство и перерабатывающая промышленность, цветная металлургия, машиностроение, легкая, лесная, деревообрабатывающая промышленность, промышленность по производству строительных материалов, геология, местная промышленность, строительство, автомобильный и железнодорожный транспорт.

Список использованной литературы:

1 Егорина А.В. Физическая география Восточного Казахстана Западный и восточный субрегионы /А.В. Егорина, Ю.К. Зинченко, Е.С. Зинченко. – Усть-Каменогорск: Альфа-ПРЕСС, 2003. – 182 с.

2 Щерба Г.Н. Большой Алтай: кн. 1. Геологическое строение / Г.Н. Щерба, Б.А. Дьячков, Н.И. Стучевский. – Алматы: Ғылым, 1998. – 299 с.

3 О недрах и недропользовании (с изменениями и дополнениями):Указ Президента Республики Казахстан от 11 мая 1999. № 381/[Электронный ресурс]. - 2010. – Режим доступа. www.akorda.kz – Рус.Яз.

4 Утяшев Г.Н. Природные и человеческие ресурсы ВКО / Г.Н. Утяшев. – Алматы: Жардем, 2011. – 134 с.

5 Оспанов Р.Н. Народное хозяйство Казахстана / Р.Н. Оспанов. – Алматы, 2006. – 166 с.

6 Никифоров И.Д. Шемонаихинский район Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан.1928-2003 гг. История, события, люди. – У-Ка.: Медиа-Альянс. – 2004. – 251 с.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

УДК 433.93
МРНТИ 03.20

Бегимбаева Ж.С.[1]

[1]*к.и.н., доцент Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан*

К 120-летию Кудайбергена Жубанова

КУДАЙБЕРГЕН ЖУБАНОВ И АКТЮБИНСКИЙ ФИЛИАЛ ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Актюбинский филиал Общества изучения Казахстана начал работу в 1923 году, а 6 декабря 1925 года был утвержден устав Общества. В фонде архива Актюбинской области сохранилось заявление инспектора Актюбинского губернского отдела народного образования Кудайбергена Куанулы Жубанова (1899-1938), выпускника медресе «Хусаиния», с просьбой принять в члены Общества изучения Казахстана, датированное 5 апреля 1926 года, где он писал: «Я могу оказать обществу помощь в собирании материала по культурно-бытовым и этнографическим условиям края». В 1920-х годах К.К. Жубанов стоял у колыбели начального и среднего образования в Актюбинской области в качестве инспектора народного образования Темирского уезда. В 1925 году он перешел на работу инструктором-методистом в Актюбинский губернский отдел народного образования.

Актюбинские краеведы провели ряд самостоятельных краеведческих экспедиций в окрестностях города Актюбинска, результаты которых в дальнейшем послужили основой для создания краеведческого музея. Музей стал научным центром по изучению истории Актюбинского края. В 1928-1929 годах Актюбинский филиал Общества начинает работу по организации районных отделений и секций. С целью экономического развития края были проведены 11 геологических походов в Актюбинской области. На основе архивных данных проанализирована роль актюбинских краеведов в распространении

знаний о природных богатствах Актюбинской области путем проведения лекций, чтения докладов, публикации статей в газетах «Актюбинская правда», «Социалистик жолы».

Ключевые слова: Актюбинский филиал Общества изучения Казахстана, историко-краеведческий музей, краеведы, геологический поход, архивные данные, природные богатства, инспектор народного образования.

Ж.С. Бегимбаева [1]
[1]т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫ ЗЕРТТЕУ ҚОҒАМЫНЫҢ АҚТӨБЕ ФИЛИАЛЫ

Аңдатпа

1923 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының Ақтөбе қаласындағы филиалы ашылды. 1925 жылы 6 желтоқсаннан бастап Қоғам жарғысы бекітілді. Ақтөбе облысы губерния басқармасының инспекторы, «Хусейния» медресесінің түлегі Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың (1899-1938) 1926 жылғы 5 сәуірдегі Қазақстанды зерттеу қоғамына қабылдау туралы өтінішінде: «Мен қоғамға аймақтық, мәдени, тұрмыстық және этнографиялық жағдайлары туралы материал жинауға көмектесемін» деген еді. Бұл өтініші Ақтөбе облысының мұрағатында күні бүгінге дейін сақтаулы.

1920 жылдары Қ.Жұбанов Темір уезінде халық ағарту басқармасының инспекторы ретінде Ақтөбе облысындағы бастауыш және орта білім ошақтарында қызмет атқарды. 1925 жылы Ақтөбе губерниялық білім басқармасына нұсқаушы-әдіскер болып ауысты.

Ақтөбе өлкетанушылары Ақтөбе қаласының маңында бірқатар өлкетану экспедицияларын жүргізді, экспедиция нәтижелері кейіннен тарихи-өлкетану мұражайын құруға негіз болды. Мұражай Ақтөбе облысын тарихи зерттеудің ғылыми орталығына айналды. Мұнда өлкетану туралы дәрістер мен баяндамалар оқылып, материалдар жинау және ұйымдастыру бойынша біршама жұмыстар атқарылды. Мұражайда қоғам басқармасының жиналыстары өтті.

1928-1929 жылдары Қоғам басқармасының Ақтөбе қаласындағы бөлімі аймақтық филиалдар мен секцияларды ұйымдастыру жұмысын бастайды. Ақтөбе облысында өңірді экономикалық дамыту мақсатында жалпы саны 11-ге тең геологиялық сапарлар жасалды. Мұрағаттық мәліметтер негізінде Ақтөбе облысының табиғи қорлары туралы білімді таратуға облыстық өлкетанушылар рөлі, баяндамалар мен дәрістер оқу, сонымен қатар «Актюбинская правда», «Социалистік жол» газеттеріне мақалалар жариялау жолымен айқындалды.

Кілті сөздер: Қазақстанды зерттеу қоғамының Ақтөбе филиалы, тарихи-өлкетану мұражай, өлкетанушылары, геологиялық сапарлар, мұрағаттық мәліметтер, табиғи қорлары, халық ағарту басқармасының инспекторы.

Begimbayeva Zh.[1]
[1]c.h.s., associate professor of the Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

KUDAIBERGEN ZHUBANOV AND AKTOBE BRANCH OF THE SOCIETY FOR THE STUDY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The Aktobe branch of the Society for the Study of Kazakhstan began work in 1923, and on December 6, 1925, the Charter of the Company was approved. A statement by the inspector of the Aktobe Provincial Department of Education Kudaibergen Kuanuly Zhubanov (1899-1938), a graduate of the Khusainiya Madrasah, with a request to admit to the Society for the Study of Kazakhstan dated April 5, 1926, where he wrote: “I can to assist the community in collecting material on cultural, domestic and ethnographic conditions of the region”. In the 1920s, K.K. Zhubanov stood at the cradle of primary and secondary education in the Aktobe region as an inspector of public education in Temir Uyezd. In 1925, he joined the Aktobe Provincial Department of Public Education as an instructor-methodologist.

Aktobe local history experts carried out a number of independent local history expeditions in the vicinity of the city of Aktyubinsk, the results of which later served as the basis for the creation of a local history museum. The museum has become a scientific center for the study of the history of the Aktobe region. Here, lectures and lectures on local history were read, a lot of work was done to collect and organize materials, meetings of the Aktobe branch of the Society were held in the museum.

In 1928-1929, the Aktobe branch of the Company began work on the organization of regional branches and sections. With the aim of economic development of the region, 11 geological trips were conducted in the Aktobe region. On the basis of archival data, the role of Aktobe local history experts in disseminating knowledge about the natural resources of the Aktobe region was analyzed by giving lectures, reading reports, publishing articles in the newspapers Aktobe Pravda and Socialist Zholy.

Key words: Aktobe branch of the Society for the Study of Kazakhstan, museum, local history experts, expedition, geological survey, archival data, natural resources, public education, inspector of public education.

В 1920 году образование казахской государственности в рамках РСФСР и последовавшие дальнейшие изменения в государстве привели к поиску наиболее эффективных форм организации научных исследований. В республике оживляется работа по изучению истории и культуры края. С целью эффективности работы Общество изучения Казахстана создало свои региональные филиалы в городах республики. Список губернских филиалов Общества изучения Казахстана, открытых в первой половине 1920-х годов был следующим: Уральское, Акмолинское, Кокчетавское, Чимкентское и Актюбинское отделения Общества [1, Л.80].

Организационная работа по созданию Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана началась в 1923 году. 2 декабря 1925 года состоялось первое совещание группы по организации Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана. Инициаторами стали С.Д. Сергеев (1884-1944) – член городского Совета депутатов, Б.В. Тишков – работник Губернского отдела планирования, И.Т. Турмухаметов – работник Губернского статистического бюро. В докладах С.Д. Сергеева и В.В. Тишкова были изложены цели, задачи и структура будущей организации. Участники собрания наметили также основные направления своей деятельности. В протоколе совещания инициативной группы в составе С.Д. Сергеева, В.В. Тишкова, И.Т. Турмухамедова, А.И. Ашмарина, В.И. Озолина, П.М. Чижика, Ф.П. Григорьева было отмечено: «…в двухнедельный срок, путем устной и печатной информации, известить население об организации отделения Общества» [2, Л.6].

6 декабря 1925 года на организационном заседании «Общества изучения Актюбинской губернии» принимали участие С.Д. Сергеев, А.И. Ашмарин, И.Т. Турмухамедов, П.М. Чижик, В.В. Тишков. Председатель заседания С.Д. Сергеев выступил с докладом по организации общества. Был утвержден устав Общества. В.В. Тишков оповестил Общество изучения Казахстана и Академический центр о создании Актюбинского филиала.

Для расширения числа участников краеведческой работы было принято решение привлечь «…крестьян, рабочих, красноармейцев, учащихся, возбудить ходатайство перед Обществом о понижении для перечисленных групп населения размера взносов до 50 копеек в год». Было избрано правление Актюбинского филиала и ревизионная комиссия, утвержден устав. Председателем правления был избран С.Д. Сергеев [3, Л.11]. Губисполком отпустил пособие в размере 50 рублей, благодаря этой дотации удалось закончить юридическое оформление отделения, напечатать устав и выписать необходимую литературу.

Сергей Дмитриевич Сергеев член РКП(б) с 1918 года, закончил первый курс Московского института народного хозяйства. С июня по октябрь 1921 года был Народным комиссаром рабоче-крестьянской инспекции, возглавлял комиссию по улучшению жизни детей. В 1921-1923 годах был помощником председателя Центральной комиссии по борьбе с голодом. С октября 1923 года по август 1925 года работал помощником Народного комиссара по социальным вопросам [4, с.398]. В 1925 году был направлен в Актюбинскую губернию помощником председателя в Губернский отдел планирования, затем возглавил этот отдел. В 1926-1927 годах работал помощником заведующего Губернского отдела Народного образования Актюбинской губернии. В апреле 1927 года С.Д. Сергеев был отозван из Актюбинска. В дальнейшем он работал в Ульяновской губернии, Киргизии, Узбекистане [4, с.399].

26 мая 1926 года правление Общества изучения Казахстана сообщило в Актюбинск: «Препровождая при сем выписку из протокола заседания правления Общества изучения Казахстана и устав, сообщаем,

что ваше Общество зарегистрировано в числе отделений Общества изучения Казахстана» [5, Л.52]. Эту дату можно считать исходной в деятельности Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана.

Расширение Актюбинского филиала: создание краеведческих ячеек

В деятельности Актюбинского филиала Общества можно выделить следующие направления: изучение природных ресурсов края, его геологических особенностей; историко-этнографическое изучение края; археологическое изучение края [6, Л.7].

В 1926 году Актюбинский край посетило семь научно-исследовательских экспедиций: по изысканию фосфоритов в районе станции Кандагач и Джурун, по обнаружению выходов Орско-Троицкой железной дороги на Ташкентскую, по изучению представителей северной фауны на реке Хобда, поиску месторождений в районе бывшей Бутурлинской волости, мелиорации и другие [7, с.79]. Результаты исследований были опубликованы в трудах Общества изучения Казахстана. До настоящего времени не потеряли значения работы П.В. Иванова по изучению верблюдоводства; М.И. Рожанца – о характере почвообразования в Джурунско-Темирском районе Актюбинской губернии; И.В. Ларина и Т.Ф. Тихомирова – о почве, растительности и их хозяйственном значении в развитии Актюбинской края [8].

В первый период деятельность Актюбинского филиала проходила этап адаптации и становления, который имел свои трудности. Правление, подобранное из руководящих административных и партийных работников, не уделяло деятельности филиала должного внимания. Дальше составления плана работ правление филиала не пошло. Практически вся работа филиала свелась к деятельности в городе Актюбинске. До 1935 года Актюбинская краеведческая организация работала на общественных началах, только в 1935 году впервые за все время существования была введена платная штатная единица ученого секретаря [5, Л.42]. В.В.Тишков ученый секретарь, вел журнал учета корреспондентов и членов краеведческой организации.

В 1928-1929 годах Актюбинский филиал Общества начинает работу по организации районных отделений и секций. Создание краеведческих ячеек имело целью: всестороннее изучение производительных сил и природных богатств края; пропаганда краеведения среди трудящихся населения района; вовлечение рабочих и колхозников в изучение быта и культуры края.

Краеведческие ячейки создавались в Аральском, Джурунском, Мартукском, Ключевом, Ново-Российском, Челкарском, Уильском районах. Краеведческая работа в районах велась на невысоком уровне: районные советы ограничились оформлением краеведческих ячеек, но активной работы с новыми членами не проводили. Основным недостатком краеведческой работы в районах являлось отсутствие руководства областного отделения над районными советами. По Джурунскому району членами Актюбинского отделения Общества изучения Казахстана стало 38 человек, было роздано 19 членских билетов. Работа районного отделения была неудовлетворительной, как отмечалось в отчете, комплексное описание района не велось, сбор членских взносов не производился [9, Л.10].

Кудайберген Жубанов и Актюбинский филиал Общества изучения Казахстана

В фонде архива Актюбинской области сохранилось заявление инспектора Актюбинского губернского отдела народного образования (Губоно) Кудайбергена Куанулы Жубанова (1899-1938), выпускника медресе «Хусаиния», с просьбой принять в члены Общества изучения Казахстана, датированное 5 апреля 1926 года, где он писал: «Я могу оказать обществу помощь в собирании материала по культурно-бытовым и этнографическим условиям края» [10, Л.6]. В 1920-х годах К.К. Жубанов стоял у колыбели начального и среднего образования в Актюбинской области в качестве инспектора народного образования Темирского уезда. В 1925 году он перешел на работу инструктором-методистом в Актюбинское Губоно [11, с.323]. Несмотря на занятость организационной работой по переписи неграмотного населения и открытию ликбезов, К.К. Жубанов занимался творческой, исследовательской деятельностью. Свидетельством тому является его участие в работе Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана.

С весны 1928 года К.К. Жубанов стал работать инспектором Народного комитета просвещения КАССР, где возглавил руководство научно-методической работой учителей республики. В 1929 году К.К. Жубанов поступил в аспирантуру по тюркологическому семинару Ленинградского института народов Востока, а через год перешел в аспирантуру Института языка и мышления Академии наук СССР. В 1932 году К.К. Жубанов стал профессором и заведующим кафедрой казахского языка Казахского педагогического института. Ученый внес большой вклад в разработку актуальных проблем казахского языкознания. Его лекции по общему языкознанию, современному казахскому языку и тюркологии привлекли внимание не только студентов, но и широкого круга казахской интеллигенции. К.К. Жубанов, ведя тот или иной научный курс в вузе, прекрасно владел своим предметом и отличался

разносторонностью лингвистических познаний. Его труды «Из истории порядка слов тюркских языков», «Вспомогательные глаголы», «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» и другие высоко оценены тюркологами нашей страны и до настоящего времени не потеряли своего значения [11, с.324].

Сведения об участии Кудайбергена Жубанова в работе Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана позволяют полнее воссоздать образ прогрессивного интеллигента, который глубоко любил родной народ, его обычаи, нравы. К.Жубанов считал, что без образования, без налаженной работы очагов культуры – музеев, библиотек, без объективного изучения историко-культурных ценностей, нельзя рассчитывать на исторический прогресс молодого государства. Активное участие К.Жубанова в работе Актюбинского филиала Общества наглядно показывает понимание им принципов организации научной жизни общества. Исследователь не должен замыкаться только в своем кругу вопросов, а должен выходить за его пределы, что обогащает и углубляет исследование, в частности исторический аспект научного познания. Несмотря на большую работу, проделанную языковедами и литературоведами по изучению наследия К.Жубанова, накопление и систематизацию материалов о его деятельности, открываются новые страницы его биографии. Для нас важно выявление факта участия в работе Общества изучения Казахстана Кудайбергена Жубанова, человека с широкой эрудицией, ставшего основоположником казахского языкознания.

Известны судьбы и других членов Актюбинской краеведческой организации. Среди них Тель Букпанулы Жаманмурунов (1888-1938) уроженец Иргизского района Актюбинской области, член партии «Алаш». В 1920 году он стал членом Коммунистической партии. Т.Б. Жаманмурунов, выпускник Оренбургского реального училища, продолжил образование в Московской Академии народного хозяйства [4, с.191]. В июле 1921 года он был назначен помощником Народного комиссара КАССР по сельскому хозяйству. Т.Б. Жаманмурунов в 1921-1929 годах работал в Оренбурге, Кызылорде, занимая руководящие должности в Комиссариате сельского хозяйства. В 1932-1933 годах он работал директором Научно-исследовательского института по изучению верблюдоводства в Шымкенте [4, с.192]. В 1934 году Т.Б. Жаманмурунов был направлен в Актюбинскую область председателем областного отдела планирова-ния, был научным сотрудником Актюбинской областной краеведческой организации, возглавив сельскохозяйственную секцию [6, Л.75].

В мае 1927 года Николай Алексеевич Кадочкин был направлен в Актюбинскую губернию заместителем председателя Губернского исполнительного комитета. Будучи всего год в Актюбинске, он был принят в члены Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана [6, Л.72]. Кадочкин Н.А., уроженец Самарской губернии, с 1919 года член Коммунистической партии. В 1932 году он был назначен Народным комиссаром коммунального хозяйства КАССР [4, с.229]. С 15 ноября 1938 года И.П. Еремин стал ответственным секретарем Актюбинской краеведческой организации [12, Л.20]. Еремин И.П., уроженец Оренбургской области, выпускник Алма-Атинского планово-экономического комбината, получил специальность экономиста народно-хозяйственного учета. Работал инструктором сельскохозяйственной группы в Актюбинском областном народно-хозяйственном отделе учета, затем районным инспектором в Мендыгаринском районе. Выпускник Дальне-Восточного политехнического института Б.Д. Цой в 1937 году был депортирован в Казахстан. Как образованный человек Б.Д. Цой занимался краеведческой работой по этнографическому изучению Актюбинского края [12, Л.21].

Количественный состав Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана с 1925 по 1929 годы растет. Так, в 1925 году – 12 человек, в 1929 году в членах Актюбинского филиала Общества состояло 121 человек [6, ЛЛ.70-75].

Научно-исследовательская деятельность Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана

Актюбинский филиал Общества изучения Казахстана провело ряд самостоятельных краеведческих экспедиций в окрестностях города Актюбинска [3, Л.27]. Эти экспедиции дали очень ценный материал, были получены интересные находки и материалы – каменные орудия неолита, бронзовые и железные изделия, переданные позднее в фонд будущего краеведческого музея. Вопрос о создании музея оставался одним из главных. 15 июня 1927 года состоялось распорядительное собрание Актюбинского отделения, специально посвященное этой проблеме. Годом ранее попытка создания музея уже предпринималась ученым секретарем отделения Б.В. Тишковым. Он предлагал открыть музей краеведения на базе выставки производительных сил губернии [6, Л.60]. Однако тогда губернский отдел народного образования не сумел выделить под музей необходимого помещения и вопрос остался

неразрешенным. Экспонаты выставки были разобраны хозяевами, но последние подтвердили свою готовность предоставить их в местный музей.

В апреле 1927 года Актюбинский филиал информировал Ленинградский центр краеведения: «Приступив к работе по изучению местного края, Актюбинский филиал имеет цель в ближайшее время начать работу по организации музея местного края». Актюбинские краеведы просили ленинградцев оказать помощь всем экспедициям в пополнении Актюбинского музея историческими и архивными экземплярами [6, Л.95]. Осенью 1928 года окружной отдел народного образования, выделил 87 рублей денег и предоставил помещение из двух комнат под краеведческую выставку, организованную для «слушателей курсов переподготовки мугаллимов» и конференции учителей. Позднее эту выставку не расформировали, а оставили, положив начало музею. Необходимо отметить плодотворную работу члена Общества изучения Казахстана, преподавателя педагогического техникума А.Н. Павлова [3, Л.28].

К зиме 1928 года комплектация краеведческого музея была завершена. Уже 22 марта 1929 года на общем собрании членов Актюбинского отделения Общества был заслушан доклад заведующего музеем А.Н. Павлова о проделанной работе. Примечательно, что уже с первых своих самостоятельных шагов Актюбинский краеведческий музей был не просто пассивным «храмом муз», учреждением для сбора и хранения предметов старины. Музей стал научным центром по изучению истории Актюбинского края. Здесь читались доклады и лекции по краеведению, проводилась большая работа по сбору и систематизации материалов. С этих пор заседания Актюбинского филиала Общества проходили в помещении музея. С начала 1929 года краеведческий музей был принят на местный бюджет, который выделил 600 рублей на хозяйственные расходы [3, Л.31].

За первое десятилетие своего существования музей расширился. В 1936 году музей имел несколько отделов, в том числе археологии и истории края [13, Л.30]. При музее находилась закрытая научно-краеведческая библиотека, в фонде которой хранилось 7800 экземпляров книг и журналов [13, Л.31]. Связь с научно-исследовательскими геологическими партиями дала интересные экспонаты для музея: коллекцию фосфоритов, хондриллы, геологическую коллекцию в 505 экземпляров. Научная деятельность музея заключалась в основном в подборе, проработке и систематизации материалов вновь собранных и вновь поступивших в отделы музея. Массовая общественно-политическая работа музея заключалась в организации выставок с консультациями при них, причем выставки приурочивались к историческим датам и к общественно-политическим мероприятиям. Главным собирателем музея можно назвать Давида Трофимовича Темушко - первого директора музея. При нем увеличилось количество экспонатов, открылись новые залы, раскрывающие историю, летопись культуры нашего края.

Актюбинская краеведческая организация внесла свою лепту в исследование истории Актюбинской области. Краеведы принимали участие в комплексном изучении области, которое было проведено в 1932 году [14, ЛЛ.6-7]. Краеведческие активы районов организовали опросы местного населения, паспортизацию полезных ископаемых.

В 30-х годах XX века необходимость экономического развития края продиктовала проведение геологических походов. Они проводились по решению правительственных органов, а при КазЦИКе действовал штаб республиканского геопохода, в распоряжение которого было ассигновано 100 тысяч рублей на производство геологоразведочных работ силами массовых организаций, в том числе общества краеведения. Другим наглядным примером конкретного участия краеведческих организаций в деятельности плановых и хозяйственных органов было выполнение заданий Каздортранса по обследованию состояния дорог, грузопотоков и планирования автодорожного строительства внутри районов Южно-Казахстанской и Актюбинской областей. В соответствии с договором, составленным между Центральным Бюро Краеведения (ЦБК) Казахстана и Каздортрансом, в 1933 году обследовались шесть районов Актюбинской области, материалы обследований учитывались при планировании дорожного строительства в области [5, Л.52].

В 1936 году Актюбинской краеведческой организацией было проведено шесть геологических походов. Геологический поход по реке Эмба возглавил рабочий химического комбината города Ленинграда – В.Лесько. В походе принимали участие сотрудники отделения – Н.Череп, Ф.Анищенко, К.Калачихин, А.Соснина, Г.Гаврилков, А.Родионов [15, Л.6]. Задачей участников геопохода был поиск полезных ископаемых, исследование реки Эмба. Исследовательской работой была охвачена обширная территория в области железнодорожного моста через реку Эмба. Во время похода были проведены беседы с местными жителями на тему «Полезные ископаемые». 11-26 июня 1936 года в результате геопохода по реке Жаксы-Каргалинка краеведами и учащимися школ города было собрано 335 шлихов, описано месторождение известняка [16, Л.4]. В следующем году было проведено пять геопоходов. Для

подготовки и проведения этих походов был организован семинар для группы учащихся в количестве 15 человек. Семинар на тему «Поиски полезных ископаемых» был проведен инструктором, членом Актюбинского отделения Г.В. Бойко [17, Л.1].

Всего в 1936 году было проведено одиннадцать геопоходов по разным местам. Несмотря на трудности, нужно отметить и положительную сторону деятельности геопоходов. В результате обследования окрестностей Актюбинска было описано месторождение бурого угля, бутового камня, глины, известняка, гипса – на реках Дженишке, Иргиз, Жаман-Каргала, Каменка, Эмба. Поисковые группы оказывали существенную помощь действовавшим в то время в Казахстане геологоразведочным партиям, развернувшим свою работу в соответствии с задачами второй пятилетки [18, с.102]. Пятилетний план предусматривал ускоренные темпы экономического развития Казахстана, превращение его в индустриально-аграрную республику.

Создание корреспондентской сети и функционирование секций

Прогрессивным шагом в работе по сбору краеведческого материала стало создание корреспондентской сети. Корреспондентами стали лица разных специальностей, а именно: К.М. Хабибуллин – гидролог Областного водного хозяйства, Н.С. Латыпов - научный работник областной библиотеки, Ф.А. Долонин – агроном, Н.А. Шмякин – директор городской средней школы №13, Д.И. Стальская – учитель, Д.Т. Темушко – директор областного краеведческого музея и другие [19, Л.7]. В деятельности общества корреспонденты составили основной краеведческий актив, без которого невозможна была серьезная постановка краеведческой работы.

В марте 1936 года на организационном заседании Актюбинской краеведческой организации было утверждено функционирование секций и руководство ими. На секции возлагались следующие задачи:

1. Геологическая секция – поиск возможных выходов полезных ископаемых: нефти, соли, известняка; организация геологических походов. Руководителями секции были партийные работники окружного комитета ВЛКСМ П.И. Васильев, М.М. Ловырев.

2. Историческая секция – подготовка материалов о развитии сельского хозяйства, промышленности, культуры в крае; организация в школах уголков краеведения; сбор материалов по истории гражданской войны, учет участников гражданской войны, исторических мест и памятников, сбор фольклорного материала. Руководителями секции были С.Х. Байтаков, А.Абдрахшин.

3. Сельскохозяйственная секция – изучение сорняков-вредителей, состава почвы и природных условий края; организация опытных работ в полеводстве и животноводстве. Руководителем секции был председатель областного отдела планирования Т.Б. Жаманмурунов.

4. Промышленно-транспортная секция – руководителем был работник Областного отдела народного хозяйства К.Исаев.

5. Школьная секция – руководителем был заведующий областного отдела народного образования Д.С. Вечкутов [20, Л.8].

Работа секций имела большое значение для изучения природных ресурсов и культурного развития края. Историческая секция провела огромную работу по собиранию материалов по истории гражданской войны. В Актюбинске было собрано двенадцать воспоминаний и очерков участников Актюбинского фронта. Необходимо отметить проведенные в Доме учителя лекции краеведа А.Кулиша, посвященные восстанию казахов под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Өтемисова, а также лекции, посвященные преобразованию Казахстана в союзную республику, на которых присутствовало большое количество слушателей [21, Л.5].

Сотрудники Актюбинской краеведческой организации выступали в местной печати с сообщениями о природных богатствах Актюбинской области. В частности, это статьи актюбинских краеведов, опубликованные в газетах «Актюбинская Правда», «Социалистик жол». Статьи М.Уралова «За большевистскую партийность в краеведении» (от 10 декабря 1932 года), А.Чистякова «Знать богатства нашей области» (от 15 декабря 1934 года), «Работы по географическому описанию районов области» (от 16 февраля 1936 года) [13, ЛЛ.6-14]. Актюбинские краеведы на собраниях в школах, организациях города читали лекции и доклады на следующие темы: «Ископаемые богатства Актюбинской области», «Разведки угля, нефти, хрома», «Природные богатства области – перспектива их использования», которые носили научный характер. В то время, когда еще слабо была организована лекционная пропаганда среди населения, краеведческая организация города Актюбинска путем проведения таких публичных докладов воспитывала чувство патриотизма, интереса к истории своего родного края. Организация таких мероприятий имело большое просветительное, воспитательное и научно-культурное значение.

В марте 1936 года в Актюбинске прошла первая областная краеведческая конференция. Появилась плеяда энтузиастов-краеведов, внесших вклад в изучение исторического наследия своего края. Эта

конференция избрала областной Совет в составе двенадцати человек, из которых впоследствии больше половины подверглось репрессиям.

Деятельность Актюбинской краеведческой организации протекала в сложное время в обстановке укрепления административно-командной системы, культа личности. Так, на заседании республиканского бюро краеведения (16 декабря 1938 года и 31января 1939 года) было принято решение о том, что деятельность областных краеведческих организаций развалена «врагами народа» и необходимо обратить внимание на количественный и качественный состав организаций [13, Л.23].

Видные активные члены Общества изучения Казахстана А.Байтурсынов, М.Тынышпаев, М.Дулатов были репрессированы. Члены Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана также были подвергнуты репрессиям: К.К. Жубанов был осужден 25 февраля 1938 году решением Военной коллегии Верховного Суда к расстрелу. Реабилитирован 3 октября 1957 года. Т.Б. Жаманмурунов был осужден 25 февраля 1938 году решением Военной коллегии Верховного Суда СССР к расстрелу. Реабилитирован решением Военной коллегии Верховного Суда 4 марта 1958 года [22, с.276]. В.В. Тишков (1887 года рождения) осужден областным судом 10 августа 1940 года к 15 годам лишения свободы, реабилитирован выездной сессией КазССР 15 марта 1957 года. Г.Е. Петрюк (1883 года рождения) – заведующий Актюбинского городского здравотдела, осужден областным судом 21 января 1939 года к 20 годам исправительно-трудовых работ, реабилитирован выездной сессией КазССР 20 мая 1958 года. Салык Айнабеков (1900 года рождения), уроженец Темирского района Актюбинской области, казах, учитель школы, член ВКП(б) с 1926 года. Был осужден 25 декабря 1937 года тройкой УНКВД Актюбинской области на 10 лет исправительно-трудовых работ, освобожден из-под стражи НКВД КазССР 17 января 1939 года [22, с.263]. Научные и партийные кадры общества, осуществляя культурное строительство, реализовывали свои знания и способности главным образом на ниве просвещения народа, принимая активное участие в работе краеведческих научных обществ, были репрессированы.

Заключение

Актюбинский филиал Общества изучения Казахстана и деятельность его сотрудников заложила основу изучения истории и природных ресурсов Актюбинского края. Актюбинский филиал Общества принял активное участие в создании историко-краеведческого музея. Сегодня Актюбинский областной историко-краеведческий музей является одним из крупных научно – исследовательских и культурно – образовательных центров Актюбинской области.

Основоположник казахского языкознания Кудайберген Жубанов принимал активное участие в работе Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана. Видные деятели Народных комиссариатов республики С.Д. Сергеев, Т.Б. Жаманмурунов, Н.А. Кадочкин, в годы работы в Актюбинском крае были научными сотрудниками Актюбинского краеведческого общества. На основе источников Государственного архива Актюбинской области установлены имена и фамилии 121-го члена Актюбинского филиала Общества изучения Казахстана, 80–ти членов районных филиалов Общества. В конце 1920-х – 1930-е годы отчетливо проявляется тенденция к регламентации деятельности научных обществ, выражавшаяся в попытках изменения принципов их работы, целей и задач, членского состава, в усилившейся критике их работы.

Список использованной литературы:

1. ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.56

2. ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.77

3. ГА Акт О Ф.497, Оп.1, Д.14

4.Қазақстанның халық комиссарлары. 1920-1946: Өмірбаяндық анықтамалық. – Алматы: Қазақ гуманитарлық-заң университетінің баспасы, 2004. – 499 б.

5. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.8

6. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.79

7. Прусс А. Из истории Актюбинского общества краеведения. // Из истории Актюбинской области. – Актюбинск: Полиграфия, 1991. – 108 с.

8. Труды Общества изучения Казахстана. Кзыл-Орда, 1926, Том 6, вып.1; Кзыл-Орда, 1927, Том 8, вып.1.

9. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.73

10. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.7

11.Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения. – Алма-Ата: «Казахстан», 1965. – 342 с.

12. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.66

13. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.82

14. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.36
15. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.62
16. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.58
17. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.65
18.Сегедин Р. Хромиты. // Из истории Актюбинской области. – Актюбинск: Полиграфия, 1991. –108 с.
19. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.90
20. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.49
21. ГА АктО Ф.497, Оп.1, Д.45
22.Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 336 с.

ӘОЖ 94(574) - 05
МРНТИ 03.20; 11.15

С.С. Қасымова[1], К.В. Ушакова[2], Р.М. Садвакасова[3]

[1]т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті,
[2]Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы,
[3]Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ., Қазақстан

НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуы қарастырылған. Автор Н.Нұрмақовтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен оның өскен әлеуметтік ортасына, сол кезеңдегі Қазақстандағы саяси оқиғаларға талдау жасаған. Қазақ халқын отаршылдық езгіден құтқарып, бостандық үшін күреске, оқу-білімге, ағартушылыққа шақыруда саяси санасының кеңеюіндегі қоғамдық-ағартушылық «Бірлік» ұйымы мен «Қазақ» газетінің рөлін ашып көрсеткен.

Н.Нұрмақовтың ұлттық сана-сезімінің орнығуындағы Алаш зиялыларының саяси ұстаз, тәлімгер ретіндегі орны ашылған, қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңі талданған.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, мұғалімдер семинариясы, ұлттық сана, ұлт мүддесі, Қазақ комитеті.

Касимова С.С.[1], Ушакова К.В.[2], Садвакасова Р.М.[3]
[1]к.и.н., доцент Карагандинского государственного технического университета
[2]старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета,
[3]старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета,
г. Караганда, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НЫГМЕТА НУРМАКОВА

Аннотация

В настоящей статье рассматривается формирование общественно-политических взглядов видного государственного и общественного деятеля Ныгмета Нурмакова. Автором проанализировано влияние социальной среды, политических событий в Казахстане того периода, способствовавшие на формирование общественно-политического мировоззрения Н.Нурмакова. Раскрыта роль общественно-просветительской молодежной организации «Бирлик» и газеты «Казах» в расширении политического сознания Н.Нурмакова в борьбе за свободу и просвещение казахского народа.

Определены роль и место интеллигенции Алаш в формировании национального самосознания и проведен анализ начального периода общественно-политической деятельности Н.Нурмакова.

Ключевые слова: движение Алаш, учительская семинария, национальное сознание, интересы нации, Казахский комитет.

S.S. Kassimova[1], K.V. Ushakova[2], R.M. Sadvakasova[3]
[1]c.h.s, associated professor of Karaganda state technical university,
[2]senior lecturer of Karaganda state technical university,
[3]senior lecturer of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

FORMATION OF SOCIO-POLITICAL VIEWS NYGMET NURMAKOV

Abstract

This article discusses the formation of socio-political views of a prominent state and public figure Nygmet Nurmakov. The author analyzes the influence of the social environment and political events in Kazakhstan of that period, which contributed to the formation of the socio-political Outlook of N. Nurmakov. The role of the public educational youth organization «Birlik» and the newspaper «Kazakh» in expanding the political consciousness of N. Nurmakov in the struggle for freedom and education of the Kazakh people is revealed.

The role and place of the Alash intelligentsia in the formation of national identity are defined and the analysis of The initial period of N. Nurmakov's social and political activity is carried out.

Keywords: Alash movement, teachers' Seminary, national consciousness, the interests of the nation, Kazakh committee.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақов 1895 жылы 25 сәуірде Семей губерниясы, Қарқаралы уезі, Қу болысында дүниеге келді, шыққан тегі Орта жүздің ішіндегі қаракесектен (Болатқожа – авт.) тарайтын Шаншар руы. Н.Нұрмақовтың інісі Жәмелдің баласы, медицина ғылымдарының докторы Аман Нұрмақов арғы аталары Тілеубек Қазыбек бидің ұрпағы екенін айта келе: «Менің туған атам Тәукебайұлы Нұрмақтың үшінші атасы Кішкіл мен Қарқаралыдағы атақты бай, болыс Ақайдың Қасенінің әкесі Баймұрын бірге туған ағайындар болып келеді» - дейді [1].

Ақайдың Қасені бекзаттығымен, өңірде ағартушылық, кәсіпкерлік жаңалықтарды енгізуде бастамашылдығымен Қарқаралы өңірінен асып жалпы қыр өлкесіне танылған көзі ашық дала ақсүйектерінің бірі еді. Ә.Бөкейхановпен жақсы қарым-қатынаста болып, қоғамдық-саяси жағдайлардың барысына ден қойған Алаш идеяларының қолдаушысы болды. Болыстың сүйікті істерінің бірі қазақи құс баптап, бүркіт салу болса, ұлттық өнердің бұл түрінен Н. Нұрмақовтың әкесі Нұрмақтың да құралақан еместігі, тамаша меңгерген кәнігі құсбегі болғаны інісі Құрманғалидың Н. Нұрмақовқа жазған хаттарынан көрінеді [2, 36 б.]. Еңбекқор Нұрмақ ақсақал аңшылықты отбасын асыраудың көзі қылып қана қоймай, қосалқы кәсіп етсе, негізгі ісі өзіне аталас туыс Қасен болыстың малын бағып, орта шаруашылықпен айналысты.

Н.Нұрмақовтың балалық шағы патша өкіметінің отаршылдығына қарсы азаттық күрестің жаңа түрі көрініс берген кезеңмен қатар келді. Сондай күрестің қазанында қайнаған өлке Қарқаралы еді. Өңірдің тумалары, Алаштың көшбасшылары Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаев, Ә.Ермековтер осында білім алып, үлкен өмірге қанаттанып қана қоймай, Қарқаралы олармен ағартушы А.Байтұрсыновтың ұлт мүддесі жолындағы мақсаттарын тоғыстырған бостандық пен азаттық идеяларының саяси бесігіне айналды. Арқада жыл сайын өтетін Қоянды жәрмеңкесі Н.Нұрмақовтың ауылынан алыс емес еді. Аты әйгілі жәрмеңкеде 1905 жылы 22 маусымда Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаев, А.Байтұрсыновтардың ұйымдастыруымен Ресей патшасының атына қазақ халқының мұң-мұқтажын, атап айтқанда, қазақтардан заңсыз тартып алынған жерлерді қайтаруды, келімсектерді жіберуді тоқтатуды, орыстандыруға қарсы қазақ халқын мүфтиге қаратуды, ана тілінде мектептер ашу, тағы да басқа ұлтқа қатысты өзекті мәселелерді талап еткен Қарқаралы петициясы жазылды. Петицияға қол қойғандардың арасында болыс Ақайдың Қасені, оның ағасы, би, 25 жасында Меккеге қажылыққа барып, халық арасында ұлттық дәстүр мен фольклордың білгірі, шежіреші атанған Ақаев Мағат, әйгілі күйші-композитор Тәттімбеттің баласы, би Мұсатай Тәттімбетовтер де болды. Көрнекті алаштанушы ғалым М.Қойгелдиев мұның қатардағы жай ғана оқиғаның бірі емес екенін айта келе «қазақ қоғамының өмірлік мүддесінен туындаған жалпы демократиялық сипаттағы құжат» деген салмақты қорытынды жасайды [3, 126 б.]. Саяси белсенділік мұнымен шектелмеді, 1905 жылғы 17 қазандағы патша манифесін қызу қолдауға ұласты. Омбыдағы Ә.Бөкейхановтың мұрындық болуымен осы жылдың 15 қарашасында Ж.Ақбаев Қарқаралыда 400-дей адам қатысқан митинг ұйымдастырып, халық ар-ождан құқығы, бостандық туралы үндеулерді қуана қарсы алды.

Өңірдегі ағарту ісінің тарихы жайлы зерттеулерге сүйенсек, 1904 жыл айтулы оқиғаларымен есте қалды. Қарқаралыда екі класты орыс-қазақ училищесі ашылып, оның меңгерушілігіне осы жылы келген

Ахмет Байтұрсынов тағайындалды [4, 261 б.]. Бұған дейін Ақтөбе, Қостанай уездерінің мектептерінде қызмет етіп ысылған ағартушының келуі аймақта ауыл мектептерінің көптеп ашылуына ықпал етті. «...Өз қыстауыма жақын жерде орыс-қазақ мектебін ашқанмын. Мен соның қамқоршысымын. Жылына бір рет мектепті тексеруге А.Байтұрсынов келіп тұрды» - деп, Қасен болыстың өзі кейін істі болған кездегі арызында жазғандай [5], мұндай игі шаруаның ұйытқысы, кеңес беруші Ахаң десек, жанашыр демеушісі Қасен болыс, сөйтіп, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, ұйымдасып шешкен іс - 1904 жылы Егіндібұлақта тұңғыш орыс-қазақ мектебінің ашылуы болды. Бір жылдан соң осы мектептің табалдырығын Н.Нұрмақов алғаш аттап, тіл сындырды. Н.Нұрмақовтың алғашқы мұғалімі Смайыл Бәйтенов болысқа хатшы, аудармашы болып та қызмет етті. Осындай кісілік, бекзаттық қасиеттер мен ұлттық өнерді, ақындықты, ән мен күйді сүйетін көпшіл, көкірегі ояу орта, сол ортадан алған үлгі-өнеге бала Нығметтің қазақтың дәстүрі мен өнегесін, рухани бай қазынасын бойына сіңірген рухы мықты азамат болып қалыптасуының негізін қалады. Н.Нұрмақовтың қысқа да жарқын ғұмырындағы кісілік, ұлтжандылық қасиеттері, азаматтық ұстанымы оның осындай ортадан алған тәлім-тәрбиесінің тереңдігінде жатыр.

1908 жылы ауыл мектебін тәмамдаған Н.Нұрмақов оқуын әрі қарай жалғастыруды мақсат етті, ұстазының, ағайын-туыстарының ақыл-кеңесімен Қарқаралыдағы А.Байтұрсынов ашқан екі класты орыс-қазақ училищесіне оқуға қабылданып, оқу орны жанындағы интернатқа орналасты. Қазақ, татар, орыс балаларының аралас оқуы, сабақтың қазақ және орыс тілдерінде қатар жүргізілуі Н.Нұрмақовтың орыс тілін жетік меңгеруіне септігін тигізді. «Нығмет орта бойлы, аққұба, бұйра шашты, көркем кескінді, мінезі сабырлы, кішіпейіл, барынша шыншыл, сөйлескен адамын бірден өзіне баурап алатын жігіт болды» - дейді көзі көргендер ол туралы [6, 100 б.] .

Училище қабырғасында Н.Нұрмақовқа А. Байтұрсыновтан басқа мұғалімдер Ахметқали Аяғанов («Қарқаралы петициясына» қол қойған – авт.), А.Чумакин, Е.Айманов және 1907 жылы Семей мұғалімдер семинариясынан келген, кейіннен белгілі большевик, БОАК мен ОАК-нің мүшесі болған Е.Полюдов сабақ берді. Айта кету керек, алдыңғы екеуі және мұғалім М.Д. Желнин (1907 ж. қайтыс болған – авт.) А.Байтұрсыновпен бірге 1905 жылы 15 қарашада Қарқаралыда өткен митингіні «бүлік» деп атаған уезд бастығы Б.А. Оссовский мен пошта бастығы А.Ф. Пономаревті қаладан аластату туралы министрлікке жолдаған құжатқа қол қойған саяси белсенділер болатын. Оқу орнының жиі қонағы қаладағы Құнанбай қажы мешітінің имамы Көмекбай Жетімышев пен шіркеу қызметкері Феодосия Патрушева еді [4, 263 б.]. Оларды арнайы шақырып оқушылар арасында жиі әңгіме өткізу дағдыға айналдырған А.Байтұрсынов басқарған білім ордасы шәкірттерінің тәрбие мәселесіне, олардың имандылық, ізгілік қасиеттерін бойларына сіңірулеріне аса мән берді. Сайып келгенде осы айтылғандардың барлығы оқу орнының бостандық, азаттық идеяларын таратудағы орны мен маңызын айқындап тұр.

1909 жылы 1 шілдеде училище меңгерушісі А.Байтұрсынов тұтқындалып, Қарқаралы түрмесіне қамалады. Зерттеуші З. Тайшыбай Алаш қайраткерінің істі болуының себептерін «1908 жылы 2 қаңтарда отаршылдыққа қарсы саяси күресі үшін айыпталған Ж.Ақбаевтың ісі бойынша ұсталады. Тергеу материалдарында А.Байтұрсынов Ақбаевтың ең жақын серігі екендігі бірнеше мәрте көрсетілгендігімен» түсіндіреді [7]. Бұған келісуге болады, өйткені отаршыл өкіметтің жергілікті буындары 1905 жылғы саяси оқиғаларға қатысушылар мен оның жетекшілерінің әр басқан ізін аңдып, соңдарына тыңшы қойды. Сондай-ақ, Ресей Министрлер Кеңесінің 1909 жылғы 9 маусымдағы «Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарындағы Жерге орналастыру және қоныстандыру мекемелеріне берген нұсқауының» шығуы отқа май құя түсіп, қуғындау одан әрі өршіді. Нұсқауда қазақтарға 15 десятинадан артық жер берілмеу керектігінің көрсетілуі онсыз да жерден таршылық көріп отырған халықтың наразылығын туғызды. Мұндайда А.Байтұрсынов сияқты күрескердің отаршыл саясатқа қарсы халық наразылығына ұйытқы болатыны сөзсіз еді. Сондықтан халықтың жаңа бас көтеруінен сескенген отаршыл әкімшілікке А.Байтұрсыновтай саяси белсендіні бұқарадан ажырату керек болды. Мұны орындау үшін А.Байтұрсыновты Ж.Ақбаевпен байланыстыру оңтайлы деп табылды. Іс мұнымен тынбады, оларды қолдаушылар деп күдікті жеті адам қамауға алынады: Бөкейханов Смахан – Ә.Бөкейхановтың інісі, Ақбаев Ыбырай – Ж.Ақбаевтың ағасы, Ақаев Қасен – Қу болысының бұрынғы бастығы, Райымбеков Ахмет – Қарқаралыдағы емхананың фельдшері, Райымбеков Бодаубек – Ақшатау болысының қазағы, Бәйтенов Смайыл – Қу болысы ауыл мектебінің мұғалімі, Сүлейменов Асылбек – Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқушысы.

Сонымен, А.Байтұрсыновқа мынадай айып тағылды: 1) өзі меңгерушілік ететін мектепте орыс балалары аз, оқу орнының кемінде жартысы орыс балалары болуы керек деген губернатордың талабын орындамаған; 2) 1905 жылы Ж.Ақбаевқа қосылып петиция ұйымдастырды; 3) орыс-жапон соғысы кезінде патриоттық танытпады. Саралап қарасақ, тағылған айыптардың алғашқы екеуімен келісуге болады.

Біріншіден, Қарқаралыда А.Байтұрсыновтың ағартушылық пен саяси күрескерлік қызметі егіз өрбіді, 1905 жылғы оқиғаларды ұйымдастырушы ретінде патша өкіметіне белгілі болды. Оның келуімен өңірдегі білім ошақтары санының көбейгенін айтқан едік. А.Байтұрсынов өмірінің қарқаралылық кезеңі жайында «Ахмет ауыл-ауылдарды аралап, адамдарды ағартушылыққа үгіттеп, өзінің арманымен бөлісті» - деп, М.Әуезовтің «Ақжол» газетінде жазғанын ескерсек [4, 262 б.], оқу орнында қазақ балаларының басым болуын заңдылық деп қабылдау қажет. Екіншіден, назар аударатын жағдай Н.Нұрмақовпен бірге оқитын А.Сүлейменовке «А.Байтұрсыновтың өлеңдерін жатқа білген» деген айыптың тағылуы. Жалғыз А.Сүлейменов емес ұлт ұстазының алдынан өткен Н.Нұрмақов сияқты оқушылардың барлығы да оның өлеңдерін оқып үйренгені анық. Сол себептен де, біздің ойымызша, отаршыл билікке А. Байтұрсыновты қамауға алу үшін «өлеңдері арқылы оқушылар арасында үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізді» деп жала жабу, дәлел ретінде шәкірттерінің бірін ұстап көз қылу керек болды. Ал айыптың үшіншісі жаланы көбейту үшін әдейі таңылды. Сайып келгенде А. Байтұрсыновқа тағылған «айыптардың» барлығы оның ұлт үшін күрес әрекеті болатын.

А.Байтұрсыновтай, С.Бәйтеновтей сүйікті ұстаздарының, Ақайдың Қасеніндей жақын, жанашыр адамдарының қамауға алынуы Н.Нұрмақовты қапаландырмай қойған жоқ. Қалай болғанда да «неге?», «не үшін тұтқындалыпты?», «патша тағы да қазақтың жерін алмақ болған екен», «келімсектерге жер беруге қарсы болыпты» деген ел ішіндегі гу-гу әңгіме, дүрбелең 14-ке енді толған жасөспірім Н.Нұрмақовты ойландырмай қоймады, патша өкіметінің қазаққа жасап отырған қиянаты, отаршылдық туралы ұғымды көкірегіне түйді. Бұл оқиғалар Н.Нұрмақовтың ұлттық ой-санасының оянуына тамған тамызық болды.

1910 жылы училищедегі оқуын аяқтаған соң Н.Нұрмақов Ақайдың Қасеніне тілмаш болып қызметке орналасты. Оның өміріне бетбұрыс әкелген 1911 жыл болды. Ресейдің Омбы қаласындағы ауыл шаруашылық көрмесіне Ақайдың Қасені қазақ халқының ұлттық бұйымдары мен өнерін көрсету үшін аттанады. Осы сапарында Қасен болыс өзімен бірге қасына құсбегілік өнерді көрсету үшін Нұрмақ ақсақалды және аудармашылыққа Н.Нұрмақовты ертіп алады [6, 100 б.]. Қазақтың киіз үйінің бар жасау-жабдығын таныстырып қана қоймай, орыс тілін еркін меңгерген Н.Нұрмақовтың оларға тіл бітіріп, әсерлі сипаттап, ұлттық өнер мен салт-дәстүрдің қыры мен сырын, ерекшелігін майын тамызып, шебер жеткізе алатынына сенімді болды. Мұндай ұсынысқа көзі ашық, оқыған бозбала Н.Нұрмақовтың өзі де қуана келісті, алыстағы үлкен шаһарды көріп білуге құлшынды.

Омбыдағы көрмеге қаланың озық ойлы, игі жақсылары келеді, солардың арасында Ш.Уәлихановтың досы Г.Потанин, Омбы мұғалімдер семинариясының оқытушысы А.Седельников те бар еді. Қыр баласының орыс тілінде қысылмай емін-еркін сөйлеуі оларды таң қалдырады. Н.Нұрмақовтың зеректігі-не, қабілетіне сүйсінген олар оған білімін әрі қарай Омбы шаһарында жалғастыру туралы ойларын айтады. Талапты жастың оқысам деген ынтасын бірден аңғарған тәжірибелі оқытушы А.Седельников Н.Нұрмақовты өзі жұмыс жасайтын мұғалімдер семинариясына оқуға шақырады.

1911 жылдың күзінде Н.Нұрмақов Омбы қаласындағы оқытушылар семинариясына келіп оқуға түседі. Деректерге сүйенсек, оған Ақайдың Қасені қаражат жағынан көмектескен көрінеді.

Омбы ол кезде алдыңғы қатарлы, прогресшіл ойлайтын адамдарды, саясаткерлер мен зиялы қауым өкілдерін, ағартушылар мен мәдениет қызметкерлерін тоғыстырған Сібірдің ірі мәдени-өнеркәсіп орталығы болды. Ресейдегі саяси оқиғалар, бостандық идеялары ХХ ғасыр басында осында қызмет жасаған зиялылар Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаевтар арқылы қырдағы қазақтарға таратылып, Ресейдің өзге аймақтарына қарағанда Омбы қазақ өлкесімен саяси, мәдени тығыз байланыста болды. Буырқанған қоғамдық-саяси өмір, Қарқаралымен салыстырғанда қаланың әлеуметтік-экономикалық, мәдени артық-шылықтары Н.Нұрмақовқа көп жайлардың күрмеуін ашқандай болды, өз елінің артта қалғандығын түсінді. Сібір өлкесіндегі байырғы оқу орындарының бірінен саналатын семинарияның білім алушылары революциялық-демократиялық үрдістерден тыс қалмай, құлақ түріп отырды. Осындай ортада Н.Нұрмақов өмірінің жаңа кезеңі басталды.

Семинария қабырғасында Н.Нұрмақовпен бірге қазақтың болашақ ақын-жазушылары, қоғам қайрат-керлері С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, Ә.Байділдин, М.Саматовтар білім алды. Оқу орнының оқытушылары А.Н. Седельниковтың, А.И. Покровскийдің дәрістері, демократ А.Сорокиннің әңгімелері, қаланың тыныс-тіршілігімен танысу Н.Нұрмақовтың саяси-ағартушылық ой-өрісінің кеңеюіне, демократтық көзқарасы-ның қалыптасуына ықпал етті. Осылардың ішінде Н.Нұрмақов жақын тұтқан тұлға А.Седельников еді. 1903 жылы Петербургте шыққан «Россия. Полное географическое описание нашего края» жинағының XVIII томының қазақ өлкесіне қатысты бөлімін құрастыруға қатысқан ол Н.Нұрмақовтың жерлесі, жинақ

авторларының бірі Ә.Бөкейхановпен жақсы таныс болатын. Өзін семинарияға оқуға шақырып, шәкірт атануына себепші болған ұстазы, Сібір мен қазақ өлкесінің тарихы, географиясы мен этнографиясының білгірі А.Седельниковтың қазақтар, Ә.Бөкейханов жайындағы әңгімелері мен естеліктері Н.Нұрмақовтың ой-өрісін кеңейте түсті.

Н.Нұрмақовтың ұлттық сана-сезімінің оянуында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің рөлі ерекше. Кешегі ұстазы А.Байтұрсынов пен оның серіктері Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтардың басылым беттеріндегі қазақтың жері, ағартушылық, бостандық тақырыбына көтерген мәселелері оған, ол сияқты жастарға үлкен ой салды. Н.Нұрмақовтан бір курс төмен оқыған С.Сейфуллин «Қазақтың» әсіресе жастар арасында ықпалы күшті болғаны жайында: «Қазақ» газеті өзге газеттерден бұрынырақ шыққан өркенді газет болды. ...бұл газет қазақ халқы жақсы жерден, судан айырылып, патшадан қорлық көріп, тұрмысы өзгеріңкіреп: «Жерім-ай! Суым-ай!..Қорлық-ай!» деген заманда шықты. Және сол тұрмыс өзгерістерінің әсерінен қазақтың оқуға ұмтылған жастары көбейіп, талпына бастаған қарсаңында шықты» - дей келе, газеттің ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы саяси-ағартушылық орнын дөп басып көрсетеді [8, 90 б.]. Сондай-ақ, Омбыдағы орыстың демократияшыл зиялылары көтерген азаттық жолындағы қозғалысқа қазақ жастары да құлақ түрмей қоймады. Қазақ халқын отаршылдық езгіден құтқару, алдыңғы қатарлы жұрттардың қатарына қосу үшін алдымен олардың сауатын ашу, білім алу қажет екендігіне Н.Нұрмақовтың көзі жетті, түсінді. Санадағы сілкініс кейін оны өзі сияқты жастармен «Бірлік» ұйымын құрға алып келгені әрине, кездейсоқ емес болатын.

Сәкентанушы ғалым Т.Кәкішевтің 1976 жылы жарық көрген оқырмандарға кеңінен танымал «Өнегелі өмір» еңбегінде семинария оқушылары Ш.Әлжанов, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Жұмабаевтар құрған «Бірлік» ұйымның жұмысы жайлы жан-жақты айтылған. Ұйымның мақсатына тоқталсақ: «халық ауыз әдебиетін жинау, оларды кітап етіп бастыру, газет-журналдар шығару, мектептерге арнап кітаптар жазу, қазақтар арасында ойын-сауық қою, театр ұйымдастыру сияқты мәселелерді қамтыды. Аталған жұмыстардың бәрі алдымен қызу талқылауға түскеннен соң ғана халық алдына ұсынылды» [9, 50 б.]. Ғалым еңбегінің құндылығын атай отырып мынаны қосқымыз келеді: ұйымның құрылуына 1913 жылғы ақпаннан Орынборда шығып тұрған «Қазақ» газетінің ықпалы зор болды. Олай дейтініміз қарастырылған уақытта «Айқап» пен «Қазақтан» басқа қазақ тілді басылым жоқ. А.Байтұрсыновтың «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде: «Өзіміздің өзіндік ерекшелігімізді сақтап қалуымыз үшін біздің бар күш пен құралды жұмсап, оқу-ағартуға және ортақ мәдениетке ұмтылуымыз қажет, бұл үшін біз әдебиетті ана тілінде дамытумен айналысуды бірінші борыш деуге міндеттіміз» деп [10, 707 б.] қазақтың ұлт ретінде сақталып қалу мәселесін ашық көтеруі семинариядағы қазақ жастарын бей-жай қалдырмады. «Қазақ» газеті көтерген мәселелер олардың белсенділігін, ұлттық санасын жаңа деңгейге көтеріп, «Бірлік» ұйымының құрылуына ықпал етті.

Н.Нұрмақовтың өмірінде семинариялық кезеңнің орны ерекше, себебі осында ол өзіне пікірлес, айнымас достар тапты. Арада 24 жыл өткен соң 1937 жылы бәріне «ұлтшыл» «түрікшіл» деген айыптар тағылып, жазықсыз қуғын-сүргіннің құрбаны болуларына олардың «Бірлікте» түйіскен ойларының, мақсат-мұраттарының бірлігі, өмірлерінің соңына дейін сол жолдағы қалтқысыз қызметі себеп болды. Соның айғағындай семинарияда бірге оқыған Таутан Арыстанбеков өз естелігінде: «Сәкеннің басқан әрбір қадамын бақылаушылар директор ғана емес, бұлардың негізгі тамыры жандармға барып тірелетінін ол жақсы білетін. Директордың күдіктене қарайтын шәкірттерінің бірі Нығмет Нұрмақов еді. Сондықтан Сәкен оған үнемі сақтық ережелерін үйретіп отыратын. ...Сәкеннің бір ерекшелігі жазған өлеңдерін алдымен жақын жолдастары Н.Нұрмақовқа, Ш.Әлжановқа оқып, солардың сынын тыңдап алушы еді. Айтылған сынды орынды деп тапса, өлеңін қайта түзеп, қайта жазатын» - дейді [11]. 1914 жылы Қазан қаласында С.Сейфуллиннің «Өткен күндер» атты тырнақалды өлеңдер жинағы басылып шыққанда «бастырушыларынан» деген айдармен қазақ жастары атынан алғы сөз жазған Н. Нұрмақов болатын. Мұны әрине, «Қазақ» газетінің алғашқы санындағы А.Байтұрсыновтың «... өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар халықтың ғана дербес өмірге үміттенуге құқылы екенін ешқашан ұмытпау керектігін» ескерткен үндеуіне «Бірлік» ұйымының құлақ түруі, қосқан үлесі деп түсіну қажет. Негізгі ойы мен идеясын «Қазақ сабағы», «Надан бай», «Оқымаған қазақ», «Інішегіме», «Жетімге» деген өлең тақырыптарының өзі айтып тұрғандай мұндай көңіл-күй тек С.Сейфуллинге ғана тән емес еді, Н.Нұрмақовты да толғандырды.

«Оқуды жалғастыруға мүмкіндігім болмағандықтан, елге қайтуға мәжбүр болдым» деп [12, 3 б.] өз өмірбаянында жазғанындай Н.Нұрмақов 1915 жылы семинарияны бітірген соң туған Қарқаралысына оралды. Әрине, оқыған, көкірегі ояу, өзіндік ой-пікірі есейген салмақты азамат болып оралды, бұрын өзі оқыған екі сыныпты орыс-қазақ училищесіне мұғалім болып орналасты. Шалғай жатса да Омбыдағы

«Бірлік» ұйымының мүшелерімен, ұстазы А.Седельниковпен байланысын үзбей хат-хабар алысып тұрды. Өзіне бала кезінен таныс қаланың тыныс-тіршілігінің Омбыдағы өмір ырғағымен салыстырғанда жүдеу, артта қалғандығын көрді, көңілі толмады.

Н.Нұрмақовтың Қарқаралыдағы қызметі екі бағытта жүрді, біріншісі, мұғалімдігі болса, екіншіден, бұрынғы мұғалімі, 1905 жылдан саяси оқиғаларға белсене қатысушы А.Аяғанов және П.Бабин, Е.Шаңдыбаев сынды өзімен пікірлес адамдарды маңайына топтастырып, училище оқушыларымен қала тұрғындары арасында бостандық жайында үгіт-насихат, патша саясатына қарсы әрекеттер жүргізеді. Қарқаралыға ат басын бұрып келіп жүретін азаттық жолындағы күрескерлер, осы өлкенің тумалары Ә.Бөкейхановпен, Ж.Ақбаевпен және оларға ниеттес қаланың зиялы адамдармен жақын араласып ақыл-кеңестерін алады.

1916 жыл келді. «Семей облысы Қарқаралы уезінің Қу болысында қазақтардың бас көтерулері болды» - делінген Омбы облыстық архивінен алынған құжатта, «...қырық шақты адам болыс Ақайдың Қасеніне былай деген: «Сен тілмашыңмен бірге Қарқаралыға келіп, үкімет жағына шығып, бізді әскери жұмысқа беруге келісім жасадың. Бірақ біз бармаймыз. Егер күшпен аламыз десе, қарсы тұрамыз» дей келе, уездегі Сарытау, Бөрілі, Абыралы, Едірей, Дегелең, Берікқара, Кент, Темірші болыстарының өздеріне тілектес екендіктерін, қосылатындықтарын білдірген [13, 74 б.]. Осы жерде «неліктен Қарқаралы уезіндегі халық наразылығы Торғай мен Жетісудағыдай қарулы көтеріліске ұласпады?» деген сұрақтың тууы заңды.

М.Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» монографиясында 1916 жылғы қозғалыс кезінде Қарқаралы тұрғындары арасында белсенді жұмыс жүргізген дәрігер Сәдуақас Шәлімбековке тоқталады. Қара жұмысқа алынатын жігіттерге дәрігерлік жәрдем көрсетіп жүріп, сүзек ауруын жұқтырып қайтыс болған оны жерлеу кезінде Ж.Ақбаевтың айтқан мына бір сөзін келтіреді: «25 июнь жарлығы шыққан соң надан жұрт әулігіп көтерілген уақытта халыққа насихат айтып, қазақты көндіруге себепкер болғанның бірі Сәдуақас еді. Басқа жерлерде қан төгілген, асылған, атылған көп, Қарқаралы қазағы бұл пәледен оқыған-дардың арқасында аман болды» [3, 251 б.]. Алаш идеялары Қарқаралы даласынан бастау алып қана қойған жоқ, тамырын тереңге жайып, кейінгі жұртқа жол салып кетті. Өлкеде Алаш идеясын қолдаушы-лар көп болды. Олай болса, Алаштың орныққан әлеуметтік тірегінің болуы Қарқаралы өңірінде қанды оқиғаларға, халықтың қырылуына жол бермегені шындық.

Н.Нұрмақовтың саяси қарым-қабілеті алғаш рет қазақтарды майдан жұмыстарына алу туралы патша жарлығы шыққаннан кейінгі жағдайларға байланысты көрінді. Оның осы кезеңдегі іс-әрекеті халық мүддесі жолындағы күресінің бастамасы болды.

Біріншіден, Н.Нұрмақов Қарқаралы сияқты шағын қаладағы оқыған, қызмет істейтін, азды-көпті зиялы топтың қатарынан саналды. Алаш зиялыларымен, Алаштың елдегі тірегі болған әлеуметтік топпен жақсы таныс, пікірлес болғандықтан Н.Нұрмақовтың таным-түсінігі олардан алшақ кеткен жоқ, «Қазақ» газетіндегі халықты көтеріліске шықпауға, майдан жұмысына баруға үндеген Алаш қайраткерлерінің бағытын қолдады;

Екіншіден, қоғамның өзге әлеуметтік топтарына қарағанда мұғалім қауымының үгіт-насихат, тәрбие-леу, түсіндіру жұмыстарын өздеріне парыз санайтынын, әрі сол уақытта олардың саны саусақпен санар-лықтай болғанын ескерген жөн. Олай болса, Н.Нұрмақовтың ел ішіндегі оқиғалардан томаға тұйық, шет қалуы мүмкін еместұғын, сондықтан оның халық арасында саяси үгіт жүргізіп, елді аман алып қалу үшін әрекет жасағаны күмән тудырмайды;

Үшіншіден, тарихшы Р.Сағымбеков өз зерттеуінде Н.Нұрмақовтың шақыру пунктіне бір топ ауыл жастарын ертіп келіп: «Көгендеп алып жатқандарыңның ішінде бірде-бір әлді адамның не баласы, не өзі, не туысы жоқ. Ылғи ғана сорманДай кедейлердің жалғызы мен жампозын құрбандыққа шалыпсыңдар! Осыларың адамгершілікке сыя ма?! Ар-ұяттарың қайда?! – деп, Едірей болысының тілмашы Жағыпар Ыбыжановтың бетіне айтқаны, сөйтіп біраз адамдарды тізімнен сыздырып тастағаны» туралы сол күндерден естеліктер келтірген [6, 102 б.]. Осылайша Н.Нұрмақов тыл жұмысына баратындарға тізім жасау кезінде бой көрсеткен заңсыздық пен әділетсіздікке батыл қарсы шықты, қарапайым еңбекші халықтың мүддесін қорғады;

Төртіншіден, Н.Нұрмақовпен таныс сол уақыттың куәгері жазушы Сапарғали Бегалиннің айтуынша «Нығмет майдан жұмысына басшылық етем» деп, Қарқаралыдан аттанған жігіттерге мың басы болып кеткен екен. Алайда Семейге келген оған губерниялық оқу инспекторы Д.Скофковский рұқсат бермеген көрінеді [14, 18 б.]. Біздің ойымызша, Н.Нұрмақовтың мұндай шешімге келуіне майдан даласында бұратаналар бөлімін басқарған Ә.Бөкейханов бастаған зиялылардың 1916 жылғы 22 қазанда «Қазақ»

газетінде «жігіттерге барған жерінде бас-көз болып, олардың мұң-мұқтажын тиісті орындарға жеткізіп тұратын орыс және қазақ тілдеріне бірдей, білімді жігіттердің керектігі» жайлы, сонымен қатар тағы сол «Қазақта» бүкілресейлік Земск Одағының тыл жұмысындағы қазақтардың орыс тілін білмейтіндігіне байланысты оларды (қазақтарды – авт.) жұмысқа апаратын жүзбасы, мыңбасы сияқты қызметтерді белгілеп, осы қызметке лайықты деп мұғалімдерді, студенттерді, орысша оқу орнын бітіргендерді шақырған үндеулері түрткі болды [3, 262 б.]. Ізінше Ресейдің Қазан қаласында оқып жүрген бір топ қазақ жастары жауап ретінде майдандағы жұмысшыларға қызмет етуге ниет қылады. Ә.Бөкейханов болса «Осы жақсы бауырларымның жақсы жолын қабыл алған ұлтшыл жастар тағы табылар деген зор үміт! Бауырларым, ден сау, жас шақтарыңда жұрт үшін шауып қал!» деп алғыс білдіреді [3, 265 б.]. Осы жайлардан хабардар болған Н.Нұрмақов сөз жоқ, тыл жұмысына баруға бел байлады, мұндай жағдайда шет қалуды ар көрді. Сын сағатта қолынан келгенше майдандағы аға-бауырларына жәрдем көрсетуді өзінің парызы санады. Олай болса С.Бегалиннің «Нығмет қарқаралылық жігіттерге мың басы болып аттанған екен» деуі шындыққа келеді. Ал оның бұл өтінішінің орындалмауы мұғалім мамандарының жетіспеуі себепті Семейдегі оқу бөлімінің жібермеуінен болуы мүмкін.

«Төңкерістің болғанына сенер-сенбесімізді білмей жүрдік. Екі аптадан соң жан-жақтан алынған ақпарлар негізінде шындыққа көзіміз жеткен соң есімізді жиып, біз де қимылдауға кірістік» - дейді Н.Нұрмақов Ресейдегі монархия құлағаннан кейінгі аласапыран кез туралы [14, 18 б.]. Мұндағы «Шындыққа көзіміз жеткен соң» деп отырғаны Минскідегі Ә.Бөкейханов бастаған он бес қазақ зиялысы қазақ өлкесінің орталық өңірлеріндегі беделді деген 25 адамның атына «...теңдік, бостандық күні туғаны туралы, халықты жаңа билікті қолдауға шақырған» жеделхаттар жіберді және соның үшеуі Қарқаралыдағы Ж.Ақбаевқа, Қ.Ақаевқа, С.Бөкейхановқа (Ә.Бөкейхановтың інісі – авт.) жолданды. Алаш көсемі ендігі жерде қазақ халқының ұлттық мәселелерін шешу үшін қазақтардың арасындағы беделді, саясатта ысылған, өзімен пікірлес азаматтарға үміт артты, бірігуге шақырды. Олардың қатарына мақсаты, көзқарасы бір Н.Нұрмақов сынды оқыған, белсенді жастар да қосылды, ұлт көшбасшысының үндеуіне қолдау көрсетті, бірігіп қала мен уездегі саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге кірісті.

1917 жылы 5 наурызда Семейден Қарқаралы атқару комитетін құруға мұғалім Н. Құлжанов пен Н. Вайсер келгеннен кейін Қарқаралы біріккен комитетін құруға делегаттар сайлау үшін қала мен уезде қызметіне, ұлтына және кәсібіне қарай барлығы 16 қоғамдық ұйым жасақталды.

1917 жылы 6 наурызда уездегі 18 болыстан сайланған 34 қазақ делегаттарының қатарында Қу болысынан Нығмет Нұрмақов пен Нығмет Сағатов, Берікқара болысынан Жақып Ақбаев, Ақсары болысынан Смайыл Бәйтенов, Тоқырауын болысынан Смахан Бөкейханов, т.б. болды. Қала қызметкерлерінен сот А.А. Лысенко, шаруа басшылары съезінің хатшысы Д.И. Чанчиков, шаруа басшысы А.Н. Прозоров, уездік мал дәрігері В.А. Матвеев делегат болып сайланды [4, 48 б.].

1917 жылы 13 наурызда Екібастұз зауытының бөлімшесі Желтау зауытында өткен жиында Н.Нұрмақовты, Х. Дайыровты, Ғ. Ноғаевты Қарқаралы біріккен атқару комитетіне делегат етіп сайлайды. 8 адам қол қойған хаттамада делегаттарға зауыт жұмысшыларының мүдделерін Қарқаралы біріккен комитеті алдында қорғау тапсырылды [4, 49 б.].

Маңызды оқиға - 1917 жылы 16 наурызда Қарқаралы Қазақ комитетінің құрылуы болды. Комитеттің 61 мүшесінен Кеңес құрылып, төрағалығына Ж. Ақбаев, орынбасарлыққа Н.Орманбетов пен Р.Сапақов, хатшылыққа С.Бәйтенов тағайындалды, 14 мүшесінен Президиум құрылды. Қу болысынан Н.Нұрмақов пен Қ.Ақаев уездік Қазақ комитеті Кеңесінің әрі Президиумының мүшелігіне сайланды [4, 50-51б.].

Қарқаралы халқы асыға күткен сәт те келіп жетті. 1917 жылы 20 наурызда жоғарыда аталған қоғамдық ұйымдардан сайланған делегаттар негізінде Қарқаралы уездік біріккен атқару комитеті құрылды. 27 делегаттан тұрған комитет құрамы былайша жіктелді: қырғыз (қазақ), татар, сарттардан барлығы 13 адам (10 қазақ, 3 татар) және 14 адам қаладағы орыстар мен казактардың әр түрлі әлеуметтік топтарынан алынды. Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің 7 адамнан тұратын Президиумы мына құрамда сайланды: А.А. Лысенко (бітістіруші сот) - төраға, С.Бәйтенов - төрағаның орынбасары, П.М. Чемоданов (нотариус) - хатшы, мүшелері – Р.Сапақов, Р.П. Азбукин (бітістіруші сот), Ә.Спанов, М.Фаизов [4, 54-55 б.]. Ұйымдық жағынан құрылғанымен жұмыс тәжірибесінің жоқтығы, ұйымшылдықтың жетіспеуі, бытыраңқылық, келіспеушіліктер, биліктің тұрақсыздығы комитеттің алға қойған міндеттерін шешуге кедергі болды.

Қарқаралы уездік атқару комитетіндегі қарама-қайшылықтар басқа жағынан да көрінді. Атап айтқанда, тұрғын халқының негізгі бөлігін жергілікті ұлт өкілдері құраған Қарқаралы сияқты уезде комитет құрамында орыс-казактардың басымдық танытуы, патша режимі кезінде ел билеп қалған шенеуніктер

мен қызметкерлер оның (комитеттің – авт.) өз ішінде бұдан былайғы жұмысына кері әсерін тигізіп қана қоймай, сонымен бірге Қазақ комитетіне отаршылдық ниеттерін айқын көрсетті. Дәлірек айтқанда, мәселе Қазақ комитетінің төрағасы, Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің, оның Президиумының мүшесі Жақып Ақбаевқа қатысты туындады.

1917 жылы 29 наурызда Қарқаралы уездік комиссарлар кеңесі Азбукин мен Лысенко (екеуі де Қарқаралы уездік атқару комитетінің және Президиумының мүшелері – авт.) деген соттар бастаған жергілікті шовинистік күштердің талап етуімен Ж.Ақбаевқа «қазақ және орыс жұрттарының арасына алауыздық ұрығын шашқан», «саудагерлерге орыс тұрғындарға ұн және басқа азық-түлік бұйымдарын сатқызбаған», «стражниктерге көлік бергізбеген» деп, бұрынғы патша жандармдары таққан айыпты қайта қоздырып, 6 сағат ішінде уезден кетіру, қамауға алу туралы шешім қабылдайды [3, 315-316 б.].

Халық күрескерін қаралау шешімімен келіспей ашықтан ашық қарсы шыққан Нығмет Нұрмақов мүше болған Қарқаралы Қазақ комитеті болды. 1917 жылы 31 наурызда комитет (төрағасы Нарманбет Орманбетов – авт.) отырыс өткізіп, онда Азбукин мен Лысенконың 29 наурыздағы Ж.Ақбаевқа байланысты шығарған шешімі тыңдалды. Қазақ комитеті Ж.Ақбаевтың отаршылдыққа қарсы күрескер екендігін, орыстар мен қазақтар арасында ешқандай ұлтараздықты қоздырушылықты жасамағанын, керісінше монархия құлағаннан кейін Қарқаралыдағы орыс, қазақ, казак, татарларды барлығын ұлтқа алаламай бірігуге, жаңа тұрмыс жайын жасауға шақырғанын, қаладағы қазақтардың көмек сұрап келетін бірден бір адамы, олардың қорғаны екендігін баса көрсете келе, жер аудару және тұтқындау туралы шешімнің патша үкіметі уақытындағы ескі тәртіптің қалдығы екенін әрі мұның ендігі бостандық заманындағы қағидаларға қайшы келетінін, өздерінің бұл теріс шешімге келіспейтіндігін айтып Ішкі істер, Юстиция министрлеріне, Дала әскери комиссары И. Лаптевтің атына қарсылық жеделхаттарын жолдайды. [3, 315-316 б.]. Қазақ комитетінің бұл әрекеті зая кетпеді. 1917 жылы 12 мамырда Уақытша үкіметтің милиция істері бойынша уақытша басқармасы Жақып Ақбаевқа таңылған айыпты заңсыз деп тауып жояды. Бұл сөз жоқ, Қазақ комитетінің жеңісі еді.

Бұл оқиға Ж.Ақбаевтың бұдан кейінгі өмірінде, Алаш қозғалысының барысында терең із қалдырды. Қазақ комитетінің араша түсуімен заңсыз қуғындаудан аман қалған ол өлкедегі саяси үрдістерге қатысуға мүмкіндік алады. 1917 жылы сәуір айының ортасында Семейге келіп, облыстық Қазақ комитетінің (төрағасы Р.Мәрсеков – авт.) құрамына кіреді. 1917 жылдың 27 сәуірі мен 7 мамыры арасында өткен Семей облыстық қазақ съезінің жұмысына төрағалық етеді, съездің маңызды шешімдер қабылдауында заңгер ретінде өз қолтаңбасын қалдырады. 1917 жылы жазда Орынборда өткен I Жалпықазақ съезінде «Алаш» партиясына, желтоқсандағы II Жалпықазақ съезінде Алаш автономиясының басқару органы Алашорда үкіметіне мүше болады, олардың заңдық, құқықтық негіздерін жасауға қатысады.

Осы жерде Қарқаралы Қазақ комитетінде кімдер болды деген сұраққа жауап берелік. Олар: Нарманбет Орманбетұлы – Алаштың белгілі ақыны, атақты би, Қазақ комитетінің төрағасы Ж.Ақбаевтың орынбасары, Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің мүшесі, уездегі заң қызметкері; Рақымбай Сапақов – Қарқаралы уезіне танымал мұғалім, Семей мұғалімдер семинариясын бітірген, Қазақ комитетінің төрағасы Ж.Ақбаевтың екі орынбасарының бірі, Қарқаралы біріккен атқару комитетінің және Президиум мүшесі; Райымбеков Бодаубек – Ақшатау болысының қазағы, мұғалім, «Дала уәләяты», «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінің белсенді тілшісі, 1909 жылы «А. Байтұрсыновты жақтады» деген айыппен патша әкімшілігі тарапынан қуғындалған; Смақан Бөкейханов – Ә. Бөкейхановтың інісі, Тоқырауын болысының қазағы, 1909 жылы үкіметке қарсы үгіт ұйымдастырды деп А. Байтұрсынов ісіне байланысты қуғындалған. Ақаев Қасен, Бәйтенов Смайыл туралы мағлұматтар бұған дейін берілгендіктен қайталаудың қажеті жоқ деп ойлаймыз. Бір сөзбен айтқанда, Ж.Ақбаев сынды ұлт күрескеріне араша түсіп, отаршылдардың кезекті шеңгелінен аман алып қалған, тегеурінді талап қойып Семей облыстық атқару комитетін мойындатқандар сол дәуірдің озық ойлы, көзі ашық, алдыңғы қатарлы адамдары, Алаштың елдегі қолдаушылары, азаттық қозғалысының, жаңа қоғамның белсенділері болатын. Солардың қатарында Нығмет Нұрмақов та бар. Н.Нұрмақовтың Алаш зиялыларымен ұлт бостандығы жолындағы қызметі осылай түйіскен еді.

Қорыта келгенде, Н.Нұрмақовтың қоғамдық-саяси қызметінде оның Қарқаралы кезеңінің рөлі зор. Қарқаралы Нұрмақовтың туып-өскен жері болғандықтан ғана емес, Алаш идеяларының саяси бесігі болғандығымен де маңызды. Қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңін Алаш рухы сіңген әрі оның қолдаушылары бар ортада бастаған ол өзінің қысқа ғұмырында сол жолдан – Алаш салған жолдан еш айнығаны емес. Көп ойланып, көп толғаныстан кейін большевиктер партиясына өзгелерден кешігіп 1920 жылы наурызда қабылдануы да содан болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрмақов А. Нұрмақовтар әулеті, шүкіршілік, бармыз // «Қазақ», 2009. №4-5, 29-30 қаңтар.

2. ҚР ПМ. 141-қор, 1-тізбе, 1129-іс, 36 –п.

3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 480 б.

4. Попов Ю.Г., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М. Творцы и свидетели истории Каркаралинска: Монография. – Караганда, КарГУ, 2014. – 354 с.

5. Попов Ю.Г. Акаев из Егиндыбулака // Индустриальная Караганда. – 1992. – 7 августа.

6. Редакторлардың редакторы. Құраст. А. Жанғожин, М. Сембаев. – Қарағанды: «Арко», 2012. – 252 б.

7. Тайшыбай З. Дүрбелең // Орталық Қазақстан // 1994. – 10, 12 қараша.

8. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт», 2004. I. Тар жол, тайғақ кешу. 1927. Роман-эссе. – 456 б.

9. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: «Жалын». – 1976. 320 б.

10. Қазақстан тарихы. Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 768 б.

11. Арыстанбеков Т. Сәкен-семинарист // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 3 ноябрь.

12. ҚР ПМ. 139-қор, 1-тізбе, 293-іс, 3 –п.

13. Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты. 270 - қор, 1- тізбе, 86-іс, 74 - п.

14. Қабдөшев Б.Ж. Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1895-1937): Тарих ғыл. канд. ... дис.. / Б.Ж. Қабдөшев; Абай атын. қаз. ұлттық пед. ун-ті. – Алматы: Қазмембаспа, 2005. – 151 б.

ӘОЖ 94(574)
ГРНТИ 03.01.09

Б.М. Мамбетов[1], Х.Тұрсұн[2]

[1]Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты
Түркістан қ., Қазақстан
[2]Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
Түркістан қ., Қазақстан

РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНЫ САДЫҚБЕК САПАРБЕКОВТЫҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстан облыстық партиясының алғашқы хатшыларының бірі ретінде белгілі тұлға Садықбек Сапарбековтың қоғамдық-саяси қызметіне архив материалдары негізінде талдау және бағалау жасалады. Оның қуғынға ұшырауының негізсіз себептерінің дәлелдері келтіріледі және саяси қуғын сүргіндердің механизмдеріне талдау жасалады.

Мақала сондай-ақ отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытының методологиялық мәселелері бойынша тың тұжырымдар жасауға арналады. Тақырып бойынша ғылыми ізденіс жүргізудің басты мақсаты тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру үшін отандық тұлғатанудың көрнекті өкілдерінің бірі Садықбек Сапарбековтың қоғамдық-саяси қызметіне талдау болып белгіленген.

Отан тарихындағы тұлғаларды ұлттық-мемлекеттік мүддеге жасаған қызметі арқылы бағалаудың ғылымилығы туралы тұжырымдар жасалған. Содан да мақалада тұжырымдалған тарихи тұлға қызметін бағалаудың өлшемдерін тарих мазмұнын жаңалауда, ғылыми зерттеу жұмыстарында және арнайы пәндердің мазмұнында қолдануға болады.

Түйін сөздер: Садықбек Сапарбеков, Мирзоян, саяси қуғын-сүргін, саяси элита, партиялық-мемлекеттік номенклатура, тарихи әдіснама.

Мамбетов Б.М.[1], Турсун Х.М.[2]
[1]докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ахмета Ясауи.
г. Туркестан, Казахстан
[2]д.и.н., профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ахмета Ясауи
г. Туркестан, Казахстан

НЕЛЕГКАЯ СУДЬБА ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИИ САДЫКБЕКА САПАРБЕКОВА

Аннотация

В данной статье, на общественно-политическую деятельность Садыкбека Сапарбекова, известному как один из первых секретарей партии Западно –Казахстанской области, проводится анализ и оценка на основании архивных материалов. Статья также посвящена разработке новых концепций по методологическим вопросам личностного направления в отечественной исторической науке. Основной целью проведения научного поиска по теме является анализ общественно-политической деятельности Садыкбека Сапарбекова, одного из видных представителей отечественной личности по формированию независимого исторического сознания. Были сделаны выводы о научности оценивания личности в отечественной истории по деятельности национального-государственного интереса. Затем сформулированные в статье критерии оценки деятельности исторической личности могут быть использованы в обновлении содержания истории, в научно-исследовательских работах и содержании специальных дисциплин.

Ключевые слова: Садыкбек Сапарбеков, Мирзоян, политическая репрессия, политическая элита, партийно-государственная номенклатура, историческая персоналия.

Mambetov B.M.[1], Tursun Khazretali[2]
[1]Doctoral student of the International Kazakh-Turkish University named after Ahmet Yassawi
Turkestan, Kazakhstan
[2]Professor of the International Kazakh-Turkish University named by Ahmet Yassawi,
doctor of historical Sciences.
Turkestan, Kazakhstan

THE DIFFICULT FATE OF A VICTIM OF REPRESSION SAPARBEKOV SADYKBEK

Abstract

This article analyzes and evaluates the socio - political activities of Saparbekov Sadykbek, known as one of the first party secretaries of the West Kazakhstan region, based on archival materials. The article is also devoted to the development of new concepts on methodological issues of personal direction in native historical science. The main purpose of conducting a scientific search on the topic is to analyze the socio-political activities of Sadykbek Saparbekov, one of the prominent representatives of the national personality for the formation of an independent historical consciousness. Conclusions were made about the scientific evaluation of the individual in the national history, the activities of the National-state interest. Then, the Criteria for evaluating the activity of a historical person formulated in the article can be used in updating the content of history, in research works, and in the content of special disciplines.

Keywords: Saparbekov Sadykbek, Mirzoyan, political repression, political elite, party and state nomenclature, historical personality.

Қазақ елі ықылым заманнан бері небір қиын кезеңді бастан өткізді. Соның ішінде тарихтың қазаққа тартқан сыйы мен тақсіреті тең түскен ХХ ғасырдың орны ерекше. Ең бастысы осы ғасырда мыңдаған жылдар бойы мызғымаған көшпелі өркениеттің төлтумасы - қазақтың дәстүрлі қоғамы күйреді. Осы тарихи үдерісте қоғам өзгерді, заман өзгерді, сонымен бірге адам да өзгерді. Қоғам – социализмге бет бұрды, заман - өндіріске бағыт алды, адам – ғылым мен білімге ұмтылды. Бұндай күрделі өзгерістерді қоғамның модернизациялануы деп атайды. Ал кез-келген модернизациядан ұлттың ұтатыны да бар, жоғалтатыны да аз емес. Дәстүрлі қоғамның эволюциялық дамуына өзгерістердің күштеп енгізілуі этнодеформациялық процесске ұласады [1]. Асау мінезді тарпаң ғасырда тапқанымыздың ең бастысы ер байлығы болса, жоғалтқанымыздың да ең бастысының бірі осы ер байлығы – ұлттың дегдарлары,

бекзаттары, қазіргі саяси тілмен айтсақ ұлттың элитасы. Еліміздің жаңару кезеңі жүздеген, мыңдаған тұлғаларды өмірге әкелді. Заманның ауыр жүгіне арқасын тосып, қоғамның ашкөз саясатының өңешіне тоғытылған сондай элиталық тұлғалардың бірі – Садықбек Сапарбеков 1902 ж. Сыр бойында дүниеге келіп, Түркістан Республикасының орталығы Ташкент қаласында комсомол жетекшісі болып басталған оның өмір өткелдері мен қызмет сатыларының соңғы баспалдағы Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметі болды.

С.Сапарбеков Ақжайық өңіріне қызметке келгенге дейін Сырдария, Ақмола губерниялық партия комитеттерінде партиялық ұйымдар бөлімінің меңгерушісі, Қазақ Өлкелік комитетінде үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, Ақмола округінде, Қарсақпай, Қызылорда аудандық партия комитеттерінде бірінші хатшы, Семей обкомының хатшы болып қызмет жасады. 1935 ж. қазан айынан 1936 ж. қаңтары аралығында Қазақ Өлкелік кәсіподатар Кеңесінің төрағасы, 1936 ж. қаңтар-мамыр аралығында Қарағанды облыстық партия комитетінің II хатшысы болып қызмет істеді. 1936 ж. мамыр айында ҚК(б)П Гурьев округтік комитетінің бірінші хатшылығына, бір жылдан соң – 1937 ж. 15 мамырында ҚК(б)П Орал қалалық партия комитетінің пленумында бірінші хатшылыққа ұсынылған С.Сапарбеков бірауыздан сайланады [2].

Осы пленумнан бір апта бұрын ҚК(б)П Батыс Қазақстан облыстық комитетінің бюро мәжілісінде (7 мамыр, 1937 ж. хаттама №40) «І.Құрамысов *(Құрамысов Ізмұқан Мұқашұлы (1896-1938) – 1937 ж. маусымынан Жеңіл өнеркәсіп халкомының бірінші орынбасары, тамыз айынан ҚКСР Мемлекеттік Жоспарлау комитетінің төраағасының орынбасары ҚК(б)П ОК мүшесі. 25 ақпан 1938 ж. ату жазасына кесілген)* бірінші хатшы қызметінен босатылып, облыстық партия конференциясында есепті баяндама жасаған соң Өлкелік комитеттің қарауына жіберілсін, бірінші хатшы міндетін атқарушы болып, С.Сапарбеков бекітілсін» деген шешім қабылданды. Гурьев округтік комитетінің бірінші хатшысы қызметіне С.Сапарбековтың орнына Н.Нұрсеитов бекітіледі [3].

Гурьев округтік комитетіндегі қызметі жөнінде осы 1937 жылдың 15-19 ақпанында өткен Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің II пленумында сөйлегендер Сапарбеков жөнінде «Сапарбеков Мақат немесе Қосшағыл кәсіпшілігіне барып баяндама жасайды. Халық оның баяндамасын ұйып тыңдайды. Олардың арасында сұрақ-жауаптар, пікір алысулар болады. Бұл әрине, сөзсіз, құптарлық шара, бірақ біздегі шараларды Сапарбеков пен Орымбаевқа ғана жүктеп қарап отыруға болмайды, басқа да адамдарды дайындауымыз керек» [4] деп жылы лебіз білдіреді.

Батыс Қазақстан облысындағы ауылшаруашылығының жайы облыстық партия комитетінің жіті назарында болды. Бұл кезде колхозшылардан астық өнімдерін әкімшілік жолмен тартып алу тоқтатылып, астықты мемлекетке сатып алу жолымен жинау тетігі орныға бастаған. Қолда бар астығын мемлекетке сатуға мүмкіндік алған колхозшылар өнімді молайтуға құлшына бастады. Осы іске партиялық басшылықтың мәнісі - сатып алынатын астық мөлшерін жоспарластыру және оны іске асыру, соған қатысты ұйымдастыру, жабдықтау шараларын қамтитын. Батыс Қазақстан облысы сол кезде 19 аудан (Гурьев, Жылықосай, Есбол, Маңғыстау, Теңіз, Бөрілі, Жәнібек, Жанқала, Жымпиты, Каменский, Қаратөбе, Лбешинский, Приуральский, Тайпақ, Теректі, Қазталовка, Орда, Шыңғырлау) және Гурьев округі мен Орал қаласынан құралды. 1937 ж. 16 тамыз0ы0нда обком мен облатком төралқасы аудандардан жиналатын астықты Приуральский - 170, Каменский - 160 мың, Теректі - 150 мың, Бөрілі - 88 мың, Шыңғырлау -120 мың, Лбещинский - 10 мың, Қазталов - 15 мың, Жымпиты - 10 мың пұт мөлшерінде бекіткен [5]. С.Сапарбековтың алдында өңірдің халықшаруашылығын дамыту, елдің әл-ауқатын көтеруде көптеген міндеттер күтіп тұрды. Бірақ бүкіл елді қамтыған саяси қуғын-сүргіннің қуатты толқыны ол міндеттерді іске асыруға уақыт қалдырмады.

1937 ж. 10-11 қыркүйегінде өткен облыстық партия ұйымының екінші пленумында С.Сапарбеков «ҚК(б)П Орталық комитетінің екінші пленумының қорытындылары және партия ұйымдарының міндеттері туралы» баяндама жасайды. Бұл пленум Орталықтан түскен таптық қырағылықты күшейту, халық жауларын әшкерелеу тапсырмаларының жергілікті ұйымдарда атқарылуына арналғандықтан баяндама және жарыс сөздерде ауылшаруашылығы мен өндірістегі орын алған кемшіліктердің шынайы себебін іздеудің орнына оған жауапты қызметкерлерді айыптау сарыны белең алды. Пленумдағы С.Сапарбековтың "В нашей области мы имеем много алашординцев, белогвардейцев, ссыльных. Наличие такого количества горючего материала антисоветских элементов требует усилить революционную бдительность наших партийных, комсомольских организации, рабочих, колхозников» [6, 30 п] деген сөздері негізсіз емес еді. 1918-1919 жж. Жымпитыда (*қазіргі Сырым ауданы - авт.*) құрылған Алашорда үкіметі Батыс бөлімінің қызмет істеуі, Орал казактарының «ақтар қозғалысына» (белое движение)

белсене қатысуы, оның үстіне 1928-1931 жж Орал округіне Сырдария округінен және басқа да жерлерден кәмпескеленген байлар мен мал-мүлкі тәркіленген бай-кулактар, саяси құқынан айрылған мыңдаған адамдардың жер аударылуы барысында қалыптасқан әлеуметтік топ шын мәнінде Кеңес өкіметіне жан-тәнімен қарсылық білдіретін үлкен әлеуметтік күш болатын.

Осы пленумда әшкереленген халық жаулары ретінде Орымбаев, Нұрсейтов *(Нұрсейтов Нұрғали Нұрсеитұлы (1903-1937) – 1937 ж. мамырынан Гурьев окружкомының бірінші хатшысы, 1937 ж. қарашасында ату жазасына кесілген),* Серікбаевтар *(Серікбаев Есқайыр (1900-1938) - Гурьев қаласында туған. 1935 ж. ақпанынан Қаратөбе, кейіннен Жанқала аупарткомының хатшысы. 12.09.38 жылы тұтқындалып, 1938 ж. ақпанда атылған)* және обком комсомолдың бірінші хатшысы Қожахметовтер пленум мүшелігінен босатылып, партия қатарынан шығарылады [6, 37 п.].

«Правда» газетінде жарық көрген К.Пуховтың мақаласы ҚК(б)П Орталық Комитетінің тамыз айында өткен партия активі жиналысының қорытындысы бойынша жазылып, республика басшылары Л.Мирзоян, Ұ.Құлымбетов, С.Есқараев, С.Нұрпеисов және Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Ж.Садуақасовтардың атына қатаң партиялық сын айтылды. Мақала «Қазақстандағы өзара сынның осындай жағдайы басшылыққа араласып кеткен жауларды әшкерелеуге кедергі келтіруде» деп түйінделген. Мақала жарық көрген уақытта Л.Мирзоян мақта жинау науқанына байланысты Оңтүстік Қазақстан облысында іс-сапарда жүрген болатын. Мақаланы шамшылдықпен қабылдаған Мирзоян Мәскеуге жіберуге дайындаған жеделхатында «Пухов кем дегенде 70 пайызға өтірік айтады, өйткені оның көптеген дәйектері шындыққа сай келмейді» [7] деп жазды. Ол автордың шынайылығына қатысты 29 қыркүйек күнгі Пуховтың мақаласын талқылаған ҚК(б)П ОК бюро мәжілісінде көтерілген мәселелерге айқындық береді. Дегенмен, «Правда» газетінде бұндай мақаланың жариялануы партия ұйымдарының белсенділігін арттыруы, өзара сынды өрістетуі тиіс деген баға беруге мәжбүр болады. Осы мәжілісте Мирзоян буржуазиялық-ұлтшылдықпен күресу бұрыннан қолға алынғанын айта келіп, «Я не знаю, многи ли было таких организации в национальных республиках, где бы так остро ставили вопросы борьбы с националистами, как у нас» [8, С.203] деп тоқмейілсіді. Мирзоянның айтуынша бұл 100 пайыз шындық болатын! Ал «Правда» газетіндегі мақала республикадағы саяси қуғындау шараларын еселеп күшейтеуге итермелейтін факторға айналды. Мақала бойынша қабылданған қаулыда ҚК(б)П ОК революцияға қарсы ұлтшылдарды әшкерелеуде және аластауда кешігіп қалғандығы атап айтылды.

Осы жерде назар аударатын бір мәселе бар. ҚК(б)П ОК бюро мәжілістеріндегі талқылауларда қабылданған қаулыларда, айыпталушылар мен әшкереленушілердің қатарында С.Сапарбековтың есімі мүлдем аталмайды. Соған қарап, оның халық жауы аталып, тұтқынға алынуы аяқ астынан болған оқиға деп санауға болмайды. Бұл сөзімізге мына құжаттың деректері дәйек болады. Л.Мирзоян 1937 ж. 30 шілдеде И.Сталинге "Ұлтшыл-фашистік ұйымның әшкереленген және қамауға алынған мүшелері туралы" жазған хабраламасында республикалық, облыстық деңгейде қызмет істейтін 14 қайраткердің қамауға алынғандығын және кейбір тұтқындардың көрсетулерінде Алматы обкомының қазіргі хатшысы Садуақасов пен БҚО обкомының хатшысы Сапарбековтердің есімдері аталатындығы, қазір осы екі хатшыға қатысты материалдардың растығы тексерілуде екендігін хабарлайды [9, с.85-87]. Демек, Садықбекке қатысты НКВД органдарының тіміскі әрекеті ол тұтқынға алынғаннан екі айдан астам уақыт бұрын басталған. Батыс Қазақстан облысында кең өріс алған Сапарбековке қарсы сынның қайдан шығып жатқандығы осыдан белгілі. Мирзоянның орынсыз сын айтушылар әрекетін «арпылдады» (лаялся) деп бағалайтыны бар [9, С.202]. Ол «арпылдаушыларды» керек кезінде өз қажетіне пайдаланатын қитұрқы саясат ұстанбаса БК(б)П Орталық Комитетінің кеңеске қарсыларға қуғын-сүргін шараларын қолдануда бекіткен жоспарын азырқанып, қудаланушылардың санын арттыруды сұраған жоспарын іске асыруы қиын болар еді. БК(б)П ОК Саяси бюросының 1937 ж. 4 қазандағы мәжілісінде «Принять предложение ЦК КПК(б) Казахстана об увеличении количества репрессированных по 1-й категории по Казахской ССР дополнительно на 350 человек. Секретарь ЦК» деген шешім қабылдаған болса, 15 желтоқсандағы мәжілісте ҚК(б)П Орталық комитетінің бірінші категория бойынша 900, екінші категория бойынша 3500, барлығы 4400 адамға ұлғайту туралы ұсынысы мақұлданған [10, С.57].

Осы саяси қуғын-сүргіннің шырқау шыңына жеткен кезеңдегі Л.Мирзоянның саяси әрекеті өте күрделі сипат алды. Бір жағынан партия-кеңес және шаруашылық басшыларының жүздеп тұтқынға алынуына келісім беріп жатса, екінші жағынан өзіне тағылатын айыптаулардан тайсалмай кейбіреулерге шырылдап араша түсу, қуғын-сүргіннің негізсіздігін біле тұрып, қуғындалушылардың санын арттыру туралы жоғары басшылыққа ұсыныс жасауы Мирзоянның тұлға ретінде қарама-қайшылықты келбетін қоюландыра түседі. Бұған қарамастан халқымыз оны «Мырзажан» деп төбесіне көтергені де рас.

Өзара сын - партия қайраткерінің өзін-өзі әшкерелеуге берілген «мүмкіндігі». Ағынан ақтарылған қызметкердің айтқандары көбіне өзін айыптауға дәйек береді. Партия қайраткерлері бұл тәсілді жақсы білген, содан да лажы болса өзіне қатысты сынды айналып өтуге тырысқан. Орал қалалық партия комитетінің 1937 жылғы 7-14 мамырында өткен III пленумында С.Сапарбеков Құрамысовты өткір сынға алады [11].

Басына бұлт үйірілген Құрамысовқа айтылған С.Сапарбековтың бұл сыны барынша сыпайы, партиялық этикаға сай айтылған еді. Бұл сын сол кезде партиялық-мемлекеттік номенклатура арасында сын мен өзара сынды өрбіту арқылы партияның ұйымдық бірлігіне, шаруашылық міндеттерді іске асыруға болады деген саяси иллюзияның типтік көрінісі сияқты қабылдануы мүмкін. Құрамысовтың Голощекинмен бірлесіп жол берген асыра сілтеушілігін жақсы білетін С.Сапарбеков партияға сөз тигізбей оның өзін сынады өтті. Құрамысовқа сын айтқандардың бәрі де осындай ұстанымда еді.

Құрамысовқа тағылған кінәлердің бірі – оны мектептерде мұғалім кадрлардың жетіспеуіне байланысты «Басқа көзқарастағы» мұғалімдерді жұмыстан қумау туралы облаткомға тапсырма беруі болды. Облыстық партия комитеті бюросының 10 қазан күнгі мәжілісінде «Облыс мұғалімдерін аттестациялау барысы туралы» мәселе қаралып, онда осындай «басқаша көзқарастағы» алашордашыл Таңқытаев, Букин, Исмағанбетов пен поптың қызы Пикано аталады [12].

Қазақстандағы ширығып тұрған саяси ахуалды 1937 ж. 21 қыркүйегінде «Правда» газетінде жариялаған «На поводу у буржуазных националистов» атты мақала мүлдем ушықтырып жіберді. Осы мақалада көтерілген мәселелерді ҚК(б)П Орталық комитетінің бюросы 29 қыркүйек күнгі мәжілісінде талқылап, арнайы қаулы қабылдайды. Ал 4 қараша күні Орталық комитеттің осы қаулысынан туындайтын міндеттер туралы облыстық партия комитеті бюросының жабық мәжілісінде С.Сапарбеков баяндама жасаған. Баяндама бойынша сөйлеген Сизов «Казахстанская правда» газетінің бас мақаласында «біздің кемшіліктер дұрыс көрсетілген, бірақ халық жауларын әшкерелеуде біз қол қусырып қарап отырғанымыз жоқ. Соңғы кезде 31 халық жауын ортамыздан сүйреп шығардық. Біздің кемшілігіміз ол туралы баспасөзде жарияламағанымыз» деді. Ал облыстық «Прикаспийская правда» газетінің редакторы Медведьев «біздің алдымызда Құрамысовты әшкерелеу міндеті тұрды, пленумда, баспасөз бетінде де біз бұлай жасағанымыз жоқ. Біз құрамысовшылыққа да, орымбаевшылыққа да лайықты тойтарыс бермедік. Құрамысовтың құйтұрқылықтарын да әшкерелемедік» деп ағынан жарылды.

Ал, Воробьев деген «Ипмағанбетовтың *(Ипмағамбетов Әмірғали Сәрсенұлы (1904-1992) – БҚО Шыңғырлау ауданында туған, 1936 ж. ақпанынан Жәнібек аупарткомының бірінші хатшысы)* әкесі - алашордашыл. Оны аупартком хатшысы етіп қалдыруға болмайды» деді. Мәселеге барынша салмақты қарауға тырысқан Андреев «Қалалық ұйымда сын мен өзара сын өрбімей отыр. Өзіміздің партия ұйымының кемшіліктерін айтудың орнына Мирзоянды, Нұрпейсовті, обкомның бұрынғы басшыларын ғана сынаймыз» деген уәж айтады.

Бюро мәжілісі күн тәртібіндегі мәселе бойынша қабылдаған қаулысында обкомға қатысты айтылған сынды толығымен мойындап, тездету жұмыстарын жүргізгенімен 3 жыл бойы облыстың басшы партия және кеңес аппаратына шпиондар мен бүлдіргіштерді енгізген ұлтшыл-фашист, антұрған Құрамысовты көзден таса еткені, обком және оның бірінші хатшысы Сапарбековтың тарапынан жол берілген сылбырлықтан, саяси қамсыздықтан Құлымбетовтың, Құрамысовтың халық жаулары бандасының Батыс Қазақстанда кең өрістеуіне жол бергендігі атап көрсетілді. Сол сияқты осы қаулыда «Правда» газетіндегі мақаладан және ҚК(б)П ОК қаулысынан соң Құрамысовтың ұлтшыл-фашистік тобының мүшелері Құлшурин (облплан), Өсербаев пен Дәулетов (ауылшаруашылық мектебі), Есенқұлов (облвнуторг), Бекжанов (окрФО), Қалебаев (консерві заводы) және т.б. әшкереленіп, партиядан шығарылғандығы мәлімделді [12, 214-226 пп].

«Казахстанская правда» газетінде аты аталғандардың бірі Қощанов 10 қазан күнгі бюро мәжілісінде обком аппаратындағы қызметінен босатылды. Нұрымов (Бөрлі ауданы), Құрманбаев (облатком төрағасының орынбасары) партия қатарынан шығарылады [12, 46-47 п].

Облыстағы саяси ахуал күн өткен сайын шиеленісе түсті. 1937 ж. 10 қазан күні өткен Батыс Қазақстан обкомы бюросының мәжілісінде Гурьев активі жөніндегі мәселе бойынша сөйлеген сөзінде С.Сапарбеков өзінің тарапына айтылған сынға жауап беріп, ақталуға мәжбүр болды. Осы бюро мәжілісінде Өтеғұлов оны Орымбаев, Нұрсейітов, Ақботин *(Акботин Халид Сейітқалиұлы (1902-1938) – Бөкей ордасында туған. 1933-1936 жж. Гурьев окружкомының бірінші хатшысы, 1936-1937 жж. ҚК(б)П БҚО ауылшаруашылығы бөлімінің меңгерушісі. 08.03.1939 ж. атылған),* Аманиязов *(Аманиязов Қошбай (1900-?) Маңғыстау ауданында туған. 1933-1937 жж. Еспол аупарткомының бірінші хатшысы, 1937 ж.*

БҚО обкомының үшінші хатшысы), Ибраев, Жиенбаев, Меңдібаевтарға қамқорлық жасап, құрамысовшыларды қорғаштайды деп айыптайды. Бұл айыптауды обком бюросы мүшелігіне кандидат Кеслер іліп алып кетеді.

Осы мәжілісте Сапарбековты жаладан арашалауға тырысқандар да болды. «Прикаспийская правда» газетінің редакторы Медведьев обком бюросы және Сапарбековтың қателіктерді түзетуге бағыт алғаны көрініп тұр. Сондықтан Сапарбековты кіналауды доғарайық» деген ұсыныс жасады. Партия қызметкері Будкии де осы бағытта сөз сөйлеп «Сапарбековтың қызметіне күмән келтіруге болмайды» - дейді.

Бюро мүшесі Сидоров Сапарбековты сын мен өзара сынды тұншықтырып отыр, сөйлеген сөзінде ағынан жарылмады дей келіп «Наш актив ставит вопрос - сумеет ли Сафарбеков возглавить борьбу с врагом народа. Мы считаем, что пока этого нет... Мне кажется тов.Сафарбекову трудно будет исправлять свои ошибки, ведь он политически себя скомпрометировал и сейчас мы имеем сигналы политического недоверия к Обкому. И после этого т.Сафарбеков должен сделать себе вывод» деген сын айтады. Өзіне тағылған айыптар мен айтылған сынға жауап беріп С.Сапарбеков «ұлтшылдықпен күресте кешігіп қалғанымыз рас, бұндай кемшілік өзге облыстарда да кездеседі, кемшіліктерді түзетуге біздің күшіміз жетеді» [12, 56-68 пп.] деп ақталуға мәжбүр болады.

Облыстық партия комитеті бюросының 16 қазан 1937 ж. мәжілісінде обкомның үшінші хатшысы Алманиязов партиялық топшылдыққа қатысқаны үшін қызметінен, бюро мүшелігінен алынып, ісі облыстық партиялық коллегияға тапсырылады; Қазталов аупарткомының хатшысы Айтмағамбетов, Фурманов аупарткомының хатшысы Әубәкіров *(Әубакіров Мұхсин Илеуұлы (1903-?) Теңіз ауданында туған. 1935-1937 жж. Фурманов аупарткомының бірінші хатшысы),* Шыңғырлау аупарткомының хатшысы Қазиев *(Қазиев Орынтай (1901-1938) Жәнібек ауданында туған. 1937 ж. Шыңғырлау аупарткомының бірінші хатшысы. 13.11.1938 ж. ату жазасына кесілген),* Орда ауаткомының төрағасы Құлтасов, ал 19 қазан күнгі мәжілісте Теңіз аупарткомының хатшысы Шолақовтар *(Шолақов Жылыбай Қойлығұлұлы (1897-1938) Маңғыстау ауданында туған. 13.12.1938 ж. ату жазасына кесілген)* қызметтерінен босатылып, партиялық мәселесін қарау тиісті органдарға тапсырылады [12, 76-96 пп.].

Облыстық, қалалық партия ұйымдарындағы бұл саяси пікірталасты облыстық «Прикаспийская правда» және «Екпінді құрылыс» газеттері үлкен даңғазаға айналдырды. «Правда» және «Казахстанская правда» газеттерінде жарық көрген мақалалардан соң іле-шала 27 қыркүйек күні «Прикаспийская правда» газетінде «Выкорчевывать всех национал-фашистов, разоблачить их приспещников» деген көлемді мақала жарық көрді. Бұл мақалада негізінен сынның бәрі бұрынғы обком хатшысы І.Құрамысовты әшкерелеуге бағытталғанымен обкомның қазіргі хатшылары Сапарбеков пен Курылов және өзге бюро мүшелерінің қызметі де сын мен өзара сынды өрістеткен белсенділердің назарынан тыс қалмады. Осы мақалада облатком төрағасы Спирин Сапарбеков пен Курыловты мамыр айындағы конференциядан кейін ұзақ уақыт бойы ұлтшыл-фашистермен күрес жүргізбей келді, бұл жағдай халық жауы Құрамысовтың дұшпандық әрекетін дер кезінде әшкерелеуді кешіктірді деп айыптады.

Батыс Қазақстанда кең тамыр жайған мендешовшілдіктің бүлдіргіш әрекетіне соңғы үш жыл бойы осы «шылықтың» басшысы Құрамысов жетекшілік жасап келді деген сияқты нақты дәлелі мен дәйегі жоқ саяси айыптаулар республикада көтерілген дүрбелеңге үн қосудан өзге нәтиже берген жоқ.

Осы газетте 30 қыркүйекте жарияланған «Выкорчевывать остатки национал-фашистской банды» атты мақала (*авторы Н.Сельников*) Құрамысовпен қызметтес болған партия-кеңес кадрларының арасынан оның «құйыршықтарын» әшкерелеуге арналды. Онда НКВД қамауына алынған Өсербаев, Дәулетов, Балғаниязов, Ишанкуловтардың жаулық әрекеттері әшкереленеді. Ал 16 қазанда жарияланған «Коммунисты районных парторганизации разоблачают буржуазных националистов» атты мақалада Батыс Қазақстан облысы аудандарындағы ұлтшыл-фашистерді әшкерелей келіп Сапарбеков пен Курылев сын мен өзара сынды өрістете алмады деп айыптаса, артынша Орал қалалық партия активі жиналысының есебі ретінде жазылған «Уральский партактив обсуждает статью «Правды» «На поводу у буржуазных националистов» («Прикаспийская правда» 20 октября 1937 г.) атты мақалада обкомның бюросы және оның хатшысы С.Сапарбеков өз қателіктерін түзетіп, халық жауларын қуып шығуға партия ұйымдарын жұмылдыруға және сын мен өзара сынды өрістетуге қабілеті жетеді деген пікірді жария етті. Әйтсе де келесі күні жарық көрген «Уральской городской партийный актив правильно критикует ошибки обкома, выражают политическое недоверие т.т. Сапарбекову и Курылеву» (21 октябрь 1937 г.) атты мақала Садықбектің саяси карьерасына нүкте қойды. Облыстық партколлегияның хатшысы Воробьев былай деді: «Мне не понравилось выступление Сапарбекова. В его выступлении не было откровенности, не было большевистской критики собственных ошибок. Врага народа Нурсеитова т. Сафарбеков знал 9 лет,

работал с ним, но это не помешала ему продвигать его на ответственную работу и высшие парторганы. Точно так же обстоит дело и с Орумбаевым, Ибраевым, Жиенбаевым, с которыми Сафарбеков работал, которых знал, но их не проверял и не прислушивался к имеющимся сигналом о них». НКВД органдарымен қоян-қолтық жұмыс істейтін орган басшысының бұл айыптауының ресми салмағы ауыр болды.

Садықбек Сапарбеков ҚК(б)П Батыс Қазақстан облыстық комитетінің бюро мәжілісіне 19 қазан күні соңғы рет төрағалық жасады. Ал 23 қазан күнгі мәжілісте С.Сапарбековты қызметтен босатып, Орталық комитеттің қарауына жіберу туралы шешім қабылданған. Ал 31 қазан күнгі бюро мәжілісінде ҚК(б)П Орталық комитетінің обком хатшысы туралы шешім талқыланып, Шәріп Өтепов (*Өтепов Шәріп (1906-1981) - ШҚО Таврия ауданында туған, 1937 ж. Алматы обкомының үшінші хатшысы, 1937 жылы қараша - 1938 ж. мамыр аралығында БҚО обкомының бірінші хатшысы, 1938 ж. Красноярскіге жер аударылған)* бірінші хатшысы міндетін атқарушы болып бекітілді [12, 118 п.п.].

Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Садықбек Сапарбековты айыптауға байланысты мәжіліс хаттамалары мен баспасөзде жарияланған мақалаларға талдау жасағанда оған тағылған ең басты айып І.Құрамысовты әскерелеу жұмысына партиялық басшылық жасамады, халық жауларына қатысты саяси қырағылық танытпады дегенге келіп саяды. НКВД органдарының қолында оның ұлтшылдыққа қатыстылығын айғақтайтын дәлел-дәйек болмағандықтан, екінші жағынан обкомның бірінші хатшысы Орталық Комитеттің номенклатуралық тізімінде болғандықтан да оны Орал қаласында бірден тұтқынға алмай, саяси қуғын-сүргіннің ошағына айналған Орталық Комитеттің қарауына жіберді.

Алматыға келген С.Сапарбеков «Кеңестер үйі» қонақ үйіне орналасқан. 1937 ж. 18 қарашада осы қонақ үйде тұтқынға алынады. КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының 28 ақпан 1938 ж. үкімімен ату жазасына кесілді.

С.Сапарбековтың ісі КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының сотында қаралуына И.Сталиннің, Молотовтың, Кагановичтің өздері келісім беріп қол қойған!!! Әрине, жалғыз өзіне емес. 3 қаңтар 1938 ж. КСРО Ішкі Істер Халкомы Мемлекеттік қауіпсіздік Бас басқармасы 8-бөлімінің бастығы мемлекеттік қауіпсіздіктің аға майоры Цесарскийдің биліктің ең жоғары инстанциясына ұсынған тізімінде Алматы облысы бойынша 38, Шығыс Қазақстан облысы бойынша 8, Алматы-Түркістан-Сібір темір жолы бөлімі бойынша 71 қайраткердің аты-жөні келтірілген. Осы тізім бойынша С.Сапарбековпен бірге Сәкен Сейфуллин, Қайсар Тәштитов, Сейітқали Меңдешов, Мұқаш Орымбаев, Қазмұхамбет Күлетов, Ізмұхан Құрамысов, Нарзулла Рүстемов, Мұхтар Саматов, Сейітбек Кенбаев сияқты үзеңгілес, идеялас жолдастары да бар еді [13].

Республикалық «Әділет» қоғамының тікелей араласуымен Алматы қаласының жанындағы Жаңалық ауылына жақын жерден аты жоқ жаппай жерлеу орны анықталды. Құқықтық құрылымдардың араласуымен зиратқа қазба жұмысы жүргізіліп, мүрделерге сот-медициналық сараптама нәтижесінде прокуратураның «Жаңалық – 1937-1938 жж. атылғандарды жерлеген орын» деген қорытындысы дүниеге келді. Алматыдағы НКВД ғимаратының жертөлесінде атылған 3,5 мың адамның мүрдесі құпия түрде осында жерленген екен. 1938 ж. С.Сапарбеков те өзімен бірге атылғандармен осы зираттан мәңгілікке орын тепті.

1937-1938 жж. еліміздің халықшаруашылығы салалары барлық көрсеткіштер бойынша кері кеткен кезең болды. Ел тізгінін ұстаған партиялық-мемлекеттік номенклатураның халықтың игілігіне жұмсалатын қажыр-қайратын саяси қуғын-сүргіннің толқыны жұтып қойды. Үлкен облысты басқарған С.Сапарбеков те өңірді дамытуда ойға алған жұмыстарын іске асырып үлгермеді. Кеңестік билік тәрбиелеген жаңа тұрпатты билік өкілдері – партиялық-мемлекеттік номенклатураның алғашқы буынының өкілі ретінде С.Сапарбеков те өзіне жүктелген тарихи миссияны атқарып кетті. Ол да өз қатарластары сияқты саяси ұстанымдары мен көзқарасында қарама-қайшылығы мол тұлға болатын. Әйтсе де, күш-қуаты кемеліне келген кезінде бойдағы бар қайратын ел игілігіне жұмсай алмау тұтас бір буынның қасіретіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Khazretali M. Tursun, Hakan As, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation / Utopía y praxis latinoamericana. Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. Issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555*
2. *БҚОМА. 4қ., 6 тіз., 5 іс, 81 п.*
3. *БҚОМА, 37 қ., 6 тіз., 15 іс, 4 п.*

4. БҚОМА, 37 п., 6 тіз., 7-іс, 65 п.
5. БҚОМА, 37қ., 6 тіз., 10 іс, 189 п.
6. БҚОМА. 37 қ., 6 тіз., 4 іс, 37 п.
7. ҚРПА, 708 қ., 1 тіз., 37 іс, 468 п.
8. Левон Мирзоян в Казахстане. сборник документов и материалов (1933-1937гг). -Алматы: "Қазақстан", 2001. -368с.
9. Политические репрессии в Казахстане 1937-1938 гг. – Алматы: "Қазақстан". 1998. – 336 с.
10. Гинзбург А.Я. Феномен "революционной социалистической" законности. Мифы и факты: правовый аспект. //Саяси қуғын-сүргіндер және оның зардаптары. – Алматы, 2009. –158 с.
11. БҚОМА. 37 қ, 6 тіз, 135-іс. 125 п
12. БҚОМА, 37 қ, 6 тіз, 12 іс, 50 п
13. АПРФ. Оп.24, Д.414, л. 285

УДК 958.47
ГРНТИ 03.01.09

Г.Т. Жораева [1]

[1]Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

БАТЫС АЛАШОРДА ҮКІМЕТІ ЖӘНЕ Х.ДОСМҰХАМЕДҰЛЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Халел Досмұхамедұлының 1918-1920 жылдары Алашорда үкіметенің «Батыс Алашорда» бөлімінің жетекшілік қызметінде бірқатар іс-шараларды атқарғандығы жан-жақты баяндалған. Сонымен қатар Алашордашылардың аса көрнекті қайраткері Халел Досмұхамедұлының қоғамдық-саяси қызметі мен мұрасын зерттелген. Халел Досмұхамедұлы осы қозғалысқа қатысып қана қоймай, Батыс Алашорда үкіметінің басшыларының бірі болғандығын мақала барысында сипаттаған. Мақаланы жазу барысында Х.Досмұхамедұлының маңызды жақтарына, қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына, Алашорданың Батыс бөлімінің құрудағы алатын ролін ашып көрсету, тарихи тұрғыдан талдау жасау арқылы көрсетуді басты мақсат еттік. Халел Досмұхамедұлының Батыс Алашорда үкіметін құрудағы қайраткерлік қызметін нақты көрсету негізе алынды.

Тірек сөздер: Батыс Алашорда бөлімі, Халел Досмұхамедұлы, үкімет, қоғамдық – саяси қызмет, үкімет.

Жораева Г.Т.[1]
[1]*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, кандидат исторических наук*
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ЗАПАДНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ АЛАШОРДЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х.ДОСМУХАМЕДОВА

Аннотация

В статье описываются общественно-политическая деятельность и наследие выдающегося деятеля алашординцев Халела Досмухамедова. Халел Досмухамедова не только участвовал в этом движении, но и был одним из лидеров Западной отделении Алаш Орды.

В ходе написания статьи были поставлены задачи по формированию общественно - политических взглядов Х.Досмухамедова, раскрыть роль алашординцев в создании Западного отделения, проанализировать его с исторической точки зрения. Основан четкий вид деятельности Халела Досмухамедова в создании правительства Западного отделений Алаш Орды. Халел Досмухамедов в первую очередь военный врач, ученый, исследователь Халел Досмухамедов остался в истории как государственный и политический деятель, один из лидеров западной отделений Алаш-Орды. Когда была создана партия «Алаш» и провозглашена Алашская автономия, однофамильцы (не родственники) Халел и Жаханша

Досмухамедовы встали во главе западного отделения партии «Алаш» и стали равными соруководителями западного отделения Алаш-Орды. Органы власти, которыми руководили Досмухамедовы, располагались в Жымпиты Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: Западный отделение Алаш орды, Халел Досмухамедов, правительство, Общественно –политическая деятельность, правительство.

Zhorayeva G.T.[1]
[1]*Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University*
Turkestan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru

WESTERN BRANCH OF ALASHORDA AND ACTIVITIES OF H. DOSMUKHAMEDOV

Abstract

The article describes the political activities and the heritage of an outstanding figure of the activists of Alash-Orda Khalel Dosmukhamedov. Halel dosmukhamedova not only participated in this movement, but also was one of the leaders of the Western part of the Alash Horde.

In the course of writing the article, tasks were set to form the socio - political views of H. Dosmukhamedov, to reveal the role of the alashordins in the creation of the Western branch, and to analyze it from a historical point of view. A clear type of activity of Khalel Dosmukhamedov in the creation of the government of the Western district of Alash Orda is based. Halel Dosmukhamedov first of all, a military doctor, scientist, researcher Halel Dosmukhamedov remained in history as a statesman and political figure, one of the leaders of the Western part of the Alash Orda. When the Alash party was created and the Alash autonomy was

Keywords: Western branch of Alash Orda, Khalel Dosmukhamedov, government, Socio-political activity, government.

1917 жылы Ақпан төңкерісі жеңіске жетіп, Патшаның тақтан құлатылуы Ресей империясының құрамына отарлық езгіден жапа шеккен халықтардың ұлт – азаттық қозғалыстардың өрістеуіне ықпал етті. Жаңалықты ести сала қазақ зиялылары оны баспасөз органдары арқылы халыққа жеткізуге тырысты. Кең тараған басылым «Қазақ» беттерінде «теңдік», «Алаш ұлына» атты мақалалар жариялана бастады [1]. Азаттық, теңдік, бостандық ұрандары жиі-жиі қайталанды. Жаңа саяси ұғым Уақытша үкіметке қолдау көрсетуге шақырды. Осы мақаларда Алаш ұлдарының мақсат- мүдделерін іске асыратын шараларды бастап, қоғамдық-саяси қызметке белсене араласуы қажеттілігі айтылады.

Бүкілхалық пен «Алаш» зиялылары Ақпан төңкерісінің жеңісіне Уақытша Үкіметке халыққа «бостандық» әкеледі деп сенді. Бірақ Уақытша Үкімет асықпады. Жер мәселесі, төңкеріс, жерді тартып алу мәселелері тоқтағанымен, қазақ халқының Х1Х-ХХ ғг. Патша үкіметі тартып алған жерлер заңды иелеріне қайтарылмады. Ақпан төңкерісі монархияны құлатқанымен жергілікті жердегі басқару жүйесі түбегейлі жойылған жоқ. Тек губернаторлар орнына облыстық комиссарлар, ал уезд бастығының орнына уезд комиссарлары келді [2].

Уақытша Үкіметтің өз комиссарлары болды. Әлейхан Бөкейханов 1917 жылы үшінші наурызда Торғай облысының комиссары болып тағайындалды, жетінші сәуірде Уақытша Үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі болып бекітілді. М.Тынышбаев лауазымды қызметке тағайындалып Түркістан комитетінің құрамына енгізілді [3].

Ұлт зиялылары қазақ қоғамы үшін Уақытша Үкіметке қолдау көрсету арқылы саяси белеске жетуге болады деп есептеді. Сонымен Уақытша Үкімет пен қазақ зиялыларының алдағы даму идеялары ұштасты. Уақытша Үкіметке сенім білдіретін Алаш қайраткерлерінің жеделхаттары Петроградқа жөнелтілді. Онда Уақытша Үкімет «жаңа қоғамды демократиялық тұрғыда құруда ерекше ұйымдастыру қабілетін көрсетеді» деген сенім мол болды. Осылардың ішінде Орал облысынан Бақытжан Қаратаев бастаған топ ішінде Халел Досмұхамедұлы да бар еді. 1917 жылы 14 наурызда бұратана халық өкілдерін армияға мобилизациялауды тоқтату жөнінде Уақытша Үкіметтің қаулысы шықты және сол жылдың 24 сәуірінен бастап майданда тыл жұмыстарына алынғандарды кері қайтару туралы шешімі қабылданды [4].

1917 жылы Қазақстанда эсерлер, кадеттер, меньшевиктер, мұсылмандардың біріккен одағы сияқты күштер болды. Белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісов оны үшке бөліп қарастырады: «1917 жылға дейін Ресейдегі саяси күштердің жіктелуінде «монархист» деген ұғым «оңшыл» лагерьді, «либерал» ұғымы

«аралық» лагерін, «социалист» ұғымы саяси күштердің «солшыл» қанатын айқындайтын еді. «Монархист» амалсыздан либаралдар- мен жақындасып, «оңшыл» топты «эсерлер» мен «менщевиктер» «кадеттер» мен біргіп «аралық» лагерьді, ал «социалистер» большевиктік қанаты мен эсерлердің радикал топтары (солшыл) лагерьді құрды. Солшыл лагерълерде аталған саяси партиялармен қатар анархистер, меньшевиктердің азғанасы ұлтшыл-демократиялық қозғалыстардың солшыл элементтері болды [5,22]».

1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін қазақ халқының арасында саяси белсенділік күшейді. 1917 жылы наурызда Қазақстанның барлық облыстарында қазақ комитеттері құрылды. Халел және Жаһаншаһ Досмұхамедовтар Орал облыстық атқару комитетіне мүше болды. Барлық облыстарда өтіп жатқан съездердің ішінде 1917 жылы 19-22 сәуірде өткен және оның барысында ерекше белсенділік еткен Орал облысының қазақ съезі айтарлықтай орын алды.

«Мәжіліс 1917 жылы 19 сәурде сағат 12-де Орал қаласындағы цирк залында өтті. Мәжілісте облыстың барлық өкілдерінен 800-ден аса адам қатысты. Мәжілісті облыстық уақытша комитеттің төрағасы Ғ.Әлібеков ашты. Съезд төраға етіп бір ауыздан Халел Досмұхамедовты, 1 Мемлекеттік Дума мүшесі етіп А.Қалменовты сайлады. Мәжілісте үш сұрақ талқыланды, олар: Мемлекетті басқару түрі, Уақытша Үкіметке деген көзқарас және 1 Дүние жүзілік соғысқа қатысты. Бұл сұрақтарды талқылап бірауыздан мынадай шешімге келді: делегаттар монархияны түпкілікті жою керек – себебі монархизм демократияның құлдығының белгісі, халықтарды бір-біріне айдап салатын бірден-бір көзі. «Қырғыз халқы Демократиялық Республика идеясын» қолдайды, ал ұлттық территориялық федерация мәселесін әзірше ашық қалдырды.

Саяси құқықтарды туған халқы үшін ұтымды, тиімді пайдалану мақсатында аянбай қызмет еткен Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов өз халқына нақты демократия әдіснамасы мен әдістемесі, құралдарын үйретіп, әр Алаш азаматына түсіндіруге шара қолданып демократияны үкімет билігін тікелей бұқара халықтың өз қолына алу мүмкіншілігі ретінде көрсетті [4].

Облыстық уақытша қырғыз комитетінің төрағасы съезд жайлы хабарладық, комитеттің бұрынғы құрамы өздерінің жұмыстарын тоқтататынын мәлімдеді. Олардың ішінде Жаһаншаһ Досмұхамедов, Ғ.Әлібеков, И.Мұқанов және Халел Досмұхамедұлы да бар еді.

1917 жылы 1-11 мамырларда Москвада Бүкілресейлік мұсылмандар съезі өтті. Халел Орал облысынан сайланған он делегаттың бірі ретінде қатысты. Мұсылман съезі империяны мекендеген мұсылман халықтарына ортақ көп мәселерді қарастырды. Съезге жиналған 800-ге жуық делегаттар маңызды мәселелерді талқылады. Олар: мұсылмандарға үндеу, мұсылмандардың орталық органы туралы, Ресейдің мемлекеттік құрылымы, аграрлық, дін мәселесі, жергілікті басқару, соғысқа көзқарас туралы шаралар болатын [6].

Бүкілресейлік мұсылмандар съезі қазақ съездерімен салыстырғанда «солшылдық» позиция ұстады, себебі мұсылмандардың барлығы Ресейге тәуелді, бұрынғы бұратана халықтар еді. Халелге осы мұсылман съезі оның қоғамдық-саяси көзқарасының дамуына ықпал жасады. Съезде мұсылмандық кеңес құрды. Ол өз құрамына атқару комитетін сайлады. Мүше болғандар Жаһаншаһ Досмұхамедов, У.Танашев, Көлбай Төгісов болды.

1917 жылы наурызда Ә.Бөкейханов бастаған бір топ зиялылар мұсылмандар мәжілісіне қатысты. Мәжіліс шешімінен Ресей мұсылмандық іс-әрекетіне үйлесетін мұсылман бюросын құру және Бүкілресейлік мұсылмандар съезін шақыру делінді. Халел Досмұхамедұлының осы өткен мұсылмандық съезде белсене қатысуы оны «қайраткер» ретінде дамытып аша түсті. Осы съезде үлкен саясат мектебінен өтіп, саясаткер ретінде қалыптаса бастады. 1917 жылы қазақ зиялылары либерал-демократиялық қозғалыс жетекшілерін уақытша үкіметке деген сенімі азая бастады.

Қазақ зиялылары Жалпықазақ съезін шақыру мәселесін жөн деп санады. «Алаш» партиясын құрып, ұлт-азаттық бағдар беруші қайраткерлер 1917 жылы дербес ұлттық мемлекет құруға қолайлы сәт келді, қазақ қоғамын тәуелділікпен, мешеуліктен құтқарудың жалғыз жолы өзін-өзі басқару болмақ деп тұжырымдады [7].

Съезде қазақ мемлекет пе, әлде Федеративтік Ресейдің бір автономиялы бөлігі болған жөн бе? Қазақ Тәуелсіз бола ала ма? Сұрақтары қарастырылды. Съезде Халел Досмұхамедов төраға етті.

«Алаш» партиясының құрылуы қазақ халқының өміріндегі елеулі саяси уақиға болды. Себебі ол ұлттық тұңғыш саяси ұйым еді. Алаш 1917 жылы жазда қалыптасқан жағдайда халықтың келешек тағдырын анықтауға тікелей қатысы бар, жалпы ұлттық мәселелерді саяси күрестің күн тәртібіне қойып оларды шешу жолында ерекше қызмет атқарды. Алаш зиялыларның қызметі ең алдымен партия бағдарламасын дайындау, ұлттық мемлекет құру, қазақ қауымына құрылтай жиналысына депутаттар ұсынып оларды

сайлау ісіне қажырлықпен ат салысқанынан анық көрінеді. Осы жұмыстардың ортасында Халел Досмұхамедов те болды [2].

Сонымен Алаш қозғалысының партия ретінде қалыптасу процесі 1917 жылы «Алаш» саяси партиясының күрес мақсаты: қазақ халқын отарлық езгіден құтқару мен бұржуазиялық үлгідегі мемлекеттілікке қол жеткізу, Қазақстанды жалпы ұлттық мақсат – мүдделер негізінде дербес ел етуге ұмтылды.

«Алаш» партиясы, Ресей партияларының ішіндегі кадеттер, эсерлер, еврейлердің «Бунд» партиясымен қатар тұрған ұйым болды. Себебі: «Алаш» партиясы жоғары білімді қазақтың оқыған, саясаткер оқыған зиялы қаймағынан құрылған еді. Алаш партиясының жергілікті комитеттері Торғай, Орал, Жетісу, Семей облыстарында құрылды. 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде Алаш партиясының бағдарлама жоспары жарияланды. Бірінші Жалпықазақ съезд шешімдерімен Ә.Бөкейханов, Ғ.Бірімжанов дайындаған партия жоспары он баптан тұрды: «Мемлекет қалпы, жергілікті бостандық, негізгі құқық, дін ісі, билік пен сот, ел қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім, жер мәселесі [8,25]». Алаш партиясының бағдарламасына бағаны Орынбордан шығатын «Южный Урал» газеті былай берді: «Алаш» демократиялық-рационалдық партия, оның халық бостандығы партиясынан айырмасы федеративтік-демократиялық республикасы талап етіп, жерге жеке меншік болуға қарсы шығып, шіркеуді мемлекеттен бөлуді жақтауында [8]».

«Алаш» Жетісудан – 57.5%, Торғайдан – 75%, Семейден – 85.6%, Оралдан –75% дауыс жинады. Алаштың осы сайлау қорытындысы Қазақстандағы жетекші партия болғанын дәлелдейді. Орал облысындағы Халел Досмұхамедұлы бастаған Алаш зиялыларының белсенді қызметін көреміз. «Алаш» партиясының басқа партияларменен салыстырғанда ірі жеңіске жеткенін көреміз.

1917 жылы күзде тағы бір Қазақстандағы ұлттық – саяси ұйым «Үш жүз» партиясы дүниеге келді. Ол өзін қырғыздың «социалистік партиясы» деп атады. Партия «мұсылмандық, ағайындық», «түркі-татар» халықтарын біріктіру» идеяларын социализм ыңғайында іске асруды мақсат етті. Ол Түркістан халықтарының өз алдына ортақ шаңырық көтеру жағында болды [2]. Қазақтың қамын ойлап, ұлттық негізде мемлекет болуды қалаған «Алаш» партиясы ғана болды. Әлеуметтік тегінен «Үш жүз» партиясы ұсақ буржуазияшыл-демократиялардың саяси ұйымы болды. Осы заманда тарих сахнасына келген «Алаш» партиясы мен «Үш жүз» партиясының ұстанған саяси, қоғамдық бағдарламасы екі түрлі, бір-біріне қайшы болды [9]. Бұл саяси ахуал шиеленісіп, таптық жіктелу процесі күшейген кезде «Үш жүз» іргесін Алаштан аулақ салып, большевиктер мен солшыл эсерлерге жақындай түсті. Қазан революциясынан кейін Алаш партиясына қарсы ашық күреске шықты.

Қазіргі кездегі Қазақстандағы ұлт мәселелері, оның ішінде «орыс ұлты» мәселесі, ХХ ғасырдың басындағыдай қазақ зиялылырын да ойландырғанын көруге болады. Оларда қазақ жерін орысқа тастап кете алмайтындықтарын, олармен бірігу идеясын ұстанады. Тек Г.Н. Потанин басқарған Уақытша Сібір Үкіметі Алаш автономиясы мен Алашорда Үкіметін қолдады. Бірақ Сібір үкіметінің ғұмыры қысқа болып, 1918 жылы Томск кеңесі Төралқаның жарлығымен таратылды.

Жердің қашықтығы, хабарласудың тұрақсыздығы Алашорданың бір жүйеде жұмыс жасауына кедергі жасады. Олар әдейі үшке бөлінді: Алашорданың Жаһаншаһ пен Халел Досмұхамедовтар басқарған бөлігі Орал облысындағы, Жымпиты қаласында өздерін Алашорданың «Батыс бөлімі» немесе «Ойыл уәлаяты» деп аталды. Елдің бір бөлігі Жетісуда жұмыс жасады.

Қазақстанның бәрін Кеңес үкіметі бел алып, Алашорда Орталық Кеңес үкіметінің басшысы В.И. Ленинмен және ұлт-істері жөніндегі халық комиссары И.Ф. Сталинмен кездесу үшін серігі Халел мен Жаһаншаһ Досмұхамедовтерді жібереді. Соынмен Мәскеуден қайтып оралған бойында Жаһанша мен Халел қазақтың Батыс аймағын басқаратын үкімет құруға кірісті. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі — ХХ ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік- автономиялық құрылым болды. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды. Батыс Алашорда үкіметінің құрамы төмендегідей болды:

1. Үкімет төрағасы – Жанша Досмұхамедұлы, Премьер-министр және әскери істер министрі қызметін атқарды.

2. Үкімет мүшелері: Халел Досмұхамедов – төрағаның орынбасары; Дәулетше Күсепқалиев – Үкімет кеңесін басқарды; Жанқожа Мергенов – Ішкі істер министрі; Салық Омарұлы (Сырым батырдың ұрпағы) – жер шаруашылығы министрі; Хазірет Сағидолла Ізтілеуов – Рухани істер министрі; Иса Қанжасаров Қаржы министрі қызметін атқарды [10].

Қазақ жеріндегі Алаш қозғалысының тарихында «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметінің алатын орны ерекше. Мемлекеттіліктің алғашқы нышандарын белгілеп, оны қалыптастыруға ұмтылыс жасаған

жас ұлттық үкіметтің жан-жақтан анталаған сыртқы және ішкі саяси қарсыластарына төтеп беруі оңайға түспеді. Бір жағынан, Кеңестік үкіметтің саяси қыспағы, екінші – казактардың ала шапқын шабуылы елдің бейбіт жолмен өз тағдырын айқындауына мүмкіндік бермеді. Бірақ ұстанған негізгі тұғырнамасы Әлихан Бөкейханұлы бастаған Алашорда үкіметінің идеясымен ұрандас болған Жанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Дәулетше Күсіпқали сияқты және т.б. қазақ зиялылары ұлттық мемлекет ретінде автономиялық дербестік алу бағытындағы қажырлы күресін тоқтатпады. Олардың ұстанған саяси бағыты тұтастай сол Батыс өңірінде алаштық қозғалыстың толқуына түрткі болды. 1918 жылы мамыр айында құрылып, бар - жоғы төрт айдай ғана өмір сүрген Ойыл алашордалық Уақытша үкіметі алдына қойған мақсатын толықтай орындап шығуға мүмкіндігі жетпесе де, мемлекет ретіндегі құрылымдарын айқындады, шекарасын белгіледі, құрамына отыз қазақ болыстарын кіргізді, өзінің рәмізі – жасыл түсті, жарты ай белгісі бар туы болды. Жымпитыда земство банкін ашып, өз ақшасын шығаруға талпыныс жасады. Өз органы «Еркін қазақ» газетін шығаратын баспаханасы жұмыс істеді. Өзінің әскерін құрды.

Ж.Досмұхамедов қазақ офицерлерін дайындауға көп көңіл бөлді. Жымпиты мен Ойыл жерінде қазақ жастарына арнап орта білім беретін оқу орнын ашты. Оған Ресей әскері қатарындағы орыс офицерлерін оқытушы ретінде жұмысқа шақырды. Ресейлік үлгіде ашылған Ойыл юнкерлер мектебі, Жымпиты прапорщиктер мектебі болды.

1918 жылы 11-14 қыркүйекте тарихта «Уфа Директориясы» деген атпен қалған кеңес шақырылды. Ол Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің, Уақытша Сібір үкіметі өкілдерінің, Орынбор, Орал, Сібір, Иркутск, Жетісу, Енисей, Астрахан казак әскерлерінің, Башқұрт, Алаш, Түркістан үкіметтерінің, бірқатар саяси партиялар өкілдерінің басын қосты. Жиында Уфа Директориясының құрылуына байланысты Ресейде бір орталықтан басқарылатын биліктің құрылатындығы және автономиялық басқаруды тоқтату жөнінде шешім қабылданды. 1918 жылы 4 қарашадағы осы органның арнайы грамотасында барлық облыстық үкіметтердің қызметтері тоқтатылатыны, оның ішінде «1-Алаш үкіметі – Алашорда өз қызметін тоқтатты» деген қаулы шығарылған. Осылайша Кеңес үкіметіне қарсы күштердің басын қосқан Уфа Директориясы өзінің шешімімен Алашорданың қызметін тоқтатты [8; 196].

Уфада өткен шұғыл мәжілістің шешімімен Алаш автономиясының Батыс өлкелерін басқару үшін «Ойыл уәлаятының» орнына Алашорданың Батыс бөлімі құрылды. Оның жетекшісі Ж.Досмұхамедов болды. Бұл мәселе бойынша: «Әскери жағдай мен жол қатынасының нашар дамуына байланысты Алаш автономиясының Батыс бөлігін басқару үшін Алашорда бөлімі құрылады», – деп көрсетілді. Батыс бөлім құрамына: Орал облысы, Бөкей Ордасы, Маңғыстау уезі, Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз уездері кірді. Алашорданың Шығыс бөлімінің орталығы Семейде орналасты.

Алашорда үкіметінің кейінгі тағдыры бүкіл Ресей аумағын қамтыған азамат соғысының күрделі оқиғаларымен тығыз байланыста өрбіді. 1919 жылы олар Колчак үкіметінің (Бүкілресейлік Уақытша үкімет) ықпалында болды. Бірақ Колчак үкіметі де Алашорда жетекшілерінің автономия құру жөніндегі үмітін ақтамады. Керісінше, адмирал Колчак монархиялық билік орнату идеясын көтере бастаған еді. Осылайша қазақ зиялылары өте күрделі жағдайда қалды [8; 196].

Бұған қоса Кеңес басшылығының Алашорда мүшелеріне сенімсіздік танытатыны анық болды. Сөйтіп, Фрунзенің ұсынысымен Батыс Алашорда басшылары халықтан оқшауландырылып, Жанша бастаған бес адамнан тұратын топ Мәскеуге жөнелтілді. Алашорда бөлімшесі таратылып, оның жетекшілері біраз уақыт қазақ даласынан аластатылды.

1918 жылы 18-21 мамыр аралығында Орал өңірінің қазақтарының Жымпиты қаласындағы 14 облыстың съезі өтті. Оған Ойыл, Орал уездерінің қазақтары қатысты. Съезді ұйымдастырушылар Халел мен Жаһаншаһ Досмұхамедовтар еді [10.98].

Онда жиырма мәселе қарастырылды. Съезді кіріспе сөзбен ашқан Халел Досмұхамедұлы өзінің Мәскеуде РКФСР Халық Комиссары Кеңесімен және Орал облысымен шекаралас кеңестер жетекшілерімен келіссөз жүргізілген. Орал казачества басшылығымен жақындасу әрекеттерін жасағанын айтады. Съезде төраға Жаһаншаһ Досмұхамедов, орынбасар Ж.Мергенов, хатшылар К.Жәленұлы мен Б.Асанов сайланды. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағатында сақталған. Қазақ революциялық комитеттің өкілі И.К. Ивановтың осы мекеме төрағасы Пестковскийге жолдаған мәлімдемесінде былай делінген: «Досмұхамедовтер басқарған Алашорданың Батыс бөлімі Орал казактарымен тығыз байланыста болған, атаман Толстовпен бірге отырып Кеңес Үкіметіне қарсы күреске қатысқан, өздерінің (Алашорда Батыс бөліміне мүше) әскери бөлімшелердің жазалауына экспедиция етіп, большевиктерге қолдау пиғылын білдіріп, жаңадан қоныстанған поселкелер мен қырғыз ауылдарына аттандырып отырған, ал олар болса ойларына келгенін жасаған. Сонымен қатар 1918 жылы Жымпиты қаласында өткен

Орал өңірі қазақтарының 4-съезінде Қазақстанның бүкіл батыс өңіріне ықпал етерлік ұлттық-территориялық құрылым – «Ойыл уәлаяты уақытша үкіметін» жариялауға қатысты. Сол жылы қыркүйек айының ортасында Кеңес өкіметіне қарсы күштердің Уфа директориясын жариялау мәжілісіне жиналған Алашорда қайраткерлері бұл құрылымды қолдап, оған «Алашорданың батыс бөлімшесі» деген ат берді. Осы кезеңде Халел Алашорданың атты әскерін ұйымдастырып, Самарадағы Комуч үкіметінен қаружарақ алуға, Ұлттық банк ашуға, баспахана, «Еркін қазақ» газетін шығаруға көп еңбек сіңірді.

Алашордашылар большевиктерге қарсы төтенше комиссия құрған, ал бұл комиссмия өздерінің қатал әрекеттерімен жергілікті халықты дүрліктірді. Досмұхамедовтар опасыздықпен казактарға Кеңес Үкіметінің төтенше комиссары Андрей Латышты опасыздықпен ұстап берген. Латыш 1918 жылы көктемде Орал облысына жіберген болатын [11].

Қырғыз өлкесін басқарушы әскери - революциялық комитет Мендешовты Алашорданың Батыс комиссиясының мүшесі етіп тағайындап комиссияны Қызылқоғаға жіберді. Ондағы жағдай:

1) Қазақтармен бірігіп жұмыс жасауға ұмтылған Халел Досмұхамедұлы еді. Ал Жаһаншаһ Досмұхамедұлы жергілікті халықты қорғап өзінше тойтарыс беруге тырысқан адам болды.

2) Алашорданың Батыс бөлімінің Кеңес үкіметінің жағына өтуіне казактардың Оралға қашуы себеп болды.

3) Алашорданы жақтаушылар Жаһаншаһ Досмұхамедұлын хан сайлады. Сонымен қатар жергілікті жерді Алашорданың Батыс бөлімін басқарады деген жалған пікірді таратуға тырысқан. Ал халық мұны түсінбеді.

4) Алашорданың белсенді басшыларына еш жауапты лауазымды жұмыстарды тапсыруға болмайды. Қызылқоғадағы әскери бөлімді тез терету керек. Ал Халел Досмұхамедұлын азамат соғысы аяқталғанша оқшаулау керек.

5) Жергілікті халық арасынан Алашорданың батыс бөлімінің барлық атқарған іс-қимылын түсіндіріп, мәлімдеу қажет», - деп Меңдешов Пестковскийге хабарлайды [10; 4-5 бб.].

Біз бұл құжаттан Халел Досмұхамедұлының және Батыс Алашорда Үкіметі басшыларының – Қазақ халқын ол қазақтардың қырып-жоюынан сақтау үшін олармен амалсыздан одақтасқанын көреміз. Комиссия мүшелері жалпы басшыларға күдікпен қарады.

Алашорда жетекшілеріне жасалған кешірімге және оларға үкімет тарапынан қудаламауға қаулы шыққанымен оларға деген сенімсіздікпен қарау ұзақ уақыт сақталды. «Алаш» жетекшілерін Кеңес Үкіметі басшылары оқшаулап, Ресейдің ішкі аудандарына жіберу керек», - деп шешті.

Қазревкомның 1920 жылы 5-наурыздағы Алашорда Үкіметінің Батыс бөлімін тарату жөніндегі қаулыда: «Ұлттық Алашорда үкіметінің жауапты жетекшілері бұдан былай қазақ өлкесінде қырғыз еңбекші бұқарасынан оқшауландырылсын. Осы қызметкерлер ішінен Мәскеуге, орталық губернияларға төмендегілер жіберілсін:

1. Жаһаншаһ Досмұхамедұлы.
2. Халел Досмұхамедұлы.
3. Иса Қашқынбайұлы.
4. Кәрім Жәненұлы.
5. Беркінғали Атшыбаев.

Алашордашылардың барлық дүние-мүлкі, оның сырттан тасып әкелгендеріне де, жекеменшіктегісіне де, толық құқықты болып табылатын жалғыз орган ревкомның қосымша жарлығы шыққанша есепке алынсын.

Алашорда Үкіметінің және оған бағынатын мекемелердің толық таратылуына байланысты мәселелердің нақты шешіліуі ревкомның алдағы мәжілістерінде қаралсын.

Алашорданың белсенді қызметкерлеріне Кеңес үкіметі тарапынан өшпенділікпен қарайтынын ескеріп олар ревком мүшелігіне жауапты қызметке ұмтылмасын» [12,15 б.].

Сонымен 1920 жылы 5 наурызда Казревкомның қаулысымен Батыс Алашорда Үкіметі таратылып, тарих сахнасынан күштеп кетірілді. Қазақ халқына қызмет еткен Халел Досмұхамедұлы сияқты қазақ зиялыларыда саяси күрестер және қызметтен еріксіз қуылды. Халел Досмұхамедұлының дүниетанымының қалыптасуына, оның Петербург әскери медициналық академиясында оқып жүрген кезімен тұтас келген 1905 жылы басталған бірінші Орыс революциясыменен Россия мен Европа мәдениеттеріменен танысуы ықпал етті. Алғашқы орыс революциясы , империяны сілкіндірген толқулар, ел ішіндегі өршіген саяси белсенділік Халел Досмұхамедұлының саяси көзқарасының қалыптасуына әсер етпей қоймады.

Қазақстанның басқа болыстарыменен қатар 1917 жылғы наурыз айында Орал облысында да қазақ комитеттері құрыла бастады. Орал қаласында құрылған алғашқы комитеттер легі «Орал облыстық қазақ бөлімін үйлестіруші және атқару комитеті» деген сияқты атауларменен атала бастады. Оныменен қоса Халел Досмұхамедұлы басқарған Ойыл аймақтық Қазақ комитеті құрылады.

1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен бірінші Жалпықазақ съезі төрағасы қызметін атқарады. Ол съездің нәтижесінде «Алаш» ұлттық- демократиялық саяси партиясы құрылады. Сонымен, 1917 жылы Орынборда өткен бірінші Жалпықазақ съезі төрағасының орынбасары қызметін атқарып, мойнына арқалаған жүкті әрі күрделі жұмыстарды орын-орнымен атқарып шығады. Съезд нәтижесінде «Алаш» автономиясы жарияланып, «Алашорда» үкіметі құрылады.

1918-1920 жылдары Алашорда үкіметенің «Батыс Алашорда» бөлімінің жетекшілік қызметінде бірқатар іс-шараларды атқарады.

1920 жылы Халел Досмұхамедұлы Москвадан Ташкентке келіп, Қазақ Халық Ағарту Институтында дәрігер және гигиена, жаратылыстану пәндерінен оқытушы болып орналасады. Сонымен қатар Орта Азия Университетінің Медициналық факультетінің жанындағы Полтарацский атындағы ауруханада ординатор болып жұмыс жасайды.

1923 жылы Халел Досмұхамедұлы Түркістан ғылымдарының тұрмысын жақсарту комиссиясының мүшесі болып тағайындалады. Халел Досмұхамедұлы Бұхара, Ташкент, Қызылорда, Петербург, Орынбор қалаларында өткен ғылыми басқосуларға қатысады. 1926 жылы Халел Досмұхамедұлына педалогия ғылымдарының доценті, ал 1929 жылы профессор атағы беріледі.

1929 жылы Ташкент Жоғары Педагогикалық Институты негізінде Алматы Мемлекеттік Университеті ашылады. (қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті) Санжар Асфендияров осы Университеттің тұңғыш ректоры, ал проректор Халел Досмұхамедұлы, сонымен қатар педалогия кафедрасының профессоры ретінде кафедра меңгерушісі қызметтерін қоса атқарады.

Осыншама қыруар істерді жалғыз атқарған Халел Досмұхамедұлының іскерлігіне бас иесің. Халел Досмұхамедұлы қазақ халқының біртуар ұлы, ғұлама – қайраткері. Бірақ Кеңестер Одағында бастау алған қуғын-сүргін оның осы қызметтерін еріксіз тоқтатты.

Бар өмірін халқының бостандығына арнаған осы жолда өзінің өмірін қиған Халел Досмұхамедұлының жарқын бейнесі халық жадында мәңгі сақталып қалмақ. Оның артына қалдырған шығармашылық мұрасы қайтадан халық қазынасына айналып, еліміздің рухани өмірін байытуға қызмет етуде.

Ж.Досмұхамедов Ресей мұсылмандарының кеңесіндегі қызметі барысындағы қол жеткізген нәтижелі ісі – ұзақ жылдар бойы Санкт-Петербургтегі көпшілік кітапхана қорында сақтаулы жатқан «Құран Кәрімді» қайтаруы болып табылады. Петроградтағы Көпшілік кітапханада сақтаулы тұрған халиф Осман жиғызған Құран Кәрімді қайтаруда «Шура-и-ислам» комитетіне жүгінді. 1917 ж. қарашасында Петроградта өткен II Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде өкімет орындарынан осы Құран Кәрімді қайтаруды сұрау жөнінде қаулы қабылданып, бұл шешімді Халық Комиссарлар кеңесіне Ж.Досмұхамедов пен «Шура-и-ислам» Құран Кәрім «Шура-и-ислам» өкілдеріне табыс етілді. Бастапқы кезде кітап Уфадағы Дін Басқармасынан, одан кейін Ташкентке жеткізілді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Досмұхамедұлы Х. «Тамыр дәрі хақында» // Қазақ, 1913.*
2. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995.*
3. *Сейфуллин С. «Тар жол, тайғақ кешу». – Алматы, 1960.*
4. *Халел тағылымы. – Алматы: «Ғылым» 1994.*
5. *Нұрпейіс К. Қайраткер Халел \\ Халел тағылымы. – Алматы, 1994 .*
6. *Тілеуқұлов С. Алаштың ардақты азаматы. – Шымкент, 1994.*
7. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995.*
8. *Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: «Ана тілі», 1998.*
9. *Қозыбаев М. История и современность. – Алматы: «Ғылым»,1991.*
10. *Алаш-Орда Сборник документов. – Алма-ата «Айқап», 1992.*
11. *Дулатова Д. «Историяграфия до революционного Казахстана» (1861-1917гг.). – Алматы:«Наука», 1984.*
12. *Досмұхамедұлы Х. Аламан. Құрастырған: Ғ.Әнес, Ш.Керімов. – Алматы.*

УДК 929:001(091)

Sultanova V.I. [1], *Esimova A.B.* [2]

[1]*candidate of Historical Sciences., Associate professor of Miras University*
Shymkent, Kazakhstan, valida_200470@mail.ru
[2]*candidate of Historical Sciences., Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University,*
Department of History of Kazakhstan and social sciences
Shymkent, Kazakhstan, ayessimova@gmail.com

PHILOSOPHICAL HERITAGE ABU NASRA AL-FARABI

Abstract

Abu Nasr al-Farabi is an outstanding thinker of Central Asia and the entire Arab Muslim East of the early Middle Ages. He was not only the greatest philosopher - encyclopedist who substantiated the direction of Eastern peripatetism and created a whole philosophical system, but also a thinker who reflected and developed the main problems in his works characteristic for philosophical thought of that period.

Although in recent years a number of works by Abu Nasr al-Farabi have been published from Arabic to Russian, there are still many works that have not yet been accessible to the broad masses of the scientific community and not translated into modern languages. The study, in our opinion, of the unique, inaccessible, preserved in various cultural centers of the world works of Abu Nasr al-Farabi, will undoubtedly shed light on unknown aspects of philosophical thought of that period.

Keywords: thinker of Central Asia, scientist, philosopher - encyclopedist, «Second Teacher», Turkic culture, science, mathematics, medicine, natural sciences, astronomy

Султанова В.И.[1], *Есимова А.Б.*[2]
[1]*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор университет «Мирас»*
Шымкент, Казахстан, valida_200470@mail.ru
[2] *кандидат исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, кафедра Истории Казахстана и общественных дисциплин*
Шымкент, Казахстан, ayessimova@gmail.com

ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация

Абу Наср аль-Фараби, выдающийся мыслитель Средней Азии и всего арабомусульманского Востока периода раннего средневековья, был не только крупнейшим философом – энциклопедистом, обосновавшим направление восточного перипатетизма и создавшим целую философскую систему, но и мыслителем, отразившим и разработавшим в своих трудах основные проблемы, характерные для философской мысли того периода.

Хотя в последние годы в переводе с арабского языка на русский был опубликован ряд произведений Абу Насра аль-Фараби, все еще имеется немало трудов, оставшихся до сих пор недоступными широким массам научной общественности и не переведенных на современные языки. Изучение на наш взгляд, уникальных малодоступных, сохранившихся в различных культурных центрах мира сочинений Абу Насра аль-Фараби, несомненно прольет свет на неизвестные нам стороны философской мысли того периода.

Ключевые слова: мыслитель Средней Азии, ученый, философ – энциклопедист, «Второй учитель», тюркская культура, наука, математика, медицина, естествознание, астрономия

В.И. Султанова[1], *А.Б. Есимова*[2]
[1]*тарих ғылымдарының кандидаты, ассоц. профессор «Мирас» университеті*

Шымкент, Қазақстан, valida_200470@mail.ru
[2] тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер тарихы
Шымкент, Қазақстан, ayessimova@gmail.com

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Орта Азия мен ерте ортағасырлық бүкіл араб мұсылмандық шығыстың көрнекті ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби ұлы философ қана емес - шығыс перипатетизмінің бағытын негіздеген энциклопедист, сонымен бірге ол сол кезеңнің философиялық ойлары үшін оның шығармаларына тән негізгі проблемаларды бейнелейтін және дамытқан ойшыл болды.

Ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің бірқатар еңбектері соңғы жылдары араб тілінен орыс тіліне басылғанмен, әлі де ғылыми қоғамдастықтың қолына жете бермейтін және қазіргі тілдерге аударылмаған көптеген шығармалары бар. Біздің ойымызша, әлемнің түрлі мәдени орталықтарында сақталған ерекше, қол жетімді емес Әбу Насыр әл-Фарабидың шығармаларын зерттеу – бұл сол кезеңдегі философиялық ойдың белгісіз жақтарын ашатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: Орта Азия ойшылы, ғалым, философ – энциклопедист, «Екінші ұстаз», түркі мәдениеті, ғылым, математика, медицина, жаратылыстану, астрономия.

In Kazakhstan, questions of studying the heritage of al-Farabi were addressed in the second half of the 20th century. On October 15, 1960, academician Akzhan Mashanov (Mashani) wrote a letter to the president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR - academician Kanysh Satpayev. His request was to support al-Farabi heritage research. In 1970, on the occasion of the 1100th anniversary of al-Farabi, international conferences on the heritage of al-Farabi were held in Almaty, Moscow and Baghdad. In 2020, on behalf of President Kassym-Zhomart Tokayev, the 1150th anniversary of Abu Nasr al-Farabi will be celebrated with a high organizational and substantive level.

Abu Nasr al-Farabi is one of the prominent thinkers of the medieval East, who had a huge impact on the development of science in the subsequent period. The philosophical views of Abu Nasr al-Farabi were formed, on one hand, under the influence of the historical environment in which he lived and acted, and on the other, the development of the scientific heritage of the past.

Summarizing the achievements of philosophical and historical thought of the people of Central Asia and Kazakhstan, as well as India and Iran and other countries of the East, making extensive use of the philosophical and historical teachings of ancient Greece, Abu Nasr al-Farabi created a single holistic system in which almost all the problems of medieval philosophy, history and sociology were reflected. It was Abu Nasr al-Farabi who for the first time in the Middle Ages developed the doctrine of social development, which played a huge role in the subsequent development of philosophical thought. He painted the society of the future as just, in which freedom, universal equality, mutual respect, complete well-being will reign. It is characteristic that he saw the only way to this society not in keeping the commandments of God, but in the science of knowledge.

He managed to create a huge number of works related to philosophy, logic, medicine, music, mathematics, astronomy, physics. His classical works gained wide popularity in the East, and then in Europe.

Apparently, in his youth, al-Farabi left his hometown and visited all the major cities associated with Islam - Bukhara, Merv, Khorasan, Alexandria, Cairo, Damascus, and Baghdad. He spent many years of his life in Baghdad, which was a major political, cultural and religious center of the Arab Caliphate. Here he replenishes his knowledge by studying the works of the leaders of Beit al-Hikma (also known as the Baghdad Mamun Academy), translators of Greek authors, comes into contact with prominent scholars and after a certain time takes one of the main places among them due to his the power of thought and deep erudition. It was here that he was awarded the title “Muallim Assana” - “Second Teacher”. The title of "second" implied the presence of the "first", by which was meant Aristotle.

As the famous Kazakhstani historian N.P. Podushkin notes: “In the Muslim Central Asia of the 9th-12th centuries, a galaxy of remarkable philosophers and scholars grew up, which were not at that time in any other part of the world. This is the famous al-Farabi (870-950 years.) - A great connoisseur of philosophy, was named as the second Aristotle, and his work in mathematics, medicine, natural sciences, astronomy, are of great value today. His attitude to religion was ambivalent. He admitted that God is the creator of the universe, and at the same time noted the independence of natural processes and the materiality of the world. Highly setting the importance of the human mind, he notes that only the mind determines what is good and what is bad” [1].

As L. Dobrota notes: “The most valuable achievements of the Arab, Persian, Greek, Indian and their own Turkic culture are concentrated in the treatises of Farabi. His desire to systematize knowledge was reflected in the treatise "The Word on the Classification of Sciences", "The Big Book of Music" is filled with echoes of the culture of the nomads of his native land. Back in the 11th century, the scientist’s works were translated and studied in Europe by historians who call him not only a follower of Aristotle, but also a kind of bridge between ancient culture and the Renaissance” [2].

According to N.L. Seytakhmetova, “Al-Farabi’s developed principles of logical and scientific communications, the foundations of the philosophy of education, dialogue philosophy, philosophy of music - all this is in line with the ideas of modern philosophy” [3].

Academician A.N. Nysanbaev notes: “Those humanistic ideas that were laid down in Al-Farabi’s legacy should become an integral part of modern humanism and should be implemented in full and large-scale not only in democratic Kazakhstan, in the formation of our civil society, but also in world civilized community. In this I see an important guarantee of our future successes and optimistic hopes for living together in a big human house under the sign of solidarity, trust and consent” [4].

In our opinion, the assessments of academician A.N. Nysanbaev are quite objective and justified from the point of view of modern new conceptual approaches in the study of the most key problems of philosophy.

According to S.K. Satybekova, “Abu Nasr al-Farabi was an outstanding scholar and popularizer of ancient Greek philosophy in the modern scientific world, which he considered the highest step in the previous development of rational knowledge. Commenting on ancient Greek authors, which was an important, though far from basic, part of Farabi's scientific activity, was for him, as well as for a number of thinkers of his era, not only a means of disseminating ancient Greek science and philosophy, but mainly a way of expressing his views on this or that another issue. Farabi's comments should be considered as independent works in which, setting forth the teachings of the ancient Greeks, he develops his own analytical views on a specific issue. Farabi wrote comments on such works of Aristotle as “Categories”, “Topic”, “Metaphysics”, “On the Soul”, “Rhetoric” and others” [5].

Thus, in his many philosophical treatises, Farabi especially raises the question of the need for a systematic study of the rich philosophical heritage of Aristotle.

Indeed, Al-Farabi and Aristotle bring together common scientific interests and directions: the desire to understand the essence and significance of the philosophical category of being and the place of man in it.

For Farabi, philosophy is the highest kind of knowledge and, therefore, the best way to acquire virtues. Like Aristotle, who believed that the ability to teach is a sign of a person who knows, Farabi sees the task of philosophers in teaching people good, helping them to achieve happiness. He noted: “A society where people help each other in order to achieve happiness is a virtuous society. In the same way, the whole earth will become virtuous if the nations help each other to achieve happiness” [6].

In other words, for Farabi, philosophy is a kind of important tool for cognition, but knowledge is leading to happiness.

As Al-Farabi notes: “If people are not connected with each other by nature, but only need and external necessity unite them, that alienation of people would be natural. He regards this point of view as zoological individualism and calls it the bestial look. His deep conviction is that man is by nature a social being. The connecting principle is humanity. Man belonged to those types of creatures that can achieve what is necessary, and in matters to achieve the highest perfection only through the union of people in one place of residence. Farabi stands for centralized government. He has the greatest chance of becoming a city of virtue through centralized management. Here children of all kinds of upbringing and origin are born. Therefore, he admits the possibility that over time, worthy people will grow in a collectivist city. He endows the head of a virtuous city with intelligence, great knowledge, love of truth, and courage exalted by the soul. Therefore, he does not agree with those who believe that cruelty, intimidation, and the use of wealth should be attributed to the integral features of a ruler. He says that a man is a product of lifelong development, a product of the environment, and does not come into the world with innate ideas. The environment creates people. And the environment itself is created by the state, ideas, opinions of the ruler, all these provisions depend on the moral purposefulness, ideological mood of the head of state” [7].

In our opinion, this is clearly seen in the example of the Leader of the Nation of the 21st Century, a major strategist of the World scale N.A. Nazarbayev.

As Farabi emphasizes: “In his ideal state, he divided people like Plato on a professional basis into estates. The upper class is made up of people of practical wisdom, that is, philosophers because, because of their wisdom, they are the happiest people and as a result of this they know any action by which happiness can be achieved. Philosophers can show other people the path to happiness, therefore, they are necessary for society as leaders of the city. The second, contributing to the achievement of happiness by the state, are ministers of religion, speakers,

poets, musicians, the third, as Farabi calls them, are “meters”, that is, mathematicians, doctors, astronomers, the fourth are military people, and the fifth are rich people who provide wealth in the city" [8].

In other words, in an ideal state, a person’s social position does not depend on wealth, but on knowledge. Defending this concept, Farabi harshly criticized those who believed that money was the main condition for the well-being of the city.

Al-Farabi made an important contribution to the science of language. He noted: “The science of language as a whole consists of two parts. The first of them: memorizing the words witnessed by any people, and knowing what each of them means. Second: the knowledge, with these words, of the governing words in the language of each nation in their meaning are of two types simple and complex” [9].

Thus, in conclusion of the article, I would like to note that Al - Farabi is a progressive and original thinker - an encyclopedist of the medieval East, one of the educated people of his time. Having thoroughly studied the works of ancient Greek and Arab philosophers, he wrote comments on Aristotle's Metaphysics, which subsequently received worldwide recognition and was widely used in leading countries of both Western and Eastern Europe.

References:

1. Podushkin N.P. Science and culture of the peoples of Central Asia in the 9th - 12th centuries // South Kazakhstan, November 24, 2008, No. 143.

2. Kindness L. The Thinker from Otrar // Kazakhstanskaya Pravda October 12, 2010

3. Seytakhmetova N.L. Al-Farabi in modern philosophical discourse // Kazakh civilization No. 3. 2009. P. 48.

4. Nysanbaev A.N. The legacy of Al-Farabi as a historical prerequisite for modern intercultural dialogue // Kazakh civilization No. 3 2009. P.12.

5. Satybekova S.K. Humanism Al-Farabi. – Alma-Ata, 1975. – P.35.

6. There. P. 98.

7. Al-Farabi Philosophical treatises. – Alma - Ata, 1972. – P. 150.

8. Satybekova S.K. Humanism Al-Farabi. – Alma-Ata, 1975. – P. 128.

9. Al-Farabi Philosophical treatises. – Alma-Ata, 1972. – P. 156.

ӘОЖ 574
ҒТАМР 03.20.00

С.О. Смағұлова[1]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археология және этнология факультетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы,
Алматы қ., Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БАҒАЛАНУЫ

(Ақынның 175 жылдық мерейтойына орай)

Аңдатпа

Ұлы ақын Абай патша заманында өмір сүріп, сол қоғамның өміріне белсене араласты. Болыстық қызмет те атқарып, түрлі даулы мәселелерді шешуге қатысты. Жер аударылған орыстың социал-демократтарымен тығыз араласып, Европа елдерінің классикалық шығармаларымен, ежелгі және жаңа кезеңнің философтарының еңбектерімен жете танысты. Оның шығармашылығы жасөспірімдерді қазақ халқына қызмет етуге дем берді, ұлт мәдениеті арқылы олардың оқуға, білімге деген рухын қолдады.

Мақалада Абай еңбектерінің қазақ зиялылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Мәрсеков, Ж.Аймауытов және М.Әуезов тарапынан бағалану барысы қарастырылады. Абай өлеңдерінің мәндік-мағыналық маңызы ашылады. Ақынның саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық ой-толғамдары сараланады.

Түйін сөздер: ақын поэзиясы, ата-баба, орыс демократтары, Европа классиктері, ұлт зиялылары, аудармалар, әндер, бағалану, тәлім-тәрбие, реалист.

Смагулова С.О.[1]

[1]доктор исторических наук, профессор факультета Истории, археологии и этнологии
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ОЦЕНКА ТВОРЧЕСТВА АБАЯ

(К 175-летнему юбилею поэта)

Аннотация

Великий поэт Абай жил в период царского правления и принимал активное участие в общественной жизни казахов. Он был волостным управителем и решал различные конфликтные проблемы. Абай тесно общался с ссылными русскими социал-демократами, был знаком классическими произведениями европейских авторов и основательно изучал труды философов древного и Нового времени. Произведения его воодушевлял молодое поколение казахов на служение своему народу, поддерживал в нем стремление к просвещению, знаниям, к развитию наций через культуру.

В статье рассматривается вопрос как оценивали творчество Абая представители казахской интеллигенции А.Бокейхан, А.Байтурсынов, М.Дулатов, Р.Марсеков, Ж.Аймаутов и М.Ауэзов. Раскрывается смысл и значение стихов Абая. Анализируется философские идеи поэта, направленные на воспитание сознательного, образованного, нравственного и справедливого поколения.

Ключевые слова: поэзия поэта, предки, русские демократы, европейские классики, национальная интеллигенция, переводы, песни, оценивание, воспитание, реалист.

S.O. Smagulova[1]
[1]*doctor of Historical Sciences, Professor of the Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almatı/Kazakistan*

ABAY'S WORKS EVALUATION

(To the 175th anniversary of the poet)

Abstrac

The great poet Abay lived during the reign of the tsarism of Russia and took an active part in society. He served as a volost governor and participated in various conflict issues. He closely communicated with the exiled Russian Social Democrats, was familiar with the classical works of European countries and thoroughly studied the works of the philosophers of antiquity and the Modern period. His works inspired the young generation of Kazakhs to serve their people, supported in him the desire for enlightenment, knowledge, and the development of nations through culture.

The article considers how the work of Abay by the Kazakh intelligentsia A. Bokeikhan, A.Baitursynov, M.Dulatov, R.Marsekov Zh.Aymautov and M.Auezov is evaluated. The meaning and significance of the verses of Abay are revealed. The philosophical ideas of the poet in the education of a conscious, educated, moral and fair generation are analyzed.

Keywords: poetry of the poet, ancestors, Russian democrats, classics of Europe, national intellectuals, translations, songs, evaluation, education, realist.

Ақын, ағартушы, композитор, философ, жазба қазақ әдебиетінің негізін салушы Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың туғанына биылғы жылы 175 жыл толып отыр. Ол өмірге келген кезде Ресей мемлекеті қазақ жеріне еппен кіріп, бекіністер салып, отарлау саясатын жүргізе бастаған болатын. Арғы атасы Ырғызбай ірі палуан болған, дау-дамайды шешуге, билік айтуға қатысқан. А.Байтұрсынов Ырғызбай туралы «Қазақ» газетіне жариялаған мақаласында: «Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қол басы, батыры һәм ел ағасы би екен. Тобықты-ның аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыстау малға жайлы деп қоныс еткен екен» десе, ал атасы Өскенбай жайлы «Кіші атасы Өскенбай би халық арасында әділ би атанған. Өз елі түгіл басқа алыстағы елдерде араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен», - деп келтіреді [1].

Өскенбай халық арасында беделі-атағы зор адам болып, әділ билік айтқан. Осы Өскенбайдың әйелі Зереден әкесі Құнанбай туады. Құнанбайдың екінші әйелі Ұлжаннан Ибраһим (Абай) дүниеге келеді. Құнанбай да жұртты аузына қаратқан қазақтың бас адамдарының бірі, сұлтан болса, ал Ұлжан Қарқаралы уезіндегі Едірей, Мыржық деген жердегі Бошан руынан, Бертас бидің тұқымынан екен [1]. Ұлжан кең, сабырлы, мықты мінезді кісі екен, тауып айтқыш қалжыңшылдығы да болған, бірақ тартымды мінезді дағды қылып, бойын салмақты ұстаған.

Абай жеті жасқа келгенде әкесі Құнанбай Қарқаралы округіне сұлтан болып тағайындалады. Алғашқы білімді Абай ауыл молдасынан алады. Он жасқа келгенде әкесі Семейге әкеліп, бастапқыда татар имамы Ғабдұлжаппардың медресесіне, одан кейін молла Ахмет Ризаның діни медресесіне береді. Шәкірттер медресенің ішінде тұрып оқыды. Оқу орнының өз жарғысы, қатаң тәртібі болды [2, 10 б.].

Сабақтар араб, парсы тілдерінде жүргізіліліп, Фирдауси, Низами, Науаи, Фзули, Хафиз, Сағдидің өлеңдерін оқыды. Абайдың гуманист, ойшыл болуына Шығыс мәдениетінің маңызы зор. Ол түркі ойшылдардың шығармаларын ғана емес, Еуропа философтарының да ой-толғамдарын таныс болып, өзі де өлең жаза бастады. Медреседе оқып жүріп, ол орыс мектебіне де түсіп, орысша үйренуге бет бұрады. Алайда толықтай оқи алмады. Себебі, әкесі оны 13 жасқа толған соң ел билеу жұмысына араластыру мақсатында оқудан шығарып алады. Сөйтіп, тапқыр, таланты, ширақ Абай еріксіз әкенің әмірімен елге қайтып оралады. Дегенмен медреседегі оқу барысында ол көп нәрсеге үйренеді.

Құнанбай Абайды болыстық қызметке баулып, түрлі даулы мәселелерді шешуге бірте-бірте үйрете бастайды. Сөйтіп ол ел ішіндегі бітіспес керіс-тартыстың, шексіз айла-сұмдықтың ортасына түседі. Дегенмен, ру жігін қоздырып, ру мен ру арасындағы күрес тудырушылардың ортасында жүріп тапқырлықпен сөйлеуге үйренеді. Әр даулы істің орынды шешім табуына бар ниетімен кірісті. Абайдың орақ тілді, шешен, сөз тапқыш қасиеті халыққа жақты. Одан ақыл сұрады, кеңесті. Әкесінің әмірімен ру арасындағы кейбір қырқыс-жанжалдардың зорлықпен қарастырылуына, қаталдығына наразы болды. Ахмет Байтұрсынұлы: «Заман бұрынғыдай болса Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған. Жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. Білімнен мал артық болушы ма еді деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп партия алаңына кіріп кеткен. Өнер, білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки сол күймен өліп те кетуі ықтимал еді», - деп жазуы да осыдан [1].

XIX ғасырдың 70-жылдары жергілікті орыс әкімшілігінің қазақ халқына істеп жатқан әккі саясатын көріп, қарсы күресуге бел буып, болыстыққа түсіп, Қоңыр-Көкше еліне болыс болады. Ол халықтың сөзін сөйлеп, намысын жоқтады. Әділдікті жақтаған, зорлық-зомбылық көрсетіп, халыққа тісін батырған бисұлтандарға қарсы шығып, арашашы болуға тырысады. Жағымпаздарды, партия болып пайда таппақ болғандарды сынға алып, олардың әрекеттеріне тосқауыл болады. Оның әрекетіне қарсылық білдіргендер үсінен бірнеше рет жалған арыз ұйымдастырады. Сөйтіп, Абайдың беделін түсіруге, жұрттан жырақ бөлектеуге тырысты. Бірақ бұл әрекеттері орындалмады, керісінше ақынның ақыл-кеңесін іздеп келушілердің қатары көбейе түсті.

Абайға қарсы жазылған әр арыздың ақ-қарасын тексерумен көтерілген іс он жылға созылып, оның 3-4 айлап Семейде жатуына тура келді. Осыдан кейін Абай биліктен іргесін бөлек салып, обзырлық, күншілдікпен басқаша күресу керектігін іздейді. Қалада жатқан кезінде саяси қызметі үшін жер аударылған орыс демократтары Е.П. Михаэлис, С.С. Гросс, Дуров, Чернышевский, Н.И. Долгополов, А.А. Леонтьевтермен танысады.

Е.Михаэлистың көмегімен жалған жалалардан ақталып, оған қатысты іс 1884 жылдың тамызының соңында тоқтатылады. Оның ұсынысымен классикалық кітаптарға ден қояды. Философиялық, тарихи, көрем әдеби шығармаларды оқиды. «Дүниеге көзімді ашқан кісі – Михаэлис» деуі де осыдан.

1886 жылы Е.П. Михаэлистің ұсынысымен 1878 жылы құрылған Семей облыстық статистикалық комитеттің толық мүшесі болып сайланады. Жұртшылықтың көмегімен ашылған кітапхана мен санақ комитеті Абай өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Санақ комитеті көптеген ғылыми зерттеулер жүргізді. Комитет мүшелерінің көпшілігі Ресейдің билік құрылысына наразы болып, жер аударылып келген орыс демократтары болатын. Осы санақ комитеті қазақ елінің жерін, шаруашылығын, этнографиясын зерттеуде көп жұмыс істеді.

Абайды білімге, ғылымға рухтандырған Семей кітапханасы болатын. Осы кітапханадан Крылов, Лермонтов, Пушкин, Салтыков-Шедрин, Толстойдың шығармаларын оқып, Белинскийдің, Н.Г. Чернышевскийдің, Добролюбовтың демократиялық ой-пікірлерімен танысты [3, 70 б.]. Сонымен қатар шетелдік Спенсер, Милль, Тэн, Дрепердің кітаптарын оқиды. Бұл еңбектер Абайдың дүниетанымына үлкен әсер етті. Сөйтіп, орыстың, батыстың мәдениетін, мұраларын үйренуге бой бұрып, солардың шығармаларын насихаттады.

1886 жылдан бастап ол Пушкиннің, Лермонтов, Крыловтың шығармаларын қазақ тіліне аудара бастайды. М. Әуезов бұл жайында: «Абайдың көп көңіл бөліп, тырысып аударуларына қарағанда, ол

Крылов мысалдарын зор бағалаған. ... Орыс классиктерінің ішінде Абайға үлгі беріп, үлкен ұстаздық еткен ақынның ең үлкені – Пушкин. Пушкиннің үлкен шығармасын («Евгений Онегин») Абай өз тұсындағы қазақ оқушысына өз елегінен өткізіп, өзінше қорытынды жасап, өзі ойлаған түрдегі бір үлгі етіп ұсынбақ болады». Ақынның Татьяна – Онегин хаттарына арнап ән шығаруы және халықтың ортасына таратуын Пушкиннің аты мен шығармашылығын аса зор бағалауынан дейді [4, 12-14 бб.].

Ақын М.Лермонтовтан «Дұға», «Бородино», «Теректің сыйы», «Ал, сенейін, сенейін», «Тұтқындағы батыр», «Өзіңе сенбе, жас ойшыл», «Махаббат, достық қылуға», «Ой», «Қанжар», «Альбомға», «Қасиетті дұға» және т.б., И.Гетеден «Қараңғы түнде тау қалғып», Я.Полоновскийден «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы», И.Крыловтан «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Емен мен шілік». «Қазаға ұрынған қара шекпен», «есек пен бұлбұл». «Қарға мен түлкі», «Бақа мен өгіз», «Әншілер» және т.б., А.Мицкевичтен «Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі», И. Буниннен «Қорқытпа мені дауылдан»және белгісіз автордың «Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп» сияқты өлеңдерін аударды.

Абай алғашқы өлеңін 1855 жылы жазған. «Кім екен деп келіп ем түйе қуған» деп басталатын өлеңінен кейін «Иран, Шағатай ақындарынша», «Фзули, Шәмси, Сәйхали» сияқты 1858-1859 жылдары медресеге оқып жүрген кезінде дүниеге келген өлеңдері. Соңғысы араб, парсы, түрік, шағатай тілдеріне сүйеніп, ақындардың аруағына сыйына тиіп-қашып, анда-санда бір жазса, 80-ші жылдардың ортасынан бастап шындап кіріседі.

М.Әуезов 1889 жылды Абай шығармашылығының шарықтаған ең өнімді, ең жемісті кезеңіне жатқызады. Оның айтуынша, 1886 жылдан 1889 жылға дейін өзі жазғаны бар, орысшадан аударғаны бар, көп өлең жазылды [4, 56-б.].

Европа елдерінің классикалық шығармаларымен танысқан Абай шығармашылығында зор өзгерістер болды. Жас кезінде күлкілі, қалжың, ғашықтық өлеңдер жазса, енді оның шығармашылығында өмірге философиялық көзқараспен қарап, мәні бар, тұрмыс шындығына жақын сыншыл өлеңдер туындады.

М.Әуезовтың айтуынша, ақынның шығармашылығына адамзаттық мәдениеттің үш дерегі әсер еткен. Оның бірі – халықтың даналығымен жасалған, өткен заманнан жұрт аузында және жазбалай түрде сақталған ескі қазақ әдебиеті. Абайдың шығармалары осы баға жетпес қазынаның байлықтарымен толықты.

Екінші дерек – шығыс мәдениетінің таңдаулы үлгілері, араб, иран және түріктің классикалық поэзиясы. Үшінші дерек – орыс (ол арқылы Европа) мәдениеті. Абайдың заманында орыс гуманистері мен классиктері шығармаларын пайдалану маңызды болды [4, 94 б.].

Ахмет Абайдың жазған өлеңдеріне мынадай тұжырымдама жасаған: «*Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған. Сол сөздерінің бәрінде де Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен өздік артықтығы ҳәр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толықтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, ҳәр нәрсенің бар қалпын, сол қалпынша дұрыс айтуды сүйген. ... тайсақтап тартынбай, хақиқатты хақиқат қалпында, тереңді терең қалпында жазған*» [5].

Абайдың өлеңдерінің басымы қазақ ауылының тұрмысына, өмір тауқыметіне арналды. Табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерін қазақтың көшпелі тұрмысымен, әлеуметтік өмірімен байланыстыра көрсетеді. Оның қазақ ауылындағы тұрмыс жағдайы «Жаз», «Жазғытұры», «Күз», «Қыс», «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай», атты өлеңдерінде айқын сипатталады. Табиғат пен халық өмірін салыстыра бейнелеген бұл өлеңдері философиялық мәнге толы.

Абай ағартушылық бағытты қалады. Балалардың оқу-білімге қарай бой бұруына бар күш-жігерін салды. Парақорлық, надандық, арамтамақтық сияқты қазақты кері тартатын жаман қасиеттердің барлығына оқу-білім қарсы тұратындығын өлеңдерімен өрнектеді. Оқуды орыстан үйренуге, орыс әдебиетіндегі ағартушылық, патриоттық идеяларды бойға сіңіруге шақырды. Өз балаларын орыс мектептеріне беріп, оқытуының себебі орыс ғылымын, білімін үйренсін дегеннен туындаған.

«Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» өлеңдері арқылы жас буынға ой салды. Бұл екі өлеңнің идеясы да адам болып, білім алып, ғылымға бет бұру. Ғалым болудың басты шарты – не нәрсе болсын ақыл таразысына салып өлшеу, ақыл сенген нәрсеге ғана сену және көзің анық жеткен шындықты тура айтудан тайынбау екендігін нақтылап, мейлінше дәлелдетіп, шегелеп айтады [6, 195 б.].

Ақынның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім...» өлеңінде оқу-білімге деген үгіт-насихат жоқ, керісінше өкінішке толы. Дер кезінде білімнің нәрімен сусындамай, ғылымнан кеш қалып, көп нәрседен мақұрым болғандығына күйіну бар. Өзінің қолы жетпеген ғылымға жастар жетсе деп, надандық, теріс,

кертартпа ықпалға қарсы шығып, еңбексүйгіштік, кішіпейілділік, мейірімділік сияқты өнегелі қасиеттерге ие болып, талаптанып алға ұмтылғандығын насихаттағандығын аңғарамыз. Оның «Әсемпаз болма әрнеге» дейтін өлеңінде қайрат пен ақылды айрықша қасиет ретінде бөліп көрсетіп, оған жету үшін адамгершілікті алға қоюдың маңыздылығын көтереді.

А.Құнанбаевтың өлеңдерінде өмірдің әрбір кезеңіне мән беру, мағынасын түсіну, дүниені құрметтеу, сезу басым. Босқа ас ішіп, күнін өткізудің адасқандыққа жатқызады. «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» деген өлеңінде осы жағдайды сынға алады. Бұл өлең арқылы ел үстінен күн көріп, ел қыдырып, бос сандалыс жасамай, адал еңбек етіп, мал таппай өмір сүруіндің маңыздылығын көрсетеді.

Ғашықтық, сезім, жүрек сырына, махаббат тебіренісіне арналған лирикалық өлеңдері де әсершілдігімен ерекшеленеді. Оның «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да», «Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол» «Мен сәлем жазамын», «Қор болдың жаным», «Сен мені не етесің?» және түб. өлеңдері сыр-сипаты жағынан өзгешеленгенімен де, сағыныш сезімге, махаббатқа толы. Бұл өлеңдерде сезім де, сүйіспеншілік те, зар да, мұң да бар. Мұнда жігіт пен қыз арасындағы ғашықтық, ғашығын сарғая күткен жігіт, жалынды жүрек, сағыныш сезімі де кездеседі.

Абай тарихи тақырыптарға да жазған. Оның «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масғұт» поэмалары тарихи тұлғаларға арналды. Үш поэма да аңыздың негізінде жазылған.

Қазақ зиялылары Ж.Аймауытов пен М.Әуезов жазбақшы, Абайдың өлеңінде шаншып алма ашы тіл, ызалы күлкі, кекесін де бар. Ал қара сөздерінде терең ой салатын адамшылық, дін, халықтың мінезі, фәлсафалық қуаты бар [7, 122-123 бб.]. Ағартушының өлеңінде қазақ этнографиясы, фольклоры да кездеседі.

Абай тек ақын ғана емес, қазақ халқының саз-әуендерін терең түсінген музыкант та болды. Оның «Сегізаяқ», «Алтыаяқ», «Көзімнің қарасы», сонымен қатар Лермонтовтан аударған «Қараңғы түнде тау қалқып», Пушкиннен аударған «Татьянаның әнінен», «Бойы бұлғаң» және т.б. туындаған әндері сол кездің өзінде күллі қазақ даласына тарады. Оның әндерінде адам өмірінің мән-мағынасын терең бейнеленді. М.Төлебаев, М.Қойшыбаев, Ә.Еспаев, С.Кәрімбаевтар «Қалқам-ай мен үндемей жүремін көп», «Мен сәлем жазамын», «Ғылым таппай мақтанба» сияқты оннан аса Абай өлеңдеріне ән жазды.

Абайдың қырық бес философиялық негіздегі «қарасөздерінің» танымдық-тәрбиелік маңызы зор. Бұрын «ғақлия-тастихат» деп аталған. Ол әр тақырыпты сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы әңгіме сияқты өрбітеді. Тыңдаушысының көңіліне қонымды, ұғынықты, жағымды болу жағын қарастырады. Адам бойында кездесетін жағымды, жағымсыз қасиеттерді салыстырмалы түрде қарастырады. Бір тақырыпты тереңдете қарастырып, өрбіте отырып, үгіт-өсиет ретінде өзі жауап береді. Қарасөздер тақырыбы жағынан алғанда ақынның өлеңдерімен астасып жатады.

Қарасөздерде ашы сын да бар, насихат та жеткілікті, ақыл-нақыл, өсиетті сөздер де орын алған, ой саларлықтай пайымдаулар да кездеседі. Қарасөздерді оқи отырып, бойыңдағы кемшілікті түзетуге нұсқайтын немесе өнеге алатын ғибратты ақыл сөздерді табу қиын емес. Абай тыңдаушының көңіліне қонымды болуын сөздері мен ойларын мысал ретінде көрсетеді.

Бұл қарасөздердегі әділетшілдік, турашылдық, шыншылдық, жағымпаздық, мансапқорлық, мақтаншақтық, құмарлық, еріншектік, арамтамақтық сияқты адамды ойландырып, жауап іздететіндей тақырыптар әр уақыттарда маңызын арттырмаса, жойған жоқ деуге болады. Себебі, оның қарасөздері тек жастарға ғана емес, барлық жастағыларға арналады. Оның бірінші қарасөзінде не үшін жазуға кіріскендігін айтса, ал екінші қарасөзде түрлі халықтарды салыстыра отырып, қазақтың өзімшілдігін мысқылдау да бар. Сонымен бірге олардың әрқайсысында өз ерекшелігі барлығын еңбектеріне қарай бөліп көрсетеді. Қарасөздері адамды еңбек етуге шақырады, өнер, білім, ғылымды іздеуге жол салады. Мұнда шешендік сөздер, мақал-мәтелдер басым.

Ұлы ақынның көзі тірісінде-ақ оның шығармашылық мүмкіндігін өте жоғары бағалап, Ресей географиялық қоғамы шығарған кітапқа енгізу арқылы атын жарты әлемге әйгілі қылған аса көрнекті қоғам қайраткері, сол кездегі зиялы қауым өкілдерінің көш басшысы Әлихан Бөкейхан. Ол орыстың зерттеушіғалымдары, орыстың географиялық қоғамының мүшелері А.Н. Седельников, Л.П. Осиповалармен бірлесе Санкт-Петерборда 1903 жылы жарық көрген көп томды «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» кітабының 18 томын жазуға қатысып, қазақ тарихына, тұрмыс-тіршілігіне, географиялық жағдайларына тоқталған еді. «Қазақ өлкесі» (Киргизский край) деп аталған осы кітаптың «Тұрғындары» (Население) деген екінші бөліміндегі қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, мәдениетін, салт-дәстүрін жазу Әлекеңе тікелей байланысты деуге болады. Осы бөлімде қазақтың рухани мәдениеті мен өміріне тоқталған кезде Абайдың ақындығын ерекше атап, оның поэзияда алатын орнын өте дәл

көрсетеді. «Наконец, как представителя нового течения в киргизской поэзии, следует назвать Кунанбаева (кітапта «Кнамбая» деп жансақ басылып кеткен – С.С.) (Семипалатинскому) – автора многих стихотворений, изъящных по формам и поэтических по содержанию», - деп жаза келе, Абайдың А.Пушкиннің «Евгений Онегинін», М.Лермонтовтың өлеңдерін қазақтар үшін тәржімалағанын, ол аударған «Татьянаның хаты» әні қазақ арасында кеңінен танымал екендігін атап өтеді. Әлихан Бөкейханның бұл жердегі зор еңбегі – басқа зерттеушілермен бірге қазақ поэзиясын, әсіресе, Абай есімін орыс халқының оқырман қауымына танытқандығында [8, 204 б.].

Әлихан Бөкейхан өз еңбегінде Абайдың ақындығын, саясаткерлігін, қазақ қоғамы арасындағы зор беделін баса айтады. Абай дүниеден қайтқаннан кейінгі жазған мақаласында: «*К 20 годам своей жизни Абай стяжал славу первого оратора (чечень), первого знатока народной жизниее юридических обычаев, знал на память многочисленные решения разнообразных дел знаменитыми бия-киргизской степи, и благодаря своим стараниями и необычайнойсвоей памяти, пердставлял ходячий сборник народных преданий, пословиц, сказок и афоризмов, созданных мудрецами киргизской степи*», - деп жазады. Сондай-ақ Абайдың парсы, араб тілдерін өздігінен үйреніп, еркін оқығанын атап өтеді. Бұл азалы мақала 1905 жылы Семей қаласында орыс тілінде шығып тұрған «Семипалатинский листок» газетінде жарияланған еді. Ал 1907 жылы осы мақала Семейде шығарылған «Записки Семипалатинского Западно-Сибирского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» кітабында басылды.

Әлихан Абайдың өмрін, шығармашылығын қоғамға кеңінен таныстыруға тырысты. Оның адамгершілік, тәрбиелік, имандылық бағыттағы өлеңдерін қазақ жұртшылығына насихаттайды. Абай өлеңдерін топтастырып, жинақ болып басылып шығуына ат салысады.

1915 жылы «Қазақ» газетінің 105 санында жарияланған «Кәкітай» деген мақаласында деген мақаласында: «1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басыңдар деп, балаларына хат жаздым. 1905 жылы Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермантов сөздерін бірге оқып, мәз-мәйрам болдық. Анық таныстық», - дейді [9].

1906 жылы Әлихан Нұрмұхамедұлын Керекуден Семейге келе жатқанда патша өкіметі полициясы саяси сенімсіз деген желеумен тұтқындайды. Бұл жөнінде де Әлихан жаңағы мақаласында: «Январь басында 1906-ншы жылы Керекуден Семейге баруға шыққан мені ұстасын деген Семейге хабар келген», - деп жазады. Осы кезде Әлиханмен бірге Кәкітайдың өзі де болған екен. Тұтқындалған кезде оның қол сөмкесінен кітап болып басылуға әзірленген Абай өлеңдерінің жинақталған қолжазбасы шыққан [10, 58 б.].

Абайдың кітабын өзі толық мүше болған Семей географиялық қоғамы шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханның Абайдың «Тәржіма хал» кітабын кешікпей шығаратындығы айтқан еді. Бірақ тез шықпай, тек 1909 жылы Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев оның әдеби мұраларын жинақтап, Петербордағы И.Бораганскийдің баспаханасынан жеке кітап ретінде шығарды. Дегенмен Абайдың кітабы көзі тірісінде шықпауының себебін ұлт зиялысы А.Байтұрсынов Омбыға барған Міржақыпқа былай деген екен: «*Естуімше Абай өзі өлеңінің басылып шығуын тілемейді һәм бастыруға һешкімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын,сонда әдейі бұрылып Абайға сәлем беремін, танысамын һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесем*». Алайда Ахметке Абайды көру жазбады. Оның өмірі күзге жетпей, 23 маусымда үзілді.

Негізінде Абай дүниеден қайтқан соң оның өмірі мен қызметі, шығармашылығын зерттеуді ұлт зиялылары, азаматтары қолға алып, мерзімді баспасөздер арқылы ғылыми мақалалар жариялай бастаған еді. Олар ақынның қазақ әдебиетіндегі орнын саралап көрсетуге тырысты. 1908 жылы татардың «Вақыт» (Уақыт) газетіне «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген мақала басылып, онда Абайды «Ғылымсыз қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа мәшһүр етті» деп, оның өлеңдерінің Лермонтовпен үндестігін көрсетті [7, 102-б.].

Ә.Бөкейханның Абай өміріне байланысты жазылған ғұмырнамасын кезінде Абайдың дүниеден көшкенінің он жылдығына арналған, 1914 жылғы 26 қаңтарда Семейде өткізілген этнографиялық әдеби-музыкалық кеште ерлі-зайыпты мұғалімдер Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар пайдаланған. Абайдың өмірі мен шығармашылығына қатысты баяндаманы орыс тілінде Нәзипа Құлжанова жасап, ақынның арғы атасы, оның Еуропа оқымыстыларының кітаптарын оқып, көңіліне тоқығандығын, орыстың А.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстой сияқты ақындарының өлеңдерін қазақша аударып, оның кейбіріне ән шығарғандығын да атап өтеді. Кеш барысында әуелі Татьянаның жазған хатын Абайдың өзінің шығарған

күйімен айтылған. Бұл ән мұңды, нәзік, өзі жай салатын әуезбен айтылады екен. Мұнан кейін «Жігіт ғашығы» мен «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» деген күйлер де орындалған екен [11].

Абайдың қазақ қоғамындағы алатын орнына баға берген – Ахмет Байтұрсынов. Ақынның өмірі мен өлеңдерін дүйім қазаққа өзі шығарған «Қазақ» газеті арқылы таныстыруды, насихаттауды қолға алды. Басылымның 1913 жылғы 39, 40, 43 сандарында оның «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласы жарық көрді.

Ұлы Абайдың ақындық шеберлігін, ішкі қуатын болымысын А.Байтұрсынұлы: «*Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрыңғы-соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, хатта жоқ деп айтса да боларлық. Абайдың сөзі замандағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік артық*», - деп аса жоғары бағалаған. А.Байтұрсынов Абайдың өлеңімен 1903 жылдан таныс блдған екен. Сол жылы оның қолына ақынның сөздері жазылған дәптері түсіп, оқығанда мағынасы терең, ой тастарлық күй бергендігіне тамсанған екен. Оның пікірінше, ақын не нәрсе жазса да түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін біліп жазған. Абайдың қандай болғандығын көрмесек те, көргендердің айтуымен білген [1].

Өскенбай халық арасында беделі-атағы зор адам болып, әділ билік Ахмет Байтұрсынов Абайдың білім алуы мен ел басқару ісіне араласу барысына тоқталады. Оның Михаэлиспен, Гросспен арасындағы байланысын да ашады.

Ахмет Абайды сыншыл ақын ретінде суреттейді. Ақынның өлеңі шырайлы, ажарлы, ұнамды, орынды, мағыналы, маңызды болып, адамға ой салатындығын баса келтіреді. Ол Абайды сөзге шебер, шешен ретінде көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, білуге шақырады [12].

1914 жылы ақынның құрметіне Райымжан Мәрсековтың бастауымен Семейдің Заречная Слободка-сының қазақтары кітапхана ашу мәселесін көтеріп, Яхия қажыға барып, ақылдасқан екен [13]. Абай атындағы кітапхана ашу мәселесін Міржақып Дулатов та қолдаған. «Бір-екі ай мұнан бұрын Семей қаласында білімді, жүрегінде жалыны бар бірнеше азаматтар Абай құрметіне қиаатхана ашады деп естіп қуанып едік, сол хабардың жандануына тілектеспіз. Бұл туралы өрнекті басшылықты әуелі Семей халқынан күтеміз. Өткен 26-ншы иаунарда Семей қаласында георграфишески обшество, ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен Абай құрметіне әдебиет кеші жасағандығы Семей халқынан күткен үмітімізді күшейтуге зор дәлел болса керек. Ол кеш бірінші қазақ әйелінің (Нәзипа ханым, Құлжанов жамағаты) майданға түсіп берген өрнегі еді», - деп, Абайдың шығармашылығын бағалаудың маңыздылығын одан әрі нақтылай түскен. «Біз бүгін ардақты ақынымыз марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан-балаға, немереден-шөбереге үзілмей сақталуы тілейміз», - дейді.

Міржақып ақынның ұлылығын «Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз Абай», - деген байлам арқылы білдірген еді [14].

Міржақып Абай сынды ақынның қадірін білуге шақырды. Оның «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол» деуінен-ақ, ақынның сол заманның өзінде халық арасына кең танымал, әрі қадірлі болғандығын аңғару қиын емес. Ол халықтың Абайға деген құрметінің, махаббатының күннен-күнге артатындығына сенімді болды [15, 228-229 бб.].

1915 жылы 13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында ерлі-зайыпты Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтардың аруханада жатқан қазақ жаралылар мен мұқтаж оқушыларға жәрдем ретінде өткізілген әдеби кешінде қазақ әдебиеті жайында қазақ зиялыларының бірі Райымжан Мәрсеков баяндама жасап, қазақ әдебиетін дәуірлеу сияқты күрделі мәселелерге батыл барып, ұлы Абайды әдебиет саласының саласының данышпаны, іргесін көтеруші деп бағалады [16, 25 б.].

Райымжан Абайды былайша бағалайды: «Қазақ әдебиеті көркейіп, көгеріп, түрленіп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жан кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды. Абай бұрын қазақта жоқ өлеңдерді білгізді, неше түрлі мақаммен таныстырды, сөздерін, ойларын жұртқа мирас қылып қалдырды» [17, 147-148 бб.].

Жастарға Абай өлең-жырларының мән-мағынасын түсіне оқудың қажеттігін баса айтады. Ол ақынның әр өлеңінде тәлім-тәрбие берерлік жағының басымдығын көрсете білді.

Жүсіпбек пен Мұхтар да 1918 жылы «Абай» журналына жариялаған «Абайдың өнері hәм қызметі» атты мақалаларында Абайды қазақ әдебиетіне жол салған ұлы ақын ретінде көрсетті. «Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрыңғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыңнан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір, ақындығы күшті болды – екі, өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай hешкімнен үлгі алмай қазақ әдебиетінің бетін бұрып мүйіс шығарды, өлеңшілікке өзгеше түр кіргізді», - дейді [7, 124 б.].

Абай қазақ әдебиетін даңғыл жолға, қазақ халқын мәдениет, өнер-білім жолына бастаған ұлы ақын. Оның өлеңдерінде ұлттық мән бар. Өмір шындығын осып өтеді. Адам баласын адамгершілік, адалдыққа баулыды. Оның қарасөздері тәлім-тәрбие аларлық тағылымға толы.

Абай реалист ақын. Көріп отырғанымыздай, оның өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралған. Поэмалары, қарасөздері идеялық жағынан құнды, әрбір сөзі шынайы. Шығармалары шындықтың бетін ашып, өмірді боямасыз беруге тырысқан. Абай Құнанбаевтың өлеңдері қарапайымдылығымен, шыншылдығымен, әуезділігімен, айқындылығымен құнды, бағалы. Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары да ақынның шығармаларында қазақ халқына ұлттық рух бере отырып, саналы, тәрбиелі, білімді, ғылымды, иманды, әділді, өз халқы жолында қызмет ететін ұрпақтың тәрбиеленіп шығуына үндегендігін философиялық ой-толғамдардың басымдығын нақтылап берді. Абайды қоғам сүйген, таза ақын, философ, қайраткерлігі жоғары, гуманист ағартушы тұлға екендігін растады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №39. – 23 ноябрь.

2 Сильченко М.С. Абай. Очерки жизни и творчества. – Алма – Ата, КазОГИЗ,1945. – 112 с.

3 Абайдың өмірі мен творчествосы/Жизнь и творчество Абая. Сборник статей под. ред. М.Акинжанова и З.Ахметова. – Алма-Ата: Из-во АН КазССР,1954. – 272 б.

4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

5 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №43. – 22 декабрь.

6 Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.

7 Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.

8 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. XVIII.

9 Әлихан. Кәкітай // Қазақ. – 1915. – 18 февраль. №105.

10 Сымағұлова С. Абай және Бөкейханов // Қазақ тарихы. – 1995. – №3.

11 Тілші. Семейде әдебиет кеші // Қазақ. – 1914. – 21 февраль. – №51.

12 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №43. – 22 декабрь.

13 Семей // Қазақ. – 1914. – 4 апрель. – №57.

14 М.Д. Абай // Қазақ. – 1914. – 23 июнь. – №67.

15 «Қазақ» газеті. 1914 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 504 б.

16 Мәрсеков Р. Қазақ қайда бара жатыр? – Алматы: Издательство «Центр Азии», 2014. – 368 б.

17 «Қазақ» газеті. 1915 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.М. Абикова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 528 б.

ӘӨЖ 930 (092)
ГРНТИ 03.01.09

Г.Б. Қозғамбаева [1]

[1]*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
Қазақстан, Алматы қ., e-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.ru

МҰСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІК ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ

Аңдатпа

Ұлы тұлғалар болашақ ұрпақтың санасында, рухани өмірінде өзіндік орын алу үшін, олардың өмірбаяны мен қызметі туралы мағлұматтар мен зерттеулер маңызды. Осындай тұлғалардың ішінде әлем тарихынан ерекше орны бар - Түркия Республикасының тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік. Ол өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей із қалдырды. Ататүрік бүгінгі Түркия Республикасының негізін қалаушы. Ол түрік елінің жерін басқыншы жаулардан тазалап, ішкі және сыртқы жаулармен күресіп, жаңа үлгіде мемлекет құрды.

Мақалада Ататүріктің республика құру жолында саяси әлеуметтік, экономикалық реформалар қабылдап, оны жүзеге асыру барысы қамтылған. Ататүрік тіл, латын әліпбиі, жалпы білім беру мәселесі бойынша Түркия Республикасында мектеп және жоғары оқу орындарын құрды. Ататүріктің өзінің тікелей бастамасымен көптеген мектептер және жоғары оқу орындары, факультеттері, ғылыми зерттеу институттары құрылады және бұл мекемелер әлі күнге дейін жұмыс істейді.

Әскери мамандық оның саяси ұстанымдарының қалыптасуына үлкен әсер етті. Ататүрік жаңа мемлекет құру барысында түрік халқының ішкі береке-бірлігін арттырумен, өзіне деген сенімін қалыптастыруға баса назар аударды. Ұлы тұлға - Мұстафа Кемаль Ататүрік өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей із қалдырды. Сондықтан болар XX ғасырдың аяғында халық оны «Ғасыр адамы» деп атады.

Түйін сөздер: республика, реформа, тарихи тұлға, әскери мамандық, мемлекет.

Козгамбаева Г.Б.[1]
[1]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,*
Казахстан, г. Алматы, e-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.ru

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТЮРК И ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА

Аннотация

Необходимость в ознакомительном и исследовательском процессе изучения биографии и деятельности великих людей заключается в определении их места в сознании, духовной жизни будущих поколений. Одним из таких великих людей является первый президент Турецкой Республики Мустафа Кемаль Ататюрк. Огромный труд, проделанный за многие годы служения своему народу, не остался незамеченным и оставил незабываемый след о нем. Ататюрк является основателем современной Турецкой Республики. Он активно занимался вопросами защиты физических границ государства, предотвращая экспансионные настроения по отношению к территорию тюрков, боролся с внутренними и внешними врагами, построил совершенно новое устройство Турецкой Республики.

В статье раскрывается процесс принятия и реализации Ататюрком политических, социальных, экономических реформ на пути создания республики. Ататюрк открыл школы и высшие учебные заведения в Турецкой Республике, специализирующиеся в вопросам лингвистики, латинского алфавита, общего образования и т.д., научно-исследовательские институты, функционирующие по сей день.

Воинская служба оказала большое влияние на формирование его политических позиций. Ататюрк при построении нового государства акцентировал внимание на повышении внутреннего благополучия тюркского народа, формировании уверенности в будущем государства. Великий человек - Мустафа Кемаль Ататюрк, служил самоотверженно своему народу, оставив неизгладимый след в истории страны. По этим и многим другим причинам, которые приведены в статье, турецкий народ именует своего первого Президента "человеком века" в конце прошлого столетия.

Ключевые слова: республика, реформа, историческая личность, военная специальность, государство.

Kozgambayeva G.B.[1]
[1]*al-Farabi Kazakh National University,*

Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

MUSTAFA KEMAL ATATURK AND TURKEY

Abstract

Biographies and studies of Great personalities are important for taking a special place in the spiritual life and in the minds of future generations. One such person is the first president of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, who has his place in world history. He did a great job for his people and left an indelible mark on himself. Ataturk is the founder of modern Turkey. He cleared the lands of Turkish land from the invasion of enemies and fought against internal and external enemies with creating a new state.

The article describes Ataturk's vision of political and socio-economic reforms on the path to creating a republic. He created schools and universities in Turkey in the Ataturk language, the Latin alphabet, and general education. Many schools and universities, faculties, research institutes created at Ataturk's own initiative are still functioning.

The military profession had a great influence on his political formation. Ataturk in the process of creating the country improved the well-being of the people and emphasized the importance of creating a sense of self-confidence. The great personality Mustafa Kemal Atatürk did a great job for his people and left a unforgettable mark. That is why at the end of the 20th century, people called him "Man of the Century".

Keywords: republic, reform, historicality, military occupation, state.

Кезінде бір тамырдан өсіп-өніп, кейіннен Сыр Ана сағасында енші алысқан бүгінгі түрік халқының тарихы тереңде.

Түркияның Тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік 1933 жылы 29 қазанда тәуелсіз Түркия Республикасының келешегі туралы ой қорытты. «Бүгін Кеңес Одағы – досымыз, одақтасымыз. Алайда ертең не боларын бүгін кесіп ешкім айта алмайды. Дүние жаңа тепе-теңдікке ұласуы мүмкін. Міне сол кезде Түркия не істеу керектігін білуі тиіс. Бұл досымыздың қол астында тілі, діні, тегі бір бауырларымыз бар. Оларға қол ұшын созуға дайын болуымыз керек! Әзір болу – сол күнді үнсіз күту емес. Дайындалған жөн. Халықтар бұған қалай әзірленеді. Рухани көпірлерді ақтай отырып әзірленеді. Тіл – бір көпір... Сенім бір - көпір... Тарих - бір көпір ..... Тамыр тегімізге оралып сан қилы оқиғалармен сөгілген тарихымызды түгендеуге тиістіміз!» деп айтқан [1,75 б.]. Тегі мен тілі бір, тілегі бір туысқандардың арасында қарым қатынасы, аралас - құраласы біраз жыл үзіліп қалса да, бірін - бірі ұмытқан жоқ. Арада қанша уақыт өтсе де, Ататүріктің сол заманда айтқан тарихымызды түгендеуге тиіспіз, деген асқақ ойлары бүгінде жүзеге асуда. Кеңес Одағы тараған соң, Қазақстан мен Түркия елдері кеңестік кезеңде үзіліп қалған байланыс-тарды жалғастырды. Қазақ халқы түрік халқымен тарихы мен мәдениеті тамырлас болғандықтан, уақыттың өзі бұл саланы қайта жаңғыру қажеттігін көрсетіп берді. Түрік халықының тарихына көз жіберсек, өз елінің теңдігі мен бостандығы үшін, халқының жарқын болашағы жолында күрес жүргізген тұлғалардың бірегейі - Мұстафа Кемаль Ататүрік. Ол өз халқын өркениетке сүйреген, ұлтының тағдырын ойлаушы ғасырда бір дүниеге келетін тарихи тұлға болды. Мақалада алға қойған басты мақсат: өз халқының тәуелсіздігі жолында күрес жүргізген Ататүріктің күрескерлік жолын тарихи тұрғыдан талдау жасау. Ататүріктің өмірі мен қоғамдық қызметіне байланысты ғылыми еңбектер, баспасөз беттеріндегі мақалалар, архив деректері негізінде жазылған еңбектер пайдаланылды.

Ататүрік – алты ғасырдан астам өмір сүрген әйгілі Осман патшалығы бөлшектеніп, ыдырап, құлаған шақта тарих сахнасына келген мемлекет қайраткері. Ататүріктің өмірі мен қоғамдық қызметіне байланысты М.Шоқайдың, АФ. Миллердің, С.Смайылдың С.Құттықадамның А.Жеваховты, А.В. Владимирский, Мұстафа Кемал Ататүрік Жолдауы, Ж.Түймебаевтың, М.Бұлытайдың, және тағы басқа еңбектер мен мақалалар жарияланды. Мақалада тарихи тұрғыдан обективті талдау, салыстырмалы түрде анализ жасау, өзіндік ой қорытынды жасау әдісі қолданылды.

Кезінде Еуропа, Африка және Азия құрлықтарын бағындырған Осман империясы XVII ғасырдан бастап ішкі алауыздықтар салдарынан тоқырап, соңында заманның талабынан артта қалып, алыс аймақ-тарынан айырылды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, әлсіреп күйреген Осман империясының жерін ағылшын, француз, итальян және гректер жаулап алды. Алайда, жаһан соғысында ауыр шығынға ұшырап, қарызға батқан Түркияда жаңа мемлекет құру оңайға түскен жоқ. Осман империясының күйреуі мен оның қалай құлағанын, оған жасалған қастандықтарды көзімен көрген Мұстафа Кемал Ататүрік мемлекет қайраткері ретінде тарих сахнасына шықты. Оның ақыл-парасаты мен ұйымдастырушылық

қабілетінің арқасында Түркия Республикасы өзінің мемлекеттік іргетасын берік қалап, болашаққа нық қадам басты. Сондықтан Түркия Республикасының қалыптасуы тарихи тұлғаның есімімен тығыз байланысты екендігі баршаға мәлім. Шығыстанушы, ғалым А.Миллер: «Тарихшылардың терең зерттеулер жүргізіп, өмірбаянын түгел қамтып, жасаған еңбектерімен танысып шығып, ескерткіш қоюға әбден лайық тұлға ол – Ататүрік» деген болатын [2, с.23]. Ататүріктің көзі тірісінде-ақ атақ даңқы жария болған тұлға еді.

Мұстафа Кемаль Ататүріктің туып өскен жері мен балалық шағына көз жүгіртсек, ол 1881 жылы Салоники қаласында дүниеге келген. Мұстафа әкесінен ерте айрылып, анасы Зүбайда-ханымның тәрбиесімен жетіледі. Мұстафа Кемалдың қатаң мінезді және дер кезінде шешім қабылдау қабілетінің қалыптасуына анасының берген тәрбиесінің септігі мол болды. Ол орта әскери білімді Салоникте және Монастирде (Биола) әскери училишеде алды.1905 жылы Стамбұлдағы әскери Академияны бітіріп, жоғары әскери білім алып шыққан. Әскери Академияда оқып жүрген кезінде Мұстафа өзін қабілетті, дарынды шәкірт ретінде танылады. Зерек, еркін ойлы Мұстафа Кемал Ататүрік Абдулхамит сұлтан режимін қатал сынап, қудалауға ұшырайды. Ол жастүріктер қозғалысына қосылып қоғамдық саяси өмірге белсене араласып, 1905 жылы «Отан» деген ұйым құрады. Жастүріктер қозғалысының либералды ұстанымы Ататүріктің саяси санасын оятып, саясатқа сын көзбен қарауды үйретті [3, с.56].

Бірақ ұйым мүшелерімен ойының ортақ болмау салдарынан ол бұл жерден кетіп, жасырын түрде жастүріктердің «Бірлік және прогресс» партиясының құрамына кіреді. 1905 жылдың 5 қаңтарында сұлтанның құпия қызметі Мұстафаны қамауға алады. Болашағынан үміт күткен оның әскери Академиядағы ұстаздары Мұстафадан дарынды әскери офицер шығатынын айтып, қамаудан шығарып алады. Бірақ осы оқиғадан кейін ол Осман империясының дамыған еуропалық бөлігінде емес, артта қалған Дамаск қаласына жұмысқа жіберіледі. Өзінің дарындылығымен әскери билік мансабына қол жеткізеді. Оны 1909 жылы Францияға жібереді, Ататүрік үшін бұл жақсы мүмкіндік болды. Ол аз уақыт ішінде еуропалық мәдениетпен танысып, әскери өнердің қыры мен сырын үйренеді. Ататүрік Францияда дін мен мемлекет арақатынасын реттеу ұстанымы лаизизм қағидатымен алғаш осы жылдары танысады. Жас түріктер қозғалысы 1876 жылдан бастап Осман империясында либералды реформа жүргізіп, конституциялық мемлекет басқару құрылымын енгізуге талпынады.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Кемаль империяның көптеген жерлерінде қызмет етті: Дамаск, Македония және Ливия. 1912 жылдың қазан айынан бастап Балқандағы Греция, Болгария, Сербия және Черногориядан тұратын коалицияға қарсы соғысқа қатысып, өзің ең жақсы жағынан көрсетті. Балқан соғысынан кейін Мұстафа Кемаль подполковник шенін алып, сол елге әскери атташе қызметіне тағайындалды. Қарамағындағы дайындықсыз, білімсіз, қару-жарағы нашар әскерді басқарғанына қарамастан, бұл соғыстарда Мұстафа Кемаль аса дарынды қолбасшы екенін көрсетті [4, с.79].

Кемаль таңдаған әскери мамандық оның саяси ұстанымдарының қалыптасуына үлкен әсер етті. Ататүрік жаңа мемлекет құру барысында түрік халқының ішкі береке-бірлігін арттырумен, өзіне деген сенімін қалыптастыруға баса назар аударды. Сондықтан оның ұлттық легализмшілдерге қарсы «Түрік болу қандай бақыт!, Түрікке түріктен басқа дос жоқ», деген даңқты сөздері түрік халқының рухын көтеріп, мемлекет құруға деген сенімін қалыптастырды. Міне, бұл түрік халқының жаңа мемлекет құруының рухани күш-қуатының қайнарына айналды [5, с.6-7].

Осман империясы соғыстан және ішкі алауыздықтар салдарынан болған қайшылықтардан әлсіреді. Соғыс барысында Осман империясы Шығыс Анатолияның, Месопотамияның, Сирияның, Палестинаның аймақтарынан айырылды. Түркияның айналасы түгел қоршалып, Таяу шығыстағы Ирак аумағы, қазіргі Мекке Медине қалалары 1915-1918 жылдары Палестина, Сирия аймақтары жауға кетті. Түркияның, Анкараның айналасындағы шағын аймақтан басқа жері түгелге жуық жау қолында болатын. Соғысқа шамамен үш миллиондай ер азаматтардың аттануы, ауыл шаруашылығы мен өндірісті күрт төмендетіп жіберді, ел экономикалық жағынан күйреу жағдайында болды. Билік басындағы патша әулеті мен билік-тегілер жаулаушы күштерге бағынып, Мұстафа Кемальдың өзін халық жауы етіп шығарған. Ол кезде Мұстафаға қаншама қастандықтар мен қиянаттар жасалды. Соның барлығынан аман-есен өтіп, Анкараға келіп, мемлекеттің негізін қалап, жауларды Түркияның жерінен тазартты.

Әскери адам болса да, жаңа мемлекетті заманауи, зайырлы, өркениетті, ұлттық мемлекет ретінде қалады. Ататүріктің идеялары осы күннің өзінде әлі күшін жоймай келеді. Әуел баста мемлекеттің негізін дұрыс қалағандықтан болар, жасаған реформалары мен еңбектері бүгінде Түркияны әлемде экономикасы дамыған, мәдениеті жоғары, мұсылман ел деңгейіне жеткізді. Түрік ұлтының мәдениеті мен рухани құндылықтарына негізделген біртұтас унитарлық, ұлттық мемлекеттің негізін жасады [6, 8 б.].

1922 жылы түрік әскерлері барлық майданда шабуылға шықты. Бейбіт бітім шарты жасалды.1923 жылдың 24 маусымында Лозанн бейбіт келісімшартына қол қойылады. Бұл шарт Түркияның масқара капитуляция режимі мен халықаралық қаржылық бақылауға түсу кіріптарлығын жойды.Түркия жаңа шекарасын белгіледі. Оған Шығыс Фракия, Измир және Севар келісім шарты бойынша бөлініп кеткен басқа да аумақтар қосылды.Осылайша, Түркия тәуелсіз державаға айналды. Түркияға Анадолыдан мемлекеттің негізін қайта қалауға, оны нығайтып бекемдеуге жетерліктей ештеңе қалмаған еді. Ол кездегі түрік ұлтының басына түскен қасіретті сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Түркия ел ретінде тәуелсіздіктен, түріктер ұлт ретінде еркіндіктен айырылғанды. Түркия мен түріктерді осындай халден Ататүрік құтқарды [7, 199 б.].

Американ тарихшысы Эдвард Эриксон Ататүрік туралы: «Бірінші дүниежүзі соғысы жылдарында Кемаль Осман әскери қолбасшыларының ішінде дүниежүзіне танылған әскери көшбасшы болды. Ол нағыз ұлтшыл болса да, ол неміс, француз тілдерінде еркін сөйледі. Алайда Мұстафа Кемаль өзінің ерекше үздік әскери қолбасшы екенін іс-жүзінде көрсетіп, зор даңққа бөленді. Бірінші дүниежүзілік соғыста жаумен шайқастағы ерлігі мен жеңімпаздығы үшін ол өзінің бұрынғы қарсыластарының да құрметіне ие болды» [8, с.75]. Ия, американ тарихшысы айтқандай ол ішкі және сыртқы жауларына тойтарыс бере отырып, Түркия Республикасының негізін қалаушы, елін аз уақытта үлкен жетістіктерге жеткізген тарихи тұлға. Ол түрік елінің жерін басқыншы жаулардан тазалап, ішкі және сыртқы жаулармен күресіп, жаңа үлгіде мемлекет құру жолында саяси, әлеуметтік, экономикалық реформаларды жүзеге асырған.

Ататүрік өз баяндамасында:«Ертең Республиканы жариялаймыз», - деді, отырғандар мұны тегіс қолдады. Жоба бойынша 1921 жылы конституциядағы мемлекет формасын айқындаған баптарды өзгерттім. 1-ші баптың соңына Түркия мемлекетінің үкімет формасы - Республика деген сөйлем қостым. 3-ні Түркия мемлекетін Ұлы Ұлттық Мәжілісі басқарады, деп өзгерттім.Мәжіліс үкіметінің түрлі басқару буындарына уәкілдер арқылы жетекшілік етеді. Бұдан басқа Ата заңдағы негізгі болып табылатын 8, 9 - баптар өзгертіліп, нақтылана түсті. Түркия Президенті –Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі Бас Кеңесі мен мәжіліс мүшелері тарапынан бір сайлау мерзіміне сайланады. Басшылық қызметі жаңа президент сайланғанға дейін созылады. Бұрынғы басшы қайта сайлана алады. 9 бапта: Түркия президенті –мемлекет басшысы. Осы өкілеттілігімен Мәжіліс пен Уәкілдер Кеңесіне басшылық жасайды», деп жазылған [9, 81 б.].

1923 жылы 29 қазанда өткен Ұлттық Жиналысқа қатысушылар Түркия Республикасының президенті етіп Мұстафа Кемаль Ататүрікті сайлады. Осман империясының құлдырауынан кейін империалистік мемлекеттердің Түркияны бөлшектеуіне жол бермей, халықты ұлт-азаттық қозғалысқа жігерлендіріп, Түркияның мемлекет ретінде сақталып қалуына Мұстафа Кемаль көп еңбек сіңірді. Осы шайқастарда тамаша жетістіктерге жеткені үшін Түркия Ұлы Ұлттық Жиналысының шешімімен оған маршал дәрежесі және «Ғази» атағы беріледі. Тұңғыш Президент Ататүрік соғыстан кейін Осман империя ыдыраған шақта Түрік ұлт- азаттық қозғалысына басшылық етті. Табанды әскери маневраларымен шетел интервенттерінің әскери күштеріне тойтарыс беріп, түрік халқын жеңіске бастады [10, с.78].

Республика – Ататүріктің пайымдауынша, демократиялық жүйедегі мемлекет түрі. Президент, парламент, конституция және үкіметтің жаңа формасы жарияланды. Республика ұлт егемендігін паш ететін және онымен тығыз қабысатын жалғыз жүйе. Ататүріктің басшылығымен жүзеге асқан реформа негізінде сұлтандық жойылып, Түркия Республика болып жарияланды, жаңа парламент – Түркия ұлттық мәжілісі ұйымдастырылды. Халифат таратылды және жаңа конституция қабылданды. Сонымен Ататүрік елді сыртқы жаулардан қорғап, республика құруда жоғарыдағыдай саясат ұстанған.

Ататүрік басшылық еткен жылдарда оның жүргізген реформалары барысында Түркияда қол жеткен үлкен өзгерістерді, бәлкім, дүние жүзінде ешбір ел бастан кешірмеген шығар. Бұл реформалар елдің сыртқы саясатын ғана емес, елдің ішкі жағдайын, түрік халқының таным – түсінігін, ойлау жүйесін өзгертті. Ататүрік 1923 жылдан кейін де 1927, 1931, 1935 жылдары президент қызметіне үш рет қайта сайланды. Түрік халқына жасаған орасан зор еңбегі ескеріліп, 1934 жылы Түркияның Ұлы Ұлттық Жиналысының арнайы қаулысымен Мұстафа Кемалға «Ататүрік» фамилиясы берілді [11,25 б.].

Ататүріктің басқаруымен Түркия республикасы аз уақыттың ішінде дүниежүзіне танылды. 1936 жылы жазда Босфор және Дарданелл бұғаздары Түркияға қайтарылды. 1937 жылы Иран, Ирак, Ауғанстанмен Саадабад пактісіне қол қойды. Тіпті, 1938 жылы Сириямен арадағы даулы шекаралардың өзі Түркияның құрамына өтті. Осылайша, Түркия күшті және тәуелсіз мемлекетке айналды. Ал, әлем халқы Ататүрікті Ұлы қолбасшы, батыл реформатор, ақылды мемлекет басшысы ретінде таныды [12, с.41].

Жаңа мемлекетті заманауи және зайырлы ұлттық мемлекетке айналдыру мақсатымен үлкен саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени реформаларды жүзеге асырды. Ататүрік реформаларының негізі болған қағидалары мен идеяларының жиынтығы «кемализм» - деп аталады. Оның жүргізген реформасы Түркияны терең модернизациялау жолында маңызды рөлді атқарды. Оның практикалық ойлауының және саяси қабілеттерінің арқасында, елді бөлуге мүмкіндік бермей, қазіргі заманғы Түркияны қалыптастыру үшін түрік ұлтын біріктірді. Түрік модернизациялаудың (жаңғырту) тәжірибесі Шығыстың даналығын және Батыстың прогматизмін біріктірді. Кемал Ататүрік құрған мемлекет өзінің дамуында тарихи үздіксіздігін сақтап, болашаққа ұмтылды – бұл 1920-1930-шы жылдардағы Кемалистік реформаның басты маңызы болды [13, с.130]. Кемализм идеялары Түркияның ресми идеологиясына айналып бүкіл халықтық қолдауға ие болады. Кемализм негізі 6 қағидаға негізделеді. Бұл 6 қағиданың алғашқы төртеуі 1927 ж. қабылданса, 1931 ж. Республикалық Халық Партиясының құрылтайында кейінгі екеуі қосылды. Олар: 1. Республикашыл болу (республикалық басқару); 2. Ұлтшылдық (ұлтжанды болу); 3. Халықшылдық «мемлекеттің халыққа қызмет етуі); 4. Мемлекетшілдік (этатизм ұстанымы); 5. Лаицизм (зайырлы қоғам қалыптастыру); 6. Реформашылдық (тұрақты даму, реформа жүргізу) [14, с.130]. Бұл алты қағида 1936 жылы Түркия Республикасы Конституциясына ресми түрде енгізілді. Осы қағидалардың негізінде Ататүрік Түркияда реформаларды жүзеге асырады.

Ататүріктің реформаларында білім беру жүйесі мен латын аліпбиіне көшу мәселесінде 1924 жылғы конституцияға сәйкес бастауыш білім беру түріктер үшін тегін және міндетті болды. Ататүрік халықты сауаттандыру және оқу-ағарту жұмыстарына ерекше көңіл бөлгендігі – көрегендіктің айқын көрінісі. 1926 жылы жаңа білім беру жүйесін қабылдады. Білім беру жүйесінде ескі арап жаузуынан бас тартып, латын әрпі негізінде жаңа түрік әліпбиі енгізілді.1928 жылы елде жүргізілген мәдени төңкеріс заңына сәйкес түрік зиялыларына үлкен міндет жүктелді. Самбұлдағы Долмабахче сарайында арнайы мамандардан құрылған комиссия 8 ай бойы жұмыс істеді. Ататүрік бұл істі тікелей өзі қадағалап отырды. Ол жаңа жазуды ғалымдар айтқандай 5-10 жылда емес, өте қысқа мерзімде меңгеруі үшін бар күшін жұмылдырды. Ол 1928 жылғы 9-тамызда Түркияның латын әліпбиіне көшетінін жариялады. Сол жиында Ататүрік: «Жолдастар, көркем тілімізді сындырмай сөйлейік деп, жаңа түрік әліппесін тезірек меңгеріңдер! Бүкіл ұлысқа, шаруа мен шопанға, жүк тасушы мен қайықшыға үйретіңдер. Мұны ұлттық, әрі Отан сүйгіш борыш деп біліңдер!», деген үндеу жариялады. [9, 111 б.]. 1929 жылы 1 қаңтарда ескі әліпбиді қолдануға тыйым салдынды. Ататүрік білім беру саласында латын жазуына негізделген, білім берудің тұтас жүйесін қалыптастырды. Ататүріктің басшылығымен және тікелей араласуымен 1931 жылы «Түрік тарихын зерттеу қоғамы», 1932 жылы «Түрік тіл қоғамы» құрылды. Ол көптеген сөздіктер жариялады, оңдаған мың араб-парсы сөздері түркі түбірлес жаңа сөздермен ауыстырылды, Еуропа тілдерінен енген сөздерге түрікше баламалар құрастыру ісі жүргізілді. Латын тілін еңгізгеннен кейін, терең тілдік реформалар үшін мүмкіндіктер ашылды. 16 жастан 40 жасқа дейінгі Түркияның барлық азаматтары жаңа алфавитті меңгеру үшін оқу орындарына баруға мәжбүр болды [10, с.91].

1928 -1935 жылдар аралығында Анкарада 20 мыңға жуық жаңа әліпиді оқытатын ұлттық мектептер ашылды. Бір жыл ішінде Түркия халқының жарты миллионнан астамы латынша жазу мен оқуға үйренді. 1926 жылы мектепте білім алушылардың саны 1923 жылғымен салыстырғанда екі есеге көбейді. 20-жылдардың ортасында Түркияда шамамен мемлекеттік басқарудағы мектеп түлектерінің саны 600-дей, заң факультетін бітірушілердің саны 500, ал дәрігерлік бөлімді бітіргендер саны - 900 болды. Білім алушылардың көпшілгі түрік ұлтынан болды, олар жаңадан құрылған Республиканы қолдады. Министрлер және лауазымды тұлғалардың басым бөлігі жоғары білімді университет түлектері болғандықтан жаңа түрік элитасының негізі қаланды [8, с.278-279]. Ататүрік білім ордаларының, университеттердің де заманауи талапқа сай сай болуын қалады. Түркиядағы университеттердегі білім беру жүйесін батыстық университеттер жүйесімен жүргізілуге көңіл бөлді. Ол кезде елдің дара университеті болып саналатын «Стамбұл Дарүлфүнын» заманға сай жағдайға келтіруін сол кездегі Оқу ағарту министрі доктор Решіт Ғалипке тапсырды. Сондай-ақ Ататүрік Тарих және тіл институттарының академиялық негізде жұмыс істеуін қамтамасыз ету барысында 1935 жылы 14 мамырда парламенттің шешімімен Тіл, Тарих және Жағрапия факультеті құрылды. Бұл факулеттерде түрік халықтарының және Түркияның тарихын зерттеулерге септігін тигізетін әлем тілдері үйретілетін болды. Сондықтан онда синология, шумерология, hититология, латын тілі, грек тілі, арап тілі және парсы тілі үшін арнайы бөлімдер құрылды [15].

Ататүрік реформасы бойынша дін саласында бүкіл елдегі барлық керітартпа діни ағымдарға тиым салынды. Дегенмен Ататүрік ислам дінің халыққа түсіндіруде үлкен ерлік жасады десек болады. Оның тапсырмасымен белгілі ғалым, муфти Мұхаммед Хамди бірінші рет Құранды түрікшеге аударған деді [6, 8 б.]. Барлық діни мекемелер мемлекет құрамына кірді. Діни институттар департаменті мешіттерді,

ғибадатханаларды, имамдарды, муаззиналарды тағайындауға және алып тастауға құқылы болды. Стамбулдағы Айя - София мешіті мұражайға айналды. Түркияның Білім министрлігі діни мектептерді бақылауға алды. Стамбулдағы Сүлейман мешітіндегі Медресе Стамбул университетінің факультетіне ауыстырылды. Діни мектеп орнына зайырлы мектептер келді. 1938 жылғы ақпанда өзгертілген конституцияда Түркия – зайырлы мемлекет деп жарияланды. Кемал : «Дін-әр адамның жеке өміріне ғана қатысты. Егерде дін қоғамға кірсе онда мемлекет ісіне араласады. Кемал түріктер үшін Ислам ең ақылға қонымды дін деп есептеді. Исламның Ақылға қонымды деген ойы Кемалдың көзқарасында ерекше орын алды. Ол ешқандай атеист болмады. Кемал үшін халифаттын жоюы ең алдымен Исламның жаман саясатқа араласпауы еді. Мемлекет оның түсінігі бойыншы зайырлы деп аталды [8, с.244].

Ататүріктің құқық саласында жүргізген реформасында - шариғат соттары таратылды, әйелдерге еркектермен тең құқық берілді, көп әйел алу тоқтатылды. Құлдық және феодалдық жүйедегі заңдармен шариғат заңдарының күшін жойып, орнына қазіргі зайырлы, демократиялық билікті алып келді. Бұрын әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы, білім алуы, жұмыс істеуі, шектеулі болса Ататүріктің кезінде әйел қауымын жаппай сауаттандыру, оқыту, әлеуметтік мәселелерге араластыру, мемлекет қызметіне келтіру ісі қолға алынды [6, 8 б.]. Қоғам дамуында адамдар арасындағы қарым-қатынасты құқық пен заңдылық реттеп отыратыны баршаға белгілі. Реформалардың бұл саланы айналып өтпеуі заңды құбылыс. Жаңа заман, жаңаша көзқарас, өзге жүртпен өркениетті түрде араласу зайырлы заңдарды талап етті. 1924-1925 жылдарда жүргізілген реформалар көптеген аймақтарға әсер етті. 1924 жылы шариғат заңы бойынша сот процесі жойылды, олардың шежіре заңы, ескі дәстүрлері еуропалық елдерден алынған кодекстер жаңа заңдармен ауыстырылды. Барлығы түрік құрылымына бейімделе бастады [16, с.159]. Ендігі жерде Еуропамен тығыз байланыс орнайтыны әрі экономика нарықты басшылыққа алатыны ескеріліп, Швейцария, Италия, Германияда қолданылатын түрлі заңдардан пайдаланылды.

Әйелдер тұңғыш рет азаматтық және саяси құқықтармен бірге Ататүрік реформаларынан кейін сайлау және сайлану құқына ие болды. 1930 жылы бұрын мұндай құқыққа ие болмаған әйелдерге жергілікті әкімшіліктерге, ал төрт жылдан соң Мәжіліске сайлану құқығы берілді. Әйел теңдігін қорғаған саясат оң нәтижесін бермей қалмады. Түрік әйелі тек отбасында бостандық алып қоймай, ғылым мен өнерді былай қойғанда, қоғамдық өмірде де биіктерге көтерілді [9, 74-76 б.]. Әйелдер бостандығына ерекше мән берілді. Көп әйел алу үрдісіне тыйым салынды. Сайлауда дауыс беруге, билік органдарына сайлануға, кез келген жоғары оқу орнына түсуге, еркектермен қатар трамвай, пойыз, кемелерге мінуге рұқсат етілді [12, с.36.]. Дін мемлекеттен ажыратылды, – сағат мерзімі мен күнтізбе өзгертілді (1926 ж. 1-қаңтардан бастап Түркияда еуропалық жыл санау жүйесі жүргізіліп келеді), ұзындық пен салмақ өлшемдері жаңартылды, еуропалық киім үлгілері енгізілді, фамилиялар туралы заң қабылданды (1934 ж.) т.б.

20-жылдары жүзеге асырылған түрік реформасындағы басты жетістіктердің бірі – әйелдерге бостандық берілуі болды.Кемал Ататүрік ескіні жаңғыртудың пайдасыз екенін түсінді. Түркияға нық тұру үшін түбегейлі өзгерістер қажет. «Біз өркениет жолымен жүреміз және оған келеміз», - деді Ататүрік. Ол түрік қоғамының европалануын армандады. Оны ұлттық бас киім – феска киюге тыйым салудан бастады [2, с.41].

Дәстүрлі исламды ұстанушы шығыс елдерінде әйелдерге тең сайлау құқығын беру мәселесі ХХ ғасырдың басында Ататүріктің жүргізген реформасында көтерілді. Басқа Шығыс елдерінде бұл мәселе тіпті, көтерілмеген де еді. Бұл сол кезең үшін орасан зор ілгері қадам болды, әрі батыс елдердегі демократияның жетістіктерінен де озып кетті.

Ататүрік тіл, латын әліпбиі, жалпы білім беру мәселесі бойынша Түркия Республикасында мектеп және жоғары оқу орындарын құрды. Ататүріктің өзінің тікелей бастамасымен көптеген мектептер және жоғары оқу орындары, факультеттері, ғылыми зерттеу институттары құрылады және бұл мекемелер әлі күнге дейін жұмыс істейді.

Түрколог Н.Г. Кереевтің пікірінше: «Мұстафа Кемал Ататүріктің сыртқы жаугершілік соғыстардағы жеңісі Кемалистерді Түркия қоғамы мен мемлекетін реформалау және батыстық үлгідегі мемлекетті қайта жаңғыртуға мүмкіндік берді.Кемализм жақтастары артқан сайын Түркияда Еуропалық және зайырлы мемлекет құруды қолдаушылар көбейді [17, с.178].

Ататүрік жүзеге асырған реформалардың басты негіздері республика жүйесі. Ататүрік республикалық жүйенің ең маңызды кепілі ретінде елде әртүрлі тіл, дін және салт дәстүрге ие болса да, жүздеген жылдар бойы бір тағдырды бөліскен халықтардың мәдени одағы барына сенетін. Осының негізін құру мақсатымен түбегейлі реформаларды іске асырды. Ататүрік реформаларды іске асыруда жастар мен ұлтжанды азаматтарға иек артты. Республиканы жастарға аманат етті. Өйткені жастардың жаңалыққа ұмтылатынын ол білді. Ол, осылайша Түркияны қазіргі заманға жеткізетін жолды тапты [18, 3 б.].

Міне осындай іргелі мемлекеттің саяси дамуын қалыптастырып, 97 жылдың ішінде, қоғамдық ойы бүтін елдің елдік, тектік, ынтымақтастық бағдарының тиянақты дамуына негіз жасаған көшбасшы.

Шетелдіктер тарапынан Ататүрік туралы 380-дей шығарма жазылды.Әлемде танымал 100 кісі қатарынан орын алды. 1981 жылы ЮНЕСКО тарапынан «Ататүрік жылы» болып жарияланды. Ал, байыбына барсақ, Ататүрік өз халқын рухтандырып, әлденіп алғаннан кейін асау мінез көрсеткен жоқ. Біреудің елін жаулап, жерін тартып алайын деген жоқ. Бар мақсаты, бар арманы: өз жерін өзгелерге жем қылмай өзге елдер қатарлы бейбіт өмір сүру еді. Ол мүддеге жетті. Астананы Анкараға аударып, Ататүрік бұрынғыдай сұлтанат емес, Түрік Республикасын жариялады. Сонда ең алдымен былай деді: «Түрік ұланы! Түркия Республикасын құрған - түрік халқы, түрік ұлты. Түрік ұлты деген сөз – Түрік Тілі деген сөз. Түрік тілі – түрік ұлтының қасиетті қазынасы. Өйткені, түрік ұлты өткендегі шексіз бақытсыздықтардың ішінде өзінің адамгершілігінің, дәстүрінің, естеліктерінің, мүдделерінің, қысқасы, бүгін өзін ұлт ретінде қалыптастырған барлық қасиетті тілінің арқасында сақталғанын көріп отыр. Түрік тілі - түрік халқының жүрегі, ақыл-ойы» екендігін халқына түсіндіре білген [19].

Түркия Республикасының негізін қалаушы тұлғаның көп қырлы қызметі әлемдік қауымдастықта жоғары бағаланып, 2000 жылы «American Time» журналында Ататүрік «XX ғасырдың адамы» деп танылды. Кемализм бүгінгі күні де әлемдік дамудың жаһандық өзгерістерінің аясында түрік басшылығының қызметіне идеологиялық негіз ретінде қызмет етеді [12, с.48].

Ататүріктің өзі салған сара жолы, өзінің ешкім қол жеткізе алмаған өз биігі болды. Бұған ешкім таласа алмайды және онымен ешкім теңесе алмайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Исова Л.Т. Түркі әлемінің көшбасшысы Мұстафа Кемал Ататүрік көзқарасындағы жастар бағдарламасының өміршеңдігі.//Қытай мен Орта Азия елдері қатынастары:тарихы мен болашағы. – Алматы. «Қазақ университеті», 2014. – 75-79 беттер.

2. Миллер А. Ф. Формирование политических взглядов Кемаля Ататюрка // Народы Азии и Африки. 1963. № 5. – С. 23.

3. Данилов В.И.Турция 20- 30 –х годов: путь к демократии // Восток, 1997.-№2. – 56-68 стр.)

4. Жевахов А. Ататюрк. – М.: Молодая гвардия, 2008. – С. 344. (76-82 с.)

5. Ататюрк К. Избранные речи и выступления (перевод с турецкого). – М., 1966. – 6-7 бб.

6. Бұлұтай М. Ататүріктің әлемге сіңірген еңбегі қандай? // Түркі әлемі. № 2 (118). 2012. – 8 бет.

7. Шоқай М..Таңдамалы. Екінші том. – Алматы:Қайнар, 1999. – 520 б.

8. Владимирский А. Великий Ататюрк.Отец народа,«Человек судьбы». – Москва:Яуза:Эксмо, 2014. – 352. – 75 с.

9. Смайыл С. Ататүрік:Танымдық өмірбаяны. – Алматы: «Қазақпарат». 1998. – 128 б. (81с.)

10. Шахинлер М. Кемализм: зарождение, влиание, актуальность. Перевод с с французского языка. – Москва: Издательство «Московский писатель», 1998. – 448 с.(78).

11. Түймебаев Ж. Ататүрік – түркі әлемінің Ұлы перзенті. //Аңыз адам. «Ататүрік өмірбаяны». – Алматы, 2012. №3. – 24-25 бб.

12. Құттықадам С. Служение нации. – Алматы, 2017. – 365 б. – 39-40.

13. Варакса А.Н. Мустафа Ататюрк и модернизация Турции 1920-30-х годов. // Наука и мир.- Волгоград. №5. – 2015. – С.130-132.

14. Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань, 1994. – 157 с.

15. Қара Ә. Ататүріктің тарих реформасы және астана түрік академиясы. http://turkiya.kz 23.02.2019.

16. Новичев, А.Д. История Турции. Т. 2. Ч. 1. – Л., 1968. – 378 стр.

17. Кереевтің Н.Г. История Турции XX в. – Москва: ИВ РАН, 2007. – 168-180 с.

18. Зейнелоғлу Ерсин, Республика және Мұстафа Кемал Ататүрік. // Жас Алаш. – 1997. №128(13753). – 3 бет.

19. Мұртаза Ш. Ататүрік-ұлттық рух. Мәрмәр теңізінде туған ойлар // Егемен Қазақстан. – 1998. 14.10. – 5 бет.

ӘӨЖ 930.12
ГРНТИ 03.01.09

Г.Р. Нұрымбетова[1]

[1]*саяси ғылымдарының докторы, профессор, «Ұлы дала тұлғалары» орталығының директоры, Абай атындағы ҚазҰПУ*
Алматы қ., Қазақстан Республикасы. E-mail:gulshat_nurymbet@mail.ru

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ – ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ

Аңдатпа

Автор мақалада С.Қожановтың XX ғасырдың 20-30 жылдардағы мемлекеттік қызметі мен өмір жолын қарастырады. С.Қожановтың ағартушылық, жер мен ұлттық қатынастарға қатысты ұстанымдары оның жеке тұлғалық және көшбасшылық қасиеттерін айқындауға мүмкіндік береді деп есептейді. Оның халық ісіне адалдығы мен турашылдығы қазіргі кезеңде жастар үшін үлгі болары сөзсіз. Ұлт зиялысы өкілінің мұрасы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында маңызды екендігі көрсетілген.

Тірек сөздер: мемлекет қайраткері, ағартушылық, ұлт көшбасшысы, тіл саясаты, ұлттық қатынастар.

Нурымбетова Г.Р.[1]
[1]*доктор политических наук, профессор, Директор центра «Ұлы дала тұлғалары» КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан. E-mail:gulshat_nurymbet@mail.ru*

СУЛТАНБЕК КОЖАНОВ – ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Аннотация

В статье автор рассматривает этапы жизни и государственной деятельности С. Кожанова в 20-30 годах XX века. Считает, что позиция С. Кожанова в вопросах просвещения, земли и национальных отношений отражает его личностные и лидерские качества. Его преданность делу народа и принципиальность могут служить примером для молодежи в современных условиях. Подчеркнуто значение наследия видного представителя казахской национальной интеллигенции контексте программы «Рухани жаңғыру».

Ключевые слова: государственный деятель, просвещения, национальный лидер, языковая политика, национальные отношений.

Nurymbetova G.R.[1]
[1]*doctor of political sciences, professor KazNPU named after Abai, Director of the center "Uly Dala Tұlғalary" Almaty, Republic of Kazakhstan*

SULTANBEK KOZHANOV – PUBLIC AND STATESMAN

Abstract

In the article, the author considers the stages of life and state activity of S. Kozhanov in the 20-30 years of the twentieth century. He believes that the position of S. Kozhanov in matters of education, land and national relations reflects his personal and leadership qualities. His devotion to the cause of the people and integrity can serve as an example for young people in modern conditions. The importance of the heritage of a prominent representative of the Kazakh national intelligentsia in the context of the «Rukhani zhaңġyru» program is emphasized.

Keywords: statesman, education, national leader, language policy, national relations.

Кіріспе. Еліміз тәуелсіздік алып, егеменді ел болғалы төл тарихымыздың талай ақтаңдақ беттері ашылып, сараланды. Халқымызға өз елінің бостандығы жолында арпалысқан қазақ арыстарының, аққан жұлдыздай келте ғұмыр кешкен ардақты ұлдарының есімдерін қайтару әлі күнге дейін жалғасуда. Кезінде жабық болып келген мұрағат деректерінің, ұмытылған өмірбаяндардың ғылыми айналымға қайта қосылуы зерттеушілер алдына жаңа міндеттер қойды. Осы орайда, отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытының қалыптасқанын айтуымыз қажет. Тарихты жеке тұлғаларсыз жазу уақыты артта қалып, оқиғалар қайраткерлердің идеялары, позициялары арқылы беріле басталды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы күрделі саяси жағдайда қызмет етіп, ұлт болашағы үшін күрескен қайраткерлердің алдыңғы қатарында Сұлтанбек Қожанов та бар. Ол – мемлекет және қоғам қайраткері,

публицист, ақын, аудармашы, әдебиеттанушы, ағартушы-ұстаз. Сұлтанбек Қожанов әртүрлі деңгейдегі қызметтерді атқара жүріп, өзінің дара жолынан тайған жоқ. Бүгінгі ұрпақ үлгі тұтатын артына өшпестей із, өлмейтұғын мұра қалдырды. Кешеуілдеп болса да жүргізілген ғылыми зерттеулерді былай қойғанда, оның бейнесі талай әдеби шығармаларда сомдалған. Бұлай дейтініміз Сұлтанбек Қожанов 1957 жылдың 5-шілдесінде ресми ақталған. Алайда «солақай саясаттың» салдарынан оны әділінен әрі кешенді тану 1994 жылдан ғана басталды. Бүгінде оның өмірі мен қоғамдық-мемлекеттік қызметін, шығармашылық мұрасын тарихшылар, әдебиетшілер, педагог-ғалымдар зерттеп, ғылыми айналымға енгізуде.

С.Қожановтың қоғам және мемлекет қайраткері, біртуар азамат ретінде бейнесін ашуға Т.Қожакеев, Ә. Тәкенов, М. Қойгелдиев, Ж.Әлмашұлы, А.Шәріп, Х.Тұрсын, Д.Салқынбек, Ж.Симтиков, А.Әбікей, т.б. еңбектері көп үлес қосты. С.Қожановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер А.Шәріп, Х.Тұрсын, А.Әбікей [1] күшімен, оның шығармалары мен мұрағат құжаттары да бірнеше жинақ болып жарияланды. Оның өмір жолын тануда Ж.Әлмашұлы мен Б.Қойшыбайдың ғұмырнамалық еңбектерінің де орны ерекше. Десек те, С.Қожановтың өмірі мен қызметін, қайраткерлігі мен азаматтығын зерттеу әлі жалғасуда. Біздің мақсатымыз оның қазақ халқы үшін қиын-қыстау кезеңдерде «жалт беріп, тұра қашпай» тура айтып, төтеп берген қырларын ашу.

Сұлтанбек Қожанов – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, сталиндік нәубет құрбаны. «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер түріктің бесігі ғой. Тамаша Түркістандай жерде туған, Түріктің тәңірі берген несібі ғой» деп ақын Мағжан Жұмабаев жырлаған Түркістан өлкесінің тумасы. Нақтылар болсақ, қазіргі Түркістан облысы Созақ ауданына қарасты Ақсүмбе деген жерде кедей шаруа отбасында 1894 жылы дүниеге келген. Әкесі байдың малын бағып, шешесі үй шаруасымен айналысқан. Сұлтанбек жастайынан ауыл ақсақалдарының аңыз-әңгімелерін, қиссаларын тыңдап, зердесіне тоқып өскен. Әсіресе, атасы Қоңқақ ақсақалдың қызықты ертегілері мен қиссаларының орны бөлек еді. Сұлтанбектің бала көңілі аңыз-қиссалардың әсерімен талай жерлерді шарлап, талай биіктерге ұшқан да шығар-ау. Сұлтанбектің білімге деген құштарлығын байқаған да осы Қоңқақ атасы. Содан да болар елгезек, зерек немересі Сұлтанбектің атақты Қожа Ахмет Яссауи күмбезі бар Түркістандағы орыс-түзем мектебіне орналасып, білім алуына күш салады. Осылайша, Сұлтанбектің білім-ғылым жолындағы жолы Ақсүмбеден басталып, Түркістанда, кейін Ташкентте жалғасын табады. 1906-1908 жылдар аралығында Түркістандағы төрт жылдық орыс-түзем мектебінде оқып, оны абыройлы тәмәмдайды. 1908-1913 жылдар аралығында ол үш сыныптық қалалық училищеде оқиды. Байлық, мансаптан білімнің артықтығын жақсы түсіне білген ол білімін 1913-1917 жылдары Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын семинарияда жалғастырады. Әрине, бұл оқу орнына түсу оған оңайға түспейді. Ол орыс тілінің оқытушысы И.Яковлевтің көмегімен сынақтан өткен санаулы талапкерлердің қатарында семинарияға қабылданады. Осы кезде саясат істеріне араласып, «Кеңес» атты жасырын ұйымның мүшесі болады. 1917-1918 жылдарда Ташкенттегі мұғалімдер институтында оқиды, алайда бұл оқу орнын тәмәмдамаған.

1917 жылы ақпан төңкерісінен соң үлкен саясатқа бел шеше кіріседі. Сол жылы тамыздан М.Шоқай ұйымдастырған «Бірлік туы» газетіне редактор болады. Осы басылымда қоғамдық-саяси мақалалармен бірге әдеби материалдар да жариялап отырады. Алғашқы үш жылда кеңестік жұмыстың үлкен мектебінен өтеді: Түркістанда халыққа білім беру бөлімінің инспекторы, ашаршылыққа ұшыраған халыққа көмек ұйымдастырушы, 1918 жылдың аяғында Ташкенттегі қазақ педагогикалық училищеге лектор болып ауысады, ал 1919 жылы уездік-қалалық атқарушы комитет төрағасының орынбасары, 1920 жылы Сырдария облыстық революциялық комитет төрағасы болып тағайындалады. Осы 1920 жылы коммунистік партия қатарына қабылданған. 1920-1924 жылдары Түркістан компартиясы ОК мүшесі, ТүрОАК төрағасының орынбасары, 1920-1921 жылдары Түркістан АССР Ішкі істер халық комиссары, 1921-1922 жылдары Халық ағарту комиссары, 1922-1924 жылдары жер шаруашылығының комиссары, «Ақ жол» газетінің редакторы. 1924-1925 жылдары Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы. 1925-1926 жылдары БК/б/П ОК ұлт республикалары мен облыстары бойынша жауапты нұсқаушысы, Мәскеу марксизм-ленинизм курсының тыңдаушысы. 1928 жылы БК/б/П ОК Орта Азия бюросының үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары. 1929-1931 жылдары Орта Азия мақта-ирригация политехникалық институтының алғашқы директоры, 1931-1932 жылдары Орта Азия мақта орталығы басқармасының төрағасы, 1932-1933 жылдары Мәскеуде Одақтық мақта өнімдері басқармасының орынбасары, 1933-1934 жылдары КСРО ХКС мақта тобы басшысының орынбасары, 1934 жылдан кеңестік бақылау комиссиясының Өзбекстан бойынша өкілі.

Бар болғаны жарты бетке сыйып тұрған бұл оның ресми өмірбаяны.

Сұлтанбек Қожанов туралы жарияланған мақалалар мен зерттеулер атаулары да біраз нәрсеге меңзеп, көп нәрсені аңғартқандай: «Елге тұтқа болған қайраткер», «Адамдықты пір тұтқан», «Жұртшылық жоқшысы», «Ақсүмбенің сұңқары», «Түркістанның тарпаң тұлғасы», «Мәдениет пен әдебиет қамқоры,

жанашыры». Оның өмір жолымен таныса отырып, бүгінгі жас ұрпақ «Мен – Сұлтанбек Қожановтай болсам» дейтіндей ғұмыр кешкенін айтқымыз келеді.

Сұлтанбек Қожановтың жер, ұлт, тіл, ағартушылық мәселелеріне қатысты ұстанымдары мен мұрағат құжаттарын зерделеу оның азаматтық, қайраткерлік бейнесін айшықтай түседі. Біз оның белсенді қызметі 1917 жылы басталғанын жоғарыда айттық. 1917-1918 жж. өлкені жайлаған ашаршылық кезінде ол Ташкентте аштыққа қарсы құрылған комиссия мүшесі ретінде Түркістан өлкесіне жіберілген болатын. Комиссия басшылығында Т.Рысқұлов, Н.Төрекұлов тұрды. Түркістанда жергілікті байлардан азық-түлік жинап, кедейлерге үлестіріп беру арқылы талайларды аман алып қалған. Ол туралы халық арасында «Сұлтанбек үлестірген шүлен көжемен жан сақтадық» деген әңгіме қалған. Осы жерде оның қызба, қайсар азамат болғанынан хабардар ететін бір кездесу жайлы айта кеткен жөн. Ол 1921 жылы Советтердің Бүкілресейлік IX съезіне қатысып, көпұлтты Түркістан халқының әлеуметтік, мәдени мәселелерін шешудегі қиындықтар жайлы ашық жайып салған еді. С.Қожановты үзіліс кезінде Ленин президиумға шақыртып, қысқа болса да ой бөлісіп оған «қызба қырғыз» деген екен.

Жер мәселесі. С.Қожанов жер мәселесін ұлттық мүдде тұрғысынан, демек жер жергілікті тұрғындар, қазақтарға тиесілі болу керек деген берік сенімінен ешуақытта айнығаны емес. Бұған 1921-1922 жылдары Жетісу өңірінде оның тікелей араласуымен жүзеге асырылған жер-су реформасы дәлел. С.Қожановтың жер-су реформасының аясында қоныс аударушылардың жерін жергілікті тұрғындарға алып беру іс-әрекеттері Мәскеудегі басшылыққа ұнамағаны сол, 1922 жылы Сталиннің өзі С.Қожановты Жетісудан қайтару туралы жеделхат жолдап, «партияның ұлттық саясатының принциптері бұзылды» деген айыппен С.Қожановтың комиссиясы Жетісудан шақырып алынды.

С.Қожановтың қайраткерлігі 1924 жылы Орта Азиядағы ұлттық-территориялық межеленуі кезінде ерекше көзге түсті. Ол ұлт ретінде бөлініп, ел болудың, жұрт болудың қиындығын жақсы түсіне білді. Осы орайда еріксіз ойға алаштың біртуар ұлы Ә.Бөкейхановтың сөзі келеді «Әр заманның өз рәсім, өз салты бар. Адам баласының құл кезінде салтында құқы үшін талас-тартыс болмайды. Құқы үшін талас-тартысу орнында жылау болады. Бұл бір жол. ...Біздің заманымыздағы салт: әркім құқына таласу, құқына тартысу болады. Жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім құқы үшін жылау емес, құқын талас-тартыспен қорғау. Міне бұл екінші» [2]. Сұлтанбек те қазақ халқының өз жеріне таласты, тартысты. Жастайынан қаламын қару етіп, түйткіл мәселелерді күн тәртібіне қоюдан жасқанбайтын Сұлтанбек бұл жолы да аянып қалған жоқ. 1924 жылы «Ақ жол» газетінде жарияланған «Мұны анықтау керек», «Әзірлену керек», «Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді», «Орта Азия бірлігі һәм қазақ ұлты», «Қазақ ұлт мемлекеті жасасын!», «Ұлт шекарасын ашу һәм Қазақстан» атты мақалалары соның айғағы. Ол Орталықтың бұл мәселеге қатысты қабылдаған шешіміне наразылығын 1924 жылы РКП ОК жолдаған хатында айқын білдірген. Хатта негізінен маңызды үш мәселе ашық қойылды. Біріншіден, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстаннан тұратын Орта Азия федерациясын құру. Екіншіден, Түркістан АССР Сырдария облысының жерлерін Қырғызстан (Қазақстан) республикасының құрамына кіргізу. Үшіншіден, «Ташкент сұрағын» қайта қарау [3, 193-194 бб.]. Осылайша, қазақ халқының мүддесін қорғауға жан-тәнімен атсалысты, арпалысты.

Ол 1924 жылы қараша айында жаңадан құрылған РК(б)П Қазақ обкомының, 1925 жылдың ақпанынан өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы қызметін атқарды. Оның хатшылық қызметінің басталуы астананы басқа жерге ауыстырумен тұспа-тұс келіп, астананы Ақмешіт қаласына көшіруге басшылық жасады. Себебі, ұлттық-территориялық межелеудің нәтижесінде Орынбор қазақ қаласынан орыс қаласына айналған еді. Қазақстанның жаңа астанасын таңдауға байыппен қараған С.Қожанов «Қазақстан астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қаласы жоқтықтан қазақтың киіз үйінде болса да, қазақ ұлты жұртшылығына жуық болуы керек... Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаман да болса өз ордасы болуы керек» [4, 86 б.] деп білді. Қарап отырсақ, 1997 жылы астананы таңдауда Елбасы Н.Назарбаев та әдемі қала, ыңғайлы үйлерді іздеген жоқ. Егер жанға жайлылық тұрғысынан келсек, онда астанамыз табиғаты жұмсақ «Жер жәннаты атанған Жетісуда» қала берген болар еді.

«Қайда болса да Қазақстан кіндігі қазақ ішінде болсын. Киіз үйге орнаса да, қалың қазақтың ортасы болсын. Олай ойламай, әдемі үй, жайлы мекеме іздеп кетсек, бір күн де болса кешікпекпіз. Бір мезгіл де болса, қазақтың ұлт тіршілігін, ұлт мемлекетін жасау игілік істерін кенже қалдырмақпыз…

Аты аталып жүрген Ақмешіт қаласы түстігі Қарақалпақ облысы мен Сырдария гүбірнасы, күншығысы Жетісу, теріс түстігі Ақмола мен Торғай, күнбатысы Ақтөбе мен Орал болып, үлкен жолдың үстінде тұрған ыңғайлы қала» [4, 96-97 бб.] – деп, Ақмешіт қаласын Қазақстанның астанасы қылуға, оның атының Қызылорда болып өзгеруіне мұрындық болды. Осы жерде ол ілгері даму үшін әркім

ауылына тартпай, дау-дамайға салмай жалпыға ортақ пікірге келуге шақырды. Бұл оның қазақ халқының руға, жүзге, жершілдікке бөлінбей, ұлт ретіндегі тұтастығын сақтауға деген ұмтылысы еді.

Қазақ елі жеке мемлекет болып құрылған соң, 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп дабыл қаққан С.Сейфуллиннің бастамасын жалғастырып, патша өкіметінің кемсітуімен «киргиз» аталып келген халықтың тарихи «қазақ» атауының қайта қалпына келуін жүзеге асырды.

С.Қожанов қазақ ауылындағы оқу-ағарту мәселелерін шешуге де белсене араласты. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын бітірген соң, бір жылдай мұғалім болып жұмыс істеген ол бұл саладағы түйткіл мәселелермен жақсы таныс болатын. Өз қолымен толтырған көптеген анкеталарда негізгі мамандығын «педагог» деп көрсеткен. Сондықтан да болар ағартушылыққа үлкен үміт артып, күш-жүгерін жұмсады. Оның мектеп ісін ұйымдастыру, қоғамдағы мұғалімнің орны, халық арасында ағартушылық жұмысын жүргізу мәселелеріне қатысты ойлары Алаш қайраткерлерінің ұстанымдарымен үндесіп жатты. Ол «...халық ағарту, оқу жұмысы – мұнан былайғы жұмыстардың ең үлкені. Бұл жұмыс – hәр дәуірде керектінің ең үлкені. Әзіргі күнде әсіресе зорайып тұр...Халық ағарту жұмысын ең жұмыстың үлкені деп санауды сөзбен ғана айтып қоймай, іс жүзінде жүргізу керек» [4, 117 б.] деп анықтады. Осы ағартушылық жолында мектептер ұйымдастыру керек екенін, сондай-ақ ондағы мұғалімнің рөлін де жақсы түсіне білді.

Халқының болашағын ана тілінен бөле-жара қараған емес, туған тілді жастай игерудің маңызын жазбай таныды. «Қырғыз-қазақ халқының бір заманда қолы жетіп, бір жөнді мектептері бола қалса, солардың барлығында оқыту тілі – ана тілі болуы міндет. Әзірде қырғыз-қазақ халқының ең болмағанда бастауыш мектептері ана тілінде болуы керек hәм саны жеткілікті болуы керек. Қырғыз-қазақ еңбекшілерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып, мың қате болып, сорлағаны дұрыс емес» [4, 123 б.]. Ұлттың болашағын оқу-білімнен, тәрбиеден екенін: «…мәдениеттің түп қазығы, жұртшылықтың тірегі, бостандықтың шын құралы – бастауыш мектеп; қырғыз-қазақтың ана тіліндегі ұлт мектебі. Халық ағарту мәселесінің негізі де – бастауыш мектеп мәселесінде. Осыны ұмытпау керек» [4, 125 б.] деп ескерткен. 1923 жылы Халық ағарту комиссары С.Қожановтың баяндамасының негізінде Түркістан атқару комитеті қабылдаған қаулыда «...жергілікті тұрғындардың бұқара халқының мәдени дамуы ұлттық мәдениет арнасында дамуы керек» - дей келе, «ана тілінде сабақ беру мүмкіндігі болмаған жағдайда ғана сабақ беру тілі ретінде орыс тілінде жүргізуге рұқсат» [3, 111 б.] деп көрсетілген. Бір ғасырға жуық уақыт өтсе де бұл мәселе әлі күнге дейін өз шешімін тапқан жоқ. Бүгінгі күнгі бастауыш мектептердегі жағдай осының дәлелі. Өз ана тілін игеріп үлгірмеген балалар шет тілін оқып, шала сауатты жандарға айналуда. С.Қожанов қазақ тілінде оқулық әзірлеуге де атсалысқан, оның «Есеп тану құралы» – 1924 жылы жарық көрген болатын. Сондай-ақ, барлық ауылдық, қышлақ және волостық билік органдарында іс-қағаздарын жергілікті тұрғындар тілінде жүргізуге үлкен мән берген.

1925 жылы Қазақ Өлкелік комитетіне басшылыққа Ф.Голощекиннің келгені белгілі. С.Қожановтың жергілікті саяси мәселелерді шешудегі батылдығы, жергілікті халық арасындағы беделі Голощекинге ұнай қоймайды. Сондықтан оның Мәскеуге қызметке ауысуына барынша «көмектеседі». Орталықтың көзқарастары мен ұстанымдары «қауіпті» деп танылған қайраткерлерді Мәскеуге қызметке алуы сол кезде қалыптасқан тәжірибе еді. С.Қожановқа дейін мұндай мектептен Т.Рысқұлов, С.Меңдешев, С.Асфендияров өткен болатын. Уақыт өте келе С.Қожанов ұстанған бағыт ұлттық ауытқушылық ретінде бағаланып, оған «қожановшылдық» деген айдар тағылды.

Қазақстанның басшылығында бір жылдай ғана қызмет атқарған С. Қожанов азаматтықтың, халыққа, ұлтқа қызмет етудің тамаша үлгісін көрсете білді. Осы орайда М.Шоқайдың С.Қожановқа «С.Сәдуақасов, Қожанұлы Сұлтанбек және Меңдешұлы Кеңес дәуірі орнаған кезде кеңес үкіметін бірден жақтап шыққан адамдар болатын. Бірақ олар, өткен тәжірибелері көрсетіп отырғандай, Кеңес үкіметіне тек қара басының қамы үшін қызмет етпегенін біз жақсы білетінбіз Сұлтанбек Қожанұлы қара басының қамын ойламайтын, халқы үшін қам жеп, еңіреп туған азамат еді. Ол бұдан былай да осы қызметтерінен арылмайды деп сенеміз» [5, 60 б.] деп берген бағасы өте құнды.

С.Қожанов қара басының қамы мен мансап үшін қызмет еткен жоқ. Ол әртүрлі деңгейдегі қызметте жүріп, талай игі істердің бастамашысы бола білді. Жастайынан халық ауыз әдебиетінен сусындап өскен С.Қожанов қазақ халқының ұлттық дәстүрлерін, салттарын, әдебиеті мен мәдениетін дамыту жолында талай тер төкті. Соның бір көрінісі өзінің өлеңдерінде де, мақалаларында да қазақтың мақал-мәтелдерін кеңінен қолданған. Мысалы, «Қазақ мақалдарынан» атты өлеңінде «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Алтын көрсе періште жолдан таяр», «Битке өкпелеп, тоныңды отқа салма» қайырымдарын:

Жұрттыққа сенген тарықпас,
Кісіге сенген молықпас.
Өзі ақымақ адамға
Адал жолдас жолықпас.
Байдың ұлы сөйлесін,
Қисық болса да ауызы... – деп жаңғыртып берген.

Кеңестік билік жүргізген оспадарсыз саясатынан ұлт мәдениетін сақтап қалуға, қорған болуға ұмтылды. Наурыз мейрамының мән-мағынасын былай түсіндіре келе: «22-ші март – Наурыз мейрамы. Күншығыс халқына тегіс мейрам қылып өткізу салт болған күн. Мұны көп білгіштер дін мейрамы деп жиреніп, лажы болса, құртып жіберу керек деп сопышылсынып, аңқау елге арамза молдалық соғатын қазақ коммунист жолдастардан бар екен. Наурызға арналған намаз жоқ. Наурызда құрбан шалынып, құран оқылмайды. Наурыз – жыл басы. Наурыз – күн мен түннің теңеліп, күннің асып кетіп бара жатқан уағына дәл келетін мейрам. Наурыз – мұсылмандықтан бұрын шыққан мейрам. Наурыз – ел шаруасымен күн көріп, табиғат шарттарына тұрмысы көбірек байланысқан елдің тұрмысы тудырып отырған мейрам...» [4, 195-196 б.] деп, оның тұрмыс шарттарынан туып отырған халықтың салты екенін, одан теріс қараудың, бас тартудың қажет еместігін негіздеген.

С.Қожанов – белгілі публицист, «Бірлік туы», «Ақ жол» газетінің редакторы болды. Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті шын мәніндегі қазақтың шығармашылық зиялылары топтасқан орталыққа айналды. Газет бетінде Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Абдолла Байтасов, Ілияс Жансүгіров, Біләл Сүлеев, т.б. қаламгерлердің шығармалары жиі жарық көрді.

Қаламы ұшқыр, ойы жүйрік С.Қожанов өз заманының өткір мәселелерін талқылаудан, оған өз пікірін ашық айтудан қалыс қалған емес. Ол мақалаларын Тоқпақ, Тарпаң деген бүркеншік аттармен «Тілші», «Кедей еркі», «Еңбекші қазақ», «Советская степь», «Правда Востока» газеттері мен «Шолпан», «Сана» журналдарында жариялап отырған. Осы бүркеншік аттары да оның мінезінен хабардар еткендей. Оның қаламынан туындаған мақалалар да баршылық. Олар оқу-ағарту, қоғамдық-саяси, экономика және әлеуметтік мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, 1928 жылы «Кеңестік Түркістан автономиясының 10 жылдығына атты» кітабы Ташкентте жарық көрген.

«Дарынды адам барлық істе дарынды» демекші С.Қожанов мемлекет-қоғам қайраткері ғана емес ақын, аудармашы. Ол Демьян Бедный, К.Бальмонт шығармаларын аударған. Сегіз қырлы, бір сырлы тұлға қаламынан туындаған «Қайтейін?», «Кім жауапкер?», «Ойлап көрші», «Бұл кім? (мұғалімдерге арнап)», «Нені айтайын?», «Тілмаштарға бір сын» деген өлеңдерін бүгінде көпшіліктің бірі білсе, бірі біле бермейді.

С.Қожанов көптеген әдебиет, мәдениет қайраткерлеріне қамқорлық жасаған. Ол 1923 жылы ақын М.Жұмабаевтың өлеңдер жинағын Ташкентте шығаруға мұрындық болған. Жинаққа алғы сөзді де С.Қожановтың өзі жазған. Сол кездері М.Жұмабаевтың биліктің қыспағында жүргеніне қарамай оған қол ұшын созып, азаматтық жасады. Мағжанның өлеңдер жинағын шығарумен шектелмей, оның Мәскеудегі Әдебиет институтында оқуына да ықпал етті. Мына бір мұрағат құжатына назар аударсақ: С.Қожановтың Мағжан Жұмабаев туралы 1923 жылы Мәскеуге жазған баяндама хаты. Хатта М.Жұмабаев шығармашылығына жоғары баға бере отырып, оған қырғыз халық көркем әдебиетінің көрнекті өкілі ретінде кеңес билігінің тарапынан аса бір ықыласпен қарауды сұраған. Сонымен қатар, М.Жұмабаевтың отбасы бар екенін ескере отырып, шәкіртақысын жоғарғы разрядпен төлеуді, жол шығыны мен отбасымен жаңа жерге орналасуы үшін бір мезгілдік төлемақы төлеуді өтінген. Бұл құжаттан С.Қожановтың өз замандасына деген құрметі мен қамқорлығы сөз жоқ байқалып тұр. Осы кезде екеуі де орда бұзатын отыз жаста екен (С.Қожанов - 29 жаста болса, М.Жұмабаев - 30 жаста).

Осы жылдарда Ж.Аймауытовтың Шымкенттегі педагогикалық техникумға директор болып орналасуына септігі тиіп, қудаланған М.Әуезовке пана болды. Сонымен қатар, Ғ.Мұратбаев, С.Сапарбеков, Н.Оңдасынов, Ә.Қоңыратбаев секілді жастарға да ағалық қамқорлық көрсетуі, оның адам, азамат ретіндегі бейнесін аша түседі. Уақыт өте келе әдебиетші-ғалым Әуелбек Қоңыратбаев: «Ол өткір тілді, тапқыр, кең тұлғалы кісітін. Қызыл тілге келгенде, мен ондай шешен адамды көрген емеспін, Ашуы жоқ, мінезі дарқан, сөздерін тастай етіп айтатын арыстан тұлғалы кемеңгер адам еді» [6, 171 б.] деп еске алады.

С.Қожанов сөзге шебер, қиын сәтте сөз тауып айта алатын шешен болған. Соның бір айғағы, бас хатшы И.Сталинмен арадағы сөз қақтығысулары. Көзі тірі кезінде ақ аңыз болып таралған бұл сұхбатты өз шығармаларында С.Мұқанов та, Ж.Арыстанбеков те тамаша келтірген.

Жалпы С.Қожановтың өмірінен, істерінен бүгінгі жастардың алар тағылымы мол. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев бір сөзінде: «Біздің Сұлтанбек Қожановтың өмірінен алатын үлгіміздің бірі – кең ойлау, өз халқың үшін шынайы уайым жеу, оның кемшіліктерін айта білу, осылайша олардан арылуға көмектесу» деген болатын. Оның ұлтына қызмет ету жолындағы қайсарлығы, турашылдығы мен ұлтжандылығы, ізденімпаздығы жастарға үлгі болары сөзсіз.

1917 жылы «Бірлік туы» газетінде жарық көрген «Қайтейін» деген өлеңінде

«Ку заман, ит тіршілік қорладың ғой,
Көрсем де қанша икемдеп болмадың ғой.
Жете алмай дегенімнің жалғызына,
Талап көп, талайсыз боп сорладым ғой.
....
Қайтейін құр талаппен шыдай берем,
Талпынып күнде өзімді сынай берем.
Мен де боп іс адамы басқалардай,
Күн келер мен де істейтін, анық сенем» - деп

таудай талабымен болашағына сеніммен қараған, талай сынақтан өтіп, іс адамы боп шыңға да көтерілген С.Қожанов тура 20 жылдан кейін саясат құрбаны боп кете барды. Қайраткер 1937 жылы 16 шілдеде ұсталып, 1938-жылы 10 ақпанда нақақ атылған. Бар болғаны 43 жыл өмір сүрген С.Қожановтың артында жары – Гүләнда, 3 баласы қалған. Қызы Зиба, ұлдары Нұрлан және Арыстан. Жары Гүләнда «халық жауының «әйелі» деген атақтан бас тартпағаны үшін 11 жыл АЛЖИРде отырған, 1989 жылы дүниеден озды.

«Ештен кеш жақсы» демекші. Бүгінде өзінің туған ауылы Ақсүмбеде, Кентау қаласында С.Қожанов атында орта мектеп бар. Шымкент, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Алматы қалаларындағы көшелерге Қожанов есімі берілген. Түркістанда оған ескерткіш қойылған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қожанұлы С. Шығармалары / Құраст. А.Шәріп. – Алматы: Арыс, 2009. – 352 б.; Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.:Х.Тұрсұн, А.Әбікей. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. 1 том. – 384 б.; Қожанұлы С. Таңдамалы мақалалар. Архивтік құжаттар / Құраст.: Х.М. Тұрсұн, А.Ж. Шәріп. – Алматы: «Arna-B», 2019. – 342 бет.*
2. *Бөкейханов Ә. Екі жол // Бөкейхан Ә. (1866-1937) Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. – Астана: Сарыарқа БҮ. 2010. – 560 бет. – 5 том.*
3. *Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.: Х.Тұрсұн, А.Әбікей. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. 1 том. – 384 бет.*
4. *Қожанұлы С. Шығармалары / Құраст. А.Шәріп. – Алматы: Арыс, 2009. – 352 бет.*
5. *Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. – Алматы, 1999. Т. 2.*
6. *Шәріпов А. Сұлтанбек Қожанов шығармашылықпен де айналысқан // Алаш арысы. – Алматы, 2011.*

ӘӨЖ574-87
ГРНТИ 03.01.09

A.G. Shabambayeva[1], B.A. Abdrahmanov[2]

[1]PhD student in 6D020300-History, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
[2] Candidate of Historical Sciences, Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF A.Zh. MASHANOV

Abstract

The article discusses the life and scientific heritage of Akzhan Zhaksybekovich Mashanov, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, professor, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, honored worker of Kazakhstan, who during his lifetime received the high name of "al-Farabi of the 20th century". The creative path of a real scientist, vigorous social activity began in the second quarter of the 20th century - during the difficult period of the struggle of the Kazakh people for independence and freedom, the awakening and rising of national identity.

The scientist is widely known not only in Kazakhstan and Soviet science, but also in the global scientific community. His works cover a wide range of subjects of professional interest, such as geology, mining, history, archeology, farabi studies, theology. He spoke Arabic, Old Turkic, Hebrew and a number of other languages. He studied the works of al-Farabi in the primary sources and made a huge contribution to their popularization.

Keywords: A.Zh. Mashanov, P.A. Ryzhov, A.A. Yermekov, Abu Nasr al-Farabi, mine surveying, farabi studies, geomechanics,Academy of Sciences of the Kazakh SSR

А.Г. Шабамбаева[1], Б.Н. Абдрахманов[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
"6D020300 – Тарих" мамандығының докторанты
[2] т.ғ.к., Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университеті

А.Ж. МАШАНОВТЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, профессоры, көзінің тірісінде «XX ғасырдың Аль-Фарабиі» дейтін жоғары атақ алған геологиялық-минералогиялық ғылым докторының өмірі мен ғылыми мұрасы қарастырылады. Ғалымның шығармашылық жолы, белсенді қоғамдық қызметі 20-ғасырдың екінші жартысы, қазақ халқы үшін қиын-қыстау кезең, тәуелсіздік пен бостандық үшін күресі, ұлттық сана-сезімнің ояну және көтерілу кезеңімен тұспа-тұс келеді.

Ғалым тек қазақстандық және советтік ғылым ортасында ғана емес, әлемдік ғылым қауымдастығында да кеңінен танымал. Оның ғылыми еңбектері кәсіби қызығушылық танытатын түрлі пәндердің кең спектрін қамтиды, атап айтқанда: геология, тау-кен ісі, тарих, археология, фарабитану, теология. Ол араб, ескітүрік, иврит және тағы басқа да тілдерді меңгерген. Аль-Фарабидің еңбектерін негізгі әдебиеттерден зерттеді және олардың кең таралуына үлкен үлесін қосты.

Кілт сөздері: А.Ж. Машанов, П.А. Рыжов, А.А. Ермеков, Әбу Насыр әл-Фараби, фараби туралы зерттеулер, геомеханика, Қазақ КСР Ғылым Академиясы

Шабамбаева А.Г.[1], Абдрахманов Б.Н.[2]
[1] докторант специальности 6D020300-История,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
[2] к.и.н., Павлодарский Государственный Педагогический Университет

ЖИЗНЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ А.Ж. МАШАНОВА

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и научное наследие доктора геолого-минералогических наук, профессора, член-корреспондента Академии Наук Казахской ССР, заслуженного деятеля Казахстана Акжана Жаксыбековича Машанова, еще при жизни получивший высокое имя «аль-Фараби 20-го века». Творческий путь настоящего ученого, активная общественная деятельность начались во второй четверти 20-го века – в сложный период борьбы казахского народа за независимость и свободу, пробуждения и подъема национального самосознания.

Ученый широко известен не только казахстанской и советской науке, но и в мирововом научном сообществе. Его работы охватывают широкий спектр предметов, представляющий профессиональный интерес, такие как: геология, горное дело, история, археология, фарабиеведение, теология. Он владел

арабским, старотюркским языками, ивритом, а также рядом других языков. Изучал труды аль-Фараби в первоисточниках и внес огромный вклад в их популяризацию.

Ключевые слова: А.Ж. Машанов, П.А. Рыжов, А.А. Ермеков, Абу Наср аль-Фараби, маркшейдерское дело, фарабиеведение, геомеханика, Академия Наук Казахской ССР

In the history of mankind there were many personalities whose life and fate was a reflection of the life of his people. An example of this is the life of Akzhan Zhaksybekovich al-Mashani, who became one of the founders of science and education of the contemporary history on Kazakh land. More than a century has passed since his works came out. Akzhan Zhaksybekovich is one of those who made an indisputable contribution to the development and prosperity of his native country. One can envy his life and be surprised at the same time. The scientist was born on November 2, 1906 in the village of Nurken, Karkaraly district, Karaganda region. The family of Akzhan Zhaksybekovich was quite well-known: his grandfather Mashan bi, Zhaksybek's father, was the foreman of the village [1, p.11]. When remembering his father, Akzhan Zhaksybekovich always said that it was his father who was the first teacher for him, "my father laid the initial foundations of knowledge in me" [2, P.3].

In the years 1922-23 he studied at the Soviet school. After graduating from school in 1924, he entered a teacher training college in Karkaralinsk, that was opened in 1922 by Alimkhan Yermekov, the famous scientist and social activist. At the school, students were taught by prominent scientists such as Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov, Manan Turgynbaev, Vyacheslav Kolpytin [2, P. 3]. As a student at the teacher training college Akzhan Zhaksybekovich begins to work from January 1, 1926 to June 1, 1930 as a teacher at a first-level school in aul №1 of the Karkaraly district [3, P.59 rev.]

After graduating from the teacher training college, the scientist is sent as an instructor to the Abralinsky district department of education in Semipalatinsk, then as an instructor to the Semipalatinsk regional department of public education. Here, in the autumn of 1933, preparatory courses for admission to the institute are opened at the Semipalatinsk Geological College. After completing training in these courses, Akzhan Zhaksybekovich enters the Kazakh Mining and Metallurgical Institute as a mining engineer-geological prospector. Recalling the years of study at the institute, Akzhan Zhaksybekovich wrote: "Among the students, I was one of the eldest, because I worked for 5-6 years. Moving and studying in Almaty was a new beginning for me...." [2, P.7].

Here, a young, talented person is noticed by Petr Aleksandrovich Ryzhov, Doctor of Technical Sciences, professor, head of the Department of Geodesy and Mine Surveying. Without waiting for the graduation of engineers of the mine surveying profession, Petr Aleksandrovich begins to prepare his students from among students of a related specialty. First of all, he drew attention to the geological exploration specialty. The choice of Petr Alexandrovich fell on A.K. Kayupov, K.F. Ermolaev, A.Zh. Mashanov [4, p.2]. After graduation, all three entered graduate school at the Department of Geodesy and Mine Surveying. It should be noted that during the training period, due to the specifics of the specialty "mine surveying", A. Mashanov had to additionally study some applied disciplines, such as: subsoil geometry, mathematical statistics [4, p.5], which subsequently helped him to develop a geometric method in geology.

After graduating with honors from the institute in Geological Exploration specialty in 1939, the scientist was enrolled in graduate school at the Department of Mine Surveying and at the same time worked as an area engineer at the Leninogorsk mine and as a head of geological detachments of the KazFan of the USSR (the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences) [3, P.58]. When shooting in the Chubartau region A.Zh. Mashanov and R.I. Mukhamedzhanova discover the Akbastau-Kusmuryn polymetallic deposit of one of the largest gold deposits in Kazakhstan. Thus, the first steps of the independent work of Akzhan Zhaksybekovich were marked by "gifts of the native land". It is worth noting that Akzhan Zhaksybekovich did not work for these objects for very long, various reasons contributed to this, and most importantly, the war began. Only in 1953 Akzhan Zhaksybekovich was able to return to the research of this object. Subsequently, in 1978 A.Mashanov was awarded the title of discoverer of Akbastau-Kusmurun deposit.

In addition to the open deposits, in the period since 1940, under his leadership and direct participation research was carried out on ore deposits in the Leninogorsk, Turgai, and Karatau regions.

In 1944, under the leadership of P.A. Ryzhov at the Scientific Council of the Institute of Geology of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [5, P.110] A.Mashanov brilliantly defends his thesis for the degree of Candidate of Geological and Mineralogical Sciences. The dissertation of the scientist is devoted to the structure of

the Turgai ore field. Kassin N.G., Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, and Bok I.I., Professor, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, acted as opponents [5, P.110]. Both opponents gave good feedback, noted the prospects of the method used by scientist.

In his work, Akzhan Zhaksybekovich developed and applied a new original methodology for the structure of mineral deposits [5, P.49], this technique is based on mechanical-mathematical, mining geometric principles. Later, this method was called the "geomechanical method" and was widely used in mine surveying, in mining geometry and in the geometrization of mineral deposits.

The technique developed by A.Zh. Mashanov formed the basis of the work of a number of his followers: A.K. Kayupov, Gazizov, etc. The same method was used to study the structure of Akbastau and Kusmuryn deposits discovered by Akzhan Zhaksybekovich himself [5, P.72]

The geomechanical method developed by the scientist was used when studying the stability of the highwall slopes of such quarries as:

1. Counrad Quarry
2. Buurdun quarry
3. Leninogorsk / Andreyevsky / quarry
4. Zyryanovsky quarry
5. Dzhezkazgan quarry
6. Coal quarries of the Karaganda region
7. Karazhal / Atasuisk /
8. Sokolovsky
9. Sarybai
10. Altyntapkan
11. Ekibastuz quarry [5, P.73].

In the "Mechanics of rock mass" monograph Akzhan Zhaksybekovich summarized the experience of many years of use and development of the geomechanical method, the methodology of the scientist was also reflected in "Geometry of the bowels" by P. Ryzhov, "Engineering geology" by Panyukov P.N.

In 1946, A. Mashanov defended his doctoral dissertation on the “Study of the structure of ore fields by the method of subsoil geometry” theme at the Moscow Geological Prospecting Institute. The work of the scientist is written at the junction of three complex disciplines such as geology, mine surveying and applied mechanics. In this regard, the official opponents were L.S. Leibenzon, academician-mechanic, P.K. Sobolevsky, professor, doctor-mine surveyor, V.M. Kreiter, professor, doctor-geologist [5, P. 49]. Opponents noted that the thesis has scientific value [6, P.25].

Based on scientific research data Akzhan Zhaksybekovich becomes the founder of a new branch of mining and processing science - geomechanics. In the essay “Memorable milestones of my path to science”, the scientist, speaking about geomechanics, noted that this science “is the most promising direction in the mining and geological cycle” [2, P.33]. Thus, Akzhan Zhaksybekovich is the founder of the Kazakhstan school of geomechanics, which he has been developing for over fifty years.

In 1946, the Academy of Sciences was opened in Kazakhstan. The opening of the Academy of Sciences is one of the important pages in the history of our country, “this circumstance spiritualized us to the limit and we, young scientists, worked tirelessly, because it was an unprecedented spiritual rising in the science and culture of our native people” [2, P.37 rev.]. By the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, the Council of Ministers of the Kazakh SSR and the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan dated May 31, 1946 “On the establishment of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR” A.Mashanov becomes a corresponding member [7, P.17].

In the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Akzhan Zhaksybekovich is appointed to the post of senior researcher and head of the sector in the department of geological-geographical, technical and chemical sciences (department of mineral resources) [7, P.56].

In 1950, by the request of the director of the Kazakh Polytechnic Institute and the decree of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, the scientist teaches at KazPTI as an associate professor at the Department of Mine Surveying, and since 1960 becomes the head of the Department of Mine Surveying [5, P.49]. Speaking about Akzhan Zhaksybekovich as an instructor, it is necessary to note that he tirelessly transferred his

knowledge, his rich experience to his students, always treated kindly to people, was ready to provide any help to students, graduate students, teachers. Over the course of many years of scientific and pedagogical activity in the native university, scientists have trained more than 1000 mining engineers-mine surveyors. Under his leadership, 25 doctoral and candidate works were defended. Not only those who defended his dissertations belong to his students, but also those to whom he taught. Many of them have become prominent scientists and make a great contribution to the development of world science, thereby continuing the work of Akzhan Zhaksybekovich.

Marzhan Baysanovna Nurpeisova, Doctor of Technical Sciences, professor of Satbayev University, speaking of her mentor as a teacher and then the head of the department, noted his wide range of thinking, an indefatigable thirst for knowledge. So, for example, he wrote history based on historical facts, exploring mountain-rocky terrain, relying on historical monuments, heard legends, thereby writing the true history of the past. In this regard, works of A.Zh. Mashanov such as “Babalarga bata” (1933), review by A.Zh. Mashanov on an essay by S.A. Semenov-Zusser (1943), “Qazaqstan zherinde erte zamandarda Kazylgan kender” (1974), “From the history of the ancient East” (1983), “Kargaraly manyndagy mirastar” (1989), “Tekter tegi” , "Qyryqtyn biri - qydyr" (1993), "Tanbalar" (1993) are especially interesting. In addition, the scientific heritage of Akzhan Zhaksybekovich has many works devoted not only to geology and mining, but also to farabi studies.

Elbasy N.A. Nazarbayev in his “The Seven Facets of the Great Steppe” article noted that “many nations are deservedly proud of the names of great ancestors who have become the unique ambassadors of their countries” [9]. One of the personalities who glorified Kazakhstan in the world and left a deep mark in world culture is Abu Nasr ibn Muhammad al-Farabi. The name of Abu Nasr al-Farabi is known to everyone, but only a few know that only thanks to Akzhan Zhaksybekovich we can proudly say that the Republic of Kazakhstan is the homeland of al-Farabi.

For the first time, the name Abu Nasr al-Farabi Akzhan Zhaksybekovich heard in 1943 from the Czechoslovak mathematician Ernest Kolman, “in those difficult years of the war, I first heard the name al-Farabi ....a native of Kazakhstan” [10, P. 3 rev] - recalled Akzhan Zhaksybekovich. From that moment on, the scientist considered it his duty to study the scientific heritage of the Great Thinker, “there were individuals before and after Farabi. However, among them, such as Farabi, in four areas of science and art ....it is difficult to name any of the scientists who made a major contribution....” [11, p.6]. It was A. Mashanov who was one of the first to study the scientific heritage of al-Farabi: “Is anyone forbidding us to study the scientific heritage of al-Farabi and is this not a direct and honorable duty for scientists of Kazakhstan - his homeland? It is our duty to the people and to the memory of one of their great sons. And I set myself the task to begin research on the heritage of Farabi. That was in 1956. [12, pp. 105-106]. From this moment, the scientist begins the search "in the footsteps of al-Farabi." So, as a result of painstaking work in the period 1958 - 1968 scientists have acquired more than fifty scientific works of al-Farabi, among which there were works that had not previously been included in the scientific circulation and unknown to researchers. It should be noted that despite the work done, studying the scientific heritage of al-Farabi was slow. This was facilitated by such factors as the lack of a center of oriental studies, specialists who know the Arabic language, for example, “the works of al-Farabi written in Arabic in their homeland simply could not be read, not to mention their scientific study” [10, P.68]. Despite these problems, Akzhan Zhaksybekovich began to study the scientific heritage of a medieval thinker. To this end, the scientist begins to study actively the book depositories of libraries not only in Kazakhstan and the USSR, but also in the countries of Europe, Asia, America, and Africa. By 1960, in the hands of Kazakhstan’s scientists there was a significant amount of al-Farabi’s works, previously unknown to scientists and not included in the scientific community: “Comments on Ptolemy's Almagest,” “Methods for constructing geometric figures”, “Astrology”, “On the unity of views of two philosophers, Plato and Aristotle” , “Views of the inhabitants of a virtuous city”, “The origin of sciences”, “Pearl of science”, “Comments on the works of Aristotle” [10, P.58]. In addition, articles appeared in the periodical press announcing the beginning of the study of the scientific heritage of Abu Nasr al-Farabi, for example, in 1961 the “Bilim zhane Enbek” magazine published an excerpt from the philosopher’s treatise in Kazakh.

Under the Soviet regime, it was not easy for Akzhan Zhaksybekovich to collect and research the works of al-Farabi. His works were criticized, they were given negative reviews: “... the genre of the work as a whole is unclear, ... with surprising insistence it evades the main theme, ... the general theme is not disclosed, and it is hard to expect that this can be done by forces of one author...”[13, P.1]. “Claiming that the eastern culture of Mesopotamia and Egypt was the primary source for al-Farabi, A. Mashanov forgets how much this cultural

heritage received from radical processing by the Greeks, after all, Marx and Engels wrote about it ... Light speculation, hypotheses, and ... - the author's weakness" [14, P.4-5] - these are the words that characterized A.Zh. Mashanov's "In the footsteps of al-Farabi", "Al-Farabi and music". Despite the negative reviews, the scientist continued to collect materials about al-Farabi, send requests to different countries in order to find the works of a medieval scholar. So, he sent letters to France, Great Britain, Italy, the USA, Egypt, Czech Republic, Holland, Syria, Lebanon and other countries. For example: "Dear Dr. Kessen! I beg you to send me a microfilm of manuscript №1427 of your library containing al-Farabi's treatise on music. I really need this microfilm for my research on the scientific work of my fellow countryman al-Farabi " [15, p. 287]. And there are a lot of such search letters, which gives reason to testify to a high civic position, devotion and love for science, the spiritual heritage of the great scientist of the East - al-Farabi.

To fully understand the heritage of his great ancestor, Akzhan Zhaksybekovich at the age of 50 begins to study the Arabic language. "Is it possible to protect the heritage of al-Farabi without reading what he read, without writing what he wrote?" [1, p.74]. So, for two years he has sufficiently learnt Arabic.

A. Mashanov did not stop and continues to search for information about the great ancestor. So, in 1968, the scientist made his famous trip to Damascus in order to find the burial place of a great ancestor and bring land from his grave to the small homeland of al-Farabi, the city of Otrar. Speaking about the trip to Syria, A. Kekilbaev noted the following: "this trip, undertaken on the personal initiative of A. Mashanov, was a decisive event in intensifying the study of the scientific heritage of al-Farabi, the great thinker of the East". [14, P.6]

Getting acquainted with the legacy of al-Farabi, the scientist analyzes issues on world history, the statements of famous scientists, such as Aristotle, Pluto, about society and politics, man and nature. Without this analysis, it is very difficult to understand the teachings of al-Farabi, to evaluate his contribution to the development of mankind. "Traveling in the footsteps of al-Farabi, the author boldly penetrates deep into the history of science, extracts the most valuable information from there" [14, P.7]. Therefore, Akzhan Zhaksybekovich conducted a comprehensive study of worldview, historical thinking about the world around him. Religious views in medieval historical thinking, the periods relating to mythological and rationalist understandings that existed before him were studied widely by the scientist. Analyzing the work of al-Farabi, the scientist comes to the conclusion that the center of the philosophical system of al-Farabi is a person, their intellectual and moral perfection, their desire to achieve freedom, personal and public happiness. So, thanks to the persistence of Akzhan Zhaksybekovich, the general public got to know the name of the great medieval scholar Abu Nasr al-Farabi. There is no doubt that it was Akzhan Zhaksybekovich who returned the name of Abu Nasr al-Farabi to his historical Motherland and did a lot of work during the preparation and holding of the 1100th anniversary of Abu Nasr al-Farabi. "A group of farabists led by A.Zh. Mashanov carried out a tremendous amount of work during the preparation and holding of the 1100th anniversary of al-Farabi from the day of his birth, in the collection, translation and publication of the works of a scientist … after 1100 years, the great thinker returned to his homeland" [14, P.6]. This conference, which was held in Almaty on September 11-13, 1975, was only the first stage in studying the scientific heritage of the Great Oriental Thinker, "this conference gave us a noble and prestigious right and entrusted us with a responsible mission: to become a center for studying the scientific heritage of al-Farabi" [16, P.1].

When studying the scientific works of Akzhan Zhaksybekovich devoted to Abu Nasr al-Farabi, his words about al-Farabi and Abay are recalled: "When difficult days come for the people, we will certainly be supported by two names: the first is al-Farabi, the second is Abay. In my concept, Abay is a great genius, an adviser to Kazakhs, a teacher, a support of the people, their faith, a fair connoisseur of honor and conscience" [11, p. 80]. The same words can be attributed to Akzhan Zhaksybekovich. The scientist's legacy clearly reflects the cultural values of the Turkic people, his works teach us to be proud of the history of our people, to preserve our national spirit.

References:

1. Дукенбаева З.О., Талгатбек М.М., Шабамбаева А.Г. Ақжан әл-Машани. – Көкшетау, 2019. – 432 б.

2. ЦГА РК. Ф.2285, оп.1, д.76

3. ГАРФ. Ф 9506, оп. 6а, д.249

4. Труды международной научно - методической конференции «Современное состояние. Развитие инженерной геометрии и компьютерной графики в условиях информационной и компьютерной технологий», Алматы: КазНТУ, 2011. – 395 с.

5. ГАРФ. Ф 9506, оп.6а, д.247

6. ГАРФ. Ф 9506, оп.6а, д.248

7. Научный архив РГП на ПХВ «Ғылым ордасы». Ф.98, оп.1, д.6а

8. Shabambayeva A.G., Dukenbayeva Z.O. Great names of the Great Steppe: Akzhan Zhaksybekovich Mashanov // "Ұлы Даланың жеті қыры" және қазақ руханияты" тақырыбына арналған "Өзбекәлі Жәнібек оқулары - 2019" атты Х халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. – С.63-71

9. Статья Главы государства Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi

10. ЦГА РК . Ф.2285, оп.1, д.8

11. Машанов А.Ж. Әл-Фараби және Абай. – Алматы:Қазақстан, 1994. – 192б.

12. Касымжанов А.Х. Возвращение Учителя. О жизни и творчестве Фараби. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 202 с.

13. ЦГА РК . Ф.2285, оп.1, д.151

14. ЦГА РК . Ф.2285, оп.1, д.152

15. Шабамбаева А.Г., Хасенова Ж.О. К вопросу изучения становления научной школы фарабиеведения в Казахстане // "История великой степи: от истоков до современности": материалы международного Евразийского форума. Том I. – С.287-290

16. ЦГА РК. Ф.2285, оп.1, д.164

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘОЖ 74/75(574)(091)

Әшімжан Назерке[1]

[2]*2-курс магистранты, Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы*
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН СУРЕТШІЛЕР ОДАҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Қазақстан Кеңес Суретшілерінің одағы (ҚКСО) 1933 жылы құрылды.Қазақстан Суретшілер Одағы, суретшілер мен өнертанушыларды біріктіретін қоғамдық ұйым ретінде республикада тұңғыш құрылған Одақтардың бірі болып табылады. Қазақстан суретшілері мен өнертанушыларды біріктіретін ерікті шығармашылық ұйым. Одақ өз мүшелерінің көркемдік деңгейі жоғары туындылар жасауына және кәсіби шеберлігін үнемі дамытуға ықпал етеді. Басқару органы – съезд, атқару органы – басқармада 12 съезд өтті. Суретшілер сол заманның рухын бейнелей отырып, ұлттық мәнер мен нақышты негіздеді. Соцреалистік жүйедегі тақырыпты өз туындыларында көрсетті. Көркемөнер мектебі көптеген қиын-шылықтармен 1937, 1938 жылдары, бірінші арнайы көркемөнер училищесінің негізін қалайтын бірте-бірте базасына айнала отырып, өз жұмысын жалғастыра берді. Мақалада Қазақстан Суретшілері Одағы-ның құрылу тарихы баспасөз материалдары негізінде теориялық талдауға алынады.

Түйін сөздер: суретші, одақ, кеңес, өнертанушы, шығармашылық, ұйым, қоғам, съезд.

Ашимжан Назерке[1]
магистрант 2-курса. кафедры истории Казахстана им академика Т.С. Садыкова, Каз НПУ им Абая.
г. Алматы, Казахстан

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ СОЮЗА ХУДОЖНИКОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Союз Советских Художников Казахстана был создан в 1933 году. Он является одним из первых союзников в республике как общественная организация, объединяющая Союз художников Казахстана, художников и художников. Союз способствует созданию произведений высокого художественного уровня своих членов и постоянному развитию профессионального мастерства. Органом управления, исполнительным органом в правлении проведено 12 съездов. Художники обосновали национальный стиль и стиль, олицетворяя дух того времени. Тема соцреалистической системы показала в своих произведениях. Художественная школа продолжила свою работу со многими трудностями в 1937, 1938 годах, постепенно превращаясь в основу первого специального художественного училища. В статье будет рассказано о первом этапе создания Союза художников Казахстана.

Ключевые слова: художник,союз, совет, искусствовед, творчество, организация, общество, съезд

Ashimjan Naserke. [1]
[1]*master of 2 course, Chairs of the history of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykova*
Kazakh Abai state pedagogical university, Almaty, Kazakhstan
Almaty, Kazakhstan

FROM THE HISTORY OF THE UNION OF ARTISTS OF KAZAKHSTAN

Abstract

The Union of Soviet Artists of Kazakhstan was created in 1933. He is one of the first allies in the republic as a public organization uniting the Union of Artists of Kazakhstan, artists and artists. The Union promotes the creation of works of high artistic level of its members and the constant development of professional skills. The management body and Executive body of the Board held 12 congresses. The artists justified the national style and style, embodying the spirit of the time. The theme of the socialist realist system is shown in his works. The art school continued its work with many difficulties in 1937 and 1938, gradually becoming the basis of the first special art school.The article will describe the first stage of the creation of the Union of Artists of Kazakhstan.

Keywords: artist,union,council, art historian, creativity, organization, society, congress

Қазақстан бейнелеу өнерінің қалыптасып дамуында Қазақстан Суретшілер одағының атқарған рөлі зор болды. Оның әсіресе бастапқы кезеңінде, оның ұйымдастыру қызметін ерекше атаған жөн. Талай қиындықтарға қарамастан, Суретшілер одағы айналасына суретшілер қатарын біріктіріп, республикамыздағы көркемөнер саласының дамуына жағдай жасап, оның қоғамдағы мәртебесі мен беделін көтерді.

Еліміздегі барлық шығармашылық одақтар БКП (б) ОК 1932 жылы 23 сәуірде шығарған «Көркем-әдебиет мекемелерінің қайта құру» қаулысының негізінде әр жылдары құрылды.

1930-шы жылдардың басында Қазақстанда суретшілердің шығармашылық ұйымдарының қалыптаса бастауына жағдайлар туындады. 1929 жылы Алматыда тұратын бір топ суретші, ынтымақтастықтың қажет екенін түсініп, ұйымдасу формасы ретінде «көркемдік қызмет көрсету мен қалың бұқара еңбекшілерін тәрбиелеу мақсатында» Қазақстанда Ресей суретшілері Ассоциациясының филиалын құруды ұсынды.

Қазақстан Кеңес суретшілер одағының (қысқаша ҚКСО немесе ҚСО) құрылған жылы деп 1933 жыл есептеледі. Қазақстанның Суретшілер одағы суретшілер мен өнертанушыларын біріктіретін қоғамдық мекеме ретінде республикамызда ең алғашқылардың бірі болып 1933 жылы 8 шілдеде құрылды. Төрағасы ретінде Ә.Исмаилов бекітілді.

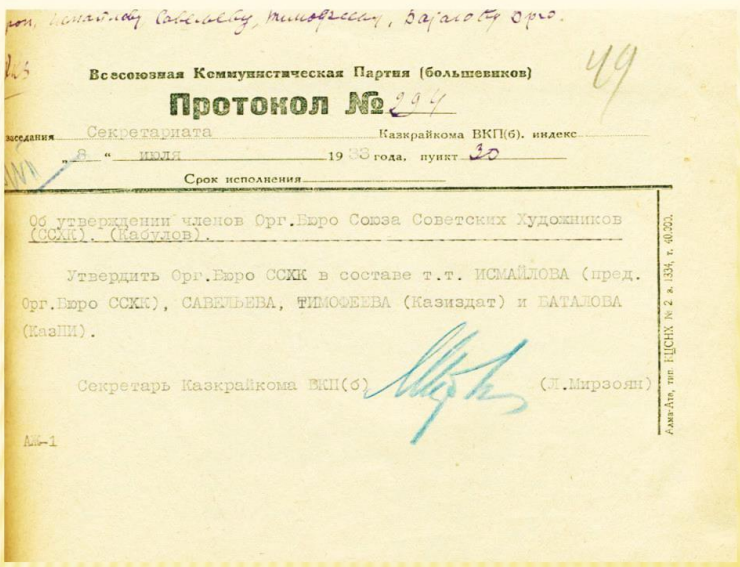

Всесоюзная Коммунистическая Партия (большевиков)

Протокол № 204

заседания Секретариата Казкрайкома ВКП(б). индекс

„8" июля 1933 года. пункт 30

Срок исполнения

Об утверждении членов Орг.Бюро Союза Советских Художников (ССХК). (Кабулов).

Утвердить Орг.Бюро ССХК в составе т.т. ИСМАЙЛОВА (пред. Орг.Бюро ССХК), САВЕЛЬЕВА, ТИМОФЕЕВА (Казиздат) и БАТАЛОВА (КазПИ).

Секретарь Казкрайкома ВКП(б) (Л.Мирзоян)

АМ-1

Алма-Ата, тип. НЦСНХ № 2 з. 1334, т. 40.500.

«Қазақстан Кеңес Суретшілер одағының Ұйымдастыру Бюросының мүшелерін бекіту туралы» 1933 жылдың 8 шілдесіндегі БК (б) П Қазақ өлкелік комитетінің қаулысы.

Қазақстан Кеңес суретшілер одағының Ұйымдастыру Бюросын бекіту туралы хаттама. (Қазақстан Республикасы Президентнің архиві)

1933 жылдың қыркүйек айында баспасөз беттеріне өз айналасына Алматы қаласының шығармашылық күштерін біріктіруге тырысқан ынталы топтың барын дәлелдейтін ұйымдастыру мақсатындағы бірқатар хабарламалар шықты. Шамасы, 1933 жылдың 8қыркүйегінде кешкі сағат 5-те «Казахстанская правда» газеті редакциясының ғимараты ішінде (Гоголь көшесі мен Фонтанная көш. қиылысы) бейнелеу өнері қызметкерлерінің жалпықалалық жиналысы болады. Кәсіпқой суретшілер, бейнелеу өнері мұғалімдері, өздігінен үйренушілер мен бейнелеу өнері үйірмелерінің мүшелері шақырылады» [1].

Төртінші күні-ақ 1933 жылдың 12 қыркүйегінде «Хабар» бөлімінде «Казахстанская правда» газеті ең ұсақ әріппен терілген жаңа хабарландыру басты: «12 қыркүйек күні сағат 5-те «Казахстанская правда» газеті редакциясында (Гоголь көш. мен Фонтанная көш. қиылысы) бейнелеу өнері қызметкерлерінің «Қазақстан суретшілері социалистік құрылыс жолындағы күресте» деген көрме ұйымдастыру жайлы жалпықалалық жиналыс өтеді.Кәсіпқой суретшілер, бейнелеу өнері мұғалімдері, өздігінен үйренушілер шақырылады» [2]. Бұл хабарландыру астында «Қазақстан кеңес суретшілері одағының ұйымдастыру бюросы» деп тұңғыш рет жазылған еді. Осы хабарламада айтылған көрме күніне қарағанда (хабарлан-

дыру 12 қыркүйекте шықты, ал көрме болса қазан айының 4-де ашылды), бір айға да толмаған мерзім ішінде ұйымдастырылған екен. Бұл оқиғаға газеттер де үн қосты:

"1933 қазан айының 4-де Қазақ АКСР-ның құрылғанына 13 жыл толу қарсаңында Алматы қаласында ұйымдастыру бюросының ұйымдастыруымен кеңес суретшілері одағының «Қазақстан суретшілері социалистік құрылыс жолындағы күресте» деген ұранмен бірінші көрмесі ашылады [2]. Көрменің мақсаты – шығармашылық, әсіресе, ұлттық және әуесқойлық күштерді айқындау, «кеңес билігінің платформасында болу және социалистік құрылысқа ұмтылысы» жолында осы күштерді біріктіру (БКП (б) ОК 1932 жылғы 27 сәуіріндегі шешімі), партия мен үкімет оның алдына қойған міндеттерді орындау үшін бейнелеу өнері күштерін жұмылдыру болды. Бастапқыда көрме Алматы қаласындағы суретшілердің жұмыстарын қамтиды, кейін Октябрь революциясының XVI жылдығы қарсаңында Октябрь революциясынан бастап бүгінгі күнге дейінгі мерзім ішіндегі Қазақстан суретшілерінің шығармашылығын қамтып, Бүкілодақтық көрмеге айналады. Көрмеге суретшілердің жаңа шығармаларымен қатар түрлі мұражайлар мен мекемелердің жұмыстары қатысады. Көрме 4 қазанда сағат 12-де қалалық кітапхананың ішінде (Федерация паркі) ашылады»[3]. Көрме кескіндеме, графика бөлімдерінен тұрады. Қатысушылардың ішінде нағыз белсенді еңбек етіп жүрген суретшілер – Ә.Ысмайылов, Ф.И. Болкоев, А.М. Зотиков, Н.И. Крутильников, Н.Никешин, В.И. Олейников-Антощенко, А.А. Риттих, Н.Д. Тимофеев, Ф.А. Чернышев т.б. болды. Сөйтіп, қыркүйек айында ҚСО-ның Ұйымдастыру бюросы өзінің алғашқы қадамдарын жасайды. Оның бірінші төрағасы болып жас суретші Әубәкір Ысмайылов, бірінші хатшысы болып суретші-график Иван Иванович Савельев тағайындалды.

1933-1937 жылдар аралығында – бірінші ұйымдастыру кезеңі – Ұйым бюросы өзін қаржыландыратын Қазақ Халық білім ағарту комиссариатының (ХБАК - НКП) қарамағына қарайтын. 1933 жылы 9 мың сом, 1934, 1935 жылдары – 15 мыңнан, 1936 жылы – 25 мың сом қаржы бөлінген болатын. Дегенмен, айта кету керек, Қазақ ХБАК уақытылы лимит ашпағанының салдарынан бөлінген несиенің жыл сайын үштен бір бөлігіне жуығын толық іске асыруға мүмкіндігі болмады. Қаржының жоқтығына байланысты ҚСО өз жұмысын толық ұйымдастыра алмады. Алғашқы кезде Одақ қатарында 15 суретші болды: В.Оленев-Антощенко, Ф.Болкоев, А.И. Бортников, Л.В. Гербановский, А.М. Зотиков, Ә.Ысмайылов, Н.И. Крутильников, З.С. Назыров, А.С. Пономарев, Г.И. Симкин, И.И. Савельев, Н.В. Соловьев, С.С. Столяров, А.А. Риттих, А.О. Чернышев. Бірақ сол кездегі ҚСО-ның құрамы жөніндегі мәліметтер қарама-қайшы. Ф.Болкоев 1959 жылы бір сөзінде 10 одақ мүшесі мен 11 кандидат бар деген болатын.

1934 жылдың 27 сәуірінде қазақстандық суретшілердің жұмыстары Мәскеуге келіп жетті [4]. Экспозиция, шақыру билеттері мен екі түсте орындалған жарқағаз шұғыл түрде жасалды. 8 мамыр күні Шығыс мәдениетінің мемлекеттік мұражайында Қазақ республикасының халық комиссарлары Кеңесінің арнайы қаулысы бойынша ұйымдастырылған Кеңес Қазақстанның бейнелеу өнерінің алғашқы көрмесі ашылды. Бұл көрмеге 22 қазақстандық суретші – Н.Хлудов, В.Оленев-Антощенко, Ф.Болкоев, О.Д. Белослюдова-Жилинская, Бурданов, Ш.У. Галиев, К.Г. Григорьянц, И.Ивачев, Ә.Ысмайылов, В.В. Каптерев, В.А. Капалкин, А.П. Простев, Л.Гербановский, Ә.Қастеев, А.Кашин, Г.Козлов, Н.Крутильников, И.И. Савельев, С.С. Столяров, Ә.Ә. Қайдаров, Х.А. Ходжиков, Ф.А. Чернышев 180 шығармашылық жұмыстарымен (кескіндеме, плакат, графика, «қолөнер өндірісінің үлгілері») қатысты. Көрмедегі материалдарды ҚСО-ның Ұйым бюросы, Қазақ ХБАК, Орталық Мемлекеттік мұражай мен жеке суретшілер дайындап берді. Көрменің ашылуында 50-ден астам адам: РКФСР (РСФСР) Халық білім ағарту комиссариатының, қазақ уәкілдігінің, шет елдермен мәдени байланыс жасау Бүкілодақтық қоғамының (ВОКС), мұражай, ғылыми және көркемөнер ұйымдарының өкілдері болды. Құттықтау сөзбен ХБАК мұражай бөлімінің орынбасары Ф.Я. Кон шығып сөйледі. Өкінішке орай, көрменің Мәскеуде қысқа ғана уақыт болуына байланысты, жалпы жұртшылық пен суретшілердің кең талқылауына түспеді.

1936 жылдың көктемінде Мәскеуде Қазақстан өнері мен әдебиетінің бірінші онкүндігі болып өтті. Бейнелеу өнері Мәскеудің Үлкен театрының филиалында 17 мамыр – 26 маусым аралығында көрсетілді [4]. Бұл экспозиция Қазақстанның Орталық мұражайының, ұлттық мәдениет институтының және басқа да ұйымдардың материалдары бойынша жасалды. Көрмеге кескіндеме, графика, осы заманғы суретшілердің плакаттары мен халық өнерінің үлгілері – жалпы саны 200-ден астам экспонаттар қойылды. Қатысушылардың ішінде – Ф.И. Болкоев, А.И. Бортников, Л.В. Гербановский, К.Г. Григорьянц, Ә.Ысмайылов, В.В. Каптерев, Ә.Қастеев, Н.И. Крутильников, А.А. Риттих, Е.А. Техменев, Х.Х. Ходжиков, Н.Г. Хлудов болды.

1937 жылдан ұйымдастыру жұмыстарының екінші кезеңі басталады. Оның ерекшелігі мен спецификасы неде? ҚСО Халық білім ағарту комитетінің қарамағынан шығып, 1937 жылдың қаңтар

айынан бастап үкімет қаулысы бойынша өнер істері Басқармасының жетекшілігінеенді. Осы кезден бастап ҚКСО-ның Ұйымдастыру комитеті атанды. «Ұйым бюросы» деген дөңгелек мөр 1940 жылға дейін заңды болды. Қаржыландыру мөлшері де өсті. 1937 және 1938 жылдары Ұйым комитетінің мұқтаждығына енді 80 мың сомнан бөлінетін болды. Ол кезде Ұйым бюросының төрағалық қызметіне қандидатураны өнер істері Басқармасы тағайындайтын. 1933 жылдан 1936 жылдың желтоқсан айына дейін табан аудармастан ҚКСО-ның төрағасы суретші Ф.И. Болкоев болған болса, 1937 жылдан кейін тағайындау, жұмыстан босату, ауыстыру т.б. сондай өзгерістер басталды. 1938 жылдың қараша айына дейін тоғыз төраға ауысты, олардың кейбіреуі 1-2 ай ғана өз қызметінде болды. Мысалы, И.П. Швецов 4-ақ күн жұмыс істеді. Бұл кезең - көбісі суретші емес және де өз қызметтері тұрғысында өнерге ешқандай қатысы жоқ адамдардың басқару кезеңі еді.

1937 жылы алғаш рет шығарма жасау үшін суретшілермен шартқа отыру тәртібі орнатылды. СО Ұйым комитеті ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің жанындағы (ҚазКСР ХКК - СНК КазССР) өнер істері Басқармасымен бірігіп отырып көрменің тақырыптық жоспарын дайындады, онымен суретшілер таныстырылды. Олар өздері таңдаған тақырып бойынша белгілі бір кезеңге шарт жасасты.

Қазақстанның бірінші республикалық көркемөнер көрмесі Алматы қаласындағы Қазақ Ұлттық Көркемсурет галереясында 1937 жылы 5 желтоқсанда ашылды. Бұл күн ҚСО үшін ғана емес, басқалар үшін де айрықша күн болды. Көрме галереяның көрермендер үшін ресми ашылуына орайластырылды. 22 суретші қатысып, 63 шығарма қойылды [3]. Бұл көрме жылсайынғы есеп беру көрмелердің ұйымдастырылуының бастамасы болды.

1937 жылдың 5 қыркүйегінде ҚазКСР ХКК жанындағы өнер істері Басқармасы № 219 бұйрық қабылдады. Онда 1 қыркүйектен бастап ҚСО жанындағы көркемөнер курстарын жүйелі түрдегі көркемөнер мектебіне айналдыру, көркемөнер мектебін ҚазКСР ХКК жанындағы өнер істері Басқармасының жүйесіне кіретін оқу орындарының тізіміне енгізу туралы айтылған болатын. Бұл мектеп көптеген қиыншылықтармен 1937, 1938 жылдары, бірінші арнайы көркемөнер училищесінің негізін қалайтын бірте-бірте базасына айнала отырып, өз жұмысын жалғастыра берді.

Училищенің бірінші директоры Швецов Иосиф Пантелемонович, одан кейін – Некрасов Николай Алексеевич болды. Алғашқы кезде көркемсурет училищесі өзінің туған Одағының шатыры астынан, баржоғы екі-ақ бөлмеге әрең сыйып, орын тепті. Училищеге басқа кеңірек бөлме беру проблемасы көп жылдарға созылды.

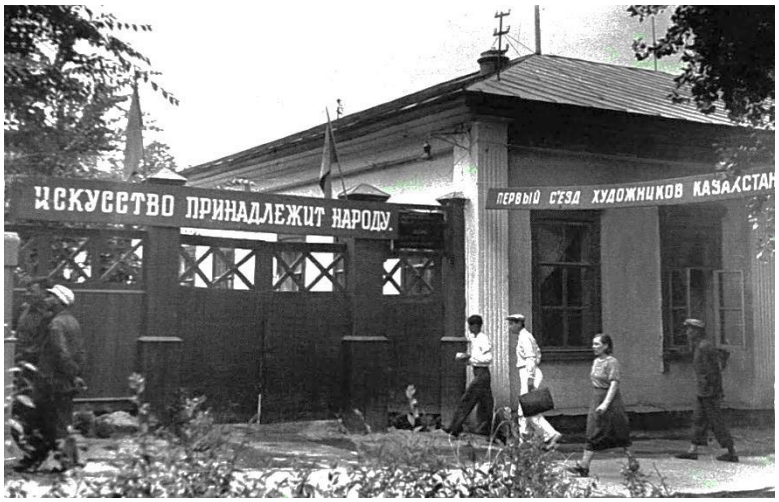

Қазақстан Кеңес суретшілерінің I Республикалық құрылтайы.

1940 жылдың 26 маусымында партиялық білім ағарту Үйінде (Пушкин көш.) Қазақстан Кеңес суретшілерінің I Республикалық құрылтайы ашылды. Құрылтай жұмысы 5 күнге созылып 30 маусымда аяқталды. Алдында құрылтайдың ашылуы 12 маусымға жоспарланған болатын, бірақ республиканың Жоғарғы Кеңесінің сессиясы мен Қазақстанның КП ОК-нің (ЦК КП) пленумына байланысты ол 25-не, кейін 26-на ауыстырылды. Құрылтайдың ашылуына Одақтың ішінде көрме ұйымдастырылды. 1940 жылдың 27 сәуірінде ҚСО, көрме тақырыптық емес, оған барлық суретшілер шығармашылықтарындағы неғұрлым қызықты кез келген жұмыстарымен, алдын ала қарап, сұрыптаудан өткізбей-ақ қатыса алады, - деп хабарлады. Тікелей осы ұсынылған жұмыстар бойынша әр суретшінің Суретшілер одағындағы

мүшелігі бекітілді. Көрме Мәскеу комиссиясы мен туысқан республикалар делегаттарының байқауына бағышталған болатын. Алматылық суретшілерден басқа Шымкенттен – 9, Ақтөбеден – 3, Семейден – 5, Қарағандыдан – 5, Оралдан – 3 суретші өз жұмыстарын көрмеге қойды.

1940 жылға дейін СО-ның төрағасы тағайындалатын болған. Қазақстан суретшілерінің І құрылтайынан кейін бұл қызметке сайламалы түрде сайланатын болды.

Қазақстан Суретшілер одағы Мәскеуге бекітуге 54 суретшінің тізімін жіберді. Жоғарыда аталмыш Президиум отырысының № 20 хаттамасына сәйкес ҚКСО мүшелігіне 18 адам, кандидаттығына – 23 бекітілді. Бесеуі кәсіби деңгейінің төмендігіне байланысты қабылданбады, 8 адамның кандидатуралары жайында мәселе ашық қалды (жұмыстар санының жетіспеуіне байланысты). І құрылтайданкейін Суретшілер одағының мүшелігіне бекіту КСРО-ның СО арқылы болатын болды. КСРО Ұйым комитетінің 1940 жылғы 10 қазан айындағы хаттамасында былай делінген: Қазақстан Суретшілер одағының құрылуы аяқталды және құрылтайда қабылданған Жарғы Суретшілер одағының барлық мүшелері мен мүшелікке кандидаттары үшін міндетті деп есептелді. Суретшілер одағы 1933 жылы құрылғаннан бастап аралықта талай белестерді бағындырып қазақ бейнелеу өнерінің өркендеуіне елеулі үлес қосты. Алғашқыда ХХ ғасырдың 20 жылдары қазақ жеріне ресейден келген кәсіби суретшілер мен қазақ топырағынан шыққан тума таланттардың өнерімен қалыптасқан қазақ бейнелеу өнері тарихы бәрімізге белгілі. Қазақ Кеңес Суретшілер одағы құрылмас бұрын 1928 жылдан бастап көшпелі көрме шеруі негізделіп, қазақ өңірлерін аралап халыққа сурет өнерінің құдіретін насихаттап дара жол салған суретшілердің ішінде Ә.Қастеев, Ә.Исмаилов, Б.Сарсенбаев, Қ.Қожықов, А.Ташенов, М.Өскенбаев, А.Қашбаев, Н.Крутильников, Ф.Болкоев, А.Бортников, Н.Соловьев сынды майталмандар болды. Осы тұста бейнелеу өнері салаларымен қатар жанрлық өнердің қалыптасқан кезеңі еді.

Суретшілер одағы құрылғаннан кейін, одақ суретшілердің басын қосып мемлекеттік тапсырыстарды орындаумен қатар, көрмелер ұйымдастыру және көркем өнерді насихаттау мақсатында 1935 жылы Қазақ ССР Халық комиссарлары кеңесінің шешімімен Көркемсурет галериясын, ал 1938 жылы Алматы Көркемсурет училищесін ашады. 1940 жылы құрылған сегіз облыстық суретшілер одағының қатысуымен Қазақ Кеңес Суретшілер одағының І-республикалық құрылтайыөткізілді.

КСРО Суретшілер Одағының ұйымдастыру комитеті 1941 жылғы жаз мезгілінде Қазақ, Өзбек, Қырғыз ресубликаларының суретшілерінің туындыларынан құрылған жылжымалы көрмесін Кеңес Одағының қалаларында аралауды ұйымдастыруды жоспарлаған еді. Қазақстаннан 17 суретші, 42 жұмыспен ұсынылған. Мәскеуде В.Н. Чепелевтің және Б.В. Веймарнның кіріспе сөздерімен каталог басылып шығарылып үлгерілді. Алдымен көрме Мәскеуде ашылды, бірақ, жұмысын жалғастыра алмады. Соғыс басталып кетті.

ҚСО басшыларының алдында соғыстың алғашқы күндерінен-ақ ұйымның қызметін соғыс уақытының жағдайына бейімдеу және Жеңіске жету ісіне суретшілер қандай үлес қоса алады деген келелі мәселе тұрды.

Тарихи тәжірибеге сүйене отырып, орыс және кеңес өнерінің қалыптасып қалған дәстүрлерін пайдаланып, ҚСО жұмысының негізгі түрі – плакаттар шығару мен басқа да саяси үгіт-насихаттың көркемдік формаларын іздеп табу, СО барлық мүшелері мен кандидаттарының күшін жоғарыда аталған міндеттерді орындауға жұмылдыру, ҚазКСР СО-ның шығармашылық іс сапарларының қаржысын түгелімен қорғаныс мәні бар шығармалар жасауға жұмсау болып табылды.

Суретшілер сол заманның рухын бейнелей отырып, ұлттық мәнер мен нақышты негіздеді. Соцреалистік жүйедегі тақырыпты өз туындыларында көрсетті. Сол ХХ ғасырдың бірнеше онжылдықты қамтитын кәсіби бейнелеу өнерінде мәнерлік өзгеріс болғанмен тұрақты тақырып, яғни заман жаңалығы, бейбіт өмір мен жарқын болашаққа, туған жер рухына бағышталды. Сонымен қатар бейнелу өнерінде сол дәуірдің қол жеткізген жетістіктерін анық та нық сенімділікті көрсету мен халықты жаңа белестерге ынталандыру ұраны айқын көрініс тапты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Риттих А.А. Первая выставка, организуемая оргкомитетом союза советских художников. // Казахстанская правда. 1933. 08 сентября.

2. БолкоевФ. И. Художники Казахстана в борьбе за социалистическое строительств. Казахстанская правда. 1933. 12 сентября.

3. Қазақстанның суретшілері мен көрмелері. Анықтама. // Л.Г. Плахотная құрастырған). 1 том. 1917-1947жж. Алма-Ата Шевченко атындағы Қазақ Мемлекеттік Көркем Галереясы, 1972, 36 бет.

4. БолкоевФ. И., Декада литературы и искусства Казахстана. Казахстанская правда. 1936.24.05. 9 б.

УДК 974
ГРНТИ 03.01.09

Даукен Г.Н.[1], Абаган А.Б.[1]

[1]магистрант 2-го курса Казахскаого Национального Университета им. Аль-Фараби г. Алматы, Казахстан
[1]PhD, старший преподаватель, КазНУ им.аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ БРАКИ В ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКЕ КОРЕЯ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА КАК ОДНО ИЗ РЕШЕНИЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ (ПО ДАННЫМ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Аннотация

Демографические показатели Южной Кореи остаются стабильно низкими в течение ряда десятилетий, что и определяет акцент на мерах, направленных на повышение рождаемости. В данной статье демографическая ситуация рассматривается в качестве социальной проблемы. Автор обсуждает мотивы, результаты и ограничения проводящейся демографической политики, а также мнения исследователей о политике в области межэтнических браков по данным англоязычной историографии. Эта статья показывает, что корейское общество быстро становится многокультурным обществом и этот процесс неизбежен и необратим. В подтверждение этого аргумента в статье рассматриваются различные социальные факторы, которые способствуют создание многонациональной Кореи, в том числе быстрое старение населения, низкая рождаемость и нехватка невест. Корейский случай предполагает необходимость смена парадигмы в понимании мультикультурализма.

Ключевые слова: межэтнические отношения, межэтнические браки, глобализация, мульти культурализм.

Ғ.Н. Даукен[1], А.Б. Абаған[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-ші курс магистранты Алматы қ., Қазақстан, e-mail:Gaini.dauken@mail.ru;
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD, аға оқытушы Алматы қ., Қазақстан, e-mail: akerke83@gmail.com,

XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЯСАТЫНДАҒЫ ЭТНИКААРАЛЫҚ НЕКЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕНІ ШЕШУДІҢ БІР ЖОЛЫ РЕТІНДЕ (АҒЫЛШЫН ТАРИХНАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Оңтүстік Кореядағы демографиялық көрсеткіштер бірнеше онжылдықтар бойы тұрақсыз болды, бұл бала тууды арттыруға бағытталған шараларды алдын алуға баса назар аударады. Бұл мақалада демографиялық жағдай әлеуметтік мәселе ретінде қарастырылады. Автор қазіргі демографиялық саясаттың себептері, нәтижелері мен шектеулерін, сонымен қатар ағылшын тарихнамасына негізінде этникааралық некеге қатысты жүргізілетін саясат жайлы зерттеушілердің пікірлерін талқылайды. Бұл мақала корей қоғамының аз уақытта көп мәдениетті қоғамға айналғандығын және бұл процесс сөзсіз және қайтымсыз болатындығын көрсетеді. Мақалада осы дәлелді қолдай отырып, көпұлтты Кореяны құруға ықпал ететін әртүрлі әлеуметтік факторлар, соның ішінде халықтың тез қартаюы, туудың төмен деңгейі және қалыңдықтың жетіспеушілігі қарастырылады. Корея мысалында мультикультурализмді түсінудегі парадигмалық ауысудың қажеттілігін болжайды.

Түйінді сөздер: ұлтаралық қатынастар, ұлтаралық неке, жаһандану, көп мәдениеттану.

Dauken G. [1], Abagan A.[1]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, master degree

[1]PhD , Senior Lecturer , Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan ,

INTERETHNIC MARRIAGES IN THE POLITICS OF THE REPUBLIC OF KOREA AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY AS ONE OF THE SOLUTIONS TO THE DEMOGRAPHIC PROBLEM (ACCORDING TO ENGLISH HISTORIOGRAPHY)

Abstract

Demographic indicators in South Korea have remained stably low for several decades, which determines the emphasis on measures aimed at increasing the birth rate. In this article, the demographic situation is considered as a social problem. The author discusses the motives, results, and limitations of the current demographic policy, as well as the opinions of researchers on the policy in the field of interethnic marriages according to English historiography. This article shows that Korean society is rapidly becoming a multicultural society and this process is inevitable and irreversible. In support of this argument, the article considers various social factors that contribute to the creation of a multinational Korea, including the rapid aging of the population, low birth rates and a shortage of brides. The Korean case suggests the need for a paradigm shift in understanding multiculturalism.

Key words: interethnic relations, interethnic marriages, globalization, multi-culturalism.

Попытки стабилизировать или повысить уровень рождаемости путем поощрения брака и укрепления семьи были известны еще в древних цивилизациях, однако воспроизводство считалось естественным явлением, неподвластным государственному контролю или научному менеджменту. Но со временем когда общество стало рассматриваться в качестве объекта изучения; сфере, репродукция и население оказалась важной областью вмешательства, государственным и общественным делом. Более того в современном мире, находящимся под влиянием глобализации можно наблюдать тенденцию интернационализации общества во многих государствах. Данный процесс обусловлен взаимной интеграцией между странами мира в экономической, социальной и культурной сфере. Интеграция наблюдается не только в социально-культурных взаимодействии между государствами, но и в результате межнациональных браков между представителями этих государств.

Целью статьи является выявление особенностей и проблем брачного рынка в Республике Корея в результате демографических изменений. Объектом исследования данной статьи является институт межэтнических браков в Республике Корея. Основными методологией для написания данной статьи послужили данные научных статей с 2000-х годов на английском языке с поискового сайта google.scholar. Ключевым словом поиска было зафиксировано “intermarriage in Korea”, в результате было выдано более 19 400 статей. В связи с объемностью по содержанию материалов автор систематизировал их по годам. Количественные показатели были получены на основе выборки за период 2019 года – 719 статей. В результате объемные по содержанию материалы за последний год были систематизированы по следующим группам: теория миграции – 17 научных статей; женщины в Южной Корее – 10 научных статей; экономические проблемы межнациональных браков – 6 научных статей; культурная адаптация – 3 научных статей; отношение к межнациональным бракам – 9 научных статей; политические и психологические проблемы межнациональных браков – 15 научных статей. Таким образом, был проделан статистический анализ английских текстов, касающихся межэтнических браков в Республике Корея.

Для исторически моноэтничной Кореи международные браки являлись предметом неодобрения. Корейцы всегда старались сохранить свои традиции и чистоту крови, однако с наступлением периода всемирной глобализации отношение к межнациональным бракам стало стремительно меняться. Постепенно в Южной Корее идея о межэтническом сближении начала набирать обороты, и для корейцев стала характерна тенденция к вступлению в брак с представителем других стран.

Существуют ряд причин, способствующих распространению межэтнических браков в Республике Корея: повышение у молодых корейских женщин уверенности и избирательности в отношении брачных, нежелание создавать семью, снижение стабильности семейно-брачных отношений, что было обусловлено половым дисбалансом в результате приверженности к патриархальным традициям корейского общества [7].

Нехватка молодых женщин в сельских районах Республики Корея объясняется стремлением девушек мигрировать в крупные города в поисках высокого уровня жизни, получения образования, интересной и высокооплачиваемой работы, а также с целью вступления в брак с представителем более высокого социального статуса [6]. Кореянки, родившиеся в деревнях, не хотят жить в сельской местности и

заниматься тяжелым сельскохозяйственным трудом, традиционно выполняя роль дочери, жены и матери. Массовый отток молодых женщин в города приводит к проблеме мужчин, которые не могут и не хотят в одиночку заниматься сельским хозяйством. Таким образом, в аграрных районах страны создается ситуация: дефицит молодых женщин, приводит к сокращению молодых семей, что в свою очередь приводит к снижению рождаемости детей – наблюдается "застывание" молодых ветвей. Именно по этой причине основное население многих деревень в Южной Корее – это люди старших возрастных групп. Чрезвычайно низкие показатели рождаемости в промышленно развитых странах являются актуальной проблемой в современном мире. Прогноз правительства Южной Кореи показывает, что в течение семи лет население страны начнет сокращаться, и, если не начать решать данную проблему, страну ждет демографический крах.

По прогнозам многих исследователей самое однородное население мира и четвертая по величине экономика Азии скоро начнет сокращаться. Южная Корея является страной с самым низким уровнем рождаемости (16 лет подряд), в результате чего его общество стремительно стареет. Уже к 2045 году Корея может стать старейшей страной в мире со средним возрастом 50 лет. 2016-2017 годы впервые показали снижение численности населения трудоспособного возраста в возрасте 15-64 лет, что означает, что база потребления в Корее стала сокращаться. Только сейчас люди в возрасте 65 лет и старше составляют 14,12% общества, а в возрасте 0-14 лет 13,21%. Вероятно, менее чем через 50 лет пожилые люди составят более 40% жителей Южной Кореи [1].

Некоторые из негативных последствийгендерного и возрастного дисбаланса уже очевидны в корейском обществе, тогда как другие проявятся в ближайшем будущем и создадут новые вызовы и угрозы социальной стабильности. Число иностранных невест значительно возрастет в течение следующего десятилетия, причем предпочтение отдается корейским сыновьям, что привело к серьезному дисбалансу в пользу мужчин с конца 1980-х годов, что привело к острой нехватке невест.

Само собой разумеется, что такое асимметричное соотношение полов при рождении было получено путем абортов, избирательных по признаку пола. Доля замужних женщин в возрасте 20-44 лет, у которых был хотя бы один искусственный аборт, была высокой: 39 % в 1976 году; 48 % в 1979 году; 52 % в 1988 году; 49 % в 1994 году; 44 процента в 1997 году; и 40 % в 2003 году. Как следствие, в Корее наблюдается серьезная нехватка невест. Например, соотношение мужчин и женщин в их наиболее «подходящих» годах для вступления в брак, то есть мужчин в возрасте 26-30 лет и женщин в возрасте 24-28 лет, как ожидается, составит 118,9 в 2010 году, 112,0 в 2020 году и 116 в 2030. Это означает, что сотни тысяч мужчин в брачном возрасте не смогут найти корейских жен [2]. Прогнозируемый рост числа браков в Корее в ближайшем будущем предполагает, что характер браков изменится. Хотя на сегодняшний день смешанные браки в значительной степени ограничены фермерами и рабочими, в них все чаще участвуют городские жители. Несомненно, что в соответствии с международными тенденциями в браке, корейские мужчины с низким уровнем дохода реже находят корейских жен. Корея не единственная страна, которая столкнулась с проблемой нехватки невест. Другие азиатские страны с сильными традициями предпочтения сыновей, особенно Китай и Индия, также сталкиваются с серьезной нехваткой невест. Например, соотношение полов при рождении в Китае в 2005 году, согласно оценкам, дополнительно 30 миллионов мужчин. Число дополнительных мужчин в Индии может быть в том же диапазоне. По состоянию на 2002 год другими странами с высоким соотношением полов при рождении были Гуам - 114, Тайвань - 110, Китай - 109 и Сингапур - 108 [2]. Это предвещает растущую конкуренцию за невест в странах, страдающих от нехватки невест, особенно в Китае, Индии, Корее, и Тайвань. Корейское правительство препятствует абортам в целом и абортам, избирательным по признаку пола, в частности. А врачам запрещено информировать матерей о поле плода. Самым суровым наказанием за нарушение этого закона для врачей является потеря их лицензии на практику, но ни один врач никогда не был «осужден» на такой степени наказания. До сих пор ни одна страна не предотвращала аборты по выбору пола.

В условиях, когда десятки тысяч мужчин в Южной Корее (большинство которых живет в сельской местности, где остро ощущается дисбаланс полов) пытаются найти женщину для создания семьи, брачный рынок в Азии быстро глобализируется. Одновременно увеличивается количество женщин в странах Юго-Восточной Азии, которые стремятся выйти замуж за состоятельных мужчин в Южной Корее, реализовав таким образом свою «корейскую» мечту. Как сообщает "Корея таймс" межнациональные браки очень популярны в селах. Из мужчин занимающихся рыбным и сельским хозяйством и вступивших в брак, одна треть женятся на иностранках [3].

Международные браки в 2013 г. составили более 13% браков в Южной Корее. Большая часть «смешанных» браков заключается между корейскими мужчинами и иностранными женщинами, но есть определенная доля корейских женщин, выходящих замуж за мужчин из других стран. По сообщениям, с 2003 года число международных браков в Корее утроилась, и 2008 году число иностранных жен составило 130 000 человек. Так, 8% корейских мужчин, особенно в сельской местности, вступают в брак с иностранными партнерами. В целом стране Китай сформировал самую большую группу иностранных жен, которых насчитывалось около 52,000 человек, включая этнических корейцев чосонджок. Далее идут Вьетнам - 20 942, за ним Филиппины - 7601, Япония - 5949 и Тайвань - 2043. Иностранные невесты также приезжают из стран СНГ, Монголии, Тайланда и других стран. Ожидается, что к 2020 году мульти-культурные семьи в Южной Корее достигнут 1 млн человек – огромный скачок по сравнению с 2007 годом (330 000) [4].

Тенденция межэтнических браков, начавшаяся с1990-х годов, когда сельские холостяки с более низким социально-экономическим статусом выезжали за границу в поисках невест в менее богатые страны, сохраняется и сейчас. В результате иностранные партнеры столкнулись с другим социальным феноменом, который требует внимания правительства, для оказания помощи женам-мигрантам и их двух расовым детям ассимилироваться к жизни в Корее и защитить их от дискриминации и домашнего насилия.

Правительство начало предпринимать Законы о поддержке межэтнических семей, который был принят 2007 году и вступил в силу в 2010 году. Так, были созданы более 200 центров поддержки многокультурных семей, которые предоставляют консультации по вопросам брака, а также предлагают иностранным женщинам языковые и кулинарные курсы.

Согласно официальным данным, 25% межэтнических браков в 2012 году регистрируются через брачных брокеров. Эта группа сталкивается с большими с большими семейными проблемами, такими как насилие в семье, нарушение человеческих прав. Для предотвращения проблем правительство с 2010 года ужесточило правила въезда для иностранных невест. Например,одним из требований было – сдача экзаменов на знание достаточном уровне владения корейским языком перед въездом в Южную Корею, что привело к снижению количества межэтнических браков. В 2014 году было зарегистрировано 24387 таких браков, что на 9,5% ниже, чем годом ранее [5].

Таким образом, международные браки и многонациональные семьи становятся актуальными темами в Корее, что отражалось в СМИ и национальной политике в Южной Корее. Кроме того, СМИ затрагивали различные проблемы, которые никогда ранее не обсуждались, особенно в отношении дискриминации детей в мульти-культурных семьях в Корее. В связи с этим протестом правительство пообещало принять закон о признании гражданства детей международных пар.

В ноябре 2015 года была внесена поправка в Закон о многокультурных семьях, с целью изменения стереотипного отношения к взглядамк этим семьям, а также предотвращения дискриминации двух расовых детей и поощрения большей открытости среди корейцев к смешанным бракам. Все это демонстрирует сдвиг в политике правительства от простой интеграции супругов мигрантов в корейском обществе к более активным усилиям по содействию многорасовой гармонии.

Проблема миграции невест в Корею еще более осложняется растущим числом двух расовых детей от «международных браков». Среди потомков межрасовых и межэтнических союзов наиболее многочисленными являются потомки корейских лиц и лиц другого азиатского наследия. Их называют **косианс**, при этом префикс «*Ko*» происходит от термина «корейский», а суффикс «*sians*» - от термина «азиаты». Оценки различаются, но, по сообщениям, их число составляло около 50 000 на конец 2006 года. ожидается, что треть всех детей, родившихся в 2020 году, будут “косианс”, и к тому же году их общая численность возрастет до 1,67 млн. человек, или 3,3% населения . Кроме того, число двух расовых детей в начальной и средней школе достигло 13 445 в 2007 году, что на 68,1% больше, чем в предыдущем году (7 998). Ожидается, что доля детей из числа двух расовых в общем количестве учащихся возрастет до 16 % в 2118 году и превысит 870 000 или 26% в 2050 году [4]. Это серьезное изменение по сравнению с упором на этническую однородность, которая представила Корею как кровное сообщество, состоящее из потомков одного общего предка. Крупные телевизионные сети начали транслировать передачи с участием невест-иммигранток и мульти культурных семей. Очевидно, корейское общество начинает принимать меры, чтобы принять мульти культурную реальность.

Выводы

Автор провел количественный и качественный анализ материалов электронных данных по запросу “intermarriage in Korea”, используя поисковую базу google.scholar. Было выявлено, что с периода 2000-х

годов межнациональные браки стали актуальной темой для исследований, что отражалось на политике Южной Кореи.

Республика Корея являясь моноэтнической страной, успешно применила политику межэтнических браков для регулирования демографических браков путем привлечения иностранных брачных партнеров.

Список использованной литературы:

1. *Ju Hyun Kim. Productive aging of Korean older people based on time use. Journal of Social Science & Medicine. Volume 229, May 2019, Pages 6-13*

2. *Yean-Ju Lee, Dong-Hoon Seol, Sung-Nam Cho. International marriages in South Korea: The significance of nationality and ethnicity. Journal of Population Research. September 2006, Volume 23, Issue 2, pp 165-182.*

3. *Park Sang Woo. Interracial marriages. The Korea Times. January 2012. //http://www.koreatimes.co.kr/www/news/nation/2012/01/113_103420 Accessed 7.11.2019.*

4. *Article:Increase in Intercultural Marriages //https://www.korea4expats.com/article-intercultural-marriages.html Accessed 7.11.2019.*

5. *Chang May Choon. South Korea learns to embrace its new citizens. The Straits Times. February 27, 2016. //https://www.straitstimes.com/opinion/south-korea-learns-to-embrace-its-new-citizens Accessed 9.11.2019*

6. *Lee, H.K. 2003. Gender, migration and civil activism in South Korea. Asian and Pacific Migration Journal* 12(1–2): 127–153.

7. *Lee, H.K. 2005. Marriage immigration and problems and coping among international marriage families (in Korean).* Korean Journal of Population Studies *28(1): 73-106.*

ӘӨЖ574(01)
ГРНТИ03.01.11

Асылбеков Е.А.[1]

[1]*КазНУ им. Аль-Фараби.*
г. Алматы, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Путь демократического развития, избранный Казахстаном, обязывает претворить в жизнь принципы, такие, как гласность в отношениях власти и общества. Этому во многом способствовало использование современных технических достижений. Последние два десятилетия стали началом новой информационной эпохи. На передовые позиции выходят информационно-коммуникационные технологии. Из них наиболее стремительно развиваются сетевые технологии, в частности, Интернет технологии, демонстрирующие высокие темпы распространения во всех странах.

Рассматривая проблемы регулирования и контроля процессов в Интернете выявляются самые разные, порой противоположные взгляды и подходы. Считается, например, что одна из основных причин быстрого развития Интернет ресурсов заключается именно в том, что ее осуществление снимает необходимость создания одной организацией или одним государством единой глобальной сети - информация пересылается через различные сети, входящие в общую систему, независимо от их принадлежности и принципов организации. Символом стремления к самоорганизации в Интернете была известная декларация независимости киберпространства опубликованный в 1996 году.

Ключевые слова: гласность, интернет, декларация, информация, безопасность.

Е.А. Асылбеков[1]
[1]*Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ*
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСТЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Аңдатпа

Қазақстан таңдаған демократиялық даму жолы билік пен қоғам қатынастарындағы жариялылық сияқты қағидаттарды жүзеге асыруға міндеттейді. Бұған көп жағдайда заманауи техникалық жетістіктерді пайдалану ықпал етті. Соңғы екі онжылдықтар жаңа ақпараттық дәуірдің басы болды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар алдыңғы орынға шығады. Олардың ішінде желілік технологиялар, атап айтқанда, барлық елдерде таратудың жоғары қарқынын көрсететін Интернет технологиялары неғұрлым қарқынды дамуда.

Интернеттегі процестерді реттеу және бақылау мәселелерін қарастыра отырып, әртүрлі, кейде қарама-қарсы көзқарастар мен тәсілдер анықталады. Мысалы, Интернет ресурстарын жылдам дамытудың негізгі себептерінің бірі оны жүзеге асыру бір ұйымның немесе бір мемлекеттің бірыңғай жаһандық желіні құру қажеттілігін алып тастайтын болып саналады - ақпарат олардың тиесілілігі мен ұйымның қағидаттарына қарамастан, жалпы жүйеге кіретін әртүрлі желілер арқылы жіберіледі. Интернетте өзін-өзі ұйымдастыруға ұмтылудың символы 1996 жылы жарияланған киберкеңістіктің тәуелсіздігінің белгілі декларациясы болды.

Түйін сөздер: жариялылық, интернет, декларация, ақпарат, қауіпсіздік.

Y.A. Assylbekov[1]
[1]*KazNU al-Farabi*

STATE REGULATION OF THE INTERNET RESOURCE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The path of democratic development chosen by Kazakhstan obliges to implement principles such as transparency in relations between the government and society. This was largely facilitated by the use of modern technical achievements. The last two decades have marked the beginning of a new information age. Information and communication technologies are coming to the forefront. Of these, network technologies are developing most rapidly, in particular Internet technologies, which demonstrate high rates of spread in all countries.

Considering the problems of regulation and control of processes on the Internet, a variety of different, sometimes opposite, views and approaches are revealed. It is believed, for example, that one of the main reasons for the rapid development of Internet resources is precisely that its implementation eliminates the need for one organization or one state to create a single global network - information is sent through various networks that are part of a common system, regardless of their affiliation and the principles of the organization. A symbol of the desire for self-organization on the Internet was the famous Declaration of independence of cyberspace published in 1996.

Key words: publicity, internet, declaration, information, security.

В последнее время высокий темп роста Интернета, развитие электронной коммерции и серьезность угроз информационной безопасности стимулировали во многих странах интенсивный поиск мер и разработку законодательства по регулированию процессов в Интернете (по регистрации доменных имен, по цифровой подписи, по охране персональных данных, по контролю распространяемой информации и др.). Как правило, чем больше людей вовлекается в работу Интернета, тем больше потребность урегулировать эти отношения. Специфика нынешнего момента в том, что дальнейший прогресс информационных и телекоммуникационных технологий зависит не только от открытий в технологиях, но и от того, насколько будут приспособлены к новым реалиям старые нормы, регулирующие традиционно разные сектора - телекоммуникации, телевидение и средства массовой информации.

Особенность Интернет ресурсов в том, что он функционирует одновременно как средство и публикаций, и коммуникаций, чем кардинально отличается от массового вещания и телекоммуникационных услуг. Интернет существует не в правовом вакууме, так как все, кто с ним связаны, - авторы, сетевые операторы, провайдеры доступа и обычные пользователи – являются субъектами соответствующих законов. Если принять во внимание, что при проведении избирательных кампаний максимальное количество нарушений совершается на стадии предвыборной агитации, то естественно предположить, что Интернет будет использован как средство осуществления незаконной агитации, например, для размещения и распространения заведомо клеветнической информации. Таким образом возникает вопрос –

как законодательно регулировать деятельность компаний, которые предоставляют доступ, размещают и создают такую информацию. Хотя сетевые операторы непосредственно не контролируют содержание информации, представляемой в Интернете, в некоторых случаях их деятельность расследуется властями, поскольку они осуществляют доступ к информации незаконного или вредного содержания. В некоторых странах уже принято несколько специфических нормативных правовых актов, регулирующих ранее указанные отношения, и их правоприменительная практика непосредственно связана с национальными традициями, что проявляет противоречие с всемирным характером сети Интернет. В некоторых европейских странах приняты или предлагаются к принятию законы, которые позволяют привлечь провайдеров сетевых услуг к юридической ответственности за содержание расположенных на их компьютере информации, если они заведомо знали, что предлагаемое содержание незаконно, или не приняли меры для его устранения, когда их внимание обратили на эти факты. Так же некоторые страны требуют, чтобы провайдеры доступа ограничили доступ к таким источникам информации. Если незаконное содержание невозможно устранить с сервера, так как оно расположено в другой стране, в качестве альтернативы может рассматриваться блокирование доступа со стороны провайдера.

В Казахстане, как и в любой другой стране, позиционирование места государства в регулировании Интернета считается одной из важных проблем. Прежде чем определять правовые механизмы, необходимо на уровне государственной политики решить, каковы будут дальнейшие планы по отношению к Интернету в целом. Четко обозначились тенденции на усиление цензуры, предоставление ведомствам новых полномочий для контроля над информационным пространством, ужесточился контроль в отношении владельцев номеров операторов связи. Кроме того, законодательство РК направлено на контроль свободы слова в интернете.

Действующий в Республике Казахстан закон, применимый к отношениям в Интернете. По наиболее общим вопросам правового режима функционирования информационных сетей и их государственного регулирования.

Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 451-I О средствах массовой информации.

Настоящий Закон регулирует общественные отношения в области средств массовой информации, устанавливает государственные гарантии их свободы в соответствии с Конституцией Республики Казахстан.

На данный момент в разных странах определения правонарушений различны, поэтому необходимо определить и разработать единые стандарты на международном уровне. Подавляющее большинство ограничений информационного рынка, кроме экономических, по содержанию должны сводиться к охране авторских прав и ограничению злоупотребления свободой массовой информации. В Казахстане создана законодательная база регулирования информационного обмена, но все же применительно к Интернет ресурсу выявляются некоторые особенности.

В соответствии с Законом «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информационно-коммуникационных сетей» все зарубежные интернет -ресурсы должны выполнять решения казахстанского суда Казахстан является государством, которое целенаправленно проводит государственную политику правового регулирования национального интернет-пространства. Основы этого процесса были заложены в начале двухтысячных годов, когда web-сайты впервые были приравнены к категории средств массовой информации [2].

В 2009 году правительство страны принял ряд нормативных правовых актов о регулировании интернет-пространства. Закон РК "О внесении изменений в некоторые дополнительные акты Республики Казахстан по вопросам информационно-коммуникационных сетей [3]. Закон «Об Интернете», является ключевым законодательным актом, изменяющим природу правовых отношений всех субъектов в интернет-пространстве.

В настоящее время Интернет это не просто техническое изобретение, а целое мировое сообщество людей, с разной интенсивностью использующих компьютерные сети. В этом мировом сообществе могут проявляться политические интересы и пристрастия.

Изначальная функция Интернета - быть посредником в деловом общении между людьми. Но вскоре Интернету были найдены и другие способы применения, прежде всего игровое и информационно-познавательное. В своем стремительном развитии Интернет постоянно вбирает в себя все новые и новые функции и сервисы, при этом почти не утрачивая функции и сервисы предшествующего этапа, в особенности те из них, которые успели получили свою аудиторию сторонников и пользователей.

Функции Интернета не ограничиваются лишь коммуникацией - одна из наиболее массовых функций познавательная, которая представляет собой размещение на сайтах и страницах информационных материалов, а также поиск информации. Размещать информационные источники могут самые разные индивиды или организации, такие как частные лица, которые обзавелись веб – страницой, информационные агентства, и официальные органы и ведомства, общественные движения и службы, и общедоступные собрания информации (библиотеки, архивы, издательства и т.п.), и вновь сформированные сетевые хранилища, каталоги и т.п. Все чаще практикуется включение в информационные массивы наряду с текстовыми материалами изображений и звуковых носителей информации - репродукции музейных коллекций живописи, музыкальные собрания, кинофильмы и телефильмы, видеозаписи и т.п.

Информация политического характера распространяется и рекламируется посредством Интернета с помощью и размещения ее на специализированных сайтах или на электронных досках объявлений, и сетей обмена баннерами (путем обмена рекламными баннерами с владельцами других сайтов), и прямой рассылки такой информации либо ссылок на нее сторонникам либо случайным адресатам по электронной почте или посредством списков рассылки, и рассылки приглашений участвовать в сетевых мероприятиях и др. Повышению эффективности прямой рассылки политической информации служит возможность составить либо заполучить списки или базы данных перспективных адресатов с указанием их адресов электронной почты, URL'ob сайтов и домашних страничек, номеров ICQ. Немаловажное значение имеют меры по повышению рейтинга информационного ресурса, на котором хранятся материалы политического характера. Добиться повышения рейтинга можно разными путями: размещением действительно важной и общезначимой для данного общества информации, размещением скандальной информации, организацией поводов для протеста в адрес осуществляющих рейтингование служб искусственным "накручиванием" рейтинга - скажем, путем организации многочисленных заходов на рекламируемый веб-сайт активистами, причем с разных хостов... Организация интерактивного обмена мнениями по политическим вопросам обеспечивается всеми коммуникативными сервисами Интернета, причем особенно важное значение она приобретает непосредственно перед началом или в ходе событий политической жизни. Борьба за отстаивание позиции и точки зрения защищаемой политической силой, должна включать организацию публичных обсуждений в Интернете и отслеживание стихийно возникающих обсуждений. Соответственно политические силы и движения должны готовить специалистов по отстаиванию в сетевых обсуждениях занимаемых позиций, ответы на ожидаемые вопросы (часто такие ответы размещаются на сайтах в рубрике FAQ, или frequently asked questions), а также вести поисковую работу по обнаружению стихийных политических дискуссий и включению в такие дискуссии для разъяснения занимаемых позиций и отстаиваемых точек зрения. Кадры, подготовленные для участия в сетевой полемике, призваны также противостоять пропагандистским акциям, затеянным противоборствующими политическим силами и движениями.

Передача политической информации посредством Интернета включает рассылку ее сторонникам - в том числе местным организациям и/или активистам, а также в адреса традиционных либо сетевых информационных агентств и СМИ и создание информационных поводов для обнародования подготовленных материалов и ознакомления с ними общественности (в том числе не настроенной заведомо дружественно). Такая рассылка может включать и служебную информацию, например, рекомендации по ведению политической борьбы. Такая информация должна быть тщательно защищена от посторонних глаз и ушей, что опять-таки делает актуальными меры по информационной защите.

Из этого следует, что если зондаж общественного мнения посредством Интернета и возможен, то лишь ограниченный, т.к. в нем участвуют в основном молодые и образованные жители больших городов, в ряде случаев представляющих потенциальных лидеров общественного мнения. Поэтому при проведении такого зондажа следует учитывать, что выборка не будет репрезентативной.

Зондаж общественного мнения посредством Интернета дает также возможность проводить качественный и/или количественный анализ содержания отобранных тематических информационных ресурсов с применением различных методик, например, методики контент-анализа текстов. Для этого можно воспользоваться какой-либо из представленных в Интернете многочисленных баз данных, предназначенных для хранения и обработки информации, полученной эмпирическим путем [4]. Кроме того, Интернет дает возможность организовать сетевой аналог фокус-групп - распространенного метода качественного социального исследования. Социально-демографический состав казахстанцев, представленных среди членов фокус-групп, окажется, скорее всего, ограниченным пользователями Интернета. Кроме того, значительно затрудняется работа модератора фокус-группы, лишенного возможности

опираться на характеристики невербального поведения участников. Открывающаяся для членов фокус-группы возможность «отмалчиваться» и не высказывать свое мнение приводит к снижению качества итоговых данных.

Для того, чтобы противостоять предпринимаемым в Сети действиям политических противников, применяются как традиционные методы, так и специфические сетевые действия. Среди последних стоит упомянуть попытки дискредитации противника, например, путем размещения в Интернете компромата на него, попытки вывести информационный ресурс противника из строя, например, посредством хакерских атак, способных привести ресурс в состояние типа DOS - Denial of Service, что означает "отказ", т.е. неспособность ресурса выполнять свои функции для новых посетителей сайта, или произвести хакерскую замену содержания, или организовать повод для тяжбы по поводу принадлежности ресурса политического противника (поводами для тяжбы могут служить, к примеру, вопрос о собственности владельца на доменное имя ресурса, о законности регистрации ресурса, или оспаривание репутации и деловых качеств организации-провайдера и т.п.).

Вообще говоря, активность политических организаций в Интернете мало чем отличается от их активности в СМИ. Однако замечено, что многочисленные маргинальные организации и общественные движения - малочисленные, и/или небогатые, и/или радикальные и др. - весьма оперативно обживаются в Интернете, тле его применение, во-первых, дает возможность частично (исключительно в выгодном свете, "неудобная" информация может не афишироваться) информировать о задачах, целях и методах действия таких организаций и движений. Во-вторых, Интернет облегчает для членов таких сообществ быструю передачу тайной информации - к примеру, инструкций, указаний, предостережений и т.п. Понимание необходимости борьбы с законспирированными террористическими организациями побудило демократические страны пойти навстречу запросам спецслужб и расширить правовые возможности осуществления перехвата таких сообщений. Тем не менее, технически задача перехвата и расшифровывания подозрительных сообщений проще не стала.

Становление демократии в Казахстане проходит в условиях формирования и развития глобального информационного сообщества. Благодаря современным информационным и коммуникационным технологиям, в том числе и Интернету, этот процесс в нашей стране может пройти гораздо быстрее, чем в других государствах, где на формирование демократического общества ушло не одно столетие.

Список использованной литературы:

1. *Интерактивные коммуникационные стратегии // Сообщение. 2001. № 5, май.*
2. *Закон Республики Казахстан от 3 мая 2001 года № 181-II «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации».*
3. *Закон Республики Казахстан от 3 мая 2001 года № 181-II «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации».*
4. *Войскунский А.Е., Скрипкин С.В. Качественный анализ данных как инструмент научного исследования // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. 2001. № 2. – С. 93-109.*

ӘӨЖ930:001
ГРНТИ03.01.29

Ж.Р. Кушубекова[1]

[2]*2 курс магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ,*
Алматы қ., Қазақстан E-mail:skufu_93@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ

ӨМІРІНДЕГІ ДІН КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа

Дін – кез-келген дәуірде, кез-келген тарихи кезеңде болса да сол қоғам санасының күрделі, әрі ежелгі формасы болып табылады.

Қазақстан аумағына ислам діні сонау қараханидтер дәуірінде тамырлана бастаса да, ислам дінің қазақ халқының қоғамдық өмірі мен әлеуметтік тіршілігіне кеңінен өріс жая бастаған кезеңі кейіннен басталды. Біздің қолымызда бар түрлі этнографиялық мәліметтер арқылы Кеңес Одағы қалыптасқанға дейінгі кезеңде ислам діні қазақ салт-санасының, күнделікті дәстүрлі өміріне кеңінен (түбегейлі десек те болады) енгендігін аңғара аламыз. Ислам діні тек салт-дәстүрмен шектелмей Қазақстан аумағындағы халықтың (яғни қазақтардың) дәстүрлі құқығына да айналып біткен болатын. Қазақ даласында шариғат заңы тек ережелерде пайдаланып қана қоймай өмірде де өз орнын ала алды. Осындай үлкен «мәртебеге» ие болған ислам діні Кеңес Одағының қалыптасуымен толықтайын өз беделінен айырылды. Әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі атеисттік үгіт-насихаттардың нәтижесінен, жаппай бұқаралық ақпарат құралдарындағы «дінсіздік» мәселелерінің ашық айтылуынан қоғамдық сана өзгерді, бұрыңғы «бісмілләсін» аузынан тастамаған халық шариғат заңына бағыну түгілі күнделікті тұрмысында да ислами ықпалды (мысалы діни салт-жоралғылармен үйлену-некелесу, ораза ұстау, садақа беру, зекет беру) ығыстырды.

Кілтті сөздер: дін, ұлттық сана, әдет-ғұрып, дүниетаным, дәстүр, наным, сенім.

Кушубекова Ж.Р.[1]

[1]*магистрантка 2 курса, Казахский педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан. г. Алматы, E-mail:skufu_93@mail.ru*

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ В 60-80-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

Религия в любом веке и в любой исторический период является сложной и древней формой сознания общества.

Хотя Ислам начал пускать корни на территории Казахстана во времена Караханидов, но широкое распространение в общественной жизни и социальной сфере казахского народа получил позже. Из множества доступных нам этнографических источников мы видим, что в досоветский период ислам широко (почти радикально) укоренился в казахских обычаях и традициях. Ислам стал традиционным не только в традициях, но и в общем праве народа (т.е. казахов) в Казахстане. В казахской степи законы Шариата использовались не только в правилах, но и в жизни. С появлением Советского Союза исламская религия полностью утратила свой статус. В результате атеистической пропаганды после Великой Отечественной войны, открытого высказывания в средствах массовой информации проблем «невежества» изменилось общественное сознание,мало того что народ перестал подчиняться законам Шариата но и в повседневной жизни были вытеснено исламское влияние (например, свадьба с религиозными обычаями-браки, пост, пожертвования, закят)

Ключевые слова: религия, национальное сознание, обычаи, мировоззрение, традиции, убеждения, вера.

Kushubekova Zh.R.[1]

[1]*Master's Degree Student 2nd course Abai Kazakh National Pedagogical University*

E-mail: skufu_93@mail.ru

RELIGIOUS MANIFESTATIONS IN THE DAILY LIFE OF KAZAKHS IN THE 60-80S OF THE XX CENTURY

Abstract

Religion in any age and in any historical period is a complex and ancient form of society's consciousness.

Although Islam began to take root on the territory of Kazakhstan during the Karakhanids, it was widely spread in the public life and social sphere of the Kazakh people later. From the many ethnographic sources available to us, we can see that in the pre-Soviet period, Islam was widely (almost radically) rooted in Kazakh customs and traditions. Islam has become traditional not only in traditions, but also in the common law of the people (i.e. Kazakhs) in Kazakhstan. In the Kazakh steppe, Sharia laws were used not only in rules, but also in life. With the advent of the Soviet Union, the Islamic religion completely lost its status. As a result of atheistic propaganda after the great Patriotic war, open statements in the media about the problems of "ignorance" changed the public consciousness, not only did the people no longer obey the laws of Sharia, but also in everyday life were replaced by Islamic influence (for example, a wedding with religious customs-marriages, fasting, donations, zakat)

Keywords: religion, national consciousness, customs, worldview, traditions, beliefs, faith.

1950-1960 жылдары Кеңестер Үкіметі өз халқының санасын, дүниетанымын толық өзгертуді көздейтін заңнамалар мен жарлықтар шығару қарқынын бірнеше есеге күшейтуімен ерекшеленеді. Мысалы, 1954 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарындағы ірі кемшіліктер және насихат жұмыстарын жақсарту шаралары туралы» жарлығы, дәл сол жылғы «Тұрғындар арасында ғылыми-атеистік үгіт-насихат жүргізудегі қателіктер туралы» Орталық Комитеттің жарлықтарын алар болсақ. Екі жарлықта да партия, комсомол және басқа да ұйымдардан қарапайым халық арасында сендіру, шыдаммен түсіндіру, насихат жасау жұмыстары арқылы дінді ұснататын, дінге сенетіндерге үгіттеу шараларын қатаңдату жөнінде қарастырылған. Бұл жарлық алдыңғы атеистік насихаттаға бағытталған жарлықтарға қарағанда жұмсақтығымен көзге түседі, өйткені екі жарлықта да дін мен дін ұстанушыларға қатысты «күш көрсетпеу» шаралары туралы пікірлер, сыни тұжырымдар келтірілген. Дегенмен, Н.С. Хрущев басқарған жылдар дінге қатысты «жылыну кезеңі» деп саналса да, 1958 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарының кемшіліктері туралы» жарлығымен дін мен діни қауымдастықтарға қарсы әрекеттерді қатаңдастыру шаралары қайта қолға алынды.

Жоғарыдағы жарлықтардың жемісі ретінде сол жылдардағы (1950-1970 жж.) ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты. Мысалы, О.А. Сегізбаев өз еңбегінде халық арасында атеистік насихат жасау шаралары мен жас ұрпаққа атеистік тәрбие беру мәселесін байытты.

Кеңестер Одағы тұсында қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы діннің көріністеріне (1980 жылдары) қатысты зерттеулершілердің қатарына К.Ш. Шүлембаевты атап өте аламыз. Автор ислам мәдениеті тарихын зерттеумен қатар, өз дәуірінің кеңестік саясаттың идеологиялық шектеулері, үстем-діктері мен қысымдары байқалады. Автор еңбектерінде діни мәселелермен бірқатарда атеистік тәрбиені күшейтудің тәсілдеріне көп көңіл бөлінген. Кеңестер Одағы тұсында дінді насихаттамақ түгілі, «дінді адам санасын улаушы есірткеге» теңестірілгендіктен дінге қатысты барлық зерттеулер осы саясаттың шеңберінен шыға алмағандығы сезіледі [1, 99].

Үгіт-насихат жұмыстарының ауқымды жүргізілуі де, жарлықтардың бірінен соң бірі шығарылуы да қарапайым халық арасында діннің көрінісі толық жойылмады. Енді, XX ғасырдың күнделікті өміріндегі діннің көріністеріне жеке-жеке тоқталсақ.

Мешіт және «киелі» жерлерге зиярат ету. Мешіт-мұсылмандардың құлшылық жасауға негізделген архитектуралық ғимараты. 1960-1980 жылдар аралығында Қазақстанда тіркелген мешіт тек облыс орталықтарында қызметін атқарды. Дәл 1980 жылға дейін елімізде тіркелген мешіттердің сандық динамикасын өзгеріссіз қалыпта қала берген (кесте-1). Жалпы КСРО аумағындағы мешіттер санына келер болсақ 1950 жылға дейін 1500 мешіттен 1964-1965 жылдары 500-і ғана қалған.

Кесте–1. Қазақстан аумағында тіркелген мешіттердің сандық көрсеткіші

Жыл	1965	1968	1972	1975	1977	1980	1982
Мешіт саны	25	25	26	26	27	32	39

1985 жылғы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық комитетінің (КОКП ОК) ««Киелі саналатын жерлерге» сыйынуды тоқтату шаралары туралы» жарлығының қабылдануына байланысты Қазақ ССР аумағындағы 26 «қасиетті» саналатын жердің 13-і жабылды, көбісі түрлі қызмет көрсету

пункттеріне, кейбіреулері мұражайларға, кейбіреулері жазғы лагерлерге айналды. XX ғасырдың 50 жылдары Қожа Ахмет Яссауи кесенесі атеизм мұражайына айналдырылды, Баба ата күмбезі шаруашылық қоймасына айналдырылды, Созақтағы мешіттің архитектурасы түбегейлі өзгертілді. Мешіт безендірілген арабша, мұсылмандық өрнектер майлы бояулармен ауыстырылды. Мешіттің кіре беріс жеріне бұл ғимарат бұдан былай фильмдер көрсетілетін және дискотекалар өткізілетін клуб екендігін көрсетуші жазулар көтерілді. Қазақстандағы көптеген кесенелер мен күмбездердің ахуалы дәл осы күйде кешті.

Оңтүстік Қазақстандағы 1980 жылдары танымал болған Укаш ата кесенесі билік өкілдерінің шешімімен толығымен жойылды [2].

Қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы исламның ықпалын анықтауда ең алдымен мұсылманның бес парызының орындалу дәрежесін анықтап алғанымыз жөн болар.

Исламның бірінші қағидасы-Алланың жалғыз екендігіне ***сенім*** білдіру. Кеңестер Одағы тұсында, оның ішінлде біздің зерттеуімізге негіз болатын кезеңде 60-80 жылдары атеистік үгіт-насихаттың қаншалықты қуатты жүргізілуіне қарамастан, қазақ халқының күнделікті лексиконында: «Алла жалғыз», «Жаратушы», «Құдай қаласа», «Құдайдың жазғаны», «Құдайдың бұйрығы», «Бұйыртса», «Бір Құдайдың қалауымен» деген сөздердің сақталуы және ең бастысы бізге жетуі халықтың барлығының атеист болып кетпегендігінің дәлелі болса керек.

Исламдағы адам жаны, жұмақ, тозақ, адамның жаратылысы туралы талас тудыратын мәселелерді Кеңестер Одағы тұсында ашық ешкім білдіре алмайтын. Исламның фундаменті болып табылатын сенімнаным мәселелері де қараңғылықта қалған екенін ескеретін болсақ, жоғарыда тарауларда айтып кеткеніміздей дінге қарсы жүргізілген үгіт-насихаттарды ескерсек, Ислам діні туралы халықтың білімі болмағандығын да қоса айтатын болсақ бір тұжырымға келуімізге болады-Кеңес үкіметі тұсында ислам дінін адамдар арасында тек сенім мәселесі ғана сақталып, дінмен танысу мүмкіндігі болған жоқ.

Әлем, адам, адам жаны туралы түсініктерге қарағанда мұсылмандық салт-жоралғылар дінге сенушілердің күнделікті өмірі шеңберінде қалса да, өзектілігін сақтап қала алды.

Халықтың басым бөлігі дінді тек діни салт-жоралғылармен ғана байланыстырды, мұсылманбыз деп санағанымен Құранды оқу түгілі, бұрыңғыдай жаттанды түрін де меңгерген жоқ.

Көпшілік халық Құдайды жоқ деп, өздерін атеист санай бастады. Дін, діннің қағидаларына қатысты мәселелер ешкімді қызықтырмады. Дін-адамдардың құндылығы шеңберінен шыға бастады.

Намаз оқу-мұсылмандық парыздардың бастыларының бірі. Қазірде біз XX ғасырдың 60-80 жылдары қанша адам намаз оқығандығы, қанша адам Жұма намазын оқығанын дәл, анық сандармен дәлелдеп бере алмаймыз. Мустафаева А.А. өз зерттеулерінде келесідей мәлімет келтіреді: «1961 жылы өз мешіті бар 25 мұсылман бірлестігі тіркелген. Осы мешіттерде намаз оқитындардың саны 40 мың деп бағаланады. Бірақ бұл 1961 жылға дейінгі көрсеткіш» [3, 31-35 бб.].

Дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жан-жақты жүргізілуіне байланысты, халық арасында Құран мен діни білімділікке (ағартушылыққа) жол берілмегендіктен тек аға буын өкілдері ғана намаз оқып, қалған жас ұрпақ діннен баста бастады. Өйткені сол сәттегі жас адамдар мектеп шеңберінде, БАҚ, институт, техникум т.с.с. оқу орындарында толығымен жан-жақты ғылыми-атеистік насихат жұмыстары жүргізілді, атеизмге бағытталған ғылыми-танымдық еңбектер жарияланды. Әрбір оқулық қатаң тексеруден (цензурадан) өткендігін де білеміз, сол тексерудің басты шарты да адамдардың санасына «Құдай жоқ» деген түсінікті енгізу болатын. Сол үшін жас адамдар үшін намаз оқу ескіліктің қалдығы ретінде көрініске ие бола бастады.

1961 жылғы мәліметтер бойынша арнайы тіркелген мешіттерден бөлек 66 тіркелмеген ислам қауымдастығы да қызмет еткен. Сонымен қатар жерлеу, үйлену, азан айтып есім қою іспеттес діни рәсімдерді жүзеге асыратын ресми емес молдалардың іс-әрекеттері де кеңінен танымалдылыққа ие болды. 1961 жылғы елімізде осындай молдалардың саны 521-ге жеткен.

Қажылық-ислам діні бес парызының ең соңғысы. XX ғасырдың 50-ші жылдары билікке Н.С. Хрущевтің келуімен Меккеге қажылыққа барғысы келетіндердің санының күрт азаю көрсеткіштері туралы Мұстафина Р.М. келесідей айғақ келтіреді: «1958 жылы Меккеге қажылыққа барғысы келгендер саны-53 өтініш, 1959 жылы-52, 1960 жылы-17. Бұл көрсетіштердің ішінде 1958 жылы 1 адам, 1959 жылы 1 адам қажылыққа барса, 1960 жылы ешкім бармаған. Бұл дегеніміз қажылыққа барғысы келетіндердің саны 1960 жылы 3 есеге азайған» [4].

Бұқаралық ақпарат құралдарында басты мұсылман мерекелері тойланғандығы туралы алдындары айтқан болатынбыз. Кейбір оңтүстік аудандарда Құрбан айт мерекелерінде адамдардың жұмысқы шықпағандығы, тойлағандығы туралы мәліметтер де келтіріледі. Мысалы, сол 1960 жылғы мәліметтер бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының Георгиевский ауданындағы екі колхозда Ораза мерекесінде

жұмысқа 350 адамның шықпағандығы, Жамбыл облысының Жамбыл атындағы колхозында со мереке күндері тұрғындардың жартысынан астамы жұмысқа шықпаған. Архив мәліметтері бойынша Құрбан айт мерекесінде құрбандыққа шалынған қойлардың саны Қаскелең ауданының Андреева атындағы колхозында 60 деп көрсетілген. Сондай-ақ сол архив құжаттары мен баяндамаларда жұмысқа кешігулер мен жұмысқа мүлдем келмеу туралы мәліметтер таба аламыз. Мәліметтер бойынша Қарағандыда 1960 жылы Құрбан айт мерекесінде жұмысқа кешігулер мен жұмысқа келмеудің 27 жағдайы тіркелген, оның бесеуі Костенко атындағы шахтада, үшеуі №31 шахтада. Оңтүстік Қазақстан облысының «Еңбек» атындағы колхозында Құбан айт мерекесінің алғашқы күнінде колхоз алқап жұмыстарына бірде бір адам жұмысқа шықпағандығы тіркелген, сол ОҚО «Ынталы» колхозында 90 адамның 45 ғана түскі 12 ге дейін жұмысқа шыққан. ОҚО Шәуілдір ауданында 2 825 адамнан 700 адам алқапқа жұмысқа шықса, Шаян ауданында 2496 адамнан 983 адам жұмысқа шыққан [5, 60-74 бб.].

Жаппай жұмысқа шықпау немесе жұмысқа кешігіп келу, ерте кету іспеттес жәйттер күнделікті өмірде жиі кездесетін жағдай емес, дегенмен діни мерекелер әсіресе Қазақстанның оңтүстік бөліктерінде кеңінен атап өтілгендігін бізге дәлелдейді.

1960-1980 жылдардағы қазақтардың күнделікті өміріндегі дін көріністерінің қатарына неке қию, жерлеу, азан айтып есім қою іспеттес жоралғылар сақталды. Кеңес дәуірінде тіпті Қазақстанның оңтүстік бөліктерінің өзінде қалың мал беру дәстүрі жойыла бастады. Қалың малдың орнына сыйлық беру, той шығындарын өтеу, келінге киім әперуге көмектесу іспеттес жаңашыл дәстүрлер қолданыла бастады. Құда түсу дәстүрінің орнына «қызды алып қашу» дәстүрі кеңінен таралғандықтан, қалың мал да «кешірім ақысы» деген атқа иеленді, өзгерді [6].

Сонымен қатар, ислам дініне қатысты жоқ, бірақ өзге де діннің қалдықтары ретінде қазақтардың өмірінде көрініс тапқан қызды алып қашу, тасаттық, бесік құда, 3,7,9,40 іспеттес санды қастерлеу-қасиетті санау, отқа май құю (отқа табыну), суға, айға (ай толғанда сәлем беру, айдың орналасуына қарай ауа-райын болжау), күнге табыну, табиғаттың басқа да құбылыстарына сыйыну іспеттес элементтер қолданылды.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында да «7 атаны білу», ата-бабалардың өмірі мен ұстанымдарын қадірлеу, қастерлеу, қайтыс болған ата-баба әруағының күш-қуатына сеніп, сол әруақтардың күш-қуат тілеу, көмек сұрау іспеттес мұсылмандық дінге қайшы келетін дәстүрлер де сақталды, кеңінен қолданысқа ие болды. «Аллан сұраймыз, ата-баба әруағынан қолдау сұраймыз» деген ұстанымдар арқылы біз әруаққа табыну, көк тәңірге табыну іспеттес түркілер дәуірінен қалған сенім қалдықтарының біздің күнге дейін аман-есен жетіп келгендігін аңғарамыз.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында қазақтардың күнделікті өміріндегі ислам дінінің көрінісі бойынша мәліметтерді топтастыруда біз Қазақстанның оңтүстік облыстарынан бөлек басқа бөліктерінде биліктің әсерінен, үгіт-насихаттардың әсерінен діни салт-жоралғылардың күнделікті өмірде қолдана бермегендігін, ораза, Құрбан айт іспеттес діни мерекелердің ұмытқа айналғандығына, мұсылмандардың негізгі діни кітабы Құран сүрелерін білушілердің санының азайғандығын түрлі деректер мен жергілікті тұрғындардың әңгімелерінен көз жеткіздік [7, 45 б.].

Тұжырымдайтын болсақ, 1960-1980 жылдар арасында исламдық деп танылған салт-жоралғыларға қарсы күрес жүргізілді. Қалың мал беру, қыз алып қашу іспеттес дәстүрлер қатты сынға алынды, ал бесік құда, тасаттық сияқты дәстүрлер жалғаса берді. Жоғарыда көрсетілген салт-дәстүрлердің ешқайсысы ислам дініне қатысты дәстүр болмаса да, көпшілік қауымға бұл дәстүрлерді «өткен күннің діни қалдықтары» деген ұғымның шеңберінде байланыстыру жалғасын тауып отырды.

Дінді жоюдағы кеңестік биліктің саясаты қазақстандықтардың әлеуметтік-қоғамдық өмірінен, күнделікті салтты өмірінен руханилылық феноменін толық ығыстырып шығара алмады. Атап өтер болсақ, 1980 жылдардың соңындағы Қазақстанда жүргізілген зерттеулер елдің аумағындағы діншілдіктің көрсеткіші жоғары болғандығын дәлелдейді. Өздерін «дінге сенетін» немесе «дінге жаны ашитын» адамдармыз деп атап көрсеткендердің мөлшері 20 пайыздан 70 пайыз аралығында болған.

Осылайша, шектеулер мен тыйымдарға қарамастан, дін халықтың күнделікті өмірінде діни мерекелер мен салт-дәстүрлер арқылы сақталып қала алды. Ислам мен исламға дейінгі мәдени ұстанымдар қазақ қоғамының отбасы мен күнделікті өмірдің маңызды бөлігіне айналып та кетті.

Келесідей нәтижеге келеміз:

1. Түрлі тәсілдермен дінді қоғамдық өмірден ығыстырып шыға алған мемлекеттік саясаттың қуаттылығына көз жеткіздік. XX ғасырдың 60-80 жылдарында ислам діні «тұрмыстық дін» статусына иеленіп, күнделікті тұрмыстың өмірдің шеңберінде ғана қолданылды.

2. Қазақстан аумағында Кеңес Одағы тұсында мемлекеттік діни саясаттың әр-түрлі кезеңдерден бастан кешіргендігін де мойындағанымыз дұрыс. Кей кезеңде дін ұстанушылар мен дін қатаң қадағалаудың астында болса, кейбір кезеңде дінге қарсы «жұмсартылған» үгіт-насихат жұмыстарымен ғана шектеулі іс-әрекеттер жүргізілді. Не десек те дінге қарсы жүргізілген үгіт-насихат жұмыстары қоғам

өмірінде өз ролін ойнады. Бірақ қазақ халқының отбасылық өмірінде ислам дінінің көрінісін түбегейлі жойып, жоққа шығара алмады.

XX ғасырдың 60-80 жылдары дінге қарсы қатаңдатылған үгіт-насихат жұмыстары жүргізілгендігін айттық. Арнайы әдебиеттер де, публицистика жариялымдары да, теледидар бағдарламадары да-көпшілігі дерлік ғылыми-атеистік ұстанымдарды қолдайтындығын меңзеді. Сондықтан бұл тақырыпты ашуда біз мұрағат құжаттары мен сол кезең адамдарынан интервью алу арқылы мағлұмат жинау арқылы тақырыптың одан әрі ашылыуын ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Шулембаев К. Образ жизни, религия, атеизм. – Алма-Ата, 1988. – 99 стр.*
2. *Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): автореф. к.и.н. – Уральск, 2007.*
3. *Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане //KazNU Bulletin. Oriental series. №3 (60). 2012., стр 31-35.*
4. *Мустафина Р.М. Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX веков). – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.*
5. *Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в // ГРНТИ 03.20: История Казахстана. ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО. – 60-74 стр*
6. *Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дис. ….д-ра ист. наук. Уральск, 2007. – 310 с.*
7. *Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.*

УДК 930:83
ГРНТИ03.01.79

М.С. Қалиасқарова [1]

[1]*магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнография факультеті*
Қазақстан, Алматы, e-mail: Mkaliaskarova@list.ru

ӘЛЕМ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ҚҰРЫЛТАЙЫ ЖӘНЕ ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Әлем қазақтарының басын қосқан Тұңғыш Құрылтай 1992 жылы шақырылды. Құрылтай барысында әлем қазақтарының ұйытқысы болатын Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды.

Мақалада бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түпкіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөлі қарастырылған. Қауымдастық әлемнің қырыққа жуық елінде тұратын қазақтармен тығыз қарым-қатынас орнатып, күнделікті байланыс жасап отыр. Осы елдердің көпшілігінде жұмыс істейтін қазақ мәдени орталықтары мен қоғамдарының басты мақсаты өз ұлтын сақтау, тілі мен мәдениетін өркендету. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы алыс және жақын шетелдердегі қазақ диаспорасының әртүрлі өзекті мәселелерге байланысты басын қосатын орталыққа айналды.

Кілт сөздер: қауымдастық, диаспора, құрылтай, елдер, шетелдер

Калиаскарова М.С.[1]

[1]*магистрант факультета истории, археологии и этнологии, КазНУ им. Аль-Фараби,*
Казахстан, Алматы, e-mail: Mkaliaskarova@list.ru

ПЕРВЫЙ ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ КАЗАХОВ И ВСЕМИРНАЯ АССОЦИАЦИЯ КАЗАХОВ

Аннотация

Первый Всемирный Курултай казахов прошел в 1992 году. В ходе курултая была создана Всемирная Ассоциация казахов, являющаяся организацией по сплочению представителей казахского этноса.

В статье рассмотрена роль Всемирной ассоциации казахов, которая на сегодняшний день является неким связующим фактором в налаживании контактов с соотечественниками, находящихся в разных странах мира и оказывающая им всестороннюю помощь. Ассоциация тесно сотрудничает с казахами, проживающими в почти сорока странах мира. Основной целью казахских культурных центров и обществ, работающих в большинстве этих стран, является сохранение своей нации, развитие языка и культуры. Всемирная Ассоциация казахов стала центром, объединяющим представителей казахской диаспоры дальнего и ближнего зарубежья по различным актуальным проблемам.

Ключевые слова: ассоциация, диаспора, курултай, страны, зарубежные страны

Kaliaskarova M.S.[1]
[1]*Master degree of the faculty of history, archaeology and ethnology, Al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Mkaliaskarova@list.ru*

FIRST CONGRESS OF KAZAKHS AND THE WORLD KAZAKH ASSOCIATION

Abstract

The first congress, which brought together Kazakhs from around the world, was convened in 1992. During the foundation was created the World Association of Kazakhs which unites all the Kazakhs of the world.

The article discusses the role of the World Association of Kazakhs in building mutual relations and helping our compatriots from all over the globe. The Association maintains close contacts with Kazakhs living in approximately forty countries of the world and has daily contacts. The main goal of Kazakh cultural centers and societies operating in most of these countries is to preserve their national identity, language and culture. The World Association of Kazakhs has become the center of the Kazakh diaspora in the far and near abroad with a variety of topical issues.

Keywords: association, diaspora, congress, country, abroad

1991 жылы тәуелсіздігімізді алып, жер жүзіне жариялап дербес мемлекет болған соң, әлемге тарыдай шашыраған ағайынға көңіл бөлетін жағдай туды. Оған дейін шетелде қазақтың бар екенін білсек те іздеуге, сұрауға мүмкіндік болмай келді. Біздің еліміз алыс және жақын шетелдегі қандастарымызға шыңдап назар аудара бастауы тәуелсіздікпен бірге оянды. Қазақ поэзиясының жарқын жұлдыздарының бірі, ақын Жұбан Молдағалиев айтқанындай «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының тәуелсіздікке қол жеткізгеніне де бүгінде дүниеге келген сәбидің кәмелетке толып, азамат атануымен бірдей уақыт аралығы болды. Кеңестік дәуірде «Отан» одан кейін «Қазақстан» қоғамының шектелген шеңберінде ғана достық қарым-қатынастар жасалып келген болатын. Қазақ елі тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде тарихи отанынан тыс жерде жүрген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, елдік бірлік төңірегінде табысу-үлкен арман болатыны бәрімізге жасырын емес. Бұл арманға тәуелсіздіктің арқасында ғана қол жеткіздік. Оған дейін шетелде қазақтың бар екенін білсек те іздеуге, сұрауға мүмкіндік болмай келді. Егемендік алған соң, еліміздің сыртқы саясатта көрші елдермен бейбіт дипломатиялық қатынастар орнауының арқасында шекараның ашылуымен шет елдермен мәдени байланыстар жасалып, есігіміз айқара ашылды. Елбасының нақты тапсырмасы арқасында Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 27 тамыз 1992 ж. № 709 қаулысы шығып Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына әзірлену мен оны өткізу туралы нақты жұмыстар қолға алынды [1, 192 б.]. Сонымен 1992 жылы қыркүйек айында Дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайы өтті. Алматыда өткен Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайына Түркия, Германия, Швеция, Норвегия, Франция, Монғолия, Ресей, Қырғыстан, Түркменістан, Өзбекістан, тағы басқа алыс және таяу шет мемлекеттерден яғни, 33 елден, сонымен қатар 800-дей Қазақстан облыстарынан келген өкілдер қатысты. Әлем қазақтарының тұңғыш құрылтайының қарарымен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы құрылды. Республика Президенті, Нұрсұлтан Назарбаев Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының төрағасы, ал Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының бірінші хатшысы Қалдарбек Найманбаев төрағаның бірінші орынбасары болып сайланды [2, 6 б.]. Қауымдастық қоғамдық ұйым бола отырып, әлемдегі барлық қандастарымызбен байланыс орнатуды өзіне міндет етті. Алыс-жақын шетелдегі қандастарымыздың тарихи, саяси және әлеуметтік жағдайларын тереңірек білу мақсатында ғылыми тұрғыдан зерттеу, оны бүгінгі тағдырына қорытынды жасап, келешегін болжау өзекті мәселелердің біріне айналды.

Азаттығымыздың айғағы болған сол ұлы жиын тарихымыздың жаңа кезеңінің басы болды. Атамекенді аңсап келген қандастарымыз егеменді елінің қуанышын көріп, үлкен мақтанышқа бөленді. Тұңғыш әлем қазақтарының басын қосқан құрылтайда, атамекеннен алыстағы қандастарымыздың арасын байланыстыратын Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды. Бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түпкіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетіп, елде бірнеше рет басын қосып, құрылтайлар өткізудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөлі ерекше. Қауымастық құрылғаннан бергі жиырма жеті жыл ішінде қазақ диаспорасына байланысты атқарылып келе жатқан көптеген іс-шараларға үзбей қол ұшын беріп үлкен көмектер көрсетуде. Осы жылдар ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының іргесін бекіген, шаңырағы биік үлкен ұйымға айналды. Ең бастысы – тұңғыш Құрылтай алыстағы ағайынның елге оралтатын ұлы көшіне қозғау салып берді [3, 136 б.].

Қауымдастық шет елдегі қандастарымыздың ұлттық рухани қазынамыздан қол үзбеуі үшін, оларға мәдени-рухани көмек көрсету, елге қоныс аудару, Қазақстанда білім алуға ықпал жасау, бұқаралық ақпарат құралдарымен қамтамасыз ету, кезекті жиындарды өткізіп келеді.

Қазақ елі - дүниежүзіндегі қазақтардың қасиетті қара шаңырағы, ал қауымдастық алыс-жақын шетелдердегі қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын орталыққа айналды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде тіркелген халықаралық үкіметтік емес қоғамдық бірлестік. Негізгі міндеті шетелде тұратын қазақтармен мәдени - рухани, оқу-білім және іскерлік салаларында байланыс жасау. Өз Жарғысында белгіленіп,бекітілген міндеттер аясында жұмыс істейді. Күнделікті жұмысында Қазақстан Республикасының шетелдермен мәдени рухани, оқу, білім және экономикалық салада жасалған келісім шарттарын, басқа да халықаралық құжаттар мен актілерді басшылыққа алады [4, 48 б.].

Бүгінгі күнде Қауымдастық шет елдегі барлық қазаққа танылған мәртебесі мен беделі жоғары ұйым. Қауымдастықтың мұндай биікке көтерілуі - ең алдымен, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қолдауы мен көмегінің нәтижесі. 1992 жылы әлем қазақтарының басын қосқан тұңғыш Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы Елбасының тікелей қолға алуымен өткізілген. Егемен елдің тізгінін қолға алған сәттен бастап шетелдегі ағайындарды іздеуі Тұңғыш Президентіміздің қазақ халқының бүгіні мен болашағына шын жанашыр екендігін айқындап берді. Содан бері Елбасы әлемнің әр түпкірінде шашырап жүрген қандастарымызға қамқорлық жасауды үздіксіз жүргізіп келеді. Елбасының 1992 жылдан бері Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Төралқа төрағасы болып, келеуінің мәні мен себебі, міне осында. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы алыс және таяу шет елдердегі 5,5 миллион қандастарымыздың барлығымен бірдей байланыс жасай алмаса да, сол елдерде құрылған қазақ мәдени орталықтарымен байланыстар жасау арқылы олардың рухани сұраныстары мен өзекті мәселелерін шешуге көмек беруде. Қазақ елі дүнижүзінде қырықтан астам мемлекеттерде тұратын қазақтардың қасиетті қара шаңырағы, ал қауымдастық алыс-жақын шетелдердегі қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын орталыққа айналды. 1992 жылы шақырылған Әлем қазақтарының тұңғыш Құрылтайы қазақ елінің тәуелсіздігіне жалғасқан келелі тарихи оқиға болды.

Алыс және жақын шет елдегі қандастарымыздың өкілдері мен ғалымдар бірлесе отырып қазақ диаспорасының қалыптасу, даму тарихына, олардың қазіргі кездегі жағдайына, елге оралу тағы басқа мәселелерге байланысты біршама конференциялар, симпозиумдар, бас қосулар өткізді. Қауымдастықтың басшылығық жасап, мұрындық болуымен өткен іс шаралар, симпозиум, конференциялардың кейбіріне тоқтала кетсек. Түркістан қаласында 1995 жылы «Қазақ диаспорасының бүгіні мен болашағы» атты халықаралық симпозиум өтті. Симпозиумда қазақ диаспорасының қалыптасу мен даму тарихына байланысты көптеген теориялық – практикалық мәселелерді қозғап, жекелеген ойлар айтылды. Қазақстан Республикасының қазіргі аумағы бүкіл қазақ ұлтының атамекені, одан тыс жерде өмір сүріп отырған барлық қазақтар дүниежүзіндегі біртұтас қазақ ұлтының бөлшегі немесе «диаспорасы» деген ұғымға ден қойылды [5, 25 б.]. Екі күнге созылған симпозиумда 33 адам құттықтаулар, баяндамалар жасап, күн тәртібінде қазақ диаспорасының болашағына байланысты өткір өзекті мәселелер көтерілді. Түркістанда өткен симпозиумда қаралатын өзекті мәселелер қорытындысына сай қауымдастық жанынан қазақ диаспорасының тарихын зерттейтін ғылыми орталық құрылды [5, 29 б.].

Стамбул қаласында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бастауымен 1997 жылы 22 наурызда Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайы өтті. Түркияда тұратын 20 мыңға жуық қазақтардың мерейі өсіп қалды. Сонымен қатар, қазақ халқының түркі дүниесіндегі алар орнына, Қазақстан мен Түркияның байланыстарын нығайтуға қатысты өзекті мәселелер талқыланды. Ал, Ресей қазақтарының кіші құрыл-

тайын Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мен «Мөлдір» мәдени орталығы бірлесе отырып 1997 жылы 30-31 мамыр аралығында Омбыда өткізілді. Екі күнге созылған мәжілісте Қазақстан мен Ресей арасындағы байланысы, Қазақстанның сырт жерлердегі отандастарға рухани-мәдени, оқу-білім тағы басқа мәселелер қарастырылды [6, 65 б.].

Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының атқаратын іс- шараларының түгелге жуығы алыс және жақын шет елдерге тікелей байланысты. Қазақ диаспорасы тұратын шет мемлекеттермен, оның саясатына, қолданыстағы заңдарына, мемлекет аралық келісім – шарттарға сүйене отырып қана жұмыс істеу қажет. Қауымдастық құрылған күннен бастап Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының төрағасының бірінші орынбасары Қалдарбек Найманбаев дүниежүзіндегі қазақ диаспорасымен байланыстар жасап, әртүрлі тақырыптар төңірегінде іс-шаралар, дөңгелек үстел, кездесулер, симпозиум, конференция, шетелдерде өткен кіші құрылтайлар т.с.с. ұйымдастырып өткізуде үлкен жұмыстар атқарды.

2004 жылдан бастап Қауымдастық төрағасының бірінші орынбасары Талғат Асылұлы Мамашев болды. Талғат Мамашев алыс және жақын шет елдегі қазақ диаспорасымен арадағы атқарылатын іс - шаралардың біразын жолға қойды.... Қытай Халық Республикасының Бейжің, Үрімжі қалаларына, одан әрі Монғолияның астанасы Ұланбаторға барып, ол жақтағы қазақтармен мәдени-рухани, оқу-білім саласында байланыс жасаудың біраз тиімді жолдарын реттеді [7,7 б.].

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы шетелдегі қандастарымызбен мәдени-рухани саладағы жұмыстарының тиянақты, нәтижелі болуы үшін алыс және жақын шет елде құрылған қазақтардың мәдени орталықтарымен байланыста болып, ал орталықтары жоқ елдерде оларды құруға жағдайлар жасап көмектер берілді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жүргізген жұмыстары нәтижесінде, қазіргі таңда қазақтар тұратын елдердің көпшілігінде қазақтардың мәдени орталықтары, яғни қауымдастық бөлімдері ашылды. Жақын шет елдегі Өзбекстаннан кейінгі қазақтар көп тұратын және қазақ мәдени орталықтары ең көп ел – Ресей. Қазірде Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Ресей Федерациясындағы облыстарда, өлкелерде және автономиялы республикаларда құрылған 22 қазақ ұлттық мәдени қоғамдарымен мәдени-рухани байланыс жұмыстарын жүргізіп келеді. Атап айтқанда: Орынбор, Омбы, Астрахань, Мәскеу, Санк-Петербург, Саратов, Самара, Екатеринбург, Қорған, Түмен, Челябі, Волгоград облыстарында, Алтай Республикасында, Татарстан, Башқұртстан, Саха, Қалмақ республикаларында. Жыл сайын мүмкіндіктеріне қарай Ресей қазақтары мәдени-ағарту орталықтары өкілдерінің бас қосуы болып тұрады. Қауымдастықтың көмегімен Қазақстанның мәдени күндері Мәскеуде, Орынборда, Омбыда, Орскіде Астрахан қалаларында болып өтті [8,4 б.].

Осындай бас қосуларда мәдени орталықтардың басшылары кездесіп, Ресейде тұратын бір миллионнан астам қандастарымыздың арман-ойлары, ізгі-тілектерін тұжырымдап, бүгіні мен болашағы турасында күрделі мәселелерді ортаға салып отырады. Сонымен қатар шекаралас облыстарда; яғни Батыс Қазақстан – Самара, Орынбор – Ақтөбе, Саратов – Батыс Қазақстан, Қорған, Омбы – Солтүстік Қазақстан облыстарының әкімшіліктері тарапынан жасалған экономикалық, мәдени қарым-қатынас шарттарында Ресейде тұратын қазақтарға мәдени-рухани жәрдем көрсету жоспарланып, бірте-бірте іске аса бастады. Атап айтқанда жыл сайын «Наурыз» мерекесін Ресей қалаларында берге өткізіп, Ресейде тұратын қазақ жастары квота бойынша Орал, Ақтөбе қалаларының педагогикалық институттары мен колледждерінде оқып, білім алып, қазақша үйреніп елдеріне барып жас жеткіншіктерді өз ана тілдерінде оқытуға ат салысып жүр [9,56 б.]. Орынбор, Саратов, Астрахань, Омбы, Волгоград облыстарының қазақтар көп тұратын аудандарында қазақ мектебі жоқ. (Бұрынғы Кеңес Одағы кезінде мектептер болған екен) Бұларда қазақ тілі факультативтік пән ретінде жүргізіледі. Міне, осындай бастамалар болашақта басқа да шекаралас облыстарда іске асса өз нәтижелерін беретіні анық. Орынбор облысында тұратын қазақтарға Ақтөбе облысы әкімшілігі өз тарапынан азды-көпті мәдени-ағарту жұмстарын жүргізіп әр уақытта қолдау көрсетіп келеді. Осындай істің нәтижесінде «Айқап» атты қазақ тіліндегі газет Орынбор қаласында жарық көрген. Бұл басылым облыста тұратын 132 мың қазақ жұртының өз салт-дәстүрін, тарихын, ұмыта бастаған тілін үйренуде біріктіруші, ұйымдастырушы болды. Қазір қаржы тапшылығына байланысты газеттің шығуы сиреді. Сондықтан «Айқап» журналының заңды мұрагеріне айналған басылымның тағдыры жұртшылықты толғандырып отыр [9,58 б.].

Жалпы, Ресейдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жаман емес. Содан ба, олар қазір Қазақстанға жапырыла көшуді ойлап отырған жоқ көрінеді. Оның есесіне елдің саяси өміріне араласу жағына бауырларымыз ерекше ынталы болып отырғаны белгілі. Олай болатын себебі, Ресейдегі қазақтар арасында оқыған азаматтар да, ауыл, аудан өнеркәсіп орындарын басқарып отырған кадрлар да жеткілікті.Осы сөзімізге тағы бір мысал: Ресей Федерациясының жаңа заңына сәйкес бірер жылдан бері қазақтар өздерінің

тұрған өлкелеріне орайластыра аумақтық ұлттық мәдени автономия құруды қолға алып жатыр. Қазір мұндай автономия Мәскеуде, Орынборда, Омбыда, Татарстанда, Тюмен облысында, Самара да бар. Бұл талпыныс – бауырларымыздың елдің саяси -әлеуметтік өміріне белсенді араласу ниетінен туған. Болашақта бұл жұмыстың келешегі зор.Қазақстар көп тұратын Орынбор, Астрахань, Омбы, Самара облыстары, Мәскеу қаласында мәдени орталықтармен қауымдастықтың байланысы күннен-күнге нығайып келеді. Ресейдегі қазақтар шетелдегі қазақ диаспорасының ең белсенді бір бөлігі.

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Ресей облыстарындағы қазақ мәдени-ағарту орталықтарына қолдан келгенше қазақтың ұлттық музыка аспаптарын, киімдерін, түрлі әдебиеттерді, қазақтың әнкүйлері жазылған видео, аудио касеталарын жіберіп отырады. Ресейдегі қазақ ұлттық мәдени орталықтарының кейбір басшылары демеуші іздестіріп, оқу орындарын музыкалық аспаптармен, қазақ тіліндегі оқулықтармен қамтамассыз ету жолдарын іздестіруде. Мұндай жақсы бастаманы Астрахань олысындағы Н.Ысқақов басқарып отырған «Жолдастық» мәдени-ағарту орталығынан көруге болады [10, 64 б.]. Ресейдегі қазақ мәдени орталықтары Мурманск қаласынан Якутия (Саха) Республикасына дейін созылған. Қазақстанмен шекаралас Астрахань облысынан Омбыға дейінгі аймақтардағы қазақ мәдени орталықтары белсенді жұмыс жүргізеді. Татарстан Республикасындағы ұлттық-мәдени бірлестігінің төралқа төрағасы Жақсыбаев Сағит Көдебайұлы, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданындағы «Мирас» ұлттық мәдени орталығының төрайымы Жатқанбаева Бесайдар Алашқызы, Омбыдағы Сібір аймақтық «Мөлдір» қазақ мәдени орталығының төрайымы Унбаева Айна Сынтемірқызы, Челябі облыстық «Бірлік» қазақ мәдени орталығының президенті Комелкова Айгүл Сатыпалдықызы, Новосібірдегі «Отан» жергілікті ұлттық мәдени автономиясының төрайымы Настаушаева Орынкүл Байтұрсынқызы, Мирный қаласы әкімінің орынбасары Бейсенбаева Гүлсім Ағзамқызы басқаратын мәдени орталықтарының жұмысы өте қарқынды дамуды. 1989 жылы Омск қаласында қазақ жастарының бастауымен клуб құрылған, кейін «Мөлдір» атағын алған және дәл осы атаумен 1992 жылы ғылыми-мәдени орталыққа айналған, 2000 жылы Сібірдегі қазақ мәдениетінің орталығы болған. Бүкіл бастаманы интеллигенция және зиялы жас қауымдары көтерген [11, 174 б.]. Осынша үлкен аймақта шамамен отызға жуық қазақ мәдени орталықтарымен тұрақты байланыс жасап тұрудың өзі үлкен жұмыс. Ондағы қандастарымыздың қазақ мәдени орталықтарының ең алысы Ресейдің шығысындағы Саха республикасының орталығы Якутск қаласында, ал батыс жағындағы Санкт-Петербург қаласында орналасқан.

Орта Азия республикаларында тұратын ағайындармен байланыс жасаудың да біраз қиыншылықтары бар. Мысалы, Қауымдастық соңғы он жылдан бері Түркіменстандағы отандастармен байланысты мүлдем үзіп алып еді. Талғат Мамашев арнайы іс-сапармен Ашхабад, Түркіменбашы қалаларына барып бұл байланысты қайта қалпына келтірді [12, 4 б.].

Қауымдастықтың ұйымдастыруымен Еуропа қазақтарының кіші құрылтайларын өткізіп тұру дәстүрге айналды. Қазір кіші құрылтайларда өнер, спорт жарыстары және шетелдегі қандастарымыздың оқу, білім алу, мәдениет және рухани салалармен қатар көші-қон саласындағы мәселелерде қарастырылады. Осындай өзекті мәселелерді, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мәдениет министрлігі және оның қарауындағы комитеттерімен бірлесе отырып жүргізеді.

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының республика бойынша бөлімшелері мен филиалдары Алматы, Атырау, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Орталық Қазақстан, Павлодар, Қостанай облыстары және Астана қаласындада бар. Дүниежүзі қазақтардың қауымдастығы әлемнің 35 елінде (Ауғаныстан, Иран, Қытай, Монғолия, Тайвань, Түркия, Сауд – Арабия, Австралия, АҚШ, Канада, Австрия, Бельгия, Болгария, Голландия, Дания, Германия, Мажар, Норвегия, Ұлыбритания, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция, Чехия, Белорус, Қарақалпақстан,Қырғыз, Латвия, Литва, Өзбекстан, Тәжікістан, Түркменстан, Ресей, Украина, Эстония) тұратын қазақтармен тығыз қарым-қатынас орнатып, күнделікті байланыс жасап отыр. Осы елдердің көпшілігінде қазақ мәдени орталықтары мен қоғамдары жұмыс істейді. Бұлардың атаулары сан түрлі. Бірақта мақсат, мүдделері біреу. Ол – өз ұлтын сақтап қалу, оның тілі мен мәдениетін өркендету [13, 156 б.].

Бүгінде қазақ елі үшін алыс және жақын шет елдегі қандастарымызды атамекенге қоныс аударуы айрықша маңызды болғандықтан тікелей бұл мәселеде Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының мұрындық болуымен көші-қон жөніндегі “Нұрлы көш” бағдарламасын жүргізуде де көп міндеттер атқарғаны мәлім.

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының дүниеге келген уақыттан бері төрт құрылтай, 200-ден астам әртүрлі тақырыптардағы дөңгелек үстел, халықаралық коференциялар, Кіші құрылтайлар мен көрмелер және фестивальдар өткізді. Сонымен қатар сыртта жүреген қандастарымыздың күнделікті тыныс-тірші-

лігінің барлық салаларын қамтитын мәселелердің барлығымен шұғылданып келеді. Қазақ диаспорасы шеңберінің ұлғаюы нәтижесінде алыс және жақын шетелдегі ағайындармен сан – салалы байланыстарды жетілдіру жолдарын өз қызметінің негізгі өзегі деп біледі. Әр жыл сайын Президенті әкімдігініне, үкіметке және әр түрлі министрліктерге шетелдегі Елшіліктер мен мәдени орталықтарға 600-ден астам хаттар жазылады. Бұл ағайынның қамы үшін [13,113 б.].

Қауымдастық өз жұмысын құзырлы органдар мен министрліктермен бірге күш біріктіре жүргізеді. Қазақ елі үшін сырттағы ағайындардың атажұртқа қоныс аударуы айрықша маңызды. Бұл мәселе төңірегінде Қауымдастық Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі басшылығымен бірге алыстан келген ағайындардың қатысуымен көші-қон жөніндегі «Нұрлы көш» бағдарламасын төңірегінде талқыға салынып, кеңейтілген әңгіме болды. Осы жиыннан кейін Қауымдастыққа жүктелген жаңа міндеттерді шешуде бірсыпыра дөңгелек үстелдер мен конференциялар өтті. Осындай тақырыптар көлемінде Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының ұйымдастыруымен «Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихы және заманауи келбеті» деген республикалық ғылыми тәжірбиелік конференция өтті[14]. Конференцияда алыс және таяу шетелдердегі қандастарымыздың бүгінгі таңдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, олардың атамекенмен байланысы, елге оралуы және тәуелсіз қазақ елінің демографиялық үлесін арттырудағы маңызы сияқты мәселелер қарастырылып, баяндамалар жасалды.

Қазіргі заманда алыс және жақын шетелдердегі отандастарымыздың өмір тіршілігін, руханият әлемін ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырудың мүмкіндіктері кеңеюде. Қазақ диаспорасы құбылысының өзекті мәселелерін ғылыми тұрғыда қарастыра бастағанымызға да көп уақыт бола қойған жоқ. Дәлірек айтсақ, оның тарихы тәуелсіздік принциптері бекіп келе жатқанына жиырма сегіз жыл болды. Бұл бір жағынан алғанда, үлкен тарих үшін көп уақыт болмағанымен, екінші жағынан, белгілі бір талдаулар жасаулар арқылы қорытынды ойларды қозғап, тұжырымдар жасауға, этноәлеуметтік кеңістіктегі күрделі құбылыстарға сыни бағалаулар беруге жеткілікті болатын тарихи шама.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі кезеңдегі жүріп жатқан этносаяси процестер ерекше назар аудартады және оларды талдау жағдайында этникалық өзіндік сананың дамуының әлеуметтік-мәдени заңдылықтарының жетекші үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Осы мақсатта Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Философия, саясаттану және дінтану институты және Дүниежүзі қазақтары қауымдастығымен бірлесе отырып, екі ғылыми зерттеу жобасының «Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің жаңаруы» (2011–2014 жж.) және «Қазақтың эстетикалық танымының құндылықтық-мағыналық негіздері» ауқымында «Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары» (2011-2014 жж.) деген тақырыптар аясында дөңгелек үстел ұйымдастырды [15,4 б.].

Қауымдастық құрылған уақыттан бастап атқарып келе жатқан жұмыстары мен ұйымдастырған іс - шараларының барлығы дерлік республика және шетелдегі қазақ мәдени орталықтары басшыларымен біріге отырып, тығыз байланыста жүргізіп келеді.

Қортындылай келе, кеңестік кезеңде тарихи отанынан тыс жерде жүрген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, елдік бірлік төңірегінде табысу-үлкен арман болғаны баршамызға аян. Бұл мақсатқа тәуелсіздіктің арқасында қол жеткізіп, 1992 жылы шет мемлекеттерде жүрген қазақтардың өздерінің тарихи отаны Қазақстанның егеменді ел болғандығын естігенде шектен асқан қуанышты болғаны белгілі. Алғашқы Құрылтайдың шақырылу мақсаты да сол қуанышты жер жүзіне паш етіп, ата-баба жеріне оралам деуші қандастарымызға еліміздің есігі айқара ашық екенін жария ету еді. Сондықтан да әлем қазақтарының атамекенде басын қосып, тарыдай төрткүл дүниеге шашылған қазақ қандастарымыздың тұңғыш рет басын қосып шақырылған - Құрылтайдың тарихи маңызы зор. Құрылтай барысында әлем қазақтарының ұйытқысы болатын Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығын құрылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. – Алматы: Атамұра, 1993. – 150 б.

2. Найманбай Қ. Қазақ диаспорасы және қауымдастық // Егемен Қазақстан. – 1996. – 25 қазан.

3. Қасымбеков М., Найманбаев Қ., Сарбалаұлы Б. Ел мен Елбасы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы,2003. – 344 бет.

4. Уатқан Б. Атажұртқа жеткен көш. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдасты Атажұрт баспа орталығы. – 2013. – 192 б. – 32 б. сурет.

5. Қазақ диаспорасының бүгіні мен болашағы. – Түркістан қаласы. – 1995. Симпозиум материалдарынан.

6. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. Атажұрт баспа орталығы. – Алматы, – 1997. – 128 бет.
7. Балғабаев С. Еңсеру. // Егемен Қазақстан. – 2005. – 27 қыркүйек.
8. Муканова Г.К. Судьбы казахской диаспоры в контексте глобализации: «Казахстанский путь 2050» //Казахи в евразиском пространстве:история, культура и социокультурные процессы. МПК материалы . – Омск 14-15 май. – 2014. – С. 177-179.
9. Әлеуметтік зерттеу. Ресейдегі қазақ диаспорасы: ана тілінің қазіргі ахуалы және келешегі. – Алматы:Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. – 2009. – 160 бет.
10. Мамашев Т. Әлем қазақтары астанада бас қосты. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы. – Алматы. – 2006. – 200 бет.
11. Мамашев Т. Сибирский центр казахской культуры «Мөлдір»: 25 лет пладотворной деятельности. // Казахи в евразиском пространстве:история, культура и социокультурные процессы. МПК материалы .– Омск 14-15 май. – 2014. – С.173-177.
12. Жақып. М. Алыстағы ағайын. // Егемен Қазақстан. – 2006. – 28 қыркүйек.
13. Мамашев Т. Алыстағы ағайын. – Алматы, 2008. – 223 бет.
14. Мамашев Т.А. Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихы және заманауи келбеті. Республикалық ғылыми тәжірбиелік конференция материалдары. – Алматы:Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы:Атажұрт, 2013. – 498 бет.
15. Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары тақырыбында өткен дөңгелек үстел материалдары. – Алматы,2013. //З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы, 2013. – 216 б.

УДК 930.01
ГРНТИ03.01.11

Нуралиева Ж.Н. [1], Алтаев А.Ш.[2]

[1]*магистрант 1-го курса факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан, E-mail: Nuraliyeva_zhanna@mail.ru*
[2]*д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*
E-mail: altaev1@mail.ru

ТАМОЖЕННОЕ ДЕЛО КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация

Актуальность данной статьи заключается в том, что изучение многовековой истории доказывает, что таможенная политика во все времена была и остается неотъемлемой частью сохранения культурных ценностей.

Во-первых, одной из важнейших задач любого государства является сохранение ценностей национальной культуры. Во-вторых, таможенные органы защищают государство от контрабанды культурного наследия. В-третьих, как особый вид товара, культурные ценности могут ввозиться в страну и вывозиться за ее пределы под строгим контролем со стороны государственных органов.

«Культура – это отражение нации, ее души, ума и благородства. Цивилизованный народ гордится ходом своей истории, развитием культуры, великими людьми, прославившими страну и внесшими огромный вклад в золотой фонд мировых достижений мысли, искусства. Именно посредством культуры, традиций нация становится известной».

Ведущим подходом к исследованию данной проблемы стал принцип историзма, требующий рассмотрения любого исторического материала в его динамике, выявления как специфических особенностей каждого явления так и обуславливающих его факторов.

Ключевые слова: культурные ценности, таможенное дело, нормы провоза, культурное наследие.

Ж.Н. Нуралиева[1] , А.Ш. Алтаев[2]
[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің*
[2]*2 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан*

E-mail: Nuraliyeva_zhanna@mail.ru
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: altaev1@mail.ru

КЕДЕН ІСІ МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақаланың өзектілігі көпғасырлық тарихты зерделеу мәселесінде кедендік саясат барлық уақытта мәдени құндылықтарды сақтаудың ажырамас бөлігі болғанын дәлелдейді. [1]

Біріншіден, кез келген мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі ұлттық мәдениет құндылықтарын сақтау болып табылады. Екіншіден, кеден органдары мемлекетті мәдени мұра контрабандасынан қорғайды. Үшіншіден, тауардың ерекше түрі ретінде мәдени құндылықтар елге әкелінуі және мемлекеттік органдар тарапынан қатаң бақылаумен одан тыс жерлерге шығарылуы мүмкін.

"Мәдениет-ұлттың, оның жанының, ақыл-ойының және игілігінің бейнесі. Өркениетті халық өз тарихының барысын, мәдениетінің дамуын, әлемдік ой, өнер жетістіктерінің алтын қорына зор үлес қосқан ұлы адамдарын да мақтан тұтады. Мәдениет, дәстүр арқылы ұлт әлемге белгілі болады". [2]

Бұл мәселені зерттеудегі басты тәсіл кез келген тарихи материалды оның динамикасында қарауды, әрбір құбылыстың өзіндік ерекшеліктерін, сондай-ақ оны негіздейтін факторларды анықтауды талап ететін тарихилық принципі негізінде болды.

Түйін сөздер: мәдени құндылықтар, кеден ісі, тасымалдау нормалары, мәдени мұра.

Zh.N. Nuraliyeva[1], A.Ş. Altayev[2]
[1]Master student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, KazNU al-Farabi
[2]Kazakh National University named after al-Farabi, doctor of Historical Sciences, Professor
E-mail: altaev1@mail.ru

CUSTOMS CASE IS A CULTURAL HERITAGE PRESERVATION TOOL

Abstract

The relevance of this article is that the study of centuries-old history proves that customs policy has always been and remains an integral part of the preservation of cultural property.

Firstly, one of the most important tasks of any state is to preserve the values of national culture. Secondly, the customs authorities protect the state from smuggling of cultural heritage. Thirdly, as a special type of product, cultural property can be imported into the country and exported outside its borders under the strict control of state bodies.

«Culture is the reflection of nation, its soul, intelligence and nobility. Civilized people is proud of its history, development of culture, great people that brought fame to the state and made a great contribution in the golden fund of world achievements of thoughts and art. It is by means of culture and traditions that nation becomes famous».

He principle of historicism was a leading approach for research of this problem, which requires consideration of any historical material in its dynamics, reveal as specific feature of each phenomena as factors causing it.

Key words: cultural values, customs, freight rates, cultural heritage

История таможенного дела Казахстана с начала его зарождения и до

- на территории древнего Казахстана, тем не менее, они доказывают то, что таможенное дело иг

и торговлей.

Культура должна рассматриваться как важнейший фактор национальной идентичности, поскольку ее потеря идентична гибели и полному разрушению. Фундаментальным началом, стержнем всякой культуры представляют культурные ценности, значение которых поистине играет важную роль.[3]

Культурные ценности являются основными принципами и идеалами, на которых строится целое сообщество. Они состоят из нескольких элементов: обычаи, которые являются традициями и ритуалами;

движимые материальные ценности, как результат культурного наследия и культурные памятники, которые свидетельствуют о прошедшем времени человеческой жизни.

Культурные ценности, применяя терминологию частного или гражданского права, относятся к категории движимых вещей. Культурные и исторические ценности в связи с целым рядом различных обстоятельств нередко оказываются за пределами таможенной территории Евразийского экономического сообщества (далее - ЕЭС), а культурные ценности государств, не являющихся странами-участницами Евразийского экономического сообщества – на территории ЕЭС. Поэтому международным правом регулируется вопрос о возвращении культурных ценностей. Подобным образом данную проблему решает внутренним законодательством, но необходимо подчеркнуть, что нормы, регулируемые международным правом являются более приоритетными в соответствии с Конституцией РК.

Необходимость охраны культурных ценностей признана давно. В настоящий момент практически все страны мира создали законы, которые регламентируют защиту объектов различного рода культуры. Основное их назначение - в установлении правового режима культурной собственности, в упорядочении вопросов, связанных с выявлением и учетом культурных ценностей, их использованием, охраной, реставрацией и т.п. Особое место при этом занимают проблемы правового урегулирования ввоза и вывоза культурных ценностей, дарения, обмена выставками и торговли объектами культуры

На сегодняшний день в международном современном праве можно насчитать около 100 международных нормативно-правовых актов как универсального, так и регионального характера, которые регламентируют отношения его субъектов в сфере охраны, выявления, изучения, сохранения, а также популяризации объектов культурного достояния. В современном международном публичном праве международное право охраны культурных ценностей является одним из самых молодых отраслей. Однако, несмотря на своей сравнительно непродолжительное время существования, оно уже превратилось в достаточно разветвленную систему международно-правовых принципов и норм, основу которой составляют международные договоры, принятые под эгидой таких организаций, как ЮНЕСКО и Совет Европы. В современных условиях принципиальную важность имеет защита культурных ценностей Казахстана в контексте обеспечения национальной безопасности в целом.

Впервые определение «культурная ценность» было сформулировано в Гаагской конвенции 1954 г. «О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта» (далее – Гаагская Конвенция). Согласно Гаагской Конвенции, культурными ценностями считаются следующие предметы, независимо от их происхождения и владельца:

а) ценности движимые или недвижимые, которые имеют большое значение для культурного наследия каждого народа, такие как памятники архитектуры, искусства или истории, религиозные или светские, археологические месторасположения, архитектурные ансамбли, которые в качестве таковых представляют исторический или художественный интерес, произведения искусства, рукописи, книги, другие предметы художественного, исторического пли археологического значения, а также научные коллекции или важные коллекции книг, архивных материалов или репродукций ценностей, указанных выше;

б) здания, главным и действительным назначением которых является сохранение или экспонирование движимых культурных ценностей, указанных в пункте (а), такие как музеи, крупные библиотеки, хранилища архивов, а также укрытия, предназначенные для сохранения в случае вооруженного конфликта движимых культурных ценностей, указанных в пункте (а);

в) центры, в которых имеется значительное количество культурных ценностей, указанных в пунктах (а) и (б), так называемые центры сосредоточения культурных ценностей. [4]

Культурные ценности нуждаются в особой защите, прежде всего от незаконного вывоза из страны и невозвращения их на родину. К историческим культурным ценностям относятся такие ценности, которые связанны с историческими событиями в жизни народов, развитием общества и государства, историей науки и техники, а также относящиеся к жизни и деятельности выдающихся личностей (государственных, политических, общественных деятелей, мыслителей, деятелей науки, литературы, искусства).

Существует очень большое количество различных документов, которые в полном объеме затрагивают вопросы, связанные с историко-культурными ценностями. Данные нормативные правовые акты принимаются как на республиканском уровне, где каждое государство вырабатывает свой подход и к определению понятия историко-культурных ценностей, так и на уровне региональном (ЕС, Содружество Независимых государств (далее-СНГ) и т.д.) кроме того, действует множество конвенций, документов международного уровня.

Вывозить культурные ценности может только непосредственно законный собственник данных предметов либо лицо, на которое возлагает уполномочия собственник в установленном законодательством порядке. При вывозе культурных ценностей юридическими лицами необходимо документальное подтверждение их права собственности на вывозимые культурные ценности. Не допускается передача собственниками культурных ценностей правомочий по владению и распоряжению указанными ценностями, а также продажа культурных ценностей, если эти действия могут способствовать незаконному вывозу и ввозу культурных ценностей.

Кроме того, вывозить культурные ценности можно только на основании разрешительных документов, а именно: лицензии и заключения (разрешительного документа) государственного органа государств – членов ТС, осуществляющего контроль за вывозом культурных ценностей, также есть случаи не отнесения товаров к культурным ценностям в этом случае выдается справка установленного образца. [5]

Перечень культурных ценностей при перемещении через таможенную границу ТС, которых требуются разрешительные документы указаны в Приложении 1 п.2.20 Решения ЕЭК от 16.08.2012 № 134 «О нормативных правовых актах в области нетарифного регулирования».

Все культурные ценности подлежат при их ввозе на таможенную территорию таможенному декларированию в письменной форме. [6]

Цель регистрации – зафиксировать ввоз и установить не находится ли данная культурная ценность в международном розыске. [7]

Завершающей процедурой государственного контроля за перемещением культурных ценностей через таможенную границу ТС является таможенный контроль. Таким образом, лицо, осуществляющее перемещение культурных ценностей через таможенную границу ЕЭС по своему выбору может поместить товар под выбранную таможенную процедуру. При таможенном оформлении декларант обязан предоставить разрешительные документы на право вывоза культурных ценностей и иные документы, необходимые для совершения таможенных операций, в отношении культурных ценностей. Кроме того, при таможенном контроле необходимо идентифицировать культурные ценности, это процедура является одной из важнейших и производится она в соответствии с представленными списками и фотографиями. На основании всего, таможенный орган принимает решение о выпуске товара или об отказе в нем.

Важное значение следует отдать проблеме идентификации культурных ценностей. Например, для проведения экспертизы, заявитель предоставил репродукцию картины известного художника, вывоз оригинала которой с территории ТС запрещен. На основании этого прикладываются фотографии объекта. Идентификация культурных ценностей должностными лицами таможенных органов заключается в соотнесении предъявленных предметов с фотографиями, прилагающимися к лицензии (разрешению). Поскольку фотографическое изображение оригинала и копии оригинала идентично, то к таможенному декларированию вместо репродукции может быть заявлен оригинал картины, попадающий в категорию запрещенных к вывозу предметов, что повлечет за собой незаконное перемещение культурных ценностей, имеющих важное значение для культурного достояния страны.

Одним планов действия решения данной проблемы представляется нанесение особой маркировки, которая позволит должностным лицам таможенных органов совершенно точно установить, что вывозятся именно те культурные ценности, на которые было получено разрешение. Также, необходимо расположить экспертов ближе ко всем местам зоны таможенного контроля и повысить уровень квалификации и профессионализма сотрудников таможенного дела в части связанно с культурными ценностями.

Основной же проблемой перемещения культурных ценностей является отсутствие в Республике Казахстан единой интегрированной межведомственной базы разрешительных документов. Для этого необходима регулирование деятельности таможенных органов и уполномоченных органов по выдаче разрешительных документов посредством создания механизмов взаимодействия между этими контролирующими органами. Таким механизмом может стать интегрированная информационная межведомственная база разрешительных документов для осуществления контроля за вывозом культурных ценностей.

Из всего вышесказанного следует отметить, что проблема перемещения истерических культурных ценностей актуальна и требует особого внимания не только уполномоченных органов в сфере культуры, но и таможенных органов, т.к. сохранность культурного наследия страны есть сохранение всей нации в целом.

Список использованной литературы:

1. *Кисловский Ю. Г. История таможни государства Российского. – М.: Автор, 1995. – 288 с. 52.*
2. *Назарбаев Н.А. Президент Республики Казахстан, НПО «Европейская интеграция. - 2012», 2012. – 14 с.*
3. *Клебанов Л. Р. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: Автореф. дис. … д-ра юрид. наук. – М., 2012. – С. 3.*
4. *Гаагская конвенция от 14.05 1954 г. «О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта».*
5. *Приложении 1 п.2.20 Решения ЕЭК от 16.08.2012 № 134 «О нормативных правовых актах в области нетарифного регулирования».*
6. *Таможенный кодекс Таможенного союза, 2009г. http://adilet.zan.kz/rus/docs*
7. *Гаагская конвенция от 14.05 1954 г. «О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта».*

УДК: 94
ГРНТИ 03.01.07

Супанева А.В.[1]

[1]*магистрант КазНПУ им. Абая, специальность 6М011400-история первый курс, магистратура, snowqueen2009@mail.ru*

ПРОТЕСТАНТСКАЯ РЕФОРМАЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ФОРМЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

История и религия с древнейших времен идут вместе, дополняя друг друга. Религиозная идеология, как и любая другая, рождается и развивается в зависимости от особенностей экономической и общественно-политической жизни общества, определяя его духовное содержание и формы. Верования, социальная и этнокультурная среда не могут быть навечно «застывшими», они постоянно меняются в зависимости от объективных исторических условий. Целью данной статьи является определение способов и инструментов посредством которых у людей формировалось чувство принадлежности к протестантизму. К наиболее распространенным относятся: общепринятые нормы поведения, система ценностей, язык, литература, культура, система обучения. Именно через них мы постараемся рассмотреть широко известный процесс Протестантской реформации, как процесс формирования новой формы религиозной идентичности.

Ключевые слова: реформация, протестантизм, протестантская реформация, идентичность, религиозная идентичность, Мартин Лютер, историческая память.

А.В. Супанева[1]
Абай атындағы ҚазҰПУ магистранті, мамандығы: 6М011400-тарих, екінші курс, snowqueen2009@mail.ru

ПРОТЕСТАНТТЫҚ РЕФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ЖАҢА ФОРМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Тарих пен дін – ежелден бері бір-бірін толықтыра, қатар дамып келеді. Дүниетанымның кез-келгені секілді діни идеология – экономикалық, саяси-қоғамдық өмірдің ерекшеліктеріне байланысты пайда болып, оның рухани мазмұнын айқындап дамып отырған. Діншілдік, әлеуметтік пен этномәдени орта ешқашан бір орында тұрмайды. Олар әрдайым тарихи объективті шарттарға байланысты өзгереді. Атал-мыш мақаланың мақсаты протестанттық дінге өзін жатқызатын адамдар арқылы әдіс-тәсіл мен құрал-дарын анықтау болып табылады. Оның ішінде көп тараған: жалпы мінез-құлық ережелері, құндылықтар

жүйесі, әдебиет, мәдениет, оқыту жүйесі. Осы қағидалар арқылы біз атақты Протестанттық реформацияның барысын, жаңа діни бірегейліктің жаңа формасының пайда болу процесі ретінде қарастырамыз.

Түйін сөздер: реформация, протестантизм, протестанттық реформация, бірегейлік, діни бірегейлік, Мартин Лютер, тарихи естелік.

Supaneva A.V.[1]
[1]*KazNPUnamed after Abai, speciality 6MO11400-history, the second year student of master's degree,*
snowqueen2009@mail.ru

PROTESTANT REFORMATION AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF A NEW FORM OF RELIGIOUS IDENTITY

Abstract

History and religion from ancient times go together, complementing each other. Religious ideology, like any other, is born and develops depending on the characteristics of the economic and socio-political life of society, determining its spiritual content and forms. Beliefs, social and ethnocultural environments cannot be "frozen" forever, they are constantly changing depending on objective historical conditions. The purpose of this article is to identify ways and tools through which people have developed a sense of belonging to Protestantism. The most common include: generally accepted norms of behavior, value system, language, literature, culture, training system. It is through them that we will try to consider the widely known process of the Protestant Reformation, as the process of forming a new form of religious identity.

Key words: Reformation, Protestantism, Protestant Reformation, Identity, Religious Identity, Martin Luther, historical memory.

Актуальность данной статьи обусловлена веяниями современной эпохи, открывшей множество новых понятий, таких как идентичность и её вариации, что даёт нам возможность иначе взглянуть на ранее изученные исторические события, в частности на процесс Протестантской реформации и его последствия. Так в книге канадского философа Чарльза Тейлора «Источники себя» говорится, что современное понятие идентичности во многом начинается с реформации Мартина Лютера. Лютер считал, что сущность исповедания христианства заключается не в принятии ритуалов католической церкви, но в том, «во что я верю внутри себя, а не в том, следую ли я ритуалам, продиктованным моим обществом. Бог смотрит внутрь моей души, на то, есть ли у меня вера» [1]. Это делает возможным различие внутреннего и внешнего, а аутентичная самость, таким образом, может быть обретена на глубине, под всеми этими слоями социального конформизма.

Одним из первых качеств, приобретаемых человеком в процессе его социализации является язык. Он же позволяет идентифицировать принадлежность человека к той или иной социальной группе, как собственно и общность идей и взглядов, транслируемых им, посредством этого языка. В этом отношении, 31 октября 1517 года Мартин Лютер совершил провыв. "95 тезисов", вывешенные им на двери Замковой церкви в немецком городе Виттенберге (одновременно он отправил их копию своему боссу - кардиналу Альбрехту Бранденбургскому), сегодня принято считать той искрой, из которой разгорелась протестантская Реформация. Через год Лютер стал одним из самых известных людей в Европе, а его идеи, пересматривающие взгляды не только на церковные обряды и власть Папы Римского, но, в конечном итоге, на сами отношения человека с Богом, привели к перестройке систем власти и идентичности так, что последствия ощущаются до сих пор. Всеобщее равенство перед богом, устранение богатого и многочисленного сословия духовенства – монахов, прелатов, дорогостоящих церковных обрядов, простота церковного богослужения и право каждого верующего толковать Библию и догматы веры по своему разумению («спасение своей души» человек должен искать в мирской жизни) – всё это послужило основой для создания новой формы религиозной идентичности и особой культуры Европы XVI века, основанной на божественном желании потребностей человеческой души в самовыражении, в последствии распространившемся по всему миру.

Однако «важнейшим личным вкладом Лютера является его перевод Библии с греческого и еврейского языков на немецкий. Он хотел "говорить как люди на рынке", и в течение последующих десятилетий в Виттенберге было отпечатано более 100 тысяч копий "Библии Лютера" (для сравнения тираж латинской "Библии Гутенберга" - 180 копий)» [2]. Подобно ему большинство протестантских религиозных объединений сегодня так же стремятся сделать библию и собственные принципы доступными посредством переводов. Так на сайте церкви христиан адвентистов седьмого дня можно

найти следующую информацию о количестве передов библии: «Доступные переводы: Всего переводов: 2,023., Всего языков: 1,371» [3].

Лютер находил силы не только для перевода Библии, но и для изучения иностранных языков, знание которых он считал необходимым для сохранения, понимания и распространения Священного Писания: «В той мере, как дорого нам Евангелие, надлежит нам заботиться об изучении языков…» [4]. Обретая популярность, поймав волну народного признания Лютер понимает необходимость закрепления данного успеха и объединения всех единомышленников под единым знаменем. Кроме того он обнаружил, что многие пасторы и родители не знают, как наставить детей в основных Библейских учениях. Поэтому в 1529 году им создаются «Большой-» и «Краткий-» катехезисы, которые наряду с другими произведениями Лютера легли в основу Лютеранской церкви.

Когда разбушевавшаяся стихия Крестьянской войны(1525-1528) пыталась вынудить Лютера к её возглавлению или хотя бы к занятию четкой политической позиции против феодалов, за освобождение крестьян от почти рабской зависимости. Он не смог солидаризироваться с использованием Евангелия для политического насилия даже в целях, представлявшихся справедливыми и нравственно оправданными. Не боясь обвинения в двурушничестве, политическом предательстве и т.п., Лютер резко выступает против жестокостей, грабежа и насилия, неизбежно сопутствовавших войне, развязной на почве классовых и сословных интересов. В одном из своих писем (1520) Лютер писал: «Я не хочу, чтобы за Евангелие боролись посредством насилия и смерти. Словом был побежден мир, словом спасена Церковь, Словом она будет восстановлена; так же и антихрист будет растоптан без насилия посредством Слова» [5]. Поэтому сегодня услышав, что то или иное религиозное объединение придерживается принципа неиспользования силы, оружия и вооруженных действий(принцип свободы совести), мы без труда идентифицируем, что это протестанты.

Стоит напомнить, что понятие Протестантской реформации объединяет под собой три духовных течения - Лютеранство, Реформатская Церковь, часто называемая «кальвинизм», «радикальная Реформация», проводимая независимо от согласия светских властей и чаще сводимая лишь к «анабаптизму», которые подобно Лютеранству зарождались на основе собственных идейных источников, таких как «Наставление в христианской вере» Ж.Кальвина (1536 год), провозгласившие независимость церкви от светской власти с правом судить церковным судомсвоих верующих, и «67тезисов Цвингли» (29 января 1523 года), устранивших из догматов и обрядов все, что не находило прямого подтверждения в Священном Писании. Евхаристия воспринималась не как таинство, а как воспоминание об искупительной жертве Христа, католическая месса и поклонение иконам были устранены, богослужение упрощено, латинский язык заменен немецким, монастыри были обращены в школы, приюты, госпитали и монастырское имущество секуляризовано, безбрачие духовенства упразднено.

Сегодня фигуры реформаторов и сам процесс реформации стал одним из основных идентификаторов протестантизма - общей исторической памятью. Так как любое христианское объединение идентифи-цируя себя, либо связывает это с историей Реформации или отрицает её. Так «история мирового баптизма неразрывно связана с историей протестантизма. …В XVI веке благодаря идеям и трудам всемирно известных деятелей протестантской реформации – Мартина Лютера, Уильриха Цвингли, Жана Кальвина, Менно Симонс – началась так называемая Реформация, приведшая к зарождению третьей группы христианских конфессий – протестантизму» [6]. «Дело, начатое Реформацией, продолжалось и в последующие века. Одним из ярких её проявлений стало адвентистское движение 30-х годов 19-го века» [7].

Таким образом, в рамках протестантской Реформации появляется новая форма религиозной идентичности – прецедент использования своеобразного толкования священного писания, широко используемый сегодня различными течениями, в том числе эктремистской направленности и набирающих популярность среди людей. Причина этого также скрывается глубоко в истории. Корни протестантской реформации – это история, непобежденных героев-реформаторов стремившихся к народу. Именно поэтому, оно с течением времени не теряет своей популярности, а лишь набирает обороты. Великие реформаторы открыли в толковании библии новый безграничный источник притяжения людей методом её своеобразного толкования. Истолкование библиейских норм никогда не потеряет своей актуальности, так как смена эпох представляет лишь новые возможности для интерпретации, которая доступна простому человеку и опирается на его повседневные эмоции, связанные с простыми человеческими потребностями в пище, крове, работе, эмоциональными проявлениями любви, заботы, понимания, а также сочувствия и сострадания. Они выглядят столь привлекательными ещё и потому, что берут свои истоки в истории человеческих судеб реформаторов, в историях реальных осязаемых людей с такими же потребностями, эмоциями и судьбами наполненными переживаниями.

Список использованной литературы:

1. Гефтер М., Проблемы европейской идентичности. Электронный источник:https: //inosmi.by /2013/06/20/problemy-evropejskoj-identichnosti/.

2. Ивонин Ю.Е., Петтигри Э. бренд «Лютер»: как неизвестный монах сделал маленький немецкий город центром печатной индустрии, а себя знаметийшим человеком Европы, и началась протестантская Реформация. – Берлин: ИнзельФерлаг, 2016, 407 с.

3. Электронный источник: https://www.bible.com/ru/versions.

4. Лютер М., Избранные произведения, К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы. – Санкт-Петербург: Андреев и согласие, 1994.

5. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. – Харьков, 1922. – 299 с.

6. Андрецов А.В. «Под кровом Всевышнего, под сенью Всемогущего: Исторический очерк, посвященный 90-летнему юбилею 2-й Алматинской церкви евангельских христиан-баптистов «Альфа и Омега»: 1928-2018 гг.». – Алматы, 2018 г. – 348 с.

7. Уайт Е. «Великая борьба»: Пер. с англ./Богосл.экспертиза И.Поспехина. -2-е изд. - Заокский: Источник жизни, 2005. – 672 с. – (Конфликт веков; т.5).

УДК 94.084.6:345.2(574)
ГРНТИ 03.01.06

С.Қ.Сапарғалиева[1]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ, 6М 011400−«Тарих»мамандығының 2-курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: sima_94_6@mail.ru

ҚАРАҒАНДЫ КЕНШІЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ (1930-1940 жж.)

Аңдатпа

Қарағанды қаласының ірі өнеркәсіп орталығы ретінде қалыптасу тарихын терең ұғыну үшін, оның тұрғындарының заман арнасындағы тіршілік-тынысына үңілудің маңызы зор. Өйткені күнделіктілік методологиясы Қарағанды қаласының қалай өмірге келгенін, оның қиыншылықтарын, тұрғындардың медицинамен қамтамасыздандырылуын, қарағандылық кеншілердің бос уақыттарын өткізу барысын жақыннан тануға көмектеседі.

Қарағанды көмірі – еліміздің басты байлығы. Ол тек республиканы ғана емес, кешегі күндері бүкіл КСРО аумағын қара алтынмен қамтамасыз етті. Ел экспортының қайнар көзі де осы байлығымыз дейтініміз сондықтан. Ал осы көмір өндірісінің басы-қасында жүрген шахтерлердің еңбегі ұшан-теңіз. Кеншілердің ауыр еңбегі талай қиындықты жеңіп, өмір мен өлім арасында жүздеген метр тереңдікке түсіп, осы байлықты игерді. Шахта ішіндегі апаттан талай ғұмырлар қиылды. Қарағандылықтардың тыныс-тіршілігінің бір бөлігіне айналған қара алтын жылдар көлемінде өз шежіресін де қалыптастыра алды. Мақалада, Қарағанды елді-мекенінің және оның тұрғындарының 1930-1940 жылдардағы күнделікті өмір тарихы баяндалады.

Түйін сөздер: кенші, вагон, шахта, забой, креп, стахановшылар.

Сапарғалиева С.Қ.[1]
[1]*магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, специальность 6М 011400−«История»*
г. Алматы, Казахстан, E-mail: sima_94_6@mail.ru

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАРАГАНДИНСКИХ ШАХТЕРОВ (1930-1940 гг.)

Аннотация

Для глубокого осмысления истории становления города Караганды, как крупного промышленного центра, важно сосредоточиться на жизни его жителей в современном русле. Так как методология повседневности помогает близко узнать, как появился город Караганда, его проблемы, медицинское обеспечение населения, ход проведения досуга карагандинских горняков.

Карагандинский уголь – главное богатство нашей страны. Он обеспечил не только республику, но и всю территорию СССР черным золотом. Поэтому – это богатство нашей страны. А вот в этом угольном

производстве труд тех шахтеров, которые находились там, – это море. Труд горняков сумел преодолеть немало трудностей, проникнув в глубину сотни метров между жизнью и смертью, освоили это богатство. В статье раскрывается история повседневной жизни населенного пункта Караганды и его жителей в 1930-1940 годах.

Ключевые слова: шахтер, вагон, шахта, забой, креп, стахановцы

Sapargaliyeva S.K.
2nd year master's student of Abay KazNPU, specialty 6M 011400 – «History»,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: sima_94_6@mail.ru

HISTORY OF DAILY LIFE OF KARAGANDA MINERS (1930-1940)

Abstract

For a deep understanding of the history of the formation of the city of Karaganda as a major industrial center, it is important to focus on the life of its residents in the modern way. Since the methodology of everyday life helps to know closely how the city of Karaganda appeared, its problems, medical support for the population, the course of leisure activities of Karaganda miners.

Karaganda coal is the main wealth of our country. He provided not only the Republic, but also the entire territory of the USSR with black gold. Therefore, it is the wealth of our country. But in this coal industry, the labor of the miners who were there is the sea. The work of the miners managed to overcome many difficulties, penetrating into the depth of hundreds of meters between life and death, mastered this wealth. The article reveals the history of everyday life of the settlement of Karaganda and its inhabitants in the years 1930-1940.

Keywords: miner, wagon, mine, face, crepe, stakhanovites

Қарағанды қаласының пайда болуы көмір бассейнінің ашылуы, барлау экспедициялары және көмір өндірісімен тығыз байланысты.

Алексей Воейковтың «Город солнечного камня» [1] еңбегінде Қарағанды кеншілері жөнінде көптеген мәліметтер беріледі. Соның ішінде «үшінші базаның» салынуы, өңірге жүргізілген түрлі экспедициялар туралы айтылады. А.А. Гапеев бастаған экпедицияның нәтижесі таңғаларлық болды деп көрсеткен. Көмір кен орындарының ауданы 300 шаршы километрды құрады. Көмір қоры 4 миллиард тоннаға жуық деп есептелді. Бұл қордың қолданылуы Қазақстанмен қатар Орал экономикасына өнер-кәсіптік құндылығы жоғары болатынын айтқан.

1931-1932 жж. Қазақстандық партиялық ұйым Қарағандыға 1500 коммунист, ал Қазақстан комсомолы – 3000 жас балалар мен қыздарды жіберген. Бұл Қарағанды көмір бассейнінің ең жарқын кезеңінің болғандығының дәлелі. Көмір бассейні жылдам қарқынмен салынған, сонымен қатар отын өндіру ісі де қарқынды түрде жүрді. 1932 жылы Қарағандыда 700 мың тоннадан астам көмір өндірілген, ол 1913 жылмен салыстырғанда 8 есе ұлғайғандығын көрсетеді [2].

Қарағанды мен Донбасс кеншілері өзара көмек көрсетіп, тәжірибе алмасқан. Оған дәлел, 1931 жылы 20 қарашада өткен кездесу. КСРО ұлттық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі Қарағандыға Донбасстан жас инженерлер тобын жібереді. Ал Қарағандыдан 117 жұмысшы-қазақтар Донбассқа оқуға жол тартқан болатын. 1931-1932 жылдар арасында украиндық кеншілердің басқаруымен 4000 адам тау-кен өндіру ісі бойынша білім алып шығады, соның 3000-ы қазақ ұлтынан еді.

Шахтерлер аса ауыр жағдайларда жұмыс істеді: тұрғын үй, электр энергиясы жетіспеді, және «Нұра» су қоймасы жаңадан салынған болатын. Соған қарамастан партиялық конференцияда өңір кеншілерінен екі жарым миллион тонна көмір өндіруді талап етті.

Елге 2,5 млн. тонна көмір беру, осы ұран астында 1932 жылы Қарағанды қаласының мамыр мерекесінің алдындағы социалистік жарыс өткізілді. Мамыр мерекесі алдындағы жарыс қорытындысы «Казахстанская правда» газетінің беттерінде жарияланды. Қарағандыдағы үшінші кеніш 1 мамыр күніне орай социалистік жарыста жеңіске жақын қалғандығы және ҚазАКСР орталық атқару комитетінің дипломымен марапатталатындығы жарияланды. 1932 жылы өзінің алғашқы 1 Мамыр мерекесін Қарағанды қаласы осылай қарсы алды [3].

Бұрынғы Киров ауданының аумағында «Киров» шахтасы орналасқан. Ол ең көне бассейндердің бірі болып саналады. Бұл кен орынының тарихы 1934 жылдан бастау алады. Ол кезде №12 шахта деген атпен танымал еді. Бұл жерде 412 адам еңбек еткен, оның басшылары - Михаил Федорович Орданов пен бас

инженер Павел Григорьевич Дегтярев деген Донбасстан келген кеншілер еді. Деректерде: «олар көмірді іріктеп-іріктеп алып тастады, тазартып болған соң арнайы шаналарға салып таситын. Көмірді вагондарға арбалармен немесе сорғылармен жүктейтін» [3,22], - деп жазылды.

Осылай 1934 жылы 86,5 мын тонна көмір өндірілді, күніне орташа есеппен 240 тоннадан есептеліп тұрған. Осы жылдың 30 қыркүйегінде Қарағандыға жоғарғы рангты басшы Сергей Миронов Киров келген болатын. С.М. Киров Гигант «А» және «Б» кен орындарының құрылысымен, №12 шахтаның жұмысымен, электр станциясының жұмысымен, салынып жатқан жолдардын құрылысымен танысып кетеді.

1935 жылдың қырүйек айында Қазақ өлкесіне қуанышты хабар тарады: 30 жасар Донецк шахтеры Алексей Стаханов «Центральная Ирмино» шахта түбінде 5 сағат 45 минут ішінде 1 күндік норманы 14 есе асырып орындап, 102 тонна көмір өндірген.

Шынында ұлттық бастама халық шаруашылығының барлық салаларын қамтыды: Стахановтың жұмыс әдісі шахталарда, зауыттарда, фабрикаларда, колхозда және совхоздарда енгізіле бастады. Қазақстанда алғаш рет Стаханов қозғалысының туын Октябрь ауданының кеншілері көтерді. Қыркүйектің екінші және үшінші онкүндігінің басында Қарағандыда бірінші стахановшылар пайда болды, ал 1935 жылдың қарашасында 76 стахановшылар бригадасы болды және бір айдан кейін олардың саны екі есе өсті [2,16].

Шахтерлерден қаланың өнеркәсіптік кәсіпорындарының жұмысшылары мен теміржолшылары қалысқан жоқ. Олар Стаханов еңбегінің үлгілерін көрсете отырып, көмір құрамын жылдамдық әдісімен жүргізе бастады. Бұл бастаманы қолға алған поезд машинисті Ж.Ұлжабаевты ерекше атап өтсек болады. Жанкешті еңбегі үшін Ж.Ұлжабаев «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды және Кеңестердің Х Жалпықазақ съезіне делегат болып сайланды.

1930 жылдардың басында Қарағанды кен орнында көптеген танымал қазақ кеншілерінің еңбек жолы бастама алды. Атап айтсақ – С.Шоманов, Ж.Рүстемов, А.Байжұманов, Б.Нұрмағамбетов,Т.Күзембаев [4].

1-кесте. 1931-1935 жж Қарағанды жұмысшыларының саны:

Жұмысшылар	1931 жыл	1932 жыл	1933 жыл	1934 жыл
Шахтадағы барлық жұмысшылар саны	5600	12414	17163	18783
Шахтадағы қазақ жұмысшылар саны	2594	4317	6503	6712
Шахтадағы әйел-жұмысшылар саны	150	1183	3174	3592

Бұл кестеден [5] 4 жыл мерзімінде Қарағандыдағы кен орындарындағы жұмысшылар санының артқандығын байқаймыз. Сонымен қатар Қарағанды көмірін игеруге одақтық деңгейде күш салынғаны айтпаса да түсінікті болып тұр. Ер азаматтармен қатар әйелдер, жасөспірімдер де шахтада жұмыс жасаған. Ұлы Отан соғысы басталған сәтте шахтадағы ауыр еңбекті ер адамдардың орнына әйелдер алмастырған [5,102].

Саттар Ерубаев Қарағандыда істеген жылдары атақты «Менің құрдастарым» романын жазады. Сол еңбегінде шахтерлер өмірі жөнінде мынадай мәліметтер береді: «айдалада бес-алты тас үй. Алыста жер астынан мұржалар шығып тұрған жер барактар көрінеді. Бұл Қарағанды көмірлерінде жұмыс істейтін шахтерлердің жертөлелері. Түн. Ай жарық. Далада қыбырлаған бір жан жоқ. Шахтерлер жұмыстан жаңа ғана қайтқан. Ортадағы бір жертөледе алты шахтердің отбасы бірге тұрады. Үй төбесіне кірлер ілінген. Еденде алақандай бос жер жоқ. Бәрі қоқырсық заттармен толған. Шахтерлер өз төсектерінің үстінде, ал бірі жерде қара су ішіп, нан жеп отыр. Ашыққан балалар нан жеген әкелеріне қарайды» [6], - деп кеншілер тұрмысын сипаттайды. Бұл үзіндіден біз басқа да азық-түлікті қойғанда, нанға қолдары жетпей қиналған адамдар өмірін көреміз. Жалақыларының өте аз болғандығын да байқасақ болады: «күніне күштегенде сексен тиын табамыз. Ол нанға да жетпейді. Ал олар болса жалақыны тағы да азайтпақ». Жұмыс орнында да жағдайлары онша жақсы болмағанын мына үзіндіден көрсек болады:

«Шахта асты қараңғы, забой жеңнің ішіндей жіңішке. Креп жоқ, тышқанның іні сияқты. Әліп соның түбінде көйлегіне дейін шешіп, жалғыз өзі көмір шауып жатыр. Бұл – кәдімгі жұмыс істеуге болмайтын қауіпті жетінші лава. Самайынан аққан тер көмір күйемен қап-қара болып емшегінің үстіне дейін сорғалап ағып жатыр. Желкеден аққан тер, жон арқасынан жол тауып арып, шалбарының ышқырына барып жоқ болып жатыр. Әліп шөлдеген. Қайта-қайта тамсана береді. Әліп ентігіп дем ала алмай тұр. Әліп қабырғадағы дымқыл көмірдің арасынан тамшылап тұрған қара суды алақанымен іркіп, тосып алып жұтады. Дамыл таппай үсті-үстіне шабады. Күректі алып, шапқан көмірлерін дөңгелек арбаға салады, арбаның алдында байлаулы жіп бар (Бұл жіп - Әліптің мойнына салып, арбаны тартатын жібі). Арба көмірге сәл толмайды. Шынында толған, бірақ асыра үңілген емес. Үңілмеген арбаны қабыл алмайды, штраф салады» [6,98].

Қазақстан Республикасы Президенті архивінің [7] материалдарына сүйенетін болсақ 1931 жылдың наурыз айында № 26 шахта жұмысшылар құрамы мынадай болғандығын көреміз: жұмысшылар саны – 563 адам, еуропалықтар – 118, қазақтар – 134, спецпереселендер – 311 адам делінген. Олардың ішінде забойшы қазақтар – 30 адам, вагоншылар – 194 адам, бұрғышы – 40 адам, бекітушілер – 7 адам және 38 адам жоғарғы қабатта қосымша жұмыстарды атқарған [7,68].

Сонымен қатар шахта қызметкерлеріне қосымша қызметінен тыс жұмыстар көптеп беретін болған. Оны № 26 шахта бригадирі Жанбулатовтың 1931 жылы 10 тамызда жазған өтініш хатынан байқасақ болады: «Кадры должны делать свое дело!» [7,70].

Қарағандының көмірі – үлкен маңыздылыққа ие кен орны. Жоғарыда атап өткендей Қарағанды еліміздің ірі өндірістік орталығы. 1930 жылдардың басында тау-кен ісіне әрине бір келгеннен кірісіп кету қалай болғанымен де оңай емес. Кеншілердің күнделікті өмірін зерттеу арқылы беймәлім мәліметтердің ашылуына себеп болуымыз әбден мүмкін.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Воейков А. Город солнечного камня. – Алма-ата: «Казахстан»,1981. – С. 18-27*
2. *КПСС съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитет пленумдарының қарарлары мен шешімдері. 2-бас., 5-том. – Алматы, 1973. – 261б.*
3. *Амиров Х. Утро Караганды. – Алма-Ата: «Казахстан», 1972 г. – С. 60*
4. *Хавин А. Знатные люди Караганды. – Москва, 1947 г. – С. 30-32.*
5. *Абдрахманова К. Повседневная жизнь Карагандинских шахтеров по вопросу качестве жизни // Қазақстан мұрағаттары. – 2014 - №2. – С. 102-112*
6. *Ерубаев С. Менің құрдастарым. – Алматы. 1958. – 145 б.*
7. *Архив Президента РК Ф. 141, Оп. 1, Л. 70.*

УДК 572 (512.122)
ГРНТИ03.41

Жумабаев Н.Ж.[1]

[1]*магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби*
6М020800 – Археология и этнология, 6М020804 – Физическая антропология

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПО ИЗУЧЕНИЮ АНТРОПОЛОГИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Поиск истоков этнообразования казахского народа чрезвычайно сложен и теснейшим образом связан с изучением древности Казахстана, а также сопредельных территорий, насельники которых участвовали в обширных этногенетических процессах Евразии.

Антропологическое изучение казахов было начато в 80-х годах XIX в, что было связано с усилившимся интересом к окраинам России.

Вопросами этногенеза казахского народа занимались такие видные исследователи, как Н.Л. Зеланд, Н.Г. Георги, А.Н. Харузин, В.В. Гинзбург, О. Исмагулов, А.О. Исмагулова, К.Б. Сихымбаева и другие.

Масштабные комплексные антропологические исследования современных казахов содержат достаточно познава-тельную информацию, которая в полной мере соотносится с данными междис-циплинарных изысканий при разработке проблем этногенеза, и все это, вместе взятое, неопровержимо демонстрирует общность генетического процесса и пути формирования этнокультурной основы у древнего и современного населения Казахстана.

Ключевые слова: этногенез, антропология, междисциплинарное исследование, историографический обзор.

Zhumabaev N.Zh.[1]
[1]*2nd year undergraduate KazNU named after al-Farabi 6M020800 - Archeology and Ethnology 6M020804 - Physical anthropology*

HISTORIOGRAPHIC REVIEW ON THE ANTHROPOLOGY STUDY IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The search for the sources of Kazakh people ethno-formation is extremely complicated and closely connected with the study of the antiquity of Kazakhstan, as well as adjacent territories, the inhabitants of which participated in the vast ethnogenetic processes of Eurasia.

An anthropological study of the Kazakhs was begun in the 80s of the XIX century, which was associated with an increased interest in the outskirts of Russia.

Ethnogenesis of the Kazakh people was dealt with by such prominent researchers as O.Ismagulov, N.L. Zeland, N.G. Georgi, A.N. Kharuzin, V.V. Ginzburg, O.Ismagulov, Ismagulova A.O., Sikhymbaeva K.B and others.

Large-scale complex anthropological studies of modern Kazakhs contain quite informative information that fully complies with the data of interdisciplinary research in developing problems of ethnogenesis, and all this, taken together, irrefutably demonstrates the common genetic process and ways of forming the ethnocultural basis of the ancient and modern population of Kazakhstan.

Keywords: ethnogenesis, anthropology, interdisciplinary research, historiographic review.

Н.Ж. Жумабаев [1]
[1]*2 курс әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, магистранты*
6М020800 – Археология және этнология, 6М020804–Физическая антропология

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТЕРРИТОРИЯСЫНДА АНТРОПОЛОГИЯ ОҚЫТУҒА ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының этно-қалыптасуының қайнар көздерін іздеу өте күрделі және Қазақстанның ежелгі дәуірін, сонымен қатар тұрғындары Еуразияның кең этногенетикалық процестеріне қатысқан іргелес аумақтарды зерттеумен тығыз байланысты.

XIX ғасырдың 80-жылдары қазақтарды антропологиялық зерттеу басталды, бұл Ресейдің шет аймақтарына қызығушылықтың артуымен байланысты болды.

Қазақ халқының этногенезін зерттеумен айналысқан көрнекті зерттеушілер Зеланд Н.Л., Георги Н.Г., Харузин А.Н., Гинзбург В.В., Исмагулов О., Исмагулова А.О., Сихымбаева К.Б және т.б.

Қазіргі қазақтардың ауқымды кешенді антропологиялық зерттеулерінде этногенез проблемаларын дамытуда пәнаралық зерттеулердің мәліметтеріне толық сәйкес келетін ақпарат бар, және осының барлығы бірге генетикалық процестің және Қазақстанның ежелгі және қазіргі кездегі халықтарының этномәдени негізінің қалыптасуының біртұтастығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: этногенез, антропология, пәнаралық зерттеулер, тарихнамалық шолу.

Проблемы этногенеза и этнического развития любого народа чрезвычайно сложны и многогранны. В их разработке и решении принимают участие специалисты многих областей знания – историки, археологи, этнографы, языковеды, демографы, социологи, а также антропологи и генетики. Задачей последних является освещение генезиса морфофизиологических особенностей, вопросов формирования расовых типов, установление генетических связей между этническими группами и их предками. В области рас ведется при решении указанных задач все больше внимания уделяется новым комплексным антропологическим и популяционно-генетическим исследованиям, использование морфологических данных разных систем расовых признаков, изучению роли различных биологических и исторических факторов, диалектически связанных друг с другом. Достоверность выводов о генетической близости или различиях между расовыми типами и этническими группами, и об их исторических связях усиливаются при совпадении результатов, полученных при изучении различных морфологических и физиологических наследственных основ-маркеров [1, 1].

По своему существу популяция, этнос и раса, как известно, имеют многообразные формы интеграционных связей с историческим процессом в целом. Для понимания взаимоотношений между этими естественно-историческими общностями людей важное значение имело выдвинутое советскими учеными понятие о хозяйственно-культурных типах и историко-этнографических областях, которые на определенных территориях сохраняют в силу исторических причин реальных следов между этносами и расовыми типами [2].

Советское расоведение располагало реальными возможностями для использования данных антропологии и этноисторических реконструкциях, начиная от современности и кончая глубокой древностью. Развитие современных антропологических знании является ярким подтверждением правильности указанных выше концепций. Именно под этим углом зрения следует рассматривать и антропологические исследования в Казахстане [3, 2].

Краткие сведения о физическом типе казахов встречаются уже у исследователей XVIII в. Первое сводное сочинение по этнографии России, написанное И.Т. Георги, включает и сведение о физическом типе населения. Данные о казахах, впрочем, немногословны. «У киргизов вид точно такой же милой и свободной, как у казанских татар. Глаза у них… по менее, может быть и от того единственно, что они более сжимают веки по причине желтеющихся степей и ослепляющего снегу» [4, 123]. Георги везде указывает при описании народов Сибири (остяков, тунгусов, бурят и других) на плоское лицо и слабый рост бороды. Все же у казахов им отмечен более узкий по сравнению с татарами разрез глаз.

Антропологическое изучение казахов было начато в 80-х годах XIX в., что было связано с усилившимся интересом к окраинам России. Именно в это время широко развертывается деятельность отдела антропологии при Московском университете и основываются антропологические общества при Петербургском университете и Военно-Медицинском академии.

Довольно подробную характеристику физического типа казахов дает В.В. Радлов [5]. Он отмечает что скулы у них выступают меньше, чем у калмыков, а нос менее плоский. По мнению В.В. Радлова казахи представляют собой смесь народов монгольского и кавказского племени. Этот общий вывод неоднократно повторялся и позднейшими исследователями. Н.Л. Зеланд подчеркивает, что лицо киргиза ни соответствует чисто монгольскому типу. По сравнению с бурятами киргизы (Н.Зеланд считает киргизов и казахов одним народом и описывает их суммарно) более приближаются к кавказскому или арийскому типу [6]. Н.Н. Харузин приходит к аналогическому в общем выводу. Киргизское племя, по мнению этого исследователя, – есть продукт смеси различных народностей, монгольской, так и европейской расы. Характерные антропологические черты указывают на смешение крови европейской и монгольской и уделяют киргизам в антропологическом ряду народностей место между этими двумя расами [7, 286]. П.Крживицкий, основываясь на материалах Зеланда, даже приводит данные по антропологии этих народов в качестве примера анализа расовых типов доказывающего, что в их состав

входят два исходных типа, «из которых первый – типа монгольский, второй же тяготеет к кавказским типам, особо же к блондинам [8, 20].

Благодаря их трудам, широкий круг русских и зарубежных ученых узнали о смешанном антропологическом типе казахов. Однако их данные, особенно А.Н. Харузина, слабо использовались для антропологического анализа современного и средневекового населения Казахстана. К тому же А.Н. Харузин обследовал лишь казахов самой западной группы, то есть европейской части Казахстана.

В известной классификации И.Ч. Деникера тип казахов описан под наименованием туранской, или тюркской, расы, включенной вместе с угорской расой в евразийскую группу, занимающую промежуточное положение между расами Европы и монгольской. И.Деникер впрочем уже не говорит о смешанном происхождении типа казахов, ограничившись неопределенными указаниями на ослабление монголоидных черт [9, 39]. Некоторые положения его классификации и в настоящее время не утратили своего значения.

В начале XX в. теория смешанного происхождения была в довольно категорической форме отвергнута А.А. Ивановским, который считал, что взгляды его предшественников «представляются нам менее всего вытекающими из имеющихся антропологических данных и во всяком случае не на них основанными» [10]. Работы А.Ивановского, который совершенно не учитывал весьма важных для антропологической классификации особенностей строения покровов и считался только с измерительными данными, представляли собой шаг назад в познании физического типа казахов. Антропологические исследования А.Ивановского показывают данные об этнолокальной группе современных казахов Северо-Восточного Казахстана, но дав лишь схематический анализ морфологических признаков.

Специфические особенности антропологического типа казахов совершенно стерлись также классификации итальянского антрополога В.Джуффрида-Руджери, который соединил их в одну группу с маньчжурами, забайкальскими бурятами, южными тунгусами, монголами, торгоутами, калмыками, теленгитами, киргизами и уйгурами. [11, 43]

После октябрьской революции были созданы все условия для планомерного проведения разносторонних научных исследований.

К двадцатым годам относятся обширные работы казахстанской антрополого-этнографических экспедиции под руководством С.И. Руденко. Результаты антропологических работ изложены в статьях С.И. Руденко и С.Ф. Баронова [12]. Проблемы происхождения антропологического типа казахов в этих работах почти не затрагиваются. С.И. Руденко считает их представителями центральноазиатской расы, характерные черты которой описаны в весьма неопределенной форме. Особенно примечательны в книге наличие индивидуальных антропологических показателей 800 казахов (обоего пола) в возрасте от 2 до 75 лет, которые важны для возрастной динамики расовых признаков. К этому же времени относятся первые краниометрические сведения о населении Западного Казахстана эпохи бронзы [13].

Большую роль в изучении антропологического состава древнего и современного Казахстана сыграли работы Г.А. Дебеца. В 30-х гг. он исследовал небольшую серию черепов эпохи бронзы и раннего железного века с территории Центрального и Восточного Казахстана. В Центральном Казахстане он проводил соматологическое исследование казахов призывного возраста [14].

Таким образом, развитие взглядов на антропологический тип казахов и его происхождение проходило через следующие основные этапы [11]. На первом этапе (Радлов, Зеланд, Харузин) подчеркиваются отличия типа казахов (и киргизов) от монгольского. Казахский тип считается образовавшимся в результате смешения элементов монгольского и европейского происхождения.

На втором этапе (Деникер) представление о своеобразии казахского типа сохраняется (туранская или тюркская раса), но вопрос о смешанном происхождении остается открытым. На третьем этапе (Ивановский, Джуффрида-Руджери, Руденко) представление о своеобразии антропологического типа казахов теряется, и они включаются в одну группу с народами Центральной или Средней Азии. На четвертом этапе (Ярхо) восстанавливается представление об отличии казахского (южносибирского) типа от монгольского, но смешанное происхождение его отрицается, и тип этот рассматривается как одно их подразделений монгольской большой расы. Концепция Ярхо принято в коллективном советском учебнике антропологии [15] и вообще заслуживает внимания и разбора как мнение крупнейшего советского антрополога, которому развитие науки многим обязано.

В масштабе Средней Азии антропологическое сравнение казахов с местными этническими группами неоднократно проводил П.В.Ошанин [16, 1-3].

Наиболее интенсивно антропологическое изучение Казахстана стало развиваться в послевоенный период. Возросло не только количество антропологических материалов, но и уровень их исследований. Многообразнее стали программы и методы исследования по разным расово-диагностическим системам признаков.

В 50-ые гг. антропологические работы связаны с именем В.Гинзбурга, основное внимание которого было направлено на краниологию древнего и современного населения Казахстана [17].

В 60-х гг. под руководством Г.Ф. Дебеца, В.В. Гинзбурга О.Исмагуловым было продолжено исследование по краниологии и палеоантропологии Казахстаа. Накопленные за эти годы антропологические материалы периодически публиковались [18].

В 1970 году вышла в свет монография О.Исмагулова [19]. Автором впервые собраны и обобщены антропологические данные о древнем и современном населении Казахстана. В широком историческом фоне рассматриваются проблемы трансформации антропологических особенностей казахского народа. На конкретном палеоантропологическом и краниологическом материале показана глубокая антропологическая связь казахского народа с древним исконным населением края.

В 70-ые годы опубликованы рентгенографические описания длинных костей конечностей современных казахов [20], а также выполнены скульптурно-графические реконструкции черепов бронзового и раннего железного веков с территории Казахстана [21].

В монографии О.Исмагулова «Этническая геногеография Казахстана» [22] рассмотрен обширный материал по группам крови казахов, интерпретация которого дается в широком сравнительном плане с подобным материалом народов Евразии. Представлены геногеографические карты Казахстана по изученным системам крови. Весь гематологический материал изложен в плане этногенетического развития казахского народа и дает новую информацию по этнической истории данного региона.

В 1980 г. была опубликована коллективная статья московских антропологов, представившая широкую морфологическую характеристику одной локальной группы казахов Таласского района Жамбылской области [23].

Результаты исследований советских антропологов в Казахстане существенно расширили горизонты этногенетического изучения современного и древнего населения края. С этой целью, начиная с 1966 г., Институт истории, археологии и этнографии им.Ч.Валиханова АН Казахской ССР осуществляет планомерные антропологические исследования по разным морфологическим системам признаков среди современного населения.

В 1982 году вышла монография О.Исмагулова «Этническая антропология Казахстана: соматические исследования» [24]. В книге методами классической антропологии обобщены обширные материалы по соматологии казахов (более 4 тыс.чел.), охватившие основные этнолокальные группы и территориальные зоны Казахстана. В этноисторическом плане дается сравнительный анализ антропометрических и антропоскопических данных, а также приводятся новые суммарные оценки морфологических признаков у современных казахов.

В 1989 году опубликована монография О.Исмагулова и Сихымбаевой К.Б. «Этническая одонтология Казахстана» [25]. В книге представлены результаты многолетних исследований одонтологических особенностей коренного населения Казахстана. Авторами широко использованы современные приемы сравнительного анализа по одонтологии Народов СССР в расогенетическом аспекте. Анализируется одонтологический тип казахов и их антропологический статус в системе расовых типов Евразии.

В 2017 году вышла монография О.Исмагулова и А.Исмагуловой «Происхождение казахского народа» [26]. В книге отображены результаты исключительно комплексных антропологических данных, связанных с изучением костных останков человека от древних исторических периодов до морфологических и физиологических особенностей современных людей.

Главная научная значимость антропологических исследований заключается в том, что основываясь на биологических критериях популяции и используя обоснованный биометрический анализ многочисленных данных, они становятся неоценимым источником объективной информации об этнорасовом составе, истоках формирования и популяционно-генетической преемственности местных насельников и последующих их поколений.

Список использованной литературы:

1. *Исмагулов О., Сихимбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. – Алма-Ата: «Наука», 1989.*

2. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области (к постановке вопроса). Советская этнография. № 4. 1955.
3. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана (соматологическое исследование). – Алма-Ата: Наука, 1982.
4. Георги И.Г. Описание обитающих в Российском государстве народов.
5. Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. – М.: Наука, 1980.
6. Зеланд Н.Л. Киргизы. Этнологический очерк: «Записки зап.сиб.отд. РГО». – Омск. Кн. 7., вып. 2. 1885.
7. Харузин А.Н. Киргизы Букеевской Орды. Труды антропол. отд. ОЛЕАЭ. – Москва. Том X. Вып.1. 1889.
8. Крживицкий Л. Физическая антропология (перевод с польского). – СПб., 1900.
9. Деникер И. Человеческие расы. – СПб., 1902.
10. Ивановский А.А. Киргизы Средней Орды. Рус. антрополог. Журнал. Кн. 14. № 2. 1903.
11. Гинзбург В.В., Дебец Г.Э., Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Очерки по антропологии Казахстана. Институт Этнографии. Краткие сообщения. – Москва, 1952. № 16.
12. Руденко С.И. Антропологические особенности западных казахов. Сборник «Казаки». «Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик». Л.: Вып.3. 1927.
13. Комарова М.Н. Черепа эпохи бронзы из могил по левым приокам р. Урал. Кн.: Казаки. Л.: Вып.1. 1927.
14. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. – М.-Л., 1948.
15. Бунак В.В., Нестерук Н.Ф., Рогинский Л.Я. Антропология. Краткий курс. – М., 1941.
16. Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. – Ереван, 1957-1959 гг.
17. Гинзбург В.В. Древнее население восточных и центральных районов Казахской ССР по антропологическим данным. Труды Института этнографии АН ССР. Новая серия. Т.23. 1956.
18. Исмагулов О. Антропологический состав тюркских народов ТИАЭ АН КазССР. Т.12. 1961.
19. Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Наука. – Алма-Ата, 1970.
20. Радзюн А.Б. Рентгеноморфологическая характеристика длинных костей конечностей казахов. Кн.: Проблема этнической антропологии и морфологии человека. – Л., 1974.
21. Герасимов М.Н. Восстановление лица по черепу. – М., 1955.
22. Исмагулов О. Этническая геногеография Казахстана. Наука. – Алма-Ата, 1977.
23. Архангельская М.С., Волков, Дубровин В.П., Павловский О.Н. Морфологические исследования населения аридной зоны. Ч.4 Казахи южных Моюнкумов: характеристика выборки и ее морфологиечские особенности. Вопросы антропологии. Вып 65. 1980.
24. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1982.
25. Исмагулов О., Сихымбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989.
26. Исмагулов О, Исмагулова А. Происхождение казахского народа. – Алматы, 2017.

УДК 902:94(574.52)
ГРНТИ 03.01.09

А.Оразай [1]

[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтінің 2 курс магистранты

Г.И. ПАЦЕВИЧТІҢ ҚАЗАҚСТАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Г.И. Пацевич Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуге қосқан үлесі қарастырылған. Г.И. Пацевич 1893 жылы Белоруссиядағы Витебск облысында, Шатрово деревнясында туылып, 1970 жылы 4-қазанда Алматы қаласында дүниеден қайтқан. Жалпы отандық археологияда Г.И. Пацевичтің жеке өмірі мен қызметіне арналан зерттеулер аса көп емес. Дегенмен, ғалымның зерттеулері әр жылдары жарияланпы, ғылыми айналымға еніп келген. Мақала құрылымында Г.И. Пацевичтің бірқатар ескерткіштерді зерттеу барысы, ғылыми тұжырымдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Г.И. Пацевич, Қазақстан археологиясы, оңүстік-шығыс Қазақстан, ортағасыр, ескерткіштер.

Оразай А.[1]
[1]*магистрант 2 курса института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК*

ВКЛАД Г.И. ПАЦЕВИЧА В ИССЛЕДОВАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В сатье рассматривается вклад Г.И. Пацевич в изучении средневековых памятников Казахстана. Г.И. Пацевич родился 1893 году в деревне Шатрово, область Витебск в Белоруссии, умер 1970 году в г. Алматы. В отечевтенном археологии исследовании о жизни и деятельности Г.И. Пацевича не много. Однако исследования ученого были опубликованы в разные годы и широко использовались в научных кругах. В структуре статьи представлены результаты исследований Г.И. Пацевича по ряду памятников и научные открытия.

Ключевые слова: Г.И. Пацевич, археология Казахстана, юго-восточный Казахстан, средневековье, памятники.

Orazay A.[1]
[1]*2 course master candidate*
Institute of archaeology named after A.Kh. Margulan

DEPOSIT G.I. PACEVICH IN THE STUDY OF THE MEDIEVAL MONUMENTS OF KAZAKHSTAN

Abstract

The contribution of G.I. Patsevich in the study of medieval monuments of Kazakhstan. G.I. Patsevich was born in 1893 in the village of Shatrovo, Vitebsk region in Belarus, died 1970 in Almaty. In otechtechennoy archeology research on the life and work of G.I. Patsevich is not much. However, the scientist's research was published in different years and was widely used in scientific circles. The structure of the article presents the results of G.I. Patsevich on a number of monuments and scientific discoveries.

Keywords: G.I. Patsevich, archeology of Kazakhstan, southeastern Kazakhstan, the Middle Ages, monuments.

Қазақстан археологиясында көне замандар проблемаларымен айналысқан көрнекті ғалымдардың ғылыми мұрасын терең талдаудан өткізу, археолог ғалымдар зерттеу жүргізген ескерткіштердің бүгінгі жай-күйі мен әрі қарай зерттелу қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шыңыс бөлігіне археологиялық зерттеу жүргізіп, артында өшпес із қалдырған көрнекті ғалымдардың бірі Героним Иосифович Пацевич [1, с. 68-78]. Г.И. Пацевич 1934-1938 жылдары Қазақстан Орталық музейінде ғалым хатшы болып жұмыс істейді. Осы жылдары ол атақты А.Н. Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясының жұмыстарына қатысады да, Талас алқабындағы ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізе бастайды. 1938 жылы ортағасырлық Тараз ауданындағы ескерткіштердің қорғалуын қамтамасыз ететін Жамбыл (Тараз) қаласында археологиялық пункт ашылғанда ғалым сонда көшіп барып, алғашқыда ғылыми қызметкер, 1940 жылдан бастап пункт директоры болып жұмыс жасады. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін бұл пункт Тарих, археология және этнография институты қарамағына берілгеннен кейін Г.И. Пацевич Алматыға қайта көшіп келеді де, осы Институтта он шақты жыл бойы жұмыс істейді [2, с. 308.]. 1954 жылы Мәскеуде "Историческая Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VII-XV вв." атты тақырыпта ғылым кандидаты дәрежесін сәтті қорғады [3, с. 16.].

Г.И. Пацевич ғылыми еңбектері Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарих, археология мен сәулет өнері мәселелеріне арналған. Әйтсе де, ізденістерінің хронологиялық ауқымы темір дәуірінен басталады. Дәуірге қатысты және оған жататын ескерткіштерді зерделеген ғалымдардың бірқатар еңбектерінде негізінен Қазақстанның оңтүстік өңірлердегі заттай мәдениет тарихы сөз болады. Бұл кезеңмен айналысуына жоғарыда аталған Жетісу археологиялық экспедиция мүшелерінің ғылыми бағыттары мен жаңадан ашылған археологиялық пункт жұмыс спецификасы да әсер етсе керек. Г.И. Пацевич өзінің екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жариялаған "Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г." атты мақаласында Жуалы өңірінде жүргізілген жұмыстардың кейбір қорытындыларын түйіндеді [4, с. 92]. Барлау Күйік, Үлкенсай, Боралдай, Каратау, Құлантау жоталарында, Теріс, Қошқарата өзендері бойында жүргізіледі. Жуалы ауданы аумағынан ол

тізбектелеген біршене обалық қорымдары, екі төрткүл ұшырастыра алды. Шындығына келгенде, Г.И.Пацевич мұнда кездесетін ескерткіштерге материалдық жағдайға байланысты қазба жұмыстарын жүргізе алған жоқ. Ғалым 1938-1939 жылдардағы Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Берікқара шатқалындағы материалдарға қарап, мұндағы обалық ескерткіштерді әріптесі А.Н.Бернштамның ізімен сарматтар дәуіріне (б.з.б. III ғ. - б.з. I-II ғғ.) жатқызады [4, с. 92]. Бірақ, Г.И.Пацевич мұндағы ескерткіштерді қалдырған тайпалар дәл сарматтар екендігін айтпайды, оның ойынша бұл өңірде қыста Билікөлде тіршілік еткен басқа тайпалар өмір сүрген. Ол ескерткіштердің нақты мерзімін көрсетпеді. Бірақ Берікқара тобындағы ескерткіштердің уақытына сай келуі мүмкін деп жорамал жасады.

Зороастризм мәселелеріне де Г.И. Пацевич көп көңіл бөлді. Оның "Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе" деген мақаласында Жамбыл облысы аумағындағы осы дін өкілдері қалдырған ескерткіштердің зерттелу тарихы бір жүйеге түсірілді. Автордың айтуынша хум секілді оссуарийлерде сақталған археологиялық олжалар Жамбыл төңірегінен (Базар көшесінен) алғаш рет 1904жылы табылған. Мұндағы оссуарий созыла түскен киіз үйге ұқсас тұрпатта болған.1931 жылы қала бақшасының аумағынан 2м тереңдікте биіктігі 50см хум шыққан. 1939 жылы көктемде Колхоз көшесінен 1-1,5 м тереңдіктен де адам сүйегі салынған хум табылған. Осы олжалардың барлығы ұн базары маңына шоғырланған. Сол жылы көктемде осы базар төңірегінен тағы да адам сүйектері салынған екі хум табылғанымен,бұл жайында хабар археологиялық пункте тек күзде ғана жетеді. Жамбыл (қазіргі Тараз қаласының аумағы)қаласынан 3км шығысқа қарай Тектұрмас тау масинінен 1932-1933 ж. құрылысқа тау алып жатқан кезде адам сүйектері салынған хумдар, адам бас сүйектері шыққандығы жайлы хабар алғаннан кейін Г.И. Пацевич 1939 ж осында келіп зерттеу жүргізеді. Мұнда ол сегіз жерден қазба түсіреді. Нәтижесінде бірқатар олжалар табылып, зорастаризімді тұтынған жергілікті адамдардың әлеуметтік жайын анықтауға мүмкіндік алынады. Г И. Пацевич пікірінше, мұндағы халықтың мүмкіндігіне қарай түрлі оссуарийлер қолданылған, кейде кедей адамдар керек болса сүйек қалдықтарын бір жерге жинап көме салған. Сондай-ақ қыш ыдыстарда күн бейнесін, отты білдіретін штамптар түсірілген [5, с. 104]. Сайып келгенде, Қазақстан археологтары бұдан бері зорастаризм дінін тұтынған халықтың жерлеу орындарын көп зерттей қойған жоқ. Мұның өзі аталмыш проблемадар бойынша іргелі зерттеуді қажет етеді. Болашақта зорастаризмдік діни таным-түсінік пен заттай мәдени қалдықтарды кешенді түрде жан-жақты басқа сала мамандарымен бірге зерделеу қажет. Сонымен қатар ерте темір дәуірінен бастап қазақ халқының салт-дәстүрінде, сондай-ақ жосын-жоралғыларында сақталған зорастаризм қалдықтарын қарастырған абзал. Біздіңше, қазақ халқының кейбір ұлттық салттары(келін түсіргенде отқа май құю, отпен аластау т.б.) сол көне замандағы ғұрыптардан хабар береді. Сондай-ақ Г.И. Пацевич өз мақаласында Қазақстан археологиялық дамуының мәселелерін де қарастырып отырды. Басқа авторлармен бірге жазған "Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году" [6, с. 94-106.], "Обзор археологических работ в прошлом и исследования Южно-Казахстанской археологический экспедиции (1947-1951 гг.) [7, с. 12-60], т.б. бірнеше мақалалары жыл сайын республика аумағында жүргізілген зерттеулер тарихын толымды түрде баяндап берді. Мұнда ол отандық археологияның қалыптасып дамуын,қазақстандық және кеңестік әріптестері жүргізген далалық жұмыстарды қорытындылады.

Әйтсе де, Г.И. Пацевичтің Қазақстан археологиясына қосқан басты үлесіеің бірі оның әріптестеріне (К.А. Ақышев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева) "Археологическая карта Казахстана" атты ескерткіштер реестрін түзуіне немесе құрастыруына қолқабыс тигізуі болып табылады. Бұл еңбек Қазақстан археологиясы үшін жасалған үлкен маңызды қадам еді. Ол КСРО-дағы мұндай бағыттағы алғашқы жұмыс болатын. Онда 1958 жылға дейін белгілі әр дәуірдің барлық ескерткіштері жүйеленді [8, с. 7-8]. Жинаққа республика аумағынан табылған 5 мыңға жуық археологиялық нысандар енді, әрбір мақалада ескерткіштің орналасқан орны, оны кімніі зерттегені, қандай материалдар алынғаны, қай уақытпен мерзімделетіні жайында нақты ақпараттар берілді. Бұл кітап әлі күнге дейін мамандар үшін таптырмас ғылыми мәні зор дүние саналады. Онда Г.И. Пацевич Жамбыл және Қостанай облыстарындағы ескерткіштердің толымды картасын жасады. [8, с. 7] Өзі зерттеген көптеген ескерткіштерді картаға енгізе отырып, әрқайсы жайлы толымды мәлімет беруге ұмтылды. Ежелгі Қазақстан тарихнамасындағы күрделі проблемалардың бірі ерте темір дәуіріндегі халықтар мен тайпалардың қоныстануы, орналасуы және тіршілік еткен аумағын анықтау болып табылады. Г.И.Пацевич жазба дерек көздері мен тарихи зерттеулерді ғылыми талдаудан өткізіп, бұл жайында өзге әріптесімен (жоғарыда Е.И.Агееваны қ. - авт.) бірге былай деп қорытындыға келген : "Скифтерді олар (антикалық авторлар - авт.) бірқатар тайпалық одақтарға бөлген, олардың ең ірілері қазіргі зерттеушілер тарапынан былайша локализацияланады: каспиилер - Каспийден шығысқа қарай, массагеттер - Әмудария мен Сырдария төменгі ағысын, сақтар болса Тянь-Шань жотасын, ал қазіргі Жетісу жерінде исседондар қоныстанған. Исседондардан солтүстікке қарай жалғыз көзді-аримаспылар, ал олардан солтүстікте алтын қорғайтын “грифтер” болған. Антикалық авторлар ұсақ бірлестіктер мен тайпалар туралы да айтады, мысалы, абии, пассиан, тохар, сакаравал,

массагет, гомодот, гист, карат, комар, комед, гриней скифтері, тоорпы, бельттер және т.б. Олардың арасындағы абиилер (су сақтары) Сырдарияның ортаңғы ағысын, Қаратаудың таулы жоталарын мекен-деген, Қаратаудың солтүстік және солтүстік-шығыс беткейлерінде караттар тіршілік еткен ” [9, с. 202]. Авторлар айтқан өңірлердегі кейбір тайпалар мен халықтардың орналасуы да болашақта арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі мұндағы айтылған кейбір этностар жайлы отандық тарихнамада әлі күнге дейін арнайы сөз қозғалмай келе жатыр.

Сарайшықта қазба жүргізген Ә.Х. Марғұлан экспедициясының жұмыстарына да Г.И. Пацевич қатысқан болатын. Оның сарайшықтағы құмыра жасайтын пешке [10, с. 221-226.], кірпіш күйдіретін пешке [11, с. 111-114.] арналған мақалаларында тұрғызылған пеш кірпіштерінің көлемі (36-37х36-37х7-8 см) пештің құрылысы, мерзімі (XIII ғ. бас кезі), т.б. мәселелері анықталды. Г.И. Пацевич пікірінше мұндағы пештер құрылысы ешқандай да сырттан әкелінген емес,олар жергілікті қоғамда шаруашылықтың көркеюіне орай дербес түрде ежелден дамыған.

Қазіргі Тараз қаласынан 40 км шығысқа қарай жатқан Ақыртас кешенін де Г.И. Пацевич зерттеген болатын. Мұнда ол 1940, 1945-1946 жылдары зерттеу жүргізіп, Ақыртас топографиясын, сарай құрылысы бөлмелерін, су жүйелерін, т.б. сипаттап жазды. Ғалым Қасрыбас елді мекеніне қарап, Ақыртасты IX ғасырға дейін тұрғызылған кешен деп есептеді [12, с. 80-85.]. Бір қызығы, Ақыртастың өзіндік зерттелу тарихы бар. Алғаш рет оны 1864 жылы суретші М.Н. Знаменский көріп, суретін салған. 1867 жылы белгілі ғалым П.И. Лерх кешенді қарап шығады да, оны XIII ғасыр бас кезіндегі құрылыстармен салыстырып, Ақыртас кешенін будда храмы деп есептеген. 1893 жылы Ақыртаста әйгелі В.В. Бартольд та болып, оны несториандардың монастыры деген пікірге келген. В.А. Каллаур Ақыртасты Қасрыбаспен салыстырды. Мұнда 1936-1938 жылдары А.Н.Бернштам экспедициясы болып, аталмыш кешенді зерттеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ақыртаста болған Т.К. Басенов оны ешқандай храм да, монастырь да емес, ол VIII-IX ғасырларда тұрғызылған сарай-қамал деген қорытынды жасады. Одан кейін бұл кешеннің мәнін Л.Ю. Маньковская шешуге тырысты. Бұл ғалым Ақыртасты құрылысы X ғасырдан кем емес уақытта басталған керуен-сарай деп болжам жасады. Бүгінгі күні К.М. Байпақов Ақыртасты IX-X ғасырлардағы қарлұқтар ставкасы деген көзқарасын ұсынып отыр [13, с. 145-147].

Сонымен қатар Г.И. Пацевич ортағасырлық архитектуралық кешендерге, олардың сақталуына және қалпына келтірілуіне көп көңіл бөлген [14, с. 95-100.]. Әсіресе мерзімді басылымдарда Айша-бибі, Қарахан, т.б. ескерткіштерді қорғау қажеттілігі, олардың тарихи маңызы жайлы мақалалар жариялап, көне дәуірлерден жеткен мұраны келер ұрпаққа жеткізу керектігі жөнінде сөз қозғады [15]. Сондай-ақ зерттеуші аталмыш ескеркіштерге қатысты хадық арасындағы аңыз-әңгімелерді де мақалаларында көтеріп отырды. Сәулет өнерінің ескерткіштері жайлы зерттеуші жасаған қорытындылар бұл кешендерді осы заманда қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде ескерілгендігін айта кеткен жөн.

Қорыта айтқанда, Г.И. Пацевич Қазақстанның көне және ортағасырлық тарихына, мәдениетіне, археологиясына қомақты үлес қосты,оның қалдырған сан саналы ғылыми мұрасы (50 шақты еңбегі бар) бүгінгі ежелгі замандар сауалдарын қарастырған отандық тарихнаманың бір бөлігін құрайды. Кезінде жарық көрген еңбектерінің барлығы мұқият әрі терең талдаудан өтуді қажет етеді. Әсіресе, ортағасырлық кезеңдегі мәселелерге арналған ізденістері өз салалары (қала мәдениеті, сәулет өнері, нумизматика, құмырашылық дәстүр, топография т.б.) бойынша болашақта кешенді түрде қарастырылғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байгунаков Д.С. Көне Қазақстанды зерттеген ғалымдар. Біріші кітап. – Алматы: «Credos LTD С» баспасы, 2015. – 176 с.

2. Сенигова Т. Г.И. Пацевич // СА, 1971. - №2. – С. 308.

3. Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VII-XV вв. (по археологическим данным). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Москва: 1954. – С. 16.

4. Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. // Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. – Вып. 1. – С. 92-97.

5. Пацевич Г.И. Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе // Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. – Вып.1. – С. 98-104.

6. Акишев К.А., Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Маргулан А.Х. Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году // Известия АН Казахской ССР, 1954. Серия истории, экономики, филисофии и права. – Вып. 3. – С. 94-106.

7. Агеева Е.И., Пацевич Г. И. Обзор археологических работ в рошлом и исследования Южно-Казахстанской экспедиции (1947-1951 гг.) // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. Т.V . Археология. – С. 12-60.

8. Археологическая карта Казахстана. Реестр. – Алма-Ата: Наука, 1960. – 449 с.

9. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. – Т.V. Археология. – С. 3-212.

10. Пацевич Г.И. Гончарная печь на городише Сарайчик // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1956. Т.1. Археология. – С. 221-226.

11. Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // КСИИИМК, 1957. – Вып. 69. – С. 111-114.

12. Пацевич Г.И. Акыр-Таш // Вестник АН КазССР, 1949. №4. – С. 80-85.

13. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: 2002. – С. 145-150.

14. Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа-Ахмеда Ясови в 1939-1941 гг. // Известия АН КазССР, 1950. Серия архитектуры. – Вып. 2. – С. 95-100.

15. Пацевич Г.И. К реставрации мавзолея Айша-биби // Коммунист, 1950. - №6.

УДК 373.016:94(574)
ГРНТР 03.01.45

Орымбай Ф.А.[1]

[1] *магистрант КазНПУ им. Абая, специальность 6МО11400-история второй курс, магистратура, orymbaj@bk.ru*

РОЛЬ ОЦЕНИВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается использование оценивания в процессе обучения, необходимость их применения в системе современного обновленного содержания образования, а также влияние на эффективность учебного процесса. В статье так же указывается важность применения критериального оценивания, его принципы, и трехсторонняя значимость критериального оценивания: для преподавателя, ученика и родителей. Критериальное оценивание – это процесс соотнесения реально достигнутых обучающимися результатов обучения с ожидаемыми результатами обучения на основе четко выработанных критериев. Целью внедрения критериального оценивания является повышение качества обучения в школах, индентифицировать знания выпускников школ с международными стандартами. В статье приводятся примеры заданий формативного и суммативного оценивания по Истории Казахстана. Сделаны выводы о результатах работы по использованию критериального оценивания и их элементов в образовательном процессе.

Ключевые слова: оценивание, критериальное оценивание, формативное оценивание, суммативное оценивание, критерии оценивания, самооценивание.

Ф.А. Орымбай[1]

[1]*Абай атындағы ҚазҰПУ магистранті, мамандығы: 6МО11400-тарих, екінші курс, orymbaj@bk.ru*

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ БАҒАЛАУДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл мақалада бағалауды оқу процесінде қолдану, оларды қазіргі жаңартылған білім беру мазмұны жүйесінде қолдану қажеттілігі, сондай-ақ білім беру процесінің тиімділігіне әсері қарастырылады. Сондай-ақ мақалада критериалды бағалауды қолданудың маңыздылығы, оның қағидалары және критериалды бағалаудың үш жақты маңызы: мұғалім, оқушы және ата-аналар үшін маңызы. Критериалды бағалау - нақты белгіленген критерийлерге сүйене отырып, оқушылардың нақты қол жеткізген оқу нәтижелерін оқу процесінің күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру процесі. Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты - мектептердегі білім беру сапасын арттыру және мектеп түлектерінің білімін халықаралық стандарттарға сай жеткізу. Мақалада Қазақстан тарихы пәні бойынша қалыптастырушы және жиынтық бағалау тапсырмаларының мысалдары келтірілген. Білім беру процесінде критериалды бағалауды қолдану нәтижелері және олардың элементтері туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: бағалау, критериалды бағалау, қалыптастырушы бағалау, жиынтық бағалау, бағалау критерийлері, өзін-өзі бағалау.

Orymbai F.A.[1]
[1]*KazNPU named after Abai, speciality 6MO11400-history, the second year student of master's degree,*
orymbaj@bk.ru

THE ROLE OF ASSESSMENT IN THE PROCESS OF TEACHING HISTORY

Abstract

This article discusses the use of assessment in the learning process, the need for their application in the system of modern updated educational content, as well as the impact on the effectiveness of the educational process. The article also indicates the importance of the application of criteria-based assessment, its principles, and the tripartite significance of criteria-based assessment: for the teacher, student and parents. Criterion assessment is the process of correlating the learning outcomes actually achieved by students with the expected learning outcomes, based on clearly defined criteria. The aim of introducing criteria-based assessment is to improve the quality of education in schools, to identify the knowledge of school graduates with international standards. The article provides examples of tasks of formative and summative assessment on the History of Kazakhstan. Conclusions are made about the results of the use of criteria-based assessment and their elements in the educational process.

Keywords: assessment, criteria based assessment, formative assessment, total assessment, assessment criteria, self-esteem.

Изменения, происходящие в процессе глобализации в нашем государстве сопровождаются процессом сложной модернизации человеческого сознания, что требует от системы образования «развивать творческие, духовные и физические возможности личности, создавать прочные основы нравственности и здорового образа жизни и обогащать интеллект, создавая условия для личностного развития». Именно поэтому реформы в сфере образования нашего государства наглядно демонстрируют соответствие системы образования мировому уровню, посредством чего обеспечивают конкурентоспособное образование и подготовку специалистов, отвечающих всем требованиям мировых потребностей. Первый Президент Н.А. Назарбаев также подчеркнул, что новая перспектива казахстанских преподавателей в области профессионального развития позволяет им вносить дальнейшие позитивные изменения в свою педагогическую деятельность [1].

В заключении, сделанном на основании сравнительного анализа инновационной среды, проведенного Организацией экономического сотрудничества и развития было отмечено, что преподавателям потребуется знание разных стратегий обучения, умение сочетать различные педагогические подходы, а также то, как и в каких ситуациях следует использовать конкретные методы и стратегии [2]. Поэтому современный педагог должен быть готов к постоянному профессиональному развитию в быстро меняющемся мире. На сегодняшний день существует много способов улучшить качество образования. Самое главное, чтобы преподаватель находился в тесном сотрудничестве с обучающимся. Качественное образование – это непрерывный процесс обучения и воспитания. В настоящее время основной целью образования является создание всесторонне развитой, высоконравственной, способной личности. Поэтому учет и оценивание знаний и навыков учащихся в процессе обучения является важным компонентом. Оценивание для обучения и оценивание обучения. Цель: повысить интерес учащихся к обучению путем всестороннего и объективного оценивания их достижений в обучении. Эффективное оценивание обучения связано со всеми новыми подходами в образовательном процессе. Оценивание для обучения – это процесс выявления и интерпретации данных, используемый учениками и их учителями для определения этапа, на котором находятся учащиеся в процессе своего обучения. Оценивание мы определяем как основной инструмент для измерения участников учебного процесса в учебной ситуации, проблемах и достижений учебной деятельности, диагностики и достижения по результатам обучения. Система, которая оценивает успеваемость и рациональность учащихся, является ключевым элементом процесса обучения, который оценивает качество образовательной программы. Хорошо известно, что оценивание может оказать положительное влияние на преподавание и обучение. Ключевой особенностью оценивания является то, что один человек внимательно следит за тем, что говорят другие, что они делают, либо в процессе самооценивания следит за своим свободным мышлением, пониманием или поведением.

Оценивание – это фактор, используемый для определения прогресса учебного процесса, устранения недостатков ученика в освоении темы и влияния на эффективность его успеваемости. Система критериального оценивания – это система, которая определяет степень освоения любого учебного материала, и определяет возможность сравнения уровня соответствия определенным требованиям, изложенным в курсе. Целью критериального оценивания является получение объективной информации о результатах обучения обучающихся на основе критериев оценивания и предоставление ее всем заинтересованным участникам для дальнейшего совершенствования учебного процесса. Общими образовательными целями дисциплины являются критерии оценивания, обобщений успеваемости учащихся и результатов их индивидуальной работы.

Принципы критериального оценивания включают в себя следущее:

1. Взаимосвязь между обучением и оцениванием. Оценивание является неотъемлемой частью обучения, которое напрямую связано с целями учебной программы и ожидаемыми результатами.

2. Объективность, достоверность и валидность. Оценивание предоставляет только достоверную информацию. Повышает уверенность используемых критериев, для достижения целей обучения и оценивания ожидаемых результатов.

3. Прозрачность и доступность. Оценивание предоставляет понятную и прозрачную информацию. Повышает интерес и вовлеченность всех участников учебного процесса.

4. Непрерывность. Это постоянный инструмент, который позволит учащимся непрерывно и систематически отслеживать прогресс учебных достижений.

5. Направленность на развитие. Результаты оценивания определяют и стимулируют направление развития учащихся, учителей, школы и сферу образования [4].

Рассматривается трехсторонняя значимость критериального оценивания:

Значимость для преподавателей:

Создание персонализированной траектории обучения учащегося, учитывая индивидуальные способности и особенности учащихся; Необходимость тесной связи с учащимся и его родителями; сконструировать критерии, способствующие получению качественных результатов обучения; повышение качества обучения; иметь точную информацию для координирования своей деятельности; применить разнообразные методы и инструменты оценивания; вносить рекомендации по совершенствованию методических и нормативных документов.

Значимость для учащихся:

Понимать и применять критерии оценивания, оценивать эффективность своих учебных достижений и достижений своих сверстников; использовать многообразие видов мыслительной деятельности и способности для выражения личного понимания; с помощью критериев оценивания прогнозировать собственные результаты обучения; использовать полученные знания для решения поставленных задач, развивать критическое мышление, выражать и отстаивать свою личную точку зрения.

Значимость для родителей:

получать объективную информацию об уровне обученности своего ребенка; прослеживать прогресс развития в обучении ребенка; поддерживать ребенка в процессе обучения; находиться в тесных связях с администрацией школы и учителями.

При традиционном обучении мы оценивали учащихся только в письменной или устной форме и во время занятий не давали оценивать учащимся друг друга. В «нетрадиционной форме обучения» необходимо учитывать эти ситуации, и по обновленной программе обучения мы используем два вида оценивания. Это: суммативное (итоговое) и формативное (формирующее) оценивание.

Формативное (формирующее) оценивание – это непрерывный и целенаправленный подход, который постоянно контролирует процесс обучения учащегося. Подразделяется на формативное оценивание или «неформальное» оценивание. Оно обеспечивает обратную связь на основе критериев оценивания. Если результат оценивается и используется для улучшения процесса обучения, то оценивание будет формативным.

Целью формативного (формирующего) оценивания является внесение исправлений в деятельности между учеником и учителем в процессе обучения. Вместе с внесением этих поправок учителя и ученики формируют новые вопросы для улучшения обучения. Формативное оценивание позволяет учителю следить за прогрессом учащихся в достижении обучения, вносить исправления в процессе обучения и помогать ученику достичь высокого уровня образования. Использование технологии формативного (формирующей) оценивания означает, что обратная связь между учителем и учащимся меняется от внешней к внутренней коммуникации, что влияет на уровень развития образования учащегося. Ученик

сможет контролировать себя, выбирать способы действий, оценивать результаты. Таким образом, ученик знает, как ставить цели и как планировать ожидаемые результаты, накапливая опыт наблюдения и формируя свои собственные ключевые цели [5].

Суммативное (итоговое) оценивание является необходимым условием для определения уровня самооценки, уровня знаний, приобретаемых учащимся после прочтения определенной темы. Суммативное оценивание основано на результатах нескольких работ оценивания. Оценки выставленные за контрольные работы являются основой для определения итоговой оценки.

Цель суммативного (итогового) оценивания – констатирование уровня усваиваемость знаний и сформированности умений и компетентностей у учащихся к определенному периоду времени и определение соответствия полученных результатов требованиям стандарта [4].

Практическая реализация суммативного оценивания требует разнообразных мероприятий по мониторингу и оценке. При составлении оценочных и контрольных заданий они должны основываться на содержании государственного образовательного стандарта и предметной учебной программы. Для оценивания обучающегося, учителя используют вопросы и тесты, а так же вопросы в конце каждой главы учебного пособия. Таким образом, учителя могут составлять вопросы используя так же дополнительную литературу. Помимо традиционных инструментов обучения, учитель может предлагать нетрадиционные технологические ресурсы.

Примеры задач для формативного оценивания по Истории Казахстана **на тему «Имена каких каганов VI-IX веков сохранились в истории?»**:

Цель обучения: Определить историческую значимость формирования Тюркского каганата, выявляя взаимосвязи между событиями

Критерий оценивания:

Обучающийся

- Выявляет основные события формирования Тюркского каганата.
- Определяет историческую значимость формирования Тюркского каганата.

Уровень мыслительных навыков: Применение

Задание 1 Ответьте на вопросы

Вопросы	Ответы
1. В каких источниках впервые было употреблено слово «тюрк» в 542 году?	
2. Назовите животное, с которым связана легенда о происхождении тюрков	
3. Какие территории принадлежали Тюркскому каганату?	
4. Кто был первым правителем Тюркского каганата?	
5. Перечислите племена, над которыми одержал победу правитель тюрков в 552 году	

Дескриптор *Обучающийся*

– указывает источник, в котором впервые было употреблено слово «тюрк»;
– называет животное, с которым связана легенда о происхождении тюрков;
– перечисляет территории, принадлежащие Тюркскому каганату;
– называет первого правителя Тюркского каганата;
– перечисляет племена, над которыми одержал победу правитель тюрков в 552 году.

Примеры задач для суммативного оценивания по Истории Казахстана **за раздел «Казахстан в VI-IX вв»**:

Цель обучения: Знать государства VI-IX вв. и объяснять политические процессы, используя карты; Использовать понятие «Страна Великой степи» в описании взаимосвязи исторических событий и процессов; Объяснять историческую важность древнетюркской письменности

Критерий оценивания:

Обучающийся

- Называет государства раннего средневековья и знает их хронологические рамки
- Показывает на карте государства раннего средневековья
- Раскрывает значение понятия «Страна Великой степи» с помощью определения связи между первыми государственными объединениями и Тюрским каганатом
- Анализирует историческую важность древнетюркской письменности

Уровень мыслительных навыков: Знание и понимание; Применение; Навыки высокого порядка

Задания 1. Выбирите правильный ответ. Время выполнения 20 минут

1. Что верно среди предложенных данных:

I. В 552 году турки достигли государственного уровня

II. В 70-х годах VI века Тюркский каганат господствовал на территории от Северного Кавказа до Северного побережья Черного моря

A) оба утверждения верны

B) первое утверждение верно

C) второе утверждение верно

D) оба утверждения неверны

2. Которое утверждение верно:

I. В городах Семиречья, рядом с Великим Шелковым путем турки не могли вести свободную торговлю.

II. Сулу кагану пришлось вести трехстороннюю борьбу для поддержания безопасности своего каганата

A) оба утверждения верны

B) первое утверждение верно

C) второе утверждение верно

D) оба утверждения неверны

3. Которое утверждение верно:

I. Согдийцы- ираноязычный народ, проживавший в Средней Азии

II.Согласно записям «Худут-аль-алам» в стране карлуков было 45 городов и поселений

A) оба утверждения верны

B) первое утверждение верно

C) второе утверждение верно

D) оба утверждения неверны

Критерий оценивания	**№ задания**	**Дескриптор**	**Балл**
		Обучающийся	
Называет государства раннего средневековья, решает задачу хронологических кругов	**1**	знает время достижения тюрками государственного уровня;	1
		знает территорию тюркского каганата в 70-х годах VI века;	
		знает какой была торговля тюрков в городах семиречья и рядом с великим шелковым путем;	1
		знает политику Сулу кагана в поддержании безопасности своего каганата;	
		знает на каком языке разговаривали согдийцы;	1

Во время моей педагогической практики я уделяла больше внимания на оценивание учащихся друг друга и их самооцениванию. Использовала разные методы оценивания для учащихся. Сначала возникала проблема с объективным оцениванием, так как ученики при самооценивании и оценивании друг друга ставили себе высокие оценки. Если при устном оценивании учитывалось правильное выражение своих мыслей, соблюдение групповых правил, то при оценивании друг друга особое внимание уделяется глубокому пониманию темы, умение задавать вопросы друг другу и делать выводы. В результате ребенок учится чувству ответственности, необходимости самообразования, анализировать и сравнивать свои знания с другими учащимися. В этой связи я хотела бы остановиться на процессе критериального оценивания повышающий качество общественно-гуманитарных дисциплин в учебном процессе. Этот процесс является одной из учебных задач. Я преподаю по предмету история. Как я использую критериальное оценивание на своих занятиях. Когда учащимся нравится урок? В каких ситуациях мы можем их заинтересовать? Чему должен научиться учащийся из предмета истории и чему следует уделить внимание? Если учащимся предложить на занятии подготовить интересующие их вопросы, выработать ответы на основе сотрудничества и поощрять их с помощью оценивания друг друга, то мы сможем увидеть результаты нашего урока. В связи с этим я хотела бы представить общие критерии оценивания успеваемости учащихся по предмету история. Исторический период, историческое пространство, историческое движение - главные категории в историческом знании. То есть знания учащихся будут проверены с помощью этих категорий.

Исторический период: знание хронологии событий; историческое пространство: требует знать геополитическое положение события; историческое движение: требует знание названий, личностей, терминов, умение сравнивать явления, раскрывать сущность событий и явлений и т. д.

Чтобы достичь нашей основной цели, нам нужно побуждать детей работать над такими критериями, как знание и понимание, исследование, презентация, обратная связь и выводить заключения. Например, в научном знании и понимании учащиеся понимают исторические события, хронологию, территории и историческое значение. Кроме того, они смогут передавать научную информацию в последовательном виде, и делать сравнительный анализ. В начале выполнения задания или темы я напоминаю ученикам о таких целях и критериях оценивания. В свою очередь учащиеся отмечают и записывают все критерии в своих тетрадях.

В конце занятия я прошу учащихся посмотреть свою работу и оценить себя в течение пяти минут, чтобы определить, что они сделали для достижения цели сегодняшней темы. Во время оценивания учащиеся должны четко понимать, чему они научились, что они узнали, что они смогли выполнить, и чему еще нужно научиться, чтобы достичь главных целей и задач. Обычно я раздаю заранее листы для оценивания. После выполнения поставленных задач, я проверяю как учащиеся провели самооценивание и освоили данную тему. В свою очередь я наблюдаю и контролирую рабочий процесс учащихся. Ученики должны понимать критерии, которые ведут для достижения цели. Так как после выполнения любой задачи к ним ставятся критерии, и по этим критериям проводится самооценивание. Для достижения хорошего прогресса и продвижения вперед ученики задаются такими вопросами как: «Работал ли я, чтобы соответствовать этим требованиям? Насколько я выполнил эту задачу?». Для выполнения каких либо задач обучающимся можно порекомендовать руководствоваться памяткой разработанной на основании исследований ученых данной области(можно закрепить в правилах группы) [6].

1. Внимательно ознакомиться с заданием, и запомнить вопросы.
2. Обдумывая данные условия, определить как необходимо ответить на вопрос.
3. Достаточны ли условия в задании для их выполнения?
4. В обязательном порядке обосновать свое решение.
5. Считаете ли вы, что ваши ответы на поставленные вопросы являются полными, удовлетворительными и правильными? Есть ли в вашем ответе лишняя, либо не касающаяся задания информация?
6. Были ли вами учтены все условия?
7. Сделали ли вы полное заключение согласно заданию?

Такие измерения часто называют критериями и могут быть отнесены к целям или задачам обучения.

Таким образом, оценивание для обучения и оценивание обучения проводятся на протяжении всего урока. Разные формы оценивания учат обучающихся быть гибкими, организованными и повышают заинтересованность в предмете. В процессе оценивания учащиеся обмениваются мнениями, сравнивают и дополняют свои знания. Совместная работа помогает им достичь своих целей. С помощью этого метода в первую очередь, мы вызываем интерес и повышаем активность учащегося, прививаем навыки самостоятельной работы и обучаем открыто выражать свои мысли. У учащихся повышается уверенность в себе. Преимущество данного оценивания в том, что мы можем оценить весь класс. Основная цель - улучшить качество школьного образования.

Список использованной литературы:

1. Послание Первого Президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана. [Электрон. ресурс] 27.01.2012. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana_1339760819

2. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, . [Электрон. ресурс] 15 февраля 2018 года, http://nauka.kz/page.php?page_id=106&lang=1&article_id=5933

3. Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Оценивание результатов обучения: Метод. пособие. – Астана: Центр педагогического мастерства, 2014. – 108 с.

4. Можаева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденовой Д.Б. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ: Учебно-метод. Пособие. / Под ред. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016. – 56 с

5. Кохаева Е.Н. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014. – 66 с.

6. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1982. – 191 с.

ӘӨЖ 94 (470) «19»
ГРНТИ 03.01.09

Н.Е. Мектепбергенов[1]

[1] *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты*

«ҚАЗАҚ ГАЗЕТІ» ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада «Қазақ газеті» және тұлғатану мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар Қазақ халқының қоғамдық өмірінде, даму тарихында ерекше роль атқарған «Қазақ» газеті 1913 жылдың 2 ақпанында Орынбор қаласында басылып шыққандығы және проблемалық тұтары қарастырылған. Жоғарыда аталғандай, газет саяси орган болуымен қатар, қазақ мәдениеті, әдебиеті мен өнері журналистикасының дамуындағы үлкен бір биік белес болды. «Қазақ» – ұлт азаттығы мен мәдени ағарту жолында салиқалы қызмет атқарған, тұтымды ой, татымды пікірлерге жол басшы, саяси батыл басылым.

«Қазақ» жетісіне бір рет апталық газет ретінде шығып тұрды. Басылымның «Қазақ» аталуында екі түрлі мағына барлығы аңғарылады. Біріншіден, газет жалпы ұлттық газет болғандықтан, мақсаты жері бөлшектеніп, елі бытырап жүрген қазақ халқын топтастырып, бір ортаға біріктіру болғандықтан да, ұлт атын иемденіп «Қазақ» аталды.

Тірек сөздер: «Қазақ газеті», тұлғатану, басылым, ұлттық газет

Мектепбергенов Н.Е. [1]
[1]*магистрант 2-курса ҚазНПУ им. Абая*

«ГАЗЕТА «КАЗАХ» И ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ

Первый номер еженедельной газеты «Қазақ» появился 2 февраля 1913 года в Оренбурге. С 1915 года она стала уже выходить два раза в неделю. И сразу же завоевала широкое признание. Ее выписывали во всех уголках Казахстана, тогда еще Степного и Туркестанского краев, или девяти областях и одной губернии (Астраханская), как об этом писал в № 8 газеты «Қыр баласы» («Сын степей» – псевдоним Алихана Букейхана) в статье, посвященной численности казахов на тот момент. Важная веха в летописи казахского народа- появление общественно-политической газеты "Казах" , явившейся политическим центром передовой казахской интеллигенции. Газета, выражая интересы казахского народа, была его трибуной, правозащитником. Именно газета была в большей мере организатором политической работы прогрессивной национальной интеллигенции, итогом которой было выработка тактики и стратегии борьбы за независимость. Газета имела партийную ориентацию. Национальная партия "Алаш-Орда" формировалась под воздействием идей газеты "Казах". Газета активно освещала съезд мусульман России, где народы подвластные царизму выдвигали не только религиозные требования, но и политические.

Казахская же интеллигенция: писатели, юристы, врачи, учителя и вся учащаяся молодежь, принимали самое горячее и деятельное участие в ней.

Ключевые слова: «казахская газета», личность, издание, национальная газета

Mektepbergenov N.E. [1]
[1] *“Kazakh newspaper and the problem of personality*

“KAZAKH NEWSPAPER AND THE PROBLEM OF PERSONALITY

The first issue of the weekly newspaper "Kazakh" appeared on February 2, 1913 in Orenburg. Since 1915, she began to go out twice a week. And immediately won widespread recognition. She was discharged in all corners of Kazakhstan, then still in the Steppe and Turkestan territories, or in nine regions and one province

(Astrakhan), as it was written in No. 8 of the newspaper “Kyr balasy” (“Son of the steppes” - the pseudonym of Alikhan Bukeikhan) in an article devoted to the number of Kazakhs at that time. An important milestone in the annals of the Kazakh people is the appearance of the socio-political newspaper Kazakh, which was the political center of the leading Kazakh intelligentsia.

The newspaper, expressing the interests of the Kazakh people, was its tribune, a human rights activist. The newspaper was the organizer of the political work of the progressive national intelligentsia, the result of which was the development of tactics and strategies for the struggle for independence. The newspaper had a party orientation. The Alash-Orda National Party was formed under the influence of the ideas of the Kazakh newspaper. The newspa per actively covered the congress of Muslims of Russia, where the peoples subject to tsarism put forward not only religious demands, but also political ones.

Keywords: “Kazakh newspaper”, personality, publication, national newspaper

Қазақ елі тарихында өзіндік орны бар «Қазақ» газетінің теріс бағалануы, ең алдымен оны шығарушылар осы газет айналасына топтасқан қаламгерлердің Қазан төңкерісінен кейін жазықсыз жаламен сталиндік билеу жүйесінің құрбандары ретінде саяси күрес аренасынан кетуі еді. Ендеше, өз тұсында прогрессивтік рөл атқарған, шама шарқынша халық санасын оятып мәдениетін көтеруге септігін тигізген «Қазақ» газетінің ақ-қарасы айқындалмастан тарих парақтарынан жұлынып тасталып, «ақтаңдаққа» айналуының себеп салдарын, сыр-қырын бағдарлау үшін сол бір заманның кейпіне зерделі ой жіберіп, байыпты бағдарлаған жөн.

Қазақ зиялыларының алғашқы топтасуы жалпы Ресейде қалыптаса бастаға әр түрлі саяси партиялардың самодержавиеге қарсы күрес жолындағы бағдарламаларымен танысу әсерінен және өз халқын отарлық бұғауынан құтқарудың жолы тек саяси күресте жатыр деп тануынан еді. Қазақ зиялыларының алғашқы баспа жүзін көрген бағдарламалары – жоғарыда аталып кеткен Қоянды жәрмеңкесінде жазылып, 14500 адамның қолы қойылып, Петербургке жіберілген Қарқаралы петициясы. «Бүкілелдік наразылықтың қоғамына бұдан бұрын тән емес петиция түрінде көрінуінде түрткі болған тұңғыш ресейлік революция да, ал оны жазған азаттық қозғалыстың басына келген жаңа әлеуметтік күш ұлттық интеллигенция өкілдері еді» [1].

Туркиялық қазақ тарихшысы Хасен Оралтайдың 1979 ж. жарық көрген «Алаш» - Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны деген еңбегінде коммунистік идеологияның ықпалынан тыс, тарихи деректер мен орынды ой пікірлер молынан кездеседі. «Қазақ тарихының» аталмыш кезеңіне қатысты тарихшы мынадай мәліметтер келтіреді... «Қазақ» жасырын түрде саяси партия ұйымдастырды. 1905 жылы ұйымдастырылған жасырын жүргізілгендіктен, Алаш партиясының тарихқа белгілі тұңғыш съезі болып есептелмейді. Солай болғанымен де, 1905 жылғы съезд Алаш партиясының съезі екендігіне күмән жоқ. Өйткені 1905 жылы съезд ұйымдастырушылар, оны басқарушылар және онда шығып сөйлегендердің бәрі Алаш партиясының лидері Ә.Бөкейхановтың өзі қатысты [2].

Жалпы петиция 11 тармақтан тұрса, онда қамтылған талап тілектерді үлкен үш топқа бөлуге болады. 1 оқу-ағартудың жолға қойылуы; 2. Қазақтың өз жеріне өзінің меншігі деп табылуын талап етуі; 3. Қазақ елін басқару жөніндегі «Далалық ереженің» бүгінгі қазақ өміріне сай қайта өзгеруін талап етуі. Саяси сауаттылықпен жазылған бұл петиция патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының бар болмысын, әдіс-айласын қат-қабат қырларын мейлінше терең ашуға ұмтылған, алғашқы айбынды үн еді. Петицияның 3 пункті ретінде берілген бұл талап мынадай нұсқада жазылған еді. «Қазақ» халқының ағымдағы қажеттіліктерін айқындау үшін қазақ тілінде газет шығару керек, ол үшін цензурасыз газет шығарудың және баспахана ашудың ешкімнің келісімінсіз шешетін тәртібін орнату талап етіледі [3].

Қазақтың кең даласына бостандықтың қоңырау үніндей естіліп, елдің елдігін танытып, санасына қозғау салған петиция талаптары, әрине патша құлағына жетпеді. Бұл туралы 1910 жылы Ә.Бөкейханов өкіне жазды. «На киргизском языке пока нет ни одной газеты точно также киргизы не располагают до сих пор своей типографией. Мысль о том и другом возникла в киргизской степи в счастливые дни свободы но не осуществилась» [4].

1905 жылдан бастап қазақ даласын шарлаған төл баспасөз ашу идеясы бірте-бірте жеңіске жетіп, шындыққа айнала бастады. Алғашқы әрекеттердің сәтсіздікке ұшырауы күрескер зиялыларды мойытудың орнына қайрай түскендей болды. Мұның өзі олардың күрескерлік белсенділіктерінің белгісі еді. Осынау идея тұтастығы мен берік бірлікті күрес нәтижесінде қазақ тарихында елеулі еңбек атқарып, ұзақ ғұмыр сүрген қазақ баспасөзінің қос жарық жұлдызы «Айқап» пен «Қазақ» дүниеге келді. Ғылыми

айналымда «Айқап» туралы бірқыдыру зерттеулер дүниеге келгенімен, «Қазақ» газеті ұзақ жылдар бойы көзден таса қалып, зерттеу былай тұрсын, аты аталмай қалды [5].

«Қазақ» газетінің жарық көруі ең алдымен жоғарыда аты аталған қазақ ұлтымен өркендеуін өмірлік мақсатына айналдырған көрнекті қайраткерлер А.Байтұрсынов, М.Дулатовтардың тынымсыз еңбек тынымсыз күресінің нәтижесі «Қазақ» газетінің шығар тұста қазақ зиялылары арасындағы революция жылдары жалпыелдік ұрандармен бірлікте беттеген идеялық бағыттар мен көзқарастар жігі ажырап, жол айрығанда тұрған-ды. Мұнда екі үлкен саяси топтың ерекшелене бастағанын байқаймыз. 1905-1907 жылдардағы жалпы азаттық, жалпы елдік ұрандар біріктірген әр текті зиялылар қауымы идеялары мен бағыттарын айқындай түсті.

М.Дулатов Абай Құнанбаевты "қазақ әдебиетін қалыптастырушы" деп Ломоносовпен салыстырады. "Қазақ жайы" деген очеркінде Міржақып қазақ халқының өткені мен бүгінін салыстыра отырып: "Бұрын бізге ғылым да, өнер де қажет емес еді. Кең далада еркін жүріп, еркін тұрып, мал бағып, бар керегіміз малдан табылып, басқа нәрселерді керек қыла қоймаушы едік" [6, 31 б.] дей келе, ''дүние-бәсеке, жарыс'', ''дүние – бәйге үлестіруші" деген түйін жасайды'', ''қайтсек түзелеміз?'' деген сауалға жауап іздеп, оқырманды ойландырады. Бұл очеркінде автор белгілі бір жайды ортаға салып, сол жағдайдың мәнін ашуға талпынған. Осы орайда ғалым С.Байменшиннің мына пікіріне жүгінуге болады: "Очерктің публицистиканың басқа жанрларынан айырмашылығының өзі, ең алдымен, образдылығында. Екінші жағынан, очерк - әңгіме мен зерттеудің аралығындағы жанр. Үшіншіден, очерк белгілі бір жағдайға негізделіп, сол жағдайды дамытып, соның мәнін ашуға ұмтылып отырады" [7, 32 б.]. «Қазақ жайының» авторы сол кездегі қазақ өмірін зерттей келіп, тығырықтан шығудың жолын іздейді.

М.Дулатов "Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан" деген өмірбаяндық очеркті жазып, ғалымның еңбектерін оқырманға таныстырғысы келген ниетін айтады. Автор Шоқанның туғанынан бастап, ата-бабасы, өскен ортасы, оқыған жерлері, достары туралы нақтылы деректерге сүйене отырып, өмірбаяндық очеркті өмірлік айғақ-мысалдар негізінде жазғандығын байқаймыз. Міржақып очеркте Шоқанның достарының пікірлерінен үзінді келтіріп, өзінің ой-толғамын да түйіндеп, нықтап отырады. Ұлы ғалымның өз халқын риясыз жақсы көргендігінің дәлелі ретінде өз сөзінен үзінді келтірген тұсы, кейіпкердің жан-дүниесін ашқан тұстары еңбекке айқын очерктік сипат дарытқан. "Мен әуелі қазағымды жақсы көремін, онан кейін Сібірді, онан кейін Россияны, онан кейін бүкіл адамзатты жақсы көремін... Орыс қазақты сабап жатса, мен қазаққа болысамын. Егер орысты француз сабап жатса, менің жүрегім - орыс жақта" [6]. Осы тұста очеркші халық рухын көтеретін тұсты дөп басып, бүкіл халықты жігерлендіріп, өз елін, жерін сүюге шақыратынын пайымдауға болады.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 212-санында шыққан М.Дулатовтың "Тарихи жыл" [7, 357 б.] атты қысқа очеркінің мәні зор. Автор тек көрген-білгенін жалаң баяндап қоймай, очеркке жаңа мазмұн бере білген. Публицистикалық элементтерді жинақтап, құжат, цифрларды орын-орнымен жеткізе отырып, қазақ халқының өткен дәуіріндегі тарихы зор оқиғалар: қазақ-қалмақ соғысы, Ақтабан шұбырынды, Ресейге бағынған шақ, Кенесары кезеңі, қазақ заманы, 1868 жылғы жаңа заңның шығуы - осының бәрінен де 1916 жылғы оқиғаның өзгеше болғанын ашып жазады. Ашынған автор енді өткен жылдардың үлкен сабақ болғанын айта келіп, қазақ ұлтын оянуға шақырады. ''Қазақ'' газетінің екінші редакторы болған Міржақып Дулатов тек очерк жанрында қалам тартпай, көптеген публицистикалық мақалалар жазып, қазақ баспасөзінің дамуына елеулі үлес қосқан қайраткер.

Міржақып Дулатовтың "Қазақ" газетінде 1913 жылы жарияланған "Қазақ жайы" очеркі қазақ халқының сол кезеңдегі басынан кешіп отырған қиындығын, ұлт дамуындағы кемшін түсіп жатқан тұстарын, келешекте керек ғылым мен өнерді игеру жолдарын сөз етеді. Автор осы очеркінде қазақтың төл мақал-мәтелдерімен өз ойын дәлелді түсіндіруді жөн деп тапқан. Мысалы: "Тіршілік – бәсеке, жарыс", "Дүние – бәйге үлестіруші", "Басыңның сауында бер садақасын", "Ұша алмас салсаң бүркіт томағасын", "Жығылған күреске тоймас" [7, 31 б], т.б. Бұл очеркінде Міржақып мақал-мәтелдерді көркем құрал ретінде пайдалана отырып, сол кезеңдегі қазақ халқы басынан кешіп отырған күйді жан-жақты көрсетіп, одан шығу жолдарын іздестіреді.

Міржақып "Г.Н. Потанин жанында" деген қысқа очеркінде орыс оқымыстысының бұрыннан атына қанық болып, әдейі іздеп барып кездескендегі әсерін жазады. Қазақ фольклорын жинау керек екендігін орыс ғалымы үйреткендігін айта келіп, автор Петроградта ашылған Сібір қауымы, Омбыда Потанин партиясының құрылғанын, оның қарапайым халыққа қызмет етіп отырғанын егжей-тегжейімен жазады. Бұл очеркінде М.Дулатов Потаниннің өмір жолына тоқталып, оның қоғамдық қызметіне Сібірдегі әлеумет басшысы, білгір саясатшы деп баға береді. "Қазақ" газетінде "Пайғамбар заманы" [7, 213 б.] атты

сыни очеркінде Міржақып бұл кітаптың тілі сұлу, түсінікті, айқын қазақша жазылған деп баға береді. Сол кездегі қазақ әдебиеті жайына тоқтала келе, газет, журнал, кітап шығаруда қазақ халқы әлі де баяу қимылдап отырғанының себептерін санамалаған очеркші, басылымдарды шығару мен тарату мәселесін қойған.

"Пайғамбар заманы" атты кітабын Мәкен Тұрғанбайұлы жазып, оның жарыққа шығуына Қалжан Қоңыратбайұлының көмектескенін қолдаған автор халық әдебиетінің, қиссаларының қазақ жерінде басылып шыққандығына оң ниетін білдіреді. Қазақта баспахана, кітап бастыру, кітап саудасының жоқтығы кері әсерін тигізіп отырғандығын М.Дулатов таратып айтып, осы жайларға кедергі келтіріп отырған кемшіліктерді мінеп, әлеуметтік, қоғамдық ойларын ортаға салған.

М.Дулатов "Абай" атты очеркін ұлы ақынның дүние салғанына 10 жыл толуына байланысты жазған. Абай Құнанбаевтың шығармалары тірі күнінде басылмау себебіне, Абай өлеңдерінің жазбасымен алғаш қалай танысқандығына тоқталып, ұлы ақынның қадірін қазақ халқы танымай болмайтынына байыпты талдау жасайды. Бұл очеркінде Міржақып қазақтың төл әдебиеті, тарихы төңірегінде өрбіткен ойларын, өзін толғантып жүрген қоғамдық проблемаларға орай іріктеп алып, әлеуметтік кеселден шығу жолдарын сілтейді. Міржақып Дулатов "Қазақ" газетінде жарияланған очерктерінде сол қоғамның өмір шындығы жағдайында қарапайым халықты жақсы өнеге, келелі міндеттерге тәрбиелеуді көздеген. Міржақып очерктерінің негізгі мақсаты – жаңалықты, әділеттілікті, жағымды істерді насихаттау.

Ахмет Байтұрсынов – "Қазақ" газетінің бас редакторы, көрнекті ғалым, дарынды ақын, қоғам қайраткері. Публицистің "Қазақ" газетінде жер туралы, қазақ елінің шет елдермен қарым-қатынасы туралы, соғыстарға қатысқан мемлекеттер туралы, оның қазақ халқына тигізген әсері туралы мақалалары жарыққа шықты. "Қазақ" газетінің 1913 жылғы 40-43 сандарында "Қазақтың бас ақыны" атты очерк рецензиясы басылды. Бұнда Абайдың туғаннан бастап, ақын болып қалыптасқан өмір жолы, өскен ортасы, өлеңдерінің мәні, орыс әдебиетінің Абайға әсері жан-жақты талданған. Абай өлеңдерінің алғаш қолына қалай түскенін қызықты әңгімелеген автор Абайдың өлең сөздің неше түрлі үлгісі мен өнегесін ойлап тапчандығын, ақыннан өлеңінің жақсы болуына керек шарттардың бәрін білуге болатынын ғибратты фактілермен түйіндей білген.

«Очерктің негізгі арқауы – автордың өмірден түйгендері мен байқағандары» [8, 122 б.] - дейді Төлеубай Ыдырысов. А.Байтұрсынов Абай өміріндегі өнегелі мысалдарды тілге тиек ете отырып, Абайдың орыс достары Михайлис, Гросстармен қалай танысқанын, орыс әдебиеті классиктерінен алған өнегесі мен сыншылдығын сенімді баяндай білген. Абайдың жалғыз өлең ғана емес, әр нәрсенің асылын таныған алғашқылардың бірі болып Ахмет Байтұрсынов көрсетеді. Автор ұлы ақынның өлеңдеріне баға беріп қана қоймай, оның әлеуметтік терең мәнін де ашады. Автордың очерк рецензиясына өзін, Әлихан Бөкейхановты араластыруы фактінің, оқиғаның нақты шындықтан алынғанына, тұп-тура растығына оқушының көзін жеткізеді.

А.Байтұрсынов «Бастауыш мектеп» проблемалық очеркінде қазақ бастауыш мектебі қандай болуы керек деген сұраққа жауап іздейді. Ауыл мектебінің жайсыз, күйсіз қалыбын ашына жазады. Бастауыш мектептен үйренген білімнің оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек екендігін дәлелдейді. Автор болыс мектебін, қала мектебін, ауыл мектебін салыстыра отырып, кейбір келеңсіз жайларды нақты фактілермен дәлме-дәл көрсете білген.

"Қазақ" газетінің белсенді авторларының бірі Әлихан Бөкейханов – бұл газеттің негізін қаласып, бағыт-бағдарын анықтаушы. "Қазақ" газетінде Ә.Бөкейхановтың екі жүзге жуық мақаласы жарияланған. Оның очерктері қазақ елінің жері, отырықшы болуы, патша үкіметінің қазақ еліне жүргізіп отырған саясаты, сот, әкімшілік туралы бай мағлұматтар береді.

"Қазақ" Ә.Н. Бөкейханов көздегендей, өз маңына кең сахараға тарыдай шашылған ұлт зиялыларын жинады, оларды бір кісідей қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін қалыптастыру, ұлттың мәдениетін көтеру, ұлттық сана-сезімін ояту ісіне жұмылдырды. Сөйтіп, қазақтың ұлттық тілі мен әдебиетін, мәдениетін сақтап, өркендетуге ұмтылды. Оны газеттің екінші санында жарияланған бас редактор А.Байтұрсыновтың бас мақаласынан [8, 11 б.], Түрік баласының жазған "Қазақ тарихы" атты тарихи очеркінен, Ә.Н. Бөкейханның және т.б. қазақ зиялыларының көсемсөз материалдарынан айқын көруге болады [9]. Осы тұста әңгіме болған, қазір белгісіз болып отырған Түрік баласының тарихы туралы очеркі алаш азаматтарын ойландыруға бағытталған. Қазақ халқының тарихы жазылмағандығын тілге тиек ете отырып, Азия картасының төрттен біріне ие халықтың тарихы көмескі қалыптан шығу жолдарын қарастыруды автор ашық ұсынады.

Арабша, түрікше, орысша жазылған қазақ тарихында шындықтан гөрі өтірік басым болып келгендігін очеркші ашына ортаға салған. Тарих жазу үшін қазақ пен қырғызды айырып алуды ұсынады. Автор өз ойын "Қазақ" газетін үзбей оқыған адам қазақ тарихын жете білуге болады деп аяқтайды.

Әлиханның "Бас қосу турасында" деген очеркі "Қазақ" газетінің 1913 жылғы №21 санында жарияланған. Мұнда Еуропа жұрты мен қазақ жұртын салыстыра отырып, жұртқа пайда қылатын жұмыс болса, қазақ баласының басын қосу оңай шаруа емес екенін автор баса айтады. "Біздің бейшара қазақ жер, жер дегенде мұжық алған жерді қолға ала жылайды. Мұжық қазақ жеріне келмей тұрып, жерді тып-тыныш әділдікпен пайдаланып жүргендей! ... Қазақ жұрт болатын болса өз ішіндегі екі қазақ жер дауын құрту керек қой!" [10], 109 б. дей келе, отырықшы болуға ниет білдіріп отырған қазақтарға жағдай жасалмай отырғандығын, орыс патшалығының адам болып отырғаны мұжықтың ғаділдігі деп түйіндейді. Бұл жерде бірінші орынға әлеуметтік-таптық емес, ұлттық, демократиялық мәселелерді елдің алдына тартады.

"Кабинет жеріндегі қазақтар" очеркі "Қазақ" газетінің 1913 жылғы №10 санында басылып, онда Том губерниясы, Алтайск округінде тұратын халықтар өмірі мен тұрмысы әңгіме болады. Абылай хан мен жоңғар ұрысы, Қошқарбай батыр, Тілеуберді батырлардың сол мекендерде ұрпақтары тұрып жатқандығын фактілер арқылы дәлелдейді. Мысалы, Құлынды, Қарасуықта отырған қосайдар қыпшаққа 15 десятинадан ер басына есеп қылып жер береді екен. Томда жер алып, Семей хатында боламыз деу қазақтардың адасушылығы, заңсыз деп түсіндіреді автор. Бұл очеркінде қаламгер Кабинет жеріндегі қазақтардың бәрінің басын біріктіріп, бір болыс қылса деген ниет білдіреді. Ә.Бөкейхановтың пікірі ғылыми негізге сүйенген, халықты психологиялық тұрғыдан даярлап алу мақсатын ұстанған сияқты.

"Екі жол" очеркінде Әлихан әр заманның өз рәсім, салтына тоқтай отырып, қазіргі заманда халықты өз құқын талас-тартыспен қорғауға шақырады. XVIII ғасырда Ертіске қазақ Түркістаннан қайта келгенін тілге тиек ете отырып, қанжығалы, бәсентейін, қыпшық руларының қалай жылжығанын тарихи шежірелерге сүйене отырып дәлелдейді. Осы очеркінде автор қазақтарды Ертістен айырылмауға, көшпеуге үгіттеп, Сібір казак-орысына батыл наразылық білдірген. "Қазақ" газетінің 1915 жылғы 118-інші санында Ә.Бөкейхановтың "Рухани мәдениет қарауылынан" атты проблемалық очеркі басылған. Рухани мәдениеттің бір белгісі жұрт баласына жалпы оқу, газет, кітап оқып, ғылым жолын тану, солар арқылы адам баласына жақсылық жол ашу деп түсіндіреді. Америка, Еуропа, Ресейді салыстыра отырып, қазақ халқының көш кейін қалып келе жатқанын тілге тиек етеді. Автор бастауыш мектептен бастап университеттерге дейінгі білім саласының деңгейін саралай келе, әлі де көп жағынан артта келе жатқандықты әділеттілікпен атап көрсетеді. "Маңғол хан" очерктер циклі газеттің 13, 20, 28-інші сандарында жарияланған. Маңғол елінің ұлы көршілері, жер көлемі, сол кездегі ұстанған саясаты, адам саны, малы туралы нақты мәліметтер келтіре отырып, Қытай шежіресінде маңғолдар туралы, Шыңғыс хан тарихы, Хублай ханның оқымысты, жүйрік ғалым болып, жұлдыз көретін аспаптар ойлап тапқандығы жайында кеңінен жазады. Жүре-жүре қытай маңғолды қалай қаратып алғандығын жүйелеп түсіндіреді. Маңғолдың бөлек патшалық болуға ниеттенгенін орыс патшасы өзіне пайда көріп отырғанының арты жақсылыққа айналмайтынын автор көрегендікпен меңзейді.

«Егер Ә.Бөкейхановтың "Қазақ" газетінде жарияланған публицистикалық мақалаларына зер салсақ, Батыстың, Ресейдің демократиялық дәстүріне жақын болғандығын ажырату қиынға соқпайды» [11, 17 б.], - дейді тарихшы М.Қойгелдиев. Шындығында да В.Г. Короленко, Г.Н. Потанин, А.Бебель туралы очерк, мақалаларында автор халық пен халықты жақындастыратын мәдениет және дәстүр екендігін әрдайым оқырманның есіне салып отыруға тырысқан.

"Қазақ" газетінде басылған қазақ халқының саяси өмірі, мәдениет, әдебиет, тарихы туралы очерктерге тоқталу барысында көз жеткені - әртүрлі дерек көздерінің құндылығы. Бұлар ғылыми, тарихи, әдеби зерттеуді талап ететін мол материалдардың тасқыны екені даусыз. Ұлттық әдебиет пен тарихта орны бар авторлардың очерктік шығармаларына тоқтала отырып, қай мәселе төңірегінде әңгіме қозғаса да бай мағлұмат беретін материалдар баршылық. "Қазақ" газетінде жарияланған очерктер ағынының негізгі идеясы қарапайым халықтың ізгі мұратымен сабақтас болып отыратынын атаған абзал.

Пайдаланған әдебиттер тізімі:

1. *Ана тілі газеті, 1990ж. 12-сәуір, 3 бет.*
2. *Азат газеті 1991ж., № 8, 2-бет.*
3. *Брайнин С., Шафизо Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. – Алма-Ата-Москва, 1935. – С. 95.*
4. *Букейханов А. Киргизы. Оксфорд 1985. – С.51.*

5. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер. – Алматы, 1990 ж. – 122 б.
6. Қалиұлы Ж. Мамания. – Алматы: Атамұра, 1999. – 272 б.
7. Субханбердина Ү. Қазақ баспасөзі тарихынан // "Айқап" . Жинақ. – Алматы , 1995. – Б.6.
8. Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Қазақ баспасөзі // Қазақстан коммунисі , 1991. № 10. – 72-77 бб.
9. "Қазақ". 1913. № 28.
10. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары . – Алматы, 1964. – Б.68. Первая казахская газета "Дала уалаяты" (1888-1902). Автореф. канд. дисс. – Алма-Ата, 1949. – С.13.
11. Сақов Қ. "Қазақ" - өзін-өзі қаржыландырған газет //КазМУ хабаршысы. Журналистика сериясы. 1998. № 2. – Б.37.

ӘӨЖ 94 (470)
ГРНТИ 03.01.09

Э.Қансейтова [1]

[1] Абай атындағы ҚазҰПУ-нің филология ғылымдарының кандидаты

МҰХАМЕДРАХЫМ ЖАРМҰХАМЕДҰЛЫ – АЙТЫСТЫ ЗЕРТТЕУШІ

Аңдатпа

Мақалада Мұхамедрахым Жармұхамедұлы – айтысты зерттеуші ретінде талданады. М.Жармұхамедұлы Қазақ халқындағы бағзы заманнан бері жалғасып, бүгінгі күнге жеткен айтыс жанрының ортақ сипаттарын зерттеген. М.Жармұхамедұлының айтысты зерттеудегі орнын зерттеудің маңызы зор. Зерттеушінің – осы жанрдың есте жоқ ескі заманнан бері талай бел-белестен асып, өміршең екпінмен XXI ғасырға жетуінің сырын ғалым биігінен айқындай түсу айтыс жанрын типологиялық тұрғыдан кешенді зерделеудің теориялық-методологиялық мәні де бағалы болмақ. Осы тұрғыдан келгенде қазақ халқында кездесетін айтыс жанрларының түрлерін айқындау, кешенді түгендеп, жинақтау, оны жіктеу, топтау, саралау жөніндегі М.Жармұхамедұлының зерттеу пікірлерін зерделеу де мақала мақсаты. Мақалада негізінен М.Жармұхамедұлының айтыс жанрының материалдарын толықтай қамтыған еңбектерін зерттеушілер еңбектерімен салыстырулар жасадық. Мақалада айтыстың байырғы замандағы түрлері жар-жар, өлі мен тірінің айтысы түрлері әлемнің басқа елдеріндегі рухани мұралармен бірлікте зерттелді.

Тірек сөздер: М.Жармұхамедұлы, айтыс, зерттеуші, айтыс түрлері

Қансейтова Э.[1]
[1]кандидат филологических наук, КазНПУ им. Абая

М.ДЖАРМУХАМЕДУЛЫ И ТРАДИЦИОННОЕ КАЗАХСКОЕ ИСКУССТВО – АЙТЫС

Аннотация

В статье анализируется Мухамедрахим Жармухамедов как исследователь казахское искусство – айтыс. В статье Мухамедрахим Жармухамедов анализируется как айссийский исследователь. М.Жармухамедулы изучили общие черты жанра айтыса, который был древним у казахского народа и сохранился до наших дней. Важно изучить место М.Жармухамедулы в изучении айтысов. Теоретическая и методологическая значимость типологически сложного исследования жанра айтыса также будет ценной. В связи с этим целью статьи является изучение мнения М.Джармухамедулы о выявлении, комплексной инвентаризации, классификации, классификации, классификации типов жанров айтов, с которыми сталкиваются казахи..

Он ученый, кандидат филологических наук и доктор филологических наук. Основные научные труды посвящены изучению искусства айтыса казахских и тюркских народов. С 1961 года - младший научный сотрудник, старший, старший научный сотрудник Института литературы и искусства. Жармухамедулы является автором более 200 научных статей.

Ключевые слова: М.Жармухамедулы, айтысы, исследователи, типы айтысов

Kanseytova E.[1]
[1] *candidate of philological sciences, KazNPU named after Abay*

M.JARMUHAMEDULA AND TRADITIONAL KAZAKH ART – AITYS

Abstract

The article analyzes Muhamedrahim Zharmuhamedov as a researcher of Kazakh art - aitys. In the article, Muhamedrahim Zharmuhamedov is analyzed as an Aissi researcher. M.Zharmuhameduly studied the general features of the aitys genre, which was ancient among the Kazakh people and has survived to this day. It is important to study the place of M.Zharmukhamedula in the study of aitys. The theoretical and methodological significance of a typologically complex study of the aitys genre will also be valuable. In this regard, the aim of the article is to study the opinion of M.Dzharmuhamedula on the identification, comprehensive inventory, classification, classification, classification of types of genres of ayts encountered by Kazakhs .

He is a scientist, candidate of philological sciences and doctor of philological sciences. The main scientific works are devoted to the study of the art of aitys of Kazakh and Turkic peoples. Since 1961 - Junior Researcher, Senior, Senior Researcher at the Institute of Literature and Art. Zharmuhameduli is the author of more than 200 scientific articles.

Keywords: Zharmukhameduly, by the way, the followers, the type of aitys

Мұхамедрахым Жармұхамедұлы (1928 жылы туған, Жезқазған облысы Сарысу ауылы) - ғалым, филология ғылымының докторы Қызылорда педагогикалық университетін (қазіргі Кызылорда гуманитарлық университетті) бітірген (1951). 1951-58 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Бостандық ауылында мектепте мұғалім, кешкі мектептің директоры болып қызмет істеген. 1961 жылдан Әдебиет және өнер институтында кіші ғылыми қызметкер, аға, жетекші ғылыми қызметкер. Жармұхамедұлы 150-ге тарта ғылыми мақалалардың авторы. "Айтыстың даму жолдары" (1976), "Айтыс өнері" (1979), "Сарбаз поэзия" (1981), "Айтыс" (бүгінгі айтыс туралы, 1990), "Көненің көзі"(1966), "Шешендік өнер" (1998) атты монографиялық еңбектері, орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары жарық көрген. "Еңбектегі ерлігі үшін", үш рет Түркия мәдениет министірлігінің Құрмет грамотасымен марапат-талған. "Айтыс өнері" (1979) деген еңбегінде «Айтыс жанрының тарихы» тарауында осы жанрдың шығу тегіне барлау жасалынып, жыр сайысының бұған ұқсас түрлері әлемнің басқадай халықтарында болған-дығы жан-жақты талданды. Ғылымда белгілі болғандай Батыс Еуропаның Орта ғасырындағы келттерде – фильдердің, терістік Францияда – труверлердің, Орталық Еуропадағы – мейстензингерлердің, Скандина-вия еліндегі – скальділердің, орыс еліндегі – скоморохтардың, ертедегі Иран, Үнді елдеріндегі "Мүшайра" мен Аравиядағы "'Мұғаллақатқа" қатысқан ақындардың бәрінің де суырыпсалма айтысқа төселгендігі деректер арқылы дәлелдене түсті [1, 231 б.]. М.Жармұхамедұлы «Айтыс қазақта ғана емес, сонымен қатар біршама өзге халықтардың рухани тіршілігінің тарихынан орын тауып отыр. Алайда оны нағыз өнер биігіне көтере алған және қазіргі күнге шейін сақтап келе жатқан тек қазақ халқы мен қырғыз, таилер ғана» деп қорытынды жасаған [4, 112 б.].

Ғалымның пікіріне қарағанда айтыс көне дәуірлерде халықтың ұжымдық жұмыс барысында немесе Наурыз, «Хыдреллез» сияқты мейрамдарда қарама-қарсы айтылған өлеңдерден бастау алады.

Әзербайжанның фольклор зерттеушісі М.И. Хекимовтың «Әзербайжан ақындық өлең түрлері мен оның қайнар көздері» атты жұмысында, ақындық айтыстардың тегінде байырғы өлең формаларының үлгісі бар екендігі айтылған. Халық маусымдық-мезгілдік науқан-шараларда, сондай-ақ, топталып жұмыс істеген кездерінде көңіл көтеріп, еңбекті ұйымдастыру үшін қарама-қарсы тұрып орындайтын жырлар ең ежелгі айтыс өлеңнің ілкі түрлері екендігі көрсетілген. Бұған дәлел ретінде бұрынғы кезде бойжеткен қыздардың бағын сынау, болжау, жору мақсатында айтатын магиялық сипаттағы өлеңдерін айтуға болады.

Қазақтың көрнекті ғалымы М.Жармұхамедұлы осы бағыттағы зерттеулерінде бұл жанрдың драма-лық-театрлық түрге ұласу жолдарына, яғни «алаңдық айтыс-тартысқа» ауысуына мүмкіндік мол екеніне ерекше мән берген [2, 276 б.].

Айтыстың арғы тегінің бастауларын ғалымдар рулық қоғамдағы түрлі салтпен байланыстырып, жүйелі талдаулар жасаған [3].

М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Е.Тұрсынов, М.Жармұхамедұлы, С.Қасқабасов секілді ғалымдар айтыстың арғы шығу генезисін көне қоғамдағы салтпен ұштастырады. Нақтырақ айтқанда, мәселен, М.Жармұхамедұлы қыз куу мен жар-жарды құда болатын рулардың ғұрыптық сайысы мен тартысына байланыстырады [5, Б.41-42]. Бұл ойды Е.Тұрсынов та айтады, ол құдалық салт пен ежелгі ру-әулеттердің өзара тартыс-таласы кездерінде қолданылатын сөз сайыстар кейіннен айтыс жанрына айналғанын жазады [4, Б.111-125]. Мысалы, М.Жармұхамедұлы: "Этнографиялық мағлұматтарға қарағанда, ақындық айтыс өлең түріндегі айтыс болып бірден қалыптаспаған. Ақындық айтыстың өте қызықты, ұзақ тарихы бар. Құдалар айтысының қыз бен жігіт айтысымен түп-тамыры бір... Бұл екеуінің түп-тамыры – өзара қыз алысып, қыз берісу қатынастары бар рулардың адамдары арасындағы сөз жарыстыру салтында жатыр", – деп жазады [4, 116-б.]. Бұндай пікірлерді саралай келе айтыстанушы М.Жармұхамедұлы тұжырымдама жасап «Әсіресе, рушылдық бәсеке, талас басым болып келген тұстарда айтыс өзінің шырқау шыңына көтерілді» деп көшпелі қазақ қоғамындағы әлеуметтік ерекшелікті айтыстың дамуына ықпал етуші негізгі бір фактор ретінде қарастырды [6, 279-б.]. Кеңес өкіметі кезінде дүрсін-дүрсін айтыс өткізіп тұрғаны тарихтан белгілі. Сонау екінші дүниежүзілік соғыс тұсында, одан кейін де облыстық, республикалық айтыстар болып тұрды. Олар жайында көптеген мақалалар мен естеліктер жарияланып, айтыстың мән-мағынасы, маңызы туралы пікірлер айтылды. Ал, қазіргі кездегі айтыс олардан гөрі өзгешелеу екені анық. Қазақстанда 1970-1980 жылдардан теледидарда айтыс өткізу тәжірибесі жүзеге аса бастады. М.Жармұхамедұлы ондай айтысты «телевизиялық айтыс» деп атайды. Тәуелсіздік кезеңінде ұлттық құндылық ретінде қайта түлеген айтыс теледидарда, сарайларда аламан, сүре айтыс түрінде өткізіліп, нарықтық қоғамға икемді өміршең жанр екендігін танытып үлгерді.

Әйткенмен, ежелгі сүре айтыстай екі ақын таңды таңға ұрып айтыса алмайды, әріптестер ел алдында эфирде немесе театрда отырғандықтан басқа ақынға орын беруге мәжбүр болып, айтысты тоқтатуға душар болады. Айтыстың электрондық құралдар арқылы аудиториясы, кеңістігі ұлғайғанымен, уақыттық тұрғыдан өрісі шектеліп отыр. Бұл айтысқа жасандылық сипат әкеледі. Өйткені айтыскерлер де, тыңдаушы халық та толқудың шырқау шегіне жеткен кезде уақыттың шектелу себебімен айтысты тоқтатуға тура келеді.

Қазақ айтыс дәстүрінің тәуелсіздіктен кейін жаңадан жандануына мемлекеттің және де жеке тұлғалардың да айтарлықтай үлестері бар. Алғашқы жылдары жеңген ақындарға көлік, баспана сияқты үлкен сыйлықтар беріліп, айтыстар көлемді жарнамалар арқылы халыққа хабарландырылып отырған. Ақын Ж.Ерман 2004 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне берген сұхбатында «Алты-жеті жылда айтыскерлер 40-50 машина мінді» деген мәлімет келтіреді.

Алайда қазіргі қазақ айтысында проблема жоқ, мінсіз таза деп айтуға да болмас. Ғалым М.Жармұхамедұлы «Халыққа жаттанды сөз емес, суырып салып айтатын, көз алдында туатын нағыз өнер керек» деп айтыстағы жаттандылық пен жасандылықты сынайды [16, Б.7-8]. Бұдан қазіргі айтыста кең өріс алып кетпегенімен жаттандылық сипат бар екенін байқауға болады. Ол туралы айтыскер ақындардың өздері де бір-біріне сын-ескертпе айтып отырады.

Мұндай қайталаулар жайында белгілі ғалым М.Жармұхамедұлы «...біздіңше, айтыскер ақындарға қажет нәрселер, яғни тың образдарды, орынды теңеулерді, әсерлі эпитет, метафораларды, соны фразеологизмдерді дайындап («заготовка жасап») жүру және оларды қарсыластың сөзіне орай орнымен жұмсап жіберу – айтыскер ақынның ізденісі болу керек», – деп өзгеше пікір білдіреді.

Айтыскер ақындар қай елде болсын бағзы заманнан бері сайысқа дайындықпен келетіні де даусыз. Қазіргі айтыс мәтіндерін өзара салыстырғанда белгілі айтыскер ақындардың бір айтыста айтқан жыр шумақтарын басқа бір сайыста, басқа бір әріптесіне сол қалпында өлеңдеткен деректеріне де тап болдық. Әйткенмен, бұл жаппай өріс алған дағдылы құбылыс емес екенін бірден айту керек.

Айтыс – фольклор мен авторлық ауыз әдебиетінің, сонымен бірге жазба әдебиет дәстүрін бойына қатар сіңіріп, дамып отырған синкретті өнер. Ал, халық мұрасында дайын үлгіні, белгілі сарындарды қайталау, қайта жаңғырту, сонымен бірге авторлық ауыз әдебиетінің өкілдері (ақын-жыраулар) өзін өзі қайталау, немесе басқа ақын-жырауларды қайталау – ерсілік емес, керісінше табиғи құбылыс екені ғылымда анықталған. Мәселен, әнші-ақындар шығармашылығына қайталаулар тән және бұл заңды қасиет болып табылады [17, 167- б.]. Сол себептен де айтыскерлердің мәтін қайталау мәселесін ауызша поэзияның өмір сүру заңдылығымен байланыстыра арнайы зерттеуді қажет етеді деп пікір білдіруге болады.

Автордың айтуынша Түркиядағы жағдайды Қазақстанмен теңеуге келмейді. Бұл күнде Түркияда ұстаз-шәкірт қатынасы әлсірегендіктен дәстүрді білетін ақындардың да қатары сиреді. Сонымен бірге

ақындардың ұстаханасы міндетін атқарып келген шайырлар шайханалары да жабылып, баба мұра тығырыққа тірелген.

Дегенмен, соңғы жылдарда Түркияда көптеген облыс, аудан және ауылдарда әйгілі ақындарды еске алуға байланысты ақындар мейрамы жиі ұйымдастырылуда. Мейрамда жоғары орын алған ақындар марапатталады. Мысалы, Бурсаның Йылдырым Әкімшілігі өткізген фестивальдің соңында бірінші орынды иеленген Мерсель Синанға «Renault Clio» маркалы машинаның кілті табыс етілді, екінші Осман Феманиге ноутбук, ал үшінші Селехаттин Казаноглуға бағлама табыс етілді. Бұлардан басқа қатысқандарға алғыс хат, медаль сияқты сыйлықтар берілген. Бұл жарыстарға әділқазы ретінде мамандар, зерттеушілер және ұстаз ақындар қатысқан.

Қазіргі түрік айтысының жай-күйі, дәстүр сабақтастығы, проблемалары шынайы талқыланып, Түркияда айтысты жалпы ұлттық дәрежедегі тұрақты өнер түріне айналдыру үшін мемлекет пен қоғам тарапынан арнайы бағдарлама жасау қажет екендігі тұжырымдалды. Қазақ пен түрік халықтарында айтыс елдік мүдде мен ұлт намысының қорғаны болып келген. Бұл жанр қоғамдық, әлеуметтік-саяси мәселеден сыртқары болмайды. Екі айтыскер өмір шындығын дәлелді деректермен көмкеріп, келістіріп жырлайды. Ақындардың пікірі жалпы қоғамның ашы тақырыптарын қамтиды. Тәуелсіздік, бостандық, елдік рух, ұлт намысы, ар-ұждан тақырыбы ақындардың шабытына қарқын береді. Ақ пен қара, махаббат пен зұлымдық, әділет пен жалақорлық таразыға тартылып, зорлық-зомбылық әшкере етіліп, сынмен түйреледі. Мұндай айтыстарды халық ауыздан ауызға жалғастырып айтып, саңлақ айтыскерлерді ел жадында ұстап, рухына қалқан етеді. Мәселен, Шөже, Жанақ, Орынбай, Түбек, Сүйінбай, Жамбыл, Құлмамбет т.б. ақтангер ақындардың айтысы әр заманның ұрпағына құнды қазына бола бермек.

Жалпы, айтыстың мақсаты мен міндетін төмендегідей салаға топтап қарастыруға болады.

1) Байланыс (қарым-қатынас) үшін. Ақындардың қаруы – өлең. Айтыскерлер кейде өзін ойландыратын, халықтың ішінде бұғып жатқан ашы ақиқаттарды сыртқа шығарып, елдің мұң-зарын, қасірет-қайғысын бір-біріне жеткізіп, толғау үшін айтысты ақпараттық жедел байланыс құралы ретінде де қолданады. Ақындар кейде жеке басының базынасын, реніштерін, сағыныштарын бір-біріне жеткізу, ақтарылып сырласу үшін де айтысты қолданады. Бұл сұхбат тәрізді айтыстың шағын бір үлгісі, мұнда жеңу-жеңілу мәселесі жоқ. Мысалы, ауруханада жатқан ақын Вейсел мен оның көңілін сұрай келген ақын Хамит Будактың, сонымен бірге Әсет пен Кемпірбайдың көңіл сұрау айтыстары осы үлгіге жатады.

2) Шеберлігін сынау үшін. Барлық ақындар бір-біріне шеберлігін сынатып, өнер жарыстырады. Түрік айтыс дәстүрінде өзін ұста санайтын ақын мәжіліске арнап «Кім өзін ақын санаған болса, келсін!» деп үндеу тастайды немесе той-жиында бәсекелес болатын бір ақынның бар болғанынан хабардар болса, «Бұл мәжілісте бір айтыскер бар екен, шын ақын болса, ортаға шығып, шеберлігін көрсетсін» деп талап етеді, үндеу тастайды. Бір сөзбен айтқанда, екі ақын сөз сайысында өз өнерінің деңгейін халыққа паш етеді, сонымен бірге өз шеберлігін шындайды, атақты ақынмен жас ақын айтысса тәлім-тәрбие көреді, батасын алады. Қазақтарда да айтыскерлер күш сынасатын палуандар секілді, сондықтан бірін-бірі іздеп жүреді. Мысалы, Майлықожа: «Келемін Түркістанның шәһәрінен, Біздермен айтысқандай адам бар ма?», Біржан сал: «Бұл үйде Сара бар ма шықсын бері, Іздеген келіп тұрмын Біржан сері» дейді.

3) Көңіл көтеру мақсатында. Бүгінгі театр, кинотеатр сияқты әрі қызықтыратын әрі білім беру құралы жоқ заманда халық рухани қоректі сөз зергері ақыннан, күйшіден алатын. Бұл іс қазір де ел өмірінде жаңаша түлеп отырған қымбат қазына. Айтыста елдің көңілін көтеретін мысқыл, әжуа, сын-сықақ, әзілқалжың, өтірік өлең негізгі қызмет атқарады. Бұл туралы мысал қазақ пен түрік елдері ақындарында мол.

4) Тегінің, елінің, руының, ауылының өкілеттісі болу мақсатында. Ежелгі замандағы қазақ ақындары руы атынан сайысқа түсетінін, әр рудың палуаны, жүйрік аты, шешен биі, даңғайыр ақыны болатынын М.Әуезов, С.Мұқанов, М.Жармұхамедұлы т.б. ғалымдар дәлелдеген. Яғни, айтыстың талас-тартысқа құрылуына қазақтағы рулық қоғам жүйесі де белгілі дәрежеде зор ықпал еткен.

Қазақтың дәстүрлі қоғамы мен өмір салты XIX-XX ғасырларда ыдырай бастайды, коммунистік қоғам ру ақыны болуға қатаң тыйым салады. Сол себептен жаңа айтыс қалыптаса бастады да, оны зерттеушілер Кеңес дәуіріндегі айтыс деп атады. 1920-1930 жылдары өткен айтыстың мәтінінде осы мәселе ақындар өлеңінде әңгіме болады. Бұл туралы М.Жармұхамедұлы былай деп жазады: «...Майса қыздың осы айтысты қорыту үстінде айтқан мына сөздерінде Кеңес дәуіріндегі айтыстың өзіндік белгілерін ашып айқындайтындай пікір деп айтуға болар еді: Азды-көпті айтыстың Саяділім, Бұрынғыдай болған жоқ ру тартыс...Бұл айтыста жеңілген, жеңген де жоқ, Осымен еліне қайт ақын байғұс» [6, 178-б.].

Кеңестік дәуірде ақындар рудың емес, енді облыс, аудан, совхоз атынан шығып, өз өлкелерін мадақтап, басқа өңірдің мінін қазып айтысатын болады. Қазіргі тәуелсіздік кезеңінде де ру атынан сайысқа түсу көрінбейді, өйткені қоғам жаңа сатыға көтерілген. Сондықтан ел-жерінің атынан ғана сөз сөйлейді. Мысалы, Ақмарал: «Отырарды қорғаған Қайырхандай, Оңтүстік қорғап келдім от намысын»; Әзімбек: «Арқалық қаласынан мен де келдім, Тең ұстап үзеңгімнің таралғысын».

Рас, түрік айтыстарында өңір немесе ру айтысы болмаса да ақын, негізінен, өзі өскен елдімекен адамдарына, жанкүйерлеріне арқа сүйеген. Сондай-ақ кейбір кездері ақындар үшін көрермендер араларында ұрыс-керіс шығады. Мәселен, Карста айтыста Карслылық Ақын Карсамбач, Ерзрумдық Ақын Кытламайы туралы жергілікті елдің намысына тиетін сөздер айтқанда көрермен екіге жарылып, жанжал орын алған [18].

Қазақ пен түрік айтысының бұрынғы-соңғы қоғамдағы орнын зерттеп, салыстырулар жасай келе бұл жанрдың XXI ғасырдағы ақпарат кеңістігінде құндылыққа ие, өркениет талаптарына сай мұра екендігін жан-жақты дәлелдей келе, төмендегідей маңызды қызметтер атқарады деген түйін жасауға болады: 1) Уақытты көңілді өткізу, көрерменді қызықтыру және хабар алу мен таратуға бағытталған қызметі. 2) Ұлттық салт-дәстүрді қорғау үшін бағытталған қызметі. 3) Әскери және азаматтық мақсаттарға бағытталған қоғамдық пікірді шұғыл ұйымдастыруға бағытталған қызметтер. 4) Қоғамдағы және бұқаралық ақпараттардағы күн тәртібінде тұрған әділетсіздіктер мен әлеуметтік-саяси өзекті мәселелерді жедел қозғап, айықтыру үшін бағытталған қызметі.

Бұл маңызды қызметтер қазақ пен түрік ақындар айтысының деректерімен нақтылы дәлелденді.

"Көненіңкөзі" (1966), "Шешендік өнер" (1998) атты монографиялық еңбектеріндегі түркі халықтарындағы айтыс өнерін салыстырмалы зерттегенде Еңбектегі ерлігі үшін үш рет Түркия мәдениет министірлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. Оның алғашқы еңбегінде «Түркі халықтарындағы айтыс жанрының ортақ және дара белгілері» атты тарауда бауырлас түркі халықтарының барлығында дерлік кездесетін ортақ әдет-салт айтысы, сонымен бірге қазақ, қырғыз, қарақалпақта, әзербайжан мен түрік елінде өнер деңгейіне көтеріліп дамып, бүгінгі күнге ұласып отырған ақындар айтысындағы ерекшеліктер кешенді талданды.

«Қазақ пен түрік айтыстарының ерекшеліктері» деп аталатын бөлімде «Қазақ пен түрік айтысының ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырылды.

Қазақ айтысымен салыстырғанда түрік айтысының басты ерекшелігі сол, онда ұйқасқа аса мән беріледі. Өйткені түрік айтысы құрылымдық тұрғыдан арнайы ережеге, қатаң қағидаға құрылған белгілі бір алдын ала сызылған шеңбердегі айтыс деуге болады. Түрік айтысында бастаушы ақын белгілі бір ұйқасты ұсынады да, қостаушы ақын сол ұйқасқа сай өлең құрауы керек. Осы ереже сырттай қарағанда түрік айтысын ұйқас куу, ұйқас жарыстыру сайысы секілді көрсетеді. Сонымен бірге түрік айтысында әріптес екі ақын бір-біріне төрт жол ғана өлең айтып айтысады. Демек, айтыста көлемге де өлшем беріледі, әріптестердің сұрақ-жауабы бір-бір шумаққа қана сыйып өлең құралуы тиіс. Бұл бұлжымайтын ереже және түрік ақындары бұл қысқалыққа төселіп, машықтанған деуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М. Айтыс өлеңдері // Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1948. – Т.1. – Б.229-266.

2 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.1. – 408 б.

3 Ысмайылов Е. Ақындар айтысы // Қазақ әдебиеті. 14 август 1964 жыл; Каскабасов С. Казахская волшебная сказка. – Алма-Ата: Наука, 1972.С.87; Қасқабасов С. Ой-өріс. – Астана:Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

4 Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.

5 Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.

6 Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы,1991. – 288б

7 Мәдібаева Қ.Қ. Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көркемдік дамуы және зерттелуі. Автореферат. докторлық диссертация.

ӘӨЖ 963

ГРНТИ03.20

Р.Р. Оспанова [1]

[1] *т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті*

ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІНЕ ДЕЙІНГІ ЗАЙСАН ҚАЛАСЫ МЕН АТТАС УЕЗДІҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАРЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазан төңкерісіне дейінгі Зайсан қаласы мен аттас уездің басқару жүйесінің барысы талданады. XIX ғасырдың екінші жартысында қорғаныс пункті ретінде бой көтерген Зайсан қаласы мен аталған аймақтағы басқару жүйесі алғашында ерекше бекіністі құрай отырып, бекіністік арнайы басшылық мекемесі басқарды. Кейіннен аймақ территориясы кеңейіп, халық саны өскеннен кейін басқарудың бұрынғыдай түрі қанағаттандырмай, уақытша ереже негізінде уездік басқару жүйесіне 1875 ж. өтті. Зайсан бекінісі қалалық статусын 1871 жылы алып әкімшілік басқару мекемесі ретіндегі өз жұмысын атқарып отырды. Кейіннен уездік басқармаға өткеннен кейін уездік басшылық өзінің қарамағындағы болыстарға жалпы аймаққа басшылығын жүргізіп, патшалық Ресей саясатын орындаушы аппарат ретіндегі рөлін атқарды. Қалада бұл әкімшілік басқару орындарымен қатар полицейлік басқару бөлімшелері ашылып, қоғамдық тәртіп сақтау құқтарын қадағалап отырған.

Тірек сөздер: Зайсан, бекініс, уездік бекініс, әкімшілік басқару, қала

Оспанова Р.Р.[1]

[1]*к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая*

СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОРОДА ЗАЙСАНА И ОДНОИМЕННОГО УЕЗДА ДО ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация

В статье анализируется ход системы управления города Зайсан и одноименного уезда до октябрьской революции. Во второй половине XIX века в городе Зайсан, построенном как оборонительный пункт, и в данном регионе система управления возглавляла крепостное специальное руководство, создавая вначале особую крепость. После расширения территории региона и увеличения численности населения, попрежнему, система управления перешла в 1875 г. к уездной системе управления, не удовлетворяющей попрежнему типу правления. В 1871 году зайсанская крепость приобрела статус города, занимала свою работу как учреждение административного управления. После переезда в уездное управление уездное руководство вел общее руководство подчиненными ему волостями и выступало в качестве аппарата, выполняющего царскую российскую политику. В городе, наряду с этими административными управлениями, открыты подразделения полицейского управления, контролируют права на охрану общественного порядка.

Ключевые слова: Зайсан, крепость, уездная крепость, административное управление, город

Ospanova R.R.[1]

[1] *candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after Abay*

MANAGEMENT SYSTEMS OF THE CITY OF ZAYSAN AND THE DISTRICT OF THE SAME NAME UNTIL THE OCTOBER REVOLUTION

Abstract

The article analyzes the progress of the management system of the city of Zaysan and the county of the same name until the October Revolution. In the second half of the 19th century, in the city of Zaysan, which was built as a defensive point, and in this region, the control system led the serf special leadership, creating at first a special fortress. After expanding the territory of the region and increasing the population, as before, the management system

moved in 1875 to a county-level management system, which still did not satisfy the type of government. In 1871, the Zaisan fortress acquired the status of a city, and occupied its work as an administrative administration institution. After moving to the county government, the county government led the general administration of the volosts subordinate to him and acted as the apparatus fulfilling tsarist Russian politics. In the city, along with these administrative departments, units of the police department are opened, they control the right to maintain public order.

Keywords: Zaysan, fortress, county fortress, administrative management, city

Ресей мемлекетінің қазақ халқын саяси билігінен біржола айырып, өзінің толық отарына айналдыруға белсене кіріскен кезі XIX ғасырдың 60 жылдары болатын. Ғасырлар бойы Орта Азияны жаулап алуға ұмтылып келген Ресейлік патша үкіметі әуелі осы бағыттағы тек экономикалық ғана емес, стратегиялық тұрғысынан да сенімді плацдарм болып табылатын, Қазақстанды Империяның толық қанды отарына айландыру қажет болды. Оған тек қазақ даласындағы әкімшілік басқаруды өзгерту арқылы ғана қол жеткізу мүмкін еді. XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында Ресей Орта Азияны түгелге жуық, ал Қазақстанды толығымен өз иелігіне айналдырды. Енді Қазақстан үшін де империяның басқа ұлт аймақтарындағы сияқты басқару жүйесін қабылдау негізге алынды.

Патшалық Ресей XIX ғасырдың 60- жылдардың ортасында Қазақстан жерлеріне де өз үстемдігін орнатты. Осы кезеңнен бастап, патша үкіметі қазақ жері мен қоғамын толығымен, түпкілікті отарға айналдыру үшін Қазақстанда орталықтандырылған мемлекеттік басқару аппаратын құруға кірісті. Ресейдің бұл мақсаты 1867-1868 жылдардағы қазақ даласын басқаруға қатысты жүзеге асырыла бастаған әкімшілік реформаларда көрніс тапты.

Осы әкімшілік-басқару реформаларымен байланысты құжаттарға сүйенсек, оларда қазақ даласына жаңа әкімшілік жүйесін қалыптастыру қажеттігі былайша түсіндірілді: “Орынбор және Сібір ведомстваларындағы қазақ даласы екі түрлі жүйе бойынша басқарылуда. Бір халықты басқарудағы мұндай екі жақтылық жартылай жабайы халық арасында азаматтықты дамыту үшін сәтті жағдайлар туғызбайды және үкіметтің мүддесіне сай келмейді” [1].

Ал шындығына келгенде, жаңа әкімшілік реформаларды жасаудың негізгі және басты міндеттерінің астары тереңде жатты. Ашып айтсақ, патша үкіметінің жаңа басқару жүйесін енгізудегі басты мақсаты - Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның құқықтық жағдайын өзгерту, яғни оны түпкілікті отарға айналдыру. Патшалық қазақ даласындағы басқаруды қатал орталықтандыру арқылы қазақ халқының патша әкімшілігіне толық бұлтарыссыз бағынуын біржолата тәуелді кіріптар болуын қамтамасыз етпек болды.

Қазақ даласындағы басқару жүйесін бір қалыпқа келтіру мәселесі бұрыннан көтерілген өзекті мәселелердің бірі еді. Әр-түрлі саяси жағдайлардың арқасында 60 жылдардың ортасында Далалық облыстардың мақсаттарын біріктіру қажеттілігі туындады. Бұндай біріктірудің негізі 21 қазанда 1868 жылы шыққан “Уақытша Ереже” негізінде жүзеге асты. 1867-1868 жылдардағы реформа бойынша қазақ даласы губернаторлықтарға бөлінді. Ал облыстар жаңа әкімшілік ереженің негізінде уездерге бөлінді [2].

Уақытша басқару жүйесі жағдайында сұлтандық билік және округтік приказдар жойылды. Жоғарыда айтқанымыздай округтардың орнына уездер құрылды.

Көшпелі қазақ даласындағы тұрғындар бұрынғысынша болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Бірақ бұл ереженің 39 бабында ауылдарда 100 үйден – 200 үйге дейін, ал болыстарда 1000 үйден 2000 үйге дейін жеткізу жоспарланды. Бұндай болыстарға бөлу жергілікті жағдайды ескеріп жүзеге асырылды. Осы аталған кезеңде Семей облысы төрт уезге бөлінді. Олардағы басқару жүйесі Семей, Көкпекті қалалары арқылы жүзеге асты [3].

Семей құрамындағы Зайсан аймағы уездік басқару жүйесіне өтпес бұрын ерекше бекіністі құрады. XIX ғасырдың 60-жылдарында Зайсан ерекше аймақты құрап, алғашында станицалық басқару жүйесі қабылданған. Атап айтсақ басқару ісі қайта ашылған Жеменей әскери бекінісінде жүзеге асты. Зайсан бекіністік станициясы 1864 жылы Шәуешек келісімінен кейін қазақ даласының осы аймағының Ресей тарапына толықтай өткен жерлерінің негізінде жүзеге асып бой көтерді [4].

1868 жылғы 25 қазанда Уақытша ереже негізінде қазақ даласының жазғы жайылымдық аймақтарын уездер мен болыстар арқылы бөлді. Алайда бұл бас кезінде сөз жүзінде ғана қалып қойды. Ерте көктемде қазақтар толықтай старшиналармен өз болыстарынан басқа болыстарға көршілес уездерге немесе басқа облыстарға, көрші қытай еліне көшіп қонып жүрді. Мысалы, Зайсан бекінісінің бірнеше болыстарындағы тұрғындар Қытай аймағына дейін барып күзде өз қыстауларына барып жылжып көше бастайтын.

Қазақтардың жартылай көшпелі шаруашылығы, яғни күздік және қыстық желерді әр бір ауылдың және кейбір жанұялардың жеке меншігі деп уақытша ереже енгізілгенге дейін саналып келген [5].

Алайда далалық облыстарды шекаралық межелеу мәселелерін толықтай айқындау, белгілеу осы кезең үшін өте маңызды еді.

1869 жылы 13 қыркүйектегі Батыс Сібір генерал-губернаторының жоғарғы кеңесінде бекітілгендей қайта құрылған Өскемен уезі және Зайсан аймағы жаңа жағдай бойынша бірдей еді. Екі аймақта да отырықшы казактар, қазақтар мекендері қалыптасты. Зайсан бекінісінде түтін саны басқалармен салыстырғанда көп болатын мысалы, 1868 ж. он екі болыста 15738 түтін болса. Өскемен уезінде 10397 (он болыста) түтін болған. Бірақ Зайсан әлі де болса уездік басқару жүйесіне толықтай өтпеген еді.

1869 жылғы 16 тамыздағы №797 Патша үкіметінің жарғысы бойынша аймақтар уездік басқаруға өтті. Ал Зайсан аймағындағы басқару жүйесі бұрынғыдай басқару мекемесі ретінде қалып қойды. Жасақтардың шекараны бақылауы да сол күйінде жалғаса берді. Сонымен қатар көптеген жұмыстарды атқару үшін бекіністе екі ғана адам болды. Біріншісі көмекші, екіншісі әскери сала бойынша іс қағазын жүргізуші. 1868 жылғы уақытша басқару ережесі кезеңіндегі дала облыстарын басқару барысында бекініске іс қағаздарын жүргізуші офицер қажет болды [6].

1868 жылы Ереже негізінде жобаланған бекініс штаты бекіністің тек көшпелі тұрғындарына ғана бақылау жүргізгенде жеткілікті болар еді. Алайда бүкіл дала аймақтарына дұрыс басқару жүйесін қалыптастыра келе Зайсан аймағына бұрынғы Көкпекті қаласын және казак тұрғындарымен, әскери мемлекеттік штаттарын қосып алғаннан кейін Зайсан бекінісі үшін басқару жүйесінің бұндай түрі жеткіліксіздеу болды.

Енді 60000-нан астам адамы бар аймақтағы басқаруды және сонымен қатар жасақтарды басқаруды және тынымсыз шекаралық аймақтағы бақылауды тек үш адамның ғана жауапкершілігіне арту мүмкін емес еді. Осыдан барып кейбір келеңсіз мәселелер туындап жатты.

Аймаққа жаңа қосылған бөлік үшін бұндай жағдайлардың туындауы сол кезеңдегі басқару жүйесіне сенімсіздік туғызды. Сондықтан тағы-да бір көмекші ретінде хатшы жіберілді. Хатшылар көмекшісі барлығы Ақмола және Семей облыстар уездерінде болғандықтан берілген. Осыған қарамастан Зайсан аймағындағы штаттардың жетіспеушілігі әліде туындап отырды.

Дала губернаторлығына Семей облысы генерал-губернаторы атынан Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру және ондағы басқару жүйесін уездік басқару жүйесіне өткізу туралы мәселе қажеттілігі туындай бастағандығын хабарлап жазады. Болашақта қалаға уездік сот мекемесі жұмыс істеуі қажет деп табылды. Сонымен қатар Зайсан тұрғындарына жеңілдіктер берілу тиіс деп ұсыныс жасалады. Канцелярияның ойынша уездік басқару мен судиядан басқа қалада келешекте уездік қазына мекемесі және сот шендері бар мекемелер қажеттілігі ашық ұсынылады.

Ақмола және Семей облыстарының құрылуына қарай осы кезеңдегі іске асып жатқан Уақытша Ережеге сай ең ақырында Семей облысының құрамына Зайсан бекінісі енді. Бұндағы әскери басқару және азаматтық басқару бекініске міндеттелген [7]. Онда осы кезеңде канцелярия болған. Штат бойынша хатшылардан басқа бекініс басқармасының көмекшісі және іс қағаздарын жүргізуші жұмыс істеген. Басқарудың мұндай құрамы сол кезеңдегі территорияның көлемі үшін айтарлықтай жеткілікті еді. Аталған уақыттағы жергілікті басшылықтың мәліметтерінде бұрынғы Батыс Сібірдің бас басқармасының және Дала губернаторлығының деректеріне қарағанда Зайсан бекінісіне қарайтын сол кезеңде тек қана жеті көшпелі болыс болған. Олардың әр үйі 4 жаннан 28000 жанға, ал әр үйге 5 жаннан санағанда – 35000 адамға тең.

Әкімшіліктің орналасу орны Жеменей өзенінің бойына белгіленген бұл жерде тұрақты бірде-бір мекен болмаған тек күзет үшін шекара маңайында екі рота, жаяу әскер ротасы қалдырылған және 200-дей казактар болған.

Шекаралық жағдайдың негізінде әкімшілік пункті болып саяси, әскери және сауда-саттық маңызына қарай Зайсан пункті таңдалынып алынды. Бұл жерге Зайсан деп аталатын әскери бекіністі қалыптастыру қолға алынды [8]. Бекініс басшылығы жергілікті дворяндарға, шенеуніктерге, саудагерлерге басшылық жасап, жұмыстарын қадағалап отырған [9]. Болыстардағы келеңсіз мәселелерді шешу үшін болыстарға барып қайту үшін қаржы тапшылығы сияқты мәселелер туындады. Зайсан уезіндегі басқару жұмыстарын жүзеге асыру қажеттілігіне алғашында 1465 сом қажет еді. Бұндай басқару жүйесін іске асыруға Семей облысының генерал-губернаторлығы Батыс Сібір генерал-губернаторына ұсыныс жасайды.

Зайсан бекінісіне уездік басқару жүйесін енгізу туралы ұсынысына Батыс Сібір генерал- губернаторы қарсылық білдірмеді. Бірақ аталған кезеңде қазақ даласында уақытша екі жылға енгізілген ереженің мерзімі 1871 жылдың 1 қаңтарында аяқталатын еді. Сондықтан Зайсан бекінісін уездік басқаруға өткізу жобасын дала губернаторының штаттары туралы жаңа ереже енгізілгенен кейін ұсыну жобаланған. Зайсан уезі әскерилер тарапынан күзететін шекаралық аймақтан тұрды. Осының негізінде уездік басқаруды енгізу ұсынысын жаңа ереже негізінде қарауды қажет деп білді [10].

Әскерилер қаруындағы бұл бекініске уақыт өте келе отырықшы көшпенділер қатары көбейе бастады. Осы кезеңдегі келімсектер өздерінің жылжымайтын мүліктерін қалыптастырды және сауда байланысын тек бекініс маңында ғана емес сонымен қатар шекаралық аймақтарда да жүргізе бастады. Шекаралық шептегі Қытай провинциясының сауда қатынасы мен Зайсан аймағындағы ерлер де, әйелдер де айналысты.

Егер осы соңғы цифрларды ескерер болсақ онда бекіністің халқы 1875 жылдары мынандай дәрежеге жетеді. Қазақтар 104, 420 казактар 707, Зайсандағы қала халқының саны 3776-дей, Көкпектіде барлығы 112140 жан, 1868 жылмен салыстырғанда халықтың саны әр үйге бес жаннан келді. Яғни үш есеге көбейген. Зайсан бекінісінде орналасқан екі жаяу әскер ротасы және екі жүздей казактар қазір әскери бөлімнің мынандай құрамында екі батальон жаяу әскер ортилериясы, қазақ полкі және әскери команда болды. Әскерилерден басқа тұрғындар саны 1000 шақты адамға жетті. Олардың арасында казактар да бар. Осылай бекініс тұрғындары тез қарқынмен дами бастады. Ал 1881 жылы Семей губерниясының есептік жинағында Зайсан бекінісінде алғашында ерлер мен әйелдерді қосқанда 3766 адам тұрған. Олардың арасында әскерилер саны 2427 адам [11].

Казактар 703, жатақтар 159 және 150-ге жуық шаруалар. Бекініс аймағында уезсіз Көкпекті қаласын қоспағанда халық саны 3247 жан. Көкпекті қаласы 1868 жылғы уақытша ереженің негізінде Зайсан құрамына енеді. Аталған кезеңде Зайсан аймағында екі станица, екі поселок және 14 қазақ болыстары орналасқан. Олардың түтін саны 20884-ке жеткен Есеп көрсеткіштеріне қарағанда олардағы жан саны 71683 жеткен. Әр үй басына 3-4 жаннан келеді. Бұндай цифрлар болыстардан алынған деректердің негізіне сүйенген.

Бұл шынайы көрсеткіштен біршама төмен екені белгілі. Яғни шамамен алынған көрсеткіш. Ал жақынырақ белгіленген халық санағының негізгі көрсеткішінде әр үй басы 5 жанды құраған. Сонымен қатар бекініс тұрғындарының санына енбеген келімсектер және бұнда көшпенділер ретінде қоныстанып орналасып алғандар қоныс тепкен. Олар бекініс тұрғындарының есебіне енбейді, қала тұрғындарының құқын да иеленбейтін бірақ паспортпен тұрып жатқандар да осы аймақты мекендеп, өмір сүрген. Жоғарыда келтіргеніміздей бекініс тұрғындарының саны көбейгендігінен және сауда-саттық саласының кең етек ала бастауы негізінде тұрғындардың тұтыну тауарларына деген сұранысы жоғарлады. Басқару мекемелерінде жаңа қажеттіліктер және жаңа талаптар туындады. Бұл мәселелерді осы кезеңдегі басқару орындары қанағаттандырарлықтай орындай алмады.

Осы айтылған жағдайлар қолға алынса Зайсан бекінісінде сауда және өнеркәсіп саласының болашақта даму барысының теңелуі айқын. Өйткені бекініс халқының саны 112000 жаннан асты, ал Өскемен уезінің 1881 жылғы губернаторға берген есебінде халқының саны 76000 ға жеткен яғни Павлодар уезінің халық саны 115000-ға жеткен, алайда бұл екі уезде уездік басқару мекемелері құрылған және арнайы қалалық полициялық басқарма сонымен қатар қалалық қоғамдық басқарма болған.

Келешектегі бекініс аймағында басқару мекемелеріне деген қажеттілік әскерилерге, әкімшілік саласына және сот саласына басқару мекемелері қажет болды.

Осы қалыптасқан жағдайларда бұндай басшылық қажеттілігіне әрекет жасау міндетті болды.

Жоғарыда келтірілген сандық деректерге қарағанда Зайсан бекінісінің жағдайын жақсарту және Зайсанда басқару жүйесін қалыпқа келтіру қажеттілігі туындағанын байқаймыз.

Жоғарыдағы салыстырма аталған қажеттіліктерге деген сұраныстың дәлірек болуы үшін салыстырмалы түрде келтірілген.

Зайсан бекінісіне берілген жергілікті басқару мекемесі осы кезеңде өмір сүріп жатқан 1868 жылғы Далалық облыстарды уақытша басқару ережелерінің 16 парагрфында көрсетілген, “Зайсан аймағы ерекше бекіністі құрады” Зайсан аймағы уезд болып құрылар алдында 1871 жылы уезді құру жобасының ережесінде көрсетілген.

1871 жылы Семей облысының құрамындағы Зайсан аймағын жаппай негізге байланысты 5-ші уез етіп құру, Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру туралы мәселелерді Семей облыстық губернаторы жер-

гілікті жердің кажеттілігіне байланысты көтере бастайды. Осы жылдың өзінде Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығымен қайта жоспарланған Зайсан қаласының жобасы үшін жер бөлу бұйырылады. Сонымен қалаға арналған жерді бөлу іске асырылды. Семей облысының шекаралық іс және жер жөніндегі жұмыстарын іске асырушы және казак әскерилері партиясының жер өлшеушісі Савицкий негізінде қалаға арналған жердің жерін қайта бөлу ісі жүзеге асырылды. Қалаға арнап 3861 ондық 856 қарыс қолайлы жер және 620 ондық 1172 квадрат қарыс қолайсыз жер бөлінді [12].

Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы ережедегі бұл жылғы жоғарыдағы ұсыныстар осы күйінде қалып қоймай, осы жылы Ішкі істер министрлігіне өзгерістер енгізе отырып қайта ұсынылды.

Жобаланған қаланы жетілдіруге жұмсалатын қаржы жағына келер болсақ алғашында бөлінген 1500 сом қаржы жеке тұлғалар тарапынан жұмсалып кетті. Кейіннен бұл мәселе бойынша тергеу ісі жүріп ол қаржыны өсімімен алғанда 1633 сомды құрады және жыл сайынғы салықтан түсетін қаржыдан халық тұтынысынан асып қалған 946 сомды және тұрғындар өндіретін өнім үшін жиналатын салықтан және қала салуға байланысты алынатын салықтардан қала негізін салудың қаржысын құрады.

Қала аймағына енетін жайылымдық жерлерді арендаға беру. Пайдалануға берілген қаланың мұндай қолайлы жерлерінен алынған қаржыларды және жалпыға ортақ сауда жаймаларын салуға төленетін қаржыларды қала игілігіне жұмсап және сауда саласындағыларға жылына қала капиталынан 1200 сомға дейін несие беру алға қойылды. Жоғарыдағы келтірілген себептердің негізінде қала үшін мынандай қажеттіліктерді орындау қажет болды:

Біріншіден әскери басқаруды осы кезеңдегі Зайсан бекінісінен, яғни қарапайым тұрғындар тұратын жерлерден алысырақ орналастыру.

Екіншіден бекіністің территориялық аймағында Семей облысының құрамында Зайсан уезін құру. Басқару уездердегі сияқты азаматтық басқару мекемелерінің барлық түрін ашу немесе олар үшін уездік басқару соты және сот тергеушісі органдарын ашып, осы штаттарға қатысты жұмыс жасату мәселелерін жүзеге асыру өзекті, шешімін табуды қажет ететін мәселелер бола бастады.

Үшіншіден Зайсан уезінде сот және сот тергеушісі штатын бере отырып уезсіз қала Көкпектіні Зайсан аймағының қарамағына енгізу. Бұл бұрын Өскемен сот тергеушісінің қарамағында болған. Алайда Көкпекті территориялық жағынан қарағанда Зайсан бекінісінің территориялық аймағында жатыр. Зайсанда күрделі шешімін таппаған әлемге қатысты істердің болмауынан және жаңа қалыптасқан қала болғандықтан, Зайсанда әлемдік істер жөніндегі судьяны уақытша кажетсіз деп тауып, сот тергеушісінің жұмысын уездер арасында жүргізуге бағыттау қарастырылды.

Төртіншіден Зайсанда және Зайсан бекінісінде сол кезеңдегі территориялық жағдайларға байланысты және сауда-саттыққа қатысты қажеттіліктер бекініс қаржысымен қамтамасыз етілуі тиіс еді. Жоғарыда аталған штаттарға қатысты Зайсанда қазыналық жинақтаушы қор ашу алға қойылды.

Бесіншіден Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру негізіне байланысты тамыздағы Лепсі қаласына арналған жағдайға байланысты онда 1870 жылы қалаға байланысты жағдайларды іске асыру уезд басшыларына берілді. Облыстың рұқсатымен қала қажеттілігіне байланысты белгіленген салықтарды анықтау қарастырылды. Қала үшін 1871 жылы жер өлшеушісі Савицкий халық санының жағдайына байланысты 3861 ондық 3856 квадрат қарыс қолайлы жерді және 620 ондық 1172 қарыс қолайсыз жерді беруді іске асыруды қолға алды [13].

Зайсан бекінісін қалалы бекініске айналдыру және Зайсан уезін құру, уездік полициялық басқарманы енгізу мәселесіне байланысты Зайсан құрамындағы Көкбектіге де полиция мекемесін құру туралы ұсыныстар қойылды [14]. Ал Зайсан аймағы уезд болып құрылар алдында бұрын ерекше бекіністі құрады. 1868 жылы 14 мамырдағы Патша бұйрығымен бекітілген ережелер бойынша бекініс шекаралары былай белгіленді. Шығыстан Оңтүстікке қарайғы мемлекеттік шекаралық меже Қытаймен шектесті және батыста шекара – Көкбектіден Тарбағатайға дейін, Тамырсық өзенінен Шарғы өзенінің төменгі ағысы арқылы Зайсан өзеніне дейін және Ертіс өзенінің ағысымен Нарын өзенінің сағасына дейін жетті. Шәуешек келісімімен белгіленген Қытаймен шекаралық межелеуден кейін Зайсан бекінісі екіге бөлініп кетті, Зайсан және Қара Ертіс өзендері арқылы бөлінді. Бекіністің осы екі бөлігінің арасында қарым-қатынас тек қана Қытай территориясы және Алтай аймақтары арқылы ғана жүзеге асты, немесе айналма жолмен Көкпекті қаласы арқылы қарым-қатынас жасап отырған. Осы екі жағдайда да қатнас жасау біршама қолайсыз жағдайда болды. Уезд құрамына қазақтар мекендері Биск және Бұхтұрманың біріктірілуі казактар мен Зайсан бекінісінің тұрғындары арасында үнемі тартыстар тудырып отырды. Сондай-ақ уез орталығының қалыптасуы да шешілмеген мәселенің бірі болды. Осы жағдайларға байланысты Батыс

Сібір басқармасы 1869 жылы бекіністің территориясын қайта бөлуді ұсынды. Аралық шекараны Шығыстан Батысқа қарай бұра отырып, территорияның Солтүстік бөлігінен жаңа уезд құрды. Оның басқару жүйесі Өскемен қаласына қарады. Ал Зайсан бекінісін Оңтүстік бөлік құрады. Көкпекті қаласы Зайсан бекінісіне қарасты болды және уезсіз қалаға айналды.

Зайсан бекінісі шекаралық шеп ретінде, әскерилер тарапынан қорғауды қажет ететін қала ретінде және сауда-саттыққа қолайлы болуына байланысты келіп қоныстанушылар саны өсе бастады, сонымен қатар бекініс аймағы 1881 жылы Санкт-Петербург келісімі негізінде қосып алынған жерлер арқылы кеңейе бастады. Тіпті 1868 жылғы Уақытша ережені құрастыру кезінде жергілікті басқару жүйесін кеңейту қажеттілігі және бекіністе уезд құру алға қойылып, кейіннен жүзеге асырылды [15].

Зайсанда уездік басқару жүйесі 1875жылы жүзеге асырылды. Зайсан уезі Семей облысының Оңтүстік Шығыс бөлігін алып жатты. Солтүстікте ол Өскемен уезімен шектеседі, шығысы және Оңтүстік Шығысы Қытай империясымен шекаралас жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттері:

1. ҚРОММ. 4 қ., 1 т.,490-іс (68).

2. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX в. и в начале XX века. (1867-1907 гг.). – Алма-Ата: Изд-во АН. КазССР, 1963. – 402 с. (40).

3. ҚРОММ. 15 қ., 1 т., 246-іс (11-13).

4. Памятная книжка Семипалатинской области за 1897 ж. – Семипалатинск, 1898. – 170 с. (170).

5. Толыбеков С. Кочевое общество казахов в XVII-нач. XX века (Политико-экономический анализ). – Алма-Ата: Наука, 1971. – 634 с. (221).

6. ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (1-2).

7. ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (14-16).

8. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 116-іс (1-3).

9. ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 91-іс (3).

10. ООММ. 3 қ., т. 6, 1014-іс (2-6).

11. ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (12-15).

12. ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (8-10).

13. Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию собраны разработаны экспедиции по исследованию степных областей. т. 12. – Семипалатинск, 1909. – т.8. – 362 с. (7).

ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (13).

ҚРОММ. 342 қ., 1 т., 406-іс (1).

УДК 94:325.1 (510)

Алиева Т.С.[1]

[1]*студентка КазНПУ им. Абая, специальность 6М011400–история второй курс, магистратура,*
togzhan@list.ru

ВЛИЯНИЕ КИТАЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается состояние китайских диаспор в Юго-Восточной Азии как главный эпицентр притяжения иммигрантов и активного создания этнических общностей. А также посвящена изучению китайской диаспоры в Юго-Восточной Азии после перехода Китая реформ открытости и их воздействие на формирование мирной обстановки в странах региона. Учитывается роль китайских диаспор и китайского бизнеса в экономике стран региона, включая основные сферы экономической деятельности этнических китайских компаний. Экономическое процветание ряда стран Юго-Восточной Азии, прозванных «азиатскими тиграми», во многом было обусловлено и активной деятельностью местных китайских диаспор. Китай развивает отношения с китайскими организациями по всему миру, призывая хуацяо расширять связи между их исторической родиной и развивающимися странами.

Ключевые слова: КНР, Юго-Восточная Азия, китайская диаспора, миграция, экономика, хуацяо

Т.С. Алиева[1]
[1]*Абай атындағы ҚазҰПУ студенті, 6М011400-тарих мамандығы, екінші курс, магистратура,*
togzhan@list.ru

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯДАҒЫ ҚЫТАЙ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада Онтүстік-Шығыс Азиядағы босқындардың этникалық қауымының белсенді құрылуындағы негізгі эпицентр қытай диаспорасының жағдайы қарастыралады. Сонымен қатар, Онтүстік-Шығыс Азиядағы Қытай ашық реформасы мен олардың ел аймағындағы бейбітшілікті құруға ықпал ету саясатынан кейінгі қытай дисапорасының тағдыры талқыланады. Оның ішінде аймақ экономикасындағы қытай диаспорасының және қытай бизнесінің негізгі компанияларының басты экономикалық бағыты тақырыпқа арқау болады. „Азияның барысы“ аталып кеткен көптеген Онтүстік-Шығыс Азиядағы экономикалық шарықтау көп жағдайда жергілікті қытай диаспорасының белсенділігінің арқасында жүзеге асқан. Қытай елі бүкіл әлемдегі хуацяолықтарды тарихи отаны мен дамып келе жатқан елдер арасындағы байланысты кеңейтуге шақыра отырып, бүкіл әлемдегі қытай мекемелерімен қатынасын дамытып отыр.

Түйін сөздер: ҚХР, Оңтүстік-Шығыс Азия, қытай диаспорасы, миграция, экономика, хуацяо

Aliyeva T.S.[1]
[1] *KazNPU named after Abay, the speciality 6M011400-history, the second year student of master`s degree,*
togzhan@list.ru

INFLUENCE OF THE CHINESE DIASPORA IN SOUTHEAST ASIA

Abstract

The article deals with the position of the Chinese diaspora in Southeast Asia as the main epicenter of the attraction of immigrants and the active creation of ethnic communities. It is also devoted to the study of the Chinese diaspora in Southeast Asia after the transition of China to the reforms of openness and their impact on the formation of a peaceful environment in the countries of the region. The role of Chinese diasporas and Chinese business in the region's economy including the main areas of economic activity of ethnic Chinese companies are taken into account. The economic prosperity of a number of Southeast Asian countries nicknamed "Asian tigers" were largely due to the active activity of local Chinese diasporas. China is developing relationships with Chinese organizations around the world urging huaqiao to expand ties between their historical homeland and developing countries.

Key words: China, Southeast Asia, Chinese Diaspora, migration, economy, huaqiao

Китай – это страна с древней историей и культурой, в которой сформировались многовековые принципы политического управления, взаимоотношения общества и государственной власти. Эти особенности принципиально отличаются от сложившихся и устоявшихся европейских представлений о государстве и носителях власти. По этой причине китайская диаспора в странах Юго-Восточной Азии играет важную роль в распространении китайского экономического, политического и культурного влияния. На данном этапе Китай видит в китайской диаспоре не только основной источник инвестиций и технологий, но и инструмент глобальной политики. Китай поощряет иностранных китайцев расширять свои связи со своей исторической родиной и развивающимися странами и развивает отношения с китайскими организациями по всему миру. Одной из главных особенностей китайской диаспоры является возможность использования в интересах Китая экономического и политического влияния иностранных китайцев в странах их постоянного проживания.

Китай занимает первое место среди других стран по численности населения, и многие этнические китайцы живут за пределами страны. Влияние китайской диаспоры в мире велико, а именно в Юго-Восточной Азии оно проявляется наиболее активно. В экономической и политической жизни Юго-Восточной Азии большое влияние оказывают «хуацяо» китайцы, которые постоянно живут за границей.

По мнению экспертов по численности зарубежной китайской диаспоры, равно как и по оценке размеров «новой» миграции, не существует единой точки зрения. Большинство исследователей в современном мире насчитывают более 55 миллионов хуацяо [1], живущих в основном в Америке, Европе и Юго-Восточной Азии. Китайские ученые оценивают его в размере около 60 миллионов хуацяо [2].

В ходе исторического развития можно заметить связь между большой иммиграцией хуацяо в Юго-Восточную Азию с колонизацией этого региона. С ростом капитализма колонизаторы использовали ее для двух разных целей. Первая цель состояла в том, чтобы извлечь выгоду из того факта, что выходцы из Китая, средний класс, туда входили купцы и ремесленники стали служить интересам колонизаторов, получая очень значительные преимущества. Вторая цель состояла в том, чтобы использовать хуацяо в качестве наемного труда из-за недостатка рабочей силы. Китайские купцы наблюдали за экспортом и импортом в определенном регионе, помогали европейским купцам. После колонизации большая часть Юго-Восточной Азии, китайские предприниматели активно проявили себя в других областях экономики, включая растениеводство и производство. Китайцы были в авангарде банковской индустрии во многих странах региона Юго-Восточной Азии. По масштабу, географическому положению китайская эмиграция выделяется наличием двух ярко выраженных эпох. Первая эра состоит из трех этапов. Первый этап от античности до 19-го века характеризуется относительно скромными объемами миграции населения в соседние страны, главным образом в Юго-Восточную Азию. Второй этап 19-го века, время упадка династии Цин и значительное ослабление Китая, вплоть до образования КНР в 1949 году, характеризуется значительным расширением географии миграции с ее основным каналом в виде кули торговли. Третий этап 1949-1978 годов является уникальным в связи с почти полным отсутствием эмиграции из-за закрытых границ страны. Вторая эра началась с перехода Китая в 1978 году к осуществлению «политики реформ и открытости». Появление так называемых «новых» мигрантов существенно повлияло на уже существующие диаспоры и восприятие китайцев во всем мире. Такие мигранты играли важную роль в развитии самого Китая. Именно иностранные китайцы стали не только значительной силой в его модернизации, но и связующим звеном между Китаем и внешним миром [3]. Экономическое процветание ряда стран Юго-Восточной Азии, по прозвищу «азиатские тигры», во многом было обусловлено активной деятельностью местных китайских диаспор. В Сингапуре хуацяо фактически находятся у власти, в Малайзии их экономическое влияние очень велико, китайский бизнес силен в Таиланде, Индонезии, на Филиппинах, в Мьянме и во многих других странах региона.

На рубеже XIX-XX веков, когда КНР превратилась в одну из самых мощных и быстро развивающихся стран мира, ее связи с диаспорой приобрели беспрецедентные масштабы, и возникла идея формирования Большого Китая, для недоверчивого отношения к китайским диаспорам в Юго-Восточной Азии появился новый мотив, вызванный прежде всего их обширной инвестиционной деятельностью на земле их предков.

Инвестиции диаспоры не только добровольно или невольно помогают Китаю укреплять свои позиции. Если вы посмотрите на вопрос с другой стороны, для стран их проживания это означает утечку капитала. В результате «некоторые государства выражают обеспокоенность по поводу лояльности этнических китайцев, которые направляют капитал в свои деревни и округа в Китае, а страна, в которой создается их благосостояние, остается в сфере инвестиционного голода» [4].

В настоящее время китайцы, живущие за пределами Китая являются богатой и образованной частью населения всех стран региона. Они контролируют наиболее важные сектора экономики большинства государств Юго-Восточной Азии. Сингапур почти полностью китайский, а в Малайзии, Таиланде и Индонезии хуацяо является движущей силой экономического развития. Динамичный успех, объявленного Дэн Сяопином о «новом курсе» экономического развития Китая в конце двадцатого века, был обусловлен столицей иностранных китайцев.

В Юго-Восточной Азии проживает от 20 до 30 миллионов этнических китайцев. В Малайзии в две трети экономики страны преобладают иммигранты из Китая, которые составляют треть населения этой страны [5]. В Юго-Восточной Азии рост миграции из Китая сопровождался бумом в китайском секторе их экономик. Согласно анализу, частные состояния двадцати миллионов заморских китайцев в Юго-

Восточной Азии в середине 90-х годов превысили 200 миллиардов долларов. Из 1000 ведущих кампаний в регионе более половины - 517 - принадлежат этническим китайцам, которые составляют почти 5% населения региона. По некоторым данным, этнические китайцы владеют почти 80% частного капитала в Индонезии и 40-50% в Малайзии [6]. В частности, в Индонезии китайцы составляют 2,8% населения, в то время как они контролируют около 75% частного капитала; в Таиланде китайское меньшинство (10% населения) владеет 60% частного капитала и является основным инвестором в национальную экономику (90% от общего объема инвестиций); в Сингапуре преобладает китайский этнос (77%), предприятия хуацяо производят 30% валовой промышленной продукции. На Филиппинах китайцам (1,5% населения) принадлежит 45% всего капитала страны. В Малайзии китайцам (32,1% населения) принадлежит 70% активов [7]. Это показывает особенно сильную позицию китайцев в странах Юго-Восточной Азии, куда направлен основной вектор китайской экспансии. Китайская диаспора контролирует большую часть капитала и розничных продаж в регионе и является основным акционером своей экономики.

В Таиланде, где этнические китайцы составляют около 10%, они контролируют около 90% промышленности и торговли. В последние годы китайский капитал начинает проникать в экономику Лаоса и Камбоджи. Больше всего этнические китайцы интегрированы в Таиланде. Это связано с тем, что они очень близки к тайцам, чьи предки пришли из Южного Китая. Таиланд - единственная страна в Юго-Восточной Азии, которая никогда не была колонией, поэтому китайские иммигранты там всегда концентрировались не на колонизации, а на элите Таиланда, во многом способствуя ее «китаизации». Кроме того, в буддийском Таиланде широко распространены браки между китайцами и тайцами [5, с. 229].

В Индонезии хуацяо составляют около 3% населения (до 10 миллионов человек), и по положению в обществе их можно отнести к модели не ассимилированной диаспоры. Этнические китайцы, проживающие в Индонезии участвуют в более чем 90% китайско-индонезийских торговых контактов, сделок. На протяжении почти всей истории китайской общины в Индонезии торговля и услуги были почти полностью сосредоточены в ее руках, а также на некоторых позициях в горнодобывающей и обрабатывающей промышленности, плантациях. Власти Индонезии в отношении китайского меньшинства всегда применяли политику «разделяй и властвуй», используя дифференцированный подход к китайцам, в зависимости от их социально-экономического статуса, гражданского статуса, политических взглядов и т.д. Следовательно, период правления президента Сухарто (режим «нового порядка» 1966–1998 гг.) стал золотым для некоторых видных китайских бизнесменов, которые были друзьями президента. Самые необходимые из них получили монополии на импорт, исключительные права на производство и продажу продуктов питания, огромные государственные контракты на поставки в армию. Все это привело к появлению среди них звезд первой величины на горизонте бизнеса. Сегодня имена этих китайских миллиардеров фигурируют в различных списках, например, «Самые богатые люди Азии» и т. д. Фантастический рост китайских бизнес-империй, который был наиболее выражен во времена правления президента Сухарто, в некотором смысле усилил их экономическая независимость от власти. В 1990 году на один из крупнейших конгломератов, Salim Group, приходилось около 5% ВВП Индонезии. Компании, принадлежащие Salim Group или тесно связанные с ней, занимались буквально всем - от электроники до строительства. Судоно Салим (глава Salim Group) в настоящее время занимает 4-е место в списке 150 самых богатых людей Индонезии. Его состояние в 2006 году оценивалось в 2,8 миллиарда долларов [8]. Степень влияния китайской диаспоры на социально-экономическую ситуацию в странах Юго-Восточной Азии такова, что согласованные действия ее представителей могут существенно повлиять на внутриполитическую стабильность. Китайский бизнес также эффективно использует финансовые ресурсы в политической сфере, поддерживая местные группы власти. Успехи китайской диаспоры в разных странах, в разнообразных условиях, способность утвердиться в различных сферах деятельности, победить в конкурентной борьбе, нельзя объяснить дешевизной китайских товаров и рабочей силы. Другим решающим фактором здесь является упомянутый выше «китайский дух», созданный в результате длительного исторического опыта. Учитывая менталитет китайцев, где преобладает забота о своей семье, поддержка взаимовыгодных межличностных отношений, а также их усердный труд и способность быстро осваивать новые вещи, созданные ими сообщества стали

удивительно сильными и успешными. Глава Китайской Народной Республики Си Цзиньпин рассматривает, что зарубежные китайцы играют важную роль в формировании экономики и политики страны. Профессор кафедры Университета Хуацяо, профессор Университета Сямынь, а также ведущий эксперт по вопросу зарубежной китайской диаспоры Чжуан Готу разделяет взгляды Си Цзиньпина на значимость китайских эмигрантов. Его исследования помогают правительству формулировать политику по взаимодействию с иностранными сообществами. Профессор высказал свои идеи в интервью 3 апреля 2017 года: во-первых, он проанализировал количество хуацяо в 60 миллионов человек. Это число продолжает расти, поскольку большинство молодых людей уезжает учиться за пределы страны. В общей сложности они занимают восьмое место в мире по размеру активов, то есть они могут оказывать такое же влияние, как и развитая страна. По его оценкам, они владеют активами более 2,5 трлн.долларов США; во-вторых, он подчеркнул основные направления происхождения китайских эмигрантов. Самые богатые китайские эмигранты родом из провинции Фуцзянь. Большинство богатых людей из этой провинции живут на Филиппинах, в Индонезии и Сингапуре. В Таиланде живут много хуацяо, рожденных в провинции Гуандун в городском районе Чаочжоу, который культурно близок к Фуцзяню; в-третьих, он напомнил об инициативе Си Цзиньпина «Один пояс - один путь» (развитие инфраструктуры вдоль экономических коридоров, соединяющих Азию и Европу), которая включает сухопутные и морские маршруты. Для того, чтобы проект добился успеха в своем осуществлении, Си Цзиньпин нуждается в поддержке стран, расположенных вдоль этих маршрутов. Вследствие этого на первый план выходят этнические китайцы, проживающие в этих странах, так как они хорошо знают локальное положение дел, к тому же ведут там бизнес [3, с 1]. Таким образом, современное поселение китайцев в мире - результат миграционных процессов, которые происходили на протяжении многих веков. На начальном этапе иммиграции большинство китайских иммигрантов были заняты физическим трудом, оказанием услуг и мелкой торговлей. Благодаря целенаправленной политике Пекина, зарубежные китайцы сегодня представляют собой мощный инструмент влияния КНР в различных регионах мира, а для самого Китая они являются одним из значительных факторов модернизации. Китайская диаспора уже во многом стала эффективным средством развития экономической интеграции и роста культурного влияния Китая в Юго-Восточной Азии. Азиатское экономическое чудо и появление «азиатских тигров» во многом стало возможным благодаря деятельности хуацяо.

Список использованной литературы:

1. Ahmad S. The overseas Chinese URL: https://gmatclub.com/forum/the overseas-chinese-number-only-55-million-and-are-politically-powerl-287500.html (дата обращения:25.01.2020)

2. Xi's secret economic weapon: Overseas Chinese//Nikkei Asian Review.URL: https://asia.nikkei.com /Features/Xi-s-Supremacy/Xi-s-secret-economic-weapon-Overseas-Chinese (дата обращения:25.01.2020)

3. Фельде А.В. «Новая» китайская миграция как фактор модернизации КНР: магистер.дис. Екатеринбург, 2015. URL:http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/31582/1/m_th_a.v.felde_2015.pdf

4. Kuan L.Y. The Loyality of Overseas Chinese Belongs Overseas // International Herald Tribune. 23.11.1993. http://www/iht.com/articles/193/11/23/nulee.php

5. Шанин В. Вокруг света. – Юго-Восточная Азия. 3-е издание,2008. – С. 229.

6. Ampalavanar-Brown R. Overseas Chinese Investments in China – Patterns of Growth Diversification and Finance // The China Quarterly. September 1998. # 155. p.594

7. Стровский Л.Е., Цзян Ц. Роль хуацяо в развитии китайской экономики //Известия УрГЭУ 1 (27) 2010. – С.107.

8. Dieleman M.The rhythm of strategy. Amsterdam University Press,2007. – P. 90-92.

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ
АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
ARCHIVAL DOCUMENTS